

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1962.

1. SZÁM

T A R T A L M Á B Ó L

TURÓCZI-TRÖSTLER JÓZSEF

VARGHA KÁLMÁN: Első könyvek, első mesterek

BARTA JÁNOS: Gina költője

RÓNAY GYÖRGY: Ráday Gedeon

NÉMETH G. BÉLA: Az ifjú Péterfy lelkivilága

KOVÁCS GYÖZŐ: Szentjóni Szabó László és Dayka Gábor
szentimentális költészete

ZOLNAI BÉLA: Relációs, viszonyulós hanghatások a költői nyelvben

KORTÁRSÁK SZEMÉVEL

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZEMLE

TÁRSASÁGI HÍREK

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, FÖLDESSY GYULA, KIRÁLY ISTVÁN,
KOCZKÁS SÁNDOR, PÁNDI PÁL, TÓTH DEZSŐ, VARGHA KÁLMÁN,
WÉBER ANTAL

Szerkesztik:

BÓKA LÁSZLÓ (felelős szerkesztő) ÉS WÉBER ANTAL

Segédszerkesztő:

BESSENYEI GYÖRGY

E szám munkatársai : Vargha Kálmán tudományos kutató, Barta János egyetemi tanár, Rónay György író, Németh G. Béla tanár, Kovács Győző lektor, Zolnai Béla ny. egyetemi tanár, Bohuniczky Szeji író, Hegedüs Nándor hírlapíró, Sára Péter tudományos kutató, Greza Ferenc gimnáziumi tanár (Hódmezővásárhely), Éder Zoltán gimnáziumi tanár, Tasnádi Attila szerkesztő, Győrffy Miklós gimnáziumi tanár, ifj. Domokos Pál Péter tanár, Imptom József tanár (Gyula), Kaposi Márton egyetemi tanárségéd (Szeged), Imre Lajos gimnáziumi tanár (Jászapáti) Szalay Károly lektor, Oliványi Ambrus tudományos kutató, Beszenyei György egyetemi adjunktus, Molnár József egyetemi adjunktus, Nacsády József egyetemi adjunktus (Szeged), Pernecky Géza tanárjelölt, Schweitzer Pál tanár, Polonyi Péter tanár.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21.

Telefon: 111—010, MNB egyszámlasszám: 46

Csekkbefizetési számla szám: 05-915-111-46

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22.

Telefon: 185—612

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1.

Telefon: 180—850

Csekk számla: egyéni 61.257, közületi 61.066. (Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is)

0048003

Szerkesztőség: Budapest V., Pesti Barnabás utca 1. — Telefon: 180—245

IRODALOMTÖRTÉNET

1962. 1—4. SZÁMAINAK

TARTALOMJEGYZÉKE ÉS NÉVMUTATÓJA

L. ÉVFOLYAM

Szerkesztik:

BÓKA LÁSZLÓ (felelős szerkesztő) és WÉBER ANTAL

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1962

TANULMÁNYOK

<i>Barta János</i> : Gina költője.....	19
<i>Bessenyei György</i> : Ady fogadtatása.....	369
<i>Kovács Győző</i> : Szentjóni Szabó László és Dayka Gábor szentimentális költészete...	78
<i>Lőkös István</i> : Dayka Gábor egri éveiről.....	398
<i>Merényi Oszkár</i> : Berzsenyi-problémák.....	245
<i>Mezei József</i> : A „kiegyenlítődés” irodalmi tendenciája és kora.....	221
<i>Németh G. Béla</i> : Az ifjú Péterfy lelkivilága.....	62
<i>Pándi Pál</i> : A Magyar Irodalomtörténeti Társaság jubileumi közgyűlésének főtítkára megnyitója.....	363
<i>Poszler György</i> : Intellektualitás és élmény Szerb Antal pályakezdésében.....	382
<i>Rónay György</i> : Ráday Gedeon.....	41
<i>Vargha Kálmán</i> : Első könyvek, első mesterek.....	1
<i>Wéber Antal</i> : Esztétikai műveltségünk eredetéről.....	209
<i>Zolnai Béla</i> : Relációs, viszonyulások hanghatások a költői nyelvben.....	96

VITA

<i>Barta János</i> : A politikus Kemény (Válasz Pándi Pálnak).....	269
<i>Pándi Pál</i> : A politikus Kemény (Válasz Barta Jánosnak).....	275

KORTÁRSÁK SZEMÉVEL

<i>Bohuniczky Szeffi</i> : Schöpflin Aladár és baráti körünk.....	104
<i>Hegedüs Nándor</i> : Újabb adatok Juhász Gyula nagyváradi napjaiból.....	121
<i>Kardos Pál</i> : Kardos Albert.....	286
<i>Tiborc Zsigmond</i> : Farkas Antal.....	291

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Bene Sándor</i> : Arany János egyik versének keletkezéséről.....	314
<i>íjf. Domokos Pál Péter</i> : Ady-adalékok egy lírai önéletrajzban.....	161
<i>Éder Zoltán</i> : Adalékok Babits újpesti és budapesti középiskolai tanárságának éveire	138
<i>Grezsa Ferenc</i> : József Attila kézírata: A kozmosz éneke.....	135
<i>Győrffy Miklós</i> : Elkallódott Madách—Kossuth vita.....	153
<i>Hegedüs Géza</i> : A természettudományos világkép első megjelenése irodalmunkban... 418	418
<i>Implom József</i> : A köröstarcsai hamistanú-mondához.....	166
<i>Kamarás Béla</i> : Adalékok Madách Imre Nógrád megyei közszerepléséhez.....	415
<i>Kaposi Márton</i> : Arany János „A hamis tanú” c. balladájának kérdéséhez.....	169
<i>R. Kocsis Rózsa</i> : Reichard Piroskáról.....	410
<i>Mezősi Károly</i> : „Házát a Dunának habjai vitték el...”.....	423
<i>Perczel György</i> : Emlékezés Perczel Etelkára.....	421
<i>Péter László</i> : Miscellanea.....	302

<i>Sára Péter</i> : Ady két ismeretlen próza írása.....	132
<i>Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő</i> : Móricz Zsigmond két lev ee.....	309
<i>Somlyó György</i> : Tóth Árpád egy soráról.....	312
<i>Tasnádi Attila</i> : Egy Petőfi vers történetéhez.....	148
<i>Trencsényi-Waldapfel Imre</i> : Móricz Zsigmond egy leveléhez.....	420

SZEMLE

<i>Bessenyei György</i> : Konstantin Fegyin: Az író és a kor.....	183
<i>Blasovszky István</i> : Tabák András: Guzsbakötve.....	443
<i>Bóta László</i> : Küküillei János és a Névtelen Minorita krónikája.....	331
<i>iffj. Domokos Pál Péter</i> : Litkin Vaszilij — Petőfi komi (zürjén) fordítója.....	325
<i>Géher István</i> : Kísérletek egy kísérleti dramaturgiával.....	430
<i>Hangay Zoltán</i> : Bródy Sándor: Húsevők	329
<i>Horváth Mária</i> : Anyanyelvi műveltségünk — A pécsi Nyelvművelő Konferencia anyaga.....	438
<i>Imre Lajos</i> : A monográfia és a regényírás mezsgyéjén.....	172
<i>Kiss Zsolt</i> : Tókei Ferenc—Miklós Pál: A kínai irodalom rövid története.....	450
<i>Kőhegyi Mihály</i> : A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1956—1957.	335
<i>Kurcz Ágnes</i> : Terentius: Az élősdí	333
<i>Lázár Antónia</i> : Mai német elbeszélők.....	447
<i>Molnár József</i> : Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából.....	186
<i>Molnár József</i> : Emlékezések Ady Endréről.....	425
<i>Nacsády József</i> : Mikszáth Kálmán: A Tisztelt Házból — Politikai karcolatok.....	188
<i>Oltványi Ambrus</i> : Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig.....	179
<i>Perneczky Géza</i> : Granasztói Pál: Vallomás és búcsú.....	190
<i>Polonyi Péter</i> : Lu Hszin megismerésének útján.....	195
<i>Pomogáts Béla</i> : Kuncz Aladár: Fekete kolostor.....	322
<i>Pór Péter</i> : Orbán Ottó: Fekete ünnep.....	444
<i>Rózsa Zoltán</i> : Boccaccio: Dekameron.....	452
<i>S. Cs.</i> : A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1960—1961.....	442
<i>Schweitzer Pál</i> : Thomas Mann: A Doktor Faustus keletkezése. Egy regény regénye ..	192
<i>Somogyi Anna</i> : Györy Dezső: A nagy érettségi	324
<i>Somogyi Anna</i> : Csukás István: Ady Endre a szlovák irodalomban.....	440
<i>Szalatnai Rezső</i> : Kortársak Móricz Zsigmondról.....	320
<i>Szalay Károly</i> : Szép Ernő verseiről.....	177
<i>Szathmári István</i> : Benkő Loránd: A magyar irodalmi frásbeliség a felvilágosodás korá- nak első szakaszában	316
<i>Voit Krisztina</i> : A mozgóképtől a filmművészetig.....	453
<i>Weber Antal</i> : Bóka László: Arcképvázlatok és tanulmányok.....	429

BIBLIOGRÁFIA

<i>Kemény G. Gábor</i> : A rokontudományok folyóiratainak magyar irodalomtörténeti vonat- kozású írásai 1959-ben.....	336
TÁRSASÁGI HÍREK	198, 455
A Magyar Irodalomtörténeti Társaság alapszabályai.....	463
A Magyar Irodalomtörténeti Társaság választmánya.....	466
Debreceni vándorgyűlés	461
Kecskeméti vándorgyűlés	455
Miskolci symposion	198

IDEGENNYELVŰ ISMERTETÉSEK 200, 361, 468

NÉVMUTATÓ

- Abafi Lajos 86, 398–400, 403–404
 Ábrahám Adolf 377–378
 Ábrányi Emil 76, 292, 340, 372, 376
 Acél Tivadar 384–385
 Áchim András 322
 Ady Endre 10, 16–18, 20, 97–99, 101, 110, 112, 117, 120, 130, 131–133, 160–163, 176, 178, 227, 238, 274, 285, 287, 292, 296, 303–306, 321–322, 326, 340–343, 347, 349–352, 355–360, 364, 369–381, 385, 420, 425–430, 440–442, 443, 458
 Ady Irén 426
 Ady István 426
 Ady Mariska 426
 Ady Lajos 161, 369, 377, 379, 426, 428
 Ady Lőrinc 427
 Ághy Böske 309
 Aischylos 9
 Albert Gábor 347
 Alberti, Rafael 191
 Áldásy Antal 429
 Alexander Bernát 298
 Alexy Károly 352
 Álmos vezér 338
 Alszeghy Zsolt 138, 389
 Amadé László 269, 443
 Ambrus Zoltán 229, 239, 244, 339, 342
 Anakreon 15, 52
 Angyal Dávid 419
 Angyal Endre 102, 456
 Anonymus 337
 Ányos Pál 78–79, 83, 85–91, 93–95, 211
 Antal Gábor 341
 Antal István 289
 Antal László 341
 Antal Sándor 124, 130
 Apafi Mihály 4
 Aoáczaí Csere János 336, 347–348, 351–353, 355, 357
 Apollinaire, Guillaume 96, 177
 Áprilly Lajos 323, 351
 Arany János 6, 9, 10, 15, 19–20, 24, 27, 30, 33–35, 38–39, 66, 95, 145, 160, 165–167, 168–170, 179–182, 222, 232, 236, 250, 272, 288–289, 292–293, 296, 302, 314–315, 337–340, 342, 347, 352–354, 358–359, 377, 410, 439, 456
 Arany László 221–222, 232
 Ardó Mária 347
 Aristoteles 331, 434
 Árokszállási Zoltánné 198–199
 Árpád fejedelem 41, 44–45
 Asbóth 341
 Ascher Oszkár 186
 Aszalay Gyula 2, 51
 Babits Mihály 17, 101, 117, 119, 138–146, 176, 186, 227, 234, 239, 275, 306, 313, 321, 322, 331, 339–340, 343–344, 357, 359, 366, 373, 379–380, 384, 386, 393, 411–412, 420, 427, 453, 455–457, 461
 Babitsné Török Sophie 410
 Bach, Johann Sebastian 274
 Badics Ferenc 287, 290
 Bagossy László 426
 Bahrdt, Karl Friedrich 404
 Baja Mihály 289
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 107–109
 Bajkó Mátyás 353
 Bajor Gizi 309
 Bajza József 20, 66, 220, 344
 Bakos József 358
 Baksay István 237
 Balassa János 422
 Balassa László 339, 353
 Balassa József 101, 286
 Balassi Bálint 102, 419
 Balassi Zsigmondné Zborowszki Erzsébet 419
 Balássy Juliánna 426
 Balázs Anna 346
 Balázs Béla 176–177, 352, 453–454
 H. Balázs Éva, 400–402
 Balázs György 341
 Balázs János 337, 340, 348, 353, 355
 P. Balázs János 338, 340
 Baleczki Emil 340
 Bálint György 134, 358
 Bálint Sándor 338
 Balkányi Enikő 338
 Ballagi Géza 401–404
 Balogh Elemér 350
 Balogh István 125, 358
 Balogh Károly 348
 Balogh Károly György 348
 Balzac, Honoré de 107, 110, 184, 233
 Bán Imre 336, 347–348, 353, 355, 466–467

Bánki Zsuzsa 186
 Bánhegyi Jób 410
 Banner János 302, 335
 Bányai Kornél 359
 Barabás Tibor 346, 354
 Baránszky-Jób László 138
 Bárány Tamás 346, 353, 355
 Baranyi Imréné Kohajda Margit 134
 Barbès, Armand 271
 Barcsay Ábrahám 78—80, 83, 91
 Barcza József 10
 Bárczi Géza 338
 Bárczy István 321
 Bárdosy János 403
 Barla Gyula 270
 Báróczi Sándor 210—211
 Baróti Dezső 359, 442
 Baróti Szabó Dávid 59, 358
 Barsi Dénes 343
 Barta István 350
 Barta János 19—40, 152, 168, 173, 254,
 269—274, 275—285, 351, 365, 466—467
 Barta Lajos 321
 Bártfay László 149
 Bártfay József 149—150
 Bartholottus 404
 Bartók Béla 176
 Basch Lóránt 118
 Bassa Endre 356
 Batsányi János 42, 56, 79—81, 86—88, 91,
 93, 211—212, 248, 461
 Batteux, Charles 213, 218
 Batthyány Alajos 80, 402
 Batthyány Lajos 150, 281
 Baudelaire, Charles 372
 Baumgarten, Alexander Gottlieb 210
 Bayle, Pierre 81, 218, 400, 402
 Beczássy Judit 341
 Beer-Hofmann, Richard 392
 Beethoven, Ludwig von 69, 75, 274
 Békefi László 295
 Békefi Antal 293, 295
 Békési Gyula 10—11
 Beksics Gusztáv 272—273, 282
 Bél Mátyás 358
 Béládi Miklós 466
 Belia György 17, 138, 144
 Bem József 172—173, 175—176
 Benczédi László 350
 Benczély József 338, 439
 Benda Kálmán 80, 348, 350, 402
 Bene Sándor 314—315, 338
 Benedek Elek 239, 339, 341, 353
 Benedek Marcell 321, 322, 341, 410, 414,
 466
 Benedikt Ésaiás 286
 Benedikt Johanna 286
 Benkőczy György 198
 Benkő Albertné 198
 Benkő Lászlón 338, 340, 360
 Benkő Loránd 316—320, 438—440
 Beöthy László 349
 Beöthy Zsolt 239—240, 286—287, 290
 Berczeli A. Károly 306, 344
 Berczik Árpád 358
 Berényi László 182
 Bergson, Henry 228, 231
 Berkesi András 341, 344
 Berki Miklós 375
 Berkovits René 128—129
 Bernáth Aurél 189
 Bernáth Béla 338—339, 359
 Berrár Jolán 339
 Berze Nagy János 168, 351
 Berzy András 403
 Berzsenyi Dániel 40, 66, 97—98, 100, 199,
 220, 245—268, 337, 344, 346, 355, 357,
 359, 393
 Berzsenyi Lajos 261
 Berzsenyi László 257, 260—261
 Bessenyei György (1747—1811) 45, 55—56,
 78—79, 95, 209, 211, 319, 359
 Bessenyei György 182—185, 357, 369—381,
 466
 Bethlen Gábor 419
 Bethlen Gergely 172, 175—176
 Bethlen Kata 18
 Bethlen Miklós 351
 Bihari József 401
 Biró Lajos 373
 Biró Mihály 298
 Bismarck, Otto Eduard Leopold Fürst von
 428
 Bisztray Gyula 199, 347
 Björnson, Björnstjerne Martinus 9—10
 Blake, William 393, 445
 Blanqui 271
 Blasovszky István 443—444
 Bleyer Jakob 382
 Blok, Alekszandr Alekszandrovics 183—184
 Boccaccio, Giovanni 52, 210, 452—453
 Bocskay Gábor 419
 Bod Péter 53—54, 348
 Bodó Béla 340
 Bodor Aladár 107—108, 372
 Bodnár György 357, 466
 Bodnár István 151
 Bodnár Zsigmond 238—239
 Bodrogligeti András 466
 Bogdál Ferenc 354
 Bohuniczky Szeffi 103—119
 Boileau-Despréaux, Nicolas 210, 212
 Bolgár Elek 429
 Boltizsár József 143
 Bolyai Farkas 216, 430—438
 Bolyai János 430—438
 Bóka László 22, 118, 177, 292, 322—323,
 338—339, 344, 352, 355, 357, 429—430,
 442, 466—467
 Bokányi Dezső 380
 Bókay János 347, 353
 Bokor Imre 341
 Bonfini, Márk Antal 332
 Bonyhai Mihály 169

- Boór Ádám 4
 Bor Kálmán 340
 Borbély László 346, 352
 Bornemissza Péter 337—338, 359
 Boros 4
 Boros Rezső 353
 Bors András 356
 Bors László 356
 Borsa Gedeon 341
 Borsódi Gyula 354
 Borsos Márton 347
 Bory István 341
 Borzsák István 337
 Bosch, Hieronymus 177
 Béta László 331—333
 Both Ditta 426
 Both István 378, 426
 Bottyán János 341
 Bourget, Paul 240
 Bouterweck, Friedrich 218—219
 Böhm József 143
 Böll, Heinrich 448—449
 Bölöni György 124, 131, 321, 346, 354, 372, 379
 Brahms, Johannes 353
 Brandes, Georg Cohen Morris 234
 Branyiczky Dezső 123
 Brecht, Bertolt 284, 334, 449—450
 Bredel, Willi 447, 449—450
 Breitinger, Johann Jakob 52
 Brisitz Frigyes 268, 466
 Bródy Sándor 237, 292, 329—331, 341, 429
 Browning, Robert 411
 Brunetière, Ferdinand 235, 238
 Buczy Emil 216
 Buday György 306—307
 Budenz József 286
 Buffalmacco, Bruno 453
 Buffier, 212
 Bunyan, John 2
 Busa Margit 349
 Buza Nagy Béla 199
 Büchner, Ludwig 7—9, 17
 Büky Katalin 426
 Byron, George Noel Gordon 15, 39

 Calandrino 453
 Calvin, Jean 10
 Carlyle, Thoma 9, 225—226, 229, 236
 Castel, 212
 Cato, Marcus Portius 39
 Cennerné Wilhelm Gizella 337
 Cervantes de Saavedra, Miguel 394
 Chassin, Louis 182
 Chénier, André Marie de 245
 Chikán Zoltánné 358
 Cholnoky László 104, 115—116, 342
 Cholnoky Mária 116
 Cholnoky Viktor 104, 115
 Cimabue (Cenni di Pepo) 177
 Claudel, Paul 384
 Claudius, Eduard 447

 Cocteau, Jean 397
 Combarieu 185
 Comenius (Komensky) Johannes Amos 6
 Condillac, Etienne Bonnot de Mably de 236
 Coppée, François 371
 Corbusier, Le Charles-Edouard Janneret 191
 Corneille, Pierre 55
 Coypel, 212
 Czabán Samu 299, 324
 Czeglédy Károly 337
 Czimmer József 458—461
 Czine Mihály 309, 329, 466—467
 Czuczor Gergely 354, 358
 Czuczsa Emma 426
 Csáji Pál 349
 F. Csanak Dóra 17
 Csapodiné Gárdonyi Klára
 Császár Elemér 90, 382
 Császár Ferenc 360
 Csatkai Endre 347, 356
 Csatári Dániel 350, 357
 Csathó Kálmán 346
 Cseh Sándor 198
 Csehov, Anton Pavlovics 331
 Csengery Antal 23, 179—182
 Csenki Imre 353
 Csép Attila 359
 Csepeli Szabó Béla 355
 Csergő Hugó 373
 Csernisevskij, Nyikolaj Gavrilovics 185
 Csertői Oszkár 341
 Cservenák Andrásné 169
 Cserzy Mihály 293, 338
 Csery-Clauser Mihály 159
 Csenár János 356
 Csighy Sándor 426
 Csiky Gergely 237, 340
 Csillag Szabina, Péterfy Józsefné 65—66, 71
 Csinszka (Boncza Berta) 110, 161—162, 425
 Csizmadia Sándor 293, 297, 376
 Csobán Endre 288
 Csokonai Vitéz Mihály 5, 60, 81, 85—89, 210—219, 248, 289—290, 319, 339—340, 342, 358, 360, 442
 Csomasz Tóth Kálmán 349, 351, 353
 Csontváry Tivadar 124
 Csorba Győző 342, 356, 440
 Csorba Zoltán 354
 Csontos Gyula 310
 Csuhráj, Grigorij 453
 Csukás István 440—442
 Csurka István 347
 Csutak Kálmán 172, 175
 Csü Csiu-paj 194
 Csürös Zoltán 439

 Dallos Sándor 346
 Dante, Alighieri 251, 452—453
 Darvas József 344, 352, 460, 462
 Darvas Szeréna 426
 Darwin, Charles 12, 14, 226, 230, 233
 Daudet, Alphonse 244

- Daumer, Georg Friedrich 353
 Dayka Gábor 78—95, 210, 213, 215—216, 354, 398—409
 Deák Ferenc 272, 280
 Deák Imre 150
 Degré Alajos 271, 280
 Dékán Imre 352
 Dékáni Kálmán 333
 Dékány András 341, 352
 De Laurier, 401
 Delhányi Zsigmond 359
 Deme László 337, 351
 Demény Ottó 341
 Demeter Imre 346, 356
 Demeter Hedvig 455
 Dénes Sándor 128—129
 Dénes Szilárd 10, 339
 Dénes Zsófia 426—427
 Dér Endre 343
 Derkovits Gyula 358
 De Sanctis, Francesco 453
 Descartes, René 431
 Dési Géza 129
 Despréaux, Nicolas 210—212
 Désy Alfréd 123
 Dévai Mátyás 349
 Dezsényi Béla 347
 Dezséry László 351
 Dickens, Charles 226, 229, 240, 284, 320, 369
 Dienes András 171—176, 337, 341, 349, 351, 355, 364, 423
 Dienes Pál 143
 Diogenes 39
 Diószegi András 199, 466
 Dobokai Mihály 337
 Dobos László 351
 Dobossy László 466
 Dobozy Imre 344, 462
 Dolmányos István 344, 353
 Domanovszky Sándor 333
 Domokos Pál Péter ifj. 160—164, 325—329, 337, 351
 Dormay Viktor 358
 Dos Passos, John 449
 Dosztojevskij, Fedor Mihajlovics 107, 185, 229, 244
 Dózsa Éva 426
 Döblin, Alfred 448—449
 Döbrentei Gábor 216, 258, 337, 340
 Dömötör Tekla 336, 351
 Dreyfus, Aldred 9—10, 15, 293
 Dsida Jenő 345
 Dugonics András 55, 58—59, 83, 86, 210, 319, 338—340
 Dunsits Dezső 291
 Durzsa Sándor 347
 Dutka Ákos 124, 128—129, 321, 345
 Dürer, Albrecht 191
 Eckermann, Johann Peter 83
 Eckhardt Sándor 337, 401, 403, 409, 418, 466
 Éder Zoltán 138—146, 359
 Édes Gergely 48, 51—52, 54—55, 57—58, 50
 Egeli Imre 426
 Egressy Gábor 148, 151, 180
 Egri Péter 359
 Ehrenburg, Ilja 183
 Eichendorff, Joseph 84
 Elek Artur 320—321, 342, 410—411
 Elek István 353
 Elekes Károly 426
 Elekfi László 339
 Előd Géza 17
 Eltér Eliza 63, 68—74
 Eltér Gizella 62—63, 68—73
 Eltér József 62, 68
 Eltér Józsefné 68
 Ember Győző 147
 Emőd Tamás 121, 123, 130
 Endrődi Sándor 149, 289
 Engels, Friedrich 8, 222, 238, 273, 282, 284
 Eötvös József 16, 72, 86, 236, 273, 340, 342, 358—359
 Eötvös Loránd 11, 211
 Erdélyi János 38—39, 179, 181, 199, 216, 220, 338, 358
 Erdélyi Lászlóné 410—412
 Erdélyi Miklós 127, 129
 Erdélyi Pál 399
 Erdődy János 352
 Erdős Jenő 342
 Erdős Károly 289, 349
 Erdős László 344—345, 355—356
 Erényi Tibor 348
 Ermel Gyula 422
 Emerson, Ralph Waldo 235, 237
 Erődi Béla 145
 Eschenburg, Johann Joachim 218
 Espersit János 134
 Esze Tamás 466
 Eszterházy Károly 401—403, 407—409
 Étsy Emília 130
 Fábian Pál 336, 338
 Fahidy József 342
 Faludi Ferenc 81, 339, 443
 Faludi János 382—383, 385, 391—392
 Faludi Jenő 382
 Faragó József 351
 Faragó Vilmos 355
 Farkas Ádám 394
 Farkas Antal 291—301
 Farkas Benedek 291
 Farkas Domonkos 351
 Farkas Ferenc 353
 Farkas Gábor 62
 Farkas Imre 371
 Farkas Lujza 412
 Farkas Pál 129, 321
 Farkas Zoltán 106—107, 109—111, 114—115, 342
 Fazekas Anna 342, 355
 Fáy András 349
 Fáy Dezső 114

- Fegyin, Konstantin 182—185
 Fehér András 350
 Fehér Erzsébet 442
 Fehér Klára 342, 357, 458
 Fehér Lajos 168
 Fehér Tibor 352
 Féja Géza 305—307, 342, 346
 Fejér György 348
 Fejér Lipót 11
 Fekete István 342
 Fekete József 321
 Fekete Sándor 357
 Fellini, Federico 453—454
 Fénelon, François de Salignac de la Mothe 210
 Fényi András 351
 Fenyő István 336
 Fenyő László 341
 Fenyő Miksa 106, 132, 321, 373
 Fenyő Miksáné 114
 I. Ferenc 79—81, 83, 94, 256
 Ferenczi Zoltán 148, 151, 289, 423
 Ferenczy Frigyes 123
 Festetich György 250
 Feszt Aladár 140
 Fetter Gyula 126
 Fettich Nándor 351
 Feuchtwanger, Lion 193, 449
 Feuerbach, Ludwig 8, 226
 Finály Gábor 145
 Fischer Izidor 139
 Fischer, Wolfgang Borchert 447—448
 Fitz Józsefné 62
 Flaubert, Gustave 234, 240, 244
 Flórián László 353
 Fodor András 344
 Fodor Árpád 143
 Foerster, Friedrich Wilhelm 383
 Fogarasi Béla 353
 Fögel József 143
 Fónagy Iván 101, 185—186, 343
 Forgács István 460
 Forgács László 151
 Főris Miklós 426
 Fourier, Jean Baptiste Joseph 11
 Földes János 342, 346, 355
 Földes Anna 346
 Földes Imre 371
 Földessy Gyula 377, 420, 466
 Földi János 42, 44—45, 55, 57, 60—61, 213
 Földvári Ferenc 342
 France, Anatole 305
 Frank, Bruno 193
 Frank László 342
 Frank, Leonhard 193, 447—449
 Fráter Pál 415—416
 Frencz Géza 139
 Freud, Siegfried 230
 Frideczky Timót 188
 Friedmann Lázár 410
 Friedmann Zsóka 426
 Friedrich Sándorné 358
 Frölich Dávid 418—419
 Fuchs, Günter Bruno 447—448
 Fühmann, Franz 447—448
 Füle Sándor 352
 Fülep Lajos 372, 376
 Fűr István 138
 Füst Milán 99, 177, 346, 384, 410
 Gaal Mózes 140—144
 Gábor Andor 176—177, 199, 298, 342, 354
 Gábor István 352
 Gad, Urban 454
 Gadó György 355
 Gádor Béla 357
 D. Gál Ágota 348
 Gál Zoltán 123—124
 Galabárdi Zoltán 342, 347, 355
 Galántai Fekete János
 Galántai József 350
 Gáldi László 97, 102, 339, 347—349
 Galilei, Galileo 418—419
 Gálos Rezső 81—83, 86, 258, 260
 Galovics Károly 295
 Galsai Pongrác 342
 Garai Gábor 343, 345
 Garami Ernő 293, 295
 Garamvölgyi József 466
 Garay János 151
 özv. Garay Jánosné 151
 Gárdonyi Géza 17, 339, 343, 529—430
 Gárdos Mariska 298
 Gárdos Sándor 301
 Gáspár Ferenc 426
 Gáspár Imre 360
 Gazda Endre 426
 Gedő András 350
 Geher István 430—438
 Gelléri Andor Endre 344—345, 354—355
 Gellert, Christian Fürchtegott 46, 49—52, 61, 86
 Gellért Oszkár 114—115, 321, 411
 George, Stefan 383—384, 392, 394—397, 448
 Geréb László 331, 333, 341, 343
 Gerencsér Miklós 344, 355
 Géresi Kálmán 286—288
 Gerézdi Rabán 466
 Gergely Márta 341, 344, 352
 Gergely Sándor 198, 343, 355
 Gessner, Salomon 85, 264
 Gide, André 384
 Gina (Kratochwill Zsuzsanna) 21—23, 30, 34
 Goda Gábor 356
 Goethe, Johann Wolfgang 9, 55, 65, 83, 245, 284, 393, 436
 Gogol, Nyikoláj Vasziljevics 182, 340
 Gombaszögi Frida 310
 Gombó Pál 345
 Gombocz Zoltán 382
 Goncourt, Edmond de 240
 Goncourt, Jules de 240
 Goór Pál 372

- Gorkij, Makszim 183—185, 194—195, 304, 340
 Gosztonyi János 358
 Gömörzy János 342
 Gönczi Imre 355
 Görgey Gábor 355
 Grammont, Maurice 185—186
 Granasztéi Pál 189—191
 Greco, El (Domenicos Theutocopoulos) 177
 Greguss Ágost 182
 Greissler, Christian 449
 Grétsy László 337, 339
 Grezsa Ferenc 134—137
 Gribovszkiné Kálnai Jolán 354
 Griszháber Antal 426
 Groeller, 69—71
 Gropius, Walter 191
 Grócz Henrik 370
 Grün, Karl 284
 Guba Pál 426
 Gulyás István 5
 Gulyás József 214—216
 Gulyás Pál 5, 138, 178—182
 Gunda Béla 339
 Gundolf, Friedrich 395—397
 Gvadányi József 247, 256, 289, 319, 339, 358, 443
- Gyagyovszky Emil 300, 360
 Gyalui Farkas 352
 Gyárfás Imre 354
 Gyarmathi Sámuel 340
 Gyenes István 342
 Gyergyai Albert 466—467
 Gyertyán Ervin 355
 Gyetvai János 342
 Gyöngyösi István 42, 45—46, 48, 53, 56—59, 87, 210, 269
 Gyöngyösi János 57
 Györfly György 339, 350
 Györfly István 168, 170
 Györfly Miklós 152—159, 415—416
 Győri Illés István 298
 Győry Dezső 324—325, 342, 344
 Győry János 466
 Győry Jánosné 442
 Gyulai Lajos 150
 Gyulai Márta 410—411
 Gyulai Pál 10, 17, 19, 26, 38, 70, 232, 235—236, 239, 286, 329, 337, 343—344, 421, 422
 Gyurkó László 357, 449
 Gyülvézi Barnabás 349
- Haász Árpád 357
 Haász Vilmos 383
 Haeckel, Ernst 12—14, 18
 Hajdu Ferenc 355
 Hajdu Péter 339
 Hajnal Anna 343
 Hajnal Gábor 343
 Hajnik Károly 347
- Hajnóczy József 79—80, 83
 Hajós Tibor 342
 Halasi Andor 325
 Halász Előd 449, 466
 Halász Gábor 152—153, 268, 322, 391, 415—416
 Halmágyi Zoltánné 311
 Halmi Bódog 321
 Hangay Zoltán 329—331
 Hankiss János 289
 Hanzó Lajos 347, 349, 353
 Hám János 428
 Hamburger Jenő 349
 Hámori Ottó 357
 Hardy, Thomas 11
 Haraszi Gyula 5
 Hárs György 341
 Harsányi István 214—216, 347
 Harsányi Kálmán 372
 Harsányi Zoltán 352
 Hársing Lajos 352
 Hartay Sándor 339
 Hatvany Lajos 148, 151, 174—175, 298, 321, 330, 343, 364, 372, 423, 425, 429
 Hauptmann, Gerhart 193
 Hazai György 466
 Haydn, Franz Joseph 75, 356
 Haynald Lajos 64
 Haynau 428
 Heckenast Gusztáv 350
 Hegedüs András 352—353, 466
 Hegedüs Géza 341, 353, 357, 418—419, 455, 458—459
 Hegedüs Gyula 310
 Hegedüs Nándor 120—130, 305
 Hegedüs Zoltán 346
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 220, 230
 Hegyi Imre 354
 Heine, Heinrich 76, 373
 Heine, Johann Jakob Wilhelm 213
 Heinz Fülöp 359
 Heliodoros 210
 Helmecezy Mihály 152, 154, 157
 Helmholtz, Hermann Ludwig Ferdinand von 11
 Heltai Gáspár 53
 Heltai Jenő 177, 292, 309—310
 Heltai Nándor 348
 Hendl Ödön 138—139
 Henszlman Imre 220
 Herczeg Ferenc 126—127, 144—145, 237, 239, 322, 458
 Herczeg Gyula 339
 Herder, Johann Gottfried 213, 218
 Herepei János 348, 352
 Hermlin, Stephan 447—448
 Hernádi Gyula 344, 355
 Hernádi Sándor 342
 Hernády Ferenc 348
 Hesiodos 15
 Hesse, Hermann 448
 Hevesi András 391

- Hevesi Gyula 337
 Hevesi Sándor 372
 Hevesy Iván 453—454
 Hexendorf Edit 317, 336, 339—340
 Heym, Stefan 447
 Hiador (Jámbor Pál) 66, 341
 Hidas Antal 346
 Hidvégi Nándor 342
 Hoffmann 393
 Hoffmann Lajos 80
 Hoffmann Tamás 351, 357
 Hofmannsthal, Hugo von 387—389, 392, 448
 Holics Janka, Mórincz Zsigmondné 7, 310
 Holl Béla 349
 Hollós Korvin Lajos 341
 Holub József 348
 Hóman Bálint 363
 Homeros 15, 252
 Horányi Mátyás 466
 Horatius 46, 97, 253, 262—264
 Horst, K. A. 100
 Horváth Gyula 289
 Horváth István Károly 350
 Horváth János 31—32, 35, 37, 217, 254, 337, 364, 382
 Horváth Károly 336, 461, 466
 Horváth Mária 339, 438—440
 Horváth Mihály 153, 279
 Hölderlin, Friedrich 245, 263, 391, 394
 Hrabovszky György 256
 Hubermann, Bronislav 193
 Huch, Ricarda 392—394
 Hugo, Victor 240
 Hume, David 236
 Huszár Gál 349
 Huszár József 415, 426
 Huszár Károly 416
 Huszty Tamás 354
 R. Hutás Magdolna 336—337
 Huxley, Thomas Henry 12, 14
 Huysmans, Joris Karl 240
 Hviezdoslav, (Ország) Pavel 441

 Ibsen, Henrik 17, 237, 388
 Iglói Endre 466
 Ignác Rózsa 346
 Ignotus 287, 321, 373, 376—377, 380, 429
 Ilia Mihály 358
 Illés Béla 188, 342, 346
 Illés Endre 466
 Illés Iлона 359, 442
 Illés László 198, 461, 466
 Illyés Gyula 147—151, 160, 198, 337—338, 357
 Implom József 165—167
 Imre Lajos 171—176, 466
 Imre Samu 339
 Innocent Vincze Ernő 353
 Irányi János 150
 Irinyi József 338, 343
 Isac, Emil 127
 Istvánffy Miklós 348

 Iváncsics Nándor 356
 Ivánkai Vitéz Imre 94
 Iványi Ödön 340

 Jakab Elek 400—401
 Jakab Ödön 304
 Ják Sándor 342
 Jancsó Elemér 350
 Jancsó Jenő 124
 Jancsó Károly 124
 Jankovich Antal 416
 Jankovich Ferenc 339, 342—343, 345, 355
 Jánoky Sándor 455
 Jánosi Béla 211
 Jánosi Zoltán 349
 Janovics Jenő 298
 Jaurés, Jean 323
 Jausz Béla 353
 Jefimov, A. I. 97
 Jékely Zoltán 346
 Jelačić 271, 281
 Jenei Ferenc 337
 Jenőfi M. Imre 342
 Jessenius György 349
 Jeszenszky János 348
 Jókai Mór 1—5, 7—10, 17, 19—20, 39, 104, 151, 180, 221—222, 236, 272, 330, 338, 340, 343—344
 Joós Ferenc 466
 Jósika Miklós 338, 346
 Jósika Sámuel 150
 József Attila 99, 102, 134—137, 189, 198, 338, 340—341, 352—355, 357—360, 429, 439, 442—443, 445, 457—458
 József Farkas 350, 355
 II. József 87, 246, 256, 262—263, 398, 400—402, 404
 Joyce, James 449
 Juhász Géza 358, 461—462, 466—467
 Juhász Gyula 17, 35, 99, 120—130, 134—135, 178, 302—303, 305—308, 338—339, 342—343, 348, 357—358, 366, 371—372, 377, 380, 427, 461
 Juhász Vilmos 383, 385, 391—392
 Juhos István 165, 169—170
 Juhos Mihály 165
 Julow Viktor 359, 442
 Justh Zsigmond 239
 Jünger, Ernst 456

 Kabddbó Lóránt 198—199, 352, 354, 456
 Kabos Ede 305
 Kádár Karr Erzsébet 343
 Kádár Lajos 347
 Kadlubják Pál 403—404
 Kafka, Franz 449
 Kaffka Margit 117, 350, 410, 442
 Káldor János 360
 Kállai István 344
 Káltyi Márk 332
 Kálmánchey Zoltán 359
 Kamarás Béla 415—417

Kamondi László 459
 Kant, Immanuel 8, 218, 226
 Kanyar József 359
 Kao Csang-hung 197
 Kaposi Márton 168—170, 348
 Karácsony Benő 323, 345
 Karácsonyi János 165, 169—170
 Karcsai Kulcsár István 355
 Kardos Albert 124, 286—290
 Kardos Ferenc 287
 Kardos Lajos 287
 Kardos László 312, 336, 351, 466—467
 Kardos Mária 287, 289
 Kardos Pál 286—290, 456, 466
 Kardos Rózsa 287
 Kardos Tibor 199, 332, 452, 466
 Karikás Frigyes 325, 342, 350, 352
 Karinthy Frigyes 101, 177, 321, 347, 357, 359
 Kármán József 80—81, 86, 210, 213, 219, 319
 Kármán Mór 168, 286
 Károli Gáspár 344, 349
 Károli György 169, 427
 Károly Sándor 340
 Károlyi Mihály 146
 Kárpáti Aurél 321, 343, 345
 Kárpáti Endre 350
 Kárteszi Ferenc 11
 Kassák Lajos 101, 163, 198, 340, 384
 Kass János 443
 Kassner, Rudolf 392
 Katkó István 341
 Katona Béla 354
 Katona Jenő 343
 Katona József 199, 216, 443, 455, 458
 Katona Lajos 345, 461
 Katz Izráel 286
 Katz Sámuel 286
 Kávássy Béla 426—427
 Kazinczy Ferenc 6, 41—42, 44—58, 60—61, 79, 81, 86, 88, 95, 96, 101, 182, 213—214, 216—218, 248, 250, 256—257, 267, 319, 329, 337—340, 343—344, 347, 351, 353—356, 398, 400—401, 403—404, 439
 Kazinczy Gábor 182, 347
 Kazinczy László 57
 Kázmér Ernő 322
 Keglevich Gábor 415
 Keglevich István 188
 Keglevich Jánosné Zichy Adél 149
 Kelemen János 343
 Kelényi Ferenc 356
 Keller, Gottfried 64
 Kemény G. Gábor 336—360
 Kemény György 459—460
 Kemény István 343
 Kemény János 359
 Kemény Zsigmond 9, 17, 19, 180, 182, 222, 224—225, 229, 232, 236, 269—274, 274—285, 340, 344—345, 366, 461
 Kémeny Károly 148
 Képes Géza 326, 345, 466
 Kerékgyártó Imre 352—353
 Kerékgyártó István 461
 Keresztesi József 402
 Keresztury Dezső 356, 359, 462, 466—467
 Kéry László 466
 Keszi Imre 341—342, 355
 Keszler Ferenc 428
 Kierkegaard, Sören 392
 Kima Jánosné 169
 Kimmach Ödön 141—143
 Kincs Elek 426
 Kipling, Rudyard 10, 411
 Király Gyula 466
 Király István 187—188, 364, 408, 462, 466—467
 Kisfaludy Károly 17, 98, 182, 219, 287
 Kisfaludy Sándor 82, 182
 Kis János 356
 Sz. Kispál Magdolna 337
 Kiss Áron 54
 Kiss Ferenc 165
 Kiss Gabriella 351
 Kiss Györgyné 356
 Kiss Gyula 354
 Kiss Jenő 348
 Kiss József (1843—1921) 292, 310—311, 420
 Kiss József 359
 Kiss Lajos 335, 337, 339—340
 Kiss Sándor 349
 Kiss Tamás 10
 Kiss Zsolt 450—451
 Klaniczay Tibor 466
 Klapka György 428
 Klemm Imre Antal 338
 Klemperer, Otto 193
 Klima Lajos 139
 Klimesch, Thomas 48, 52
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 41
 R. Kocsis Rózsa 410—414
 Koczás Sándor 357, 461, 466
 Koczogh Ákos 349
 Kodály Zoltán 176
 Kodolányi János 178, 198, 458
 Koeppen, Wolfgang 449
 Koháry Ferenc 81, 213
 Kókay György 343, 348, 357
 Kolozsvári Grandpierre Emil 345, 356
 Kolta Ferenc 359, 466
 Koltai Ferenc 351
 Koltay-Kastner Jenő 333, 466
 Komár Pálné 353
 Komját Aladár 337
 Komjáthy Jenő 20
 Komlós Aladár 17, 20—21, 23—24, 34, 37—40, 338, 343, 372, 414, 465—466
 Komlósi Sándor 359
 Komlóssy Imre 199
 Komor Gyula 309
 Komor Ilona 353
 Kondor Lajos 340
 Kont Ignác 289

- Kónyi János 56, 443
 Koós Károly 351
 Kopernikus, Nikolaus 418—419
 Koppi Károly 400
 Kopré József 352
 Korda István 340
 Korda Sándor 454
 Kordos László 199, 354
 Korompay Bertalan 340
 Kós Károly 323
 Kosjár Márton 169
 Kosjár (Kaposi) Márton 348
 Kossuth Ferenc 157
 Kossuth Lajos 148, 150—151, 152—159,
 269, 271, 273, 278—282, 286, 335, 343
 Koszorus István 198—199
 Kosztolányi Dezső 17, 129, 176—177, 269,
 275, 306, 313, 321, 322, 339, 342—343,
 347, 355, 357, 366, 372, 379—380, 427,
 429—430, 439, 454, 461
 Kótzian Katalin 410
 Kotzo Jenő 129
 Kovács Ágnes 351
 Kovács Ferenc 351
 Kovács György 343
 Kovács Győző 78—95
 Kovács István 337
 Kovács Kálmán 466
 H. Kovács Mihály 354
 Kovács Sándor 348
 V. Kovács Sándor 356
 Kovalik Antal 140
 Kovalovszki Miklós 339, 425—428
 Kovásznai Sándor 54
 Kozma Andor 240, 303—304
 Kozocsa Sándor 309, 320, 322
 Kozocsa Sándor ifj. 336—360
 Kóhalmi Béla 17, 336
 Kőhegyi Mihály 335
 Kölcsey Ferenc 84, 87—88, 92, 217—220,
 248, 261, 329, 347, 350, 352, 382, 394, 426,
 439
 Kölln Gyula 406
 Kőműves Imre 352
 Könyves-Kolonics József 134
 Kőpeczi Béla 355, 466—467
 Körmendi Ferenc 343
 Körössényi János 344
 Körner, Theodor Karl 218
 Körtvélyes Géza 353
 Kőszegi Imre 343
 Kőszegi László 141—143
 Köves Béla 357
 Kövessy Albert 125
 Krajko András 466
 Kréméry, Stefán 441
 Kriza János 359
 Krúdy Gyula 229, 292, 321, 339, 341, 353—
 354, 357
 Krúdy Pál 442
 Krug, Wilhelm Traugott 218
 Kubinyi Ferenc 416
 Kubinyi László 339
 Ku Csie-kang 197
 Kulcsár István 216
 Kulcsár András 426
 özv. Kulcsár Istvánné 156
 Kuncz Aladár 322—324, 429
 Kunos Ignác 286
 Kunszery Gyula 339
 Kuntár Lajos 348
 Kuo Mo-zso 195—196
 Kurcz Ágnes 333—334
 Kuthy Lajos 151, 340, 359
 Kuthy Sándor 123—124
 Küküllei János 331—333
 Külföldi Viktor 297
 Kürti József 309
 Laczkó Géza 321
 Laczkovics János 79—80, 401
 La Fontaine, Jean 52, 56
 Lakatos László 321
 Lakatos Demeter 337
 Lakits Pál 466
 Lamartine, Alphonse de
 Lamennais, Hugues Félicité Robert de 227
 La Motte, Antoine Houdar de 52
 Láng Lajos 7—8
 Lányi Kamilla 343—344
 Lányi Sarolta 182, 450
 Lao-ce 195—196
 László Anna 355
 László Ernő 356
 László Zsigmond 353
 Latinka Sándor 349
 Lázár Antónia 447—450
 Léces Károly 348
 Léda (Brüll Adél) 373—375
 Ledig, Gert 450
 Lehel Károly 123
 Lemaitre, Jules 234—235
 Lengyel Balázs 355
 Lengyel Dénes 352—353, 466
 Lengyel Géza 379
 Lengyel József 341
 Lengyel Menyhért 458
 Lenin, Vlagyimir Iljics 342, 346, 355
 Lenkei Henrik 292
 Leonardo, da Vinci 124, 191
 Leopardi, Giacomo 265
 Leskó József 399—400, 402, 404, 407—408
 Lessing, Gotthold Ephraim 12, 210, 218,
 261, 444
 Lévy József 179, 376
 Leverkühn, Adrian 192
 Lewes, George Henry 9
 Lieszkovszky József 416
 Ligeti Károly 359
 Likai Skalich Pál 348
 Lindsay, Vachel Nicholas 454
 Lin Yu-tang 197
 II. Lipót 79, 94, 256, 402—403, 407
 Lipsius, Justus 419

Lisznyay Kálmán 20, 38
 Liszt Ferenc 182
 Litkin, Vaszilij 325—329
 Locke, John 81
 Lónyay Menyhért 148, 152, 156—157, 415—416
 Losonczy István 60
 Lőkös István 398—409
 Lőrincze Lajos 339, 439
 Lőrinczy György 304
 Löwenstein-Kuthy Arnold 379
 Lu Hszin 194—197
 Luka Sándor 416
 Lukač, Boleslav Emil 441
 Lukács György 84, 275—276, 321, 337, 350, 353, 356, 364, 384, 391—392, 394—396
 Lukács Lajos 273
 Lukács László 347
 Lukácsy Sándor 344, 355
 Luprik Károly 402—403
 Lutter Tibor 364

 Maár Gyula 344
 Macsulay, Thomas Babington 2, 7, 16—17, 225, 236, 238
 MacCarty 193
 Macedóniai László 350
 Mach, Ernst 14
 Madarassy László 335
 Madarász Emil 345
 Maday Gyula 442
 Madácsy László 302—303, 335, 466
 Madách Imre 15, 152—159, 181, 222, 229, 290, 357, 415—417
 Maderschpach Irén, Schöpflin Aladárné 104—107, 110, 113, 116, 118
 Mádl Antal 466—467
 Madzsar József 350
 Magoss Olga 17
 Magyar László 306—308
 Majakovszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics 284
 Majláth Gusztáv Károly 161
 Major Ottó 346
 Major Simon 122—123
 Makay Gusztáv 347, 352
 Makay Miklós 426
 Makkai László 400—402
 Makkay Jánosné 356
 Makoldy Sándor 347
 Makszimov, 255
 Malherbe, François de 59
 Mályusz Elemér 401
 Mándi Sámuel 212
 Maller Dezső 107, 117—119
 Mándi Sámuel 212
 Mándy Iván 112, 345, 352, 355
 Manga János 351
 Mann, Heinrich 447—449
 Mann, Thomas 176, 190, 191—193, 284, 323, 448
 Márai Sándor 338, 357, 397
 Marcevic Lajos 300

 Marchwitza, Hans 449
 Marczali Henrik 401
 Margalics Ede 340
 Margócsy József 466
 Máriafi István 400
 Mária Terézia 41, 59, 255—256
 Márka János 426
 Márka Éva 426
 Markó Árpád 349
 Márkus János 165
 Marmontel, Jean-François 210, 215
 Maróti Egon 334
 Martinovics Ignác 79—80, 83, 247, 256, 262
 Marton Béla 353
 Marton Manó 120—122, 129
 Márton István 218
 Martos János 143
 Marx, Karl 8, 238, 273, 282
 Matis, 124
 Mátrai László 336, 348
 Mátray Gábor 159
 Matthisson, Friedrich von 253
 Mátyás király 14
 Maupassant, Guy de 107, 110, 240
 Mazzini, Giuseppe 273, 282
 Menandros 334
 Mendelssohn-Bartholdy, Felix 75
 Mandelssohn, Moses 213
 Mense Júlia 408
 Mérei Gyula 153
 Merényi Oszkár 245—268, 355
 Méry Pál 124
 Mesterházi Lajos 342, 344, 356, 357, 439—440, 460
 Mészáros Ignác 210
 B. Mészáros Vilma 466
 Meszedi Demeter 333
 Metastasio, Pietro Bonaventura 46—47
 Metternich, Klemens L. W. 279, 281
 Mezei József 221—244
 Mezei Márta 199, 349, 357, 466
 Mezey László 350
 Mezősi Károly 349, 423—424, 443
 Michelet, Jules 182
 Mígray József 293
 Mihalovics Ede 398—399, 408
 Mihálovits László 145—146
 Mihályfi Ákos 399, 408
 Mihelfy Emil 126
 Mikes Kelemen 97, 338, 443
 Mikešy Sándor 337
 Miklós Jenő 115, 374, 377
 Miklós Pál 450—451
 Miklós Róbert 359, 442
 Mikszáth Kálmán 17, 116—117, 119, 187—188, 229, 237, 244, 331, 337—340, 343—344, 346, 358, 369, 408, 442, 461
 Milhoffer Alajos 348
 Milotay István 321
 Milton, John 211, 364
 Misztótfalusi Kiss Miklós 337
 Mitrovics Gyula 211

- Mixich Lajos 145
 Mocsáry Lajos 357
 Móczár József 314–315
 Mód Aladár 147, 246, 256, 262, 357
 Mohácsi Jenő 120, 122, 321
 Molière, Jean Baptiste Poquelin 4, 211, 233
 Mollay Károly 404, 407–408
 Molnár Borbála 60
 Molnár Erik 199, 350
 Molnár Ferenc 292, 348, 458
 H. Molnár Ilona 337
 Molnár János 41
 Molnár József 185–186, 337
 Molnár József 425–428
 Molnár Kata 352
 Mommsen, Theodor 9
 Mona Ilona 351
 Montégut, Maurice 231
 Montesquieu, Charles de Secondat 81, 399
 Móra Ferenc 295, 302–305, 335, 338–339,
 342, 344–345, 356, 360
 Mordecháj, B. 286
 Móricz Bálint 11
 Móricz Pál 426
 Móricz Miklós 17, 355, 428
 Móricz Virág 7, 309–310, 345
 Móricz Zsigmond 1–18, 107, 116–117, 131,
 147, 198, 309–311, 320–322, 331, 337–
 339, 341–345, 347, 355–357, 359–360,
 420, 427, 430, 442, 458, 461
 Móricz Zsigmondné Holics Janka 7, 310
 Mozart, Wolfgang Amadeus 75, 109, 442
 Murányi-Kovács Endre 352
 Musil, Robert 449

 Nacsády József 187–188, 358, 466–467
 Nadányi Zoltán 130
 Nádasdy Lipót 179, 255
 Nádasdy Tamás 179
 Nádas Péter 352
 Nádass József 345, 347, 352
 Nagy Andor 120, 128
 Nagy J. Béla 337
 Nagy Dezső 348
 Nagy Endre 341, 344
 Nagy Frigyes 255
 Nagy Gábor 289
 O. Nagy Gábor 339
 Nagy Ignác 181, 343
 Nagy Imre 10, 345
 Nagy István 408
 Nagy József 408
 Nagy Lajos 198, 321, 345, 355, 357, 439
 Nagy Lajos király 86
 Nagy László 356
 Nagy Mihály 120, 123–124, 128–129, 373,
 442
 Nagy Miklós (1840–1907) 10
 Nagy Miklós 269, 466
 Nagy Olga 351
 Nagy Péter 310, 336, 461, 466
 Nagy Sándor 39

 Napóleon 246, 262
 Naszádos István 350
 Négyessy László 257, 286
 Némedi Lajos 358, 466
 Neményi Erzsébet 374, 377
 Nemes László 346
 Nemeskürty István 453–454
 Nemes Nagy Ágnes 112
 Németh Andor 340
 Németh G. Béla 62–77, 466
 Németh Imre 352
 Németh László 6, 18, 114, 254, 260–262,
 268, 430–438, 458, 460
 Newton, Isaac 81
 Ney Tibor 130
 Nielsen, Asta 454
 Nietzsche, Friedrich Wilhelm 17, 192, 222,
 227, 237–238, 244, 373, 411
 Nógrádi László 140
 Noszlopi Tivadar 257, 411
 Novák József 355
 Novalis, Friedrich 394
 Nyilas Márta 348
 V. Nyilassy Vilma 359–360
 Nyiri Tibor 355
 Nyirő Lajos 466

 K. Obermayer Erzsébet 350
 Obernyik Károly 358
 Orczy Lőrinc 79
 Oláh Gábor 123–124, 287, 290, 342, 350,
 426
 Oláh László 344
 Oltványi Ambrus 178–182, 355
 Orbán Ottó 444–446
 Ordas István 344, 355
 Orlay Petrich Soma 182
 Ormos Ede 294–295
 Orosz Lajos 352
 Országh László 466
 Ortutay Gyula 29, 306, 349, 351, 466
 Osvát Ernő 106–107, 112, 330, 382, 386,
 389, 411, 457
 Osváth István 428
 Osváth Mór 427
 Osváth Tibor 428
 Ottlik Géza 174
 Ovidius, Naso Publius 6, 15, 53, 87

 Ósze János 356
 Ötvös János 349

 Pach Zsigmond Pál 408
 Padisák Mihályné 467
 Pais Dezső 316–317, 337–338, 357, 429,
 466
 Palágyi Lajos 292, 321
 Palágyi Menyhért 415–416
 Pálffy 255
 Pálffy Endre 466
 Pálffy János 280
 Pálffy József 150

- Pákh Albert 179—180, 344
 Pákolitz István 346, 355
 Pallagi Gyula 7, 10—18
 Pallagi László 1
 Palló István 348, 358
 Palmái Kálmán 352, 353, 467
 Palmerston, Henry John Temple 272
 Pálóczi Horváth Ádám 319, 340
 Palotai Boris 339, 344, 352, 355
 Palotai Erzsi 345
 Palotás Faustin 293
 Pamlényi Ervin 350, 356
 Pándi Ilona 357
 Pándi Pál 150—151, 269—274, 275—285,
 337, 363—368, 459, 460—461, 466—467
 Pap János 344
 Pap Károly 288—289, 356
 Pap Károlyné 356
 Papp Aurél 426—428
 Papp Dániel 244
 Papp Ferenc 271—272, 281
 Papp János 349
 Papp Jenő 426
 Papp László 347
 Papp Viktor 425—426
 Pápay Sámuel 217
 Paskay Gyula 149
 Passuth László 345, 352, 355
 Pasteiner Gyula 9
 Pásztor Dániel 428
 Pásztor Mária 428
 Pataki Kálmán 107
 Pataky László 358, 466
 Pater, Walter 234, 383, 390, 411
 Patthy Károly 63
 Paul, Jean 218
 Paulay Ferenc 148, 150
 Pauler Ákos 382
 Pázmány Péter 275, 338, 348—349
 Péczely László 359
 Péczely József 212, 214, 357, 348—349,
 401
 Pekár Gyula 115, 429
 Pekár Károly 12
 Perczel Dezső 422
 Perczel Dezsőné 421—422
 Perczel Etelka 421—422
 Perczel György 421—422
 Perczel Júlia 421—422
 Perczel Miklós 421
 Perczel Móric 421
 Perczel Sándor 421
 Perczel Sándor ifj. 421
 Perczel Sándorné Kajdachy Erzsébet 421
 Perényi Zsigmond 148
 Perneczky Géza 189—191
 Pernye András 353
 Pesovár Ferenc 62
 Petelei István 237, 322
 Péter László 126—127, 302—308, 338, 348,
 351, 358
 Péter Zoltán 349
 Péterfy Jenő 62—77, 229, 235—239, 341,
 358
 Péterfy József 64—65, 67
 Péterfy Józsefné Csillag Szabina 65—66, 71
 Pethő Mária 108
 Pethő Sándor 107—109, 115
 Pethő Tibor 108
 Petőfi Sándor 4—5, 9, 19—21, 23, 26, 30—
 34, 37, 40, 90, 95, 96—98, 108, 147—151,
 171—176, 254, 281, 284, 289, 292, 296,
 314—315, 325—329, 337—341, 343—344,
 346, 351—353, 355—357, 359—360, 364,
 423—424, 439, 442, 458
 Petrarca, Francesco 332, 452—453
 Petri Mór 425—426
 Petrő András 355
 Petróvics István 423—424, 443
 Petur László 342, 355
 Petz Gedeon 382
 Picasso, Pablo 124
 Pilinszky János 112, 344, 355, 445—446
 Pintér Jenő 138, 289, 382, 429
 VI. Pius 401
 Planche, Gustave 17, 225
 Platon 396
 Plautus, Titus Marcus 333—334
 Poe, Edgar Allan 411
 Pogány Béla 129
 Pogány József 371, 380
 Pogány Péter 336, 351
 Polonyi Péter 194—197
 Pók Lajos 344—345, 466
 Pongrácz Tivadar 416
 Pomogáts Béla 322—324, 345
 Poór Lajos Árpád 360
 Pór Anna 443
 Pór Péter 444—446
 Pope, Alexander 210
 Pósta Béla 335
 Poszler György 382—397
 Póth István 340
 Pots András 58
 Pozdnyejeva, 194
 Pozsonyi Béla 357
 Pődör László 191—193
 Pölöskei Ferencné 360
 Práger Miklós 350
 Prohászka János 339
 Prohászka Ottokár 383
 Prokopp Gyula 358
 Prónay György 417
 Pruzsinszky Pál 10
 Pudovkin, Vszevolod Illarionovics 453
 Pulszky Ferenc 271, 343, 356
 Pukánszky Kádár Jolán 466
 Purjesz Lajos 131
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 97, 184,
 255, 326
 Püspöki Mihály 345
 Ranener, Gottlieb Wilhelm 56
 Racine, Jean 55

- F. Rác Kálmán 347, 355
 Rác Lajos 6
 Radanovics Károly 329
 Ráday Pál 41, 45, 54–55, 349
 Ráday Gedeon 41–61, 82, 88
 Rádl Ödön 124
 Radnai Rezső 211
 Radnóti Miklós 99, 306–307, 343, 345, 356, 410, 412, 446
 Ráfael, (Raffaello Santi) 274
 Ragyiscsev, Alekszandr Nyikolajevics 185
 Rajcsányi Károly 355–356
 Rajnai Gábor 309
 Rájniz József 319
 Rákos Sándor 344, 356
 Rákosi Jenő 131–132, 141, 144, 298
 Raleigh, Walter 305
 Ranke, Leopold 236
 Rapaport Sámuelné Étsy Emilia 130
 Ráth-Végh István 355
 Ravasz János 353
 Récsy Leona 426
 Rédei Károly 426
 Rédey Zivadar 347
 Reich Károly 443
 Reichard Piroska 410–414
 Relle Géza 455
 Reinitz Béla 353
 Rejtő István 337, 340
 Remarque, Erich Maria 448
 Remenyik Zsigmond 345
 Reményi Béla 345, 356
 Remete László 345, 357
 Renan, Ernest 6, 226, 238
 Renn, Ludwig 448
 Repin, Ilja Jefimovics 284
 Resnais, 453
 Réthy L. Pál 125
 Rév István Árpád 346
 Révai József 151, 292, 337, 345, 350, 353, 371
 Révai Miklós 91, 213, 218, 354, 356, 358
 Révay József 452–453
 Révész Béla 153, 293, 371, 377
 Révész Imre 289, 349
 Reviczky Gyula 20, 222–223, 226, 229
 Reviczky Szevér 76
 Réz Pál 18, 345, 450
 Ribíánszky József 148–149
 Richardson, Samuel 47
 Riedl Frigyes 14, 17, 165, 168, 239, 410–411
 Rienzo, Cola di 333
 Rilejev, Kondratyij Fjodorovics 185
 Rilke, Rainer Maria 35, 448
 Rimay János 359, 418–419
 Rimszkij-Korszakov, Nyikoláj Andrejevics 322
 Rinser, Luisa 447
 Rippl-Rónai József 110–113, 118, 442–443
 Ritoók Emma 130
 Róheim Géza 168
 Rolland, Romain 323, 339
 Román György 352
 Romenes, George John 12, 14
 Rónaszegi Miklós 341–342
 Rónay György 41–61, 117, 346
 Roosevelt, Franklin Dellano 193
 Rousseau, Jean Baptiste 59
 Rousseau, Jean Jaques 6, 81, 83–85, 213, 402
 Rozvány György 314–315
 Rózsa Zoltán 452–453
 Rózahegyi Kálmán 309
 Rozsnyay Kálmán 120, 127–129
 Rubintsein, Arthur 193
 Rubóczky István 345
 Rudas Klára 348
 Rudits József 422
 Ruskin, John 229, 233–234, 237, 244
 Ruzsiczky Éva 339–340
 Saggio, Maso del 453
 Saint-Beuve, Charles Augustin 235–236
 Saitos Gyula 134
 Sakowski, Helmut 447
 Salamon Ferenc 180, 340
 Salacz Gábor 408
 Salgó Ernő 239
 Sallay Géza 466
 Sand, George 76
 Sándor István 351
 Sándor József 352
 Sándor Kálmán 341
 Sánta Ferenc 338
 Sapphó 119
 Sára Péter 131–133, 366, 428, 443
 Sarkadi Imre 339, 348, 460
 Sárközi György 138, 383–387, 456
 Sárosy Gyula 360
 Sárvári Anna 121, 125–126, 130
 Sas Ede 121
 Sásdi Sándor 338
 Scalieger, Joseph Fustus 54
 Schallück, Paul 447, 449
 Schedius Lajos 215
 Scheiber Sándor 309–311, 338, 429, 442
 Schickele, René 24
 Schiller, Friedrich 65, 69–70, 216, 218, 265, 273, 284
 Schlegel, August Wilhelm 218
 Schlegel-testvérek 394
 Schlesinger Miksa 310
 Schmied, Julian 76
 Schmitt Jenő 238
 Schoepfhauer, Arthur 9, 225–227, 233
 Schöngerg, Arnold 193
 Schöner Dezső 300
 Schönherr, Karl 309
 Schöpflin Aladár 103–119, 177, 320–321, 372, 377
 Schöpflin Aladárné 104–107, 110, 113, 116, 118
 Schram, F. 350
 Schuman, Robert 63, 65, 75
 Schütz Antal 383

Schütz Ödön 337
 Schwitzer Pál 191—193
 Sebestyén Károly 321
 Sedlmayr, Hans 177
 Seghers, Anna 447—449
 Seres József 352—353
 Sensaric, Bern 212
 Seran de la Tour, 212
 Sertorius, Quintus 9
 Shakespeare, William 9, 15, 55, 71, 211, 216,
 233, 284, 303, 364, 434
 Shaw, George Bernard 364
 Sica, Vittorio de 454
 Sik Csaba 442—443
 Sik Sándor 373, 382
 Simándi Béla 345
 Simon István 345—346, 355
 Simon Józsefné 357
 Simon Lajos 342
 Simon Mária Anna 359
 Simon György 455
 Simonyi Zsigmond 286, 289
 Sinai Miklós 349
 Sipos István 340
 Sipos Iván 130
 Sismondí, 277
 Smith Adám 5
 Smrek, 441
 Sófalvi József 210
 J. Soltész Katalin 340
 Sólyom Jenő 349
 Somlay Artur 309
 Somlyó György 312—313
 Somlyó Zoltán 454
 Somogyi Anna 324—325, 440—442
 Somogyi Endre 426
 Somogyi Kálmán 426, 428
 Somogyi Sándor 178—182, 466
 Somogyi Szilveszter 307
 Somogyi Vilmos 353
 Sonkoly István 442
 Soós József 10
 Sötér István 16, 21, 159, 278—281, 337, 439,
 455—458, 461, 466
 Spalding 399
 Spencer, Herbert 12—14, 17—18, 228
 Spetykó Gáspár 38
 Spielenberg Pál 400
 Spinozza, Baruch (Benedictus) 6
 Spira György 147, 153
 Spitkó Lajos 139
 Sréter János 415
 Stadler, Ernst 24
 Staud Géza 152
 Stein, Werner 343
 Stoll Béla 338
 Storm, Theodor 388, 391—392
 Straka, Anton 360
 Strich, Fritz 394
 Strittmatter, Erwin 447
 Sujánszky Antal 66
 Sulzer, Johann Georg 210—212, 214, 218
 Surbán Zoltán 345
 Sükei Károly 151, 181
 Sükösd Mihály 347, 357
 Süpek Ottó 466
 Swift, Jonathan 364
 Swinburne, Charles Algernon 393
 Sylvester János 337, 340, 348, 353, 355
 Szabadfalvi József 351
 Szabolcsi Bence 353
 Szabolcsi Miklós 134, 356, 456, 460—461,
 466—467
 Szabolcska Mihály 176
 Szabó Alajos 148
 Szabó T. Attila 340
 Szabó Dezső 17, 111, 132—133, 336, 357,
 385, 454, 461
 Szabó Endre 244, 346
 Szabó Gábor 403
 Szabó György 348, 357
 Szabó Gyula 349
 Szabó Károly 165—166, 168, 170
 Szabó Lőrinc 289, 312, 366, 383—387, 394,
 455—458, 462
 Szabó Magda 338, 344—346, 355
 Szabó Pál 38—339, 346
 Szabó Zoltán 101
 Szacsvay Sándor 79, 400—401
 Szaicz Leó 399—400, 402—409
 Szakács Andor 295
 Szakasits Árpád 297
 Szakonyi Károly 446
 Szalatnai Rezső 147, 149, 151, 320—322, 427
 Szalay László 159
 Szalay Károly 176—178
 Szalay Lenke 342, 352—353
 Szalkay Alfonz 140
 Szalontay Mihály 346
 Szánthó Dénes 346
 Szántó György 341, 344, 352
 Szántó Imre 358, 403, 408
 Szántó Judit 360, 442
 Szántó-Spitzer Jenő 126
 Szapáry János 80, 408
 Szarvas Gábor 286
 Szász Béla 97
 Szász Károly 10, 179, 181, 302, 328
 Szathmári István 102, 316—320, 336, 338
 Szatmári Sándor 345, 351
 Szauder József 219, 337, 462, 466
 Szávai János 346
 Szávay Gyula 124, 287, 304
 Szécsi Margit 343
 Széchen Antal 150
 Széchenyi Ferenc 214
 Széchenyi István 152—153, 158—159, 250,
 271, 273, 278—279, 281, 357, 380
 Szederkényi Nándor 401
 Szedő László 383, 385
 Szedő Mihály 383, 385
 Székely Aladár 311
 Székely György 331, 356, 460

- Székely Ödön 426, 428
 Szekfü Gyula 276
 Széky István 143
 Szelestey Gyuláné 346
 Széll Kálmán 408
 Szemere Gyula 340, 439
 Szemere Pál 182, 218, 272
 Szentci Miklós 466—467
 Szentci Molnár Albert 337—339, 349
 Szende Aladár 340, 439
 Szendrey Zsigmond 165
 Szentimrei Jenő 426
 Szentjóni Szabó László 55, 78—95
 Szentkirályi Albert 188
 Szentkuthy Miklós 346, 353
 Szentpéteri Kun Béla 289
 Szép Ernő 176—178, 339, 346, 354
 Szép János 211
 Szepesi Imre 66
 Szepesi Csombor Márton 348
 Szerb Antal 16, 138, 213, 263, 382—397
 Szerb Antalné 382—383
 Szerdahelyi György 210—211, 214
 Szerdahelyi István 346
 Szeremley Barna 10, 15—16
 Szerémi Zoltán 309
 Szerencsi Nagy István 53
 Szerencsy István 416
 Szij Rezső 357
 Szigeti József 462, 466
 Szigeti Sámuel 2
 Sz. Szigeti Vilmos 295
 Szigligeti Ede 358
 Sziklay László 466
 Szikszai György 349
 Szilassy Attila 353
 Szilágyi Ferenc 340
 Szilágyi János 346
 Szilágyi Miklós 351
 Szilágyi Sámuel 401
 Szilágyi Sándor 179, 181
 Szilvásfalvy Anderko Imre 349
 Szinetár György 354
 Szini Gyula 321, 381
 Szinyei Endre 6
 Szinnyei Júlia 342
 Sziráky Judit 341, 354
 Szirmay Ödön 120, 122, 127—129
 Szobotka Malvin 287
 Szobotka Paula 287
 Szokodi József 359
 Szokoly Viktor 179
 Szomaházy István 292
 Szombathy Viktor 346
 Szomorú Dezső 133, 383, 388, 391
 Szomorú István 348
 Szomráky Sándor 356
 Szondy György 289
 Szontagh Gusztáv 346
 Szontagh Pál 152, 159, 415—416
 Szophoklész, 9
 Szöllösi Zsigmond 292
 Szugoghy Farkas 426
 Szücs László 350
 Szücs László István 356
 Szücs Sándor 168, 170
 Szüdi György 347
 Tabák András 125—126, 130
 Taine, Hippolyte-Adolphe 9, 14, 17, 225—226, 230—234, 236, 239, 241—242, 244
 Tájer kanonok 407
 Takács Etel 353
 Takáts Gyula 355
 Takács Imre 346
 Takács István 342
 Takács Lajos 349, 357
 Takács Tibor 342, 355
 Tamás Aladár 346
 Tamás Lajos 186
 Tamási Áron 323, 337—338, 346, 374
 Tánics Mihály 350
 Tarján Mihály 129
 Tasnádi Attila 147—151
 Tatay Sándor 346
 Telegdy Pál 419
 Telegdy Pál 419
 Telekes Béla 341
 Teleki József 150
 Teleki László 353, 356
 Teleki Pál 363
 Teleki Sándor 172, 175, 341
 Télemakhossz 46
 Tennyson, Alfred 15
 Terbe Lajos 359
 Terentius, Publius 333—334
 Terestyéni Ferenc 102, 336, 338
 Térfi Tamás 346
 Tersánszky Józsi Jenő 177, 338, 342, 346
 Teszársz Károly 300
 Tettamanti Béla 353
 Thackeray, William Makepeace 226, 320
 Thaly Kálmán 343
 Thienemann Tivadar 382
 B. Thomas Edit 358
 Thuküdidész 6
 Thulmon 246
 Thuróczi János 332
 Thurzó Gábor 346
 Thury Zoltán 244, 341
 Tibor Ernő 123
 Tiborc Zsigmond 291—301
 Tieck, Ludwig 218
 Tilkovszki Lóránt 357
 Timár Máté 342, 344, 351, 355
 Tinyanov, 183
 Tisza Domokos 5
 Tisza István 124, 287
 Tiziano, Vecellio 274
 Toldy Ferenc 168, 217, 279, 348
 Toll Jancsi 110—112, 118
 Tolnai Bálint 338
 Tolnai Gábor 306—308, 466—467
 Tolnai Simon 293

- Tolsztoj, Lev Nyikolájevics 107, 237, 244, 284, 322, 369
 Tompa József 338, 340
 Tompa Mihály 5, 19—20, 30, 35—36, 39, 181—182, 199, 292, 358
 Tordai Sámuel 2
 Torma József 350
 Tormay Cecil 383, 389
 Tóth András 348
 Tóth Árpád 178, 186, 288, 312—313, 342, 357, 359, 386, 442
 Tóth Béla 377
 Tóth Dezső 35, 352, 365, 455, 461, 462, 466—467
 Tóth Ede 338
 Tóth Endre 349
 Tóth Gyula 140, 345
 Tóth József 354
 Tóth Kálmán 20—21
 Tóth László 455
 Tóth Mária 198
 Tóth Pál 169
 H. Tóth Sándor 165
 Tövölgyi Titusz 342
 Tőkei Ferenc 194—197, 450, 451—466
 Tömörkény István 291, 295, 305, 335, 338, 341, 345
 Török Endre 466
 Török Gyula 344
 Török Jenő 454
 Trakl, Georg 383—384, 386—388, 390—392, 397
 Trattner Mátyás 398
 Trefort Ágoston 286
 Trencsényi-Waldapfel Imre 331—333, 334, 337, 420, 466
 Trenk Frigyes 400
 Trócsányi Zoltán 348
 Trukolaski, Leonidas 172—173, 175
 Tuba Károly 301
 Tudós Weszprémi István 347
 Turányi Kornél 348
 Turgenyev, Iván Szergejevics 244
 Turóczi-Trostler József 364, 394—395, 429
 Tüskés Tibor 346
 Tyihonov, Nyikoláj Szemjonovics 183

 Ugron Gábor 376
 Ujfalussy József 353
 Ujházy György 346
 Ujváry Lajos 338
 Urbán Ernő 347

 Váczy János 43, 257, 261
 Vágó Mária 346
 Vahot Imre 338
 Vajda György Mihály 448—449, 466—467
 Vajda János 17, 19—40, 117, 188, 221—222, 226, 232, 340, 350, 411, 430, 456
 Vajda Júliánna 360
 Vajda László 360, 466
 Vajda Sándor 346
 Vajda Péter 20, 347, 349, 353
 Vajna Sándor 174
 Vajthó László 346
 Valéry, Paul 100
 Vámosi Pál 346
 Vang Si-csing 194
 Vanszlov, 283
 Váradi Antal 302
 Várady István 410
 Várady Zsigmond 130
 Várdai Béla 141, 143
 Varga Imre 346
 Vargha Balázs 344, 349, 359—360
 Vargha Gyula 10, 240, 303
 Vargha Kálmán 1—18, 310, 320—322, 346
 Vargha Károly 359
 Várkonyi A. R. 349
 Várkonyi Nándor 138, 300
 Várnai Péter 353
 Várnai Zseni 346—347
 Varsányi Irén 309—310
 Vas Gereben 356
 Vas István 356
 Vasvári Pál 147—148, 150, 347
 Vázsonyi Vilmos 292
 Vayerné Zibolen Ágnes 360, 442
 Vécsey Jenő 353
 Vegetius 331
 Vendrey Ferenc 309
 Veres Imre 351
 Veres István 416
 Veres Péter 102, 337—338, 357, 360, 440
 Vergilius, Publius V. Maro 41, 45—46, 59
 Verlaine, Paul 372
 Vermes Ernő 134
 Verseghy Ferenc 47, 79, 91, 212, 216, 219, 319, 338
 Vészi Éva 347
 Vészi József 379
 Vértes O. András 338, 340
 Vértes O. Augusztá 340
 Vértes Edit 101
 Vértes György 336, 347
 Vértes Arnold 342
 Vértesy Jenő 343
 Vértesy Miklós 347
 Vidor Miklós 356
 Vihar Béla 357, 353, 440
 Vikár Béla 340—341, 353
 Vincze Géza 358, 426
 Vincze Lajos 197
 Vincze Mór 129
 Vinkler József 142—143
 Virág Benedek 61, 319
 Virág Gizella 426
 Vitányi János 341
 Vitkovics Mihály 216, 257
 Vitola 404—405, 407
 Vizsota Gyula 152
 Vizsolyi Gusztáv 188
 Vogüé, Eugène Melchior 238
 Voinovich Géza 165, 302, 415

- Voit Krisztine 453—454
 Vojnits Barnabás 422
 Vojnits Erzsébet 422
 Voltaire, François-Marie Arouet de 55, 81,
 212, 218, 401—402, 442
 Vörös Cyrill 382
 Vörös Elek 163
 Vörösmarty Mihály 5, 16, 20, 35, 39—40,
 66, 92, 151, 182, 251, 267, 292, 337—339,
 343, 352—353, 357—358, 393, 421—422,
 439, 461
 Wacha Imre 340
 Wagner, Richard 63, 65, 70—71, 75, 109,
 234, 236, 244
 Waldapfel Eszter 147—150, 347
 Waldapfel József 246, 314, 337, 340, 364,
 466—467
 Walles Jenő 292
 Walsler, Martin 447
 Walter, Bruno 193
 Walther Lipót 403
 Walther 148
 Watteau, Antoine 442
 Weber Antal 198—199, 209—220, 336, 357,
 366—367, 429—430, 461—463, 465—466
 Wedeking, Frank 383
 Weinberg József 347
 Wekerle Sándor 408
 Welk, Ehm 449
 Weöres Sándor 325, 445
 Werfel, Franz 193
 Wesselényi Miklós 150, 279—280, 286
 Westermann, 185
 Weyrauch, Wolfgang 447
 Whitmann, Walt 411
 Wiegler, Paul 357
 Wieland, Christoph Martin 210
 Wiesengrund-Adorno, Theodor 193
 Wilde, Oscar 120, 127, 377, 383, 390
 Winckelmann, Johann Joachim 213
 Windischgräth, Alfred 428
 Wohlgemuth Fülöp 399
 Wolf, Friedrich 447
 Wohl Janka 359
 Wundt, Wilhelm 6, 14
 Young, Edward 49
 Zalka Miklós 356
 M. Zemplén Jolán 418
 Zibolen Endre 353
 Zilahy Gyula 123
 Zilahy Károly 17, 76, 181, 233, 338
 Zilahyné Singhoffer Vilma 123
 Zilai Sámuel 54
 Zimándi István 62
 Ziinszky Aladár 102
 Zola, Emile 232—234, 237, 240—241, 243—
 244
 Zolnai Béla 96—102, 338, 347
 Zolnai Pál 169
 Zolnay Károly 291
 Zolnay Vilmos 347
 Zoltai Lajos 288—289
 Zorka, 110—111, 113
 Zoványi Jenő 349
 Zoványi P. József 426
 Zöldhelyi Zsuzsa 340
 Zrinszky László 347
 Zrinyi Miklós 44—45, 48, 54, 56—57, 349
 Zweig, Arnold 447—449
 Zweig, Stefan 183
 Zsadányi Ede 347
 Zsirai Miklós 325
 Zsitkov, 183
 Zsoldos Jenő 6, 309—311, 338, 340, 420,
 442
 Zsolt Béla 130
 Zsögön Zoltán 160—164

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

63.56285 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Lapunk nyomdába adása után értesültünk a szomorú hírről, hogy

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF

akadémikus, egyetemi tanár, Kossuth-díjas irodalomtörténész életének 74. évében,
1962. április hó 6-án elhunyt.

TANULMÁNYOK

VARGHA KÁLMÁN

ELSŐ KÖNYVEK, ELSŐ MESTEREK

(Móricz Zsigmond ifjúkorának szellemi környezetéről)

1.

A hatéves Móricz Zsigmond, amikor cséplőgépiük felrobbanása, a Móricz-család nagy földrendése után anyai nagyanyjához és anyja gépészkovács fivéréhez, Pallagi Lászlóhoz Túrístvándiba került, az új környezetben, új emberekkel, új dolgokkal, számára ismeretlen foglalkozásokkal, életformákkal és merőben új érzésekkel találkozott. A túrístvándi száműzetés idején ismerte meg az első gyermekkori fellobbanás hevületéből a szerelem érzését, itt látott életében először nagybirtokos földesurat, és itt vett először könyvet a kezébe. Emlékezete évtizedek múltával is rendkívül élesen őrzi a túrístvándi képet, bizonyára nemcsak azért, mert itt teljesen új élmények fogadták, hanem azért is, mert a túrístvándi időszak gyermekkorának eléggé szomorú, befelé forduló periódusa volt.¹ Az egykori túrístvándi iskolatárs is mint csendes, a többiektől elvonuló gyerekre emlékezik vissza Móricz Zsigmondra. A szülők a távoli Pütrügyre költöztek, Szerencs közelébe, és a rájuk szakadt nagy szegénység miatt adták a legnagyobb fiút, Zsigmondot a túrístvándi nagybácsihoz. Móricz Zsigmond így nagyon korán és hosszú hónapokra elszakadt anyjától, apjától. Nagyanyjának, a minduntalan könnyeit szárártgató és sóhajtozó özvegy papnénak a környezete nagyon nyomasztó volt a magányos kislíú számára. Pláne az örökös és kötelező szomorúság valami fenkölt kisíri rátartisággal és kálvinista papos kenetességgel is keveredett. A gyermek Móricz Zsigmond már nem vegyűlhetett a maga kedvére a parasztyerekekkel, mint eddig a csécei aranykorban tehetto. A csécei paraszti jólét után itt az úri tartással viselt szegénység kopár napjai következtek.

A Túrístvándiban olvasott első könyv történetét az *Életem regényében* meséli el Móricz. Nagybátyjától egyszer könyvet kér vásárfiának. Pallagi László teljesíti kérését, Móricz így idézi fel gyermekkori elragadtatását, amelyet az első könyv váltott ki belőle (az ajándékba kapott könyv minden bizonnyal a múlt századi vásári ponyvák egyik terméke lehetett): „A könyv gyönyörű szép új könyv volt — írja Móricz az *Életem regényében*.² — Egészen olyan, ahogy én szerettem, piros volt, remek szép piros és a neve is az volt: Piros könyvek, és én igen hamar elolvastam . . . kastélyban játszott és Karolina volt az egyik kislány. Karolina, ilyen nevet még nem is hallott senki a világon. Karolina s olyan ruhában járt és mindenki, ahogy el sem lehetett képzelni; már az egész könyvből csak arra emlékszem, hogy Karolina és hogy kuglóf . . .”

Az első könyv, amelyről már konkrétabb emlékei is vannak, és amelyről az *Életem regényében* azt vallja, hogy már valamennyire megértette és bővülettel hatott rá, méltó szimbóluma lehetne a kálvinista papi ősökre tekintő Pallagi család kultúrájának, bár ezt a könyvet nem a nagyanya könyvei között találta, hanem a túrístvándi „vén tisztetes” olvasott fel neki belőle. A mű címét néhol *Zarándok könyvnek*, másutt *Zarándok útjának* írja Móricz, de a belső fejlődésének történetét felvázoló, nagyszerű Jókai-tanulmányban olyan pontos képet

¹ Vö. Móricz Zsigmond: *Életem regénye*.

² Móricz Zsigmond: *Életem regénye* (1953-as kiadás) 187. l.

ad a könyvnek nemcsak a témájáról, hanem a hangulatáról is, hogy nem lehet vitás: a 17. századi *The Pilgrim's Progress from this World to that which is to come* (1678) c. műről lehet csak szó, amelynek első magyar fordítása már 1777-ben megjelent.³ „Az ‚igaz ember‘ elindul az isten országát felkeresni, és találkozik az úton a Bűnnel a Hitetlenséggel, a Csüggedéssel, s más ilyen személyesített alakokkal.”⁴ Így idézi fel Móricz évtizedek múltával a gyermekkorában megismert könyv emlékét, annak a John Bunyannak (1628—1688) művét, aki származása szerint állítólag üstfoltzó volt, de fanatikus hitével, hatalmas képzelőerejével, rajongó vallásosságával (meggyőződéséért tizenkét évi börtönt szenvedett) a baptisták egyik legnagyobb hatású igehirdetőjévé képezte ki magát, akiről Macaulay is azt írja, róla szóló esszéjében, hogy „az angolok legnépszerűbb vallásos írója.”⁵ Az angolul és a különböző nyelveken megjelent mű összes példányszámát világviszonylatban a múlt századig állítólag csak a Biblia szárnyalta felül. A több magyar fordítást és kiadást is megért könyv — legelterjedtebb magyar címén: „*A zarándok útja*” — a vallásos lélek fejlődését bemutató allegorikus regény. Egy lélek útját, tévelygéseit mutatja be a szerző, a különböző kísértésekkel küzdő Christian (a magyar fordításokban: Keresztyén) nevű ember zarándoklását régi hazájából, a Pusztulás Városából az igaz üdvösség, az Égi Város felé. Útközben áthalad a Hiúság Vásárán (Thackeray is John Bunyantól vette világhírű regénye allegorikus címét), a Csüggedés Mocsarán, a Halál Árnycáának völgyén, mindenütt allegorikus figurákkal találkozva, jókkal, gonoszokkal, tévelygőkkel és megtérőkkel: a Hajlóval, a Könyörülővel, az Okulni Nemtudóval, a Lord Jógyűlölővel, a Fecsegő Úrral és társaival. Tele van az egész mű absztrakciókkal, jelenetei mégis rendkívül érzékletesek (milyen kitűnően eleveníti meg pl. a vaskalitkába zárt embert, a végképp kárhozatra ítélt Kétségbeesés Fiát). Ezek a jelenetek a szerző erőteljes fantáziáját dicsérik, de azt is mutatják, hogy Bunyan képzeletvilágában (a középkori ember gondolkodásához hasonlóan) még milyen szemléletes valóságként élnek a Biblia metaforái, parabolái. Bunyan vallásosságának végtelen naivsága éppen a biblikus példázatoknak ilyen kézzelfogható vasok konkretizálásában nyilvánkozik meg. Megdöbbenő, hogy *A zarándok útja* még a múlt század végén nagy népszerűségnek örvendhetett, igaz, már Macaulay is azon a véleményen volt, hogy Bunyan „hírneve jobbára csak a közép és alsóbb osztályú vallásos családok körére szorítkozott.”⁶

A zarándok útjának megismerése idején találkozik Móricz Jókai varázsával is. Az első Jókai-elbeszélés, amit megismert, szintén tele van félelmetes misztikumokkal. Gépészkovács nagybátyja olvasta fel egy este a túristvándi házban parányi petróleumlámpa mellett Jókai fantasztikus írását, a *Történetek egy ócska kastélyban* c. elbeszélést. A visszaemlékező Móricz ebben az esetben sem idézi pontosan a novella címét, hol *Bolondok grófjának*, hol *A csodálatos kastélynak* említi, de annál élményszerűbben eleveníti fel magát az írást, minden titokzatos-ságával, kísérteties hangulatával.

A Jókai-elbeszélés hőse százezer forintot örököl apjától, a pénz egy részéből kastélyt vesz, áron alul, de szerződésben kell biztosítania, hogy a személyzetet nem ereszti szélnek. Így végrendelkezett a kastély korábbi ura a gróf, ezért alacsonyabb a vételár a szokásosnál. De lassan kiderül, hogy a személyzet csupa bolond emberből áll. A gróf — titkos szerelméből született — lánya, aki születésekor elvesztette az anyját, szintén a kastélyban élt, elrejtve a világ szeme elől. Furcsa fogyatékoságban szenved a lány: nem tud beszélni, de nem süketnéma, mert a legapróbb neszt is meghallja és gyönyörűen énekel. A gróf attól való félelmében, hogy az ő halála után az örültek házába zárják a lányt, inkább a kastélyából csinált szelíd, emberséges bolondok házát, és évek folyamán nem csekély eredményt ért el a kastélyába

³ A mű címe magyarul: *A zarándok földi útja ebből a világból a másikba*. Első magyar fordítását Szigeti Sámuel és Tordai Sámuel készítette. (Két könyv, Kolozsvárott, 1777—1778.) Későbbi közismert magyar kiadása: *A zarándok útja*. Bunyan Jánostól. Angolból: B. L. Pest, 1867.

⁴ Móricz Zsigmond: *Jókai*. Nyugat, 1922. Ua.: Móricz Zsigmond: *Válogott irodalmi tanulmányok*, 1952.

⁵ Macaulay T. E.: *Bunyan János*. Ford.: Aszalay Gyula, Olcsó Könyvtár, Bp. 1905.

⁶ Macaulay T. B. i. m.

fogadott bolondok gyógyítása terén. De az elbeszélés hőse mindezt csak hosszú idő múltán tudja meg, ilyen tisztán és világosan a kastély egyetlen épeszű, de magát szintén bolondnak tettető alkalmazottjától, — addig végig kell szenvednie a bolondok furcsa hóbortjait. A legfélelmetesebb jelek a szótlan lányt veszik körül. Nem is látható nappal, a rejtélyes kastély legtitkosabb részében rejtőzködik, és csak éjjel hallani sejtelmes szép énekét . . . Az elbeszélés tele van romantikus meseelemekkel (az ötvenes évek népmesei ihletésű Jókai-írásaihoz tartozik az elbeszélés), a kastélyban titkos járatok kötnek össze minden szobát, a lány a kastély új urát a betörő rablók elől a kandalló alatt működő süllyesztőn menti az ostromlott szobából oly módon, hogy a tüzes kandalló egy szempillantás alatt eltűnik a teremből.

„A legelső igazi tűzrakás, egész képzeletem s minden csepp vérem felgyújtása Jókai dolga volt” — írja Móricz az *Életem regényében* az elbeszélés hatásáról. Legmélyebben a Jókairól és saját belső érzéséről szóló tanulmányában, az 1922-es Nyugat-beli írásában elemzi a benne kigyúló Jókai-varázs első élményét. „Megnépesült a fantáziám. Egyszerre egy olyan világgal gazdagodott, amelyről odáig semmit sem tudtam . . . — írja a Jókai-elbeszélés hatásáról.⁷ — Egy csomó figurát vetett a lelkembe, akik színesek voltak és érdekesek, teljesen olyanok, mint az élők: valami van bennük, ami nincs az élőkben.”

A két irányból jövő hatást, *A zarándok útja* és Jókai varázsát az emlékeit rendező, tisztázó Móricz pontosan szétválasztja. „Jókai arra figyelmeztetett, hogy az első emberben, akit valósággal ismertem, megkeressem az egyetlen legfontosabb jellemvonást. A zarándok könyv pedig arra, hogy elvont tulajdonságokat megszemélyesítsék.”⁸ Ahogy Móricz a két műből az olvasó felé áradó misztikum hangulatát megkülönbözteti, világosan látszik, hogy milyen fakulatlan színekben őrizi a gyermekkori élményeket, félelmeket, örömeket, borzongásokat. John Bunyan vallásos rajongásából fogant víziói évtizedek multával sem mosódnak össze emlékezetében a Jókai-elbeszélés népmesei fantasztikumával. „De a Zarándok könyvnek, amelyről azt hiszem, nem is magyar szövegű volt, hanem vagy latin, vagy német, inkább zavaró hatása volt reám — írja.⁹ — Ellenségesen emlékezem rá, míg Jókaira elragadtatással. Az nehéz volt nekem s életellenes, ez ellenben megerősített abban, amit úgylát akartam . . . Úgy tűnik fel, mintha az egész gyermekkoroamat a Jókai 'Bolondok grófja' csinálta volna meg. Nem tudok olyan pontra visszaillesztani még később sem, hogy ez a kisgyermekkori látási elv segítségemre ne jöjjön . . . mindenütt az egytulajdonságú emberekre bukkanok.”

Jókai hatásától szinte sohasem szakad el teljesen, John Bunyan könyve gyermekkori emlék maradt csupán, bár *A jáklya* hősének, Matolsy Miklósnak az élet útjain való reménytelen hányódtatásaiban, magasra törő idealizmusának újabb és újabb hajótöréseiben, egész életének, mint a morális próbatételek sorozatának a felfogásában és ábrázolásában ott kísértenek *A zarándok útja* Chirstiánjának gyötrődései is. Persze a két mű végső szándékai nagyon különböznek egymástól, Bunyan könyve hittedesztő munka, *A jáklya* meg éppen a vallásos világnézet zátonyait példázza, végső kicsengése is ez: „Elvégeztetett, de semmi sem tisztázott.”

A Jókaitól örökölt látásmód (minden alaknak a legjellemzőbb pontjában való megragadása) birtokában jutott el a kezdő Móricz az írói típusalkotás *alapelemeinek* elsajátításához. Mindenkiiben az egyetlen legjellemzőbb tulajdonságot hangsúlyozva találta meg az egyéniségek kristályosodási pontjait, ahol az élet változó folyamatából, az örökké fluktuáló emberi természet már figurává alakítható. „Az emberek olyanok, mint a felhők, folyton kezdődnek, s elmúlnak, kicsúsznak a figyelő szem elől . . .” — írja a kezdő évek gyötrő kereséseivel kapcsolatban.¹⁰ Persze a Jókaitól ellesett szemlélet és technika csak írói pályája kezdő éveinek átmeneti időszakában elégítette ki Móriczot. Még igazi alkotó egyéniségének kiforrása előtt *szembefordul* a Jókai-féle „egytulajdonságú” emberábrázolással. 1903-ban már

⁷ Móricz Zsigmond: *Jókai*, Nyugat, 1922.

⁸ Móricz Zsigmond: i. m.

⁹ Móricz Zsigmond: i. m.

¹⁰ Móricz Zsigmond i. m.

azért lelkesedik Molière-ért, mert a nagy francia vígjátékiró figuráira nem a végletesség, hanem az árnyaltság, a jellemek sokszínű rajza jellemző.

Az egytulajdonságú emberek iránt való érdeklődés Móriczban érdekes módon demokratikus szemléletét is erősítette: az egyszerű emberek körében találta meg a könnyen kiismerhető, nyílt szívű, nem fortélyos, nem bonyolult egyéniségeket. „Még egy furcsa s fonák hatása a Bolondok grófjának — folytatja Móricz a gyermekkori emlék elemzését.¹¹ — Sajátságosan úgy rendeződött az életem, hogy mindig csak szegény emberek közt éltem. A falu, a kisváros s ott is a legszegényebb emberek világa. Azt hiszem, ennek egyik oka az, hogy ott Istvádban hat éves koromban, Jókainak hála, a szegény emberek földszintje volt nekem az élet, ahol az egytulajdonságú emberek élnek.”

A gyermekkori olvasmányok közül Jókai mellett még Petőfit említi Móricz. Az édesanyjával olvasta együtt Petőfi verseit, amikor újra a szülőkhöz került Túrístvándiból Pütrügyre. Az anyja szavaiból és Petőfi verseiből tanulta meg, hogy szép a magyar pusztá, a tágas végtelenség, „amely vékony földből és óriási égből áll.”¹²

Az 1880-as években magyar kisdíák nem is indulhatott jobb útravalóval, mint Petőfi és Jókai ismeretével.

2.

A Jókai-élmény Debrecenben is elkíséri, ahol a gimnázium alsó három osztályát járja. Újabb Jókai-elbeszéléseket is megismer az új környezetben. „Debrecenben első gimnázista koromban szegény Boros bácsival együtt olvastam éjfélig a novelláit — írja Jókairól.¹³ — A Kétszarvú embert, amely kelet mámorával s az életnek a mi létérzésünktől oly távoleső lehetőségeivel vesztegetett meg. Majd Barthelémy alakja lobban fel bennem, mint egy rendkívüli jelenség, egy világító torony a görög és latin leckék zátonyán.”

A különböző Jókai-olvasmányok a legjobbkor kerülnek kezébe, mintha a véletlen szépeit egy bölcs pedagógus sugalmazná. A *Történetek egy régi kastélyból* még félig mese volt, a *Két szarvú ember*, vagy a kalandos portugál kalóz, Barthelémy históriáját megelevenítő *A kalóz király* — legalábbis a mai olvasó szemével nézve — a legjellemzőbb kisdíák-olvasmány. A *Két szarvú ember* történelmi elbeszélés, tele fortélyos emberek cselszövéseivel. A *kalóz király* pedig kalandos tengeri csatákról szól. Az előbbi a török időkben játszódik, színhelye Apafy fejedelem Erdéye, ahol magyar urak harácsolják el egymástól a birtokokat és ártatlan, árvákat forgatnak ki a jogos örökségből, és Moldova, ahol még hatalmasabb török nagyurak mérhetetlen önkénye virágozik. Az egyik moldovai török hatalmasság fogságában szenved Boór Ádám, az egykor gazdag erdélyi nemes. Őt nevezik kétszarvú embernek, mert a rabtartója bosszúból egy eleven kecskebak fejről szarvakat ültetett át a homlokába vágott sebbe, és hat hét alatt a két szarv elválaszthatatlanul a homlokához nőtt. Az apai örökségből kitürt félárva gyermekei szabadítják ki a szörnyű rabságból sok kaland és sok viszontagság után.

A *kalóz királyban* Jókai fantáziája a legendás tengeri kalóz, Barthelémy vakmerő és hihetetlen tetteit eleveníti meg. „Ez a Barthelémy tengeri rabló volt, rendkívüli s nagyszerű lény, farkasemberek, s mogorva medvék vették körül, s a vezér, a dalia mindig győzött s végül valami éjjeli viaskodás a hajón, az úszó tengeri hajón, ahol az éjjeli harangszóra a holtak talpraszóknak s újra folytatják a múlt éjjel abbahagyott gyilkolást . . .”¹⁴ Így idézi fel Móricz hosszú idők múltával az elsős gimnázista korában olvasott Jókai-elbeszélést, és az ekkori olvasmány pezsdítő és lelkesítő hatásáról is pontosan számot tud adni „vágy, vágy az élet fölé kiemelkedő nagy jelenségek után, lehetetlenség irányában elszakadni a földtől s fent élni a légben új lehetőségek s új törvények szerint . . .”¹⁵

¹¹ Móricz Zsigmond i. m.

¹² Móricz Zsigmond: *Életem regénye* (1953) 269. l.

¹³ Móricz Zsigmond i. m.

¹⁴ Móricz Zsigmond i. m.

¹⁵ Móricz Zsigmond i. m.

Annai bizonyos, hogy ha a diadalmas pályájukon merészen száguldó Móricz-hősöknek a Jókai-figurákra visszaüthő vonásait keressük (és erre Móricz írói önvallomásai jogosítanak fel), nem mehetünk el szó nélkül *A kalóz király* mellett, anélkül, hogy ennek a Jókai-elbeszélésnek nagyobb jelentőséget tulajdonítanánk Móricz fejlődésében. Barthelémyt is képtelenül vakmerő kalandok hosszú sorozata után éri el a végzete. Emberi tulajdonságai szertelenek, harcban, kalandban kegyetlenül megszorítja ellenfeleit, bandája árulóit ha teheti, elpusztítja, de a nagy bátorságú emberek gyakori crényének is birtokában van, a legyőzött ellenség kegyelmet kap tőle, mert Barthelémy utál minden gyáva kegyetlenkedést. Ha a gazdag kalózsákmány birtokában partra szállnak, hogy rablott kincseiket áruba bocsássák, mindenütt az asszonyok rajongása fogadja a győztes kalózvezért. Jókai hőse is lovagias rablóvezér, aki legyőz mindent és mindenkit, mert hatalmas bátorságához a vakszerencse is szövetségeseül szegődött.

Móricz Debrecenben ismerkedik meg a költészettel is. A kollégiumi adomák felkeltik érdeklődését Csokonai iránt. A debreceni könyvtár kirakatában megpillant egy könyvet, amelyen Csokonai nevét látja. Mikor megveszi a kötetet, csalódva veszi észre, hogy nem Csokonai versei vannak a könyvben, hanem a költő élettörténete és műveinek az elemzése. Ez volt az első könyv, amelyért pénzt ad. Egy későbbi leveléből és a *Légy jó mindhalálig* szövegébe átvett idézetéig tudjuk, hogy Haraszti Gyulának, a francia nyelv és irodalom kolozsvári, majd budapesti egyetemi professzorának a Csokonai-monográfiája volt ez a könyv. Ebből ismeri meg Csokonai életét és szereti meg a költészetet.

A falusi iskolamesterek és rektorbácsik után (akikről írói pályája kezdő éveiben első kitűnő életképeit rajzolja meg) Debrecenben kerül kapcsolatba szélesebb látókörű, egyetemet végzett pedagógusokkal. A harmadik osztályban a magyar-latin szakos Gulyás István az osztályfőnöke, a későbbi debreceni költőnek, Gulyás Pálnak az apja. Élete utolsó évében, már a tanár halála után, azt írta Móricz, hogy talán Gulyás István volt az egyetlen kedvenc tanára, és a *Kelet Népe*ben közre is adott egy részletet Gulyás fennmaradt önéletrajzából. Gulyás is parasztszülők gyermeke volt, önéletrajzában azt mondja el, hogy miként szökött ki a paraszti életből tizenhárom éves korában, s lett belőle tíz év alatt debreceni tanár.¹⁶

Debreceni tanárai közül Gulyás mellett még Kovács Jánoshoz, azakkor már hetvenhat éves földrajztanárhoz fűzték Móriczot erősebb szálak. Az ő alakját írja meg a *Légy jó mindhalálig* nagytudású földrajz-professzorában, aki lelkesen magyaráz, felelevenítve Egyiptomból hozott emlékeit is, ahol fiatal korában grófi nevelőként járt (Tisza Domokosnak volt az oktatója), de a gyerekek figyelmét nem tudja felkelteni, egyedül Nyilas Misi lesi a szavait, a többi már csak a furcsa vonásokat veszi észre az öreg tanár egyéniségében. Kovács János Berlinben végezte az egyetemet, később a bécsi Geológiai Társulatnak levelező tagjává választották. Móricz regénybeli jellemzéséből az is kitűnik, hogy Kovács darwinista felfogás szerint tanított.

Móricz az első gimnáziumban még jeles tanuló, a harmadikban már hármast kap a tanév végén történelemből, németből; számtanból is csak jó osztályzatot szerez. A látszólagos hanyatlás elsősorban érdeklődési körének kitágulásával magyarázható. „Abban a pillanatban, mikor megjelent bennem az egyéniség, az egyéni cél, a saját külön foglalkozási vágy, megszűnt a jeles” — írja Móricz.¹⁷ Figyelme túlterjed a tankönyvek keretein. (Mindig lázadozott a tankönyvek izetlen, innen-onnan összeszabdalt és szerves egésszé nem igen kerekedő ismeret-halmaza ellen.) „Én nem bírtam azokat a nyomorult vékony kivonatokat, amit tankönyvnek hívnak” — írja a *Forr a borban*.¹⁸ A könyvszekrényben egy aranyzegélyű Vörösmarty-kiadásra bukkan, Petőfi verseit is újra meg újra elolvassa, Tompa virágregéi és mondái is olvasásra csábítják. Legjobban Smith Ádám egyik könyve mozgatja meg a képzeletét, az angol közgazdász művének hatására egész tervet dolgoz ki szülőfaluja fellendítésére, már látja is

¹⁶ Móricz Zsigmond: *A jó tanár*, Híd, 1942, 13. sz. *Bevezetés Dr. Gulyás István (1867—1941) önéletrajzához*. Kelet Népe, 1942. 5. sz.

¹⁷ Móricz Zsigmond: *Ki a jeles, ha nem én?* Pesti Napló, 1939. VII. 23.

¹⁸ Móricz Zsigmond: *Forr a bor* 11. (1939-es kiadás) 171. l.

a csécei kikötőket, raktárokat, gyárakat, mert Csécsének a Tiszahát nagy központjává kell lennie . . .

Mikor vakációra hazamegy a szüleihez, egész kis könyvtárat visz magával, harminc könyvet, voltak köztük ötkrajcáros füzetek, de forintos könyvek is.

3.

A negyedik gimnáziumot már a sárospataki kollégiumban kezdi 1894 őszén. „Első írói kinyajaim s boldogságaim rejteke, első emberi gyötrelmeim piaca; első szerelmes tüzeim ligete” — írja később Sárospatakról.¹⁹ Két és fél évet végez Patakon, az első kamaszéveket itt éli. Sárospatakon éri élete első nagy válsága, összeütközése a tanári karral, a felnőttek világával. A hatodik gimnázium első félévében, 1896 karácsonyán három tantárgyból — latinból, görögből, németből — megbuktatják. 1913-as pataki látogatásáról beszámoló újságcikkében tör fel először nyíltan, a nyilvánosság elé bocsátott szövegben a Sárospatakon szerzett sebek még mindig kízó fájdalma. A sárospataki bukott diák lelkiállapotát írja majd meg hét év múlva, 1920-ban — debreceni környezetben játszotva a regény cselekményét — Nyilas Misi történetében. De regényben is, más írásban is újra meg újra visszatér erre az esetre. Magyarázatot keres arra, hogy őt, a többi diáknál többet olvasót, már tudományos problémákba is belekóstoló hatodikos gimnazistát miért kellett megbuktatniok a pataki tanároknak. Ez a kérdés is azokhoz tartozott, amik élete végéig foglalkoztatták. „Amit a kollégiumban problémául felkapott, annak haláláig sem szűnt meg utána járni” — írja róla Németh László.²⁰ Már fehéredő fejjel, hatvan éves korában, a negyven éves pataki találkozó élményéről beszámoló cikksorozatában is elemzi ezt a kérdést. A több mint négy évtized alatt magából sokszor kiírt fájdalom megbékült már benne némileg, de a személyes élmény, az egykori fájdalom általános tanulságai, elvi összefüggései erősen foglalkoztatják. Ezekben a riportokban azt fejtegeti, hogy az egykori pataki professzorok számára a tanári foglalkozás inkább csak kísérője volt a szellemi életnek, mind egy-egy Arany János volt, akinek a tanárság arra kellett, hogy állása, foglalkozása legyen és szabad idejét kedvenc szaktárgyának, tudományos törekvéseinek szentelhesse. De nem voltak igazi nevelők, nem ismerték igazában a tanítványaikat. „Görög tanárunk a legjobb görögista hírében volt az egész országban — írja.²¹ — Ő csinálta a legnagyobb görög—magyar szótárt. Latin tanárunk országos nevű volt a klasszika-filológiában, s a német tanár elsőrendű foglalkozásának a gyöngé és elhanyagolt filozófiai irodalom művelését tekintette.” Móricznak ebből a megjegyzéséből is látszik, hogy milyen tájékozott volt Sárospatakról való eltávozása után is a pataki tanárok felől. Tárgyilagossága ebben az esetben is feltűnő, éppen az őt megbuktató tanárok tudományos eredményeit sorolja fel. Ezek a tanárok valóban nevet szereztek maguknak tantárgyaik szakirodalmában. Zsoldos Jenő, a latin tanár többek közt Thuküdidész műveit fordította magyarra, a szótárkészítő görög tanár Szinyei Endre volt, aki a szótár mellett görög nyelvtant is írt. A három tanár közül a németet tanító Rác Lajos (ő is keresztelte a diáknyelv *Cájsz*-ra, mert Zeusz nevét németesen ejtette) fejtette ki a legnagyobb tudományos munkásságát. Ráczból később pataki főiskolai tanár lett, Rousseau-ról, Kazinczyról, Comenius magyarországi éveiről írt könyvet, Ernest Renan *Spinoza*-tanulmányát és több jelentős filozófiai, pszichológiai művet, köztük Wilhelm Wundt lélektani kézikönyvét fordította magyarra, és a magyar nyelv filozófiai műszavainak megteremtése körül is is érdemeket szerzett.

Valószínűleg éppen a nagyobb szellemi érdeklődés vonta el Móricz figyelmét itt is, még nagyobb mértékben, mint Debrecenben a napi leckétől. A diákok francia nyelvtanfolyamán vesz részt, titkos önképzőkört szervez hetedmagával, mert az akkori szabályok szerint csak

¹⁹ Móricz Zsigmond: *Pataki diákok között*, Az Est, 1913. II. 6.

²⁰ Németh László: *Móricz Zsigmond*, Bp. 1943. 43. l.

²¹ Móricz Zsigmond: *Harmónia : az élet korhadása*, Pesti Napló, 1939. VII. 30.

a legfelső osztályok tanulói működhetnek az önképzőkörben. A kis önkéntes csoportban az ő színdarabkísérleteit játsszák, és hexameteres Ovidius-fordításait mutatja be társainak. De a tanárok vajmi keveset tudhattak magasabba törő igényeiről, terveiről, csak azt látták, hogy a napi feladatok elvégzésében erős hanyatlás mutatkozik nála. Zárkózott gyerek lehetett, talán makacs is, akit a tanárok sem tudtak könnyen és jól megismerni. Balsikerei kellemetlen gátlásokat váltanak ki benne: nem tudja a memoritereket megtanulni. (Mikor Patakról majd Kisújszállásra kerül, néhány hónappal később már hosszú verset ad elő az önképzőkörben emlékezetből, könyv nélkül.)

Patakon is sokat olvas, a megpróbáltatások elől továbbra is Jókai olvasásába zárkózik: „ott éreztem az élet menykőcsapásait — írja a pataki évekről²² —, s ott elmenekültem Jókai-val a fantázia végtelenségébe.” A szépirodalom mellett itt is megvan a kedvenc tudományos olvasmánya. Több visszaemlékezésében is feljegyzi, hogy már ötödikes gimnazista korában olvasta Macaulay Anglia történetéről szóló hatkötetes művét.

Talán a betyárvilág iránti érdeklődését is Sárospatakról hozta. Azt beszélték abban az időben a pataki vizimalom molnárjáról, hogy valamikor alföldi futóbetyár volt. De ez a molnár már Móricz idejében „vidám, nagy kalappal köszöngető ember volt, úriember és kocsin szokott végighajtani az újhelyi úton, s akkorákat lendített a kalapjával, mint egy mai cowboy a filmen.”²³ A molnár ilyen külsővel még jobban felkelthette a későbbi író figyelmét, mert Móricznak a betyárvilág iránti érdeklődése nem romantikus nosztalgia volt, hanem egy különös életforma igazi valóságát, belső törvényeit akarta megismerni, és az egykori betyárok „polgárosulásának”, a társadalomba való beilleszkedésének problémája is gyakran foglalkoztatta.

A pataki kudarcok nyomán kapcsolódik össze sorsa anyai nagybátyjával, családjuk akkor még egyetlen, egyetlen tagjával, Pallagi Gyulával, a kisújszállási gimnázium igazgatójával, több Móricz-regény (*Harmatos rózsza, Légy jó mindhalálig, Bál, Forr a bor*) hőseinek modelljével. Pallagi Gyula ragadja ki a pataki szenvedések világából, pontosan úgy, ahogy Nyilas Misivel történik majd a regényben, Misiért is eljön a nagybácsi, akinek „úgy hasonlított az arca a jó Jézus Krisztuséhoz, épp oly szelíd, jó szakálla van, barna szakálla, erős szeme, ami átlát a szíveken és mindenható.”²⁴ 1896 karácsonyán Pallagi Gyula meglátogatta Móricz szüleit, a család éppen nagy szomorúságban volt a három szekunda miatt. Pallagi levisgáztatta öccsét és magával vitte a kisújszállási gimnáziumba, ahol az év végére már majdnem színjelesen végezte a hatodik osztályt, csak görögből volt jó osztályzata. Érthető, hogy egész életében rajongással szerette megszabadítóját. Nagyon jellemző az a néhány sor, amit 1904-ben első feleségének, akkor még menyasszonyának, Holics Jankának írt egy családi perpatvar után: „Sértsék családom bármelyik tagját, azon nem indulok fel, ha Gyula bátyámat sértének, azt nem tűrném, ha édesanyámat sértik, az szíven talál.”²⁵

4.

Kisújszálláson aztán végig megmarad jótanulónak, a hetedik osztályt öt jóval, a nyolcadikat két jóval végzi. De a legnagyobb szellemi viharokkal itt kell megküzdenie Kisújszálláson, amit eddigi életéből magával hozott, azt itt sorra megkérdőjelezi benne az új ismeretek, új könyvek, új tapasztalatok. „Már a hatodikos olyan, mint a küszöb, átjár rajtuk a múlt év s a jövő. S a kor minden szelleme” — írta egyik visszaemlékezésében.²⁶

A Kisújszálláson olvasott könyvek közül legmélyebben talán Ludwig Büchner *Kraft und Stoff* (1855) c. műve érinti, amelyet magyar fordításban ismert meg.²⁷ Az egyik osztály-

²² Móricz Zsigmond: *Jókai*, Nyugat, 1922.

²³ Móricz Zsigmond: *Pataki diákok*, Pesti Napló, 1939. VI. 25.

²⁴ Móricz Zsigmond: *Légy jó mindhalálig* (1954-es kiadás), 296. l.

²⁵ A levelet Móricz Virág Idézi *Apám regénye* c. művében (II. kiadás, 1954.) 69. l.

²⁶ Móricz Zsigmond: *Három szekunda*, Pesti Napló, 1939. VII. 16.

²⁷ Büchner Lajos: *Erő és anyag*, Ford.: Láng Lajos, II. kiadás, Lipcse, 1875. Budapest.

társa (akit a regényben Jákob néven szerepeltet) adja kezébe a mechanikus materializmusnak ezt az ötvenes évekből való jellegzetes munkáját, amely „elméletileg alig különbözik a 18. század materializmusától és többnyire csak gazdagabb, főleg vegytani és élettani anyagával múlja azt felül.”²⁸

„Elfogadta a Büchner elméletét — olvassuk Nyilas Misiről²⁹ —, s mégis kételkedett benne. Nem tudta megtámadni, de az egészben nem hitt. Agyrémnék tartotta, s mégis oly hatást gyakorolt rá, hogy egész átalakította az életről, a világról való felfogását . . .” Büchner könyvének fejezeteiben olyan tételekkel találkozott, amelyeknek merő újdonságként kellett rá hatniok: „az anyag halhatatlansága”, „az erő halhatatlansága”, „az anyag méltósága”, „a föld teremtésének korszakai”, „agy és lélek” stb.

„Jókai elvesztette előttem a varázsát” — írja Móricz a kisújszállási metamorfózisról.³⁰ De valójában sokkal többről van szó, mint amit ez a tömör mondat kimond. Jókai nemcsak kedves olvasmányt jelentett neki, hanem az addig sértetlen, épnek érzett világnézete szimbólumát. „Jókaihoz csatlakozott az egész iskolai neveltetésem — vallja Móricz³¹ —, a régen kialakult morális és etikai felfogás: a magyarság istenítése, a polgári élet helyeslése, a magántulajdon alapján való életfelfogás . . . a körülöttem folyó életnek szenvelgő idealizmusa . . .” Büchner könyve Móricz világnézetének a legközpontibb magvát is kikezdte: megzavarta valóságos hitét. „Ha való, hogy nincsenek velünk született fogalmak, valótlanok kell lenni azon állításnak, hogy az ún. *isteneszme* vagyis egy legfelsőbb *személyes* lény fogalma, mint ki a világot teremtette, igazgatja és fenntartja, az emberi szellemmel természetből vele van születve, szükségképpeni és épp ezért semmiféle észokok által meg nem cáfolható” — olvasta Móricz Büchner könyvének *Az isteneszme* c. fejezete első mondatában.³² Büchner a korabeli néprajzi művek és útleírások számos vallomását sorakoztatja fel annak bizonyítására, hogy az isteneszme, vagyis egy legfelsőbb személyes lény fogalma nem velünk született, hanem a nevelésből, következtetés útján származó eszme.

A könyv élménye teljesen felkavarja: „inkább hitt az édesanyjának, mint Büchnernek,”³³ de gyakran gondol arra is, hogy „nincs-e igaza Jákobnak, aki büchnerista és Láng Lajos egyetemi tanár által lefordított könyv alapján vitatja, hogy az istengondolat az teljesen emberi találmány.”³⁴

Büchner könyve megingatta eddigi hitét, bár nagyobb vallási buzgóságról eddig sem lehetett szó nála, kételyei támadnak, választ keres problémáira, minden eddiginél nagyobb szellemi nyugtalanság fogja el, és ettől kezdve minden metafizikai megnyilatkozás mélyén ott lappang a gondolat: talán a materialistáknak van igazuk. De ebben ki is merül Büchner hatása, Móricz és a materializmus találkozása, Móricz „materializmusa” lényegében megmarad Büchner könyvének színvonalán. Persze Büchner könyve nem is volt alkalmas arra, hogy nagyobb vonzóerőt gyakoroljon. Marx is, Engels is a mechanikus materializmusról szóló bírálatokban és megjegyzésekben több alkalommal is leszólják Büchner felfogásának végletes laposságát, amelyben a Kant előtti idők „korlátozott nyárspolgári gondolkodásmódja” elevenedik fel újra. Büchnerék materializmusa „képtelen volt a világot, mint folyamatot, mint történelmi fejlődésben levő anyagot felfogni.”³⁵

A tizenhat éves Móricz számára azonban olyan reveláló erejük volt ezeknek az eddig soha nem hallott, „titkos” tanoknak, hogy csak azon csodálkozik, ha Büchner könyve már régen megjelent, miért nem alakította át azóta az emberek gondolkodását. „Igaz, hogy az ő Büchnerje

²⁸ Vö. Engels Frigyes: *Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása*. Marx Károly: *A politikai gazdaságtan bírálatához*, (1889), Marx—Engels: *Válogatott művek* I. (Bp. 1949.) 348. l.

²⁹ Móricz Zsigmond: *Forr a bor* I. 47. l.

³⁰ Móricz Zsigmond: *Jókai*, Nyugat, 1922

³¹ Móricz Zsigmond i. m.

³² Büchner i. m. 158. l.

³³ Móricz Zsigmond: *Bál* é. n. 126. l.

³⁴ Móricz Zsigmond i. m.

³⁵ Vö. Engels i. m.

már régi könyv; de annál megrendítőbb, hogy hiába van tele a legszélsőségesebb gondolatokkal, ezek a gondolatok nem jutottak el az ifjúsághoz” — töpreng Nyilas Misi a *Bálban*.³⁶ De az *Frő és anyag* olvasása közben támadt kételyeivel teljesen magára maradt. Iskolatársa: aki a könyvet kezébe adta, a természettudományi tárgyak, a fizika és a matematika megszállottja, képtelen bármely csekély metafizikai gondolkodásra.

Nyilván a Büchner nyomán támadt nyugtalansága, bizonytalansága tereli érdeklődését még jobban a filozófiai művek felé. Szabad bejárása van a tanári könyvtárba, onnan vesz ki könyveket, vaskos monográfiákat, összefoglaló jellegű munkákat, mégpedig elsősorban filozófiai és történelmi műveket. Ha egy hatodikos gimnazista ilyen mohósággal fordul filozófiai jellegű könyvek után, annak minden bizonnyal egyik oka addigi világnézetének a megingása. Már Kisújszálláson ismerkedik meg Schopenhauer tanaival és számos történelmi munkával. Itt olvassa George Henry Lewes Goethe-életrajzát, Pasteriner Gyula művészettörténetét, Taine műveit. Diákkori drámáját Mommsen történelmi műve alapján írja meg. Későbbi visszaemlékezéseiből az látszik, hogy kisújszállási olvasmányai közt többségben vannak az elméleti munkák, de szépirodalmi olvasmányainak is teljesen megváltozik a jellege. Jókai romantikus mesevilágát új művek váltják fel, a valóságábrázoláshoz és egyben a tragikus világszemlélethez közelebb álló művek: Aiszkülosz, Szophoklész, Shakespeare, Kemény Zsigmond. Kemény sohasem kerül annyira közel hozzá, mint Jókai. Kemény nem jelentett számára menekülést és elmerülést egy vonzó idegen világba, de annál inkább írói becsvagyának próbája, a *méltó feladat* lehetett szemében Kemény életműve. „Kemény Zsigmond *Gyulai Pálját* két teljes esztendeig olvastam. Elkezdtém szégyelni Jókait” — írja kisújszállási éveiről.³⁷ Ugyanott arról ír, hogy Arany Keménnyel él benne együtt, Petőfi és Jókai kultuszát váltotta fel benne a Kemény és Arany műveiben való elmélyülés időszak. A nyolcadik gimnáziumban elnyeri az önképzőkör pályadíját *Arany János jelleme, Epilogus c. költeménye tükrében* c. dolgozatával.

Az önképzőkörben egyébként nem fejtett ki nagyobb aktivitást. Még hatodikos korában a szavalópályázaton dícséretet nyer, az utolsó évben pedig az önképzőkör alakuló gyűlésén a bírálobizottság tagjává választják. A Sertoriusról szóló drámájának írása és a sok olvasás nagyon lefoglalhatta az idejét, tanítványai is voltak, de az iskolai önképzőkörnek az akkor divatos formája nem elégíti ki. Évtizedek multjával is foglalkozott az iskolai irodalmi körök formálissá vált tengődő életével, az *önképzőkör* elnevezést sem szerette, inkább ajánlotta helyette a régibb hagyományokat idéző *képzőtársaság*-nevet, mert ez az utóbbi inkább megfelel a több aktivitást feltételező, szemináriumszerű együttesnek.³⁸ Sokkal több erőt és időt áldozott az ifjúsági segítőegyletnek, amelyet ő lendített fel szintén halódó állapotából. Móricz diákkorából a segítőegyesület nagyszerű megszervezése jelzi a későbbi érett író szociális lelkiismeretét, aki társadalmi programjait nemcsak írott szóval hirdette, de reformtörekvéseinek megvalósítása érdekében a társadalom egy-egy rétegének aktív megszervezésére is újabb és újabb kísérleteket tett. Különösen élete végéfelé, a *Kelet Népe*-korszakában hirdet különböző terveket és vet fel ötleteket, amelyeknek népszerűsítésére gyakran előadásokra és vidéki utakra is vállalkozik.

A segítőegyesület érdekében kifejtett önálló szervező munkája még nagyobb jelentőséget ad annak a szintén kisújszállási éveire vonatkozó megjegyzésének, hogy „a szocializmus volt az a probléma, ami az istenség kérdése mellett különösen érdekelt.”³⁹ A nagyobb társadalmi megmozdulások híre Móricz közelébe is eljut, ő is felfigyel a Dreyfus-ügyre, ennek kapcsán a francia forradalomra gondol, ekkor már olvasta Carlyle híres könyvét a francia forradalomról⁴⁰ és Lamartine-tól a girondisták történetét, amely valaha Petőfinek is kedves könyve volt. Björnson nevére is ekkor figyel fel, azt olvassa az újságban, hogy a norvég író is nyilat-

³⁶ Móricz Zsigmond: *Bál*, 177. 1.

³⁷ Móricz Zsigmond: *Jókai*, Nyugat, 1922.

³⁸ Vö. Móricz Zsigmond: *Pápai képzőtársaság*, Kelet Népe, 1941. XII. 15.

³⁹ Móricz Zsigmond: *Bál* 177. 1.

⁴⁰ Móricz Zsigmond: i. m. 74. 1.

kozott a Dreyfus-ügyben. Addig nyomoz a számára eddig ismeretlen név után, amíg az *Olcso Könyvtár* füzetei közt megtalálja Björnson egyik drámáját, a *Leonardát*.

De olyan könyvcímet egyetlen visszaemlékezésében sem sorol fel, amelyből a szocializmusra vonatkozó ismereteket meríthette volna. A legvalószínűbb, hogy az ilyen irányú problémáira még kevésbé talált feleletet, mint teológiai kétségeire, mert nálunk a kör felnőtt értelmisége is általában tájékozatlan volt ezekben a kérdésekben. Aligha akadt a kilencvenes években a kisújszállási gimnáziumban olyan tanár, aki a szocializmus tanai felől néhány közhelynél többet tudott volna mondani a nyugtalan szellemű, kérdéseire feleletet váró diáknak. Pedig a kisújszállási tantestületben is volt néhány olyan tanár, akinek neve szakirodalmi munkássága révén túljutott a gimnázium falain.

A Móriczot is tanító kisújszállási tanárok közül főként a történész Pruzsinszky Pál tudományos pályája volt jelentős. Kezdetben elsősorban a francia forradalom történetével foglalkozott, később a pesti református teológia tanára lett, egyháztörténeti munkákon dolgozott, megírta Calvin életrajzát, és élete végén főként a hugenották történetét tanulmányozta. Tiszteletbeli doktora volt a genfi, valamint a montpellier-i protestáns teológiai fakultásoknak. Magyar irodalomra Szeremley Barna tanította Móriczot, aki tanári munkáján kívül szintén szakirodalmi munkásságot fejtett ki. Arany Jánosról szóló tanulmányát az *Uránia Könyvtárban* adták ki, ő gondozta Nagy Imrének, a huszonhárom éves korában elhalt költőnek, Kisújszállás szülőföldjének verseskötvét, életrajzzal és jegyzetekkel látva el a kiadványt. Latin tanára Barcza József és görög tanára Soós József közösen adták ki fordításaikat az Akadémia *Görög és Latin Remekírók* sorozatában.⁴¹

Móricz többször említi elismeréssel Békési Gyula nevét az iskola tanárai közül. Békési nem tanította Móriczot, de Móricz tisztelettel nézett a művelt, angol fordításokat végző fiatal tanárra, aki nála mindössze nyolc évvel volt idősebb. Békési fordította magyarra többek közt Kipling művét, *A dzsungel könyvét*. A könyvhöz Pallagi írt bevezetőt, és a tantestület tagjai közül Békési lehetett Pallagival a legközvetlenebb kapcsolatban.

5.

Az iskola valamennyi tanára közül Pallagi Gyula volt a legnagyobb hatással Móriczra. Pallagi varázsa akkor is tart még, amikor már Móricz az érettségi után elhagyja az alföldi kisvárost. Első írói próbálkozásait Pestről is megküldi Pallaginak. Később útjaik minden bizonnyal eltértek volna, de Pallagi váratlan és korai halála (1903-ban halt meg, 36 éves korában, tüdőgyulladásból szövőődő influenza következtében) még inkább megőrzi Móriczban az ifjúkori rajongás melegét. Csak hosszú esztendőök múltán, a harmincas években válik benne a Pallagi-emlék is elemezhető, boncolható jelenséggé, kortörténeti dokumentummá, a *Bál* és a *Forr a bor* lapjain. Móricz életében, Ady felfedezése előtt aligha volt első feleségén kívül más ember, aki egyéniségére, egész emberi-írói fejlődésére olyan erős hatással volt, mint Pallagi Gyula.

Pallagi volt a rokonság — Pallagiak és Móriczok — afféle előretolt bástyája. Nemcsak élénk szellemi környezetet jelentett a gimnazista Móricz számára, hogy Kisújszálláson egy földel alatt lakhatott a tudós hajlamú nagybácsival, aki az ő jelenlétében gyakran órákig elbeszélgetett, elvitatkozott Békési Gyulával („egészen európai nivójú mindennapos irodalmi diskurzus közepébe csöppettem”⁴²), de a kezdő író első lépéseit is Pallagi egyengette. Ő mutatta be a fiatal rokont Gyulai Pálnak, Szász Károlynak, Vargha Gyulának, a *Vasárnapi Újság*ot szerkesztő Nagy Miklósnak. Ha Pallagi élettörténetét Móricz fejlődése

⁴¹ Móricz debreceni, sárospataki és kisújszállási tanáiról bővebb adatok találhatóak Dénes Sziliárd cikkében: *Mit beszélnek Móricz Zsigmond tanulóveiről az iskolai értesítőkönyvek?* It, 1957. 354. 1. Móricz kisújszállási diákkorával foglalkozik Kiss Tamás tanulmánya: *Móricz Zsigmond ifjúsága* (Kisújszállási évek) ItK. 1954.

⁴² Móricz Zsigmond: *Jóka*, Nyugat, 1922.

szempontjából nézzük, a korai halál szinte jelképes értelmet kap: akkor szűnt meg az élete, amikor Móricz kezdte már megtalálni a maga útját.

Nem kell osztoznunk Móricz rajongásában ahhoz, hogy megállapítsuk, Pallagi igen művelt, sokoldalú, erőteljes egyéniség volt. Korán elhalt falusi lelkész, a beregújfalui református pap fia volt. Az apa halála után a gazdag paraszti rokonok már elemista korában az állatok őrzésére küldték ki a mezőre. De az állatok szerteszednek, a gazda ostorral tanítja éberségre a jószág őrzése közben is könyvet forgató gyereket. Móricz Zsigmond apja, Bálint szabadítja ki ebből a sorsból. Móricz Bálint a beregújfalui pap özvegyének lányát vette feleségül, Pallagi Gyula nővérét, és ő viszi a debreceni kollégiumba a kis sógort. Itt csakhamar a kollégium büszkesége lesz Pallagi, több osztály vizsgáját teszi le egyszerre. Olyan lendülettel veti magát a tanulásba, munkába, olyan szívósan képezi magát, mintha mindig ott érezte volna maga mögött annak veszélyét, hogy bármikor visszahullhat a csécei paraszttélet reménytelenségébe, ahonnan a feltörekvő, polgárosodó Móricz Bálint kiragadta. Matematika-fizika szakos tanári oklevelet szerez a pesti egyetemen. A családi hagyományok szerint Eötvös Lóránd mellett maradhatott volna mint aszisztens, de ebben az esetben két évig díjtalanul kellett volna működnie az egyetemen, ezért választotta inkább a vidéki tanárságot. Tökéletesen megtanult németül, franciául, angolul. Középsikolai tanulmányainak végeztével sem mond búcsút a klasszikus olvasmányoknak, jártas a görög és latin irodalomban, Helmholtzról szóló tanulmánya végére négy soros latin nyelvű epigrammát rögtönöz, nem fedve fel a költő kilétét. Egyik kollégája feljegyezte, hogy utolsó éveiben oroszul kezdett tanulni. Huszonkilenc éves korában már gimnáziumi igazgató.

Doktori értekezése 1893-ban jelent meg *A Fourier-féle sorok összetartásának kritériumairól* címen. Disszertációja a problémakör biztos és széleskörű ismeretéről tanúskodik, felhasználja a korabeli angol, francia, német, sőt olasz nyelvű szakirodalmat is.⁴³ Már a tárgyválasztásban is bizonyos igényesség mutatkozik. A Fourier-féle sorok elmélete ebben az időben holtponton volt. (Fejér Lipót disszertációja kerekén egy évtizeddel később forradalmasította ezt a kérdést.) Bár divatos probléma volt ekkor is a matematikusok körében, Fejér dolgozata előtt úgy látszott, mintha lezárt ügy lenne a Fourier-féle sorok elmélete, egyetemi tankönyv sem jelent meg még nálunk ebben az időben erről a kérdéstről. Pallagi Gyula a problémakör akkori anyagának teljes ismeretében nyúl a kérdéshez, tömör és világos összefoglalást ad az eddigi eredményekről, és szintézist is alkot. Ismeretanyagának gazdagsága, a szerző nagy befogadó képessége a disszertáció alapján is feltűnő. Inkább összefoglaló, összegező elme, rendszeres rendező hajlamú gondolkodó volt, kevésbé látszik alkotó típusú matematikusnak.

Tudományos és publicisztikai tevékenységében sok a polihisztor vonás. Dolgozott a *Mathematikai és Fizikai Lapok*ba, szerkesztett matematikai tankönyvet, írt fizika körébe vágó tanulmányokat és ismeretterjesztő cikkeket a *Budapesti Szemlé*be, az *Uránia*ba és ifjúsági lapokba, a tiszántúli református tanárok évkönyvében pedagógiai dolgozata jelent meg, angoltól regényt és novellákat fordított, többek közt Thomas Hardy egyik regényét.⁴⁴ Erősen foglalkoztatják filozófiai, lélektani, neveléstani és tudománytörténeti kérdések. Tárgyválasztásának változatossága nemcsak sok irányú érdeklődéséből következik, némileg bizonyos gyakorlati és kényszerű körülmények is indokolják ezt a sokoldalúságot. Az a tény, hogy városa szellemi életének egyik vezető egyénisége volt, bizonyos feladatokat rótt rá, ő szerkesztette például a helyi lapot, a *Kisújszállás és Vidékét*. Másrészt egy szerencsétlen váltóaláírási ügy következtében (akinek a váltót aláírta, öngyilkos lett, a halálba menekült az adósság elől) mindig anyagi gondokkal küszködött. Amíg élt, levonásokkal csökkentették a fizetését, így alkalmi keresetekre kellett szert tennie, külön munkákat vállalnia. Pallagi fordítói tevékenységét is elsősorban ezzel magyarázza Móricz. Publikációi között sok az alkalmi jellegű írás,

⁴³ Pallagi Gyulának a matematika tárgykörébe vágó disszertációja értékeléséhez sok segítséget kaptam Kárteszi Ferenc egyetemi tanártól.

⁴⁴ Thomas Hardy: *Oththon a szülőföldön*. (Olcsó Könyvtár) (Békési Gyulával együtt végzett fordítás)

megjelent munkáiból inkább a nagyon igényes ismeretterjesztő szakember vonásai maradtak meg élesebben. De néhány nagyobb tanulmánya azt is bizonyítja, hogy nemcsak a *közvetítő* szerepére lett volna alkalmas, ha pályája nem törik ketté.

Persze a témakörök változatossága önmagában még nem lenne ok arra, hogy Pallagi munkásságával kapcsolatban a polihisztor fogalmát említsük, de az ő esetében arról van szó, hogy olyan filozófiai szemlélet birtokában volt, amely általában igényt tartott arra, hogy az élet különböző területeit és a különböző tudományágakat egymással való összefüggésben, egymásra gyakorolt kölcsönhatásában szemlélje. Pallagi az evolucionizmus elméletét alkalmazta tanulmányaiiban a különböző tudományágakra, filozófiai, fizikai problémákra éppúgy, mint pedagógiai vagy lélektani dolgozataiban. Azt vallotta, hogy az evolucionizmus, a „fejlődési világnézet” hivatott megoldani azokat a világszemléleti és tudományos problémákat, amelyek előtt az ember eddig tanácstalanul állt. Bizott az evolucionizmus nagy távlatában, hirdette, hogy a fejlődési világnézet elterjedése nemcsak a tudósok ügye, hitt abban, hogy ez a felfogás egyetemes világnézeté fog válni. Valóságos agitátora volt ennek a világnézetnek, szótárában az *evolucionizmus* és az *igazság* egyet jelentett. „Még elevenen emlékeztetben élnek a Darwin-háború kemény viadaljai — írja az emberi szellem fejlődéséről szóló cikkében⁴⁶ — De a csata elmúlt már s ha folyik még valahol, csupán rejtett, nehezen hozzáférhető rugókban, mint valódi háborúknál is történni szokott, hogy a legyőzötteknek egy-egy kicsiny félrehúzó-dott csapatja meg-megtámadja a közelébe jutó ellenfél őrszeit, vagy portyázó csoportjait. A *fejlődési elmélet* immár kitűzte győztes lobogóját az emberi tudás egész országa felett.”

Evolucionista felfogását legrészletesebben az *Uránia* 1902-es évfolyamában megjelent *A fejlődési világnézet* c. tanulmányában fejti ki.⁴⁶ Ahhoz, hogy saját véleményét kifejezze — számolva az olvasók filozófiai műveltségének hiányaival —, előbb fel kell vázolnia az evolucionista tanokat. Fejtegetéseiből, valamint egyéb tanulmányainak megjegyzéseiből nyilvánvaló, hogy nemcsak alaposan ismeri Charles Darwin és tanítványai, valamint Herbert Spencer tanait, és nemcsak elfogadta az angol evolucionizmus és darwinizmus tételeit, nemcsak ismétli és ismerteti, hanem érdeklődésének különböző területeire alkalmazni is próbálja azokat. A Spencer-féle evolucionizmus a magyar tudományos szakirodalomban gyakran együtt jelentkezik a darwinista tanokkal. Pallagi nem egyedülálló jelenség abban, hogy gondolkodásában, tudományos elveiben gyakran szétválaszthatatlanul összeolvad a két (egymással sok jelenségben rokon) irányzat. Pekár Károly a pozitivista filozófia egyik hazai népszerűsítője, a *Positív esztétika* c. mű szerzője, a *Magyar Filozófiai Társaság Közleményeinek* 1902-es évfolyamában megjelent *Darwin és Spencer* c. tanulmányában ezt írja a két tudós működésének kapcsolatairól: „Darwin és Spencer gondolatait épp a fejlődés gondolköre fűzi össze, mert míg Darwin a szerves faj életének és a fajok kifejlődésének, addig Spencer részben egyidejűleg, részben utána az általános fejlődés, az evolucionio termékenyítő gondolkörét adta. E két kiváló angol gondolkodó gondolköre tehát szorosan összefügg s az általános evolucionizmusban, fejlődéseméletben foglalható össze.”⁴⁷ Szintén Pekár hivatkozik arra, hogy maga Darwin is felsorolja elődjei közt Spencert, és Spencer is teljesen méltányolja a Darwin-féle „természetes kiválasztás” elvét.

A darwinisták közül Thomas Henry Huxley mellett Ernst Haeckel biogenetikus elmélete hatott Pallagira, és sokat épít George John Romanes munkásságára, aki Darwin tételeit — a mester neki átengedett lélektani jegyzeti felhasználásával — elsősorban a pszichológia területére vitte át. Pallagit erősen foglalkoztatják az evolucionizmus tanainak lélektani és pedagógiai vonatkozásai. Egyébként azt hangsúlyozza (amit a pozitivisták gyakran hangoztatnak), hogy a tudományos megismerés problémája eleve felveti a *megismerő* vizsgálatát is, tehát a megfigyelés alanyának, az embernek lélektani elemzését, másrészt azt vallja, hogy a pszicho-

⁴⁶ Pallagi Gyula: *Az emberi szellem fejlődéséről*. Sárospataki Lapok, 1901.

⁴⁷ Pallagi Gyula: *A fejlődési világnézet*, *Uránia*, 1902.

⁴⁸ Pekár Károly: *Darwin és Spencer* (Különlenyomat a Magyar Filozófiai Társaság Közleményeinek 1902-es évfolyamából). 7. l.

lógia az evolucionizmus elmélete által vált igazán tudománnyá. Lélektani vizsgálataiban elsősorban Haeckel biogenetikus elméletéből indul ki, amely szerint az egyén fejlődése nem más mint a törzsféjlődés menetének gyors és rövidített ismétlődése. Mindig az evolucionizmus valamely alaptétele a kiindulópontja, de híven a pozitívizmus agnoszticizmusához, ezekben a törvényekben sem lát merev dogmákat. Nincs olyan tanulmánya, amelyben nem vallana arról, hogy egy-egy nagyobb hipotézissel szemben kételyei támadtak. Haeckel tanából és általában az evolucionisták pszichológiájából is elsősorban azt a máig érvényes gondolatot veszi át, hogy az emberi lelket is elsősorban a fejlődés folyamatában lehet teljesen megérteni, megismerni és leírni, a változásoknak abból a sorából, amely a gyermekkorból a felnőttkorba, illetve az egyén létének első pillanatától az utolsóig vezet. Ebből az elméletből, amely felhívta a figyelmet a gyermekkor vizsgálatára, és nyilván tanári gyakorlatából is származott élénk pedagógiai érdeklődése és azok a legjobb és leginkább időt álló dolgozatai, amelyekben az evolucionista állásfoglalás gazdag gyakorlati tapasztalatokra épül, és ahol az elmélet tételei csak éppen bátorítást adnak a tanári pálya napi megfigyeléseiből adódó ötletek kidolgozásához és publikálásához. Az evolucionista elmélet és a tanári munka tapasztalatainak szerencsés találkozása érezhető például abban az előadásban, amelyet *A psychologia legközelebbi feladatai a pedagógiában* címen tartott a tiszántúli református tanárok egyesületében.⁴⁸ Itt is „az emberi nem fejlődéstanából” indul ki, de nem az evolucionista tételek végső bizonyítása, vagy akárcsak illusztrálása a legfőbb célja, hanem a magyar iskola életének ésszerű megújítása, a német iskolarendszert követő magyar pedagógiai gyakorlat felfrissítése az angol és francia iskolák tapasztalataival. Az iskolarendszernek az élettan törvényeihez alkalmazkodó modern lélektan alapján való átvizsgálását és reformját sürgeti, a tanulók szellemi túlterhelésének csökkentését, általában a fiziológiai tényezők fokozottabb figyelembevételét az óraszámok, a tanulásra fordított idő stb. esetében. Rámutat a magyar iskola néhány súlyos kérdésére, a túlzott szakszerűsége (azt javasolja, hogy egy-egy osztályban minél kevesebb tanár tanítsa a különböző szaktárgyakat), az iskolai bizonyítvány és az osztályzás jelentőségének káros túlbecsülésére. A fejlődés útját a reális, „pozitív filozófia” szempontjai alapján folyó pedagógiai kísérletezésben látja.

Hogy Pallagi számára az evolucionizmus nem néhány könyv élményét visszhangzó lelkesedés volt csupán, hanem valóban világnézet, az elsősorban azokból a megjegyzéseiből derül ki, ahol az evolucionista tanok, mégpedig Herbert Spencer elméletének némi kritikájára is vállalkozik. *A fejlődési világnézet* c., már említett tanulmányában Spencer tanainak rövid summázása után ezt írja: „A Spencer igazságaira van szükségünk, ha a természet berendezésének végső nagy titkát puhatóljuk — de a magunkéira, ha a természetet úgy, amint van, érteni akarjuk. Amaz kulcs lehet egy egész világ berendezéséhez, emez eszköz a benne való tájékozódáshoz.”⁴⁹ Azokból a tételekből, amelyeket Pallagi mint a saját meggyőződését fejt ki, az látszik, hogy magával Herbert Spencerrel szemben is (akit „a fejlődési világnézet atyjának” nevez) érvényesül benne a pozitívista gondolkodó minden nagyobb hipotézistől óvakodó szkepszise. Ismerteti Spencer elméletét a világ keletkezéséről, és hozzáteszi, nem tudjuk hogy valóban így volt-e, de ez az elgondolás látszik a legvalószínűbbnek. Követve a pozitívista tudós morálját, elsősorban a részfeladatok megoldására, a tudomány alkotó elemeinek tisztázására kíván vállalkozni. Spencer következtetései a legelvontabb lényegét akarják adni a tüneményeknek, „azok az igazságok, amelyeket mi kísérletünk meg tolmácsolni — írja⁵⁰ —, ezekkel szemben az *alkotó elem* szerepét játsszák... Kerülni akarunk minden metafizikát, minden olyan állítást, amely nem látszik egészen természetes folytatásnak az ismeretes adatokhoz. S így még meg sem kísérjük, hogy a Spencer-féle anyag- és mozgáseméletig fölemelkedjünk.” A pozitivisták kedvenc témájával „a természettudományi megismerés alapjaival”

⁴⁸ Pallagi Gyula: *A psychologia legközelebbi feladatai a paedagógiában*. A Tiszántúli Református Középsiskolai Tanáregyesület évkönyve, 1897—98.

⁴⁹ Pallagi Gyula: *A fejlődési világnézet*, Uránia, 1902.

⁵⁰ Pallagi Gyula: i. m.

foglalkozó dolgozatában, amely a *Budapesti Szemlé*ben jelent meg,⁵¹ szintén elhatárolja magát a Spencer felfogásában is megmutató metafizikus eszmétől. Szerinte a természettudomány eleve lemond arról, hogy a végső okok magyarázatához eljusson, „ismereteink gyarapodásáról a természettudomány azt tartja, hogy az a lényeg megismeréséhez egy hajszállal sem viz közelebb bennünket, összes eredménye csupán az, hogy az összetartozókat, s az egyműket mind teljesebb-teljesebb mértékben tudjuk egymás mellé csoportosítani.”⁵² Pozitívizmusának erős és végtelen metafizika-ellenességéből következik (egy alkalommal nyíltan a metafizika *posványáról* ír), hogy Spencernél közelebb állnak hozzá a darwinisták (de velük kapcsolatban sem elsősorban a nagy átfogó elméleteket idézi), Haeckel és Romenes konkrét vizsgálatokon, analíziseken alapuló természettudományos megállapításai. Másrészt a filozófia számára sem ismer el magasabb célt, mint amelyre a természettudományi kutatás vállalkozik: „bátor vagyok kijelenteni azt a nézetemet — írja egyik tanulmányában⁵³ —, hogy a filozófiának nem lehet más feladata a világ összes tényeivel szemben, mint ami a fizikáé a maga tárgyi körében, ti. a *teljes és hű leírás*. Ránk nézve ez legyen a filozófia definíciója.”

Meggyőződésének következetességére vall az is, hogy fogékonyan reagál a különböző szakterületeken mutatkozó pozitívista megnyilatkozásokra. Pedagógiai tanulmányában Darwin, Haeckel, Huxley mellett, akik szerinte alapvető munkát végeztek az ember „fiziológiai fejlődése kérdésében”, többek közt Taine és Wundt nevét említi, akik a pszichikai fejlődés problémájának tisztázásában értek el jelentős eredményt. A természettudományi megismerés alapjairól szóló dolgozatában a szintén pozitívista Ernst Mach *Die Mechanik in ihrer Entwicklung* c. művéből idéz. Épp így az sem véletlen, hogy a fejlődési világnézettel foglalkozó dolgozatában az evolucionista felfogás magyarázása közben a Taine-tanítvány Riedl Frigyes Mátyás király elemzéséből idéz annak illusztrálására, hogy a modern irodalomtörténész a kölcsönhatások elve felismerésével és következetes alkalmazásával magyarázza Mátyás nagyságát és rendkívüli politikai jelentőségét.

A korabeli Spencer-irodalom gyakran hivatkozott arra, hogy a nagy evolucionista filozófus kibékítette a vallást a tudománnyal, elhatárolva a vallás hatáskörét a tudomány feladataitól, a tudományra bízva a megismerhető feltárását, a vallást pedig a megismerhetetlen hírnökének tekintve. Pallagi néhány megfogalmazásából is arra lehet következtetni, hogy lelkesen vallott darwinizmusát egyeztetni tudta némi liberális deizmussal. A darwinista tanok vállalása és hirdetése nem keverte konfliktusokba: szilárdan tartotta a protestáns felügyelőtestület irányításával működő gimnázium igazgatói posztját.

Pallagi evolucionizmusa szervesen illeszkedett liberális felfogásához, a polgárosodással, a kapitalista fejlődéssel szemben táplált illúzióhoz. „A fejlődési világnézet képét pedig nagyon jól kell megismernie minden nemzetnek — írja az evolucionizmust elemző tanulmányában⁵⁴ —, amely részt akar kérni magának a jövő polgárosodás fáradságos és dicső munkájában s avult rom módjára a közverseny útjából félretólatni nem akar.” A Pallagi alakját felidéző regényekben Móricz nem foglalkozik részletesebben Pallagi dolgozataival, csak megemlíti, hogy nagybátyja munkatársa volt a *Budapesti Szemlé*nek, és a délutáni órákban tanulmányain dolgozott. De amit a regényekben Pallagi világnézetéről, egy-egy aktuális eseményre reagáló megnyilatkozásáról elmond, illetve amit a regények jeleneteiben és beszélgetéseiben megelevenít, az érdekesen egészíti ki azt az arcképet, melynek vonásai már a dolgozatok alapján is némileg kirajzolódtak. A törvényszerű fejlődés, a polgári haladás biztos diadalában hívő és éppen ezért minden forradalmi felforgató szándékot elítélő, művelt, liberális tanár figurája élettel telik meg a *Bál* és a *Forr a bor* lapjain. A regénybeli Pallaginak a legnagyobb büszkesége, hogy a nagyapja már 1836-ban az úrbéres pörökben a földműves nép partjára

⁵¹ Pallagi Gyula: *A természettudományi megismerés alapjai*, Budapesti Szemle, 1900.

⁵² Pallagi Gyula l. m.

⁵³ Pallagi Gyula: *Megjegyzések az energia-törvény filozófiájához*, Uránia, 1902.

⁵⁴ Pallagi Gyula: *A fejlődési világnézet*, Uránia 1902.

állott, de unokaöcsét a forradalmi gondolkodásnak még a látszatától is meg akarja őrizni, nemcsak óvatosságból, de meggyőződésből is. A Dreyfus-ügy kapcsán is óvatosan nyilatkozik, de megbotránkozik azon, hogy a francia kapitány ügye nyomán az alföldi kisvárosban antiszemita hangulat alakult ki. A *Bál* egyik fiktív beszélgetésében Nyilas Misi az 1899-ben játszódó regény friss szenzációjáról, Angliának Transzvál ellen indított háborújáról vitázik nagybátyjával. A diák Transzvál függetlenségéért aggódik, minden érzelmével a bürok szabadságához húz, az igazgató pedig a maga evolucionista igazságait alkalmazza erre az ügyre is: „A természetben mindig ugyanazok a törvényszerűségek fordulnak elő — szólt óvatosan. — Küzdelem a létért. A farkas sem indokolta, mikor szétépte és megette a bárányt . . . Itt semmi egyébről nincs szó, csak arról, hogy Transzvál útjában van az angol érdekeknek és emiatt meg kell szűnnie . . .”⁵⁵

Az biztos, hogy a regények Pallagi-portréiban nem a következetes darwinista gondolkodó, hanem az óvatos és passzív evolucionista vonásai érvényesülnek erősebb mértékben. A valóságban is ezek lehettek Pallagi egyéniségének szembetűnő külső jegyei, környezete elsősorban ezeket a vonásokat láthatta benne, míg gondolkodásának radikálisabb elemei tanulmányaiba szorultak. Másrészt e regényekben Móricz az 1930-as évek távlatából néz vissza a kisújszállási emlékekre, társadalomszemléletének egyik legradikálisabb periódusából, amikor már nagyon messze juthatott Pallagi liberálizmusától. (A *Forr a bor* közelében ott van a *Barbárok* és a *Rokonok*, a *Bál* mellett a *Betyár* és a *Csibe-novellák*.)

Évek folyamán minden bizonnyal az is tisztázódhatott Móriczban, hogy Pallagi a szellemi embernek egészen más típusába tartozott, mint ő. Pallaginak a szellemi befogadóképessége és tehetségének sokoldalúsága volt nagy: „nemcsak az első diák volt — írja róla Móricz⁵⁶ — de első tornász, első nyelvtanuló, gyorsíróbajnok, fizikai feladat győztes, s mit tudom még, mi minden volt: nekem már ez mind nem imponált annyira, hogy lemondjak belső vágyaimról.” Persze ez a lemondás sem ment könnyen, hány Móricz-írásban tér vissza nosztalgikus megjegyzések formájában Pallagi virtusa, hogy több osztályból tett vizsgát egyszerre! Ilyen fájó pont volt Pallagi nyelvtudása is, aki húsz-harminc éves korára három nyelvet is megtanult. Móricz ötvennégy éves korában ezt írja a *Sárarany* szlovák fordítójának: „sajnos, a magyar nyelven kívül egy nyelvet sem beszélek. Olyan roppant munkában telt el az életem, hogy erre nem volt időm s energiám. És alkalmam.”⁵⁷ Persze Móricz szellemi kapacitása sem lehetett kisebb, elég életművének hatalmas arányaira gondolnunk. Egy-egy történelmi regényéhez könyvtárnyi anyagot dolgozott fel. De az ő egész szellemi műhelye más volt, mint Pallagié. Nála minden észlelet, minden tapasztalat, minden tanulás, minden olvasás, a szellemi befogadásnak bármely változata az alkotó munka folyamatának szolgálatába volt beállítva. Pallagi harminc éves kora körül már teljes egészében híve az evolucionista világszemléletnek. Ez a felfogás minden jel szerint harmóniát is teremtett benne, egyszerűbbé, áttekinthetővé tette számára a világ sokszínű és bonyolult dolgait. Móricz soha életében nem tudott ilyen alkalmazkodó hűséggel hozzásimulni egyetlen készen kapott világfelfogáshoz, filozófiai rendszerhez sem.

A művészet, a szépirodalom Pallagitól sem állt távol. Különösen Arany költészetéért rajongott, az angolok közül Shakespeare-t, Byront kedvelte.⁵⁸ Tanulmányaiban a gyakori irodalmi idézetek nem díszítő elemek csupán, mindig szervesen illeszti be dolgozataiba a Hésziodosz, Homérosz, Anakreón, Ovidius, Arany és Madách vagy Tennyson műveiből kiemelt sorokat. Nemcsak diákkorában verselt, „a hátrahagyott iratai közt kivált a régebbi évekből a kisebb-nagyobb poémáknak egész halmaza maradt.”⁵⁹ Elbeszélések, „drámafélék” is

⁵⁵ Móricz Zsigmond: *Bál*, 67. 1.

⁵⁶ Móricz Zsigmond: *Ki a feles, ha nem én?* Pesti Napló, 1939. VII. 23.

⁵⁷ Móricz Zsigmond levele Alzbete Gölnarovához, vö.: Vargha Kálmán: *Adalékok Móricz Zsigmond csehszlovákiai útjaihoz és kapcsolataihoz*, 1t. 1957. 313. 1.

⁵⁸ Vö.: Szeremley Barna: *Dr. Pallagi Gyula. 1867—1903*. A kisújszállási ev. ref. gimnázium évkönyve, 1902—3.

⁵⁹ Szeremley Barna i. m.

előkerültek a hagyatékából. Kollégája azt is feljegyezi, hogy Pallagi úgy nyilatkozott, hogy őt a matematika-fizika szakra nem a hajlandóság, hanem tanárai buzdítása vitte.⁶⁰

Átlagon felüli tehetségéhez erős alkalmazkodóképesség is párosult, ami ilyen mértékben Móriczban sohasem volt meg. Már egyetemista korában a hallgatók segítőegyesületének elnöke, megelőzve ezzel számos magas rangú család fiát és a jogászokat, akik ebben az időben nálunk az egyetemi ifjúság vezérszemlélei voltak. Kisújszállás társadalmi életébe is kitűnően beilleszkedett. Lapszerkesztő, a megyei törvényhatósági bizottság tagja, különböző körökben előadásokat tart. Korcsolyázik és teniszezik, a korcsolyázóegyletnek éppúgy elnökségi tagja, mint a Lawntennis Clubnak. Kevéssel halála előtt a helyi úri kaszinó elnökének választják meg. Nemcsak érvényesülése útját egyengeti, családja múltjában is apró korrekciót hajt végre. Móricz írja a *Bál*-ban, hogy nagyanyja Kisújszálláson tiszteletesnéből nagytiszteletű asszonnyá lépett elő, mert Pallagi „kísütötte, hogy az apja egyházmegyei főjegyző volt, s így a mai szokás szerint megilleti a Nagytiszteletű cím . . .”⁶¹

Móricz bárhogy rajong Pallagiért, valójában nem jut a közelébe, ha rokoni, családi kapcsolataik lényegében harmonikusak is, ha Pallagi nagy anyagi áldozatokat vállal is érte, nagy a távolság kettejük között. Persze ebben a fiatal Móricz zárkózottságának is nagy része lehetett. Móricz magázza a nála mindössze tizenkét évvel idősebb Pallagit, és a materializmus frissen megismert eszméivel éppúgy tanácstalanul és társtalanul marad a darwinista nagybácsi mellett, mint egy magányos kamasz első erotikus sejtéseivel.

3.

Móricz Zsigmond diákkorával kapcsolatban elsősorban két magyar város neve merül fel a köztudatban: Debrecen és Sárospatak. Persze ebben a *Légy jó mindhalálig* is részes, mert a regény történetéhez, Nyilas Misi szenvedéseire Debrecen adja a színteret és a környezetet, Patak az élményeket, a fájdalmakat, a sebeket adta.

Pedig Kisújszállás jelentősége semmivel sem kisebb Móricz fejlődésében. Világnézetének kialakulása, általában intellektuális érése utolsó szakaszai fűződnek a kisújszállási évekhez. Amikor az érettségi után Pestre kerül, továbbra is lázasan olvas, tanul (körülbelül írói magáratalálásáig tart ez az időszak, attól kezdve, hogy mint író megtalálja a maga hangját, a befogadás, a tanulás művelését jelentős mértékben a szintén hatalmas energiával végzett alkotó munka váltja fel), de inkább a Kisújszállásról hozott ismereteket tárgyja és mélyíti, nem fordul merőben új területek, irodalmak, nyelvek vagy irányok felé. Lényegében megmarad az iskolában kapott magyar és klasszikus műveltség keretei között. Intellektuális világa lényegében kialakult már Kisújszálláson, és ha később érik is új élmények, elsősorban Adyval és általában a *Nyugat* íróival való személyes és irodalmi kapcsolatai révén, és ha ezek a találkozások írói pályájára döntő és alakító jelentőségűek lesznek is, *műveltségének* alaprétegét változatlanul a Kisújszálláson szerzett ismeretek alkotják.

Persze Móricz diákkori műveltsége sem szorítkozott azokra a művekre csupán, amelyekről pontos tudomásunk van, hogy elolvasta őket, de ugyanakkor az sem véletlen, hogy a feledésbe merülő olvasmányok közül melyek azok, amelyekre Móricz ismételten hivatkozik, mint döntő élményekre.

Ha Móricz emlékezéseiben felsorolt (s a fentiekben már említett) könyvcímekből az író diákkori műveltségének egészére vonatkozóan próbálunk következtetéseket levonni, elsősorban az tűnik fel (bár ez egy diákról lévén szó, nagyon is természetes), hogy főként az előtte járó nemzedékek kulturális élményeit szívta föl magába. A sárospataki években megismert Macaulay Vörösmarty kortársa volt, műveire nálunk már a centralisták is felfigyelnek.⁶²

⁶⁰ Szeremley Barna i. m.

⁶¹ Móricz Zsigmond: *Bál*, 145. l.

⁶² Vö.: Sötér István: *Szereb Antal magyar irodalomtörténete*. (Bevezetés Szerb Antal: „Magyar irodalomtörténet c. műve 1958-as kiadásához), Sötér István: *Édtűs József*, Bp. 1953. 67. 113., 289. l.

Gyulaihoz is közel állt, Gyulai Macaulay könyvét viszi el a betegen fekvő fiatal Zilahy Károlynak⁶³, aki később, szembekerülve Gyulaival, 1863-ban megjelent cikkében már azon gúnyolódik, hogy Gyulai csak Planche, Macaulay és Lessing munkáira támaszkodik.⁶⁴ Büchnerről maga Móricz is kimondatja Nyilas Misivel, hogy már régi könyv, nagy múltja van. Büchner művének magyar fordítása a hetvenes években jelent meg, és hatással volt többek közt már Vajda János világgépére is.⁶⁵

Taine megismerésével már egy következő nemzedék felfogása és szemlélete jelentkezik Móricz olvasmányjaiban. Alighanem Pallagi hívhatta fel rá a figyelmét. Ha ebben az esetben is magyar analógiát keresünk, akkor Riedl Frigyesre kell utalnunk, Gyulai már csak erős fenntartásokkal fogadta Taine elméletét, Riedl viszont sokat tanul Taine-től, leveleznek is egymással. Móricz 1918-ban Kőhalmi Bélának, az írók olvasmányaira vonatkozó körkérdésére válaszolva, Jókai, Kemény, Macaulay, Taine, Mikszáth és Gárdonyi nevét említi, mint olyan írókat, akik nagy hatással voltak rá fiatal korában.⁶⁶

„Elgondoltam, hogy milyen távolságban áll egymástól az a két nemzedék, melynek egyike Kisfaludy Károly, Jókai, Kemény olvasásán nőtt fel, míg a másika Ibsenből, Nietzscheből, Spencer Herbertből szívta fel szellemi kiképzéséhez szükséges talajtáplálékot” — írja Kosztolányi 1904-ben egyik levelében Juhász Gyulának.⁶⁷ Ha hipotézisként elfogadjuk azt a határt, amelyet Kosztolányi ebben a mondatban a két nemzedék (illetve helyesebben úgy értelmezhetjük, hogy a kétféle kulturális orientáció) között von, akkor Móricz műveltségének alaprétege szempontjából átmeneti jelenséget képez a két típus között. Persze ebben a kérdésben értelmetlen dolog lenne minden merev elhatárolási szándék, Babits is azzal a megjegyzéssel idézi fel Taine művét az angol irodalom történetéről, hogy buzgón olvasták ifjúkorukban valamennyien.⁶⁸ Másrészt Móriczról testvérbátyja jegyzi fel,⁶⁹ hogy fiatal korában sokat foglalkozott Spencer Herberttel (nehéz is lehetne elképzelni, hogy Pallagi környezetében, erős filozófiai érdeklődése mellett elkerülte volna Spencer tanait). Egészében nagyobb hatással volt Móriczra az előtte járó nemzedék kultúrája, mint a századforduló táján nálunk divatossá váló irányzatok. Műveltségének *alaprétege* nemcsak a filozopter hajlamú írók, Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula vagy Szabó Dezső kultúrájához mérve tűnik erősen tizenkilencedik századinak, de jórészt hatástalanok maradnak nála azok az intellektuális áramlatok, amelyekre már Ady is felfigyel és reagál.

Ha Móricz gondolkodásának, műveltségének azokat az elemeit keressük, amelyek már diákkorában és elsősorban a legérettebb kiséjszállási időszakban már kialakultak, tartózkodnunk kell a merészebb következtetésektől. Annyi azonban bizonyos, hogy világnézetének az a válsága, amelyről kiséjszállási éveiről szólva maga is többször említést tesz és Büchner könyvének hatásához kapcsol, egész életre hatással volt. „Az élet legnagyobb érzésviharai a gyermekkor vallási koncepciói voltak. Úgy tizenhat éves koromig — írja 1936-ban debreceni nőismerősének.⁷⁰ — Húsz éves korban végeztem ezzel a szép örömmel s lejjebb szállottam az egekből a földre, egészen le a földnek porába a kis füvek és kicsiny virágok közé.” Persze húsz éves korában sem intéződik el benne *végérvényesen* ez a kérdés. Ugyanannak a debreceni ismerősének írja egy másik levélben: „Mondja magának sohasem volt harca az Istennel? . . . a társadalommal? a saját egyéniségével? . . . Én egész életemben ezzel harcolok, még ma is.”⁷¹ Az

⁶³ Vö.: Előd Géza: *Zilahy Károly, a hatvanas évek irodalmi ellenzékének vezére*, Pécs, 1935.

⁶⁴ Zilahy Károly: *Hivatlan bíró, fogadatlan prókátor* (1863.), *Zilahy Károly munkái* Pest, 1866.

⁶⁵ Vö.: Komlós Aladár: *Vajda János*, Bp. 1954. 178. l.

⁶⁶ Kőhalmi Béla: *Könyvek könyve*, Bp. 1918. 120. l.

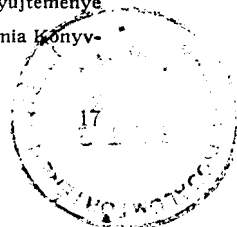
⁶⁷ *Babits Mihály—Juhász Gyula—Kosztolányi Dezső levelezése*. Sajtó alá rendezte Belia György. Új Magyar Múzeum 3., Bp. 1959.

⁶⁸ Vö.: Babits Mihály: *Az európai irodalom története*, é. n. 498. l.

⁶⁹ Móricz Miklós: *Debreceen és Sárospatak Móricz Zsigmond életében*, It. 1950. 93. l.

⁷⁰ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának (1936. X. 8.). A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kézirattára. A levéldízeteket F. Csanak Dórának Móricz leveleiből összeállított másolatgyűjteménye alapján közlöm.

⁷¹ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának (1935. VII. 20.). A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kézirattára.

élet, a világ végső értelmét érintő megnyilatkozásaiban materialista és deista elveket váltakozva említ, de minden tételes vallásosságtól mindvégig elhatárolta magát. Németh László jegyzi fel egyik beszélgetésüket, amelyben Mórícz a materializmus mellett tett hitet: „Amikor Bethlen Kata-tanulmányom megjelent, beszélgettünk az Árváról... Csodálatos kemény jellem volt, mondta. De nem furcsa, hogy hitt még az Istenben? A tizennyolcadik században! Ebben benne volt, mit tartott azokról, akik azóta hittek. Hát Ady? — kérdeztem. — Az csak olyan inger volt, — mondta fanyaron. Egy lírikusnak kell, amivel fölzaklassa magát...”⁷² A *Damaszkuszi élmény* című írásában arról vall Mórícz, hogy őt tökéletesen kielégíti az a magyarázat, amit a világ értelméről gyermekkorában az édesanyjától hallott. „Ez az én vallásom — írja anyja szavairól⁷³ —, és nem tudok ennél több vallomást tenni ma sem... Isten az erő és az akarat, amely létrehívta s itt tartja ma is e világot: és nem ejti ki kezéből...” Azt is kifejti, hogy ezeknek a kérdéseknek alaposabb elemzése távol áll tőle. Agnoszticizmusában egy laikus deizmus és egy laikus materializmus elemei vegyülnek össze.

Pallagi Gyula következetes evolucionizmusának tisztázásával felmerül az a kérdés is, hogy hagyott-e valami nyomot Mórícz gondolkozásában Pallagi világnézete. De az imént érintett problémakörnek is van egy efelé mutató szála: Mórícz agnoszticizmusa nem rokon-e a tudós nagybácsi pozitívista eredetű szkepticismusával?

Akár a darwinizmusnak, akár a Spencer-féle evolucionizmusnak Mórícz gondolkodására való döntő hatásáról nem beszélhetünk, de az biztos, hogy nem álltak távol tőle ezek a tanok. A *Légy jó mindhalálig* egyik legrokonszenvesebbnek rajzolt tanárfigurája a földrajzórán darwinista elvek szerint magyaráz, és a kereszténység fejlődésével kapcsolatban elejtett megjegyzéseiben ugyanaz a történelmi racionalizmus érvényesül, amely Mórícznak a Bibliáról szóló vallástörténeti és vallásfilozófiai tanulmányának is alapvető szempontja.⁷⁴ A darwinisták tanai közül Haeckel monizmusát említi Mórícz *A fátkyában* mint „új, természettudományos vallást.”⁷⁵

Ha az evolucionizmus és a darwinizmus egyes tételeit nem is vette át Mórícz, gondolkodásában, szemléletében számos olyan elem van, amelyek legalábbis közösek a pozitívista, evolucionista világnézet általánosságaival és alapvető formuláival. A végső kérdésekkel szemben megmutatózó agnoszticizmus mindennemű metafizikától való tartózkodása Mórícznál is erős empirista igényekkel párosul. Írói módszerének, sőt etikájának is egyik alapvető tétele a tapasztalatiság, a tények minél teljesebb ismerete. Anélkül, hogy Spencer tételeit átvenné, szemléletének mégis alapvető vonása a történetiség, a történeti fejlődés elve, elég ebben a vonatkozásban is *A biblia* c. 1907–1908-ban megjelent tanulmányára utalnunk, amely az ember vallásos hitének fejlődésrajzát vázolja fel. Ebben az egyetlen vallásfilozófiai dolgozatában is arról az alapról indul ki, amelyet az evolucionisták hirdettek, a tudomány és a vallás hatáskörének elválasztásáról. Írói pályája első periódusában, első nagy műveiben, például a *Sárarany* c. regényben nem nehéz felfedezni a pozitívista gondolkodásra annyira jellemző determinizmus hatását sem.

De végezetül is hangsúlyozzuk, hogy ezek az analógiák csupán általánosságokban nyilvánulnak meg, és csak közvetve utalnak arra a világnézetre, amelynek elveivel a gimnazista Mórícz Zsigmondnak egyes olvasmányaiban és Pallagi Gyula környezetében mindenképpen találkozni kellett.

⁷² Németh László: *Mórícz Zsigmond*, Bp. 1943. 104. l.

⁷³ Mórícz Zsigmond: *Damaszkuszi élmény*, a *Mórícz Zsigmond hagyatékából* c. kötetből. (Új Magyar Múzeum, 4.) Sajtó alá rendezte Réz Pál.

⁷⁴ Mórícz Zsigmond: *A Biblia*, Athenaeum, 1907-8.

⁷⁵ Mórícz Zsigmond: *A fátkya* (1953-as kiadás), 162. l.

BARTA JÁNOS:
GINA KÖLTŐJE

(Vajda lírája a Bach-korszakban)

1.

Az önkényuralom éveiben a magyar líra fejlődésének fővonalát Arany ilyenmű munkássága képviseli — rokon változat, mely lényeges elemeiben közel áll ehhez, a Tompáé. Ez a költészet a lírai realizmus 48 előtti, főként Petőfi-képviselte szintjéről indul, s erősen továbbfejlődik a klasszicizáló műalkotás-líra irányába: a lírai én nem közvetlen nyíltsággal, hanem inkább tartózkodva szólal meg, az érzelem erős emberi és művészi szűrőkön keresztül jut szóhoz, a költő nem kifejezni vagy kidalolni, hanem alakítani akarja élményeit, a képkincsen, a szituációelemeken és a versszerkezeten a klasszicizálás eszményítő-harmonizáló tendenciája érzik. Ez az Arany-féle líra nemcsak hogy beilleszkedik abba a folyamatba, amelyet az ún. nemzeti klasszicizmus, majd az eszményítő realizmus kialakulása jelent, sőt ez utóbbinak éppenséggel első fecskéje. A zárt formai ideál megfelel az irányzat általános szenvedélyellenességének, önfegyelmének és erkölcsi alapú idealizmusának.

A kor valóságos, teljes irodalmi életébe beállítva, ez az egész irány, amely majd Arany epikájának egy részében, Kemény és Gyulai alkotásaiban folytatódik — nemhogy egyedülinek nem mondható —, de még uralkodó jellegét és szerepét is kétségbe lehet vonni. Sokat emlegetjük ez időszak másik nagy irodalmi (és művészeti) áramlatát, a nemzeti romantikát, s ha megnézzük, mi minden él és nyüzsög még ebben a másfél évtizedben, ami a nemzeti klasszicizmus kereteibe nem illeszkedik be, — ott látjuk az elég problematikus petőfieskedőket, s a nemzeti romantika viszonylagosan új jelenségei mellett a romantika más típusú ágai is tovább élnek még az előző, forradalom előtti korszakból. Mindenesetre líránk is, verses és prózai epikánk is elég tarka képet mutat a Bach-korszakban. A fejlődés maga aztán már itt érdekes eltéréseket mutat — műnemenkint. *Jókai* az elbeszélő prózában, elsősorban a regényben, nagy formátumban valósítja meg mindannak az összefogását és továbbvitelét, ami a nemzeti klasszicizmus és az eszményítő realizmus keretein kívül maradt. — *Vajda*, egyéniségének és tehetségének méretei szerint, arra lett volna predestinálva, hogy ugyanezt a feladatot végrehajtsa a líra területén. Működésével kapcsolatban a fő stílustörténeti probléma tehát az: mit fog fel, mit összegez, mit formál nagy lírává abból, ami az említett kereteken kívül marad, — és nem utolsósorban azt is kérdezhetjük: mikorra és milyen arányban sikerül ez neki. Hogy a líra területén ez volt az ő történelmi funkciója, az kétségtelen, — azt művének elfogulatlan ismerői viszont érzik, hogy — bár különösen érett korszakában lírikusi tevékenysége ebbe az irányba halad — teljes diadalról nála mégsem lehet beszélni; életművére a be nem teljesültség árnyéka nehezedik.

Szándékaiiban, tehetségében, izlésében mégis évtizedeken keresztül ő a hordozója és jelképe annak a lírai ideálnak, amely Aranyékkal szemben az ellenzéket, majd az epigonokkal szemben a diadalmas újat jelentette. Persze az eleven történeti fejlődés mindjárt néhány óvó megjegyzésre kényszerít bennünket. Ennek az „új”-nak nyilvánvalóan megvannak a történelmi előzményei, illetve előképei — itt-ott Petőfiben, de semmi esetre sem olyan mértékben,

hogy Petőfit esztétikai tekintetben Vajda igazi elődjének tekinthessük; ez az új líra voltaképpen Petőfi stílus-elvével is elég gyökeresen szakít — sokkal inkább az előzmények között említhetjük a romantikusokat, Vajda Pétert és főként Vörösmartyt, és a műfaji másneműség ellenére is Jókai romantikus prózáját. — Másrészt már leszögeztük, hogy ez az „új”, amely eleinte szerény oldaláramlat gyanánt kíséri Arany nagy lírájának kibontakozását, még a század utolsó két évtizedében, tehát Arany halála után sem kristályosodik ki egyirányú, egynemű nagy lírává. Reviczky, a másik modernünk, nem fogható egy kalap alá Vajdával — ő egy irreálisabb klasszicizmus felé halad közvetlenül Arany és Tompa örökéből, a német klasszicizmus meg a müncheni költőiskola sugalmaitól ösztönözve. Vajda újdonságát először Komjáthy radikalizálja, de sem ő, sem Reviczky nem elég nagy költőegyeniség, s az idők sem értek még meg arra, hogy diadalt arassanak. Az új típusú líra valódi győzelemre jutása mégiscsak Ady lángelméjéhez fűződik. Nem utolsó tényező gyanánt említem, amire már előző Vajda-tanulmányomban céloztam: Vajdának magának emberi és költői kiforratlanságát, mint az új líra diadalra jutásának egyik hátráltatóját. Amikor a szabadságharc elbukik, mindössze huszonnégy esztendő; még lírikusnak is fiatal; miközben gyerekcipőjét próbálja kinőni, lírikus-karriernek ívelnek mellette a magasba: Tóth Kálmán, Lisznyay, a petőfiesek. A körülmények látszólag kedvezők: a nemzet közössége és közvéleménye jórészt csak tudományában és költészetében él, a költőket kényeztetik, és ha nem valami dúsan is, de el is tartják, olvassák, szeretik őket. Valójában ez a néhány év inkább tévutakra csábít: felkelti a vetélkedési ösztönt, tompítja az önkritikát, általános stíluskeresésével a kibontakozó fiatalokat megzavarja. Ezt az évtizedet kell háttér gyanánt odaképzelnünk Vajda lírikusi pályájának első korszaka mögé. Egy tarka produkció az, amiben a hagyomány és utánzás vonalai között, a csirázó újat meg kell találnunk.

2.

Vajda a szabadságharc előtt bejut Petőfi környezetébe; a küzdelem alatt egy ideig ő maga is katona; a bukás neki is elevenen belevág a sorsába; osztrák katonaműködésben tölt egy minden bizonnyal nem könnyű évet, s hazatérve egzisztenciát kell teremtenie magának. Amíg a forradalmi agitáció és a küzdelem tartott, jórészt Petőfi sugalmazó hatására, költészetében szinte az aktuális eseményekhez kapcsolódott: versekkel kísérte őket. Annál meghökkentőbb az a tény, mennyire nem költői téma neki 48 és 49 — a bukás után, és mennyire nem téma maga az önkényuralom, az idegen elnyomás sem. Lírája a Bach-korszak tíz évében, négy-öt kései verset kivéve, tisztán egyéni líra, ahogy nemrégiben mondtuk, privát líra, mégpedig megint csaknem kivétel nélkül szerelmi líra. (A kivételek: 1849: Meghasonlás, 1856: Liszt Ferenchez, 1856 vége: A hajótöröttek, 1857 vége: A virrasztók, 1859: A beduin.)* Az öregebbekből Bajza, Vörösmarty kínlódik éveken át a megrázóan keserű élményekkel; nemcsak súlyos személyes megpróbáltatást, de a cenzúra ellenére is állandó költői témát jelentenek azok Arany és Tompa számára is. Vajda ugyanezen időszakban hol könnyed szerelmi dalokat ír, hol patetikus lázongással akarja meghódítani szerelmét — még azok az apró célzások is hiányoznak nála, amelyeket Arany oly nagy művészettel tud elhelyezni nem hazafias témájú verseiben is. Az akkoriban tért nyerő múltbafordulás, a nemzeti romantikus történetiszemlélet és a visszanaivosodott népiesség oltárán is meghozza a maga áldozatát, egyébként nem nagy értékű verses költői elbeszéléseivel — ezekben is hiába keressük Arany történeti balladáinak tragikus léggörét. — Ezt a tényt magyarázni lehet — letagadni nem; a művek kronológiája világosan mutatja, hogy a nagy nemzeti csapás nem költői téma Vajda számára az 50-es évek első felében, a másodikban is alig. Hiszen e tekintetben Tóth Kálmán se más: a 49 utáni dalözönben úszik ő is, amint erre Komlós is utal: (A. m. költészet Petőfitől Adyig, 16. l.) „még a világosi bukást és a nemzet leigázását sem szenvedti át”.

* Az It. 1961. 2. számában közölt, újonnan felfedezett Vajda-vers még teljesen 49 közvetlen visszhangja gyanánt fogható fel, a Meghasonlással együtt; így a kifejtett tényállást nem módosítja.

Más kérdés, milyen lehetett ezekben az években, műveitől függetlenül, politikai magatartása, mennyi tiltakozást és ellenállást táplált magában az elnyomó hatalommal szemben. Komlós kisebb, Sőtér nagyobb arányban próbál a tíz év verseinek tematikájából és egy-egy sorából célzást olvasni ki erre. Eljárásukat általában nem találom meggyőzőnek. A *László vitéz*, gyenge művészi szinten, csakugyan a hűség, a meg nem alkuvó hősiesség témáját zendíti meg, ez nagyjából egybevág az akkori nemzeti közérzülettel, — de ennél többet, csaknem konkrét politikai programot kiolvasni belőle nem lehet. „Nagy teher az az igazság, Becsületszó, hazafiaság . . . Minnek az a lélek nagyság? Nem követi a boldogság” — ez bizony nem valami »tiltakozó indulat«, amelyet a plebejus ellenállási vezér hangoztat, — távoli, közhelyszerű reflexiója csak a nagy katasztrófának. Vajon elég teherbíró-e egy-egy verssora, mint pl. az „ősdi romok”-ról (*Sírárok V*), hogy rá ideológiát építsünk, s a Habsburg-birodalom összeomlását jósoltassuk meg vele? A legtöbb, amiről itt szó lehet, az 1854-es »vakmerő remények«-nek valaminő egészen határozatlan hangulati továbbregzése, semmi esetre sem a tisztán látó politikai vezér tudatos jóslata.

Vajda első nagyobb lírai vállalkozása 1849 után: a *Szerelmem édene* ciklus 1851-ből. Mellesleges, hogy mi volt az élményi alapja, hogy volt-e egyáltalán, s csakugyan ismerte-e ekkor már GeorGINÁT. A főkérdés az: megtalálja-e benne saját hangját, tud-e igazi költészetet teremteni? A költői magatartásban bizony nem találunk sem az elődökhöz, sem a kortársakhoz képest különösebb eredetiséget. Nem Vajda szólal meg itt, nem valami komoly felnőtt, szerelmes, hanem egy naiv daloló epekedését halljuk; a költő lefelé transzponálta hangját, érzelmeit; csak annyit ad belőlük, ami a cigány-kísérte, nyilvános dalolásba befér. Szokványos az ún. lírai szituáció: nem emelkedik túl azon a sablonos helyzet-fikción, amelyet az udvarlás, az imádott „gyöngyalak” rajongó megszólítása és kedveskedésekkel való elhalmozása jelent. Szokványosak a műfaji keretek is: az a bizonyos, ekkor már virágzó *műdal* ez, amelynek szerkezetéből hiányzik a nagyobb lélegzet, az átfogó erő. A szerkezet „variálós” — minden strófa külön egység, a formai ideál laza: a vers tetszés szerint nyúlhatna akárhány strófával tovább is. Teljesen a hagyomány sodrában úszik a képkincs: halmozva találjuk a jellegzetes műdal-reflexivumokat: a kedves szemei, a csillag, a cigány, a kunyhó. A ritmus dalszerűségét erősítik, szóvershez képest túlon túl is hangossá teszik a nyelvi formák: az indulatszók, megszólítások, felkiáltások — a dalszerűség túlharsogja a nyelvi ritmus itt-ott felbukkanó zökkenéseit is. A ciklus IV. darabja legfeljebb annyiban üt el a többitől, hogy nem dal, hanem naivul édeskés idill, tele a műfaj hagyományos kellékeivel: kunyhóval, gerlékkel, vadgalambokkal. Tartalomban, formában az egész ciklus csupa lírai közhely. Az egykorú Tóth Kálmán ugyanezt műveli, csak hogy nála talán erősebb a forma, a belső alkat kerekése.

Ez a dalszerű, petőfies, egyénietlen alaptónus sokáig kíséri a fiatal Vajdát. Sorolni lehetne a verseket, amelyek a naiv dal- és életkép-hagyomány szintjén mozognak, vagy legalábbis belőle indulnak ki. (Hogy a sablonba burkolva számos helyen az újszerűség, Vajda igazi hangja is jelentkezik — azt külön, a következő szakaszban veszem szemügyre.) Amikor aztán az a bizonyos »nagy szerelem« jön, amikor megjelenik Gina — megint van egy kis meglepetésben részünk. Ezt a szerelmet már szinte irodalomtörténeti hagyomány valami nagy, lobogó, emésztő szenvedélynek elképzelni, mint ahogy Vajda lelkébe is csupa nagy érzelmeket, nagy hőfokú izzást szoktunk belegondolni. Komlós Vajda könyvéről írt bírálatomban már utaltam rá, hogy a költemények jelentős része szelídebb, átszűrtebb érzelmi állapotra hagy következtetni. Hiszen — s ez mostani összefüggésében is érdekel bennünket — a Gina-szerelmem, a hozzáfűződő két ciklus (*Szerelmem átka*, *Gina emléke*) tanúsága szerint is, jórészt nem az ódai lobogás, nem a nagy, szenvedélyes pátosz, hanem az egyszerűbb, naivabb, könnyedebb dalolás hangján szólal meg — jobb esetben ebből a szintből igyekszik feljebb emelkedni. E változatból is elég sok a gyöngébb darab; a kor átlag lírai szintje itt is nyomaszt; még itt is sok van a kor konvencionális pózaiból és kifejezőeszközeiből. Kétségtelen mégis, hogy néhány sikerült darab (IV, X, XIII, XIV, XIX) már nemcsak az epigonokhoz, hanem magához Petőfihez

képezt is újszerűséget jelent — erről megint a következő szakaszban. Mint majd meglátjuk, része van ebben az alapélménynek, a dalszerű érzelem mélyebb telítettségének és bizonyos újszerű kifejezőeszközöknek is.

Egyelőre azonban vegyük a Gina-élmény további művészi lehetőségeit szemügyre. Sok igaza van Bóka Lászlónak, amikor *Gina-téma*-ról beszél: ez a szerelem csakugyan lehetett tragikusan mély és elementáris — a költő kezében mégis elsősorban költői téma gyanánt kínálkozott, a benne rejlő költői lehetőség tartotta vagy ejtette búvkörébe Vajdát még évtizedek múlva is. Végre itt a nagy élmény, amely a kor romantikusainak ars poeticája szerint legelső, talán kizárólagos föltétele annak, hogy valaki nagy költő lehessen. Vajda is érzi, hogy az így felfogott nagy élmény, egy ilyen nagy szerelmi kapcsolat számára nem méltó megjelenési forma az epigonok gyermeketeg gügyögése, — az idilli udvarló játék vagy a cigányozó kidalolás. Talán ez a törekvés érteti meg a ciklus furcsa, szerelmi versekben szokatlan indítását: a G. E. I-et olvasva azt kérdezzük: így kezdődik a ciklus, amely egy nagy, lobogó, szenvedélyes szerelmet énekel meg? Itt inkább a kétely, a tépelődés, sőt már a beletörődő lemondás szólal meg; elég hétköznapi hangokon, döccenő érzések döcögő ritmussal, talán éppen azért, hogy a sablonos daltónust elkerülje. A távolabbi költői cél nyilvánvalóan az, hogy kettejük szerelmi kapcsolatát — a költészet birodalmában — magasabb szintre emelje, romantizálja, olykor valósággal mitizálja. (A nagy költői szerelmekben ennek is megvan már a maga hagyománya — csak hogy ez a hagyomány éppen a magyar irodalomban még nem annyira elkoptatott, nem annyira közhely —, s ebben a korban több kifejezési változatosságra nyújt alkalmat, mint a már tárgyalt dalszerűség. Talán többet is hoz napvilágra Vajda egyéniségéből.) Az eszköz, a közvetlen költői feladat, amely ebből adódik: az, hogy maga a költő vegyen fel a nagy élményhez és a nagy költőhöz illő magatartást — magamagát emelje meg.

Az első jelekkel már a ciklus előtt, legalábbis a cikluson kívül találkozunk. A *Sírárok* II.-ből és III.-ből már a részletvonásokat össze lehet szedni: a költőt üldözik, menekülést keres, kerüli az embereket, halálát várja:

Megfejtetlen, mint egy álom,
Átsuhanni a világon,
Kinevetett, ismeretlen
Fájdalomtól üldözötten...

A *Naprul-napra, Hej, de nem így volt* ezt az önarcképet gazdagítja:

Minek hittél, mért reméltél?
Mi a hit, nem ismered?
Kereszt, mit ha hűn viseltél,
Végre ráfeszítenek.

A kiátkozott, meg nem értett, magános, szívében határtalan szenvedélyeket és szenvedéseket hordozó lángelme romantikus póza ez: az átkozott és átkozódó költő. (*Szerellem átka.*) Így lép elénk a Gina-ciklus néhány jellemző darabjában is:

G. E. III. Átok fekszik a lelkén:

Ne nézz most lelkem mélyére;
Ha forrong, ha zúg a tűzhegy,
Vigyázz, hogy ne menj szélére...
... Rémeitől megőrülsz, vagy
Előbb megfojt a nehéz lég...

XVII. Szörnyeteg az én szerelmem,
Mennykövezd le vad haraggal —

Pallos és tűzláng kell az ő szerelmének, amely „átkos vérét ontja”. Lelkében csupa emberfeletti szenvedély dúl:

XXIII. Megátkozottabbnak Kainnál,
Az ember arca rém nekem . . .
A földet ásom körmeimmel,
Hogy belé rejtsem arcomat . . .

XXVIII. A tömeget a romantikus titánok öntudatával sajnálja:

Egyedüliségem zordon átkát higgyék
Mesének — maradjon az titok előttök . . .

XXIX. Az „egyforma többi emberek”-től mi választja el? Mi azoknak bármily ügye-baja, szenvedése is az ő kárhozott szívének poklával összehasonlítva, a

Zordon egyetlenség szörnyeteg átkával . . .

Igy alkot meg lassan a Gina-versek Vajdája egy bizonyos önarcképet, egy ideált önmagáról, — ez az önideál nem azonos az ő valódi mivoltával, legalábbis nem minden vonásban harmonizál vele: több, magasabb, mint saját lehetőségei — s költészetében, később aztán életében is szemmel kísérhetjük a folyamatot: hogyan igyekeznek ezt az álarcot, ezt a csalfa tükörképet viselkedésével, magatartásának irányításával betölteni, elevenné varázsolni. Minél öregebb, annál inkább ragaszkodik a romantikus zseni, az egyetlen, magános, senkitől meg nem értett nagyság, a kiátkozott, üldözött, elkárhozott titán ideálképéhez. (Később óhajtanék arról szólni, hogyan járult hozzá ennek a fiktív portrénak kialakításához az egykorú kritika, főként pedig Vajda maga.)

Költészetében, már a Gina-ciklus keretei közt megfigyelhetjük ennek kisugárzását. Mennyire szereti magát valami végletes helyzetbe, szélsőséges, feszült konfliktusba beleállítani! Az ő pólusai: átok és áldás (VIII., IX.), üdvösség és elkárkozás, halál és vértanúság (XI.); látomásainak színhelye viharos éj, égő erdő — esetleg a megálmodott végítélet. Nem természetes, hanem magasabb, szinte mitizált póz ez, inkább költészet, mint élet — s ez aztán hatással van a költői anyagra is: a spontán élményt megemeli, felnagyítja, mitikus távlatokba helyezi — természetes szintjén sokszor túl is csigázza. Mindebből nagystílű romantikus vallomáslírának kellene megszületnie, forró érzelmek ódai szintű kiáradásának; az »én«, nem a Petőfi-féle közvetlen és természetes magatartásban, de a maga forrongó bensőjével állandóan előtérben van, panaszkodik és vádol, sikolt és tombol.

Ha a magunk olvasmány-élményét fogjuk vallatóra: többnyire ebből a pózból, ebből a költői szándékból születnek meg Vajda hamis hangjai, művészi szempontból félig-sikerülteknek érzett versei. A művészi elemek, motívumok még önmagukban nem kiábrándítóak, a versek egészében van a baj. A kor uralkodó lírai gyakorlatához viszonyítva újszerűnek mondható, bár van előzménye a romantikában — az ún. élményelszigetelés, az érzelemnek egy absztrakt, irreális szituációba való beleállítása (tökéletes ellentéte a Petőfi-típusú lírai realizmusnak, amely az érzelmet konkrét helyzet-elemek közé állítja, esetleg belőlük fejleszti ki). Vajda sem mindig él vele, — itt is köti az öröklött lírai sablón. Példánk: G. E. XXXI. (Mintha örvény fölött járnék . . . Komlós is ilyen értelemben elemzi, A m. költ. 224.) A további művészi eszközök közül már az eddigi Vajda-kutatás méltányolta az újszerű, erős, olykor rikító szimbolikát (Komlós, Vajda képeiről: monográfiája 275—293. lapján); már Komlós-bírálatomban utaltam a szerkezetben a nyers, feszített, olykor alogikus képhalmozásra, amely egy-egy ritka helyen pozitív, bár groteszk hatást tud elérni.

Ahogy mondtam, ha a verseket mint műalkotásokat, egészükben nézzük, már nem zavartalan az élményünk. Ismerjük azt a szerény nyilatkozatot (1856. jún. 23-i levél Csengery-

nek), amelyben Arany önmaga fejlődéstörténeti helyét kijelöli: „Az én érdemem ama — félig sikerült — törekvés: formát és tárgyat összhangzásba hozni, egészet alkotni . . .” Nem volna nyilvánvalóan igazságos dolog Vajda líráját azon a formaideálon mérni és értékelni, amelyet Arany valósított meg — már említettem: inkább úgy kell tekinteni, mint egy ellenkező stíluselvű irány felfogóját és úttörőjét (Ugyanúgy Komlós: A m. költ. 13. l.) Másfelől még igazságtalanabb dolog egy kétségtelen költői tehetségnek éppen a gyöngye, nemsikerült alkotásait boncolgatni. Viszont: minden igazi műalkotás kell, hogy egész legyen a maga módján — legfőljebb nem követeljük meg tőle a klasszikus realizmus szigorú egység-ideálját, s mint alább még meglátjuk, egységét nem alapozzuk annyira a szerkezetre és a művészi eszközök harmóniájára; másrészt pedig nehéz eltekinteni a gyöngye, sikerületlen alkotásoktól egy olyan költőnél, aki pályája túlnyomó részében inkább csak keresi a maga hangját és nem is sokszor találja meg.

Két oldalról is meg tudjuk közelíteni a Vajda-versek művészi disszonanciáját: A lírai invenciónak egyik jelentős változata a képalkotás; tudjuk, hogy Vajdának ez, már a tárgyalt korszaktól fogva aránylag erős oldala. Az ismert nagyarányú képies eszközök ekkor már felbukkannak;

s én nyugodt leszek már, mint a
Tűzhegy, mely maga mögött
Úsikeivel betemette
Mindörökre a mezőt. . . . (Sz. Á. VI. 1855.)

Mármost: önmagukban vagy szándékuk szerint ezek a képek nagyigényűek, hangulati szintjük emelkedett, patetikus: csupa hatalmas természeti jelenség, csupa villám és örvény. Kívánatos az volna, ha a vers egyéb hatóelemei is ezt a szintet tartanák: a fennkölt képeket ünnepélyesebb ritmus, zengőbb hang hordozná. Sajnos, ez nagyon sokszor nincs így. Régi példám a G. E. XVIII. vers: „Mikor éj van, sötét, néma . . .” A kiátkozott szerelmes szenvedélyesen kiömlő panaszának élményét akarja adni heves, feszült lírai monológban. A fájdalom intenzitásának elhíttetésére képzeletének látomásait dobja elő, beleállítva a sötét éjszaka néma háttérébe. Nagy szavak, megrázónak szánt kifejezések vonulnak fel: izzó velő, vétkes-átkos gondolat, villámcsattanás, átok és gyönyörökben-haldoklás, ördög és pokol. A versen valami mesterkélt túlfeszítettséget érzünk. Miért? Úgy gondolom: azért, mert a vers egyéb hatóelemei ezt a magas hangvételt nem támogatják. A tónus, a ritmus, a költői magatartás nem éreztet semmi fájdalmat, semmi pátoszt vagy feszültséget; a hang inkább valami elemi közvetlenséget, egyszerűséget sugalmazna.

Ilyen együttesben aztán a képek sem jutnak a maguk igazi funkciójához: rikítanak és kiabálnak. Kőrülnézve, szép kollekciót lehet más ez időbeli versekből is felsorolni: a *Dalok* II-ben van minden, ami csak elgondolható: olthatatlan láng, Niagara, töviskorona, gyöngybúvár, veszélyek örvénye; a G. E. XVII.-ben megint menny és pokol, mennykő, szörnyeteg és Szent György lovag, tüzes ostor, pallos, tűzláng, az isten gyilkos haragja és a többi. Az embernek mindenképpen a 20. század korai német expresszionistái jutnak az eszébe: ezek is a kiabáló pátoszt, a zabolátlan hevet, a föllépés zsenienergiáját vélték a hatás igazi eszközeinek. Engedjenek meg egy kortárs-nyilatkozatot: Stadler Ernst, a mozgalom egyik legnagyobb ígérete, leghiggadtabb szakaszában így bírálja egyik pályatársának induló költeményeit: „Minthogy ezek a költemények a nagyságot a pátosban, az életet a kolosszálisban keresik, mivel mindig a legerősebb szóhoz nyúlnak, hogy valódiságukról bizonyosak legyenek, ezért halmozzák a kép-asszociációkat . . . Végül mégis kifáraszt hangszerelésük kitarató hevessége . . . Csak később jön rá Schickele a nagy titokra, hogy minden szépség halk léptekkel jár.” (Az idézetet a *Zeitschrift für deutsche Philologie* 1958-ban évfolyamának 425. lapján találtam.) A fejlődés persze vezethet valóban a lehhiggadáshoz és a kifejezésbeli szerénységhez, de hozhatja azt a megoldást is, hogy a felzaklatott vagy felajzott lélek hozzánő a kifejezőeszközeihez. Különös, de a kései Vajdánál megvan mindkettő.

Külön figyelmet érdemel a sikerületlen verseknek egy másik fajtája, — ahol az egészalkotás hiánya inkább a vers időbeli alakításán, ill. alakítatlanságán ütözködik ki. Beszédes alakítatlanság ez: nemcsak a költői összeszedettség és kiérlelttség csekélyebb fokát tükrözi, — hanem nagyon sokszor dokumentálja a konfliktusokban élő lélek díszharmóniáját is. A szerelemnek és szerelme tárgyának égis-emelését heves kontrasztként kíséri a nőnek ellenkezése, hitványsága, magatartásának elriasztó, olykor megvetést sugalmazó jegyei. Majd a kései alkotások közt vesszük szemügyre azokat a példákat (inkább csak abban a korszakban fordulnak elő), amelyek az egymást váltogató érzelmi hullámokat nem tudják vagy nem is próbálják egy tónusba olvasztani vagy egy folyamatba fűzni, hanem azon nyersen, diszharmonikusan dobják elő őket — azok az esetek fognak majd bennünket érdekelni, amelyekben a groteszk érzelmi-hangulati átcsapás éppen Vajdára jellemzően pozitív esztétikai értékévé válik.

Mostani, még kiforratlan korszakában inkább arról van szó, hogy az élmény, a koncentráció hem futja a vers végéig; nem az érzelem törik meg, hanem az alakítóerő. A költő fölvesz a kezdetén valaminő magatartást, beállítja magát egy érzelmi szintre; fölcsendül a vers intonációja — de nem bírja ezt a szintet végig tartani; az érzelmi telítettség még csekély, úgyhogy kiköppen, lesiklik az alaphangból. Egy fajtája különösen jellemző: amikor a pátoszról vagy a stilizált hangulatiságból hétköznapi, üres csevegésbe vált át. A Szerelem átka hosszabb darabjait csaknem mind lehetne idézni, — de ne vájkáljunk a hibákban, elégedjünk meg egy különösen szembeszökő hangtöréssel. A G. E. XV. szépen zendíti meg azt a magasabb dalhangot, amelyre még majd külön kitérek:

Mint az erdő napsugártól,
Én szemedtől meggyuladtam,
És elégek, mint az erdő,
Melynek lángja olthatatlan . . .

De aztán a folytatás:

Láttatok már erdőt égni?
Oh ez igen ritka látvány.
Szikrafényes füstje fölszáll,
Magasan, mint a szivárvány . . .

A költő először csakugyan dalolt a kedvesének, de most a dalhangból kiköppenve a közönséghez fordul egy alantasabb, közvetlen, hétköznapi kérdéssel; előbb a hasonlatok, a jelképes erdőégés költői szférájába zárkózott, aztán egyszerre kilépett a hasonlatból a realitásba. Amikor aztán már elidőzik a tűz és a pusztulás pontosan megfigyelt részleteinél, sehogysem sikerül neki, hogy az átok patetikus fönségéig emelkedjen: zavaros lesz, alig értjük, de semmiképpen se érezzük: mit is akar mondani; az utolsó szakasz aztán megint az intonáció naiv dalhangjába esik vissza.

Akadna még több példa a jó indulás ellaposodására (G. E. XXX.); inkább egy olyan típusra vessünk egy pillantást, amely már az érett korszakra mutat előre. A G. E. VII. verse ez; a hagyományos udvarló fikciót szépen újítja meg az önmagában nem új metaforikus átvétetésnek melegebbé, érzékletesebbé tétele révén:

Oh ha bájaidat szereted,
Szeress, kérlek, akkor engemet,
Mert hiszen legszebb vagy lelkemben,
Mint a nap a kristálytengerben.
Napvilágom, kelj föl én fölém!
Nézd magadat lelkem tükörén.
Mint a nap a miljom habokban,
Képed ragyog minden dalomban.

Igen, de ekkor bántó realitásként ötlük fel a nő közönye, érzéketlensége: milyen emberek azok, akik közt forog, akiknek önmaga csodáját megmutatja: a daloló imádat egyszerre megvetéssel színezt, kijózanító óvásba fordul:

Vagy igen — csak menj az utcára,
Ismerj rá e hitvány világra;
És azután vedd meg a sarat,
Mely nem fogja föl a sugarat!

Az érzelmi kontraszt éppen élessége és tömörsége révén majdnem eléri azt a határt, amikor már művészinak lehet mondani.

3.

Nyilvánvalóan igazságtalanság volna akármilyen művészt a hamis hangjairól ítélni meg. Csakhogy persze nehéz és kényes a feladatunk, ha az igazi hangokat úgy kell a forrongó, kereső próbálkozások disszonanciájából kihallani. Még nehezebb, ha egy csomó öröklődő félreértést és félreismerést is el kell az útból takarítani. Amikor azt hittem, hogy már meglehetősen átvilágítottam Vajda líráját, s megérezem azt, mikor mondható emberileg igaznak és mikor pózol, művészileg mikor alkot egészet és mikor marad el saját ideálképe mögött — mintegy magam ellenőrzésére, elővettem a mondott évtizedből származó, eddig nem sokat elemzett epikus alkotásait: a *Béla királyfit*, *Bojtár Bandit*, *A jáborfa regéjét*. Ne értsenek félre: eszem ágában sincs Vajdában az epikust fölfedezni. Igaz, lírai verseiben is többször támaszkodik epikus szituációra — s hol egy, hol más hangnemben, többször megkísérti önállóan is az epikus műzsát. Tehetségének alapvetően lírai jellegét így sem tudja megtagadni, s ott, ahol hagyományos objektív epikát akar adni, mint a Béla királyfiban, megint csak a Petőfi-hagyomány meg a Bach-korszak konvencionális naivságának szintjéig tud csak emelkedni. Nincs szükség rá, hogy Gyulai alapjában helytálló egykorú bírálatának megállapításait felújítsam.

De azért mégsem haszontalan a Béla királyfin átrágni magunkat. Ha lemondunk az epikusról és Vajda újszerű, igazi hangjait keressük, elég sokszor felkapjuk a fejünket. Először is néhány stílus-jelenség vonja magára figyelmünket. Különbös jelzők, erősen tömörítő jelzős szóösszetételek:

Egy olasz testőre óvakodva lép be,
Törhegy-jényű szemmel — késsel a kezébe . . .

Monda ekkor a *mézharmatajkú angyal*
Csodálatos, édes zeneszerű hanggal . . .

S szól a szent király *halk, megigéző nyelven* . . .
Megmered a gyilkos, elesik a tőre,
Önnéhez búbánat húzza le a földre . . .

Olvasunk *naparcú lovagokról*, *létimádó gyávák-ról*, örök hír s dicsőség *napvilág-hazájá-ról*, *vérontás-jósló üstökös-ről*, *üdvözítő vágý-ról*, *mennyországnitő mámor-ról*.

Néhány hasonlatából különös hangulat csap meg bennünket:

Arany sarkantyúja zöld selymén a gypepnek
Mint a messziről jött fáradt zene hangja
Pengve . . .

Mint midőn szűk völgyből hegytetőre érünk,
S elhagyott mosolygó vidék áll előttünk . . .

Mint kísértetes szél düledékes romnál
Énekel zokogva a múlandóságról . . .

Mint az éjszakában csillagok hullása,
Oly sebes volt bárdja éle villámlása . . .

És miként a néma zord fekete sziklán
Kártalan dühöng és megfárad a villám . . .

Mint midőn a nyári napközépi égen
Szelűzött kicsinykis gyapjú felleg mégyen,
Hamar tűnő árnyat vet a rétvirágra,
De kiér az ismét a szép napvilágra . . .

Igen: ez már Vajda. A jelzők és a tömörítő összetételek valami különös érzéki telítettséget idéznek elő, s növelik a stílus expresszivitását és kifejező hatását, ami pedig a hasonlatok révén a természetből felbukkan, az — olykor ugyanilyen telítettségben, máskor illanóbban — de már eleve hangulati értékekkel van átítatva. Más ez, mint Aranyék ekkor még diadalmas ábrázoló stílusa és tárgyias plaszticitása, bár épp legutolsó példánk arra is emlékeztet.

Tovább kalauzolnak bennünket azok a tájképek, amelyek a János vitéz-szerű elbeszélés fonalára vannak fűzve. Hadd idézzem őket, noha egyik—másik kissé terjedelmes:

Hét egész nap jártak keltek a cseh földön,
Boltozatos titkos rengeteg erdőkön.
Fölfölcörtetett egy megriadt vadállat,
S szelíd emberarcot kívánva se láttak.

Hetednap elértek egy rejtett tanyára,
Sötét völgyre, melyet sziklasor bezára.
Melyek oldalán az ölelkező lombok,
Voltak altatódalt regélő dorombok.

És a völgy csöndes volt mint valami zárda,
Mintha a teremő a maga számára
Építette volna, hova éjszakákon
Őrök titkairól merengeni járjon.

Holdsugárnyi forrás szikla oldalából
Ezeret pördülve csöndesen alá foly.
És leérve a völgy árnyas templomába,
Belecseveg a fák halk susogásába.

Monda volt, hogy aki erre tér, a vándor,
Maglepi egy nehéz gyönyörűségmámor.
Az egész világot, múltat elfelejti,
És e völgy öléből nem tér vissza senki.

Az erdőlakó, erdészfiú Vajda nem tudja az ilyeneket soha megelégedlni:

Az eperérésnek szép időszakában,
A fiatal erdőn mondhatlan bűbáj van.
Az ember mikéntha lépne a templomba,
Hol is a természet menyegzője volna.

A szerelemesdés dala már elhangzott,
Lombon és bokorban igent mondanak most.
A tavasz meghódol a legszebb lovagnak,
Útja tetőpontján tündöklő napnak.

Szerlemkeltő csók mindenik sugára,
Melyre szűzi keblét a bimbó kitárja;
Ilyenkor a szellő halk lengedezése,
Gyönyörrel tölt erdő keble pihegése.

Mint az ifjú erdő szíve dobogása,
Hallható a kakuk vidor huintása.
(S csak midőn az árpa lemunkálva rendre,
Némul, belefúlva a gyönyörtengerbe.)

A lengyel királynak fényes vára mellett
Illatot lehellő rengeteg zöldellett.
Tele mindennémű vaddal, vadvirággal,
S átálján az erdő minden pompájával.

Másik szintén ismert Vajda-motívum, amely itt szólal meg először tisztán: az éjszaka, vagy a hajnali ébredés képe, odalehelt lágy hangulatokban:

— Csöndes, hallgatózó, álmodozó éj volt.
Tarajos felhők közt vándorol a tölt hold.
Egymást űzik hajtják égen a fellegek,
Elyeli a nagyobb ott is a kisebbet.

Lombon és harasztton magyarázhatlan nesz,
Mint a szunnyadó föld halk lélekzetet vesz.
Itt ott kinyílik az ég felhő pillája
S egy egy álmos csillag kipillant a tájra.

Fekete madarak húzódnak az égen,
Diadalmaskodva a nagy messzeségen.
Mint a szálló idő sűrű érverése,
Hallik szárnyaiknak éles süvöltése.

Mintha mondaná az idő az embernek:
»Alu gyatok, ám én nem aluszom, élek.
Ég, föld elenyészik és ti mind elhaltok.
Örökkön örökkévaló csak én vagyok«.

*

— Már közelgetett a rózsaszínű hajnal
Földre kapaszkodva piros ujjáival,
Melyek parancsoló bűvös intésére
Fut az éjszakának minden szörnye, réme.

Tűnő álmodását visszacsalogatva
Édesen csicserg a szerelem madara.
Ágrul ágra szállva ébredésre hívón,
Egyet, egyet sippant már a sárga rigó.

*

Örömben ragyogó ritka szép hajnal volt.
Bús beteg arcával elenyészett a hold.
Örömkönnyeiben a harmatos földnek
Szerelmes ifjú sugarak fürödnek.

Végül aztán néhány lírai jelenet Vajda egyéniségének és művészetének még mélyebb titkairól vonja el a fátyolt. Íme: az első szerelmes pillantás:

Közel voltak igen már az erdőszélhez;
Kis kerek tisztáson valami neszt érez;
Mézzel illanó méh, forró szárnyú szellő,
Vagy suhogva szálló gyilkoló nyilvessző?

Láthatatlan — mégis nyíl volt az valóban,
Melynek ütött sebén édes fájdalom van;
Fonva a legforróbb mennyeyebb sugárból:
Leányszemből, mely most Bélára világol.

Tüzes nyila forró első szerelemnek,
Mely ha összeforrad vérével szivednek,
Boldogítja azt, de jaj örökre néki,
Ha onnan kegyetlen csalódás kitépi.

Vadvirágos gyepen, iharbokor alján
Epret és virágot szagató királylány
Csillagos sötét éjszeme villantotta
A nyilat, mely Béla szívét áthatotta.

És egy másik: valóságos kis gyöngyszem — hogy nem vettük észre eddig? Béla királyfi virasztva kerülgeti a királylány szobáját:

Már múltóban volt a rövid nyári éjjel,
Bóbiskolt a lámpa aluszékony fényvel.
Jobbadán távoztak már mind a vitézek,
Vagy ültő helyükben elszenderedének.

Béla szemét csak nem fogta be az álom.
Föl s le nyugtalan járt sok üres szobákon.
Végre selyemszárnyas függöny-ajtó mellett
Csöndesen megállt és merő figyelem lett.

Valami gyönges nesz ütődött füléhez;
Hajnali langy szellő vagy lehellet-é ez?
Szellő az bizonyly, mit hajnal sohajtott,
S a természetben fölgerjedő vágy hajtott.

— Egy merész fuvalma csintalan szellőnek,
S szárnyai szétválnak a selyemfüggönynek,
S azon át még egyszer rövid pillanatra
Alvó kedvesének látszott ékes arca.

Látta sóvár vágtyól nyílva maradt ajkát,
És hallotta forró keble lángsohajját,
Mely »szeretlek« szót vitt láthatatlan szárnyán,
Magyarázatul hó karjait kitérván . . .

De hamar a függöny újra összehajla,
S már a szellő nem is könyörüle rajta,
Újabb kedvezésért bármí szépen kérte,
— Mert az lepihent — tán a gyönyörű képre.

A többszöri ismétlődés, egyetlenegy művön belül is arra vall, hogy Vajda itt nagyon is a maga lelkéből beszél, lelkének mély, jellegzetes alapélményei törnek utat maguknak. (A példák sorát, még beszédesebben, lehetne folytatni, A jáborfa regéjének éjszakai erdő-leírásával.) A természetet teljesen átlirizálja, átítatja azzal a hangulattal, amely legalább annyira árad öbelőle magából, mint ahogy kívülről ejti hatalmába. Élő, beszédes, varázslatos természet ez: a forrás „belecseveg a fák halk suhogásába”,

Lombon és haraszton magyarázhatlan nesz,
Mint a szunnyadó föld halk lélekzetet vesz . . .

És az éjszakai tájtól amúgy sem idegen babonás hangulat olykor annyira fokozódik, annyira uralkodóvá lesz, hogy a költő egyszerre valami mitikus-filozofikus rejtély szárnyaletbenését hallja, valami halk álmélkodással sejti meg az élet titkait. A teremtő a csöndes völgybe jár „örök titkairól merengeni” — aztán

Fekete madarak húzódnak az égen,
Diadalmaskodva a nagy messzeségen,
Mint a szálló idő sűrű érverése,
Hallik szárnyaiknak éles süvöltése.

Ismerjük ezt a filozofikus hangulatot a kései nagy versekből.

De, amint láttuk, ez a csöndes merengés sűrűn kap valami fiatalos izzást: a titkos völgybe tévedt vándort „nehéz gyönyörűségmámor” lepi meg; az „eperérés időszakában” a természet mennyegzőt tart: a napnak „szerelemkeltő csók mindenik sugára” — „a szellő halk lengedezése gyönyörrel tölt erdő keble pihegése”, a szeretkező madár „gyönyörtengerbe fullad” — Vajda a maga gyönyörűségvárgását, a maga finom erotikus vágyát, enyhén rajongó szépségélményét érzi bele a természetbe — nem hiába zengi a második ének elején a huszonöt éves kor himnuszát. Az éjszakai virrasztó leskelődés fentebb idézett jelenete néhány aranyi plaszticitású képpel indul, de a külső inger vagy benyomás egyre több halk, néma szerelmi gerjedést vesz a szárnyára.

Itt, ezekben a hangokban ismerek rá az egyidejű Gina-szerelem költőjére. Nyilvánvaló, hogy a kor együttesében ezek az élmények egy újszerű költői egyéniség megjelenését is hirdetik. Ez nem a szemérmes Arany, nem a papos Tompa — még Petőfitől is elhatárolja az érületi-akarati elemek csekélyebb színezőereje, a sóvárgásaiban és hangulataiban rejlő ösztönös, révület- és kábulatszerű tendencia. De nem célozom most, hogy megint elidőzzek Vajda egyéniségének elemzésénél — az emberből most csak az érdekel, ami a verseiben közvetlenül észlelhető. Az epikus mű lírai betétei csak a fogódzót adták — s most annál nyomatékosabban merül fel a továbbvívó kérdés. Azok az élmények, lírai állapotok, amelyek az epikumba beszivárogva, tehát egyáltalán nem személyes közvetlenséggel szólaltak meg, hogyan formálják lírai költészetét — képesek-e arra, hogy önállósulva is nagy lírát teremtsenek, megállanak-e önmagukban, az epikum támasza nélkül? Az epikus művek lírai részleteinek ismeretében, mintegy kerülő úton jutunk vissza oda, hogy Vajda lírájának e korszakbeli igazi hangjait és művészi csúcspontjait megtaláljuk.

a) A két Gina-ciklust lapozva amúgy is van egy kis meglepetésben részünk, ha a hagyományos Vajda-szemléletből indulunk ki. A nagy szerelem jórészt nem az ódai lobogást, hanem a tompítottabb dalműfajt zendíti meg a maga kifejezésére. Megint sok a konvencionális, nem meggyőző mű-naivság és konvenció — erről már az előbb is szóltam. De azok az élmények, amelyeket az imént megismertünk, itt is jelentkeznek, beivódnak a vers dalhangulatába. Észrevehető a nyelv expresszivitására való törekvés: a jelzők, igék erőteljesebb beszéde, amennyire ez a dal szintjén elérhető. [„Ver az isten engem mind a két kezével, Tüzes ostorával, tüzes szerelemmel”. „Két szép szemefénye a csalóka méreg: Olyan erős, mégis olyan soká

éget”.] „Szól a zene, harsog, mint diadalének . . .” Hasonlóan a G. E. XIV. (Szerelem, szerelem, édes öld méreg) néhány kifejezése: Gyönyörű szívárvány, teremtő láng hídja . . .

Előlegezve, első próbálkozás gyanánt ott van ez az expresszivitás, emelkedettebb lírai hév a *Dalok*-ciklusban: „Szemed fénye gonoszabb, mint a temető bolygó fénye” — „Szerelemnek olthatatlan lobogó vad lángja” — a gyermekien naiv *Szerelem édene*-ciklusban is felöltik a „boldogságlehellő erdő” kifejezés, az „üdvözítő csók” — „Vezettél járatlan vész-ösvényen, áldozatra tátongó örvényen . . .”

Most azonban nem az egyes sorok érdekelnek, azokra a versekre kell ügyelnünk, amelyek egészükben tülemlenek a naiv dalsablonon. A dalműfaj líránknak legjobban kompromittált műfaja — évtizedek higitó, nivelláló munkájának nyomait kell róla leháтанunk, ha olyannak akarjuk látni, amilyen gyanánt, klasszikus alakjában, Petőfi kezéből kikerült. De, hogy Horváth János megállapításaira támaszkodjunk, az eredeti naiv, személytelen, lélektanilag egynemű, mindenkiének mondható hangulatot tartalmazó daltípus magasabb szintre emelése már Petőfinél megtörténik; a Júlia-szerelem költői kifejezése hozza létre az ún. »személyes dal«-t. Ennek lírai anyaga eleve olyan, hogy nem fér bele a naiv dal kereteibe: személyes jellegű élmények, igényesebb, bonyolultabb érzelmek, esetleg érzelemfolyamat, olykor a forma bonyolultsága — s mindezek csak bizonyos szerkezeti művészet, az élmény megformálása révén válnak dalszerűvé. Abban a mértékben, ahogy Vajda önálló hangját próbálgatja vagy megtalálja, őneki is meg kell próbálnia — nem is annyira a Petőfi-féle, hanem már az epigonoktól eltanult dalműfaj továbbfejlesztésével. Az ő útja azonban másfelé vezet, mint a Petőfié. Az érzelem, a lírai anyag nála egyneműbb, megjelenésében még hangulati színezetű, de valamivel áthévíltébb. Az érzelmi izzás forrása: a költőnek epikájából megismert rajongása, eksztatikus szépség- és szerelemkultusza, gyönyörösóvárgása, ez azonban még nem ölt impozánsabb arányokat — a forma energikusabb lüktetésén, az élénkebb szimbolikán, a magatartás bizonyos följazottságán át árulja el jelenlétét — s azt, hogy a tónus már nem a naiv dalolóé. Egy magasabb szintű, telítettebb daltípus keletkezik így, amelynek ebből az időszakból viszonylag sikerült példái:

Szerelem átka VIII. (Ne húzzátok . . .)

IX. első verszaka; ez bonyolult strófaszerkezetével is a dalszint fölé emelkedik.

XI. (Nem tudok én semmit rólad . . . bár ezen érzik az erősebb formai inspiráció hiánya, el van nyújtva)

Gina emléke : IV. (Ver az Isten engem)

XII. (Szól a zene . . . az utolsó sorban stílusterés)

XIII. (Egyszer megölelni)

XIV. (Szerelem, szerelem . . .)

XIX. (Nem viszem bánatom . . .)

Az érzelem csak ritkán tud a daligény bilincseiből úgy megszabadulni, hogy magasabb szinten, nagyobb intenzitással is tiszta hangot adjon. Vajda ilyenkor éppen nem a közvetlen megszólalás ereje révén, hanem az érzelem különös vegyítése, transzponálása, az érzelmi viszony komplikálása révén tud patetikussá, ódaivá válni. Az érzelmet fiktív, kiéleztet szituáció révén fokozza fel: legsikerültebben a G. E. XX.-ban (Csak ostorozz, csak büntess engem): ahol a szerelmes szerep és az értékelés megcseréléséből fakadó érzelmi energiákat éli ki. Nyilvánvaló, hogy ilyenkor erősebb művészi kiérlelés is jut érvényre nála. Ódaibb, himnikus versek születnek így — a sok nekifutásban kevés az igazán sikerült. A Sz. Á. III. versének képzavarához képest mennyivel szebb a G. E. XXXV. himnikusan hömpölygő, de mégis lehiggadt áradása: Szeretlek, mert oly szép szemed van . . . A már sokszor említett rajongó szépségélmény emelkedik itt a vallásos áhitat magaslatára.

b) Ha az epikus művekből pl. A jáborfa regéje már említett éjszakai tájleírását olvasom — és párját keresem a lírai versek között, önállósulva —, bizony alig találok. Mennyi kéjsóvár varázs ezen az éjszakai erdőn!

Akkoron leméne a nap,
Ők pedig alásülyedtek
A labirtus hálókertbe,
Melynek íves mennyezetjén
Milliom meg ezer csillag
Fényle tiszta színaranyból.
Kékes tömjén fellegek közt,
Mint virrasztó éji lámpa,
Vándorolt a nagy ezüst hold.
Olyan titkos túlvilági
Névtelen gyönyörúségről,
Amit még nem érze senki,
Melyre nincs szó emberajkon,
Amiről a rege sem szól,
Csak úgy álmodik, sejt a szív
Egy tünékeny pillanatban:
Suttogott virág, fű és lomb;
Azután elszenderült mind,
Kéjt lehelve, olykor-olykor
Édeset hosszút sóhajtvá
Égbe szálló, vágyingerlő
Mézszel terhelt dús illatban.

Ez évtized versei közt önálló, ilyesféle sóvár hangulattól átítatott tájkép csak egy van, az is korai és rövidke: a *Nyári déli*, 1853-ból: a tüzes déli nap hevében egy pillanatra megállt időnek, az élet meleg szédületének a verse ez.

c) De éppen ez a vers utal már Vajda lírai önállósulásának egy újabb, voltaképpen legdiadalmasabb útjára. Az az újszerű természetélmény, amely a tájra teljességgel a maga lírai hangulatát árasztja rá, amely a tájat ezen a hangulati közegen át észleli — és ennek a tájhangulatnak filozófikus mélységet tud adni —, szintén megtalálja ez évtizedben a maga, egyelőre még nem nagyarányú, lírai kifejezését.

Vajda itt is költészetünk élő hagyományához nyúl vissza, s ezt a hagyományt egyúttal tovább is fejleszti a modernség irányába. Az ekkor már nagy példákat felmutató magyar leíró költészet vagy tájköltészet voltaképpen legnagyobb képviselőiben lírai jellegű volt. Megint arra az elemzésre kell utalnom, amelyet Horváth János Petőfinek ún. tájverseiről, leíró költeményeiről ad: a szemléleti elem mellett, olykor igen erős arányban, a szemléletet átítatva ott van a belülről kiáradó, a tájba beleérzett hangulat is. Horváth éppen a „hangulat tárgyi kivetítődéséről” beszél — még az olyan versekkel kapcsolatban is, aminő *Az erdei lak* vagy *A csárda romjai*. Jellemző, de a tárgyból vagy annak egy részéből kibomló hangulat itatja át az olyan verseket, mint a *Kutyakaparó*, *A puszta, télen* — objektívebb a *Kiskunság*.

Nyilvánvaló, Vajda nem arra van predesztinálva, hogy a magyar leíró költészetet az objektív, tárgyias rajzok irányába vezesse tovább. Az ő műve: a magyar leíró költészetnek tájhangulat-költészeté váló átfejlődését előmozdítani, s végül is ezt a lírai változatot a tiszta hangulatköltészet meg a filozófiai líra felé juttatni el. — Megint lehet gyöngébb versek sikerült, beszédesebb sorai közt tallózgatni:

Én nem tudom, mi lep meg néha:
 A nap az égen úgy ragyog,
 Mintha különös kedve volna . . .
 És én oly szomorú vagyok . . .

Sirárok III : az egész verset lehet idézni, kihagyva az utolsó versszakot, amely az előző strófák libegő hangulatiságát egy oda nem illő pózolt, tragikus csattanóval fejezi be:

Feltámadni, mint a felhő,
 Mely az égre derülten jő,
 Azután könnyekre törve
 Száll alá a szomjú földre !

Mint a szellő bujdokolni,
 Mást altatva nem nyugonni;
 Nyomorúság ablakában
 Siránkozni — mindhijában;

Megfejtetlen, mint egy álom,
 Átsuhanni a világon.
 Kinevetett, ismeretlen
 Fájdalomtól üldözötten . . .

Erősebben tájhoz-kötötten, hibátlan zengéssel áll elének ez a hangulatköltészet a *Sirárok* híres I. darabjában. (Száll a hegyre barna felhő . . .) Hol, miben mutatkozik meg, Petőfihez Arany tájképeihez képest az újszerűség? Először is abban, hogy — mindig azt véve alapul, ami a versből magából kiolvasható — itt nem valamely meghatározott tájról van szó. Nem lehet úgy lokalizálni, egy helyhez kötni, mint Az Alföld-et, amelynek egyes kutatók pontos eredetijét vélték megtalálni a bugaci határban — vagy A Tiszá-t, ahol a költő maga adja meg földrajzi pontossággal az álláspontját — vagy a Kiskunság-ot, amelyben a költő bolyongása végén a félegyházi nagy komoly tplomtorony tűnik fel irányjelzőül. Itt csak mintegy általánosított táj- és természeti elemek tűnnek fel: a hegyoldal, az őszi erdő, a levélhullás és a földet szántó fecske: mindez azonban már eleve hangulattal átítatva jelenik meg: minden mozzanatnak az ad értelmet, hogy hordozza a táj és évszak egészének egyetemes hangulatát.

Ebben már benne van a másik újszerűség is: a költő személye sem áll életképszerűen elének, hanem mintegy elszemélytelenedik az is a hangulatban: a hangulatnak van valami egyetemes, ahogy már az előbb mondtam: filozofikus jelleme; ez sem *egyszeri*, pillanatnyi hangulat, hanem egy életérzés, hangulattá sűrűsödve — amely életérzés itt a vers utolsó sorai-ban a hang, az intenzitás emelt akkordjával zárja le a költeményt. Egyébként a vers, Vajdánál ritka hibátlan művészi alkatának nem utolsó tényezője éppen a hang és az alakítás egyneműsége és tömör sűrítettsége mellett az a finom fokozás, a hangulati elemeknek fokozódó előtérbe jutása (előbb: „Minden oly merengő, csöndes” — aztán jön a „nehéz, bús előérzet”, a „nagy, rejtett bánat” — s ebből fakad aztán a „kiégett szív” vádja az „örök nagy természet” ellen.)

Ennek az új tájhangulat-lírának másik önálló, csaknem hibátlan példája a G. E. XXVII: Indulnak már a barna felhők . . . Poétikailag az nem számít, hogy itt másfajta hangulatról van szó, mint az előbb elemzett versben; a táj-elemek itt is szabadon általánosak, hangulati telítettségük már eleve megvan, sőt elevenebb, beszédesebb formában. Nem volna helyes, ha a hagyományos realista lírai sémát ismernénk itt fel — amely ti. előbb ad egy helyzetet, képet, tapasztalati tájat és abból fejleszti ki az érzelmet; itt már eleve a hangulatért van minden. Furcsa, de jellemző módon a vers akkor romlik el, fejlődik egy stílustalan csattanó irányába, amikor a költő az elképzelést kezdi tudatosan irányítani, és személye nyíltabban, közvetlenül akar előtérbe lépni (főként az utolsó előtti szak 2—4. sorában). Szembetűnő az intonációnak

Vajdánál szokatlan könnyedsége; az egész költeményben van valami friss közvetlenség, póz-talan, természetes megszólalás, a képekben, megszemélyesítésben naiv-egyszerű színezet — az utolsó szak hangulati kontrasztja is csak messziről hozza magával az „átkozott költő” pózának halvány emlékét, egyébként hozzáhalikul az előző szakok dalszerűségéhez.

Nagy költői vállalkozás a Bach-korszakbeli Vajdáé, még ha nem egészen tudatos és kevés igazán sikerült alkotást hoz is létre. A Petőfi—Arany-típusú realista líra ábrázoló, plasztikus jellegével szemben az inkább romantikus színezetű, de újszerű és a modernségbe átvezető expresszív, kifejező stílust ő viszi bele a magyar líra főáramába. Persze, a gyönyörvágynak, a gyönyörérzés halk izzásának expresszív jelentkezése a korszakban még legszebben az epikus művek lírai betéteiben szólal meg; a mítikus pátosz pedig (alább rátérek) két nagy nemzeti témájú versben — az Alfréd regénye, amely e két tendenciát monumentális áradással szabadítja ki, majd csak évtizedek múlva születik meg. Már Komlós Aladár rámutat arra: milyen újszerűség jelentkezik Vajda képkezelésében. Az persze — mint erre már Komlós könyvéről írt bírálatomban is rámutattam — naivság, hogy Petőfi a költői kép vagy hasonlat révén „érzékeltető dolgot egy másik érzékeltető dolog segítségével” hoz közelebb az olvasóhoz — Vajda pedig mindezek révén „egy érzést vagy egy dolog jelentőségét, azaz eszmei dolgot akar érzékeltetővé tenni.” Valóban van újság a képies elemek funkciójában — e korban még alig érezhető, majd csak az érett Vajdánál —, s nem tudom, nem éppen ebben van-e legnagyobb modernsége. Közelebb jár Komlós az igazsághoz, amikor Vajda képzeletének és képies megnyilatkozásainak csúcspontján-látomásszerűségről beszél. Elvben nem téved akkor sem, amikor a már említett megkülönböztetés nyomán előző nagy költőinknél inkább ábrázoló, Vajdánál inkább kifejező funkciót tulajdonít a képeknek; idevág a további cél: az emocionális értékelés és lényegfeltárás a képies elemek révén. A huszadik századi modern lírával kapcsolatban esik szó a képek „evokatív” jellegéről. A kép, a hasonlat nem ábrázol, önállóan nem áll meg, hanem mágikus, látomásszerű módon idéz fel hangulatokat, lelkiállapotokat, esetleg esemény- vagy tájmozzanatokot — valami kimondhatatlant.

Eljut-e idáig Vajda, pláne a Bach-korszakban? Nyilvánvalóan nem előlegezi a mi századunk modernista irányait — de itt-ott lazít annyit a hagyományos formákon, főként pedig egy-két versben annyira átengedi magát a hangulatok és a látomásszerű képek alogikus sodrásának, hogy bizvást a huszadik századi modernség előképének tekintjük. Legalábbis mulhatatlanul ez az ember benyomása, ha a Gina-ciklus utolsó, XXXII. darabját olvassa. Aranyék oldaláról nézve a vers formátlan, torz alkotás. Az alapvető szituáció mesterként és nem is egyértelmű — csak a végén hisszük el, hogy a költő is, Gina is halott már és csak kísérletképpen találkoznak az éjféle órában. Az egész vers tagolatlan, mondatai gyepől nélkül áradnak; a harmadik sortól kezdve voltaképpen egyetlen mondat az egész; itt-ott egy-egy sablon is befurakodik („Gondolsz magast, érezve mélyen”); s ugyanilyen látszólag céltalan a képek áramlása is; a hosszú előkészítő látomás-sorozat apró, kétsoros csattanó fejezi be. A mi századunkból visszanézve mindez erénnyé változik: Vajda ebben a művében, 1860-ban, megírta az első modern magyar verset. Valami szeszélyes, testetlen lebegés ez az egész vers: érezzük, hogy tisztára az irrealitás áramában úszunk, s talányosan fog körül az alapvető hangulat: mi ez? emlék? látomás? álom? hipnózis? Mert van valami hipnotikus erő egyrészt magukban a vers képeiben; nem jelentésintenciójukkal, nem plaszticitásukkal, hanem hangulati, réteg-színezetükkel mondanak valamit, s telítettségüket a halmozás ereje megsokszorozza; „ásító sötét odúkból kelő nehéz, fojtó illattól”. Mindez azonban a maga igazi életét a vers egészében, a képek szabadon burjánzó összefonódásában éli ki. Az első „Ha...” kezdetű szakasz éjszakai temetőképek minden nyomasztósága mellett van valami köze a realitáshoz, de a folytatás már nem a realitás, a természetes összefüggés alapján csatlakozik hozzá: „gondolatmenetét” nem is lehet megérteni: a kelő hold képe a zárda tornyán álló szűznek, majd a csendes örültnek a képét idézi föl, aztán a múlt és a jelen, emlék és benyomás kezd kiismerhetetlenül összefonódni: a dal mintha emlék volna, a megjelenő árny a „messze múltba” van vará-

zsolva, az „én” és a „te” alig különül el egymástól: a vers mintha magától tapogatózna lassan, vakon előre, kísérve a versforma, az ötödféles jambusok tétova lomhaságától. Már a patetikus, de a hagyomány keretei közt maradó Vajda-verstípusban is találkoztunk nyers érzelem-átcsapásokkal; a szerkezetet nem a költő tudatos tagoló munkája, hanem az érzelem izületei teremtik meg; az a sokat emlegetett „belső forma” diszharmonikus, olykor groteszk. De itt, a ciklus utolsó versében többről van szó. A kor lírai gyakorlatához képest a koncentráció itt is laza, de itt mégis az a benyomásunk, hogy a költői forma lazasága egyúttal egy révületszerű belső állapotnak való átengedettséget jelent, amelynek féléberségében a költő mintegy csak nézője eszméi, képzelmei önkényes áramlásának. Megannyi vonás, ami századunk modern kifejezőmódjára emlékeztet.

4.

Egyelőre azonban térjünk vissza a Bach-korszakba. Nem kell részletesebben fejtegetnem: kiknél és miért lett gyakori művészi eszköz az allegória a Bach-korszakban. Másrészt a költészet évezredes története arra is megtanít bennünket, hogy a rejtőzködésnek nem mindig cenzúra vagy külső nyomás az oka. Tóth Dezső, Vörösmartyval kapcsolatban, jogosan utal a reformkor allegorizáló költészetének másfajta gyökerére. A nagy célok és tettek hevületének méltó kifejezése kívánja meg azt a nagyarányúságot, a fenségnek és komoly pátosznak a légkörét, amelyet a nagy természeti, mitikus, történeti képek sugároznak. Poétikai szempontból elég nagy és régi a tárgyias kifejezőeszközök és a burkolt megszólalás skálája. A pusztán „tárgyi segítség” (Horváth János megjelölése), a tárgyhoz vagy tárgyról-beszélés okán kifejlődő érzelemfolyamat, ill. érzelemkifejezés (Balassi Kereszt-verse) egyik pólusától az egysíkú, hangulattal átítatott tárgyleíró versig (Rilke, Juhász Gyula), aztán a kétszólamúság hidegebb, allegorikus fokától a szimbólum teljes azonosításáig és rejtelmes transzparenciájáig, mint valóban a legfelsőbb pólusig, többféle változattal találkozunk. Vajdánál mindezek az eszközök nagyobb arányban utolsó, legérettebb korszakában lépnek fel; nyilvánvaló, hogy egy különös, addigra kiforrott mondanivaló, a magános nagy költő magányának és büszke, letiporhatatlan öntudatának méltó érzékeltetése idézi fel őket, olykor a már tisztán emlékké szűrt nagy szerelem. Ezeket a felnagyított metaforákkal, tárgyi párhuzamokkal, már-már tiszta szimbólumokkal dolgozó verseket a következő korszak költői termésébe illesztve óhajtanám tárgyalni; ezzel kapcsolatban óhajtom majd a „preszimbolizmus” fogalmát kifejteni. Egyelőre tehát maradok a Bach-korszak határain belül.

Ekkor még persze csak egy-egy korai, nem is nagyon sikerült kísérletet találunk a kétszólamúságra, tehát az érzelem tárgyi kivetítésére (*Szerelem átka* III., Van-e még egy oltár . . .) vagy a metaforikus konkretizálás arányainak megnövelésére (uo. II. Szeretlek én téged nézni . . ., az utolsó versszakokban a sokat emlegetett kép: az erdőtűz-főlrasztotta, menekülő vad). A gyér előzmények közt említésre tart számot a *Sírárok* VIII. darabja: a monumentális pátosra való törekvés, a romantikus póz, a szimbolikus elburkolás legalábbis egy versszak erejéig őszinte, sikeres hangot ad. Annál meglepőbb az időszak végefelé két olyan költemény felbukkanása, amelynek sem a legszigorúbb értelemben vett szimbolikus voltát, sem költői értékét tagadni nem lehet. A *Virrasztók*-ról és a *Hajótöröttek*-ről van szó. Itt már nincs se „mint”, se „mintha” — amely akármilyen élményszerű, de mégiscsak párhuzamosságot teremt, amely viszi az érzelmet a vállán, olykor talán kissé tudatosan is a külső tárgyiaság ősztönzésehez igazodva — itt már azt a kielemezhetetlen transzparenciát csodálhatjuk, amely az igazi szimbólumnak lényege.

Annak, hogy Vajda végül ilyen verseket is írt, külsőleg jó magyarázata lehet a Tompa-inspiráció, amely révén az allegorikus megszólalás és értés ott úszott az évtized levegőjében. Vegyük hozzá a cenzúra-indokolta rejtőzködést, történelmi háttér gyanánt pedig a krími háború befejezte utáni újabb reménytelen alélttságot, azt a fásultságot, amely Aranyt is meg-

csapja, s azokat a jeleket, amelyek éppen 1857-től kezdve a magyarság ellenállásának csökkenésére mutattak. De ne hagyjuk figyelmen kívül e két versben elért költői magaslatnak Vajdában rejlt okait se. Nyilvánvaló, hogy saját, a felszínen vallott ars poeticájával ellentétben, nem közvetlen élménykifejezést ad és nem pillanatnyi érzelmekkel dolgozik. Amit itt kiönt magából, azt régóta gyűjti, érleli — hiszen évek hangulatát sűríti bele; nem is csak magáról beszél, hanem közösségről, többek nevében, amit a versek többes számú címe is kifejez — innen a lírai tartalomnak, a nem dalszerű, hanem magasabb érzelmi atmoszférának telítettsége. Azt hiszem, a döntő tényező mégis a költői magatartásnak és szemléletnek irreális magasságokba való megnövekedése. Amikor a dalhangon gügyögő szerelmes Vajdát figyeltük, már észrevettük, hogy sokszor igyekszik valami nagy romantikus pózba belenőni; a még kiforratlan egyéniség keresi itt a maga méreteit, az óriás igények és lappangó erők próbálják meguk körül a világot megnövelni. A póz a szerelmes versekben ekkor még nem hiteles, kissé üresen cseng — ezt is láttuk.

Itt, ebben a két nagy szimbolikus versben válik először igazivá, telik meg valóban egy romantikus arányokra nőtt egyéniség fludiumával. Természetesen, az egyéniség és a szemlélet itt is transzponálva van: a versek legfőbb művésze az, hogy valami mitikus-varázsos léggört tudnak teremteni. Az első versben a halottvirrasztás „a hideg, a téli éjben, csillagoltó sötétségben” — a másikkal szilveszteresti hangütése:

Egy búborékkal kevesebb
Az örök semmi tengerén,
A sír egy lábbal közelebb,
És távolabb egy szép remény . . .

valami különös távlatot és atmoszférát ad a mondanivalónak; az olvasó köré a végtelen halálos éjszakát avagy a végtelen semmibe omló időt varázsolva.

A habok oly halkán susognak,
Mint a haldoklók ajkai . . .

Mása ez azoknak a végtelen szituációknak, amelyekbe szerelmes önmagát állította elébb — de itt a szituációnak lélektani hitele van, s érzelmi reakciói megtalálják kifejeződésüket, különösen az első vers balladái, feszültebb drámaiságában. A szimbolikának nem egyszerűen „kettős értelme” van, hanem rejtelmes, kétértelmű csillogása:

A nagy tenger éjszakába
Ki-kinézünk olykoron.
Mert nem tudjuk, hány az óra,
Hallgatunk a kakasszóra,
Merengünk egy csillagon . . .

Vagy a másikkban:

Idő múlik, nap áldozik,
S szép ifjúságunk odavan.
Iszap beföd, víz elborít
És elenyészünk nyomtalan.

Ez nem Tompa allegóriáinak józan, racionálisan kimérhető világa; az olvasó valóság-tudata valahová a babonák, a varázslat régióiba szédül vissza.

*

Vajda első lírai évtizedére a hatvanas évek gyér lírai termése, majd meg teljesen lírátlan évek következnek. Közben nagyot fordul a politika, a költő személyes életsora komoly válságba jut, s mire megint meg tud szólalni, az irodalomban új jelenségek, a társadalomban új eszmék tűnnek fel. A nagy cezúrán innen, vessünk számot röviden eredményeinkkel. Amiben Vajda újszerű és igaz, az egyéniségének lassú heve és eksztatikus gyönyörösvárgása, majd az életnek kiábrándult filozofikus hangulatban való feloldása; a nagy mitikus pátoszt ekkor még inkább csak akarja. — Mint költő, megkap stílusának modernül ható expresszivitásával; továbbfejleszti, telítettebbé teszi a hagyományos dalműfajt, a tájleíró költészetet a tájhangulat új természetelménye felé hajlítja, s már-már eljut a tiszta, nagyobb igényű hangulatköltészetig. Szinte társtalantul áll ez időszakban néhány nagy szimbóluma.

Végül is: úgy látszik, időálló remekeket ő is inkább az átszűrtebb hangnemekben, az élmény elszemélytelenedése útján, a burkoltabb önkifejezésben hoz létre.

Utószó

A Vajda költészetének tíz éves korszakáról adott jellemzést legyen szabad egy kis toldalékkal ellátva útjára bocsátanom. Szeretnék befejezés gyanánt egy évek óta esedékes egyéni számadást rendezni. Vajda költészetéről Komlós Aladár ismeretes nagy monográfiájának bírálataként írtam először, az Irodalomtörténet 1955. évi folyamának 3. számában. A bírálatot megelőző, bár rövidebb foglalkozás a tárggyal már — érzésem szerint — elég alapot adott arra, hogy Komlós pálya- és jellemképeinek néhány döntő elemét kételkedéssel fogadjam. Az egyetemi oktatással kapcsolatos újabb, tüzetesebb elemzés keltette bennem azt a tervet, hogy Vajda egész lírikusi pályáját a magam időközben kialakult líraelméleti szempontjai szerint tanulmány-sorozatban tárgyaljam. Az első tanulmányt 1957-ben dolgoztam ki, s meg is jelent az Irodalomtörténet 1958-as, Horváth János tiszteletére kiadott számában, *Vajda János pályakezdése* címen. Elgondolásomat Komlós Aladár, ugyanitt az 1959. év 3—4. számában, csaknem teljes egészében elutasította. Bár jelen tanulmányom (a tervezett sorozat második tagja) talán önmagában is képes lesz arra, hogy nézeteimet támogassa és világossá tegye — a külön választ és álláspontom nyomatékos védelmét mégis csak szükségessé teszi nemcsak a globális elutasítás, amely a tényeket alaposan nem ismerőket megtévesztheti, hanem sokkal inkább a Komlós-válasz módszere és hangja.

Előbb néhány szót erről a hangról, amely, hogy őszinte legyenek, meghökkenített és rosszul esett. Komlós írását eleve, az elsőtől az utolsó bekezdésig, valami furcsa, előlegezett fölény- és diadalérzet hatja át, aminőt eleve bukásra szánt, reménytelen vállalkozások összehasonlításán lehet érezni. Szorosan kapcsolódott ehhez érvelési módja, amely engem nem cáfol, hanem inkább diszkreditál. Úgy ragad ki okfejtésemből részleteket, úgy világítja meg vagy inkább szimplifikálja egynémely mondanivalómat, mintha én eleve képtelenségeket állítanék, mintha bizonyos alapvető tényeket és kézzelfogható igazságokat nem tudnék vagy nem akarnék felfogni. A vehemens hangot indokolja az, hogy kettőnk felfogása közt majdnem olyan szakadékféle tátong — de inkább csak Vajda emberi és politikai egyéniségének megítélésében; a költői mű értékelésében közelebb állunk egymáshoz, mint a vita tónusából gondolni lehetne.

No de azért vannak dolgok, amiket mégsem hagyhatok magamon száradni. Legelőször is megisméltlem: megtámadott dolgozatom témája Vajda zsenge korszaka volt — nagyjából az ötvenes évek elejéig. Nem jogos tehát tőlem a későbbi, pláne az öregkori költő nagy lírájának méltatását számonkérni. Tanulmányomnak azok a bekezdései, amelyekben „Vajda egész művészetéről” mondok itéletet, csupán záróakkordként adnak a korai korszak ismeretetéséhez egy kis kipillantást a további fejlődésre, s nem igénylik a kimerítő, teljes értékelést. Előreszaladtam — talán a kelleténél jobban is — a jellemkép megrajzolásában; ezen a réven próbáltam Vajda költői kihagyásait, sok meddő és sikertelen próbálkozását megmagyarázni. Bár a lényeges vonásokat ma is fenntartom, el kell ismernem, hogy valóban a későbbi, utóbb kialakuló jellembeli disszonanciákat vetíttem vissza az ötvenes évekre; ez a lehetőség a fiatal, az önkényuralom aránylag kedvező irodalmi viszonyai közt élő Vajdában még csiraként lappang. — Komlós szilárdan állítja, hogy nem tudtam meggyőzni a költészetünkben 49 után bekövetkezett változás szükségképiségéről. Hát kell valakit meggyőzni arról, hogy 49 mély változást okozott irodalmunknak nemcsak eszmeiségében, hanem művészi eszközeiben és irányzatában is? Hiszen, bizonyos fokig, maga Komlós is elismer ilyesmit: „Petőfi költészetének optimizmusa Világos után nem volt folytatható... Arany és társai a forradalmi hullám elülte után elhajoltak a túlzott alanyiságtól... A komolyabbak a szituációnak megfelelő új hangot kerestek... Világos után Petőfi modora egy jelentős költőben csak átalakulva

élhetett tovább" . . . lásd A m. költészet. . . 23., 24, és 184. lapján. Hogy líránk nem a Petőfi-féle lírai realizmus közvetlen természetességét folytatja, az egyszerű fejlődéstörténeti tény; Arany útkeresése meg éppen azt mutatja, hogy a János vitéz- és Toldi-típusú verses epika útja is járhatatlan az új viszonyok közt. Ilyen helyzetben jelentőssé válik az is: az induló új lírikus mennyire tör valóban új utat, vagy mennyire esik bele a hagyomány bűvöletébe — akkor is, ha az nem harmonizál sem a korrall, sem az ő tehetségének irányával.

Külön gombostűhegyre szedi Komlós egy megállapításomat, amely egyébként már akkor megbotránkoztatta, amikor tanulmányomat szűkebb körben felolvastam. „Az ilyesféle versekben [a Petőfi-utánzatokról van szó] már veszedelmes közeljárunk a Petőfi-hagyaték garázda sáfáraihoz: Lisznyaihoz, Spetykóhoz”. Komlós kommentárja: „Arról a Vajdáról mondja ezt, aki cikkeiben a legélesebben támadta Spetykóék izetlenségét, lenézte és mindig került a népieskedést, s mindig, már ifjúkorában is jelentős érzelmi és gondolati mondanivalók kifejezésére törekedett. Barta ítéletének egész alapja az, hogy Vajda egyetlenegy korai versében, az *Édes átom* című versének egyetlen versszakában tréfásan azt kéri az álomtól, hogy vezesse olyan kocsmába, ahol hiteleznek neki”. Igaz, Vajda csakugyan támadta a petőfieskedőket — évek múlva, amikor már Arany is, Gyulai is, Erdélyi is elérte rajtuk a port, s amikor ő is magasabbra nőtt már; előbb bizony voltak évek, amikor ő maga is töményen népieskedett, a kor népieskedő műdal-stílusában, nemhogy lenézte vagy került volna a népieskedést. Erről mindenki meggyőződhet, ha az időrendes kiadást úgy 1850 után kezdi forgatni. A *Szerellem éden*-ciklus egy csőppet sem áll az epigon-szint fölött. Amit Komlós még ehhez hozzáfűz, azt csak jegyzetelésének valami fatális tévedésével tudom magyarázni: én a magam ítéletét annyira nem alapozom egyetlen vers egyetlen versszakára, hogy (It. 1958., 354—355. lap) előzőleg kb. féloldalon ismertetem az idevágó, 49 utáni Vajda-verseket; a 49 előttiéről a 351. lapon írok bővebben. Most talán elég utalni rá, hogy az ún. Petőfi-szerep egy ideig a fiatal Vajdát is igézetébe vonta — nem nagy hasznára fejlődésének.

No de ne folytassunk kicsinyes csetepatét. Megértem, hogy azt a kutatót, aki évtizedeket töltött Vajda birodalmában, elragadta szenvedélye meg a tolla, kedvence védelmében. Éppen ezért ez a védelem sokfelé vág — legyen szabad most válaszomban a főkérdésekre, a Vajda-interpretáció fő sarkpontjaira koncentrálnom. Ez, sajnos, azzal a kényszerűséggel jár, hogy korábban kifejtett nézeteimet röviden megismételjem.

Kiindultam abból, amit Komlós sem tagad, hogy Vajda versei közt mindvégig elég sok a selejt, a sikerületlen vagy csak félig-meddig sikerült alkotás. Számuk érthetően a zsengekorszakban a legnagyobb, de teljesen nem fogynak el a kései virágkorban sem. Hogy eshetik ez meg azzal a költővel, aki időközben egy-egy remek verssel, olykor csak egy-egy remek sorral vagy versszakkal adja bizonyosságát kétségtelen tehetségének? Kerestem e különös jelenség okát, s ma is úgy vélem, sikerült Vajda emberi és költői egyéniségének kettős disszonanciájában megtalálnom.

Az egyik ilyen konfliktus magában az emberi egyéniségben, hogy ne mondjam, az emberi nyelvi anyagban van. Már első, említett bírálatomban idéztem Arany szavait, Világos utáni lelkiállapotáról: „Még az elégiáig sem higgadtam le. . . a fájdalomban, kínban, dühösség-és kétségbeesésben nincs meg a művészi nyugalom.” Igen, a művészi nyugalom, az íhletett állapotnak egyik fontos eleme és előkészítője. A fájdalom, a szerelem, a csalódottság még nyers életbeli tények; az költészetté érlelődjenek, a valóból az esztétikum szférájába emelkedjenek, ahhoz szükséges az egyéniségnek, a tudatnak bizonyos telített állapota — éppen az, amit Arany „művészi nyugalom”-nak mond. Akár más nevet is adhatunk neki — mindegy; nagy alkotók ismerik lelküknek ezt a könnyen vagy nehezebben kiérlelt, kicsordulni akaró állapotát.

Nos, amit én előző dolgozatomban is mondani akartam: Vajda, különösen korai időszakában, alkotás közben ritkán tud erre a magaslatra felemelkedni. Az okot abban próbáltam megjelölni, hogy azok a nagy szenvedélyek, amelyek alkotásnak lényegét teszik, nem tudnak tisztán kibontakozni; mindegyiknek megvan a maga gyöngéje vagy ellenhatása, belső és — természetesen — külső gátja is. Nagy élményei gyakran kiforratlanságba, meddő vívódásba csapnak át, s éppen ez a belső diszharmónia, a lélek fokozott labilitása az, ami megzavarja az esztétikai kiérlelődés folyamatát. Nem arról a lelki káoszról van szó, amely a kész alkotásban művészi módon tükröződnék, hanem arról, amely meg az alakuló mű kimintázásába beleszól, azt megzavarja, hamis hangokat sző bele. A nekifutás megvan, de nem jut el az egységes koncentrációig. — Most korrekció gyanánt: ezt a jellemképet inkább a későbbi Vajdára tartom érvényesnek; a tárgyalt korszak művészi produkcióját inkább az a mohóság zavarja meg, amellyel Vajda élményt-témát keres, s élményből és témából hamar, közvetlenül, azon melegeben költészetet akar varázsolni. Hamarjában nem jut eszembe olyan — igazi — verse, amely pillanatnyi élmény közvetlen szülőtte volna; nem hiába néz vissza nagy szerelmére „Húsz év múlva”, „Harminc év után”. Ezzel pedig már eljutottunk a második, konkrétan irodalmi színezetű disszonanciához.

(Mégis, mielőtt ezt érinteném, hadd térjek ki zárójelben a jellemképnek leginkább vitatott vonására: egocentrikus, aszociális teremtés-e hát Vajda? Ezt Komlós kerekén légbőlkapottnak minősíti; szerinte Vajda életében „bátor és áldozatos tettekben és merész költeményekben megnyilatkozó lelkesedéstől lángolt”. Én Vajda egyéniségének aszociális vonásait kb. 1860 tájáról nyomon követhetőknél vélem életrajzából; nem sorolom fel most őket, futólag utaltam már rájuk Komlós monográfiájáról írt bírálatomban, az It. 1955. 372. és 374. lapján. Viszont kérdezhetem: az 1848-as évet kivéve, hol vannak Vajda életében a további bátor és áldozatos tettek? Ami a merész költeményeket illeti, azok kivétel nélkül 1867 utánról, sőt a kései évtizedekből valók, s a kor politikai vitáihoz mérve nem egyedülálló a merészségük; a kritikusi évtizedben pedig, 1850 és 60 közt, akár Arany, akár Tompa, akár Jókai sokkal merészebbnek mondható őnála. Ami pedig a „lángolást” illeti, erre már első bírálatomban kitértem: Komlós, kortárs- és kritikusi hagyományokra építve, túlbecsüli Vajda érzelmi életének intenzitását: nem volt az mindig olyan heves és lobogó, nemcsak nagy indulatok tomboltak benne, nem élt mindig az egzaltáció magaslatain. Most még azt teszem hozzá: ennek az „idolum”-nak első megfogalmazója talán Erdélyi [A legújabb magyar lyra, Bp. Szemle 1859: „Vajda János egyenesen a szenvedélyi karjai közé veti magát”] — de fő népszerűsítője és szentesítője Vajda maga, önarcképeiben, önmagáról szóló írásaiban. E tanulmányomban is szólok arról: hogyan kezd Vajda egy ideálképet alkotni magáról, megemelve a mitikus arányok felé saját egyéniségét. A folyamat a tárgyalt időszakban még nem éri el tetőpontját.)

Hadd foglalom most röviden össze a másodiknak jelzett disszonanciát. Vajdából legálább e korai időszakban nem lesz akkora költő, amekkora tehetsége révén lehetett volna, mert olyan lírai kifejezésmódokat, lírikusi magatartásformákat vesz föl, olykor erőltet is magára, amelyek egyéniségéhez és tehetségének természetéhez nem illenek. A kor diktálja rá a Petőfi-örökséget s a Bach-korszakban felvirágzó epigon műdal-áradat mesterkelt naivságát; önmaga kezdi kifejleszteni a szenvedélyűzte, kiátkozott költő önéleírását — kapcsolódva a szenvedélyes szabad kiáramlásának követelményéhez. Ön-ideálja arányaiba később nő bele, akkor sem mindig. Éppen azt óhajtottam e tanulmányban is kimutatni, hogy igazi hangjai éppen a közvetett, átszűrtebb lírai változatokban szólalnak meg.

Íme: a lírikus, aki nem ismeri fel tehetsége valódi természetét, és ritkán, későn találja meg saját irányát. Az eddigi dokumentációt hadd egészítsem ki, befejezésül, néhány jellemző, ars poeticaszerű prózai idézettel, csak a Bach-korszakból. Érdekes látni azt a „kétfrontos” harcot, amelyet Vajda ez idő tájt prózai műveiben folytat. Egyrészt el akarja határolni magát a „vad-zsenik”-tól, a „geniális” és „originális” költőktől, másrészt pedig ismételten igyekszik minden elismerése mellett, alacsonyabb rendűnek tüntetni fel azt a fajta költészetet, amelyet Arany művelt. Arany általában nyomasztó jelenség Vajda életében; a burkolt rivalizálás, amely itt-ott elárujja magát, segít egyéniségének későbbi eltorzulásában. 1857-ben közli a Nővilág Arany arcképét; a kísérő szöveget Vajda írja. „Nem családunk talán, ha a különbséget köztötte és más nagy költők között azzal fejezzük ki, ami a teremtő és alkotó szavak értelmében van . . . Például Petőfi, Byron inkább teremtő erő, — Arany inkább alkotó. Teremt az ember anyagot, alkot az ember idomot, alakot . . .” Az 1861-es évfolyam hozta az egyébként nem túl jelentős Szeptani leveleket; Vajda itt visszatér Arany értékelésére.

„Nem oly nagy tehetség, mint Vörösmarthy vagy Petőfi s kétségkívül ezek költői ere jóval gazdagabb, — de együttes hosszú keresés után ő lelte meg a leghelyesebb utat. Amazok az Attilák, kik tiszser annyit hódítottak; az ő országa kisebb, de már ebben megmaradunk s az utódok feladata lesz többet hódítani hozzá.

Azok nagy erények, csekély hibákkal. Ő kisebb, de már — mondhatni — hiba nélkül. Költői Cato vagy Diogenes — szemben a költő Caesarok és Nagy Sándorokkal.

Azok nagyra törnek, nem törődve az óriás érdemek alatt lappangó csekély hibákkal.

Az ő fő törekvése: a hiba nélküliség, s csak aztán a pompa, fény, hatalom.

Ennél fogva szerényebb, de tán igazabb; szigorúbb, de biztosabb; alacsonyabb, de izmosabb.

Nem házárt, nem rohan előre, de ahol megállást vesz, onnan ugyan nem is hátrál.

Nem titán s nem bír istenekkel kikötni, de nem is veszít csatát.

Benne legtöbb az összhang, leghelyesebb az arány — szóval: jelleme legkövetkezetesebb.

Nem bámulatos, de tiszteletreméltó.”

„Arany valóságos mintaköltő, aki inkább tanít, mint elragad. Éppen mint az énekes-terek, kik művészetük minden titkát bírják s előadási módjuk tökéletes, — de hangjuk nem oly gazdag, nem oly erős és gyönyörű, mint a színpadon hódító egyénemely tanítványé.

Valóban, amit költészetben hangnak nevezünk, azon titkát ti. a kifejezésnek, mely az olvasóban egy-két szóval azon hangulatot képes előállítani, melyet a költő érzett — e tekintetben Arany messze mögötte áll sok nálánál kisebb rendű költőnek — és főnebbi hasonlatunk már ennél fogva is szorosan találó.

Ebben nagyobbak nálánál különösen Berzsenyi, még inkább Vörösmarty s mindenek-fölött Petőfi."

A jellemzésnek a fonákja az érdekesebb: az a költő-típus, amelyet Vajda nagyobbnak, értékesebbnek tart — s amelyhez merész álmaiban talán magamagát is odaszámította. A „teremtő”, nem csupán „alkotó” költő, akinek költői ere gazdag, birodalma nagy, aki nagyra tör, nem gondolva az alakítás apróbb hibáival — aki olykor az istenekkel köt ki titáni öntudatában, — akinek hangja „gazdag, erős és gyönyörű”. Mégiscsak a romantikus zseni-fogalom ez; különös ismertetőjele az alakítás háttérbehelyezése a gazdagság, a teremtőerő ellenében.

Erre a költő-ideálra a Bach-korszakbeli Vajda inkább csak gyöngye oldalaival emlékeztet. Természetesen nem ez az egyetlen eset, hogy költő vagy művész önarcképe, önismerete nem tükrözi híven önnön valóját és lehetőségeit. Mégis, a disszonancia újból, nyomatékosan jelzi, hogy a Vajda emberi egyénisége és költői teljesítménye körüli problémák, Komlós Aladár válasza ellenére is fennállanak.

RÓNAY GYÖRGY:
RÁDAY GEDEON

Ráday Gedeon korának legnagyobb irodalmi tekintélye volt. Méltán: azoknak az időknek aligha akadt nála műveltebb és csiszoltabb ízlésű magyarja. Ha energikusabb természetű ember, verselésünknek a XVIII. század harmadik harmadában nekilendülő reformja alighanem fél évszázaddal előbb indul meg: korábban honosodnak meg a görög—római formák, korábban kezdjük átvenni a rimes-mértékes nyugat-európaikat, nyelvünk előbb kezd idomulni az új ritmika kívánalmaihoz, s versbeli gondolkodásunkat előbb kezdi nagyobb tömörségre szoktatni, hajlékonyabb és erélyesebb kifejezésre ösztökélni a szorosabb formák kényszerű fegyelme.

Ráday kezdeménye azonban — „a görög schémák áthozása”, a német s francia vers-nemek formakincsünkbe ojtása, a magyar vers jambus és trocheus lábakon járásra szorítása — a maga idejében homályban maradt, nem lett költészetünk serkentő közkincsévé, és csak jó fél század múlva, félig-meddig *post festum* került napvilágra, amikor részben mások már megelőzték, részben pedig a problémák, melyeket fölvetett, már korántsem voltak olyan újak és merészek, mint pár évtizeddel előbb lettek volna. Kazinczynak 1790-ben azt írta, hogy „előtt ötven esztendőkkkel”, tehát 1735 táján kezdett kísérletezni a nyugat-európai formákkal; ugyancsak „még nőtlen korában”, tehát 1740 előtt „bátorkodott közénk áthozni” — Kazinczy tudósítása szerint — a görög—latin verselést. Előbb írt hexameterben, mintsem a versek „deák rendje” érdekében az első nyilvános szó, Molnár Jánosé 1760-ban a „Régi jeles épületek” előszavában, elhangzott volna; sőt, a görög formák átvételében — mint Kazinczy dicsekszik vele — még a németeket, Klopstockot is megelőzte. Maga mondja: próbája a „Zrínyiász” hexameterekbe, „mértékre szabott versekbe” való áttételére „ifjabb korából” való, és Vergilius öt eclogáját is még Mária Terézia idejében „magyarította meg” (de csak kettő maradt meg belőlük, a „Dienes” meg a „Szép Rózi”). S milyen mozgalmat kelthetett volna költészetünkben Árpádról „még felséges József császár gyermekségében” tervezett bajnoki éneke, ha valóban megírja, vagy legalább nagyobb töredékekben közrebocsátja! Már a század közepén egy Árpádról szóló eposz (kezdetéből gyaníthatólag átszöve a korai fölvilágosodás gondolataival), s nem is a post-gyöngyösiánizmus egyre terjengősebb és szószaporítóbb modorában, hanem igényesebb, feszesebb alexandrinusokban, nagyívű stanzákban, him- és nőrímek szabályos váltakozásával, s a rímek a korhoz képest merészen szokatlan elhelyezésével!

De nyelvünkért végzett igyekezete, sajnos, nemes kultúrájú műhelyének titka maradt, melyről legföljebb néhány bizalmasabb ismerősének lehetett tudomása. Ifjúsága munkái elkallódtak; részben ellopkodták őket tőle, másik részüket ő maga szaggatta szét. Amit megőrzött, azt halála után a család semmisítette meg, „hamis szegényből” — Kazinczy úgy tudta Ráday unokájától, Páltól, hogy „nagyatyjának verseit az atyja, a koronaőr égette el, mert azokat olyanoknak tekintette, amelyek a tiszteletes öreg nevére későbbi verselőink dolgozásai mellett nem fényt, hanem homályt fognak vonni”.¹ A koronaőr Rádaynak ez a

¹ Kazinczy Ferenc: Magyar Pantheon (Abafi-féle Nemzeti Könyvtárban Kazinczy Ferenc Munkái, V.30.)

barbár eljárása még valahogyan megmagyarázható; de hogy maga a költő nem vigyázott jobban dolgaira, azt az ember igazán különösnek találja. Miért ez a nemtörődomség? 1790-ben arra kéri Kazinczyt, juttassa vissza neki az Orpheus számára küldött, meg a Múzeumnak szánt, Bacsányinál levő írásait, mert azok nincsenek meg nála korrigálva, „most pedig már minden verseimet össze akarnám szedni és azokat újonnan korrigálva úgy leiratni, hogy valaha nyomtatásba mehessenek”.² De miért csak most gondol erre, hetvenhét éves korában, a sír szélén, s miért nem már előbb? Nem ismerte volna föl annak idején kísérletei jelentőségét? Vagy mint főúr, arisztokrata, ha szórakozott is versszerzéssel, alapjában véve lenézte, magához, rangjához méltatlannak ítélte volna a tollforgatást? Ez nem valószínű: olyan főrangú családoknál, amilyen az övé vagy a Telekieké volt, az irodalmat, a magyart is, nemhogy megvetették volna hanem inkább becsülték. Rádaynak az apja is írt, könyvet is adott ki, könyörgéseket és szent énekeket „Lelki hódolás” címmel, „nyelvünk és literatúránk barátjai előtt pedig azáltal tette tiszteletessé magát — Kazinczy szavai —, hogy valamit magyarul nyomtatva talált, nagy gonddal összevásároltatta, s így ő leve az első, ki magyar bibliothékát állított”. Gedeont meg egyenesen arra szánták és nevelték, hogy „erejét egészen a nemzeti műveltség emelkedésének áldozza”. Az lehet, hogy eleinte nem volt tisztában újításának egész horderejével, s erre jobbra csak akkor eszmélt rá, amikor az új irodalom fiataljaival, Földivel, Kazinczyval, Bacsányival kapcsolatba jutott — akkor előszedegette régi „dolgozásait” (már ami megmaradt belőlük), s egyiket-másikat megjelentette, jegyzetet függeszte némelyikükhöz, melyben a maga szerény és kissé félték módján, mintegy mellesleg, utalt kísérletei elsőségére; de hogy próbálkozását nem tartotta (és nem is tarthatta) jelentéktelennek, azt abból is sejthetni, hogy mindvégig kitarott mellette, s amikor élete legnagyobb arányú költői vállalkozását tervezgette, éppen ebben az általa kezdeményezett új formában, „a német s francia szorosabb versmérték szerint” fogott hozzá, nem pedig a divatos és hagyományos, epikában úgyszólván kötelező négysarkú tizenkettesben, Gyöngyösi módjára, holott ifjúkorában, mint mondja, „igen gyöngyösiánus” volt.

Már a harmincas években „merte, amit senki más”: skandálni a rimes verset; miért nem állt hát fölfedezésével a világ elé? Rátalált verselésünk megreformálásának módjára; hát miért nem reformált? Bármennyire pangott is irodalmi életünk, könyvek azért jelentek meg, s arra, hogy a maga dolgait kibocsássa, neki aztán igazán meglett volna a lehetősége. Annak, hogy ezt a reá váró reformot elmulasztotta, elsősorban nem a körülményekben van az oka, hanem öbenne magában: lágyabb, fáradtabb természet, passzívabb egyéniség, ernyedtebb lélek volt, semhogy effajta munkára vállalkozni tudott volna.

*

Földi Jánosnak egy Kazinczyhoz intézett — 1788 október 2-án kelt levelében olvashatjuk ezt a pár sort Rádayra vonatkozólag: „Ezt az urat igenis sürgetni kell, mert idős ember. Az élete eljár — egy halál, és vége lesz minden igyekezetének, holott pedig sok munkái vannak félben, én tudom — és pedig oly munkák, melyeknek végbehajtására másnak oly módja nincsen, legalább kevésnek lehetne az a szerencséje több fáradsággal is”.³ Igen: sokat tud, sok olyasmit, amit rajta kívül más aligha; de sürgetni kell, hogy sok félbehagyott munkájából valamit elvégezzen. Mindkét dolog jellemző Rádayra: a sok félbemaradt munka is, meg az is, hogy sürgetni kell.

Vagy ez csak az öregemberre vonatkoznék? Amikor „a jobb vérmesség” még nem fogyott ki ereiből, más volt? Nem, ez nemcsak az aggastyán fáradtsága; Rádaynak ilyen volt a természete, ilyen az egyénisége — ilyen már fiatal korában is. 1790-ben elküldi az Orpheus számára egyik megmaradt első zengéjét, a „Tavaszi estvé”-t. Most, közlés előtt valamit javított a több mint ötven esztendő versen, „de az a jobbítás inkább sok verseknek kihagyásából állott.

² Kazinczy Ferenc levelezése (a következőkben KL) II. 48.

³ KL. I. 215.

Ugyanis ifjú koromban — folytatja — én is igen gyöngyösiánus voltam s azt gondoltam, hogy a verseknek szépsége főbbképpen a bőségből és valamely dolognak hosszabb leírásából áll; de hogy ebből már akkor is *kifáradtam*, kitetszik ezen verseimnek hirtelen való és nem remélt bezárásából. Megvallom, hogy ezen utólszor jelentett hibámat mostan is korrigálni resteltem, hanem azt úgy hagytam, mint amint akkor is a *restség* miatt végeztem.”⁴

A vers ezek szerint a fiatal, huszonnégy éves Rádayról ad képet. Milyen hát e vers? És milyen ez a kép?

Hogy nappali gondjait kissé elszélessze, a költő a tavaszi alkonyatban kísétál az erdőbe. Nézi az esti ég sokszínű felhőjátékát, majd egy kis patakban gyönyörködik, s ennek sebes folyásáról a múlandóság jut eszébe:

Boldog Isten! mi az ember! s mi az ember élete?
Van is, nincs is, mint az árnyék, úgy elnyargal gyors hete,
Mint ez a csörgő patak . . .

A halál váratlanul csap ránk, semmi nem menthet meg tőle:

El kell menned, nincs mit tenned, kard ki kard és kéz ki kéz!
A halálnál nincs tekintet, a halál semmit se néz!

Itt fordul a vers gondolatmenete, s ezt a forma változása is jelzi. Eddig a négysoros strófák első két sora 8/7, második sorpárja 7/8 tagolású volt, az első párban hím, a másodikban nőrímmel, s ennek megfelelően a cezúra előtt ott „asszonyi”, emitt „férfiúi” félsorvégződéssel. Most, a gondolat fordulatával, viszont az első trochaikus sorpár lesz 7/8 osztású, nőrímmel, s a második 8/7-es, hímrímmel.

Mindez, különösen ha kora verselésében nézzük, komoly művészi érzekre és műgondra vall (még ha az új formában sokszor botladozva mozog is a költő). Ám Ráday egyszerűen szemlátomást ráun a költésre, „kifárad”, s elkedvetlenedve abbahagyja a munkát, úgy csapva oda hosszabbnak várt morális eszmélkedéseihez a kelletlen végsort, hogy az szinte fölér az „eh! elég volt!” csüggedt legyintéssel. Lám, elmúlt a tél — mondja — „a fagy olvad, a hó omlik, az ég friss, a mező szép” —

Hát csak te vagy, aki mégis teledben szeretsz maradni?
Csak te nem tudsz Istenednek tavasz reménységet adni?
Téged, földhöz ragadt lélek, ilyen tompává ki fent? —
Igy beszélgetvén magammal, azalatt a nap lement.

De van itt az elfáradásnak még egy másik, formai jele is. Az eddigi strófaszervezet szerint az idézett utolsó szakasz első két sorának 7/8 tagolásúnak kellene lennie, férfiúi végződéssel a cezúra előtt; ehelyett azonban a két sor 8/8 osztású — tizenötös helyett tizenhatos; az első félsor nyolcszótagos, lány végződéssel, amilyen — ott szabályszerűen — a megelőző strófa két végső sora volt. Mintha Ráday ihletének itt már, „kifáradva”, lankadóban, nem lett volna ereje a 8/7 után megint visszaváltani a 7/8 tagolásra, fönntartva a ritmikai szerkezet eddigi, nem éppen a legharmonikusabb, de mindenesetre fürge, s a következetes megvalósításban bizonyos éberséget és figyelmet, szellemi feszültséget igénylő változatosságát; belezökkent egy kétségkívül kényelmesebb, puhább folyású ritmusrendbe, s aztán mindezt megtézi azzal, hogy ilyen kurtán-furcsán — mint mondja: hirtelen és nem remélten — abbahagyja az egészet.

Ez a *restség*, melyet olyan találóan nevez nevének az idézett levélben, a fáradt legyintésnek ez a lelki gesztusa egész egyéniségére, egész munkásságára jellemző. Pontosabban az *alkotásra való restségről van itt szó*. Ez a szorgalmas, fáradhatatlan tanuló, ez az embertársai

⁴ KL. II. 48. — Ráday versei, fordításai, a hozzájuk írt jegyzések: Gróf Ráday Gedeon Összes Művei, szeszgyűjtötte és bevezette Váczy János, Bp. 1892. (Olcso Könyvtár).

íránt mindig oly készséges ember, ez a tisztét mindig nagy lelkiismerettel betöltő férfi, ez az örökös tervező ugyanakkor — és az ellentét csak látszólagos — kész típusa a lelkiileg fáradt embernek, aki ezt a fáradtságot nyilván örökségképpen, alkotásban, idegeiben, szervezetében hozta magával. Földi jól látta meg: olyan ember, akit „igenis sürgetni kell”. Élete végén azért pezsdül fel, lép nyilvánosságra, készíti kiadásra verseit, kezd „szerepelni” mint író, irányító és mentor, mert már van, aki sürgeti, biztatja, ösztökéli, mert belekerül egy olyan mozgékony, olykor az izgágaságig nyugtalan temperamentumnak a varázskörébe, amilyen a fiatal Kazinczy volt, s mert ez az ifjú szinte rákényszeríti a tisztet kezdeményező és hivatott vezető szerepét. Ő, magától, belső sugalmazásra sosem jutott volna idáig. A fiatalok és a fiatal irodalom lelkes lendülete kellett hozzá, hogy megfiatalítsa, valódi, kifelé is hatékony tevékenységre serkentse.

*

Bár sosem tétlenkedett, munkája általában inkább volt pepecselés, mint alkotás. Földi főntebb idézett soraiból mintha valami fojtott türelmetlenséget is kiérezhetnénk emiatt: hogy miért nem tevékenyebb s termékenyebb, akinek pedig módja, „tchetsége” (anyagi lehetősége) van hozzá. „Sok munkái vannak félben”, jóformán minden nagyobb (s nagyobb erőfeszítést kívánó) munkája. Az „Árpádról irandó bajnoki ének”-ből összesen öt nyolcsoros strófiával készült el: a kezdet kezdetével. Nekilát a „Zrínyiász” hexameterekbe öntésének: készen lett belőle huszonhárom sor, az előhang. Aztán prózába tenná át Zrínyi eposzát: három énekig jut. Belekezd az „Aeneis” lefordításába négysarkú versekben, de már eleve azzal a gondolattal, hogy a mű töredék lesz: harminchat szakasz után fölhangy vele, s ezzel a jegyzéssel közli: „Ezen most megküldött fordítás (1787-ben a Magyar Múzsában, majd az Orpheusban jelent meg) nem fog tovább terjesztődni”. Kazinczynak ígéri, hogy régi magyar könyvekről fog tudósítást adni az Orpheus mindenik számában — semmi nem lesz belőle, hiába sürgeti váltig a szerkesztő. Foglalkozik a műfordítás problémáival. Kazinczynak írja 1786. január 3-án: majd ha valaki alkalmas kassai utassal visszaküldi neki Gessnerét, „akkor a könyvhöz ragasztandó újabb levelemben (ha reá érkezem) talán aziránt is bővebben előadnám gondolataimat, miben kellessék valamely könyvnek idegen nyelvből magyar nyelvre való fordításában, hogy az jól menjen véghez, vigyázással lenni, és mit kellessék abban elkerülni. Ez iránt való gondolatim ámbár írásaim töredékei közt már megvannak, de még eddig azokat nem érkeztem rendbeszedni, és így nem merem egész teljességgel az urat iránta biztatni, hogy akkor is, mikor a könyvet visszaküldöm, eztet is hozzátehessem”. Kazinczy azonban hiába várja az ígért írást; helyette ezt a fölvilágosítást kapja Rádaytól március 21-i levelében: emlékszik ugyan rá, hogy arról beszélt, majd közölni fogja a fordításról való gondolatait, „de megvallom, annak rendszertel való kimunkálódására nem érkeztem”. Egyéniségének ezt a vonását különben — hogy mindig tele tervvel s ötlettel, de csak nagyon keveset visz véghez — kortársai is jól ismerték. Kazinczy írja: „Briarisi kéz kellett volna arra, hogy mindenre reá érjen, amit szándékozott. A virtusnak egy igazán magyar és adaequatus értelmű szavára akadt. Nem mondja el a szót, de dissertatióval együtt teszi ismertté. Elmaradt a dissertatio s vele együtt a szó is.”⁵

„Akadályokra”, „foglatosságokra” hivatkozik, mint a prózai Zrínyi-átírás töredékének jegyzésében. De vajon volt-e valóban annyi foglatossága, merült-e föl annyi akadály az életében, hogy miattuk nem jutott hozzá munkáihoz? Amennyire élete folyását ismerjük: ilyesmiről nem tudunk. „Ifjabb esztendeiben hasznos és nagytekintetű emberek voltak a hazának” — ezek is Kazinczy szavai — és szorgalmasan résztvett a vármegye gyűlésein, hol „az elnyomott ártatlanság mindig hív védőt lele benne”; majd diétai követe Pest megyének, „s ő a nemzet legtiszteltebb képviselői közé számláltatott”; de sem ezek a közügyekben való szereplései, sem magánügyei — a gazdálkodás, amit különben is intézői végeztek — nem jelentettek számára akkora elfoglaltságot, hogy amiatt írói munkájához ne jutott volna. De ha mégannyi dolog nyomasztja is: akit az alkotás belső szükséglete sürget, nem tud-e annak

⁵ Magyar Pantheon, 15.

kielégítésére mindig időt kicsikarni magának? Rádaynál azonban éppen ezzel volt baj: az alkotó — a megtervezett munkát valóban végbe is vívő — energiával, azzal a munkás szellemi szorgalommal, ami például kortársában, Bessenyeiben nagyon is megvolt. Nála az „akadályok” és „foglatosságok” emlegetése voltaképpen nem egyéb, mint az efajta természetekre jellemző ürügykeresés, a nagyobb vállalkozások végrehajtásához nem elég szívósan erős idegrendszer önigazolási kísérlete.

Hogy tetterős, tevékeny, „csendtelen idők” viharos ügyeiben bátran sürgő-forgó apának — amilyen Ráday Pál is volt — lágy alkatú, túlfinomult idegzetű, kevésbé vállalkozó kedvű fia legyen: az korántsem ritkaság. Gedeon esetében a neveltetés még csak fokozhatta ezeket az alkati tulajdonságokat. Kazinczytól tudjuk: már kora ifjúságában „el volt végezve, s nagyrészt azon veszélyek emlékezte miatt, melyekben atyja oly közel volt az elsüllyedéshez, hogy ő minden idejét tanulásban éli el”.

Így is élte, korához képest páratlan könyvtárában, régi magyar könyvek, külföldről járatott folyóiratok és főként „minden nyelven dolgozott poétai munkák közt” — szüntelen szellemi tevékenységben, sok mindenbe belefogva, de majdnem mindent gyorsan abba is hagyva, próbákra, kísérletekre áldozva idejét, s olyan félig-meddig ürügymunkákra, amelyek mindig megszerezték neki azt az örömet és illúziót, hogy dolgozik, melyekből azonban valóban véghezvitt nagyobb alkotás, épkezláb mű nem kerekedett ki; mint Földi mondta: mind „félben maradt”.

*

Egyik jellemző ilyen ürügy-munkája, minden tiszteletreméltó, nemes szándéka ellenére is, a „Zrínyiász” átirási kísérlete, előbb hexameterekbe, aztán prózába. Nem szép kibívó-e ez tulajdonképpen: elmenekülés egy reá váró igazi főladat, az Árpád-eposz elől egy végtére is másodlagos munkába — egy már meglevő műnek az átdolgozásába? S ahhoz képest, amit egy eredeti „bajnoki ének” létrehozása jelent, nem „pepecselés”-e végeredményben egy ilyesfajta átirás, mégha Zrínyié is?

Vagy ott a „Virgilius Aeneisének kezdete”, ráadásul Gyöngyösi-strófákban, melyeknek e nemben való alkalmatlanságát Rádaynak mindenki másnál jobban kellett tudnia. Mit akart hát vele? Rehabilitálni ezt a formát, akkor, amikor már mind többen támadták és gúnyolták, s amikor úgy látszott, rövidesen már csak az antik formáknak van becsületük magyar nyelven? A kísérlet nemhogy nem szerencsés, de egyenesen meglepő Rádaytól, különösen az „Árpád” kezdetének jambikus alexandrinusokból szerkesztett, him és nőrimet váltogató stanzái után. Tudta ő Vergilius eclogáit is hexameterekben magyaráítani; s ha netán ezúttal a franciák formai szabadságot valló fordítói gyakorlatát tartotta volna szembe előtt: vajon miért nem az alexandrint választja, a franciák *par excellence* epikus formáját, vagy a magyar tizenkettesben is miért nem legalább a párosímút? Eljárását aligha lehet mással megmagyarázni, mint azzal, hogy voltaképpen ez is afféle kísérlet volt, műhelytanulmány, melyben kipróbálta s ízlelgette, hogyan fest az antik tartalom e konzervatív magyar formában, s milyen élmény a kettő párosítása magának az írónak.

Ráday számára ugyanis ez a munka — hogy egy az ízlés és ingyenség körébe tartozó szót használjunk — egyenesen *pikáns* lehetett. Magyar költő fülének abban az időben minden klasszikus latin mű már pusztán formájánál fogva is — mely akkor zendült meg először költészetünkben nagyobb arányokban — mint főladat, mint fordítandó vagy fordítható anyag, izgatón új volt; a latin ritmusok mögött mintegy ott sejtettek, ott csábítottak a magyar megszólaltatás lehetőségei. Mi lett volna természetesebb, minthogy Ráday, ha már az „Aeneis”-t fordítja, hexameterben fordít? Ehelyett kiválasztotta egy már a jobb ízlésűek divatjából kimúlni kezdő kadenciás formánkat, s abba öntötte bele ezt a most már sokkal mozgalmasabb menetet, nagyobb sodrást és izmosabb szókötést igénylő antik — és nyelvünk számára akkor oly modern — tartalmat: harmincegynehány strófán át eljátszott a kísérlettel:

hogy a Gyöngyösi-féle versre, mely eddig jobbra csak a könnyebb ovidiusi mondandókhoz szokott, rárakta egy klasszikus eposz sokkalta nagyobb terhét, s figyelte, hogyan bírja meg; élvezte, mint költő, e formának Vergiliusra alkalmazva már-már archaikus ízét — aztán abbahagyta az egészet. De amíg foglalkozott vele, addig számára ez a szellemi játék, ez a pepecselés maga a munka volt.

Munkájának ezt az izlelgetés-jellegét más példák is sejtetik. Érdekli, vagy megtetszik neki valami, s azt aztán többféle változatban kóstolgatja. Fölkelti figyelmét Gellert „Der Greis” című verse (a humornak ez a fajtája nagyon jól illik egyéniségéhez) — lefordítja hát magyarra, de kétszer: egyszer az eredeti formájában, aztán szabadabban, hexameterben, csak „követve” Gellertet. Hasonlóan jár el Horatius kilencedik ódájával az ódák harmadik könyvéből. Az egyik fordítás „szorosan az ő versmértékéhez van kötve”, a másikhoz egy másik horatiusi formát választ: „Ezen verseknek mértéki — jegyzi meg hozzá — amaz esmeretes vershez vannak szabva: *Jam moesta quiesce querela*. Egyszóval minden vers a hexameternek végzéséhez hasonló; mindazonáltal az úgynevezett spondaicus versek végei sem zárattak innen ki”.

Míg kedvedbe Horatius
Bent volt, s új szeretőd karjai nem fogák
Csüggően nyakadat körül,
Hozzám nem teheté semmi király magát —

mondja a „szorosan kötött” tolmácsolás; a másik meg:

A míg kedves voltam előtted
S míg nem csatlá más idegen kar
Szép nyakadat, soha semmi királlyal
Nem kívántam volna cserélni . . .

Lehet-e ilyen kísérletek láttán másra gondolnunk, mint hogy a költő számára különleges élvezet s öröm volt egy-egy tartalomnak különféle formákban való megszólaltatása — mintha valaki zongoráján gyakorlásul vagy szórakozásképpen ugyanazt a dallamot különféle hangnemekben próbálgatja: hogy melyik a kedvesebb, simább, tetszetősebb.

Hasonló az eset Metastasio-fordításánál is. Olvassa Kazinczyét az Orpheus első füzetében, és „nékem annyira megtetszett — írja —, hogy meg nem állhattam, hogy én is azt, mégpedig két fordításban ki ne tegyem”. Az egyik változat itt is „szorosan szabva az eredetihez”, a másik szabad, Kazinczy nyomán, hiszen amikor készítette, „Metastasio akkor keze között nem volt”, s két strófát, „csak maga gondolatját” hozzá is tesz. A két változat közül az utóbbi, a szabad a korábbi; mindkettőt 1790. április 9-én Pécelről kelt levelében küldi el Kazinczynak, s a hozzájuk fűzött megjegyzések segítségével egy pillanatra megleshetjük Ráday irodalmi, költői foglalatosságát, betekintheünk műhelyébe. Egy dolgot többször is elővesz, forgatja, fúr-farag rajta; amit egyszer már megcsinált, azt újradolgozza; mérlegeli a szillabákat, — mint ezúttal is azért, hogy az új, szöveghű magyar Metastasio-dalt „az olasz szerint is lehessen énekelni”. Bizonyára így dolgozott a kettős Gellert-fordításon, a kettős Horatiuson, a hármas Télemakhoszon is; péceli „olvasójában”, asztala mellett ülve ilyesmivel „élte el életének nagy részét”.

Ő aztán igazán nem volt úgynevezett eruptív költői természet. Még e romantikus ön-kifejezést hírből sem igen ismerő korhoz képest is túlságosan tartózkodó és félénk. Lehet, hogy ebben volt valami az arisztokrata visszahúzódásából; lehet benne, egy régibb írótypus jellemzőjeként, bizonyos idegenkedés mindattól, ami a költészetben nem „tudós”, legalábbis nem vallásos vagy morális; de kétségtelen, hogy Ráday elsősorban alkatánál fogva volt ilyen. Nemcsak érzelmei tekintetében rendkívül szemérmes. Bizalmatlan a saját invenciója iránt is, és ott, ahol nincs támasza, mintája, mankója, mintha megriadna a tulajdon — bármilyen kis-

mértékű — „eredetiségétől”. Mint a gyakorlatlan úszó, aki egyszerre biztonságát veszti, ha rácszmel, hogy már nem ér talajt a lába. Semmi nem olyan jellemző ebből a szempontból, mint az első, a szabad Metastasio elé írt pár sora — kész mentegetődzés. „Mivel Metastasio akkor kezem között nem volt, azon két utolsó strófa *csak magam gondolatja*”. Az utolsó három szót aláhúzta. A „csak” szócskát is. S ha ezt is aláhúzta, nyilván ennek is különleges hangsúlyt akart adni. Ez nem Metastasio; ez *csak* a maga gondolata. Képzeli el a helyzetet fordítva: hogy a levélíró nem Ráday, hanem Kazinczy; hogy ő buzdul föl Rádaynak valamely fordításán annyira, hogy a darabot „újra kitegye”, mégpedig megtoldva a maga leleményéből. Milyen más volna az egész levél hangneme! Kazinczy legbüszkébb nyilván a saját két strófájára volna, dicsekednék vele, összehasonlítaná a másik kísérlettel, s bizonyára érveket találna a magáénak följebb helyezéserc, — olyasformán, mint egy Rádayhoz Regméről 1792. február 13-án intézett levelében teszi Verseggyvel, egymás mellé írva egy kis bordalnak két fordítását: a sajátját meg Verseggyét, és természetesen jobbnak tartva amazt, mert „a Verseggy fordítása hideg vérrrel van csinálva, az enyém crapulás fővel, mely még akkor is szédeleg az elébbi kancsóforgatótól”. Ha Kazinczy mondaná egy strófára, hogy „csak a saját gondolata”, nála ennek a „csak”-nak éppen ellenkező hangulata lenne, mint Rádaynál. Ő ezzel a látszólagos szerénykedéssel egyenesen fölhívna a figyelmet saját érdemére. Ráday viszont valóban szerény; szinte szégyelli magát.

Modoruk, magatartásuk különbözősége nemcsak két merőben más egyéniség különbsége, hanem két nemzedéké is. Rádayt még mintha egy kicsit feszélyezné az, hogy költő. Kazinczy viszont már egész szívével-vérével annak vallja magát. Neki már „szakmája” az irodalom; ő már „céhbeli”; literátor minden ízében. Míg Rádayban mindig van valami a tiszteletre méltó, előkelő, lelkiismeretes dilettánsból.

Mindketten a nemzet, a nyelv, a magyarság érdekében fáradoznak. De Rádaynak ez még inkább becsületes szórakozás, még akkor is, ha kötelességként vállalja és végzi. Kazinczy zámára már keble istenének parancsoló szava — föltétlen hivatás.

*

Kazinczy egyszer kora reggel állított be Pécelre, de Rádayt már ébren, könyvtárában lelte, „fekete mentében, dolmányban vagy lajbliban, kötött munkájú hálósüvegben, melynek fölébe még egy fekete bőrsipkát szokott volt tenni”. Ahogy rányitott, az öreg „elszégényülten” tette félre a könyvet, melyet éppen olvasott. Kazinczy azonban nem az az ember volt, aki ilyenkor tapintatosan lesüti a szemét. „Ez a szemérmes titkolódás ingerlett, hogy lássam, mit olvas — írja a *Magyar Pantheon* kitűnő Ráday-arcképében —, s azalatt, míg ő nekimelegedve holmit beszélt és keresett, kilestem azt”. Richardson híres és közkedvelt szentimentális regényének, a „Clarissá”-nak ötödik kötete volt. A kíváncsi Kazinczy hozzáteszi: az öregúr a románt nyilván nem a szerelmeskedés történetei, hanem a karakterek miatt olvasta.

A jelenet bájos és nagyon jellemző mind lejegyzőjének szemfüles kandiságára, mind Rádayra, aki szemlátomást restelli, hogy ilyen „komolytalan” olvasmányon érik, s úgy viselkedik, mint egy gyerek, akit valamilyen tilalmas dolgon kapnak rajta.

Ez a gyermekség jellegzetes vonása a tisztes aggastyánnak. Kazinczy nem győzi hangoztatni „gyermeki naivetéjét”, „paradicsomi ártatlanságát”, „e nagy világba nem illő lelkét”. Azok a pótolhatatlan becsű anekdoták, melyeket megőrzött róla — s melyek után, ha Ráday élő egyéniségét keressük, valóban „kapkodunk” —, szintén ilyennek mutatják: naívnak, a világ dolgaiban meglehetősen járatlannak, s ebben a járatlanságában kedvesen humorosnak. Egy alkalommal Kazinczy nála vacsorázik Pécelen. Természetesen literatúrai dolgokról folyik a szó, s házigazda és vendége igen „kényük szerint” érzik magukat. De ül az asztalnál egy goromba ember, egy öreg lutheránus tanár, fiának hajdani tanítója, akit Ráday most kegyelemből tart; hogy mutogassa tudományát, a kiérdemesült „akademicus” faragatlanul belegarázdálkodik Rádaynak valamely helyes beszédébe, s ez egy kis kedvetlenséget okoz. Hanem

aztán ismét felvidulnak, „az öreg újra el volt kaptva”, s lelkesen beszélt bizonyára valamilyen irodalmi tárgyról, Zrínyiről, Gyöngyösiről talán, s valószínűleg most is „az öregkor reszkető hangján, de az ifjúság pátoszával” (ahogyan egy másik alkalommal a Zrínyiász-beli török ifjú énekéből szerzett dalát olvasta föl Kazinczynak — s jegyezzük meg: ez is olyasmi, amit „újra dolgoz”, mert hiszen Kazinczy már előbb dalba öntötte Zrínyinek ezt az „epizódiumát”, s Ráday csak az ő példáját követte). A háta mögött álló inas azonban már elunta a dolgot s hogy föllásra figyelmeztesse gazdáját, „igen expressive el találá magát köhinteni”. Erre Ráday hátrafordul, azt mondja: „Értem, mit akar kend azzal a köhentésével; megmutatom, hogy addig ülök, amíg nekem tetszik”.⁶

A kis eset, melyre Kazinczy „ábrázatokat csinált”, életszerűségében hosszú fejtegetések-nél többet mond. Ugyanígy cselédeivel való egyéb történetei: például mikor valamely nagy ebédnél inasa nem annyi bort töltött poharába, amennyit kívánt, s ő „csak azért sem” itta meg, és inkább szomjan maradt, vagy mikor Pécelről Pestre menet vitázni kezd kocsisával az út-irány felől, az egyszerűen leinti, mondván: „Ugy tudok én ahhoz, mint nagyságod a könyvhöz” — mire „az öreg elhallgat”; vagy mikor a „Hercules” miatt pöröl ártatlan pattogással, ahogyan Kazinczy a „Pályám emlékezteté”-ben örököltette meg ezt a vígjátékiasan kedves szcénát. 1788. augusztus 7-én ér Pécelre egy alatta szolgáló professzorral (mert ebben az időben a felvidéki iskolák inspektora volt) s egy Klimesch nevű bécsi festővel, akit azért hozott magával, hogy lerajzoltassa vele Rádayt. Az öreg — ismét az iménti kép: feketében, „fején pamutból szőtt fehér hálósüveg, s annak felette kordoványból egy másik, mint a derelye, árnyékló nélkül” — vidáman fogadja őket. Kettesben maradnak Kazinczyval; ekkor — írja ez — „cselédje jött s kérdést tőn, ha bennünket a Herculesbe szállítson-e. — Puf! — Puf! — kiáltá szörnyű megindulással és sokáig dadogva. Végre kiadá parancsát s a cseléd elveresedett arccal mene el.” (Ez a „puf!” kedves szavajárása volt, „epe nélkül” fel-fellobbanó „angyali” lelkének leghevesebb indulatszava). „Ráday — folytatja Kazinczy — fel és alá jára szobájában, mintha egyedül volna. De most mintegy egyszerre ébredvén fel álmából, szelíden s mosolyogva közelíte felém. — Bohó emberek! ugymond, Herculesnek nevezik a nyugoti szárny felső szobáit, mert falaikra Herculesnek tizenkét munkáit festetém, s le nem tudom szoktatni a hibás elnevezésről.”

Kazinczynak ezekből az írásaiból, melyeknél melegebb s élőbb színekkel rajzolt írói arcképei nem igen vannak irodalmunknak, csak úgy sugárzik a tisztos és hasznos öregkor gyengéi és különösségei fölött szinte kedvtelve mosolygó szeretet. De nemcsak ő nézte így, ilyen kissé megbocsájtó megbecsüléssel a kor irodalmának nesztorát; az anekdotákból kitűnően ilyesformán nézhette Rádayt környezete is. Az öregúr idejének egy részét azzal töltötte, hogy titkárjának válaszokat diktált a hozzá érkezett levelekre. 1790 decemberének végén a fiatal Édes Gergelynek felelt, aki nemcsak a maga verseit adta át Pesten jártakor, majd küldte el levélben az agg mesternek, hanem egy Garas nevű barátjának „Timon” című művét is.⁷ Ráday válaszában főként ez utóbbiról van szó: hogy azt „reguláris theátrumon produkálni” nem lehet, mert nem komédia, csak dialógus; nyomdába sem lehet tehát azzal a megjelöléssel adni, hogy „komédia”. A levélhez, miután Ráday aláírta, a titkár utóiratot függesztett, s ennek a hangneme nagyon jellemző. „Tisztelt uram! — írja Édesnek — amit az öreg helybe nem hágy a Timonban, az az én hibám, mert komédia módon szakaszokra osztottam, holott azelőtt is dialógus képiben volt írva”. Így emlegeti, s nyilván mások is így emlegették háta mögött Rádayt: *per* „az öreg” — s tudjuk, az ilyen aposztrofálásban általában mennyi közvetlenség, mennyi szeretet, de ugyanakkor mennyi gyámkodó — szinte vállveregető — elnézés is van.

*

⁶ Magyar Pantheon, 9.

⁷ Ráday levelezése Édes Gergellyel: Figyelő 1878, 346—368.

Ez az elnézés azonban Ráday esetében, noha jóval fölül volt már hetvenedik évén, s mind közelebb a nyolcvanhoz, nem az aggkor szellemi hanyatlásának szól: az „öreg” mindvégig megőrizte elméjének, ítéletének frissességét, lelkének rugalmasságát; nem elgyermekesedett, hanem mindig is volt egyéniségében valami olyan tiszta naívság, ami öregkorában (mint az effajta, egész életükben — Kazinczy szavával — „virgiliusi szüzességű” férfiaknál tipikusan) ilyen gyermekded vonásokkal nyilatkozott meg.

Keserűség, mogorvaság, melankólia vénségében sem volt benne; legfőljebb zsörtölődött és dohogott, s esetleg, igen nagy haragjában — olyankor, ha menyé, akinek kezéből egy-kettőre kifolyott a pénz, dorgálásaira válaszként „az öregnek a maga könyvvásárlásait hozta piron-ságul elő” — nekiállt, és porcelánokat „tördelt össze meg össze epe nélkül, mint a gyermek”. Általában lelki egyensúly és derű jellemezte; ez egész életében megóvta a szentimentalizmus kísértéseitől. Youngot például nem szerette,⁸ „ámbar magam sem vagyok igen víg, de az ő szomorú és mindenkor a felhők közt járó homályos epesárgját nem szenvedhetem és olvasásában egészen elfáradok” — írta. Ossian varázsa egyetlen egyszer ejtette meg, akkor is a saját gyászára keresett kifejezést benne: „Evarillában szegény feleségemet siratám — mondta Kazinczynak —; megfordítottam”; s annyira személyes vallomása volt ez, szemérmesen az idegen mezbe öltöztetve, hogy 1789 szeptemberében — a „Pályám emlékezete” szerint — Kazinczynak „oly elgyengülések közt olvasá, hogy több ízben kénytelen vala letenni kezéből”. (S ez egyben arra is figyelmeztethet bennünket, hogy abban a korban még egy-egy fordításban nemegyszer sokkal több a személyes, az egyéni, a saját líra, mintsem gondolnánk.)

Idegen volt tőle az emberi lélek harmonikus egyensúlyának mindenféle megbomlása. Nemes, humánus, kötelességtudó, szilárd — s talán kissé pietisztikusan színezett — protestáns erkölcsiségét már korán kialakíthatta magában, s nyilvánvaló, hogy ifjúságát nem töltötte „marhai örömeikben”. Már a „Tavaszi estve” a kényes élet, magas polc, szépnemnél való nyájaskodások s anyagi javak után futkosások iránt bizalmatlan ifjú komoly vonásait tünteti elének, azt, aki nyugodt helytállással vállalja kötelességeit, s nem „piszeg s fél”, amikor „ember kell a gátra”. Jellemző, ha talán része van benne a véletlennek is, hogy Rádaynak éppen ez az első-ránkmaradt verse, s nem valami szerelmes vagy mulató ének: ez a kissé nehézkes menetű, lassú lábon járó, komoly, gondolataiban se nem különösen új, se nem túlságosan mély alkonyati meditáció.

Ez a lélek természetesen rezonált az erkölcsiségében, világnézetében — még bizonyos földönjáró, becsületes szürkeségében is — hasonló Gellertre. Amikor két énekét, a „Gott, deine Güte reicht so weit” és a „Der Tag ist wieder hin” kezdetűeket lefordítja, ebben a tolmácsolásban éppen úgy a saját lelkét, saját érzelmeit fejezi ki, mint az ossiáni „Evarillá”-ban a felesége elhúnytán érzett tulajdon gyászát. Éppen ezért érdemes jobban is figyelemre méltatni őket, s nemcsak úgy, mint a magyar Gellert-kultusznak vagy a magyar műfordítás történetének adalékait. Hiszen Ráday, részben a „Tavaszi estve” gondolatait ismételve meg, egészen a maga szívéből mondhatta újra magyarul a „Kérés”-ben azt, amit Gellert németül sugallt neki:

Nagy gazdagság nem szédít el,
Világ kincsét nem kérem.
Adj annyit, mint amennyi kell,
És azzal én beérem.
Adj bölcs elmét s azt el ne vedd,
Hogy téged s a te küldötted
S magam megesmerhessem.

* KL. I. 159.

Német mesterét elég híven s ügyesen követi, s meglepően teljesen, kihagyások nélkül fér el formahű magyar strófaiban az eredeti tartalmi mondanivalója. Ahogyan például a németnek ezt a két sorát:

Im Glücke Demut, Mut in Not,
Das wollest du mir geben —

szerencsés leleménnyel, egyenértékű magyar fordulattal megoldja:

Jó sorsban adj elégedett,
Balsorsban bízó szívet —

az, különösen korához képest, nem lenézendő fordítói teljesítmény.

De van ebben a fordításban más valami is, amit érdemes megjegyeznünk. A harmadik strófa végén a német és a magyar vers közt van egy rebbenésnyi kis eltérés — nem súlyos vétség a hűség ellen, éppen csak annyi, hogy Ráday egy gondolatot egy árnyalattal erősebben hangsúlyoz, mint eredetije. Éppen csak annyi, amennyiben a saját egyéniségének hangja egy pillanatra kicsendül mintája alól. A német így szól:

Mein wahrer Ruhm sei meine Pflicht,
Der Ruhm vor deinem Angesicht,
Und frommer Freude Liebe;

a magyar pedig így:

Előttem legfőbb becsület,
Ha véghezvittem tisztemet,
És ha a jók szeretnek.

Ráday az idézett német rész második során egyszerűen átsiklik, meg sem próbálja, hogy ezt a gondolatot valahogyan átmentse; számára a lényeg a németben a „Pflicht”, a *kötelesség* eszméje; fordítói — költői — gondja arra irányul, hogy ezt (vagyis azt, amivel a saját ihlete a leginkább együttremeg) minél teljesebben és plasztikusabban formálja meg magyarul.

„Tiszteként járni”, kötelességét gyakorlott tiszte mellett véghez vinni — ahogy a másik fordításban, „A kereszténynek estvéli maga megvizsgálásá”-ban mondja: ez Rádaynak központi gondolata. Annak nyomatékosabb illusztrálására, mennyire személyes érzése és élménye mindez — hogy életének milyen központi irányítója az a kötelességélmény, melyről e Gellert-fordítások vallanak, elég melléjük odaállítani Kazinczynak erről a „kötelességteljesítő” Rádayról tett nyilatkozatait: az 1764-i diétán való viselkedéséről például, amikor azoknak a sürgetésére, „akik ismerék értelmét”, noha eredetileg nem volt szándéka beszélni, „szólt s úgy szólt, amint várták”; mert „hallgatást neki engede tisztasága, nem soha fondorkodást”.

Ha két fordítását sorról sorra egybevetjük eredetijével, s ha az eredeti német magyar értelmezésében igyekszünk tetten érni magának a fordítónak az egyéniségét, úgy tűnik föl számunkra, mintha Gellert szemlélete és gondolkodása kissé teológikusabb lenne, Rádayé viszont inkább moralista (s Gellertnél, a protestáns teológusnál, ez a szemlélet és gondolkodásmód természetes is). Már a „Kérés” imént idézett három sorának tolmácsolásában megfigyelhető ez az önkéntelen „eltolás” a teológiai-filozófiai felől az erkölcsi irányába; az, amit a németből elejt (*Der Ruhm vor deinem Angesicht*), az a Gellertre jellemző *teológiai*; amit helyette erősebben kidomborít, az a Rádayra jellemző *erkölcsi*.

Mindez talán még szembetűnőbb a „Prüfung am Abend” fordításának második versszakában. Gellert szövege a következő (az elmúlt napról van szó):

War's in der Frucht des Herrn, dass ich ihn angefangen?
Mit Dank und mit Gebet, mit eifrigem Verlangen,
Als ein Geschöpf vom Gott der Tugend mich zu weihn,
Und züchtig und gerecht und Gottes Freund zu sein?

Ráday első két sora híven megfelel a németnek, a harmadik és negyedik azonban eltér tőle, s ebben az eltérésben talán még világosabb a teológiaiak a morálisba való „átjátszása”. A német harmadik sora — prózába fölöldva — azt mondja: az embernek *mint Isten teremtményének (als ein Geschöpf vom Gott)* kell magát az erénynek áldoznia. Rádaynál ennek a teológiai jellegű gondolatnak nyoma sincs; a következő sor „Gottes Freund” (Isten barátja, aki igazságos és erkölcsös) gondolatának sem. Értelmezéséből nyilvánvaló, hogy őt, egyéniségének megfelelően, a morális vonatkozás, az igazságos és jámbor élet eszméje ragadta meg; ahogy a német verset olvasta és átélte, tudatában a *züchtig* és *gerecht* szavak oly erővel érvényesültek — s annyira csak ezek —, hogy amikor a költeményt lefordította, ezt a két sort önkéntelenül „átértelmezte” egy kicsit a maga „szája íze” szerint:

Kezdém-e vajjon azt az Isten félelmével
Áldás s könyörgés közt? és oly elszánt elmével,
Hogy célommá tegyem az egy tökéletet,
Az igazságot és a jámbor életet?

Van még egy további jellemző kis személyes „vallomás” ebben a fordításban, a harmadik strófa harmadik sorában. E strófa második sorpárja a németben:

Mir und der Welt genützt, und jeden Dienst getan,
Weil ihn der Herr gebot, nicht, weil mich Menschen sahn?

Rádaynál:

S azért dolgoztam-é embertársam javát,
Hogy isteni hagyás, nem hogy emberszem lát?

Gellert azt kérdezi, használt-e *magának s a világnak*; Ráday azt, munkálta-e *embertársai* javát. Mert a *világ* Ráday számára elsősorban ezt jelenti: *embertársait*. A célul tett emberi magatartás, a „tökélet” — (talán erre magyaráította a *virtus-t?*) — az erény az ő szemében, az ő életének egész gyakorlatában: állandó nyíltszívű készség, folytonos megértés és rendelkezésre-állás embertársai iránt. A verseiből — illetve fordításaiból — kielemezhető képet itt is kiegészíthetjük más adatokkal, elsősorban megint Kazinczy följegyzéseiből jóságáról, áldozatkészségének finom, tapintatosan nemes formájáról: amikor a másokon segítő mintegy szívességnek érzi a segítségére rászoruló részéről, hogy segíthet rajta. Gondoljunk arra a „Magyar Pantheon”-ban is, „Pályám emlékezeté”-ben is megörökített jelenetre, amikor Kazinczy Aszalayval 1789 novemberében meglátogatta Rádayt az Arany Csillagban, s az öreg éppen inasával pörlekedett, amiért az elküldött valakit, aki gazdájától kért segítséget. Gondoljunk jobbágyaival való rendkívül humánus, bennük is az embert látó és tisztelő, korában egészen rendkívüli bánásmódjára, vagy a fiatal írók — egyáltalán minden hozzá forduló író — iránt való szíves viselkedésére.

Irodalmi tekintélyén túl lehetett benne bizonyos emberi vonzóerő is, valamilyen szíves és udvarias egyéniségéből áradó varázs, ami a mester—tanítvány viszonyába nemegyszer a szeretet, a bizalom és a ragaszkodás melegebb színeit keverte. Ilyesmi tapasztalható olykor Kazinczynak hozzá írt leveleiben, ilyen bizalmas, emberi hangnak, szinte személyes kitérülőkésznek vagyunk tanúi Édes Gergelynél, aki — 1792. június 23-án hozzá írt soraiban — valóságos vallomást tesz neki, életének olyan, költészetében elleplezett dolgairól, melyekről csak legmeghittebbjei tudnak. „A Galathea alatt való személy volt az a pont — írja az öregnek —, amely a legelsőttől fogva az utolsóig szívta belőlem az én elogáimat, ő volt az oka, hogy az oskolát először elhagytam, amelyet Júliában siratok, és sokat kellett volna nekem kihagyni

eclogáimból csak ezen okból, hogy valami módon valaki ezt az elalacsonyodást benne észre ne vegye, amellyel egy szűzért annyi eseteken általmentem; úgyhogy azok oly titkok, amelyeket e világon csak én magam, az úgynevezett Galathea s vagy két barátom tudja. A többinek mindig találtam oly szövevényt, mellyel cselekedetimet vagy inkább esetimet könnyen be burkozgattam”.⁹

*

Ez a kötelességtudó, komoly férfi korántsem volt olyan rideg, hogy a század anakreon-tikájának játszóbb hatásai meg ne érintették volna. Az illendő kedélyességnek sosem volt ellensége, de szűzies természetű, „virgiliusi” szemérmessége és éber józlése mindig megszabta, meddig mehet el. Édes Gergelynek írja késő öregségében ezeket a jellemző sorokat: nehogy félreértse őt Édes; arról, hogy ő csak azt tartaná jónak, ami szomorú, szó sem lehet! „Ámbár már hetvenkilenc esztendő vagyok, de mégis, minden illendőséggel kifejezett tréfákat, még a szerelemre nézve is (ha azok az obscoenitást vagy lasciviát elkerülik) elszenvedhetek; sőt magam is írtam kivált ifjabb koromban ilyeneket; aminthogy nem adtam volna némely Anacreonból választott fordításomat a Museumba és Orpheusba, ha az ilyen ártatlan verseknek utálója volnék, de csakugyan mégis Anacreont (ahol tovább megy az illendőségnél) magyarra nem fordítanám”.¹⁰

Élvezni tudta — úgy látszik, bizonyos gyermekes naivsággal — a pajkosabb tréfákat és anekdotákat is. Kazinczy őrzött meg egy ilyen jelenetet, mikor az öreg — akinek egy Kindleben nevű német prédikátor könyvéből olvasott föl, hogy amíg Klimesch rajzolja, ne izegjen-mozogjon — igen jót mulatott egy meglehetősen pajzán történeten; mint ahogyan nyilván megnevelte Boccacciót vagy La Fontaine „Contes”-jait is. Arra azonban mindig gondosan ügyelt, hogy viselkedése, szereplése a világ előtt méltó legyen „tisztjéhez” és korához. Ezért kérte, hogy beküldött Anacreon-fordításait a Múzeum csak valamelyik későbbi számában közölje: „Én ugyan azt, hogy Anacreonból darabokat fordítottam, nem szégyenlem — írta — ugyanis a legártatlanabbakat igyekeztem választani; de mégis azt, hogy Anacreonból való fordításaim menjenek legelőször is be a gyűjteménybe, valósággal szégyenleném, minthogy már ilyen idős embertől akárki is csak először másfélét várna”.¹¹

Ugyancsak Kazinczy beszéli el, hogyan mondott egy alkalommal „paradicsomi ártatlansággal” olyasmit, amit nyomban „felkaptak a pajkosok” — s az egész jelenetből, az egész beállításól csak Ráday naivitása derül ki. Egy versében — „Két Venus s különböző két fajok” — a hajdani tiszta magyar szerelmi erkölcsök hanyatlásán bánkódva ő maga említi „szűz muzsáját”; s ez nála nem stílárius szólam, hanem tiszta valóság.

Érthető, ha ez a lélek vonzódott a mese műfajához; különösen kedves lehetett neki gyermekiességnek és erkölcsi bölcsességnek, bujkáló humornak és józan életfilozófiának az az elegáns ötvözete, amellyel La Fontaine-nél találkozott, s amelyet megpróbált, ha nem is formahűen, de legalább hangvétele könnyedségében hasonlóan magyarul is megszólaltatni néhány „szabad követésében”. A mese különben is divatos műfaja a kornak, részben mint az irodalom ekkortájt erősen hangoztatott nevelő (erkölcsnemesítő és közönségszerző) célzatához kiválóan alkalmas közerthető költői forma, részben a külföld: La Fontaine, De La Motte, Breitinger és Gellert tekintélye alapján.

Erkölcsei komolysága gyermeki kedélyességgel párosult, egyéniségének s kedélyvilágának két szélső határa ugyanaz, mint kevéssé eredeti, de mégis őt magát tükröző költészetéé: a „Tavaszi estve”, a „Kérés”, „A kereszténynek estvéli maga megvizsgálása” kötelességtudó morálja egyfelől, a szemérmes anakreon-tika és a mesék humoros-mosolygós világa másfelől.

S mert ennek a főrendű, anyagi gondok nélkül élő literátornak megadatott, hogy magához, egyéniségéhez formálja, ízlése szerint alakítsa ki a környezetet, melyben él: oly szerencsé-

⁹ Figyelő 1878, 365.

¹⁰ Figyelő 1878, 355.

¹¹ KL. I. 256, II. 22, 24.

sek vagyunk, hogy ezt a maga képére és hasonlatosságára idomított környezetet is kivallathatjuk gazdájának jelleme felől. „A péceli palotában festett képeknek rendi” mindenestül az ő invenciója volt. 1764-ben a diétán jutott ismeretségbe egy falfestővel, akit aztán lehozott Pécelre, és kifestette vele könyvtártermét: francia Ovidius-illusztrációkat vitetett vele a falakra, fehérben és feketében, „mintha ott kolosszális nagyságú rézmetszetek függenének”. A metszeteket ő válogatta ki, a falképek alá ő írt egy-egy magyar hexametert. Az egész mű az ő lelkét tükrözi, az ő életfilozófiájáról tanúskodik. Az 1825. március 31-i szerencsétlen tűzvész következtében ugyan a kastély zsindelyzete elégett, s a bibliotéka mennyezete beszakadt, a Phaeton bukását ábrázoló tetőkép tönkrement, s az oldalsó faliképek is bekormozódtak, de több leírást is ismerünk róluk: tudjuk, mit ábrázoltak, és Ráday magyarázó versei is ránk maradtak. A mennyezetkép fölírása arra figyelmeztette, hogy

Nem szül jót a magahittség,
Vesztét köszönje magának —

elv, melyet Ráday mindig szeme előtt tartott, s mely közvetlenül egyéniségéből folyt, mert nagy tudománya ellenére is rendkívül, olykor egyenesen meghatóan szerény volt, s pusztán csak „igyekezőnek” vallotta magát (Kazinczy Orpheusának is ezt a címet szerette volna adni: „Igyekezők társasága”, mert ennél nem tud „szebb s alázatosabb nevet”).¹²

Phaeton siratása azt juttatta eszébe, hogy erejével okosan gazdálkodjék, s azon túl vakmerően s esztelenül ne csapongjon, mert

Itt igazán bétölt, hogy bú járása bolondnak.

Egy fölírat a kevésből való gazdálkodást dicsérve Rádaynak önmagával szemben való puritán igénytelenségét sejteti, egy másik az anyagi javak méltatlan túlbecsülése, a fősvénység ellen szól, egy harmadik megint a szerénység arany tanácsát ismétli:

Vallani ha kívánsz szégyent, vágyj nagyra s elérted;

egy a józan önismeretre tanít:

Aki magát szereti, az nem jól nézte magát meg,

egy, Icarus történetének örvén, az önhittség és macacsság megrovása:

Igy jár, aki tanács nélkül jár, csak maga kényén.

De a komoly erkölcsi maximák mellett helyet kapnak Ráday lelkének vígabb vonásai is — az anakreontikára rezonáló Ráday Gedeonéi: egy kép a számaron kocogó, serlegét üritő Bacchust ábrázolta, s a phaetoni veszedelmes vakmerőséggel szemben a derűs életöröm mosolyát villantotta föl:

Ha bora van, nem vágy Phaeton szekerére Silenus —

egy pedig a vízőzön elmúltának rajzával Rádaynak azt a harmonikus életigazságát és változékony, tartósan soha el nem boruló kedélyi életének azt a jellegzetességét példázta, hogy

Napfény váltja fel a felhőket és öröm a bút.

Ilyen világban élt, és ilyen volt az a férfi, akihez majd fél századon át mint támogatójukhoz és mentorukhoz fordultak a magyar tudósok és írók, Bod Pétertől kezdve, aki Heltai megjelentetésére és „literaria societas” föllállítására buzdította,¹³ a „Magyar Athenas” új, bővített kiadását tervező győri Szerencsi Nagy Istvánon¹⁴ és a Gyöngyösit mocsoktalan modern ki-

¹² KL. II. 22.

¹³ Bod Péter levelei Rádayhoz: Figyelő 1878, 172—176.

¹⁴ Szerencsi Nagy István Rádayhoz: Figyelő 1876, 182—183.

adásban közreadni szándékozó erdélyi Kovásznai Sándoron¹⁵ át a megújuló irodalom olyan ellentétes egyéniségeiig, mint Kazinczy Ferenc és Édes Gergely. Kazinczy rajta kívül nem ismert a házában olyan bírót, „aki hibáit érzékeny fülekkel és szemekkel érezze” és „akinek inkább kívánná hallani javallását”; tőle várta igazi íróváavattatását, s mikor később, már mint megreformált irodalmunk nagy tekintélyű vezére, visszagondolt rá, róla rajzolt szép portréja alá e szavakat írta: „Erit mihi semper deus”. Édes Gergely pedig fiatalos rajongással, melyből szinte kisüt a lelkes hála, így üdvözölte:

Az Isten éltesse az oly nemes elmét,
Aki úgy láttatja hazája szerelmét,
Mint báró Ráday Gedeon nagysága:
Kinek szeretete tüzének világa
Úgy hat által miránk, apróbb poétákra,
Mint a nap sugára a több plánétákra.¹⁶

*

A hasonlat túlzottnak látszik. Nem egészen az. Ma már nem tudjuk pontosan lemérni, mekkora is voltaképpen Ráday érdeme költészetünk történetében. Nagyszerű könyvtára egyik természetes súlypontja lett kora magyar szellemi életének — s már akkor, mikor a kor általános iránya inkább az elmagyartalanodás, mintsem a magyar műveltség elmélyülése felé vezetett. Képzeltetni, mit jelentett a tizennyolcadik század derekának szinte pusztaságban vergődő magyar tudósai számára egy ilyen nemzeti kultúránkat megbecsülő, annak emlékeit áldozatkészen fölmutató és gyűjtő főúr; mit jelentett könyvtára és e könyvtár katalógusa, melynek alapján nem egy akkori érdeklődő tájékozódott régi irodalmunk felől, mint például a Zrínyi „Ne bántsd a magyar”-ját kiadó Zilai Sámuel;¹⁷ — képzeltetni, mit jelentett főképpen a század dereka táján, amikor még sem sajtó nem volt, sem irodalmi élet, s amikor — Bod Péternek 1756-ban Rádayhoz írt levele szerint (s mily beszédes dokumentum ez nyelvünk akkori hanyatlásáról) — „a katonaságot viselt magyar nemességből való ifjak úgy kezdték attackirozni a magyar nyelvnek tisztaságát, mely annyira száz esztendőök alatt magánosan állván Európában a maga valóságában, még a sok nyelveket értő nagy Scaligernek is csudájára épen megmaradt vala, hogy nemsokára a maga épségéből kirukoltatván, avantsiroztatni fogják a pajzanok közé, hogy a parasztnak közt ha annak jósága megmarad. De azokhoz is igen bement a deák szókkal való élés a vármegyei tisztéktől, már ők is a *contributiót norma* vagy *planum* szerint *administrálják* a *Regius Commissariusoknak* s a *computuson* tesznek *demonstrációt* az *inquisitio* szerint. . .”¹⁸

Később aztán, amikor az irodalmi élet kissé megpezsduült, a fiatal írók legfőbb vágya volt kapcsolatba kerülhetni Rádayval, bejuthatni Rádayhoz. Erről is Kazinczy őrzött meg egy kedves, jellemző emléket. Az öreg, aki körül — mondja — ő már jurátus korában, 1782-ben és 83-ban sokat forgott, igen nagy barátja volt a színháznak, s ha magyar teátrumi játék volt Pesten, azt ritkán mulasztotta el. (A színház kedvelése különben családi vonás: unokája, Pál lett 1790-től a magyar színészet legbuzgóbb pártfogója. Még a híres péceli könyvtár falképeinek pusztulásában is van némi véletlen része e színészet-pártolásnak: mikor a faluban gyulladt tűz átharapódzott a kastélyra, ott először is a pesti nagy játékszín díszletei és ruhatára, meg Pál gróf teátrumi bibliotékája fogtak lángot, ez ugyanis, mint a színház árendása, ott tartotta annak dekorációit és kelléktárát). Gedeon Pécelről is be-bejárt az előadásokra; azt meg az egész cselédség tudta, hogy mikor Pesten szomorújáték napja volt, „a méltóságos úrfiakat”, a leg-

¹⁵ Kovásznai Rádayhoz: Figyelő 1876, 367.

¹⁶ Figyelő 1878, 349.

¹⁷ Kiss Áron: Szerencsi Nagy István és Kovásznai Sándor levelezéséről, Figyelő 1877, 222.

¹⁸ Figyelő 1876, 175—176.

ifjabb, III. Gedeont meg Pált hiába várják haza Pécelre, azok a teátrumban mulatnak, és legfőljebb csak éjszaka érkeznek meg.¹⁹

Az öregúr „a parterren fogott mindig helyet, nem soha lózsiban”, s ha valaki szóba akart eredni vele, ehhez nem kellett egyéb, mint az öreg háta mögött foglalnia helyet és szomszédjával „a darabnak vagy játszásnak helyes vagy hibás volta felől” beszélgetnie. Ráday ezt nem állhatta meg szó nélkül; hátrafordult, részt vett a beszélgetésben, tanított, magyarázott, javallt vagy javított, s beszélt a hármasságokról, Shakespeare-ről, Corneille-ről, Racine-ról, Voltaire-ről, Goethéról — valóságos irodalmi *cercle*-t tartott. Kazinczy szerint, aki gyakran volt a teátrumban szomszédja, és sokszor csak az ő kedvéért ment oda, „így juta ismeretségébe Földi János, Szentjóni Szabó László és sokan mások, s Ráday az igyekezőknek szabad bejárást engedte házához”.²⁵

Korának talán egyetlen, de mindenesetre legnagyobb irodalom-pedagógusa volt. Elsősorban azzal, hogy kiválóan fejlett ízlésével maga is ízlésre nevelt. Ízlésre és színvonalra, arra, hogy a költő — ezt Édes Gergelynek írta, akiből jó versíró akart formálni — „ne a munkái sokaságában, hanem azoknak magokat különösen megkülönböztető jóságában helyeztesse jövődöbeli azokból reményelhető hírét és nevét”.²¹ Ez a minőségi követelmény, melyet irodalmunkban ő állított föl először, abban az időben még egyáltalán nem volt természetes és önként értetődő: a gyöngyösistáknak nem volt érzékük hozzá, és többre értékelték az irodalomban a mennyiségi szempontokat (meg az olyasféle rimakrobatikát, mint a leoninusok szerzése), mások meg, mint Horváth Ádám is, attól féltek, hogy a magasabb kritikai igények esetleg visszariasztják a jószándékú tollforgatókat nyelvünk művelésétől. Ez utóbbiért Kazinczyig Bessenyein kívül senki sem tett annyit, mint ő, és senki több műértéssel és tapintattal; de a pusztá igyekezetet vagy tenyeres-talpas ügybuzgalmat, ha mégoly hazafias volt is, sosem helyezte a jellegzetesen irodalmi követelmények: a műfaji és stílusbeli tisztaság fölébe. De mindezt sokkal több mérséklettel és körültekintéssel csinálta, mint e téren tanítványa, Kazinczy. Talán sehol nem áll egymás mellett jellemzőbben a fiatal Kazinczy fölényes, olykor kissé szépelgő kényessége, meg az öreg Ráday bölcs, a lényegnél maradó, személyi mozzanatokat elhárító józan ítélete, mint Dugonicsra vonatkozó bírálatukban.

Kazinczy 1788 júniusában a szepességi iskolákat látogatja végig. Dugonics „Etelká”-ját viszi magával az útra, azt olvassa kocsiján. Örömmel fog hozzá, bosszúsán veti félre. Véleménye a következő: „A legizetlenebb galanteriát, a legalacsonyabb popularitást s gyermeki affektációt, hogy magyar vagyok, találtam benne. Én is csaknem a szenvedhetetlenségig, csaknem a más nemzetek megbántásáig kevélykedem abban, hogy magyar vagyok; de mégis Etelkát olvasván sok helyeken mintegy elszégyenlettem magamat, látván azt, hogy Pajtás uram magát miként teszi neveltségessé a magyar névnek illetlen s ok nélkül való emlegetésével. Elhallgatom azt, hogy a könyv, ha úgy tekintjük csak, mint románt, csaknem az Árgirus és Stílfrid klasszisaiba való”.

Így bosszankodik Rádayhoz június 21-én írt levelében. Az július 8-án válaszol. A „szenvedhetetlenségig magyar” Kazinczy berzenkedését egyszerűen elengedi a füle mellett; magáról a műről ad okos, élesszemű, helytálló kritikát, sokkal mélyebbet fiatal barátjánál, akinek az ítélete az övéhez képest, ha bizonyos fokig igaza is van, végeredményben fölületes. „A Dugonics Etelkájában magam részéről azt tartom legnagyobb hibának, hogy sok helyeken sok igen culinárjs beszédnek módjai, sőt olykor culinárjs szitkok is mentek belé — (ez különösen bánthatta a szemérmes Ráday ízlését, de nem annyira, hogy elsősorban ne műfajnak és jellemzésnek, illetve jellem és stílus megfelelésének esztétikai kérdéseit tartaná szemé előtt); — holott némely helyeken stílusában csaknem a poetica prózáig felemelkedik és előadásában majdnem a carmen epicumnak módját kívánja olykor követni. Ezen egyetlen stílus akármicsoda munkának is

¹⁹ Kazinczy: Pályám emlékezete (Abafi-féle kiadás, művei IV.) 115.

²⁰ Magyar Pantheon 5 és 31.

²¹ Figyelő 1878, 353.

igen nagy kárára szokott esni; tűrhető volna, ha ezen culináris szók csak közönséges embereknek adatnának szájokba és ugyan közönséges embereknek mondatnának. Ezekhez képest az az ítéletem, hogy Etelkát alkalmasint meg lehetne azzal javítani, hogy ahhoz semmi sem adatnának ugyan, de belőle, vagy harmada elvétettétnék, és a dolgok úgy köttetnének azután össze egymással. Nem tagadhatom — (s ez megint olyan megjegyzés, amely Ráday kitűnő kritikai érzékére vall) —, hogy a végével sem elégszem meg egészen és jobban szerettem volna, ha Etelka valóságos sebet, noha nem halálost, kapott volna, mert amint most van, a sok hosszas szánakozások után (nekem úgy tetszik): hogy amikor megtudatik, hogy semmi sebet nem kapott, és az csak olyan későn tudatik meg, végtére burleszk válik belőle.”²²

Kritikája sosem korlátozott: meglátja ő az érdemet abban is, ami nem elsőrendűen ízlése szerint való. Kazinczy például fitymálva tekint a Zrínyit átíró Kónyi Jánosra, akit korában egy kicsit divat is volt lenézni; Ráday azonban benne is talál értéket. Négyrímű tizenketteseit, de még Bessenyeitől kicsúfolt rímtornáit is azzal mentegeti, hogy „őnéki azokra a mi híres Gyöngyösink adott alkalmatosságot, akinek is szokása volt a szókkal gyakran játszani, és így szegény Kónyi is ettől megcsalatván, igen szépnek tartotta ezen szóbeli játékaikat; aminthogy többire nemcsak ő, hanem majd minden poétáink, akik négysorú és 12 szillabájú versekben írnak, Gyöngyösit inkább hibáiban, mintsem érdemes tökéletességeiben követik”. Bessenyei gúnyolódását Bacsfányi sem javallotta, de a „szegény hadi szolgának” a legszebb elégtételt mégiscsak Ráday adta, az arisztokrata, aki megbecsülte, „elnézte hibáit, de némely helyeken csodálta is” — s ezt éppen egy a finnyás Kazinczyhoz írt levelében, 1788. január 4-éről — tárgyilagosan megállapítva, hogy anekdotikus műfajban mindaddig ő a legelső: „Az ilyen apró históriácskáknak előadásában, mégpedig naive előadásában egész addig jobb elbeszélőnk nincsen, és ha valamivel többet tanult volna, magyar Fontainet vagy Rabenert várhattunk volna belőle”.²³

Legnagyobb jelentősége azonban alighanem annak a kritikai állásfoglalásnak volt, amelyet egyfelől a gyöngyösiánizmus, másfelől a divatos leoninus-költészet kérdésében tanúsított.

Az elsőt illetőleg ő volt az, aki a helyes értékrendet helyreállította, és nemcsak hogy Zrínyit „fölfedezte”, és Gyöngyösi fölé emelte, hanem Gyöngyösinek — akit pedig becsült és kedvelt — és modorának hibáira és veszedelmeire is okosan rámutatott. Elismerte „eleven ségeit és nyájasságait”, meg verseinek harmóniáját, de megróttá „szükségtelen kiterjeszkedéseit” s azokat a formalisztikus vonásait, melyeket, kései követőiben a túlságig vive és szinte a bálványozásig növesztve, valóságos irodalmi irányná csontosodva szemlélhetett.

Zrínyinek ő volt első igazi méltányolója, ő hívta rá föl Kazinczy figyelmét, s gondosan óva a „Zrínyiasz” minden olvasóját a versformára vonatkozó „eleve való ítéllettől”, olyan elveket mondott ki Zrínyivel és verselésével kapcsolatban, amelyeket ma is a legmesszebbmenően figyelembe kell vennünk.²⁴ Az első: ne ütközzünk meg Zrínyi „ritmusain”, mert „ezekre kevesebbet vigyázott Zrínyi, mintsem a válogatott szókra és a dolgoknak eleven kirajzolására”. Fontosabb volt tehát számára az erőteljes és jellemzetes, mint a sima és behizelgően gördülékeny kifejezés. Ezért a formára „kevesebbet vigyázott”; nem valaminő eredeti, egyéni versmértékben, valamilyen régibb vágású, még meg nem állapodott cezúrájú tizenkettes sorban írt, hanem úgy, hogy a formára — maga elárulja — kevés gondot vetett, márcsak azért is, mert sietve dolgozott, egyetlen télen, pár hónap alatt írta nagy művét, s korigálnia már nem jutott ideje; neki nem volt olyan pompás formaérzéke, mint Gyöngyösinek, akinél ritmikailag már „elméjének első szülése” is hibátlanul szólt, úgy, hogy gondolata már szinte fogantatásában 6/6-ra tagolódt.

KL. I. 191—195.

²² KL. I. 158—159.

²⁴ KL. I. 158.

Zrinyi bizony „nem tartotta meg a hemisztichiumot a hatodik szillabában mindenkor, hanem azt olykor a hetedik, sőt néha más szillabákra is vitte által”. Ráday szerint nem hibából, hanem szántszándékkal: hogy kifejezése hatásosabb, erőteljesebb legyen, verse pedig a monotonitást elkerülően változatos. Erre a föltevésre nyilván az vezette Rádayt, hogy Zrinyit, igen helyesen és jó érzékkel, nem cezúráról cezúrára döccenve olvasta, hanem — azt keresve, hogyan élvezhetné Zrinyi versét — „commák”, azaz vesszők, tehát a költő értelmi tagolása szerint. Mi is „másként vagyunk szoktatva”, a commák szerinti olvasást először talán mi is „csudálatosnak találjuk”, de végtére, ha megszoktuk, mi is „szépséget fogunk találni” Zrinyi versében.

A leoninusok, megrímelt disztichonok kérdésében kifejezett véleménye szintén igen fontos és útmutató volt. Erről a kevéssé szerencsés, mesterkéltszerű formáról ő szoktatta le egyszer s mindenkorra a fiatalokat. Földi János a nyolcvanas évek elején, mikor még „halasi mester” volt, leoninusok írásával szórakozott (kettőt, a Pásit nevű szép lányról, meg a Torma nevűről faragott pajkos epigrammáit ekkor, 1783-ban küldi meg Kazinczy László poéta-testvérenek, Ferencnek), s amikor a Magyar Múza 1787-i folyamában megírja nevezetes verstani tanulmányát, még meglehetősen engedékeny a leoninusok kérdésében: a forma nehéz ugyan, de a közönség előtt „kedvességet talált”, s benne „talán még az ezt kezdő deák nyelvet is fölül-múljuk”; sőt még ékeesebbé is tehetjük; tehát, „minthogy ezekre mások vágynának, már csak folytassuk ezeket is”. Később azonban, kéziratban maradt verstanában már határozottan elítéli a disztichon megrímelését — bizonyára Rádaynak, mivel közben ismeretségbe került, izléstisztító hatása folytán.

Mi volt Ráday legfőbb kifogása a „kétszeres versek” e fajtájának a másik Gyöngyösi, János által oly nagy tekintélyre jutott gyakorlata ellen? Miért küzdött, tőle egészen szokatlanul „tüzesen” a „közép kádenciák” divatja ellen? Miért tervezett kimerítő jegyzetet a leoninus ellen (de sajnos csak tervezett), miért akarta még pár hónappal halála előtt is ez a galambszelíd ember „keményen megtámadni” — mint Édes Gergelynek 1792 márciusában írja — a leoninusban verselődtek? Miért tanácsolta minden ifjabb költőnek, hogy „a mértékre szedett versben ne vegyíts soha ritmust” — azaz a disztichont sose rímeld meg? Elsősorban azért, mert ezt az egész gyakorlatot meddő cicomázásnak tartotta, a költői erő fölösleges vesztegetésének, végeredményben versellenes játéknak, melyben „a hangra szorosan — Szükség vigyáznod, mint gondolatid velejére”. A gondolat és forma művészi egyensúlyát féltette tőle; attól óvta költészetünket, nehogy az üres forma a vers mondanivalója s az értelem és világosság ellenére mintegy zsarnoki fölsőbbiséggel érvényesüljön — mint ahogyan érvényesült is ezekben a „véghangban játszó versekben”, melyekben „a kádenciák a vers értelmében kárt tettek”. Hogy a költeménynek ez az értelmi tisztasága, formának és „tartalomnak” ez a harmóniája mennyire szívügye volt Rádaynak, mi sem mutatja jobban, mint hogy e minden összekoccanást kerülő, senkit megbántani nem kívánó ember ebben az egyetlen kérdésben még a nyilvános polémiára is hajlandó volt; verset írt a leoninus nagymesteréhez, Gyöngyösi Jánoshoz, s ezt nemcsak kéziratban engedte látni bizalmasainak, hanem a közönség elé is bocsátotta.²⁶ A költemény Ráday egyik legjobb, mindenesetre legfrissebb, leglendületesebb és legeredetibb darabja; azért is, de meg azért is, mert világosan összefoglalja a kérdésben (s általában a versről, forma és tartalom viszonyáról) vallott, máig helytálló fölfogását, megérdemli, hogy jelentős részében idézzük. Honnét van az, Dienes (azaz Gyöngyösi) — kérdi —, hogy te nagy gondal faragod ki verseidet s telerakod őket válogatott szavaid rubintjaival, nálad „minden versvég közepével hangba megegyez”, mégis írásodban elevenség?

Megfelelek s adom egyszersmind ezutánra tanácsul,
Hogy soha verseidet te nagyon ki ne vedd erejebkűl
Sok piperézéssel. Higgyed, valaki maga versét

²⁶ KL. I. 119.

Kelletinél feljebb szereti cifrázni: az úgy jár,
 Mint amaz orcáit vakoló dámácska, ki mentül
 Több pirosítóval keni képét, annyival ocsmányb:
 Vagy mikoron valamely kerekét lekötöd szekerednek:
 Nem forog az, csak csúsz, s a többi se jár szabadossan:
 Szintügy, amely vers megmért lábokra van osztva,
 Ha közepét s végét ritmus nyűgébe szorítod:
Kötve van ott az eszed, s miket írj : két szócska parancsol.

Valóban, „métely” volt ez költészetünkben (ahogy a vers szellemes utolsó sora mondja: „Istenem, e mételyt hársítsd el a magyaroktól”); s hogy „elhárítottat”, abban Rádaynak nem kis része volt; Kazinczy is, Édes Gergelyhez 1791. augusztus 17-én írt levelében, elsősorban az ő érdemeire (és a „Dienes”-re) hivatkozik.²⁶ Ebben a levélben különben Kazinczy elég fölüeny és barátságtalan hangnemben oktatta ki a hozzá forduló Édest arról, hogy a leoninus barbár dolog, s „ahol ez a szerencsétlen neme a poézisnek kedvességben vagon, ott az aesthesisnek hajmalló sugarát sem lehet még látni”, s a görög-római mértékre vett versben „szenvedhetetlen ez a gyermeki pattogás, ez a gyermeki pipere”. A címzett zokon is vette ezt a hangot; Rádaynak panaszkodott miatta, bár lényegében annak is ugyanez volt a véleménye, csak hasonlíthatatlanul több tapintattal és gyöngédséggel tudta előadni. „Kazinczy úrral is kezdtem levelezni, de mindjárt az első levele teljes lévén néminemű sértő mondásokkal és kifejezésekkel, igen érzékenyített” — írta Édes Gergely megbántottan öreg mentorának 1792. január elején. Kazinczy kiméletlen volt mint vérbeli literátor, ő csak az irodalmat, az irodalmi problémát látta, keményen forgatta a nyílt sebben az operáló kést, s nemigen törődött az érzéstelenítéssel. Ráday viszont, mint nyilván maga is érzékeny, néha úgy látszik, egyenesen mimóza természetű ember, mindig figyelembe vette az embert is, s ahol hibát vagy tévedést látott, azt bölcs szeretettel gyomlálgatta és próbálta helyes irányba terelni. Ő a mások érzékenységét végtelenül tiszteletben tartotta. Leveleit például nem maga írta, hanem titkárnak mondta tollba, de amikor Kazinczy Gessnerjén — pedig annak kifejezett kérésére — javítási javaslatokat tett, ezeket ő maga vetette papírra, nyilván tapintatból, nehogy korrekciói esetleg „megszégyeníték” egy idegen harmadik előtt Kazinczyt; s a csomagot: kéziratot és javaslatait pecsét alatt küldi vissza Kazinczynak, „azon okból — mondja —, hogy abban magam reflexióit is külön papirosra hozzá ragasztottam, nem akarván, hogy azokat minden ember olvassa”.

Amikor Dugonicsról közli véleményét Kazinczyval, záradékol megjegyzi: „Én ezen ítéletemet csak az úrnak írom, mert senkivel sem akarok összeháborodni”. Amikor a postgyöngyösiánus Pots András újonnan megjelent verseiről mond kevésse hízelgő bírálatot (de még mindig ezerszer enyhébbet, mint Kazinczy, aki Pots egész kötetét „lúdforma gágogásnak” minősíti), hozzát teszi: „Ezeket csak az úrnak magának in confidentia írtam, mert senkivel is összeveszni, annyival inkább senkit rágalmazni nem kívánok”.²⁷ Bírálat és „rágalom” az ő fölfogásában még majdnem egybeesik; egész, in *confidentia* maradó bíráló magatartása egy régibb nemzedék fiára jellemző, akitől még idegenek az irodalmi élet és kritika nyílt, harcos formái; nem úgy, mint Kazinczynál, akinek — jellemzően az ifjabb nemzedékre — valósággal ez az életeleme. Rádaynál ebben a visszahúzóadásban talán valaminő öröklött arisztokratizmusra is gyanakodhatnánk; de tartózkodásának okát bizonyára ezúttal is — akárcsak fontos kezdeményei félbehagyásának és sok terve meg nem valósításának esetében — sokkal inkább kissé félénk, „pennacsatáktól” viszolygó, gyöngéd és tapintatos egyéniségében kell látnunk.

*

²⁶ KL. II. 222.

²⁷ KL. II. 228—230.

Ez az egyéniség, adottságaival és hiányaival, nem annyira az elsődleges alkotásra volt alkalmas, mint inkább arra, hogy költészetünk műhelytanulmányaival, formai kérdéseivel foglalkozzék. Ezek valóban élénken érdekelték is. „Próbái” nagyrészt ilyen jellegűek, egy-egy ilyen probléma körül való kísérletezések. „Telemachus kezdetének” próbájánál például az a magyar verselés akkori állapotában nagyon fontos kérdés foglalkoztatta, hogy „vajon melyik versneme a legalkalmasabb arra, hogy a fordítás mentől rövidebb legyen” — ezért fordította le ugyanazt a kis szakaszt először négysorú stófákban, Gyöngyösi szerint, aztán „kétsorú versekben”, trocheusi lejtéssel, him- és nőrim, s a cezúra előtt éles és lágy végződés váltakoztatásával, a „Tavaszi estve” formájában, végül hexameterekben. Itt a vers tömörebbé, a fordításnak az eredetihez simulékonyabbá tétele kötötte le a figyelmét; a vergiliusi eklogák megmagyarításában egy másik probléma izgatta, egy stílári kérdés, melynek szintén megvolt a maga időszerűsége. Amikor a magyar költészet átvette az antik formákat, nevezetesen a hexametert, nemcsak azzal a föladdal került szembe, hogy a magyar szavakat időre mérje, hanem egy versmondattani kérdéssel is, mely a két nyelv, latin és magyar alkati különbségéből adódott: vajon a magyarban mennyire lehet és szabad az összetartozó szavakat egymástól elválasztani, a magyar mondatot „tövel-heggyel összehányani” a latin példájára, ahol azonban a nemek és vonzatok a szétszórt tagok együvértartozását nyomban világossá teszik, míg a magyar nyelvnek erre módja és lehetősége nincs. Ahhoz, hogy a magyar mondandó a daktilusok és spondeusok szabályosan kimért folyamába illeszkedjék, a megszokott, sima, prózai renden természetesen módosítani kellett, a szórendet egy bizonyos fokig meg kellett bolygatni, amiből viszont bizonyos feszesség, feszültség, szokatlanság keletkezett — a versmondat erős eltávolodása attól a kényelmes, *parlando* modortól, melyre kiváltképpen a négysarkú tizenkettes szoktatta. Legmesszebbre (legnaivabban) Baróti Szabó ment el ezen a téren, és nyomban sok heves ellenkezést váltott ki. Ráday — Dugonicsról írt megjegyzéseiből is látni — sokat gondolkodott a műfajok stílusbeli tisztaságáról, arról, hogy minden mondanivalónak megvan a maga alkalmas műfaja, és minden műfajnak a maga saját stílusa, hanglejtése; így eszmélhetett rá arra — még Mária Terézia életében —, hogy vannak hagyományosan hexameteres költői műfajok, melyekhez nem illik az a szokatlanabb, ünnepélyesebb hangulat, ami a magyar nyelv és az időmértékes sor, a hexameter találkozásából keletkezett, s az epikában vagy az ódában nagyon is helyén van. Ilyen műfajnak látta az eklogát: lazábbnak, kötetlenebbnek, közvetlenebbnek, olyannak, amely a költővel szemben más stílusigényt támaszt, mint akár egy óda, akár egy elégia. Ezért aztán, mikor Vergilius pásztori verseinek fordításához látott, ennek a stílusproblémának a megoldására tett kísérletet (s bizony nem sok kortársa lehetett, akiben ilyen kérdés egyáltalán felmerült); legfőbb igyekezete — mint mondja — az volt, hogy fordítása „mentől jobban hasonlítson a kötetlen beszédhez, úgy, hogyha egyhuzamban irattatnék s commák szerint olvastatnék, majd alig lehetne a közbeszédtől azt megkülönböztetni”.

Bizonyára a Gyöngyösitől fogva mind egyhangúbbá váló magyar verselés fölfrissítésének szándéka, meg a nyugati irodalmak példája ösztönözte már kora ifjúságában legnagyobb jelentőségű kísérletére: rím és időmérték összekapcsolására, a nyugat-európai formák meghonosítására. Ő maga első próbájának, a „Tavaszi estvé”-nek jegyzésében német és francia regulákat emleget. Ezt a két irodalmat jól ismerte, s bár az „Árpádról irandó bajnoki ének kezdeté”-nek alexandrinokból egybeszerkesztett stófakompozíciója inkább francia példához igazodást enged sejtetni (talán Malherbe-re gondolhatunk, akinek munkái megvoltak péceli könyvtárban, s akit „maga is igen becsült”, talán Jean Baptiste Rousseau-ra, akiről megemlíti, hogy a franciák Malherbe mellett másik nagy ódaköltőjüknek tartják),²⁸ s hangnemében is a francia ódaköltőkre emlékeztet — példaképe elsősorban mégiscsak a német költészet volt. Annak mozgalmait figyelte, annak lapjait járatta, saját ihletét annak kész alkotásait megmagyarítva fejezte ki; s ezt a hajlandóságát a kortársak is tudták. „Gróf Ráday is a németek felé irányította

²⁸ KL. I. 183—184.

²⁹ KL. II. 29.

volna a kezdő költőnő, Molnár Borbála figyelmét." Édes Gergelynél érdeklődött felőle – 1792. március 30-i levelében —, s közvetve ezt a bölcs tanácsot adta neki: „Tud-e deákul, de nevezetesebben érti-e jól a német nyelvet, ha mindjárt a beszédre nézve annak tökéletességére nem mehetett volna is, mert így némely híres jó német poéták olvasásának tanácslásával még nagyobb poétriát várhatnánk tőle”.³⁰

A „Tavaszi estve” említett jegyzésének tanúsága szerint Ráday a francia verselés reguláival nem volt egészen tisztában; verslábak olyan vegyítéséről beszél, aminőt csak ő magyarázott bele tévesen a francia darabok ritmikájába, s amikor azt mondja: inkább a franciákat követve ő is élt helyenkint ilyen vegyítéssel, trocheusai közé „olykor pyrrhichiust, igen ritkábban jambust szórva”: ez voltaképpen azt jelenti, hogy a fülére, ritmusérzékére, ritmus-hallására bízva magát, ott ahol ez a jóhangzást nem bántotta, bizonyos (magyaros) szabadsággal élt, s nem föltétlenül merev feszességgel kezelte formáját: ezúttal a tizenötösztótagos trochaeikus sort. Erre az elméletre oktatta aztán Kazinczyt is, aki szerint „ő taníta bennünket rimes verseinket skandálni is”. A dolog eleinte bizonyára nem ment egészen könnyen; a tanítvány kadenciás darabjaira vonatkozólag ismételtlen kéri a mester útmutatását, mert „amit nagysád Pécelen méltóztatott mondani, nem értem meg tökéletesen”, úgyhogy Ráday 1791. február 14-i levelében konkrét például véve Kazinczy egy nemrégén küldött versét, a „Bor mellett” címűt, még egyszer megmagyarázza elveit.

Ezeknek lényege: trocheusi versben páratlan szótagszámú sorban (him-versekben) az utolsó, csonka ütem (remanens szillaba) előtt mindig tiszta trocheusnak kell állnia, vagy legföljebb spondeusznak (ez utóbbi szabadságot mai versérzékünk nem igen tűri meg); egyébként azonban a lábak nemcsak trocheusok és spondeusok lehetnek (ami Ráday szerint a német regula kívánalma), hanem daktilusok, pyrrhichiusok, chorijambusok, sőt még anapestusok és jambusok is (ahogyan ő gondolja: a franciák szerint). A jambikus versek szabályai pedig: ennek éppen a fordítottja. Arra az egyszerű verstani igazságra, hogy ereszkedő sorokba csak ereszkedő lejtésű lábak, emelkedőbe pedig csak emelkedők valók — amit már Földi is tudott, Csokonai pedig később határozottan megfogalmazott: — erre Ráday, úgy látszik, még nem eszmélt rá kellő világossággal. Nyilatkozatait olvasva az embernek az az érzése, hogy túl bonyolultan gondolkodott ezekben a verstani kérdésekben, még távolról sem azzal a természetes, talpraesett egyszerűséggel, mint utóbb Csokonai. De ez érthető is: az új versnemben ő volt az úttörő, s ebben a kezdeti állapotban a dolgok megfogalmazása még korántsem lehetett olyan könnyű, mint később, amikor ez a verselés már nemcsak kialakult gyakorlatra tekintetett vissza, hanem jóformán túlsúlyra is jutott költészetünkben.

A nehézségekhez prozódiaink tisztázatlansága is hozzájárult. Mi a hosszú, mi a rövid, mi a közös szótag? Ez akkor még egyáltalán nem volt eldöntve; éppen Ráday idejében folytak felőle a legadázabb viták. Ráday például a többszótagú szavak utolsó szótagját tetszés szerint hol rövidnek vette, hol hosszúnak, mint itt:

Kelletlenül feljebb szereti cifrázni: az úgy jár —

ahol először hosszú, aztán közvetlenül utána rövid. A szigorúbb verselési elveket valló, kényesebb fülű (és jobb ritmusérzékű) Földi János az ilyesmit nem tűrhette; az illetén, szerinte túlzott és „illetlen” szabadságokat keményen megróttá Kazinczyban, de visszamenőleg, halála után kezdeményezőjükből, Rádayban is. „Ugyan barátom — írta Kazinczyknak 1793. augusztus 12-én —, hogy vakíthatott meg annyira a boldog emlékü gróf Ráday didbáb sánta verseivel némellyikötöket és hogy ronthatta el füleiteket, hogy higgyetek az ő hitvány, fundamentum nélkül való reguláinak, melyekben ő is Losonczy István hajdani kőrösi rektortól megcsalatott, hogy a magyarban minden monoszillaba rövid szó és minden polisillabának is utolsó rövid szillabája hosszú lehessen, valamennyiszer akarjátok? Ugyan hogy mérítek ti a szillabá-

³⁰ Figyelő 1878, 357.

kat? Gondoljátok-e, hogy megegyez ebben az egész magyarság veletek? és hogy ez verseitekben nem oly gáncs, mint a tört keréknek minden fordulásán való unalmas döccenése? — Az öreg gróf Rádaynak eltűrtük azt életében, mert öreg, mert báró, mert gróf volt, s kívántuk, hogy dolgozzon, amint tud, és senki nem merte megkedvetleníteni, s kár is lett volna; de érdemel-e a hiba követőket? még Homér s még Virgil sem a hibáiban”.³¹

Földi ingerült s kissé túl szigorú; ezen a téren Kazinczy nemcsak sokkal méltányosabb volt, hanem igazságosabb is. És helyesen tette, hogy a verselésnek ezt a fajtáját róla nevezte el, „Ráday módja szerint” valónak, „mídmőn a vers kadenciára is vevődik, de egyszersmind skandáltatik is” — ahogyan 1802. március 31-én írta Virágnak, például Ráday egy sorát idézve, a Gellertből fordított „Kereszténynek estvéli maga megvizsgálása” első versét. Mert igaz ugyan, hogy Földi Rádaytól függetlenül talált rá kadencia és mérték összekapcsolásának szép titkára; igaz ugyan, hogy az ő első kísérlete, az anapesztus-mértékekre vett „Halotti vers egy gyenge szülőtt temetésére” szebb is, simább is, mint Ráday első próbája, a „Tavaszi estve”; de a kettő között mégiscsak negyvenöt esztendő van, s az első magyar rimes-mértékes verseket mégiscsak Ráday írta — jó fél századdal korábban, mint ahogy „a felébredt patriotizmus és nyelvszereték epochájában” a magyar Parnasszuson is megindult volna az élet.

Még megérte ennek az életnek a kibomlását, magányos kezdeményezésének sokat ígérő virágaborulását. Ő aztán igazán abban a meggyőződésben mondhatott búcsút a világnak, hogy nem dolgozott hiába.

Fia, a kéziratégető koronaőr 1792. augusztus 8-án jelentette Kassára Kazinczynak, a hű és hálás tanítványnak, hogy atyja „példás kegyességgel s közhaszonra intéztetett indulattal folytatott életének 79. esztendejében” két nappal azelőtt, augusztus 6-án éjjeli tizenkét és egy óra között „a csendes halál által, mintegy a maga szeretetének szárnyain” elköltözött e világból.

³¹ KL. II. 305—306.

NÉMETH G. BÉLA:

AZ IFJÚ PÉTERFY LELKIVILÁGA

PÉTERFY 33 FIATALKORI LEVELE*

1868-ban tette le érettségi vizsgáját Péterfy, Budán a Királyi Katolikus Egyetemi Gimnáziumban. A nyár második felében Székesfehérvárra utazott, anyai ágon rokonai, Eltérék meghívására. Amint hazaérkezett e vidéki tartózkodásából, azonnal tollat fogott, hogy tisztázza, rögzítse, és ha lehet, állandósítsa azt a viszonyt, amely e nyári multság alatt közte és a tekintélyes és vagyonos, a megyei főorvosi tisztet betöltő Eltér József családja között kialakult.

Fontos mozzanat volt ez; nem egy alkalmi találkozás illemszerű kísérő gesztusa, nem egy szívélyes ismeretség továbbszövése, ápolása. Egy fiatalember lépett be a világba, vetett számot önmagával. El kellett döntenie, mit tekint értéknak a világban s mit a maga szellemi s lelki alkataiban, mit vár a világtól, s mit adhat érte cserébe.

Hogy a helyzet nem jelentőség nélkül való, maga is érezte. „*Már egy órája gondolkodom, hogy kezdjem leveletem — írta —, „alig érzem hamarjában valaminek az igazságát oly súlyosan, mint épp — e mindennapi állításnak : — Mindennél legnehezebb a kezdet.*” Nem a levélkezdet volt számára nehéz. Iskolás éveiben mindig kitűnt fogalmazása gyors, hibátlan és ötletes voltával, s már ifjonti irodalmi kísérletek is álltak mögötte. Arra a közegre talált rá nehezen, amelyben teljes, kiszemelt levelező feleivel legalábbis egyenlő biztonsággal mozoghat. Próbál gatta a szerepeket. „*Talán — : Die schönen Tage von Aranjuez sind zu Ende.*” „*Vagy talán: Aetna tüzkeblébe mártott tüztől ittas óriás tollal irom a sötét égboltra: — mi boldog valék.*”.

Próbálgatta a szerepeket és rögtön ironizálta is őket. Nemcsak hogy így megcsillogtas sa szellemességét, műveltségét és stílusképességét, hanem hogy a hangnemet a szükségszerűség erejével terelje az általa szándékoltt felé. „*... lám, ha frázisok helyett azonnal belsőmhöz fordulok, a kezdetet nem kellett volna soká keresnem.*” Az érzelem bensősége, a lélek őszintesége, a szív kitárulkozási vágya, vagy mint egy későbbi levelében fejtegette: a barátság és hajlam tehát az a kapocs, mellyel magát a világhoz, emberi közösséghez, a társadalomhoz csatolni kívánja. Az anyag pedig, amelyben e tulajdonok s az általuk teremtett kapcsolatok testet ölthetnek, a művészet alkotásainak, az élet civilizációs formáinak együttes átélése, élvezése. Megvilágosodott előtte — most ugyan még csak heves érzelmi intuíciójának fényében —, hogy a művészi élmény s mindennemű élmény valódi, értékes befogadása szükségszerűen társas, közösségi, hogy a művészet csak akkor szerez boldogságot, ha egyszerre megismerés, kifejezés és kapcsolat.

* Péterfy e harminchárom levelét a székesfehérvári István Király Múzeum őrzi. Eltér Gizella leánya adta át őket a Múzeumnak a két háború közötti években egy, a családra vonatkozó s igen jól főlhasználható, maga által írt tájékoztatással. A leveleket s e tájékoztatást is a második világháború után eltűntnek vélték. Ezért nyomatókosan kell megköszönnöm Fitz Józsefnek és Pesovár Ferencnek, a Múzeum munkatársainak s Farkas Gábornak, a megyei levéltár vezetőjének segítségét a levelek föl kutatásában. — E leveleken kívül elsősorban a kortársi visszaemlékezéseket s Zimándi István tanulmányait használtam forrásul. Ez utóbbiak, e nagy alapossgággal és megbízhatósággal megírt munkák, mindmáig egyedül számba vehető dolgozatok a Péterfy-filológia területén. — E levelekről már jelent meg egy cikk korábban is, az Irodalomtörténet 1926-os évfolyamában (144—152. p.), de ez idézetet alig egy-két sort ad, megállapításaiban, szellemében pedig alig emelkedik egy középtskolai értesítő kegyes didaxisánál. — Az idézeteket eredetinek megfelelően adtuk magyarul vagy németül. A levelezés ugyanis, a kapcsolat második felében, hogy a németül beszélő nagyszülők is érthessék, németül folyt.

Ennek az igazságnak megérzése s valóságának kézzelfogható közelségű reménye új ismerőseinek körében, örömtől tette visszhangossá szívét. Soha ennyi s ily sajátosan kapcsolt írásjel egyetlen levélben; gondolatjeleket kettőspontok, felkiáltójelek, pontosvesszők és kérdőjelek követnek, azokat ismét gondolatjelek, változó számban, alakban és jelentésben. Nem szabad elviesnie a nagy „heuréka!” öröme egyetlen hangzati árnyalatának sem. Legszívesebben kottára szedve mellékelné mondatainak hangnemét, hangmenetét és modulációit; egy következő levelében adta is utasítást, miszerint „*scerzo tempon olvasd a főntebbi sorokat, s a viláért sem maestoso*”.

Mintha nem bizott volna eléggé leveleinek fogalmi erejében; és joggal. Mert a folyton különböztető és árnyaló, személyes élményű fogalomhasználatnak majd ő lesz talán mindmáig legjelesebb magyar mestere, ez a nyolc lapos levél azonban egyetlen — bár sok elemű — érzés árgongó variációinak alig változó hullámsora. „*A ti szivességeitek ; — a bácsi s a kedves tante irántam tanusított hajlama s jóakarata — ; a jinom társaskör — ; a klasszikus zene, különösen az őrdög-Schuman — (!) — : mindez oly csábító színben áll előttem, hogy sokára — hogy soha sem felejthetem. De hogy is felejthetném? —*” Így egyszer. Most, „*mint már mondtam, — egész nap csak az emlékezésben élek. — Nappal rólatok, s a kedves családi körről emlékezem, melynek kebelében oly jól érzem magamat ; este meg a marcia funebre szomorú (—?) hangja, Schumann egzotikus zenéje, vagy Wágner óriás akkordjai altatnak el*” s „*a kedves Gizell és Eliza képei,*” így másodszor. „... e [sok] homályos képből egy bizonyosság világlik felém, s e bizonyosság — : — hogy még egyszer elmondjam, — annak érzete, hogy mily jól találtam magamat körötökben.” Így harmadszor, s így végig az egész levélen s az egész levelezésen át.

Tizennyolc esztendő volt ekkor, s most lépett be a világba; érzései e hullámos megáradásában hát semmi különöset sem kellene látnunk, ha ez érzések — : a feszült várakozás s a bátorítását vágyó remény, a tiszta szívű hála s a már leplezni is alig bírt folytatásra unszolás, egyszóval a feltétlen, heves óhajta annak, amiben a nyáron része volt, s ami e nyáron érzése szerint vele megindult — nem volnának levelében oly, szinte az abnormis túlságig fokozva.

E találkozás körülményei megmagyarázzák ezt a feltűnő érzésintenzitást s azt is, mért vált oly jelentőssé sorsa, jelleme alakulásában ez a fehérvári epizód.

Egyik tanártársa, akit szeretett, Patthy Károly, visszaemlékezésében azt mondta róla, hogy nem volt szülőföldje. Hozzátehetette volna azt is, hogy gyermekkorra sem volt. Legalábbis nem olyan, amely e szerkezet hangulati varázskörével összeegyeztethető volna. Péterfy sohasem beszélt szívesen gyermekkoráról, s ha száján egy-egy félmondat véletlenül mégis kiszaladt, rögtön jeges hidegséggel zárta el útját a fölkakadó emlékezetnek éppen úgy, mint a feléje forduló érdeklődésnek is. Mindössze annyit mondott egy ízben említett tanártársának, hogy semmiképpen sem szeretné még egyszer átélni gyermekkorát.

Nagy szó, de hinnünk kell neki, mert csakugyan menekült, már most is menekült gyermekkorától. Még alig eszmélt, máris el akarta tépni a múltjába ereszkedő gyökérszálakat. E harminchárom lírai levélben, egyetlen esetet kivéve, makacsul elkerült minden vonatkozást és utalást gyermekéveire, gyermekkorának világára. S ez egyetlen eset is olyan alkalomra s személyre vonatkozott, aki kiemelte őt egy időre a maga világából. De gyökérzete, közössége tápláló nedvei nélkül a lélek elsorvad, s ő szenvedte is, és félte már korán a gyökértelenség, a közösséghez nem tartozás következményeit. Ez a fehérvári epizód kísérlet volt, hogy bekapaszkodjék abba, ami vágyai sugalma szerint múltja helyett múltja, emlékei helyett emlékvilága, hiányzó közössége helyett közössége lehetett volna. Első kísérlet: ez kölcsönzi jelentőségét; s rögtön alaposan elhibázott kísérlet: ez elhatározó, sőt mondhatnánk, végzetes voltát.

De miért nem volt Péterfynek gyermekkorra, s ami volt, attól miért menekült; s tovább: miért éppen itt és ekkor, Eltérék körében tette ezt az első kísérletét, s miért ütött ki ez szükségszerűen balszerencsésen?

Péterfy átmeneti korszak és átmeneti réteg gyermeke. 1850-ben, az önkényuralom nehéz első esztendejében született Budán. Családja Erdélyből kiszármazott, törzsökös kálvinista

nemes familia ugyan, de már nagyapja is teljesen vagyontalan, aki valószínűleg éppen szorultságában, valamely kis hivatala könnyebb elnyerhetése céljából cserélte át vallását a katolikusra. Apját, Péterfy Józsefet pedig már eleve alkalmazotti, azaz polgári létformájú pályára szánták körülményei; mint az elszegényedett, honorációról lett nemesség gyermekei közül oly sokan, ő is gazdasági képzést szerzett.

Ez a népes réteg, bár javarészt nemesi származású, életformájú és gondolkodású elemekből állott, a birtokos patriarkális, tartásában eleve a társadalom hierarchiájára támaszkodó nemesúr típusától az öntudatát egyéni szakismeretére, képességeire, használhatóságára építő polgár típusáig az átmenetek gazdag változatait mutatta föl. Péterfy József ennek a társadalmi csoportnak, anyagi s szociális helyzetét tekintve, azon a szélső szárnyán helyezkedett el, amely már egészen közel esett a szabadfoglalkozású értelmiségiek nálunk éppen csak formálódni kezdő rétegéhez.

Hangsúlyoznunk kell: csak anyagi s szociális helyzetét tekintve; szokásaiban, erkölcsében, magatartásában ugyanis valóban igen sajátosan, mert egyszerre szerencsésen és szerencsétlenül keveredtek jellemében a birtokos nemesúr és a vállalkozó polgár tulajdonságai. Mindkettőből megvolt benne az, ami első pillanatra, hogy úgy mondjuk, nagy benyomást tesz. Ūrias fölény, nagyvonalúság és könnyed grácia városias csiszoltsággal, tájékozottsággal és alkalmazkodó készséggel párosult egyéniségében. Gálans társasági ember, jó mulatótárs, aki vidám poharazás és elegáns bókok közben is meg tudta csillogtatni széleskörű szakismereteit és érdeklődést keltő elgondolásait is. Finom idegű érzékenységgel gyorsan beleélte magát egy-egy helyzetbe, és lelkes élvezettel, fölgyűlt fantáziával forgatta a benne rejlő lehetőségeket.

Nem csoda hát, ha több ízben igen kitűnő állásokat ajánlottak föl neki. Így, többek között, meghívta birtokára az embereit gondosan megválogató és az azok pályáját szívesen egyengető, művelt és jól gazdálkodó Haynald Lajos erdélyi püspök, megválasztották a Magyar Gazdasági Egyesület titkárának s kinevezték a nagyhírű keszthelyi Georgikon igazgatójának.

Kezdetben mindenütt jól is mentek dolgai; de lelkesedése hamar ellobbant, képzelete gyorsan kifáradt, s ekkor újra meg újra előtűnt jellemében a két említett típus néhány jellegzetes hibája. Napi munkájával nem törődött, hagyta tönkremenni a gondjára bízott vagyont, szétzúllni a kezében levő ügyeket s ugyanakkor a keletkezett zavaron halogatással, hitegetéssel, nagyozó szölamokkal igyekezett úrrá lenni; ez utóbbiak annyira hozzátartoztak lényéhez, hogy még öregkori nyomorúsága idején, szegényházi kérvényében sem szabadulhatott meg tőlük egészen. S mindez még hagyján, az igazi bajt tulajdonképpen az okozta, hogy egyre jobban megszokta a pazarlást, s így pénzügyekben sem maradt keze tiszta. Hatvanban például egy előadása alkalmával könnyed gátlástalansággal húzott ki koholt okokkal a Gazdasági Egyesület gyanútlan alelnökéből meglehetősen summát, Keszthelyen pedig tekintélyes összeggel sehogy sem bírt elszámolni. S ahogy múltak az évek, egyre gyakrabban változott hivatala és egyre jobban fogyott hitele, sőt: lassan sokáig hű gavallériája is kezdte elhagyogatni, és csak gátlástalansága maradt változatlan.

Ein ausgeglühter Lebenskünstler — mondotta róla későbbben fia Gottfried Keller szavát, egy különlegesen keserű percében.

Mert keserű percben volt része családjának bőven. Lassan bevándorolták szinte az egész országot, Buda után Kolozsvár, majd Eger, aztán Pest, majd Keszthely s ezután újra megint Pest következett. Felesége egyre növekvő szorongással, egyre megalázottabban követte e szégyentől sem ment, tragikomikus Odisszea-stációin, míg végre elfogyott ereje és válásra került a sor.

Sokat e gyötrelmes családi élet nyomasztó belső világából nem ismerünk, s ha ismernénk, sem volna jogos és illő kutatni benne. Eleget mondunk azzal, ha megemlítjük, hogy e rendkívül csendes és finom asszony, s a kifogástalan gavallér között igen heves jelenetekre került sor, s a végleges válást már jóval előbb több hasonló kísérlet előzte meg.

1849. jún. 30.

Kedves hírelgő Eliza!

És midőn már nagy szomorúság
vala a földön, elszűlé a „Berlekenben született
Jesús” a vigasztaló — így van megírva a szírá-
ban. — Iha valaha elhúztam magamnak Kép-
telni, mily öröme lehetett a sáránnyörszõs lét-
kelnek a vigasztaló eljövésén, úgy az bizonyí-
ta akkor volt, midőn berepégygöngye Kereim-
mel a te kedves leveledet jeltörtem. — Ez lege-
rősebben káncol a lár keszmen, midőn kedves
leveledet a levélhordó berepégygöngyön. Ot nap-
ja már, hogy az ügy az öröme, a haradik nap-
ján leveled, — a herediten már jobban leszen.
De hogy is ne! hisz leveled telve volt ajógy-
szerevel! — Hogy harásár illusztráljam, egy ál-
nomár beszélem el, mely leveled olvasása u-
sán megleszen. — Erős lánam Kövessermé-
nye volt-e ez álman, vagy leveledé — bi-
zonytal nem tudom, de hajlandó vagyok
az uróbbinak belajdonítani. Halljad csak!

Péterfy egyik, Eltér Elízhez írott levelének kezdő oldala

Musser erfreue dein lieber Brief, und
ausführliche Schilderung. - Gott sein Dank,
da sie ist auch wohl auf, liebt ihren
Philosophen, und grüßet auch alle
herzlich und tausendmal. - Auch
erfreue es uns, dass Elise wieder
der jahrelang gewohnten, und in einem
gewissen Sinne unveränderten Umge-
bung genießt. - Wann ich sie wohl
sehen könnte? -

Und nun Gisella, in der
Hoffnung, dass du meinen Brief nicht
der Kürze, und gar der epigramma-
tischen Kürze beschuldigen wirst -
bleibe ich allen viele Grüße sen-
dend -

dein dich hochverehrend
und
unermüdet
Philosoph.

Pest, jul. 8. 1844. -

Kálváriája éveiben az asszony egyre jobban elidegenedett a világtól. Semmi nem von oly erős falat közénk s a világ közé, mint megalázottságunk; és semmi sem fokozza oly fájdalmasan irreálisra megalázottságunkat, mint idegenségünk a világban. S aztán mire valahol valóban otthonossá, ismerőssé válhattak volna, mindig tovább kellett menniök. S mindehhez származásában és nyelvében az asszony csakugyan idegen volt e városok többségében.

Csillag Szabina német családból származott, akinek elődeit Morvából Mária Terézia és József alatt telepítették be Savolyai Jenő birtokára más polgárcsaládokkal együtt a polgáriásító közigazgatási és gazdasági reformok szolgálatára. A család nevét magyarra változtatta, s nemesi levelet is szerzett, nyelvében, műveltségében azonban megmaradt németnek, életformájában hivatalnokpolgárnak. Egy vidéki magyar nemes asszony hasonló helyzetben talán házimunkákba, szövésbe, fonásba menekült volna; Csillag Szabina a zene s a könyvek ópiumába s fia nevelésébe.

Mondják, a kisgyermek, különösen ha fiú, szülei viszályában anyja mellett érez, s ez Péterfy esetében valóban magától értetődő volt. Anyja aztán magával vitte, lelke menedékének abba a világába, amelybe, úgy vélte, megalázottsága be nem hatolhat: az irodalom és a muzsika világába, a német klasszikus zene s a német klasszikus irodalom világába.

Kik, mely szerzők jelentették ez anyai kalauzolás mellett Péterfy első, ifjúkori, félig még öntudatlan, félig már tudatos élményeit? A preklasszikusok neve nem fordul elő levelezésében, s az e levelezéshez közel álló zenekritikáiban is csak valamivel a kezdet után s akkor is csak ritkán. A romantikusoké közül azonban annál többet kettő: Schumanné és Wagneré. Ám ezekkel kapcsolatban a levelezésben lehetetlen föl nem ismerni a még friss élmény rögtöni visszhangját. A klasszika írói közül pedig kettőre hivatkozik, kettőt idéz ifjúkorában folyton: Goethét és Schillert. Közülük Goethe egész életén át a leggyakrabban, a legmélyebb átéléssel idézett költője is maradt, míg Schillerben később, férfi éveiben egyre inkább az esztétikai eszmélkedőt, a kitűnő elméleti embert látta és becsülte. Az egykorú német irodalomról, például Hebbelről, aki később oly igen mély élményévé lett, láthatólag, nem volt még tudomása. Természetes is ez, hiszen nem lapokból, folyóiratokból, hanem anyja könyveiből ismerkedett az irodalommal, s ezek úgy látszik, mindenekelőtt a klasszika vezérművei közül kerültek ki.

Nemcsak s nem elsősorban műveltsége, ízlése első forrásainak földerítéséhez szükséges mindezt számba venni. Életérzésének, élethangulatának, lelki egyéniségének kialakításához járult hozzá ez mind elhatározóan. Ne feledjük el, az egyetemes polgári kultúrában éppen a német irodalom és még inkább a német zene alkotásai voltak azok, amelyek megteremtették egy — már-már a valóság fölött lebegő — harmonikus világ álmát, lehetőségének reményét; mint később maga is annyiszor mondta, a schöne Menschlichkeit evangéliumát. A kegyetlen valóság s az összhang magas ideálvilágának e különös együttéléséből aztán a női kéz vezette gyermeklelkében szükségszerűen született meg s állandósult, életérzésének uralkodó eleme gyanánt, az egyszerre fájdalmas és édes nosztalgia.

Mert teljes mélységében átélte családjá nyomasztó belső világát. Lapszámra kínálkoznak munkáiból idézésre azok a részletek, amelyek rejtve vagy már nem is rejtve gyermekkorára utalnak vissza, s még harminc esztendő múltán is hangtalan zokogás rázta, midőn „az akut becsületességi lázban” s az ideál gyógyíthatatlan nosztalgiájában szenvedő Gregers Werle sorsáról beszélt, „ki a bánatos ember koraérettségével atyja kártyájába látott”.

Hanem ez a műveltség s ezek az élmények nemcsak menedéket és táplálékot adtak ébredő, éhes lelkének, de gátat is emeltek közéje s gyermektársai közé. Ösztálytársai javarésze még alig betűzte a német szót, neki meg már kedvencei voltak Schiller és Goethe versei között. Igaz, a városok egy részében, amelyekben iskoláit végezte, élt bőven németajkú polgárság is, csakhogy ennek irodalmi műveltsége többnyire nagyon is provinciális volt, s a Gartenlaube színvonalán mozgott.

Magyar irodalmi élményei ugyan lehettek volna iskolatársainak is, — elvben. De szinte valamennyi iskolájában gyenge lábón állt az irodalomtanítás, s tulajdonképpen nem is irodalmi,

esztétikai, hanem morális célokat követett. Tankönyvekben Sujánszky, Hiador, Szepesi Imre s más kegyes versszerzők foglalták el a fő helyet, s amennyiben mégis szerepeltek a már klasszikusnak számító magyar költők — Berzsenyi, Vörösmarty, Arany —, az is nemegyszer megesett, hogy műveiket, e morális céloknak megfelelően, módosították vagy megcsontították.

S a zenének még fokozottabban érvényesült ilyféle gátemelő, elválasztó hatása. Vegyük figyelembe, hogy a zenének, különösen a még naiv, ösztönös, nem tudatos befogadás esetében elsősorban nem élménybővítő, hanem élménymélyítő szerepe van; a meglévő élmények, mindenekelőtt az élethangulat, az életérzés élményének intenzitását fokozza, mélyíti, egyetemesíti oly szféráig, melyekig a fogalmi kifejezés — iskolatársainak fő kifejezési lehetősége — csak nehezen juthat el. Benne tehát a mondott nosztalgiát, a tiszta harmónia világába való átlépés vágyát, lehetőségének illúzióját. Nem csoda, ha már ekkor szenvedélyesen ragaszkodott a muzsikához, s már tíz esztendő korában keserű sírással könyörgött szüleinek, ne fognák ki a zeneiskolából, nehéz anyagi helyzetük ellenére sem.

De természetes az is, ha a folyton feszült, telített otthoni légkörben s e korai, tömeges műveltségi, főképp zenei élmény hatására érzelmileg nagyon is hamar érni kezdett, érzékenysége pedig egész a sérülékenységig kifejtett és egyszerre hajlott melankóliára, s arra, hogy az önleke rezdüléseit figyelő, átélő és átélvező goethei Schöngelist egy kissé nőiesebb, erősen befelé forduló változata válják belőle majd. Egy levelét ezzel az oly jellemző fordulattal zárta le: „...es ist zu spät, ich bin müde geworden, ich schliesse den Vorhang meiner inneren Welt, und sage dir ein herzliches Adieu!” A Költészet és Valóság örök gyermekszínháza nála oly stilszerűen így a belső világot mutató színpaddá változott át.

Az ilyen gyermek azonban rendszerint értelmileg is korábban fejlik társainál, eszmélkedő s ítélő hajlama előbb ébred az övékénel. Említettük, nagy átélőkészsége és heves beleélő vágya miatt nagyon is óvakodnunk kell eszéhezseiről mondott, vallomás benyomását keltő lélektani megjegyzéseit közvetlenül, áttétel nélkül reá magára alkalmazni. Abban mégis bizonyosak lehetünk, hogy midőn a gyermek Bajzáról a következőket írta, önnön fejlődésére gondolt: „Ez az érzelmesség korán éretté tevő Bajzát — így szolt —, ítéletni kezd a világról, mielőtt még gazdag képzeleti lehettek volna felőle s öreg szemeket vet a rét virágaira, melyeket az egyívású fiúk futkározás közt pajzán gondatlansággal taposnak. Mikor így a gyermeklélekbe néma komolyság furakodik, az agy is hamar működni kezd, s az érzelmes gyermek nem ritkán a legjózanabb is.”

Ez a józanság, ez a néma komolyság viszont ebben a korban és ilyen családi körülmények között többnyire nem fölényt, hanem félszeg félénkséget és sérülékenységet, visszahúzó dással védő idegenséget hoz magával a pajzán gondatlansággal futkározó egyívásúakkal szemben.

Fokozta ezt az érzelmes józanságot és idegenséget anyja hozzá való viszonyának egy másik, eredményében meglehetősen kétarcú mozzanata. Anyja a könyvek, a zene, a német klasszicizmus által kialakított ideálvilág harmóniájába menekült. Csakhogy a női szív, tudjuk, rendszerint akkor találhatja meg tartósan otthonát a szellem, a művészet világában is, ha annak benyomásait és eszményeit személyes érzelmi vonatkozásokon, többnyire a szereteten át, valóságos személyhez kapcsolhatja. Anyja kezdettől azt a vágyat, követelményt sugallta feléje, hogy ez ideálvilág legfőbb eszményének, a szellemi, a művészi kiválóságnak megtestesítője legyen.

S ha a gyermek még nem, a serdülő már föltétlenül érezte az effajta, rávetített idegen vágy és követelmény súlyát. Különösen, ha e vágy és követelmény teljesülte egy roncsolt élet fönmaradásának utolsó mentőszere. Idézett tanártársa figyelte meg, mily nagy önmegtagadásal ugyanakkor öniróniával tartotta fön anyjában még annak végső éveiben is az ő zsenijébe, nagyságába vetett hitét. Iskolás éveiben is eleget tett e követelménynek: szinte kivétel nélkül mindig az osztály eminensei közé tartozott, s ami e tekintetben még jellemzőbb, ha egyáltalán kötött, mindig csak jótanulókkal kötött több-kevesebb barátságot. Pedig mindenkor, iskolás éveiben is, távol állott tőle mindenfajta stréberlelkület. Jellemző, hogy diákoskodása alatt

sohasem részesült kedvezményben vagy segélyben. Ám ennek alighanem egyéb, másfajta okai is lehettek; mint ahogy iskolatársai s tovább: nemzedéktársai közszellemétől való izolálódásának, visszahúzódásának is voltak egyéb okai, mint e talán túlságosan is szubtilisan lélektani, bár azért, persze, teljesen reális tényezők.

Péterfy József, mint mondtuk, bár nemesi levéllel rendelkezett, vagyontalan ember volt; hivatalnok, szabadfoglalkozású értelmiségi, akinek olyan alkalmazást kellett vállalnia, amilyen éppen akadt. Vagyis tehát a megvetett rendszer által kínált alkalmazást is. Amint pedig a válás megtörtént, a magára maradt asszonyról s fiáról az a Csillag-család gondoskodott, amely helyzeténél, hagyományánál, nemzetiségénél fogva kezdettől a rendszer szolgálatában állott. Mindez természetesen jócskán csökkenthette a serdülő gyermeknek — a családi bajok következtében bizonyosan amúgy sem túl erős — rezonálási, azonosulási készségét a 60-as évek elején föllobbant és az iskolákat is magával ragadó lelkesült szellemmel.

Annál kevésbé lehetett erős e rezonálási készség, mivel nem tagadható, hogy e mozgalmak, hasznos, haladó voltak ellenére, erős nemesi bélyeget viseltek magukon; Péterfy viszont mire nagyobbacská diák lett, magára maradván anyjával, igen szerény kispolgári viszonyok között élt; mégpedig most már újra Pesten és Budán, illetőleg az akkor még teljesen német kispolgárság lakta Promontoron, azaz Budafokon; többször cseréltek ez években lakást, szűkösből szűkösbé, olcsóból olcsóba költözve, s a fiatal diák házitanítóskodása nem éppen mellékes tételnek számított háztartásuk költségvetésében.

S emellett végig katolikus, nagyrészt szerzetes iskolákba járt, s ezekben, bár nem hiányzott, jóval mérsékeltabb volt e szellem behatása és nyilatkozása. Itt egy sajátos, fejlődésére bizonyosan nem hatás nélkül való paradoxon van jelen. A katolikus iskolák, bár vezetésükben, tananyagukban sokkalta lojálisabbak voltak, mint a protestánsok, összetételükben s így a tanulók közgondolkodásában is rendszerint jóval polgáribbak, mint az utóbbiak. Ha osztálytársai névsorát végignézzük, csupa polgári, sőt jelentékeny részben nemzeti eredetű névvel találkozunk. Nem is valami sok lett közülük ismertté a következő korszak nemesi politikájában és közéletében. Lettek azonban viselőjükből kitűnő orvosok, bírák, mérnökök, közigazgatási és közgazdasági szakemberek.

Egyáltalán számba kell venni azt a tény, hogy az a kuruckodó verbalizmus, az a patetizáló szónokiasság, amely oly áthatolhatatlanul ráterült a következő korszakra, nagyrészt ebben az évtizedben alakult ki, vert gyökeret s hatolt le az iskolákig. Ne feledjük, hogy a magyar életnek alig volt annál semmitörőbb nemzedéke, mint „a magyar glóbus”-nak ez a nemzeti dicsőségtől kábult középnemesi nemzedéke, amely a hatvanas években, a hűbelebalázatok fénykorában nőtt fel. Péterfy kezdettől mély ellenszenvvel viseltetett ezzel a lelkiütel szemben, amely eltelve önmagával, büszkélkedett azzal, érdemének tudta be, hogy más nemzetek, főként a németiség művelődésének eredményeitől érintetlen maradt. Már első leveleinek egyikében fölnyeres iróniával emlegette „a debreceni pélpaszagot”, a „sok szélsőbaloldali éljent” meg a „paraphráse”-t.

Így — szívében eltelve egy idegen ország letűnt nagy nemzedéke által álmodott harmonikus világ iránti vágyakozással, a sérülékenységgig finomult érzékenységgel s koraérett értelemmel — jutott el az érettségiig. Érzelmi kultúrája s műveltsége öntudattal töltötte el, s egyben nyomasztotta is. Fölébe emelte az egyívásúaknak, de el is szakította tőlük, tanácstalanná tette világukban. Márpedig a klasszicizmus mesterei az érzelmi és értelmi képzettségnek nem utolsó sorban közösségteremtő, testvériesítő hatalmát hangsúlyozták. Életérzésének alapelemeihez: a nosztagiához és idegenséghez járult tehát bizonyos családodott tanácstalanság is. Annál is inkább, mert eddig az iskola összefogta életét, megadta és megszabta társaságát. Most azonban be kellett lépnie a világba. El kellett döntenie, mit tart értéknek a világban, s mit magában, miféle embercsoporthoz kíván tartozni, s mit tud adni ez együvé tartozásért.

Fehérvári látogatásának indítására mind e kérdéseket illetően meglehetősen határozottan fogalmazta meg feltételeit. Eltérékhez küldött, 33 fönmaradt leveléből mind a maga mostani

portréja, mind ekkori eszméinek rajza erős körvonalakkal emelkedik ki, egy gyöngéd szívörténet lírai háttéréből.

Ami előtt e rajzokat vizsgálni kezdenénk, néhány vonással vázolnunk kell, kik voltak Eltérék?

Előkelő, a városba beleyökeresedett, magyarosodó német polgárcsalád, Fehérvár hasonló familiái között egyik legtekintélyesebb. A családfő, Eltér József, a megye tiszti főorvosa, szakterületén meg a városi és megyei közéletben elismert ember, s neve a társaságban is jól cseng. Rangja és szép jövedelme mellett vagyona van, háza, kertje. Barátságot tart nemcsak a város vezető embereivel, hanem a megye számos birtokos családjával is, sőt néhány arisztokrata-házhoz is szíves jó ismeretség fűzi. Röviden, birtokában van mindannak, ami 1868-ban a polgárosodás útjára lépő nemesi Magyarországon egy szép polgári pálya sikeres megfutásának előfeltétele és biztosítéka, ami biztonságot, egyensúlyt, megelégedettséget adhat.

S mindehhez vagy mindennek következtében szép család veszi körül. Felesége szintén német eredet, okos, művelt asszony. Járatos a német irodalomban s még inkább a német zenében. De már a magyar irodalomról is tud valamit, legalább annyit, amennyit a társasági tájékozottság megkíván. Egyletekben és ünnepélyeken vezető szerepet visz, sőt az utóbbiakon többször maga is föllép. Házukat a társaság egyik központjává teszi zeneestélyeivel, amelyekeken egyszer-egyszer az aula tagjai s arisztokraták is részt vesznek, sőt, maga a megyéspüspök is megjelenik. Azaz, érti miképp támassa alá s növelje férje tekintélyét, s hogyan készítgesse gyermekei útját a polgárosuló, de azért még sokáig nemesi meghatározottságú magyar világban. Mert két leánya már férjhezmenő sorban van, s a fiúk is nemsokára kilépnek kamaszéveikből.

A nagyobbik leány, Gizella, nem szép, de eszes. S mint a nem szép nőkben gyakran, benne is némi kontempláló készség fejlődött ki, bár okos ösztönnel, a csúnya lányok gyakori szentimentalizmusát szellemességgel, kedves kedéllyel, mozgékony szerepvállalással ellensúlyozza. A frissen maturált unokatestvér meghívása is alighanem az ő ötlete. A kisebbik, Eliza viszont annál szebb, tele magabiztos naiv természetességgel, bájos szeszéllyel és simuló hízlegéssel. Ő nem kontemplál; a jólétben nevelkedett, a gáláns társasági légkörtől kényeztetett fiatal szép lány gyermeki önközpontúságával cselekszik. Jól csengő, vidám szopránt énekel, s ha verset mond, belső megindultsággal ejti ki a „tief” és „innigst” szavakat. Lírai regényfigura, akibe nem lehet, csak beleszeretni; s a környezetébe került férfiak nem is késlekedtek.

Ide, ebbe a környezetbe került tehát Péterfy Jenő 1868 nyarán. Fény vette itt körül, ragyogás és ünnep, amelytől lelkében minden könnyűvé, értelmessé és teljessé vált. A versolvasás meghatottsága itt nem fordult át szorongó meditálásba vagy magát emésztő sírásba; lelkes szavakat fontak rajongó mondatokká egy-egy vers elhangzása nyomán, dicsérték a költőt, fölfedezték és élvezték a maguk érzelmeit. A zene itt boldog, tiszta mosolyt varázsolt az arcokra, s nemcsak a sebet s az elvályakozást mélyítette. A házat könnyeden szálló leánynevetés töltötte be, a szalont kékpárájú szivarfüst, s a lelkeket biztonság, bizalom és öntudat; az ebédeknek itt nem volt ára, s a holnapoknak semmi aggodalma, gondja; a pénz, mert volt elegendő, mellékes, majdnem hogy ismeretlen.

Polgári világ volt ez is, de ellenpárja az övékének, s tükörképe annak, amivé anyja sugalmi és vágyai szerint a magukénak lennie kellett volna. Mintha csak klasszikus olvasmányainak ábrándja, a polgári idill kezdett volna itt szembe láttára valóra válni.

Tizenhét esztendő sem volt még ekkor, s bánathoz szokott szemét túlságosan is elvakította ez a hirtelen támadt boldogság. Nem láthatta át az elébe táruló kép valódi szerkezetét, igazi valójait. Keserű sorsa ugyan megmutatta neki hamarosan azokat is. De addig még két reménykedő, várakozástól érzékenyre hangolt esztendő telt el. Vendége volt ez idő alatt néhányszor újra a fehérvári háznak, s Promontor és — mint becézgetve nevezte a kedves várost

—: Albe Royal között precíz gonddal csinosított magyar és német levelek tették meg sűrűn az utat.

E líraian telt s teltségüket játékos csevegéssel rejtő levelekben szándékosan vagy öntudatlanul három irányú törekvés munkál folyvást. Rá akarja ébreszteni levelező társait környezetük légkörének értékére, rá kívánja bírni őket ez eszményinek tekintett légkör és magatartás megőrzésére, s végül bizonyosságot óhajt adni lelkének e környezettel és magatartással való rokonságáról. Egyszer a szelleme kiművelt voltára, érzelmi emelkedettségére büszke széplélek ifjú öntudatával, schilleri fennköltségével különíti el e világot és vele önmagát a közlelkek kicsinyes, nyűgös prózai világától. Elvágjuk, úgymond, „*a colloquiumok és törvénykönyvek paragraphusainak szárazító tömkelegéből, — el egészségesebb vidékre, hol az olyan lelkek, mint ti honoltok, — ahol a tanári zöldszemüveg helyett a zene és a kellem műsája lejtenek kört, [oly vidékekre], melyeket tünde légi lények : — a Kreisleriana és a Beethoven synphonidk hangjai lejtenek körül. [Mert] ily benyomások alatt, ily vidék környezete nőről mondhatta Schiller is 'Sie flecten und weben Himlische Rosen ins irdische Leben'*”. Máskor iskolás életbölcösségeket s költői kelleket kísérel elevenné élesíteni, személyessé varázsolni a rátalálás hálás öröme. „*Óh! én jól tudom — így kiáltott föl — Én bensőleg ismerem a bűvös kezét, mely csak egy érintésével is, — mint széllengése az aeothárját, jelszóltaltatja keblemet. — A mosolygó öröm, a mindent széppé varázsló barátság — ez az a bűvös kéz, amelynek reám ily varázsa van. — S boldog én, kinek nem kell átjutnia messze helyeket, hogy megtalálja, mit keresett : — ki közelében bírja, — mi kielégíti őt. Közelében — Gizellám! — ott — nálatok ; mert ott találok az őszinte barátságot, szíves hajlamot, jóakaratot, színelés nélküli előismerést.*”

Majd meg a fiatal szív nagylelkűségével fejezi ki elismerését a család fő egyénisége iránt, s lelkesült önérzéssel igéri magát követőjéül: „*Tolmácsold előtte mély nagyrabecsülésemet, igaz szívből jakadom tiszteletemet ; — kéri a nagyobbik leányt, Gizellát —, jól tudom, ő nem a szó embere, — s azért nem is használok cifra szavakat ; csak azt mondom, legyen meggyőződve, hogy az a benyomás, melyet egyénisége reám gyakorolt, emlékezetemből soha kiesni nem fog, s hogy ha egy nemes atyára s egy való emberre gondolok, az ő képe fog előttem állani.*”

Aztán félretéve minden irodalmi rájátszást, szerepet és emléket, mintegy mély szánlommal telve el önmaga iránt, tiszta, egyszerű szavakban szakad föl sebesült lelkéből a valóság. „*Te előtted, ki az ily körben növekedtél és élsz ; te előtted a 'kedves otthon', talán már megszokott ; — s mint a legszebb vidék lakói köszönyösek az őket körítő illatos berkek-, s himes mezők iránt, — mert folyton szemük előtt fekszenek ; úgy talán te sem fogod érteni azt a rajongást, mely engemet elkap, ha egy családot szemlélhetek, melyet a szív, s a belsőből folyó emelkedettség kapcsa tömörít, egy elválaszthatatlan egészségé ; ha nem mulaszthatom el egy levelemben sem azt dicsőíteni. De nézd el ezt szegény Jenőnek, kinek az ily családi lét — ideálja, s ki az életben maga körül ennek csak romját láthatá.*”

Hanem azért bármily hangos is volt szívének öröme „*a szellem jensőség ez országában*” nyert „*polgárjogért*”, bármennyire igyekezett is minden levelemben „*die Geistesbande wieder anzuknüpfen, die [ihn] so unaußhaltsam [...] hinziehen*”, s bármennyit magasztalta is „*a kiművelt kedélyek ez elragadó csendéletét*”, mindez nem nyomhatta el a kezdettől föl-fölszólaló kétség szavát, amely a családhoz való viszonyának ellentmondásaiból származott. Már első leveleinek egyikét e tudós-felnőttes bölcselkedéssel elegendő kesernyés eszme-futtatással kezdi: „*Az ember maga egy kisvilág ; megvannak saját rejtélyei, melyeknek ő a legnagyobbika. S individualitása tanúsít életében nem ritkán oly jelenségeket, melyek a psychologia szemüvegén keresztül mint merő ellentét, mint merő képtelenség tűnnek föl előttünk, s összhangzásba egyáltalán nem hozhatók — lelke őszitőivel és sugallatával.*—”

Egy másikban meg arról beszél, hogy a világ dolgai között az emberi kapcsolatoknak, a barátságoknak, a szerelemnek a legalacsonyabb az árfolyama. Különösen azután erősödik föl ez a hang leveleiben s lesz a bókoló évdések mögött alaptónussá, hogy föltűnt a fehérvári családi körben dr. von Groeller vasas hadbíró kapitány; feleségül kérte és kapta Elizt.

Mert hősiünk természetesen már első látogatása idején beleszeretett a bájos leánykába, s mondhatni, alig volt még egy ehhez hasonló szemérmes és tartózkodóan gyengéd szerelem irodalmunkban. Első levelét együtt a két testvérnek írja, a többit azonban, mivel csak az idősebb válaszolt, mindvégig neki. Ám minden levelében újra meg újra visszatér Eliz neve. Néha az a benyomása az olvasónak, e levelek csak az ő nevét, a reá való utalást tartalmazó mondatok kedvéért születtek. Gizellával levelezett, de Elizre gondolt. Egyik levelében például Wagnerért lelkesülve, rövid elmélkedést fűz be az emberi hang elsőbbségéről, amelyet így zár le: „*S ezt megsúghatod az ,Az gondolom' énekesnőjének is.*” Máskor írása megjobbítását ígéri, mert fél, úgymond, hogy „*rossz írásom miatt leveletem ,bizonyos valaki' el sem olvassa.*” S hogy tudomást vett Groeller kapitány föltűnéséről, szívfájdítóan félénk félszegen levele végén így érdeklődött: „*Csak még azt a kérdést kockáztatom — hogy van az Eliz?*”

A lány persze hamar észrevette e rajongást, tetszett is neki, s — bár tulajdonképpen sohasem viszonyozta — nem hagyta táplálék nélkül sem. Egy ilyen biztatásnak szánt vagy vélt tápláló gesztus után boldog izgalommal osztja meg titkát Gizellával: „*Megbocsátsz és segédkezet nyújtassz — így írt — az Elizától föladott Logogryph megfejtésére is. Ah! én sejttem, kimondhatatlan örömmel sejttem értelmét, — de a ,Fridolint' nem értem. Megértette hamarosan azt is!*”

Addig azonban még egy-két, Gizella kikerülésével küldött levelet is kapott a leánytól. Egyikben az rajongójának hegedűjátékát dicsérte; a válasz nem késett, s egyetlen hálás himnikus örömkialtás volt, amely, íme, így kezdődik: „*Kedves hízelgő Elizám! 'És midőn már nagy szomorúság vala a földön, elküldé a Betlehemben született Jézus a vigasztalót' — így van megírva a szentírásban. — S ha valaha el tudtam magamnak képzelni, mily örömlük lehetett a sátányötört lelkeknek a vigasztaló eljövételén, úgy bizonyára akkor volt, mikor betegség gyötörte kezemmel a te kedves leveledet feltörtem.*” S folytatódott e valóban különös kezdet után írása egy az Arnim- és Brentano-féle mesék hangnemébe fogott tündéres álomallegóriával, amelynek értelme az volt, hogy belőle jeles ember, nagy művész válhat, ha hittel, biztató szóval áll mellette gyöngéd, szerető szív.

Néhány nappal utóbb azután — a kapcsolat delelője lehetett e néhány hét — zálogát, biztosítékát kívánta adni ez ígérétenek. A sietve írás ürüge, darabossága mögé rejtve önérzetének büszke örömet, arról tudósítja Elizt, hogy „*Magyarország első kritikusánál voltam, t. i. Gyulai Pálnál, kinek átadtam bírálatra esztetikai értekezésemet a Faustrol, s mily jólesett bírálatát hallanom! — A legelismertebb, legmelegebb szavakat mondá! S ez egy veterán írótól egy fiatal anghender író iránt oly szép, oly buzdító! — Megígérte, ha most mindjárt a Budapesti Szemlében ki nem jöhetne munkálatom, a Kisfaludy Társaság egyik ülésén jogja fölolvasni. — Benne most minden esetre egy úttörőm támadt.*” Hanem ha büszkeségéből el is rejthetett valamit ez a sietősség — abból se sokat —, szerelmét annál meghatóbban nyilvánította meg. Haza menni sem ért rá, közölnie kellett a leánnyal ezt a nagy eseményt, azonnal: e levelet „*septiben, idegen helyen írom — s azért megbocsátsz, ha lehető rövid leszek [. . .] Elizke!*”

„*Febr. 9. 1869.*”-et mutat e levél dátuma, s a leány ez év nyarán váltott jegyet a kapitánnyal. A hír bántóan zavart, majdnem hogy sértődötten sértő mondatban rezdült vissza benne. „*Az ,Eliz' megnyugtatóására még azt is megígérem — írta Gizellának —, that I will not be a ,chineser'*” — ti. egy már előbb megbeszélt fehérvári találkozás esetén. Néhány levél mostantól fogva aztán a kedves név nélkül indult útjára, de a sérülés egyre ott munkált lelkében, míg lassan megérett, formát nyert benne az elégtétel ideája. Esményi elégtételvétel volt persze ez, egy Schiller-lelkű ifjú idealistáé. Négy lapon át apoteozisnak beillő, gondosan kicsiszolt jellemképét rajzolta meg az elvesztett leánynak, jelezni akarván ezáltal, mennyire ő volt az, aki valóban s méltóképpen értette. Nem minden él és malicia nélkül való hát levelében a boldog férjet illető mondat: „*. . . was Herrn v. Groeller betrifft, weiss ich wahrlich nicht, ob er ihren Besitz höher schätzt, oder das Bewusstsein, dass er ein solches Wesen beglücken kann.*” A jellemrajz végén pedig — egy általános alánnyal s egy idézettel kendőzve — végre rég rejtett vallomását is kimondta. „*Ob man wohl noch im Garten, die Worte hören möchte, die sie so oft sprach:*

*Und wüsten's die Blumen, die Kleinen
Wie tief verwundet mein Herz,
Sie würden mit mir weinen
Zu heilen mein Schmerz!"*

Tief verwundet, mélyen sebesült szívvvel került hát ki Péterfy élete első szerelméből. S ez várható, s ez szükségszerű volt. Reményei eleve az illúziók világába tartoztak. Nemcsak, mert a leány már teljes virágjában, java férjhezmenő korában állt, ő pedig még csak második jogászvét taposta, s nem is csak a két család közé szakadékat vonó anyagiak miatt. Ezek miatt is persze.

E levelek, bár anyagiakról lehetőleg nem esett szó bennük, elég világosan tanúskodnak arról, hogy e jómódú szülők szemében ők csak afféle obligát szegényrokonnak számítottak. Eliz eljegyzéséről még csak kártyát sem küldtek nekik, s amidőn Pestre jöttek, nem látogatták, sőt akkor sem tudósították őket, amikor az asszony Budán, a Császárfürdőben hosszabban időzött, pedig Péterfyné — fia levelének tanúsága szerint — szívesen fölkereste volna őt ottan. Megfájdítja a szívet, ahogy az ifjú joghallgató a hangversenyre Pestre ránduló családjának, a szegények örök grandezzájával, szállásul a jövőben a jövődöbéli lakásukat fölajánlja, mert a mostani, úgymond, csak „dióhéjnyi”, s arra is kicsi, hogy anyjával ők ketten ellakjanak benne.

A fő ok mégsem itt rejlett, hanem a fehérvári család társadalmi mozgásának irányában. Nincs megírva városi, főképp vidéki városi német polgárságunk, különösen hivatalnokpolgárságunk hasonulásának története az uralkodó dzsentri közszellemhez. Ez a család is, amely pedig a jobbak közül volt, illusztrációul szolgálhatna. Birtokos nemes családdal ugyan még nem sikerült összeházasodnia, de egyik leányt sem polgárhoz, hanem von-os magyarosodó, dzsentriszedő jogász-katonatiszthez adták férjhez, a fiúk pedig, ahogy felnőttek, dzsentri módon viselkedtek, ittak, kártyáztak és — züllöttek el. Jelentéktelen, de jellemző mozzanat az, hogy Péterfy egyik levelében a Groeller kapitány neve elől kifelejtett von-t utólag valamely kéz beírta. Nem lehet meg nem mosolyogni s meg nem sajnálni ifjú levélírónkat, aki nem vette vagy nem is akarta észrevenni, hogy a Faustról vagy a Wagner-zenéről mondott legszebb szavainál, a Shakespeare-ről ígért értekezésénél mennyivel erősebb visszhangot támasztott levelezőpartnereiben a fehérvári nemesi aranyifjak egyikének pesti párbajáról adott tudósítása. Erre kétszer-háromszor is vissza kellett térnie. S hiába igyekezett ironizálni a valóságot! „*De ne ijedjete meg keresztyén lelkek!* — így szólott — *egyik duellánst sem ölte meg a halál fagyos kara; — mert óvakodtak magukat kardjukkal véletlenül erősen megszabni. Cháthy kis karcoldást kapott; és mille fois soít béni e kis karc, mert ezáltal a gentlemanből a gentelmenek primo tenore-juk lön*” Hiába ez ironia, a valóság mégiscsak az volt, hogy Cháthy „*nimbuszának koszorúja az haute volée előtt egy levéllel szaporodott*”, márpedig levelezőpartnerei mégiscsak haute volée-hez igyekeztek tartozni. Cháthy gentleman volt, neki pedig csak Fridolinnak, a fésűslegénynek szerepe jutott. S mire megtudta, hogy Fridolinnak lenni is több, mint a gentelmenek első tenore-jának, mikor már kedvtelő önróniával nevezgette magát Keller szabócskájának, arra önrzete, önbizalma már kiheverhetetlen sebeket kapott.

Magatartásának, most ugyan még inkább csak ösztönös magatartásának s a család társadalmi mozgásirányának ellentéte azonban akkor vált egészen nyilvánvalóvá s áthidalhatatlanná, midőn a jogászságot bölcsészetre cserélte fel. E lépése már jóval Eliz férjhezmenetele után, 1871-ben történt. A levelezés ugyanis továbbra is fennmaradt Gizellával; a leány, mint említettük, nem volt szép, s voltak reflexív hajlamai s így bizonyosan élvezte is levelezőtársa szellemességét s talán, ösztönösen, biztosítéknak is igyekezett maga mellett tartani. E lépésre azonban, amely Péterfyt ujjongó örömmel töltötte el, nagyon fölbosszankodott, „sehr piquiert” lett, metsző élességgel ítélte el, „mit epigrammatischer Schärfe” nyilatkozott róla és nem tudva rendre tért fölötte „in jedem Briefe bekommt er seinen gründlichen Teil”. Természetes, hisz

Péterfy, jövőjét illetően is, végképp alája került annak a társadalmi szintnek, amely a család igényeinek még megfelelhett volna. A béke ugyan nagy nehezen helyreállt, a levelezés azonban néhány hónap múlva végképp megszakadt, megbizonyosítva, hogy ami neki az élet tartalmát, alapelemét jelentette, az e felemás, e pseudo-polgári rétegben csak esetleges díszül, csak fűszerül szolgált.

Mit gondolt később, főképp utolsó esztendeiben e kapcsolatról, e körülményekről, e szerelemről, nem tudjuk. Erre gondolt-e, erre is gondolt-e, midőn Eötvös-tanulmányát e keserűség, de nagyszerű fölütéssel kezdte: „Kétszer tanuljuk ösmerni az életet. Először midőn félreismerjük, aztán midőn megismerjük.” Mert nyilván látta már hamarosan e kép igazi szerkezetét, valódi színértékeit, de hogy miképp rakta össze elemeit s oldotta meg kérdéseit, nem tudjuk. Erről a szerelemről még annyit sem beszélt, mint gyermekkoráról. Erről egyáltalán nem beszélt, s nemcsak erről, a szerelemről sem beszélt többé.

„A jellem tövén fakadt tulajdonságokról” beszélni Péterfynek kedvenc fordulata volt. Mit értett rajta, pontosan meg nem határozta, de szemléletének központi eleme, a történetiség, s a példák, amelyekben e fordulatot leírta, amellet szólnak, éppen az ő fehérvári élményéhez hasonlókra gondolt. E kapcsolat, ez élmény formálta határozottá életérzésének, egyéniségének, vele stílusának amaz alapmotívumait, amelyekre életműve és személyisége épült, amelyekből későbbi magatartása, művészete — persze alaposan átalakulva — kisarjadt.

Melyek ezek? A következőkben sorra megjelöljük őket.

*

Az ifjú Péterfy e fehérvári kudarc nyomán magányosabb lett, mint volt e kapcsolat létrejötte előtt. Az a reménység és vágy szülte s adta éltető erejét e kapcsolatnak, hogy rajta keresztül kijuthat a lassan belső magánnyá érlelődő elszigeteltségből. Kudarca viszont megszilárdította, élménnyé, tudatos élelelménnyé emelte magánosságának érzetét.

Kezdetben is, midőn levelei még várakozással és reménykedéssel voltak teli, föl-föl tünedeztek magányát rezignáltan érzékeltető, sőt panaszoló nyilatkozatok. E holt remények, e meddő várakozások tünően azonban határozottan megsokasodtak az ilyenfajta részletek. Egyszer azt írta: számkivetésben, „im geistigen Exil” él az emberek között, másszor meg így szólott: „ich bin in der Stadt, wie auf einer Insel allein”; majd meg arról panaszkodott: ez az augusztusa is rosszul, magánosan telt el, „in geistloser Einerlei der Stadt”. S ha évődő szerepet öltött is magára, aligha véletlenül szaladt ki efféle kérdés a tolla alól: „Bin ich ausgestossen?”

Magánosságának fokozódó értelmi élményével együtt növekedett s világsult benne tudatossá idegenségének érzete. S nem is csak a közömbös külvilággal szemben való idegenségéé, hanem azé az egyre mélyülő elidegenedéséé is, amely gyermekkori, családi, rokon környezetével, s ami több: e kedves választott otthonnal, ez óhajtott közösséggel szemben is elfogta.

Aztán, hogy Elizt eljegyezték, folyvást kihallott leveleiből ideges félelme, nem fölösleges, nem idegen, nemcsak eltűrt-e ő itt e körben. Már-már büntudatos, megalázott könyörgéssel igyekezett föloldozást szerezni ez aggályából: „...nem fogok-e körötökben kelletlen, alkalmatlan vendégnek tekinteni? ...nem leszek-e terhetekre? — Csak volna ember, ki nekem erről bizonyoságot nyújthatna. De legalább reményem, s kérlek, e reményben erősítsd meg, kedves Gizellám, mély tisztelettel.”

A néhány héttel későbbi változatban pedig már új árnyalattal, az önértékén s egyéniségén való kételkedés árnyalatával sötétült e kínzó kérdés: „Kann ich denn genug erkennlich sein für deine und Eliesens langathmige geduld, die des Fremden langweiliges, störisches Wesen eine lange Weile lang értragen?” Levelét is nemcsak afféle „Ankömmling”-ként, „Fremdling”-ként fogadják-e majd Fehérváron, szorongott később; s a közös emlék összekötő kapcsát is tönkreteszik hamar az idő s az ő „zavaró lényében” rejlő hibák következményei. „...kaum siest du dich um — így meditált —, reissen sie die leichtgeflochtene Brücke, die Vergangenes mit unserer Gegenwart verbindet, mit sich. Man ruft, — man möchte das Verflogene mit beiden Händen

assen — umsonst — : [...] das Vergangene — einmal unbedächtigt momentaner Verstimmungen wegen nicht gehörig, wendet uns den Rücken — auf Nimmerwiederkehr.”

S amint növekedett szívében az idegenségnek, az elidegenedésnek bénító érzete, úgy apadt a kedve, ereje és bátorsága a közvetlen, a vallomásnak szánt vallomáshoz. A magányosságára célzó utalások száma egyre szaporodott leveleiben, az olyan nyílt vallomásoké viszont, mint aminő pl. a családi közösség utáni reménytelen vágyakozásról mondott, egyre fogyott. Ugyanakkor eluralkodott s legfőbb modorbeli jeggyé emelkedett írásában a stilizáltság.

Megvolt nála e modorjegy s jellemző is volt rá kezdettől. Első levelét is — emlékezzünk rá — a hangnemek, a stílfajták lehetőségének latolgatásával kezdte; a harmadikban pedig már hangváltást, stílcserét jelentett be: „Ezentúl hát a szentimentalizmus könyköpenyébe burkolózom; s engedd meg, hogy e kosztümben referáljak az én eseményeimről”. Egy későbbiben meg játékos indignálódással azt vetette Gizella szemére, hogy nem méltányolta s jutalmazta meg azonnali válasszal előző levelének bursiköz hangnemét. „Kein Brief? Bin ich keiner Zeile würdig? Für meinen vorigen Brief, der einem lustigen Poticinello gleich von Sternen und Aegypten Pyramiden und Mumien einen blühenden Unsinn kauderwälschte — für meinen vorigen Brief auch keine Zeile?” Elizt a német romantika meséinek jelmezében rajongta körül, majd megkinevezését kérte Gizellától a „Hofcicerone” posztjára, be is mutatva rögtön alkalmasságát e tisztségre; s van levele, melynek második felét szándékosan, tudatosan teljesen más hangnemben írta meg, mint az elsőt, mondván: „mein Brief nimmt statt dem dytirambiscen Sprunge des Grammes, jetzt den epischen Lauf der ruhigen Erzählung an”.

Volt mindebben, persze, tetemes része az erejét érző ifjú ember öncélú játékkedvének, a tehetségére ébredt „angehender író” magatetsző s magát kellett főlényének, de irányát kereső habozásának is; volt az atyjától öröklött beleélő hajlam kiélésének, s volt a veleszületett formaösztönnek, stiluskészségnek és műalkotásvágyának. Egyik leveléből pl. azért hagyott el néhány érdekes tárgyat, mert azok, mint mondta, megbontanák írása hangnembeli egységét; egy másikban pedig jóleső elégedettséggel azt állapította meg, hogy úgy látszik, a tollhoz jól ér, jobban, mint a szóhoz.

Hanem e sajátság alapoka mégsem e tényezőkben rejtett. A valódi ok a rejtőzködés tudott vagy öntudatlan szándéka volt. Leveleiben gyakran tért vissza annak hangoztatása, hogy lelkét idegen világban nem tudja, s nem is szabad föltárnia. „... ich bin ausnahmslos, ein Leid ohne Wort’ des Schöpfers — így szólott — nur da erhebt sich mein Gemüth und Geist, wo man meinen Klang versteht.” Így most hát, hogy idegenségének, elidegenedésének érzete egyre világosabbá vált benne, föl-föltoluló vallomásának gyakran és hamar szegte útját egy-egy ilyféle mondat: „Doch ich verfall in Anklagen — sie möchten sich weiterdehnen — darum stille.” Vagy még keserűbb frappánsággal így: „Ich bin zu getränkt mit der herbem Flut des Lebens [...] und die herbe Ingredienz wird niemandem angenehm sein, — wenigstens fremden Menschen nicht. — Ich breche ab!”

Az elmaradt vallomás helyét foglalta el rendszerint a gyakran már a pajkos túlságig vitt stílusjáték, kellékül véve a piramisoktól és múmiáktól kezdve Pandora szelencéjén és Siegfried kardján át Torquemada Tamásig és Emanuel Kantig százféle tárgyat és személyt. Néha maga is sokallta játékát: „Ach nichts von diesen stilistischen Schülübungen — kiáltott föl — die in deinem Augen — mit Recht — ein Nichts’ sind ; sondern einfach, Hand ans Herz !” — ám a folytatás — az utolsó előtti levelek egyikében áll ez — megintcsak, mégiscsak csupa stilizáltság, most éppen Poloniussal s a német népmesék „világkonyhájával”, Weltküche-jével ékesítve.

Ezzel a már-már belső kényszerré vált stilizálással az ifjú Péterfy a maga sérülékeny belvilágát, sebeit és álmait óvta az idegennek érzett külvilággal s még inkább a maga vallomásvágyával szemben. De az elhallgatott álmok azért még nem halott álmok. Híres művekből vett kedvenc hasonlatai végigkísérték egész életét; de talán egy sem oly hűségesen, mint az a Lear király bolondjától már itt kedvtelve citált burleszk kép, amely szerint, hiába akarja a szakácsné a pástétom aljára dugni az élő angolnákat, csak fölbukkannak azok. A pszichoanalitikus

diadallal mutatná föl e makacsul visszatérő képet és ez egyszer aligha jogtalanul. S e jogát védő vallomásvágy s e magát, álmait féltő s nem vállaló rejtőzködés ellentéte, küzdelme szülte meg már most, már itt e leveleiben — s persze még sokkal inkább későbbi műveiben — hangulatának, hangnemének sajátos feszültségét, előadásának szaggatott dinamikáját, stílusának nyugtalan hullámzását.

Mert makacs, görcsös kitartással ragaszkodott e vallomásra készített álmaihoz. Az az álomi kép, amelyet az oly okosan férjhezment Elizáról egy esztendővel annak házasságkötése után rajzolt, egy 20 éves idealistától is meghökkentően irreális. Egy későbbi barátja megjegyezte, hogy sohasem tudott megbékülni kora nőtipusával. Nem csoda; ezt a képet őrizte, védte mindvégig. S így volt minden álmával, eszméjével. Később, tanárkodása középső éveiben egy kotnyeles diákja egyszer iskolás hízelkedéssel csodálkozott, hogy ennyi tudással még nem igazgató. Péterfy finom, elnéző mosollyal állt meg egy pillanatra, s könnyű, melázó sóhajjal azt mondta: „Ha csak ezt akarnám. . .” Ám hogy tulajdonképpen mit akart, azt egészen és nyíltan kimondani sohasem volt ereje, bátorsága. S ha kimondani nem volt ereje és bátorsága, megvalósítására törni még sokkal kevésbé.

De gyermekéveitől erős kritikájú önszemlélet, szenvedélyes önmegfigyelés jellemezte; mélyen átélte hát vágyainak s a valóságnak ezt az ellentétét. Rögtön, első levelében, nosztalgiaiáról szólván, ezt olvashatjuk: „*Igy kellett pótólnia [számomra] az álomnak a valót*”. Egy másikban pedig azt panaszolta, hogy „*a durva valóság*”, a „*rauhe Wirklichkeit*” a legszebb percekől, a leghőbb vágyai teljesültétől fosztja meg. Majd meg kesernyész humorral arról elmélkedett, hogy még bizonyosan valami nagy kárpótló ajándékot tartogat a sors az ő számára, hogy eddig oly következetesen tagadott meg tőle mindent.

Féltve rejtett, vállalni nem mert érzelmeinek, megvalósítani meg sem kísérelt álmainak aztán a rauhe Wirklichkeit, a nyers valóság erjesztő légkörében és nyomása alatt némi savanykás, ecetes vagy éppen édeskés mellékíze támadt, s ez az irónia az önirónia egy sajátos, hol fanyar, hol édesbús fajtájában csapódott ki. Volt része ez irónia létrejöttében persze veleszületett s az átlagosnál jóval nagyobb mértékű komikumösztonének, jókedv- s humorigényének is. De mégsem véletlen, hogy akkor lépett leghatározottabban ez az irónia elő, midőn álmairól és érzéseiről már-már lelkesülten, pátozzal és fölnagyító eszményítéssel kezdett szólni.

Kezdetől szívesen, játékos öntetszéssel jelölgette magát pl. a német klasszika és romantika szenvedést, vívódást, küzdelmet megtestesítő jelképeivel, jelképesé lett nagy alakjaival. Egyszer Tantalus volt leveleiben, másszor Prometheus, most Ahasvér, majd meg Oidipusz, itt Hamlet, másutt pedig Faust. Ámde — sietett hozzámondani — csak amolyan „*újkori Tantalus*”, ki úgy nyúl vágyai tárgya után, „*mint éhes gyermek a vajaskenyér után*”, csak „*so eine Art von Prometheus — sehr dürrtügen Kalibers*”, és csak olyan Ahasvér, aki csupán Pest és Buda között bolyong, mégpedig lakásmizéria következtében.

Volt hát igaza a szenvedélyes Schiller-idézőnek, mikor azt mondta, az ő lelkesültsége csak afféle „*Pseudo-Schwärmerei mit Citronen-sauce*”, ha némi szenvelgő szerepjátszás sem hiányzott az ilyféle mondatokból.

A fiatal lélek azonban hamar megsínyli az ily bomlasztó lélekállapotot, az ily dekadencia felé mutató élethangulatot, amelyet magánya szül, s amelyet csak magánya megszünte oldhat fel. Ez a fehérvári kísérlet és kudarc Péterfynél ezt a magányosságot tette nyilvánvalóvá és feloldását sürgős szükségé. Lehetőségei azonban nem voltak valami nagyok.

Levelei olvasója meghökkenve tapasztalja, hogy e három-négy év alatt nem esett bennük szó egy barátról, akivel egy szép beszélgető estét együtt töltött volna, egy társaságról, amelyben, ha nem szerepvívőnek, hát szekundásnak számított volna, egy összejövetelről, amelyen, ha nem is játszott a „*gentlemenek primo tenore*”-ját, legalább csöndes megfigyelőként jól elmulatott volna. Bizonyos, hogy furcsa egy jogász lehetett ő a bárendező s párba-jozó, garázda dzsentrifiai s a hozzájuk törleszkedő, elszántan törtető polgárvadékok között.

Egyik tavaszon fölényes maliciával szólott „*a harlequinek fénykoráról, a jarsangról, a téli toilettekről, vagy ama szerencsétlen apák- és férjéről, kiknek tárcája most üresebb, mintha Bajbaj vagy Juhász garázdálkodott volna benne*”. Fölényébe azonban vegyült egy csipet árulkodó, elégtételvevő túlzás; s mily jellemző, hogy folytatás- és kompenzálásként éppen ebben a levelében produkálta egyik csillogó zenei eszme-futtatását. Mint ahogy jellemző és árulkodó az is, hogy a következő évadban, bár iróniával takart, de azért félre nem érthető elégtétellel jelentette, hogy immáron ő is megtanult táncolni, „*dass, ich ein wütender Tänzer geworden bin*”. Hanem leveleiben azé t továbbra is csak anyai rokonai szerepeltek egyedüli ismerősei gyanánt; rokonai, akiken ízlése, igénye és kritikája már most messze túlnőtt, s akikről már-már hálátlan, illetlen epésséggel beszélt.

Nem akarunk szociális szájalmat szerezni Péterfy számára. Mindig volt ennie és ruhája is tisztességes. Ám ez volt ama kispolgári tisztos szegénység, amely talán éhségnél és rongyoskodásnál is jobban megbékélyozza az ifjú embert, az ifjú egyéniség közösségteremtő expanzióját. S e tisztos szegénység nagyon is zárt határait még áthatolhatatlanabbá tette apja híre, sorsa, családjá szerencsétlensége és megalázottsága. Apja úriságának még maradt annyi sugalló ereje, hogy jogászok közé iratkozassa, de annyi már nem, hogy lényeg szerint is közbük vétesse, hozzájuk hasonítsa. Az övénél jobb módú polgári rétegek fiaihoz is (s alig volt az övénél nem jobb módú) csak az fűzte, hogy közülök kerültek ki „keménykoponyájú tanoncai”, akikből — mint kesernyős tréfával mesélte — „a szülők méltányos kívánságára Humboldtokat, Aristotelesekett kellett csinálnia”.

Kijutásra a társasági életben, az egyívásúak napi életén, az évfolyamtársak spontán közösségén át mindenestre nem sok reménye nyílt. Nem csoda, ha oly könnyű szívvel, örömmel, „aus vollem Halse” kiáltva mondott búcsút a jogászokodásnak.

Maradt tehát a szellemi élet, a művészet, az irodalom, a zene közösségteremtő ereje, élménye. Mindenekelőtt a muzsikáé. Ha soványka erszénye engedte, ott is ült estéknél az operát játszó Nemzeti Színházban, vagy még boldogabban koncertre váltott magának ilyenkor jegyet. Haydn, Mozart, Beethoven s a korai romantikusok, főképp a kispolgári környezetre oly jellemző Mendelsohn élményét, mint mondtuk, hazulról hozta. Schumannt és Wagnert azonban ujjongó ámulással ezekben az esztendőkből fedezte föl.

Ezek muzsikájának élménye tehát már személyes szerzeménye volt. Befogadásuk, a reájuk való reagálás tehát még inkább, mint amazok esetében, a maga belső világának tudatosítását, rendezését és közvetett kifejezését jelentette. Ez az élmény volt oly intenzív és annyira heurisztikus jellegű, hogy kisodorhatta volna magánya zárt, körkörös járataiból, s közösséghez kapcsolhatta volna; ha máshoz nem, a rajongók, a mániákusok kis közösségéhez. Ámde nemcsak hogy forradalmi tudatú, de még expanzív igényű küzdő csoportot sem kapcsolt össze ez az élmény ez esztendőök Pestjén, olyat legalábbis nem, amely Péterfyt magához vonzhatta, amely Péterfynek is elérhető lehetett volna.

Igy e zenei élménynek csakugyan nem lehetett más szerepe és következménye, mint tudatosítása, elmélyítése és megszilárdítása életérzésének, élethangulatának: a magányosságnak, a kizártság és tanácstalanság érzetének. Nietzsche, midőn már világosan állott előtte a dekadencia mivolta s a maga dekadenciája, óva intett a muzsikától. Az ifjú Péterfy mindenestre Wagner zenéjének azokra az elemekre érzett rá szinte zseniális készséggel, amelyek, minden magyarázkodás ellenére, mégiscsak a polgári dekadencia legnagyobbszerű megnyilatkozásává teszik ezt a zenét.

A Wagneré olyan „zene — mondotta —, mely mennél jobban a szellemébe hatolunk, annál kábultabbá tesz”. S e kábulatot előidéző hatóeszközök két legfontosabbikát is kitűnő pontossággal vette észre. Az egyik a pesszimista végzetszerűség mitikus sugallása, kihívó, tüntető vállalása s borzalma kéjes fölmagasztalása. „Gral templomában — úgymond — mindig oly édes — emelő, szent borzalom fog el” . . . különösen „midőn a vad Ortrudot rajzolja, mintha egy éjszakai végzetistennőt festene, ki az emberiség szent érzelmeit egy vészes kacajjal

akarja kitépni a kedélyből; mintha a démon vad ujjongását hallanók, — oly nagy, oly rémes a zene.”

A másik: e zene füledt, buja, misztikus erotikája. „... mintha csak Indiába varázsoltattam volna, a Ganges folyó mellé — így beszélt erről —, ahol az a száz meg száz illatos virág görnyedez; ahol örökös tavasz van; hol balzsamos légtől kéjittas mámorba esik a vándor.”

Így hát mély zenei érdeklődése nem nyitott számára magányából ajtót kifelé. Nem járt jobban az irodalommal sem. Pedig az alanyi föltételek, a kellő érdeklődés és élmény megvoltak itt is. Igaz, ez időben még hegedűművészek készültek, s egy-egy bátrabb pillanatában, szép öntudattal „művészetemről”, „meine Kunst”-ról szólott, ám azért „angehender írónak” is vallotta magát, kezdettől; és nem jelentette kisebb örömmel és büszkeséggel Gyulai dicséretét Faust-tanulmányát illetően, mint zenei előhaladását.

A dicséreten kívül azonban nem sokra számíthatott az ifjú szerző a jeles kritikustól. Oly igen más világban éltek, oly igen más fajtából voltak ők ketten. Gyulai számára alig lehetett távolibb valami, mint a zene, a német klasszika vágyban született, éteri harmóniája, a német romantika nosztalgáikban lebegő varázsvilága. Ő a franciákat szerette, George Sand túlonlú értelmes, asszonyian számító, józan és konkrét romantikáját, okos és lapos érzelmességét; a németek közül legföljebb Heinét, akit Péterfy nem kedvelt és Schmied Juliant, akit a legnagyobb jóindulat sem nevezhetne mély, bensőséges, megrendítő vagy magávalragadó szellemnek. Kétségtelenül hiányzott Gyulaiból is a megrendülés, a vívódás, a vergődés lehetősége, s hiányzott az ezekre való érzékenység is. Amidőn Péterfy meghalt, a maga egyszerű, majdhogy nyers őszinteségével mondta ki, ehhez a lélekhez nem volt kulcsa, és szinte rezzenés nélkül ment el ez elgondolkodtató tragédia mellett. Egy bizonyosan szellemmel, ízléssel és ismerettel megírt tanulmány egy ily ifjú embertől nyilván meglepte, megfogta, de az ifjú ember mögött álló, lelkében élő világot meg nem érezhette, az ifjút magát magához nem vonzhatta, s láthatólag tanulmányostól, mindenestől hamar el is felejtette.

Annál kevésbé érthette meg és vozhatta magához — s ez a fontosabb mozzanat —, mert munkássága épp ezekben az esztendőkből vesztette el majdnem egészen továbbvivő eszmei energiáit, tevékenysége ez időben alakult át egy szerepét már betöltött irány és álláspont védelmére és erőszakos fönntartására. Az ifjú s többé-kevésbé polgári irányzódású évjáratok első jelentős csoportja — a Reviczky Szevér—Zilahy Károly-féle — elhullott; csupa magakora-beli vette körül, s nem állott sem vele szemben, s még kevésbé oldalán fiatal író, irodalmár.

De ha tőle nem, másoktól még kevésbé kaphatott az ifjú angehender író magányából kisodró vonzást vagy indítást. Ez a kiegyezéssel kezdődött évtized — a birtokos osztály hatalma újratertésének ez az évtizede — volt a század irodalmának legmélyebb apálya. Új eszmék hordozója szerepében az ifjú Ábrányi ágált a szélcsendben, de szavai, bár a dagály éppen nem hiányzott belőlük, nem idéztek elő semmiféle áramot, különösen nem olyat, amely a parton veszteglőt, az útrakészülő tanácstalant magával ragadhatta volna.

Így élt tehát, kívül még e lanyha kor lanyha sodrán is, változóan szűk lakásaikban és változatlanul szűk életlehetőségeik között, amelyek bizonyosan még egy szűkkaliberű Prométheuszak, egy Pest s Buda közt, lakásmizéria következtében bolyongó Ahasvérnek, egy szerény vágyú „újkori” Tantalusznak is vajmi nyomasztók lehetnek. Így telték a magában s magának való hegedűjátékkal meg olvasással egyetemi éveinek lassan pergő napjai. Mert alig is volt e kettőn s a szórványos színházi estéken kívül egyéb foglalatossága, ha csak hozzá nem vesszük, hogy délutánonként, esténként a budai hegyekbe egy-egy sétát tett; magányosan persze vagy anyjával legtöbbször ezt is. „*Ez az én sejourom képe*”, mondotta első levelében még némi öntetsző, kedvvel fényezett melankóliával, ez „*magányom pium desideriuma*”, bár a virágok és fák, úgy látta már most is magános sétáin, mintha unalmasan bólintgattak volna feléje.

S ahogy múltak az évek, ahogy szíve-lelke egyre teltebb, telítettebb lett a magány és tanácstalanság szülte élethangulattal, s ahogy ez élethangulat e kudarc fényében egyre tudatosabbá világosult benne, annál sürgetőbb lett számára magyarázó életelv, megnyugtató s kielégi-

tő tevékenység megeléje, kialakítása. S mivel ezt a hegedűjáték s a szépirodalmi olvasás magában nem adhatta, s mivel a korszak mozdulatlan szellemi s társadalmi élete is, hogy úgy mondjuk, magára hagyta, így ahhoz, hogy saját létformája fölé kerülhessen, szinte szükségszerűen fordult németes alapműveltségéből a kor és a lét fölött állni látszó filozófia segédelméhez.

Alig valaki lett irodalmunkban ennyire belső kényszerből, s a szó eredeti értelmében bölcsésztanuló, mint ő, és senki ennyire lelkes bizalommal. „*ich — így írt ujjongó fölényel Gizellának — ein Philosoph wurde! Jawohl! ein Philosoph aus echtem Schrott und Korn! Aus vollem Halse schrie ich der hageren Göttin Themis mein Valet zu [...] und wendete mich wie weiland Faust aller Last enthledigt mit Feuereifer dem ‚Speculieren‘ zu. — Das ist mein Feld! wo ich dem erhabenen Fluge grosser Geister folgen, und in der geistlichen Harmonie des alls schwelgen kann! Wie erbärmlich erschienen mir jetzt diese Paragraphenritter, deren Zunft auch ich angehörte, die statt der Wahrheit lieber rollender Münze schnappen.*” Nem afféle irodalmár akart hát ő lenni, vagy pláne esztéta, nem a literatúrához fordult ő „tűzbuzgalommal”, hanem „az igazság anyjához, a filozófiához”.

A filozófia azonban, tudjuk, olyan kapu, amelyből ezerfelé vezethet út. A fiatal Péterfy, a sokat érző, a sorsa által folytonos eszmélkedésre szorított ember korai fogékonyságával a lényeg iránt, ösztönösen ráérzett arra a két alapirányra, amely e sokféle út valamennyit magába öleli. Levelezése második felében, midőn helyzetének e kapcsolatot illető következményei már világgossá értek, s bénítva nyomasztották, egyszerre megint abban a kezdeti gondolatában kísérelt vigaszt és menekülést találni, hogy az egyed, az én, a maga szűkkorlátú, merev világából kiszabadulhat s egy szabad, egy szabadabb lét világába emelkedhet, hol barátság és hajlam a kapcsolatok teremtője és értékmérője. „*Je mehr Fremdartiges uns im Leben anstartt, um so wohliger ist es dem Geiste, wenn er bei Gedanken weilen kann, die ihn von den engbegrenzten Räume des starren Ichs in die Gefielden eines freien Daseins erheben.*” Ezt a gondolatot s a hozzá hasonlókat azonban a törvény örök hatályosságával, áthághatatlan voltával küzdők előzték meg és követték. „*Mit Zaudern ergreiffe ich, — így kezdte egyik levelét 1870 telén —, die Feder, denn die Gedanken, die mich beim Schreiben beschleichen, sind solch' pessimistischer Natur — dass es mir wahrlich von den Worten des Erdegeistes schaudert ... es beschleicht mich die trostlose Gewissheit, dass wir Menschen auch nur Glieder der unendlichen Naturkette sind, nicht aber Wesen, für die auch andere Gesetze geschaffen. Nicht die äussere Natur allein, auch das Innere des Menschen muss nach ewigen, ehernen Gesetzen seines Daseins Kreise vollenden.*”

Íme, hát, ha néha-néha érzelmes, szónokias, szenvelgéstől sem ment, dadogó vagy olvasmányait ismétlő fogalmazásban is, de kétségtelenül itt áll már az a két sarkpont, az az ősalternatívva, amely között és körül a XIX. sz. német, de minden polgári gondolkodása is forog, küszködik: „*freies Dasein*” vagy ércetörvény, „*ehernes Gesetz*,” vagy szabad lét. A nagy forradalmak színjátékának lezárultával a további harc következményeitől vagy kilátástalanságától meghátrált vagy megrémült polgár ezerszer menekült a szabad lét, a *freies Dasein* irracionális idealista illúziójához; s a maga létének nyomorúsága, a társadalom mozgása, a tudomány továbbhala dása ezerszer vetette vissza a racionális szerkezetű, anyaghoz kötött törvény kényszeréhez.

E két sarkpont ellentétes irányú vonzása hatja át, kölcsönzi Péterfy egész munkásságának világnézeti dinamikáját. Művének megítélését az határozza meg, miként helyezkedik az el e póluspár között, milyen célok mozgatták ezt az elhelyezkedést s milyen eredményeket von az maga után. Midőn regényíróinkról kezdett nagyhírű hármasszerűvel valóban belépett a magyar irodalomba, s egy csapásra nevet és helyet szerzett magának, e kérdés már el volt döntve. A közbeeső évtizedet egy hármasszerűen töltötte be: német verseiben kiteljesítette dekadenciáját, szembenézett s szembefordult vele, zenei és színírátaiban megszurte, tisztázta ízlését s kimunkálta írásmodorát, szépirodalmi, esztétikai, filozófiai olvasmányaival kialakította emberlátását, művészetfelfogását, történelemszemléletét. S a német irodalomból, bár annak vonzása körében mindvégig megmaradt, átlépett a magyar irodalomba.

Mindezt előadni azonban már egy következő fejezet feladata.

KOVÁCS GYÖZŐ

SZENTJÓBI SZABÓ LÁSZLÓ ÉS DAYKA GÁBOR SZENTIMENTÁLIS KÖLTÉSZETE

(Szentimentális magatartás és politikai válság)

Az 1780-as évek elején jelentkező szentimentalizmus leglényegesebb forrása az a világnézeti szkepszis, amely az írók egy részét a felvilágosodás eszméi iránt eltöltötte. Az ész-hirdette életfelfogást, új állameszményt nem látták az. adott történelmi keretek — a felvilágosult abszolutizmus formái — között megvalósulni.

Az 1778—79-es porosz—osztrák háború idején például Ányos és Barcsai szemében egyre világosabbá válik a háború céltalansága; utóbb egyre fenyegetőbben rémlik fel a Habsburgok gyarmatosító törekvése is. Ily módon a felvilágosult uralkodók háborúit a racionális világkép fényében nem látják igazoltnak. Ányosban is, Barcsaiban is a racionalizmus kialakította — mégha oly nemesien értelmezett — világkép helyességében való csalódást a felvilágosult abszolutizmus rendszere, eredményei és korlátai váltják ki. Mélyen átértékelték a felvilágosodás eszméinek ígérete és ez eszméknek a feudális abszolutizmusban létrejött megvalósulása közti ellentétet.

Hasonló felismerésre jut Bessenyei is a despotizmus vizsgálatokor: „Az emberi dühöség... meggyújtja fákláját a sötétségbe, lármát fúj és száz nemzetségeket kiált össze fegyverre, hogy földnek színét szagassa. Felgyújtja e világot, melynek tűzénél egyedül melegszik, azonban halandó társainak kiontott véréből csinál magának feredőt, hol bűnét mossa... Ég a világ, az emberi nemzetnek fele gyilkossá, fele haldokló áldozattá lett, az ezek pedig hallgatnak, boronganak...”¹

Ez erős kiábrándulással járó csalódás a 90-es évek elején még inkább fokozódott.

A forradalom éveiben az események gyakori és gyors, erőteljes és kérlelhetetlen változása az ellentmondások mind mélyebb összefüggéseit tárta fel. A hirdetett eszme és megvalósulása közti eltérést Magyarországon a Habsburgok politikai tevékenysége még élesebbé tette és a figyelmet a legfontosabb kérdésekre összpontosította.

A magyar szentimentalizmus szempontjából ez azért lényeges, mert a szentimentális magatartást, a fentebb említett szkepszis mellett, a 90-es években már nem csak az egyéni ételsors váltotta ki, mint mondjuk, Ányosból. A ferenci abszolutizmus ismert eszközei miatt nemcsak a kolostor falain belül kényszerülnek arra, hogy egy másik, jobb, a kívánt világot — legalább vágyként, s képzeletben — alakítsanak ki; nem pusztán egyéni sorsból fakadó lázongásról van szó, hanem egy társadalmi rendszer áthatolhatatlan szövevényével szembeni dacról.

Ányosnál a felvilágosodás eszméi tipikusan nemesi (erősen módosult) értelmet kaptak, sokkal elvontabbak, mint költő-utódjainál, akik *közvetlen* politikai-társadalmi hatásában foglalkoztak az égető kérdésekkel. Am a 90-es években a külső és belső események, politikai

¹ Vö. Az érzékenység poétája. ItK 1958/1. 38—39. — A Bessenyei-idézet: Magyar Néző. Bessenyei Gy. Vál. Műv. (Magy. Klasszikusok) Bp., 1953. 221.

és irodalmi problémák *gyakorlati* jellegű kérdés feltevését és válaszadást követeltek az íróktól, s éppen e gyakorlati jellegű válaszadás közben váltak egyesek — hosszabb-rövidebb időre — szentimentálisá.

Azzal, hogy: „a cenzurát megszigorítják, elkobozzák azokat a munkákat, amelyeket nemrég még II. Lipót támogatásával adtak ki... Rövidesen betiltják Hajnóczy, Martinovics, Laczkovics munkáit... Szacsvayt elmozdítják a Magyar Kurirtól, a demokraták ellen hajsza folyik... Batsányit kiteszik állásából, Verseghyt egyházi hatóságai lecsukatják. A nem-nemeseket, nem-katolikusokat kizárják a hivatalokból. Így veszíti el állását Hajnóczy és Kazinczy is...”² — nemcsak a tevékeny politikai szerepléstől fosztják meg az embereket, hanem a tevékeny írói gyakorlatról is, amely sajátosan politikai színezetet ad e néhány év irodalmi törekvéseinek, amikor versből, prózából, drámatöredékből szinte kiált az ellenállás szava, éget a fojtott indulatok tüze. Az egyes költők magatartásában bekövetkező szentimentális fordulat közvetlen és közvetett okai a Lipót trónralépése után bekövetkező politikai változások, majd a nyílt ferenci abszolutizmus. 1791—92 fordulóján a legtöbb haladó költő politikai felfogása radikális fordulatot vesz. Ekkor tesz erőteljes lépést balfelé Kazinczy, Batsányi, Szentjóni Szabó, elzárt életkörülményei között Verseghy és Dayka.

Ám ez írók helyét nem határozhatja meg *csak* ez. A nemzeti nyelvi-kulturális program hirdetésében, költői gyakorlatukban nem volt, nem is lehetett éles szakadék a különböző politikai meggyőződésű irányzatok között. Mindegyikük a magyar nemzeti irodalom (előbb a fordításban, utóbb az eredetiség-programban) és a haladás ügyét viselte szívében, csupán e program megvalósításának keresztülvitelében ragadták meg egymástól különbözően — körülményeiknek, adottságaiknak, világnézetüknek megfelelően — a többféle politikai elv adta lehetőséget. Így figyelemmel lehet kísérni, hogy némelyikük több, egymást felváltó mozgalom hívévé szegődött politikailag. Ezt tette Szentjóni, aki jozefinista, majd jakobinus; Kazinczy is jórészt ugyanezen az úton járt; Batsányi Ányos nyomdokain haladt és a jakobinus per idején majdnem életével fizetett, akárcsak Kazinczy. Vagy ott találjuk Barcsayt, akiről nem lehet állítani, hogy *jellegetesen* ez irányok bármelyikéhez tartozott volna, s mégis a magyar költészet egyik jelentős alakja Orczy és Ányos mellett, Bessenyei társaságában, és Bécsben — a jakobinus mozgalom ürügyén — igen veszélyes embernek tartották. Egy szóval: Ferenc uralma mindenféle politikai illúziót szétrombolt, miután a nemesség is szétfoszlatta a hozzáfűzött reményeket. Lipót, még inkább Ferenc módszeréről lehullt a lepel és bebizonyosodott az uralkodókról, hogy gyáva, hitszegő politikát folytattak.

Az értelmiség tagjai egyre inkább érezték azt a nyomasztó ellentmondást, amely a forradalmi Franciaország és a feudális, abszolutista módszerektől bénított Magyarország között feszült. Ha kezdetben egyikük-másikuk bizakodik is Ferenc uralmában — Szentjóni drámát, Dayka hosszabb költeményt ír Ferenc koronázására —, bizalmuk csakhamar talaját veszti.

Kételyek támadnak bennük az uralkodó személye iránt is, kormányzási programja iránt is. Az imént, II. Lipót idején, még köznemesi értelmezésű „társadalmi szerződésről” álmodoztak, most 1792-ben már egyenesen támadják az uralkodót. Gondoljunk e támadás legkevésbé költői, de legpolitikusabb, filozófiailag legfelkészültebb megnyilatkozásaira: Martinovics röpirataira és nyílt levelére Ferenc császárhoz; gondoljunk a hirtelen nagy anyaggá felduzzadó röpirat-irodalomra. Olyan programpontok, amelyek az elkövetkezendő években (a társadalmi szerződés alapján) valósággal jelszókká válnak és lelkesednek értük a költők is. Batsányi *A látójában* a társadalmi szerződés elve, valamint az *igazság*, a *törvény*, az *egyenlőség* és a *szabadság* fogalma — a korábbi nemesi értelmezéstől eltérően — forradalmi értelmet kap.³ 1792-ben szertejárva Magyarországon, Martinovicsnak észre kellett vennie

² KIny. Századok 1950. évi 1—4. számából. Bp., 1951. 20.

³ Vö. ItK. 1954/2. 257—258.

a ferenci abszolutizmus egyre nyíltabb reakciós jellegét. „Gyakori utazásaim lehetővé tették” — mondotta a bécsi vizsgálóbírótság előtt (az 1794. aug. 13-i kihallgatás jegyzőkönyvéből) —, „hogy megismerjem a magyarországi rendek és néposztályok hangulatát (die Stimmung aller Stände, Volksklassen). Tudomásomra jutott, hogy a türelmi rendeletnek az udvari kancellária által történt módosítása a protestánsoknál országszerte hangos zúgólódást váltott ki. A felvilágosodottabbak elégedetlenkednek, hogy a régi sötétséget akarják visszahozni. . .”⁴

Az elégedetlenségnek adnak hangot a különböző röpiratok is.⁵ Az uralkodót figyelmeztetik e röpiratok és nyílt levelek politikai-kormányzási módszerének súlyos mulasztásaira és a várható eseményekre, mert „a népek magának kell akkor kezébe ragadnia a polgári főhatalmat, mikor királya vagy tehetetlen a köz javának munkálására, vagy olyan gonosz, hogy népe vérében mosdik.”⁶

Nemcsak a röpiratok és Martinovics figyelmeztettek, hanem ezt tették a költők is. A szépirodalom 1790 után erőteljesen a politikai irodalommal tart lépést. Eközben alakulnak és bontakoznak ki — a polgárosodásnak megfelelően — az új szépirodalmi (tartalmi, formai, esztétikai) törekvések. Szentjóni *Mátyás király*. . .-ában a magyar nemzeti királyt támasztja fel, másrészt elveti azt az akkoriban igen divatos és népszerű elméletet, amely szerint az uralkodó jó, a tanácsosok gonoszok; az uralkodó személyes, erkölcsi felelőssége dönt a kormányzásban. A darabnak, túl ünnepi aktualitásán, határozott politikai értelme és jelentősége is volt.

1792-ben hallatják a költők az elégedetlenség első komoly szavait.

Batsányi elégületlen, hangja csalódott, amint ez a Barcsai Ábrahámhoz küldött verséből világosan kivehető. Most is felmerül, a nála ismert módon, az eddigieknél erősebben a „vagy—vagy” kérdések sora:

Felébred a világ halálos álmából?
S kifejtendi magát szolgálai jármából?
Avagy századunknak örökös csúfjára
Ledől a szabadság most-emelt oltára?

A nemzeti lét sorsdöntő pillanatának megragadásakor a költőt reménytelen érzések töltik el:

Ily bizonytalanság kétes örvényében
Hányattatik elmém méltó félelmében.
Kebelembe folynak könyveim árjai,
S önként zengni kezdenek lantomnak húrjai.⁷

Nemcsak az értelem, az érzelem is lázong a fojtogató világ ellen, még olyan, érzelmességre nem hajló költőnél is, mint éppen Batsányi.

Az érzelmi elégületlenség néhány írónál közvetlenül a szentimentális magatartást eredményezi. Batsányi is, szentimentálissá vált költőtársai is mélyen átélték az 1791—92-es évek illúzióinak szertefoszlását. Ennek adott kifejezést szentimentális műve tözsomszéd-ságában (*Fanni hagyományai*) Kármán, 1795-ben: „Valljunk igazat! ott megállapodtunk, ahol elkezdettük. Egy kis zsi bongás, egy kis felforrás az egész dolog summája! Augustus és XIV. Lajos századjai nálunk egy esztendőben be is állottak, el is múltak.”⁸ — Két évvel

⁴ Eredetiben közli: Benda Kálmán: A magyar jakobinusok iratai. II. Akadémiai Kiadó. Bp., 1952. 49—50.

⁵ A sok röpirat között — melyek egy részének szerzőjét nem lehet már megállapítani — találjuk Batthyány Alajos, Hajnóczy, Hoffmann Lajos, Laczkovics, Szapáry János röpiratát is.

⁶ Martinovics: Nyílt levél Ferenc Császárhoz. Közli: Benda Kálmán. Századok, 1949.

⁷ Batsányi János Vál. Műv. (Magy. Klasszikusok) Bp., 1956. 101.

⁸ Kármán József Vál. Műv. (Magy. Klasszikusok) Bp., 1955. 78.

később, 1797-ben Csokonai is, Kármánhoz hasonlóan, az 1790-es mozgalmak és az ezeket követő események keserű hangú bírálatát adja: „Imé amit elkezdtünk is, azt is félbehagytuk. Ismét abba a pontjába térünk keskeny kerekünknek, amelyben ezelőtt húszt esztendővel forgottunk. Más nemzetek pedig a tökéletességnek felső pontja felé azolta is óriási léptekkel sietnek... oda amaz elevenség, amely csak 1790 táján is úgy lelkesített bennünket: eltűnt, elrepült, s egész nemzetünk haldokló zsidbadásban vesztegel...”⁹ — Kármán és még inkább Csokonai ilyen megjegyzéseinek idézése minden bizonnyal az 1795 utáni irodalmi élet mottójaként kínálkozik, előlegezett idézésük azonban a fentebbi állítások bizonyítására szolgál. Batsányinak 1792—93-ban — főleg Arankához — írt levelei közismertek.

Batsányi 1793-ban, a folyamatban benne élve, mint *jelenről* írja meg ugyanazt, amiről Kármán és főképpen Csokonai néhány évvel később, a *múltra* visszatekintve, mint következményről beszélnek. Mindhármuk véleményének közös a forrása: a politikai és társadalmi kényszer gátát vet mindenféle reménykedésnek, felvilágosult irodalmi-kulturális törekvésnek. Több költőnél ez a közvetlen oka szentimentális fordulatuknak.

1. Szentjóni

Szentjóni 1792—93-as verseit maga semmisítette meg. Gálos Rezső — aki legutoljára foglalkozott költészetével — azt írja: „Így a forradalmi vonal fejlődésében inkább prózai munkáira vagyunk utalva.”¹⁰ Ezt a megállapítást csak azzal a feltétellel lehet elfogadni, amely kimondottan forradalmi-politikai, de elvesztett költeményeit veszi tekintetbe. Éppen a megmaradt verseiben fellelhető szentimentális hang jelzi a költő világnézetében, szemléletmódjában bekövetkezett változást, radikalizálódást. A megszokott értelemben vett szentimentális hang hiánya vezette a költészetével foglalkozókat arra a megállapításra, amely szerint „sem egyéniségében, sem költészetében igazi szentimentalizmus nincs”.¹¹ Ilyen megállapítást csak azzal lehet elfogadni, ha ez nem vonatkozik Szentjóni „érzékenységére”. Különben olyan két költőtárs véleményének mond ellene, mint Csokonai és Kazinczyé. *A méla Tempefőiben* egyenest Szentjóni érzékenységéről szól korai verseivel kapcsolatban.

Szentjóni határozottan kívánta Ferenc abszolutizmusának, zsarnoki rendszerének megdöntését egy ilyen mozgalomtól.

Egyrészt az angol és francia felvilágosult gondolkodók (Newton, Locke, Bayle, Voltaire, Montesquieu és Rousseau), másrészt a hagyományos (latinos-iskolás) konvencionális magyar költészet állottak a fiatal költő rendelkezésére. Korai (1786—88) versein — amelyek a pásztoridillek boldogságáról szólnak — kitapinthatóan érezhetők Faludi hatásának nyomai. Csupán néhány helyen tör át a szentjóni hang, s még időbe telik, míg a Hainbund és a Musenalmanach költőinek és Faludinak a hatása alól szabadulni tud és megtalálja saját egyéni hangját.

Egyik versében (*Clycerium Weilandból*) már azt is elmondja, hogy ez a „víg ifjúság”, „boldog élet” az ő ifjúsága, melyre mint életének legboldogabb szakaszára tekint vissza. Költészetének első önálló lépéseit ekkor tette meg.

S búsult szívem unalmába
Rózsát vévén kezembe:
Így virágoz hajdanába!
Elgondolom lelkembe.

⁹ Csokonai levele Kóhary Ferenchez, 1797. nov. 8. — Csokonai V. Mihály Összes Művei (Harsányi—Gulyás-féle kiadás) II/2. 637—638.

¹⁰ Gálos Rezső: Szentjóni Szabó László. Irod. tört. tanulmányok. Művelt Nép Kiadó. Bp., 1955. 40.

¹¹ I. m. 48.

S széjjel tépvén leveleit
Sírjára hintegetem,
S ifjúságom örömeit
Könnyezve emlegetem.¹²

A természet újfajta — a magyar költészetben eddig kevésbé ismert — szemléletéről tanúskodik *A péceli kert*, az újfajta szemlélet programverse. 1789-ben meglátogatja Pécelen az öreg Ráday Gedeon grófort, hozzá írja költeményét. Szentjóni e versében is feltűnnek már mindazok a motívumok, amelyek a későbbiekben költészetének — szemléletmódjának megfelelően — alapjaivá válnak. Helyet kap a szerencse kifürkészhetetlensége, az igazi boldogság kritériumának megfogalmazása; s e más hasznát kereső morális célzatú tanításnak — amelyben szerencsésen és sajátosan találkozik, keveredik a hagyományos költőszemlélet a felvilágosodás tipikus hasznosság-elvével — mintegy háttérül szolgál a péceli kert, amelyet a költő maga „rendéz” be. Az „én” és a „mások” — másfelől az egyes ember és az „emberi nemzet” korrelációjában nézi az együgyű természetet.

A kertet idillien széppé igyekszik varázsolni — ezért rendeztetí be „romantikusán” az idő s gróffal. Rendet és rendetlenséget — az *emberi törvények* rendjével párosítja. A kert *olyan* legyen, *mint* a természetben:

Láttasd itt a természetnek
Pompás együgyűségét,
És az emberi nemzetnek
Nagyra ment mesterségét.

Ültess ebbe hasznos fákat,
S kedves ízű magokat,
Teljes rózsák, violákat,
S színes tulipánokat.

E kert idilli helyei („árnyékos utak; gyepszék lágú hantjai; álmozható halmok oldalai”) mellett legyen hirdetője a korszerű kertkultúrának is:

A völgyek tekervényébe
Ültess szagos epreket,
S a halmok déli részébe
Szőlőtermő töveket.

Legyen a kertben visszhang; egyszóval mindaz, ami a modern-érzékeny léleknek a legmegfelelőbb és leghasznosabb — a természetes ész adta elgondolás szerint. Ész és szív, ráció és érzékenység összetalálkoznak az unokák köszönetében, akik „köszönvén hasznos munkáid, hamvaidon könnyeznek”. Ilyen és ehhez hasonló versében indul el a modern költészet felé, miközben *feltalálja* önmagát és a természet szépségét. A középkor felfogásával ellentétben, a hagyományos költészet konvencióit maga mögött hagyja, és újfajta intimitást alakít ki: a gyermekkori emlékezetét. Tetőfokát Szentjóni költészetében *A gyermekkori idők emlékezetében* és *A tavaszban éri el*. Költőileg határozott és erőteljes hangot majd Kisfaludy Sándor *Kesergő szerelmében* (27., 57. dal) kap. Szentjóni saját gyermekkora utáni vágyódása is csak

¹² A Szentjóni-idézeteket, külön jelölés nélkül, Szentjóni Szabó László Munkái-ból (Toldy F. kiadása. Bp., 1865.) és Szentjóni Szabó László Költeményei-ből (kiadta Gálos Rezső, Bp., 1911.) veszem.

akkor vesz erőteljes fordulatot, amikor a 90-es években mindinkább politikai tartalmú családás érzésével telítődik meg. Többnyire a boldogság, a szerelem és az igaz barátság motívumai szövik át verseit.

A személyes hang mind szerencsésebb megtalálását segítették elő a fentebb vázolt politikai események. Ekkor születik meg a *Zrínyi Péter*... c. verse, majd a koronázási ünnepségre írt drámája a *Mátyás király*... Szentjóni a *Zrínyi Péter*... „alázatos” és „könyörgő” sorai között lobbantja az uralkodó szemére:

Játszik egy császári udvar a hitével!

De, szent az igazság, meg kell állni annak,
Nincs is semmi baja az érdemtelennek.

„Hittem, de hogy is ne, ennyi ígéretnek”, — s Ferenc uralmához még kevesebb reményt fűznek.

Még élnek Szentjóniban illúziók, — bizonyítja, hogy a *Mátyás király*... c. drámájában a nemzeti királyságot kívánja visszaállítva látni Ferenc uralmában. A dráma Ferenc és tanácsosaiba vetett reményét, bizakodását fejezi ki. Szentjóni műve (az *Első Mária*... is) a történelmi dráma, történelmi regény Dugonics-képviselte útján lépett előbbre, néhány modernebb vonást, felvilágosultabb szemléletet és feltétlenül jobb, finomabb ízlést hozdozva magában.

Költészete ekkor már magába olvasztotta az ókori klasszikusokat, a sztoicizmus lényegét, a felvilágosult gondolkodókat, különösen kedvelt Rousseau-ját, a Hainbund és a Musen-almanach tanításait, a népies költészet korabeli külföldi és magyar példáit.^{12d} E sokféle szál, együttesen, egymással összefonódva jelentkeznek kései műveiben, verseiben és prózában, gondolatvilága elmélyülten, szentimentális érzésektől eltelve. Lázongása — mint láttuk — nem egyéni duzzogás, hanem egy avulttá váló uralmi rendszer elleni tudatos támadás (gondoljunk Hajnóczyék gazdasági és történelmi munkáira, Martinovics történetfilozófiai tanulmányaira, társadalomtörténeti röpirataira). Ahogy Goethe mondotta: „...veleszületett szabad természetével kénytelen egy idejélmúlt világ korlátozó formáihoz idomulni és alkalmazkodni”;¹³ Szentjóniék ezt nem tudták megtenni. „Akadályozott boldogság, fékezett tevékenység, kielégítetlen vágyak” jellemezték a költő és társai életét ezekben az években.

Szentimentális lázadásában Szentjóni mindvégig Rousseau kezét fogja, akinek kispolgári-plebejus törekvéseit magáévá tette. Az *igaz világi boldogság* „csüggedhetetlen szív” és „töltsd bé kötelességedet” motívuma rousseau-i és seneca-i ihletésű. Rousseau előtt már a sztoicizmus hirdette, hogy a kötelesség kielégít, Rousseau modern formában, az *Emil* c. pedagógiai regényében ugyanezzel a tanítással fordul az emberiséghez. Szentjóni ember-szeretete és boldogságvágya a közboldogságba akar beleolvadni, s ennek késői verseiben, a szentimentálisokban a legszubjektívebb módon ad kifejezést. Az emberiség egykori, boldogságban töltött történelmi korszakának hangulata, képe, az utáni vágya gyakran összemossódik a költő saját, boldognak tudott gyermekkorával, amelyet mindannyiszor visszahajtat. A *mai világban* a „közhasonért” élő világot kívánja vissza, s feltűnik az „aranykor”, az „arany szabadság” képe, amely nem egészen húsz évvel korábban ott kísértett Ányos és Barcsai vivódó lelkében is. A rossz jelen és boldog múlt ellentéte Szentjóni egyéni és társadalmi élményéből fakad:

^{12d} Gálos Rezső fentebb idézett Szentjóni-kismonográfiája 49—54.

¹³ J. P. Eckermann: Gespräche mit Goethe. I. B. Deutsche Bibliothek in Berlin. Herausgegeben von Otto Harnack. é. n. 51. — Magyarul: J. P. Eckermann: Beszélgetések Goethével (Válogatás), Aurora 1. Bp., 1956. 41—42.

Volt egy idő, hol mindenek
A közhaszonra éltenek,
Míg az arany szabadságért
Kiki szívesen ontott vért.

Saját életében is talál egy rövidke időt, a boldog gyermekség gondtalan korát, s az emberiség történelmében is felleli azt a kort, az arany szabadság korát, az egyenlőség és közjó idejét, ahová ő visszavágyik. Néhány évvel korábban, *Egy szép leányhoz* írt versében már csírájában találunk valami féltő gondot, homályos, még határozottan ki nem mondott aggodást a fiatalságért, a gyermekkorért. Most, a 90-es évek elején úgy véli, a rossz jelenben kellene megteremteni az igaz boldogságot. Ily körülmények között ad — tanács- és tapasztalatként — néhány gondolatot *A jó boldogságról*: „Egy igaz és kegyes szív, ez az ember java” — hirdeti, miként Rousseau.

Több mint két évtizeddel később Kölcsey — miután a „homályos bánat” korszakából kilép, költői pályája értelmét keresi — „a boldog gyermekort”, a „tapasztalás” nélküli „fantázia kéjképeit” vágyja vissza.

Az arany szabadság képe felmerülhetett más okok miatt is, az elvágyódásnak lehetnek más forrásai is. Nálunk a polgári haladás elégtelensége miatt vágyódtak vissza a természetbe, a boldog időkbe. Ám ismeretes a visszavágyódásnak másfajta, ellenkező előjelű változata is, amely később, Németországban a romantikus antikapitalista jellegű visszavágyódásban teljesedik ki. Lukács György Eichendorff-tanulmányában kimutatja, hogy ez a vágyódás a feudális romantikus költő menekülése, „vágyódás arra, hogy a »normális«, a modern-polgári életből kiszabadulhasson; vágyódás az erdők szabad természeté, a vándorlások, a messzeség után...” Eichendorff eszerint a kialakuló polgári életformát találja szürkének, hétköznapiak és fojtogatónak a színes-„romantikus” feudálissal szemben. Lukács György azt is hozzáteszi: „A régi jó idők szépsége Eichendorff ilyen műveiben a táj, az enteriőr, a csendélet szépsége lesz, de nem az életé magáé...”¹⁴ Vágykép csupán, nem a valóság, mint ahogy Szentjóni boldog gyermekora is vágy, ám különbözőek az elvágyódás *okai*. Közös bennük: az idill-teremtés, a gyermek- és ifjú kor, a múlt szeretete, s művészileg ezért is sikerültek ezek a legjobban, mert a költőben harmóniát teremtett. A költői mondanivaló teljesen fedi a költő legbenső, kimondott vagy meg nem fogalmazott érzéseit, vágyait.

Szentjóni két versében válik éretté az elvágyódás hangja, s mindkettőben a gyermekség, a tavasz, az arany szabadság már több, elmélyültebb, mint az anyosi szimbólum: teljes azonosulás. A *gyermekkorai idők emlékezetének* felfüggesztett kis kard képébe egész boldog gyermekkorát belesűrítette:

Kis kard! mellyel vitézkedve
Vagdaltam a bőrökre,
Életemnek minden kedve
Itt függ veled örökre.

— — — — —
Boldog voltam gyermekfővel
A fa-puska s ló megett,
Akkor éltem az idővel,
Mely most engem veszteget
Akkor volt az én életem
Az örömnnek élete...

¹⁴ Lukács György: Eichendorff. Német realisták. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1955. 41., 44. és 45.

Amikor a „józan szív” és „együgyű természet” vezette, akkor volt „belső nyugalma”, amely „vígga tett akkoron”. A lírikus mondja el itt azt, amit Rousseau nagy prózai műveiben kiált világgá: elvesztette az emberiség a maga boldog, természetes állapotát, elvesztette szabadságát és erkölceiben megromlott. Ezt az erkölceiben, szemléletében megromlott, hamis utakon járó társadalmat kell visszavezetni önmagához, hogy megtalálja az „igaz és fő boldogságot”.

A *kívánságban* sorra veszi Szentjóni azokat a lehetőségeket, amelyek birtokában boldog lehet az emberiség. A legnagyobb szentimentális vágy kap erőteljes hangot abban a feszültségben, amelynek egyik pólusán az a rousseau-i felismerés áll: „az isten boldogságra teremtett mindent...”, a másikon pedig a valóság keserves képe: „ez az egész rajzolásom, csak — kívánság”. E prózai műve hasonló Gessner idilljéhez is, ám közvetlen forrása inkább Rousseau *Emiljének* IV. könyve lehetett. A közös vonást ragadta ki és hozta összhangba saját nézeteivel, érzelmeivel, vágyódása az egyszerű, tiszta erkölcsű élet után, amelyet a faluban, a vidék idilli környezetében vél megtalálni. — Szentjónit egy boldogabb idő utáni erős vágyakozása, szemléletében a modern líra felé vezet, hiszen a „modern” ember vágyakozása lesz egyre erősebb és általánosabb jellegű. Költészete igen erős mértékben világiasodik, hiszen a középkor embere nem érzett ilyenfajta, „rossz jelen—boldog múlt” ellentétet, a kettő között nem érzett szakadékot, s vágyódni is inkább csak isten felé vágyódott. Az évszakok sem kaphattak különösebb jelentőséget az ilyesfajta szemléletben; évszakok, melyek a szentimentális költészetben, s mint láttuk, Ányos majd Szentjóni lírájában is különösen fontos helyet, *szimbolikus* értelmet kaptak.

A felvilágosodás kedvelt motívuma volt a „Tavaszi”, a megújulás, az újjászületés motívuma. Ugyanúgy szerették használni a „reménység” motívumát is, amelyben a világ (az „észben” jó, de a gyakorlati megvalósulásban nem), a hamis társadalmi rend megváltozásának reménységét fejezik ki. Szentjóni e motívum felhasználásában is közvetlenül Csokonait előzte meg, akárcsak népdalaival, azok frissességével, üdeségével és természetességével.

Szentjóni *Tavaszi*ának visszavágyódása általában az ifjúság képe, mint természeti kép teljesen fedi *saját* ifjúságát, a boldogság korát:

Áldott tavasz jó napjai!
Balzsama az életnek!
Téged a föld bús fiai
Ó mely igen szeretnek!

— — — — —

A jó kedv a szeretettel
Gyönyörűség jár veled,
Zöld árnyékkal új étellel
Örömlőket neveled.

Mindez olyan érzéseket fejez ki, amelyeket bárki érezhet tavasz köszöntekor. Ámde a legszubjektívabb érzések teszik konkrété, személyessé, ami ez után következik:

Ha még szerettem világom,
Csak néked köszönhetem!
Ha ártatlan kis koromba'
Igaz volt az örömöm,
Még most is ifjúságomba'
Tavaszi! néked köszönöm!

Mondottuk, hogy Szentjóni (mint akárhány társa) csakhamar kiábrándult a ferenci abszolutizmusból. Szentimentális korszakában sem szakadt el az élettől, a társadalmi-kormányzási-uralkodói problémák továbbra is igen élénken foglalkoztatták. Próbálkozik regényírással is, amelynek történetét Nagy Lajos korába viszi. 1792-ben a Magyar Múzeum hasábjain közölték folytatásokban a költő regénytörredékét, *Első Mária királynak élete* címmel. Még így is, töredékesen is tartalmaz néhány figyelemre méltó gondolatot:

Szentjóni boldognak mondja azt az időt, amikor Nagy Lajos alatt „nemes, paraszt egyaránt” fizetett adót.¹⁵ A közös teherviselés a korban jellegzetesen jozefinista gondolat, szemben a nemesi-nemzeti ellenállás költőinek, Ányosnak, Batsányi korai korszakának, s a regényíró Dugonicsnak felfogásával, akik erősen kikeltek a közös teherviselés ellen. Ezt különböző műveikből jól ismerjük. Szentjóni a közös teherviselés gondolatával valamiféle nemzeti összefogást hirdetett, a reformkori jelszót visszavetítve: „érdekegyesítést” akart, természetesen messze attól az elvi tisztaságtól, azoktól a társadalmi körülményektől, amelyek között ez a reformkorban felmerülhetett.

A felvilágosult ember öntudata szólal meg a középkor és a XVIII. század kapcsolatáról: „ekkor tudatlan s durva világ volt; hogy a tudományok mind a klastromokba szorultak és csak azokban üzetettek...” — a tudományok alárendelt szerepet kaptak. Ezt erősíti Batsányinak, éppen e mondathoz fűzött jegyzete: „nagy homályban feküdt légyen Európa azon időben...”

Szentjóni regénytörredéke Dugonics *Etelkájának* tőszomszédságában jelent meg. Az irodalomtörténetírás már régebben rámutatott, hogy Dugonics fantasztikus históriái mellett Szentjóni Szabó László törekvései Eötvös felé mutatnak.¹⁶ A töredék történelmi hűsége, a korrajz széles és megbízható alapokon nyugszik. A történelmi regény új irányát kezdi meg; csak megkezdí, folytatásra nem talál. Nemcsak Szentjóni regénye maradt torzó, hanem a regény-, általában az epikus kísérletek is hosszú ideig.

2. Dayka

A Csokonai előtti magyar költészet állomásait Szentjóni és Dayka költészete, szentimentalizmusa jelzi, eszmeiségében, formai kísérleteiben egyaránt. Ami Dayka költészetét, szentimentalizmusát illeti, Kazinczy a legnagyobb elismeréssel szólt a költő életrajzában munkásságáról (pontosabban a *Tikos búról* és az *Esdeklésről*). A Kármán-hirdette, s a Csokonai-bizonyított költői eredetiség-program útjának járhatóságát náluk valamivel korábban Dayka is bizonyítja.

Első verseit kb. Batsányival egy időben írta, iskolás és iskolai tollgyakorlatként.

Daykát korai, latinos versei a régi magyarság antikos-humanista, Gyöngyösi-típusú verseihez kötik, éppúgy mint Ányost. Az *Amira* egyenest a korban szokásos pásztoridillek könnyedségére emlékeztet:

Míg én felkeresem imádott Amirámat,
Tityr, te azalatt legeltesd nyájacskámat.
Már hunyorgó tüze jelenti Venusnak,
Hogy indulóba' van szekere Phoebusnak.¹⁷

¹⁵ Vö. Gálos: Szentjóni, id. kiad. 73.

¹⁶ I. m. 72.

¹⁷ Dayka Gábor Kőlteményei. Kiadja Abafi Lajos. Bp., 1880. Minden Dayka-idézetet e kiadásból veszek.

Költészetének finomsága, a lírikus szubjektív elmélyültségből következő tömörsége sokkal hamarabb jellemzőjévé válik, mint Ányosnak hasonló korszakában, — a kezdeti próbálkozásoknál. Ennek egyik iskolapéldája a *Penelope Ulisseshez* című, amelyet 1787-ben, tehát pontosan tíz évvel Ányos kísérlete után írt, Ovidius nyomán. Ezért verseik összehasonlítása csak a magyar líra addig elért fejlődésének távlataiban lehetséges.

Ovidius első magyar fordítója Gyöngyösi volt, akinek monoton, négysarkú verselését Ányos elevebb páros rímei váltották fel 1777-ben, míg Dayka megtartotta az eredeti versmértéket, a distichont. — Gyöngyösi, Ányos, Dayka *Penelope Ulisseshez*-fordításai ilyenformán eltértek egymástól terjedelemben, alakításmódban (képalkotás, syntaxis): ami Gyöngyösínél az uralkodó humanisztikus poétika moralizáló oktatása volt, elmarad Ányosnál, még inkább Daykánál.

Am, ha Dayka a korai, hagyományokon nevelkedő versei tözszomszédságában fel is tűnik egy-egy „heroica oda” (Csokonai), mint pl. a *Győzedelem jövendölése 1788*, költészetére mégsem jellemző a nemesi-nemzeti poézis szemlélete, világnézetileg sem sorolható a nemesi ellenállók táborába. Mondottuk már, hogy semmiféleképpen sem lehet a költők munkásságának értékét *csak* azon lemérni, milyen politikai meggyőződést vallottak.

Dayka egyik életrajzából tudjuk, hogy a „II. József uralma elleni nemzeti mozgalom idején a jozefinizmus támogatására felállított intézet növendékei Dayka vezetésével magyar nyelvűvelő társaságot alakítottak”.¹⁸ Már e mondatból is kitűnik, hogy pl. Daykára nézve bizonyos fajta „osztályozás” nem állhatná meg a helyét, mert a „tipikusan” jozefinista intézmény a magyarelvűség programját tűzi ki célul, s Dayka ebben vállal vezető szerepet. Egyéni életére sokkal nagyobb hatással voltak a II. József utáni politikai változások, hiszen a pesti szeminárium feloszlata után kezdődik a költő meg nem szűnő tortúrája, e harc közben válik a szentimentális magyar líra egyik legjellegzetesebb képviselőjévé, költészetében szoros kapcsolatot tartva Ányos, Szentjóni, néhol Batsányi, sőt Kőlcsey lírájának, szentimentalizmusának nemzeti érzéseivel, gondolataival, költői megformálásával.

Dayka a magyar polgári törekvések jelentős *költő*alakja, nemcsak eszmei-gondolati síkon, hanem a modern érzések kifejezésében, a verselés újszerűségében is. Szentimentális verseiben hangja szenvedélyes, elkeseredett. Törekvései és ezek meg nem valósulása, az egyházzal vívott harca, gyógyíthatatlan betegsége, szerencsétlen házassága voltak az újfajta költészet kohója. Ennélfogva — azonos politikai elszigeteltség mellett — Dayka előbb válik szentimentálissá, mint pl. Szentjóni.

Néhány verse közvetlenül — nemcsak egy-egy gondolatával — párhuzamba állítható Ányos hasonló érzéseket kifejező néhány költeményével. A szentimentális Dayka költészetében teljessé vált a szentimentalizmus kifejezésére (képek, jelzők, jelzős szerkezetek stb.). Szentimentális világa változatosabb, tágabb és sokkal szenvedélyesebb Ányosénál, ugyanakkor modernebb is amazénál; Kőlcsey korai szentimentalizmusa nem egy ponton több rokonságot mutat Daykáéval, míg Ányostól a nemesi-nemzeti gondolat költői kifejezését örökli elsősorban, — Batsányin keresztül. Csak jóval később tudott egységbe ötvöződni a két ág: a nemzeti és az érzékeny-modern. Dayka szentimentalizmusa elsősorban a meg nem értettségéből, a fojtottságból, s titkos bú homályos bánatának meg nem nevezhetőségéből fakad, akárcsak az induló, fiatal Kőlcseyé. Ányos szentimentalizmusában a költői élményanyag sajátos kifejezésében a vízió, a „képzeldés” játszott olyannyira döntő szerepet. Ányos elzárt magányossága fokozta a költő szenvedélyes érzéseinek erejét, a képzeldések rányomták bélyegüket hazafias és szentimentális verseire egyaránt. Daykánál a vízióba merülő lírai mondanivaló a legkisebb mértékben kerül elő, s ebben közelebb áll Szentjónihoz, mint Ányos-

¹⁸ Szöveggyűjtemény a felvilágosodás és nyelvújítás korának irodalmából. Tankönyvkiadó. Bp., 1953. 320.

hoz. Csak ritkán olvashatunk olyan sorokat Dayka versei között, mint a *Győzedelem jövőndülés 1788* kezdő képeben:

Látám Olympus téres határiból,
Amerre Phoebus kergeti fellegét
A kormos éjnek, s a homályos
Földre lövelli sebes világát,

Indulni Pallast...

A „homályos éj” és a „homályos föld” képe már ekkor, a nemzeti dicsőség megéneklésekor felbukkan, később, szentimentális verseiben az ég „rémitő”, „gyászos”, „csöndes” lesz, s nem a föld, hanem a bánata, régi keserve vagy örömnapja válik „homályossá”. A költő személyes emberi életének „boldogító érzéseit”, Csokonai „keser-édesére” emlékeztető „kínos édes nyögdeléseit” a csalódás érzése váltja fel: „Ah, mindennek vége! Örömnapunk homályba tűnt...” Ugyanabban az évben Batsányi *Bartsaihoz* c. közismert versében az öröm eltűntét Daykához hasonló módon írja meg, de politikai-nemzeti vonatkozásban: „Szomorú a lelkem. Még alig derüle Vig napunk, már újra homályba merüle...” Batsányi soraiban (ez egész versben) van valami pátosz, fenséges szemlélődés, a nemzeti költészet hősi stílusát hordozó, míg Daykéé könnyedebb, közvetlenebb, a költő érzésvilága szubjektívabb.

Dayka költészete sokkal finomabb, árnyaltabb, nemegyszer lágyabb, többhúrúbb Ányosénál. Van egy-két olyan Dayka-vers is, amely könnyedségében, költői játékoságban Csokonait előlegezi, természetesen még korántsem olyan tökéletes művészi megformáltsággal.

Az „érzelmeik polgárosulása” Ányosnál csupán megkezdődött, Daykánál sokkal erőteljesebbé, líraibbá vált. Kazinczy ezekre a Dayka Gábor-i vonásokra figyelt fel, amikor költészetét a „legédesebb éneknek” mondta. Dayka költészetét igen jelentősnek érezte, s amikor, szabadulás után, szinte első irodalmi tetteként barátja hagyatékát összegyűjtötte és bő életrajzzal látta el, Daykában a nyelvújítási törekvések előharcosát, a maga nyelvújító programjának költő-lirikus előképét vélte felfedezni; a költői érzékenységben, a mondanivaló és forma lágyágában, a választékoságban sokszor önmagára ismer.

Más vonatkozású és más irányú önmagára-ismerést látunk Batsányinál, aki egy elkezdett út folytatásának lehetőségét ismerte fel a maga számára, amikor Ányos műveit rendezte sajtó alá. Batsányi költőileg Ányost, Kazinczy programjában és törekvéseiben Daykát messze túlhaladta, de a közös elgondolás, a tanítványi és baráti szeretet nem engedte őket szótlanul elhaladni az elődök művei mellett. Fiatalon elhaló hangjuk Batsányiéban, Kazinczyében és Kőlcseyében visszhangra talált, akiknek műveiben „egy-egy vonást szellemujjuk vont”, tovább folytatódott, a nemzeti és polgárosuló magyar irodalom szerves részévé vált. Bizonyos egyszerűsítéssel szólva, törekvéseik, ők maguk jelentették a megújuló magyar irodalmat.

Dayka szentimentális költészete már csak azért is jelentős az eredetiségre törekvő nemzeti költészet történetében, mert lírája jelentős formai újításokkal párosult. Ráday Gedeon egykor elkezdett és sok vitára alkalmat adó kezdeményezését (a rimes-mértékes modern versformák használatát) tette magáévá, Kazinczyhoz hasonlóan, Ráday szabadabb prozodiáját fogadva el. Feltétlenül igaz az a felismerés, amely szerint a „Titkos bú érzelmeinek szabad áradását is egy jól megszerkesztett forma szinte klasszikus körmondatait foglalják művészi egységbe”, amelyet Dayka tovább is fejlesztett költészetében.

A *Rettenetes éj* nyitja meg azoknak a verseknek sorát, melyek természeti képeikkel, ember és természet kapcsolatával megvetik az egy-két év múlva bekövetkező szentimentális fordulatot megszólaltató költemények hangulatának alapjait. A költői festés ereje, árnyaltsága, az ellentétek szokatlansága azonnal szembe tűnt Dayka kortársainak. Az a látásmód,

ahogyan és amilyenek a viharos éjszakai természetet megrajzolja, a szentimentális költő véleményét is látenszen magába rejti. A költői érzékenység ragadta meg a finomhúrú lírikust, Csokonait, aki a kortárs értékelő tekintetével veszi szemügyre, mintegy a „helyszínről” ad véleményt:

„Ez ám a poetai Nachtstück! setét itt a poesis, mint a britusé s rémítő, mintha Arábiába vette volna származását. Muzsikája olyan (hogy magának a szerzőnek szavaival éljek), *mint az ég retentő mennyköve, felleghangon dalol s rázkódtat ereje*. . . Picturája felséges: a világosság benne kiálló és ragyog, az árnyékozat mély és erős. . . *az üdöklő villámok fényinél a halvány orca rettegést mutat!* Irtóztató jelenést akar láttatni, *egy rettegő ember orcáját* rávonja az umbrát s halavánnyá teszi, de az éj sűrű homályába helyeztetni festését, hol a halvány orcát nem lehetne látni, azért is luxra van szüksége. Egy felhő közül félig kibúvó s azonnal eltűnő hold is láttatható velünk a halvány rettegőt. . .

. . . Ezt azért szabdaltam így fel, hogy például szolgáljon arra, mely édesdeden analysáltam én a Dayka gondolatait, érzéseit, képzeleteit, s mely nagy volt sokszor az én gyönyörűségem, mikor vagy várakozásaim betöltek benne vagy véletlenül leptek meg a váratlannal, és mikor mindenütt feltaláltam a mesteri talentomot”.¹⁹

A fény és árnyék kísérteties játéka teszi megkapóvá e költeményt. Sehol sem mondja ki, mégis az egész versen érezhető, hogy a költő valakivel küzd. A természet megszemélyesítése, a felhők, a villám, a zápor jelzőinek fokozatos erősítése egyik oldalon, a hold szelíd fénye és a „sápadt orca” rettegése másfelől, a szentimentális ember érzéseit jelzi. A költő egyre fokozódó elevenséggel festi a tomboló vihart, amint a „gyilkos villámok” alácsattanva, mennykövei „hasítják a kősziklás bérceket”. A költő érzése egyútt viharzanak a rettenetes éj kísérteties fénybe-árnyékba burkoló világával. A költemény elején még csak sejteti a közelgő vihart, mely úgy látszik, távol áll a költő érzésvilágától:

A barna felleg szárnyain az éj
A földre borzasztó árnyékot hint,
A hold csillámló fénye beborul,
Homályba sülyednek csillagjaink,
A záporral terhes köd megszakad,
S özönbe fojtja el a természetet.

Ám az utolsó sor nem csak a vihart sejteti, hanem a költő érzésvilágának egy távolabbi állapotát is: a Titkos bú homályos bánatát, a tehetetlenséget, az elfojtott sóhajtását. E sor így is igazán hangzanék: S néma jajba fojtja el lelkemet (= érzésemet). — Kik fojtják el az érzéseket? Dayka életét ismerve: a százczelek obskurus világa, sötét ösztöneik emésztő dühe, amely jobban elevenébe vágott a költő érzéseinek, mint amennyire elérhették pl. Batsányit; egyetlen célja: híven örködni az egyház dogmái fölött.

A villámok sárgás-vöröses, ijesztő fénye nemcsak a pusztító vihart és ömlő záport világítja meg, hanem „a halvány orca rettegését”, s az „ágyából felrémült jámbor hitet” is. S midőn a villám „életoltó nyillá” válhatnék, a zivatar hirtelen megszűnik, éppen akkor, amikor a költőnek enyhülést adhatna:

De, jaj, megszűnt a gyilkos fergeteg,
A hold elején a homály mögül,
A csillagok halványt hintenek,
Az ég derül. Rémitő éjszaka!
Ah — holnap ismét hajnalom hasad!

¹⁹ Csokonai levele Kazinczyhoz. 1803. febr. 20. Id. kiad. 742—743.

Ismét az ellentétek — a természeti nyugalom és a költő nyugtalan érzései közti ellentét teszik mozgalmassá, „érzelmessé” a verset. Az ellentétet, a költő érzéseinek továbbviharzása, ezt pedig a rádöbbenés okozza: „holnap ismét hajnalom hasad!” A vihar, a csattogó villámok csak kétes értékű enyhülést adhattak a költőnek, pillanatnyi „megoldást”, véglegest nem. Mint egykor, Ányos fájdalomát sem tudták enyhíteni a temetői kísérteties árnyak, csak a költőben ért meg a gondolat, szánta el magát érzéseiben — a halálra; nála, Ányosnál a rádöbbenés emígy fogalmazódott meg:

Jajj de ismét eltűnt...ez is fut engemet!...
Talán észrevette hullani könyvemet!
O hát nincs már senki, aki nyögésemet
Hallaná, s enyhíteni akarná ügyömet?²⁰

A Dayka világnézetében bekövetkező változásokat, e változások kifejező eszközeit nyomon követve, kirajzolódik a Dayka-i világ, amely mihamarább szentimentálissá válik. *A rettenetes éj* tőszomszédságában találjuk a *Vigasztalást*, kevéssel tovább *Az esthajnalhoz* írt versét, amelytől az út *A kesergés* fájdalomához, *Az esztendő első napjának* köszöntéséhez, a *Titkos bú* elfojtott sóhajához, az *Esdeklés* lemondó-búcsúzó soraihoz vezet, 1790—92 között. A közbelső évben (1791) *A virtus becséről* bölcselkedik, *A vak szerelem* apró portréit rajzolja meg, és gúnyos-ostoros verset pattint *Szaicz Leó* neve alá, visszaadva *A rettenetes éj* fájdalmas kölcsönét. Átkozódó sorai ellenében néhány levél csöndes sorában — Szentjóbíhoz hasonlóan — elmondja, miben is áll a *fé-boldogság*.

A szentimentálissá váló költő egész szemléletmódja átalakul. Nemcsak üdözőit látja rémesnek, a szerelmet is fájdalmasnak. Hogyisne fájna az elválás, hiszen a költő egész élet-érzésével igenli a szerelem boldogságát. A szerelmes fák, érzelmes folyondárok, a pajkos, „játszi napsugárok”, amint meg-megcsiklandják a folyó vizét — a költő enyelgő-nyögő szerelme. Ha szerényen is, a nagy költő, Petőfi szerelmes versére (*Reszket a bokor, mert...*) enged sejtetni: a szerelemtől remegő-reszkető táj, a fák, madarak és folyó — a költő érzésének egyetlen lírai futamja. Dayka szemérmesen súgja kedvese fülébe:

A bor hajlékony ága
Szilfánkat átölelte;
A tiszta csermely íme
A színes hant virágít
Csókjával harmatozza;
A játszi napsugárok
Lejtőznek a folyóban;
A lengeteg Zephir nyög
Jer! a folyó borostyán,
S a zöld gyepen emelt szék,
S a legdeső szerelmek
Oh Chloe karjaim közt
Szelíd öröme várnak. (Szerelmesemhez)

S ha boldog szerelmében, milyen friss, könnyes, már-már csokonais versbe tudja önteni örömét! Ám a költőnek ettől a boldog, érzésekkel teli világtól kell megválnia. Dayka az ok

²⁰ Ányos Pál Versei. Kiadta Császár Elemér. Bp., 1907. 64.

felől sem hagy kétséget, a *Vigasztalás* elébbi panaszos hangját néhány szemrehányó sor követi, a fájdalomé, a vádét:

Boldogtalan idő! siralmas babona,
Mély sok szem elibe sötét ködöt vona!
Mely egy színhez köti az ember boldogságát,
S zsengeben fojtja el ifjúságunk virágát...

Hogyne vádolna a költő, hiszen énjébe hasít a fájdalom, hogy papnak kényszerült, csak így maradhatott meg az élet „felszínén” (s főleg „költői szintjén a világnak”); ez a fennmaradás másfelől nagy árat kívánt: az egész embert, akárcsak Ányostól, Verseghytől, Révai Miklóstól, ráerőszakolva az emberi érzésekre, elfojtott sóhajokra a maga álszent világának penetráns tömjénszagát, pedig — mint írja — „nagy érzéssel fogtam által Gondolatimmal az egész világot” — más változatban: „hevült lelkem tűzétől elragadva, Átölelém az egész világot”.

Politikai válság — egyéni létsorsok válsága, megdöbbenő nyelvi-költői hasonlóság: Dayka *Az esthajnalhoz* írt versében a „vándor örömről” azt mondja: „alig derült”, s máris a „szélnek szárnyain elröpült”; a hajnalcsillag azt kérdezi: „Színed tán örökös gyászba merült?” — Batsányi Bartsaihoz írt, már idézett kezdő sorában hasonlóképp vezeti be a politikai tisztánlátás homályosuló fényét. A szentimentális „újra-várás”, „újra-reménykedés” össze-
szövíődik az életet bölcsen és okosan figyelő költő racionalista higgadtságával:

Nem királyok boldogsága,
Nem Gyges kincshalmái
Nyugodt szívem kívánsága:
Ötet béke öleli.
Míg a dús ezernyi bajjal
Tölti kínos életét,
Én kenettől ázott hajjal
Várom a nap esetét. (Az új Anacreon)

Van ebben egy kis öngúny is, célzás papi hivatására, tehetetlenségére. A keseregés könnyel és mihaszna várakozás emésztő vágyakozása között tengeti napjait.

Belopakodik már egy-egy romantikus jelző is versébe, akkor, amikor a költő képzelete — az érzések hatalmas sodrában — egy egész világot fog át:

A csöndes éj bús asszonya csillagos
Fejével intett s a csecsemő korát
Felül nem élt királyi Nappal
Anyja szelíd kebelébe sülyedt.
(Keseregés)

A „királyi Nap” romantikus ihletésű a korabeli „szelíd kebel” és a konvencionális „játszi Morpheus”-tól körülvéve. A további versszakok egyre-másra halmozzák a szentimentális képeket, kifejezéseket, mint „érző természet”, „nappali gondok”, „csak én panaszlom régi keservimet”, „lengő homály” (a *Téli dalban* a „néma liget csöndes homályi”-t éneklí meg), „könyörületes echó”, „bánatimra itt rokon hangzataim felelget”, „csendes éj”, „bús alakú, szelíd testvér”, „tehetős halál”.

A tehetetlenség kínzó érzése, amely még a könnyeket is elapasztja, fájdalmasan tör fel a *Titkos bú* fojtott szorongásában. Egyetlen, tiltakozó és vágyó, vívódó és csendet kívánó érzés e 16 sor:

Homályos bánat dúlja lelkeket,
Talán újulnak régi szenvedésim;
Talán tündér előreérzésim
Rémítnek, s új lest hány a végezet.
Sírnek: de csak elfojtott sóhajtások
Emelkednek kétséges szívemből;
Csak rejtett ah, csak néma jajgatások
Váltják egymást, s a titkos bú elől.

Oh végzés! örömkönyűt nem várok,
Részt abban egy sebes szív nem vehet,
Mely ön nyugtának gyilkolója lett —
De ennyi jaj, de oly keserves károk,
De ez emésztő bú enyhítsen! Adj
Csak egy könnyecppet méltó bánatimnak,
S azonnal hozd el végét napjaimnak!
Vagy e sziklánál is keményebb vagy.

Itt alig lehet figyelni az egyes költői kifejezésre, a szavak mögött a fájdalmas életet érezzük lüktetni; az *egész* vers, mint inkább egy-egy sora hagy nyomot, visszhangzik az olvasóban: „homályos bánat dúlja lelkeket... adj csak egy könnyecppet méltó bánatimnak...” ismétli döbönt, monoton hangon.

A homályos bánat, titkos bú „könnytelen” szentimentalizmusa nem ismeretlen Kármán szentimentális művében sem, éppúgy megragadja az olvasót, mint ahogy „az embert ma is szíven üti” Kőlcsey *Elfojtódása*, s közvetlenül a Dayka Gábor-i változathoz hasonlólt olvashatunk Vörösmarty egyik költeményében, *Az élő szobor* címűben. Az érzések valósággal kiáltanak a versből, akárcsak Daykánál. E helyeken a szentimentalizmus tör ki a romantikus versszakok köréből, akkor, amikor a szentimentalizmus hulláma régen lecsendesedett.

Vörösmarty sorai — Daykáéival szemben — a tágabb világot: a népemésztő harcolat, gyermekei árnyait, az örült gondolatok egymást kergető viharát, ínséget, halált, gyalázatot „a balszerencse minden ostorát”, a fásult nemzedéket zárják magukban; ezek között talál rést az elfojtott sóhajtás érzésvihara. S míg a szentimentális Dayka önmagában gyötördik, a romantikus Vörösmarty *kitör* a szentimentalizmus „megbűvölt gátjai” mögül:

Szakadj fel dúlt keblemből sóhaj!

— — — — —

Kevés, de nagy, mit szólni akarok:
„Ember, világ, természet, nemzetek!
Ha van jog földön, égben irgalom,
Reám és kínaimra nézzetek!”²¹

²¹ Vörösmarty Mihály Összes versei. I., Bp., 1955. 336.

S ha valaki nyugtalan kérdi: Daykánál miért ez elfojtott sóhajlás? — a válasszal a költő nem marad adós, az *Esdeklésben*:

Ti boldogító érzések!
Ti kínos édes nyögdelések,
Te, ki nem ért kívülem más,
Titokkal teljes hunyorgás!
Te epedő gerjedeések!
Te néma együttmulatás!
Ti egybeforrt ölelkezések!
Te édes elragadtatás.

Itt hirtelen megszakad az egyoldalú párbeszéd, amelyre a költő fájdalmas érzése bólint igent.

Elmultak. — Ah, mindennek vége!
Örömnapunk homályba tűnt;
Szerelmünk bájos édessége
S boldog csalódásunk megszűnt.
Oh Chloris, élte nyugodalmát
Kebledben hagyta kedvesed;
Utánad sír, enyhítsd siralmát,
S hozd fel az elhunyt örömet.

Az „örömnapunk homályba tűnt” sor s az egész hangulat ismét Batsányi imént említett néhány sorát juttatja eszünkbe — politikai vonatkozásban —, Dayka a verset az „önkéntes halál-várással” zárja; ezt a motívumot kb. úgy sajátította ki, mint Ányos az „érzékenység” szentimentális terminológiáját, megannyi változatban:

Ha ütsz ismét, te boldog óra,
Mely kínjaimnak véget vet,
S ölembe zárja kincsemet?
Ha fordul végzésem jóra?
Oh sors, ne nyujtsd keservemet
Tovább ez ál-vígság helyében,
S önkényt letészem éltemet
Imádott Chlorisom keblében.*

A legtöbb *nagy* Dayka-vers a halál kívánásának ilyen vagy olyan formájával zárul, egyik sem kisebb jelentőségű a másiknál, a költő érzései és gondolatai táplálják. Még az olyanokban is, mint a modernné váló személyesség bánata. Erről árulkodik az „imádott Chlorisom keblében” sor, amely minden bizonnyal a hagyományokból került át költészetébe.

* Más változatban ez a versszak így hangzik:

Ti boldogító érzések!
Ti ártatlan nyögdecselek!
Te, kit nem tud kívülem más
Olvadni, sejtett hunyorgás!
Ti néma együttmulatozások!
Te, édes köny! ti csókok és
Te egybeforrt ölelkezés!
Ti névtelen sóhajtozások!

Az eredeti változat jobban kifejezi a költő bánatát, a meg nem nevezhető sóhaj-
tásokat.

Fiatalabb évei a gáttalan remények, a nekilendülő, felszabaduló politikai élet kora
volt, a kibontakozó polgári erkölcsöké. S most? — most csak emlékeiben él mindaz, amit
előbb boldog valóságként bizvást magáénak vallhatott.

Ti boldog órák! Hasztalan esdeklém
Utánok. A bús vízőzön évei
Közt semmiségbe tért időknék
Fejthetetlen zavarába dőltek!

A soha vissza nem térő boldogság visszavárása: ez a költemény általános, egyetlen hangulata,
ez ad szentimentális hangulatot az egésznek — éppúgy, mint Ányos „arany szabadságának”
soha többé meg nem ismétlődése —, még akkor is, ha az utolsó versszak azt bizonyítaná,
hogy „mégis csak túl tud tekinteni a szentimentális kesergés hangján”.

Amikor a kényszerű világ elől a magánosságba menekül, s „ugyan miben áll a magános
ember boldogsága, ha nem a belső megelégedésben, és nyugalomban?” — kérdi kedves
Orestesét, Iváncsai Vitéz Imrét. E levél (1791. jún. 11.) más helyén meg az egész társadalom
boldogságát tartja szem előtt: „Én úgy vélekedem a polgári társaság boldogságát az egység,
a bátorság, a kölcsönös függés, a serénység, a népesedés teszik.” A kor gondolkodásához
híven, Daykát is egyre nyugtalanítja az ész és érzelem, a józan ész és hit egymásra ható
korrelációja, s a költő felvilágosodás teremtő-alkotó embere előtt hajtja meg fejét. Két erős
kötelék tartja fogva — a vallásos nevelés felfogása és a felvilágosodás rációja, amely már
olyan sok tételtől bebizonyította tarthatatlanságát, s a világban oly sok felfedezést, az emberi
élettel együttjáró jelenséget tett magától érthetővé.

Miként Szentjóni és (nem pap) társai, akként a szentimentális Dayka költészetére,
felfogására rányomja bélyegét a II. Lipót, majd Ferenc koronázásához fűzött reménykedés.
Végső soron a bennük való csalódás sodorta őket a szentimentalizmus látszólag csendeskedő,
ám titokban mindinkább erjedő magányába. Felvilágosult gondolkodás és nemzeti érzés
ütközött meg a koronázási versekben az uralkodók elveivel, akárcsak Szentjóninál vagy
előbb — mutatis mutandis — Ányosnál. A nemzeti öntudat és a felvilágosodás jegyében
született társadalmi szerződés elve összeolvad, s így egyszerre két ponton is támadhatják
ez elveknek ellenszegülő uralkodókat. A nemzeti érzés a jozefinisták és nemesi ellenállók
táborát fellelkesítették az 1790-es események.

Jön bús Múzsám, nem hogy enyhítse szívedet:
Csak hogy együtt sírjon, nem vígasztalja:
Elölné szavamat a nemzetek jajja.
Oszd fel velünk búdat, mely szívedet dúlja,
Hogy földre ne verjen a fájdalom súlya.

S a névtelen bánat elfojtja könnyeit.

A leverő bánat, a néma fájdalom,
Elfojtott jajjaim, s elcsügged bús dalom.

Ányos költészetében is tanúi lehettünk, hogy a költői eszközök egyike-másika nemcsak a
szentimentális érzések kifejezői voltak, hanem jóval korábban vagy velük egy időben pl.
a nemzeti érzéseket is megszóllaltatták.

A nemzeti költő érzése és a szentimentális érzékenység fájdalma önti el egyik kései versét, a *Kazinczyhoz* szólót. A kor fiatal költői közül kevesnek adatott meg: 27—28 éves fővel, de Kazinczy barátságával szállhat sírba. Dayka ezen kevesek közé tartozott, aki úgy töltötte ifjonti éveit Kazinczy oldalán, mint másfél évtizeddel korábban Ányos Bessenyei mellett. A nagy cél, nagy eszme fűzte szorosra barátságukat, amelyet a költészet bimbói, tarka virágai tettek kedvessé előttük: „Törvény volt köztünk, és ezt Dayka akarta így — emlékszik vissza Kazinczy —, hogy egyikünk a másiknak munkáját olvassa fel, s ne soha a magáét. Ilyenkor hangomon, képeimen lesegette a javallást vagy gáncsot...”

S 1794 januárjában, Kazinczy látogatásának emlékére megszületik a kedves Dayka-vers, amelyet a barát csak jóval később, 19 év múltán viszonzozhat a halott költő emlékének a szép, részletes, bámulattal és forró áradással teli Dayka-életrajzban.

Dayka a barátot, a felvilágosult embert és a költőt énekli meg költeményében:

Indulsz Tokajnak Edenébe,
A Charisok szép lakhelyébe,
Lelkemnek jobb fele,
Hol úzi vak emlék homályát,
S letépi a bűn álorcáját
Lantodnak zengzete.

Miközben ezt elmondja, a barát messze távolodik, s ez lehetőséget ad arra, hogy néhány szóval, rendkívül finoman utalhasson a kettejük közti (életorszabeli) eltérésre: Kazinczy a híressé vált, országszerte ismert és kedvelt szépliterátor, a még ki nem mondott irodalmi vezér — s Dayka, a meggyötört jelkű költő, akinek szemei előtt a „gyászos vég” titkos bűja elfátyolozza költői újszerűségét, saját művészetének igazi értékeit:

Én, elmerülve bánatomban,
Nyögök nem érdemelt honomban
S utánad esdeklem;
S lépésid könybe ázott szemmel,
Eltelve néma gyötrellemmel,
Távolról követem.

Megdöbbenő ez az előre-sejtés, a költő végzetének megsejtése, a szentimentális hősök emésztő érzése, sőt: *tudata*. A jövőt vetíti előre, szinte jelképesen: a lemaradó Dayka távolról tartja szemmel a majdani diadalmas irodalmi vezért, aki átveszi „a legjátékosabb kék szeműtől... a múzsák és gráciák kedveltjétől” az új ízlés, a modern magyar irodalom és költészet varázsát. A barát a messzeségbe szárnyal, s a költő — Kazinczyhoz méltó finomsággal és érzékenységgel — a természetet fogadja hirnökül:

Te, mord, tél bús fuvatagja!
A merre a szépség alakja,
Ferenc, útját veszi,
Térj Aeolus vak tömlőcébe,
Hadd fújja lágym Zephir fülébe:
                  hogym Dayka szereti!

A baráti szeretet ötvenhárom év múltán a megbecsülésnek hasonló jelét adja, két nagy költő első találkozásakor: Petőfi és Arany levél- és vers-váltásában.

J'achète ma gloire
Au prix des mots mélodieux.
(G. Apollinaire, L'Éléphant.)

ZOLNAI BÉLA:

RELÁCIÓS, VISZONYULÁSOS HANGHATÁSOK A KÖLTŐI NYELVBEN

Az akusztikumnak — ha szabad így nevezni a nyelvben és irodalomban megnyilatkozó hanghatásokat — vannak különleges esetei. Voltaképpen nem is különleges esetek ezek, mert mindenütt föllelhetők, ahol formált stílusról, szándékosan alakított szövegről van szó. Arra gondolok, mikor a hanghatás nem izolálható, mint önálló akusztikum, hanem az önmagában talán közömbös hangok a kontextus, a szó-szövedék viszonylagos szó-eloszlásában, a szavak egymáshoz való kapcsolataiban, kölcsönös összefüggéseiben, egymáshoz való viszonyulásában váltanak ki zeneinek nevezhető, bizzar, idegenszerű, különleges hatásokat. Relációs hanghatásnak, kölcsönösségen alapuló viszonylagos, viszonyuló akusztikumnak nevezném ezt a zeneiséget, amely eltér a megszokott szócsoportosítástól, szó-válogatástól, és a szavak egymáshoz való kapcsolatán, vagyis a reláción, egymástól-függésen alapszik. Minden „költői” szövegben — ritmustól, numerustól, „hangjáték”-tól függetlenül, sőt nem ritkán az úgynevezett eufónia ellenére és az olcsó akusztikai mesterkedések (alliteráció, rím, hangfestés) háttérbeszorításával is — hullámszik ilyen akusztikum. Vegyük Petőfinek ezt a négy sorát:

Fölhangolom olykor a lant idegeit,
Megzengeni téged, oh, kellemes élet!
— Mert kellemes az, noha sok sebet ejt,
És rengetegekbe nem egy uta téved.

(*Temetőben*, 1843.)

A versszak — az eleven és „klasszikus” ritmustól eltekintve — első érzékelésre akusztikailag semmi különösebb mesterkedést nem mutat. Sőt talán éppen az tűnik föl, hogy a magashangú szótagok — tendencia nélkül és céltalanul — túltengenek benne. A második sor monótoniáját csupán egy röpke *oh* szakítja meg, hogy a magas hangok tovább csilingeljenek. De ez az *oh* rövid és a hagyományos *óh* akusztikájától szokatlanul eltér. Ez az első meglepetés. De már a *fölhangolom* választékos „hangot” üt meg, mert átvitt értelemben használja a hangszer harmóniára-hangolását: a *lant* Petőfi korában már csak szimbolikusan jelölte a „lantos” költészetet, az eredetileg hangszert jelentő lírát. Az *olykor* időhatározó ’néha’ értelemben nem tartozik a mindennapi, elcsépelet szavak közé. *Olykoron* alakban egyenesen patetikus, költői; *olykorban* formája régi nyelvünkben élt, csak a Nyelvtörténeti Szótárból ismerjük. Érzésem szerint az *olykor* is még kissé választékos, bár távolról sem annyira, mint az *olyatén*, az *olybá* vagy az *oly módon*, *olyannyira*, *olyas*. Az *olyik* viszont tájnyelvi, falusi képzeteket idéz fel. Mindezek a hangulatok a hang-alakhoz vannak kötve, de nem a hangcsoport milyenségén alapulnak. Az *ideg* ’hangszer húrja’ értelemben ritkább szó, már el is avult. Kazinczy még így „dalolt”:

Serdülj s a miket itt látsz,
Zengd majd lantom idegjein.

Meg kell említenünk, hogy az *idegeit* szó Petőfi versében ritmus-kényszer miatt három szótagú: azért, hogy a harmadik sor *lejt* szavával rímeljen. Ez is eltávolítja tőlünk a *lant* szóval számunkra szokatlanul összekapcsolt *idegeit* alakot.

A *megzeng* ige a költői nyelvből való. A *megénekel* közelebb állna a mindennapi beszédhez. A *noha* kötőszó szintén nem közkeletű, bár helyette a *bár* is gyakran választékos.

Az élet *sok sebet ejt*: költői megszemélyesítés, állandósult szókapcsolat és mint ilyen, klisé-jellegű.

A *rengeteg* szó igen szép, mert homályos a belső struktúrája: nyelvújítási alkotás* a *reng* igéből (1792), de egészen más jelentésű ('roppant nagy erdő'), titokzatos szó... Akusztikailag olyan rokonai vannak, mint a *förgeteg*, *görgeteg*, *szörnyeteg*. A *förgeteg* dinamikus szó, Mikes, Petőfi, Berzsenyi használják, szinte mitológiát sejtet. A *görgeteg* szót az Értelmező Szótár „irodalmi”-nak jelzi. Valóban, mind a háromnak különleges és különálló jellege van irodalmunkban. Nem emlékszem, hogy valaha is kiejtettem volna őket; a *rengeteg*-et 'erdő' értelemben soha, de a *rengeteg* szót rengetegen és rengetegszer használjuk familiáris túlzás ként... (Ez is igazolja, hogy a jelentésnek milyen szerepe van a nyelv akusztikájában!) A *rengeteg* szó többesszámban egyébként szokatlan és irreális messzeségekbe révedez. Ez is elváloztatja a verset a prózai szókombinációktól.

A *rengetegbe téved*, szintén nem az elkoptatott klisékhez tartozik. Leggyakoribb ebben a gondolatkörben az *eltéved az erdőben*, ahol — úttalan, egyforma sűrűségben, valahol utat vesztve, — valóban el lehet tévedni. De az erdőbe, avagy *rengetegbe*, sőt *rengetegbe* tévedni? Az erdő kívülről jól látható... Oda tévedni nem lehet észrevétlenül. Pláne a megszemélyesített út, amely tulajdonképpen emberi szándékkal vezet az erdőbe. A kép érzelmi hangulata igen gazdag, amit a nyelvi különösségek is alátámasztanak. Adynál is van ilyen megszemélyesített, sőt vízió-szerű út:

Kellette magát száz sima út...
Valamennyi út fölfelé tört...

(Az elsüllyedt utak, 1909.)

Petőfinél fokozza az út különleges hatását, hogy a szó — *uta* — eltér a megszokott *utja* vagy *útja* hangalaktól.

*

A szokatlan szórend és szókapcsolatok** akusztikája a lehetőség végső határait súrolja a klasszikus, latin nyelvű időmértékes versekben. Az inverziók és közbeszúrások — „úgy kell összeszedni a szavakat” — szinte elhomályosítják az értelmet, de a vers dikcióját annál ünnepélyesebben zengővé teszik. A *Maecenas atavis edite regibus* (Horatius, *Carm. I, 1*) — ami egy pillanatra mindenestre megállítja az olvasót — prózában így hangzana: *Maecenas edite atavis regibus*. Még komplikáltabb szövedékű és akusztikájú az Ódák első könyvének 2. számú verse:

Jam satis terris nivis atque dirae
Grandinis misit Pater...

Prózában: Pater [Jupiter] *misit terris jam satis nivis atque grandinis dirae*. A magyarban persze ez a szólabirintus nem tükrözhető le, következésképpen a vers is természetesebb, de köznapibb hangzású lesz:

Jeget, havat a mindeneknek atyja,
Már eleget küldött a földre le...

(Szász Béla ford., 1913.)

* Hogyan és mikor került a szó a Molnár Anna c. székely ballada szövegébe?

** A „meghökentő” szókapcsolatokra utalt — Puskin nyelve és Jefimovnak az orosz irodalmi nyelvről írt monográfiája kapcsán — Gáldi László, *Nyelvőr* 1954, 317 és *Acta Linguistica*, Budapest, 1955, 258.

A latin versnek ezt a mesterkélt akusztikáját nem a hangok milyensége, a hangkombinációk adják meg, hanem a szavak jelentésbeli, sorrendbeli újdonságai. Egész Berzsenyit idézhetnők ennek a relációs, viszonylagos akusztikának illusztrálására.

Bár nem olly gazdag mezeim határa,
Mint Tarentum, vagy gyönyörű Larissza,
S nem ragyog szentelt ligetek homályin
Tíburi forrás:

Van kies szőlőm, van aranykalással
Bíztató földem: szeretett Szabadság
Lakja hajlékom. Kegyes Istenimtől
Kérjek-e többet?

(Osztályrészem)

Az ereszkedő klasszikus időmértéktől és a strófákra, egyenlőtlen sorokra osztástól eltekintve, állapítsuk meg, hogy az itt közölt részlet egy szabályos, logikusan lehullámzó körmondat. Ez a komplikált mondatalkzat versben ritkább, mint prózában, mert a próza szélesebb és racionálisabb logikai vázat bír el, mint a költészet. A körmondat akusztikailag két részből áll; az előkészítő részben a melódia fölfüggesztve marad, amíg a logikai befejezés le nem zárja az ereszkedő, kielégülésre jutó dallamot. (Vö. *Nyelv és stílus* című könyvemben: Körmondat és tiráda, 1957.)

Kiemelkedő első impresszió a két strófában az idegen, latin és görögös nevek jelenléte. A reális, sőt rurális hazai képeket — mező, szőlő, kalász, hajlék — elvontan-idegen, klasszikus légkörbe távlatosítják ezek a könyvélményszerű geográfiai fogalmak és hangzatok. *Szentelt ligetek* : eszményített világ szavai. *Tíburi* : latin helynevet (Tibur) úgy alakít melléknévvé, mintha nem is idegen szó volna. A *forrás ragyog* : ez a két szó talán itt találkozott először és utoljára. *Homályin* : nekünk már archaikus többes, *homályain* helyett. Az idegen formák hangbelileg is kiütözköznek a szövegből. *Kies szőlő* : ritka párosulás. Az *aranykalász* : Petőfi óta már klisé lett, de Berzsenyi idejében még nem volt az. *Kalással bíztató* : nem elcsépelet kép. *Szeretett Szabadság* : a jelző ritka, a költők által sokszor megénekelte Szabadság attributumai között. Kisfaludy Károly *szép szabadság*-a (Az élet korai) mellett azonban dúsabb-tartalmú. *Szabadság lakja hajlékom* : prózában nem így mondják. *Kegyes* : ma már csak irodalmi szó. *Istenim* : archaikus többes.

Egyébként Berzsenyinek minden verse tele van ilyen fönséges bizarrságokkal. A *nemzet örlelkét tapodja* : olyan új, szokatlan akusztikájú, eredeti és pregnáns kitalálás, hogy még egyszer ez a szókombináció nem képzelhető el irodalmunkban.

*

A szimbolizmus arról nevezetes, hogy irreális stílussal, sejtelmes szavakkal igyekszik hozzáférközni a valósághoz. A hangok nem tudnak irreális szépségeket, fantasztikumot „kifejezni”, de a jelentések utalhatnak rá és a szavak összeválogatása, egymásba-ütődése aláfestést adhat ehhez a misztikus, clair-obscur hangulathoz. Adynál olvassuk — a *Szeretném, ha szeretnének* című kötetben (1909) — ezeket a bevezető sorokat:

Sem utódja, sem boldog őse,
Sem rokona, sem ismerőse
Nem vagyok senkinek,
Nem vagyok senkinek.

Vagyok, mint minden ember: fenség,
Észak-fok, titok, idegenség,
Lidérces, messze fény,
Lidérces, messze fény.

Az akusztikailag nehézkes szöveg akusztikailag értékes lesz a tartalommal konvergenciában. A sorok orákulumszerű ismétlésétől most eltekintve, az egész költemény valami zordon, vigasztalan zeneiséget suggerál. Pesszimizmus, fátum üli meg a sorokat. A melódia indító és lezáró szavak — *utód, ő, rokon, senki, önkínzás* — súlyos fátumot asszociálnak. Az *Észak-fok, titok, idegenség* hármas társulása, odavetett magyarázat nélküli ridegsége: disszonáns zenére emlékeztet és szinte mágikus szuggesziót ad. A *lidérces szóra* egyetlen, helynélküli adat van a Tájszótárban (1838 és 1901). A közkeletű *lidérc* mellett a *lidérces* ritkán föllobbanó szó.

Bátran elmondhatjuk, hogy minden valóban költői sor: „hapax legomenon”, egyszeri olvasat, páratlan, pártalan a maga nemében.* Vegyük Adynak ezt az ismert és — tartalma, formája miatt — soha elcsépeletté nem válható strófáját:

Ballagtam épen a Szajna felé,
S égtek lelkemben kis rőzse-dalok:
Füstösek, furcsák, búsak, bíborak,
Arról, hogy meghalok.

(Párisban járt az ősz, 1907.)

Az első sorban semmi különös, új nincs: szentimentális esemény, ami minden költővel megtörténhetik. „A Tiszaparton halkán ballagok”, — írta Juhász Gyula is (Szeged, 1919). A második sor nemcsak metafora, megelevenítés, amint a stilisztikák megállapítani szokták. Több ennél: akusztikailag is meglepetés. *Rőzse* és a *dal* egymás mellé kerülése bizarr hanghatást kelt. Még „furcsább” és disszonáns zenéjű a *jüstös, furcsa, bús, bíbor* fölsorolásszerű tolongása a tíz szótagos sorban. Nem az alliterációra gondolok, hanem ezen a hangjátékon túl: a hangmolekulák ütköző-súrlódó mozgására, amely itt valóban „hevíti” a tartalmat. A többesszám ragjainak fonala viszont hangzásban is egységesíti, fegyelmezi ezt a széthúzó torlódást . . .

József Atilla szó-eresztékezése szintén újszerű, labirintusos szerkezetű melódia-meglepetéseket nyújt:

Elpusztíthatatlan annyian,
mióta kialakult
naprendszerünk, nem pusztítottak
eddig, bár sok a mult:
szállásainkon éhínség, fegyver,
vakhit és kolera dúlt.

(A város peremén. 1936.)

Bár sok a mult : ez a mondat a József Atilla sajátlagos ötvözése.

*

Üssük föl a Tajtékos ég c. verskötetet (1946). Radnótinál mindig lehet találni valami stilisztikailag meglepőt. Íme:

* E dolgozat elkészülte után jelent meg Füst Milánnak tanulmánya (*Élmény és megfigyelés szerepe a művészetben*, Valóság 1961, IV, 75), amelyben ez a hasonló mondat olvasható: „Helyénvaló az az észrevétel, hogy az igazi vers olyan, hogy ami benne kifejeződik, azt sehogyan másként kifejezni nem lehet.”

....
 bűvök, tollamból vers szivárog,
 bár minden egyre megy;
 s látom, de nem tudom mivégre
 a régimódi kegy:
 mint hajdan hold leng most az égre
 s virágot bont a meggy.

(A *bujdosó*, 1944. május 9.)

Az in articulo mortis fogant vers új szókombinációi látszólag derűs jelentésükkel, de kísérteties, ijesztő tisztasággal csengenek. A *Nyugtalan őszül* c. vers (1941) első szakaszának igéi úgy vannak egymás mellé gravitálva, hogy másutt ez a bizarr társulás, a kavargó és széthúzó, norma-nyugtalanító hangzatok összecsendülése nem fordul elő. Ebben áll a nagy titok, a költői „dikció” titka:

Vasszinü, vad lobogói közül
 nyugtalanul gomolyog ki a nap,
 gőzei dőlnek; az ellebegő fény
 hulló ködbe harap.

Berzsenyi torlatainak görgésére, irreális fantáziájának képeire emlékeztet ez a barbár, chaotikus szóhalmaz, amelynek szimfóniájában a *vad*, az *ellebegő* és a *harap* alkotják a kiütköző ellentétek szintézisét.

A maradandóság hatását kelti a költői szöveg, ha — akusztikai mesterkedések nélkül is — úgy áll előttünk a részek tömör együvértartozásában, hogy változtatni nem lehet rajta. A forma, mint a márványszobor, végleges, és a mondat külön individuum a lehetséges szókombinációk között. Olyan a szavak egymásutánja, mint egy zenemű folyása, ahol minden pontosan, kiszámítottan hangzik:

Forgó viszonság járma alatt nyögünk,
 Tündér szerencsénk kénye hány, vet,
 Játszva emel s mosolyogva ver le.

(A *magyarokhoz*)

A költői szöveg — talán nem is definiálható — akusztikai alkotottsága egyszer teremtődik egy nyelv életében. De amíg a szöveg fönmarad: aere perennius lesz és bármikor megismételhető a zenéje.

A költemény megformált beszéd, amelynek dallam-alakja örökebb, mint a természet változásnak alávetett forma-produktumai: a kristály, a virág, a kagyló, az állati-emberi alak. (A kagylóra vonatkozólag vö. még Paul Valéry esszéjét és K. A. Horst, *Das Spektrum des modernen Romans*, München, 1960, 90.)

A műalkotás: a történelmi pillanat, az alkotó egyén és a társadalom terméke. De a végleges formába-jutás után függetlenedik az időtől, a történelmi létezésétől. Erre már Georg Simmel ualt *Rembrandt*-könyvében (1917, 96). A költői szöveg különbözik, tehát van, — amint Ignotus mondaná. A költői szöveg: individuum, egyszeri létező, mint a festmény, amely valamely témának megformálása, olyan egyéni forma, amely csupán ezzel a témával kapcsolatban létezik (Simmel, uo. 62). Forma és tartalom, szókonglomerátum és értelem: örök, szétválhatatlan barátok. Így lesznek — együtt — nekünk is örök barátaink.

*

Azzal a megállapítással zárjuk le ezt a rövid és kísérletképpen fölvázolt töredéket, hogy relációs hanghatások valóban léteznek, de — minthogy nem választhatók el a jelentésektől — fonetikai eszközökkel nem mérhető imponderabiliák maradnak.

Az eddig tárgyalt példák egy több tagból álló kontextus belső összefüggései, a szavak kohéziós együttese, gravitációs szintézise révén szuggerálnak hanghatást. De vannak egyes szavak is, amelyek észrevételek magukat és önmagukban különböznek a szókinccs többi részétől. Az idegen szavak akusztikai értékét is a relációs hanghatások közé sorolhatjuk. Itt csak néhány mozzanatra utaljunk. A *felcser* 'tábori sebész' elavult szó, a német tájnyelvi *Feldscher* meghonosult alakja. Idegenszerűsége, a *fel* és a *cser* szavaktól való függetlensége ma is érzik. A *razzia* algériai, arab eredetű francia szó, akusztikailag nem egyértékű azzal a definícióval, amit Balassa szótára ad róla (1940): 'egy nagyobb terület átkutatása gyanús vagy bűnös egyének kézrekerítése céljából'. Ady a ritka szavakkal, kirívó idegen szókkal kellemes disszonanciákat éreztet:

Paraszt zsályaként aludt el
S bús *krizantém*-fürttel ébredt.

(*Hepe-hupás, vén Szilágyban*, 1906.)

Miért nem találkozunk süvöltve
Az eszme-barrikádokon?

(*Magyar jakobinus dala*, 1908.)

A szláv szavak maradéktalanul és fölismerhetetlenül fölszívódtak nyelvünkben és mégis maradt bennük valami, más szavainkhoz viszonyítható, relatív akusztikai különbség. Az, hogy ezek a hosszabb jövevényszavak nem egytagú gyökök, mint a finnugor szavaink (*ér, fog, hal, nyom*), hanem dallamos-terjengős, de nem analizálható háromtagú gyökök, amik kellemesen vegyülnek a gyökökre, előtagokra, képzőkre hulló, elemezhető szavak (*megfoghatatlanság*) kavargásába. A *gesztenye* (latin *castanea*), a török *koporsó*, a szláv *gerezna*, a *giliszta*, a *goromba*, a *gerenda*, a *jegenye*, a *koponya*, a *korcsolya* : akusztikailag semmi különös expresszivitással nem rendelkeznek, nem idegenszerűek és mégis elütnek a *jül, tér, hát, haj* egytagúságától és nem-analizálható, erős szótömbbe tömörülnek . . .

A ritka szónak (*emlény*), az idegen szónak (*kométa, filoméla*), a tréfás nyelvutánzásnak (*kitaláció, bolondéria*), a lexikális és morfológiai tájnyelviességnak (*jinum* [Csongor és Tünde, IV], *eménc, tudhassuk, dávorja, eszterha*), az archaizmusnak (*penna, Francia, ordas* [Adynál]), a nyelvújítás termékeinek (*lég, iblany, andalít*), a szeszélyes szócsonkításnak (*bék, alkvás* [Kazinczynál]), a szónyújtásnak (*telidesteli*), az egyéni szófaragásnak (*megmodernigényesült* [Babitsnál]), a fiktív szóalkotásnak (*halandza* [Karinthyál]), a *papagallum* [Kassáknál]), a burjánzó alakváltozatoknak (*kétszinű, kétszinű, kétszinű, kétszinű ; célozás, célzás ; milliő, milliion ; halvány, halavány*), az argónak (*srác, pia, szia*), a költői szótársításnak, mondatszövedéknek önmagában vett akusztikája és viszonylagos hanghatása — familiáris beszédben, irodalmi műben — mindenkor hálás területe lesz a stílusvizsgálatoknak.*)

*

* A főnti megjegyzések elsősorban nyelvakusztikai intencióval készültek. De sok érintkezésük van Vértes Edith és Fónagy Iván kutatásaival, amikre, minthogy nem vettem számba őket, itt hívom föl a figyelmet. Vértes Edith (*Phonetischer Aufbau der ungarischen Sprache*, Acta Linguistica, Budapest, III, 136) és Fónagy Iván (*A hang és szó hírértéke a költői nyelvben*, Nyelvtudományi Közlemények, 1960, 73) az egyes fizikai hangok statisztikáját vizsgálják, főleg a tartalommal kapcsolatban. Én nem az egyes hangokat veszem alapul, hanem a szavakat, mint hangokból és jelentésből álló egységeket és két- vagy többtagú egységek szintéziseit, ötvözéseit. Fónagy ezenkívül a szókapcsolatok újszerűségével is foglalkozik, sok új példa alapján. — Azt hiszem a költők morfológiai újításai szintén a relációs hanghatások körébe tartoznak. (Vö. ezekről *Nyelv és stílus* c. tanulmánykötetem, 1957, 174.) Szabó Zoltán dolgozata a szóképzés stilisztikai minősítéséről (*Magyar Nyelvőr*, 1961, 284) főnti cikkem elkészülte után jelent meg.

Az argó-szavak stilisztikai értékelése máris megindult. Terescsényi Ferenc az argó-szavak (*dumál, muri, zri*) „sajátos festőiségéről” szól (*A magyar stilisztika vázlata*, 1958, 32). Ez a festőiség nem önmagában vett akusztikai elemeken alapul, hanem a szókincs köznyelvi anyagához viszonyított különbözőségeken. A *morotva* szónak archaikus hangulatára Balassinál és népies akusztikájára Veres Péternél Gáldi László (*Nyelvőr*, 1953, 183) és Angyal Endre (uo. 1954, 375) utaltak. Szathmári István (*A m. stiliszt. vázl.* 1958, 75) kitűnő példát idéz József Atilla Munkások (1932) c. költeményéből, ahol akusztikai játékok — alliteráció, ige-halmazás, nazálisok, indulatszó, hangutánzás — keverednek a modern gyáriparnak szavaival, amik éppen a hangzásbeli ellentétnél fogva keltenek hangulatot, nem szólva tartalmi asszociációikról:

gép rugdal, lánc zúg, zajong ládák léce,
lendkerék szijja csetten és nyalint,
hol a fémkeblű *dinamókat* szopják
a sivalkodó *transzformátorok*,
itt élünk mi.

Az alakváltozatok közötti stiláris különbség kérdésével Zlinszky Aladár óta többen foglalkoztak (vö. Szathmári István, i. h. 127). Az akusztikai különbség itt is nem önmagában, hanem az egymáshoz való viszonyulásban (*mennykő — ménkű*), a stílusrétegre való utalásban adja az expresszív jelleget.

KORTÁRSOK SZEMÉVEL

BOHUNICZKY SZEFI:

SCHÖPFLIN ALADÁR ÉS BARÁTI KÖRÜNK

1921 tavaszán ismerkedtünk össze Schöpflin Aladárral. Rövid formaság után ült közénk a Centrál kávéházban. Szerény volt és természetes. Ilyen maradt mindig, egyéni közvetlenségét holtáig megőrizte. A mosolyát is megőrizte, mert mindig talált mosolyognivalót. Az élet legparányibb jelensége szórakoztatta. Schöpflinék a Lovas úton laktak, mi a Várban az Uri utcában. Ha a városba utaztunk, a villamoskocsiban gyakran kerültünk szembe, így történt, hogy amint beszélgetni kezdtünk, barátságot kötöttünk. Elmondta, hogy felesége van és két kislány, ő megtudta tőlünk, hogy alig egy év előtt kerültünk fel Pestre vidékről.

— Tájszólással beszél, de én szeretem a tájszólást — dunántúli?

— Honnan találta ki szerkesztő úr?

— Nevelő voltam valaha Zalában.

— Zalában születtem!

— Hol?

— Nagypécsölön.

— Hogy hívják?

Megmondtam a nevemet, és mikor megtudta, hogy pusztán nőttem fel, arca közlékenyebb lett:

— Én Maligán voltam gyerek, az apám gazdatiszt volt a Zichy család birtokán.

Ránk nézett, de harmonikás szemhéjait rögtön leeresztette. A mosoly széles szájára húzódott és míg beszélte nem nézett fel, úgy tett, mintha gondolatait az asztal márványlapjáról csipegetné kényelmesen. Nyugodt beszélgetőnek látszott, nem erőltette magát szellemeskedéssel, élvezte az együttlétet mint aki napi robot között pihenésül szánta magának. Magatartása akkor sem változott, ha beszélgetés közben elevebb lett. A szemhéjait sem húzta följebb, csak a mosolya terült szét és fölhúzódott macskás arccsontjaira. Ha aztán képzeletében beszélgetés közben gyújtó lobbant, de ez ritkán történt, — eldobta az égő cigarettát, vékony kiszáradtnak látszó teste mintha váratlan nedvektől gazdagodna mozdulatokba lendült és csendes egykedvű hangja kiabálva lármázott. Magyarázó láz, heves igazságvédelem fogta ilyenkor el. Közben nagyokat nevetett vagy haragra lobbant, és az öregedő Schöpflin Aladár megmutatta, hogy őszülésnek indult haja elpusztíthatatlan fiatalságot takar, illúziót és élethitét. Amiben hitt azért szívósan küzdött s ha kellett lármázott. Ha belépett, megérezték, hogy valaki. Kevés embert ismertem, akit az irodalmi életben annyira szerettek és még kevesebbet, aki annyi írónak lett vezetője, segítője. Mint egy apa, örömmel figyelte a kezdő írók első lépéseit és ha tehetségesnek mutatkoztak, kezét nyújtott.

Nem kötöttünk soha senkivel olyan gyorsan és véglegesen barátságot, mint Schöpflin Aladárral. Azonnal jól érezte magát köztünk, s ha a Centrálba érkezett, leült néhány percre asztalunkhoz. Családját még nem ismertük, de úgy emlegette kislányait és feleségét, hogy közbe ablakokat nyitott és beleshattunk a Lovas utcai lakásba. Különösen egyszerű természetességével és őszinte szerénységével lepett meg bennünket. Kialakult világnézetének biztonságát, műveltségének nemesítő erejét éreztük ebben. Külső formája mindig egyforma maradt. Kajla és diákok csak akkor lett, ha jócskán ivott. Szerette az italt: sört, bort, barackot s ha jókedvű társasága akadt, a felesége hiába küzdött vele, addig ivott, míg nótázó kedve lett. Ilyenkor nem kímélte magát, megszokott formáját, dalolt, muzsikáltatott s ha alkalma volt, táncolt is. De jókedvében is éreztünk egy kis rejtett szomorúságot. Egyébként mindenki vérbéli polgári embernek tartotta. Vékony, keskeny deszkatestű volt, egyenes szaporamozgású. Az utcán akkor is sietett, ha szemei álmosan bóbiskoltak. Arcát csúnyasága tette vonzóvá,

mert érdekes csúnyasága volt: szellemi tartalmának tükre. Barázdákkal teleszántott homloka volt, redős szemhéjai, ezek félig-meddig mindig bőrtönbe zárták szembogarait és gondolatainak képeit a szemüregek alatt játszó mosolyok árulták el. Harmonikus, ép lelkű embernek látszott. Csak aki jobban elakadt nézelődésében, ismerte fel, hogy homlokán a redők és ráncai, melyek arcát úgy szántották át, mintha bőrért finom forgácsokból ragasztották volna össze, elégiát rejtegető embert álcáznak. Hónapok múlva, mikor már közelebről ismertük, tudtuk, hogy a száraznak látszó és írásaiban mindig konzekvens író több mint amennyinek látják, érző szívet rejt és mindenre érzékenyen reagáló idegrendszerrel.

Vannak kövek, melyekhez nem művészi ábrázolásuk csábít bennünket, hanem kíváncsian az idő munkáját fűrészszük rajtuk és ámulunk, hogy művészi vonások helyett az évszázadok lassú munkája mennyi érdekes jegyet hagyott rajtuk. Schöpflin Aladár arca ezekhez hasonlított. Nagy műveltsége volt, széles látóköre, arcán mégis fontosabb lett amit az élet jegyzett rája: finom mélységet, beszédes árnyékokat, megszenvedett bölcsességet. Az elégia nem hagyta el soha; dalolva jókedvében sem vesztette el.

Barátságunk kezdetén sokat kérdezgetett bennünket, töviről-hegyire ismerni akarta viszontagságainkat. Később rájöttem, azért beszélgetett, mert akárcsak a könyvek olvasása közben a beszédben is a kialakuló emberi sorsok, az alakok véletlenül besodródott érdekessége szórakoztatta. — Magában író bujkiál — ismételte, s mert észrevette, hogy zavarba hozott csak azért is folytatta: — Tele van kitűnő novellákkal, üljön le és írja meg! Jó író szimatolok magában!

Nem mertem elárulni, hogy álnév alatt már jöttek gyenge elbeszéléseim és ugyancsak álnév alatt bírálatokat is írok a Független Szemlébe. Hogy miért álnév alatt? Féltem családomtól. Volt nálunk egy kialakult családi vélemény: csak a nagy tehetség írjon, mert annál dicsőség, de a kisebbeknél szégyen. A nagy tehetség fejedelem, a kisebbek züllött népség. Nagyapám pécsöli házában többször megfordult jókai és tiszteletükkel ott fejedelemmé avatták. De közeli rokonságba kerültünk a Cholnoky családdal is és a két Cholnokyt csak megütközéssel hallottam emlegetni, nagy ivásaikkal és sok egyéb kilengésükkel alaposan elszakadtak a család kötelező törvényeitől. Ezért bujdosztam írásaimmal és mégis, talán éppen ezért csak azért is írnom kellett! Pedig a bujdosás sokszor gátlóm lett később is. Nehezen hittem magamban. Sokszor néztem irigyen, hogy sokan bátor ugrással érkeznek oda, ahova én bizonytalan léptekkel. Igaz, később rájöttem: a bátor ugrás sokszor pökhendiség, a lépésről lépésre meghódított bátorságot pedig lassan természetünké avatjuk. De hosszú út volt, míg elértem ideig. Schöpflin hiába biztatott: — Ha magát hallgatom, biztosan tudom, hogy ír is, mutasson már valamit!

Néhány hétig csak Schöpflinnel barátkoztunk, aztán egy színházi főpróbán fiatalos mozgású, vékony, kíváncsian nézelődő asszonnyal közeledett felém:

— Ez a hölgy Schöpflin Aladárné — mondta tréfásan.

Schöpflinné Maderschpach Irén kacagott: — Te vagy az!

Ezek után sokat ültünk együtt a Centrálban, az Apostolokban, kószáltunk a zugligeti, hűvösvölgyi hegyek között és lakásaink közelsége folytán egymás otthonaiba is bekukantathattunk. Ha sörözni indultak, beszéltek értünk és ha pénzünk volt, velük tartottunk. Aladár már akkor, kezdetben, sétálgatásaink alatt megvitatta velem az újonnan jelentkezett könyveket, beszélgetve szerette kialakítani bírálatait, hogy otthon készen üljön íróasztalához. Sokszor láttam, hogyan dolgozik. Cikkeit, bírálatait kézzel írta, utána felesége legépelte. De ha idegen nyelvekből regényeket fordított, azonnal gépbe diktálta. A fordítói munkát feleségével együtt robotnak csúfolták.

Sokszor elnéztem milyen önfegyelmezett gyorsasággal dolgozik. Nem bánta, ha közelében vagyunk, gyerekei a szomszéd szobában lármáztak, szólt a gramofon, táncoltak, nem vett róla tudomást, felnézés nélkül írt. Ha vendég érkezett, felemelte hosszú nyakát, de szemhéjait a papíron hagyta, bólintott és rótt a betűt. Törlések, beírások nélkül, tisztán írt lapokat nyújtott gépelésre. Elképesztően bírta a munkát. Könyvkritikát, színházi bírálatokat, nagy tanulmányt. Ha munka mellett láttam, az volt az érzésem, szerelmes az írásba. Különben hogyan tudott volna együltében órákon át, felnézés nélkül a papírlapok fölé hajolni? Most is magam előtt látom, amint tisztá és egyforma betűt rója. Ezek a betűk öregkorában is hiánytalanul megőrizték a hajdani fiatal Schöpflin Aladár írásának jellegzetességeit. Ha papír fölé hajolt, arcán az írói izgalmat az intuitív biztonság pótolta és a képzelt lázát az életismeret mélysége. Így pecsételte írásaira az igazság hitelét. Akármilyen izgalmas könyv vagy szindarab foglalkoztatta, arca változatlan maradt, csak gyorsabban szaladó tolla árulta el, hogy fölgyjűtött kedvében asszociációk sokasodnak. Különösen akkor láttuk ezt, ha egy kedvére eljátszott szindarab bírálásához ült íróasztala elé. Szerette a jó szindarabot, de a színészeket talán még jobban. Mint egy apa a családi házában, otthonos biztonsággal nézte a kulisszák világát és nem csak írni tudott rólok, de beszélni még többet és talán még érdekesebben. Ha egy-egy nagyobb színházi estének az elemzésébe fogott, hangja forróbb lett és

izgatott, ilyenkor elárulta, hogy nemzeti hagyományt örökölt és ezt becsülettel szolgálja. Ha szép magyar beszédet hallott, fölfigyelt a lélek dallamára és a színház jutott eszébe: — Magának a Nemzeti Színházban lenne a helye — mondta a beszélőnek. — Érthetetlen előttem, hogy Schöpflin Aladárnak a világosan látó, biztos ítélettel tapintó kritikuskak még nem gyűjtötték össze színházi bírálatait és cikkeit. Pedig könyvalakba nem csak feledésbe vesztett darabjaink ébrednének fel, de sok nagy színészi teljesítmény és még több jó színész, akiknek finom élességgel rajzolt portrét. Mert bírálatában a nagy szerepet és a jó színészi munkát úgy olvasztotta össze, hogy a múltékonynak látszó bretli művészet monumentálissá változott.

Fáradtnak sohase láttuk, sokszor agyonírta magát, mégis, ha nyújtózkodva felkelt asztalától, tréfásan nyögött és úgy tett, mintha ő élné a leglustább életet. És amilyen odaadással és önfegyelemmel dolgozott a Lovas utcai lakásban, éppen úgy írt a Frankilin Társulat kicsiny üvegkatrocában a hosszú, keskeny asztal előtt. Kopogtatásunkra fölnézett: — Üljenek le, hamarosan befejezem bírálatomat a Nyugatnak, aztán kedvünkre beszélgethetünk! — mondta, és míg el nem készült, nem tudott jelenlétünkről, csak róttá betűit. Ezek következetesen egyszerű és szerény betűk voltak, olyanok mint parasztgazda kötényében az egyforma búzaszemek, melyek nem mutatnak, de földre kerülve kikelnek. Schöpflin betűi kikeltek! Bármiről írt elgondolkoztatott és vitát, megbeszélést idézett. De ezek a következetesen szerény betűk az egyéniségét is jellemezték. Az embert, aki minden helyzetben hű maradt önmagához és nehéz óráiban is olyan mértéket talált, hogy becsülte és tisztelte érte mindenki.

Schöpflin a Nyugat első gárdájában a nagyok között kis mesternek számított. De ha egyszer összeszedik témérdek bírálatát és nagy tanulmányait, lehet, hogy az egész nagyok közé kerül, sőt sokak fölé. Az idő rostája máris többeket elejtett. Különösen azokkal bánt szigorúan, akik hazugságokat csúsztattak írásaikba; Schöpflin bírálatában tévedés lehetett, de alacsony hazugság soha.

*

Naponta találkoztunk. Schöpflinék megosztották velünk barátaikat, éppen így mi is a mieinket. De legjobban akkor éreztük magunkat, ha négyesben valamelyik kiskocsmára jártunk, és a fái alatt sőt mellett beszélgettünk vagy hegyi kirándulásaink közben savanyú lőre mellett fogyasztottuk magunkkal hozott vacsoránkat. Kirándulásaink kedvenc helye a Mária-remetei Wipner-vendéglő lett, ide nem vittünk hideget, borjúpörkölt mellé rizlinget rendeltünk, ha pénzünk volt néha többet is a kelleténél. Ilyenkor Irén is elvesztette komoly nagykorúságát és engedte, hogy az általa kiskortuaknak tartott könnyelműek kerüljenek fölébe. Egyébként Irén szívós kitartással őrködött kasszáink rendje fölött és ha lehetett, az én könnyelműségeimet még több gonddal fegyelmezte, mint az uráét. Nem bánta, ha mulattunk rajta. Ebben velünk tartott, de józanságát nem adta fel. Ha mégis megtörtént, anyáskodó szerepét óriási kacagás mellett vesztette el és ilyenkor túltett rajtunk, nagyvonalúan szórta a pénzt. Irén eredeti volt és testével-lelkével a természet gyermeke. Okosságánál többet ért eredetisége, műveltségét fölülmúlta ösztönös látása.

A Wipner-kert árnyas fái alatt ételszagok és illatok élvezése közben éjszakába nyúló beszélgetéseinkkel sokszor otthagytuk az irodalmat és életünknek egy-egy elsüllyedt időszakát emeltük elő. Így tudtuk meg Schöpflin Aladár gyermekkorát, pozsonyi diákéveit, nehéz ifjúságát és beszélgetés közben a magába fojtott elégia fölött egyszerűen fölpattant a zár.

— Mondja Szefi, maga boldog volt gyermekkorában? — kérdezte váratlanul. Irén biztatta: — Mondja el a kis szakettet!

Aladár kiitta borát, úgy tett, mintha nem hallaná a biztatást. Ha beszélőkedve volt sohase sietett vele, elragott egy cigarettát, aztán újra gyűjtött, ivott egy pohár rizlinget és mintha a dolog mellékes lenne, egyhangúan, szárazan beszélt.

— Azért kérdeztem, mert ez is afféle ostoba kispolgár állítás, hogy a gyermekek boldogok. Lássá én nem voltam boldog gyerek. Négyen voltunk otthon, testvéreim között engemet tartottak a szüleim legbutábbnak, mert vendégeink előtt mindig felsültek velem, nem tudtam magamat produkálni, és akármilyen történt a gyerekek között, mindig mindenért engemet vertek meg. Árulkodni nem mertem, félttem, hogy helyettem testvéreim kapnak verést, hagyttam hát, hogy ártatlanul üssenek. Utána kiszöktem a házból, elbújtam a kocsisok istállójába, az akol alatt sírdogáltam. Ilyenkor nagyon szerettem volna meghalni. Azt gondoltam, a temetőben megrinatnak és végre megtudják, hogy igazságtalanok voltak velem. Mindenféle tervet eszeltem ki, hogyan halhatnék meg, csak nem tudtam hozzáfogni.

Fölkacagott. Szájához emelte poharát, lassan szürcsölte és egyre nevetgélt. A meghalni nem tudó kisfiú az emlékezés távlatában mulatságos lett, mert az élettől kapott sebeket humorrá változtatni, ez volt Schöpflin Aladár nagy bravúrja.

— Mondja el a kis szakettet! — biztatta Irén.

— Nyolc éves koromban nagy csapás érte a családot! Apám elvesztette a gazdatiszti állását, Maligáról Pozsonyba költöztünk, apám meg is halt ott hamarosan. A maligai bőség után Pozsonyban hirtelen megjelent a nyomor. De kicsoda nyomor! Ennél csak a szegénységünk gőgje volt nagyobb. Anyámnak az lett a legfontosabb, hogy a jómódban élő rokonaink meg ne tudjanak semmit, mert gazdag előtt a szegény hiába ártatlan, mindig bűnösnek látszik. A pozsonyiak fölfogása akkoriban ilyen volt. Édesanyámban annyira fejlődött a gőg, hogy többet nem is láttuk mosolyogni. És minél nehezebb napok jöttek, szegény annál keményebb lett, nem kért soha senkitől semmit, mostanáig ilyen maradt. Ha adni akarok neki, velem is szemérmes. Pozsonyban a lakásunk tele lett kosztos diákkal, Ida húgom varrt, anyám a kaszárnya lakóira foltozott, mert az már úgy szokott lenni, a bajbajutott ember inkább vállal minden áldozatot, csak a rokonok ne rágódjanak rajta. Édesanyámnak Ida húgommal együtt az lett egyetlen céljuk, hogy a fiúk tanuljanak és úriemberek legyenek. Azt hiszem, Pozsonyban mi voltunk a leggondozottabb gyerekek, mert a nagy családi szegénység dicőség kellett. No, most elmondom a zsakettot, de előbb igyunk!

Fölhajtotta fenékgig, maga elé nézett és mikor felénk fordult, szeméiben ott volt minden. Emlék, mosoly, vád, bánat s bocsánat.

— Egyszer az egyik gazdag rokon váratlanul nyitott pozsonyi lakásunkba és a szegénységünket nem tudtuk hirtelen eldugni. A rokon sajnálkozás helyett el kezdett bennünket szidni. Nagy hangon kiabált: Ha mi ezt tudjuk, régen segítettünk volna rajtatok! Mért nem szóltatok! Jó, hogy eljöttem hozzátok, ezután majd nem így lesz — szólok a családnak és majd ki hogyan tud, segít benneteket. — Ettől kezdve ahány használaton kívül helyezett, kizöldelt zsakett akadt a családba, csomag formájában hozzánk vándorolt. Édesanyám Ida húgommal együtt buzgóan alakított belőlük kabátokat, de amint rámhúzták kiderült, zsakettok maradtak. Nyolc éven át zsakettban jártam a liceumban, így lett ott az én nevem: stiglic. Ezért lett fontos a jeles bizonyítvány: tekintélyt kellett szereznem a kizöldelt zsakettoknak!

Így ismertük meg Schöpflin Aladár elégiájának hátterét és a bölcs, jóságos mindenkin segíteni kész emberben a régi okos kisfiút, ki sértetten és meg nem értve korán gyűjtött életismeretet.

Ezután hamarosan összeismertettük bennünket édesanyjával és öreglány húgával, Idával. Egy őszi délután az öreg Schöpflinné híressé vált töpörtőspogácsáira lettünk meghíva. A puritán ferencvárosi lakás ódon bútorai között egyenes-tartású, természetes szívéllyel közelgő, de okosan figyelő öregasszonyt találtunk. Nem akart kedves lenni és mégis Ida lányával együtt azonnal közvetlenné tették találkozásunkat. Meglepődtünk, mennyire hasonlít Aladár az anyjához. Különösen bőrüknek finom forgácsszerűsége és a tekintetükben bujkáló életismeret volt azonos. Csacsogásainkkal iparkodtunk a lakás puritán tónusát feloldani, de hiába kedveskedtünk és nevetgélünk, éreztük, hogy fiatalágunkkal silányabbak vagyunk mint a hallgatók, deszkalapos, csúnya öregasszony. Schöpflin édesanyja Gregusslány volt, az irodalomtörténész családjából. Aladár szellemét és szlávos érzelmességét anyai örökségnek tartotta. Ebből fakadt diákos álmodozása is; ezeket hiába rejtette el, beszélgetés közben mint mélybe zúmmogó dallam kibuggyant belőle és enyhítője lett világos realis élet-szemléletének. Hogy mit örökölt az apjától, nem tudjuk, de azt tudom, hogy kicsit büszke volt apai családjára. Nagyapja mint erdész Németországból került egy felvidéki uradalomba. Goethe a Dichtung und Wahrheit-ban szeretettel emlegeti a Schöpflin családot, akikről a hálás utókor Strassbourghban utcát nevezett el. Egyszer Schöpflinnéknél beszélgetés közben a nemesi adományozó-levelekről volt szó. Irén megmutatta családjának szépen színezett címerrel ékes dokumentumát. Schöpflin ironikus mosollyal nézte a kutyabórt, utána könyvtárkhoz lépett, kiemelte a Dichtung und Wahrheit-ot, föllapozta, elének tette és azt mondta: — Ez az én nemességem! — Miután elolvastuk a hajdani Schöpflin professzorról irt lapokat, csodálkozva állapítottuk meg, hogy tökéletesen ráillenek Schöpflin Aladára is.

Ezután soha többet nem hallottuk őseit emlegetni. Szemérmes ember volt, zárkózó és saját értekeivel szemben a legszerényebb. Meleg, érző szívét, segítőkészségét úgy nyújtotta szemlesütve, mintha szegyeinel érte magát. Olyankor is, ha mulatozás közben ellöktük a megszokott korlátokat, háta mögött húzta a cigány, és halkan zúmmogte Pozsonyból hozott diákdalait. Ilyenkor társaságunkban nem bírta el az idegent. Nem is volt Farkas Zoltánékon kívül senki, akik előtt Pozsonyból hozott siheder-kedvét elengedte volna. Farkas Zoltánról azt szokta mondani — Soha nem láttam cinikusnak tartott emberben ilyen jó embert, aztán Zoltán mulatni is tud! El tudja közben felejteni az okosságát. Ha Ady Endre mulatott: költőből vidéki úrrá változott. Tudott mulatni! Beszélgetni másokkal is tudok, és talán okosabb is leszek, ha Osvát Ernővel vagy Fenyő Miksával ülök össze, de mulatni csak azzal jó, aki közben elveszti az eszt!

De eszetvesztő mulatások életünkben csak sátorosünnepek voltak. Schöpflinék gondokkal küzdve nevelték fiaikat, és mi apró jövedelmeinkkel úgyszólván napról napra ten-

gődtünk. De egy pohár sör és sós kifli mellett órákig mesélgetésekkel szőttük tele az estétet. Egyszer felém fordult: — Jót tett magának az a pár csurgói év, sok érdekes embert figyelt ott meg. Előbb-utóbb megírja ezeket. Aztán Csurgón volt ideje, megtanult jól olvasni! Pedig tudja, úgy állunk, hogy mostanában majdnem több a jó írónk mint a jó olvasónk.

Lelkesen kereste a tehetséget, de sokszor megesett, elsietve örült a felfedezett fiatal írónak és szomorkásan vette tudomásul, hogy vadász-szimatja értéktelen vadat ejtett és megvergette Farkas Zoltán vállát: — Megint neked lett igazad! — Mert Farkast finom olvasó-szimatja csálhatatlan biztonsággal vezette, nem emlékszem rá, hogy silány könyvvel egyszer is becaphatták volna. Farkas Zoltán érdekes, tömzsi mackó-ember volt. Szögletes arca körül, dús ezüsthajával, szimatoló tekintetével, de különösen okos, ravasz kifejezésével rászolgált becenevére: Ezüstróka! Reális, hideg embernek látszott, de mi barátai, tudtuk, ha meghatódik, odaadja a szívét. Óriási vitákat csaptak egymással, már-már veszekedtek is. Zoltán dörmögött: — Hovagy birtad Aladár ezt a könyvet végig-olvasni, ez a szemét írni se tud! — Schöpflin ravaszon pislogott az abroszra: — Tévedtél, Zoltán! A dilettáns tud írni, csak nem mond igazat. Sőt, sokszor nagyon is tud írni, mert hazudni könnyű.

Most, hogy az olvasásról és kritikáról írok, eszembe jut, mit mondott egyszer az egyik, akkor még fiatal kritikus-írónk nálunk: — Számomra a rossz könyv izgalmasabb feladat, mint a remekmű! Mert a remekművek méltatásában a kritikai képesség elsikkad, de rossz könyvek ismertetésénél megmutatjuk írói képességeinket. — Elmondtam ezt Schöpflinnek. A Vérmező körül sétáltunk, megállt, felnézett: — Az biztos Szefi, hogy minél rosszabb a mű, annál érdekesebbé válhat az önmutatvány. De én, ha leülök az asztalom elé írni, csak az elolvasott könyvre gondolok. — Így történhetett meg, hogy sokszor gyengébb írók műveivel szemben is mint a leírt betűk szerelmese elnéző volt és kivadászta, ha sejtett valami értéket. Olvastam egyszer Osvát Ernőnek egy Schöpflinhez írt levelét. Emlékezetem szerint ha nem is szóról-szóra, de körülbelül ezt írta: „Nálad a megértő elnézés az íróna nézve mindig sarkalás. A hibákat azzal a kímélettel tudatod, hogy sértegetés helyett, serkents vele.”

Schöpflin Aladár olvasmányait, de különösen egy-egy nagy könyv izalmát összekapcsolta az élet valóságaival. Talán könyvek nélkül hiányosan szemlélte volna az életet, de lehet, hogy életismerete nélkül a könyvek se nyíltak volna fel előtte teljesen. Így történt, hogy közös ismerőseinkben fölfedezte Balzac, Tolsztoj, Dosztojevskij, Maupassant hőseit, de leggyakrabban Móríc Zsigmond regényalakjait. Így lett számára élet és írott mű szétválaszthatatlan. Ha borozás közben beszédbe melegedett, regényes életszemléletével a tizenkilencedik század fia volt, de józan óráiban, a huszadik század fanyar életszemléletével ismételtette: — A régi ember sok hamis érzelmét összehazudott, Szefi, pedig higgye el, se jó ember, se rossz ember nincs, csak egyszerűen ember van.

Cinikus, csúfolódó megjegyzésekkel akarta feledni, ha időnként csalódott vagy becapható, ilyenkor szemei riadtá váltak, és mégis, amiért mások keseregtek volna, bölcs humorral intézte el. Könnyen felede a rossz napjait, és Irénnel együtt vidám készséggel keveredett bolondságainkba.

Ha később együtt voltunk a már megöregedett Schöpflin Aladárral, komoly emlékeinkből bizony sok elsikkadt, de a könnyelmű bolondságainkkal mindig megneveltettük egymást. Utolsó látogatásom délutánján, mikor zebegényi nyaralásom előtt búcsúzni voltam náluk, annyit neveltünk, hogy azt mondta: — Nem tudom Szefi, mire visszaérkeznek itt találnak-e még, de ha többet nem találkoznánk, elmondhatják: utolsó együttlétünk alatt is megneveltettük egymást.

Pedig a Várban töltött éveink alatt sok gondunk volt. Anyagi bajaink állandósultak, és Uri utcai lakrészünk is mozgott alattunk. A ház korhely gazdája megnövelt és visszakérte szobánkat. Ahány barátunk volt, mind szoba után szaladgált. Végre egy délután Bodor Aladár és felesége lelkesen jöttek: — van szoba! Óriási zongoraterem a Párisi utca egyben. És hozzá nyolcszögletű terem!

Bodor kacagott: — Nektek való hely! Elfér benne mindenetek és közel lesztek hozzánk!

*

— Ej, de nektek való hely! — kiáltott Schöpflin is, mikor körülnézett berendezett óriási szobánkban és átkukkantott a szomszéd termék sötét zongoráira. Megnyalta a száját: — Balzac regényeiből szakították ki.

Nyolcszögletű szobánk azért is jól jött, mert közel volt a Centrál, az Apostolok és közelben volt klubunk is. Schöpflinnel, Farkasékkal, Pethő Sándorékkal, Bodorékkal és Bajcsy-Zsilinszky Endrével sokat ültünk a klubban együtt. Gyakran hallgattuk az operaház énekesit, mert ide jártak vacsorázni, s utána a társalgóban szívesen énekeltek nekünk. Egy este Pethő fiatal énekest hozott a terembe: — Pataki Kálmán, a jövő fenoménja —

mondta. A gyermekarcú és akkor még vékony Pataki a zongora mellé állt és Szende kísérésével tündöklő szárnyalással adta elő későbbi sikereinek nagy ariáit.

Pethő Sándort mindenki szerette. Mi egy március tizenötödikén, Petőfi szobra közelében ismerkedtünk össze vele. Két gyermekével, Máriával és Tiborral együtt hallgatták a Nemzeti dalt, és mikor meglátták mellettünk Bodort, barátilag közeledtek. Már akkor első találkozásunknál éreztük, hogy Pethő Sándor megfiatalító varázst áraszt. Ezt megtartotta mindvégig. Utolsó találkozásunk alkalmával, 1940 nyarán csodálkozva beszéltük az urammal, hogy megnehezedett napjaiban is megmaradt fáradt arcán elpusztíthatatlanul az illúzió. Pethő vonzó fiatalságának jellegzetes zománcot adott nőies finomsága. Remek beszélő volt. Minden érdekelt, a szellemi élet összes jelentkezésének szerény, de bátor figyelője volt. A méltatlannal és alacsonnyal azonnal szembeszállt és könnyen indulatba jött. Mégis, valami közepességet rejtett magában. Nem volt nagy ember, de igen jó ember és hű barát. S mert képességeinek arányait beszédben és műveiben nem kívánta az akarát megfeszítésével túllépni, sohase lett unalmas. Ahogy írásait a stílus aránya tette érdekessé, ott is, ahol egyébként könnyű volt, éppen így külső megjelenése és baráti kapcsolata elegáns maradt és finom, bármí történt és akárhogy változott körülötte az élet. Ismeretségünk kezdetén lett újságíróból vezércikkíró és minél többet írt, egyénisége úgy alakult egyre bátrabbá. Ha néha úgy látszott, mintha megtagadná magát, hamarosan láthattuk, hogy ez nem volt áruulás, csak világszemlélete szélesedett, és ezzel fesztette szét érdeklődésének burkolatát. Könnyen, bátran, finom vágásokkal és sok szellemmel fűszerezve vitatkozott. A jobboldali újságírók között, ő volt az egyetlen, aki a baloldalt nemcsak megértette, de ha módja volt, lelkesen támogatta őket. Már akkor látszott, elérkezik a nap, amikor hátat fordít mindannak, amit fiatalságának örökségeként vállalt és odaáll, ahol veszélyesebb a küzdelem. Egyike volt a legkellemesebb társadalmi embereknek. Hangja, mosolya, mozdulatai tökéletesen egyesültek beszédével, és nemcsak tudott, de szeretett is beszélni. Azok egyike volt, akit a hallgatók kíváncsisága feltűzött, és gyors asszociációkra indított. Ilyenkor beszédeit úgy sztfeszítette, mint egy hatalmas vásznat, melyre képeket rakott, alakokat rögzített és mesékből rögtönzött valóságot, hogy végül úgy éreztük, egy pompás kis film pergett le előttünk. És mégis a hallgatása érdekesebb volt, mint a beszéde. Ha mohón figyelt, finom, keskeny arca szomjas lett és felvillanó szürke szemeiben a művelt ember önmagát csiszoló, mindenre figyelő izgalma éledt. De igazában akkor volt elemében, ha valakin segíteni kellett. Mostanáig, úgy érzem, talán ő volt a legjobb ember, akivel találkoztam, hiszen azonnal segített, ha bajt látott. Ilyenkor bátran bevetette önmagát, tekintélyét és mint afféle vérbeli jóember, sok hálátlansággal találkozott, de bosszúságok helyett mulatott a dolgon. Utolsó találkozásunk alkalmával, 1940 nyarán, négy nappal tragikus halála előtt már láttuk, hogy a megbocsájtani tudás teljesen tökéletesedett benne. Füredről hajózott át Siófokra látogatásunkra és együtt uzsonnáztunk. Még mindig fiúsan vékony volt, könnyű mozgású, hangja is megőrizte régi dallamát, de a haja züstösödött, és tekintete hiába mosolygott, komoly maradt, szorongatott és szomorú. Mintha mindentől riadna, azoktól is, akik szeretik. Uzsonna után az uramnak dolga volt, egyedül mentem vele a parkba sétálni. Ahogy a telepen a tó felé fordultunk a bokrok árnyékában váratlanul szembefogott: — Mondja meg Szeфи őszintén, hisznek maguk még nekem? — Minden régi szeretetemet előszedtem és megnyugtattam. Akkor azt mondta: — Sokan áruelőnek tartanak most, de a jövő engemet fog igazolni. A háborút elveszítjük; amennyit lehetett, megpróbáltam ellene dolgozni, de már nem tehetek semmit. Nincs ahova írjak.

Pár percig csendben mentünk egymás mellett. Aztán egyszerre más hangon régi napjainkat emlegettük, a nyolcszögletű szoba életét és akkorákat neveltünk, hogy kicsúszott kontyomból a hajtű, és mint valaha, fiatalságomban, végigcsúszott hátamon a hajam.

— Maguk Szeфи, Dezsővel, nem változtak semmit, egészen a régiek. Pedig maguknak volt közöttünk a legnehezebb életük — mondta és mosolyogva kérdezte: — Mondja, hogy lehet ez?

— Nem tudom, Sanyi. Valahogy az ember mindent megél, nem igyekszik a dolgok elől kitérni és észre sem vesszük, maguktól rendbejönnek.

Pethő megállt, rámnézett: — Ez így van! Nagyon örülök, hogy átjöttem magukat meglátogatni. A jövő héten Pestre utazom, de előtte még egyszer áthajózom ide.

Többet nem láttuk. Vasárnap egy autó roncsai alól emelték ki. Ő volt az első, aki nyolcszögletű szobánk régi látogatói közül itthagyt bennünket.

Bajcsy-Zsilinszky Endre, Pethőnek tökéletes ellenéte volt. Nőies finomság helyett, izzó fanatizmust, indulatrakész szenvedélyt rejtett. Keveset beszélt, de akkor mindig úgy, hogy csak neki lehetett igaza. Tévedhetett, de makacsan hitt tévedéseinek igazában. Ez adta arcának megkülönböztetetten becsületes kifejezését. Azok is becsülték, akik vita közben nem árultak vele egy gyékényen. Schöpflin mondta egyszer: — Zsilinszky Bandi inkább regényhős mint politikus, és sokkal érdekesebb ember, mint amennyi esze van. Jobbanmondva

eszes, de sok dologban korlátolt. De Bandinak ez áll jól! Úgy vagyok vele, tisztán látom a tévedéseit és mégis tisztелеm a korlátoltságát.

Később láttuk, hogy Zsilinszky lassú, de biztos léptekkel kinőtt a korlátoltságából. De a fanatizmus indulatát és szenvedélyes bátorságát megtartotta és akkor lett igazi regényhős, amikor a politikus pátoszát ledobta. Életének ebben a szakaszában már csak a hírért hallottuk, más tájakon élt mint mi. De a húszas évek kezdetén közös klubasztalunknál és nyolcszögletű szobánkban alkalmam volt megfigyelni. Őt kizárólag hallgatása jellemezte. De milyen más hallgatás volt ez mint Pethőé! Hallgatott, mert senkivel sem értett egyet. Tiszta tekintete, feszült arca elárulta, hogy kizárólag a saját lelki erejéből kovácsolt világ létezésében hisz és megvédi bármi eszközzel. Ha arca makacsságát láttuk és száját beszorította, félni kellett, ha szól, szikra pattan és gyújt. Kizárólag a magyarság sorsa érdekelte, ezért könnyen el is lágyult, de ha gyűlöletre gyulladt, félelmes lett. Kezdetben szeretett velem együtt lenni, aztán hirtelen kiábrándult. Egyszer alkonyatban érkezett hozzánk, operaelőadásra készültem s már parádében voltam.

— Mit adnak az operában?

— Don Juant.

— Szóval Mozart. Wagnert szereti?

— Bevallom a múlt heti Parsival előadás fárasztott.

— Ez lehetetlen! Vallja meg, csak tréfál velem?

— Komolyan mondom! Engemet Wagner sokszor fáraszt.

— A Tristán és a Siegfried?

— Ezeket szeretem, de részleteikben bizony fárasztanak.

— Csalódtam magában! — mondta és rögtön felkelt, távozott.

Nem is jött többet hozzánk egyedül, csak még egyszer sodródott be társasággal. Egy klubvacsera után történt, már mindenütt záróra volt, pedig a jókedvű társaság — lehetünk húszan — nem akart szétrepülni. Összebeszélés nélkül megindultak felénk. A klubban italt szereztek, a férfiak üvegekkel a hónak alatt szaporáztak. Énekesünk is volt, zongorista is akadt, hát egy-két pohár bor után valamennyien átvonultunk az egyik sötét zongoraterembe. Halkan nyikorogtak az ajtók. Az egyik ajtóban Annuska meghatottan ömlő könnyeit törülgette. Ilyen gyönyörű éjszakám nagyon régen nem volt! A régi jó időkre gondolok — sutogta és biztatott, mulassunk bátran reggelig. A másik ajtóban Liza, a gyönyörű kokott állt,

— Szefi — sügta Schöpflin. — Hívjuk magunk közé! Daloljon velünk ő is!

Liza meghallotta, mosolygott, kedvesen biccentett, aztán szemérmesen visszavonult. A férfiak el voltak ragadtatva. Schöpflin kiabált: — Finomabb mint egy tanárnő, igaz, hogy számomra egy cigány is vonzóbb társaság mint egy kifésült patikus! — Késő reggel lett, mire barátaink szétoszlottak. Ezt az éjszakát sokáig emlegettük, pedig tulajdonképpen nem történt semmi, csak nótázgatás, beszéd és vita közben önkéntelenül fölizzott bennünk az ifjúság.

Ahányan akkoriban együtt üldögéltünk, annyifélék voltunk. Sokszor heccelték, nagy ellentmondásokkal, tüzelték egymást, veszekedés, harag mégse lett belőle. Schöpflin azt mondta egyszer: — Akik most itt együtt vagyunk, korban különbözünk egymástól, de abban egyformák vagyunk, hogy bennünket még Jókai-ideálokkal nevelték és romantikus illúziókkal indultunk a világba. — Utána hozzám fordult: — Maga Szefi még kapott belőle valamit, de akik most jönnek, meglátják, már fanyarabbak lesznek nálunknál. — Igaza volt, mi még könnyen fellelkesedtünk. De már közben észrevettük és sokszor ki is mondtuk, hogy az illúziók lángja hazugságokra világít és valami újnak kell megérkezni. Azt hiszem, ez a tudat fokozta igényünket, hogy a készenkapott cifraságokat, bátor tékintettel fürkésztük és a szellem röntgenfölvételeit addig nézegettük, míg igényünk hozzá nemesült.

Tudtuk, ha a nyolcszögletű szobát egyszer kiürítjük, együttléteink szétlázulnak. És mikor rá került a sor, Farkas Zoltán szomorúan mondta: — Nem érezzük magunkat többet diáknak. — Schöpflin pedig megjegyezte: — Én is azt hiszem ennyi váratlan érdekességben nem lesz többet részünk. Mondja Szefi, nem sajnálják ezt a remek balzaci környezetet itt-hagyni?

Sajnáltuk. De nem lehetett másképp. Mert lakásadónk, alig költöztünk be, megbánta, hogy kiadta nekünk. Inflációs idők kezdődtek és jobban hasznosítható volna a helyiséget. Kezdetben csak célozogatott, később durvább lett, végül csukott ajtóink előtt hangosan kiabált: — Még mindig itt vannak, disznóság! Egy kiló húst se kapok a bérért. Beleőrülök! Látom, úgy élnek, mintha itt születtek volna! De meg fogom nekik hamarosan mondani: a méltóságos asszony nem sokáig tűri!

Egy délelőtt aztán megmozdított bennünket. Kopogás nélkül rontott be: — Pucoljanak, tovább nem tűröm! Elhiszem, kellemes ingyen lakni!

Jócskán leszidtam, le is fukaroztam, mégis, mikor elment sirtam s végül elhatároztuk: megyünk! Schöpflinék segítségével találtunk a Naphegyen a Fenyő utcában egy szép lakrészt.

— Tavasz van — mondta Schöpflin — az Apostolokban meleg van már, majd keresünk magunknak Budán kerthelyiséget.

Így történt, hogy három évig tartó belvárosi életünk után megint budaiak lettünk és beszoktunk a Zöldfa-vendéglő kerthelyiségébe. Naphegyi lakásunk szép volt és tiszta, de izig-vérig polgári és nemcsak Balzac és Maupassant hősei tűntek el, de italért se szaladhattunk Kriszthez. A május szokatlan meleg napokat hozott, a virágok gyorsan kinyíltak, a domb illatai lekúsztak a völgybe, összekeveredtek a „Zöldfa” ételeivel és sűrűvé váltak, mint az ikrásodó méz. Ahogy alkonyodott, szomjasak lettünk. Rendesen Schöpflin sürgetve jött hozzánk: — Irénke már a Zöldfa előtt várakozik!

Nap mint nap Farkas Zoltánék is átsétáltak a Rádai utcából a Zöldfába. A nyolcszögletű szoba több barátja is jelentkezett, de Pethőket most már ritkán láttuk. A Zöldfába a gordonkás Toll Jancsi volt a primás, amint meglátta Schöpflint, érdekes, szatír arca vigyorogni kezdett, mert úgy tudom még Ady Endre életében sokat muzsikált neki. Ha Schöpflinnek muzsikált, zenekarát elhallgattatta, csúnyasága átszellemült s megmutatta micsoda vérbeli művész.

Elmaradó pesti barátaink helyett hamarosan jelentkeztek új budaiak. Így ült egyszer a Zöldfába asztalunkhoz Ady Endre Csinszkája is. Már akkor Márffy Ödön felesége volt. Csinszka régi arcképein látható finomságából és különös okos szépségéből mi már csak a megjőzanodott okosságot kaptuk. Sápadt arca fújódott volt, nagy kék szemei hólyagosak, erősen festszt száján több volt a gúny, mint a nevetés. De szelleme rendkívül friss maradt és csipős. Amint beszélni kezdett torzító tükörben láttuk ismerőseit, nem kímélt senkit, de annyi ötlettel, kegyetlenséggel és szellemmel végzett áldozataival, hogy képtelenek voltunk rajta kívül másra figyelni. Hiába lett Márffyné, a nagy költő emlékét éreztük közelében. Rossznyelvűsége dacára tünemény volt és megható, mint egy ritka gyöngy, mely fényét az óceánból hozta. Mikor Schöpflinétől megtudtuk családja történetét, és megismertük lánykorának epizódjait, különöségei egyszerre értelmet kaptak. Csinszka jelleme elárulta, hogy nemcsak a nagy költő sorsában kívánt osztozni, de ennél többet akar. Ezért írt verseket és prózát. Önmagából szeretett volna megmaradni. Baráti körben később is sokszor találkoztunk vele; mindig szerettem elnézni és figyelni, érdekes volt, hogy sorsot kapott és mégis többet kívánt. Ha beszélt, szellemének hideg fénye, finomságainak rejtett anyaga kibomlott, de írásaiban a teremő erőt a megfeszített akarat megsemmisítette. Ha szívós akaratának küzdelmét naplóbá jegyezte volna, most nekünk is lehetne egy Baskircsev Máriánk.

Rippl-Rónai, Csinszkát csúnyának mondta: — Mért csúnya? — kérdeztük —? A szemei üresek, hólyagosak, nincs bennük érzés. — Felelte és hozzátette — nem kívántam soha lefesteni.

Mert akkor már Rippl-Rónai József is ott ült a Zöldfa terített asztalánál közöttünk. Egy este az étterem kertjéből kilépve Rippl-Rónaival és modelljével Zorkával találkoztunk össze. Rippl laza széles teste mögött Zorka sötét selyembe burkolt figurája úgy tűnt föl, mint nagy bokor tuskéjén elakadt cipruság. De mikor Zorka lámpafény alá került, olyan lett, mint könnyűmozgású spaniel kutyakölyök: okos, szerény, engedelmes készséggel leste gazdáját.

— Ti is jártok ide Jóska bácsi? — kérdezte Schöpflin.

— Toll Jancsi kedvéért. — felelte Rippl.

Mi asszonyok lépés távolságra beszélgettünk, Rippl kíváncsian hozzám lépett és puha, nagy szemével megsimított: — Somogyi?

Schöpflin felelt helyettem: — Méghozzá sovíniszta somogyi! Akárcsak te Jóska bácsi!

— A beszédjéről gondoltam. No akkor jöjjenek vissza!

Tekintetét úgy röppentette rám, mintha távoli dombokat, völgyeket keresne, kertek illatát, faluk zsvajját. —

— Meglátszák magán, hogy somogyi. — mondta.

A vendéglőkert asztalánál lehunytja szemeit és mikor felnézett rám fényesebbek lettek: — Jól, somogyiasan beszél — jegyezte meg. Szembeültünk. Láttam, nem érdeklí mit beszélök, csak szerette, ahogy beszéltem. Honvágyat kapott és Schöpflinhez fordulva mondta: — Meleg van már Pesten, június derekát bevárom, de akkor hazautazom. — Lassan szüröcsölte, inkább csak kóstolgatta kétdeci somlai borát. Mindig keveset rendelt, de mindig a legjobból. Közben összekulcsolt kezeit abroszra helyezte és nagy fejét a kezek kiálló bütykein pihentette. Úgy látszott, elbóbiskolt. Ha felnézett, nedves barna szemeiből álom fénylett és Toll Jancsi nótáinak szépsége. Az öregembert láttuk akkor, akit egyik csodálatos képén itt hagyott nekünk, amint a zene által éledt emlékezés tündérvarázslatba ejti. Elmondhatatlan egyszerűséggel árulta el benső élményeit, akárcsak ásitásait, ha rájött az álomság. Hagyta, hogy nyugodtan nézegetsem, észre sem vette. Ez mellékes dolognak tűnhetik, de ha arra gondolok, hogy temérdek ismerősöm között azóta se akadt senki, akit nyugodtan nézegethettem volna, Rippl jellemzésére ez érdekes. Úgy engedte magát nézni, hogy nem váltott

ki belőlünk zavart, mint a hű, becsületes állat, kinek szemlélete lecsillapít, megnyugtat. Legtöbb emberben az idegen tekintete zavart kavart fel, hiúságot, bizalmatlan meg-rezzenést, aztán kíváncsiságot, szellemes felülkerekedést és megtörténhet az is, hogy az idegent közeledő tekintete magányosságára emlékezteti és elzárkózik előle. Rippl szép öreg fejét kedves nyugalommal engedte át, szinte kínálta, ahogy ismerős szemű kutya várja baráti simogatásunkat. Az ő közelében zavaró vagy ellentmondó dolgok nem történhettek. Miközben takarékos emberek szokásával, kis nyelésekkel kortyolta a somlait, benső békét árasztott, mintha soha, senkire se haragudott volna. Közéleben úgy éreztük, nincs bűn a földön; ami szép, jó és édes, sőt ami keserű és csúnya, azért került ide, hogy az ember a maga módján, szabad akaratával élvezze. Semmit nem bíráló, lágy, mézes életélvezésében emberek fölé emelkedő fölénye belső tartalmának szövetéből áradt. Szerette, ha mások beszélnek, biztatott bennünket, különösen Schöpflint, kit láthatólag szeretett és nevetgélő, pislogó mosolyokkal nyitotta rá tekintetét. De ha Toll Jancsi egyedül játszott, elhallgattunk. Rippl halkan morogta a nótát, közben hallgatta, hogy zümmög Farkas Zoltán. — Ez a Zoltán — mondta —, ha beszél pesti ember, ha nótáz felvidéki, szeretem ezt benne. — Minden apró élvezeténél belső kifénylés csillogta át. — Csak most, hogy évtizedek óta nincs és csupán képeivel közli magát, látom, mennyire egy velük. Emlék és jelen egyesült benne, akár képein és oly harmóniában, ahogy a szépen zenésített versek dallama válik összecsengő ritmussá. Ha megjelent kosarával a virágáros leány, rövid nyakát oldalt fordítva, elkísérte útjára és ha valaki kapott rózsaszálat vagy beleszagolt egy szegfűcsokorba, elcsípte a pillanat varázsát, mintha ő szagolná és emlékezésben fiatalodva, legmélyebb képeihez hasonlított.

Zorka finoman, szerényen ült közelében. Soha nem igényelt többet, mint amennyit kapott. Mily más lett, mennyivel igazabb, mint a Centrál kávéház téli Zorkája! Emlékszem, ha mestere nélkül, egyedül ült be, nagyvilági hanyagsággal lecsapta drága bundáját, szipkás cigarettára gyújtva könyökölt az asztalra és ifjúságot torzító fintorítással nézett szét: bámuljatok, én vagyok Zorka, a démon! Dehogy volt démon! Jókat nevetgél, néha mesélt és ha Ripli biztatta, elzümmögött egy verset. Ilyenkor Ripli kérő kíváncsisággal nézett bennünket: mondjuk, hogy nagy színésznő lehetne Zorka, második Mari Orska! Mert Orska ideges vékonyágát bírta, csak tehetsége hiányzott. Helyette csodaszép kezei voltak, Ripli szavaival: a világ legszebb kezei! Csuklóban karcsú, elég hosszú tenyérből finom, hegyes végekkel még hosszabb ujjak ágaskodtak lazán. Jobb kezét rendezen abroszon pihentette. Mutató ujján a nagy kék kővel ékesített olasz gyűrű úgy hatott, mint valami apró, hivatott lámpás, hogy megvilágítsa az erzet finomságát, a bőr puha hamvát. Schöpflin ugratta, udvarolgatott neki; Rippl hangtalanul nevetgelt játéukon.

Schöpflin ötven éves lehetett akkor, Rippl jól túl a hatvanon. Mi, többiek, mindkettőnél sokkal fiatalabbak. De kedvességük, emlékeiket szürcsölő életélvezetük megszégyenített bennünket. Felizgató, kellemetlen eseményeket sohase tárgyaltak, vigyázva, ne váljanak fárszótóvá, tréfájuk játéka ne torzuljon gonoszsággá. Rippl Schöpflint hallgatta, de elgondolkozva felém nézegetett. — Járt a Babocsay-patikában? — kérdezte váratlanul. — Hogyne, sokszor — mondtam. Lesből figyelt. Összemosolyogtunk. Mert a kaposvári Babocsay-patikában volt valaha gyakornok, innen szokott ifjan Párizsba, Munkácsi műtermébe.

Ezután sűrűn látogatták a Zöldfát. Rendszeren Farkasékkal, Schöpflinnel ültünk együtt. Jelentkeztek fiatalok is, ilyenkor az öregebbek kíváncsiak lettek, hallgatagabbak, irigylésre méltó bölcs elnézésekkel mosolyogtak. Mert mi, fiatalok, be kell vallanom, együtt-léteinkbe mindig fanyarságot vegyítettünk, annyira gondtalanná sohase váltunk, hogy legelkeserítőbb bajunkat feledni tudtuk volna. Azt a bajt, hogy még sehová se érkeztünk el és ki tudja, megérkezünk-e valaha? Görcsökkel gondolkodtunk, válaszainkat tétova kedvetlenséggel adtuk. A később tehetségesnek bizonyult, akkori fiatalok között nem emlékszem, hogy egyetlen gondtalant vagy őszintén boldog embert ismertem volna. Pedig Schöpflin biztatva fogadta a fiatalokat és Rippl is úgy, ahogy öregemberek, kik útjukat megtalálták, rég lehányták magukról a kellemetlen merevséget, azok jellemzőjét, kik nagyobbra törnek képességeiknél. Abban azonban öregek és fiatalok vitája mindig egyezett, hogy érdeklődésük középpontja maga az ember volt, emberi és embertelen egyaránt.

— Érdekes, Jóska bácsi, a mai fiatalokban — mondta Schöpflin — kiálhat nekik Szabó Dezső, a jobbja befogja füleit. Nem kell nekik politika, akár a mi időnkben, maga az ember érdekesebb nekik. Még nem lehet tudni, hova jutnak, egy azonban biztos, a régi elbeszélés anyagába hoznak újat. Különösen az ipari munkás élete kezd érdekessé válni. Mindig bíztam a magyar irodalom újító erejében, most megint mutatkozik. A háborúkat elveszithetjük, a tehetségeket nem!

Most, miáltal visszaemlékezéseimet írom, eszembe jut, hogy Schöpflin Aladár ezt a második világháború után már nagy betegen, halála előtt pár hónappal majdnem szó szerint megismételte előttem. Szanatóriumban feküdt, nagyhét vége volt, kis húsvéti beiglivel mentem

boldog ünnepet kívánni. Szokatlanul megörült, mert egyedül volt. Rögtön kijelentette: — most soká nem éreztem el! Szép órák voltak, múltról, barátainkról, irodalomról. Homloka, akár fiatalabb korában, beszédessé vált, mosolya, szokása szerint összehúzott szemeiből áradt. Világos egyszerűséggel mondta: — A magyar irodalomnak csodálatos megújító ereje volt mindig! — És mosolygott, mint rendszeren, ha előbb magában mulattatta a gondolat, és csak azután mondta ki. Az előremutatás Schöpflint nem csak jellemezte, de egyéni emlékéit feledhetlenné tette. — Tudja, úgy értem, akár sziklá zuhanjon útjába, előbb-utóbb fölkerelkedik, elsodorja. Így volt mindig! — És nyomban akkori kedvenc fiataljait emlegette: Mándy Ivánt, Nemes Nagy Ágneszt, Pilinszkyt. Tekintete beteg, öregén diákossá fiatalodott. Ő volt az egyetlen, akin öregsége, betegsége alig változtatott valamit. Talán azért nem tudott öregedni, mert sovány arca, mely mintha finom, apró forgácsszeletekből állítottatott volna össze, igazában talán fiatal se lehetett soha. Hosszú betegsége alatt csupán egyet vesztett el: a belső tartalma mélyen lappangó elégiáját. De azt hiszem, azt régebben is csak kevesen tudtuk, hogy okos, szellemes megjegyzései mögül az életismeret fájdalmi kandidálnak elő. Ha már emlékezem, el kell mondanom róla, hogy ő volt a legszerényebb ember. Osvát Ernő mondta: a legritkább két erény: férfiban az őszinte szerénység, nőben a valódi finomság. Ritkább a tehetségnél, sőt lángészt is könnyebb találni. Schöpflint pompás olvasó képességén, örök szimatoló kedvén, sőt még tanulmányainak maradandó frissességén is túl emelte őszinte szerénysége. Így maradt mindig természetes és egyszerű. Máig emlegetjük esetét a Krisztinai Szent István étteremben. A vendéglős tanár ember volt, az irodalomnak tisztelője lehetett, mert egy este izgatottan rohant a fehér asztalok között: — Schöpflin Aladárt kéri a telefonhoz! Mikor asztalunkhoz ért, Schöpflin fölállt:

— Talán tetszik ismerni Schöpflin Aladárt?

— Én volnék.

— Lehetetlen! — ámult a tanár és tekintete nem bírt elszakadni a kefe módjára fölfésült, sűrű, őszülő hajtól.

— Mért lehetetlen?

— Mert szerkesztő urat évek óta, majdnem minden nap itt látjuk és senki se tudta. Mikor Schöpflin a telefonfülkéből előkerült, a vendéglős egyre mentegette magát. — Ne beszélj annyit, ülj az asztalunkhoz, igyál velünk egy pohár bort — nyújtotta kezét neki —, már úgyis régóta meg akarlak dicsérni: kitűnő helyről hoztad a sörbombáidat! Mert fülíg irodalomban élve, ízig-vérig ember maradt.

Ezt Rippl-Rónai látta.

— Szeretem Aladárt, jó ispánforma ember — mondta egyszer, mikor Schöpflinék kéktek. Aztán alig érkeztek meg, elismételte: — jó pusztai ispánformád van, Aladár! — Schöpflin csöppnyi kellemetlen meglepetéssel hallgatta, de nyomban újabb nevetésre kínálta magát: — Csodálkozom rajtad, Jóska bácsi, egyenes tartásomért kiugrott főhadnagynak szoktak nézni: szerelmes szívű főhadnagynak!

— Tudjuk mi is, hogy fiatal vagy — nyalogatta bugyogó kedvvel száját Rippl, átkacsintva Zörkára és beszélt volna, de Toll Jancsi elhallgattatta zenekarát és Gacsaj Pista balladájába kezdett.

Rippl felkőnyökölt az asztalra, magasan tartott, összefűzött kezeit álla alá támasztotta, lágy, puha fény áradt öreg szemeiből, tiszta emlék, szomorúság.

— Bandi nótája — mondta halkan.

— Igen, Bandié.

— Sokszor hallgattuk együtt ... Szegény Bandi... mikor utoljára festettem, már véresek voltak a szemei. Mindig a szemeit festettem. Ha az ember ránézett, nem látott belőle egyebet, betöltötte vele a világot.

Toll Jancsi megismételte Gacsaj Pista balladáját. Rippl baráti intésére Toll mély hajlással felelt, de szatír arcán a gyász nem oldódott.

— Látszik, emlékszik Bandira — mondta Rippl —, pedig Pesten igazában kevesen ismerték. Hiába ünnepelték, idegen maradt köztünk.

— Pedig, hidd el, Jóska bácsi, ahova ment, sokszor láttam, csak belépett, mindenki felismerte. Amíg nem látták az emberek, nyugodtak voltak: ettek, ittak, beszélgettek, de ha Bandi megjelent, megváltozott minden: férfi, asszony egyformán csodálta. Ezt nem láttam senkinél. Tudod, mi különös mégis? Amilyen gombamódra nőttek epigonjai, úgy bújnak, tűnöznek mostanában.

— Mi az oka? kérdezte Rippl.

— Politika! A háború bűnösei közé dobták!

Rippl nem szólt, meleg, éltszerető arcába komoly életismeret dobott szomorú mosolyt. Lehet, ez is hozzájárult, hogy Ady Endre hú tisztelői, barátai összefogva kérték, már-már követelték Schöpflintől: írjon Ady-könyvet. Hiszen nála jobban senki se ismerte, akár a költőt, akár az embert: barátok voltak és komák. De Schöpflinnek akkor semmi kedve

se volt, úgy tett, mintha sürgetésük mulattatná, poharába pislogva mondogatta: — egyelőre a nagyobb tanulmányok írását, úgy érzem befejeztem, elég volt már mások munkáit bújni, azt kívánom írni, ami nekem jól esik.

És megírta Kitli János szerencséjét. Gyenge könyv volt.

Irénnem helyeselte és engem kért: — szólj te is Aladárnak; fogjon már Ady életéhez.

Emlékszem a puha, meleg, illatos estére. Rippl álmosan szivta a naphegyi rózsák, verbénák illatát, fáradtan szürcsölte borát, Zorka unatkozott és hogy mégis történten valami, arról beszélgettünk, hogy most már szétverődünk hamarosan: ki erre, ki arra nyaral.

— Ugye, Füreden hozzá fog Ady Endre könyvéhez? — fordultam váratlanul Schöpflinhez.

Előbb kiitta borát, összehúzta szemeit, úgy mint az elefánt, mielőtt ormányával lespricceli a szemtelenkedő gyerekeket. Aztán szólt:

— Már magát is besorozták a buzdítóim közé? Csodálkozom! Tudtommal ismeri Ady költészetét. Hát, ha kötetit az elsőtől az utolsóig elolvasta, tudhatná, hogy ő maga megírta azt. Nincs a világnak még egy írója, aki olyan világosan és gyötrelmesen megírta volna saját élettörténetét! Úgy érzem, nem tehetek hozzá semmit.

Utána Schöpflin gunyorosan nézegetett rám és végre kibökte: — Hanem maga kezdetne már valamit! A Nyugat novellapályázatát hirdet. Pályázhat: nem leszek a bíráló-bizottságban! Tudtommal vannak írásai, válasszon ki közülük valamit. Ha nem is nyer pályadíjat, föl fognak figyelni magára.

Utána hamarosan szétváltunk, de mostanáig érzem, akik akkoriban ott összejöttünk, mind éreztük a lét édességeit, a könnyelmű boldogságot és az illanó idő bánatait. Mintha Rippl-Rónai gyengéd színű pasztelljeinek varázsába kerültünk volna mindnyájan, melyeket akkor rögzített le, mikor a lélek legközelebb jutott belső valóságához. Pár év előtt megnéztem több termet betöltő pompás kiállítását, azután többször is megnéztem, mert régi estéinket hozták vissza: a gyönyörködő jóságot, a hallgató melegséget, őszinte szemlélődését, az érzelmek átsuhanó visszfényét és visszahozták a gyógyító emléket, ahogy akkor ott, talán minden egyformán bizakodók, boldogok és jók voltunk. Mert Rippl-Rónai József a lehető legegyszerűbb kifejezésekkel szerette az életet. Elég volt egy kevés somlai, jószagú ételtől, virágtól dússá lett levegő, Schöpflin ispanarca, Zorka kékgyűrűs keze, simogató tekintetük és csendes kedvű, benső kuncogása elárulta, mennyire szereti az életet.

— Aladár fiatal, igen fiatal — mondta egy este csendes nevetgéléssel és biztatta Zorkát: — no, mondja el!

Zorka, mint a nagy színészek, csicsergése előtt szétnézett, utána egyenesen ránk:

— Hát úgy történt: gyalog jöttem a Gellérthegy oldalán és összetalálkoztunk Schöpflinnel.

— No, Zorka, most megcsókolhat — mondta és hozzá tette: senki se lát bennünket.

— De hiszen tele a dunapart! Schöpflin annál jobban feszelt: — tudja, mit? Hazakísérem, a szobájában nem lát senki, és közel hajolva leste: megijedek-e?

— Jó, kísérelj haza. — mondtam. — Zorka nevetni kezdett és mind nevtünk vele, Rippl a kezével csitított: — a javát elneveti, mondja a javát! — Hát az történt, Schöpflin egyszerre olyan csendes lett, mint egy halott. Nem hívott, nem ígért, csak baktatott.

Rippl hangosan nevetett, szinte prüszkölt: — el tudom képzelni, el lehet gondolni — mondogatta és rászólt Zorkára: — fejezze be!

— Hát aztán a Szarvas téren hirtelen cserbenhagyott és oly ügyesen ugrott a mozgó villamosra, mintha menekülne. A lépcsőről kiabált: — estére a Zöldfában!

— Szóval Aladár meglógott — mondta Rippl és alig léptek a kertbe Schöpflinék, felemelt karját feljűk lengette:

— éppen most hallottuk, milyen fiatal vagy!

*

Ősszel Schöpflinék két udvari szobát találtak számunkra az Attila utcában. Nehéz volt a sötétséget megszokni. Az uram a nagyobbik szobát foglalta el, én a belső kisebbet kaptam, mert kitapasztaltuk, hogy ide kora reggel besurran egy csepp napfény. Ha nagyon korán keltem s leültem asztalom elé írni, egy vékony fénynyaláb ugrált előttem, de már tíz óra előtt elröppent. És mégis ebben a sötét lakásban szokatlan kedves, eleven élet kezdődött el. Barátaink örültek, hogy fészkünk van, és tollat hordatk bele. Mindenki kedveskedni akart valamivel. Megindultan gondolok egy kora-téli délutánra. Schöpflin föl-adta megszokott szürkeségét az örömtől kivirágzott és hatalmas csomaggal érkezett. Mohón lesett míg bontogattam. Mikor látta meglepett örömet, visszabújt szürke formájába, így mondta: — Irénke készítette maguknak a díványpárnát és azért lett kék színű, mert tudja, hogy maga azt szereti legjobban. A többi dolgot is ő küldi maguknak és hamarosan megjelenik, csak előbb fölrakat a tolócsira egy szekrényt és egy sublótót.

— Micsoda szekrényt és szublótot?
— Mi nélkülözni tudjuk ezeket, de láttuk, maguknál hiányoznak. Hát kölcsön adjuk, amíg venni tudnak.

Új lakásunk így otthonosodott be, csak a sötétséget nem úzte el semmi, az uram nappal is villanyról tanított. Mégis derűs élet lett és talán éppen azért, mert a sötétség bent maradt, aki belépett hozzánk azonnal apró fényesítésekben törte a fejét. Fáy Dezső festő elhozta egyik legszebb képét, egy Firenzét ábrázoló temperáját s mikor helyet talált neki szobám falán, felkacagott: — Tudtam, hogy ez a széles Blondel-keret világot gyújt a szobájában!

Aztán kaptunk szép, régi poharakat, ezek csillogtak a szublón, Farkasék képeket hoztak, valaki szőnyeget terített le, Fenyő Miksáné pedig a legszebb cserепes virágokkal díszítette föl csúnya szobáinkat. Lassan a luxus túlnőtte a kényelmet. Attila utcai lakrészünk sorsa eldőlt: megszerették, népszerű lett. Schöpflinéek majd minden nap benéztek hozzánk, és sokszor Farkasék is, mert akkor már Ráday utcai lakásukból átköltöztek a Krisztinába. Baráti együttléteinkből sohase hiányoztak Fáyék. Már a zugligeti napokban barátságot kötöttünk velük és most, hogy Kékgyölyő utcai lakásukhoz közelebb jöttünk, barátságunk szorosabb lett. Fáy Dezső volt a legjátékosabb ember, akivel életemben találkoztam; rögtön kapott rajta, hogy komoly munkaidejét mulattató játékokra változtassa. Ezeket nagyrészt rajzokban fejezte ki. Ha mulatságos dologról beszélgettünk, azonnal rajzolni kezdett, közben nagyokat nevetett, mirajtunk mulatott, mert pompásan rögtönző tehetségével magunkat is megtaláltuk groteszk rajzai között. Amint beszélni kezdett füllentéssel, de ha rajzolt mindig igazat mondott. De füllentéseivel sohase szolgált önérdéket, kizárólag mulattatni kívánt. Érdekes ember volt és izig-vérig művész. Csúnya, sovány, félszemű emberke, de csúnyaságát feledtette kényes tisztasága és gúnyrahajló csúfolódásait meleg embersége enyhítette. Egy gyerekkorban szerzett betegség húzta össze az egyik szemét, de a megmaradt éppelel, annál többet látott. Okos ösztönösséggel és nagy kíváncsisággal csipte el az élet dolgait. Különösen a mélyet, a rejtettet, aztán a gonoszkodást, de ugyanígy rajzolásra serkentette a lenge, a tündéri, az élétszépesség illanó búvőlete is. Szegény, ő maga is ilyen volt: groteszk és lenge. Néha úgy lesoványodott, hogy elvesztette a testét és ha leült közénk, csak a szellemét és füllentéseinek színeit éreztük. Ártatlan ember volt és nagy gyerek. De sokszor nagyon elszomorodott gyermekek. Mert szegények voltak, és őt magát ez nem bántotta volna, de feleségének és kisfiainak jobb életet kívánt. Így történt azután, hogy amit nem tudott nekik megadni, azok fejében légvárat épített. S mert éppen olyan ártatlan-lelkű asszony mellett élt, amilyen ő maga volt, légvárépítéseihez a feleségében jó segítő-társra akadt. Örökösen reménykedésbe kapaszkodva napjaikra az álmodozás lehelt varázst. Egyformán feketék voltak, fiacskájukkal együtt s amint megjelentek, derűt ébresztettek. Barátságunkat nem csak játékos hajlamaink fűzték össze, de az örökös gond és kenyer után szaladgálás emberismeretünket és éleltszemléletünket közös tartalommal töltötte meg és abban is hasonlítottunk Fáyékkal egymáshoz, hogy szegénységünk védelmére és erkölceink megtartására szigorú igénytelenségünket állítottuk örül. Akik ismerték Fáyot, az emberen mulattak, de a művészt megbecsülték. Őt tartották a legjobb magyar grafikusnak, viszont a könyvkiadók a leglustábbnak. Mert kapott tőlük elég illusztrálni valót, de sohase készült el velük időre. Schöpflin mondogatta is: — Ne haragudjon Szeffi, ma a „Szent István”-ban Fáy ki fog tőlem kapni. Már megint nem hozta be a rajzokat, pedig a Nagyidai cigányokat már szedik a nyomdában. — Védtém Fáyot. — Ne bántsa Aladár, hiszen temérdeket rajzol. — Schöpflin mosolygott. — Ez igaz, de csak azt, amihez kedve van. Ami pénzt hozna nekik, azt mindig másnapra hagyja.

Attila utcai lakásunkban szőttünk barátságot Gellért Oszkárékkal is, és itt látogattak meg hamarosan bennünket a fiatal Németh Lászlóék. Anyagi ügyeink rendeződtek, az uram sok fordítást és elegendő diákot kapott a Werbőczy gimnáziumból. Ebben a nagyon sötét, fénytelen lakásban egyre-másra irtam nagyobb elbeszéléseimet, azokat Gellért Oszkár szívesen hozta a Nyugatban. Meleg életérzések között és szigorúan fegyelmezt munkába teltek a napok. Lassan tollasodni kezdtünk. Házigazdánk, ez a furcsa, senkihez sem hasonlítható öreg tanárjelölt, egy napon látva, hogy takarítónő után járkálok, felajánlotta magát inasnak. Nem jártunk rosszul. Kivadásztuk a világ legügyesebb takarítóját és vendégeinknek állandó humorral szolgáltunk vele.

Mégis, amint időnk volt, kiröppentünk a sötétségből és most már egésznapos kirándulásokra indultunk a hegyekbe.

— Szeffi, maga túlságosan a természethez szoktat bennünket, — mondta sétáink közben Schöpflin, pedig szívesen elszakadt ő is Pesttől, de amint leszálltunk a villamosról és erdőben találtuk magunkat, azonnal vendéglő után szaglászott. Barátaink között nem volt még egy, aki a nyári kerthelyiségek atmoszféráját annyira élvezte volna, mint ő. De ismerte is alaposan őket. Amint leült az asztal elé és fölemelte a söröspoharat, gondja-baja eltűnt, arcbőre kisimult életszeretetet sugárzott. Tördelte a kenyeret, jóízűen falatozta a

magukkal hozott olcsó fölvágottakat és két korsó sör után otthon érezte magát. Ilyenkor nem beszélt olvasmányokról, de annál többet ismerőseiről, különösen az írókról, ezek között is legtöbbet azokról a páratlan furcsa szomorú, de mulatságos alakokról, akiket, mint a Franklin társulat régi lektora alaposan megismerhetett. Az akaratgyenge, züllésbe sodródott emberek sorsa, ha tehetségesek voltak, megértő és segítő barátot találtak benne. Tudtuk, hogy minden hónap elseje körül egész sereg labilis sorsú író jelentkezik nála, hogy a Franklin Társulat kicsiny üvegkatrocában átvegye tőle a négy pengőt, vagy hat pengőt. Ezeket a könyvradományait nemcsak a jószívű emberek adakozásával taksálta, de számított részükéről egy kis szórakozásra is, és annak adott legtöbbet, aki legjobban megneveltette.

— Cholnoky Laci ér köztük a legtöbbet! Egyike a legeredetibb alakoknak és ő köztük az egyetlen, aki mindig alaposan vissza fizeti nekem a hat pengőjét. — mondta — és mosolyogva fűzte hozzá: — Laci mindig szállít nekem egy olyan jó viccet, amin aztán napokig mulatok magamban.

Tudta, hogy a Cholnoky családdal rokonságban vagyok, ezért sokat mesélgetett a két Cholnokyról, akik között a már meghalt Viktort Lacinál is jobban szerette. Az izig-vérig tehetséges magyar ember egyik legkülönösebb példányát látta Viktorban.

— Viktor tanított meg rá — mondta —, hogy a tehetséges ember, ha züllöttnek látszik, akkor is tisztességes marad, de bezeg a dilettáns lebukik a sárba és akkor is rohadt, ha látszólag tisztességes életet él. Mert azt, hogy a Cholnokyak időnként fölbosszantották a kiadóikat, még nem látom züllöttségnek. De már azt, hogy Pekár Gyula szeméttel keres ezreket, nemcsak az író züllöttségét mutatja, de az irodalmunk silányságát is. Igaz, hogy a Pekár-félékkel sohase történik meg olyasmik, mint amit most hallottam Laciról, mert Pekár szorgalmas, józan és folyton ír. Laci pedig lusta, iszik, elveszti az esztét és mégis egész kitűnő novellákat köszönünk neki.

— Mit hallott Laciról? — kérdeztük.

— Pethő Sándor mondta el, hogy Laci kész regénnyel jelent meg nála, maguk ismerhetik Pethőt, ő a legjobb szívű ember köztünk, hát azonnal még mielőtt elolvasta jókora előleget fizetett neki. A regényt Miklós Jenőnek adta olvasásra, de Jenő, mint afféle jó író, olvasni nem szeret, aztán bízott is Laci tehetségében, hát olvasás nélkül hamarosan napi folytatásokban közölni kezdték. Az ötödik folytatásnál derült ki, hogy Laci egy régi regényével csapta be őket, mert csak az első fejezetek voltak újak. Ilyesmi a Cholnokyakkal megtörténhetik, de a művész-becsület ellen tudtommal sohasem vétkeztek és a barátaitak se csapták be.

Hogy Schöpflin mit tartott művész-becsületnek, azt nehéz szavakba kifejezni. Olyanvalami volt, mint a zene, értelem helyett érzelmekkel rezgett.

Egy este vacsora után többen jöttek össze nálunk. Emlékezőm szerint ott voltak Gellért Oszkárék, Farkasék, Schöpflinék és mások is. Aladár szokatlan vidáman érkezett és hozzám fordult: — Ma délután nálam járt Laci, üzletet akart kötni!

Kérdéssel néztünk rá.

— Hát Laci ma remekelt! Szokatlan komoly volt, hiába tettem le eléje a hat pengőt, nem nyúlt érte. — No Laci, mi történt, csak nem nyert maga a lutrin? — kérdeztem.

— Nem nyertem Schöpflin úr — mondta, mert Laci uraz és elutasítólag legyintett a pénzre: — Tegye el Schöpflin úr. Most én egy kitűnő üzletet ajánlok magának. Számoljuk csak össze, én magától egy év alatt hetvenkét pengőt kapok. Ha most mindjárt nekem adná a felit, az évi összeg másik részét elengedném magának. Ha kívánja, akár rögtön írásban a becsület-szavamat is adom erre. — Törtém a fejemet, mit feleljek Lacinak. Végre azt mondtam: — Maga úgy látom a jövőjével szemben optimistább mint a jelenével. De mégis baj van: nekem ennyi pénzem nincs egyszerre! Hanem tudja mit, kifizetek magának most egyszerre két hónapot, aztán jöhet jövő hónap elején, nem vonok le a pénzből semmit. — Nem tudom mi lehetett Lacival, nem nevetett rám, szokatlanul komoly maradt, eltette a pénzt, egy darabig szótlannul állt mellettem és akkor meghajította magát: — Hát isten vele Schöpflin úr!

— Megkérdeztem: talán baja van Laci?

— Nincs Schöpflin úr semmi. — mondta és otthagytott.

Ezen az estén vendégeink késő éjszakáig egyre-másra a két Cholnoky író életéből szedtek elő történeteket. Aladár mondta: — Mind a kettőnek volt egy közös vonása, akár-milyen elesettek voltak, külső megjelenésükkel megmaradtak a középosztály vonalán és úgy látszik mind a kettőnek rendes felesége volt, mert akárhogyan lezüllöttek, a ruhájuk gyüretlenül tiszta maradt, Laci, ma is kéféltén érkezett hozzám, az inge hófehér volt, úgy állt elém, mintha skatulyából ugrott volna oda. Levetették magukról a veszprémi apai ház nevelését, de testi tisztaságuk igénye megmaradt, egyébként Jókai-regényhősök, csak szerencsétlenségükre a mai idő nem kedvez a különcségeknek, jobban illettek volna a tizenkilencedik századba.

Másnap Aladár komor arccal, megrendülten érkezett hozzánk:

— Képzeltétek Szefi, mialatt mi az éjjel a Cholnokyak viselt dolgain mulattunk, Laci öngyilkos lett! Hát szegény, ezért akart tegnap üzletet kötni. Biztosan a családján kívánt segíteni. A Margit-hídról ugrott a Dunába, de előbb követ kötött magára, hogy a víz lesodorja a mélybe, pár ruhadarabot, néhány hatost és egy cédulát hagyott a hídon. Kedélyéhez híven most sem tagadta meg magát, hatosait Cholnokyas csúfolódással a Baumgarten-alapra hagyta.

Később unokánövérémtől Cholnoky Máriától megtudtam, hogy azért kötött a nyakára követ, azért kívánczított a folyó mélyébe, mert életébe feladta a gögöt, de holta után azt akarta, ne okozzon gondot a temetésével senkinek.

Attila utcai éveink alatt Schöpfliné még anyagi gondok között éltek, fiaik nevelése, a négyszobás Lovas utcai lakás fenntartása sokszor nagyobb kiadást követelt mint amekkora jövedelmük volt. Irénke szigorúságát dicsérik, hogy kasszájuk egyensúlya mégis rendben maradt. De aztán nagy ünnepek alkalmával Irén is feladta elveit, mint vérbeli polgárrszony alaposan kített magáért. Feledhetetlen karácsony estéket töltöttünk náluk. Irént elkapta a könnyelműség, boldog lázzal gyűjtött össze mindent, hogy szépen terített ebédlőasztaluknál bőségesen együnk-igyünk, és felejtjük gondjainkat. Már karácsonyfagyújtás előtt úgy áradt konyhájukból az illat, mintha egy bőséges pusztai kamra kincsei kerültek volna a tűzhelyre. Aladár boldogságot sugárzott. Mikor kigyulladt a fa, két kisfia között ő kezdte el a: Mennyből az angyalt! Ahogy a karácsonyfa előtt állt és deszka-egyenesen énekelt, ő lett közöttük a legnagyobb gyerek. De a legönzetlenebb is. Élni szeretett, az élet jó falatjai elől nem bújít el, de csak adni kívánt, kapni soha. Így történt, hogy az ajándékokkal megrakott karácsonyi asztal vele mostohán bánt. De már az ünnep esti lakomából kivette a részét. Irén erre az estére kicsérélte magát és együtt mulatott velünk, hogy kacagjuk óriási könnyelműségét. Egyébként azt hiszem, barátságunk egyik titka az volt, hogy mindannyian szívesen és sérelmek nélkül tudtunk mulatni önmagunkon. Ma már tudom, hogy magas emberi fokmérő, ha nem másokon, de magunkon is készségesen nevetünk. Mire a Mátyás-templom harangja az éjjeli mise közeledtét jelezte, Aladár arca kitelt, és fölhevült kedvvel indult el velünk a Lovas útról a Vár felé. Schöpflinéék luteránusok voltak. Az éjjeli mise nem vallásos érzésből szóltotta őket a Várba, csak régi magyar hagyományt szolgáltak vele. Aladár a Mátyás templomban is kisfiaik között állt és az én kálvinista urammal együtt borízű hangon kamasz lelkeséggel fújták: Mennyből az angyal.

Schöpflin jellemző vonása volt, hogy műveltségével, világos gondolkozásával a huszadik század embere lett, de családja és barátai körében ragaszkodott régi szokásaihoz. Álmos szemekkel járt az emberek között, de nyitott lélekkel látott és szeretett. Velem sokat meséltett, különösen gyermekkorom emlékeiből és jókedvű lett, ha ilyenkor jókaias alakok toppantak elő: — Ha magát hallgatom, minden túlzását elhiszem Jókainak. És ilyenkor érzem, hogy nagy író. Talán a legnagyobb — mondta. De ezt csak felkes pillanataiban hitte így, minden tudtuk, hogy Móricz Zsigmondot tartotta a legnagyobb elbeszélőnek, de azt is elárulta, hogy Mikszáthot szereti a legjobban. Gyermekkorának felvidéki emlékeit, a kedves tótos magyarokat Mikszáth könyveiben látta viszont. Az idegen hatásokra épült elbeszélő irodalmunkat ellenkedve és bizalmatlanul figyelte. És a valóságban is, akár csak regényeinkben azokat szerette és azok között oldódott bizalomra, akik hébe-hóba alaposan el tudták a fejüket veszteni. A józan, kötelességszerűen morális embereket csúfolódó mosollyal nézte és lehetőleg elkerülte őket. Schöpflin Aladár igazságérzetét kizárólag benső törvényeiből alakította. Azért sugárzott barátsága annyi melegséget. És mégis, jöttek évek, amikor pletykák, hazugságok, barátságunkat meglazították. A fordulattal ők is, és mi is tehetetlenül álltunk szemben. Nem magyarázkodtunk egymás előtt. Végül jó pár év után barátságunk maradéktalanul helyreállt megint. Tudom, hogy mint írótl mindig többet várt tőlem, mint amennyit nyújtani tudtam neki, mégis „Három év” regényemmel visszahódítottam. Akkor se magyarázkodtunk. Csak halála előtt pár hónappal az újságírók szanatóriumában mondta nekem: — Tartozom valamivel magának Szefi; évek óta tudom, hogy a sok régi szóbeszéd hazugság volt és rágalom.

Mikor 1941-ben a Franklin Társulat leszerződte regényeim kiadására, teljes szívvel mellém állt. Akkor már közel volt hetvenedik évéhez, de szellemileg és külsejében ugyanaz maradt, mint ismeretségünk kezdetén. Igazsággá tette a közmondást: „Aki fiatalon nem szép, öregségében nem lesz csúnya.” Finom szilánkokból összerakott arcában tekintete fiatal maradt. És amint könyvet látott, mohó érdeklődés töltötte meg. Még mindig talált magának új írói feladatot. De testben már roppanni kezdett, érgörcsökről panaszkodott, a Franklin Társulat szűk üvegkatrocában szédülések gyötörték és ekkor történt, hogy végre egy rendes szobát kapott. Mikor az „Asszonyok és lányok” regényem kéziratával jelentkeztem nála, örömmel mutogatta a kellemes szoba kényelmét.

— És most Szefi, üljön le ide — mutatott az íróasztala szomszédságában egy öreg, megkopott fotelra.

— Most nem ülhetek le Aladár, megígértem Dezsőnek, csak beadom magának a kéziratomat és szaladok haza.

— Pedig addig nem megy el, míg le nem ült!

— Ne kívánja, kikapok! Rengeteg dolog vár!

— Most mégse eresztem el, míg le nem ült!

Így kerültem alkudozások után a fotelba. Aladár nagyot nevetett, szemeit zsebendővel fölülgetve nézett rám melegen: — Tudja, hogy ez a fotel miről nevezetes? Ebben ült Mikszáth Kálmán is! Ebbe ültettem Vajda Jánost, ha öreg, zimankós arcával beállított. Ebben ült Ady Endre, mikor először meglátogatott!

Szavába vágtam: — Hogy volt, mikor Adyval először találkoztak?

— Hallgattunk. Mind a ketten meg voltunk hatva. De aztán eljött sokszor és megtanultunk egymással beszélgetni.

— Miről beszélgettek?

— Nem lehet így elmondani. Talán az egyetlen ember vagyok, akit Ady sohase bántott, tréfából vagy heccből se. Tudta, hogy szeretem. De várjon, még nem fejeztem be a fotel történetét: jónéhányszor ült benne Móricz Zsigmond és ebben a fotelban szídtá nekem a Franklin Társulatot Kaffka Margit. Margit volt a legbecsületesebb ember, de ha indulatba jött, nem tudta abbahagyni. És akkor igazsa is volt! A Színek és évekről volt szó. A Franklin Társulat először a Vasárnapi Újságban közölte le részletekben, azután elfogadták kiadásra is, de összesen 400 korona honoráriumot ajánlottak érte.

— Kaffka elfogadta?

— Dühöngött, de elfogadta. Nem tudott szegény magán segíteni. Amekkora tehetség volt, akkora üzleti tehetetlenség. De várjon Szefer, ne keljen még föl. Mert ebben a fotelban ült még Babits Mihály is. Hát bizony ebben a fotelban sokan ültek, aztán egyszer csak rájöttek hogy most már ez irodalmi ereklye, és kivitték a szobámból. De hogy megöregedtem, visszadták. Örülök neki, most már elmondhatja maga is, ültem a híres fotelban!

Ajándékozó aranyossággal kacagott. Mikor megöleltem, azt kérdezte: — Aztán az Asszonyok és lányok jó regény?

— Nem tudom, nekem nem jó! Amit magam írok, az sohase jó. Meg is bántam, hogy elhoztam, útközben folyton éreztem, hogy nem az az írás, aminek kívántam és nem kellene most magánál itthagynom.

— Soha egyetlen írás se lesz az, aminek szeretnénk. Ebbe nyugodjon bele. Várjon, mondok még valamit: életemben sok kéziratot kellett olvasnom, és van egy babonám: ha az író elégedett a művével, az rendesen rossz. A jó író mindig kételkedik és az írását sohase érezi annak, aminek kívánta.

Két nap se telt bele, a Franklin altisztje jelentkezett előszobámban. Schöpflin fiatalos örömmel közölte tetszését, és szerződésükre hívott.

Ezután barátságunk Schöpflinnel, Aladár haláláig szétszakíthatatlan maradt. A háború vége után Naphegy téri otthonunk tökéletesen elpusztult és bútorroncainkat Schöpflinnel vitték el. Pár évet vidéken kellett töltenünk, Aladár két évig nem látta. Mire visszakerültünk Pestre, egyik oldalára béna volt. Ekkor már napjai jó részét kényelmes fotelban, egy állólámpa szomszédságában töltötte. Teste egyre kevesebb lett, de szelleme friss maradt és ha látogatására érkeztünk, régi melegségével mosolygott. Hosszú, nehéz betegségét panaszatlan türelemmel viselte, és különös, senkinél nem látott szeméremmel, mintha szegynél, hogy betegségével gondot okoz másoknak. Látogatóink rendkívüli megörült. És szemé, melyek fiatal korában mindig álmosak voltak, öregben frissek lettek és kíváncsiak. Minden érdekelte, az élet új jelenségeit leste. És úgy mulatott, mintha most szobába rekedve tisztábban értékelné a színpad régi játékeit. De legjobban akkor is a könyvek érdekelték. Egy-egy kedvére való könyvről úgy beszélt, mintha a Nyugat részére készülne róla bírálatot írni.

— Rónay György tanulmányát okvetlenül olvassa el Szefer — nyújtotta felém az Új francia költők kötetét —, régen olvastam ilyen elmélyült, becsületes írást. Kíváncsi munka! Rónay nemcsak írni tud, de van türelme olvasni is. Mert látja, a legtöbb kritikusunk azon bukott el, hogy írni megtanult, de olvasni nem tudott. Pedig az írói mutatvány, a költők és elbeszélők dolga. A kritikusnak olvasni kell! Aki szeret olvasni, tud bírálatot írni!

Megint régi lármásságával beszélt, mert mesterségbeli dologról volt szó, elfeledte betegségét, friss szellemmel, fiatalos belemelegedéssel magyarázott sokáig. Tiszta szellemet bizonyítja, hogy hetven éves korában írta a kiváló könyvét Mikszáth Kálmánról és elemzéseire az annyi objektív érzést kapcsolt s oly mély élvezetet, ha nem ismertük volna a könyv szerzőjét, fiatal író művének gondoltuk volna.

Hetvenötéves születésnapját 1947 októberében őszinte meleg ünnepség keretében tartották meg. Küldtek meghívót nekünk is, és többszöri sürgetésükre fölutaztunk Csurgóról és beolvadtunk családjá izgalmaiba, mert bizony féltették, hogy törekeny testével elbírja-e

majd az ünnepeltetés fáradságait. Sovány, beesett arcára szokatlan bátorsággal ült ki a szellem, szinte félni kellett, hátha összezúzza. De nem történt baj. A Fészek-klub termében megszokott szerény egykedvűséggel fogadta a feléje áradó barátok jókívánásait. Akik szerették és becsülték, úgyszólván mind körülötte voltak, de megjelentek azok is, akik: éltek még a Nyugat nagy korszakából és együtt küzdöttek vele a magyar szellemi élet szabadabb és emberségesebb világáért. Vacsora közben felköszöntök, beszédek hangzottak el és emlékező vallomások azok részéről, akik egy letűnt korban szívós hittel építették az új világ alapjait. A köszöntők után Bóka László államtitkár az állam kitüntetését nyújtotta át. Ekkor fölkelte helyéről Schöpflin Aladár, sápadt arcát átható fény világította, olyan lett, mintha eltűnt évtizedek kísérteteit villantaná vissza. Szerény meghatottsággal tett vallomást, hogy boldogság tölti el, mert még egyszer együtt látja azokat, akik között megszerette az életet és akikkel együtt érdemes volt dolgozni. Vallott örök szerelméről a magyar irodalomról is, és ez egy öreg író fiatalos vallomása lett, olyan íróé, aki sokat utazgatott a világ széles szellemi tájain, tudta mennyit és mit kapott, de mikor tapasztalatait leszűrte, egy diák lelkességével vallotta, hogy a legszebbet, a legcsodálatosabbat mégis csak a magyar költők tája nyújtotta neki.

Másnap Királyi Pál utcai otthonukban, a kihúzott nagyebédlő asztalnál, akárcsak valaha karácsonyfa estéken, helyet kaptunk a család tagjai között. Most is Irén ült az asztalfőn, és Aladár a végén. Nekem mellette terítettek. Mint hajdanában, jóízű falatozásai közben egyre a tényéromra lesett:

— Irénke, tegyen még a Szefinek, nézze milyen keveset eszik. — szólt és rám mosolygott: — Szefi, maga sohase fog megöregedni? No várjon csak, majd jön az idő és előbb-utóbb kicseréli magát!

— Hátha nem! Maga se változott meg Aladár!

Mosolygott és hallgatott. Mikor fölnevezett, édes muzsika áradt tekintetéből:

— Igaza lehet, Szefi! Amíg az ember emlékezni tud, nem érzi az öregséget. Lássa, ezért sajnálom a háborúba keveredett fiatalokat, mert szegények hiába kerültek belőle ki ép bőrrel, később az emlékezőcsikben zavar lesz, valamiért szegyelni fogják magukat.

Ezt az elgondolkodtató bölcs mondását még egyszer megismételte. 1948 tavaszán már több mint feléve Pesten laktunk és Aladár egyre kíváncsibb lett, milyen lehet Áldás utcai társbérletünk? Irénnel együtt törtük a fejünket, hogyan hozhatnánk fel a Rózsa-dombra, mert a születésnap ünnepeltetés óta nem lépett ki otthonából. Végül is egy kora nyári délelőtt pompás hízott pulárt tettem a sütőbe, nagy ebédre készültünk: Schöpflinéket vártuk. A délelőtti órákban érkeztek meg kocsin, Aladár elfelejtette bénaságát és barátságának régi kíváncsiságával fiatalosan lépett otthonunkba. Fotelba ültettük, onnan nézegette kilenc méter hosszú, ütött kopott, de világos szobánkat.

— Gondoltam, hogy ahol maguk laknak, az nem lehet egészen olyan, mint ami a másé. Ez a szoba is hasonlít magukhoz. Eddig, ahol maguk letelepedtek, mindenholnan el tudták űzni a kispolgárságot.

Nagyon jól érezte magát, ebédnél pompás étvágy közben dicsérte főzőtudományomat, és az ételek-italok melegítésével észrevétlenül a régiek lettünk, eltűnt emberekről beszélgettünk és, ahogy valaha régen, Jókai-regényalakok röppentek közénk. Ebéd után lefeküdt kicsikét, utána felöltöttünk a kerti fák alá, kijött velünk és mi leültünk köréje. Az uramhoz fordult: — Emlékszel még Dezső, mennyit hallgattuk Toll Jancsi nótáját a „Zöldfá”-ban? Nekem mostanában sokszor eszembe jut.

Lassan eltűnődve beszélt.

— Kezdem megérteni, miért jött közénk naponta az öreg Rippl-Rónai Jóska, Toll Jancsit hallgatta, a fiatalságát kereste. És úgy emlékszem, vissza is kapta az emlékeit. Mi régi emberek, nem félünk az emlékeinktől. Ezért sajnálom a fiataltságot. A háború alatt, de előtte is sok hamis dologba keveredett, és ha egyszer elérkezik az emlékezés ideje, bűnhődnek, szegyenlik az emlékeiket.

Este lett, mire kocsi jött érte. Fölfrissülve, jókedvűen búcsúzott, és ígéretet tett, hogy hamarosan megismétli kirándulását. Sajnos, ez volt utolsó látogatása nálunk, egészsége egyre ingatagabb lett, és hanyatlásokat jelzett. Pedig életének pár utolsó évét nemcsak anyagi jólét könnyítette meg, de kitüntetések, őszinte tisztelet és sok elismerés. Megkapta a Kossuth-díjat, az Akadémia tagja lett, nevét mindenütt az élen láthattuk. Elérte végre amit tehetségével és szakadatlan munkásságával régen kiérdemelt. De ő továbbra is a régi, önzetlen, szerény, igénytelen ember maradt. Most is csak adni kívánt, barátain segíteni. Életének utolsó hónapjaiban egy barátja részére, hogy téli kabátot tudjon venni, még kiharcolt a Baumgarten-alapítványból ezer forintot. És nyár közeledtével nekem is örömmel újságolta: — Basch Lóránttal megbeszéltük, kiutalunk magának egy kis nyaralásra valót!

Zavarba jöttem és tiltakoztam: — Köszönöm Aladár, de a kölcsönkönyvtárunk igazán jól megy, adják a pénzt szegényebb irónak.

— Már megint csacsiskodik! Ne bolondozzon, Szefi! Magukat teljesen kibombázták, semmijük se maradt, fogadják el, ha valamit kapnak. Majd a kereskedelmi bank értesíti, aztán vegye föl a pénzt és elmehet Zebegénybe nyaralni. Egyébként örülök, hogy a könyvtárunk jól megy.

Az uramhoz fordult: — Mondd, Dezső, melyik magyar elbeszélőt olvassák legszívesebben?

— Mikszáthot! Egyre veszem a Mikszáth-könyveket, és mégsem tudom az olvasóimat kielégíteni. Az egyetlen magyar elbeszélő, akinek a könyvei állandóan az olvasóknál vannak.

Aladár mosolygott: — Gondoltam! A jó elbeszélőnek előbb-utóbb igazságot szolgáltatnak. Mikszáth, az első világháború után kiment a divatból, és lám, most a második után újból fölfedezték. A jó elbeszélők sorsa ingatag, ahogy változik az élet, úgy sodródnak le és föl. De az igazi jó elbeszélő végképpen sohasem süllyed el. A költők sorsa más. A nagy verseket semmiféle időváltozás vagy társadalmi átalakulás sem tudja ledönteni, ezek szilárdan állnak a talpukon. Emlékszik, Szefi? Egyszer a „Szent István” étteremben arról beszélgettünk, hogy a műnek milyen rendkívül fontos lényege a forma. Még arra is emlékszem, hogy Babits Mihály „Halál fiai” indította el közöttünk a beszélgetést. A vers akkor nagy, ha tartalmát a forma szentesíti. Az ilyen verseknek semmiféle idő sem árthat. A regény pedig akkor támad föl újból, ha szoros kapcsolata van a mindig érvényes valósággal. Babits „Halál fiai” hamar kiment a divatból, de meg fog maradni a magyar regények között. Nemcsak egy osztállyal van kapcsolata, de beletört az egész magyar életbe. Mondok még valamit magának, de ne haragudjon meg érte: csak azt akarom mondani, hogy maguk, asszonyok az érzelmi életükben többek, mint a férfiak, de a művészetekben kevesebbek. Azokban a műfajokban, melyek mindig, minden körülmények között időtállóak, versben, zenében, szobrászatban asszony nem adott nagyot. Talán Szapphó! Dehát asszony volt? Na, jól van, tovább nem szekálok, dolgozzon Zebegényben, aztán, ha megjön, hozza el hozzám az írását, kíváncsi vagyok, mit tud mostanában.

Nem vihettem többet írást Schöpflin Aladárhoz. Augusztus első napján levelet kaptam az uramtól, siessek haza, Aladár betegsége váratlanul válságosra fordult. Azonnal utaztam, de virágaimat már nem adhattam át, családtag nem tartózkodott a közelében, s az idegen ápolónő nem engedett be hozzá.

Pár nap múlva ravatala körül álltunk. Ott voltunk mind: öregek, öregedők és fiatalok, akik pár év előtt 75. születése napján ünnepeltük. És szép számmal megjelentek azok is, akiket életének utolsó éveiben gyűjtött maga köré és buzdító szeretete vezette őket a magyar irodalomba. Schöpflin Aladártól nem úgy búcsúztunk, ahogy nagyságoktól szoktak; egy önzetlenül jó, őszintén szerény s mélyen emberséges barátot sirattunk. Talán minden éreztük, hogy a magyar világ szegényebb lett, elment a legjobb olvasó, aki önmagát szerényen visszahúzza, tisztelettel és teljes odaadással mások tehetségét szolgálta; Schöpflin Aladár tanulmányai és bírálati szomjássá tették olvasóit, és saját élményeimből tudom, hogy akik az ő vezetésével ihattak a világ nagy kincseiből, felismerték az olcsó hazugságokat és vállalták a nemes, sallangtalan igazságot.

HEGEDŰS NÁNDOR

ÚJABB ADATOK JUHÁSZ GYULA NAGYVÁRADI NAPJAIBÓL

Az Irodalomtörténet 1958. évi 1. számában megkezdtem azoknak az adatoknak és dokumentumoknak a közlését, amelyek Juhász Gyula négy évi nagyváradai tartózkodására vetnek világgosságot. Jeleztem, hogy ebből az időből — Juhász Gyula életének legváltozatosabb és legharcosabb szakaszából — még bőven lehet hiteles és fontos adatokat meríteni. Íme még néhány adat.

1. Megkeserített színházi sikerek

Juhász Gyulának két darabját adták elő Nagyváradon. 1909. január 16-án az *Atalanta* című operettet és 1909. március 21-én a *Szép csöndesen* című parasztjelenetét. Ezt az utóbbit együtt játszották Marton Manó és Mohácsi Jenő egyfelvonásos darabjával, és az előadást a sajtó a *Holnap* szerzőinek előadásaként kezelte és nevezte. A *Holnap*nak akkor jó márkája volt.

De éppen innen származtak a keserőségek szegény Juhász Gyula számára.

1909. január 12-én előadták a nagyváradai Szigligeti Színházban Wilde Oszkár *Paduai hercegnő* című színművét Rozsnyay Kálmán fordításában. A premieren a hirhedt nevű fordító volt a konferanسیé, és a nagyváradai *Szabadság* egyik cikkével polemizálva vitatta azt, amit róla írtak. Másnap egyes pesti lapokban az a hír jelent meg, hogy a *Holnap* botrányt idézett elő Rozsnyay felléptetésével, és a közönség ez ellen a színházban hangosan tiltakozott.

A *Holnap*nak azonban Rozsnyay Kálmán szereplésében semmi része nem volt, és egyébként sem történt a színházban semmiféle botrány. Dr. Nagy Mihály, a *Holnap* elnöke dr. Szirmay Ödönnek, a *Szabadság* felelős szerkesztőjének tulajdonította a pesti lapokban felröppent hazugságot és ezért másnap Szirmay Ödönt a váradi utcán tetteleg inzultálta. (Bővebben I. a 7. rész alatt.)

Ha valakinek az egész esethez semmi köze, az Juhász Gyula volt. De hát ő a *Holnap* egyik prominens tagjaként emelkedett ki, és valakinek bűnhődnie kellett a *Holnap* elnökének utcai botozgatásáért, és az *Atalanta* előadása erre pompás alkalomnak kínálkozott.

Az operett határozott sikert aratott a premieren és utána még ötször játszották is. A nagyváradai lapok tele voltak dicsérettel — némileg túlzottan is —, még a klerikális *Tiszántúl* sem bántotta sem a költőt, sem a zeneszerzőket.

De mit ért a sok dicsőítés, ha akadt hang, amely azt rikácsolta, hogy Juhász rossz munkát végzett. A *Szabadság* ugyanis a siker minden érdemét a zeneszerzőknek juttatja. A cikk alatt n. a. jelzés van, tehát Nagy Andor írta, a *Holnap* íróinak és újságíróinak régi barátja, aki azonban ekkor éppen a *Holnap*-ellenes *Szabadságnál* dolgozott, és így jobb meggyőződése ellenére sokáig harcolt és verekedett a *Holnap* ellen. Évtizedek múlva ő alkotta meg a *Tavaszi Váradon* című regényt Ady ifjúságáról. Íme egy részlet a rosszindulatúan megírt kritikából:

„A sikert — ismételjük — a darab zseniális, nagyraihivatott zeneszerzőknek köszöni. Sőt, a nagy énekes játék, — úgy érezzük — a zenéje révén sikert aratna ott is, ahol a szerzők személye nem érdekelné a közönséget. Az *Atalanta* melódiai újak, érdekesek, szépek; sikert kívánók. Csak az a kár, hogy elnehezedik az a sok összehalmozott nagyon finom szépség a nehezen görödülő esemény miatt, mint ahogy elvész valami leheletszerű csipke könnyű finomsága, ha beleszabnánk súlyos szönyegek nehéz szövetébe. Mert a darab meséje nehéz. Nagy énekes játékot jelez a színpad és a nagy jelzőre nehézkességével rászolgált. A Pierre Louys

Aphrodite című regényére emlékeztető mese tragikus fejleményű és végig komor vonalakban lendül, amit epizód alakokkal és jelenetekkel enyhített a szerző, ami még jobban elnyújtotta a darabot; szinte túl buzog benne a tartalom, az esemény. Kétségtelen, hogy a mai hangulattól, kedélytől, messze elmaradt görög korban játszó titokzatos rugóktól mozgatott komor akció, nehéz feladatot ró a librettistára. E feladat megoldásában sok igyekezetet, ötletességet is látunk, de talán kevesebb mozgalom nem tette volna megterhelte a darabot. Minden kis fordulat, jelenet erősen ki van aknázva, és semmi felett sem gördül tova a cselekmény, hogy legyen a nézőnek egy kis pihenése is. Végére egy estén senksem kíván két estére való látni s hallani valót.

A darab úgy van összehordva, hogy fárasztó a végigélvezése. S ezenkívül általában mindig nagy tömegeket mozgat a szerző, ami ugyan a külső sikert kihívja, zajossá teszi a játékot, de rovására van a finomságoknak. És e megterhelt finomságok mégis előtérbe jutottak, mert a zene szépségei frissítően, üdén, eleven áramlással, érzést hintve lendültek. A dallamok szépségéből igazán kiérzik, hogy művész ember meleg érzései olvadtak át ritmusokba és ahogy érvényesültek a melódiák, meglátszott, hogy a mesteri kezek végezték a hangszerelést.

n. a.”

Hozzáértő fül kéri, mennyire erőszakoltan igyekeznek az írója minden dicsőséget a zeneszerzőkre háritani, akiktől még a zseniális jelzőt sem sajnálja, — de azért Juhász Gyula mégis felszisszent a fullánkszúrásra, és a diadal boldogságát alaposan csökkentette a kellemetlen bíráló. Ehhez hozzájárult még az, hogy éppen Sárvári Nusí körül akadt sajnálatos bonyodalom. Emőd Tamás a *Nagyváradi* című lapban egyszerűen kihagyta a nevét. A *Tiszántúl* pedig a következő kemény sorokat írta: „Sárvári Nusí nem tudta a szerepét, de szerencsére az első felvonással kiküszöbölték.”

Még csak ez kellett!

De a *Szabadság* haragja nem csillapodott, sőt fokozódott, amikor nagy reklámmal kitűzték másorra 1909. március 21-re a három szerző egyfelvonásosait, és azokat mint a *Holnap* íróinak munkáját adták elő. Különösen verte a nagydobot a *Nagyváradi*, ahol Juhász dolgozott és amelynek a másik szerző, Marton Manó volt a felelős szerkesztője. Juhász egyébként érezte, hogy színpadilag győne dolgot követett el és ezért a *Nagyváradi* március 21-i számában *Szerzők a darabjukról* cím alatt mentegeti jó előre a *Szép csöndesen* fogyatékosságait:

„Szeretem ezt a két szót így egymás mellett, párosan, mert azoknak a magyaroknak a lelkéből lelkezett, akiknek ügyes-bajos dolgaiból egyet-mást színre hozok az én ma este bemutatóra kerülő szegedi idílemben. Mert szép csöndesen éldegél, hordozza az élet keresztjét és a munka terhét az a nincstelen, de becsületes kispolgári népség, — amely a nagy alföldi metropolis új proletárjaiból verődik össze és a mely eddigelé jeles szegedi elbeszélők révén ismeretes azok előtt, a kik a komoly irodalomnak barátai. Színpadon, népdal nélkül, népszínműi fogások nélkül — érdem vagy nem érdem — én szólaltatom meg legelőször őket. Meleg szeretettel, írói becsülettel írtam ezt a csöndes népszínművet. Bizony, őszintén szólva, nem a Falu rossza és nem a Sárka csikó stílusa lebegett előttem, de a Bernd Rózái meg a Henschel fuvarosé. Remélem ezzel nem árultam el azt a magyarságot, amelyiket éppen ebben a csöndes kis drámában öleltem át poézisem legtöbb szeretetével, részvételével. Hiszen magam is tőlük jöttem.

Az én darabom afféle intim dráma, törekvés arra, hogy az igazi lélekdrámát eltaláljam. Nem hálás dolog biz ez és nehéz dolog nagyon. Intim színpad, intim lelkek közössége kell hozzá. Hogy a dolgom mennyire sikerült, azt azok ítéletére bízom, akik megértének. Itt nem a taps dönt, hanem a »belső érzés«, mint ahogy a darabomban mondják.”

Egy bizonyos: a színház mindent megtesz a siker érdekében. És ez igazán szép dolog, hiszen hazai szerzőről van szó, sőt helyi szerzőről, aki hozzá még nem is közéleti tényező.

A nagyváradi sajtó ismét felvonult a szerzők mellett, de most már nehezebb volt, mint az *Atalantánál*, mert bizony éppen Juhász Gyula kis színképe bukkott meg.

A *Nagyváradi*ban maga Sas Ede ír a premierről és dicséreteit ezekkel a fanyar sorokkal zárja: „A kárpit összecsapódik. A műértők tudják, hogy itt művészi értéket kaptak. A hatás belső és mély s a szerzőre nézve annál értékesebb lehet. Nem mindig a közönség tapsai jelentik a sikert, sokszor egy pár kiválasztott kéz szoritása többet ér...”

Ennél világosabban nem lehet megírni, hogy a darabot a közönség fagyosan fogadta.

No de ha Sas Edét nem értették volna meg, megérthették a *Szabadság* recenzióját, amely 1909. március 23-án megjelent és így beszélt:

„Premier előtt: síp, dob, harsona, a reklám cintányérjai azt zengték, hogy ezt a három egyfelvonásost nem szabad a helyi szerzők csúfondáros mértékével mérni. Ez valami más. Nagyszabású, újszerű irodalmi vállalkozás. Intim színpadra, intim közönségre, megértő lelkekre lesz szükség. Mindjárt sejtettük, hogy a publikum nem adja be a derekát az ilyen feltételek előtt, mert a közönség nem olyan követelő, mint némely szerző. A közönség követel-

ménye, hogyha drámát játszanak a színpadon, dráma legyen a javából, a megértést, amennyiben megérthető, bízzák csak rá aztán.

A szerzők óhaja, hogy darabjait intim nézőtér előtt játsszák, parancs maradt a közönség körében. Ilyen intim nézőteret bemutató estén valóban régen láttunk; az intimségtől, hogy éppen ürességet ne mondjunk, csak úgy kongott a nézőtér. De a szerzők mellett szól, hogy a vasárnapi publikumot nem igen érdekli a dráma, akit meg érdekelt az ilyesmi, inkább a vasúthoz sétált, ahol a szép tavaszi estében drámaibb jeleneteknek lehetett tanúja.

Az első darab **J u h á s z Gyula** szögedi idillje volt, „Szép csöndesen” — Kár, hogy éppen ezt tűzték ki bevezetésül. Juhász most másodikban mutatja magát a közönség előtt, e darabjával nem előnyös oldaláról. Egyszerű emberek drámáját akarja megírni. A kétkezi munkás hazatér Amerikából. Amíg odajárt, új ember költözött a házba, aki elszerette az asszonyát. Hazajön az embőr és az asszony nem tagadja, hogy más lett a szíve, hitese felesége lett a másik embőrnék. Az amerikai iszogatva, szép csöndesen tudomásul veszi az asszony hűtlenségét. Nem tesz az egy árva szemrehányást sem, beletörődik a sorsába és szép csöndesen nyugalomra tér régi portáján, azzal, hogy majd holnap megbeszéljük, majd elrendezik az ügyet.

A megértő lelkek zavarban voltak. Nem tudták mit akart a szerző. A vonatott, unalmas darab s vele együtt az egész előadás komoly veszedelemben forgott. Volt egy olyan pillanat, amikor hajszálon függött, hogy az egész nézőtér egy kacagásba fúl. A publikum szerencsére uralkodni tudott magán. Nem nevettek ki a szerzőt, hanem szép csöndesen beletörődtek, hogy az est az unalmas jegyében fog elmúlni.

M a r t o n Manónak a „Nyílt pályán” szerzőjének sikerült felkelteni a közönség érdeklődését. A függöny felgördülése után friss hang, egészséges beszéd üti meg a fület. **M a r t o n Manó**t négyszer is a lámpák elé szólította a közönség és e hangulatváltozás előnyére volt a következő darabnak is.

M o h á c s i Jenő egyfelvonásosát a Hamut, a fővárosi színpadon is előadták már, szép siker mellett. Igen fordulatos, **B e r n s t e i n**-szerű, izgalmas jelenetekből áll az egész dráma.

A három egyfelvonásos e héten még egyszer színre kerül. Megfordított sorrendben, miután a „Szép csöndesen” címűt, a legkevésbé sikerült darabot a legvégén fogják játszani.”

Ezeket írta a *Szabadság*. Bizony így történt: Juhász Gyula darabja után némán gördült le a függöny, és senki sem hívta a költőt a lámpák elé, míg **Marton Manó**nak többször is meg kellett jelennie a tapsoló publikum előtt. És valóban, a második (és egyben az utolsó) előadáson gyorsan az est végére tették Juhász Gyula jelenetét, mert akkor már úgyis mindegy. Mit ért ezzel szemben, hogy a *Független Magyarország* és még egy-két pesti lap a jó fiúk kedvéért néhány meleg szót irt a három kis darab bemutatásáról. A *Szabadság* tórdőfészei fájtak, nagyon fájtak Gyulának . . .

Az eset csattanója az, hogy az utcai verekedés nyomán keletkezett perek során kiderült, hogy dr. Szirmay Ödön ártatlan volt a *Holnap* meghurcolásában és így jobb lett volna, ha a botozgatás elmarad.

Juhász Gyula *Atalanta* című darabját, mint mondtam, 1909. január 16-án adták először a nagyvárad Szigligeti Színházban. Ugyanez időtájt játszották Nagyváradon dr. Major Simon békésgyulai ügyvéd *Zách Klára* című színjátékát is. Több színpadi szerző jött össze társasvacsorára a nagyvárad Pannonia étteremben. A *Nagyvárad Napló* 1909. január 19. száma apróbetűs riportot közöl erről a vacsoráról, és ebből szakítottam ki az alábbi részt:

„A szerzők tehát ültek az asztal körül és vacsoráltak. Közben természetesen egymás darabjairól beszélgettek. Major Simon a Zách Klára szerzője, akinek darabja tudvalevőleg nem aratott olyan elementáris sikert, mint az *Atalanta*, Juhász Gyulával ült szemben. A legkedvesebb és legszimpatikusabb emberek egyike Major Simon. Az *Atalantáról* beszélt.

— Kérem tanár úr, fogadja őszinte gratulációmát. Direkt átjöttem az *Atalantát* végignézni. Mondhatom gyönyörű darab. Zenéje, szövege elragadóan szép.

És negyed óráig beszélt az *Atalanta* szépségeiről. Hirtelen azonban áttért a Zách Klárára. Hogy milyen igazságtalanok voltak a nagyvárad kritikák. És megkérdezte Juhász Gyulát:

— Ugy-e bár nem olyan rossz darab a Zách Klára?

Juhász Gyula salátaevés közben bámulatos flegmával válaszolt:

— Gyenge dolog, tessék elhinni, nagyon gyenge.

Major elhült. Ezt a válaszf az *Atalanta* megdicsérése után nem várta.

— De a versek, a darab igric-versei szépek ugy-e bár kérdezte Juhásztól, aki hidegen felelt:

— Fűzfaversek, tessék elhinni fűzfaversek.

Általános kacagás. A gonosz rosszmájú szerzők örültek az esetnek. Major Simon pedig a megtorlásról gondolkozott. Hirtelen megszólalt

— Hát ami azt illeti, tanár úr — mondta Juhásznak az *Atalanta* se olyan jó darab. Sok hiba van abban.

És kezdte fejtegetni az Atalanta hibáit.

Ekkor azonban Juhász már felállt az asztaltól, felvette a téli kabátját és búcsúzott Major Simontól.

— Miért nem mondta ezt előbb — mondta és búcsúzóul barátságosan megszorította a kezét.”

2. Juhász Gyula Debrecenben

Az *Atalantát* tudvalevőleg előadták más városokban is, köztük Debrecenben.

1909. február 13-án átment Debrecenből Nagyváradra Zilahyné Singhoffer Vilma énekesnő és Ferenczy Frigyes rendező, hogy megtekintse Juhász—Désy Alfréd operettjét, amelyet akkor már hatodszor adtak. A debreceni színház 1909. április 1-jére tűzte ki a darab bemutatását. A debreceni sajtó barátságosan ítélkezett a darab felett. A *Debreceni Független Ujság* 1909. április 2. száma ezeket írta: „A darabot tüntető melegséggel fogadta a debreceni közönség. A színház teljesen megtelt s a közönség, amelynek még a „legfelsőbb rétegeit” is magával vont a Juhász gyönyörű fantáziája s lelke melegsége, hálásan tapsolt minden felvonás után. A szerzők közül egyedül Désy volt jelen, őt aztán tiszszér, tizenötször hívták a lámpák elé.”

Biztos emlékezetem szerint Juhász Gyula jelen volt a debreceni előadáson. De ennek sem a nagyváradi, sem a debreceni sajtóban nem találtam nyomát. Szerencsére azonban dr. Nagy Mihály érdekes cikkben számolt be Juhász sikeréről a *Független Magyarország* 1909. április 9-i számában, és ennek köszönhetjük a hiteles dokumentumot Juhász debreceni útjáról. Íme a cikk egyik szakasza:

„*Oláh Gábor*, ez a keményakaratú, dacosan a maga útján haladó költő-könyvtáros fogadott bennünket két poétával, *Kuthy Sándorral* és dr. *Gál Zoltánnal*. Különösen régi pajtásunk: *Juhász Gyula* kedvéért jöttek elébünk, de *Juhász* nem jött; csak késő este, előadás után; lekészt vagy talán szándékosan okozott egy kevés bonyodalmat, amint ez szokásos a rendezetlen és logikátlan civil életet folytató költőembereknél.”

Igy történt az, hogy az első este *Désy Alfréd*, másik este *Juhász Gyula* és a harmadik este *Lehel Károly* — aki legkésőbb ment át, mert legjobban félt a sikertelenségtől — jelent meg a tomboló, tüntető, lelkesedő debreceniek előtt. Külön-külön kapták a tapsokat és a koszorúkat.

Ez a kis incidens azonban nem rontott a hangulaton. Előadásig végigcsatangoltuk a várost, a nagyerdőt, megnéztük a *Bocskai*-szobrot, az ősi kollégiumot, a szép, gögös civisházakat. Közben *Emőd Tamás* teleszívta magát a hortobágyi levegővel, kálvinista stílussal, artisztikus hangulatokkal;

Tibor Ernő, a festő pedig vázlatokat készített. Nem merem elárulni, hogy e kis séta után hány vers és hány genre van készülőben.

Az előadásról kellene természetesen legtöbbet írnom, de megtette helyettem — ugyanitt — *Branyczy Dezső*. Kihagyott azonban egyet s más. Elfelejtette leírni azt a lázas lelkesedést, azt az igazán pszichológiai szenzáció számba menő izgatott, fanatikus rajongást, amely az egész szintársulatot hatalmában tartotta az előadás alatt. A kulisszák mögött, felvonásközökben forró hangulat uralkodott. A közönség elragadtatással hívja a szerzőket. Az igazgató pedig a színpadon beszédet mond hozzájuk. Pár szép szó kíséretében átad palmaágot és levelet *Désy Alfréd*nek. Érdemes ez a levél a megörökítésre. Egy vérbeli művészember szeretete szól hozzánk; pár sor az egész, így hangzik:

Az „Atalanta” igen tisztelt szerzőinek.

Kedves Barátaim!

Három palmaággal küldöm hozzátok soraimat.

Mindegyitőket méltán illeti meg.

Örvendek, hogy *Atalantát* Debrecenben bemutattam,

Kívánom, hogy az egész országot járja be diadallal.

Annyi hívet toborozzon művetek magának a nagyközönség táboraából, mint amennyi szépség, báj, és művészettel ti megáldottátok *Atalantát*.

Hódolattal üdvözöl

Zilahy Gyula.

Előadás után bontakozott ki egész nagyságában a premier irodalmi jelentősége. Az „Angol királynő” külön termében egész Debrecen író világa együtt volt, öregek és fiatalok. Juhász Gyula az asztalfőn- körülötte Szávay Gyula, Oláh Gábor, Kardos Albert, a Csokonay-kör titkára, Kuthy Sándor, Gál Zoltán, Méry Pál és a jó Isten tudja, hányan még.

Dr. Nagy Mihály

3. A 40 000 koronás festmény

Dutka Ákos a *Holnap* városában színesen, izgalmasan beszéli el azt az éjszakai szórakozást, amit a nagyvárad bohémek Jancsó Jenő festőművész fából készült nagyvárad-városligeti műtermében rendeztek.

Juhász Gyula különösképpen vonzódott ehhez a festőhöz, akit Dutka így jellemez: „Antal Sándornak eszébe jutott Jancsó Jenő a Váradon bolondnak tartott festő. Jancsó Jenő, Jancsó Károlynak a kommunista ügyvédnek az öccse. Nemrégén jött haza Párisból súlyos idegösszeomlással. Párisban a fiatal Picassoval, Matissal szélső forradalmi irányban dolgozott. Különös, a polgári ízlést bősztítő képeket festett, akárcsak Csontváry.”

Valóban Jancsó Jenő szélsőbaloldali eszméket vallott. Fivére Jancsó Károly nem volt ügyvéd, hanem vármegyei tb főjegyző, szocialista, aki akkor vált először híressé, amikor 1905. december 19-i Bihar megyei közgyűlésen az általános választójog ügyében nyíltan szembehelyezkedett a jelen levő Tisza Istvánnal.

A két Jancsó fivér különös jelenség volt. Maga Jancsó Károly is extrém gondolkodásával tűnt fel (szocialista vármegyei tisztviselő Tisza birodalmában!), de természetesen oktalanág volt már akkor is terheltnek mondani. Komoly, meggyőződéstől fűtött, kemény akaratú embernek ismertem. De már az öccse kétségkívül kissé meghibbant, beteges elméjű, abnormis. Mindketten gyűlölték a klérust. Édesapja püspökségi főügyész volt és valami körül összezördült a klérussal és megfosztották ettől a jól fizetett állásától. Talán innen származott a két katolikus fivér klérusgyűlölete.

Jancsó Jenővel egy ízben akkor találkoztam, amikor Nagy Mihály újságíró és engem a bíróság a váradai püspökség ellen elkövetett rágalmazás címén 1907-ben fogházra ítélte. A püspökségi jószágkormányzó megbízásából Rádl Ödön híres kriminalista, a Szigligeti Társaság elnöke kérte a főtárgyaláson a megbüntetésünket. Az ítélet kihirdetése után találkoztam Jancsó Jenővel. Hallott a tárgyalásról, melyen a bátyja is szerepelt mint tanú, és amikor az ítéletről beszámoltam neki, ezt mondta:

— Most megölöm!

Szemében baljóslatú fény villant meg.

— Kit ölsz meg? — kérdeztem.

— Rádl Ödönt.

És elrohant. Persze a „megölésből” nem lett semmi. Amint sokáig tudott valamin töprengeni, éppolyan gyorsan el is felejtett valamit.

Juhász Gyula szerette ezt a fiút, több ízben együtt voltunk vele kávéházi társaságban.

Dutka Ákos a könyvében elbeszéli miként rendezett kiállítást Nagyváradon Bölöni György 1909-ben, kiváló magyar festők műveiből. Sikertült ekkor rábeszelnünk Jancsó Jenőt: állítson ki ő is fantasztikus tájképeiből valamit. Két festményt állított ki. Juhász sokáig nézte ezeket a képeket. Mutatom neki:

— Nézd, Gyula, a képek árait!

Mindkettőn ez állt: ára 40 000 korona.

A kiállítás legdrágább darabja, híres művészek alkotása négy-ötezer korona lehetett. Az emberek mosolyogva torpantak meg a szédületes ár láttán.

Mondtam Juhásznak, beszéljünk rá Jancsót: álljon el ezektől az ijesztő áraktól. Jancsó Jenő ott silbakolt a képei mellett, helyezgette, egy centiméternyit olykor megmozgatta, nem volt meglegedve a fényhatással, ami a képre esett — Mindketten kérléltük, érveltünk:

— Majd meglátom — felelte zordonan, mogorván.

Fél óra múlva ismét arra mentünk a teremben és csakugyan új cédulát találtunk a 40 000 koronás papír helyén. Az új ár ez volt: 39 000 korona.

Kérdeztem Juhászt, mire magyarázza ezt a csökönnyösséget. Azt hiszi Jenő, hogy a képei csakugyan megérnek ennyit? Juhász más magyarázatot talált:

— Lehet. De még inkább lehet az, hogy fél: akad valaki, aki megveszi, ha olcsóbb árat kér érte. Ő pedig nem akar a képeitől megválni. Ezekben van egész elrontott, megtört élete. Leonardo da Vinci is kétségbeesetten védekezett, amikor Ferenc francia király el akarta venni, sőt el is vette tőle Giocondát. Körülbelül annyi ez, mintha valaki azt kérné tőlem, tagadjam meg a szerzőséget azoktól a versektől, amiket éppen a legjobbaknak tartok.

Jancsó Jenő bódéja nem sokáig állt a váradai ligetben. Ő maga az elmekórházban halt meg. Tudott-e róla Juhász, hogy a festőt bevittek az elmekórházba? — Nem emlékszem.

4. Történet egy jakó levelezőlapról

Ezzel a címmel Tabéry Géza a következő cikket írta a nagyváradi *Szabadság* 1937. szept. 19. számában.

„Tünt időknek visz a vizeire a fakult levelezőlap, amit Balogh István barátom, a kitűnő festő hozott el nekem a minap. Mi küldtük neki Juhász Gyulával, a tavaszon elhunyt édeszavú, legnagyobb magyar szonettíróval, hajh immár huszonhét évvel ezelőtt. A postabélyeg tanúsága szerint 1910. szeptember 28-án adtuk fel a lapot Pistának, aki akkor Okányban tartózkodott nővérénél.

Ugy olvasom most már a magam régenvetett betűit, mintha egészen függetlenek volnának tőlem. De e sorok emlékeztetnek akkori körülményeimre. Másodéves jogász voltam. Készültem Genfbe, a harmadik évre. Búcsúztam barátaimtól és szerettem volna elutazásom előtt még Balogh Pistával is néhány szót váltani. Juhással pedig, az exhumált levelezőlap tanúsága szerint — éppen azon szép szeptember végén gyakoroltam a búcsúzkodást. De álljon itt közös levelezőlapunk eredeti szövege:

Ngs. Balogh István úr, Okány.

Kedves Pista! Vártalak, hogy jelzésedhez híven, vasárnap hazajössz. Szeretném, ha még találkozoznánk. Én egy hét múlva megyek! Írj kérlek, bejössz-e addig? Most Juhással vagyok együtt, szépszínű piros bor mellett, amelyről eszembe jutottál.

Ölellek: Géza

És soraim alatt a most már tragikusan elköltözött Juhász Gyula verses izenete:

HIMNUSZ BALOGH ISTVÁNNAK

Az élet nem nehéz. Rövid csupán,
És mégis sirtok száz tünt kéj után,
Amit nem adnak meg letünt korok,
Megadják azt a jó, leszűrt borok!
A teremfáját, mégis szép az élet.
Tabéry bús. Én cigarettát kérek.

JUHÁSZ GYULA

Piros volt e a bor, vagy aranyszőke, mint Annának haja, amelynek sárgaságán egy alkonyuló vénasszonynyaras délután verte át bágyadt sugarait, — ma már nem tudom. Hígyjünk az írásnak, hogy piros volt, ami különben sem lényeg.

De majdnem lényeggé vált, majdnem átlényegüléssé, amit Juhász Gyula azon a délutánon a Karger Terraszán valamivel később e vers papírrarovása után elkövetni akart. Mindig szeretett kacérkodni a halállal, ezt cselekedte ezúttal is. Lehet, hogy amiatt kanyarodott el Balogh Pistához intézett himnusza derűjéből, hogy a cigarettát sokáig, de az is lehet, hogy azért, mert a borokat igen gyors egymásutánban hozta elének a Karger vén pincére. Elég az hozzá, hogy csakhamar nem én maradtam bús, hanem Juhász süppedt valami ijesztő kétségbeesésbe. A „nem érdemes” keserű bélyegével ajkszögletén citált komoly sorokat Hamletből, s amint egy percre félrefordultam, ügyetlen, remegő kezeivel hátszöszéből már előkotorászott egy rozszant forgópisztolyt. Ijesztteni akart-e vagy komoly szándékai voltak, akkor sem tudtam, ma sem tudom. Lecsaptam gyöngye csuklójára, kicsavartam kezéből a fegyvert s zsebettem. Nem tiltakozott. Csak furcsa, torz mosolyával nézett rám szemrehányón és kért, hogy most már csakugyan gondoskodjam legalább cigarettáról.

„Az élet nem nehéz . . . Mégis szép az élet . . .” Kedves Juhász Gyula, hogy meghazudtoltad ama huszonhét évvel ezelőtt elmúlt szeptembervég óta önmagadat!

t. g.”

*

5. — Sárvári Anna öngyilkossága kapcsán néhány érdekes életrajzi adat került felszínre a költő Annájáról. Az *Ujság* 1938. júl. 31-i száma *Sárvári Nusi* . . . 70 korona cím alatt a következő kis cikket közli:

„Elsárgult könyv fekszik az asztalon, Réthy L. Pálnak, az első magyar színházi ügynőknek egyik régi üzleti könyve. Az egyik lapon — a margón egészen kifakult már az 1905-ös évszám — ott áll a név: Sárváry Schall Anna. Juhász Gyulának, a tragikusan elhunyt költőnek tragikussorsú muzsája . . . 1905-ben végezte el Anna a Rákosi-iskolát és havi hetven korona gázzsal Kövessy Alberthez, a pécsi Nemzeti Színházhoz szerződött. Innen indult el a gyönyörű fiatal lány szomorúvégű karrierje, amely a vidéki primadonna csillogó sorsán

keresztül az „öngyilkosok szobájába” és a halálba vezette . . . Anna tehát néhány évvel ezután szerződött Nagyváradra, hogy elvégezte a színésziskolát. Húsz évesnél idősebb tehát nem lehetett. De a kis nekrológ rávilágít a magyar színészyomorra is. Havi 70 koronából kellett egy kezdő színésznőnek megélnie, ruházkodnia, sőt olykor szép színpadi kosztümöket is varratnia. Csoda-e, ha kénytelen volt hamar elcsúszni az élet sikos parkettjén. Anna sem sokkal nagyobb gázsit kaphatott Nagyváradon sem és már három éve megismerte a vidéki színésznők keserves, bukdácsoló, elbukással szegélyezett »kARRIERJÉT.«

A nagyvárad *Szabadság* 1938. évi július 28-i száma a halál alkalmából kíméletlenül beszél a halotról.

„Schall színésznői nevén Sárvári Anna a világháborút megelőző években abban az időben került az egykori Szigligeti Színházhoz, amikor a költő is itt tartózkodott a premontrei gimnáziumban. A költő olthatatlan szerelemre lobbant a szőke színésznő iránt, kihez egyre-másra írta szebbnél-szebb szonettjeit. Imádtta Nusit, de ez az imádat a szonettek ellenére sem volt sohasem kölcsönös. Nusi túrta, viselte az imádatot, néha megengedte, hogy a költő a kulisszák mögött felkeresse vagy pláne előadás után elkísérje lakása küszöbéig. De saját érzelmeit Sárvári Nusi inkább pazarolta fess katonatisztekre, mint az újkori magyar szonett mesztérére.

Az impériumváltozás után Sárvári Nusi még egy ideig Transilvániában működött Oradeán s éveken át volt szerződésben a színháznál, majd férjhez ment Mihelyi Emil (?) kereskedőhöz. Szívesen és valami utólrhetetlen nyers cinizmussal beszélgetett ebben az időben már a Muzsa a megihletett költőről, de a családi élet és kispolgári közepes gondatlanság langyos vizeit lényegesen többre becsülte a viharzó hullámoknál, amiket egykor Juhász Gyula szívében felkorbácsolt. Mihelyi halála után Nusi előbb Csehszlovákiában terjesztette mint Thália papnője a magyar kultúrát, azután átkerült Magyarországra, ahol főleg a Dunántúlon színésznősködött. Évekkel ezelőtt ment másodsor nőül Szántó-Spitzer Jenőhöz, akivel Budapestre költözött. Elég hányatott életének most akart véget vetni s talán az öngyilkosság előtt néhány másodperccel életében először idézte vissza elfogódva Juhász Gyula emlékét, aki szintén önkézével ontotta ki az életét.”

Sárvári Nusi első férjéről, Mihelyi Jenő nagyvárad *Szent László* téren. Ott találkoztam én is Sárvári Nusival a húszas évek közepén. Az üzlet gyengén ment és később fel is számolt. Bizonyára eközben vált szét a házaspár, ha ugyan tényleg házastársak voltak. Mihelyi Jenő a nagyvárad *Hönigsberg-féle import-export cég* kotelékébe lépett be és a Fekete-tenger mellett fekvő Konstanzába került, mint a cég bevásárlója. Ott halt meg 1935. január 14-én.

6. *Juhász helyett Herczeg*

Végül meg kell emlékezni a következő érdekes esetről.

Abban az interjúban, amelyet Fetter Gyula közöl a szegedi *Új élet* 1922. december 20-i számában, Juhász Gyula ezeket mondja:

„A nagyvárad *színházban Szilveszterkor adják »Petőfi elmegy«* című egyfelvonásos ünnepi játékomat. Furcsa véletlen folytán ugyanaz a témája Herczeg Ferenc utóbb szerzett Petőfi-darabjának. Különbség az, hogy én utolsó hívás, marasztalás személyesítőjéül egy cigánylányt szerepeltetek, míg Herczeg Ferenc ugyanerre a szerepre egy költött alakot, Récsy bárónt lépteti fel. Szerintem a nép egyszerű, cigányságig színes és igaz leánya erre sokkal alkalmasabb, történelmi szempontból pedig helytálló.”

Én ezeket a sorokat meglepetéssel olvastam, mert nem emlékeztem reá, hogy Juhász Gyulának bárminő darabját játszották volna a román uralom alatt Nagyváradon. De ha én nem is emlékeztem, azért megtörténhetett, annál is inkább, mert én nem foglalkoztam a színházi előadásokkal. Fellapoztam tehát most a *Nagyvárad* 1923. jan. 3-i számát, amely a szilveszteri eseményekről beszámol. Itt ért a második és még nagyobb meglepetés. A nagyvárad *színházban valóban játszottak 1922. Szilveszter este egy Petőfi-darabot, de ez nem Juhász, hanem Herczeg Ferenc darabja volt. A lapban — amelynek egyébként én voltam a főszerkesztője, (—) jelzés alatt, tehát Tabéry Géza tollából jelent meg a recenzió az előadásról és ebben Herczeg Ferenc A költő és a halál című darabjának előadását ismerteti. Tévedés nem lehetett, mert Herczeg Ferenc nevének megemlítése mellett a cikkben csakugyan az áll, hogy a darabban előkerülő úrhölgy igyekszik Petőfit rábeszélni, hagyja ott a harcot és menjen vele Párizsba.*

Mi történhetett itt? Az bizonyosra vehető Juhász Gyula kijelentése alapján, hogy ő elküldte a darabját Nagyváradra és bizonyos az is, értesítették róla: Szilveszter estéjére ki is tűzték a kis művet előadásra. Miként fordult tehát oda a dolog, hogy mégis Herczeg Ferenc egyfelvonásosát adták elő?

Péter László közlése szerint a szegedi lapok annak idején úgy tudták, hogy a román cenzúra nem engedélyezte a darabot, és így került színre Herczeg Ferenc egyfelvonásos munkája.

Igyekeztem megtudni, hogy ez a hír mennyiben felel meg a valóságnak. Minthogy azonban a nagyváradi lapok teljes példányai az 1922. évből sem a budapesti, sem a nagyváradi könyvtárakban nem találhatók, innen felvilágosítást nem kaptam. Nem tud erről a román cenzori tilalomról a jólértesült *Keleti Újság* sem.

Ellenben megállapítottam, hogy *nem csupán* a nagyváradi színház adta elő 1922. Szilveszter estén a Petőfi-centenárium alkalmából Herczeg Ferenc darabját, hanem a kolozsvári Magyar Színház, sőt a budapesti Nemzeti Színház is. Itt tehát *azonos kéz* munkáját kell sejtenuünk, amely *Herczeg darabja kedvéért* Juhász művét félredobta. Nem valószínű, hogy Isac Emil, akinek 1922-ben döntő szava volt az erdélyi magyar színházak műsorösszeállításában, Juhász Gyula egyfelvonásos történelmi tárgyú darabjában kifogásolni valót talált, de ugyanekkor a területi revíziós politikában élenjáró Herczeg Ferenc iránt elnézőbb lett volna. Joggal feltehetjük, hogy ugyanazok a tényezők juttatták el Herczeg darabját a nagyváradi színházhoz, amelyek a budapesti Nemzeti Színházban és a kolozsvári Magyar Színházban a darabot műsorra tűzték. Herczeg Ferenc kezei messze értek el. A román cenzúra ebben az időben ugyan erősen dolgozott és például *Az ember tragédiája* előadását is megtiltotta, de a Juhász—Herczeg-ügyben valószínűleg ártatlan volt.

Péter László 1958 folyamán kiadta Juhász Gyula kis Petőfi-színképét, és ahhoz újabb magyarázatot fűz. Ez arra ösztönzött engem, hogy igyekezzem megállapítani, mikor kezdtek meg Nagyváradon Herczeg Ferenc munkájának hírverését. Meg is állapítottam, hogy a nagyváradi Színháziroda első közleménye Herczeg Ferenc kis darabjának előadásáról 1922. december 21-én jelent meg. Ha tehát Herczeg darabjának előadását már tíz nappal a bemutató előtt meghirdették, semmiképpen nem lehet szó arról, hogy ezt a művet hirtelen ráncigálták volna elő, azért, mert Juhász Gyula munkáját a román cenzúra betiltotta. Herczeg Ferenc játékát tervszerűen, kellő időben tűzték műsorra.

7. Juhász Gyula mint vádlott

Péter László az ITK 1959. évi 2. számában részletesen megemlékezik Juhász Gyula két sajtópöréről. Juhász Gyulának azonban volt még egy sajtópöre, ahol szintén vádlótként szerepelt.

Ennek a története a következő:

A nagyváradi Szigligeti Színházban 1909. január 9-én előadták Wilde *Paduai hercegnő* című színdarabját Rozsnyay Kálmán fordításában. A darab premierjén és a rákövetkező két napon Rozsnyay Kálmán a színpadról bekonferálta a színművet. A nagyváradi *Szabadság* című lapban —őn aláírású kritika jelent meg az előadásról (Szirmay Ödön, a lap felelős szerkesztője írta), és ebben elmarasztaló bírálatot mondott Rozsnyay Kálmán fordítása felett. Rozsnyay Kálmán másnap a konferálása során gúnyos megjegyzést fűzött Szirmay Ödön kritikájához. Emiatt a *Szabadság* 1909. január 13-án *Támadás a színpadról* címmel feltűnő betűkkel szedett cikkben foglalt állást most már Rozsnyay odíózus személye ellen, szélhámosnak nevezte s kérdőre vonta Erdélyi Miklós színigazgatót, hogyan engedhetett ilyen obskurus alakot színpadra. Rozsnyay, akinek valóban zavaros múltja volt, kénytelen volt meghátrálni és a további konferálástól elállani. A *Szabadság* január 14-én nagy elégtétellel regisztrálta ezt a fordulatot, és váratlanul beleráncigálta az ügybe a *Holnapot*, amelynek sem Rozsnyayhoz, sem a *Paduai hercegnő* előadásához semmi köze nem volt. „Rozsnyay a *Holnap* nagyságai köré font koszorút — írja a *Szabadság* — a *Holnap* jelszava az, hogy beszéljenek róluk. Hogy mit, az mellékes. Rozsnyay beugrott a szép elvnek és a *Holnap* örül, mert közben róluk is beszéltek.”

Hogy Rozsnyay mint konferanسیé tényleg említette-e a *Holnapot* nem lehet megállapítani, minthogy az egykorú nagyváradi lapok a csevegés szövegét nem közlik. Lehet, hogy tényleg beszélt, amiben azonban a *Holnap* bizonyára ártatlan volt, nem kérte reá. Rozsnyay visszavonulásával az affér befejeződött volna, ha a budapesti lapokban teljesen hazug tudósítások nem jelentek volna meg a polémiáról. Arról számoltak be hogy Rozsnyay fellépése hangos színházi botránnyal járt. A Neues Pester Journal szerint Rozsnyay beszédét a közönség fütyüléssel és pisszegéssel fogadta és sok hölgy eltávozott a nézőtérrel. A *Nap* megvádolta a *Holnapot*, hogy részes abban, hogy „Rozsnyay a közismert ereklyeszállító Wilde csontjaival Nagyváradra érkezett.” A *Pesti Hírlap* hasonló agresszív tónusban ismertette az eseményeket, amelyek egyáltalában meg sem történtek, mert a színházban semmiféle botrány nem zajlott le, amint ezt a nagyváradi lapok határozott és erélyes cáfolatából is meg lehet állapítani.

A *Holnap* vezetőit igen kellemetlenül érintették a fővárosi lapok meghurcoló közleményei és ezért a nagyváradi lapokban és a budapesti *Független Magyarországnak* a következő nyilatkozatot tették közzé: „Napok óta rendszeres és kíméletlen hajszja folyik a *Szabadság* részéről két fővárosi lapban a *Holnap* irodalmi társaság ellen. Tervszerű rágalmakkal hazugságokkal

illetik a lapok a *Holnapot* és így orv módon törnek becsületes művészi törekvésekre és alkotó emberek egzisztenciájára. Ez ellen az alattomos hajsza ellen tiltakoznunk kell a reánk hallgató és minket becsülő magyar közönség színe előtt . . . Nagyvárad 1909. január hó 10. Dr. Dénes Sándor elnök, Juhász Gyula és dr. Berkovits René alelnökök, Dutka Ákos titkár.”

A *Független Magyarország* a nyilatkozathoz kommentárt fűzött, amely szintén elítélően fordult a nagyvárad *Szabadság* és Szirmay Ödön szereplése ellen.

A *Szabadság* 1909. január 16-án reflektált a nyilatkozatra, és ebben többek között ez olvasható:

„Foglalkoznunk kell a *Holnap* mai nyilatkozatával. A lapunk ellen irányuló sorokat részben azok adták ki, akikkel nem is foglalkoztunk. Dr. Dénes Sándor és dr. Berkovits René urak távol állottak az egész ügytől és így nem tudjuk, miért fedik személyükben a *Holnap* többi tagjait, elsősorban Juhász Gyulát, akinek igenis jelentős szerepe van a szokatlan mozgalmakkal kísért ügyben. A nyilatkozattal érdemben nem akarunk foglalkozni. Átadjuk ügyvédeknek, hogy indítson sajtópert a *Holnap* nevében megjelent közleményért.”

Íme: A *Szabadság* Juhász Gyulának jelentős szerepet tulajdonít a túlságosan zajos historiában.

Vajon miért? Mi szerepe lehetett a csendes költőnek ebben az afférban? Adatszerű nyoma nincs.

Juhász Gyula írt tárcát a saját neve aláírásával a *Nagyvárad* 1909. január 12. számában a *Paduai hercegnő* bemutató előadásáról és ebben megdicsérte Rozsnyayt, mondván:

„A játék előtt Rozsnyay Kálmán, aki szépen, finoman, igazán művészi módon fordította ezt a pompázó darabot, konferált a közönségnek. A szellemes és formás csvegegés nagyon tetszett és utána valamint a negyedik felvonás után végén számtalanszor zajos, lelkes tapsok szólították a lámpa elé Rozsnyay Kálmánt a konferálót és műfordítót”.

Ezek a sorok azt a gyanút vetik fel, hogy Juhász Gyula szívesen látta Rozsnyay tevékenységét, de ennél tovább következtetést vonni nem lehet.

A sajtóper főtárgyalásáról kétféle tudósítás jelent meg Juhász és Rozsnyay kapcsolata nézve. A *Szabadság* 1910. november 16-ki tudósítása szerint „Juhász beismerte, hogy a kávéházban többször érintkezett Rozsnyayval.” Viszont a *Nagyvárad* *Napló*ban ugyancsak 1910. nov. 16-i számában közölt riport szerint „Juhász Gyula kijelentette, hogy őt mint tanárt súlyosan sértette és meghurcolta az igaztalan támadás. Neki Rozsnyayhoz semmi köze nem volt. Nem is ismerte és így vissza kellett utasítani a *Szabadság* vádaskodását.”

Ezt a tudósítást én írtam. Az egykorú lapok szerint jelen voltam Budapesten a sajtóper tárgyalásán. Mivel azonban a *Szabadság* és az én tudósításom Juhász Gyula kijelentésével kapcsolatban homlokegyenest ellentétes, most ötven év múlva természetesen nem merném állítani, hogy kettőnk közül ki adta vissza híven Juhász Gyula szavait.

Valószínűnek kell tartanom, hogy Juhász Gyulát foglalkoztatta legerősebben a botrány. Az történt ugyanis, hogy amikor mindezek leperdültek, a színházban lázasan készültek Juhász Gyula *Atalanta* című operettjének előadására. Az operett premierjét 1909. január 16-ra tűzték ki. Kétségtelen, hogy a *Paduai hercegnő* körül tomboló botrány felkavarta az *Atalanta* próbái alatt a színház nyugalmát és elfordította a darab felől a figyelmet és érdeklődést, Juhász Gyula tehát ideges, izgatott lelki állapotban lehetett. Az ő darabját hetek óta úgy hirdették, mint a *Holnap* megjelenését a színpadon, és nem lehetett kellemes, hogy éppen most keveredik a *Holnap* ilyen skandalum közepébe, még ha ártatlanul is. Félhetett attól is, hogy a *Holnappal* szemben ellenséges sajtó el fog banni az ő darabjával. Aminthogy a bemutató előadás után *na* aláírással (Nagy Andor) tényleg lesújtó bírálat jelent meg Juhász Gyula librettójáról. Mindez valószínűvé teszi, hogy Juhász Gyula csakugyan harcias hangulatban volt, és buzgólkodott is a mesterségesen keltett botrány, vagyis a rágalmozó cikkeket megtorlásán.

Juhász Gyula szorongását bizonyára növelte az is, hogy a premiért megelőző napon dr. Nagy Mihály, a *Holnap* egyik vezető tagja a váradi utcán kérdőre vonta Szirmay Ödönt a budapesti lapokban publikált hamis hírek miatt és a vitatkozás hevében tettleg inzultálta.

A beígért sajtópert Szirmay Ödön a budapesti törvényszék előtt meg is indította. Azért indította meg Budapesten és nem Nagyváradon, mert nemcsak a nyilatkozat négy nagyvárad *alóiróját* panaszolta be, hanem a *Független Magyarországot* is. Különben is számára kecsgetőbb volt, ha nem a nagyvárad, hanem a budapesti bíróság ítélkezik, mert megtörténhetik, hogy főleg Juhász Gyula és Dutka Ákos személye a nagyvárad *alóirói* előtt kedves és rokonszenves lehetett, ismerték őket, legalábbis a nevüket, míg a fővárosi bíróság előtt a nevük csaknem teljesen ismeretlen volt, hacsak nem valami irodalomkedvelő törvényszéki tanács elé kerülnek.

A *Független Magyarország* képviseletében Pogány Béla helyettes szerkesztő vállalta a cikkért a felelősséget.

A főtárgyalást 1910. november 15-én tartották meg, tehát csaknem két évvel a sértés megtörténte után. Feltehetjük, hogy már előbb is több ízben kitűzték a tárgyalás terminusát,

de a vádlottak nem jelentek meg. Előbb utóbb azonban túl kellett esni ezen a hovatovább inkább tragikomikus ügyön és így 1910. november 15-én a *Holnapnyilatkozat* mind a négy aláírója megjelent a budapesti törvényszék Füzesséry tanácsa előtt. Megjelent Pogány Béla is.

Dutka Ákos A *Holnap városa* című regényes korrajzában novellisztikus színezéssel meséli el Juhász Gyula pesti utazását. Előadása szerint ő vette reá Juhász Gyulát arra, hogy okvetlenül utazzon Pestre. Előadása nyomán azt lehet hinni, hogy Juhász Gyulát csak tanúként idézték meg. Azt írja ugyanis, hogy a tanúk utazási költségét megtérítik, vagyis ezzel az indokkal bírta reá Juhászt az utazásra, aki panaszkodott neki, hogy erre a célra nincs pénz. Dutka szerint Juhász személyvonattal utazott és így csak a tárgyaláson találkoztak, amikor Juhász sápadtan, álmatlanul érkezett meg. Dutka ezután úgy folytatja: „Fanyaron mosolygott (Juhász) azután bejött a bíróság. Vallottunk, ki emlékezne már, hogy mit, de az ítélet a *Holnap*-nak adott igazat, az ítélethirdetésen ott volt akkori haladó fiatalok egész serege.”

A dolog azonban egészen másként történt. A bíróság már azért sem adhatott igazat ítéletében a *Holnap*nak, mert nem is hozott ítéletet.

A *Független Magyarország* 1910. november 16-i száma így számol be a tárgyalásról: „A tárgyaláson Pogány Bélát dr. Tarján Mihály és a négy másik vádlottat dr. Dési Géza ügyvéd védte. A vádlottak a tárgyaláson beismerték az inkriminált közlemények szerzőségét és kérték az inkriminált cikkekből foglalt állításaira nézve a valóság bizonyítását. Kérték továbbá beidézni tanúként Hegedűs Nándort, a *Nagyvárad*i *Napló* felelős szerkesztőjét, dr. Nagy Mihály ügyvédet, Erdélyi Miklós színingazgatót, dr. Kotz Jeno ügyvédet, Marton Manó szerkesztőt és Rozsnyay Kálmánt. A bíróság a bizonyítás kérdésében hozott határozatát csütörtök déli 12 órakor hirdeti ki, amikor a tárgyalást folytatni fogják.”

Juhász Gyula vallomását fentebb ismertettem. Érdekes, hogy Szirmay Ödön miközben tagadta, hogy a *Holnap* ellen rendszeres hajszát indított volna, éppen Juhász Gyulára hivatkozott annak igazolására, hogy ő mindig helyt adott a *Holnap* dolgainak. Tiltakozott az ellen, hogy a fővárosi lapokban megjelent kellemetlen cikkeket ő sugalmazta volna.

A bíróság elnöke a feleket békülésre szólította fel. Pogány Béla ki is jelentette, hogy nem akarta Szirmayt személyében sérteni. Dr. Dénes Sándor pedig — bizonyára a többi *Holnap*-vádlott nevében is — azt mondta: nincs a békülés ellen, ha ezt Szirmay kezdi. Viszont Szirmay erre nem volt hajlandó, hiszen ő a sértett fél.

Így két nap múlva, 1910. november 17-én kellett volna folytatni a főtárgyalást, de az a meglepetés történt, hogy csak Pogány Béla jelent meg, de a *Holnap* négy vezetője távol maradt. Az egykorú adatokból nem derül ki: miért hagyták faképnél az egész bíróságosdit, nem céloz erre Dutka Ákos könyve sem. Kétségtelen, hogy hazautaztak, megunták az ügyet, vagy nem vették komolyan az egész pereskedést.

A *Szabadság* 1910. nov. 18-án megjelent tudósítása szerint dr. Vincze Mór, Szirmay jogi képviselője azt indítványozta: vezessék elő a három vádlottat dr. Berkovits René kivételével, ha ő igazolja, hogy hivatalos teendői miatt utazott haza. A bíróság el is rendelte az elővezetést. A tárgyalást persze elnapolták.

Mi történt ezután, milyen alkudozások indultak meg Szirmay és a holnaposok között, nincs reá adatunk, de az ügy mégis nyilatkozattal fejeződött be. A *Holnap* vezetőinek meg kellett győződnie, hogy Szirmay Ödönnek csakugyan semmi része nem volt a pesti lapok hazug cikkeiben. A tény az, hogy a *Szabadság* 1911. január 12-i számában a következő nyilatkozat látott napvilágot:

„Nyilatkozat. A múlt év január havában néhány fővárosi lapban a *Holnap* irodalmi társaságot támadó közlemények jelentek meg, mely közleményekre a *Holnap* alulírott tagjai a *Független Magyarország* című lapban nyilatkozatot tettek közzé, amelyet Szirmay Ödön a *Szabadság* felelős szerkesztője magára nézve sértőnek talált. Miután meggyőződöttünk arról, hogy Szirmay Ödön a fővárosi lapok *Holnap*-ellenes cikkeitől távol áll, a *Független Magyarország* 1909. január 15. számában közzétett nyilatkozatunk Szirmay Ödön urat sértő kifejezéseit — megjegyezzvén, hogy őt személyében sérteni nem akartuk — visszavonjuk és a történetek felett őszinte sajnálatunknak adunk kifejezést. Nagyvárad 1910. november 26. Dutka Ákos, Juhász Gyula, dr. Dénes Sándor, dr. Berkovits René.”

A *Szabadság* ehhez hozzáfűzte, hogy Pogány Béla már a tárgyalás alkalmából bocsánatot kért Szirmay Ödöntől.

A nyilatkozat, amint látjuk, 1910. november 26-án kelt, de Szirmay Ödön csak 1911. január 12-én publikálta. Ennek a huzavonának okát nem tudjuk.

Ezzel Juhász Gyula *Holnapos*-sajtópöre szerencsésen véget ért.

Dutka Ákos azt írja, hogy Juhász Gyula pesti útja alkalmából Kosztolányi Dezső „Farkas Pálival megvétellett három Juhász-verset 100 koronáért”. Farkas Pál kezében volt ekkor az Új Idők. Lehet, hogy csakugyan történt valami ilyen gáláns gesztus, de az Új Időkben 1909. november 15 után hónapokig nem jelent meg Juhász Gyula egyetlen verse sem.

8. Néhány bibliográfiai adat

Juhász Gyulával kapcsolatban a nagyváradi vonalon megemlékezem még a következő kútforrásokról:

A nagyváradi *Szabadság* 1908. február 18-i száma rövid tudósítást közöl arról a társasvacsoráról, amelyet nagyváradi haladó értelmiségi férfiak rendeztek Juhász Gyula nagyváradi tartózkodásának örömeire. A vacsorán dr. Várady Zsigmond köszöntötte a költőt.

Tabéry Géza a *Nagyvárad* című lap 1930. nov. 9. számában, majd a nagyváradi *Szabadság* 1936. május 21-i számában elbeszéli, miként látogatta meg a beteg költőt Étsy Emiliával, a nagyváradi, majd a szegedi szintársulat drámai művésznőjével a szegedi idegszanatóriumban.

E cikkek elolvasása után felkerestem dr. Rapaport Sámuelné Étsy Emiliát, budapesti lakásán. Elmondta, hogy a látogatás 1929 végén történt, és erről Juhász a *Délmagyarország* 1929. dec. 29-i számában versben meg is emlékezett.

Juhász Gyula a *Nagyvárad* 1909. jan. 27-i számában recenziót írt Ritoók Emma *A nagy véletlen* című új regényéről. A cikk érdekes visszapillantást vet Juhász Gyula budapesti egyetemi éveire.

A *Nagyváradi Napló* 1914. március 31-i számában Antal Sándor beszámol a Rókus Kórházban Juhász Gyulánál tett látogatásáról. A költő 1914 márciusában is követett el öngyilkossági kísérletet.

A *Nagyváradi Napló* 1914. március 15-i száma közli Emőd Tamás versét Juhász Gyuláról: ez a vers nem szerepel az Emőd Tamás összegyűjtött versei között található Juhász-ciklusban.

Antal Sándor a *Nagyváradi Napló* 1914. május 24-i számában cikket ír ezzel a címmel: *Vasárnapi levél a Holnap életéről, haláláról és feltámadásáról*. A cikk arról szól, hogy pünkösöd napján a *Holnap* tagjai Debrecenben matinét tartanak. A reménybeli résztvevők között megemlíti Juhász nevét is. Azt is írja, hogy meg fog jelenni a *Holnap* harmadik antológiája is.

Lehet, hogy csakugyan történt ilyen előzetes megbeszélés, de a matiné megtartásának sem a debreceni, sem a nagyváradi sajtóban nincs nyoma. A gondolat azonban később ismét feltámadt. A *Nagyváradi Napló* 1928. július 29-i száma *A Holnap huszadik évfordulóját Váradon ülik meg a Holnaposok* c. cikke szerint 1928 októberében lesz ez a találkozó, és Juhász Gyula megjelenését biztosra veszi. De ez a tervezetés sem valósult meg. Juhász Gyula soha nem tért vissza Nagyváradra.

A *Tavaszi* című nagyváradi folyóirat 1919. karácsonyi száma (szerkesztették Zsolt Béla, Tabéry Géza, és Nadányi Zoltán) Sipos Iván *Juhász Gyula* című versét közli.

Ney Tibor a nagyváradi *Szabadság* fővárosi munkatársa a lap 1937. május 9. számában számol be az elhunyt Juhász Gyula édesanyjánál Szegeden történt látogatásáról.

E kútforrások felsorolását azzal fejezem be, hogy a *Nagyvárad* című lap 1943. május 1-i számában *Milyen volt szókesége* címen magam is megírtam Juhász Gyulával kapcsolatos visszaemlékezéseimet.

Mióta azonban ezt a cikket írtam, sok visszaemlékezést elolvastam Ady Endréről és Juhász Gyuláról egyaránt, és kénytelen voltam megállapítani, mennyit tévednek a visszaemlékezők, hogyan kuszálják össze a dolgokat, mennyire cserbenhagyja őket a memóriájuk. És feltettem magamban a kérdést: ha mások oly sok kisiklást követnek el visszaemlékezéseikben, vajon teljesen megbízhatók-e azok a reminiscenciák, amelyeket én megírtam. Bizonyos, hogy az én soraimat is csak akkor szabad tudományos fejtegetések számára bizonyítékul tekinteni, ha adataimat egyéb mozzanatok megerősítik vagy legalábbis nem cáfolják meg.

De az Anna-problémával kapcsolatosan megjelent egyéb feljegyzések átvizsgálása alapján úgy találok, hogy mindaz, amit 1943-ban, tehát az események után 35 év elteltével írtam, megközelítő pontosággal fedi a tényeket.

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SÁRA PÉTER:

ADY KÉT ISMERETLEN PRÓZAI ÍRÁSA

A Petőfi Irodalmi Múzeum legújabb szerzeményeinek a feldolgozása során Adynak olyan ismeretlen írásai kerültek elő, amelyeket nyomtatásban még nem ismerhetett meg a nyilvánosság. Pedig e kéziratok arra engednek következtetni, hogy Ady ezeket is publikáltatni kívánta. Beküldte a szerkesztőségekbe, ahol azonban — bizonyára a cikkek kíméletlen hangja miatt — nem engedélyezték a közlésüket. A későbbiek során pedig valószínű nem adódott alkalom, hogy pótlólag közzétegyék. Mivel Ady a keletkezés idejét — szokása szerint — e kéziratokon sem tüntette fel, így csak a tartalmukból következtethetünk megírásuk idejére és körülményeire.

A „Rákosi Jenőnek” c. cikkéről egyértelműen megállapítható, hogy szervesen kapcsolódik azoknak az írásainak a sorába, amelyeket Rákosi Jenő 1915 októberében a Budapesti Hírlapban Dunántúli álnéven megindított goromba sajtótámadásai (Budapesti Hírlap 1915. okt. 14., okt. 20., nov. 4., nov. 9., nov. 12., nov. 16. stb) váltottak ki a költőből. Ady kezdetben higgadtan és tárgyilagosan reagált Rákosi rosszindulatú támadásaira (1. Levél Móricz Zsigmondhoz — Világ 1915. okt. 17. Ady Endre nyilatkozata — Budapesti Hírlap 1915. nov. 14. Ady Endre nyilatkozata — Világ 1915. nov. 21.)

A vitába egyre többen kezdtek bekapcsolódni, s egyre hevesebb méreteket is öltött. Amikor Rákosi Jenő Adynak már a legszemélyesebb ügyeit is gátlástalanul kitergette, a költő sem türtőztette magát és egy goromba hangú cikkben írta meg a maga válaszát. E cikket be is küldte a Világ szerkesztőségébe, amit azonban Purjesz Lajos már nem volt hajlandó közölni lapjában. Bölöni György, mint a Világ akkori munkatársa erre vonatkozóan a következőket írja:¹

„A „Világ” eleinte szívesen vállalta a vitát, melyet Rákosi Jenő támadásai vertek. Egyszer azonban Ady egy rövid, maró és durva nyilatkozattal válaszolt, amint azt a rossz-hiszemű, köntörfalazó „Dunántúli” szerinte meg is érdemelte volna. A „Világ” számára azonban a személyeskedés határvonaláig Ady már eljutott egy régebbi válaszával... Az új Rákosi-vitában azonban a főszerkesztő, Purjesz Lajos nem volt hajlandó közölni Ady kemény sorait, mire Ady sértő üzenettel válaszolt. Lovagias ügy keletkezett a dologból, de békésen intéztük el egyrészt barátom, másrészt szerkesztőm afférját. De ezzel Ady munkássága a „Világ”-nál megszakadt...”

Ezek után azt hiszem, nem fér kétség, hogy Bölöni is a most publikálandó írásról beszél. E felismerés számunkra különösen azért jelentős, mert a fentiek alapján egészen biztosra vehető, hogy Ady a szóban forgó cikket 1915. nov. végén írta és küldte be a „Világ” szerkesztőségébe, ahol a már említett ok miatt nem engedélyezték a megjelenését. Az összerögzülés Ady és Purjesz között valóban komoly lehetett, mert e nevezetes esemény után mindössze három írása jelent meg a „Világ”-ban.

Rákosi Jenőnek

Istenem, ha meggondolom, hogy e miatt a vén, szánalmas, de még mindig elég kárteknőy Rákosi Jenő miatt ma majdnem a „Nyílttér”-ben akartam szólni. Mert már ott tart ez a jóféle, múltas ember, hogy ravasz bomlottságával szinte a „Nyílttér” hajdani mérges nyilatkozóin is tútesz. Azt hiszi, hogy az élet olyan, mint a régi Népszínházban volt, s ezen fölül már családi, legszemélyesebb dolgokba is beleavatkozik. Most ha, első tervem szerint,

¹ Bölöni György: Az igazi Ady 339. p.

„Nyílttér”-ben adnám ezt a választ, ki tudja, hogyan magyarázná ez a lendületesen bomlott ember.

Hibás vagyok egy kicsit: miért nem tudtam hű maradni valamikori fogadalmamhoz, hogy Rákosi Jenővel nem állok szóba. Csak akkor, amikor haldoklása előtt utolszor olvas (mert hírlapokat akkor is olvasni fog) írom meg bűn-lajstromát. Hogy majd akkor írom meg, mit vétkezett ez a fél látású, sanda, sváb mérsáros a magyarság ellen, melyre rászabadították a primitív magyar állami és társadalmi élet balságai.

Csak az menthet engem, hogy a feudális-klerikális Magyarországnak e majdnem tehetséges íródiákja és ügynöke már előttünk és előttem is sokakat kényszerített foglalkozni vele.

Bárcsak — ha már hibába estem — legutóbbi piszkolódo ciklusának legeslegeslő cikkére küldött válaszat a túlzott és neki ki nem járó, meg nem érdemelt izlés, úriság és gavalléria ne hagyatta volna ki a „Nyugat”-ból. Ha akkor e cikkel fejbe kőlintom, — gyanús hajlamai kedvére, — ahogy én őt ismerem, talán megállítom veszett elszilajodásában s környezetének örökös figyelmét szükséges időben hívom föl. Most már azt kezdi hinni, hogy olyan kártékony, mint valaha volt s hogy háborodott szavainak súlya a régi. Holott ő csak régebben volt igazán kártékony s huszonöt év óta Magyarországon minden tiszta, új, szép, haladó és magyar nemzedék-hajtás azzal érkezett: purifikálni kell s Rákosi Jenő félrerugásával kell kezdeni a purifikációt. Szomorú, hogy huszonöt év után ez a levitézlett, ez a magát meghazudtolt új-kuruc még mindig támogatott valaki s hogy a hazafiság és erkölcs fehér tógájával takart korrupció nem kaphatta meg a leszámoló, gyilkos leleplezést.

No, most ez a vén ember a legrettenetesebb világháború idején, azt hiszi, hogy minden progresszívek kiirtása által helyet kap a mennyországban. T. i. azt képzei, hogy a háború az ő számára s kedveltjeinek kedvéért üvölt, dúl és pusztít el bennünket, s hogy az ő olvasói még a régiak: naivak és hívők. Pedig a „Budapesti Hírlap” előfizetői általában, a hívők meg pláne megriktáltak s akik ma Rákosit megértéssel és kedvvel olvassák, azok már csak camorrai bajtársisággal csinálják ezt.

És most Rákosi úrnak s kik általa örülnek kijelentem, hogy vége az aggság-enyhítő harcoknak: én ezzel az úrral, akiről olyan sokat tudok, többé szóba nem állok. Irodalmiakról már régen nem óhajtottam vele diskurálni, de hogy az én magyar patriotizmusomat ez a vén sváb korrigálja, kritikálja: szörnyűség. Figyelmeztetem Rákosi Jenő környezetét, hogy ez elvénhült gyermek kezében hagyni feledni igen nagy kár volt — a nem gyermeknek való kést.

És utoljára még két valamit írok ide: 1/ Minden Rákosiak fölött érzem magamat, mert több és fölöttük vagyok, — 2/ Rákosi Jenő különféle laptartó-gazdái vigyázzanak e vén emberre, mert mostani polemáiban veszedelmesen sűrűn, babonásan, mániákusan — jóslóan! — kerül elő ez a szó: Lipótmező.

Ady Endre

Az előzőhöz hasonló sorsa lehetett a Szabó Dezső: Nincs menekvés c. regényéről írott kritikájának is, amelyet — a kéziratról leolvashatóan — bizonyára a Nyugat-ban akart megjelentetni. Feltétlenül erre vall közvetlenül a cím felett található „Figyelő” autográf megjegyzése. Ismeretes, hogy Ady a Nyugat Figyelő-rovatába szánt írásai előtt a „Figyelő” szót rendszeresen feltüntette. E kritika megírásának a pontos keletkezését sajnos nem ismerjük, de Szabó Dezső könyvének a megjelenéséből arra lehet következtetni, hogy Ady 1918 elején írta a Nyugat számára. Itt azonban bizonyára keménynek és bántónak találták a költő elmarasztaló kritikáját, s mivel a Nyugat szerkesztői feltehetően nem értéktek egyet Ady bírálatával, így ezt nem is publikálták. E feltevést erősíti az a tény is, hogy a Nyugat mégiscsak közölt kritikát a „Nincs menekvés”-ről (Ny. 1918. I. 613. 1.). A kritika írója Fenyő Miksa volt, aki ellentétben Adyval nagy szimpátiával írt Szabó Dezső első regényéről. Mindenestre kár, hogy a közönség nem ismerhette meg korábban Adyval ezt a maga tömörségében is figyelemre méltó bírálatát.

Szabó Dezső könyve

(„Nincs menekvés”, — regény)

Szomorú könyv s írója is írja: „az örök szomjúság nagy szomorúsága panaszol ki belőle.” Hogy a könyv mindenképpen szomorú, ezt egy-két sorral bizonyítani tudom vagy tudhatom. Szomorú, mert persze szépségeket kínál, szomorú, mert nem volt muszály megírni. Szomorú, mert nagy ambíciójú ember kielégülhetetlen szomjúságait árulja el s Szabó Dezsőt mégis kisebbiti.

Én hiszem, hogy ezt a (nem-is-igaz) akarat-betegséget, megspékelten romantikus, családi szörnyőségekkel, Szabó Dezső hitte. De ez az akarat-betegség nem egy századnak az ő betegsége, de valami mindig előfordul s az ő regényében pláne nem is tipikus nyavalya.

Meggyűlt emlékek, emlékezések, csalódások, dühök helyébe Szabó Dezső hajlandó, sőt követelő: eljegyzett, determinált sorsot helyezni. S a mellett Szabó Dezső nem is túlságosan törődik az ő hőisével, akit oktanul halálba visz. De leírja az erdélyi helyeket, miket ismer, embereket, kiket mi már régen jobban ismerünk. Igazán érdekes az ő hasztalan regényhőse, de ki érdekes, nem érdemli meg folytonos és unalmas milieu-szerepeltetését. A hős: érdekes, de közönséges lesz azért, mert az író úgy körül-rajzolja s őt magát mégis úgy meg nem tudja vagy nem akarja rajzolni: fölháborító.

Jó: (hiszen kezdek érteni hozzá) lehetséges egy ilyen ember, de tessék ezt, őt élm állítani s nem költőhangulatokat s hely és társaság-megfigyeléseket.

A Szabó Dezső könyvében nem is a hős a hős, sőt nem is az író, de valami nagy harag. Úgy gondolom, hogy mindenkinek meg akar fizetni, akik amott, lenn, Erdélyben vagy bárhol, vidéken, ő-vele igazságtalankodtak, akik nem ismerték föl őt.

Beszéljünk (így szokás a régi kritikai mód szerint) a regény nyelvezetéről: rossz és nem is új, ahogy Szomory Dezsőnek szokás szemére hányni. Szabó komoly, sőt tanári magyar s ebben a regényében mégis magyarul beszél, de egy kellemetlen magyar nyelven.

Lelkét, hőségét, igazán irodalmi akaratát azonban Szabó Dezsőnek kétségbe-vonni nem lehet. Ő igazán ki akarta lehelni, hogy túl s többhöz jusson, egész régi, megigázott lelkét, de a regénye nem regény, nem jó s csak néha hű s csak néha érdekes, pardon, passziós olvasóknak mindig érdekes, sőt izgató.

Ady Endre

GREZSA FERENC:

JÓZSEF ATTILA KÉZIRATA: A KOZMOSZ ÉNEKE*

A Szabolcsi Miklós szerkesztette József Attila kritikai kiadás a nagy proletárköltő ifjúkori bravúros teljesítményének, a Makón írt szonettkoszorúnak szövegét a Szép Szó 1938. január—februári számának ismeretlen helyről származó közléséből vette át. Ehhez képest nem tekinthető variánsnak a Bálint György-féle kiadás sem: a két szöveg közötti minden eltérés elírásnak, sajtóhibának látszik. (A különbségek viszonylag nagy száma nem lehet ellenérv, hisz az akadémiai kiadás is, bár nagyobb pontossággal dolgozott, nem kevesebb, mint 19 sajtóhibát volt kénytelen javítani a vers szövegén a második sorozatban.) A költő életében csupán a 2. és a 4. szonett jelent meg — újságokban és a Nem én kiáltok kötetben —, valamint a ciklus 5. darabjának ismeretes a kézírata.

Most előkerült a szonettkoszorú teljes kézírata. Baranyi Imréné Kohajda Margit (Hódmezővásárhely) juttatta el hozzám azzal a megjegyzéssel, hogy Könyves-Kolonics Józsefnek, az Espersit János köréhez tartozó irodalompartoló makói ügyvédnek útján jutott hozzá. A jelek azt mutatják, hogy e dokumentum nem azonos azzal, amire Espersit emlékszik, és amit később a kutatók hiába kerestek a hagyatékában: „Nálam van a »Kozmosz éneke« című szonettkoszorúja, a hozzá készült címlappal és négy illusztrációval. Ezt a tizenöt szonettet a legnagyobb magyar szonettírónak, Juhász Gyulának, örök atyjának és bátyjának ajánlotta...” (Espersit János: *Három költő*. Csanád vármegeye tíz évvel Trianon után. Szerk. Vermes Ernő. Gyula 1929. 132—133. 1.) E föltevést támogatja az a tény, hogy a most előkerült kéziratban nincsenek illusztrációk, sem címlap. Perdöntő azonban az, hogy a kritikai kiadás jegyzete szerint a Juhász Gyulához szóló ajánlás keltezése: „Makón, 1923 május 18.”, felírata pedig:

„A melegszívű Költőnek,
a nagyszívű Embernek,
Juhász Gyulának,
aki örök Atyám és Bátyám,
nagy szeretettel és ezzel az ajánlásfélével!”

— ami az újonnan előkerült kéziratban nincs rajta. A szonettkoszorú most talált szövegének keltezése 1923, ami valószínűvé teszi, hogy későbbi keletkezésű, mint az Espersit-hagyatékában volt, pontosabban keltezett kézirat. Erre utal az írás gondossága, pontossága is. Az ajánlás és a 15 szonett fekete tustintával írva selyemzsinórral összefűzött, 25×16 cm méretű vastag lapokon olvasható — minden darab külön lapon. Közvetlenül a főcím után következik az ajánlás (melynek pontos címe: *Juhász Gyulának* :). Helytelen tehát e háromstrófás költeményt kezdősorból alkotott címmel közölni és a ciklus végére tenni, mint ahogy a kritikai kiadás eljár. Minden verssor nagybetűvel kezdődik, ezt is korrigálni kell a későbbi kiadásokban. A 2. és a 4. szonettnek nincs külön címe, a *Nem én kiáltok*-ból a kritikai kiadásba átvett címek csak megbontják a mű egységét; az utolsó szonettet pedig a kézirat szerzője nem a 15. számmal, hanem *Mesterszonett* fölírással látta el.

Az alábbiakban azokat az eltéréseket közlöm, melyek a kritikai kiadás alapszövegéhez képest a kéziratban találhatók:

*

*Szabolcsi Miklós nagy jelentőségű közleményét (Saitos Gyula kézíratai, Itk. 1961 : 6. sz.), mivel e cikk szedése közben jelent meg, sajnos, nem használhattam.

A
KÖZMÖLT ÉNKÉK

- Kézelt közei -

Juhász Gyulának:

Lelked valami különös arda:
Meleg szívűvény öni éjorakában.
Ilyet még ember nem látott soha -
Elszomorodott meg anyhülés.

I mind ifjú fiatal menyasszonyát
Nászán meleg szalk átkokkal fogadja,
Bno meg, ven evedel szívünkön át
Kár az örökélet öleli.

Kjjongra hozom örök koszorúim
- Türemnyole évem legzebb rósa nyila -
Ei méltó, vedd: én kúl a vak borim,
Bátyám, kivádszig emelt edem!

József
Hilaly

M e s t e r s e o n e l t

Külön világot alkotok magam.
Törvénző botyó fűs kumussza telkem,
Tűzszeg-fák állnak illatokkal tellem.
Dühözgő gőzváró engő rajtam.

Tűzkülvilágnak világ-boldogom
A holdas fények rajta, mind ha kerdesem
Világbotyókat az éjjele szőke rétegem,
Több hitem szent, kömpölygő fogam.

A törvénző botyó, mind faradok az esél,
Mind kékül, lehall az éjbe esél,
Mind feledésbe hulló veresorok.

A botyó és világot mind kékültem
Szassagnak gőzváró kék fények, kék
Törvénző botyó a legzsebesen lobog.

Marton, 1923.

Domok
Kül

A
 KOZMOSZ ÉNEKE
 — Szonettkoszorú —
 Juhász Gyulának:

- 3. s. végén gondolatjel.
- 5. s. *ifju*
- 7. s. *Bus*
- 9. s. *koszorúm*
- 11. s. *méltó, vedd:*
- 12. s. végén fölkiáltójel.

1.

- 1. s. végén pont.
- 3. s. *Külön világot alkot minden ember,*
- 4. s. *csak álma, vágya, gondja*
- 8. s. végén fölkiáltójel.
- 10. s. helyesírási hibával: *Egyét*
- 13. s. *Hogy mért virít, bár marja Úr szele,*

2.

- 8. s. *A Szépség jái sügnak át a berken.*
- 9. s. *Alattuk Amor ül, ki mindig éhes;*
- 12. s. *tiszta-Érzés*

3.

- 2. s. végén pont.
- 3. s. *Ugy pompáz rajtuk búbánat pehely,*
- 4. s. *Ha Szomorúság-tél busúl a berken,*
- 6. s. *Karácsonyokra így díszítne jel*
- 8. s. *is, ragyogva*
- 9. s. *titán-gyerek*
- 10. s. — *Kedvvel piroslík tátva-nyitva szájuk,*
- 12. s. *mig*
- 14. s. *zugó*

4.

- 1. s. *zugó*
végén gondolatjel.
- 2. s. *Hangja, mit roppant barlang-viszhang [!] adhat*
- 3. s. *Mély orgonára, és a gondolat-had*
- 5. s. végén vessző.
- 7. s. *(Az építők téglát léglára raknak,*
- 8. s. *Molnárok szíjja [!] suhogón suhan.)*
- 9. s. *S mind robotol, minek?*
- 10. s. *megunják*
- 11. s. — *Izzadt ölükben örület fogan —*
- 13. s. *Műhely-börtönből*
- 14. s. végén pont.

5.

- 9. s. *Csak halk, éjjélutáni éjszakán,*
- 12. s. végén nincs vessző.
- 14. s. *mint ha*

6.

- 1. s. *mint ha*
- 4. s. *Súlyos, meleg szagot, mely égbe terjeng,*
- 5. s. *napsugár ha*
- 6. s. *mámorszín*
végén kettőspont.

- 7. s. *ugy*
- 9. s. *Igy-úgy: örök*
- 10. s. végén pont.
- 11. s. *lidércként ragyog*
- 12. s. *S szépsége, jénye, hideg és balog.*

7.

- 2. s. helyesírási hibával: *menydörög*
- 3. s. végén kettőspont.
- 5. s. *A nagy, ölelő asszonytest esetén*
- 9. s. *ordítás*
- 10. s. *Én — jaj — tudom :*
- 12. s. végén pont.
- 13. s. *Nilus*
- 14. s. *szent, hőmpölygő*

8.

- 1. s. *hitem, szent,*
- 4. s. végén nincs vessző.
- 5. s. *hangja mint*
- 6. s. *Gyertek fürödni hozzám, gyertek!*
- 7. s. végén a felkiáltójel után gondolatjel.
- 10. s. végén nincs vessző.

9.

- 2. s. *kinzó nagy*
- 4. s. *örülten — hátha*
végén fölkiáltójel.
- 5. s. végén nincs vessző.
- 7. s. *szálló mederül*
- 9. s. *mindíg,*
- 10. s. végén nincs pont.
- 12. s. helyesírási hiba: *nemis*
- 13. s. *hevülne*
- 14. s. *kihűl*

10.

- 1. s. *kihűl*
végén gondolatjel.
- 2. s. *Ó szűkösen, de addig bírja ki*
- 3. s. *Napom, amig még Isten is, aki,*
- 5. s. végén nincs vessző.
- 6. s. *A gyöngy szóban a fölösleges y-t áthúzta.*
- 7. s. *tulhajtani)*
- 12. s. *Ujulva. — Isten, szörnyü*

11.

- 3. s. *Beteg csucsára*
- 6. s. *Koldús-jekély*
- 8. s. *meleg, szép*
- 9. s. végén kettőspont.
- 10. s. *Világbékesség.*
- 11. s. *éhen — döglődő*
- 12. s. *Uj-izmu sasként Titok-csúcs jele :*
- 13. s. *Miért az Én? és végtelen jele —*

12.

- 2. s. *atóm az Ősbe*
- 3. s. *szabadul,*
- 10. s. *lelkek*
- 11. s. végén kettőspont.
- 12. s. *kárognak és*
- 14. s. *Igazságnak gyujtván hűs jényt, az Ūrnek.*

13.

1. s. *Igazságnak gyujtván hüs jényt, az Ürnek*
2. s. *(Mert az Igazság : Élet és az Út,*
4. s. *mini ha*
8. s. *maróra keserülnek)*
11. s. *mérhetlen*
13. s. *ám hogy*

14.

4. s. *szaga, meg*
5. s. *marc* szókezdet a *Se* szó után áthúzva.
ugy
7. s. Íráshiba: *észak-szark*
végén a vessző áthúzva.
9. s. *A Békesség-Noé szivembe jöjjön :*
10. s. *A zug szó ékezte* áthúzva.
11. s. *keserűség-vulkán*
12. s. *A szitokkal* szó után a *folv* szókezdet áthúzva.
végén kettőspont.

Mesterszonett

3. s. *Szépség-fák állnak illatokkal telten.*
4. s. *zugó*
6. s. *mint ha*
7. s. végén vessző.
12. s. végén vessző.
13. s. *Igazságnak gyujtván hüs jényt, az Ürnek,*

*

Egy-két — már megjelölt — helyesírási és elírási hibától eltekintve a kézirat szövege épebb, pontosabb, mint a kritikai kiadásé. A magánhangzók hosszúsága és rövidsége, valamint a szótagtoldás és szótagkiesés (pl. mérhetetlen — mérhetlen) tekintetében sokkal jobban simul a költemény ritmusához; következetesebben alkalmazza a szimbólumok adys, nagybetűs írásmódját; a kor helyesírásának megfelelően a mondatkapcsoló és elől elhagyja a vesszőt, az interpunkciók használata szempontjából is precízebb. Vannak azonban arra is példák, hogy az újonnan felfedezett kézirat több helyen megvilágítja a vers egyes, eddig értelmetlennek hitt kifejezéseit (így pl. a 13. szonettben a *marokra keserülnek* helyett a *maróra keserülnek*). Másrészt ez az egyetlen, a költő életében keletkezett és ma ismert, összefüggő szövege a szonettkoszorúnak, *indokolt tehát, hogy az elkövetkezendő kiadásokban ez szerepeljen főszovegeként*. Sőt még azt is meg lehetne fontolni, van-e értelme a 2. és a 4. szonett esetében a *Nem én kiáltok* szövegét alapszövegnek tekinteni: e két versben József Attila olyan változtatásokat tett, amelyek az egész szonettkoszorú stílusának ellentmondanak (pl. a nagybetűs szimbólumok irtása stb.). Nem lenne-e helyesebb a további kiadásokban *A Kozmosz énekét* teljes egészében a kézirat alapján közölni, a kérdéses 2 darabot pedig, külön címmel és a költő javításaival — az időrend megfelelő helyén újra szerepeltetni? Az utolsó megjelenés kétségtelen, de vajon nem fontosabb-e ennél ilyen 15 szonettből álló ciklusban az egységesség?

E néhány adattal mindmáig legnagyobb proletárváltónk szövegeinek gondozásához kívántunk hozzájárulni.

ÉDER ZOLTÁN

ADALÉKOK BABITS ÚJPESTI ÉS BUDAPESTI KÖZÉPISKOLAI TANÁRSÁGÁNAK ÉVEIHEZ

Gulyás Pál a szóban forgó évek legfontosabb adatait 1939-ben összegyűjtötte, és a következőkben foglalta össze: Fogarásról „1911. VII. 27. saját kérelmére az újpesti, 1912. XI. 15. pedig a bpi X. ker. tisztviselőtelepi gimn.-hoz helyezték át. Az 1914—15. tanévre szabadságot kapott, de a háborús viszonyok következtében beállt tanárhiánnyra való tekintettel szabadságáról lemondott. A tisztviselőtelepi főgimn. Széchenyi-önképzőkörének 1913. IX. — 1916. I. volt a vezetője. 1916. II. 1. berendelték a bpvideki tankerületi főigazgatóságához. 1916./8 a VI. ker. főgimn.-ban tanított.”¹ Feltűnő, hogy a lényegben pontosnak mondható adatok figyelmen kívül hagyásával, az irodalomban lépten-nyomon téves közlésekkel találkozunk. Így Sárközi György a következőket írja: „1917-ben Babits Mihály, aki egy nemzetnek volt nevelője, le kellett hogy mondjon tanári állásáról.”² „A magyar irodalom kincsesházá”-ban azt olvashatjuk, hogy „1917. óta csak az irodalomnak él . . .”³ Ugyanezt találjuk Várkonyi Nándor könyvében is: „1917. után csak az irodalomnak élt.”⁴ Pintér Jenő tud ugyan arról, hogy Babits az újpesti és tisztviselőtelepi gimnázium után a Munkácsy utcai gimnáziumban is tanított, az évszámokban azonban téved. Azt állítja, hogy Babits gimnáziumi tanári működése 1916-ig tartott, majd „Tizenkét évi állami szolgálat után visszavonult az iskolától és teljesen írói hivatásának élt”.⁵ Nem állja meg a helyét ez a feljegyzése sem: „1917—1919. — Nyugalmozott állami tanár . . .”⁶ Für István irodalomtörténetében a következő van: „1911—16: Újpesten, majd Budapesten tanít. 1917-ben lemond tanári állásáról.”⁷ Belia György csak arról tesz említést, hogy „1911-től 1916-ig Újpesten, illetve a tisztviselőtelepi gimnáziumban tanárkodik.” Szerinte „Játszottam a kezével” című verse miatt felettes iskolaügyi hatóságai fegyelmi eljárást indítottak ellene . . .”⁸ Ezek a téves megállapítások feltehetőleg Szerb Antal magyar irodalomtörténetére nyúlnak vissza, ahol ez áll: „1917-ben nyugdíjaztatását kéri és csak az irodalomnak él.”⁹ És: „A világháború alatt pacifista versei miatt több összetűzése támad felettes hatóságaival.”¹⁰

Az alábbiakban a megmaradt iskolai értesítők, tantestületi jegyzőkönyvek, irattári akták és iktatókönyvek alapján Babits újpesti és budapesti, 1911-től 1918-ig tartó tanári működésének főbb eseményeit adjuk elő. Egyéb forrást csak akkor használunk fel, ha az említettek kétséget hagynak maguk után és kiegészítésre szorulnak.

Újpest
1911—1912

Újpestre 1911 nyarán helyezték Fogarásról. Az áthelyezést tartalmazó miniszteri rendelet kelte július 27.¹¹ Hendel Ödön, Babits újpesti tanártársa a következőket írja áthelyezé-

¹ Magyar írók élete és munkái I. köt. Bp. 1939. 954. l.

² Hol élt Babits Mihály? Babits emlékkönyv. Nyugat kiadása é. n. (Bp. 1941.) 219. l.

³ Szerk. Alszeghy Zsolt és Baránszky-Jób László. Athenaeum é. n. (Bp. 1941.) 424. l.

⁴ Az újabb magyar irodalom története, 1880—1940. Bp. 1942. 200. l.

⁵ Századunk magyar irodalma. A magyar irodalom a XX. sz. első harmadában. Bp. 1943. 691. l.

⁶ Ih. 693. l.

⁷ A magyar irodalom országútján. Szerk. dr. Für István Szeged 1948. Szukits Könyvesbolt Főbizománya II. rész 201. l.

⁸ Babits Mihály válogatott versei. Az életrajz Belia György munkája. Móra Ferenc Könyvkiadó. Bp. 1957. 252. l.

⁹ Szerb Antal, Magyar Irodalomtörténet. Erdélyi Szépművés Céh Cluj-Kolozsvár, 1934. II. köt. 195. l. Legújabb (111.) kiadása (Magvető Könyvkiadó. Bp. 1958. 252. l.) változtatás nélkül közli ezeket az adatokat.

¹⁰ Uo.

¹¹ Az újpesti m. kir. állami főgimnázium értesítője (a továbbiakban: Értesítő) az 1911—1912. tanévről. 18—19. l.

séről: „Frencz Géza külföldi tanulmányút céljából egy évi szabadságot, azonfelül 1800 korona ösztöndíjat kapott. Megürült tanszékére a minisztérium Babits Mihályt, a kiváló poétát helyezte át Fogarásról. Nem kicsinyíthetem őt azzal, hogy hangsúlyozzam: minő szerencse érte ezzel iskolánkat.”¹² Babits augusztus végén jelent meg az újpesti gimnáziumban. Mint az értekezleti jegyzőkönyv mutatja, augusztus 29-én már biztosan ott volt. Ezen a napon tartották ugyanis az „alakuól tanácskozmányt”.¹³ A tanítás azonban nem kezdődött meg rendes időben. A szeptember 9-i értekezleten az igazgató, Klíma Lajos előadja, hogy a városban fenyegető kolera-veszedelem miatt „a városi vészbizottság szept. 1-től 10-ig úgy a beiratást, mint a tanítást eltiltotta”.¹⁴ A tanítás végül is a felső osztályosok számára október 10-én, az alsók számára pedig október 23-án indult meg.¹⁵ Babits a felső osztályokban tanított. Mégpedig az V., VI., VII. és VIII. osztályban magyart, a VII. osztályban latint, összesen heti 17 órában. A VII. osztály főnöke volt. Ezenkívül ő vezette az iskola önképzőkörét. Lakása: Rákospalota, Fő út 2.¹⁶

A jegyzőkönyvből tudomást szerezhetünk az értekezleteken történt hozzászólásairól. December 14-én dr. Fischer Izidor tanártársa arról tartott előadást, mi módon lehetne a középiskola és az elemi iskola közt létező űrt áthidalni. Az előadó megoldásul a progimnázium intézményét ajánlja. Ezt az intézményt a harmadik elemi végzetek számára állítanak fel, benne tanítók és tanárok egyenes tanítáának. Az igazgató felszólalásában helyteleníti a progimnázium gondolatát, és a probléma megoldására más utakat javasol. „A javaslatok felett megindult vitában Babits Mihály Fischer Izidor dr.-nak amaz új eszméjét üdvözli örömmel, mely az elemi és középiskola szorosabb kapcsolatát teremtené meg. Erre szerinte alkalmasabb a progimnázium intézménye.”¹⁷ Egyéni felfogásnak ad hangot Babits másik megnyilatkozása. A meglazult fegyelem helyreállítására dr. Fischer Izidor azt indítványozza, hogy a kijelölt hetesek kötelessége legyen jelenteni a fegyelmezetlenkedőket az osztályfőnököknek. „Babits Mihály állandó hetes kijelölését nem tartja helyesnek, mivel ez a spici rendszernek vetethné meg alapját.”¹⁸ A február 7-i értekezleten Babits a kötelező magánolvasmányok szaporítására és kiegészítésére tesz javaslatot, amihez a tanári kar hozzá is járul.¹⁹

A május 25-i jegyzőkönyv a főigazgató, „méltóságos Spítkó Lajos, kir. tanácsos” látogatásáról szól. Babits latin órájáról többek közt a következő véleményt olvashatjuk: „A VII.-ben is új tanár van, ki buzgó, hozzáértő; egyéb helyes dolog mellett kiemeli az igen gondos jegyzetes füzeteket.”²⁰ És a magyar tanításáról: „Az V.-ben is szakavatott tanár tanít. Helyesli elnök egyebek közt az írásban való vázlatkészítést.”²¹ Helyteleníti azonban, hogy Babits a felelőknek nem ír be osztályzatot. „Nem fogadható el, hogy a tanár a főfelelőknek sem ír kalkulust.”²²

Az 1912—1913-as tanévet Babits az újpesti gimnáziumban kezdi el. Jelen van az augusztus 29-i alakuló értekezleten.²³ Ismét őt bizza meg az igazgató az önképzőkör vezetésével. A tantárgyfelosztásban számára változások történnek. Új osztályfőnökséget kap, az I.a osztályt. Ebben és a VIII. osztályban tanítja a latint és a magyar nyelvet, összesen heti 18 órában.²⁴

Közben azonban megérkezik az október 26-án kelt miniszteri rendelet, mely a X. kerületi tisztviselőtelepi főgimnáziumot jelöli meg új helyének. Újpesten november 15-ig tanít.²⁵ Az újpesti értesítő a következőképp méltatja a távozó Babits Mihályt: „Babits Mihály r. tanárt a nm. minisztérium az újpesti állami főgimnáziumból bp-i X. ker. tisztviselőtelepi áll. főgimnáziumhoz saját kérelmére áthelyezte. E kiváló tehetségű, páratlan szorgalmú, s hivatását példásan teljesítő tanár távozását az intézettől őszinte szívvel sajnáljuk. Erős egyénisége, mélyen s melegen érző szíve maradandó nyomokat hagyott maga után tanártársai és a tanulóifjúság lelkében.”²⁶ Hendl Ödön pedig a gimnázium krónikájában így emlékezik meg róla: „Frencz Géza tanulmányútjáról visszatérve, újra elfoglalta tanszékét. Ellenben az egész intézet őszinte sajnálatára az év kezdetén meg kellett válnunk Babits Mihálytól, kit a minisztérium a budapesti tisztviselőtelepi főgimnáziumhoz helyezett át. Szükségtelen erősítgetnem,

¹² Az újpesti főgimnázium krónikája. Az intézet első jubileumára írta: Hendl Ödön. Értesítő: 1914—1915. 36. l.

¹³ Értekezleti jegyzőkönyvek (a továbbiakban: Jegyzőkönyv) 1911—1912. Található a Bp. IV. ker. Könyves Kálmán Gimnázium irattárában.

¹⁴ Jegyzőkönyv 1911. szept. 9.

¹⁵ Értesítő 1911—1912. 12. l.

¹⁶ Uo. 5. és 8. l.

¹⁷ Jegyzőkönyv 1911. dec. 14.

¹⁸ Uo. 1912. jan. 11.

¹⁹ Uo. 1912. febr. 7.

²⁰ Uo. 1912. máj. 25.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ Jegyzőkönyv. 1912. aug. 29.

²⁴ Értesítő. 1912—1913. 5. l.

²⁵ Uo. 1912—13. 5. 17, 20. l.

²⁶ Uo. 1912—13. 17. l.

milyen mély nyomokat hagyott az ő tanítása és önképzőkori vezetése intézetünk életében. Viszont örömmel kell kiemelnünk, hogy újpesti időzése alatt írói munkássága eredményekben dús volt. Itt készült műveinek mindenestre legszebb virága Dante Infernojának magyar fordítása volt, amellyel a nagy olasz költőt először vezette be méltóképpen a magyar irodalomba. Miután tanszékére pályázatot hirdetett a minisztérium, óráinak ellátására dr. Tóth Gyula okleveles tanárt alkalmazták óradíjként, és utódját csak januárban jelölték ki Szalkay Alfonz szolnoki főgimnáziumi tanár személyében.²⁷

Tisztviselőtelep 1912—1913

Babits már az előző tanév végén kérhette áthelyezését. A tisztviselőtelepi gimnáziumban szükségessé vált új tanerők alkalmazása, mert ebben az iskolaévben új párhuzamos osztály indult. A szükségletet a tanév elején a III. kerületi gimnázium tanári karából fedezték, ahol egy párhuzamos osztály megszűnt. Néhány hónapi szolgálat után e tanárokat azonban a minisztérium visszahelyezte előző iskolájukhoz. Ekkor került helyükbe Babits és Kovalik Antal.²⁸ Új helyén az I. c. osztály főnöke lett. Osztályában a magyar és latin nyelvet, továbbá a IV. b osztályban a magyart, a VIII. osztályban pedig a görögptóli irodalmat tanította. Heti óraszámja 17 volt. Újlakása: X. ker. Szabóky u. 54.²⁹ Egyéb iskolai tevékenységet a források nem árulnak el.

Az 1913—1914-es iskolai évben lényegében az előző évben átvett osztályokat vitte tovább. A leérettsgizett VIII. osztály helyett az V. osztályban tanította a görögptóli irodalmat. Munkabeosztása tehát a következőképp alakult: a II. c osztály főnöke volt, ebben tanította a magyart és a latint, az V. osztályban a magyart és a görögptóliót. Új munkakört is kapott: megbízták a Széchenyi-önképzőkör vezetésével.³⁰

Szeptemberben az első félévi módszeres értekezleten a tantestület egyebek közt a főigazgató által megjelölt témáról: „a latin nyelv tanításának akadályairól és a dolgon való segítség módjairól” folytatott eszmecserét.³¹ Az első hozzászóló, dr. Nógrádi László szerint a latin tanítás eredménytelen, a társadalom és az ifjúság szükségtelennek tartja; helytelen, hogy már az első osztályban kezdik, amikor a tanuló még saját anyanyelvével sincs tisztában. Ezért Nógrádi az ötödik osztálytól való kezdés és a fakultatív jelleg mellett foglal állást. „Babits Mihály tagadja a latin tanítás eredménytelenségét, de nagy akadályt lát a tanulók nagy tömegében valamint a tanárok jórészeinek gyöngé latiniségében; kisebb osztályokban és jobb tanárok biztosan érnének el eredményt, melyet mai kultúrshükségletünk is kíván.”³² A többi hozzászóló egyrészt nem látja nagyobbnak az eredménytelenséget, mint a többi tárgyaknál, másrészt azt tartja célravezetőnek, hogy ha a latint a harmadik, illetőleg az ötödik osztályban kezdik csak tanítani. Az igazgató, Gaal Mózes Babits hozzászólásának szellemében foglalja össze a vitát, egyetértve ugyanakkor az ötödik osztálytól való kezdés gondolatával.

Áprilisban „Nagys. Feszt Aladár kir. tanácsos, tank. kir. főigazgató” elnöklete alatt tartott értekezletet a tanári kar. Az elnök az iskolában tett látogatásairól számol be. Babitsnál latin órát látogatott a II. c-ben. Előrebocsátja, hogy a sokat hangoztatott latin tanítás eredménytelenséggel szemben az ő kerületében gyakran lát eredményeket. Babits latin órájáról a következőket mondja: „A II. c-ben a Liber Sexti Castra olvasmánya alapján beszédgyakorlatokkal és mondatalkításokkal foglalkoztak; a módszer jó volt, a tanulókat a tanár állandóan foglalkoztatta. Az eredmény szemmel látható.”³³ Önképzőkori munkájáról pedig így nyilatkozik a főigazgató: „A Széchenyi-kör vezetését ebben az évben Babits Mihály tanárra bízta az igazgató. A működése igen sok oldalú és minden irányban kiegészíti a tanártestület munkáját.”³⁴

Az április 15-én tartott rendkívüli értekezleten az igazgató a tantestület elé terjeszti, hogy Babits egy évi, ösztöndíj nélküli szabadságért folyamodik a miniszterhez. Az igazgató és a testület „a legmelegebb pártolásra ajánlja a folyamodványt”.³⁵

1914—1915. A háború első éve, érzeteti hatását az iskolában is. Babits erre az évre szabadságot kapott, de arról a nehéz helyzetre való tekintettel lemondott. Az igazgató, Gaal

²⁷ Uo. 1914—15. 37. l.

²⁸ A budapesti X. ker. tisztviselőtelepi m. kir. áll. főgimnázium értesítője (az alábbiakban: Értesítő II.) 1912—1913. 36. l.

²⁹ Uo. 1912—1913. 50. l.

³⁰ Uo. 1913—1914. 13. l.

³¹ A tisztviselőtelepi gimnázium jegyzőkönyvének házi példánya: 1913. szept. 10. Bp. I. sz. áll. levéltár.

³² Uo.

³³ Uo. 1914. ápr. 3.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo. 1914. ápr. 15.

Mózes a következőket jegyzi fel az értesítőbe: „Ki kell emelnem Babits Mihály r. tanár ügy-buzgalmát is, aki a számára engedélyezett egy évi szabadságról önként lemondott, s beállott a megfogyatkozott sorok közé, hogy velünk dolgozzék.”³⁶ A hadbavonult tanárok óráit is az itthonmaradottaknak kellett ellátniok. Babits órabeosztása csaknem teljesen megváltozott, sőt szaktárgyain kívül még történelmet is kellett tanítania. Az V. b osztályfőnöke lett, itt a latin, történelem és görögptőló órákat látta el, az V.a-ban ugyancsak a görögptőlót, a VI.-ban a magyart és a görögptőlót, továbbá március 15-ig a VII.-ben a történelmet, március 15-től pedig a VI.-ban a latint tanította: összesen március 15-ig heti 17, március 15-től heti 18 órában.³⁷ Az V. osztály történelmi anyaga „A keleti népeknek, a görögöknek és rómaiaknak története, megfelelő költői művekből és történetírókból vett szemelvények bevonásával”³⁸ nem jelentett külön gondot az antik kultúrában oly otthonos költőnek. A VII. osztályban a történelem tanítása — mint nem történelem szakosnak — már többletmunkával járhatott. Ennek az osztálynak az anyagát ugyanis a következőkben foglalja össze az értesítő: „Az abszolút királyság és az alkotmányos államhatalom kialakulása a XVII. században: Franciaország, Anglia, Habsburgok monarchiája, északi hatalmak. A felvilágosodás politikai, szellemi, gazdasági mozgalmái. Anglia és Északamerika, Franciaország, Habsburg monarchia, Oroszország. A francia forradalom és a császárság kora. A XIX. század alkotmányos, nemzeti és társadalmi alakulásai.”³⁹ Bizonyára ezért kapta március 15-től a VII. osztály történelme helyett a VI. osztály latinját. — Mindezeket kívül továbbra is ő vezette az önképzőkör munkáját.⁴⁰

Az 1915—1916-os tanévben öt ért támadások következtében tanári működése félbeszakad 1916 februártól 1916 novemberig. Az 1915—1916-os értesítőben a tanárok munkabeosztását feltüntető lajstromban már nem szerepel a neve. Az értesítőből kiténik, hogy február 1-én az intézettől megvált, más munkakörbe helyezték, s helyére ideiglenesen dr. Alszeghy Zsolt, a III. kerületi főgimnázium tanára jött.⁴¹ Alszeghy órarendjéből rekonstruálhatjuk Babits ez évi iskolai elfoglaltságát. Eszerint az V.-ben a latint, a VI. b-ben és a VII.-ben a magyart és latint tanította heti 18 órában.⁴² Ő irányította az önképzőkör munkáját is február 1-ig; távozása után ezt a munkakört az igazgató vette át.⁴³

Babits távozása a tisztviselőtelepi gimnáziumból Rákosi Jenő ismert támadásának volt a folyománya. Annak a szerteágazó harcnak, mely 1915 őszén több budapesti lap hasábján folyt le, részleteire nem térünk ki. Rákosi Babitsot hazafiatlansággal vádolta *Játszottam a kezével* c. verse utolsó sorai miatt. Támadásának végső kicsengése az volt, hogy olyan magyar tanárra, aki a királyt és a nemzeti érzés szimbólumát, a lobogót gyalazza — akkor, amikor ezek ontják véréket a hazáért — nem lehet rábíznai a magyar ifjúság nevelését. Támadása különösen az ellen irányult, hogy ily vers szerzője vezesse az iskolai önképzőkör munkáját. Mindez Babits személyi ügye lett volna. „Dunántúli” (Rákosi támadó cikkeit a Budapesti Hírlapban ezen az álnéven írta) újabb „levelében” azonban messzemenő következtetéseket vont a vele együtt működő tanárokról, sőt általában az egész magyar tanárságra is. A tisztviselőtelepi gimnázium testülete néhány tanár kívánságára tanári értekezlet elé vitte az ügyet. Az értekezlet célja az volt, hogy Babitsot, aki addig a támadásokra nem felelt, felkérjék, hogy a sajtóban közzétett nyilatkozattal válaszoljon a támadás írójának.

Az értekezlet jegyzőkönyvének egy — külön ivekre írt — példánya, amelynek szövegét az alábbiakban teljes terjedelemben közöljük, fennmaradt, és most a tisztviselőtelepi gimnázium utóda, a mai Széchenyi gimnázium őrzi. Ebből a jegyzőkönyvből először is az derül ki, hogy az értekezletet a tanári kar egy kisebb részének⁴⁴ a kívánságára hívták össze. Várdai Béla tanár bevezető szavaiból, aki a rendkívüli értekezlet összehívását indokolja, úgy tűnik, mintha ezt a kisebbséget is egészében a jóindulat vezette volna: a felkavart nyugtalanságot akarta lecsendesíteni, a tanári testület jóhírért megővni; s Babits helyzetén is könnyíteni szándékozott, semmint kellemetlenséget okozni neki. Figyelemre méltó annak hangsúlyozása, hogy nem akarják Babits költői szabadságát megsérteni; továbbá az a körülmény, hogy a teendő nyilatkozat megszövegezését teljesen rábízzák. Ezekben egyéniségének, önérzetének tiszteltbentartása látszik. Az értekezlet léghőre az adott helyzetben a legkedvezőbb Babits számára. Így érezhette ő is, hiszen a nyilatkozatot habozás nélkül kész volt megtenni.

Ebbe a léghőre a nacionalista-soviniszta Kőszegi (és Kinnach) vegyített disszonáns hangokat. Maga Kőszegi később, az ellenforradalmi korszak idején megjelentetett szélső-

³⁶ Értesítő II. 1914—1915. 13. I.

³⁷ Uo. 15. I.

³⁸ Uo. 31. I.

³⁹ Uo. 35. I.

⁴⁰ Uo. 15. I.

⁴¹ Uo. 1915—1916. 24. és 38. I. 1.

⁴² Uo. 41—42. I.

⁴³ Uo.

⁴⁴ A tantestület létszáma 24 volt. L.: Értesítő II. 1915—1916. 41—4. I.

jobboldali „esztétikai” szennyiratóban⁴⁵ — amelynek címe is jellemzően vall rá — Babitsot támadva, hivatkozik a „defetista kis-ujjas vers”-re, és elárulja az ügyben tanúsított magatartásának indítékait a szóban forgó konferencián és azon túlmenően is. „Annakidején elítéltem, ugyancsak hangosan, e verséért és egyéb defetistaságáért, mint tanártársa nyílt konferencián adva be írásbeli tiltakozásokat — jellemes, bátor Kinnach Ödön kollégámmal együtt — s így én őt, különben is feltűnően nyilvános ügyéért, nem »denunciáltam«. S mégis az utóbbit terjesztik rólam Babits szabad gondolkozó és szabad lelkiismeretű barátai... (Babits) önmagát is belesodorta egy oly állításba, hogy hát én őt azért kritizálom, mert hiába kértem tőle verseimnek helyet a Nyugatban. Ő maga jelentette ki azon az emlékezetes konferencián, hogy nem igaz, hogy én ilyesmit kértem volna tőle. Egyébként is sok más folyóirat, előkelő külföldiek is, fogadtak már el tőlem cikket.” Kőszegi ezen sorainak olvastán joggal merülhet fel bennünk az az alapos gyanú, hogy az értekezlet után külön is „denunciálhatta” Babitsot, s talán ez a feljelentés volt végső oka annak, hogy a költőnek később távoznia kellett az iskolából. Arra is fény derül, hogy Kőszegit sértett hiúsága is, amiért versei nem kaptak helyet a Nyugatban, készítette Babits támadására. Így értjük meg a jegyzőkönyvben olvasható azt a kitételét is, hogy ő „az ifjúság elé kerülő folyóiratba ilyet nem írna”.

Kőszegi és Kinnach ellenséges magatartásával azonban a tantestület nem azonosítja magát. Az ügy elsímításában természetesen főszerepe az elnöklő igazgatónak van. Jóindulatára következtethetünk Kőszeginek a jegyzőkönyv aláírásakor tett megjegyzéséből, amikor az igazgató „garantáló szavá”-ról tesz említést. De az egész értekezlet levezetésében is látszik jóindulatú irányítása. Nyilván nem térhetett ki az értekezlet összehívása elől, de a legkedvezőbb megoldást választotta. Ehhez mindvégig ragaszkodik is. Szinte semmibe véve Kőszegi beadványát, figyelmen kívül hagyva Babitsnak Kőszegi beadványára válaszul önértetes felszólalását is, azzal zárja az értekezletet, hogy az elérte célját, minthogy Babits hajlandó nyilatkozottáit. A Babits ellen irányuló, Kőszegi és Kinnach által reklamált hozzászólások is az ő közbelépésére maradhattak ki a jegyzőkönyvből. A jegyzőkönyvek házi példányában⁴⁶ pedig nyoma sincs ennek az értekezletnek. Babitsnak tehát — az idézett irodalomtörténeti megállapításokkal ellentétben — felettes hatóságaival nem támadt összeütközése. Gaal Mózes, az igazgatója, ebben az időben a legtekintélyesebb tanügyi emberek egyike volt, az Országos Középiskolai Tanáregyesület igazgatóságának tagja, a rövid idő múlva bekövetkező főigazgatói kinevezés várományosa...

A jegyzőkönyv teljes szövege egyébként a következő:

Ad 170
1915/6

Jegyzőkönyv

felvétel a bpesti X. tisztviselőtelepi áll. főgimn. tanártestületének 1915. nov. 5.- és 6.-án tartott rendkívüli tanácskozásáról.

Jelen vannak Gaal Mózes igazgató elnöklete alatt az egész tanártestület. Az első napon Babits Mihály hiányzik.

Az igazgató megnyitván az értekezletet a jegyzőkönyv vezetésére Vinkler Józsefet kéri fel. Jelenti, hogy a r. kívüli tanácskozást 7. r. tanár kérésére hívta össze „Babits Mihály nyilatkozataival szemben való vélemény” tárgyában. Ezért nem kapott Babits az értekezletre meghívást.

Várdai Béla az értekezletet kérők nevében indokolja a r. kívüli értekezlet kérését. — Nem a Babits ismert verséről akarnak tanácskozást, és nem annak tartalmával, magyarázatával akarnak foglalkozni. Ez írói dolog. Kétségtelen azonban, hogy, mint a szónoklat, a vers is dokumentuma az emberi elmének, amely ha a nyilvánosság elé kerül, mindenféle megbeszélésnek, magyarázásnak lehet a tárgya. Ez történt ezzel a bizonyos verssel is. Legújában igen éles bírálat tárgyává tétetett a Budapesti Hírlapban, tehát a nagy nyilvánosság előtt. Dunántúli következtetést vont a versből a költő jellemére. E következtetés vejele az, hogy ezen vers alapján kétség férhet az illető tanári munkásságának a hazafiasságához.

Minden magyar tanár becsülete épségének egyik része, hogy nemcsak a hazafiassága, hanem annak még a híre is intakt legyen. Annál a közösségnél fogva pedig, amelyben a tanártestület Babitscsal van, ő a tanártestület becsületének, jó hírnevének is egyrészt hordozza, tehát a vád, a gyanúsítás az egész testületet is éri. Kötelességüknek tartották tehát ezen gyűlés összehívását kérni, hogy Babits Mihály kollégájukat — anélkül, hogy ezzel az ő írói, költői szabadságába beleavatkozni akarnának — fölkerjék, hogy a nagy nyilvánosság előtt ez ügy-

⁴⁵ Kőszegi László: Esztétikai megtisztulásunk, Különös tekintettel a haladás betegeire és főlöseges forradalmak híveire, Pátria Bp. 1924. Az idézett rész a 64. lapról való.

⁴⁶ L.: Bp. I. sz. Áll. Levéltár

ben nyilatkozatot tegyen. Hogy hogyan és milyen szellemben, ez teljesen az ő joga és ügye. Csak azon esetben lenne ez tanári közügy, ha ő ezt a nyilatkozatot meg nem tenné.

Gaal igazgató, Böhm, Széky, Kimnach, Nógrádi, Dienes tanárok hozzászólása után az értekezlet elhatározza, hogy Babitsot ilyen nyilatkozatiételre fölkeri s őt erről értesíti. Kőszegi László, mivel őt a kérdés ilyen megoldása ki nem elégíti s meg nem nyugtatja, a maga nevében, felelőssége teljes tudatában, egy nyilatkozatot olvas fel, amelynek a jegyzőkönyvhöz való csatolását kéri.

Igazgató ezután az értekezlet folytatását másnapra halasztja, amikor majd Babits is jelen lesz.

A másnapi folytatólagos ülésen az igazgató fölolvastatja az értekezlet lefolyásának jegyzőkönyvét s a tanártestület határozatát.

Babits felszólalásában kijelenti, hogy, ha a testület kívánja, ő a kért nyilatkozatot megteszi. Hozzáfűzi ehhez annak a sajnálatnak a kifejezését, hogy miatta, szavainak félre magyarázása folytán, akár közvetve, akár közvetlenül kellemetlen érzéseket okozott kollégáinak. Kéri a bocsánatot amiatt is, hogyha néha a tanári szobában, a vita hevében elhangzott szavak őket érzésükben, személyükben sérthették volna. Soha sértő szándékkal nem szólt. A tanári hivatást senki sem becsüli nála többre.

Ezek az évek sok szomorú érzést váltanak ki az emberből, nem csoda, ha az ember szangvinizmusa vagy temperamentuma folytán elragadtatja magát. De azt hiszi, nincs talán senki, aki szavait sértőnek, vagy komolyan megfontoltaknak vehette volna.

Kőszegi szólal fel. Azt hiszi, hogy nemcsak egy ember magyarázta félre Babits szavait, hanem igen sokan az országban. Háborús időben tudnia kell minden magyar tanárnak, hogy mit lehet és szabad írni a lapba. Ami a tanári hivatás megbecsülését illeti, ő azt másképpen becsüli meg, mint Babits. Ő az ifjúság elé kerülő folyóiratba ilyet nem írna. Olyan kérdésben, amely állandóan betölti az ember lelkét, nem lehet csak úgy beszélni, hogy „a vita hevében megesett dolgok”. Itt egy nagy érzésről van szó: a saját érdekeink érzéséről. És itt nem személyi hajszáról van szó. Ragaszkodik beadványához.

Babits azt hiszi, hogy ezután a maga részéről erkölcsi lehetetlenség volna, hogy az ügy hírlapilag intéztessék el s a maga részéről is kéri az igazgatót Kőszegi beadványának felterjesztésére.

Dienes szólal fel. Minthogy Kőszegi beadványa őt is érinti, fölolvasson egy nyilatkozatot, amelynek a jegyzőkönyvhöz való mellékelését kéri.

Az értekezlet, többek hozzászólása után, az értekezlet célját, azzal, hogy Babits nyilatkozatiételre hajlandó, elintéztettnak látja.

Kimnach és Kőszegi újabb felszólalásukban a Kőszegi-féle írásos beadvány esetleges mellőzését a Babits teendő nyilatkozatától tesszik függővé.

Ezután igazgató az értekezletet bezárja.

K. m. f.

Gaal Mózes
igazgató

Széky István Babits Mihály
olvashatatlan aláírás
Martos János

Vinkler József
az értekezlet jegyzője
olvashatatlan aláírás
Böhm József
dr. Várdai Béla
dr. Fögel József

Aláírom, de azzal a megjegyzéssel, hogy több részlet kimaradt, így a többek között Dienes Pál megkövető nyilatkozata is, valamint Fodor Árpád ezen megjegyzése: „Dehogy nem”, arra, mikor az igazgató azt mondta, hogy „az ő garantáló szava után ugy-e nem volt semmi hazafiatlan nyilatkozat.”

Kőszegi László

Annak megjegyzése mellett, hogy e jegyzőkönyv a tárgyhoz hozzászólóknak nyilatkozatait s véleményét nem közli teljesen, az enyémet sem, aláírom.

Boltizsár József

Kimnach Ödön
Fodor Árpád

A nyilatkozatot Babits másnap, november 7-én vasárnap több fővárosi lapban tette közzé. A Budapesti Hírlapon kívül elküldte a Világnak és a Népszavának is. Mindkettőt kommentálva adja közre Babits sorait, erőteljesen védelembe véve őt a támadó napilappal és a magát meg nem nevező cikkíróval szemben. A nyilatkozat a következőképpen hangzik:

„Mélyen tisztelt Szerkesztő Úr!

Kérem kell a következő soroknak b. lapjában való szíves közzétételére:

A Budapesti Hírlapban Dunántúli név alatt ellenem intézett támadásokra nem akartam reflektálni, de mivel Dunántúli újabb levelében tanári működésemmek, sőt tanárkollégáimnak hazafiúságát is kétségbevonni látszik, kötelezve érzem magamat annak kijelentésére, hogy bár mindenkinek joga van megjelent költeményeimet tetszése és tehetsége szerint magyarázni, senkinek jogát sem ismerhetem el arra, hogy ártatlan verssorok rosszdindulatú kommentálásából tanári ténykedésem megrágalmazására vagy éppen az egész magyar tanárság meggyanúsítására terjeszkedjen ki.

Kiváló tisztelettel,

Babits Mihály”

A nyilatkozat azonban nemhogy csendesítette, hanem még inkább szította a viharokat, Rákosinak újabb támadások kiindulópontjául szolgált. Iskolai vonalon a megmaradt dokumentumból nem kísérhetjük nyomon ennek visszhangját, csak befejező mozzanatairól vannak feljegyzések. A gimnázium iktatókönyvében január 18-i dátum alatt a VKM 4334. sz. rendeletének megérkezésétől olvashatunk, mely Babits áthelyezését tartalmazza a budapestvidéki tankerületi főigazgatóságához.⁴⁷ A rendeletet az igazgató a február 5-i értekezleten terjeszti a tantestület elé, s egyszersmind „meleg szavakban emlékezik meg a távozó Babits Mihály kartársról, ki mint a Széchenyi Kör vezetője értékes munkatársnak bizonyult”.⁴⁸ Gaal Mózesnek Babits önképzőköri működését értékelő megjegyzése válasz Rákosi ezt kikezdő támadására. Az igazgatónak elégtételt adó szándéka méginkább kiviláglik az értesítőből, ahol így ír: „Babits Mihály értékes tanári munkásságát, melyet három éven át fejtett ki iskolánknál, e helyütt is elismerni tartozó kötelességünk, melynek örömmel teszünk eleget. Rátermettségét a „Széchenyi Kör” vezetésében, s itt kifejtett szerető buzgalmát, a komoly és tartalmas önképzés céljának kitűzésében, az ifjak művészi törekvéseinek gyamolításában megbecsülendő értéknek tekintjük”.⁴⁹

*Budapesti Tankerületi Főigazgatóság
1916. február — 1916. november*

A főigazgatóságra beosztást nyerni megbecsülésszámba ment. Az ily módon kitüntetett a tanártársak szemében irigylésre méltónak látszott. Babits ellen indított fegyelmi eljárásra adat sehol sem található. Belia Györgynek erre vonatkozó közlése aligha felel meg a tényeknek. De nem kétséges, hogy az áthelyezés — bár írói munkásságára előnyökkel járt — Babits önértétét sértette. Igyekezett is mielőbb ismét tanszékhez jutni. Erre vall Herczeg Ferencnek hozzá intézett levele.⁵⁰ 1916. november 8-án közli Babitscsal, hogy illetékes helyen kilátásba helyezték neki: az első megüresedett tanári állás Budapesten az övé lesz. „Hajtom és sürgetem az ügyet . . .” — folytatja — de „arra kell kérnem Önt, legyen türelmes. Sokáig nem késhet az elintézés.”

A főigazgatóságon töltött idejéről egyébként nem maradtak fenn írásos emlékek. De ehhez fűződik — hogy új munkahelyéhez közelebb kerüljön (a budapestvidéki tankerületi főigazgatóság székhelye ugyanis a Múzeum utca 19-ben volt) — átköltözése a Reviczky utca 7 számú ház irodalomtörténeti nevezetességgé vált lakásába.⁵¹

*Munkácsy utcai gimnázium
1916—1917*

A budapesti tankerületi főigazgatóságtól a VI. ker. áll. főgimnázium igazgatóságához 1916. november 21-én az alábbi leirat érkezett: „A vallás és közoktatásügyi minisztérium 151821/916. sz. rendeletével nyert felhatalmazás alapján Babits Mihály a bpest-vidéki tanker. kir. főigazgatósághoz beosztott rendes tanárt, minthogy nevezettet a vallás- és közokt. minisztérium újból tanári szolgálatra kívánja alkalmazni, a Tek. Igazgatóság vezetése alatt álló főgimnáziumba osztom be. Nevezettet rövid uton már utasítottam, hogy a Tek. Igazgatóságnál

⁴⁷ L.: Uo.

⁴⁸ A jegyzőkönyv házi példánya. 1916. febr. 5. ih.

⁴⁹ Ertesítő II. 1915—1916. 38. l.

⁵⁰ Található Babits irodalmi hagyatékában. OSZK; Kézirattár.

⁵¹ Vö. Babits emlékkönyv. Bp. 1941. 219. l.

nyomban jelentkezzék. Budapest, 1916. november 18. dr. Erdődi Béla kir. főigazgató.”⁵² Az igazgató, dr. Finály Gábor november 23-án jelenti a főigazgatónak, hogy Babits már november 19-én jelentkezett szolgálatételre, és szolgálatát mindjárt meg is kezdte. Jelenti továbbá azt is, hogy Babits a Nagyszébenbe visszarendelt dr. Mixich Lajos osztályfőnökségét és órarendjét vette át.⁵³ Mixich ugyanis Nagyszébenből menekült, s a tanév elején került a gimnáziumhoz.⁵⁴ A VI. ker. áll. főgimnázium épülete a Munkácsy utcában volt. Babits működése idején azonban a tanítás a VI. ker. áll. főreáliskola épületében (VI. Bulyovszky u. 22.) folyt, mivel a gimnázium épületét katonai célokra foglalták le.⁵⁵

Babits ebben az évben az I.c osztály főnökségét kapta, az I.c-ben magyart és latint, az V.a-ban magyart, a VI.-ban a magyart és a görög-pótlót tanította, összesen heti 19 órában. Lakása: Reviczky u. 7.⁵⁶ Az értesítő azt írja, hogy december 4 óta tanít, ez azonban nyilvánvaló tévedés. A fentebb idézett igazgatói jelentésen kívül igazolja állításunkat az I. ellenőrző értekezlet jegyzőkönyve, amely az osztályfőnöki jelentéseket tartalmazza a megrovott tanulók számáról. Az I.c osztályról 1916. december 2-i keltezéssel Babits tesz jelentést. A jelentésekhez az igazgató egyebek közt a következő magyarázatot fűzi: „A megrótt tanulók száma feltűnően nagy az I. B, III. B és VI. osztályokban és feltűnően csekély az I. C osztályban. Ez utóbbinak oka a tanárváltozás majdnem közvetlenül az ellenőrzés előtt, úgyhogy az újonnan oda beosztott osztályfőnök még kellően nem ismerhette meg a tanulókat, bár véleménye szerint az I. C osztály valóban jobbnak ígérkezik az A. és B. osztályoknál.”⁵⁷

Erre az évre esett Arany János születésének 100. évfordulója. Megemlékezésül az iskola március 10-én a „Lloyd társulat” dísztermében hangversenyyel egybekötött ünnepélyt rendezett. A műsor keretében az Aranyról szóló előadást Babits tartotta. Március 17-én pedig ifjúsági előadás volt a Magyar Színházban az intézet rokkantá váló tanuló javára. A műsor első részében Babits *Prologusát*, második részében pedig *Fiatalkatona* című versét szavalta egy-egy növendék.⁵⁸

1917—1918

Az egyre fokozódó háborús nehézségek tükröződnek az iskola életében. A háború előtti 17 óra helyett Babitsnak ebben az évben szeptembertől október 31-ig húsz, november 1-től 11-ig tizenkilenc, november 12-től február végéig huszonegy órája volt hetente.⁵⁹ A tantárgyfelosztás is meglehetősen bonyolult és gyakran változó. A II. b osztályfőnöki teendőit látta el február végéig, magyart tanított a II.a és II.b osztályban február végéig, a III.a-ban október végéig, a VII.-ben november 1-től február végéig; latint a VI.-ban az év elejétől február végéig; görög-pótló irodalmat a VI.-ban november 1-től február végéig.⁶⁰ Ebből a tanrendből kitűnik, hogy ebben az évben csak február végéig tanított. A március 9-i értekezleten az igazgató közli a testülettel, hogy Babits betegsége miatt a felsőbb hatóságtól szabadságot fog kérni. A tanári kar erre megállapítja, hogy — tekintettel Babits nagy heti óraszámára — a szakszerű helyettesítést saját kebeléből ellátni nem tudja, ezért elhatározta, hogy óráinak ellátására új tanerőt fog kérni.⁶¹ Az április 26-i értekezleten az igazgató bejelenti, hogy Babits három hónapi szabadságot kapott, s tárgyainak ellátására Mihálovits László helyettes tanárt küldték ki.⁶² Június 2-i keltezéssel az igazgató hivatalosan értesíti Babitsot a főigazgató rendeleteinek őt érintő részéről.⁶³ Ebből megtudjuk, hogy szabadsága február 27-én tekintendő megkezdettnek — tehát ettől a naptól fogva hiányzott az iskolából —, s így május 26-án telik le. „Nevezett tanár — fejeződik be a főigazgató rendelete — a tanév hátralevő részében az iskolai zavarok elkerülése végett résztint az intézeti igazgatói irodában, résztint a szükséges helyettesítések ellátásánál használandó fel.”⁶⁴ Ezért az igazgató felhívta Babitsot, hogy a rendelet vétele után azonnal jelentkezzék szolgálatételre.⁶⁵ Ez lehetett utolsó gimnáziumi szereplése.

⁵² A VI. ker. gimn. irattára. Bp.-i 1. sz. áll. levéltár. 1324. sz.

⁵³ Uo.

⁵⁴ A budapesti VI. kerületi magy. kir. állami főgimnázium értesítője (a továbbiakban: ÉrtesítőIII;) az 1916—1917. ik iskolai évről. 10 l.

⁵⁵ Értesítő III. 1916—1917. 18—19. l.

⁵⁶ Uo. 22. l.

⁵⁷ Irattár ih. 1390. sz. 1916. dec. 12.

⁵⁸ Értesítő III. 1916—1917. 18—19. l.

⁵⁹ Uo. 1917—1918. 21. l.

⁶⁰ Uo. 1917—1918. 23—26. l. — 1917. dec. 20-i értekezleten az igazgató „mindannyiuk örömét és szerencsekívánatait tolmácsolja Babits Mihálynak abból az alkalomból, hogy a Petőfi Társaság tagjává választották”. A Petőfi Társaság elnöke akkor Herczeg Ferenc volt.

⁶¹ A VI. ker. gimn. jegyzőkönyve. Bp.-i 1. sz. áll. levéltár

⁶² Uo.

⁶³ Irattár ih.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Uo.

Az augusztus 30-án tartott alakuló értekezletről betegsége miatt távol maradt.⁶⁶ Szeptember 3-án az igazgató felterjeszti „hatósági orvosi bizonyítvánnyal felszerelt” kérvényét ideiglenes nyugalmahelyezése iránt.⁶⁷ Egyben kéri Babits tanszékének sürgős betöltését. Utóda csakhamar megérkezik, ismét Mihálovits László személyében, ezúttal azonban az egész év tartamára.⁶⁸ Október 7-én az igazgató felszólítja Babitsot, hogy a nyugdíjazáshoz szükséges születési anyakönyvi kivonatát és valamennyi szolgálati okmányát küldje be.⁶⁹ A beérkezett okmányokat — számszerint tizenkilencet — Finály október 29-én terjeszti fel. Ezután iskolai forrásaink két adattal szolgálnak. Mindkettő a gimnázium iktatókönyvéből való. December 11-én az igazgató Babits részére rendkívüli segély utalványozását kéri.⁷⁰ 1919. január 4-én pedig a VKM 201812/18 XII, 3, Főig. 11382 I./3 sz. rendelete érkezik, mely közli azt, hogy „Babits Mihály ideiglenes nyugalomba megy”.⁷¹

Babits nyugdíjazása tehát rendeletileg 1919 januárjában történt, ténylegesen azonban már 1918 szeptemberétől „vonult nyugalomba”. Egy az ellene „kommunista” szereplése miatt indított nyomozás során készült 1920. május 5-ről származó detektívjelentés szerint ő maga azt adta elő, „hogy ő a tanárságtól már a Károlyi kormány ideje előtt nyugalomba vonult, s már akkor kilátásba volt helyezve az egyetemi tanársága...”⁷²

Az előadottakból következik: tévhit az, ami a köztudatban él, és az irodalomtörténeti művekben is oly szívósan tartja magát, hogy a tisztviselőtelepi tanári állásának elvesztése után középiskolában nem taníthatott és többé nem is tanított.

A felsorakoztatott dokumentumok még valamiről meggyőznek bennünket, ugyancsak az általánosan elterjedt véleménnyel szemben: Babits szerette a tanári pályát. Kiténik ez hozzászólásaiból, melyek az iskolai ügyek iránti érdeklődésről tanúskodnak; feletteseinek jó véleményéből, mely nem pusztán irodalmi szereplésének köszönhető, hanem buzgó és lelkiismeretes tanári munkájának; nem utolsósorban abból, hogy 1916-ban visszahelyezteti magát a gimnáziumhoz; s végül nyugdíjaztatása előtt kivett 3 hónapi szabadsága is arra enged következtetni: nem egykönnyen határozta el magát arra, hogy a gimnáziumtól megváljék.

⁶⁶ Jegyzőkönyv uo.

⁶⁷ Irattár uo.

⁶⁸ Jegyzőkönyv 1918. szept. 26. uo.

⁶⁹ Irattár 1024. sz. in.

⁷⁰ Uo. 1156. sz.

⁷¹ Iktatókönyv 9. sz. uo.

⁷² Bp. kír. ügyészség, Kommunista ügy IV. 13 4932/1920, Bp-i 1. sz. áll. levéltár. Ez az aktacsomó a Babits ellen 1920-ban indított ügyészségi nyomozás iratait tartalmazza. Vö. Ismeretlen adatok Babits 1919-es magatartásának következményeihez (A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve, 1959).

TASNÁDI ATTILA:

EGY PETŐFI VERS TÖRTÉNETÉHEZ

Négy nappal a forradalom előtt, 1848. március 11-én írta meg Petőfi *Dicsőséges nagyurak*... kezdetű költeményét, a plebejus költő szókimondásával válaszütt elé állítva benne a rendeket: vagy a radikalizmus útjára lépnek, vagy a győzelmes népforradalom fog végezni velük. Ennek a cenzúra miatt kézíratos röplapokon terjesztett versnek, amely a Rákos mezején táborozó parasztsereg hírével együtt érkezett meg Pozsonyba, jelentős szerepe van a reformkor egyik kulcskérdése — a jobbágykérdés megoldásában.

A reformmozgalom márciusi megtorpanása bebizonyította, hogy a feudalizmus lerombolását, az átalakulás következetes, gyökeres végrehajtását nemcsak a konzervatív párt — de igen csekély kivétellel maga a reformokat sürgető, a forradalomtól azonban idegenkedő, reformjaival éppen annak kirobbanását még messzemenő áldozatokkal is meggátolni törekvő ellenzéki nemesség is nagymértékben akadályozza. Annál szomorúbb volt ez, mert a parasztkérdés a legszorosabban összefüggött a nemzeti függetlenség ügyével, és nemességünk — éppen osztályozása miatt — képtelen volt a két kérdés együttes rendezésére. Ez a tehetetlensége oda vezetett, hogy feloldhatatlan ellentmondásokba bonyolódván szembekerült fegyvertársával, a parasztsággal is. A márciusi ifjúság, elsősorban Petőfi világosan látta, hogy e kérdéskomplexum megoldására, azaz: a rendiség megdöntésére sem az országgyűlés, sem az ellenzéki kör — tehát maga a rendiség nem lehet alkalmas. Ezt az ellentmondást csak a nemességen kívül álló erő: a néptömegek ereje oldhatja meg.¹

Pozsony tehetetlenségével szemben a pesti utcának kellett megmozdulnia. A forradalom döntő hatást gyakorolt az országgyűlésre. Pozsonyban az a hír kapott szárnyra, hogy Petőfi 40 000 paraszttal a Rákos mezején áll, s amit a két évtizedes reformkor szónoklatai nem tudtak elérni, ahhoz egy „új pórlázadás” híre is elég volt. A parasztfelkelés réme komoly megdöbbenést keltett a pozsonyi urak között, jelentős mértékben megerősítette az ellenzékét és gyengítette a reakció ellenállási frontját.² S ha ehhez járult még a „hírhedt” Petőfi vers, mely Illyés szerint „a pesti rémhírek mellett a reformtörvények leghatásosabb gerjesztője” volt, elképzelhetjük mekkora lehetett a pánik. Amit Móricz Zsigmond a *Rózsa Sándor* második kötetében a *Pozsonyi mese* című fejezetben ír le Petőfi versének az utolsó rendi országgyűlés főúri közönségére gyakorolt hatásáról, az valóban megtörténhetett.³

Az események megmutatták, hogy a nemesi nagylelkűségről szóló frázisokkal szemben Petőfinek volt igaza, aki az áldozatkészségről szavaló országgyűlésbelieknek nyíltan a szemébe vágta: nem az áldozatkészség, hanem a történelmi kényszer bírta rá őket a reformok elfogadására.⁴ De így gondolkozott Vasvári Pál is, aki méltán hasonlította a francia forradalomhoz a márciusi napokat: „Franciaországban — írja — az augusztus 4-iki éjen (1789) lemondott az arisztocratia minden előjogáról... Miért? Mert híre jött Versaillesbe, miszerint a nép a várakat megrohanta, s a földesurak ellen dühöng... És nálunk? Itt is megtörtént, aminek történni kellett. Nemzetünk mozgalma egy órához hasonlított, mint egy barátom elméncen jegyzé

¹ A parasztkérdés kifejtését ld.: V. Waldapfel Eszter: A forradalom és a szabadságharc levelestára. 1. köt. Bp. 1950. IV—V. l. — Spira György: Parasztságunk és a forradalom vezetése. Századok, 1948. 1—4. sz. 101—3. l.

² Mód Aladár: Pártharcok és a kormány politikája 1848—49-ben. Forradalom és szabadságharc 1848—49. Bp. 1949. 14. l. — Ember Győző: Magyar parasztmozgalmak 1848-ban. u. o. 192. l.

³ Illyés Gyula: Petőfi. Bp. 1958. 258. l. — Szalatnai Rezső: Petőfi Pozsonyban. Bratislava, 1954. 94. 1. és 88. jegyzet, mely szerint a Dózsa hangulathoz — ahogy Móricz megjegyzi — a Rózsa Sándorról elterjedt hírek is hozzájárulhattak. — Az esemény írói feldolgozását lásd: Móricz Zsigmond: Rózsa Sándor. Bp. 1959. 571—79. l.

⁴ Ld.: Lapok Petőfi Sándor naplójából. Pest, március 24. 1848. P. S. összes prózai művei. Bp. 1960. 410—11. l.

meg. Az óra kerekei Pozsonyban voltak az országgyűlésen, de nem igen akartak forogni... Rugóra volt szükség, mely a kerekeket gyors mozgásba hozza. S e rugó volt a pesti forradalom. Akkor a kerekek gyorsan és sebesen kezdtek forogni.”⁵

Régebbi irodalmunk mégsem hitt egyértelműen Petőfinek. Feljegyzései hitelességét már Ferenczi kétségbe vonta, s bár elismerte, hogy „a pesti túlzó hírek nagyítása az országgyűlést nagyobb sietésre ösztönözte”, — Petőfi állítását, mely „az ő nevéhez kapcsolt fenyegető hírek tulajdonította, hogy a rendek a robotot eltörölték”, nem fogadja el, mert „csak annyi áll, hogy az úrbér eltörléséről szóló törvényt még márcz. 14-én bizonyos váltság kapcsán szándékozott az országgyűlés megoldani s a márcziusi napok és a költő csak az állami kárpótlás utóbb elfogadott formájára hatottak”.⁶ Ferenczi azzal érvel, hogy az úrbérendezés már folyamatban volt, s ha a főrendek „egy és más tárgyban” ellenkeztek is, egyenes volt az út a megoldás felé. Ilyenformán Petőfinek korántsem lehetett olyan nagy szerepe ebben, amint azt naplójában állítja. Másutt viszont — megfelelőképpen fenti nézeteiről — kihangsúlyozza a költő politikai népszerűségét, mely éppen a rákosi hírekkel kapcsolatban ugyan csak felkavarta a kedélyeket.

Ferenczi nyilván politikai megfontolásból „tévedett”, mert adatok tömege bizonyítja, hogy abban a sietésben, amikor Kossuth március 14-től 18-ig a megrémült főurak passzivitása ellen, ellenzéki társai többségének rezignált támogatása mellett keresztülhajszolta az átalakulást megpecsételő törvényeket, a parasztfelkelés réme játszotta a főszerepet. A parasztfelkelés propagálása pedig Petőfi érdeme volt, akit a *Dicsőséges nagyurak* után joggal a mozgalom vezetőjének tekintettek. V. Waldapfel Eszter gyűjteménye: *A forradalom és a szabadságharc levelestára* olyan adatokat hozott elő, melyek Petőfi naplóját igazolják. Leveleket, melyek megrettenve vallanak merészségéről, s melyek igazi értékét a különböző osztályérdekekből fakadó állásfoglalások őszinte, közvetlen megnyilatkozásai adják. A háromkötetes munka első kötetéből (Bp. 1950.) közöljük a versre vonatkozó forrásanyagot, és illesztjük be a *Dicsőséges nagyurak* adalékai közé, nem mint új, hanem mint az irodalmi köztudat által mindmáig kevésbé méltányolt adatokat.⁷

*

Amint a kortársak is jól látták — élénken tanúsítják leveleik —, parasztságunknak fontos szerepe volt az események alakításában. Az első napokban önálló forradalmi megmozdulásaira még nem kerülhetett sor, de kapával és kaszával várta jogos követeléseit maradéktalan teljesítését. A nyugalom persze csak látszólagos, valójában olyan forró a helyzet, hogy már „tizedikén — emlékszik vissza emlékirataiban az ellenzéki Lónyai Menyhért — szegény Atyám elmondá aggodalmait, féltelmét a parasztlázadástól; tervezgette, hogy legjobb volna családostul nagy városba, példának okáért Bécsbe húzódní.”⁸ Kémeny Károly március 12-én azt írja szüleinek, „hogy Zemplén, Abauj, Szepes és Ung megyékben a parasztok közt — amitől Isten őrizzen — lázongás nyomai mutatkoznak.”⁹ Paulay Ferenc is arról ír hat nappal utóbb Perényi Zsigmondnak, hogy bár Pesten nyugalom van, „szívszorogtatva hajjuk, hogy oda kin Monoron, s tán máshol is zavarodnak már a parasztok is.”¹⁰

Pedig ez csak a bevezetés, Petőfi verse fokozza fel majd igazán az izgalmakat. A legérdekesebb ebből a szempontból Ribíánszky József és Szabó Alajos levele — az előbbi Walthert, az utóbbi Egressyt tudósítja az eseményekről — mert mindketten a *Dicsőséges nagyuraktól* „feltüzelt” parasztság országos felkelésétől tartanak. Ribíánszky március 16-án, Vácott kelt levele minden bizonnyal a Pozsonyban elterjedt rémhírek egyik primér forrása lehet. „Én tegnap jöttem Pestről — írja — ott voltam midőn a sajtó szabadságot tetleg életbe léptették, s Petőfy buzditó verseiből még melegében kaptam egy példányt ennek tartalmát idő rövidsége miatt sem írhatom ide, de úgy hiszem, hogy mire levelem Pozsonyba jutand akkor ottan az több példányban fog vándorolni. (Ribíánszky a Nemzeti dalra gondolhat. — T. A.) Láttam a Városházánál a nép gyűlést, nagyszerűségét az nevelte, hogy a hír után áhítózó nép tömeg az egész városház terét elfoglalta daczára a folytonos essőzésnek. A 12 pontból álló fatragaszok ritka tüneményűek Pesten s csoportosan tódul a nép olvasására és leírására: ma mint hallám a Rákosmezéjén tartanak népgyűlést, honnét az izgatók az ország nagy részeibe fognak vándorolni, miknek egészen jó következéséről jót állani csakugyan nem lehet, mert a népet senkisémm tartóztathatja meg majd attól, hogy fel ne lázadjon, ekkor pedig minden kaputosnak jaj lesz.”¹¹

⁵Ld.: Vasvári Pál: A márcziusi ifjúság. V. P. válogatott politikai írásai. Új Könyvtár 26. Bp. 1948. 71—2. l.

⁶Ferenczi Zoltán: Petőfi életrajza. 2. köt. Bp. 1896. 207—9. l.—Ferenczi: Petőfi a márcziusi napokban. Petőfi Múzeum, 1890. 6. sz. 324—29. h.

⁷Tudomásom szerint csak Hatvány Lajos idéz néhányat tartalmilag Petőfi márciusa (Bp. 1955.) c. könyvének 40. lapján.

⁸Idézi Ilyés: Magyarok. 2. kiad. Bp. 1940. 166 l.

⁹V. Waldapfel Eszter: i. m. 40/II. levél.

¹⁰V. Waldapfel Eszter: i. m. 51. levél.

¹¹V. Waldapfel Eszter: i. m. 43. levél.

Nem sokban különbözik ettől Szabó Alajos híradása sem, aki két nappal utóbb szintén Ribianszky aggodalmait ismétli meg: „Igy még azon újságot fogom megírni mi még nincs a Nemzeti újságba: *t: i: a seminarium terét hol a forradalom kezdődött* ezentúl Martius 15iki terének, a hatvani utcázt hol a 12 pontot legezősör nyomták ki szabadsajtó utzának, a város terét szabadság terének neveztek el a várostanács megegyeztével. S mindjárt tegnap az előbbi nevek helyett ezek irattak fel nagy közönség jelentéében szünni nem akaró éljenzések közt... Ide csatolva találdod Petőfi Sándornak verszetét, melyet kérlek csak okos emberrel közöld, mert ha ez a népközé jönne, akkor a magyarságnak vége lenne. Ő maga is megbánta, mint nyilatkozott a városházán s ahol csak szerét teheti megfogja azt semmisíteni. A versnek az volt a czélja, hogy ha a forradalmat katonai erővel elakarta volna nyomni a kormány: egész propaganda volt s ez misszionáriusokat küldött volna szét a néphez e versekkel felbósztítani azt az urak ellen. Kinyomva még nincs és nem is lesz — istennek hála!”¹² Ilyen és hasonló rémhírek közepette így számol be naplójában március 14-én Paskay Gyula a pozsonyi közhangulatról: „Egész áldott nap híreket hajszoltunk, kaptunk olyan újságot is, hogy Pest alatt a Rákoson százezer ember csüdült jegyver alá, s hogy ezen népsereg a lengyel forradalomban szolgált tisztek által a kaszaforgatás rettenetes mesterségében begyakoroltatik;... Elhittük e hírt utolsó betűig.”¹³

A reakciós Bártfay József, Rudics báró bácsi főispán titkára és elvarátja szintén az elsők között hallott a rákosi paraszttömegekről. Március 17-én, Pozsonyban kelt levelében az iránt érdeklődik Bártfay Lászlótól, hogy „Buda Pest és Rákos mit mond” a pozsonyi eseményekhez, pontosabban az országgyűlés halogatásaihoz. „Ugy haljuk — írja — ott is dolgozik már a szabad sajtó és etc. etc. Csak mások (mármint a parasztok — T. A.) ne dolgozzanak az élet és vagyon felett” — teszi hozzá nem csekély félelemmel. Elbizakodottságában nem átalija „comediának” nevezni a forradalmat, mely „talán egy két szivar elfüstölése mellett” csak-csak átvonul majd a haza felett.¹⁴

Négy nappal később már nem ilyen magabiztos, egyenesen a jobbágyfelszabadítást siratja, mert nem lehet „ész, erő és összes akarat e majom nemzedékben” mely eltemette „ezer éves alkotmányunkat”. Levele merő kesergés a reformtörvények diadala miatt: „Romban látjuk tehát heverni az ósalkotmány egykoron tisztos templomát, melyet gondatlan fejek, átkos kezekkel dültak szét. Ott hevernek elszórva a mohlepte kövek, s a rohanó emberiség dicsőségében tombol felettük s körülöttök nem is sejtje ábránd elragadtatásaikban hogy minden kő, melyet szét szorit, meg annyi átok jelle a jövődönek! Fájdalom szorítja keblemet e sorok írásánál, mert most már nem sejttem de hiszem s látom, hogy édes anyahazánkból a béke, egység testvérbaráti szeretet és minden, ami szent ember előtt, örökre eltávozott. És ezt az ábrándulni kezdő ivadék sejtje ugyan, de nincs ember ki erőt érezve keblében a véz napjaiban tisztába jönne magával, s irányt adna — ha még nem késő — a jó szándéknak és összetartásnak.

Romban hever tehát mint mondam az ósalkotmány tisztos temploma, a sok építő, művész seregenként sürgő jog a romok körül, azokból a kor ízléséhez képest újat emelendő, de meddig álland e kártya alkotmány az, ismét — mint multkor is íram — a kérdések kérdése. — Nincsenek még — úgy veszem észre, magukkal uraink, a volt oppositio szepeg, mert hiszem, torkára fog jorai a rögtönzés, s úgy látom hogy: az akasztani való Petőfi Sándor az új divatu nyakraválót számunkra készíté! A volt conservativ párt sir, jajgat és méltán, mert tudjuk mit vesztett. Egyébb-iránt — önmeggyözdődésemként — csak magának tulajdoníthatja a fejleményeket. Hiszem, hogy az omladéknak indult ósalkotmány nagy művét — mint tiszteletre méltó maradványt — melyhez meg annyi szent emlékek köték tetterejét — még javítások, igazítás, s oszlopzatokkal — egy ideig fenntartható ; de látnia lehetett az összeomlást, és eleve gondoskodnia, hogy ha újból akar építeni, hamar munkával kellett volna tetőről lebontania az egész alapokig, s ne engedte vagy várta volna az idő perczet, hogy a gondatlan s mindent rögtönözni szerető „poetai s theoreticus” kor neki rohanjon ágyu sat. több. illy jellekkel, és lerombolja. Többet mind ezekről együttlétünkben.

Városi híreinkről csak annyit, hogy most az országgyűlés erősen süit és főz ; én jó étvágyat kívánok főleg a követ uraknak az ebédhez, alig ha othon fejeikhez nem verik az ezüst sat. jelle tálakba czifrázotian letett, de kótyvasztott ételeket. Néhány napok mulva — úgy látom — feloszland az országgyűlés, az eredményt majd municipalis élet fejti ki — isten óvjon minden rosztul — talán, még csudálatosabban.” Bártfay annyira remeg a felháborodástól, hogy elnézést kér az esetleges nyelvbötlésekért, mert a nyelvszabályokra a nagy sietségben nem ügyelhetett.¹⁵

¹² V. Waldapfel Eszter: i. m. 50. levél. — Az utca, ill. tér elnevezéseket Petőfi javasolta. Ld: Endrődi Sándor: Petőfi napjai. Bp. 1911. 395—99. I. Arról, hogy a költő hozzájárult volna verse megsemmisítéséhez nincsen tudomásunk.

¹³ Idézi Ilyés: Magyarok. 166—67. l.

¹⁴ V. Waldapfel Eszter: i. m. 45. levél.

¹⁵ V. Waldapfel Eszter: i. m. 59. levél. — Itt említjük meg, hogy a pozsonyi mágnásgyűlésre korább-
ról is van adatunk. Egy magyar főúri hölgy, Keglevich Jánosné Zichy Adél németül írt naplójában fölöttébb
lázadónak találja a pozsonyi közszelemet a reformkorban. Nem tud elég elféltő kifejezést találni amiatt, hogy
az utcákon a mágnások ellen írt röplapokat osztogatnak. lásd: Szalattai: i. m. 22. l.

A *Dicsőséges nagyurak* népszerűségét mi sem jellemzi jobban, hogy két hónap elteltével, még júniusban is közkezen forog. Ekkor kerül egy Pestre érkező erdélyi mágnás: Gyulai Lajos kezébe. Gyulai jól ismerte Petőfi költeményeit, sőt megbecsülte azokat. Alkalmadtán feljegyezte reflexióit is, melyeket egy-egy Petőfi vers ébresztett benne. A soha meg nem tagadott elismerés mellett e feljegyzések hiven tükrözik Gyulai ellenérzéseit is a költő radikalizmusával szemben. Március 8-án azt írja naplójába, hogy Petőfi Kossuthal együtt „igazi jakobinus.” Már a *Palota és kunyhó* sem tetszett neki, természetesen, hogy a *Dicsőséges nagyurak*at is rosszallással fogadta. Érdekes módon került hozzá az akkoriban kéziratban terjesztett költemény. 1848 júniusában felutazott Pestre, hogy Hunyad megye képviselőjeként részt vegyen a nemzetgyűlés munkájában. Szállásának asztalán az előtte ottlakók néhány írást felejtettek, köztük egy peccovics-gúnyoló versikét és Petőfi költeményének az általunk ismertnél egy rövidebb változatát. Augusztus 6-án naplójába is beírta a Pesten olvasott versszakokat a következő megjegyzés kíséretében: „*Peteőffynek egy vad indulatu verse.*” Ezután következnek a *Dicsőséges nagyurak* strófái egészen az *Ezer évig híztak rajtunk az urak*... kezdetű szakasz végéig, de a szöveg itt is hézagos, csak az első, a negyedik és az ötödik strófa teljes. Az idézet alá azt jegyezte még oda: „*ennek nem kell kommentálás...*”¹⁶

Gyulainak valóban igaza volt, ez a vers magáért beszél. Ezek a strófa visszavonhatatlanul megmagyarázzák, hogy az önkéntes lemondás nagylelkű gesztusára a parasztságtól való félelem és Petőfi „nyakravalója” indította a nemességet. A nagy napok után ezt némelyikük be is ismeri: „*Ezen törvények hozatalára — mondja gróf Pálffy József — leginkább okot szolgáltatott az, hogy a Karok és Rendek zavarok kiütésétől féltek.*” Gróf Széchen Antal szerint a törvényjavaslat csak „*a rendkívüli körülményekre van számítva... a nép megnyugtatására... alapja leginkább a sürgető körülményekben keresendő.*”¹⁷

Mert Petőfiék nemcsak gondolhattak a parasztság mozgósítására, hanem a kezdő lépéseket is megtehették. Erről tanúskodna báró Jósika Sámuel Telki Józsefhez írott, március 24-én kelt levele, melyben Jósika arról panaszkodik, hogy „*az ellenzéki kör : Petőfy, Irányi és Vasvári Dictaturájuk alatt már Battyhányak fejére nőttek, és a legnagyobb terrorizmust gyakorolják — a Rendek által elfogadott sajtó törvényeket el égették — a környékbeli parasztságot lázították etc.*”¹⁸ Ez már aligha vaklármá, nagyon is sok alapja van. A Rákoson ugyanis — a pozsonyi hírekkel ellentétben nem táborozott ugyan parasztsereg, de több ezer olyan paraszt volt jelen, akik a józsefnap i országos vásár alkalmából jöttek a fővárosba. Petőfi eleinte csak arra számíthatott, hogy a pesti néptömegek mellett ezek is részt fognak venni az ellenzék Rákosra tervezett lakomáján. Az események azonban elébe vágta a terveknek, s az ország minden részéből összesereglett marhahajtok, juhászbojtárok, parasztköz és mesterlegények, akik egyéb dolog híján (a vásárt szétverte az eső) odaszállingóztak a Múzeumhoz — előbb csak bámészkodni, aztán lelkesedni, majd engedelmeskedni is — egycsapásra a forradalom tömegbázisává nőttek. S ez a tömeg Petőfi szavára kapható lett volna olyan küzdelemre is, amilyentől a pozsonyi urak tartottak. A rémhír azért nem volt rémhír, mert könnyen megvalósulhatott, sőt, részben meg is valósult. Bár a parasztság általános bevetésére nem került sor — megtette a magáét az árnyéka is —, leveleink arról tanúskodnak, hogy voltak zavarágások. A vásártérről tizezer agitátor indult az ország minden sarkába felrázni a tétlenkedőket, és nem eredménytelenül. Paulay említi, hogy a mindenki által viselt kokárdák „*a vásáros parasztköz által és részükre nagy quantumban ki is vitettek Pestről.*”¹⁹

A parasztfelkelés lehetősége a reformereket is megijesztette: a polgári forradalom öntudatlanságára jellemző, hogy a rebellis Wesselényit is az aggasztja, hogy a sajtószabadság, a szellemi nyomástól való felszabadulás rögtöni sikere a szegénységből való rögtöni felszabadulás reményét keltheti fel a parasztságban. „*Megtanulandja könnyen a szerencsétlen a Nemzeti dalból az „Esküszünk, hogy rabok többé nem leszünk”-et, csakhogy könnyen megeshetik, miszerint azt értendő rajta, hogy sem megyei, sem földesuri előjáróinak az eskü kimondása után többé ne engedelmeskedjék*” — mondja március 23-án kelt, Kossuthoz írt levelében.²⁰

Petőfi verse a későbbiekben is ott kísért a levelekben, sokszor jut fenyegetőleg a reakció eszébe. Bártfay József még júliusban sem felejtette el, sőt Petőfi lázító hatásának tulajdonítja a délvidéki nemzetiségek Bécs sugallta lázadását is. Július 23-án így ír erről egy levelében: „*Ma vagy holnap történik meg Szent Tamás városa ágyuztatása s bevétele is ; minden félől sok erő érkezett hozzánk, most már tán csak könnyebben beszélünk a honárulókkal s Petőfi nyakravalóját felköthetjük gonosz nyakukra : bár a híres költő is — kinek mindez itt tulajdonítottatik, eljönne, isten lenne neki irgalmas.*”²¹

¹⁶ Vö. Pándi Pál: Tallózás erdélyi levéltárakban. I. Irodalomtörténet, 1952. 2. sz. 135—37. l.

¹⁷ Idézi Illyés: Magyarok. 167. l.

¹⁸ Deák Imre: 1848. A szabadságharc története levelekben, ahogyan a kortársak látták. Bp. 1942. 31.

levél.

¹⁹ Vö. Illyés: Magyarok. 163—73. l. — lásd még a 9. és 10. jegyzetet.

²⁰ V. Waldapfel Eszter: i. m. 67. levél.

²¹ V. Waldapfel Eszter: i. m. 187. levél.

Tudjuk, Ferenczi is említi, hogy Széchenyi egy alkalommal maga idézte Petőfi versét főúri barátainak, ajkán kaján mosollyal. Ám a költő — ha igazat adhatunk Bodnár István feljegyzéseinek — még neki sem kegyelmezett volna. Özvegy Garayné mesélte el Bodnárnak, hogy amikor Petőfi „megírta a Mágánásokhoz címzett véres szájú versét, melyben ki akarja őket irtani a föld színéről, Vörösmarty figyelmét felhívták a költeményre, hogy az Petőfitől való. „Te irtad ezt Sándor? Nem hiszem.” — szólott szelíden Vörösmarty. Petőfi lesütötte szemét. „De hát gróf Széchenyiről, báró Eötvösről egészen megfeledkezél?” Petőfi daccal, de már békékegyben így szólott: „Kettejükért csak nem érdemes kivételt tenni!”²² Nem tudjuk, mennyiben igaz a beszélgetés, de amit Garayné mond, az mindenképpen jellemző Petőfíre.

Nem csoda, ha általános volt a felzúdulás a költő ellen. A pozsonyi urak jól tudták, hogy Petőfi a legfontosabb személyek egyike, aki a nép hangulatát irányítja. Valahogy le kellene szerelni, hogy mérsékelje magát. Eszükbe jut, hogy Kuthy Lajos ismeri a költőt. Azonnal kész a terv: felküldik Pestre, hogy rábírra Petőfit csillapító versek írására. Kuthy levelet küld, majd személyesen felkeresi a költőt, aki a finomkodó közvetítőt egy-kettőre kidobja.²³

*

Adataink, s a kortársak visszaemlékezései is azt bizonyítják, hogy a híres vers valóban nem került sajtó alá.²⁴ Vörösmarty, Jókai, Garay — akiknek a költő megmutatta a kéziratot — fejcsováló megütközéssel fogadták. Ebből Petőfi bizonyára megértette, hogy kinyomtatása még nem kívánatos. Mégis, a közhangulatnak önként meghozott áldozat ellenére megengedte a jelentkezőknek a vers lemásolását. Jókaitól tudjuk, hogy Sükei Károly első hallásra megtanulta. Ez az engedmény a költőnek az olvasók iránti, ugyancsak helyes érzékéről tanúskodik, mert a költemény — mely a nagyközönség előtt minden bizonnyal annak szerzője ellen fordult volna — kéziratban terjesztve ott hatott, ahol az a legkívánatosabb volt. Mindez jól bizonyítja, hogy Petőfiben a maga igazának nyilvánosságát követelő kifejezésénél, mi több: még szenvedélyes haragjánál is erősebb volt a taktikus érzéke és férfias fegyelme: a plebejus forradalmár politikai okossága.

Mert a Petőfi-politikum magasabbrendűségének is ragyogó példája ez a vers, annak a bizonyítéka, hogy a költő nagyra értékelte a Kossuth-szorgalmazta nemzeti egység jelentőségét. Petőfi nem kívül állt ezen az egységen, hanem belül, nem megosztani, de szorosabbra fűzni akarta. Már az a tény is, hogy a március 15-e előtti napokban jó szoros nyakravalót és vasvillát ígért nemességüknek, ha nem tér jobb belátásra — az adott pillanatban a nemzeti egységfront megszilárdításának feltétele volt. De Petőfi nem kényszerű, hanem valódi egységet akart, politikai célzattal fűzte félelmetes strófáihoz az engesztelő sorokat. Plebejus dűhe ellenére sem gondolt a nemesség elvesztésére — ő, aki mágnásainkat legszívesebben „szemétre” vetné —, az egyenlőség fejében szövetséget ajánl. Szövetséget, melyben a nép hajtja előre a fontolva haladó, egyhelyben topogó, a kompromisszumok után pislogó liberális urakat. Innen, hogy Petőfi politikájában fejeződött ki a legjobban, hogyan egyeztethető össze a nemzeti egység vállalása a forradalmi demokratikus éberséggel és egyfajta egészséges népi bizalmatlansággal a forradalom nemesi vezetése iránt. És azért tudta ezt a két elemet összeegyeztetni, mert az ő demokratizmusa nemcsak a parasztság, hanem az egész nép: a nép és a nemzet közös érdekeit képviselte.²⁵

S ha mély is az ellentmondás a *Dicsőséges nagyurak* népporradalmi távlata és osztálybékéltető kézfogása között — ez a politika mindent megmagyaráz. Ez adja meg a vers szemléleti egységét, ahol a fenyegetések áradatát „a jól ismert hangváltás teszi hitelessé, az indulat mesteri megtorpanása, mely ebben a költeményben háromszor is bekövetkezik. Feledjük el a múltat, bocsássuk meg a kínokat, a haza érdekében nyújtsunk kezét, ha egyenlő fél gyanánt nyújthatunk.”²⁶ De ha most sem engedtek, akkor nincs kegyelem többé! A baráti kéz ököllé görbül össze, s ez végleg rácáfol a nemesi nagylelkűség hazug legendájára.

²² Bodnár István: Látogatás Garay Jánosnénál. Pécsi Napló, 1907. május 26. Idézi Hatvany: Igy élt Petőfi. 4. köt. Bp. 1957. 166. l. — Hatvany lábjegyzete szerint a „véres szájú” kifejezés minden bizonnyal Bodnártól eredhet, aki még ekkor sem egyezett ki a forradalommal.

²³ Szalatinai: I. m. 94. l. — Kuthy levelét ld: Petőfi Múzeum, 1890. 169—70. h.

²⁴ A kritikai kiadás jegyzetel szerint (Bp. 1951. 3. köt. 330. l.) nincsen autográf példánya a versnek. Egykorú másolata fennmaradt Egressy Gábor szavalókönyvének (OSZK. — Fol. Hung. 1759. sz.) 91—3. lapján, 1848. *Martius 11.*, címen. Egy másik másolata a kolozsvári egyetemi könyvtár birtokában van, ennek nyomán közölte 1872-ben az Üstökös. Egy harmadik késői másolata a Petőfi Múzeum tulajdona, amelynek a címe — talán elírásból — 1848. *március 19.* Ezekhez jön még a Pándi Pál által megtalált Gyulai-féle töredék. Leveleink arról tanúskodnak, hogy számos másolata froghatott közkezen. 1872 után a kiadások többségében a *mágánásokhoz* címen jelent meg.

²⁵ A költő taktikus érzékéről: Hatvany: Petőfi márciusa. 13—15. l. — A politikájáról frottakat vő. Réval József: Magyar szabadság — világszabadság. Marxizmus, népiesség, magyarság. Bp. 1949. 195. l. — Révai: Petőfi a forradalom költője. Vál. tanulmányai. Bp. 1960. 66, 71, 87. l. — Forgács László: Ünnepe után. Bp. 1960. 36—44. l.

²⁶ Illyés: Petőfi. 259. l.

GYÖRFFY MIKLÓS

ELKALLÓDOTT MADÁCH—KOSSUTH VITA

Barta János fontos monográfiája (*Madách Imre*, a Magyar Írók sorozatban, Franklin-Társulat kiadása, é. n. [1942.]) egy Szontagh Pálhoz címzett levélre hivatkozva már tud arról, hogy *Madách* „... megkezdte a telek-díj elleni agitációt” (i. m. 33. l.). Az idézett levél valóban világosan szól erről:

„En a telek-díj elleni agitációt már meg kezdtem,¹ s nyakra főre csinálom a, proselitákat.” (*Szontagh Pálhoz*, 1844, 4:6; *Halász Gábor*, *Madách Imre* összes művei, II. 969. l.)

Arra azonban már senki se számított, hogy ennek a telekdíj ellenes hangulatkeltésnek esetleg írásos nyomai is lehetnek. A kéziratok közt ilyen feljegyzés nem található; nem is gondolt vele a kutatók közül tovább senki.

Pedig egy valakinél eredménnyel lehetett volna keresgélni ilyenfajta *Madách*-relikviák után: *Viszota Gyulánál*. A „Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai” c. sorozatban az ő gondozásában megjelent hatalmas gyűjteményben („*Gróf Széchenyi István írói és hírtapi vitája Kossuth Lajossal*, I—II. a Magyar Történelmi Társulat kiadása, 1930.) található utalás *Madáchra* a *Széchenyi—Kossuth* vita kapcsán. *Viszota* ennek a munkájának II. részéhez írt terjedelmes bevezetésében is hivatkozik *Madách* cikkére, és elmondja, miként felelt *Kossuth Madách*nak a telekdíjjal szembeni aggályaira (*Viszota*, i. m. II. rész, XLII. l.). A mű szövegtöredékében pedig *Kossuth* megfelelő cikkénél a sajtó alá rendező elárulja a *Kossuth*tól meg nem nevezett „értekező”-t, így:

„*Madách Imre*: Szózat törvényhatóságainkhoz! a Telekdíj ügyében.” (i. m. II. 422. l.)

Minderről azonban a legutóbbi időkig csak *Viszota* tudott, olvasói közt pedig — úgy látszik — nem akadt *Madách*-kutató. A kutatókat nem is érheti ezért szemrehányás, hisz ki gondolhatta volna látatlanban, hogy a *Széchenyi—Kossuth* vita folyamán is előkerülhet *Madách* neve, sőt egy elfeledett publicisztikai írásának címe!

Természetesen mindezt én sem vettem volna észre, ha *Madách* cikkére más nyomon rá nem bukkantam volna. De *Madách*nak *Lónyay Menyhérthez* írt kiadatlan levelei közt találtam utalást az ő ilyen irányú munkájára. Barátjának ugyanis *Madách* ezt írja — egyebek közt — Alsósztrégováról 1844. május 8-án:

„Olvasás 's irás töltik azt [ti.: életét], előkészület mind kettő 's azért többnyire komoly foglalatú, azonban vidításul nem hanyagolom el egészen a' szépirodalmat is, eddig ugyan egy nemben sem tettem valami figyelemre méltót, sőt olyat sem mi alá nevemet írni tartottam volna érdemesnek Társalkodói cikkemen kívül, de reményilem lesz idő melly meg termi gyümölcsét.”

Ennek a levélrészletnek nyomán elindulva lettem rá a „Társalkodó”-ban *Madách* írására. — A szerkesztő *Helmecczy Mihály*, lapjának 1844. április 18-i számában jelentette meg a publicisztikában még teljesen ismeretlen, 21 éves *Madách* cikkét.

Mikor megtalálásuk alkalmával először olvastam át *Madách* alább közlendő cikkeit, bevallom, magam is tapogatódzva kísértem meg a tájékozódást a bennük felvetett problémák körül. A reformkor végének apró részletkérdéseivel kevésbé tisztában levő érdeklődőknek alkalmasint teljesen érthetetlenek tűnnének *Madách* hozzászólásai bizonyos vitatényekhez.

¹ Staudnál mulatságosan téves olvasat:

„En a *Telegdi* elleni agitációt megkezdtem . . .” kiemelés tőlem. (*Madách Imre* összes levelei. Sajtó alá rendezte: *Staud Géza*. *Madách Színház*, Budapest, Új Színház KFT. kiadása, 1942. I. köt. 109. l.)

¹⁰ „*Madách* kiadatlan levelei” azóta megjelentek e sorok írójának sajtó alá rendezésében: *Irodalomtörténet*, 1959. évf. 68—103. l.

Ezért találok szükségesnek néhány bevezető sorral megteremteni felfogásukhoz az előfeltételeket.

Az 1840-es évek elején a reformtörekvések a közeli megvalósulás kedvező kilátásaival kecsegtetnek. A reformok ügyének magánjogi vonatkozásai két kérdéscsoport körül jegecsednek ki:

1. a földbirtok fölszabadítása mindennemű kötöttség alól,
2. a köztelherviselés bevezetése.

Mindkettő körül az 1843—44-es országgyűlésen — már korábbi előkészületek után — nagy csatározások folynak. Az első kérdéscsoport tekintetében elvi ellentétek már nemigen álltak fenn, a másodikban viszont, ahol a nemesség adómentességének megszüntetése volt a cél, hatalmas összecsapások voltak várhatók. A megyékben még jelentékeny erők sorakoztak föl a „nem adózunk” ősi privilégiuma mögött, habár nagymértékben hatott a közvéleményre egyrészt *Széchenyi* munkássága, másrészt a sajtó, különösen *Kossuth* „Pesti Hirlap”-jának a reformok keresztülvitelére irányuló agitációja. A publicisztika a nemesek megadóztatásának első lépéseként az adónekem közül az ún. „házi adó” mindenkire kiterjedő progresszív elfogadtatását állítja előtérbe. Hiszen a házi adónak a jobbágyokra hárítása a legkiáltóbb ellentétben állt minden józan ésszel, mivel ez az adó a megyei közigazgatás fenntartására szolgált, ennek a munkának pedig minden gyümölcsét a nemesség egymaga élvezte, a jobbágyoknak vajmi kevés hasznuk volt belőle közvetlenül. A kormánynak és a konzervatív pártnak minden haladást elrekesztő törekvése mégis elérte a köznemesség öntudatlan tömegeinek félrevezetése útján, hogy 52 megye közül csak 19 adta utasításul követeinek az országgyűlésre a házi adó megszavaztatását. Ilyenformán nem is lehetett más az eredmény, mint a házi adó bukása az országgyűlésen: a nemesség nem vállalta az ebben való részvesedést. (Vö.: *Horváth Mihály, Huszonöt év Magyarország történetéből*. Budapest, 1886³. II. köt. 193—350. l.)

Miután *Széchenyi* a házi adó ügyét eleve megbukottnak ítélte, 1843-ban a „Jelenkor” c. lapban fejtette ki folytatólagos cikkeiben egy új adónem tervét, amelyet — hogy ne szerepeljen nevében a népszerűtlen adó szó — telekdíjnak hívott. (A cikksorozat összegyűjtve is megjelent: „Adó és két garas”, Budán, 1844.)

A terv lényege — csak legfőbb vonásaira kurtítva — a következő:

Minden földbirtokkal rendelkező ember, nemes és nem nemes egyaránt fizet holdankint évi két garast. Ez Magyarország földbirtokállományának megfelelően több, mint 6 millió forintot összeget tenne ki. Hogy különböző nehézségekre is számíton, aztán az arányítás is könnyebb legyen, *Széchenyi* csak a kerek 5 millióval számol. Vegyünk föl erre az összegre 100 milliós kölcsönt, esetleg idegen országból. Ha ezt a várható 3 és fél %-os kamatra vesszük fel, másfél %-os törlesztéssel az évi 5 millióból 35 év leforgása alatt amortizációs alapon visszafizethetjük.³ Mivel ezt a jelentékeny összeget csak évek alatt lehet célszerűen beruházni, hogy a tőke a lehető legnagyobb mértékben gyümölcsözzék, belőle 90 milliót 5%-os kamatra megfelelő jelzáloggal rendelkező magánszemélyeknél kölcsönként ki kell helyezni. A kamatlab különbségéből újabb 50—60 millióra tesz szert az ország. Tehát 35 év alatt mintegy 160 millió forintot lehetne országos szemléli és anyagi beruházásokra fordítani. 35 év után a kölcsön teljes mértékben vissza volna fizetve, akkor tehát a telekdíj, a kétgarasos adó is megszűnnék. (Vö.: *Széchenyi*, i. m. 59—63. l. és *Horváth*, i. m. II. 353—5. l.)

Széchenyi sok részletkérdést tárgyal eme sorozatos cikkeiben, rengeteg ellenvetésre előre megfelel. Maga is tisztában volt azzal, hogy tervének sikerét leginkább a Pesti Hirlap mögött felsorakozó tábor biztosíthatná, tehát többször is felszólítja őket a „két garas”-sal kapcsolatos véleményük kifejtésére. S ekkor *Kossuth*, félretéve minden személyi ellentétet, az ország felémelkedését szolgáló terv mellett egész személyi varázsával sikraszáll, s 1844 elejétől a Pesti Hirlap vezércikkeinek és egyéb közleményeinek egész sora küzd a telekdíj elfogadtatása mellett, legtöbbször magának *Kossuth*-nak a tollából. Csupán annyi kikötése van a *Széchenyi*-féle javaslat tekintetében, „hogy a jelzálogkölcsönre szánt összeg felét jobbágyok kapják kölcsönbe örökvltság céljaira.” (*Mérei—Spira* szerk., Magyarország története . . . II. Budapest, 1957. 228. l., és vö. *Horváth*, i. m. II. 353—4. l.)

Ha *Madách* a telekdíjall kapcsolatos vitás kérdéseket cikke megírásának időpontjáig teljes mértékben ismerte volna, ha a sajtóbeli véleményösszecsapásokat figyelemmel kíséri, minden bizonnyal másképp írja meg cikkét. De — úgy látszik — nem ismerte. Ennek következtében kissé elmaradottnak hat telekdíjellenes megnyilatkozása, amelyre választ nem is *Széchenyitől*, hanem *Kossuth*tól kap. Így keverednek ök ketten: *Madách* és *Kossuth* hírlapi vitába. A vita anyagára eddig senki sem figyelt föl: *Madách* idevágó cikkei a *Halász*-féle összkiadás nem tartalmazza, *Kossuth* válasza pedig név szerint nem említi az akkor még a publicisztikában kezdő *Madách* nevét. Ellenvetést tartalmazó nézeteivel csak a megjelentető újság, a Tarsalkodó megfelelő számát idézve polemizál.

³ *Széchenyi* különböző rendszerű kezelési és törlesztési tervezeteket is közül erre vonatkozólag (I. m. 145—7. l.)

Ezek után íme *Madách* első cikke a telekdíj ellen, amely a *Helmezy Mihály* szerkesztette *Társalkodó* című, magát „encyclopaediai”-nak nevező folyóirat 1844-es évfolyamának április 18-i számában jelent meg:

Szózat törvényhatóságinkhoz a' Telekdíj ügyében.

Halált mondott a' görög nagy törvényhozó a' közönyös polgár fejére. A' kérdés nagy, súlyosabb tán mint én erős, de épen, mert hazám közel jövőendője sorsát hordja keblében, a' becsületes szándéknak sikra kell szállnia meggyőződése mellett. A' párt, mellyhez tartozom, személyes auctoritást nem ismer; ám bukjám, csak éljen a' jobb: harczzomat nem sikere szentesíti.

A' hon szükségei meggyűltek; milliók fohászkoznak jó istenhez a' nagy szegénység sulya alól 's milliók sóhajából fergeteg teremhet. Népetlen állt a' hon, birtoka néhány ezernek, körül fenyegetve barna fellegektől; védőket kelle teremteni: 's megszületett a' házi adó eszméje. Ledorongoltatott. — A' buktatás búnsulya nem csupán az ö r d ő g i i z g a t ó k r a nehézkedik, de azokra is, kik isten 's hazától tehetség 's bizalomban nyert napszámukat hiven nem végezék; 's legelső szavuk e' tárgyban a' szent eszme fölött halottbeszéd volt.

De a' kor nem hagyja magát megcsalni, mit tőle megtagadunk, erőszakosan veszi el; 's alig tűnt fel a' Telekdíj, számtalant ragadt el a' házi adóvali hasonlatossága, számtalan gondolkodni nem szeretőket a' P. H. példája, — végre a' gyöngédebb lelkiismeretű ledorongolók is örültek alamizsnával jóvá tehetni a' jogszalanság undok bélyegét; 's a' Telekdíj megvétel megére röptül, lát és győz. Azonban megfelel é a' várakozásoknak, nem rossz szellem é, melly kedves halottunk alakját vevé magára hogy megkísértsen? bővebb vizsgálat fejtse meg:

A' Telekdíj alapeszméje egy, minden föld birtok által biztosított országos kölcsön, melly apránkint *investáltatván* hasznos intézettekbe, 35 évi 5ör³ kamatfizetés által amortizáltatandik. A' még beruházatlan pénz pedig mindenkor magányosoknak adatik kamatra földbirtoki biztosíték mellett.

Tekintsük először a' kölcsön fölvételét: Mellőzve azt, hogy az ország, mint morális egész, csak országgyűlésen 's így a' kormánnyal egyesítve nyilatkozik; 's a' kölcsönt is így kénytelenítettnek fölvenni; kérdem: képzelhetjük é, hogy elszegényült, eladósult népek mint miénk, 100 milliónyi kölcsönt adand valaki a' kormány megegyező jótállása nélkül? képzelhetjük é még ezt akkor is, ha legközelebbi eseményekre tekintve, az orosz kormány által a' lengyel bankot elrontatni 's bukás-kimondásra kényszerítettetni látjuk? 'S egy bukást mondott nép lekötöleztet birtoka mi biztosítékot ad kormányi jótállás nélkül? De lehet é kívánunk [!] is, hogy a' kormány olly kölcsön kezelésébe ne avatkozzék, mellyet ugyanazon földbirtokkal is biztosítunk, — mi adó alapjául is szolgál?

A' kormány befolyása hát mellőzhetetlen. Pedig úgy hiszem: okulhattunk a' nemzeti színház első alapja, muzeum, egyetem, ludovicea, fundus publico-politicus stb. példáján. Nem említem a' kormánynak a' Telekdíj iránti rokonszenvét; mert tul vagyunk már azon gyász időn, mellyben derék hazafinak tartaték, ki mondá: nem látok ugyan benne semmi rosszat, de félek tőle, mert felülről jó. Azonban magunk rendelkezhetünk é így a' pénz hova fordítása iránt; 's a' jótállónak nem lesz é jogczime a' beavatkozásra, 's a' kikölcsönzések által minmagunk-adta eszköze véleményének többséget szerezni? tán nemcsak e' tárgyban! nekünk pedig szerencsénk költségeit viselni. 'S vajjon egyenlő érdekünk lesz é mindig a' beruházás hova fordításában? Ennyi legjobb esetben. De hát ha kölcsönünkkel nemzeti bukást csinálunk? (mitől, hogy félhetünk é? később vitassuk) Lenne ugyan hálisten jótállónk, ki becsületünket beváltaná, de mi e' becsületet tán drágán fizetnők. Igen, mit hasztalan koholt kard és csel, hasztalan ígéret, erő: e' 100 millió fr. megtenné.

Azonban felejtjük ki a' mások beavatkozását; tegyük, hogy magunk kezelendjük önellenőrségünk alatt a' pénzt; bizonyítsa bár ki kezelése pontosságát; engedje meg még is, hogy egyebet elhalgatva [!] a' gőzhajózási társulatnak tavaly gyufára beszámított 10—12 ezer fr. után, szerény kétségünk marad fen, mellyet az országgyűlési ellenőrség sem képes elhárítani, ha a' francia udvarköltség felületes vizsgálása módjára tekintünk. Ide járul az is, hogy egyes vállalkozók, például a' lánczhidépítők, látván vállalatuk nem jól kamatozását, látván azt is, hogy az országnak kész investitionális pénze van, mellynek kijelölésében nem vagyunk olly meggondoló lelkiismeretesek, mint egy ujon teremendőében, mert kiadása közvetlen senkit sem nyom; bizonyosan minden izgatást arra fordítandnak, hogy ezen legmeddőbb vállalatokat a' nemzet ismét magára vegye, míg a' hasznosabbakat ők élendik el.

Nézzük másodszer kik viselnék e' kölcsön terheit. — Csupán a' föld? E' phisiokraticus adóelv olly elavult, annyszor megczáfolt, hogy üres szalmát csipelnénk czáfolatában. Vagy mindenki vállaltatve? — 'S nem borzadnánk é uj terhet halmozni a' már is roskadozó pórra a' nélkül, hogy a' régeből levettünk; a' nélkül, hogy kimondanók a' teher-együttviselés jóltevő malasztját? Határos az emberi türelem is, 's épen most, midőn a' szegény milliók szemei hívőn

* 5%-os.

fordulnak országgyűlésünk Mekkája felé; most, midőn az örök igazság hajnalát megismertettük szűk vityillóik éjült ablakával; most mind e' remény helyett új terhet sújtani nyakába, új terhet azon enyhítő vigasz nélkül is, mely a' „nihil de nobis”⁴ igéjében [!] rejlik; — a n n y i t t e n n e, — mint vakmerőn kísértetni meg az isteni gondviselést. — Vagy föl fogja é az első benyomást mérni a' hideg rábeszélés, hogy ez által örökváltsága előmozdítottatik? Bizonyosul nem; 's ha mégis, annál rosszabb, mert csalt reménye kétszeresen éreztetendi sorsa mostohaságát. (Miről később.) Vagy a' nemesség maga viselje ezen legnagyobb súlyt? Föltéve, hogy e' súly nem lenne mértékfölötti, bizonyosan igazságtalan volna. — Igazságtalan, azonkívül hogy ismét egy részt nyomna, azért is, mert a' Telekdij egyik legszebb reményekkel kecsegtető része: az örökváltság előmozdítása, 's így a' jobbgátság haszna, mellynek terhét a' nemességre tolni nem lehetne. 'S mind e' három tervben hol van a' szellemi alap? Hol van azon egyenlőségi elv, mely a' házi adót kedvesse tévé előttünk? s' bizony mondom, csak ez tette kedvesse, nem a' fizetés, mert szívesen aligha fizet valaki, annál inkább mert elválallása [!] által, alig történt volna anyagi könnyítés az adózón.

Igen, nemcsak hogy ez egyenlőségi népteremtő elem, mely nélkül csak palliativ⁵ szer minden haladás és reform, nincs a' Telekdijban, de az adó elvét 35 évre bizonyosan eltemeti, megnyugtatóván a' szűzvállu lelkiismereteket; 's miért mind ezt? egy kis anyagi jóllétért, mivel azon szellemi ország, mely az evő közt létezik, be nem éri, mivel olly sokszor kecsgettettek azok, kiknek illy édesítő rovársra alkotványunkat megutálatni érdekükben feküdt. De hasz-talan, mert mi tudtuk: a' jóllét meg jó idővel; a' szabadság soha.

Vizsgáljuk harmadszor a' magányosoknak adandó kölcsönzések módját: 12 millió is alig ruháztatván (Kossuth szerint is) 3 év alatt az országba, a' többi magányosoknak adatik ki kamatra, földbirtoki biztosíték mellett. Mellőzve minden illy pénztárhoz csuszott zsarolást, pártfogás szükségét, 's más abnormitásokat, kérdem: vajjon ha a' felelős kezelőhöz egy, bár eladósult de véghetlen birtok főnemes 's egy elszegényült, ezer tartozás és teher által nyomott, magát megváltani kívánó község küldöttje jövend, kinek kijelelt hipothekája is csak félig övé; nem a' dus gróf, de a' n y o m o r u a d ó z ó kapand é pénzt? Bizonyosan nem. 'S így a' Telekdij legszebb reményvirága is lesorvad. Vagy meghatározzuk a' kölcsön mennyi része adassék adózóknak? 'S a' kijátszhatás ezer módján kívül, új közírat alkossunk, midőn épen közfalakat kellene rontanunk? Mi több, azt tudjuk, hogy hazánkban a' főnemesség van leg-inkább eladósulva; 's bár ez országos kölcsön által minden földbirtok, mint hipotheka,⁶ egyenlően vesztend értékében; a' főnemes, ki a' középrendű nemesnél bizonyosul előbb kapand pénz, legnagyobb haszonnal kifizetendi adósságait, 's szívesen fizetheti megnőtt értékü javaiból a' törlesztési kamatot: míg a' középrendű nemes jószága értékében szinte megfogy, a' kamatokat szinte fizeti, 's egyedüli haszna: hogy a' hatalmas [!] ur adósságból kitisztult 'S mit nyer a' hon? közép rendét, mely századok óta a' nemzet erejét, a' proletarius s kényur közti védfalat, a' szabadság szilárd örét, 's a' békés haladás garantiáját foglalja magában, naponta silányulni látandja. Míg egy hatalmas középkori oligarchia viruland fel újra, melytől a' haza történetei egy sor jót felmutatni nem birnak. Gyönyörű igazság, szép következetesség alkotványunkban, melyet mind azoknak pártolniok kell, kik a' nemesség tartozásait ismét pór által akarják viseltetni. De ez, azon ok is, mely a' Telekdij mellett olly élénk mozgásba hozza azon főaristokrátiát, mellynek háziadó körül hanyagságát bocsássa meg az ég! —

Utolsó, de tán legfontosb tekintet végre a' pénzügyi: Mellőzve azt, hogy egyszerre vagy rövid idő alatt phisice sem ruháztathatik ennyi pénzüsszeg az országba; már azért sem tétethetik ez, mert a' terv kiegészítő része a' magány kölcsönzés, ez pedig földbirtoknál csak hosszabb évek alatt hozhatja meg hasznát. Így az egész pénzüsszeg csak mintegy 20 év alatt ruháztathatik be. — De fizessük csak 20 évig azon 5 milliót, melyet a' kölcsön lerovására 35 évig fizetnének; 's már 100 millió forintot ruháztunk be. Fizessük e' mennyiséget 35 évig 's még 75 milliót szenteltünk a' hon oltárára, melyet különben a' tőzserkedő külföld szivand el árva hazánktól. 75 millió illy szegény hazának! mellynek egész kereskedése hány év alatt hozand be ennyit! — Azonban, ha van a' Telekdijban kizárólag valami olly haszon, mely e' 75 milliónyi világos veszteséget föléri; roskadjon le pénzügyi ellenvetésem. Mondják: 5 millió forint, mely évenként rendelkezésünkre lenne, olly kevés, 's szükségünk olly nagyok, hogy azokon csak tüstint kéznél levő nagy ősszeg segíthet; különben is minden részletes ajánlat csak egy részletes szükségünket fődézvén, nem orvosolná általános teendőinket. 20 év egy nemzet életében olly rövid, hogy annak első részében vagy egész folyta alatt történik é meg valami, alkalmasint egyre megy, de 20 év alatt csakugyan kölcsön nélkül is annyira men-vén beruházható pénzüsszegünk, mint kölcsönrel 's azonkívül 's ez is csak apránként ruház-tathatván be: úgy hiszem, a' kölcsön szüksége ledül. — Mi a' részletes szükségek fődözéséről mondatik az általánosok irányában, az sophisma: orvosoltassanak csak egymásután részletes

⁴ semmit rólunk (ti.: részvételünk nélkül)

⁵ pillanatnyilag segítő

⁶ jelzálog

szükségeink, 's általános teendőnk csodálatosan eltűnendik. Mondják továbbá: „A' behozott 100 millió forint által a' pénz forgalma megnövé, könnyebben adhatunk a' többül, mint a' naponkint kevesebből.”

Vélekedésem szerint ezen igen logikai okoskodás is balul van alkalmazva; mert a' helyett, hogy kölcsön nélkül fizetendő 100 millió fr. egy fillérig az országban maradna kettős alakban: először mint beruházott tőke előmozdítván kereskedést, gazdaságot, nevelést stb. 's így benmaradását is egy uttal biztosítván. Benmaradna másodsor mint pénz, még azon — e' szerint nem kisebbedő — pénzforrásban is, melly a' hazai forgalom, 's mellyből adónkat évenkint újra s' újra fizetnek. A' kölcsönvett 100 m. forint ellenben, a' mellett hogy ismét kimenend tán kétszerezve, mert a' külföld irányában eladósult oligarchia veendi kölcsön; még a' legbecsületeseb számítás mellett is magával vonand 75 millió forintot! 'S így in ultim a n a l y s i ? 35 év multával a' forgalmat nem nagyítá, a' pénzt nem többíté, de megfogyaszítja; 's azon hasznokat, mellyeket kölcsön nélkül 20 év alatt érhetünk utól, csupa időgazdaságból egyenlő áldozattal 35 év alatt termendi meg.

Ne hozza nekem fel valaki nyereségül a' privátoktól kapott 60 milliót, nem hozom én sem az administrationális költségeket; ezek a' nemzet egyik zsebéből a' másikba mennek 's a' külföld irányában mit sem számítanak. Ne mondják azt sem, hogy a' már beruházott pénz is kamatozandik; két vasuton kívül a' világon nincs több, melly behozná kamatját. Hát ha meggondolom, hogy országházat stb. is akarunk kölcsönzött pénzen építeni, a' nemzet méltóságaért: eszembe jönnek egy derék hazánkfiának mély szavai, ki midőn a' német országgyűlés fényes termét 's butorzatát látta, felsohajtott: Jobb szeretem én rongyos székeinket! Hát ha Európa nyugalma felbomlanék? ha hazánk harcviszályok színhelyévé lenne; nyakunkon a' kénytelen fizetés, ipar 's kereskedésben pangás; verjen bár a' sors nehéz sulya, ezt kiállja férfierő, mint többször kiálltuk, de egy bukás felé rohanó nép rémváza szörnyű lenne!!

Nem áll az sem, hogy kölcsön nélkül a' „nem fizetünkkel”, minden alkalomkor új és új harcot kell küzdenünk. Hogy, a' hova beruházás meghatározása mind annyiszor megakasztja a' munkát. Mert egyszer kimondván az állandó teher-együttviselés elvét; az első aggodalom megszűnnék; a' mibefordítás iránt pedig mindig lesz az országgyűlésen többsége valamely vállalatnak. Felhózzák némelylek a' Telekdi mellett erősségül azon viszonyt is, melly az adótlán magyar, 's adózó német természet közt létező; a' német végvárok átalakítását lehetetleníti. Kikerülte ezeknek, úgy hiszem, figyelmüket, hogy a' korlátlan concurrentia valamint termékekben az asztriaiakat nyomná, a' műiparban a' magyart terheli. Jól vigyázzunk! amaz n y o m n á ezt már t e r h e l i. Nem lelünk hát szomszédunknál oly gyöngéd kiméletet, minőre mi illy roppant áldozattal is készülünk. Különben is, hazánk gabnakamrája nem Ausztriában, hanem Fiumében lelendi piaczat. De föltéve, meg nem engedve, az ellenkezőt; úgy hiszem, a' kölcsön nélküli rendes fizetés szintén úgy megorvoslandja e' bajt mint az egész értelemben vett Telekdi eszméje.

A' föllebbiekben meg kívántam mutatni, hogy a' Telekdiiban nem ohajtó a' kormányt beavatkozás. Fizessük hát magunknak.

Rosz teherviselés minden más kulcsa azonkívül, mellyben ez egyenlőség szent elve rejlik. — Viseljük hát önszükségeinket egyenlően.

Rosz és kártékony az egyszerre nagy kölcsön; határozzuk azért országgyűlésről országgyűlésre szükségünket 's tegyünk mennyit birunk önerőnkből.

'S mi az mind más, mint a' házi adó? Igen, hol a' Telekdi egyenlőségi alapon s' adó alakban fogadtathatik el; ott a' házi adót föl nem éleszteni polgári bűn. — Bűn kétségbeesve elhagyni a zászlót mellyhez esküvénk, mert ki magáról lemond, arról lemondnak az istenek is. Gyávaság ártalmas consequentiával egy lázas gyűlés kinfelkiáltásán függni, ha egészséges állapotban erőt érzünk keblünkben elvünket kivíni. — Oh! nem kelend fel izgatásaival a' „nem adózunk” hydrája ismét, ki térne zászlóji alá, mellyekre a' nemzet rásüté gyalázat-bélyegét?!

Azon megyéknek ellenben, hol a' Telekdi subsidium-alakban⁸ fogadtatott el, szerencsét nem kívánhatok. — Bár mondja rám valaki a' „szájhazafi” nevet. 'S mig keblemről a' szó, mint Kizisi szobráról a' golyó visszapattan, arra, ki mint polgár meggyőződését védni igen, de egyéb pártok felett páczat törni nincs hiva, férfias nyíltsággal kimondom: Házi adó minden áron, Telekdi sehogy.

M a d á c h I m r e

(*Társalkodó*, 1844. évf. 31. szám, 122—4. l.)

Mint a *Lónyay*hoz írott levél idézett részletéből kitűnik, *Madách* nagyra tartja cikkét. Annál kevesebb figyelemre méltatja a *Kultsár István* özvegyének kiadásában megjelenő

⁷ végelemzésben

⁸ segély. A „subsidium” névvel jelölik 48 előtt a rendkívüli adókat.

Nemzeti Ujság, amely különben „Lapvizsga” c. rovatában meglepő gyorsan reagál rá. *Oliver* aláírású glosszájában 1844. Szent-György hó [április] 20-án ez áll:

„Társalkodó (f. é. 31ik sz.) Egy cikket közöl „Szózat törvényhatóságinkhoz a Teledíj ügyében” czim alatt; mellyben bizonyos Madách Imre a teledíj ellen kél ki. Miután a cikkben semmi olyas nincs, a mi eddig már megczáfolva nem volna, vagy ha nincs czáfolást érdemlene, elégnék véljük csak végszavait idézni fel, mi sem több sem kevesebb mint: „Házi adó minden áron, Teledíj sehogy.”
Auch gut... Kill' emandeat' em politicians!...⁹ Oliver.

(*Nemzeti Ujság*, 1844. évf. 32. sz. 257. l.)

Mint a bevezetőben már említés történt róla, a Pesti Hírlap egész évben szőnyegen tartja a teledíj kérdését, főleg a csaknem mindig *Kossuth* tollából származó vezércikkekben. Ezek során *Kossuth* 1844. május 2-án „Kivetés és kezelés” c. vezércikkében több gyakorlati megoldásra tesz indítványt: milyen arány szerint történjék a teledíjnak az egyes nemesi birtokokra való kiszabása; utána arról szól, milyen módon biztosítható a teledíj behajtása. A kezelés módozatainak vizsgálata végén, a vezércikk befejező részében tér ki — megnyugtatón iparkodó céllal — Madáchnak azokra az aggodalmaira, amelyeket cikkében kifejtett. — Mivel *Kossuth* cikkének modern (alig harminc éve megjelent) kiadása is van, helyki-melés céljából a közvetlen Madáchnak szóló választ is csak áttekintően ismertetem, a legszükségesebb idézetekre szorítkozva:

„E tekintetben minap a „Társalkodó” 31. számában dicséretes loyaltással megengedett, egy értekezőnek aggodalmait elég világosan kijelenteni...” — írja *Kossuth* idézett vezércikke c) pontjában Madáchnak válaszolva. Az „értekező” teledíj-ellenes érveit világosan kifejtetteknek, de alapvető fogalomzavarban szenvedőknek itéli. *Kossuth* részletesen megmagyarázza, hogy a Madách által hangoztatott és kihatásaiban kifogásolt „kormányjótállás” — értelmetlenség: „ez fogalom nélküli szó, ez pusztá hang”. Ha pedig a „kormányjótállás” felfogásának vallói úgy gondolják, hogy nem lesz szerv, aki nekünk, anyagiakban szegény magyaroknak kölcsönt adjon, hacsak országunkért valaki (esetleg idegen állam vagy az összbirodalom?) jót nem áll: „Ez az — feleli *Kossuth* —, miről mondánk, hogy a magyar közállomány eszmehatárán kívül esik.” Aki csak ilyen feltétellel adna kölcsönt hazánknak, „azzal nekünk alkura lépnünk lehetetlen”. — Cikke végén *Kossuth* összefoglalja, miként rögzíthető a teledíj kezelésének rendszere. (A teljes cikk megtalálható: *Pesti Hírlap*, 1844. évf. 348. szám (május 2.), 291—2. l.; modern, de betűhű kiadása: *Viszota*, i. m. II. 418—24. l. Ez a cikk *Kossuth* iratainak *Kossuth* Ferenc által sajtó alá rendezett „összkiadásából” (XIII. köt.) hiányzik.)

Madách a teledíjjal kapcsolatos cikkére kelt mindkét megnyitkozásra újabb cikkben válaszol. Ez a vitacikk május 8-án már készen áll, Lónyay barátját ugyanis ekkor értesíti róla:

„A P. hírlap czáfolatára viszont czáfolatot irtam néhány új okkal a' teledíj ellen, reménylem Helmeczi nem sokára közleni fogja.”

Madách válasza a *Társalkodó* 1844-es évfolyamának május 16-i számában jelent meg:

Még egyszer a' teledíjról.

Küzdeni szép oly férfival, ki által győzteni is több dicsőség mint győzni gyáván. Tisztelettel tehát, de örömet lépek védelmül a' küzdhelyre, mellyen a' P. H. szerkesztője előbbi értekezéseem egyik részét kiragadván, eszmézavarral vádolt. — Egy vágy él ugy hiszem mind kettőnk keblében, mint Róma nagysága Brutus és Caesar álmain, csak eszközeink különbözök; én nyugton mondom el “et tu mi Brute! csak Brutus győzzön.” — Mit tesz a' kormányi jótállás? mond a' Pesti Hírlap, vagy semmit vagy ha z a n k t ö r v é n y e s állománya eszmehatárán kívül eső fogalmat. Ezt tartom én is; 's okoskodásom eszmézavar nélkül igen egyszerű: hívénk sokan, hogy a' külföld nem hitelezend hazánknak, mert szegény nép vagyunk; (lehet hogy igen); erre, voltak tőzsérek, kik jobban ismerve a' devaluatio s lengyelbank történetét mint a' magyar köztörvényt, választák; álljon jót kormányok, hogy ha országtokból egészen kiszivárogná a' pénz, kölcsöntöket ki fogja fizetni, 's mi kölcsönzünk. Ezek a' kormány 's nemzetet egyesekként tekinték, mellyek közül gazdag az első 's koldus a' másik; 's mellyekről ennél fogva, mint nem politikusok, egyszerű észszel föl nem teheték, hogy egy erszényök van 's egymásért jótállaniok nem szabad. Ez eszme viszhangra kezdett találni magyaroknál is, kik a' P. H. azon okoskodását: hogy a' kormány által fölveendő kölcsönt külföldön épen a' nemzet garantirozza, megfordítván így okoskodtak: ott minden jövedelem a' nemzeté, ez jelel ki kormánya részére szükségei

⁹ mai angolsággal: „Kill them and eat them, politicians!” (Öljétek meg és egyétek őket, politikusok)

födözésére költséget, ez ad annak számot; 's így természetes, hogy a' nemzet áll jól. Nálunk a' kormány felelet terhe nélkül szedi jövedelmünket, nekünk csak legsürgetőbb szükséginket födözi, 's így ha van ezeket haladó 's biztosítékot adható pénz, azért csak a' kormány állhat jól. Ezek, igaz, feledék, hogy kormányunk más tartományok kormányai is, 's hogy e' theoria hazánkat Ausztria többi álladalmival nivellirozná; de elég, hogy e' vélemény ellen szólanom kell 's szólanom kellett annál inkább, mert két erős ok küzdött oldalán: hanyagság és számolás. Az első szivesen áldoz alkotmányos jogot anyagi jóléért, a' második célját eléggé elárulá az ausztriai status-adósság egy részének átvállalását mint föltételt emlegetve. Hogy szóltam is a' „lenne ki becsületünket beváltaná* és úgy tovább” eléggé tanusítja; — szárazröviden igaz, de ép olly értelemben, mint Kossuth lángoló ékesszólásával, melly mindent győz 's mit meg nem hajt letör. Mi hát a' különbség köztünk? Akarom é én az illynemű jótállást? Nem. Ő sem. De Kossuth azt állítja: hogy illy jótállás nélkül is kapunk pénzt, én az ellenkezőt: ez magányvélemény; neki tehát azon okokat kellett volna czáfolnia, mellyeket a' másmodon felveendő kölcsön ellen hozék fel, 's ez okok teszik egész értekezésem többi részét; ezekhez tartoznak példaim is, mellyekről, úgy hiszem, senki sem tagadandja, hogy mennyiben nem függenek közvetlen kormányi befolyástól, sanctionált törvények jótékonyágát silylik tengő pénzkezelésökben. Mondatott: miért szóltam előbb értekezésemben a' teledkijnak csupán nemesi birtok általi viseltetése ellen is, midőn az tervben sincs? — Okom ez: ha a' teledkij csak subsidiumalakban fogadtatik el, akkor a' nemesi birtokon kívül másra kiterjeszteni nem szabad, mert ez önkénytes ajánlatot föltéte; 's hol ott az önkényesség, hol az ugy is tulterhelt birtokru egy harmadik rendelkezik? Mondatott tovább: hogy vonhaték ki czikkemből, mellyben csupán a' kölcsön kártékonyágát mutogatom, a' közteherviselést pártolva, illy következtetést: „házi adó minden áron, teledkij sehogy”, 1. Meg kell jegyezmem: hogy a' teledkij alatt mindig a' kölcsönt is értem mint kiegészítő részt. 2. Nem érthetek alatta mást, már csak a' benne rejülő amortisatio végett is, subsidiumnál; melly politikai miatyánkomban a' s z a b a d i t s m e g a g o n o s z t ó l helyét foglalja el. Vagy föltegyem é a' haza jobb korányának atyjairól, hogy a' házi adó mohácsi ütközte után újra feltűnven a' közteherviselés reménye, nem felkarolt gyermeköket élesztették volna előbb föl újra? mellyben egészséges egybeolvadásban meg volt az is, mi a' teledkijban jó; mert az egyenlőség baráti épen olly kevésbé látták a' háziadóban csupán megyei belszükségeik közös viselését, a' közös hon szükségei kizárásával, mint a' teledkijban elveik legszentebbikének testesültét. Igen, e p a l l i a t i v s z e r, m e l l y r e a n n á l k e v é s b b é alkalmazható Széchenyi egyik mondata: hogy mindig a' második lépésnél kell kezdenünk mikép az elsőt kénytelenek legyünk tenni, mivel ez nemcsak fölépésnek nem bimbója, de emésztő féreg-ülte korcs, mellyel alkudni nem szabad nemzet jövője felett, hol legfőlebb három rövid év méhében győzelem rejlik. — Mit a' pórság új terheltetése mellett a' P. H. felhozott: rosz eszközöket szentesítő elv. A' hypoth. bank¹⁰ létrehozásából venni szokott okokra a' már közlöttekben kívül kell még tennem néhány észrevételt: az így alakult bank csak egy időre levén biztosítva, ennek letelte után ott lennének, hol most; legfőlebb néhány név maradna fen, melly különben leszáll, de maradna lent is, melly különben fenragog; nemzetre nézve nem nyereség. A' kérdésben levő bank nem gyakorolhatná jótékony hatását egész 35 év alatt is, mert már ezen idő eltelte előtt az egész pénzüszszeg beruháztatván, a' hypothekalis kölcsönök pedig csak hosszabb idő alatt hozhatván nyereséget, az utolsó őszszeg beruházása előtt jóval megszűnnék productiv hatása. Az egyszerre bejövendő nagy pénzmennyiség kártékony hatásának meggátlására javasoltatik, hogy az csak részenként hozassék be; azonban e' javaslat ismét a' bankot csökkenteni meg tetemesen, mert vagy az egyszerre bejött mennyiséghez leend szabva a' forgásba hozandó papirok száma is, 's így tetemesen kisebb mint különben; vagy az egész de még csak ideális pénzüszszeghez 's így értéke veszélyeztetik. Ezen ok szokott a' más tervű bankok ellen is felhozatni; én azt hiszem erre is alkalmazható, mert a' főlebb mondotton kívül ha eszünkbe jó, hogy e' banknak alapja más bankénál nagyobb részben ideális, mert csak olly pénz, mellyet egy fillérig vissza kell fizetni 's így hitelének egyedüli biztosítéka az adósaítól nyerendő kamat; úgy hiszszük, az így alapított bankból sem háramlandik ránk azon roppant haszon, minőről álmodni szeretünk. Vannak példák, hogy nagy férfiak, hosszú fáradalmak eredményeit, mellyek által osztályrészétől megfoszták a' halált, egy perc alatt a' semmiség örvényébe akartak sujtani. Nekünk vigyázni kell, hogy ezt ne tehessék, ők alkottak, mi megtartjuk teremtésöket. Illy férfiakról birunk más terveket is hypothekalis bankra.

Említi cikkemet bizonyos politikai forma lap is, melly korszerűtlen „korkérdéseiről” ismeretes; hálaival tartozom neki, hogy azt a' közvéleményben gáncsa által emelte.¹¹ Említett

* Tarsalkodó 31. sz. [Madách jegyzete

¹⁰ a jelzálogkölcsönt folyósító bank

¹¹ Madách gúnyos megjegyzésével a Nemzeti Újság imént közölt, Oliver aláírású glosszájára céloz

lap régi kiváltsága már: m e g n e m c z á f o l t a t n i ; nem, mert igen sokat, de, mert semmit sem mond; különben nem tartanám méltatlannak vele sikra szállni, hisz mindketten közlegények vagyunk a' politikában.

M a d á c h I m r e .

(Társalkodó, 1844. évf. 38. szám, 157. l.)

A fentebb közzétett két elfelejtett *Madách*-vitacikk a szerző publicisztikai munkásságának két legkorábbi terméke, ha nem tekintjük a „Trencsini, másként teplici fürdők” címen megjelent tájismertetését, amely még 1841-ben látott napvilágot *Mátray Gábor* „Regélő”-jében, s — természetesen — minden tekintetben elkülönül *Madách* politikai jellegű hirlapi cikkeitől. Ezek az 1844 áprilisában, illetve májusában nyilvánosságra került hirlapi közlemények megelőzik *Madách*nak a *Szalay* szerkesztésében kibocsátott centralista Pesti Hirlapba írott törvényhatósági tudósításait, hisz ezek közül az első 1844. július 7-én jelent meg, melyben *Madách* a június 24-én Losoncon megtartott Nógrád megyei közgyűlésről adja értesítéseit. A már többször idézett május 8-i *Lónyay*nak címzett levelében *Madách* még — formai okokból ugyan, de — húzódozni látszik:

„Komolyabb tárgyakról még soká nem adandok ki valami nevezetesebbet, kis cikkeket nem mondom hogy nem, 's leg szivesebben Szalay hirlapjába, ha csekély 's még egészen ismeretlen tehetségeimnek, azoknak, előre is csak jeleset ígérő hasábjait megnyitandja. Levelező szerzésére Szontaghot szállítá fel ki Kosútnak hive marad, Szontágh megszólított engem, de én nem szeretem a' hivatlan avatkozást, 's azért (bocsásd meg e' gyengeséget) levelezője most egyenes felszólításom nem lévén nem leszek.”

Mint tapasztaltuk, másfél hónap múlva már lett.

A fentebbi két vitacikk nem lebecsülendő érdekességű adalék *Madách* mindmáig feldolgozatlan politikai fejlődésrajzához.¹² Csak *Madách* politikai tájékozatlanságával magyarázható, hogy ő, aki büszkén dicsekszik azzal, hogy „... Nógrádban a közteher viselés elve elfogadásának indító oka valék...” (ismét a május 8-i levélben), nem ismeri fel *Széchenyi* telekdíjas tervének hatalmas jelentőségét az ország egész szellemi és anyagi felemelkedése szempontjából. Különösen akkor, amikor *Széchenyi* ajánlatát szinte egész sajtónk egybehangzón támogatja, ha más-más okból kifolyólag is. *Madách* szinte a félrevezetett parlagi nemesség véleményét tolmácsolja telekdíj-ellenes vitacikkeiben! Nem is szólva itt arról, hogy a rövidesen centralistává alakuló *Madách* ezekben az irataiban milyen bizalmatlan magatartást tanúsít a központi igazgatás és annak szervei iránt!

¹² Ezzel külön csak egy feldolgozásnak nem vehető igénytelen ünnepi beszéd foglalkozik (*Csery-Cläuser Mihály*, *Madách Imre* a politikus, Balassagyarmat, 1941. Különnyomat a Nógrádi Hirlap 1941. évfolyamából); egyes mozzanatokot gondosan elemez *Sötér István* „*Madách Imre*” c. akadémiai székfoglalója (A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1956. évf. Alig rövidítve: Csillag, 1956. 127—54. l.).

IFJ. DOMOKOS PÁL PÉTER:

ADY-ADALÉKOK EGY LÍRAI ÖNÉLETRAJZBAN

1949-ben az Egyetemi Nyomda gondozásában megjelent Zsögön Zoltán *Széphistóriám* című „lírai regénye”. A könyv nem került kereskedői forgalomba, a közönség számára is elérhető példánnyal csak az Országos Széchenyi Könyvtár rendelkezik.

Zsögön Zoltánról az Irodalmi Lexikon is megemlékezik. 1880-ban Osdolán született, a csik-somlyói majd a csikszeredai tanítóképző tanára volt. Versei a fővárosi és a vidéki újságokban, pedagógiai és esztétikai cikkei szaklapokban jelentek meg. A Lexikon által is említett *Régi Versek* című, 1912-ben megjelent önálló kötetén kívül, még egy, 1927-ben kiadott *Isten Kezében* című versgyűjteményéről sikerült tudomást szerezni. Zsögön 1950-ben halt meg Kézdivásárhelyen.

Barátai és tanítványai visszaemlékezései szerint érdekes egyéniségű, nagy tudású tanár volt, aki kora társadalmi, politikai viszonyait többször élesen bírálta. A század első éveiben királyellenes nézeteit bátran hangoztatta, sőt egy Mádéfalván rendezett emlékünnepevényen elszavalta egy gyűjtő hatású királyellenes versét.

A gyér adatokból, de leginkább utolsó művének a *Széphistóriámnak* önéletrajzi vonatkozásaiból az elmúlt rendszer jellegzetes életpályája tárul elénk; a tehetséges de a tehetségét ki nem bontakoztatható, a lázadó de indulatait elfojtani kényszerített, a szépre vágyó de a „piszkos, gatyás, bamba” társak között fűtyörésző sajátos magyar jelenség, a költő — tanár — tudós keveréke. Megérdemelne egy szakdolgozatot.

A *Széphistóriám* önmagában is szép, tartalmas, formailag boncolnivalóan érdekes, hatásokat kereső, egybevetéseket megtevő búvárlatokat is megérdemlő mű — melynek székely nyelve külön élvezetet, időnként „gyönyörűségteli felsikoltásokra” való lehetőséget jelentene nyelvünk nyenceinek.

Érdemes idecsatolni azt a három rövid kis vélekedést, mely részben Zsögönre, részben a *Széphistóriámra* vonatkozik s a lírai regény borítólapjának belső részén minden bevezetést és méltatást helyettesít:

„Nekünk, tanítványoknak e könyv hegyipatak kristály vizének csobogása, kősziklába kapaszkodó magános fenyő illata, hegyek felett uralkodó tarkó-orom, melyen a szemlélődő szem megpihen, de ahonnan országos alföldek csöpp horizontjait keresztül-kasul járja a messzenéző sастekintet.”

„Illyés Gyula a könyvről ezt írja: „Kedves Bátyám, most fejeztem be a kézirat olvasását, — köszönöm bizalmát is, az élvezetet is. Különös, de — szabad lírai regény voltjában is — szép műfaj. A nélkül, hogy bármiben hasonlítana hozzá, a Bolond Istókra emlékeztet, Aranyéra. Külön köszönetet mondok azért, amit tanultam belőle: az izes székely szavakért a szokások leírásáért, az Adyról kapott ismeretlen részletekért!”

„Ady Endre Zsögön Zoltánt írásköteles írónak nevezte.”

Íme a fejedelem véleménye állandóan változó udvartartásának egy tagjáról. A biztos és tömör meghatározás, a tehetség rögtöni felismerése s a sokadalomból való kiválasztása Ady külön képessége volt. De hogy kerültek kapcsolatba?

Pontos adatok, levelek és tanúk híján csak feltevésekre és a *Széphistóriám* tényekben időnkint szűkös, de lírában annál gazdagabb soraira támaszkodhatunk. Megismerkedhettek Erdélyben, Ady nagyváradi tartózkodása idején, esetleg Kolozsvárott 1903-ban vagy más erdélyi helységeken, de nem kizárt, hogy Pesten találkoztak először. 1912 nyarán Pesten már baráti viszonyban voltak. Az ismerkedés körülményeit sem lehet felderíteni. Az Ady körül megforduló rengeteg ember közé valamiképp véletlenül vagy szándékosan sodródott Zsögön, Ady megkedvelte s barátjává fogadta a művelt, szellemes, jó fellépésű, cimborának is nagy-

szerű erdélyi tanárt, akit jellegzetes külseje miatt „Dzsingisz kánnak” is elnevezett. Kapcsolatuk a pesti együttlét után sem szakadhatott meg, hisz Ady sok újáról, még több leveléről lapjáról nincs tudomásunk. Ady az erdélyi városokban többször is megfordulhatott, különösen 1914-től, a tartósabb csucsai tartózkodások idején. 1915-ben be is kalandozta Erdélyt. A csucsai élet egyik jellegzetessége a vendégjárás. Erről így ír Ady Lajos bátyjáról szóló könyvében, (204. l.): „Vendég pedig rendszerint került a házhoz; ha önként nem jöttek, Bandi még a levélírást sem röstelte, csakhogy kiforszírozhasson látogatókat.”

Valószínű, hogy 1915 nyarán tartózkodhatott huzamosabb ideig Csucsán Ady régi barátja, Zsögön Zoltán. Ennek az együttlétnek s érdekes, Adyban eposz tervet csiráztató beszélgetésüknek állít emléket a *Széphistoriám* írója. Íme művének Adyval kapcsolatos részlete:

Akkortájt a gyarló testben
már megingott Óriásnak
fájlaltam bús mámoroktól
még hajszoltabb-gyors elestét
és Csucsán — náluk tanyázva
töprengtem, hogyan lehetne
lankadón is szép fejédtől
Végzet pallosát odázni.

Ó, hisz akkor még javában
dolgozott Ó. Alkotott is.
Ellensége meg volt annyi,
mint hajszála, jóllehet tán
híve még több. Ó, még akkor
Ó a *késérűt* magában
fel-felcsillanó kedéllyel
jól kavarta!
És ebből kevert csókjához
bőséges humort azoknak,
akik őt nagyon szerették.
Angyalát nemcsak Csinszkanak,
Borbálának, Krisztinának,
hanem ezerféle *másnak* is nevezte.
Engemet például „Khán”-nak,
vagy „Robusztus”-nak; de olykor
bő epével
„Majláth”*-nak keresztelt, mert a
bégetéséből kiérzett:
püspök nyájában éldödöm
Több igén, mint lágy kenyéren ...

Hárman aztán: Berta néni,
Csinszka és én — kieszeltünk
mindent arra, hogy a fáradt,
— ó, és mégis
reszketésig állhatatlan —
bús fiút a thyrusokra
lankadástól elkaroljuk.

Azt gondoltam: tán jó lenne
lelkét újból *nagy* témához
kötni, melyet nem ünna
félbe úgy, mint „Margitá”-ját.
Hátha újabb versregény a
huzamos munkához fűzné,
szenvedélyét csillapítná!

A talajt mind készítettem —
Órahosszat epikánkat

* Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök

** A Széphistoriám Ady fejezetét megelőző „ének”.

istenítve.

Csak fanyalgott Ó: gondolta,
régí époszokra célzok.

Más szólamba kezdtem akkor,
míg megértett: „Nem az elhúnyt
költészetnek hősi lelke
jár belém, hogy megkísértsen:
líraibb regény a célom”.

„Hát beszélj csak, Majláth!” — vágta
hozzám kedves, kölykös-göggel.
(De ha indulatba mordult
medvehangom,
mint a gyerek, úgy meredt rám
s nagy szemének udvarából
olajbarna láng világot.)

„Nem akarnám, és nem is kell
— mondom én — ó-kobzosoknak
mesterségét elkobozni!
Hanem újat! Léda-hattyús
Ady-élményt! „Vérízenet”
zuhatagját a sorokba!
Önregényt! Lírába ömlőt!
Minden éneket más versben,
minden verset, minden érzést
más rohamban! ...

Tetszett néki. Megígérte,
hogy megírja ... S *csak* nem írta.
Hogy nem mozdult, gondoltam: már
megriasztom, megbosszantom
egy „mintá”-val (Fecske nőgat
fülmilét, habár — fecsegni!)
És a trochaeust** megírtam:
lássa Ó, hogyan képzelném *ezt a munkát*,
Hátha ebből kedve támad
és a jobbat Ó csinálja!

Szépen azt is kiagyaltam:
úgy jusson versem be hozzá,
hogy ne vélje gúnyragörbült
szájjal: — Nézd! a fábarágó
pedagógus-nyű akarna
szemléltetni
új modellt magyar Rodin-nek!

Igy a verset Bertájához
küldtem — némi hálaaképpen,
hogy rólam ő „jó szándékkal”
tollrajzos „merényletét” már
„elkövette” . . . * (Emlékszem, — csak
megtévesztő tréfasággal —
azt üzentem mesteremnek:
próbálná meg a Nyugat-ban
közreadni.

— Sajnos — Ő komolyra vette) . . .
Mondjam azt is? . . . zárójelben
szólok hát: (Míg „elkövette”
Csinszka ezt a drága portrét:
kis madárszívéből csordult
nagy panasz felém, hogy őt egy
másik Zoltán, a nyugatós
fordító, mint házivendég
megbántotta másnap este
épp, mikor bús-öntudatlan
Bandiját pihenni vitték.
Védtelen most mit tegyen? Ha
el nem sírhatná ezt — érzi, —
megfulladna. Bár a sértés —
egy karmozdulatnyi volt csak.

„Ej! — mondom — ha itt lehetne
most a *fránya* műfordító . . .
tán bőréből kiráznám . . .”
Mit tehettem? Vigasztaltam,
mint az árvát,
míg a bíborosra pingált,
eltörött csuporka ismét
kedvesen reámmosolygott.

Lássuk hát, a kényes ügy most
mily eredményt fog kiváltni?
Mert a friss panasz hevében
kelt — ne mondjam hagyományos
jelzővel: „bizarr”, hanem csak —
épolyféle ötletem, mint
az ártatlan — Kőczi Pálnak,
ki az áhitat csendjéből
egy vecsernyén eszelősen
felhuhákolt.
És mikor kérdőrevonták,
nyájas-kedvesen dadogta,
hogy *szerény* ötletje támadt . . .

Hátha most a tegnapesti . . .
rút estre rámutatva
jól az elevenbe vágnánk?
Hátha vámpír-szenvedélyét a
fölmarcangolt féltékenység
morckutyája elriasztaná? . . .
Cselekedtem.

„Nos tudod mit, síró gyermek?
Ott a hátsó kertilakban
a folyton füstölgő, zordon
úrfinak csak mondd el szépen,
ami történt . . . Aztán kérjed:

* Csinszka lerajzolta a tatáros fejalkatú Zsögönt.

mámorok vizén hajózva
egymagadra ott ne hagyjon
hű barátok oltalmán, ha
azt akarja: (és *akarja!*)
téged új bántás ne érjen” . . .

Ment. Beszélt. Majd visszaröppent
és vidáman azt csipogta:
„Képzeld, jólesett őszinte
vallomásom. Megcsókolt és
úgy ígérte, hogy te mondtad:
mámorok vizén hajózva
ezután jobban vigyáz rám.
Tán picit csak azt keserגי,
hogy barátjában csalódtott.
Másképp — így tán el se hinnéd —
Nézz be hozzá: mily kedélyes!”
„Lássuk hát híres *kedélyét?*”

És ott ültem már (a mindig
éktelen-ziláltra rücskölt)
ágya szélén.
Szótalan. Mord. Lám, a kedvelt
„princessast” is mily undorral
szíja. Hej, pedig de szíja!
Itt a Múza áporodva
esthómályoz.
„Nos”. — vetem rá ezt a bárgyú
jancsi-kérdést. Nincs hatás. De
később annyi volt a válasz:
„Eh”, Szép sundán mozdulok, hogy
orsózzam tovább. Megállít:
„Gyújts rá! Lásd: a veronál sem
ér egy pitykét!” . . .

És a kísérlet — mennyit ért? Csak
annyi pitykét, hogy pár hétig
szenvedélyét eldacolta.
Ezt akartuk!

Úgy, de életkedve csökkent.
Remegés gyötörte folyvást,
Éj-nap álmatlan dohányzott.
Ezt pedig már *nem* akartuk!

Így a próba vízbefúlt. És
cinkoskája, jó Csinszkája
— Berta nénit megkerülve —
Kezdte ismét élesztgetni
tűzre szomjú vágy
lebjét.

S a versnek? — Pitykényi sem volt
már hatása. Mert barátom
Az *ajánlást* féltő szívvel
mellécélozónak vélte.
S válaszában zsörtölődő
szók után bár biztat: irjak,
mert „típusa” vagyok én az
„írásköteles költőnek”:
e finom kenésre újból

gyötrődő, nagy lelki lobbal
visszaleckéz:
„akarsz” s ez még nem „művészet”.
Tenni kell itt!

(A Nyugat-tól küldött Kassák
„Má”-ja tájin próbálkozni,
mert azt hitte: bőrom alján
nyomdafesték vágya viszket.)

Tyű! de bántott ez a „mintán”
elbukott terv is! Pedig — hogy
édesgettem én belé a
témakedvet!
Pöndelyes Katit versemben
csak azért neveztem épen
Rózsának, hogy emlékezzék
Ő is régi Rózsijára,
— hej! — kinek csókját ígérte
egykor fájdalomdíjul, ha
engedem, hogy „suszterbajszom
lepucolják”.

(Épp tizenkettő nyarán volt.
Úgy esett, hogy éjféljárt a
Párizs-kertben üldögéltünk.
Jó! De azt ne higgye senki:
„Messze, messze idegenben,
mesebeli tündéerkertben,
egy párizsi fogadóban” . . .
nem — csupán kint a Ligetben
egy burus fa árnyékában,
ott csücsültünk.
Folyt a szó — még békebeli
áradással — és kocsisbor.

Út melletttem Révész Béla,
meg valami elkontrázott,
bandavedlett népzeneész, tán
Vörös Elek,
Kikre máig jól emlékszem
sok közül. Mind Ady-fényben
sütkéreztek.
(Üstököst kísérni szokta
csillagporzás, ég szemétje.)

Itt sokáig minden öklés
Dzsingisz-kánra: rámhízázott
és *bajuszra* járt. Kapásból
fölvetődött: volt-e? és ha
volt, — minő volt szája prémje
e *hordának*?
„Mit — hordának?! — robbanok fel
én, az elvetélt utód, nagy
mongol őszám védelmében,
akinek nevével engem
fricskáz most e hubri kedv. — Hát
semmi *horda*!

Oly csodákat nem viharzott
hadvezér, mint Ő! hiába
nyálkáz róla nyugatról a
tiszta erkölcs!

Volt „az undok” sárga fajnak
két oly *törpe* hadvezére,
hogy a nyugaton lovagló
Óriások

még bokájukig sem értek!
Bár igaz, hogy *minket* őlt a
mongol végzet —
mongolvégzetünk halálos
bosszújával, mert a Vért mi
megtagadtuk.
Mégis — az a *héj*, amin mi
megsikolva nagy sikollyal
elhasaltunk
vérbűvészek ámitása
volt, — kik gyáván meglapulva
nézték végig
várt-csodákban megcsalódott
pusztulását a magyarnak!

S tán a többi hentesmester,
(nem is szólva a zsigerlő
Haynaukról,) itt, *nyugaton* —
S tán a többi Nagymészáros
kegyesebben taglózott, mint
Ők? Nagy Sándor s Bonaparte
édesebb volt tán? Ejj! hagyjuk,
hagyjuk ezt a *hordázást* a
fittyfenébe!

Épp e tűzben — az ivlámpa
fényköréből felkörösze
méltósággal ránk-ívelt egy
hölgy, mint „császárné pávája.”

Rózsai volt, — ki méltóságát
csak *kívül* hordozta kényes
tartásában, nem *fejében*.
(Mint kegyelmes úr, ha van még
ily csodája e világnak.)
Szótlanul mosolyogva — így tán
többnek látszott kotyogó, kis
pulykanőknél. Mert bizonytalán
ráeszmélt, hogy — hangtalan csak
szebb a páva, mint a pulyka.

„Szép Delillám, Rózsai lelkem,
— szólt a költő rámmutatva —
ezt a Sámsont
kis-szerelmi-oltárodnak
íves, két rubintszárnnyával:
ajkad kábító szerével
kényszerítsed áldozatra, —
csókold meg, ha . . . ám csak úgy, ha
átengedné férfidiszét
egy borotvás habverőnek,
hogy Lipták, a pörge csiszlik
ezt a szőrmét többé már ne
irigyelje.” Felkacagtak.

Úgy éreztem háromszéki
virtussal, zsebemben, mintha
kis kacor pengére nyílnék.
Ejj! de mégis . . . többet ésszel . . .

„Jó! Nem bánom. Ide azt a
szórbakót! De most! Azonnal!”
(Azt reméltem: éjfelén a
prémvadászok alszanak mind.)
„És utolsó kívánságom,
hogy a tény pazar jutalmát;
kis-szerelmi-oltárról a
csókrubintot — kapja az a
sertehóhér, ki a tettet
ily kísértetjáró éjnek
éjtszakáján végrehajtja.”

Tíz perc sem múlt s jött a borbély . . .

Ó, de rég volt! . . . Ó, de kedves,
ó, de könnyes most lenézni
tört remények torlaszáról
békevölgybe!

Akkor . . . mondtam már előbb, hogy
ott, Csucsán — még mindig remélt Ó:
„ha bajok, meg aggódások”
békét hagynak, „époszkáját”
majd megírja . . . De nem írta.

* * *

Zsögön lírai regényének egyéb részei is figyelemre méltóak. Az epikus—lírikus, filozofikus részletek, a leírások, életképek, visszaemlékezések tarka forgatagából egy bánattal, könnyes mosollyal, örömmel elegyes, indulattól átfűtött, de lehiggadt költőt ismerünk meg. A *Széphistóriám* feltétlenül megérdemelné, hogy könyvespolcaik gyakrabban forgatott könyvei közé helyezték az irodalom kedvelői.

IMPLOM JÓZSEF:

A KÖRÖSTARCSAI HAMISTANÚ-MONDÁHOZ

Mindazt, amit *Arany János* „A hamis tanú” című költeményének forrásáról tudunk, *Voinovich Géza* *Arany János* Összes művei akadémiai kiadásának egyik jegyzetében foglalta össze (Budapest 1951. I, 462). Eszerint a költemény közvetlen forrását *Riedl Frigyes* a Kármán-Emlékkönyvben ismertette (Budapest 1897. 160). *Riedl Szabó Károlynak* a köröstarcsai helynevekről írt értekezéséből idézte azt a népmondát, amely „A hamis tanú” alapjául szolgált (Új Magyar Múzeum I, 375).

Szendrey Zsigmond a „Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok” című dolgozatában a hamis tanú-mondák két fő változatát különbözteti meg. Az egyik változat szerint „két szomszéd község között egy dűlő miatt per támad, a jogtalanul követelő fél megbízottja, hazai földet helyezvén sarujába, leteszi a felajánlott esküt s a vitás dűlő a hamis tanú községéé lesz”. A másik változatban „e három elemhez még egy negyedik is járul: a bűnhődés, azaz a letett esküben magára mondott átok szerint a hamis tanú szörnnyethal, megvakul, testét a föld kétszer kiveti gyomrából, teste mint „víziember” örökre az örvényben hánykódik . . .” (Ethn. XXXIII, 49).

Ez tehát „A hamis tanú” mondai háttere. A mondának azonban van történelmi magva is. A törökök kiűzése után Békés megyében is egymást érték a községhatárok megállapítására indított perek. A Gyulai Levéltárban egy 1728. augusztus 21-én felvett jegyzőkönyv őrzi egy ilyen határpernek az emlékét, amely *Körösnadány* (a mai Körösladány) és a szomszédos *Tarcsa* (a mai Köröstarcsa) közt folyt (Békés vm. közgy. jkv. III, 135—138).

A vizsgálatra kiküldött két megyei biztos mindenekelőtt végigjárta a vitás határt. A régi Sebes-Körös melletti *Mihályhalmától Lapálylaponyagra* mentek, azon túl *Gyájácsfok* volt a határ. A helyszíni szemle után a tanúk kihallgatására került a sor. Mindössze négy tanút hallgattak ki. Feltűnő, hogy mind a négy a kihallgatás idején vagy régebben tarcsai lakos volt.

Az első tanú a 60 éves *Juhos István* volt. „Ad 2dam metam *lapály Laponyak* fatetur Hungari[c]a sua lingua taliter [:] igaz le tett hūti után vallja és *le vetvén csizmáját* (:uti moris esset:) álván a' *lapály laponyakra* állitya, hogy ott *Laktában* régi üdőben ugy élték, s birták s *Tartották Körös Nadani és Tarcsa közt az határt.*”

A 2. tanú, az 50 éves *Juhos Mihály* ugyanígy vallott.

„3us Testis *Joannes Márkus* Incola K. Tarcsaiensis Annorum circiter 60. juratus et examinatus, suo modo fatetur uti primus . . . et 2dus testis.”

A 4. tanú, a 63 éves *Kiss Ferenc* is „tudgya jól, hogy *Mihál halma* az *Tarcsay, Körös Nadányi* igaz határ. Azt is jól tudgya, hogy az *Gyács Ér* vagy *Fok* az határa”.

A kiküldöttek a vizsgálatról Békés vármegye 1728. augusztus 26-án Gyula várában tartott közgyűlésén tettek jelentést. A közgyűlés a tanúk egybehangzó vallomása alapján állapította meg a határt.

A jegyzőkönyvhöz a következő megjegyzéseket fűzzük:

a) Az 1728-i határper jegyzőkönyvét *Karácsonyi János* is ismerte. Ezt írta: „Csak ezen *Juhos Istvánra* [az első tanúra] vonatkozhatik az *Arany Jánostól* is megénekelte „*Vén Márkus*” mondája (A hamis tanú)” (*Karácsonyi, Békésvármegye története* II, 210). Úgy látszik, *Karácsonyi* figyelmét elkerülte, hogy a tanúk közt a hatvanéves *Márkus János* is szerepel, mégpedig a köröstarcsai mondától és *Arany* költeményétől eltérően mint tarcsai ember, aki a többi tanúhoz hasonlóan tarcsainak vallja a peres határrészt.

b) *Körösladányban* és *Köröstarcsán Márkus* nevét a *Márkus-örvénye* és a *Márkus-fák* ma is őrzik.

A *Márkus-örvénye* Körösladány közelében a Sebes-Körös bal parti részén van, közel ahhoz a helyhez, ahol a Sebes-Körös a Kettős-Körösbe ömlik. — A Szabó Károlytól feljegyzett köröstarcsai monda szerint: „Az öreg Márkus . . . a csizmájába a talpa alá előre ladányi földet tett . . . s az élő istenre megesküdt, hogy azon föld, melyen ő áll, körös-ladányi föld, s retten-tően átkozá magát, hogy ha igazat nem mond, testét a föld ne vegye be, hanem az örvény nyelje el, melynek közelében áll, s lelke nyugodalmat ne találjon . . .” Az átok meg is fogta, mert amikor temették, „a koporsó a földből felvetődött s a holttest a koporsóból kizuhanva egyenesen azon örvénynek tartott, hol az öreg életében hamisan esküdt, s ott annak fenekére szállott . . . Ezért nevezik ezt az örvényt Márkus örvényének” (Új Magyar Múzeum I, 375). — A helynév és a hozzáfűződő monda szerint tehát ez a határper a Sebes- és Kettős-Körös összefolyása táján zajlott le.

A két Körös összefolyása által képzett *Hamzazugban* állott és áll talán ma is a három *Márkus-fa*. Körösladányban úgy tudják, hogy a zug valami *Hamza* nevű hajdani főhalászlól kapta a nevét. Ennek volt a halásztársa *Márkus*, aki társaival együtt egy halászat alkalmával nyárson halat sütött. A nyársakat azután a földre szúrták, azok megfakadtak, és három hatalmas nyárfa lett belőlük. Hasonló módon nőtt, ún. *sütőnyárfák* a szomszédos községek határában is vannak, így pl. a szeghalmi Torda vagy Halas és a vésztfői Nagyhalászlórmény nevű határ-részen is.

c) Körösladányban az öregek *halászspernek* mondják azt a pert, amely a Hamzazughoz és Márkus-örvényéhez fűződik. — Hogy a Márkus-mondának halászvonatkozása is van, elég a Szabó Károlytól közölt köröstarcsai monda befejező részére hivatkoznunk: „Azóta is, kivált holdvilágos éjenként gyakorta látják őt a halászok az örvényből fölmerülni, kikhez minthogy életében is mindig izgága volt, rendszeren e kötdőd kérdést szokta intézni: oldjak-e vagy kössek? s ha a tapasztalatlan halászlégény azt találja felelni: oldjon, az egész hálót úgy megbontja, hogy egyetlen szállá változik; kössön, a hálót olyan csomóba gombolyítja, hogy soha többé ember ki nem bontja.”

Abban az időben, amikor a határ nagy részét évről évre árvíz borította, természetesen a határperekben is gyakran szerepelt a vitás területek halászata. Így volt ez az ismertetett 1728. évi határperben is. A tarcsaiak egyik érve az volt, hogy a vitás területnek „az vizét is ár vízben vagy arra való időben Marossával [marázsa nevű hálóval], vagy más eszközzel Halászlát”.

d) A néphagyomány Körösladány több határperének emlékét tartotta fenn. A Sebes-Körös bal partján, a ma is meglévő *Mihályhalom* mellett a régi Mihály-zug, mellette egy lapály húzódik, végén a Bakzuggal. Ott van egy régi határárok, ott esküdtek meg a *tarcsaiak*, hogy tarcsai földön állanak. Azon is állottak, mert a csizmájukba tarcsai földet tettek. Ez a mondatőredék közel áll az 1728. évi határperhez.

A ladányiak valamikor a *szeghalmiakkal* is pereskedtek egy határrészért. Ma a Sebes-Körös hullámterébe esik a régi Kasznáruzug. Ennek egyik része ma Körösladányhoz, a másik Szeghalomhoz tartozik. Egy szeghalmi ember a csizmájába szeghalmi földet tett, és megesküdt, hogy szeghalmi földön áll. A szeghalmiak így meg is nyerték a pert. Ezt a földdarabot ma is *Peres-zugnak* nevezik. (1951-ben jegyeztem fel H. Tóth Sándor 82 éves körösladányi földművestől.) A szeghalmi adatközlők még azt is tudják, hogy amikor a határt megállapították, a gyerekeket kivitték a peres-zugi határhoz, és tizenkettőt vágtak a fenekükre, hogy soha el ne felejtsek, hogy hol megy a határ (1951. saját gy.).

e) A hamistanú-mondák állandó eleme, hogy a vitás területet jogtalanul követelő fél tanúja hazai földet tesz jóelőre a talpa alá, „hogy — a Szabó-féle köröstarcsai monda szavai szerint — majd ne hamisan esküdjék”. Márkus is így tévén „a hely színére a bírósággal kiment, s ott az élő istenre megesküdt, hogy azon föld, melyen ő áll, körös-ladányi föld”. Erről a csalafintaságról a fent említett körösladányi (bakzugi) és szeghalmi (pereszugi) mondában is szó van.

A bírák éltek is a gyanúperrel: a tanúkkal lehúzták a csizmájukat, és a vitás földön mezítláb állva kellett megesküdniük. Az 1728. évi határperben is „Stephanus Juhos . . . *le vetvén csizmáját* (:uti moris esset:) álván a lapálylaponyakra állt, hogy ott Laktában régi időben úgy éltek, s birták s Tartották Körös Nadani és Tarcsa közt a határt”.

Ugyanazon a napon ugyanaz a kéttagú bizottság a Körösnadány és Félhalom közti határperben is folytatott tanúkihallgatást. A jegyzőkönyv szerint „Nicolaus Bende Nobilis persona . . . juratus Examinatus *depositis suis Coturnis* (:uti moris est:) fatetur” (Békés vm. közgy. jkv. III, 139).

Összegezve az elmondottakat, az 1728. évi határper jegyzőkönyve egyes vonásokban egyezik a Szabó-féle köröstarcsai hamistanú-mondával, másokban eltér attól.

a) A jegyzőkönyv egy Körösnadány és Tarcsa közti XVIII. század eleji határpert örökít meg, amely azonban nem a Márkus-örvénye, hanem a Mihályhalom környékével van kapcsolatban.

b) A jegyzőkönyvben a tanúk közt egy *Márkus* nevű öregember is szerepel, de nem mint ladányi, hanem mint tarcsai lakos, aki a tarcsaiak javára is vall.

c) Végül a jegyzőkönyvben — „*amint az szokás*” — eskü előtt lehúztatják a tanú csizmáját, bizonyára azért, hogy hazai földet ne tehessen a talpa alá, és arra ne esküdhessen.

Az 1851-ben közölt köröstarcsai népmondában, melynek alapján Arany 1852-ben „A hamis tanú” című költeményét írta, a hagyományos mondai elemek helyi történelmi és földrajzi elemekkel keveredtek.

KAPOSI MÁRTON:

ARANY JÁNOS "A HAMIS TANÚ" C. BALLADÁJÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

Riedl Frigyes és tőle függetlenül — bár jóval később — Róheim Géza is megállapította, hogy a ballada forrása Szabó Károly Köröstarcsa helységneveiről írt tanulmányának egyik lábjegyzete.¹ A cikk 1851-ben készült, a ballada egy évvel később, és olyan nagy köztük a hasonlóság, mintha Szabó Károly írta volna át Arany versét prózára.² Téves tehát az az elképzelés, — amit Berze Nagy János és Győrffy István vall³ —, hogy Arany a Márkusról szóló mondát közvetlenül a körösvidéki néptől hallotta. Ez már azért is valószínűtlen, mert 1852-ben Nagykőrösön volt tanár,⁴ tehát hosszabb idő óta nem járt azon a vidéken, ahol a történetet ismerik, viszont a vers érezhetően az első benyomás ihletében született. Az esetleg elképzelhető, hogy Szabó Károly tanulmánya ismét ráterelte Arany figyelmét az általa már régebben is hallott néphagyományra.⁵ A vers keletkezése azonban — akár kisebb, akár nagyobb mértékben — csak Szabó Károly cikkének köszönhető.

Riedl ma már többnyire tényként elfogadott megállapítását azért kell hangsúlyoznunk, mert úgy látszik, mintha a néphagyomány mégis megcáfolná az irodalomtörténeti kutatások eredményét. Körösladányban ugyanis van egy „ezeréves” fa, amelyet a nép „Márkus fájá”-nak nevez, mert úgy tudja, hogy az alatt írta Arany Márkus történetéről szóló balladáját.

Csak hogy a hagyomány távolról sem egyértelmű. A ladányiak még ismernek másféle „Márkus fájá”-t is. Öreg halászok a Körös folyása irányában Gyoma felé mintegy hat kilométernyire levő három nyárfát neveztek így. Még néhány évtizeddel ezelőtt is (a mostani öregek emlékeznek rá) gyakran mondták hálólúzás közben: „Na, még felmegyünk a Márkus fáig, aztán befejezzük mára a húzást.” Arról azonban nem szól a hagyomány, hogy a három nyárfát — amely ma már nincs meg — miért neveztek „Márkus fájá”-nak. Arany verséről aligha.

Egy harmadik, szintén Márkusról elnevezett, állítólag háromszáz éves fa még ma is áll a Körösladány és Szeghalom közt levő „Peres zug” mellett. *Peres zug*-nak azért nevezik az illető területet, mert valamikor amiatt pereskedett egymással Tarcsa és Ladány, ott esküdött hamisan az öreg Márkus, akiről a közelben álló fát elnevezték. A „Peres zug” ma Szeghalomhoz tartozik, de amikor még volt elég föld és a mocsarak miatt nehezen lehetett hozzájutni, afféle senki földje volt. Később, amikor már Ladány felől is hozzá lehetett férni, megindult a versengés a kiváló minőségű földért. Perre került a dolog, amelyből Márkus hamis esküje révén Ladány került ki győztesen. Idővel Szeghalom határához csatolták, de a ladányi nép még ma sem feledkezett meg róla és a hozzá fűződő hagyományról.⁶

A Márkusról szóló monda ma is elevenen él Körösladányban és Köröstarcsán, sőt a Tarcsával szomszédos Mezőberényben is. Ott azonban másképp ismerik. Úgy tudják, hogy

¹ Riedl Frigyes: *Arany egyik költeményéről*. Emlékkönyv Kármán Mór huszonöt éves tanári munkásságának ünnepére. Bp. 1897. 160—161; Róheim Géza: *A hamis tanú*. Ethnographia, 1916. 212—221; Szabó Károly: *A magyar helynevekről*. Új Magyar Múzeum, 1850—51. 375.

² Riedl F. I. m. 161. — Valószínű, hogy az Új Magyar Múzeum eljutott Aranyhoz, hiszen ott jelent meg Toldy Ferencnek a *Nagyidai cigányok*-ról írt bírálata. (1852. 682.)

³ Berze Nagy János: *Adalékok Arany „Hamis tanú”-jának tárgytörténetéhez*. Ethnographia, 1916. 132—134; Győrffy István: *Magyar adalékok Arany „Hamis tanú”-jának mondájához*. Ethnographia, 1916. 210—211 (Berze Nagy János cikke nem szerepel Arany költői művel Voinovich-féle kritikai kiadásának jegyzetanyagában.)

⁴ Riedl Frigyes: *Arany János*. [Bp.] 1957. 16, 292; Voinovich Géza: *Arany János életrajza. 1849—1860*. Bp. 1931. 109; Barta János: *Arany János*. Bp. 1953. 77.

⁵ Erre a lehetőségre Szűcs Sándor hívta fel a figyelmem. Útmutatásait e helyen köszönöm meg.
⁶ A „Márkus fájá”-ra és a „Peres zug”-ra vonatkozó adatokat Fehér Lajos körösladányi esperes-plébános volt szíves közölni, akinek segítségéért itt mondok köszönetet.

a határper — amelyben szintén szerepel a hamisan tanúskodó Márkus — Tarcsa és Berény között folyt le. Így emlékeznek rá az idősebbek:⁷

Régen, vagy kétszáz évvel ezelőtt, amikor sor került arra, hogy Tarcsa és Berény között kijelöljék a határt, mind a két község bizottságot küldött a helyszínre. A tarcsaiakat Márkus vezette, aki akkor a falu bírása volt (mások szerint csak egyszerű perzekútor). Míg a berényiek a csárdában mulattak,⁸ Márkusék a berényi torony irányába haladtak a határ jelölésével, hogy minél több földet szerezzenek maguknak. Valaki azonban hárul vitte a berényieknek, hogy a szomszéd már a tilosban jár, mire azok kocsira-lóra kapva futni kezdtek, hogy megállítsák őket és igazságot tegyenek. (Az utat, ahol futottak, ma is *Futlaki út*-nak nevezik.) Mikor találkoztak a tarcsaiakkal, figyelmeztették őket, hogy nem jó helyen járnak, mert ez már berényi terület. Márkus azonban azt felelte, hogy ő még mindig tarcsai földön áll, és megesküdött, hogy ha nem mond igazat, halála után se a föld, se a víz ne fogadja be a testét. Látszólag igaza volt, mert előre tarcsai földet tett a bocskorába (!). A berényiek azonban az eskü ellenére is ragaszkodtak a maguk igazához, és keresztülvitték, hogy a határt attól a helytől kezdve a tarcsai torony irányába húzzák. (Egy helyen a két község határa valóban élesen megtörik. Ott van a tarcsai határ legdélibb csücske, amely különös módon ékelődik a berényibe. A Futlaki út ettől egy dűlőre van.)

Márkust, mivel végeredményben csak hamisan esküdött, megfogta a saját átka. Egyesek szerint a föld kivetette magából a koporsóját, mások szerint a közeli gulya bikái kaparták ki. Újra eltemették, de hiába, az eset még kétszer megismétlődött. Az örvénybe dobták a koporsót. Sokáig forgatta, nem akarta elnyelni. Háromszor dobták bele, csak azután fogadta be. Átka a hullámok között sem hagyta nyugodni. Gyakran kiemelkedett az örvényből, három ujját az ég felé tartotta és didergéstől remegő, hosszan elnyújtott hangon kiáltotta: „Márkus, Márkus!” Ilyenkor mindig belefulladt valaki a Kőrösbe. Vagy egy örvény közelében fürdő ember, egy vágató lovas,⁹ néha egy-egy lovaskocsi vagy éppen négylovas hintó volt az áldozat.

A didergő Márkus gyakran kimerészkedett a vízből. Több alkalommal látta is Károli György, aki gulyás volt és a Kőrösnek azon a táján legeltetett egy tarcsai kanással. Esténként, amikor tüzet raktak, Márkus odament hozzájuk melegedni. Eleinte félték tőle, de amikor már megszokták, így szólt egyszer a kanász: „Te komám, én odavágok neki, ha mégegyszer idejön.” „Hagyd, mert még valami baj lesz belőle” — intette Károli. Legközelebb, amikor szalonnát sütöttek, és Márkus a tűz mellé merészkedett, a kanász fogta a botját, és visszakézből jót odahúzott neki. Egy loccsanás hallatszott, és csak egy tócsa maradt a helyén. Márkus eltűnt, miközben így szólt: „Ez kellett volna már régen!” Nem is jelent meg többé.

A Márkussal történeteket jól el tudja helyezni a berényi nép, bár földrajzi „bizonyítékainak” nehezen lehet hinni. Nem valószínű, hogy a *Futlaki út* onnan kapták a nevét, mert azon futottak a berényiek Márkus elé. A község nyugati határának egyik részét *Futlak*-nak nevezik, és ez az út oda vezet. Ahogy a Tarcsára vezető utat Tarcsai útnak hívják, ugyanúgy a Futlakra menőt Futlakinak. Önmagában az sem lehet érv, hogy az oda vezető útról nevezték el később az illető határrészt. A többi tény pedig nemhogy támogatná, hanem éppen ellene szól. Tarcsa határa nem azért ékelődik egy helyen a berényibe, mert a valamikor Berényhez tartozó földből Márkusék hasítottak ki maguknak egy darabot. A két község közti határ azért alakult olyan sajátosan (azért törik meg egy helyen), mert a berényi határ Tarcsához is közel fekvő nyugati részét, *Főhalmot* (*Félhalom*) később csatolták a községhez.¹⁰ Minden valószínűség szerint az történt, hogy a berényi nép a tarcsaiaktól hallotta az ott még elevenen élő, széltében-hosszában mesélt történetet, aztán idővel kicserélte benne a két község nevét, és az eseményeket olyan helyhez kötötte, amelynek sajtóságai látszólag igazolják az átalakított történetet. Erre enged következtetni az is, hogy a mondát többnyire olyanok ismerik, akik a tarcsai határ közelében laknak vagy azon a tájon gyakran megfordulnak. Kétségtelen tehát, hogy az a határper, amelyben Márkus hamisan tanúskodott, *nem* Kőröstarcsa és Mezőberény között folyt le.

Azonban Karácsonyi János is téved, amikor azt állítja, hogy a „vén Márkus” azonos azzal a Juhos István nevű kőröstarcsai lakossal, aki 1728-ban a Gácsérnél csizmáját levéve megesküdött, hogy tarcsai földön áll, és ezzel megvédte faluja határát a ladányiak követelésétől.¹¹ Csakhogy a monda szerint *Márkus* esküdött a *Peres zug*-nál a *ladányiak* javára, Békés vármegye közgyűlési jegyzőkönyve szerint pedig¹² (amelynek adataira Karácsonyi hivatkozik) *Juhos*

⁷ Adatszolgáltatók: Cservenák Andrásné 78 éves, Kima Jánosné 88 éves, Kosjár Márton 64 éves, Zolnai Pál 53 éves és Tóth Pál 50 éves mezőberényi lakosok.

⁸ Valószínűleg a Szentjánosi vagy a Keselyűsi csárdák voltak.

⁹ Az örvénybe zuhanó vágató lovas motívumát más vonatkozásban is emlegetik Mezőberényben.
¹⁰ Karácsonyi János: *Békés vármegye története*. [Gyula.] 1896. II. 223; Bonyhai Mihály: *Mezőberény monográfiája*. Mezőberény, 1933—34. 29.

¹¹ Karácsonyi J. I. m. II. 210.

¹² Békés megyei Áll. Lt. (Gyula): *Békés vármegye közgyűlési jegyzőkönyve*. III. 135—136.

István a Gácsér mellett *Tarcsa* javára. A Peres zug és a Gácsér nem ugyanaz a hely, nem egyeznek a személynevek és más az eskü célja meg lényege is. Juhos István esetén szó sincs talpa alá tett földről. Ennyit aligha változik vagy téved a néphagyomány.

Györffy István azt a következtetést vonta le Karácsonyi elképzeléséből, hogy — logikailag — Márkus esküje a Juhos Istváné előtt történt, és Juhos tulajdonképpen azt fordította a tarcsaiak javára.¹³ (Györffy nem azonosítja a két személyt.) Ha ez történt volna, akkor a közgyűlési jegyzőkönyv — mint előzményre — hivatkoznék a Márkus esküjére, azonban a jegyzőkönyvben erről nem történik említés.¹⁴ A két eset független egymástól.

Az Arany Jánoshoz Szabó Károly cikke révén közvetített Márkus-monda történeti alapját a néprajz adatainak segítségével nem tudjuk pontosan rekonstruálni. Teljes biztonságot csak a határper aktái nyújtanának. De ennek nincs is különösebb jelentősége a költemény szempontjából. Sem a ladányi, sem a berényi öregek nem tudnak arról, hogy Arany feldolgozta a „vén Márkus” történetét. Csak a mondát ismerik, hiszen azt hallották az ő öregeiktől és azt hagyják örökül az unokákra. A történet még ma is elevenen él a nép közt több változatban.¹⁵ Érthető tehát, hogy — főleg az etnográfusok — a népmondát tartották vagy talán tartják ma is Arany balladája forrásának.

¹³ Györffy I. I. m. 210.

¹⁴ A jegyzőkönyvet magam is ellenőriztem.

¹⁵ Néhány változatát feljegyezte Szűcs Sándor: *Vén Márkus, a hamis tanú*. Békési históriák. Gyula, 1959. 12—14. (Megjelenésekor e kézirat már sajtó alatt volt.)

A MONOGRÁFIA ÉS A REGÉNYÍRÁS MEZSGYÉJÉN

(Dienes András: *Négy nap*)

1.

„Egészben véve nagyszerű társaság egy szabadságdalnok számára” — írta a szerző Bem erdélyi hadseregéről *Petőfi a szabadságharcban* című, monografikus munkájában, melyet már több mint három éve ismer a szakemberekből és nem szakemberekből álló olvasóközönség. Most *Négy nap* című regényében ennek a „nagyszerű társaságnak” az eposzát írta meg. Az „eposz” megjelölést kell itt használnunk, mert e fogalomhoz a mesélőkedv évezredes, belső emberi kényszere, a cselekmény- és jellemformálásban kiáradó líra, a művészi formát teremtő képzelet és rendérzék hagyományai tapadnak. Dienes regényének talán ezek a legbenső — és egyben legbensőségesebb — indítékai: az átélés szuggesztíója és az elbeszélés belső feszültsége olyan légkört teremtenek, mely *sajátos élményvilággá* tudja tenni a szép epikai alkotásokat. Ezt az epikai varázst érezte meg az olvasóközönség, mely nagy érdeklődéssel fogadta és gyorsan szétkapkodta a *Négy napot*; ugyanakkor észrevette azt is, hogy újszerű, érdekes regényt vett a kezébe, melyben a modern mélylélektani és a biográfiai, valamint a hadtörténeti kutatás eredményei érvényesülnek — szépirodalmi formák között.

A kritikának azonban — bár nem fukarkodott az elismeréssel — kételyei is vannak; Dienesről lévén szó, szinte természetesnek tűnik, hogy a *műfajjal* kapcsolatban.

A probléma szükségszerűen merül fel. A szerző életrajzi kutató, aki az író érzékenységgel, szüntelen személyi jelenlétével éli és gondolja át az általa kutatott kor eseményeit, oly közvetlenül tájékozódik azokban, mintha maga is kortárs lenne; ha viszont regényt ír, akkor az író mellett letagadhatatlanul, a biográfiai kutatás egész tudományos apparátusával vesz részt a munkában a *kutató*, aki jobban tiszteli a maradéktalanul tisztázott vagy tisztázható tényeket, mint az epikai szerkesztés szempontjából hatásos művészi megoldásokat. A Dienes körül zajló viták végső kicsengése az a kérdés, hogy e kettősség: a szépirodalmi s a tudományos szemlélet összefonódása idéz-e elő szempont-keveredést, a műfaji egység tekintetében szegényebbé teszi-e Dienes műveit; az életrajzi tudós elvesz-e valamit az íróból, s az író nem tessékeli-e a szépirodalmi reminiscenciákba feledkező, regényes biográfusok közé a kutatót?

Ami a kutatót illeti: való, hogy Dienes minden írásában személy szerint is jelen van, idegen tőle a személytelen objektivitás. Ha vitatkozik, gesztusai jellegzetesen egyéniek; kétes kérdésekben, nehéz fordulatoknál vallomásokat tesz — önmagáról is; stílusa líraian színes; ezek a szépirói alapjellegzetességek azonban — bármelyik tudományos művét vehetjük e tekintetben példának — éppenséggel nem a tények átszínezésének vagy az író saját nézőpontjába való, önkényes állításának az eszközei, hanem ellenkezőleg: kutatói világába, sőt lelkiismeretébe engednek bepillantást, töprengéseit, tünődéseit fejezik ki, a vitapontokat húzzák alá. Nem a tények kódosítását, hanem azok felmutatását szolgálják. Nálánál gondosabban körültekintő, a hagyományokat szigorúbban felülvizsgáló Petőfi-kutatónk még alig volt; s szépirói attitűdje is lélektanilag éppen e felelősségteljes, kényes tudományos atmoszférával függ össze. A tények tisztázása közben mindig vallani kényszerül, mert azok bonyodalmai erre készíttetik.

Régi igazság, hogy az irodalomtörténetésben, az esztétában, biográfusban mindig ott él valamiképpen a szépiró is; Dienesnél az elválasztás nehéz: a kutatóban él-e az író vagy az íróban a kutató? Tény, hogy szépirói kiadásáiban: a *Farkaslesben*, a *Négy napban* a vérbeli író szólal meg, akit bizonyos szempontból, mint látni fogjuk, *kortátoz*, de alapvetően *jegyzelm* és *új műfajmák keresésére indít* a szakember. Legutóbbi regénye rendkívül tanulságos: nemcsak azt mutatja meg, hogy milyen irányban halad Dienes, aki nálunk egy eddig szokatlan író-tudós típust képvisel, hanem abból is megsejtet valamit, hogy milyen távlatok nyílnak a modern

magyar történelmi regény előtt; ugyanakkor szemlélteti a regény által megnyitott új irány — egyelőre úgy látszik, elkerülhetetlenül adódó — fogyatékoságait is.

Előljáróban legyen szabad megjegyezni, hogy amit a műfaj kérdésében a kritika és irodalomtudományunk óvatos kétkedéssel tesz szavá, az nemcsak bizonyos hibák forrása, hanem — és ez a fontosabbik — forrása annak is, ami távlatot jelentő modernség Dienes munkásságában. Az író nem vesz el semmit a tudósból, hanem hozzáteszi azt, ami nálunk a klasszikus fogalmak szerint mindeddig hiányzott belőle: a munkája felett töprengő, az olvasóval érzelmi kapcsolatokat kereső, a tények megállapításáért az olvasó előtt is szenvedő embert. A tudós is hozzáteszi az íróhoz a szakembert, akinek tudása a tények tiszteletében forrott ki, bátran leküzdí az obligát hagyományokat, szétoszlatja a romantikus ködöket. Az író izgalmassá teszi a szakember, a szakember az író alkotását.

Ebben a szoros összetartozásban az is nyilvánvaló, hogy aligha beszélhetünk külön Dienes Andrásról, az íróról, és Dienes Andrásról, a kutatóról. Munkásságának két területe voltaképpen *egy terület*, mindkettő ugyanabban a tudományos-etikai és írói-lírai magatartásban gyökerezik. Mikor a kritika vele kapcsolatban — légyen szó akár tudományos, akár szépirodalmi munkásságról — kétkedve fessegeti a stílus, a műfaj, a tárgyi szemlélet kérdéseit, akarva akaratlanul szükségképpen olyan konklúziókat keres, melyekben egyéniségének és írói, lélektanai karakterének e két elválaszthatatlan eleme különválnak. Korunkban, az új mondanivalóhoz új formákat kereső, szüntelenül kísérletező korban rendkívül fontos a műfaj kérdésének vizsgálata; Dienes e tekintetben kiváló alkalmat ad pro és kontra vélemények nyilvánítására. Tény, hogy a mai magyar történelmi regény érték dolgában még messze jár irodalmunk ilyen-fajta klasszikus alkotásaitól, mert modern történelemszemléletünk és új mondanivalóink mind ez ideig nem találták meg kifejezőmód és műfajba-foglalás tekintetében a sajátos utakat és eszközöket. Most anélkül, hogy túl merész következtetésekbe bocsátkoznánk, meg kell állapítanunk: olyan szemléletet érvényesítő és olyan eszközökkel kidolgozott történelmi regényt, mint Dienes Négy napja, nálunk még nem írtak. Hogy kell-e az új magyar társadalomnak ez a regénytípus, arra az olvasóközönség már választ adott. S mivel ez a válasz pozitív, a kritikának is határozottan állást kell foglalnia.

2.

Van egy kérdőjel, mely szüntelenül kíséri e könyvet: voltaképpen mi ez az írás? Regény-e vagy történelmi riport, monografikus korpék, avagy formabontó életrajz?

Erre azonnal és határozottan válaszolhatunk: *regény*, ahogyan az író az alcimben mondja, egy hadművelet regénye. Mégpedig egy mindössze négy napos hadműveleté.

Mi tette kétségessé a műfajt?

Mindenekelőtt az, hogy a regénynek nincsen központi hőse; egy hóban-fagyban gázoló hadsereg négy vészságos napját mondja el, mely Vizakna és Déva között a történelem utólag sehová el nem téríthető országhatárán masírozik. S a történelmi személyek: Bem, Petőfi, Teleki Sándor, Bethlen Gergely, Csutak Kálmán, az ellenség közül Puchner, Losenau ezredes, s a vidám lengyel bohém, Truskolaski Leonidas egyébre sem valók, minthogy magyarázatul szolgáljanak e kollektív erő lélektanához. Bihari nemzetőrök, székely huszárok, lengyel légionisták, bécsi halálfejesek, magyar, román és német származású honvédtisztek heroikus és gyarló, egyszóval emberi tulajdonságaiból születik meg e maroknyi hadsereg egészének erkölcsi karaktere; s hogy e vonások még világosabban tűnjenek elő, szimbolikus jellegű, költött alakokkal is hangsúlyozza őket az író. Ilyen a teljes erkölcsi megsemmisülésbe bukó Török István, akit egyik fél sem tud elfogadni, a szó legmegalázóbb értelmében „feleslegesség” válik; sorsa az örök dezertőr-sors; Angyal Mihály őrmester, aki legközelebb áll a szabadságharc népi eszményéhez; a savószemű Vén alhadnagy, a legsikerültebben megrajzolt parasztkatonatípus; vagy Alszászi Ábrahám, a vagyonából kiforgatott, bibliai zengzettel beszélő, káromkodós rohamista; Bedő Mózsá, a martalóc, akinek izgága figuráját végül is az a vasfegyelem zúzza szét, mely Bem akaratából összetartotta és győzelemre vitte ezt a sokféle emberből álló, szinte valamennyi osztályt és dunamentet nemzetet képviselő hadsereget. Ide, a képzelet-alkotta figurák közé tartozik Cesar La Motte is, aki a császári tiszt buzgó kötelességtudásával, naiv ábrándjaival, suta nagynéni-szerelmével, életével és halálával tragikusan üres figrává válik. Hogy élete mennyire szegény és tartalmatlan volt, azt tehetségtelen nagyapjának, Rust tábornoknak a sarkóvérére vésetett frázisaiban érezzük meg, bizonyos szánakozással; s e frázisokban visszhangtalanul, szomorúan kong a k. u. k. aforizmák értelmetlensége is, melyeket a szegény „angyal arcú”, kancsal főhadnagy halálos komolysággal gyűjtögetett titkos noteszében.

Dienes regényében ez a fontos: a regényírás legjobb hagyományait követő, ezer arcú ábrázolás, melyben egyszerre bontakozik ki megannyi emberi portré, egy izgalmas hadtörténelmi vázlat és egy nemzeti korszak monumentális képe.

Ahogy regényének nincs főalakja, úgy nincs pontosan körülhatárolható, központi mondanivalója sem. Valahogy a *neorealista* alkotásokra emlékeztet: egy emberi közösséget, illetve az életnek, a történelemnek egy súlyos és jellemző darabját akarja megmutatni, képek és alakok sokaságában, hogy a mindezekből előtűlő mondanivaló is olyan sokrétű, bonyolult és elgondolkodtató legyen, mint maga az élet vagy a történelem. Újdonsága ennek a regénynek, hogy a neorealista módszert, amely a jelenkor ábrázolásának eszköze, a történelmi múltra alkalmazza. Mikor Dienes biográfiai és hadtörténeti felkészültségét összhangba hozza erős szárnnyú fantáziájával, a modern szemléletű és módszerű történelmi és életrajzi kutatást hozza összhangba a belletrisztikával, s megteremti a magyar történelmi regény új típusát.

A regény nem véletlenül született meg: mintha ott kísértett volna már korábbi írásaiban is. *Petőfi a szabadságharcban* c. művének elemzése során Barta János igen találóan állapította meg Petőfi személyi környezetéről: „Mintha először látnánk őket, s mintha valami nagy regény vagy dráma szereplői lennének, úgy lépnek fel sorra előttünk, néhány markáns, értékelő vonással megrajzolva”. (ITK. 1960. I. sz. 110.) Ugyanebben a cikkben állapította meg Barta, hogy „Dienes pozitívizmusát szenvedélyes, pártos romantika mozgatja, amely lehetőleg tartja a szövetséget az igazság fanatizmusával, és sohasem válik feketén-fehéren látó elvakultsággá”. (Uo. 111.)

A regény tehát — alakjainak kontúrjaival, pozitívizmusával, sajátos lélektanával együtt — már élt a monográfiában, s most egyszerre a lírai erő kiforrott készségeivel tűnt elénk. Dienes útja szükségképpen vezetett ide: az író, aki látnoka és ugyanakkor kutatója egy kornak, nem vehet gátat feszültségeinek, „hatalmas rokon- és ellenszenvének”, annak az írói magatartásnak, mely a „görög-tüzes romantika” ellen harcolva, „puritánosságának és aszkézisének lendületével maga is romantikus arányokra növekedik”. (L. Barta idézett cikkét, 106.) Ilyen kiadások csak epikai mederben hömpölyöghetnek tova; e belső érzelmi, lélektani, sőt morális tartalmaknak végső megnövekedése és formába rendeződése tehát a *Négy nap*, amely csak regény lehet, mert a regény elemeinek kibontakozásából, a belletrista eszközök, stílári és szemléleti tényezők egységes műfaji rendbe állásából született meg. Alakjainak sokfélesége, a jellemek meggyőző fejlődésrajza (gondoljunk csak a kis Barbara Müllerre!), az ihletett mesélőkedv regénynézést ez az alkotást.

A történelmi regény nálunk megszokott típusaitól azonban megkülönbözteti modern és érdekes cselekmény-bonyolítása, mely könnyedén bírja el a legmagasabb fokú sűrítést is: hiszen a történet mindössze négy nap alatt játszódik le, de ebbe a négy napra részint belefér, részint az epikai egység megbomlása nélkül beleilleszkedik egy gazdag történelmi arcképcsarnok, és néhány jellemző, korszakos emberi sors: Angyal Mihályé, a Török családé, a báró Rust familiáé. Dienesnek, a regényírónak drámai érzéke is van: egy-egy epizódban is mindig valami dráma, valami könyörtelen igazsággal megítélt emberi sors körvonalai jelentkeznek. Truskolaski Leonidas, a magyar anyától, lengyel apától született császári főhadnagy, Losenau kedvence nem vonhatja ki magát Bem és az általa képviselt úgy roppant vonzása alól, vére tajtékot hány, parlamentar-megbiztatásból lengyel szabadságharc trombitáltatva tér vissza, atyai parancsnokára kardot akar húzni, rútul rákáromkodik; már-már úgy érezzük, sarkon fordul és Bemék után vágat. Egy közepes regényben feltétlenül ez történnék. Dienes azonban nem enged abból, hogy hőseit történelmileg, társadalmilag meghatározott sorsuk viszi tovább — romantikus hajlamaikkal és helyzeteikkel együtt. Truskolaski is kialussza a pálinka mámorát és szolgál tovább a császárnak. „Maul halten und weiterdienen” — ez a császári tiszt lélektanának egyik kulcsképe, s ez alól sem a kissé kalandor, kissé gyerekes, alapjában rokonszenves Truskolaski, sem a fegyelmezett, okos, de Bemmel szemben megbukó Losenau nem lehet kivétel.

Ezekben az epizódokban a kor lélektani szakértője fékezi meg a történelmi regényírásban szokásos, hatásos kifejezéseket; Losenau sorsát sem valami csattanó zárja le, pedig golyó terítette le a piski csatában. Szürke és glóriátlan halál az övé, akárcsak szegény Cézáré; mindez azért történik így, mert az író — aki szenvedélyes pszichoanalitikusa a szabadságharc egymás ellen küzdő hadseregeinek — nem engedhet a tényeken alapuló, s tudományos precizitással fogalm azott meggyőződéséből: Losenau „nem szenvedélyek és eszmények hevítették... csak egy felívelő katonai pályafutás... a féktelen karriervágy külsőségeiben igen sokszor n egtévesztően hasonlít az eszmeiséghez, és mégsem az”. (478. l.) Truskolaski és Losenau sorsa nem szigorúan azért alakul eképpen, mert történetük így hú a történelmi valósághoz, hanem azért, mert így képviselhetik azokat az erőket, melyek megszemélyesítésére hivatottak.

A neorealista pontosság és leplezetlenség a szerkesztésben is megmutatkozik. Dienes nem törekszik a szépen kikerekített koncepciókra, események és alakok zsúfolására, nagy időegységek felölelésére, mint az a történelmi regény kompozíciójában kialakult; jellemrajzokat ad, szereplői múltjából azt emeli ki, ami a négy nap történetéhez vezet; így bontakozik ki teljes plasztikusságában — jellemzőképpen nem a valóságos, hanem a képzelt — alakok története. (Ebből bizonyos egyenletlenség is adódik, melyre Petőfi alakjának elemzése során kell

rámutatnunk.) Dienes mikor mesél, akkor is jellemez, a cselekménybonyolítás közben szüntelenül az ember- és jellemfejlődés legrejtettebb mozgó-rugóit működteti. (E tekintetben kétség-telenül Cesar La Motte alakját sikerült legmeggyőzőbben megrajzolni: a kamasz- és ifjúkor jelentéktelennek látszó, érzékeny apróságaiból építi fel a császári főhadnagy merev, de rendkívül komplex figuráját. Úgy kell éreznünk, hogy a freudista pszichoanalitikából igen szerencsésen választotta ki a modern emberábrázolásban nélkülözhetetlen mozzanatot.)

Dienes mind szépirodalmi, mind tudományos műveiben állandóan a plasztikus jellemrajz felé halad, nála minden ezen fordul meg. A cselekményt is úgy színezi, hogy a történéseknek valamilyen csomópontját kiválasztja, bizonyos szereplők szemszögéből bemutatja, azután visszakanyarodik, hogy újból odataláljon, s bemutassa ugyanazt a csomópontot — más szereplők átélésében, tehát más lélektani szituációban. Ezt a modern szerkesztési módot, mely arra nyújt lehetőséget, hogy a cselekmény egy-egy fontos mozzanata sok oldalról megvilágítva emelkedjék elénk, hatásában, epikai funkciójában leginkább a zenei ellenpontozás fogalmával érzékelhetnők; ezt az ellenpontozásos szerkesztésmódot — úgy látszik — a mélylélektanon alapuló regényírás fedezte fel magának. Érdekes példáját láttuk *Ottlik Géza Iskola a határon* c. regényében is, mely érdekes kapcsolatokat mutat Dienes Négy napjával.

Sajátos, hogy e visszakalandozó, újból és újból nekifutó cselekménybonyolítás nem bontja fel a történet egységét és nem akasztja meg az ábrázolás lendületét: ellenkezőleg, a *tömrítés* egyik eszköze. Figyelmünket ugyanis többszörösen a cselekmény alapfordulataira tereli. Müller Borbála megsebesülése, Angyal Mihály szászsebesi kalandja, Bedő Mózsá garázdálkodása, Török István halála — mind olyan mozzanatok, melyek végérvényesen lezárnak vagy elindítanak valamit, nemcsak a cselekmény folyamatában, hanem az egyes jellemportrék kibontakozásában is.

Közben pedig az író egy pillanatra sem felejt el, hogy ez a hadsereg nem „félistenekből” állott; ezt monográfiájában nem győzte eléggé hangsúlyozni, s regényének minden alakját úgy alkotja meg, hogy újból ez a puritán valóság-igény kapjon hangsúlyt. A kutató fölényével rajzolja meg az egyes alakokat, alkotja meg a jellemek rendszerét, s ábrázolja az eseményeket. Monográfiájának jegyzetei közt írta: „hogy mi történik egy ütközet folyamán, azt a későbbi kutató a legtöbbször jobban tudja, mint maga a vezérkari főnök, vagy maga a hadvezér”. (Petőfi a szabadságharcban, 87. jegyzetpont 488. l.) Nos, ez a hit a tudományos kutatómunka irodalmi — szépirodalmi — értékében: ez a végső indítéka és legfőbb formálója Dienesnek, a történelmi regényírónak. Nem formát bont, hanem *formát alkot*.

3.

A történelmi tények és a képzelet, a pártos írói szenvedély és a torzításmentes jellemrajzok elemeiből azonban rendkívül nehéz minden tekintetben kiegyensúlyozott, arányaiban és szerkezetében teljesen töretlen regényt összeszöni. Dienes — éppen azért, mert újat alkotott, éppen azért, mert műve formában és szemléletben úttörő — nem mindenütt és nem mindenben tudta biztosítani művének egyenletességét. Van a regénynek egy jellegzetes tulajdonsága: jobbnak, élőbbnek érezzük a képzeletbeli alakokat, mint a történelmi személyeket — sőt: a történelmi személyek táborán belül többnyire plasztikusabb vonásokkal állanak előttünk az ellenséges hadsereg egyes figurái, mint Petőfi és környezete.

E sajátosság feltétlenül összefügg a kutató pozitívizmusával, szenvedélyes valóság-igényével, melynek egyik oldala az újszerű szemlélet és műfaj, másik oldala pedig e naturalisztikus arányeltolódás a valóságos életrajzi adalékok és a koncepcióhoz nélkülözhetetlen képzeleti elemek között. Dienesnél újszerű a módszer, a szemlélet és a műfaji felfogás, az *irány* a legérdekesebb, melyben halad, irányán belül azonban még hiányoznak a regény belső kompozíciójának egyensúlyai. Sajátos, hogy ez *Petőfi* alakjának ábrázolásában a legszembeütőbb. Az író, aki Petőfi-kutatói munkásságának alapelveként hirdeti, hogy minden legendát szét kell oszlatni a költő alakja körül, s fel kell oldani a „szobor-Petőfi” merevségét, most is az *életrajzi ábrázolás* igényeivel állítja elénk hőst. Inkább kellemetlen, mint rokonszenves modorú ember, aki szenvedélyesen (Dienes könyvében szinte megszállottan) vitatkozik. Külsője, gesztusai a legapróbb részletig kortársak adatai szerint valók; pl. Petőfi testtartását következetesen úgy jellemzi, ahogyan *Vajna Sándor* ügyvéd, Belső-Szolnok megyei követ az erdélyi országgyűlésben azt leírta, Petőfi 1847-es kolozsvári látogatására emlékezve: „fennállva szemlélte és hallgatta a gyűlés folyamatát, összefonott karokkal ballábára nehezedve”. (Erdélyi Híradó, 1888. január 31.) Valóban, Petőfi ilyen volt. Ebben a komor, ideges pózban érzi meg *Hatvany Lajos* is az élő Petőfi ereinek lüktetését, aki így értékeli Vajna emlékeztését: „Ez a leírás lassú szavakkal követi Petőfinek, Vajna Sándor szeme tükrében visszaverődő, minden egyes mozdulatát, — s ahogy a környezet hatását festi a költőre s a költőket a környezetére, az ember úgy érzi, hogy Petőfinek arcán, szinte-szinte a bőrnét át az idegeknek hálózatába s annak izgatott

játékán keresztül, valósággal a lelkébe hatolt ennek a hajdanvaló ügyvédnek fürkész tekintete.” (Hatvany: Így élt Petőfi, IV. k. 56.)

Hogy Dienes különös figyelemre méltatja az ilyen „fürkész tekintetű” kortársakat, az csak erénye a regénynek; erénye az is, hogy Petőfi szájába annyi valósággal elhangzott mondatot vagy hiteles életrajzi adalékot ad, amennyit csak lehet; ezek számára ugyanis mindig megteremti a megfelelő helyzeteket. Ugyanakkor azonban ez életrajzi adatok s az író által hozzájuk teremtett szituációk túl szorosra forrnak egybe, s így bizonyos egyoldalúság adódik; a költő valahányszor megjelenik, mindig valami félszogséget, feszélyezettséget érzünk. Dienes e szempontból megköti nagy és alapos ismeretanyaga, mely azonban bármilyen széleskörű és alaposan ellenőrzött is, nem lehet annyira teljes, hogy csupán adalékaiból egy valóban élő regényalak bontakozzék ki. Ha Petőfiről és szűkebb környezetéről van szó, nem tudja oly bátran szárnyaltatni fantáziáját, mint más (főképpen a képzelt) alakok ábrázolásakor. Petőfit úgyszólván nem látjuk más szituációban, csak vita, sőt indulatos veszekedés közben; mikor Török Istvánnal, a nemesi visszahúzó erők megszemélyesítőjével kerül szembe, még székelt is ragad, kész volna a verekedésre. E pattanásig feszített helyzetek mellett elhalványodnak azok a részletek, melyek Bimmel való kapcsolatát mutatják be; az író azt hangsúlyozza Petőfi alakjában és szerepében, amit a Dienes-féle *életrajz* hangsúlyoz: viharban forgó falevél csupán az erdélyi hadrájátban, akinek az eseményekre kiható szerepe nem volt. Nem volt kardforgató hős (bár az író a vizaknai csatában szétrepesztet vele egy osztrák csákót), nem játszotta azt a nagyszabású politikai szerepet, mely jelentőségben Bem hadvezéri tevékenysége mellé emelte volna jelenlétét. A nyugtalan és befelé forduló embert látjuk szüntelenül, aki „magával akar békében élni, nem a világgal”. Dienes oly szigorúan vette életírói alapszabályát, hogy ha Petőfit egyszerűen kiiktatta volna a szereplők közül, akkor sem támadt volna a regényben semmiféle űr; az ő szerepét eljuttassa (vagy eljátszhatja) Csutak Kálmán, Anton Kurz is. Alakját nem sikerült olyan szervesen beépíteni a jellemek rendszerébe, mint akár Cesar La Mottét vagy éppen Truskolaski Leonidasét.

Szó sincsen arról, hogy a regény érdekében egy olyanféle — balsikeresen megformált — patétikus Petőfi-figurát követeljünk Dienes-től, mint a *Feltámadott a tenger* Petőfije volt. Petőfi alakja igenis legyen élő, valóságos, legyen végre *végleges*, életrajzban, drámában, szoborban egyaránt. Petőfi azonban „közös eszme” is; alakjának alapvető fogatékossága, hogy ezt nem érezzük. Kemény vitapartnerre Bethlen Gergelynek, Török Istvánnak, de a *népi erő* képviselőivel: Agyal Mihállyal, Vén alhadnaggal, Varga káplárral s a névtelen katonák ezreivel semmiféle kapcsolata nincs. Pedig Petőfi csak így tudna eszmei gyökereket eresztetni ebben a regényben — ezekben a kapcsolatokban sugározna szét Bem seregére mindazt, amit az ő neve jelent — anélkül, hogy a regény alapelgondolása és műfaji jellege megváltoznék, anélkül, hogy Petőfi központi alak lenne. Nem azt kívánjuk az írótól, hogy többször szerepeltesse Petőfit, s a cselekmény bonyolításában valami túlzott fontosságot adjon alakjának; hanem azt, hogy fel-felbukkanó alakja az örök ifjúságot, költőiséget, a nagy alkotó forradalmat, ne pedig csupán a békétlen Aranykéz-utcai radikális s a tisztek csillapíthatatlan vitapartnerét hordozza.

Dienes túlságosan szigorú volt önmagához is, Petőfihez is: elhagyta azokat a kapcsolatokat, melyek közte és az Agyal Mihályok, Varga káplárok között feltétlenül megvoltak, de életrajzilag nem értek bele vagy adatok híján nem találtak utat maguknak a négy csatánap történetébe. Így például — mivel adatok alapján tudjuk, hogy a vizaknai csatában kinosan összetűzött Bethlen Gergellyel — az ütközet első perceiben rendkívül jellemző beszélgetést hallunk róla Török István és Bethlen között; arról azonban nem tudunk meg semmit, hogy a glédában álló baka, huszár hogyan nézte az arcvonal előtt tollas kalpagban vágató Petőfit. Pedig tudjuk, hogy Bem huszárai — a táborba érkezés előtt, mikor először találkozott velük — megéljenezték a „poétát”; később dörgő éljennel köszöntötte az egész sereg, mikor a Vadász-erdei szemlén Bem oldalán megjelent. Az ilyenféle életrajzi adatok — ha nem is tartoznak szigorúan a négy nap történetéhez — *eszmei* támpontok.

Mikor viszont a képzelt alakoktól ír, feloldódik ez az egyoldalú filológiai korrektség: portréjuk érdekében otthonosan és szabadon kalandozik el a napóleoni harcetekre vagy szükség szerint a bécsújhelyi kadétiskolába.

Petőfi alakja így *naturalista módon* üt el a neorealista szerkezetű regény egészétől, s noha az író tudatosan kerülte, hogy Petőfi szerepét eltúllozza vagy neki a „hadművelő regényében” különös súlyt adjon, ez a naturalista elem vonzásába fogja más történelmi személyek ábrázolását is. Elég csak Teleki Sándor és Bethlen Gergely alakjára hivatkoznunk. Mindkettejükben azok az — egyébként kétségtelenül valóságos — vonások a leglényesebbek, melyek alapvetően megkülönböztetik őket, Bethlen esetében el is választják Petőfitől. Teleki nagyúri bohém, kedves-tréfás kalandor, bátor katona és hűséges barátja Petőfinek; de hogy miért, azt nem értjük egészen. Alakjában ugyanis olyan erős hangsúlyt kapnak a nagyúri, hazárdőr, Petőfivel ellentétes vonások, hogy ellenzékiségét, a „vadgróf” radikalizmusba hajló gondolkodását nem tudjuk egyébként érezni, mint a többi közé sorolható szeszélynek. Nem leljük a mélyebb magya-

rázatot arra a meleg rokonszenvre, mely a két férfit mind a regényben, mind pedig a valóságban egymáshoz fűzte.

Még problematikusabb Bethlen Gergely alakja. A szép arcú, daliás huszártiszt, akinek katonai erényeit az író igazán kellőképpen méltányolja, politikai és társadalmi nézeteiben indulatos reakciós; gőgje ugyanaz, mint Török Istváné; Petőfit nemcsak nem szereti, gyűlöli is. Mi köti Bem táborához? Miféle becsületérzés? Talán az, hogy következetes, bátor katona, akit lenyűgözött Bem emberi és hadvezéri nagysága, mint Czecz János? Ez még kevés; hiszen erendően Török István sem volt gyáva, ő sem volt rossz katona, ő sem indult bectelen embernek; mégis megsemmisült, erkölcsi nullává vált. Török miért veti meg magát Bemet is, s a vele erősen rokon, tőle eléggé el nem választott Bethlen miért kíséri még az emigrációba is? Ezek a kérdések az íróban is felöltlenek, s próbál választ adni rájuk abban a jelenetben, mikor Török magánbeszélgetésre megy Czeczhez; a válasz azonban nem eléggé világos, s a naturalisztikus Petőfi-portré vonzásában egyoldalúvá rajzolt néhány alak részéről nem is lehet az.

4.

Nem lehetett itt célunk vagy igényünk, hogy Dienes regényét minden fontos vonatkozásban elemezzük, illetve értékeljük. Néhány olyan jelentős újszerűsége és érdekes vitapontra akartunk rámutatni, mely a kutató szakember és a regényíró kapcsolatából adódik. Egyet azonban még kell jegyeznünk: bár a Négy nap önmagában is zárt egész, kész és befejezett regénye egy hadműveletnek, a téma szinte parancsolja a folytatást. Ezt kívánná meg az alakok plasztikája s írójának az emberábrázolásban való teljességre törekvése is.

Imre Lajos

SZÉP ERNŐ VERSEIRŐL

(Szép Ernő: Add a kezéd. Szépirodalmi Könyvkiadó 1958)

Már *A Hétben* jelentek meg versei, de művészi egyénisége valójában a *Nyugatban* bontakozott ki. Mint a folyóirat körül csoportosuló megannyi „városi” író, ő is vidéki származású. Hajdúszoboszlón töltötte gyermekkorát. Apja tanító, nagy létszámú családot tartott el. Szép Ernő együtt nőtt föl a falusi pajtasokkal. A „Kösölyre” járt fürödni, halat, kígyót fogni a cigánygyerekekkel, részt vett az utcakölykök piaci csínyjeiben.

A világháború előtti idők jellegzetes „pesti” írói, Babits, Kosztolányi, Gábor Andor, Balázs Béla, mind vidékiek. Gábor Andor a legtipikusabb pesti műfajjal, a kabaréval és tárca-krokival lett népszerű, versein azonban mindvégig a népdalközelség hatása érződik. Balázs Béla, az Ady lenyűgöző hatásával vívódó költő korai verseiben a városi lélek kissé dekadens érzéseinek kifejezője, Bartóknak ír megkapóan szép opera és balett-szöveget. Thomas Mann figyelmét pedig meséivel hívja föl magára.

Sajátságos, hogy a század elejének polgári dekadens érzésvilágát kifejező költői, milyen intenzitással merítenek a nép művészetéből. Ennek kétségteljes oka, hogy a városiá vált költők és írók még gyerekkorukból erős élményanyagot hoztak magukkal. Ennek az élményanyagnak a fölelevenedését nagymértékben elősegítette a stílusromantikából való kiábrándulással együtt járó reakció. A bonyolult szóképeket, dagályos fordulatokat

kedvelő stílusirányzat vagy ízlés világ (Babits szavával): „A szecesszió nem egy képviselője, még a divát virágzása teljében szívesen menekült a népdal tiszta formáihoz, hamvas egyszerűségéhez.”¹ Ez az egyszerűség iránti fogékonyság a legmarkánsabban Szép Ernő költészetében rajzolódott ki. Az erőszakoltan asszociációkat kereső könnyen megtévedhet, és Szép Ernő szemléletét Szabolcska Mihályéhoz hasonlíthatná. Szép Ernő primitívigénye azonban merőben különbözik Szabolcskaétól. A papköltő az egyszerűség, közérthetőség, gyermeteg tisztalelkűség programját, a századelő modern irodalmi törekvései ellenében hirdeti meg, az akadémia és a Petőfi-társaság epigonizmusának epigonjaként. Számára nem Petőfi vagy a népdal a közvetlen előd, hanem egy silány közvetítő réteg, a századvég epigon lírája. Korszerűtlenségét még növelte, hogy jelszavait vallásos érzésekkel itatta át.

Szép Ernőnek a népművészet, elsősorban a népdal iránti orientációja egészen más eredetű. Bartók és Kodály nyomonában, a modern művészet primitívesség iránti érdeklődésével rokon. Szép Ernőt megihlette a művészet megújhodása, átélte a polgári lélek váltságát, és ennek hatására nyúlt vissza az egyszerűség legfrissebb forrásaihoz. Verseiben

¹ Babits Mihály: *Szép Ernő „Énekes könyve”*. Ny. 1912. I. 363. 1.

föllehetjük a modern művészet formabontó kísérleteit. Törekvései némely vonatkozásban Appollinaire-re emlékeztetnek. Behódol a szabadversnek. Kosztolányi írja *Világ* című kötetéről: „Úgy látszik szakított a múlttal. Oka volt rá. Annyit élt át e szörnyű évek alatt, mint mindnyájan. A szépség vázaja stéttöredezett s lábainál hever.” Majd így folytatja: „A szabadversek sokszor magasba lendítik, olykor zavarba hozzák s gát híján bőbeszédűvé, s ötletessé teszik, nem felelnek meg sem véralkatának, sem nőies egyéniségének, mely féket és parancsot kíván s én visszakövettem őt közös fiatalságunknak.”²

Az absztrakt, a non-figuratív, a szürrealista képzőművészet elődei nemcsak Greco-ban, Cimabue-ban, Bosch-ban keresi, a primitív művészetekben is. Az archaikus ókori művészetek mellett, a néger plasztika, a barlangművészet maradványai, a népművészet is ihletője a különféle irányzatoknak, iskoláknak. A primitívségben az ösztönöset, a freudi tudatalattit vélik fölfedezni, a naivitásban pedig közelebb igyekeznek kerülni a „teremtés szívéhez”.

Szép Ernő azonban ezektől a törekvésektől is távolmarad. Hiányzik költészetéből teljeseen, az amit Sedlmayr így fogalmaz meg: „A tudatos naivitás a démoni elemet is beengedi az alkotásba. Mihelyt a művész úgy alkot „mint a gyermek” vagy mint a primitív ember, ez — hogy úgy mondjuk — meg van engedve neki: „Gonosz vagyok az igaz, de voltaképpen még csak gyerek vagyok, és a bennem lévő gonoszért nem vagyok felelős, én ártatlanul vagyok gonosz, mint a gyermek.”³

A démoni elem hiányzik Szép Ernő költészetéből. (A gonoszlól nem is beszélve. De ezt Sedlmayr is elfogultan túlhangsúlyozza a modern művészetekben.) Tudatos naivitásra törekvésében, egyszerűség-keresésében nemcsak az említett modernségre való törekvés nyilvánul meg, hanem az is, hogy az izmusok bonyolult világában, a freudizmus zaklatott mélylélektana, a polgári világnézetből táplálkozó halálérzések után jólesett az egyszerű formákhoz, egyszerű tartalmakhoz és érzésekhez visszamenekülnie.

Szép Ernő szordinós modernsége nem különös, egyedülvaló. A Nyugat íróinak mérsékeltbb magatartása ezekben a kérdésekben jellemző. Az izmusokon majd minden költő átesett, Balázs Bélától, Füst Milánig, hogy csak a Szép Ernőhöz közel esőket említsem, de Szép Ernőtől távol állott a Balázs Béla-i miszticizmus vagy a Füst Miláni szürrealizmus. Az ő modernsége a szabad versformában, a tudatos naivitásban, neoprimitívségben

jutott kifejezésre elsősorban és szinte kizárólag.

Szép Ernő mint a szegény kisgyerek szomorúságának megéneklője vonult be a magyar irodalomtörténetbe. A korabeli irodalmat izgatja a gyermeklélek problematikája, Szép Ernő gyermekvilága azonban más mint a Karinthy, Tersánszky, Kosztolányi gyermekeinek világa. „A szegény gyermek szomorúságát senki a magyar irodalomban nem írta meg olyan szépen, mint ő *Nem volt játékom* című versében.” Írta róla Schöpflin. Karinthy az iskolás évek küzdelmeit fény és árnyoldalait, optimizmus és elkeseredés közötti hanyatlásait, Kosztolányi a gyermek lidérces vízióit, Tersánszky a falusi élet nyers realitásában kibontakozó gyermeki lelket ábrázolta, Szép Ernő pedig a szegény gyerek szemszögéből vizsgálta a gyerekkort. Nemcsak versben, hanem prózában is. A polgári irodalom korlátozott, de egyre fokozódó szociális érdeklődése nyilatkozott meg ebben az attitűdben. Heltai Jenőt a városi nincstelenjei közül még csak a masamódlányok, virágárus lányok sorsa indítja meg, Gábor Andor a Váci úti munkástüntetésre, a bányászok sorsára is érzékenyen reagált. Szép Ernő Heltai nyomán, az ő szociális érzékenységének méreteiben, de gyerekkora falusi emlékeinek hatására fordult e problémakör felé.

Költészetét azonban nem azonosíthatjuk neoprimitívségével, szándékolt infantilizmusával, még akkor sem, ha mindez olykor manírrá, affektáltsággá silányul, különösen stílusában, modoros fordulataiban. Bóka László írja *Felnőtteknek* című könyvével kapcsolatban: „Egy pillanattig sem hittünk abban a selyegű Szép Ernőben, akivel e fölényes íróművészt összevételük: hova zuhant volna már, ha azonos lenne vele!”⁴

Kilépve a gyermeki világból, Szép Ernő költészetének jellemzője a szomorú, bánatos hangulat. Ez lengi át prózájának tekintélyes részét is. Szomorúsága azonban nem nyomasztó világfájdalom, nem a modern életérzés pressziója. A kispolgári érzésvilág apró-cseprő szomorúságai, jelentéktelen bánatai. Tulajdonképpen nem igazi szomorúság a Szép Ernőé: „A Guignolban nézeti egyhelyütt a Halált a gyermekekkel Szép Ernő: hát gyermekként nevet ő is a Halálon. Minden a Halál felé siet, de minden élet és én is élek és az élet minden pici villanása meg-megragyogtatja az arcom, — így ujjonghat Szép Ernő az ő szomorúságában. Ezek a kis himmikummi, a Szép Ernőéi, ékes, kecses, meleg, azt mondhatnám szabad versek, ha egy kicsit a vergődő madárra emlékeztetnének. Készületek a várt sokra és nagyra, amit Szép Ernőnek adnia kell, ha szomorúsága kevésbé lesz

² Kosztolányi Dezső: *Szép Ernő négy könyve* Ny. 1922. 1303—4.

³ Sedlmayr: *A modern művészet bálványai*. Gondolat 1961.

⁴ Bóka László: *Felnőtteknek: Szép Ernő könyve*. Magyar Csillag. 1942. 313—4.

vidám vagy még vidámabb és olykor sokszor, ha kell s ha érdemes, ha nem revoltálni fog menni.”⁵ Írta Ady. Szép Ernő költészete mindvégig készülődés maradt a nagyra és a sokra. De eléggé szűk világán belül is nagyszerű alkotásokra tellett költői erejéből. Művészetének határait egyénisége korlátozta. Szomorúsága nem férfias szomorúság, affektáltsága nem a túlművelt polgár dekadenciája. Nem férfias alkatú költő, mint a szintén szomorú Tóth Árpád vagy Juhász Gyula. Van valami benne az elkényeztetett gyermek nyafogásából, aki felnőtt korában is magával viszi puhaságát és ezzel is hangsúlyozza feminin jellegét.

Szép Ernő művészetének azonban van más jellegzetessége is. Kodolányi János Szép Ernő *Hortobágy* című könyvéről írva kiemeli annak realizmusát, a sok hű és pontos megfigyelést. Figyelmeztet Szép Ernő művészetének sajátosságára: arra, hogy az únos-untig megírt, immár banális motívumokat is érdekessé tudja tenni, a nagyon ismert Hortobágyon úgy vezeti át az olvasót, hogy újra meg újra ismeretlen motívumokat tár elé. Ez a realitás iránti fogékonyság fellelhető költészetében is: verseinek fölvilágító reális képei, hangulatai, szituációi hozzák olyan emberközbe költészetét. És még valami. Amit Kodolányi fogalmazott a *Hortobágyról*

szólva, de ami érvényes a költő egész életművére: „S mennyi szeretet van ennek a könyvnek minden sorában. A földnek, a békének, az állatoknak s az állatokkal együttélő embereknek milyen spontán és testvéri szeretete. Milyen szeretete az életnek, az egyszerűségnek, a csöndes szónak, a vidámságnak, a szegénységnek, milyen szeretete a szeretetnek. Hogy legbelsejéig lát ez a szeretet tájnak, épületnek, embernek, növénynek, állatnak egyaránt. Nem a hideg értelem logikus furóeszközeivel dolgozik Szép Ernő, hanem a gyermek s a parasztember magától értetődő intuíciójával.”⁶

Költészete csak látszatra egyanyagú. Tulajdonképpen ellentétes sarkokra fölfeszített. És ezt a sok ellentétes elemet a humánus és a líra fogja egésszé. Született költő. Lírája átsüt a szecesszió modorán, a hangulatok mímelésén, az előadásmód manírjain. Prózája ma már elavult egyes részleteiben. A kutató, aki a múlt könyveit vállalja, hogy vajon mit mondhatnak még a manak, gyakran tapasztalja, hogy Szép Ernő sok prózai írása megporosodott már. Versein ezzel szemben nem érzik az idő múlása, frissek és szépek ma is, mint fél évszázaddal ezelőtt — mert az igazi költészet anyaga nem romlandó.

Szalay Károly

GYULAI PÁL LEVELEZÉSE 1843-TÓL 1867-IG

(Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Somogyi Sándor. Budapest. Akadémiai Kiadó 1961. 722. l. A magyar irodalomtörténetírás forrásai 4.)

Az írói levelezésgyűjtemények megjelentetésének fontosságát aligha kell hosszabban bizonygatni. Ha azt akarjuk, hogy klasszikus íróink alakjai ne valaminő szoborszerűvé stilizált formában, hanem a maguk igazi valóságában álljanak előttünk, nem mondhatunk le az ilyesfajta dokumentumok megismeréséről. Az egyes korszakok irodalmi életének feltárása — ami irodalomtörténetírásunk mind- eddig elhanyagolt, de egyre sürgetőbb feladatai közé tartozik — szintén nem lehetséges a levelekben megőrzött adatok figyelembevétele nélkül. „A magyar irodalomtörténetírás forrásai” című nemrég megindult sorozatban nyilvánosságra kerülő levelezéskiadványok ezért komoly tudományos szükségletet elégítenek ki.

A szerkesztők választása, mellyel a sorozat egyik legelső kötetében Gyulai Pál levelezését tették közzé, mindenképpen helyes volt. Olyan író levelezését kapjuk itt kézhez, aki

kora valamennyi szellemi mozgalmának fókuszában állt, s eszmei befolyása és sokféle ágazó szervező tevékenysége révén rendkívül nagy befolyást gyakorolt azokra. A gyűjtemény anyaga nem öleli fel Gyulai egész pályáját, hanem 1867-tel lezárul. Ezt az időbeli elhatárolást többféle szempont is indokolja. Egyrészt Gyulai munkásságának hasonlíthatatlanul értékesebb és jelentősebb része az, amelyik az abszolutizmus korára, az 1850-es és 60-as évekre esik. Másfelől a kiegészítést követő periódusban Gyulai bizalmas barátai már szinte valamennyien az ő közelében, a fővárosban éltek (hogy azután sorra haljanak ki a mind jobban magára maradó Gyulai mellől), s levelezésüket a közvetlen személyes érintkezés váltotta fel. Az öreg Gyulai levelei valószínűleg túlnyomórészt hivatalos jellegűek; olyan, gondolat- és érzésvilágának mélyére világító megnyilatkozások, amilyenek e gyűjtemény lapjain nem-

⁵ Ady Endre: *Szép Ernő könyve* („Sok minden”). Ny. 1914. I. 650.

⁶ Kodolányi János: *Hortobágy. Szép Ernő könyve*. Ny. 1930. I. 222—4.

egyszer felbukkannak, bizonyára jóval kisebb számban akadnak bennük. A XIX. század utolsó évtizedeinek irodalompolitikai viszonyaira vonatkozólag természetesen ezek a levelek is becses adalékokat szolgáltathatnak; összegyűjtésük és későbbi időpontban való publikálásuk tehát korántsem lenne fölösleges.

A kiadvány 504 levél teljes szövegét tartalmazza; ezek között a Gyulaitól származó, illetve a hozzá írt levelek körülbelül egyforma arányban szerepelnek. Mintegy harmadrészüket látott már korábban is — különböző folyóiratok másábjaiban, részben önkényesen megcsonkított formában — napvilágot; a többi itt jelenik meg először. A kiadatlan, s nagy kéziratárainkban őrzött levelek egy részét is hasznosította már a korábbi Gyulai-kutatás, ám a kötet szerkesztőjének sok eddig teljesen ismeretlen levelet is sikerült felfedeznie. A gyűjtemény teljességét —, mint a jegyzetek élére illesztett tájékoztatásból megtudjuk — kényszerű, s immár jóvátehetetlen hiányok csorbítják: egyes levelek, sőt egész levelcsoportok (így Gyulainak Léway Józsefhez, valamint — egy-két darabtól eltekintve — Szász Károlynak és Szilágyi Sándornak Gyulaihoz írt levelei) valószínűleg örökre elvesztek. A sajtó alá rendező emellett a meglevők közül is mellőzött 106, tartalmi szempontból kevésbé érdekes levelet; ezekről — lelőhelyük és rövid tartalmuk feltüntetésével — a kötet végén található regesta-részben ad számot. A szelekciót nyilvánvalóan terjedelmi okok tették szükségessé, ám a kihagyott levelek egyikét-másikat mégis szívesen olvastuk volna a gyűjteményben. Különösen azt sajnáljuk, hogy Gyulainak feleségével folytatott levélváltása, amely a szigorú kritikus és az irodalmi vezér arculatát a férj és családapa vonásaival egészíthette volna ki, csak elég szűkösen van képviselve.

A közölt anyag így is igen gazdag és változatos. A címzettek és a levélírók egyik részének nevével mindössze egy-két ízben találkozunk. Az ilyenfajta alkalmi, véletlenszerű levélváltások többnyire Gyulai szerkesztői vagy hivatali funkcióival függnek össze, de vannak köztük olyanok is, melyekben fiatal, pályakezdő írók kérik ki véleményét műveikről, és egy olyan levelet is olvashatunk, melynek írója, Szokoly Viktor az ő egyik könyvéről írt szigorú, s számára éppen ezért tanulságos bírálatot köszöni meg Gyulainak. A levelek nagyobb és értékesebb hányada azonban rendszeresen ápoltt, tartós — bár nem azonos jellegű és érzelmi intenzitású — baráti kapcsolatokról vall. Az Arany János-sal, illetve Pákh Alberttel váltott — néha a játékos évődés, máskor a melankólia vagy a fájdalmas öngúny hangján megszólaló — levelek híven érzékeltek íróik bensőséges, teljes szellemi-lelki harmónián alapuló barát-

ságát. A zárkózott természetű, magamutogató exhibicionizmusra éppenséggel nem hajlamos Gyulai lelkivilágának mélyebb rétegeibe leginkább ezeknek a leveleknek egy-egy passzusa révén nyerhetünk bepillantást. Gyulai és Csengery Antal levelezésében már sokkal erősebben az intellektuális tartalomra, a mindkettejüket foglalkoztató irodalmi és egyéb időszerű kérdések megvitatására esik a hangsúly. Az övét jóval felülmúló tájékozottsággal és politikai tapasztalatokkal rendelkező európai látókörű Csengerynek Gyulai minden bizonnyal sok impulzust köszönhetett. Kölcsönös rokonszeny és megbecsülés fűzte Gyulait a levelek tanúsága szerint Léway Józsefhez és — kisebb mértékben — Szász Károlyhoz is. Merőben más tónusúak azok a levelek, melyeket Gyulai hajdani kolozsvári diáktársához, az 1850-es évek elejének mozgékonypapszerkesztőjéhez, az ügybuzgó és vállalkozó szellemű, de felszínes elveiben állhatatlan Szilágyi Sándorhoz intézett. Kettejük gyermekkori eredetű, s bizonyos fókig azután is tovább élő vonzalma legkevésbé sem gátolta Gyulait abban, hogy magabiztos fölényt árasztó, nemegyszer kifejezetten leckéztető modorú levelekben jesse barátja szemére hibáit és baklövéseit. Jelentős helyzet foglalnak el a gyűjteményben a gr. Nádasdy Lipóthoz és feleségéhez írt — nagyobbrészt 1855—56-ból való — levelek. Gyulai ebben az időben az ifjú Nádasdy Tamás nevelőjeként külföldön tartózkodott, és a szülőknél sűrű egymásutánban írt levelekben számolt be tanítványának magatartásáról s az utazás eseményeiről. Irodalomtörténeti vonatkozásokat csak elvétve találunk ezekben a levelekben, más tekintetben viszont annál jellemzőbbek Gyulai egyéniségére. Gyulai, a pedagógus mutatkozik meg bennük: az ő saját szemléletes leírása nyomán elevenedik meg előttünk az a céltudatos és következetes, ám egyszersmind finom tapintatra és lélektani érzékre valló nevelői módszer, amelyet a gondjaira bízott rokonszenves, hazafias érzésű, csakhogy könnyelmű és önfegyelmet nem ismerő fiatal arisztokrata irányában követett.

Az 1850-es és 60-as évek irodalmi életének minden fontosabb mozzanata szóba kerül a közölt levelekben. Politikai és társadalmi kérdések ritkábban merülnek fel bennük — és az abszolutizmus korának viszonyai között ez érthető is. (Összehasonlításképpen érdemes felvilágosítani Erdélyi János levelezésének nemrég megjelent első kötetét, amely a reformkor mozgalmas, forrongó évtizedeit idézi fel. Írók, költők, literátorok leveleit foglalja magába az a kiadvány is, ám Erdélyi és íróársait erősebben foglalkoztatják az 1848-at előkészítő politikai harcok, ellenzék és konzervatívok meg-megújuló összecsapásai, mint akármiféle irodalmi „belügyek”.) A Bach-

korszak kényszerű politikai szélcsendjében az irodalom, a nemzeti kultúra fontossága rendkívüli mértékben megnövekszik, az ezzel összefüggő kérdések ismét különleges hordereőre tesznek szert. „Jövendőt készíteni a feladat, jövendőt az irodalomnak, jelent a közönségnek, hogy ne essék kétségbe a jövendő felől” — fogalmazza meg a maga elé tűzött célt egyik Pákh Alberthez szóló levelében Gyulai. (93. l.) Az irodalom jelentőségének felismeréséből fakad az a mély hivatástudat is, amely a rendíthetetlen, semmiféle személyes vagy egyéb nehézségre nem tekintő helyállást írja elő számára. „Bizony Jankó szomorú körülmények közt vagyok, s kétségbe kellene esnem, hanem nem teszem, azért sem teszem. Igaz, hogy számításaim mindig csálnak, akármibe fogok, semmi sem sikerül, jelenleg pedig a legnagyobb körülmények közt tengek s még az a hév, az a lelkesülés is, mit egyetlen, s örök kincsemnek hittem, kezd elhagyogatni, azonban küzdök a míg lehet, s mikor már nem lehet, azért lesz lehetetlen, mert nem fogok élni” — írja 1854-ben Arany Jánosnak. (179. l.)

A kor mostoha irodalmi viszonyairól hű és plasztikus képet adnak ezek a levelek. „Irodalom — nincs. Író — nincs. Közönség — nincs; ezzel készen vagyunk. Egyéb újságot nem tudok” — summázza a helyzetet 1852-ben Pákh Albert (141. l.), s ez a keserű megállapítás a maga szándékos kiélezettségében sincs reális alap híján. A cenzúra szigora, a szerkesztők elvtelensége és hozzánemértése, a közönség részvétlensége miatti panaszok, a szorongató anyagi gondok, az alkotó munka minimális előfeltételeit biztosító életkörülmények megteremtésére irányuló (gyakran eredménytelen) erőfeszítések — a levelek mindúntalan visszatérő motívumai. Elkobzott könyvekről és folyóiratokról, írók ellen indított hadbíróági eljárásokról, akadózó előfizetésgyűjtő akciókról, kudarcba fulladó lapalapítási kísérletekről tudósítják egymást a levélírók. De Gyulait és barátait nem csupán az ilyenféle külső akadályok nyugtalanítják. Nem kisebb aggodalommal figyelik magának az irodalmi fejlődésnek bizonyos, károsnak és veszélyesnek érzett tendenciáit is. „A közlönyök vezetői szamarak vagy gazemberek, az írók nagy részéből hal ki a szellem s az ifjúság dicsekszik vele, hogy haszontalankodik . . . Míg egy felől valami pedáns és ostoba szellem kezd lábra kapni, addig más felől maholnap divattá lesz a hetyke kufárkodás, a gyerekeskedés, a botrány, az eszeveszetség, a genáiliskodás, a megfélemezés múlt és jövendőről” — olvassuk Gyulait egyik Aranyhoz intézett levelében. (194. l.)

A kötet lapjairól egy — a világnézet és az ízlés azonossága, valamint a személyes ragaszkodás által összefűzött — írói kör arculata

rajzolódik ki; azé a csoporté, melyet újabb irodalomtörténetírásunk Salamon Ferencnek egy 1889-ben leírt megjegyzése nyomán „irodalmi Deák-párt” néven szokott emlegetni, s melynek kiemelkedő tagjai Arany, Gyulai, Kemény, Csengery és Pákh Albert voltak. A szó tulajdonképpen értelmében vett irodalmi pártból — azaz akcióit tervszerűen összehangolól, hatalmi pozíciókkal is rendelkező csoportosulásról — az 1850-es évek első felében ugyan még aligha beszélhetünk. Pákh Albert, a rövidéletű „Szépirodalmi Lapok” egyik szerkesztője, folyóiratának bukása után, 1853-ban kijelenti, hogy a szerkesztői tiszt újbóli elvállalására csak „bizonyos jóra való, fegyverfogható, s magát folytonos munkára kötelező írói pártnak nyíltan kifejezett akarata” birhatná rá. S nyomban hozzát teszi: „De . . . illy solidaris szükségérzetet én nem látok, még most legálább nem.” (167. l.) Gyulai 1856-ban azt panasolja fel (277. l.), hogy Jókai és Egressy Gábor elleni polemíája, az ún. „Ristori-vita” révén az irodalmi életben teljesen elszigetelt helyzetbe került. „Most még izoláltabban állok, mint valaha, mind a közönség, mind azok, kik ellenem írnak úgy tekintenek, mint aki semminemű irodalmi párthoz nem tartozom, még a Pesti Naplóhoz sem . . .” (Igaz, hogy válaszában Csengery a maga, valamint Kemény teljes szolidaritásáról biztosítja őt.) S még 1861-ből is idézhetjük Arany János rezignált nyilatkozatát, melyben a „Szépirodalmi Figyelő” szerkesztéséhez fűzött várakozásainak meghiúsulásáról számol be. „Én elég gyarló voltam, hinni annyi varázsát nevének, s bizni valamikézt magamban is, hogy amaz elég vonzerővel bírand írókat és közönséget körömbé csoportosítani, s ön magamat sem tartám képtelennek egy írói kör munkásságának központjává. Csalódtam. Leveleim nehánytokhoz, a régi jók közül, kevés viszhangot költöttek. Írói egyesülésről, közös programról etc. szó sem volt.” (450. l.) Mégis kétségtelen, hogy az „irodalmi Deák-párt” híveiként emlegetett írók törekvései kezdettől fogva azonos irányba mutatnak, s hamar ráébrednek az összefogás, szervezkedés szükségességére is. A Kemény szerkesztette „Pesti Napló”-t s Csengery „Budapesti Szemlé”-jét már mintegy a maguk „hivatalos” orgánumainak tekintik. Gyulai 1857-ben így jelenti be Aranyknak a „Budapesti Szemle” megindulását: „Egyesülni fogunk mindnyájan kik egymáshoz vonzódnak s összes erőnket felajánljuk.” (329. l.) Az 1858-i akadémiai tagválasztások során pedig a tudományos élet vezető szerepében is szilárd pozíciókra tesznek szert.

Behatóbb elméleti fejtegetések vagy műelemzések természetesen csak szórványosan fordulnak elő a levelezés anyagában. Az irodalom lényegi kérdéseire vonatkozó elgondo-

lásaikat Gyulai és barátai nem levelekben, hanem cikkekben és tanulmányokban fejtették ki. Néhány elvi érdekű nyilatkozatra mégis érdemes felhívni a figyelmet. Gyulai korán kibontakozó kritikusai hajlamairól és képességeiről tanúskodik Szász Károlyhoz írt 1847. december 1-i levele, melyben többek között Sükei és a „Szépirodalmi Szemle” vitájáról mond higgadt és alapos véleményt. (34. l.) Az Arany Jánoshoz szóló 1861. márc. 28-i levélben a folyóiratszerkesztő feladatköréről és felelősségéről vallott álláspontját körvonalazza (441–442. l.), Csengeryhez intézett 1860. febr. 17-i levelében pedig a kritikus morált, a kritikus és a közvélemény viszonyát érintő nézeteit összegezi. „Te mint szerkesztő — írja — hibáznál, ha nem követnéd, mert annyira mennyire tartozol követni a közönség gyöngéit. De az egyes író, kivált kritikus helyzete egészen más; tekintet nélkül mehet a maga útján, ha jönak hiszi, s bátran küzdhet nemcsak az időszerinti, hanem a teljes igazság mellett is. Kinek árt vele, legfeljebb magának — volenti non fit injuria —, mit veszeljéztet, legfeljebb a közönség tapsait, melyeket különben sem keresett!” (400. l.) A meggyőződéséhez való konok ragaszkodás Gyulainak mindvégig sarkalatos jellemvonása maradt — csak hogy azok az elvek, melyek ekkor még nagyjából az irodalom mozgásfolyamatának reális szükségleteivel estek össze, később a fejlődést gátló, az általa már meg nem értett modernebb törekvések ellenébe szegezett dogmákká merevültek. Végül hadd utaljunk Gyulainak és Csengerynek „Az ember tragédiájá”-val kapcsolatos véleményeszerjére. Ennek bizonyossága szerint — bár elismerték a mű értékeit — egyikük sem osztozott abban a fenntartás nélküli lelkesedésben, amellyel az egykorú kritika (Erdélyi Jánost és Zilahy Károlyt leszámítva) Madách alkotását fogadta. A Tragédia — írja többek között Gyulai — „nem remekmű, sőt bármely nagy költő sem alkotott volna belőle azt, mert concepciója csak eszmében látszik nagyszerűnek, de valóban költőileg kivihetetlen, vagy legalább is nagyon kétes, aztán Madáchban éppen az hiányzik, mi nélkül az ilyen mű költemény, legyen bármilyen mélyen átgondolt, nem lehet halhatatlan: a phantasia rendkívüli ereje, az előadás elragadó varázsa, a nyelv souverain hatalma.” (466. l.) Csengery is leszögezi válaszában: „Különbön én nem tartok annyit e műről, mint Arany s mások . . . Nem érzem a világtörténelmi szellemet a korszakok fölött. S e korszakok jellemzése se teljes. S a kivétel majd mindenütt mögöttem marad az eszmének.” (467. l.) Gyulai hosszabb tanulmányt is akart írni a műről, szándékát azonban végül nem valósította meg.

A sajtó alá rendezés nehéz munkáját Somogyi Sándor nagy alapossgal, hozzáértéssel

és tárgya iránti odaadással végezte el. Ha a továbbiakban szövé is teszünk néhány kisebb hiányt és pontatlanságot, ezzel semmiképpen sem akarjuk vitássá tenni teljesmennyének értékét. A levelek szövegét a kötet betűhív formában adja vissza, ám a közlésbe többhelyütt alighanem hibás olvasatok csúsztak. A 159. lapon „aminosus” helyébe „ominosus”, a 169. lapon „felamme” helyébe „flamme”, a 180. lapon „Hirmayr” helyébe „Hormayr”, a 197. lapon „Anfuse” helyébe „Confuse”, a 253. lapon „recoznitialis” helyébe „recognitialis”, a 294. lapon „trener diener helyébe „treuer diener”, a 346. lapon „Hechenast” helyébe „Heckenast” kívánkoznék. A 226. lapon a következő mondatot találjuk: „Nem az új sarjadék, csak hogy e sarjadék olyan, . . . hogy belőle egy derék fa nem nőhet.” Ez így értelmetlen, a helyes szöveg nyilván: „Nő az új sarjadék . . .” A 322. lapon „melyik irány hozza a rövidebbet” helyett nyilván „melyik irány húzza a rövidebbet” olvasandó. A 408. lapon (Szilágyi Sándor Kolozsárra való esetleges átköltözésével kapcsolatban) az alábbiakat olvassuk: „ha oka nem, úgy hiszem Pestre vonul”. Ez feltehetőleg így javítandó: „ha oda nem . . .” A 474. lap 22. sorában „1862” helyett értelemszerűen „1762”-nek kellene állnia. Ha a felsorolt kétes helyek egy része esetleg mégsem a sajtó alá rendező tévedésére, hanem a levélírók tollhibájára megy vissza, akkor [!] jellel kellett volna felhívni rájuk a figyelmet.

A terjedelmes jegyzetapparátus gondos filológiai aprómunka eredménye. Elkészítéséhez egy negyedszázad szellemi életének beható ismeretére, egykorú lapok és kéziratok források hosszú sorának áttanulmányozására volt szükség. A magyarázatra szoruló levélrészletek mellől egyszerűen sohasem marad el a kommentár. Ugykor azonban a jegyzetek túlságosan szűkszavúak. A levelekben előforduló újságcikkekkel, hírlapi vitákkal stb. kapcsolatban Somogyi többnyire beéri azok bibliográfiai adatainak közlésével, holott a levelek teljes megértése céljából nemegyszer szükség volna arra is, hogy e közlemények tartalmáról is nyerjünk valamelyes tájékoztatást. Azokat a passzusokat pedig, melyekre a levélírók hivatkoznak, szó szerint kellett volna idézni. Így pl. a 18. sz. levél jegyzetében tömören össze kellett volna foglalni Sükei és a „Szépirodalmi Szemle” vitájának lényegét. (Különbön ez a jegyzet még a bibliográfiai pontosság igényének sem tesz eleget: hiába keressük Sükei „Életképek”-beli cikkeinek adatait.) Az 52. sz. levélben az ún. „fűzapoétaperről” van szó. Gyulai megemlíti, hogy Tompának Szilágyi Sándorhoz ez ügyben írt levele „tökéletesen öszhangzik” azzal a felelettel, amelyet ő maga — a vitát lezárva — Nagy Ignácnak adott. A két szö-

veg egymással érintkező helyeit érdemes lett volna beilleszteni a jegyzetbe. Ugyanígy a 232. sz. levél kapcsán idézni lehetett volna Gyulai „Néhány szó” c. cikkéből a Gregussra vonatkozó, Csengerytől kifogásolt kitétel. A 359. sz. levél jegyzeteiben valamivel bővebben kellett volna írni a Liszt „Cigányokról” c. könyve körül kialakult vita háttéréről. A 400. és 402. számú levelek megértését is elősegítette volna, ha a szerkesztő jegyzetben közli Gyulai és Arany „Szépirodalmi Figyelő”-beli cikkeinek ama passzusait, melyekre e levelek utóiratai céloznak. A 479. sz. levélben Tompa felpanaszolja Vadnaynak egy, az ő fantázia-szegénységéről tett megállapítását. A szóban forgó cikknek ezt a szakaszát szintén ki kellett volna keresni. Az ilyen természetű hiányosságok felsorolását tovább is folytathatnók. Bizonyos számú fölösleges ismétlést viszont mellőzni lehetett volna: így pl. a Gyulai Vörösmarty-kiadására vonatkozó, azonos szövegű magyarázat a 672—676. lapokon nem kevesebb mint 8 alkalommal tér vissza.

Egyes fogyatékoságok bizonyára véletlen feledékenység következményei. A 216. sz. levél második fele teljesen jegyzetek nélkül maradt, pedig több helye (köztük a Kemény regényére, Berényi tragédiájára, Michelet-re és Louis Chassin-ra való utalások) igényelt volna magyarázatot. Elírást találunk a 646.

lapon: Orlay Petrich Soma ismert képe nem Kazinczynak Kisfaludy *Sándorral*, hanem *Károlyval* való találkozását ábrázolja. A 463. sz. levél jegyzete közli Kazinczy Gábor egy (közelebről magában a levélben sem megnevezett) emlékbeszédének megjelenési dátumát, de anélkül, hogy megmondaná: a Szemere Pál fölött tartott emlékbeszédről van szó. A német nyelvű levélszövegeknek a jegyzet-részbe illesztett fordításaiban is akad egy-két hiba. Pl. a „die Zeremonien und Gebräuche ihrer Kirche” szavak (282. l.) természetesen nem „templomunk ceremóniai és szokásai”-nak fordítandók (ahogyan a 625. lapon áll), hanem „egyházuk ceremóniai és szokásai”-nak. — Végül még egy apró megjegyzés. Az ismételt előforduló személyek esetében Somogyi mindig megadja annak a levélnek sorszámát, melyben az illetőről először esik szó, s melynek jegyzete a vele kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat tartalmazza. Ezek a folytonos visszautalások összeségükben elég sok helyet foglalnak el. A további hasonló kiadványokban helyett egyszerűen a névmutatóban kellene különleges (pl. vastagbetűs) szedéssel kiemelni a jegyzetrész megfelelő lapszámát. Így az olvasónak csak a névmutatót kell majd fellapoznia, s nyomban megállapíthatja, hol találja meg a kívánt felvilágosítást.

Oltványi Ambrus

KONSTANTIN FEGYIN: AZ ÍRÓ ÉS A KOR

(Gondolat 1960)

Konstantin Fegyin könyvét nyugodt lélekkel sorolhatjuk a szó legjobb értelmében vett „hasznos mulatságok” közé. Kaján kortársi és duzzogó rokoni visszaemlékezések helyett egy igazándi író vezetésével juthatunk itt közelebb egy-egy író személyéhez, emberi valójához. Az első rész *Örök utitársak* címmel az orosz irodalom klasszikusairól, a második — a *Kortársak* — a Fegyinnel nagyjából egy évszázát szovjet írókról, a harmadik, *Régi és új nyugat* — mint címe is mutatja — a nyugati irodalom élő és holt nagyjairól ad számot.

Már a mottója is szerencsés ennek a könyvnek: „Az irodalom világában nincs halál: a holtak beavatkoznak a mi dolgainkba s ugyanúgy együtt működnek velünk, mint az élők.” (Gogol) A kötetben található sokféle írásnak ez a közös jellemzője: Az ember és az író egyszerre és együtt való felmutatásával tárul fel előttünk nemcsak s nem elsősorban műveik, hanem egyéniségük varázsa. De élőkrol is bőven esvén szó, kiegészül a mottó azzal, hogy az élő írók olvasók közötti szétáradó hatásának is megeljük a személyi-emberi okát.

„Fegyinnek e kötetben megjelent írásai annyira lebilincselik és megörvendeztetik az olvasót” . . . mert azt mondja el „amit csak művész szeme láthat meg” — írja Lányi Sarolta szép előszavában. Fegyin könyve valóban nem gazdag életrajzi adatokban, s szinte szó sem esik benne az egyes művek elemzéséről. De annál több, főleg annál talá-
lóbb képet fest az egyes írókról, jellemrajzaiknak biztos kézzel meghúzott vonásaival gazdagítja azt a képet, melyet műveik olvastán magunknak kialakítottunk.

Fegyin mintha a ma kissé rosszacska értelmet kapott „filosz” szót állítaná vissza eredeti értelmébe. Látszik, hogy szeretettel foglalkozik azokkal, akikről ír. Minden ismertetéséhez úgy, olyan lelkesedéssel fog hozzá, mintha egy kezdő, általa felfedezett fiatal tehetséget elsőül mutatna be a közönségnek. Nem hűvös, latolgató méricskéléssel méri ki számunkra az illető író értékét: ennyi pozitív, annyi negatív, amannyi pozi-negatív, hanem felmutatja: lássátok, ilyen volt, ezért szerettem. S éppen ezzel a nyíltan befolyásoló módszerrel tudja elérni, hogy mondandóit nemcsak tudomásul vesszük, az általa rajzolt

portrék nemcsak elménk szobája falára akasztott képek maradnak, hanem élő, ható, továbbgondolkoztató impulzusok. Ennek a módszernek a kapcsán eltöprenghetünk azon, mennyiben jogos, pontosabban szólva mennyiben általános érvényű Fegyin módszere? Vagy általánosítva a kérdést: az irodalom, az írói alkotó egyéniség, a mű művészi módon való újratemtés által való interpretálása? Blokról írva maga Fegyin veti fel a problémát:

„Mennyi minden vésődött be szívembe Blokról! De, hogy mi ez a „minden”, azt nem tudom. És ha megpróbálok kifejezni olyan szavakkal, melyeket mondanom nekem megadatott, vajjon ki hiszi el, hogy magam előtt látom a költő képét? Nekem a látás tartalom. De kezem nem tudja ezt a tartalmat visszaadni. Szavak, csupán szavak, utánuk mondatok, melyeket fejezetek követnek — és a tartalom veszendőbe megy. Gondolat, élmény, szárnyalás, és zuhanás sűrítése — ez a tartalom. S mindennek a sűrítése: a vers. De hogyan adjam vissza a bennem zengő dalt, mikor nem tudok verset írni? . . . magamnak, egyedül sajátmagamnak mondom el azt, és úgy, amit és ahogyan nekem mondani adatott? Mert már hallom is mindenfelől: hát ez meg mi? Hangulatkép? Életművének méltatása? Vagy talán visszaemlékezések? Nem tudom, nem tudom. Csak annyit tudok, hogy Blokról nem beszélni, hanem énekelni kell.”

Valóban ének születik Blokról Fegyin tolla alatt. Csak hogy ebből az énekből az cseng ki a legerősebben, vezérmotívumként, hogy „*hallgassátok a forradalom zenéjét!*” S a legfontosabb mondanivalója Blokról az, hogy a közeledő intervenciók hírére a menekülni készülő Péterváron Blok előadást tart, s: „egy lélek sem ment el, míg az előadás tartott” . . . „fölötte állt mindazoknak, akik ezekben a viharos napokban csak egy gondolatra koncentrálták minden erejüket: menekülni. Gondolatban egész úton vele foglalkoztam, míg hazafelé mentem. És először ezekben az években: mentem és nem futottam . . . Milyen nyugodt volt a tekintete, milyen határozottak az arcvonásai.”

Nem véletlen az sem, hogy ebben a könyvben, melyben csak azok szerepelnek, akiket Fegyin szeret és fontosnak tart, Gorkij foglalja el a legtöbb helyet. Egyetlen művét elemzi alaposabban, a Jegor Bulicsov-ot, de annál többet foglalkozik egyéniségével. Testközelbe látjuk, valósággal filmszerűen eleve-
nedik meg előttünk az, ahogyan Gorkij ír:

„Hosszú, síma, érezetlen és minden szünetesség nélküli keze finoman tartja a könnyű tollat. A toll hegyéről egyenként, mintha apró gyűrűcskéket erősítene fel egy láthatatlan pálcikára, fűrgén ugrálnak le a betűk. A gyűrűcskéké könnyedén sorokba gördülnek, mint-ha egymást kergetnék. A sorok egyenesen

futnak a papiroson, egyenletesen végződnek, mintha előzőleg mérnök húzta volna meg a határvonalat”.

Hasonlóan Blokhoz, Gorkij nagyságát is a forradalom és intervenció nehéz napjaiban való helytállásával, az olvasókra, az orosz értelmiségre való hatásával domborítja ki:

„A hősiességek, a járványoknak és némaságnak ebben a városában, Pétervárott, élt egy ember, aki látszatra magánosan állt a többiek között, a valóságban azonban ő volt a központja annak a mozgalomnak, mely akkor kezdett terebélyesedni. Gorkij volt ez az ember, a mozgalom pedig az értelmiség szovjet munkájának kezdetét jelentette. Gorkij szájához emelte varázsfuvalóját, elhangzott a sorakozó dallama, s az emberek nekibátorodva egymás után előmerészkedtek oduikból és barlangjaikból.”

Fegyin szerint Gorkij egyetlen olyan pillanatot sem mulasztott el, mikor ki kellett nyújtania a kezét, hogy valakinek segítséget adjon.

S az sem érdektelen, honnan lobbant világot alakjára: „Bármelyik téren gyümölcsöztette Gorkij tehetségét, mindenütt ott látjuk ragyogni ezt a belső fényt — Gorkij hitét az emberi értelem győzelmében.”

A példákat folytathatnánk. De talán ennyi is eléggé meggyőzően mutatja, hogy problémák feloldását merre kell keresnünk.

Fegyin az írói egyéniség varázsát nem elsősorban, sőt egyáltalán nem a tömegektől külön álló individuuum oldaláról közelíti meg. Amennyivel fölé emeli a többi embernek — s Gorkij és Blok esetében a többi írónak is — az sohasem valami önkényes szempont, hanem az, hogy ez a különbözés hogy és mennyiben hat a többi emberre. Azaz: Az irodalom hatása, az egyéniség varázsa *mint a társadalom számára hasznos*, előbbre vivő erő jelenik meg. Ezt a problémát így megragadni csak az az író tudhatta, aki marxista módon van tisztában az egyén és a közösség szerepével, egymáshoz való viszonyával, s fontosságukat nem ellentéteikben, hanem egymásra való hatásukban látja.

Fegyin könyvének nagy érdeme a sokszínűség. Elgondolkoztaóan tanulságos az, hányféle módszerrel közelíti meg az egyes írókat. Érdemes megnézni cikkei kezdetét, melyekben az esetek nagy többségében összefoglalja, ill. előrevetíti mondanivalója lényegét. Ehrenburgról először lexikonba való tömör jellemzést ad, Tyihonovnak egy személyes tulajdonságát (kiegyensúlyozottságát) villantja fel, Tinyanov ismertetését pályakezdése egy jelentős pillanatában ragadja meg, Zsitkovnak először a külső megjelenését írja le, Stefan Zweig életművét pedig öngyilkosságának magyarázatával kezdi.

Sokféle a módszer, az eszköz, ahogyan kortársait bemutatja vagy egyéb mondaniva-

lőit előadja. De nem sokféle, nem eklektikus-
san önkényes, nem individualistán egyéni
a szemlélet, a nézőpont, ahonnan az írókat,
s irodalmi jelenségeket nézi, s velünk láttatja.
Emögött a szemlélet mögött határozott cél
van:

„Ha valakinek van valami mondanivalója
az irodalomban, még nem jelenti azt, hogy
még is tudja mondani. A kifejezés művésze-
téért folyó harc nehéz küzdelem. És hogy
ebből a harcból valaki győztesként kerüljön
ki, ahhoz nem elég a vele született tehetség,
állhatatosság, akarat, az irodalom szeretete —
a művészet céljának érett megértése is kell
hozzá, és ezt az érettséget a művész csak
tapasztalatok útján szerezheti meg. Nem
adhatunk választ arra a kérdésre, „hogyan
írjunk”, ha nem válaszoljuk meg egyben
azt a kérdést is, „miért írunk”. *Nem találjuk
meg az eszközt, ha nem ismerjük a célt.*” (Én
emeltem ki. B. Gy.)

Az eddig elmondottak alapján sem lehet
vitatni, hogy Fegyin könyvét nemcsak jónak
tartjuk, hanem kedves is számunkra. Ked-
vessé és rokonszenvessé teszi az elmondotta-
kon kívül az, hogy egységes szemlélete közép-
pontjában az irodalom ügye áll, s kortársai
felmutatásával nem a maga nagyságát igyek-
szik növelni. Legmegkapóbban s legszebben
látszik ez Gorkijról és Blokrol írott
emlékezéseiben. Amit Gorkijról ír, annak
minden során érezni lehet, hogy itt olyan
valaki beszél róla, aki tudatában van annak,
mennyit köszönhet neki, akitől mi sincs távo-
labb, mint az a — napjainkban is még milyen
sokszor megnyilvánuló szemlélet —, hogy Gor-
kij tarthatja szerencséjének, hogy velem talál-
kozott, hogy engem felfedezett az irodalom
számára. „Nehezen tudnám megmagyarázni,
mi történt velem Gorkijjal való megismerke-
désem után. Hangtalanul, de szakadatlanul
monologizáltam magamban. Ez a felszabadu-
lás érzése volt. Úgy éreztem magam, mint aki
szűk, csaknem áthatolhatatlan hegyszoros-
ból egyszerre nagy, szabad térre ér ki. Úgy
éreztem, mostmár ideje lekaparni magamról
a múlt fájó sebeit, ideje megtisztulni . . .
Gondolatban úgy is neveztem őt: segítő tár-
sának és felszabadítóinak”. Szerinte Gorkij
nemcsak azért volt az új, szovjet írónemze-
dek tanítója, mert nem tudott „csak-író”
lenni. Az írói hivatást s a fiatal írók nevelését
nem „írói-módszertani kabinet” (!) megnyi-
tásával vélte elintézhetőnek: „. . . azt taní-
totta, hogy hinni kell az irodalomban, az
irodalom magasztosságát hirdette. Hogyan
érte ezt el? Minden idegszámmal az irodalom
felé fordultam, az töltötte el egész valómat.
Nem azért, mert csak az irodalom módszer-
tanáról beszélgettünk vagy ritkábban *csak*
az irodalomról. Hanem azért, mert Gorkij
érelklődést lobbantott fel bennem a legkü-
lönbözőbb dolgok iránt . . . S az ő életszerete

kivételes életörömmel töltött el engem is . . .
És akkor az irodalom csodálatos eszköznek
mutakozott, az egyedülnek, amely a fantá-
zia munkáját megtestesítette.”

Nem hisszük, hogy túlságosan sokat kel-
lene magyarázni azt, hogy ez a fajta — az
irodalmat a maga teljes jelentőségében fel-
fogó-szemlélet, melyet Fegyin jórészt Gorkij-
tól tanult, milyen társadalmi talajon jöhetett
létre. Inkább csak utalunk arra, hogy az
sem véletlen, hogy szovjet író védi meg a
kozmetopolita törekvésekkel szemben a nem-
zeti irodalmak létjogát, s honi fitymálói
ellen Balzacot.

Ezek azok a legáltalánosabb, legszembetű-
nőbb összefüggések, melyek egybekapcsol-
ják a kötet sokféle és sokszínű írásait. Azt
hiszzük ezek után valamelyes megnyugtató
választ adhatunk a sajátmagunk által feltett
kérdésre:

Fegyin könyve bizonyoság arra, hogy a tudo-
mányos és objektív (nem filozófiai, hanem
„tárgyilagos” értelemben vett) kritika mel-
lett létjoga van, létjogának kell lenni egy
eredményeiben ugyanoda vezető, de módszeré-
ben mégis más műfajnak is. Ha tetszik nevez-
hetjük éppen esszének is vagy kereshetünk
neki más nevet, ez kevésbé fontos. Fontos
ellenben az, hogy elismerjük az író által, írói
szemlélettel és módszerrel megalkotott iro-
dalomtörténeti, kritikai megoldások létjogát
is. A szubjektumot nem mint önelvű indivi-
dualitást kell itt felfognunk (példánk elég
világosan bizonyítják, hogy Fegyinnél sem
ilyenről van szó), hanem mint azt az *írói*
szubjektumot, melyen keresztül a valóság
újrateremtése révén a köznapinál igazabb,
tágabb értelmű, s a tudományosnál színesebb,
szuggesztívebb, nagyobb tömegek számára is
megközelíthető világ tárul fel az olvasók előtt.

A személyes részvétel, az íróilag feldolgo-
zott szubjektív élmény általánossá növő
ereje révén jelenik meg előttünk nagyszerűen
Puskin alakja. Gyermekkori élményből bont-
ja ki az egészt, kifejtve, hogy neki mint
kisgyermeknek Puskin volt: a Költő. A leírt
ünnepeket tovább gyűrűztetve elmondja
halálának és temetésének körülményeit, s itt
már azt mutatva meg, hogy Puskin az egész
orosz nép számára egyenlő volt a Költő fogal-
mával. Mondjuk-e tovább? Hogy mi folytatni
is tudnánk? Hogy lehetetlen nem arra gon-
dolnunk, akinek mi is először tanuljuk meg
a versét, aki a magyar nép számára is a Költő,
s akit — szinte kísérteties — ugyanannak a
cárnak a zsoldosai öltek meg, mint Puskit?
S az általánosítás, melyet Puskin halálának
körülményeiből levon, mottóul használható
a magyar irodalom történetéhez is, csupán a
neveket kell kicserélni: „Puskin pusztulása
szörnyű esemény a nagy orosz irodalom tör-
ténétében. Pedig ennek az irodalomnak a tör-
ténete sok, talán túlságosan is sok szörnyű-

seget tapasztalt! Tanúja volt Ragyiscsev halálos ítéletének és száműzetésének, Rilejev felakasztásának, Dosztojevszkij halálos ítéletének és fegyencsorsának, annak az ítéletnek, mely Csernisevszkijt megfosztotta polgári jogaitól, és Szibériába száműzte. Vár-fogság, börtön vagy az örültek házának nyomasztó, sötét árnya kísérte a régi Oroszország legkiválóbb íróinak pályáját.” Mikor Gorkij-ről azt mondja, hogy: „Nem hinni az emberben, ezt a mérget nem tudta elviselni a szervezete”, akkor szintén lehetetlen nem gondolkunk egy magyar író hitvallására: „Hiszek az emberben”. Így látjuk, mit veszítettünk a Tanácsköztársaság bukásával. A magyar irodalom nem tudta tovább mondani ezt az azonos forradalmi kor diktálta hitvallást.

Hasznos könyvnek neveztük Fegyin könyvét. Azon az általános hasznon túl, amit minden jó könyv jelent, Fegyin könyvének még van egy szűkebb értelemben vett haszna is, mely *most és itt* érvényesül. Olvasóközön-ségünk tekintélyes része már nem elégszik meg a művek pusztá olvasásával. Az íróról is tudni akar valamit. Ezeket az olvasókat nem utasíthatjuk a — sok esetben magyar nyelven meg sem jelent — monográfiákhoz, tudományos jellegű művekhez. De, hogy érdeklődésünkben ne a „regényes életrajz”-ok dilettánsai szüreteljenek, azt, véleményünk szerint, ilyen könyvekkel lehet elsősorban elérni.

Bessenyei György

FÓNAGY IVÁN: A KÖLTŐI NYELV HANGTANÁBÓL

(Irodalomtörténeti Füzetek 23. szám. Akadémiai Kiadó 1959. 289 lap, 39 ábra és 13 táblázat.)

A szerző a költői nyelv sajátos jellegét és zeneiségét a kísérleti hangtan és a nyelvtatisztika szemszögéből vizsgálja.

A vizsgálat középpontjában az a kérdés áll, mi az, ami a vers formáját széppé és költőivé teszi, ill. miben is különbözik a költői nyelv a köznapitól. A szerző e célból nemcsak magyar nyelvű verseket elemez, hanem összehasonlítóképpen számos francia, német és orosz nyelvű verset is közöl. Számos statisztikában és mérési táblázatban közli az egyes hangok hangulati kifejező erejét, amely sokszor megdöbbentően hasonló a különböző nyelvekben.

A hangok „jelentéséről” már a görög és a római grammatikusok is írtak. A modern fonetikusok közül *Maurice Grammont* francia versek alapján az *i* hangnak a következő „jelentéseket” tulajdonítja: kiáltó fájdalom, harag, gyűlölet, dühkitörés, metsző gúny, öröm, lelkesedés, nyugtalanság és félelem. Mások még jobban kibővítik az *i* hangnak eddig felsorolt amúgy is gazdag „jelentését”. A mássalhangzók közül az *l* hangnak „jelentését” tárgyalja a szerző, és összegezve az eddigi véleményeket a következő „jelentéseket” tulajdonítja az *l* hangnak: nedves, sikamlós; a patak csörgedezése; zajtalanul sikló léptek; mint a levegőben úszó madár; mint a szél; mint a tavasz légies metaforája; lágy, lusta hangulatot áraszt; puha csendet fest; csendes öröm; szerelmi öröm, az élet elmúlása; lankadás, ernyedés stb. Majd megállapítja, hogy ezek között a jelentések között nincs kibékíthetetlen ellentét. A hangok esztétikai értéke nem a konvención alapszik, hanem az egyes hangok alkatából folyik. Ennek alapján mondhatjuk: ahány mondat,

annyiféle jelentése van a hangnak, és ebben a sokféleségben látja *Combarieu* annak bizonyítékát, hogy a hangoknak nincsen semmi közvetlen önálló szerepük a versolvasó élményének kialakításában. — E kérdés eldöntése azonban nem egyszerű. Annyi azonban megállapítható, hogy a primitív nyelvekben tapasztalható hangszimbolika hasonló elveken alapszik. A szerző ennek igazolására *Westermann* alapján példát közöl az eve nyelvből (Togo). Az eve nyelvben a palatális hangok (*á, é, e*) a vékonyat, hosszút, nyújtottat, keményet, szilárdat, merevet, erőset, világosat, gyorsat, ügyeset, élénk, a világos színt és hangot fejezik ki. Ezzel szemben a veláris hangok (*u, o, a*) a zömököt, kövéret, nehézkest, üreget, kereket, mélyet, mocsarast, nyálast, lazát, puhát, gyengét, nehezét, lassút, esetlent, lustát, sötétet, homályost, tompát jelentik. Ennek az elméletnek bizonyítására *Fónagy* veláris illetve palatális hangrendű szavakat alkot, amelyeknek sem a magyarban, sem más nyelvben nincs jelentésük és ezekkel a szavakkal végez kísérleteket, metaforásdit gyerekekkel és felnőttekkel egyaránt. A kísérletek eredményét táblázatokban összegezi. Kiderül, hogy a gyerekek minden hagyománytól függetlenül az *u* hangot sötétnek cammogónak, haragosnak tartják. Majd ezek után a kísérletek után a vers hangspektrumával foglalkozik a szerző. A fonémák esztétikai célzatú hangstatisztikájában az egyes hangok előfordulásának gyakoriságát — külön a magánhangzókat és a mássalhangzókat — százalékos értékben fejezi ki a szerző. Egyes költők szelid és támadó hangú verseiből valamint az irodalmi nyelvből készített hangstatisztikákat össze-

hasonlítva levonja a következtetést: a magyarban és a franciában egyaránt pozitív összefüggés van a támadó jelegű tartalom és a *k, l* hang gyakorisága, valamint negatív összefüggés a támadó jelleg és az *m, l* gyakorisága között.

A szubjektív és objektív vizsgálati módszerek a szerző szerint ebben az esetben azonos eredményre vezetnek. A képzetek és a hangfrekvencia közötti statisztikus összefüggés igazolja a hangok ösztönös, metaforikus jellemzését, a jellemzések pedig érthetőbbé teszik, miért módosul a versek hangspektruma a vers témájának megfelelően, bár csak statisztikai összefüggésről van szó, mely az egyes emberek sajátos, egyéni élményei alapján alakul ki. Mindenesetre helyes *Tamás Lajos* ellenvetése, mondván: nem lehet addig a hangok „bizonyos szimbólikus értékéről” beszélni, amíg nem tisztázódik, miben áll a hang és a jelentés kapcsolata.

Az érzelmek kifejezésében nagy szerepet játszik a hangsúly, a hanglejtés és a beszéd üteme. Az írott forma ezzel szemben csak az általánost és a leglényegesebbet tudja megragadni. A költő ez ellen elsősorban a szavak megválogatásával és különböző csoportosításával teszi versét kifejezővé, így éri el, hogy a vers hangalakja megfelelően a kifejezett tartalomnak. A beszéd folyamán az érzések hullámzásaát követve a hangsúly és a hanglejtés állandóan változik, ezzel szemben a versben a kötött forma egy bizonyos ritmust kényszerít az egész versre, viszont ez a ritmusforma illeszkedik a vers mondánivalójához. A versnek kötöttsége egyben új kifejezési lehetőségek forrása is lehet, pl.: a természetes hangsúly és a metrum egyezése, illetve nem egyezése számos hatást válthat ki. Ennek következtében a hangsúly és metrum harmóniája nyugtalanságot, eltérése pedig mozgást, nyugtalanságot, feszültséget hoz a versbe. A szerző e téren számos kísérletet végzett; a külön e célból kiválogatott verseket *Bánki Zsuzsa* és *Ascher Oszkár* szavalta. Az eredmény a következő: bár a metrum és a hangsúly ellentmondása a szavalót megoldhatatlan helyzet elé állítja, a szavaló megoldhatja a lehetetlent: „kihozhat” a versből mindent, ami benne van.

A nyugodt beszédben a szünetek egyenletesen oszlanak el, ugyanígy a vers is megkívánja, hogy a ritmusnak vagy a mondánivalónak megfelelően a szünetek egyenletesen oszljanak el, ehhez pedig a vers szabályos tagolása is hozzájárul.

A költőnek ezenkívül rendelkezésére áll a versben olyan tagolási forma, mely sem a beszédben, sem az írott prózában nincs meg: a verssor. A verssornak különösen a vége

jelentős, amikor a mondat az egyik sorból áthajlik a másikba. Ez az áthajlás sokszor nem egyezik a beszéd természetes tagozódásával, így a kifejezési lehetőség szinte kiapadhatatlan forrásává válik. *Fónagy* bő részletet közöl az áthajlásról szóló, kéziratban lévő munkájából. Gazdag cédula anyagot gyűjtött és ennek alapján állapította meg a csomópontokat, melyek bizonyos igekötők és névutók körül alakultak ki. Majd történeti összehasonlítást is végez és megállapítja, hogy a modern lírában gyakoribbak az áthajlások, mint a XVII—XVIII. század költészetében. Ezek után felveti a kérdést, hogyan oldja meg az áthajlást a szavaló művész. *Ascher* interpretációjában közli *Tóth Árpád* Áprilisi capriccio című versének méréseit. A mérések azt mutatták, hogy az előadóművész hol szünetet tartott, hol meg nem tartott szünetet, csak a mondat üteme lassult le kissé.

A költői nyelv polyphoniájáról szólva *Fónagy* megkísérel feleletet adni a mű első részében sokat tárgyalt kérdésre: mit értünk a hang „jelentésén”. Ebben az esetben a jelentés szót nem eredeti értelmében használjuk. Az egyes hangoknak nincs társadalmi érvényű tartalmuk, az egyedül álló hanghoz számos képzet fűződhet, de ezek nem alkotnak jelentést, mint a szavak esetében. *Maurice Grammont* szerint a versben csak akkor érvényesül a hangok természetes hatása, ha a hang megfelel a vers hangulatának, de ezt még ki kell egészítenünk azzal is, hogy olyat is sejtethet, ami a szóban nem került kifejezésre. Egy vers fordítása során nem hanyagolható el a hangalak sem. Akkor művészi a vers, ha a költő a gondolatot hangokkal is ábrázolja. Nem fokozza a hatást az öncélúan, „az értelemről megszabadított” hangok használata, sőt ellenkezőleg elnémul a vers, ahelyett, hogy többszólamúvá válna. Ennek alapján a versben a hang kétszeresen kapcsolódik ugyanahhoz a tárgyhoz.

A rím és a ritmus a vers zenei eleme, mely a változás és ismétlés elvén alapszik; nincs különösebb nyelvi szerepe, csak esztétikai funkciója. Ha szorosan kapcsolódik a vershez, akkor még a fordítás alkalmával is meg kell őrizni az eredeti rímképletet. *Babits* még a betűhöz is ragaszkodva igyekezett megőrizni a *Divina Commedia* rímképletét.

A szerző tudományos megalapozottsággal; számtalan francia, német, orosz és magyar nyelvű versidézettel tárja elének, hogy a költői nyelv bármely más nyelvi formánál gazdagabb. *Fónagy Iván* műve e téren jelentős és hézagpótló a magyar szakirodalomban. Irodalmárok, nyelvészek és előadóművészek számára szinte nélkülözhetetlen.

Molnár József

MIKSZÁTH KÁLMÁN: A TISZTELT HÁZBÓL — POLITIKAI KARCOLATOK

(Mikszáth Kálmán: Válogatott Művei. A kötet anyagát válogatta és sajtó alá rendezte Király István. Szépirodalmi Könyvkiadó 1958.)

Mikszáth politikai karcolatainak — e 60—70 év előtt aktuális írásoknak — vaskos kötelete teszi most teljesebbé a Válogatott Művek sorozatát. Amint a kötet utószavában olvashatjuk, a formális teljesség igényénél nyomósabb indokok szólnak amellett, hogy a „futó napoknak íródott” karcolatok a sorozatban helyet kapjanak, hiszen „szerzőjük hírnevét a nagyközönség előtt ők alapozták meg, végigkísérték Mikszáth egész írói útját, szellemük, látásmódjuk felszívódott másjellegű írásaiba is...”

Az Utószó elősorban ezt az irodalomtörténeti szempontú indoklást hangsúlyozza. Az olvasó azonban, akinek számára a *Válogatott Művek* sorozata készült, nem irodalomtörténész s a mai olvasó már időben is távol áll a Mikszáth-korabeli olyan aktualitásoktól, amelyek a kutató szemében csemegének számítanak. A novella- és regényíró Mikszáth érdeklí, illetve — és egyre több ilyen akad klasszikusaink olvasóinak évről évre növekvő táborában — a Mikszáth emberi-művészi egyéniségének megismerésével járó izgalom vonzza. És bár az olvasót nem érdekli különösebben, hogy a politikai karcolatokból hogyan lett mű, például a *Két választás Magyarországon*, hanem kedvenc szerzőjének egy-egy kötetét kézbe véve, akarva-akaratlan, de élvezzettel továbbhatol Mikszáth megismerésének útján, mégis hatalmas segítőjévé lesz ebben a *Válogatott Művek* új kötete. Mindaz ugyanis, ami az irodalomtörténész számára előzmény és alapvetés az írói életműben, az olvasó számára mint az írói egyéniség elvi váza, eddig rejtett magja bukkan elő.

Amikor tehát a kötet az utószó irodalomtörténeti tételét bizonyítja azzal, hogy a 80-as évekből vett rovat-cím (*A Tisztelt Házból*) alatt végeredményben az egész Mikszáth-életművön végighúzó politikai karcolat-vonalat mutatja, egyszerre tesz eleget az irodalomtörténész és az olvasó szubjektíve különböző indítékából fakadó, de valójában azonos igényének. Mindkettejük kezébe adja annak a Mikszáth-problémának a megoldását, amely máig is izgatja azokat, akik hivatásból vagy időtöltésből behatóbban foglalkoztak Mikszáthtal. Ha a politikai karcolatok lassan megritkuló, de szakadatlan, a végső morális számvetés felé tendáló láncolata élnek tárul — ennek a megmutatása a kötet legfőbb célja és érdeme —, egyszerre oszladozni kezdenek a mikszáthi „opportünizmusról”, „cinizmusról”, illetve „naivitásról” szóló torzító kódosítások.

A kötet első helyen az 1886-ban megjelent, irodalomtörténeti fogalomra lett *A Tisztelt*

Ház teljes anyagát közli, csupán az „Epilog” kivételével. Ezzel az egyébként parlamenti körképpé komponált — s ennyiben is a korai Mikszáth-karcolat forma, a „fotográfiák” szerkezetéhez igazodó — cikkgyűjteményzárt-ságát is feloldja s zökkenő nélkül illeszkedhetik hozzá a többi, 1881 és 1908 között keletkezett cikk. A szoros értelemben vett időrendi sor megbontását számon kérni — különösen válogatás esetében — már csak azért is jogosulatlan volna az adott helyzetben, mert *A Tisztelt Ház* mintegy helyszín- és természetrajzát adván a korabeli magyar politikai élet konyhájának, a kötet élére kívánkozik. Felmerülhet a kérdés, hogy ily módon a 80-as évek elejéről származó, esetleg *A Tisztelt Ház*-nál kevésbé mikszáthi zamatú, kiforratlanabb cikkek jelenlegi helyükön nem tüntetik-e a valóságosnál lassúbbnak azt a tempót, ami Mikszáth karcolat-írói fejlődésének sajátja? — A kötet összeállítója ezt az aggályt részint az 1881—85-ből való cikkek gondos kiválasztásával, részint a keletkezés évének megjelölésével oszlatja el.

Az 1886 után megjelent, politikai karcolatokat tartalmazó Mikszáth-kötetek (*Club és folyosó, Országgyűlési karcolatok* stb.) feloldása és anyaguknak időrendi besorolása mindenképpen szerencsés megoldás. E gyűjteményeket egyébként sem tartotta össze *A Tisztelt Ház*-hoz hasonló szerkezeti elv.

Hogy irodalomtörténész és olvasó egyaránt megtalálja a kötetben azt, ami szájíze szerint való, abban magának Mikszáthnak van döntő része. Nincs egyetlen olyan politikai karcolata, amely minden korhozköthettségé ellenére is legalább egyetlen mondatban ne válna érdekessé a mai kor embere számára, felcsillantva Mikszáth jóízű humorát, megkapó szellemességét, egy el nem évült gondolatát. Viszont ez nehezíti meg a válogató munkáját. Csak sajtó szívvvel lehet válogatni e karcolatok között, s ezt a sajtást egyedül az enyhítheti, ha lehetőleg minél többet közlünk. A válogató számára kitűnő gyógyír azonban mértékkel alkalmazandó, amikor az a bizonyos, sokszor valóban csak egyetlen frappáns mondat erejéig a kötetbe kívánczó karcolat egyébként talán halvány vagy ismét, a kötetben többször előforduló ötletet ismételi, illetve bonyolultabb magyarázatot, számos jegyzetet igényel. Hangsúlyozzuk, világosan látjuk, hogy a kötet minden darabja vitathatatlanul hozzájárul valamilyen vonatkozásban, egy-egy témával, színnel, hangulattal, leleplezéssel a kor politikai képének, Mikszáth karcolat-írói egyéniségének, eszmei beállítottságának bemutatásához, mégis úgy véljük

hogy ez a bőség bizonyos esetekben a *Válogatott művek* ballaszt-anyagának aránytalan növelését eredményezi s a kritikai kiadás feladataiból többet hárit rá, mint amennyi szükségképpen velejárója minden válogatásnak. Így, véleményünk szerint, a 80-as évekből való karcolatok közül például *Az újországház építése*, *Esküdjél meg a kakasra*, *Akik újságot nem olvasnak*, *A király neve*, *A mandátumok*, *Az „idegen”* stb. talán elmaradt volna, *A főrendiház reformáttatik*-ből részletek is kielégítették volna a *Válogatott Művek* korántsem alacsony, de speciális igényeit, — anélkül, hogy a válogatás elvi szempontjain ezzel csorba esnék. Ellenkezőleg, tömörebbé, még olvasmányosabbá lett volna a kötet, megszabadulva egyben jó néhány magyarázó jegyzettől is.

A jegyzetek kérdése hovatovább a legmakacsabbul visszatérő gondja lesz szövegkiadásainknak. Általában a valóságosnál nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a problémának: mit, mennyit és hogyan? Nem kritikai kiadásról lévén szó, föl sem vetnénk, ha nem a jegyzeteket elsősorban igénylő műfajú, a számtalan aktuális utalással együtt járó politikai karcolat-gyűjtemény kerül kézünkbe. A 40 éves kötet — a műfaj sajátos voltát tekintve — viszonylag kevés (mintegy két ivnyi) jegyzetet hoz. Az olvasóink általános műveltségének állandó növekedésével józanul számot vető, a pedáns szájbarágástól igényesen tartozkodó szűkszavúság önmagában is örvendetes jelenség.

Mikszáth — sokszor csak félmondatban odavetett — frappáns jellemzései okvetlenül felébresztik az olvasóban a karcolatokban nyugsgő, személyükben jelentéktelen figurák iránt az olvasó érdeklődését s szeretne minél többet tudni Keglevich Istvánról, Frideczky Timótról, Vizsolyi Gusztávról, Vajda Jánosról, aki kétszer mondott el egymás után egy beszédet, Szentkirályi Albertről, akit Mikszáth „részsút ereszkedő csillag”-nak nevez úgy mellékesen, és így tovább.

A Tisztelt Házból jegyzetei nagymértékben hozzájárulnak ennek az érdeklődésnek a kielégítéséhez, rávilágítanak a karcolatok felekezésekor köztudott, ma már jócskán lefedésbe merült kül- és belpolitikai manőverek, panamák, személyi összeköttetések, politikai botrányok és a szóban forgó személyek kapcsolataira, s bár a laikus könnyedén átfut talán a néhány magyarázó soron, tudjuk, hogy óriási munka rejlik mögöttük.

Itt, a Mikszáth-karcolatokat olvasva merül fel az a végeredményben kiadói kérdés, hogy a lassanként minden újabb kötetünkben meg-

ismétlődő, „alkalmazott idegen szavak szótára” — eltekintve a hajdani speciális parlamenti tolvajnyelv egyes kifejezéseitől — végzőfokon nem foglalja-e el a helyet, az irodalmi mű mélyebb megértése szempontjából fontosabb és kizárólagosan a kötethez kapcsolódó, nélkülözhetetlen jegyzetanyag elől. Azt hisszük, hogy általában a közkezen forgó lexikonok, kézikönyvek anyagának átvételén kellene takarékoskodnia újabb kiadásainknak, és az így megtakarított helyet olyan korjellemező, helyzetmegvilágító adalékokkal kitölteni, amelyek a szerző — ez esetben Mikszáth — szándéka szerint hozzájárulnak a célzás, utalás minden sava-borsa mai ízeleléséhez.

Király István utószava Mikszáth művészetének, alkotómódszerének, korához való viszonyának, egyéniségének kitűnő ismeretében foglalja össze mindezt, amit olvasónak és irodalomtörténésznek a politikai karcolatokról tudnia nemcsak hasznos, hanem kötelező is. Legfontosabbnak azokat a bekezdéseket érezzük, amelyek tömören rávilágítanak a moralizálásba hajló mikszáthi liberalizmus erőnyeire és korlátaira, a mikszáthi szemlélet és műalkotás összefüggésére. (582—83. l.)

A kötet előszavát Illés Béla „Pipafüst” című, a *Kortárs* 1958. 6. számában megjelent hangulatos cikke képezi. Ebben — mint ismeretes — jellegzetes mikszáthi módszerrel, magát Mikszáthot idézi meg s csibukszó mellett elbeszélget vele. A nagy körültekintéssel megírt fikatív, közvetlen irodalompolitikai célzatú beszélgetésben nagyjából, együtt találjuk mindazt, amit a nagy író három évtizeden keresztül mondott, írt, vallott koráról, a kiegyezés Magyarországról, irodalomról, jellemről. Itt, a kötet élén olvasva már nem lepett meg bennünket, hogy az életműben szétszórtan rejtőző szentenciák, bölcsességek így összefogva milyen kerek, szilárd meggyőződés képét nyújtják (Mindezt már a „Pipafüst” első megjelenésekor is megcsodálhattuk!) S bár az évek múltával Illés Béla merész vállalkozása, hogy Mikszáth három üzenetét tolmácsolja a mai magyar íróknak, s amelyet annyi mikszáthi ízzel, zamattal, bravúros aktualizálással oldott meg, jócskán veszített időszerűségéből, mégis, mintegy időben kiterjesztve a több mint ötven esztendeje halott nagy író karcolatainak érvényességét, egészen nyilvánvalóvá teszi, hogy a kötet ma is mennyire időszerű, csak figyelmesen, gondolkodva és elfogultság, önáltatás nélkül kell tudni olvasni.

Nacsády József

GRANASZTÓI PÁL: VALLOMÁS ÉS BÚCSÚ

Magvető, 1961.

A költő — ajkán csörömpöl a szó, de ő (az adott világ varázsainak mérnöke) tudatos jövőbe lát s megszerkeszti magában, mint ti majd kint, a harmóniát.

(József Attila)

Hosszú idő óta az egyik legjobb magyar prózai mű szerzője megint nem „céhbeli” író, hanem kívülről tört be az irodalomba — építész. Néhány év alatt több kötet is jelent meg, amelyet képzőművészek írtak — köztük Bernáth Aurél írásai —, amelyek stiláris gazdagságukkal szinte utolérhetetlen festőiségükkel joggal kelthették föl a próza hivatásos művelőinek irigységét. Granasztói könyvének esetében azonban — úgy érzem — még többről van szó. Nem szép szövegre törekszik, e szépség természetes gesztussal, szinte szándék nélkül is sikerült. Nem is valamilyen epikai kerekdedségre, hanem a tapasztalt valóság *gondolati* feldolgozására. Ez a szinte filozófiai mélységig hatoló szépirói igényesség nálunk annyira szokatlan, hogy műve akkor is nagy figyelmet érdemelne, ha gondolatai nem fednék a valóságot. De Granasztói, a városépítő mérnök, aki Firenzét sem egyes palotáiban, hanem a tájjal, az Arno völgyével — „mint egy edény, melyet a város megtöltött” — tágabb egységben látja, képes olyan távlatból szemlélni emlékeinek anyagát, ahonnan a személyes érdekű gondok, események általános érvényt kapnak. Ez a távlat, amely a dolgok következetes végiggondolásának szenvedélyéből adódott, olyan formát, „edényt” ad a műnek, amelyet a szerző a nagy kontúrok helyes meghúzása utáni biztonságérzettel tölthet ki részletekkel. A könyv formája tehát nem a fejezetek, a lapszám szerint haladó kronológia formája, hanem a végigvitt gondolatok belső formája, egy ember világnézeti fejlődésének élesen megrajzolt vonala. A szinte már könyörtelenül őszinte emlékezőkés és gondolati vívódások éles fényénél világosodik meg az alkotó értelmiség egy rétegének közelmúltja, egy darab történelem az elszigeteltségtől és magánytól a rend, a harmónia szerkesztésének feladatvállalásáig. Arra gondolhatnánk; csak egy mérnök rajzolhatja ezt meg ilyen élesen — de az írók nem a lélek mérnökei? Jól esik egy építésznek ez a belső, az emberi lét gyökereibe kapaszkodó rendje átlagirodalmunk sok külsőséges formai-tartalmi architektúrája között.

A vallomás, amely a közreadás pillanatában az emlékekkel való meghitt együttlét búcsújává kell hogy váljon, háromszor indul

el, háromszor rugaszkodik neki a teljes feltárulkozásnak. Háromszor is akad meg, és válik befejezetlenné. Ezek a megtorpanások szorosan összefüggnek a mű egyes részeinek keletkezési dátumaival: 1949, 1952, 1953. E három nagy fejezet számadásként indul a jövőre vonatkozó tájékozódás, eligazodás reményében. Befejezetlenségük éppen a jövőt illető kétség, bizonytalanság tükré lehet, csak az utószóként hozzájuk fűzött befejező rész oldja fel a kétségeket, ad olyan utólagos alapot, amelyen az egész mű végső értelmet, lezáratlanságában is megnyugtató kiteljesedést nyer. Nem sérthetjük meg a szerzőt azzal, hogy feldicsérjük őszinteségét, amelylyel nyíltan megvallja azokat a benne és körülötte felszínre került egyenetlenségeket, amelyek az utószó megnyugvásáig, a kérdések megválaszolásáig vezető úton merültek fel, és az egyes fejezetek csonkaságának okai. Ez a csonkaság maga is a mű, a forma szerves része, jelentéshordozó motívum. A küzdelem, amely a befejezésért az egyre átfogóbb tartalmú fejezetekben — mint három felvonásban — folyik, drámai keretként fogja össze a leíró és monologizáló részeket. Granasztói nem tagadja saját útkeresésének — és sokak hasonló vívódásainak — drámai, konfliktusokkal teli múltját, ugyanez az őszinteség kötelezi arra is, hogy segítse a még otthontalanok hazatalálását. Az otthon — a család otthona, és tágabban is, mint a népe — vezérmotívuma a könyvnek. Az otthon az építész szemével, az otthon a tartalmasabb életért harcoló ember szemével, és a város a közösségben élő, a közösségért élő alkotóművész szemével. Ezek azok a fokozatok, amelyek az építész számára az egyre emelkedő feladatokat, és azon túl a hivatástudat kiteljesedését jelentik. Az otthon megalkotására való elhivatottság nemcsak szakmai rátermettség kérdése, az *építésznek magának is otthont kell tennie hazájában, hogy másokét felépíthesse*. Az „igazi rendet” keresi tehát, azt amire építeni lehet. Így jut el az igazi társadalmi rend kereséséhez, ahhoz, amelyben igazi tekintélyek vannak, ahol megvan a lehetősége annak, hogy olyanok végezzék a munkájukat, akik értenek hozzá. Ezt a rendet még sokáig a felszabadulás után sem találta meg. Rése van ebben az alkotó értelmiség lassú, inkább passzívan önmagát győrtő, mint az újat forradalmi hévvel magáévá tevő fejlődési karakterének (anélkül, hogy ezt általánosítani akarnánk), de azoknak az elvi tévedéseknek is, amelyeknek hatását kevesen éreztették fájdalmasabban, mint az igazi építészetet útjára indítani akaró építő művészek. De végül is megtalálta, és itthon találta meg, mert ahogy az építészetről — de nem csak arról — írja;

legfontosabb „megszabni a kereteket, a rend alapjait . . . a fő dolgok rendjével, és a kisebb dolgok szabadságával . . . és a többi az időre bízni.” Az idő a rend alapjait igazolta. Igazolni fogja az erre a rendre épülő új, korszerű építészeti is — ennek bármennyire is az elején legyünk — azt az építészeti, amely „nemcsak a puszta újat jelenti, hanem a múlt továbbélését is, megújult alakban”. Ez az az építészeti, amelyet Granasztói — talán némi előlegezéssel — már nem is modernnek, hanem igazinak nevez. Amikor úgy érzi, hogy ennek az igazi építészeti a lehetőségét találta meg, egyben haza is talált, „az épület a földön áll, ahhoz tapad, abból nő ki . . .” A földből — e szónak minden értelmében. Ennek az igénynek alapján válik az emlékezés a szűkebb szakmai érdekességen messze túlnövő többretegű írássá. Az első, legfontosabb réteg, mely a mű magját képezi az építészeti helyének keresése az élet egészének távlatában, — és itt nem egyesek életére, egzisztenciális problémáira gondolunk. Ez a szempont a szorosan vett szakmai kérdéseknek is olyan mélységű hátteret ad, hogy már megszűnnek szorosan vett szakmai kérdések lenni — illetve éppen az ilyen eszmefuttatásokat szeretnénk a legszívesebben szakmaiaknak nevezni, ha ettől az ambíciótól a tudományos próza „kötelező” szárazsága nem szoktatott volna le már régen. E tágabb értelemben nevezzük mégis Granasztói könyvét a magyar építészetről írt legjobb, legértelmesebb, és legszebb írásnak. Többször esett már szó a magyar hagyományok diktálta mértékről, arról a léptékről az építészeti, amelyet e táj, a rendelkezésre álló anyagi lehetőségek, és az emberek egészséges és őszinte igénye (mert még mindig van hatalma a múltból örökölt torzult ízlésnek is) határoz meg. Többször esett már szó ezekről, de még soha sem így meggyőzően, a folytonosságna és az újjáformálásnak elhíhető, igazoló erejével. Ha a modern építészeti méltán továbbszó, az igazi építészeti kibontakozó fejlődésnek még az elején vagyunk is, ez a könyv, amelyen már „papíron” ott az igazi építészeti, a jövőt illető bizalommal tölthet el minket.

*

A könyv gazdag anyagának többi rétegét részben már az az építészeti teljesség hozza magával, amelyet Granasztói mint szakmai követelményt támaszt maga elé. „Az építészeti önmaga erejéből nem teremthet formát, rendet, csak teret adhat az élet rendjének”, azaz az építész nem tekinthet el attól az életfőtől, amelynek architektónikus kereteit megformálja. Tekintettel kell lennie a tér és anyag immanens törvényeire, de azt, amire vállalkozik, csak a jelen emberi arányaival építheti meg. Éppen ezeknek az arányoknak

a keresése, a szelektálás, az avulttal való leszámolás vonultatja fel a múlt figuráit, elsősorban azokat, akik az író szűkebb környezetét jelentették; a középosztály több rétegét, a két világháború közötti értelmiséget. Granasztói egy letűnő, a vezetést már régen meg nem érdemelt osztályból a maradandót, az új arányokra mértékadó igyekszik kiválasztani. Ehhez a rostáláshoz irodalmi eszközöket, az ábrázolás realizmusát hívja segítségül. Az igazság szenvedélyes kutatása vezeteti tollát, és ez a belső hév nem enged elfogultságot, az emlékek rögzítése egyben kritikává, sokszor itéletté válik. Ugyanakkor végigvonul a könyvön valami gyöngéd, érzékeny nosztalgia is, a visszahozhatatlan múlt iránti természetes vágyódás. A cím is kiemeli a búcsú motívumát, ez a búcsú az emlékek visszaidézésének — legalábbis ebben a formában — utolsó alkalmá, az újraátélésnek részletező, hű mimikájával. A játék a múlttal egy pillanatra komoly valósággá válik, meg-elevenedését a belefeledkezés, az események tisztázásának, a dolgok elrendezésének szenvedélye sürgeti, és ez a hév adja meg a műnek emberi és irodalmi hitelét. Az ábrázolt világ tapintható közelségbe kerül, melyhez az ábrázolás itélkező pártatlansága járul, és a kettő egyetlen írói gesztussá sűrűsödik. Az őszinteségnek ez az irodalmi kvalitásokba kibontott gesztusa Granasztói könyvét a művészi ethosz ritkán tapasztalt magaslatára emeli.

Ez az ethosz ad új megfogalmazást a nagy hagyományokkal rendelkező művész—polgár kérdésnek is. A Thomas Mann által klasszikussá érelt felelet — de mások válasza is a művész szükségszerű magányáról, sőt a társadalommal szembeni katasztrofális ellentétéről beszél. Úgy tűnik — hogy minden esetleges átmeneti enyhülés ellenére is —, ez az ellentét a *polgárvaló szembeállításban* már nem oldható fel többé. A polgár—művész polarításban a művész is polgár, és a polgár is eltévedt ember, és abban a képben amit Thomas Mann ad róluk, egyre anakronisztikusabbá válnak. A megoldás csak a polgárnak a kikapcsolásával látszik lehetőnek. A „klasszikus” formától való eltávolodás egyik megrajzolását Granasztóinak köszönhetjük. Igen hosszú út az, amelyet könyve művész-hőseként megjár. Nem is a polgárnál kezdődik, hanem előtte valamivel, a sajátos magyar viszonyoknak megfelelően a dszentriből lett városi középosztálynál, egy olyan családban, ahol egyaránt található orvos, gazdálkodó, főispán és agarával a sarkában bankba járogató szelvényvágó. Ehhez a környezethez képest az igazi polgár már forradalmi újdonságnak számít, nem is talál megértésre az „úri” középosztály körében. Nacionalista jobboldaliság, önhitt szűklátókörűség ütközik meg itt kozmopolita liberalizmussal

és felületes, de mindenről tudni akaró műveltséggel. Hogy ezt a műveltséget csak a sznob-ság élteti, és hogy a liberalizmus tehetetlen hisztériába fulladó emigrációvá válik az előretörő fasizmus idején, azt már a polgárrá emelkedett fiatal építész mint újabb kálváriát szenvedni végig. Ezen a ponton kínálkozik alsóság megoldásként a társadalmon kívül élő művész jól ismert életformája. Van egy fejezete a könyvnek, amely mindennél plasztikusabban mutatja, hogy a követendő út megválasztásának kérdése nem szakmai kérdés, nem is az egyes individuumok életformájának kérdése, hanem a közösségi felelősségtudat etikai problémája. A modern építészek háború utáni londoni kongresszusán két zseniális építész, Gropius és Le Corbusier alakja áll egymással szemben. Le Corbusier a faustusi művészt testesíti meg, produkál, de produkciót a szinte már öncélúvá fejlesztett boszorkányos ügyesség, és a közös érdekektől való hangsúlyozott távolmaradás teszti tisztátalanná. A „komoly Gropius” ezzel szemben nem saját művészi elismeréséért, hanem az építésznevelés, a jövő, vagy a lebombázott német városok miatt aggódik. Ez az az út, amelyen a művész—polgár ellentét elkerülhető. Elkerülhető, de nem megoldható, mert ugyanezen a kongresszuson világlik ki, hogy a legjobb szándékú és képességű építész sem juthat tovább szépen hangzó programoknál ha nem áll mögötte egy ország hivatalos támogatása, egy nép szervezett anyagi ereje. A művész válságos helyzetének megoldása akkor kezdődik, amikor a gropiusi komoly emberek megkapják ezt a támogatást. A magányos Gropius nemzetek és társadalmak feletti humanizmusa horgonytalan lég-hajóként lebeg a megoldandó kérdések könynyitést váró terhe fölött, és e kérdések közt végső soron ott van saját hovatartozósága is. A modern építészek kongresszusain éppen a keleti országok küldöttségei képviseltek először olyan erőt, amelyet hivatalos támogatás kötött talajához. És ez a talajhoz kötöttség már nem a polgár—művész ellentét feloldása, hanem a művésznek és egy ország népének

magasabb szintézisben megfogadó harmóniája. Megfogadó, mert még csak a keletkezés stádiumában vagyunk, a feladatvállalás pillanatában, és ezt is sokszor megnehezíti a részfeladatok tisztázatlansága. Granasztói műve ebben a pillanatban született. A jelen rajzában már nem kísért a polgári környezetben élő művész válságos életformája, de azt sem kívánhatjuk, hogy ábrázolja a feladatok és az alkotómunka új, mindenre kiterjedő harmóniáját, mikor az csak születőben van. Köszönettel tartozunk Granasztói Pálnak azért, hogy idáig segítséget nyújtott, és a feladatokat minden eddiginél pontosabban jelölte meg.

*

A reneszánsz idején volt utoljára divat, hogy művészek olyan dolgokat írtak, amiből a nem művészek talán még többet tanultak, mint a beavatottak. Most mintha ez a szokás újra feléledőfélben volna. Ha a reneszánszról mint progresszív, új harmóniát építő korról emlékezünk meg, talán nem hat önkényesnek, ha Granasztói könyvét kapcsolatba hozzuk vele. Alberti, Leonardo, vagy Dürer írásai szétfeszítették a szűkebb művészi érvény határait, és gondolataik koruk általános kifejezőjévé váltak. A mi esetünkben természetesen a műnek és hatásának csak magunkra méretezett szerényebb léptékére gondolunk. De mégis jó volna, ha a Vallomás és Búcsú nem maradna néhány olvasó magánügye, vagy az irodalomtörténet kérdése, hanem közösen lenne hozzá közünk — mindannyiunknak. Előfordult ez már néhány magyar prózai művel, hogy a verseket ne is említsem. Legfeljebb az a különbség adódna, hogy az eddigiék kimondottan szépirodalmi, vagy gondolatokat-közlő röpiratformájúak voltak, a kettő határán járónak ez lenne az első. Van valami szépség abban, hogy a rend alapjainak megteremtése után az első viszontválaszt, egy részterület rendjének megszerkesztését építészről kaptuk.

Perneczky Géza

THOMAS MANN: A DOKTOR FAUSTUS KELETKEZÉSE. EGY REGÉNY REGÉNYE

Fordította: Pődör László. Bp. 1961, Gondolat Kiadó.

Regényt írni egy regény születéséről! Mennyire thomasmanni ez az ötlet, hiszen a huszadik század irodalmában nincs senki, aki saját műveivel, azoknak az író életét is irányító befolyásával és az alkotások kommentálásával annyit foglalkozott volna mint ő. A Faustus keletkezéséről írott „regény” tulajdonképpen annak a naplóorozatnak

lezáró és legmeggrázóbb darabja, melyet száműzetésének első éveiben kezdett Thomas Mann *Leiden an Deutschland* címmel. A náci uralomra jutásakor fogott neki és a lángban álló fasiszta Németország összeomlásának, a német nép az egész világnak mérhetetlen szenvedéseket okozó tragédiájának fényével bevilágított időről írva fejezte be a sorozatot.

A két részt azonban csak a polgári humanizmus legnemesebb hagyományait folytatva e humanizmus legnagyobb teljesítményét jelentő megalkuvás nélküli és törhetetlen antifaszizmus foglalja egybe, egyébként az író élete szempontjából jelentős különbség van köztük. Az 1933—34-ből való naplófeljegyzések főként a napi politikai eseményekhez kapcsolódtak, az ezer évre szóló Harmadik Birodalom alapításánál elkövetett náci gazságokon háborodtak fel és próbálták felébreszteni a világ lelkiismeretét, utalni a józan belátásra a Németország felől egész Európát fenyegető veszély okán — sajnos, akkoriban kevés sikerrel. A befejező rész keretét a német történelem felrisiklásának utolsó stádiumát, a faszizmusba torkoló folyamatot a modern művész, Adrian Leverkühn német zeneszerző szubjektív és objektív egyaránt tragikus sorsán át bemutató regény, a *Doktor Faustus* írása adja meg.

Három év és nyolc hónap alatt — 1943 májusától 1947 januárjának végéig írja Thomas Mann a modern polgári művész tragédiájának regényét, erről az időről számol be a naplónak, önéletrajznak és keletkezéstörténeti feljegyzéseknek ez a különös keveréke. A nagy biblikus elbeszélés utolsó része, a *József, a kenyéradó* zárófejezetei és a vele oly rokon világú „Sinai-novella”, a *Törvény* megírása után keres témát az író s rögtön felmerül benne a modern Faust meséje. Nem ötletserű a tárgy. Negyvenkét év távolából kerül elő az első jegyzet róla, még abból az időből, mikor a művész és polgár ellentéte állt a manni művészet középpontjában. Akkor a téma még nem bonthatta ki minden belső lehetőségét. Mann még most is habozik, ne térjen-e vissza a *Halál Velencében* kedvéért 1912-ben félbehagyott *Egy szélhámos vallomása*hoz. A Faustus téma kezdetben görccsösen ellenáll, s az ellenállás a megírás folyamán is alig-alig hagy alább. Megható és egyben az író hallatlanul felelőségteljes erkölcsi magatartására, művészi becsületességére mélyen jellemző az a mód, ahogyan meg akarja kerülni népe és hazája véres barbárságba süllyedő tragédiájának közvetlen ábrázolását a művészsorson keresztül; tapogatózásai a Krull-regény folytatásának irányába, mely arra szolgál, hogy „előbb inkább még valami mást!” Azonban lelkiismerete, alkotói hajlama egyre jobban a *Faustus* felé hajtják. Olvasmányai mutatják leginkább — óriási szerepe van az olvasott könyvek megválogatásának a manni alkotások születési folyamatában, végig híven beszámol róluk fontosságukat kiemelve —, hogy merre tájékozódik. Főleg zenével, a Faust mondával, művészsorsokkal (elsősorban Nietzscheével, akinek a német értelmiségre oly sokban jellemző, tragikus pályája nem egy elemét lehetjük fel a Leverkühnében) kapcsolatos

könyveket forgat. Fokozatosan formálódik a regény szerkezetében oly fontos szerepet játszó kettős időszámítás gondolatának közvetlen érzékletes megjelenítése az író és a regényhős közé beiktatott elbeszélő-életrajzíró Serenus Zeitblom alakján át, akiben szintén a német polgári értelmiségre jellemző tipikus vonások és tendenciák elevenednek meg. Zenei tanulmányokban téved el az író, hogy hősenek egyedüli tevékenységi területén, a zenei alkotáson belül képes legyen érzékletesen bemutatni a modern polgári, tisztán polgári művészet felbomlását, a lelki alvilág sötét erőinek a művészegéniséget és az alkotást magát is felbomlasztó kiszabadulását a kor haladó mozgásaitól való elzártság következtében.

Így kezd regénye megírásához Thomas Mann 1943. május 23-án, s ugyanezen a napon kezdi a humanista — éppen a német értelmiségre jellemző korlátolt polgári humanizmusán keresztül tökéletes elszigeteltségbe jutott — tanár, Zeitblom, tragikus sorsú, két évvel korábban elburolt elmével meghalt barátja történetét elbeszélni. Fejezetről fejezetre követhetjük nyomon a mű keletkezését és mindazt, ami az íróval történt a regény születése folyamán. A hangsúly mindvégig a külső történéseken van; a tudatosan alkotó Thomas Mann sohasem ringatja abban a tévhitben magát, hogy az alkotás lelki folyamatait képes önmagában rögzíteni. Sokkal többet tudunk meg a műről így, mintha e csalóka cél látszatát kergetné az író.

Talán mennyiségileg nem a legdöntőbb súllyal szerepelnek a háború és a nemzetközi politika eseményei, de ha róluk ír, mindig érezni, hogy a legnagyobb figyelmet nekik szenteli Mann. „... mindenkor szerettem a politika eseményeit a költészettel, az emberivel párhuzamosan figyelni, s szívesen átrándultam az egyik területről a másikra” — írja, mikor a nemzetközi eseményekről jegyez kommentárt naplójába, miközben Adrian sorsának legtragikusabb fordulatait beszéli el. Mikor regényébe belefogott, a háború elejének nagyhangú német győzelmei rég elmúltak már; Sztálingrád után a fasiszták egyre másra vonulnak vissza az orosz és az afrikai hadszíntéren egyaránt. A Németországnak sugárzott rádióüzenetek, a *Deutsche Hörer!* már a győzelmek idején figyelmeztettek, hogy a Hitler-rezsim szörnyű katasztrófába sodorja a németeket; mindaz a gazzett, amit ez a rendszer elkövet, Németország fejére idézi a népek gyűlöletét, a látszatgyőzelmek ideje csak átmeneti lesz, mely után bukás és bűnhődés következik. A remény, hogy a németek maguk szabadítják meg magukat akkori uraiktól, mely az üzenetek első darabjaiban még fel-felcsillant, ezidőt nem található meg. A német nép jövőjét illetően csak a legsötétebb pesszimizmus kap hangot;

egyhelyütt baráti beszélgetést idézve úgy véli, hogy „a németek mint nép lehetetlenné váltak; a német csak mint egyéniség maradhat meg”. Az akkori borulásra rácafolat az idő, de a regény szempontjából sokat megértet velünk e felfogás.

Rendkívül érdekes mozzanatokot villant fel az amerikai társadalmi életből az író beszámolója. Társasága főleg a kaliforniai német emigrációból kerül ki, de gyakran találkozik Rooseveltt Amerikájának jelentős alakjaival is. Végigkísérhetjük Thomas Mann fokozatos kijózanodását új hazájával kapcsolatos illúzióiból, különösen a nagy államférfi, Mann által oly nagyra becsült Rooseveltt halála után, mikor az Egyesült Államok arról a színről, ahová nemrég elhunyt elnöke a faszizmus elleni háborúra készülve, majd a háború során emelte MacCarthy, a Committee of Un-American Activities Amerikájává süllyed. Nyugat és Kelet viszonyának megromlása, a polgári demokrácia és a szocializmus antifasiszta szövetségének egyre nyilvánvalóbb felbomlása is mélyen aggasztotta az író. Élete utolsó évtizedének közéleti magatartása, hídát verni a két rendszer békés együttélése felé, ebben az időben formálódik ki benne.

S a személyes vonatkozásokkal annyira teletüzdelt alkotást fejezetről fejezetre kiharcolni a sikertelen kísérlet csüggesztő rémével szemben. „Mennyi hangulati elemet tartalmaz a *Faustus* saját életemből! Alapjában véve rendkívül alapos vallomás. Kezdetől fogva ez az, ami felkavart könyvemben.” Majd másutt: „Elmondtam mindennek, regényszerűtlennek, humortalannak, örömtelennek, művészileg elhibázottnak.” A küzdelem nem szűnik meg a történet utolsó mondatáig; a panasz és a művészi siker iránti kétség felkiáltásai sűrűn visszatérő bejegyzések az író naplójában. De a regény befejezése utáni első gondolat — „elismerem a teljesítmény erkölcsi értékét” — a szülés fájdalmainak meg nem szűnő, sokszor kétségbeejtő, még többször boldogító érzéseit honorálja és főleg a bátorságot, hogy kíméletlen tudott lenni önmagához és hőseihez (Echo halála!) a művészi igazság kedvéért. Súlyos operációját a regény írása közben, majd gyors felépülését az operáció után maga Mann is úgy tekinti mint pokolraszállást és felemelkedést, a mű számára hozott áldozatot és megtisztulást, hogy a történetet be tudja fejezni.

S közben emberi arcok villannak fel néhány sorban vagy hosszabb leírás nyomán. Szép

emléket kap a mű zenei „titkos tanácsosa”, Theodor Wiesengrund-Adorno, akinek közreműködése oly döntő a könyv zenei világára nézve. S a többi muzsikusi: Bruno Walter, Schönberg, Arthur Rubinstein, Klemperer, Hubermann. Majd írók: Werfel, Feuchtwanger, Bruno és Leonhard Frank. Vissza-visszátérnek, a velük folytatott beszélgetések során csiszolódik a regény. A manni portréfestés remeke a Gerhart Hauptmannról, a tőle annyira különböző, számára elsősorban taszító, de titkos erők folytán mégis vonzó német művésztől írott néhány oldal. S nem lehet meghatottság nélkül olvasni az idősebb író finoman gyengéd érzéseiről szóló pár mondatot, melyeket az Ulster Countryban vele együtt üdülő 16 éves Cynthia vált ki belőle.

A huszadik század legjelentősebb polgári írójának művészi és emberi vonásai rajzolódnak elénk legmélyebből fakadó művének írása közben. A minden más művéhez adott kommentároknál részletesebb, egész könyvvé kerekedő keletkezéstörténet mögött a regény kiegészítésének írói szándéka áll. A műből magából szükségszerűen kicsengő elkerülhetetlen bukás a polgári művészre nézve, melyet ott semmi sem enyhíthetett, a regény „regényében” megrajzolt művészpályának. Thomas Mann saját életútjának és alkotói tevékenységének példájával egészül ki. Ez utóbbi pedig azt bizonyítja, hogy a polgári létből nem következik szükségszerűen a művészi és morális széthullás sorsa, ha sikerül a közvetlenül adott polgári léten túl ösztönösen a szocializmus irányába tájékozódni. E tétellel kerülte el az író a század oly sűrű művészbuktatóit és műve ezért lett az egyetemes emberiség kincsévé.

Elismerés illeti a Gondolat Kiadót, hogy ezt a jelentős írást az elsősorban szépirodalmi profilú kiadókat megelőzve megjelentette. Mindaddig azonban árválkodni fog, míg nagyobbik testvére, a *Doktor Faustus* maga is nem lesz elérhető ismét a rég elfogyott első kiadás után. Pődör László fordítása híven érzékelteti az eredeti szöveg árnyalati finomságait; legfeljebb a regény amerikai keletkezésére utaló sok angol közbeszúrásnál tapasztalt önkényes magyarításokat vethetjük szeméremre. Kár volt nem meghagyni mindeniket eredeti formájában, a német szövegből éppúgy kirínak, mint a magyarból, de éppen ezzel akarta az író akkori életének különös feszültségét érzékeltetni.

Schweitzer Pál

LU HSZIN MEGISMERÉSÉNEK ÚTJÁN

Lu Hszin: Régi mesék mai szemmel. Tőkei Ferenc fordítása. Európa, 1959.

Ez a gyűjtemény a modern kínai irodalom klasszikusának szatirikus történelmi elbeszéléseit tartalmazza. Lefordításával — a „*Kiáltás*” és „*Balyongás*” kötetek jó része már korábban megjelent — Lu Hszin szinte valamennyi elbeszélését kezébe kapta a magyar olvasó. Ezekon kívül Lu Hszin csak két gyűjteményét, a „*Vadjuvek*” prózában írt költeményeit (közben ez is megjelent magyarul) és a „*Hajnali virágok esti szedése*” visszaemlékezéseit tartotta szépirodalmi alkotásnak. Megállapíthatjuk tehát, hogy életművének egyik oldalát valóban méltóképpen mutattuk be.

Lu Hszin és Gorkij párhuzamba állítása nem a kínai irodalomkritika valamiféle önkényes társítása. Lu Hszin jelentősége a kínai irodalom számára éppen az, mint Gorkijé az orosz, illetve szovjet irodalom számára. Nemcsak irodalmi munkásságuk jelent azonos korszakhatárt mindkét irodalomban, hanem azonos az a központi szerep is, amelyet Lu Hszin és Gorkij a húszas-harmincas évek kínai, illetve szovjet irodalmi életében játszottak. Ha Lu Hszin mondanivalójának világirodalmi jelentősége el is marad Gorkijé mögött, tagadhatatlan, hogy ő a „legeurópaibb”, világirodalmi mércével mérhető modern kínai író. Ritkán szül egy-egy irodalom ilyen óriásokat, akiknek hatását, személyes varázsát ennyire magán érzi az egész kortársirodalom. A modern japán irodalom például adós maradt vele.

Mi lehet hát mégis az oka, hogy a több éves fordítói munka ellenére sem ismerte még eléggé fel irodalmi közvéleményünk Lu Hszin jelentőségét, világirodalmi nagyságát? A válasz meglehetősen egyszerű (habár a fent elmondottak után kissé furcsának tűnik): mert nem ismerjük eléggé.

A nem ismerés egyszerű szubjektív eredetű. Annak az elméletileg már talajt vesztett, de a gyakorlatban még tovább élő magatartásnak az eredménye, amely a világirodalom fogalmát nem szívesen bővíti ki az európai irodalom keretein túlra. Így történt, hogy noha az évfordulók alkalmából történő tiszteletadás már nem szokott elmaradni (ez sem lebecsülendő eredmény ugyan), Lu Hszin munkássága mégsem vált irodalmi műveltségünk szerves részévé. Nem éltünk eléggé azokkal a lehetőségekkel, amelyeket Lu Hszin szépirodalmi oeuvre-jének szinte teljes magyar fordítása nyújtott. (Érdekes volna megfigyelni könyvtári statisztikákból, hogy vajon nem olvassák-e többen a modern kínai irodalmat ott, ahol nem élnek az Európán kívüli kortárs irodalmak iránti polgári előítéletek?)

Kétségtelenül vannak azonban objektív okai is Lu Hszinről alkotott képünk hiányosságainak. Szükség volna egy jó Lu Hszin monográfiára, hiszen olyan írók esetében, akiknél nem egy-egy mű játszik döntő szerepet, hanem a szerves egységbe forrott életmű hat fokozott erővel, ez nélkülözhetetlen a helyes képalkotáshoz. Ha más megoldás nincs, meg lehetne próbálkozni akár kínai életrajzírója, Vang Si-csing egyik munkája (a korábbi éretti legjobban a kor levegőjét, a másik kettő viszont terjedelmében megfelelőbb), vagy pedig a nem kínai számára sok jelenséget jobban megvilágító szovjet Pozdnyejeva (népszerű vagy tudományos) Lu Hszin-életrajzának lefordításával. A legjobb természetesen az lenne, ha a mi szükségleteinknek megfelelő Lu Hszin monográfia születne, s ezt a modern kínai irodalom magyar kutatóinak felkészültsége lehetővé is tenné. Másrészt pedig jelentős lépés lenne a teljesebb magyar Lu Hszin-kép kialakításának útján, ha válogatott cikkgyűjteményének kiadása tervből mihamarabb valósággá válna.

A teljes kép összeállítását ugyanis jelentős mértékben megnehezíti, hogy életműve másik oldalának, az esszé, pamflet, tárcs és satíra eszközeit magába olvasztó sajátos publicisztikájának megismertetése terén nagyon keveset tettünk még. Pedig Lu Hszin tizenhat kötetet megtöltő, irodalmi rangú publicisztikája, ha nem is az alakokat formáló alkotás módszereivel tükrözi a kor valóságát, mégis kora történelmének, eszmei harcainak művészi értékű dokumentuma. Nélküle nem látható világosan többi művének igazi jelentősége sem, s mivel a mesék megszületésének is bizonyos mértékben előfeltétele lett, teljesebb megértésükhöz röviden foglalkoznunk kell publicisztikájának problémáival.

Lu Hszin — halála évében megjelent szatirikus történelmi elbeszélésein kívül — élete utolsó tíz évében egyáltalán nem írt elbeszélést. Ezalatt megjelent cikkei viszont tizenkét kötetre rúgnak. Csü Csiu-paj — még az író életében — így határozta meg azokat a társadalmi okokat, amelyek következtében Lu Hszin az elbeszéléstől a publicisztika felé fordult és abban is sajátos stílust alakított ki: „A rendkívül éles társadalmi harc azt eredményezte, hogy az író nem volt képes gondolatait és érzelmeit nyugodtan az alkotásba önteni, konkrét alakokban és típusokban megjeleníteni; ugyanakkor a kegyetlen, zsarnoki elnyomás azt sem engedte meg, hogy az író a szokásos formákban fejezze ki a véleményét.”

Számos objektív és szubjektív feltétel járult még hozzá, hogy Lu Hszin munkássága

ebbe az irányba tolódott el. Így például korábbi témáihoz — főként a falusi tárgyúakhoz nem kapott újabb impulzusokat, az írói izgató új témák terén pedig nem volt személyes tapasztalata. Másrészt pedig szarkazmusa és gazdag élettapasztalata biztosították, hogy a reflexiók gyors kifejezését lehetővé tevő publicisztikában, jól célzott szúrásaival a legnehezebb körülmények között is beletaláljon a retrográd erők, a Kuomintang-rendszer legkényesebb pontjaiba — akár a legártalmatlanabb téma kapcsán.

Lu Hszin nem léphetett fel nyílt sisakkal, s ez egy szinte „konspiratív” publicisztikai stílus kialakulására vezetett. (Ebben eltér Gorkij publicisztikájától, amelyet ugyan egy alapvetően más jellegű társadalmi szükséglet hívott létre, de amelynek megszületésében és abban, hogy az író számára igen fontos megnyilatkozási forma lett, mégis sok hasonló motívum játszott közre.) Kítűnő példája ennek a — még a szépirodalmi jellegű művek legalitásának biztosításához is szükséges — „konspirációnak” a mesék kötetcíme is. A Lu Hszin meséinek magyar fordítása élen álló „*Régi mesék mai szemmel*” az eredeti „*Régi mesék új szerkesztésben*” címnek, amely megtévesztő jámborságával takarta a könyv forradalmi tartalmát az avatlatlanok szeme elől, Lu Hszin-i értelmét fordította magyarra.

Mindezek előrebocsátására azért is szükség volt, mert a „*Régi mesék mai szemmel*”, noha a két korábbi elbeszélés kötet egyfajta folytatása, hogy éppen ilyenre sikerült, abban döntő szerepük van ugyanazoknak az okoknak, amelyek Lu Hszin munkásságában a publicisztikát előtérbe helyezték. A Lu Hszin-i publicisztika ismerete nélkül pedig a mesék egyes onnan kölcsönözött formái sajátosságait, sokszor tartalmi rugóját sem lehet megérteni.

Lu Hszin meséinek sajátos harmóniáját három tényező együttes hatása alakította ki.

Egyrészt az osztályharc elméletének elfogadása után Lu Hszin még égetőbbnek érezte a kínai múlt újjáértékelésének szükségességét, amely — mint erről publicisztikája, tanulmányai és irodalomtörténeti is tanúsodnak — már régen foglalkoztatta. Másrészt publicisztikája még jobban felszínre hozta a korábbi elbeszélésekben elárult szatirikus tehetséget, s bebizonyosodott, hogy a szatíra fegyverével még nagyobb csapást lehet mérni az ellenfélre és más eszközöknél is alkalmasabb egy helyzet fonákságának bemutatására. Harmadrészt pedig a konkrét helyzet megkövetelte mindennapos publicisztikai harc ponrdját az író akkor sem hagyhatta már el, amikor nem publicisztikai természetű munkába fogott.

Ezek adnak magyarázatot arra, hogy amikor Lu Hszin ismét elbeszélések írásába kezd, akkor miért történelmi elbeszéléseket ír,

miért lesznek ezek szatirikus történelmi elbeszélésekké, és végül miért törvényszerű az is, hogy a történet belső komikumán kívül külső, pamfletszerű szatirikus elemek törnek be a Lu Hszin-i publicisztika területéről, szétfeszítve még a szatirikus történelmi elbeszélés — Lu Hszin számára — túlságosan szűk kereteit is.

Történelmi igazságszolgáltatás, maró gúny kora valóságával szemben és találó oldalvágások — ez Lu Hszin meséinek három fő jellemvonása. A kötet szinte minden darabjában megtalálható ez a háromsíkúság (az írói célját tekintve: háromélűség). Legvilágosabban talán „*A víz szabályozása*”-ban láthatjuk, ahol Jü újjáértékelt történelmi alakja, a Kuomintang hanyag árvizvédelmét szimbolikusan gúnyoló ellenőrző hivatalnokok és a Kultúra Hegyének pamfletszerűen gombostűhegyre tűzött lakói (valamennyi Lu Hszin kortársa) szinte teljesen azonos terjedelemben és jelentőséggel szerepelnek. Azonban még „*A kardkovács*”, sem marad teljesen egysíkú, amelyet pedig tisztán történelmi jellegű elbeszélésnek szoktak tartani. Boszszúálló hőseinek komor ábrázolása mellett a királyi udvar képe, a fenséges uralkodó koponyájának teljes egyformasága alantas származású megölőivel, mind szatirikus hangot visznek az elbeszélésbe.

Amíg a történelmi mondanivalónak elbeszélés formájában való megjelenése korábbi novellái folytatásává teszi Lu Hszin meséit, addig a jelenre vonatkozó szimbolikus és közvetlen támadásai kora valóságát bíráló publicisztikájához kapcsolják. A „*Régi mesék mai szemmel*” különös ötvözte a komoly hangú történelmi novellának, szatírának és pamfletnek. Helytelen volna ennek a háromnak mechanikus szétválasztása, hiszen Lu Hszin meséinek utólérhetetlen varázsát éppen művészi egységbe források adja. Ami Lu Hszin életútjából, a kor követelményeiből logikusan következett, az más író esetében, más körülmények között nyilvánvalóan nem szükségszerű. A „*Régi mesék mai szemmel*” elbeszélései ebben az értelemben véve is egyedi, megismételhetetlen alkotások, melyek éppen ezért nem is szolgálhatnak a történelmi elbeszélés valamiféle iskolapéldájául.

Jó összehasonlítási alapot nyújt Lu Hszin történelmi elbeszélései sajátosságainak megfigyeléséhez — elsősorban stílusbeli és nem értékbeli összehasonlításról van szó — Kuo Mo-zso egy 1923-ban írt „szabályos” történelmi elbeszélése, amely Lu Hszin 1936-ban megjelent „*Át a határon*” című elbeszélésehez hasonlóan Lao-ce pusztába vonulásának témáját dolgozza fel. (Meg kell azonban jegyezni, hogy a modern kínai irodalom „szabályos” történelmi elbeszéléseinek is Lu Hszin 1922-ben megjelent, nem egészen „szabályos” történelmi elbeszélése, „*Az ég kifol-*

tozása” volt az előfutára.) Kuo Mo-zso a magányban a társadalom hiányára eszmélt filozófus szegényszemre való visszakullogását ábrázolja, s nem pedig útnak indulását, mint Lu Hszin. Kuo Mo-zso elbeszélésének azonban a csábító helyzetkomikum ellenére sincs szatirikus hangja, a szellemes témaválasztással a taoizmust bíráló monológok meggyőző erejét akarja csak növelni — ugyanis éppen Lao-ce szájába adja. Lu Hszin hőse mai ízü körülmények közé való helyezésével még nagyobb erővel tudja Lao-ce életfilozófiájának anakronizmusát leleplezni, s talán még az ő pellengérré állításánál is maróbb az a gúny, amellyel a kultúra lelkiismeretlen és műveletlen kufárainak — a könyvkiadóknak — szegénységi bizonyítványát állítja ki Kuan Jin Hszieék szimbolikus alakjaiban.

A mesék tartalmi és műfajbéli bonyolultsága érthetővé teszi, hogy Lu Hszinnak miért éppen erről a művéről alakultak ki még szülőhazájában is a legeltérőbb vélemények. Legutóbb négy-öt évvel ezelőtt robbant ki parázs — ha nem is túlságosan színvonalas — vita Lu Hszin meséivel kapcsolatban. Lu Hszin műve történelmi elbeszélésnek tekintendő-e, amelyben a szerző legendás, illetve történelmi alakokról mondja ki véleményét, vagy pedig korát bíráló szatírának, amelyben a történelmi elemek csak a valóság bírálatait lehetővé tevő ürügyül szolgálnak? — hangzott a kissé merev kérdésfeltevés. Az első nézet hangoztatói addig mentek, hogy a történet menetéhez nem feltétlenül szükséges pamfletszerű betöréseket a novellák művészi fogyatékoságának tartották — habár történelmileg megbocsáthatónak. A második álláspont védelmezői viszont — figyelmen kívül hagyva Lu Hszin számos kijelentését meséinek értelmezésével kapcsolatban — kereken kétségbevonták, hogy az író történelmi alakjairól valóban úgy vélekedett, mint ahogy ezt elbeszélései tükrözik. A vita utolsó hozzászólói rámutattak mindkét nézet tarthatatlanságára. Meg kell azonban jegyeznünk, hogyha a meséket Lu Hszin egész életművébe ágyazva vizsgáljuk — bár nincs akadály, hogy történelmi elbeszélésnek nevezzük — megfelelő kategóriákba sorolása másodlagos jelentőségűvé válik.

Lu Hszin meséi nem egy korszakának termékei. Ha az elbeszélések egybetartozásához nem is fér kétség, az 1936-ban megjelent kötet — melynek nyolc elbeszéléséből négy már korábban napvilágot látott — végeredményében mégiscsak tizenhárom év termését gyűjti össze. Ez az időszak pedig Lu Hszin gondolkodásában igen jelentős változásokat hozott. Időrendben vizsgálva a műveket, valóban kitűnik belőlük az író eszmei fejlődése.

A legkorábban íródott mese istenanya Nü-kuája még valamennyi teremtményét egyformán sikerületlennek tartja. A későbbi

művek azonban a társadalomnak már pozitív és negatív alakokra bomló képét nyújtják. A legkésőbb íródott művek egyikében, „A víz szabályozása”-ban pedig a népi hősként ábrázolt Jü és elszánt kísérete, „egy csapat sovány és feketeképzű koldusforma fickó”, akiket „mintha csak vasból öntöttek volna”, már valami egészen új erőt képviselnek. Erdemes a megírás időpontját is megnézni: az elbeszélés 1935 novemberében íródott, nem sokkal azután, hogy Lu Hszin táviratban üdvözölte a Vörös Hadsereg főerőinek az egyéves Hosszú Menetelés után Senhszi tartományba érkezését.

Hiba lenne persze Lu Hszin meséinek szimbolikáját valamiféle művészi titkosírássá degradálni. Különbösen is, a „Régi mesék mai szemmel” mögött meghúzódó bonyolult problémák nem akadályozzák meg, hogy a mesék — minden magyarázat nélkül is — ne nyújtssanak tökéletes művészi élvezetet. Ha azonban ismerjük megírásuk hátterét, akkor nemcsak sok olyan vonatkozást is észreveszünk, amely különben elkerülné figyelmünket, hanem a mű igazi nagysága is jobban kibontakozik előttünk.

* * *

A „Régi mesék mai szemmel” elbeszéléseit Tőkei Ferenc élvezetes fordításában és filológiai gondossággal készült utószavával kapja kézhez a magyar olvasó.

A klasszikus és modern kínai irodalom egyik legalaposabb magyar ismerőjének tartalmas utószava sok segítséget nyújt az olvasónak. Részletesen ismerteti a klasszikus munkáknak azokat a helyeit, amelyek az egyes elbeszélések forrásaiul szolgálhattak. Nemcsak a Lu Hszin által alapul vett legendák és történetek megismerését segíti ezzel elő, hanem egyben megvilágítja azt is, hogyan formálta át ezt az anyagot az író.

Az utószó — amely igényes gondolatisággal foglalja össze a legszükségesebb tudnivalókat Lu Hszin meséiről — nem feledkezik meg annak említéséről sem, hogy az elbeszélések nemcsak a régi legendák bírálati, hanem a korabeli valóság szatírái is. Kár azonban, hogy az utóbbival keveset foglalkozik és megállapításai nem eléggé konkrétak.

Igaz például, hogy a „Páfrány-szedegetők”-ben Lu Hszin a „taoista ellenzékiséget” bírálja. A harmincas években azonban már egészen más megnyilvánulási formái voltak ennek az ideológiának, mint három évezreddel ezelőtt. Az ilyen meghatározás éppen azt homályosítja el, hogy Lu Hszin ezen keresztül egészen világosan a polgári pacifista és harmadikutas illúziókat gúnyolja.

Nem magyarázta meg az utószó a művekkel kapcsolatos „modern tudnivalókat”, cél-

zásokat. A „Menekülés a holdba” esetében helyes lett volna a hálátlan tanítvány, Feng Meng alakjához modellként szolgáló Kao Csang-hung említése. Gazdagabb képet kaptunk volna „A víz szabályozása”-ról is, ha Madárfej úrban és társaiban felismerhettük volna Ku Csie-kang, Lin Yu-tang és a többiek karikatúráját. Ha a fordítás az összes művek legújabb kiadása alapján készült volna, annak jegyzetei több támpontot nyújtottak volna az ilyen jellegű utalások magyarázatához.

Az eredetiből készült fordítás nyelvéből már valóban Lu Hszin-ra ismerünk. Ezzel a feladattal a többnyire közvetítő nyelvekből készült korábbi fordítások leggyakrabban nem tudtak megbirkózni. Az egyenletes stílusú fordítás külön érdeme, hogy számos bonyolultabb fordulatra gördülékeny magyar megfelelőt talált, ezáltal el tudta kerülni a kínairól magyarra fordítás egyik kényszerű

velejáróját, a magyar szöveg gyakori megtörését. Akad azonban a fordításban egy-két vitatható hely is. Így például nem feltétlenül helyes Nü-kua nevének archaizáló átírása, amikor ma Nü-vának ejtik és ilyen néven ismerik. Figyelmesebb munkával el lehetett volna kerülni több hibás fordítást és elírást. (Az Előszóban például Kanton helyett nálunk ismeretlen kínai neve, Kuangcsou szerepel stb.) Ezek azonban csak szépséghibák az egészében jól sikerült fordításon.

Lu Hszin újabb művének kiadásával az Európa Könyvkiadó folytatta a kínai klaszikusok hazai megismertetése terén eddig is eredményesen végzett munkáját. A kötet kiállítása, Vincze Lajosnak — aki művészetéről és szakértelméről többször bizonyosságot tett már — kifejező illusztrációi, a kínai könyveknek immár hagyományosan kijáró megbecsülésről tanúskodnak.

Potonyi Péter

1. Miskolci symposion

1961. november 25-én és 26-án *symposiont* rendeztünk *Miskolcon* a Kossuth Gimnáziumban. A symposion megszervezésében nagy segítséget nyújtottak a Miskolc Városi Tanács VB Művelődésügyi Osztályán *Tóth Mária* osztályvezető és *Benkő Albertné* előadó elvtársnők. A résztvevők, csaknem valamennyien (összesen kb. 25—30 fő) miskolci középiskolai magyarszakos tanárok voltak, akik igen aktívan vettek részt a symposion munkájában.

Az első napon *Illés László*, az MTA Irodalomtörténeti Intézetének tudományos kutatója tartott előadást „*Mai irodalmunk szocialista hagyományainak feltárása*” címmel. — Előljáróban beszélt a hagyományok jelentőségéről a nemzeti köztudatban és az irodalomban s ezen belül a demokratikus és humanista eszmeiségű életművek helyéről. Majd rátért a kezdetek problémáira: *Ady Endre*, a századelő szocialista irodalma és a 10-es évek magyar modernistái (*Kassák* és köre) tárgyalására.

Ezután 1919 jelentőségét méltatta a szocialista magyar irodalom kialakulásának folyamatában, majd a Tanácsköztársaság bukása utáni évektől kezdve külön tárgyalta hazai szocialista irodalmunk fellendülésének eredményeit (*Illyés*, *Kodolányi*, *Nagy Lajos*, *Gergely Sándor* stb.), a baloldali folyóiratok, baloldali kulturális mozgalom, majd *József Attila* munkássága) és külön az emigrációban létrejött magyar szocialista irodalom jellemző vonásait. Ezen belül tárgyalta a Szovjetunióban, a bécsi emigrációban kialakult magyar szocialista irodalmat, beszélt a magyar emigráns kommunista írók szerepéről a proletárirodalom nemzetközi szervezeteinek létrehozásában, majd a 30-as, 40-es évek fordulóján kialakult antifasiszta demokratikus irodalmi frontról tett említést. Az emigrációban létrejött magyar szocialista irodalomról szóló fejtegetései befejezéséül a Moszkvában

megjelenő *Új Hang* c. folyóiratról és a franciaországi és mexikói magyar baloldali emigráns irodalomról beszélt.

Előadását a mai tanulságok levonásával zárta, s többek között azt mondta: „Az irodalomtörténeti múlt feltárása mély tanulságokat rejt magában. Segít felismerni e múlt értékes eszmei és esztétikai eredményeit és megóv attól, hogy történelmileg helytelennek bizonyult utakon keresse kibontakozását mai szocialista irodalmunk.”

Az előadást követő igen élénk vitában felszólalt *Cseh Sándor* (Villamosipari Technikum), *Koszorus István* (Földes Ferenc Gimnázium), *Kabdebó Lóránt* (Közgazdasági Technikum), *Árokszállási Zoltánné* (Zrínyi Ilona Gimnázium), *Benkőczy György* szakfelügyelő. A vitában résztvevők száma azonban ennél sokkal több, a vita ugyanis teljesen kötetlen beszélgetéssé alakult át.

A symposion másodnapján került sor *Wéber Antal* egyetemi docens, a Társaság tudományos titkára „*A magyar regény útja a felszabadulás után*” című előadására. — Bevezetőjében kifejtette, hogy a felszabadulás döntő korszakhatár a szocialista magyar regény fejlődésének történetében, de utalt arra, hogy a szocialista magyar regény jelentkezése nem hirtelenül, egy történelmi határkőnél kezdődik. Tárgyalta az előzmények, a modern magyar regény kialakulásának körülményeit, s elsősorban a századvég regényirodalmát. Hangsúlyozta, hogy a századvég realista kezdeményezéseinek átütő erejű folytatása *Móricz Zsigmond* művészete. Beszélt *Móricz* művészetének a mai magyar regényre gyakorolt hatásáról. Ezzel párhuzamosan foglalkozott a Tanácsköztársaság bukása utáni, majd a két világháború közötti évek regényirodalmával, amellyel kapcsolatban felvetette e korszak regényirodalmának néhány kérdését, elsősorban a realizmus és a progresszív eszmeiség szempontjából.

A felszabadulást követő első időszakban keletkezett regényekkel kapcsolatban el-

mondotta, hogy egyes kiváló alkotások ellenére is nagyon nehéz valamiféle szintézis megalkotása, ugyanis a szocialista realizmus jegyei a történelmi fejlődés eredményeként változatos formákban alakulnak ki. Beszélt arról, hogy az emigrációban íródott szocialista realista műveket nem eléggé ismerték íróink, s ezért sokszor olyan ábrázolási mód-szereket is ki kellett fejleszteni, amelyeknek kialakításáért előzőleg mások már megküz-döttek. A fejlődést jelentős mértékben be-folyásolta az is, hogy a nyugati irodalmi irányzatoknak a hatása ekkor erősödik fel, de a nyugati irodalmak reális értékeléséről mégsem lehetett szó, mert hosszú időn keresztül nem nyertek eszmeileg helyes, tárgyilagos elemzést, a szovjet irodalomról pedig egy kissé felületes kép alakult ki.

A Párt kultúrpolitikája felfigyelt ezekre a veszélyekre; főként a sematizmus ellen küz-dött, de ez a küzdelem nem lehetett eléggé meggyőző, mert a szocialista építésnek a feszített ötéves terv jegyében kimunkált illúziós alapjáról indult el. Ennek ellenére ez az időszak hozott jelentős eredményeket is, hiszen a magyar írók öntudata, általában az irodalom feladatáról vallott nézetek, az a körülmény, hogy a polgári eszmény helyébe a szocialista eszmeiség lép, azt ered-ményezte, hogy számos értékes mű kelet-kezett ebben az időszakban.

Ezután foglalkozott a sematizmussal, s el-mondotta, hogy némái nemcsak a szocialista realizmusnak voltak, hanem minden iro-dalmi kornak megvolt a maga sémája. Persze ez nem azt jelenti, hogy a séma használata törvényszerű, hiszen a nagy tehetségű író mindig egyénit igyekszik művében alkotni. — A sematizmusnak volt egy sajátos ellen-hatása is, ami elsősorban az 1956-os ellen-forradalmat megelőző időkben keletkezett, s azt hangoztatta, hogy minálunk az iro-dalomnak az a fő feladata, hogy bátran és következetesen feltárja a hibákat, és felhívja a figyelmet a hibák kiküszöbölésére. Ezzel végeredményben az irodalomnak olyan sze-repet vindikált, amelynek az irodalom nem tud megfelelni, s objektív lehetőségeinél fogva nem is hivatott a szocialista építés időszakában a politikai cselekvést helyette-síteni, sőt irányítani.

Sokkal kedvezőbb viszonyokat teremt a magyar regény fejlődéséhez — mondotta Wéber Antal — az 1956-os ellenforradalom utáni időszak. Meg kell jegyezni azt is, hogy a fejlődés ma sem ellentmondás nélküli. De kétségtelen, hogy a magyar regényírás fejlő-désének jobb lehetőségei vannak, s irodalmi életünk egész légköre egészségesebb. 1957 óta igen nagy számban szólaltak meg azok az írók, akik nem kommunisták, akik a maguk módján igyekeznek hasznos szolgál-atokat tenni a magyar irodalomnak. De az,

hogy ők is megjelennek alkotásaikkal azt is jelenti, hogy a kommunista íróknak vállalni kell velük a versenyt.

Előadását annak hangoztatásával fejezte be, hogy marxista irodalom-kritikánknak igen nagy szerepe van abban, hogy regény-irodalmunkban eszmeileg és művészileg a szocialista realista magyar regény váljon uralkodóvá.

A vitában felszólalt *Koszorús István* (Földes Ferenc Gimnázium), *Kordos László* (Hermann Ottó Gimnázium), *Árokszállási Zoltánné* (Zrinyi Ilona Gimnázium), *Kabdebó Lóránt* (Közgazdasági Technikum), *Buza Nagy Béla* (Kossuth Gimnázium), *Komlóssy Imre* (Gépipari Technikum), azonban épp-úgy, mint az előző napi előadás vitájában, itt is nehéz a felszólalókról pontos képet adni, mert a vitát közvetlen hangú beszélgetés váltotta fel.

Végeredményben elmondhatjuk, hogy a Társaság miskolci symposionjának téma-választása sikeres volt, hiszen valóban olyan kérdéseket tárgyalt, amelyek igen égető problémái mai irodalomtanításunknak és érezhető volt, hogy a résztvevő tanárok hasznos segítséget kaptak oktatómunkájuk-hoz. És ez volt a célunk.

2. Egyéb rendezvények

1961. december 1-én a Magyar Történelmi Társulattal közösen *vitáulést* rendeztünk. A vita anyagát *Molnár Erik* akadémikus: „*Ideológiai kérdések a feudalizmusban.* — *A nemzeti kérdéshez*” című előadása szolgál-tatta. A vitában részt vettek a régi magyar irodalom történetével foglalkozó intézeti és egyetemi kutatók.

Katona József születésének 170. évfordu-lója alkalmából 1961. november 19-én a Hazafias Népront VIII. kerületi bizottsága *emléktáblát* helyezett el a nagy magyar drámairó egykori Szentkirályi-utcai szállásá-nak falán. A Társaság részéről a megemléke-zést *Wéber Antal* tudományos titkára mon-dotta.

3. Magyar Klasszikusok-sorozat

Az elmúlt évben megjelent kötetekkel lé-nyegében befejeztnek mondható a Társaság *Magyar Klasszikusok-sorozata*. A legutóbbi időkben az alábbi kötetek jelentek meg: *Renaissance Magyarországon* (Bevezette: *Kardos Tibor*), — *Gábor Andor Válogatott Művei* (Bevezette: *Diószegi András*), — *Berzsenyi Dániel Válogatott Művei* (Bevezette: *Mezei Márta*), — *Tompai Mihály Válogatott Művei* (Bevezette: *Bisztray Gyula*), — *Erdélyi János Válogatott Művei* (Bevezette: *Wéber Antal*).

IDEGENNYELVŰ ISMERTETÉSEK

РЕЗЮМЕ

Кальман Варга:

ПЕРВЫЕ КНИГИ, ПЕРВЫЕ МАСТЕРА (МАТЕРИАЛ ЧТЕНИЯ ЖИГМОНДА МОРИЦ В СТУДЕНЧЕСКИЕ ГОДЫ, УМСТВЕННАЯ СРЕДА ЕГО МОЛОДОСТИ)

В своей статье автор излагает материал чтения Жигмонда Мориц в детстве и юношестве и описывает умственную среду молодости великого писателя. Среди книг, прочитанных Морицом в детстве автор статьи занимается прежде всего влиянием произведений Морица Йокаи. В дальнейшем анализируется действие механических материалистических учений на молодого Морица. Из учителей писателя подчеркивается влияние Дьюлы Паллаги. Придержившийся эволюционистических, дарвинистских принципов Паллаги был не только учителем, но и близким родственником, дядей по материнской линии и в семейном смысле слова воспитателем Жигмонда Мориц. Среди авторов статей и эссеистов самое большое впечатление на молодого Морица произвели прежде всего Маколей и Тэн. Если сравнить материал, на основании которого происходило образование молодого Жигмонда Мориц, с материалами чтения деютирующих вместе с ним и сгруппированных также около журнала «Ньюгат» (Запад) писателей, можно установить, что в отличие от его современников, решающее влияние на Морице оказала литература и общественное мнение не рубежа столетия, а предшествовавших последнему десятилетий.

Янош Барта:

ПОЭТ ДЖИНЫ

Первое значительное развертывание лирики Яноша Вайда совпадает с эпохой Баха. Если первые произведения, созданные в революционные годы, прежде всего политического содержания, то в его поэзии из эпохи Баха политический элемент почти совершенно отсутствует. Важнейшим событием его жизни является большая любовь, дающая основу переживаний в его небольших стихотворениях и для двух крупных лирических циклов этой эпохи. Вначале, как средство выражения, он использует модную, наивную, эпигонскую народность, а затем оформляет свой новый, личный идеал поэта. Однако, тогда этот идеал был еще по-юношески преувеличенным. Вайда видит истинную поэзию в сильных, крайних, слишком громких эффектах, он хочет искусственно поднять переживания до патетического уровня оды. Более искренними являются те стихотворения и части стихотворений, которые как бы фильтруют, объективизируют переживания, смягчают их в настроение. Из этого процесса зарождается новый, субъективный вариант поэзии настроения и путем объективизации и взгляда с расстояния он во второй половине десятилетия, в нескольких символических произведениях изображает патриотическую тематику этой критической эпохи.

Дьёрдь Ронаи:

ГЕДЕОН РАДАИ

В первой половине XVIII-го столетия венгерская поэзия по следам Дьендэши прозябала во многоречивом формализме, растворяя его наследие. Гедеон Радаи, аристократ по происхождению, отец которого участвовал в политической жизни страны, попы-

Талс возродить эту упадочную тенденцию в поэзии, внедряя более требовательное и строгое стихосложение, которое было одновременно и рифмованным и метрическим, ямбическим и трохейским, называемое с тех пор стихом Радаи. Это была реформа по образцу западной литературы. Радаи был хорошо знаком с немецкой и французской поэзией, он перевел несколько стихотворений Геллерта, басни Лафонтена, и, по всей вероятности, по образцу Малерба или Ж. Б. Руссо составил свою большую эпическую строфу в фрагменте эпоса, который он намеривался написать о завоевании страны венгрии.

Но не только этот эпос остался фрагментом, он был слишком слабым по духу, и слишком вялой натурой, чтобы осуществить свои литературные планы. В небольших вариантах и кабинетных статьях он расплыл свои силы. Но даже не имея значительных произведений, он был великим мастером вкуса его эпохи, и всегда тактичным воспитателем молодого поколения писателей, которое было уже гораздо более требовательным и по политическим и по литературным вопросам.

Бела Г. Немет:

ДУШЕВНЫЙ МИР МОЛОДОГО ПЕТЕРФИ

На основании тридцати трех неопубликованных писем автор анализирует настроение, жизнеощущение и мир идеалов молодого Енё Петерфи, будущего выдающегося эссеиста и критика. Молодой Петерфи писал эти письма членам венгризирующейся немецкой буржуазной семьи Эльтер из г. Секешфехервар. Судьба Петерфи — трагедия писателя и человека. Его не-большое творческое наследие было намного меньше возможностей его одаренности, а свою жизнь он кончил самоубийством. Настоящая статья обращает внимание на мотивы, в которых, быть может, кроются корни этой двойной трагедии. Автор устанавливает, что студент университета, живущий в гнетущих, ограниченных условиях мещанской семьи, под влиянием матери, говорившей на немецком языке и обладавшей немецкой культурой, искал спасения в гармонических идеалах немецкой музыкальной, литературной и философской классики. В то же время его жизнеощущение проявляло сильную склонность к декаденции. Эта склонность еще усилилось крушением его любви к одной из дочерей семейства Эльтер. Ощущая расхождение своего жизнеощущения и идеалами он старался уйти от своего жизненстроения. Он надеялся найти развязку в философии, но в ходе размышлений наталкивался на проблемы закона и свободы, и это стало одним центральным вопросом его творчества.

Бела Золнац:

РЕЛЯЦИОННЫЕ, ОТНОСИТЕЛЬНЫЕ ЗВУКОВЫЕ ЭФФЕКТЫ В ПОЭТИЧЕСКОМ ЯЗЫКЕ

Автор в качестве интересной и новой попытки исследует встречающиеся в стихотворениях звуковые эффекты в их взаимосвязи с совокупностью стихотворения и его идейным замыслом. В настоящей статье автор в сущности доказывает правильность этого метода, устанавливая, что сами по себе безразличные звуки в относительном распределении контекста, сплетения слов, вызывают своеобразные эффекты. Акустический эффект звуков основывается на реляции, на взаимной связи. Автор на богатом материале примеров доказывает, что звуки сами по себе не могут выражать мысль, но они могут подкрашивать идейный замысел стихотворения. Далее он доказывает, что акустически тяжелый текст в конвергенции с содержанием может стать ценным. По его мнению существуют реляционные звуковые эффекты, но они в конце концов являются невосможными, которые фонетическими средствами нельзя оценить. На богатом материале примеров доказываются также те области исследования стиля, в которых акустические звуковые эффекты обещают дать еще много результатов. (Редкие, иностранные слова, арго-слова, архаизмы, продукты возобновления языка, лексикальная морфология, диалекты, различные видоизменения формы и т. д.).

С ГЛАЗАМИ СОВРЕМЕННОКОВ

Сефи Бохуницки: Аладар Шёпфлин и круг его друзей
Нандор Хегедюш: Новые данные о днях Дьюлы Югаса в г. Надварад

ДОКУМЕНТАЦИЯ

Петер Шара: Два неизвестных произведения Ади
Ференц Грежа: Рукопись Аттилы Йожеф, Песня космоса
Зотман Эдер: Данные относящиеся к деятельности Бабича как преподаватель средней школы в городах Уйпешт и Будапешт
Аттила Ташнади: К истории одного стихотворения Петефи
Иштван Дьёрффи: Затерянная дискуссия Мадач—Кошшута
Пал Петер Домокош мл.: Материалы Ади в лирической автобиографии
Йожеф Имплон: Передавание о лжесвидетеле в с. Керёштарча
Мартон Капоши: К вопросу о балладе «Лжесвидетель»

ОБЗОР

Лайош Имре: На границе монографии и романа (Андраш Диенеш: Четыре дня)
Карой Салаи: О стихотворениях Эрнё Сеп
Амбруш Ольтованы: Корреспонденция Пала Дьюлаи от 1843—1867 гг.
Дь. Бешшенъей: Константин Федин: Писатель и эпоха
Йожеф Мольнар: Иван Фонадь: Фонетика поэтического языка
Йожеф Начади: Кальман Миксат: «Многоуважаемый Парламент»
Геза Пернецки: Пал Гранастон: Объяснение в любви и прощание
Петер Полоньи: На пути знакомства с Лу Синь
Пал Швейцер: Томас Манн: Возникновение «Доктор Фаустус»

RÉSUMÉS

Kálmán Vargha :

PREMIÈRES LECTURES, PREMIERS MAÎTRES (Lectures de l'étudiant Zsigmond Móricz, milieu spirituel de sa jeunesse)

Dans son article, l'auteur fait connaître la lecture de Zsigmond Móricz pendant son enfance et dans sa jeunesse et il dépeint le milieu spirituel de la jeunesse de l'écrivain. Parmi la lecture de son enfance, l'auteur traite en premier lieu l'influence de Jókai. Il analyse ensuite l'influence que les doctrines mécanistiques matérialistes ont exercé sur le jeune Móricz. Parmi les anciens professeurs de l'écrivain, l'auteur fait ressortir l'influence de Pallagi. Pallagi se déclarant partisan des principes évolutionnistes et darwinistes, était non seulement le professeur de Zsigmond Móricz, mais encore un parent proche, son oncle du côté maternel, et son instituteur aussi dans le sens familier du mot. Parmi les écrivains d'études et les essayistes s'était surtout Macaulay et Taine qui ont signifié pour le jeune Móricz un grand événement spirituel. Si l'on veut comparer les fondements de l'éducation spirituelle du jeune Zsigmond Móricz avec la lecture de jeunesse et les événements spirituels des écrivains, engagés en même temps que lui et groupés autour du périodique «Nyugat», on peut constater que Móricz, contrairement à ses contemporains, a subi l'influence décisive non pas de la littérature et la pensée de la fin du siècle, mais bien au contraire celle des décades précédentes.

János Barta :

LE POÈTE DE LA GINA

Le premier épanouissement de la muse lyrique de János Vajda se fit à l'époque du ministère de Bach. Bien que ses prémisses à l'époque de la Révolution aient eu en premier lieu une tendance politique, l'élément politique fait défaut complètement dans ses poésies de cette

période. C'est un grand amour qui est l'événement capital de sa vie et qui servait de base psychique pour les deux grands cycles lyriques et quelques petits poèmes qui datent de cette période. Pour ce qui est de ses moyens d'expressions, il se sert de la manière popularisante décadente alors à la mode pour former ensuite un idéal de poésie nouveau et personnel. Cependant cet idéal était alors encore juvénilement exagéré. Pour Vajda la vraie poésie comprend des impressions fortes, extrêmes et par trop bruyantes et il veut surhausser l'événement artificiellement jusqu'au niveau pathétique de l'ode. Ceux parmi ses vers qui clarifient et objectivent l'événement, en l'atténuant pour en faire une sorte d'état d'âme, produisent l'impression d'une plus grande franchise. Par ce procédé il se forme une variante nouvelle et subjective de la poésie animée et le poète peut exprimer ainsi, en distançant et objectivant également, dans quelques grandes poésies symboliques les thèmes patriotiques de ces temps de changement.

György Rónay :

GEDEON RÁDAY

Dans la première moitié du XVIIIe siècle la poésie hongroise languissait dans un formalisme tout prolixe en suivant les traces de Gyöngyösi et en diluant ses traditions. Gedeon Ráday, de souche aristocratique et fils d'un père prenant une part active dans la vie politique de son pays, essayait de renouveler cette poésie décadente en y introduisant une métrique nouvelle plus tendue et plus exigeante, une forme à la fois rimée et scandée (iambique ou trochaïque) nommée depuis — d'après Kazinczy qui se disait volontiers son élève — «vers Ráday». C'était une réforme inaugurée d'après l'exemple des littératures occidentales dont les oeuvres les plus importantes étaient à sa portée dans sa bibliothèque de Pécel qui à son époque était une sorte de centre littéraire. Il a traduit plusieurs poèmes de Gellert, et ces traductions attestent son moralisme teinté d'un certain piétisme, des fables de La Fontaine, et c'est probablement sur le modèle de Malherbe ou de J. B. Rousseau qu'il a construit la grande strophe épique du fragment de cette épopée qu'il projetait d'écrire sur la conquête arpadienne.

Non seulement cette épopée est restée en fragment mais toute son oeuvre poétique est fragmentaire. Il était d'un caractère beaucoup trop fatigué et d'un tempérament on peut dire plus énervé pour qu'il pût réaliser en oeuvres ses projets littéraires. C'était en petites variations et en essais d'atelier qu'il dépensait ses forces. Mais, fautes d'oeuvres importantes, il reste toujours le grand maître du goût de son époque et l'éducateur toujours sage et discret d'une jeunesse beaucoup plus exigeante que lui, et dans la politique et dans les questions littéraires.

Béla G. Németh :

LA VIE INTÉRIEURE DU JEUNE PÉTERFY

L'auteur dépeint par rapport à trente-trois lettres non publiées, l'état d'âme, la faculté de sentir et les idéaux de l'excellent essayiste et critique que fut plus tard Jenő Péterfy. Ces lettres ont été adressées aux membres d'une famille de la bourgeoisie allemande magyarisante, habitant la ville de Székesfehérvár et nommée Eltér. Le sort de Péterfy a été une double tragédie, celle de l'écrivain et celle de l'homme; son oeuvre était au-dessous des horizons de son talent et il s'est donné lui-même la mort. L'étude dirige son attention sur les motifs qui pouvaient être la cause de cette double tragédie. Elle constate que l'étudiant de l'Université, vivant dans une atmosphère affligeante de famille et dans les conditions mesquines de petit bourgeois, se réfugia sous l'influence d'une mère, de langue et de culture allemande chez les idéaux harmonieux des classiques allemands en musique, littérature et philosophie; il avait en même temps un fort penchant pour la décadence. Cette inclination a été renforcée encore par le chagrin de son amour pour l'une des filles de la famille Eltér. Il était conscient de la divergence de sa faculté de sentir et de ses idéaux et il s'est efforcée de fuir son état morale. Il croyait trouver la solution dans la philosophie et il se vit déjà alors en face du problème de la loi et de la liberté, ce qui devait devenir dans la suite la question fondamentale de son oeuvre.

Győző Kovács :

LA POÉSIE SENTIMENTALE DE LÁSZLÓ SZENTJÓBI SZABÓ ET DE GÁBOR DAYKA

La source principale du sentimentalisme se manifestant au début des années 1780 était le scepticisme d'une partie des écrivains hongrois par rapport aux idées du siècle des lumières. Dans les cadres historiques existants — les formes de l'absolutisme éclairé — ils ne pouvaient guère découvrir la réalisation de la conception rationaliste de la vie.

Au début des années 90 le désillusionnement s'aggrava davantage. Le mécontentement fut intensifié en premier lieu par la tyrannie de l'absolutisme exercé par l'empereur-roi François. Dans leur poésie lyrique sentimentale Szentjóbi et Dayka s'opposent aux conditions étouffantes et, en même temps, se sauvent dans un monde, souvent idyllique, créé par eux-mêmes. C'est ainsi que Szentjóbi crée «la mémoire d'une heureuse enfance», l'image du printemps et des beaux jours, tandis que Dayka se livre à un «chagrin sombre», à une «mélancolie secrète» et, quoique prêtre, s'oppose au clergé.

Une poésie nationale aspirant à l'originalité et l'expression d'un sentimentalisme bourgeois moderne donnent une certaine importance à leurs oeuvres.

Béla Zolnai :

LES EFFETS SONORES CORRÉLATIFS, RELATIONNELS DANS LA LANGUE POÉTIQUE

L'auteur examine, en qualité d'essai nouveau et intéressant, les effets sonores qui se trouvent dans les poésies dans leurs rapports avec l'ensemble et la substance spirituelle de la poésie. Dans son article l'auteur prouve la justesse essentielle de sa méthode. Il constate que les sons — par eux-même neutre — dégagent des effets spécifiques par le contexte, la distribution proportionnelle de la structure des mots, le rapport réciproque des mots et leurs relations mutuelles. L'effet acoustique des tons dépend de la relation et leur dépendance réciproque. L'auteur prouve à l'aide d'un recueil riche d'exemples que les sons par eux-même ne peuvent pas exprimer quelque chose, mais il peuvent ébaucher le contenu spirituel de la poésie. En outre, il prouve aussi qu'un texte, d'une acoustique engourdie, peut, en convergence de la substance, changer et devenir une valeur. D'après lui, il y a des effets sonores relationnels, cependant ceux-ci restent à la fin du compte des impondérables, ne pouvant pas être mesurés par des moyens phonétiques. Les régions des études du style où les effets sonores acoustiques laissent entrevoir d'autres résultats abondants, sont présentées également à l'aide d'un recueil riche d'exemples. (Le rare, l'étrange, les mots d'argot, les archaïsmes, les néologismes, la morphologie lexicologique, les idiomes et les variantes diverses de formes, etc.)

VUE DES CONTEMPORAINS

Szeji Bohuniczky : Aladár Schöppflin et ses amis

Nánjor Hegeűs : Nouvelles données des jours à Nagyvárad de Gyula Juhász

DATES ET CONTRIBUTIONS

Péter Sára : Deux écrits inconnus de Ady

Ferenc Grezsa : Un manuscrit de Attila József, Le chant de l'univers

Zoltán Éder : Données se rapportantes à la fonction de Babits comme professeur de lycée à Újpest et à Budapest

Attila Tasnádi : Histoire d'un poème de Petőfi

István Győrffy : Une dispute oubliée entre Madách et Kossuth

Pál Péter Domokos I. J. : Contributions à Ady dans une autobiographie lyrique

József Implom : La légende du faux témoin de Kőröstarcsa

Márton Kaposi : A propos de la ballade: «Le faux témoin»

REVUE

Lajos Imre : Aux confins du roman et de la monographie (András Dienes: Quatre jours)

Károly Szalay : Les poèmes de Ernő Szép

Ambrus Oltványi : La correspondance de Pál Gyulai de 1843 à 1867

György Bessenyei : Konstantine Fédjine: L'écrivain et son temps

József Molnár : Iván Fónagy: La phonétique de la langue poétique

József Nacsády : Kálmán Mikszáth: Messieurs les députés!

Géza Perneczky : Pál Granasztói: Confessions et adieux

Pál Schweitzer : Thomas Mann: Comment s'est formé le Docteur Faustus

Péter Polonyi : Pour apprendre à connaître Lou Hsin

ZUSAMMENFASSUNG

Kálmán Vargha :

ERSTE LEKTÜREN, ERSTE LEHRMEISTER

Zsigmond Móricz' Lesestoff in seiner Studentezeit, die geistige Umwelt seiner Jugend.)

Der Autor macht in seiner Studie mit dem Lesestoff von Zsigmond Móricz in dessen Kindheit und Jugendzeit bekannt und beschreibt die geistige Umwelt des Dichters in der Jugend. Hinsichtlich des Lesestoffes der Kinderzeit befaßt sich der Autor in erster Linie mit dem Einfluß Jókais. Im folgenden untersucht er den Einfluß der mechanistischen-naturalistischen Lehren auf den jungen Móricz. Von den seinerzeitigen Lehrern des Dichters hebt der Autor den Einfluß Gyula Pallagis hervor. Pallagi, der sich zu den evolutionistischen, darwinistischen Theorien bekannte, war nicht nur Zsigmond Móricz' Lehrer, sondern auch sein naher Verwandter, ein Onkel mütterlicherseits und auch im familiären Sinne des Wortes sein Erzieher. Unter den Essayisten war es vor allem Macaulay und Taine, die für den jungen Móricz ein großes Erlebnis bedeuteten. Will man die Bildungsgrundlage des jungen Zsigmond Móricz mit der Jugendlektüre und den literarischen Erlebnissen der mit ihm gleichzeitig beginnenden und ebenfalls zum Kreise der Zeitschrift »*Nyugat*« gehörenden Dichter vergleichen, so kann man feststellen, daß im Gegensatz zu seinen Zeitgenossen, auf Móricz einen entscheidenden Einfluß nicht die Literatur und Gedankenwelt der Jahrhundertwende, sondern jene der vorangehenden Jahrzehnte ausübten.

János Barta :

DER DICHTER DER GINA

Die erste größere Entfaltung von János Vajdas lyrischer Muse fällt in die sog. Bach-Epoche. Obwohl seine in der Revolutionszeit entstandenen Erstlingswerke in erster Linie politischen Inhalts sind, fehlt seinen Dichtungen aus dieser Epoche das politische Element fast zur Gänze. Das Hauptereignis seines Lebens ist eine große Liebe; diese liefert den kleineren, in dieser Epoche entstandenen Gedichten und den zwei großen lyrischen Epen die Erlebnisgrundlage. In seinen Ausdrucksmitteln stützt er sich zuerst auf die damals moderne, naive, epigonenhafte Volkstümlichkeit, um später ein neues, subjektives Dichtungs-Ideal auszubilden. Dieses Ideal war aber damals noch jugendlich übersteigert. Vajda sieht die wahre Poesie in starken, extremen, überlauten Impressionen und will das Erlebnis gekünstelt auf die pathetische Ebene der Ode emporheben. Aufrichtiger wirken jene seiner Gedichte und Verse, welche das Erlebnis sublimieren, objektivieren und zu einer Stimmung abschwächen. Durch diesen Vorgang entsteht eine neue, subjektive Variante der Stimmungsdichtung und er vermag, gleichfalls im Wege der Distanzierung, der Vergegenständlichung, in der zweiten Hälfte jenes Jahrzehnts in einigen großen, symbolischen Dichtungen die patriotische Thematik dieser Zeitwende zum Ausdruck zu bringen.

György Rónay :

GEDEON RÁDAY

In der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts verkümmerte, auf den Spuren Gyöngyösi's wandelnd und sein Erbe auflösend, die ungarische Dichtkunst in einem geschwätzigen Formalismus. Sproß einer aristokratischen Familie und Sohn eines im politischen Leben des Landes tätigen Vaters, machte Gedeon Ráday den Versuch, diese verfallende Dichtkunst zu erneuern, indem er eine neue, strengere und anspruchsvollere Versform einführte, zugleich gereimt und metrisch, Jamben und Trochäen, die man seither Ráday-Vers nennt. Dies war eine Neugestaltung, eingeführt nach dem Muster der westlichen Literaturen. Ráday war ein guter Kenner der deutschen und französischen Dichtkunst; er hat auch mehrere Gedichte Gellerts, sowie Märchen La Fontaine's übersetzt und die große epische Strophe in dem Bruchstück eines Epos', welches er über die Landnahme schreiben wollte, baute er wahrscheinlich nach dem Muster Malherbe's oder J. B. Rousseau's auf.

Nicht nur dieses Epos blieb ein Bruchstück: sein ganzes Werk ist fragmentarisch; er war ein viel zu schlaffer Charakter, eine viel zu entnervte Natur, um seine literarischen Pläne verwirklichen zu können. Er hat seine Kräfte in kleinen Varianten und Atelier-Studien

verzettelt. Er ist aber auch ohne namhafte Werke geschaffen zu haben, ein großer Meister des Geschmacks seiner Zeit und ein jederzeit taktvoller Erzieher jener jungen Schriftstellergeneration gewesen, die sowohl politisch als auch in literarischen Fragen schon viel anspruchsvoller war als er.

Béla G. Németh :

DAS SEELENLEBEN DES JUNGEN PÉTERFY

Der Autor zeichnet auf Grund von dreiunddreißig unveröffentlichten Briefen Lebensstimmung, Lebensgefühl und Ideale des späteren hervorragenden Essayisten und Kritikers Jenő Péterfy. Diese Briefe richtete der junge Péterfy an die Mitglieder einer magyarisierenden deutschen Bürgerfamilie von Székesfehérvár namens Eltér. Das Schicksal Péterfy's ist eine doppelte Tragödie, als Schriftsteller und als Mensch: sein Lebenswerk stand den Möglichkeiten seines Talents nach und seinem Leben machte er mit eigener Hand ein Ende. Die Studie richtet ihre Aufmerksamkeit auf jene Motive, welche die Wurzeln dieser zweifachen Tragödie in sich bergen könnten. Sie stellt fest, daß der in drückenden Familienverhältnissen und ärmlichen kleinstädtischen Lebensumständen lebende Universitätshörer unter dem Einfluß seiner in Sprache und Kultur deutschen Mutter zu den harmonischen Idealen deutscher Klassiker der Musik, Literatur und Philosophie flüchtete; zugleich neigte sein Lebensgefühl stark zur Dekadenz. Diese Neigung wurde durch seine unglückliche Liebe zu einer der Töchter der Familie Eltér noch gesteigert. Er empfand die Divergenz seines Lebensgefühls und seiner Ideale und war bestrebt seiner Seelenstimmung zu entfliehen. Er meinte die Lösung in der Philosophie zu finden und sah sich schon damals in seinen Reflexionen dem Problem von Gesetz und Freiheit gegenüber, welches dann auch zu einer zentralen Frage seines Lebenswerkes wurde.

Győző Kovács :

DIE SENTIMENTALE DICHTUNG VON LÁSZLÓ SZENTJÓBI SZABÓ UND GÁBOR DAYKA (SENTIMENTALES VERHALTEN UND POLITISCHE KRIESE)

Die Hauptquelle des Sentimentalismus des Anfangs der 1780-er Jahre ist die weltanschauliche Skepsis, von der ein Teil der Schriftsteller gegen die Ideen der Aufklärung erfüllt war. Sie sahen eben, daß die von der Vernunft verkündete Lebensauffassung in dem gegebenen historischen Rahmen — in den Formen des aufgeklärten Absolutismus — nicht verwirklicht wurde.

Die mit schwerer Ernüchterung verbundene Enttäuschung steigerte sich am Anfang der 90-er Jahre noch mehr. Es war in erster Reihe die Tyrannei des vom Kaiser-König Franz inaugurierten Absolutismus, welche diese Unzufriedenheit schürte, die in der sentimental Lyrik von Szentjóbi und Dayka anzutreffen ist. Diese Dichter setzen den sich mit Erstickung drohenden Bedingungen entgegen und fliehen zugleich in eine selbstgeschaffene — oft idyllische — Welt. So erschafft Szentjóbi »die Erinnerung an die glückliche Kindheit«, das Bild des Frühlings, der goldenen Freiheit. Den Dichter Dayka überwältigt aber die Empfindlichkeit »des düsteren Kummers«, des »heimlichen Grams«, während er — als Geistlicher — sich dem Klerus entgegenstellt.

Ihre Poesie ist deshalb bedeutsam, weil in ihr die eine gewisse Originalität erstrebende nationale Dichtung und die moderne bürgerliche Empfindsamkeit zum Ausdruck gelangen.

Béla Zolnai :

RELATIONALE, BEZIEHUNGSMÄSSIGE KLANGWIRKUNGEN IN DER DICHTERISCHEN SPRACHE

Als interessanter und neuer Versuch untersucht der Verfasser die in den Dichtungen vorkommenden Klangwirkungen in ihrem Zusammenhang mit der Gesamtheit, dem gedanklichen Inhalt des Gedichtes. In seinem Artikel beweist der Verfasser im wesentlichen die Richtigkeit dieser Methode. Er stellt fest, daß die an sich neutralen Töne durch den Kontext, die proportionelle Verteilung im Wortgefüge, die gegenseitige Beziehung der Worte und ihr wechselseitiger Zusammenhang, spezifische Wirkungen auslösen. Die akustische Wirkung der Töne beruht auf der Relation, auf der gegenseitigen Abhängigkeit voneinander. Er weist anhand einer reichhaltigen Sammlung von Beispielen nach, daß die Töne an sich nicht in der Lage sind etwas auszudrücken, sie können aber den gedanklichen Inhalt des Gedichtes untermalen.

Er weist auch nach, daß der akustisch schwerfällige Text in Konvergenz mit dem Inhalt zu einem wertvollen werden kann. Seiner Meinung nach gibt es relationale Klangwirkungen; diese bleiben jedoch letzten Endes mit phonetischen Mitteln nicht meßbare Imponderabilien. Gleichfalls anhand einer reichhaltigen Sammlung von Beispielen werden jene Gebiete der Stiluntersuchungen vorgeführt, wo die akustischen Klangwirkungen weitere reichhaltige Resultate versprechen. (Seltene und Fremdwörter, Worte aus dem Argot, die Archaismen, die Produkte der Spracherneuerung, die lexikalische Morphologie, die mundartliche Sprache und die verschiedenen Formvariationen usw.)

MIT DEN AUGEN DER ZEITGENOSSEN

Szeji Bohuniczky: Aladár Schöpflin und sein Freundeskreis
Nándor Hegediüs: Neuere Angaben über Gyula Juhász-s Tage in Nagyvárad

DATEN UND BEITRÄGE

Péter Sára: Zwei bisher unbekannte Schriften Ady's
Ferenc Grezsa: Gesang des Weltalls, ein Manuskript Attila Józsefs
Zoltán Éder: Babits-Beiträge zu seinen Gymnasial-Professors-Jahren in Újpest und Budapest
Attila Tasnádi: Zur Geschichte eines Petőfi-Gedichtes
István Győrffy: Ein verschollener Disput Madách—Kossuth
Pál Péter Domokos jun.: Ady-Beiträge in einer lyrischen Selbstbiographie
József Implom: Zur Sage vom falschen Zeugen von Köröstarcsa
Márton Kaposi: Zur Frage der Ballade »Der falsche Zeuge«

RUNDSCHAU

Lajos Imre: An der Grenze von Roman und Monographie (András Dienes: Vier Tage)
Károly Szalay: Über die Gedichte von Ernő Szép
Ambrus Oltványi: Die Korrespondenz Pál Gyulais von 1843—1867
György Bessenyei: Konstantin Fedin: Der Schriftsteller und die Zeit
József Molnár: Iván Fónagy: Die Lautlehre der Dichtersprache
József Nacsády: Kálmán Mikszáth: Aus dem »Gehrten Haus«
Géza Pernecky: Pál Granasztói: Geständnis und Abschied
Pál Schweitzer: Thomas Mann: Die Entstehung des Doktor Faustus
Péter Polonyi: Der Weg zum Kennenlernen Lu Hsins

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Vidosa László

A kézirat nyomdába érkezett: 1962. I. 26. — Példányszám: 1600 — Terjedelem: 18,5 (A/5) iv

---

• 62.54784. Akadémiai Nyomda, — Felelős vezető: Bernát György

IRODALOMTÖRTÉNET

1962.

1. SZÁM

TANULMÁNYOK

<i>Vargha Kálmán</i> : Első könyvek, első mesterek	1
<i>Barta János</i> : Gina költője	19
<i>Rónay György</i> : Ráday Gedeon	41
<i>Németh G. Béla</i> : Az ifjú Péterfy lelkivilága	62
<i>Kovács Győző</i> : Szentjóni Szabó László és Dayka Gábor szentimentális költészete	78
<i>Zolnai Béla</i> : Relációs, viszonyulások hanghatások a költői nyelvben	96

KORTÁRSÁK SZEMÉVEL

<i>Bohuniczky Szeffi</i> : Schöpfung Aladár és baráti körünk	104
<i>Hegedűs Nándor</i> : Újabb adatok Juhász Gyula nagyváradi napjaiból	121

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Sára Péter</i> : Ady két ismeretlen prózai írása	132
<i>Greza Ferenc</i> : József Attila kézírata: A kozmosz éneke	135
<i>Éder Zoltán</i> : Adalékok Babits újpesti és budapesti középiskolai tanárságának éveire	138
<i>Tasnádi Attila</i> : Egy Petőfi vers történetéhez	148
<i>Győrffy Miklós</i> : Elkallódott Madách—Kossuth vita	153
<i>Ifj. Domokos Pál Péter</i> : Ady-adalékok egy lírai önéletrajzban	161
<i>Implom József</i> : A köröstarcsai hamistanú-mondáéhoz	166
<i>Kaposi Márton</i> : Arany János „A hamis tanú” c. balladájának kérdéséhez	169

SZEMLE

<i>Imre Lajos</i> : A monográfia és a regényírás mezsgyéjén	172
<i>Szalay Károly</i> : Szép Ernő verseiről	177
<i>Otványi Ambrus</i> : Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig	179
<i>Bessenyei György</i> : Konstantin Fegyin: Az író és a kor	183
<i>Molnár József</i> : Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából	186
<i>Nacsády József</i> : Mikszáth Kálmán: A Tisztelt Házból — Politikai karcolatok	188
<i>Perneczky Géza</i> : Granasztói Pál: Vallomás és búcsú	190
<i>Schweitzer Pál</i> : Thomas Mann: A Doktor Faustus keletkezése. Egy regény regénye	192
<i>Polonyi Péter</i> : Lu Hszin megismerésének útján	195

TÁRSASÁGI HÍREK

IDEGENNYELVŰ ISMERTETÉSEK

Ára: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 24,— Ft

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1962.

2. SZÁM

T A R T A L M Á B Ó L

- WÉBER ANTAL: Esztétikai műveltségünk eredetéről
MEZEI JÓZSEF: A „kiegyenlítődés” irodalmi tendenciája és kora
MERÉNYI OSZKÁR: Berzsenyi-problémák

VITA

KORTÁRSÁK SZEMÉVEL

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZEMLE

BIBLIOGRÁFIA

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, FÖLDESSY GYULA, KIRÁLY ISTVÁN,
KOCZKÁS SÁNDOR, PÁNDI PÁL, TÓTH DEZSŐ, VARGHA KÁLMÁN,
WÉBER ANTAL

Szerkesztők:

BÓKA LÁSZLÓ (felelős szerkesztő) ÉS WÉBER ANTAL

Segédszerkesztő:

BESSENYEI GYÖRGY

E szám munkatársai: Wéber Antal egyetemi docens, Mezei József egyetemi adjunktus, Merényi Oszkár, az irodalomtudomány kandidátusa (Nyíregyháza), Barta János egyetemi tanár, Pándi Pál egyetemi docens, Kardos Pál egyetemi tanár (Debrecen), Tiborc Zsigmond író, Péter László tudományos munkatárs (Szeged), Scheiber Sándor főiskolai igazgató, Zsoldos Jenő gimnáziumi igazgató, Somlyó György író, Bene Sándor tanár, Szathmári István egyetemi adjunktus, Szalatnai Rezső tudományos kutató, Pomogáts Béla tanár, Somogyi Anna könyvtáros, ifj. Domokos Pál Péter tanár, Hangay Zoltán tanár, Bóta László egyetemi adjunktus, Kurcz Ágnes tanár, Kőhegyi Mihály muzeológus (Baja), Kemény G. Gábor kutatóintézeti osztályvezető.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21.

Telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46

Csekkbefizetési számla szám: 05-915-111-46

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22.

Telefon: 185—612

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1.

Telefon: 180—850

Csekk számla: egyéni 61.257, közületi 61.066.

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is)

Szerkesztőség: Budapest V., Pesti Barnabás utca 1. — Telefon: 180—245

TANULMÁNYOK

WÉBER ANTAL:

ESZTÉTIKAI MŰVELTSÉGÜNK EREDETÉRŐL

Amikor Bessenyei György drámaival fellépett irodalmunkban, méltán érezhette úgy, hogy valami újat kezdett. Ami előzménynek számíthatott, már az idők homályába tűnt, vagy pedig szétszórtan egy-egy épebb gondolat, igényesebb szándék jelezte kezdeményezésének történelmi háttérét. A felvilágosodás irodalma nem köszöntött be kirobbanó sikerű, megragadó művészi erejű alkotásokkal. Nemesebb volt a cél, az óhaj, mint a művek megformált anyaga. Az írói tudatosság nála jórészt egyet jelentett a társadalmi-világnézeti, illetőleg művelődési principiumoknak a kor szintjén álló megfogalmazásával, amelyekhez a formai köntöst a francia klasszicizmus ars poetica-jának a magyar nyelvi kifejezéshez adaptált szabályaival alkotta meg. Persze nem kis teljesítmény volt ez akkoriban. A művészi mesterség szabályainak elméleti általánosításával ez a teoretikus hajlandóságú író alig foglalkozik, s bár akadnak megjegyzései irodalmunk történetére vonatkozóan, és sürgeti a „penna-csatát”, az irodalommal kapcsolatos nézetek és ítéletek kritikai kifejtését, ő maga nem igen tesz — és organikus irodalmi élet hiányában nem is tehet — említésre méltó lépéseket ebben az irányban. Ez a magyarázat azonban nem elegendő. Bessenyei, mint úttörő, elsősorban mondandóinak igazságáról és szükségességéről volt meggyőződve, s a magyar művelődés nemzeti érdekű problémáinak megoldásához a magyar gondolkodás felvilágosodott, európai szintre való emelését konkrét feladatként fogta fel, a cél a francia felvilágosodás, s elsősorban Voltaire, kézzelfogható művészi és filozófiai eredményeinek képében lebegett előtte. A feudális, elmaradott Magyarország s a polgárosodott Európa között tátongó szakadék áthidalása a művészet segítségével ebben a helyzetben szinte természetszerűen nem esztétikai kérdésként, hanem annál sokkal általánosabb, s az esztétikumot némileg háttérbe is szorító, történelmi-világnézeti feladatként tudatosodik. A kultúrpolitikai röpiratok, a filozófiai eszme-futtatások, az államregény (Tari-ménes utazása), de bizonyos mértékben még a drámák is ezt a felismerést bizonyítják.

Az esztétika, a szaktudomány értelmében, az előrehaladottabb országokban is új e korban. Termékeny műveléséhez nemcsak a külföldi eredmények alapos ismerete szükséges, hanem a világirodalmi kapcsolatok és a tájékozódás e kezdeti korszakában a nemzeti irodalmak eleven gyakorlati törekvéseihez fűződő szálak is nélkülözhetetlenek. Különben, mint ahogy ez nagy műveltségű, de nem írói alkatú tudósainkkal megtörtént, merőben eklektikus és spekulatív, deskriptív iskolás elmélekedések jönnek létre. Egy filozófiai irányzat ismerete, s a szépről vallott általános nézetek önmagukban nem kielégítőek. Az általános esztétika művelése ekkor még a legszorosabban kötődik a nemzeti keretekben (elsősorban Németországban) virágzó filozófiai kultúrához. Magyarországon az elméleti általánosítás igénye konkrét esztétikai kategóriák megfogalmazásáért folytatott gyakorlati, kritikai-poétikai tevékenység kereteiben realizálódik, ösztönösen, a szintézis korlátozott szándékával.

A harmadik tényező, amely a művészi mesterség problémáival való hatékony foglalkozás előfeltétele: valamely irodalmi és szellemi irányzat megerősödése olyan fokig, amikor

létrejön a kifejezendő tartalom és művészi kifejezés egysége, amikor a magvas gondolat és a költői szépség egysége megértett és átértett, tudatos törekvésként jelenik meg. A szentimentális költők és írók már az írói tehetség természetes belátásával érvényesítették ezt munkáikban. Dayka és Kármán művészi gyakorlatán túl Csokonai az, aki — elsősorban saját, jelentős költészetére támaszkodva, s éles szemmel vizsgálva a kortársi irodalom egy-két jelenségét — szükségesnek érzi tapasztalatainak elméleti kifejezését, s eközben számos esetben az irodalomelmélet alapkérdéseire tapint rá. S ekkor ütközik a magyar elmaradottságból fakadó egyik akadályba: az önálló, társadalmi igényekre válaszoló gondolati kultúra szegénységébe. Az *epopoeiáról közönségesen* c. tanulmányában az eposz fajtáit „Szerdahelyi úr” felosztása alapján ismerteti.

Szerdahelyi Györgyöt jeles szakemberként tartotta számon kora. A nagyszombati egyetemen tanított teológiát, majd a budai gimnázium igazgatója volt, s szorgalmasan lépett előre az egyházi ranglétrán, s mint váci kanonok fejezte be életét. Már életpályájából is látható, hogy aligha lehetett a felvilágosodás eszméinek úttörője. A régi típusú latin nyelvű tudományosságot képviselte. Ez egyébként jellemző is a korra. A megbecsült iskolai tudomány, amely az aktuális irodalmi harcoktól távol gyarapodott tekintélyben és eredményekben, az ódon szellemű állami étellel együtt a konzerváló hagyomány egyik jelentős tényezője volt. Mégis, igazságtalanság lenne, ha Szerdahelyi tevékenységében csak ezt a mozzanatot fedeznénk fel. Ő ugyanis, a maga módján, ismerte a fejedező külföldi elméleteket, legalábbis az esztétikai elméletnek azt a formáját, amelynek megalkotása Baumgarten nevéhez fűződik. Egyébként *Aesthetica*¹ első kötetének megjelenése előtt Sófalvi József, a kolozsvári kollégium tanára, már Sulzer műveiből fordított magyarra. Miként e fordításokban, úgy Szerdahelyinél is az egyik legfőbb probléma a természeti szép fogalmának meghatározása. A művészet célja eszerint a természet utánzása. Szerdahelyi fogalmazásában az esztétika az ízlés tudománya. A szépség fogalma nála ellentmondásos; valami félig-tudatos, zavaros benyomásnak tetszik. Figyelemre méltó, hogy bátortalanul ugyan, de valami megkülönböztetést tesz a logikai és az esztétikai igazság között. Az ő értelmezése szerint a művészet nemcsak a természetet követi, ugyanakkor más világot is alkot. A szép szerinte különösen az erkölcsi hatás szempontjából fontos.

*Ars poetica generalis*² . . . c. munkájából kiderül, hogy ismerte Lessing *Laokoon*-ját, s Pope-ot, Boileau-t is. Az a munkája, amelyre Csokonai hivatkozik, a *Poesis narrativa, ad aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata* (1784) című. Az epikus költészetet, ahogy Csokonai is idézi említett művében, négy csoportra osztja. E csoportosítás ma már elavult. Érdekes és egyszersmind nagyon jellemző, hogy fejtegetéseiben nagy teret szentel a regénynek is. Ennek két fajtáját különbözteti meg: a tulajdonképpeni regényt s a költői beszélyt, amelyet fabula romanensis-nek nevez. A külföldi irodalmakból merített példái arra engednek következtetni, hogy nem ismerte fel a műfaj valódi jelentőségét, hiszen legmodernebb példái barokk regény köréből valók. A következőket említi meg: *Roman de la Rose*, Heliodoros *Aethiopikái*, Boccaccio, Wieland *Agathonja*, Fenélon, Marmontel *Belizárja*. Szerdahelyi körmönfontan tudós munkájának egyik erénye az, hogy megpróbál a magyar irodalom egyes alkotásaira is hivatkozni. Így megemlíti az *Argirust*, a *Stilfriedet*, a *Toldit* s a fentebbi irodalomból Gyöngyösi *Chartkleá*-ját, Dugonics *Argonautiká*ját, Báróczi *Cassandráj*át, Mészáros Ignác *Kartigám* c. művét. Amint ebből a felsorolásból is látható, az eredetiség kérdése nem jelent problémát számára, s nem ismeri fel a külföldi irodalmak vonatkozásában a szentimentalizmus irodalmi áramlatának fontosságát sem. Régi típusú, bár sok korszerű ismeretet tartalmazó, sok szempontból tanulságos munkássága, amelyből a magyar irodalom iránti jó szándék is érződik,

¹ *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulchri deducta in scientias et artes amoeniores* (2 kötet, 1778).

² *Ars poetica generalis ad aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata*. (Budae, 1783). A címek második része a továbbiakban azonos.

nem gyakorolhatott számottevő hatást íróinkra. Csokonai sokoldalú műveltségére, s elméleti érdeklődésére vall az, hogy forgatta e munkákat.

Pedig Szerdahelyinek van egy-két figyelemre méltó megállapítása a drámai műfajjal kapcsolatban is. A *Poesis dramatica* . . . c. munkájában sajátosan keverednek az ódon s a frissebb megállapítások. Meglepő módon azt állítja például, hogy a szerelemnek nincsen tragikai méltósága. Ugyanakkor ő az, aki Magyarországon először ismerteti behatóbban (e műve is 1784-ből származik) Shakespeare művészetét. Nemcsak Shakespeare, hanem Molière alaposabb honi bemutatása is az ő nevéhez fűződik. Mint furcsaságok, megemlíthetők az olyan vélekedései, melyek szerint az opera, mint az irodalom és zene keveréke, elvetendő, továbbá az, hogy a tragédiában — rejtélyes okoknál fogva — pontosan tizennégy személy szerepeltetése szükséges. A korszerű és elavult nézetek e tanulságos egyvelege, s a magyar viszonyok szempontjából ennek hangsúlyozása fontos, a körülményes, hagyományos latin tudományosság köntösében jelentkezik. Egyébként történik kísérlet Szerdahelyi munkásságának magyar nyelvű népszerűsítésére is, amennyiben Szép János szombathelyi tanár készít egy korábbi munkájából fordítást s megpróbál magyar nyelvű műszavakat konstruálni, persze igen kevés sikerrel. Szép János átdolgozása 1794-ben jelent meg (nem lehetetlen talán, hogy Csokonai ezt ismerte).

Semmiképpen sem lenne helyénvaló túlbecsülni a tudós Szerdahelyi munkásságát, de szükséges hivatkozni tevékenységére, mert Radnai Rezső monográfiája óta, amely 1889-ben jelent meg, alaposabb megvilágítás nem került kiadásra³. S nem is Szerdahelyi és mások többé-kevésbé jelentéktelen írásairól van szó, hanem az esztétikai törekvések eredetéről, amelyek éppen kezdetlegességeikkel vallanak művelődési viszonyaink jellegére, s közelebbről: az irodalmi fejlődés alakulásának talán nem kellőképpen méltányolt tényezőire, továbbá adatokat, fogódzókat nyújtanak egyes írónk ízlésének, véleményeinek, alkotási módszereinek ismeretéhez és magyarázatához. Az irodalmunkról kialakított valóban tudományos hitelességű kép teljességéhez hozzátartoznak az egyes műfajok genezisének és fejlődésének szintézis jellegű feldolgozásai, a modern irodalmiság ismeretének szempontjából elengedhetetlenek a kritikának, az esztétikának, s általában az irodalomelméletnek hasonló áttekintései, hiszen ezek a társadalmi fejlődés menetében egyazon, egymásra ható folyamat részeként jöttek létre. Jánosi Béla és Mitrovics Gyula későbbi leltárai vajmi keveset adnak az említett Radnai-féle feldolgozáshoz. A szerző egyébként Eötvös Loránd házában nevelősködött, s később a kultuszminisztérium tanügyi tisztviselője lett. Ebben a munkájában hallatlan szorgalommal gyűjtötte össze és kivonatolta az anyagot. Célja az ismertetés, bíráló vagy értékelő megjegyzéseket csak a tárgyalt problémák egy részéhez fűz, koncepciója a pozitívizmus koncepciótlansága. Sajnos, ebben ezen a kutatási területen azóta sem sokat haladt a tudomány.

A felvilágosodás kora hagyományként csak az arisztotelészi, illetőleg a humanista poetikákat örökölte, bár ezeknek alaposabb átgondolása is csak ebben a korszakban történt meg. Nem véletlen, hogy az első modern irodalmi orgánunk, a kassai *Magyar Múzeum* előszavában Batsányi már az esztétikai műveltség hiányáról is megemlékezik. Persze az ő gondolatmenetében szélesebb értelmezésre bukkanhatnak. Az a megállapítása, amelynek értelmében a nemzet haladásának egyik feltétele a „kényes ízlés” — a gyakorlati irányulású teoretikus fejtegetések mellett a korszerű stílus kialakításáért folytatott ízlésnevelő aprómunkát is magában foglalja. A hatékonyság érdekében sürget esztétikai tanulmányokat, kritikai tevékenységet. Ez az óhaj egyébként beleillik az idegen remekművek átültetésének programjába, s a magyar és külföldi irodalom sajátosságait, eredményeit ismertető törekvés kereteibe. Jó példával jár elől az Osszián, továbbá Milton, Bessenyei, Ányos, Báróczi munkásságának ismertetésével. A fordítással kapcsolatos nézetei egyben-másban megközelítik a napjainkban elfogadott elvek egyes

³ Aesthetikai törekvések Magyarországon.

lényeges alapvonásait. Batsányi kezdeményezése egyébként inkább elképzelés, a feladatok kijelölése, a vázolt teendők valóra váltását a folyóiratnak kellett volna elősegítenie. Ez, ismert okoknál fogva, nem történhetett meg.

Az esztétikai műveltség magyarországi elterjedésében, csakúgy, mint egyes szépirodalmi műfajok meggyökeresedésében, igen nagy szerepet játszottak a fordítások. Az a tény, hogy egy magyar író érdemesnek tartott egy-egy tanulmányt lefordítani, bizonyos mértékig ráirányította azokra a figyelmet, segítette némely eszméket belevinni az irodalmi köztudatba. A már említett korai Sulzer-fordítás után Verseghy az, aki a népszerűsítést folytatja. A szabad, értelmező jellegű átültetések példái *A szép mesterségekről*, *A szép mesterségek rövid történetei*, *A muzsikáról* címűek. Mindhárom Sulzernek az *Allgemeine Theorie der schönen Künste* c. művéből való. Érdemes megjegyezni, hogy *A muzsikáról* c. dolgozatban olyan megállapítások találhatók, hogy a zene indulatokat kelt fel, azokra hat, de nem általánosságban, hanem a nemzeti karakter jellegének megfelelően, így a zene egyszersmind nemzeti karaktert fest, ezért e művészet politikailag használható.

Műveltségterjesztő jellegénél fogva valóságos tárháza, s egyúttal jellemző keresztmetszete az irodalomelméleti-esztétikai érdeklődésnek Péczeli vállalkozása, az 1789—92 között hat füzetben megjelenő *Mindenes Gyűjtemény*. Cím szerint érdemes felsorolni az e füzetekben felbukkanó témákat. Péczeli elegyes gyűjteményében nem törekedett az eredetiség látszatára sem, összeszedte s lefordította, vagy kivonatolta a keze ügyébe kerülő érdekes vagy érdekesnek vélt tanulmányokat, jobbára francia források alapján. A német Sulzer mellett, akinek befolyása ekkorra már véglegesnek mondható, a következő nevek bukkannak fel: Seran de la Tour, Despreaux, Castel, Buffier, Bern Sensaric, Coppel. Nyilvánvaló, hogy vegyes értékű munkákról van szó. Az érdeklődést, mondhatni a szellemi izgalmat azonban jelzik, mégpedig a tudós kíváncsiságnak azt a jellegzetes fokát, amikor még a kutatás iránya nem világos, amikor a francia irodalom és a francia felvilágosodás neves képviselői iránti vonzalom magával hömpölyögteti a változó értékű elméleti irodalom hordalékát. Az összegyűjtött témák azonban arra figyelmeztetnek, hogy az irodalom, a későbbi fejlődés előrevetített jeleként, kilép az olvasmány-élmény naiv kizárólagosságából, s a művészet, mint a tanulmányozás tárgya, fordításokon, kompilációkon, bevezetéseken, s általánosabb megjegyzéseken keresztül megjelenik a magyar művelődés színterén. Milyen témákat találhatunk a *Mindenes Gyűjteményben*? A legjellemzőbbek: *A hangegyezésről és harmóniáról*, *A pásztori verseknek eredetéről*, *Magyar komédiák*, *A meséről vagy poetica históriáról*, *Az izlésről* (Seran de la Tour), *Az enthusiasmusról*, *A magasságról* (Despreaux), *Más jegyzések a magasságról* (Seran de la Tour), *A fenségesről* (Castel), *Micsoda hasonlatosság legyen az ékes szólás és a festés között* (Bern Sensaric), *Az indulatoknak felgerjesztéséről* stb.

Nem kétséges, ha bizonyos távlatból tekintünk vissza az olyanfajta művekre, mint *A beszélő versezetről készített próba*, amelyet Péczeli a Henriás második kiadásához csatolt, nem sok tanulásra lelhetünk benne, hacsak arra az igazságra nem, hogy jobb dolog az elvont műszabályok helyett a remekművek tanulmányozása. Persze a jeles író maga is belesik az elvont elmélkedés hibájába, s átveszi a különböző nemzeti irodalmak stílusára vonatkozó merész általánosításokat, amelyek ettől az időtől kezdve sokszor megtalálhatók különböző tanulmányokban. Péczeli szerint az olasz stílus édes, lágy, a francia tiszta, világos, az angol erőteljes, merész. A Henriáshoz csatolt tanulmánynak mégis van jelentősége. Mert bármennyire közömbös az például, hogy Mándi Sámuel milyen ügyefogyott érvekkel védi a regényt a *Római mesékben tett próbák* ajánlásában — a Voltaire eposzának magyar fordításához fűzött tanulmány példaadó jelentőségű, hiszen a Henriás, a kor viszonyainak megfelelő méreteken siker volt. Péczeli kezdeményezése az írói tudatosság jele. Csokonai rövid költői pályáján szinte gyakorlattá válik az írói alkotás elméleti magyarázata, s önála ez nem kommentár csupán, hanem az útkeresés objektív rajza, tanulság-összegezés, kitekintés az irodalom világába: elméleti igényű műhelytanulmány.

Érdekes egy pillantást vetni a forrásokra, a mintákra, azokra a szerzőkre, akiknek műveit előszeretettel fordították, kivonatolták írónk. Gyakran fordul elő Batteux neve, akinek a pásztorköltészetéről szóló elmékedéseit Révai Miklós használta fel (*A pásztorköltészetéről szóló oktatás*). Még Dayka Gábor is kísérletezett Batteux egyes munkáinak lefordításával. A francia esztétika e képviselője voltaképpen a konzervatív iskolát népszerűsítette, alig haladt túl a hagyományos arisztotelészi felfogás határain. Fő műve a nálunk is ismert *Cours de belles-lettres*. Népszerű volt nálunk — amennyiben ezt a túlzó kifejezést használni lehet e korban elméleti művekre — Johann Georg Sulzer, aki a művészet morális rendeltetését hirdette. Nagy szerepe volt abban, hogy az iskolás, sőt helyenként szinte valláserkölcsei jellegű morális célzatosság terjedt el később a kritikában is. A nála modernebb, progresszívebb szemléletű Winckelmann antik szépségkultusza ismeretének nyomaira Kármánál bukkanunk, akinek legalábbis az érdeklődését befolyásolta (*Remekek a düsseldorfi képpalotában*). Ebben némileg vitázni látszik a klasszicizmussal. Heinse Ardinghello-jának említése is e témakör ismeretére utal. Persze a német—görög klasszicizmus eszméi, az indulatok rajza alárendelése a szép ideájának, az allegória kedvelése a képzőművészetben, s általában egyfajta klasszicista eszményítés Kazinczy nézeteire jellemző. Itt szükséges megjegyezni: Kazinczy esztétikai nézeteinek a megfogalmazása egyike a legnehezebb feladatoknak, mivel a „kéregkritika” sajátos módszere, a nyelvi-stiláris kifejezés iránti érdeklődés túlnyomó volta miatt legfeljebb arról lehet szó, hogy Kazinczy ízlését meghatározott irányzatokhoz kössük, mintsem kifejtett, átgondolt esztétikai nézetekről. — Az úgynevezett populáris filozófusok egyébként azért is kedveltek nálunk, mert a felvilágosodás hatására hangsúlyozzák az egészséges értelem nagy szerepét, s a tudományos fogalmazás egyszerűségének szükségességét, továbbá a szélesebb olvasóközönséghez való fordulás igényét. Közéjük tartozik a többször emlegetett Sulzer, továbbá a híres Moses Mendelssohn, aki Sulzer sokszor naiv moralizálásával szemben sokkal inkább tapasztalati módszert követ, bizonyos pszichológiai igazságokra tapint rá, s nagy szerepet szán a művészi gyakorlatban az úgynevezett vegyes érzelmek elméletében kifejtett felismeréseknek. Mendelssohn nézeteit Földi János ismerteti először.

Az eddig felsorolt adalékok korántsem ötletszerűen, s még kevésbé valami summázó, „átértékelő” szándékkal kerültek e rövid tanulmányba. A maguk módján a magyar esztétikai érdeklődés első jelei Csokonai ilyen irányú műveltségét, tájékozódását is jelzik. Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetében*⁴ frappánsan, tömören így ír Csokonai műveltségéről: „Rendkívül kiterjedt, de teljesen tájékozatlan olvasottsága által be volt ágyazva ez irodalmi múltba, a barokkba és rokokóba; ezek elevenek voltak számára, nem tudta, hogy vannak elavult dolgok is, és amikor verset írt, ott folytatta, ahol könyvei abbahagyták.” Néhány sorral alább viszont a következőképpen jellemzi Csokonai költői tudatosságát: „Hogy mennyire tisztában volt a költői mesterség minden csínjával-bínjával, mennyire gondolkozó költő volt, elméleti írásai mutatják, melyekből kitűnik, hogy ő volt a magyaros verselés első kutatója és szakértője.” A két állítás ellentmond egymásnak. Hiszen nyilvánvaló, hogy a barokk-rokoko elemek jelenléte Csokonai költészetében, s különösen és elsősorban fordításai között, nem tájékozatlansággal vagy az avultság felismerésére való képesség hiányával magyarázhatók. A kor ízlésének, divatjának tett engedményekkel sokkal inkább, s ez a körülmény érvényes a nemesség maradi eszméinek időnkénti elfogadására, az alkalmi versezetek műfajára éppen úgy, mint az előbb említett mozzanatokra. Csokonai tudatos költői felfogása — akinek Rousseau volt a legfőbb példaképe, s aki felismerte Herder jelentőségét — pedig semmiképpen sem redukálható a költészet mesterségbeli fogásainak pompás ismeretére s a magyaros verselés terén szerzett, egyébként rendkívül fontos érdemeire.

⁴ 277. old.

Csokonai elméleti-esztétikai műveltsége nagyjából megegyezik az akkori lehetőségek adta legjobb színvonalal. Szerdahelyi művének ismerete — ez kétségbevonhatatlan tény — egyben azt is jelenti, hogy, ha közvetetten is, elsajátíthatta azoknak a szerzőknek az elméleteit, akiknek munkái alapján a szerző összefoglaló művét megírta. Csokonai ismeretei azonban nemcsak közvetettek, ezt több példa is bizonyítja. Gróf Koháry Ferenchez írt levelének (Komárom, 1797 nov. 8.) függelékében a *Kézírásban levő munkácskáimnak megnevezésében*⁵ fordításai között megemlíti a Sulzer-követő Eschenburg művét, címe, ahogy ő rövidítve közli: Eschenburg's Theorie u. Lit. d. sch. Wissenschaften. Átfogó és tudományos rendeltetésű elmélkedéseiről vall ugyanennek a lajstromnak egy másik része. „Gondolatok a hazánkbeli szépliteratúráról, annak régi és mostani állapotjáról, felhágásának és lebukásának okairól, úgy szintén azon utakról és módokról, a melyek által azt csinosabb és boldogabb állapotra lehetne vinni kevés költséggel is, a mostani szomorú időkhöz képest. Ennek alkalmatosságával leirattatik egy aestheticum auditoriumnak ábrázatja, a véle való kisded bibliothecácskával, előadódik az a zsinór is, a melyet kellene tartani annak a professornak, a ki a magyar poesisra és eloquentiára az ifjakat oktatná, de már nem classisi, hanem academiai módon”⁶. . . Ez a kezdeményezés, illetőleg terv mindenesetre tudományos igényről tanúskodik. Csokonai elméleti írásainak megalapozottsága, biztos ítéletei a költői mesterség kérdéseiben, aligha választható el esztétikai-elméleti érdeklődésétől. Persze osztozni kénytelen azokban a gyengeségekben is, amelyek ilyen irányú műveltségének forrásaira is jellemzőek.

Az irodalomelméleti-poétikai tudnivalók egyik tárháza Csokonai számára is a *Mindenes Gyűjtemény* volt. A költő nemcsak ismerte ezt a vállalkozást, hanem igen nagyra becsülte, sőt Péczeli halála után folytatni is szándékozott. Széchenyi Ferenchez írja pártfogását kérve s terveiről nyilatkozva Komáromból, 1798. január 23.-án: „Azolta, a Nyári Insurrectionnak üres ideje alatt összeszedtem Írásaimat, a melyek részént eredeti, részént görög, deák, francia, német és olasz nyelvekből fordított darabok, részént prósák a philosophiai s Aestheticai Tudományokból. Ezeket összeszedvén, itten Komáromba Nyájas Múzsza név alatt ki akartam adni. — De azolta szándékomat megváltoztatván, most már a Péczeli halálával félbeszakadt Mindenes Gyűjteményt akarom folytatni.”⁷ Hogy Csokonai műveltségének alapszöveve lényeges vonásaiban megegyezett a kikristályosodni kezdő érdeklődéssel, azt bizonyítja egy későbbi keletű levél Kazinczyhoz: „A Sulzer kedvesebb ajándék nálam mindennél, a mit csak adni szoktak az emberek. Az alatta lévő Datum oly becses monumentummá teszi azt nálam, amilyen a 6a Aug. 1792 küldött Kleist.” (Debrecen, 1803, március 15.⁸)

A felvilágosodás hatására meginduló sokoldalú munkálkodás egyik oldala az esztétikai témák iránti érdeklődés izmosodása. Nem nehéz összefüggésbe hozni a filozófiai kultúra fokozott szerepével és népszerűségével. A honi feltételek azonban előzmények, hagyományok, s megfelelő intézmények híján e területen rendkívül kedvezőtlenek. Gondolkodó elméink nem jutnak túl az ismeretszerzés, a tájékozódás fokán. A társadalmi igények az irodalommal szemben is kevésbé differenciáltak, sőt az igények serkentése az egyik elsőrendű feladat. Ilyen körülmények között az esztétikai kultúra az irodalmi fejlődés sodrásában mellékes jelenségként tűnik fel a láthatáron. Az írói tudatosság, az irodalom funkciójának korszerűbb felfogása tereli rá a figyelmet szűk rétegek, az irodalommal foglalkozók körében. A kompiláción alapuló rendszeralkotásig csak a hagyományosabb, avultabb tudományosságú Szerdahelyi merészkedik, a többiek csak hozzáférhetőbbé teszik a nevezetesebb, divatos külföldi munkákat a fordítási program keretében. Csokonai jelentősége e területen abban rejlik, hogy vegyes, de a magyar viszonyokat tekintve széles elméleti műveltséget eredeti, költői alkotó munka folyamán kipróbált műhelytanulmányokban kamatoztatja.

⁵ Harsányi—Gulyás: Cs. V. M. összes művei. II, 642.

⁶ HG. II, 643.

⁷ HG. II, 645.

⁸ HG. II, 765.

Nagy hiba volna elszórt megjegyzések alapján rekonstruálni s egy előre elkészült rendszerbe erőltetni Csokonai elméleti nézeteit. Hiszen tudnivaló, hogy kevés olyan jelentős alkotónk van, akinek elméjében annyi terv és ötlet fogant, s oly kevés módja volt a tervek, elgondolások megvalósításához. Kétségtelen az is, hogy Csokonai, mint teoretikus nem láthatta világosan az irodalomtudomány fejlődésének fő irányait, annál is kevésbé, mert ezt külföldi legkiválóbb művelői sem láthatták tisztán az alapfogalmak definiálásának szakaszában. Van Csokonai tervei között időszerűtlen, divattól sugallt is (pl. magyar költészettan írása Mar-montel nyomán). A Himfy-ről, Dayka költészetről, az anakreoni dalokról, a komikus eposzról írott tanulmányok sorai azonban nemcsak a „mesterség csinját-bínját” ismerő költőre vallanak, nemcsak egyéni és eredeti ízlés világlik ki ítéleteiből. A népiességgel kapcsolatos alapvető megjegyzései újfajta művészetszemlélet körvonalait sejtetik, az európai és a magyar fejlődés későbbi szintézisének előfutárai. A különböző műfajok, költői fogások, jellemzési módok leírása közben érezhető egy terminológia-teremtő szándék, amely nemcsak a „furcsa vitézi verszetet” eredményezi, hanem a latinos—magyaros keverék jellegű fogalmazások és körülírások mögött a fogalmak meghódításáért folytatott küzdelem energiája feszül. S mindezt egy jelentős költészet eleven tapasztalataiból, gondoljaiból fakadó friss, gyakorlatias, bíráló-mérlegelő vizsgálódás avatja hasznossá, aktuálissá, hitelessé.

„A verscsinálás nem poesis, mert ez a gondolatoknak, a képzelődésnek, a tűznek természetében, és mind ennek felöltöztetésében áll: a verscsinálás pedig csak a szózatok hangjának bizonyos regulákra vételére, s külső elrakására ügyel, hogy azok hármóniával szálljanak az ember fülébe. A honnan lehet valaki jó poéta, ha mindjárt verset nem ír is, és ellenben jó verset írhat valaki, de azért nem poéta.” — olvassuk *A magyar verscsinálásról közönségesen* c. írásában.⁹ Azt mondhatnók persze, hogy bár igazak e szavak, mégis csak egy olyan alapigazságot tartalmaznak, ami minden valamirevaló költőnek meggyőződése kell hogy legyen. Ám nálunk éppen az ilyen egyszerű igazságok markáns kifejezése vitt közelebb a hagyományos, elavult, szórakoztató költészettől ama igazi poézishoz, amely cél, ízlés, felfogás tekintetében, s Csokonai költészetében valóságosan is kialakult: csak ilyen meggyőződés adhatott mély értelmet a magyaros verselés technikáját sokoldalúan elemző tanulmánynak. S itt a meggyőződés mögött már erudíció, alapos műveltség van jelen. Csokonai minden lehető alkalmat megragadott elméleti tudásának gyarapításához, s nem véletlenül fordul ilyen ügyben Schedius Lajoshoz, az esztétika tanárához, miután Debrecenből távozni kénytelen: „. . . ut et tota huius Artis Philosophia generaliter ac contemplative, et specialis de singulis eiusdem partibus doctrina cum exquisito Scriptorum in quovis genere ex. quavis natione excellentiorum Catalogo, ut ex gr. in Eschenburgii Theoria videre est, reperirentur. Tuas de Aesthetica Praelectionis quomodo nancisci possem? dic, amabo!”¹⁰ Hadd tegyük hozzá rögtön, hogy Schedius Lajos, az esztétika professzora a pesti egyetemen, nagyon kevés és igen jelentéktelen gondolattal járult hozzá a magyarországi esztétikai műveltséghez.

Az irodalmi életben rendkívül fontos követelmény az, hogy az esztétikai tudás, ismeret, elmélkedés alakító tényezővé váljon az ízlésben. Mindaddig ugyanis az elmélet szférájában lebeg, s számon tartható, de nem hasznosítható bölcsességei nyom nélkül enyésznek el az eleven irodalmi élet látóköréből. Az esztétikai műveltség próbaköve a kritikai-irodalomtörténeti gyakorlat a maga közvetlen valóságában, áttételes érvényesülése pedig az adott korban születő művészet sajátosságaiban, stílusában, koncepciójában található meg. A magyar viszonyok egyik jellegzetessége az, hogy megfelelő intézmények a kritikai gyakorlat folytatásához a nemesi színezetű tekintélyelv uralma miatt nem alakulhatnak ki (persze más társadalmi, gazdasági és tárgyi akadályai is vannak, ezekről ezúttal nem szólnunk). A modern irodalmiság egyik ismérve az irodalmi élet demokratizmusa, a művészet respublikájában uralkodó jogegyenlőség. Ennek feltételei csak a reformkorban teremődnek meg. Ezért az őszinte és tárgyi-

⁹ HG. II, 517.

¹⁰ HG. II, 628.

lagos műelemzés az irodalom nyilvánossága helyett a személyes eszmecsere privát körében élhet csak, s írott nyomaira a levelezéscsken bukkánhatunk. Csokonai bírálata Dayka verseiről szinte összegezi a lírai költészetről szóló vélekedéseit. S ily módon nemcsak a kortárs költő találó bírálataát üdvözölhetjük benne (hiszen ez, tekintettel Kazinczyknak Dayka iránti már-már rajongásszerű elfogultságára, erősen méltató jellegű), hanem egy impozáns, érzékeny, árnyalt irodalmi műveltség megnyilvánulását is.

Az a tudatosság és biztonság, amellyel Csokonai a költészet imponderabiliái között mozog, nem fakadhat pusztán a saját és a magyar irodalom gyakorlatából, de az idegen példák ismeretéből sem: feltételezi az irodalmi jelenségeknek olyan közvetlen és közvetett módon történő átgondolását is, amelyben nem lebecsülhető (bár túl sem becsülhető) része van elméleti ismereteinek is. A különböző avult és korszerű nézetek az alkotó munka s a konkrét, egyéni véleményalkotás folyamatában válnak szét, s felismert igazságok ebben a folyamatban kristályosodnak kritikai elvekké, művészi gyakorlattá, ars poeticává. Hogy mennyire megérelődött Csokonai kritikai talentuma, azt méltó módon illusztrálhatja a Dayka Gábor egyik versében előforduló természeti kép frappáns elemzése: „Minő pittoresco már ez: az öldöklő villámok fényinél a halvány orca rettegést mutat! Irítóztató jelenést akar láttatni, egy rettegő ember orcáját; rá vonja az umbrát s halvánnyá teszi: de az éj sűrű homályában helyhezveti festését, hol a halvány orcát nem lehetne látni, azért is Luxra van szüksége. Egy felhők közül félig kibúvó s azonnal eltűnő Hold is láttathatá vélünk a halvány rettegőt, de borzasztó, vagy a mi több, rettenetes Luxot vesz elő, az öldöklő menköveknek Világát.” (Kazinczyknak, Debrecen, Febr. 20, 1803).¹¹ Nem véletlen, hogy ezt a levelet Erdélyi János adta ki először a *Magyar Szépirodalmi Szemlében*.

Magyarországon, megfelelő tudományos intézmények, sőt egyáltalán lehetőségek híján vagy szűkében, igazi eredmények az esztétikai műveltség területén a nagyobb író-egyéniségek sokszor mellékesen űzött tevékenysége révén teremnek. Adalékokat találni persze lehet arra vonatkozólag, hogy ki mit fordított, és sokszor nem is érdektelenek ezek az adalékok. A Schiller-fordítók között megtalálhatjuk Vitkovics Mihályt, Kazinczy pesti triászának tagját, aki Schillernek egy igen nagyhatású, a magyar színi kultúrára jelentős befolyást gyakorló írását ülteti át *A játékszínről* címen (az eredeti címe: *Die Schaubühne als eine moralische Anstalt betrachtet*). A fordítás 1814-ben jelent meg a Kulcsár-féle *Magyar Theatrum Almanach*-ban. Döbrentei változatos tartalmú kompilációi és ismertetései nem különösen jelentősek. *Eredetiség és jutalomtétel* elsősorban irodalomtörténeti érdekű drámaelméleti fejtegetés annak a pályázatnak a kapcsán, melyre Katona József is beküldötte *Bánk bán*-ját. Az *Észrevételek a szomorújáték theoriája körül* voltaképpen az előbbinek kiegészítése, a pályadíjat elnyerő Bolyai Farkas darabjainak jellemzésével megtoldva. Sokkal figyelemre méltóbbak Buczy Emilnek az ugyancsak az *Erdélyi Múzeumban* megjelent tanulmányai. Az *Értekezés az elmének magas kifejlődése körül ez az izlés munkájában* nagyszabású elmélkedés, amelyben szó esik a műveltség „tónusáról”, ami voltaképpen valami kor-meghatározta szellemi atmoszférát óhajt jelenteni, s így áttételesen a műalkotás és a társadalom kapcsolatából sejt meg valamit. Elgondolkozik Shakespeare-ről és koráról, sőt a magyar kulturális törekvések tónusát is igyekszik eltalálni (szó esik itt az izlés, az esztétikai nevelés, a nemzeti nyelv hiányáról). A *görög genie okainak sajtítása* c. írásában a görög tragédia formáit Athén tónusából eredezteti. Az irodalomelmélet és esztétika néhány kérdése még egy humoros hangvételű didaktikus költeményben is hangot kap. Verseghy *Rikóti Mátyása* főként a klasszikus költészet szolgálékú utánzása ellen irányul, s a „poeta nascitur” elvét támogatja. A költemény (egyébként humora és költői megformálása többet mond elméleti igazságainak irányzatosságánál) elítéli a nagy nevekkel való dobálózást, mondván, hogy a tekintélyi érvnek nincs tekintélye —, ami igaz is.

¹¹ HG. II, 743.

Persze éppen az esztétikai műveltség területén eléggé tartós a tekintélyek uralma. A többé-kevésbé sikerült adaptációk között igazán eredeti gondolatra ritkán találhatunk. E jelenség úgy is körülrható — amint erről már esett szó —, hogy a költői gyakorlatból fakadó érzékenység, árnyaltabb szemléletmód vezet a mi irodalmi körülményeink között az eleven esztétikai igazságokhoz a legközelebb. Kőlcsey szerepe is ezzel magyarázható. Kétségtelen azonban, hogy Kőlcsey életművének vannak más fontos mozzanatai, amelyek még inkább megvilágítják munkásságának elméleti jellegű érdemeit. Sokoldalú filozófiai, történelmi ismeretei mellett elegendő lényegre törő (bár tévedésektől sem mentes) kritikai kezdeményezéseire hivatkozni, továbbá a *Nemzeti hagyományok* c. történetfilozófiai megalapozottságú tanulmányra. A népi költészet beágyazása az irodalom fejlődésének herderi koncepciójába, a magyar irodalom jellegének vázlatos szintézis-kísérlete a népköltészetnek a nemzeti költészetben betöltött szerepét jelöli ki, körvonalazva a népi poézis politikai-esztétikai súlyát és funkcióját. Kőlcsey irodalomról alkotott felfogását változatos és jelentős közéleti tevékenysége is gazdagítja, világnézetileg és politikailag sok vonatkozásban a lényegre hatóan konkretizálja.

Kőlcsey folytatja és tovább fejleszti elődei hagyományait. Költői és kritikai tevékenysége eleinte Kazinczy nézeteihez kapcsolódik. A széphalmi mester, nem lévén teoretikus a szó szoros értelmében, inkább műveltségével és sajátos ízlésrendszerével inspirál. A tudatosan vallott ízlés kétségtelenül esztétikai ismereteken is alapul, ám sokkal szélesebb kategória annál, s egyúttal közvetlenebb jellegű is. Kazinczy irodalmi nézeteiről röviden aligha lehet többet mondani, mint amit Horváth János ír tömören: „Kazinczy neológiája nemcsak nyelv-, hanem műveltségi- és irodalom-neológia is volt s eredeti munkái nagy része e neológ irodalom-fogalom szolgáltatára íratott. *Széptudományi neológiának* mondhatnók a nyelvi mellett. Ebbeli munkássága nemcsak az irodalom addigi fogalmát alakította át (szép-irodalommá), hanem magát az irodalomtudományt, elannyira, hogy a modern magyar irodalomtudomány megalapítóját őbenne kell látnunk (nem pedig a különben nagy érdemű Toldyban). A Czwingtiner nyomában felsorakozó tudós-lexikonok után Pápay Sámuel (és az egyetemen Révai) honosította meg a 'nemzeti irodalomtörténet' új típusát, mely magát a tulajdonképpeni irodalomtörténetet a nemzeti nyelvről szóló tudományok (a nyelv története, nyelvtana, stilisztikai jelleme) illeszti bele, nem külön szaktudományként, hanem azokkal együtt valamely teljesebb nyelvtudomány részeként... Kazinczy az, ki minden elődjénél világosabban érezte és tudta, hogy irodalom és irodalomtudomány nyelvi problémákkal vannak bensőleg átitatva, s hogy ennél fogva az „irodalmi nyelv” nagy kérdése nem a nyelv-, hanem az irodalomtudomány hatáskörébe tartozik.”¹² Persze Kazinczy ízlésrendszerének, esztétikai nézeteinek határozottabb körvonalait és forrásvidékét, valamint belső összefüggéseit csak akkor lehetne felkutatni, ha akadna vállalkozó, aki filológiai feldolgozná hatalmas levelezésének ilyen irányú utalásait. Ettől az óriási feladattól érthetően visszariad még a vállalkozó szellemű filológus is, akit az anyag feltárásában még az a gyanú is zavar, hogy igen sok érdekes, izgalmas problémára bukkanna ugyan, amelyekről sok kisebb, ám nem lényegtelen kérdés megvilágosodna, de a vizsgálatok summája nem lenne sokkal több, mint az elmondott és idézett megállapítások. Így tehát Kazinczy esztétikai nézeteiről nagy vonalakban találó, de részleteiben kidolgozatlan képünk van.

Kőlcsey esztétikai elvei azonban akkor kristályosodnak ki, amikor egyre inkább elfordul a széphalmi mestertől, amikor új utakat keres. Elsajátítja, de tagadva tovább fejleszti Kazinczy nézeteit, s klasszicizmussal birkózva a romantika felé közelít. Természetesen ez a küzdelem sokkal áttekinthetőbb, egyértelműbb a költészetben, mint elméleti tevékenységében, mert itt a hagyományos megfogalmazások sokkal makacsabban tartják magukat. Érdekes, hogy mint Csokonainak, úgy Kőlcseynek is van olyan kedvelt olvasmánya, amely

¹² Tanulmányok. 1956. 132.

esztétikai műveltségét magyar feldolgozásban gyarapítja. Azt a szerepet, amelyet Csokonainál a *Mindenes Gyűjtemény* játszott, Kölcseynél az *Erdélyi Múzeum* tölti be. Kölcsey esztétikai műveltségére igen nagy hatással volt Szemere Pál, aki ebben a tekintetben kora egyik legképzettebb elméje volt, s bár saját dolgozatai rendszertelenségük és zavarosságuk okán kevésbé jelentősek, körülbelül mindent tudott, amit honi viszonyaink között e korban tudni lehetett. Egyébként Kölcsey pályája elején a francia felvilágosodás, sőt az azt megelőző kor (Bayle) íróit olvassa, nyilván így jut el a már említett arisztotelianus szemléletű Batteux tanulmányozásához. Ezután, mondhatnók, törvényszerű következetességgel ismerkedik meg Eschenburg és Sulzer műveivel. Kölcsey azonban nemcsak tanulmányozza és alkalmazza az esztétikai irodalmat, hanem mint a magyar irodalmi kritika úttörője, egyúttal az önálló kritikai gyakorlat segítségével bekapcsolja azt az irodalmi vérkeringésbe. A Kölcsey esztétikai nézeteivel foglalkozó (nem túlságosan bőséges) tanulmányok, úgy hiszem, joggal jelölik meg kritikai elveinek forrásaiként Voltaire-t (*Le temple du goût*), Lessinget (*Hamburgi dramaturgia*) és Schillert (*Über Bürgers Gedichte*). Szükséges azonban hangsúlyozni, hogy nem mechanikus átvételről van szó, hanem az európai műveltséghez való olyan felzárkózáshoz, amely egyszersmind eredeti, a nemzeti irodalom lényeges összefüggéseit feltáró új gondolatokat, megfogalmazásokat eredményez.

Az eddig említett szerzők és művek még többé-kevésbé az akkori magyarországi esztétikai műveltség hagyományos keretébe sorolhatók. Az új, romantikus irányzat előhírnöke a teória területén Herder nagyhatású munkássága. Őt már Csokonai is ismerte, sőt ismertette, de Kölcsey az, aki az organikus fejlődésméleletet az irodalomra következetesen alkalmazta, illetőleg a magyar irodalom egyes nagy kérdéseit ebbe a koncepcióba illesztette bele. Az *Ideen zur Geschichte der Menschheit* fontos mű a magyar kulturális élet szemszögéből is, elsősorban felfogása miatt az (nem pedig az igen sokat emlegetett Herder-féle jóslat okából). Kölcsey filozófiai műveltsége és esztétikai érdeklődése új réteggel gyarapodik a Kant eszméit követő esztétikák tanulmányozása nyomán. Kant műveit főleg Krug és Bouterweck népszerűsítik. A régi típusú tudományosság még akkor is élő hatásának eredményeként (s nyilván a megfelelő magyar nyelvű terminológia hiányából, illetőleg kezdetlegességéből kifolyólag) Krug művéből latin nyelvű fordítást készít Márton István: *Systema philosophiae criticae*, 1820. Krug eszméinek ismertetésével és bírálatával egyébként a húszas években a *Tudományos Gyűjtemény* is foglalkozik. Kölcsey ismeri és felhasználja, tovább fejleszti vagy polemizálva említi olyan valóban jeles elmék műveit (az említettekén kívül), mint Jean Paul, August Wilhelm Schlegel, Tieck.

Neveket szemelgetni lehetne tovább is, de szükségtelen, hiszen Kölcsey nagy és korszerű műveltsége nem szorul különösebb bizonyításra. Inkább az a meglepő és elgondolkasztó, hogy miként tudott a magyarországi tájékozódási lehetőségek között, az alkotói éveinek nagy részét eldugott faluban eltöltő író olyan pontosan és biztosan rátalálni a lényeges és fontos olvasmányokra. A kor valóban középponti jelentőségű elméleti kérdései felé nemcsak magas igénye és disztináló, mérlegelő képessége irányította, hanem saját művészi gyakorlata is. A Kazinczytól tárhogatott szentimentális színezetű német-görög klasszicizmus hidegen fennkölt régióból indulva jut el megtorpanásokon, válságokon, értelmi és érzelmi küzdésen át a nemzeti romantikáig mintegy végigélve és végigszenvedve a korszakváltás összes gyötrelmeit. Tudnivaló, hogy a tízes évek második felének s a húszas évek elejének ízlés- és stílusváltozásai mögött ott feszülnek a kor legégetőbb világnézeti és politikai problémái, egy újfajta progresszió van kialakulóban a feudális Magyarország sivár, nagyobbra törő lelkeket megalázó viszonyai között. Ezért hat megdöbbenő aktualitással, s a haladásért folytatott nehéz, sokszor csüggesztő küzdelem fájdalomjaival telítetten a *Körner Zrínyijéről* szóló tanulmányának tragikum-meghatározása: „Ha a hős kezdettől fogva rezignálva van, akkor vége a tragikumnak; ha pedig küzd és szabadulni akar s ellátja végre, hogy reményei füstbe mennek: ime ez a tragikum.”

Kritikai munkásságának vezérlő elve a „poéta és versificator” közötti különbség hangsúlyozása. Ez voltaképpen a másodlagos tehetségű, dilettáns jellegű verselgetőkkel szemben a művészi igényű poézis mérceként való elismertetése. Szauder József gazdag anyagot rendszerező tanulmányában¹³ elemzi a gondolat történetét, s idézi Kármán véleményét A nemzet csinosodása c. írásából, amelynek „alkotó szubjektivitást követelő tanítása pontosan megegyezik Verseygy Mi a poézis és ki az igaz poéta című könyvének tételével.”¹⁴ Tanulmányunkban idéztük Csokonainak idevonatkozó megállapítását, amely az említett gondolatot az előbbieknél nem kisebb igazsággal hangsúlyozza. Kőlcsey meghatározása tehát („A poéta csak úgy poéta, ha azon tárgy, melyre figyelmességét függeszti, őt elevenen megilleti s egy magán kívüli való állapotba hozza . . .” stb.) a szó szoros értelmében véve a dolgot, nem mondható újnak, hanem nagyon is erősen kapcsolódik a legjobb hagyományokhoz. A különbség azonban mégsem csekély, hiszen e motívum már nemcsak általánosabb eszmefuttatásban vagy műhelytanulmányban, hanem a valódi kritika megteremtése körüli kísérletekben és átfogó, rendszerező eszmélkedésekben bukkan fel, egy új és végleges eredetiség-program termékeként. Kőlcsey útja a romantika felé — mint költő és gondolkodó — a társadalmi igényekre válaszoló szociális és patrióta eszméktől áthatott haladó irodalom gyakorlati és elméleti megteremtésének állomásain halad át. Kőlcsey nézetei már nem sorolhatók az előzmények, az igazságok zseniális felvillantásának korlátozottabb körébe, hanem már szerves és az irodalmi élettől egyre inkább elfogadott részei a reformkori, klasszikussá érlelődő írásművészetnek.

Így tehát a Kőlcsey dolgozataiban felfedezhető „hatások” is másként értékelendők. Itt már az európai kultúrában való tájékozottság mértékét jelzik inkább s nem pusztán átvett vagy mechanikus adaptációt. Azt persze nem nehéz kimutatni, hogy a komikumról szóló nézeteit, amelyeket Kisfaludy Károly Leányörzö c. vígjátékának bírálata ürügyén fejt ki — Bouterweck nyomán csoportosítja. Dehát mit jelent ez? Új csoportosítást feltalálni a szaktudományokban a művészethez hasonlítható eredetiség-követelmény híján olyan egyénieskedés lenne, amelyet aligha igazolhatna más, mint a „nemzeti filozófiához” mérhető „nemzeti esztétika” képtelensége. Miként a filozófiai kultúra, úgy az esztétikai is meghatározott társadalmi feltételek között fejlődhet, bontakozhat sokat ígérően, ám ez nem jelentheti azt, hogy tartalmában oly mértékben nemzetivé válhat, mint az irodalom. Ilyetén specifikus jellegének ellentmond tárgyának általánosságára. Az esztétikai műveltség a maga közvetlenségében a kritikai gyakorlaton és az irodalomtörténeti összefoglalásokon keresztül épül egy-egy ország irodalmi életébe. Következésképpen a terminusok és a meghatározások, a nemzeti sajátosságokon túli mivoltuknál fogva könnyen vándorolnak. A XVIII-XIX. századi német esztétika nyilván nem a német irodalomra kívánta érvényességét korlátozni, hatása a német filozófia fellendüléséből táplálkozott. S így nem kétséges az sem, hogy íróink ez esetben nemcsak az egyoldalú német tájékozódás sugallatára fordultak az említett szerzőkhöz, hanem azért, mert ott virágzott e tudomány. Az egyoldalú, csak a német kultúrára szorító érdeklődés különben a tárgyalt korszak íróira nem volt jellemző. Szükséges volt erről az egyébként nem túlságosan jelentős problémáról szót ejteni, mert a régóta divatozó állítások ellenhatásaként (melyeknek értelmében gondolkodó íróink, kisdíjakok módjára, egyszerűen megtanulták a német elméleteket), arra a felesleges mentesítésre voltunk hajlamosak, hogy nemcsak németekről beszélhetünk (ami persze igaz). Az eredetiség túlzott féltése viszont könnyen vezethet oda, hogy a hazai kezdeményezések palántáit dúsán burjánzó beltenyészetté nagyítsuk fel.

Az anyag bármilyen futólagos áttekintése is jogot ad arra a feltételezésre, hogy bár Magyarországon nem voltak meg a feltételei a tudományos esztétika rendszeres művelésének, a magyar esztétikai műveltség egy fél évszázadnyi idő alatt európai szintre emelkedett.

¹³ A magyar romantika kezdeteiről. Megjelent A romantika útján c. tanulmánykötetben, 1961.

¹⁴ I. m. 19.

Kölcsey elméleti dolgozatai azt bizonyítják, hogy nála már hatékony, az esztétika eredményeit önállóan alkalmazó és tovább építő, a magyar irodalom számára kamatoztatható tényezővé vált a széptani műveltség. Kölcsey esztétikai nézetei nem a különböző olvasmányok eredményeinek summájával jelölhetők, hanem olyan vélemények sorával, amelyek az alkotó töprengés termékeként eleven, szerves egységgé szilárdulnak. Persze nem rendszer, nem elmélet, nem tankönyv formájában. Amit tanulmányaiban olvashatunk, értékes része a magyar kultúrának, s gazdagítja a tudományt. Inspiráló erejével, problémaélesztő világosságával hat irodalmi életünkre. Kölcsey még ellenfeleit is tudós elmélkedésre serkenti: az ódázó Berzsenyi is megpróbál mérkőzni vele. Kevés sikerrel, mint ahogy nem sok eredménnyel kecsegtetnek a húszas-harmincas évek compilált ismertetései sem. Termékenyebb gondolatok a Hegelt népszerűsítő korai kísérletekben, majd Henszlmannék és Bajzáék vitáiban villannak fel. A következő, új szakasz ígéretes nyitánya Erdélyi János *Egyéni és eszményi* c. tanulmánya, amely a művészi ábrázolás alapkérdéseit vizsgálja messzire ható ígérennyel. Hogy a folytatás miért nem válhatott széles ívű emelkedéssé, annak magyarázata a további kutatások feladata.

MEZEI JÓZSEF

A „KIEGYENLÍTŐDÉS” IRODALMI TENDENCIÁJA ÉS KORA

Aggodalom és pesszimizmus

A politikai kiegyezés után, a jogokat és alkotmányt a dó „szabadság” korában az irodalom első megnyilvánulása az aggodalom volt. Kihasználjuk-e majd a lehetőségeket, alkalmasak leszünk-e a polgári életre? Liberális gondok ezek, félelem és megtorpanás is. Művészi kifejezésül természetesen kínálkozik a nemzeti önszemlélet irodalma, amely az önkényuralom éveiben a *jellem* monumentális regényeit és tragédiáit teremti meg a reneszánsz-romantika bűnbodró, emberiesen élveteg szenvedély-fátumával szemben. Mindez most, a 70-es évek táján egy különös, „kettős kötöttségű” műfajban, a verses regényben jelenik meg.

A nemzeti jellem elemzése, a hibák leltára valamiféle realizmust feltételez, ha mégoly korlátozottat is. A verses regény realizmusa azonban mégiscsak a „reálpolitikai” ábrándok féltése, az 50-es évek dezilluzionista romantikájának „józan” mérlege. Túllépett a tanácsstalanságon, de útkeresése már a megalkuvás józansága. Ennek a megoldásnak nem lehet művészete, a problémák valóban „művészetten kívüliek”, kisszerűek és érdektelenek — ahogyan Arany László vázolja világnézet és költészet újabb alakulását. Az ő dezilluzionizmusuk nemcsak eszmékkel számol le, hanem a művészettel is. Ez a fajta „gyakorlatiasság” szembe kerül a humanista eszményekkel, morálisan lesz képtelen bármiféle művészetre. A nemesi liberális magatartás utolsó „irodalmi tette” volt a kiegyezés utáni verses regény, dezilluzionizmus a búcsú az irodalomtól, elzárkózás a művészi tükrözéstől, amely a társadalom lelkiismerete vagy vádlója is lehet.

Az aggodalom illúziótlan költészetén *kívül* volt a lemondó és tisztuló pesszimizmus, amely illúziós és éppen ezért reménykedő próbált maradni. Vajda verses regényei ebben térnek el az Arany Lászlóéitól. Az ő kiábrándulásának indoka nem az „élet” felé fordulás, amely csak egy agrárkapitalista gyakorlatiasságot, praktikusságot fed, ellenkezőleg, az embernek, az életnek a reménytelenségét panaszolja. Az egzisztenciát féltő aggodalommal szemben az ő pesszimizmusa a világegyetem emberét fogja körül. Vajda foglalja össze az 50-es évek és a kiegyezés utáni évtized pesszimizmusát. A két kor félelme, egyedülvalósága, jövőtlensége természetesen hangzik egybe. Az önkényuralom évtizedeiben azonban a „reál” kerül a *lehetetlen* elé. A „nincsen tovább”-ot és céltalanságot valami hősies, elszánt akarat akarja semmisnek gondolni, és a végzetes emberi tettet görcsös egyensúlyba hozni az egyéni és társadalmi következményekkel. A kiegyezés után az egykori „ellenzék”, a hívő romantikusok, a nemzeti kultúra csakazértis folytatói, a történelmi sors vállalói, akiken át vezetett csak út a jövőbe, találkoztak a semmivel, a *lehetetlennel*. Ők optimisták voltak, amikor az „elmélkedők” már kételkedtek, és kételkedők, amikor a tettek, a polgárosodás gyakorlata szolgált már tanulsággul. Elméletet ehhez a csalódáshoz-zavarhoz a divatos és szkeptikus természettudománytól, filozófiától kaptak. Vajda a kozmoszt vallatta, Jókai az „aranyember” dilemmáján szomorodott el.

A 49-et követő romantikus ellenzék egy egész korszakot közvetített a 70-es évek irodalmához. Egyszerre emlékezett a dezilluzionizmus fatalista élet-káosz élményére, tépelődéseire, sőt, gondolatzenélőjára is, és a maga álmodó, látomásos hitére. Ez a hit, bizakodás érződik a kiegyezéskori irodalom jajongó pesszimizmusán és azok a bizonytalan és reménykedő kérdések a természettudományos reménytelenség bizonyosságaiban. A költőien érzékeny Kemény bennelt „józsánsága” és a bölcselkedő Madách forró költészete ez együtt, vagy a borongó Tompáé és a kiábrándult Arany Jánosé. Azonban sem Vajda, sem Jókai nem tudták már korszerűvé fogalmazni, ami a múltból és a jelenből egybeszótt élményük volt a valóságról. Akadtak a fiatalok közül, akik erre is vállalkoztak, és nem követték Arany László útját, nem visszhangozták az ő feleleteit, amit az élet és irodalom kérdéseire adott. Reviczky nemcsak új értelmezését találja meg a romantikus ellenzékiségnek és életpártiságnak, de elindítója egy teljesen új irodalomnak, őse egy egészen más írói magatartásnak is.

Demokratizmus a századvegi irodalomban

A polgárosodás eszmei és érzelmi kísérője a demokratizmus, de nem jár feltétlenül együtt a polgári életforma kívánságával, feltétele a társadalom egyfajta átalakulása, de nincs okvetlenül a polgári elképzelésekhez kötve. Igaz, a század polgári jelszavaiban élt és eggyé vált azzal, amit a „szabadság” társadalmi jelent. Azonban sokkal több annál, az emberi viszonylatoknak olyan alapformája, melyet a romantika fejez ki leghívebben. Engels mondja, hogy a forradalomban az valósul meg, amit tulajdonképpen senki sem akart, illetve jóval túlmege azon, amit mindenki akart, vagy amit megvalósíthatónak hittek. A demokrácia ebben az értelemben más, mint osztályegyenlőség, mélyen és elsődlegesen emberi testvériség-érzés, a természeti azonosság tapasztalata és a sorstudat találkozási pontja. Mint ahogyan a humánus arisztokratizmus is csak szükséges „lelki” attitűd, emberi értékeket rendszerező, válogató és megtartó kapcsolat, ellensúlya a demokratizmus romantikus szabadosságainak. Természetesen a magatartás ilyen általános törvénye és funkciója csak addig érvényes, amíg nem kerül valamilyen osztályfelfogultság vonzásába. A fenti értelemben említett „arisztokratizmus” nem a demokrácia ellen jön létre, hanem a demokrácia konszolidálására. A nietzschei arisztokratizmus, optimista fikciója ellenére, tulajdonképpen a természettudomány pesszimizma fajkiválás-elméletére épül, éppen úgy, mint a romantikus demokrácia a természeti élet közösségének tudományos élményére. Mint eszme és izlés mindkettő messze túlmutat az osztályokon, amelyek egyedüli igényt formálnak rájuk. 1848 forradalmi demokratizmusa nem annyira polgári, inkább egy népi Magyarország óhajának felelt volna meg. Vagy Kemény, arisztokratikusságában is, nem kívánt-e a polgárosodásnál jobbat, mint nemzedéke, véglegesebb, összefoglalóbb megoldást? Az eredeti és tehetséges gondolat mindig kiemelkedik a maga korából, illetve éppen azzal fejezi ki a kor valódi törekvéseit, hogy a körülmények meghatározottságain kívül próbál eligazodni és eligazítani. Nem azt bizonyítja ez, hogy a haladás pusztán szellemi folyamat, hanem csak azt, hogy a történelmi osztályok haladása nagyon is relatív dolog.

A kiegyezéssel látszólag befejeződött a polgári átalakulás, mintha célt ért volna az eszmék körüli harc is. A változások azonban nem mutatkoztak megnyugtatóan. Amikor az osztrák burzsoázia egy csapásra megváltoztatta a gazdasági szituációt, a demokratizmusért küzdő magyar birtokos osztály rádöbben arra, hogy nem tudja vállalni a polgári rendet, legalábbis úgy nem, ahogyan azt a főke érdeke, a szabadverseny megköveteli. Hol volt már a romantikus kor nagy áldozata, történelmi múltat, előjogokat, életformát odavető eszményi azonosulás a népi forradalommal! Az egyenlőség és szabadság nemcsak szándék kérdése. A rendi védettséghez szokott ember lába alatt megmozdult a föld, a „demokraták” hirdelen rájöttek arra, hogy elsősorban egymáshoz és nem mindenkihez tartoznak. A polgári jogok újra előjogokká váltak, a feudális osztályok a maguk államának biztos védelme alatt álltak

a nagy bukások és meggazdagodások meg-megújuló csatáit. Csak az sodródott el, aki valami-
képpen kimaradt ebből a gyámolításból. Igaz, nem kevesen.

A „nemesi polgárosodás” megtorpanásának, óvatos módosulásainak lehetett mentsége,
ha nem is volt igaza. Hivatkozhatott az egyszeri s talán már megbánt jószándék hiábavaló-
ságára 48-ban. S a bukás mindig rossz mementó. Az a tanulság, hogy tetteink következményei
kiszámíthatatlanok, nem magyarázza azonban ezt az aktív opportunizmust, a „cselekvő”
korrupciót, a fáradhatatlanságot, ahogyan részt vesz ebben az immoralis pénzhajszában.
Mentsége lehet a nyugati kapitalista társadalmak kiábrándító példája, az osztrák tőke kimé-
letlen mohósága és általában a polgár társadalmi szándékainak és életmódjának tekintet-
nélkülisége, durvasága —, egyszóval mindaz, ami nagy átalakulások idején visszatetszést
kelt, esetleg óvatosságra int, — mégsem tudja igazolni magatartását, mert nem emelkedett
felül a „javítás” önző álláspontján. Bármilyen furcsa, az eszmények, a testvériesülés, a nagy
társadalmi találkozások emberi élménye azoknál az „eszményteleneknél” és búcsúzóknál
maradt csak töretlenül, akik megértették, hogy el kell temetkezniük, ha újjá akarnak születni,
akik szenvedtek azért, mert feleslegessé váltak, s egy nagy „társadalmi lélekvandorlás”
szomorúságát, gyászt hordozták magukban. Ők nem hazudtak önmaguknak sem, megadásuk
és megalázkodásuk elveszejtett egy világot, egy meghatározott helyet a társadalomban, de
lehetőséget engedett egy tágabb és melegebb emberi közösség befogadására.

Reviczky Gyula, a költő és a bölcsele, a „dzsentrí dekadencia” belső élményét fejezte
ki. A harcos magatartást nemcsak a meglegedettség száműzte, mint időszerűtlent, hanem az
osztály akaratával többé egyet nem értés is. A haragnak, a gyűlöletnek, az elkülönülés és
szembenállás indulatainak a feloldása Reviczky humor-elmélete. Ebből indul ki a századvégi
szép ideája, irodalomnak és művészetnek az a humánus hajlandósága, amit a megértés esztéti-
kájának lehetne nevezni. És a szeretet-utópiákat szülő, új, ember-vallású morál is. A demok-
ráciának másféle értelmezése már ez, a *testvérieségnek* keresztényies, mégis új fogalma jellemzi
a polgári-liberális *egyenlőséggel* szemben. Módszere, stílusa a megértés és megbocsájtás, nem a
gyűlölet és exkommunikáció. Kevesebb volna így talán, mint a liberalizmus harcos egyenlőség-
programja? (Nálunk egyébként is valami *jogi* problémává kezdett leszűkülni, a középnemesség
szabadságharca volt az arisztokrácia ellen.)

Reviczky testvériesége tágabb és általánosabb volt. Nem is a deklasszáltak, de az osz-
tálytvesztettek közösség-nosztalgiaja. Ugyanakkor érzelmes és enervált, akarat és erő híján.
Folytonos vezeklés az elmaradt tettekért, a volt-erő és volt-akarat bűneiért. Az önmagát
vádoló nemzedék „apai öröksége” a tehetetlenség, a kitörni-nemtudás az életképtelenség álla-
potából. Demokráciájuk szélesebb és mélyebb, de csak egy panaszos humanitású, elvont,
lelki demokrácia. Innen érthető Reviczky elpártolása a „jellemtelenhez”, ahogyan megtagadja
a hivságos és hiábavaló aggodalmakat, a liberális hitet a „nemes jellem” átváltozásában,
jobbulásában. És egy kicsit ebből is, a századvég nietzschei, „arisztokratikus” türelmetlen-
sége, erővágya, cselekvés-vallása, ahogyan elutasít minden „gyengéséget”, szeretetet, könnyet,
— a századvégi demokráciát.

A társadalmi egyenlőség-gondolat tehát természetesen párosul az emberi tehetetlenség-
érzéssel, amely ezt a gondolatot még egyáltalán őrzi. (Ez éppen olyan fatális érthetlensége a
történelmi koroknak, mint a társadalmi mozgás dialektikájának spontaneitása és váratlan-
sága, mindaddig, amíg az eszmék társadalmi meghatározottságait és a dolgok dialektikus
természetét fel nem ismerik.) Így kapcsolódik valahogy ide a kor akarat-problémája és a
determináció hiedelme. Az akarat, a romantika korában, az emberi szellem önbecsülése, láza-
dása a társadalom ellen. Ahilyen nagyon lelkesedett azonban az általános szabadságért,
ugyanolyan könnyen adta is meg magát a természet előtt. A nagy individuum törpe átlaggá
zsugorodott. A tudomány rátelepedett a képzeletre, az ember elfelejtett repülni. A naturalista
dokumentumok nemigen biztatták. Vigasztalan képet adtak önmagáról, de elégedetlent is.
Az akarat most már a tudomány szorításából igyekezett kitörni. Újra feléledtek a vele kap-

csolatos illúziók. Ha a „természeti” ember nem képes semmi jóra, szépre, akkor csak az érvelő akarat lehet az az erő, amely mégis teremthet valamit.

Íme, egy fél század történetében sűrítve jelentkezik az emberiség önszemléletének létformálta két véglete: a gögös magabiztonság és a rettegő kiszolgáltatottság érzése. A polgár elbizott diadalaiban az emberi akarat végtelen kiterjedése és mindenhatósága és a zavarban, ami a felborított renddel járt, a visszhangzó bizonytalanság, az ember-parány remegése, aki elvesztette uralmát a dolgok fölött. De nemcsak gyengeség, félelem, egy meghökkennt bátorság lehangoltsága ez. Az alázat meg a panasz ismerte az elégedetlenség erejét is, a keresés dinamikáját, az akarat hiányának nem stagnáló, hanem önmagát célzó mozgását. Hogy melyik állapot a kedvezőbb vagy az értékesebb, a polgári irodalomtörténet nem szokta kutatni, legfeljebb egy konkrét és a mi fogalmunkhoz mérve szűkebb értelemben, a forradalmi cselekvés szempontjából. Az egyértelmű felelet tetszik itt elvitathatatlan szilárdságúnak, pedig egyáltalán nem problémátlan és hozzáférhetetlen a kételkedés számára.

Minden határozottság, akár eszmei, akár cselekvésbeli kiállás, bizonyos kockázattal jár. Már a megfogalmazás is lemond a megfogalmazhatatlan nüanszairól, de a cselekvés másíthatatlan, téren és időn nyomot hagyó valósága, az, hogy „történet” lesz, amit lehetetlen meg nem történné tenni, nagy elszárást kíván és nagy felelősségtudatot. És ez a felelősség riadóztatja éber óvatosságra az ösztön homályos sejtéseit az értelem világos szándékai mellé. Az egyszerű és gyors megoldás lehet zseniálisan jó, de akaratlanul gyánús is, hogy vajon mindent tekintetbe vett-e, nem hamarkodta-e el, nem lehetett volna-e jobban és, mindenekelőtt, nem követett-e el valami jóvátehető és végzetes hibát? A tragikus végű forradalmak után ez volt egyik legnagyobb gondja, legizgalmasabb kérdése a cselekvő értelemnek. Az ön-elégült és bizakodó akarat tehát könnyen a problémátlanság, felületesség vagy lelkiismeretlenség útvesztőjébe tévedhetett. És az aggálytalan tettnek mindig is van valami aggasztó körtünete, ha más nem, a könnyelműség vagy egyfajta primitív tudatlanság, amelyben a rossz kimenetel előérzete szorong. Az 1850-es évek skrupulusos töprengései még nem igazolják a XIX. sz.-i „akarrattal” szemben érzett fenntartásainkat, de annál inkább az a tett-kultusz, amely a nietschei fantázia zűrzavarából bontakozik ki. Az ember jelentéktelenségének túlon túl megnövelésében viszont katasztrófális a tétlenség, a sok szükségtelen félelem és bánat, semmiségünk és elmúlásunk céltalan siratása. Ezt következetesen csak akkor valósíthatni meg ugyan, ha az alkotásról is lemondanak, mégis olyan mélyre húz, hogy fulladozva kell felmerülni onnét. Legtöbbször ezután, egy mohó, hedonikus élvágy rózsaszín kódéba zárva, de rátalálnak az élet szépségeire, az emberi teremtő erő „csodáira”. A gondolat elemzően kíséri ezeket a szélsőségeket, a konzekvenciák az ösztönös reakciók egyoldalúságai ellen szólnak, a kiegyenlítődés már nem kerülhető el. A magatartás ésszerű formáját, amit Kemény az egyensúlyban keresett, itt, most a teljességben vélük megtalálni. Az akarat új szerepe, hogy mélyen befelé néz, de a világra nyitott szemmel. Egy belülről jövő inspirációt egyeztet a külső szorításhoz, amely soha nem egy ezzel a személyes, szinte intím vággyal. A kapitalista társadalom részben magyarázza és igazolja ezt a bezártságot és megkötöttséget. De csak részben, mert az alapmagatartás nemcsak társadalmi, hanem általános, s mert nagy hatással van rá a korabeli természettudomány, azt is lehetne mondani: filozófiai. Nem harc a természeti és társadalmi világ ellen, hanem hősiesség védekezés. Az ember és a világ kettészakadásának tragikus élménye. Mint látjuk, a századvég világnézeti szintézise nem annyira eszmei természetű, inkább magatartás-formák problematikus egyeztetése.

A polgári gondolat útján

Az előző fejezetben azt kellett kiemelnünk, hogy a magatartás kialakulása, tehát a demokratizmus sorsa a társadalmi eseményeknek és a gazdasági viszonyoknak a következménye. Vagyis nem egyéb, mint az ember történelmi tapasztalata. A szükségszerűség viszony-

lataiban azonban az ember nem passzív tényező, a magatartás keresése éppen a védekezést, a mind kevesebb ütközőfelületet hagyó elhelyezkedést célozza. Tehát a viszonylagos harmóniát a körülményekkel. A század eszméinek fejlődése nem éri el soha ezt a harmóniát. Az 50-es években találkoztunk már az „eszményi” óhajával, de nagyon is az eszméhez kötöttek, mint elméleti problémával, amely nem tudott reális konklúziókkal szolgálni a valóság számára, az élet számára. Az ideológiák nem ismerik azt az összetettséget, amit a századvég embere önmagában megvalósított. De, mert van már ilyen társadalmi magatartás, a teljesség-vágy teóriái sem késhetnek soká. A kor művészi és morális ízlése tulajdonképpen a polgári gondolat útját járta.

Ez a sokféle ellentmondás csak első pillanatra látszik túlbonyolítottnak. Kénytelen vagyok azonban igazodni a történelmi folyamat feltételezett és rekonstruált belső, eszmei és gyakorlati kérdéseire, hogy az ítélet ne legyen nagyon sommás vagy vulgáris, annál is inkább, mert mindkét probléma, a távlat általánosító szempontjain át nézve, sok gondot és nem kevésbé sok tévedést okoz. Élet és magatartás elkülönülése még megérthető a magatartás javára is, sőt, természetes ez az osztályviszonyok között. Bár, ha Keményék élethez való alkalmazkodására gondolunk, akkor éppen egy ilyen, nem kívánatos társadalmi étlettől független, az ellen védekező magatartás kialakítására kapunk ellenpéldát. De az ember elhelyezkedése az életben és a világnézete közötti szakadás csak azzal magyarázható, hogy nagyfokú közönnyel vagy valami külső kényszerrel állunk szemben. S mert társadalmi jelenségről van szó, az okok is társadalmiak, az emberen kívülre szélesülnek és az idő mélységeibe nyúlnak. Más korokban inkább az a gyakoribb, hogy az eszmét nem tudja követni a tett, a 48-as forradalmak után a szellemi és gyakorlati cselekvés, a magatartás megfelelőbb válaszokat talál a kor kérdéseire, mint a csak korlátokat és zsákutcákat, meghatározott, „örökölt” eszmei rendszert, gondolatokat és fogalmakat tudó világnézet. Az önkényuralom éveinek „eszményítő”, inkább lelki, mint eszmei kitartása többet jelentett minden gyakorlatiasságnál, — és mivel mégis a reális cselekvés lehetőségeit keresték, egy olyan magatartásformát alakítottak ki, amely társadalmi változások eszköze lehet. A kiegyezés körül már teljes a dezillúzió, kiábrándulás a habozó, tehetetlen eszmékből, kiábrándulás minden eszméből, amelyek a legjobb esetben is csak a tépelődés és aggályoskodás állapotához vezetnek. Az ezt követő szkepszis az eszmék irányába volt erősebb, az élet vonzása nagyobb annál, semhogy arra is kiterjedjen, bár szemben állt az életnek olyan értelmezésével is, amely valamelyik korabeli illúzióból, eszméből indult ki. Ez a 70-es évek pesszimizmusa, amely érveit azonban mégiscsak a polgári bölcsellettől, tudománytól nyerte. A „gyakorlatias”, kiábrándult magatartás tehát, bármennyire eszme ellenes, nem a valósághoz igazodott, hanem a polgári gondolat koncepcióját teljesíti ki. Ugyanakkor mégsem „irreális”, mert passzivitásában is a valódi korszerűséget érezni az étellel szemben, a kor véletlen vagy ferde valóságával szemben.

A „történelmi idők” tragikus zárószakasza, az önkényuralom évtizedei a történelmi gondolkozás forradalmát hozták meg. A múlt egyre inkább tanulság lesz és nem példa. Növekszik az angol és a francia történelmi esszé népszerűsége. Macaulay és Carlyle, Planché és Taine művei és módszere rendkívül rövid időn belül elterjednek nálunk is. Macaulay, az események és sorsok sokrétű és józan felkutatásával az okosságban és körületekintésben való bizalom reményét adta a tanácsalanoznak, Carlyle és Planché a munkás jelent ajánlották a múlt nagyszerű vagy kiábrándító emlék-kísértetei ellen. Dolgozni és nem álmodni! — ez a liberális történetírók jelszava. De milyen fantasztikus volt még a józanságuk is. Nem véletlen, hogy nagy hatással lehettek majd a századvég misztikus bölcselőire, különösen Carlyle, és hogy Schopenhauer kezdődő népszerűségének korában alkottak. A romantikából való kijózanodás romantikusai a megfigyelés és megismerés szívós-szenvedélyes vágyában is a „hallhatatlan meghallására” és a „láthatatlan meglátására” törekedtek. A világfájdalom s a lelki zaklatottság betegségével szemben valami megfoghatatlan lelki nyugalom, béke egészsége után áhítoztak, természetesen a nagy egyéniségek csodákra képes közreműködésével. Még a forradalmak utáni „józan keserű-

ség” vizsgalódhatott Carlyle rezignált okoskodásában, amely szerint csak a maguk megváltása lehet cél, nem a világé, de már a századvégnek, egy tudományos korszakra reagáló pesszimizmusnak szólnak az alábbi gondolatok: a szenvedés — a nemesség mértéke; az igazi humor a szívből származik és a szeretet a belső lényege; vagy: nem tudok fenségesebb dolgot a világon, mint egy paraszt szentet...

Az angol tudományos analízis konklúziója az, hogy az embernek hinnie kell a maga erejében, csak rajta múlik, hogy elkerülje a katasztrófákat. A romantika misztifikációja ez az emberi akaratról és az emberi erényekről. A francia gondolkodás a történelmi és szellemi misztériumokban ismeri meg az esetlen emberit, a hibásat, a tökéletlent, a természeti törvényektől és szükségszerűségektől függőt. Az esztétika is eszerint válik kétfelé. Az egyik eszménye a romantikus és újhegeliánus hagyományokat magába foglaló, klasszicista tökéletességre törekvő, úgynevezett „angol realizmus”, a másiké a miliőirodalom, amelynek elméletét Taine alakította ki. Taine pozitívizmusa azonban már modernebb az angoloknál, még akkor is, ha a néhány évtized múlva bekövetkező érzelmes és misztikus visszahatás újra divatba hozza Thackeray-t és Dickenst.

A francia gondolkodás eretnek szellemének XIX. sz.-i megújítója, Renan elég hamar ismertté vált nálunk is. Elsősorban a teológusok, mégpedig a bátrabb és mozgékonyabb protestáns teológusok érdeklődnek iránta és vitatkoznak művével, a *Jézus életével*, amely címét tekintve vallásos műnek tetszhetett. Csak bele kellett pillantani a könyvbe, hogy észrevegyék: Renannak nincs igazi hite. „Jézusa olyan, mintha Napóleont hálóingben festenek.” A mi liberális közvéleményünk az isteni eszme tagadását is összhangban látta az általános kiábrándulással, amelyet az eszmék megvalósíthatatlansága okozott. A materializmust is az istenség elrendeléséből fogadták be, Feuerbachra hivatkozva, aki szerint olyan tökéletesek vagyunk Istentől, hogy magunk teremtjük Istentől való képzetünket. A valóságellenes magatartás tehát a polgári gondolat szükségszerű torzulásaiban kapaszkodhatott meg. Korszerű volt a tudományos világképen alapuló ember- és társadalomlátás, egy új realitás igénye, de ez csak a polgári gondolat viszonylagos korszerűségéhez kapcsolta, nem az igazi koreszméhez, amely a szocializmus tudományos elmélete volt. Nem csoda, ha Darwin riadalmat keltett a „fajok harcával” és általában lehangelőnek látták a tudomány felfedezéseit. Különösen a természeti törvények uralmát az ember szándékai fölött, a kor társadalmi tehetetlenség-érzésével értelmezték a természet-tudomány determinizmus fogalmát. Hiszen az akarat a cselekvő és egyéniségre törekvő század tudatában az életet jelentette. Most már három meghatározását ismerjük: az akarat, mint jellem problémája, mint természeti, biológiai következmény, és mint társadalmi erőlkiszolgálója. A három egyre jobban egyé kezd válni, közös vonása így is, hogy az embertől független, szinte misztikussá mélyülő, befolyásolhatatlan oka van.

Ezt a leverő és kilátástalan determinizmust sajátos módon igyekezett megkerülni a kor dilettáns, költői fantáziájú filozófusa, Schopenhauer. Ha az ember nem is felelhet tetteiért, sőt nincs is birtokában a cselekvő akaratnak és saját jövője tőle függetlenül alakul, mégsem „akaratlan” lény, sőt, az objektív akaratnak, az egyedül létező, fontos életre-való-akaratnak a központja. A világ csak az ő analógiájára és az ő révén lesz teli akarral és képzelettel, vagyis — étellel. „Először én vagyok, csak aztán a világ. Ezt jól szemünk előtt kellene tartanunk — antidotonként a halálnak a megsemmisüléssel való felcserélése ellen.” A kanti ismeretelmélet tehát csak a halál tudományos lidércével szemben kell neki, lélektani bizonyosságul az ember határtalan teremtő erejéről és örök életéről szóló álmiaihoz. Reviczky és Vajda pesszimizmusa nem tud megállapodni Schopenhauer-nál. Számukra csak a minden mindenben visszatükröződik és minden mindenben visszhangzik panteisztikus költői élményét jelentette ez a filozófia. Az élet és a halál azonosításába nem tudtak belenyugodni, az ő korukban ez már egyfajta cinizmust feltételezett. És elfogadhatta-e az individuális Vajda ama felfogást, amely szerint az egyéniség nem egyéb korlátoltságánál? Schopenhauer sajátos vigasza nagyon kiábrándítóan hangzott. A passzív élettől a halálsóvárgásáig, amikor folytatódik születése előtti igazi létünk

és akaratunk fölszabadul képzeink alól, a schopenhaueri gondolatrendszer legfeljebb arra volt alkalmas, hogy meggondolkoztasson és megtisztítson, hogy segítsen megszabadulni az élet önzésétől és igazságtalanságaitól, csakhogy az élet árán, az ember önbecsülése árán, az életcélok hiábavalóságát adva cserébe. Ez a költői ábrándozás csak a maga világával számol. Nem törekszik a dolgok és összefüggések lehetséges magyarázatára, nem álmodja meg az ember győzelmét. Az élet — álom, vízió, de nem abban az értelemben, hogy a szűkös valósággal igyekezne szembe szállni. Tulajdonképpen nem is álmodik igazán, mert éppen elzárkózik álmaitól, lenézi azt, amit álmainak, „képzeinek” nevez, a világot. A gyötrő, nagy kérdésekre az emberi bölcsesség teljességét, végleges válaszokat ígérő filozófus nem ismerte az ember természetét, annak ellenére, hogy számtalan aforizmat tudott róla elmondani. Híres elmélete az életre való akaratról annyira objektív, hogy bármilyen erős tagadással sem lehet megsemmisíteni. A század Schopenhauer utolsó olvasó, passzív pesszimistái lázas munkára, alkotásra vágyakoztak.

Amíg Schopenhauerben a polgári tehetetlenség, a magyar társadalmi akarat zsákutcája talált átmenetileg igazolást, Nietzsche-t a cselekvés-vágy hulláma hozta divatba. Ismerték nevét már a 70-es években is, de olvasottabb csak a halála után lett, a XX. sz. első évtizedében. Az érzelmes és megértő századvég nem tudott mit kezdeni gögös arisztokratizmusával. Ady és Babits nemzedékének is csak múló izgalmat jelentett, a közönnnyel szembeni harag és keserűség ömlött ki belőlük Nietzsche apropójából. Ennek a modern Zarathustrának a gyűlöletében és erkultuszában a XIX. sz. minden zavara, lemondása és elszántsága, fejvesztett kapkodása és szárnalmas félelme ott kavargó. A fajok kiválásának romantikus átértelmezése, amely a szubjektív akaratból teszi függővé, hogy az erősek, az életrevalóak leszünk-e mi vagy a gyengék, a demokrácia polgári formáinak elégtelensége, amit különös „radikalizmussal” cserél fel az übermensch individualis szabadságával. Egy elboruló agy égető, fájdalmas, néha látványosan sziporkázó szikrái ezek. Olyan tüzet gyújtott, amely önmagát is felperzselő, váratlan és tragikus alkonyi tűzvészé vált.

Pedig az erő és a tett szelleme a kor akaratában is benne volt. A természettel és a társadalom titokzatos erőivel szemben támadt újra, a kiszolgáltatottság elleni tiltakozásként született, kétségbeesett, de bizó óhaj reméltek vele elérni, a változást, a jövőt, ha egyáltalán létezik. A ha azonban csak a polgári perspektívából látszott, a munka edzette reális, birtokolt erő, a munkásmozgalom ereje biztos célra tört. A szociáldemokrácia hatalmas kalapácsos embere a szimbólumok világának fantomalakjai közé emelkedik az emberiséget jelképező ellenfélként. Az emberi erőről azonban bizonyosodott, hogy csak akkor ér valamit, ha tömeggé reprodukálja önmagát, a fizikai és szellemi egészség illuzórikus programjai is így alakulnak társadalmi utópiákká.

A gondolat útja a meghatározottság és a teremtő akarat, a kollektivitás élménye és az individuum, tudomány és hit, természet és ember, az emberiség és a nemzet tájain kanyarog. A valóság merő megalkuvás, a gondolat csupa teljesség-vágy, amely programjaiban rejtje a különböző és mégis egy magatartás-variánsok értelmét: opozíciót és várakozást, többnyire a lemondás és pesszimizmus álarcában. A „teljesség” igénye tulajdonképpen valami kiegyenlítődséféle volt, ha megközelítette is olykor a valódi szintézist. Fokozatai és értékrendje mégis csak azon mérhető, hogy ez a megközelítés mennyire sikerült.

A filozófia a materializmus és idealizmus ellentéteinek a kiküszöbölésére mindig produkált összbékítő rendszereket is. Ezek a spekulatív elméletek jórészt hatástalanok maradtak, az egyértelműség a társadalmi mozgás alapvető irányának jellemzője, lehetséges kísérője és kifejezője. A századvég mozdulatlanágát, melyet a félelem és idegesség, az osztályok öntudatlan és perspektívájának kialakulatlanúsága okozott, a többoldalú próbálkozás, a sokféle lehetőség feltételezése igyekezett kikezdeni. Mindenekelőtt a romantikus dezillúziót és a tudomány nihil kellett romjaikból feltámoogatni, legalább valamelyest visszaadni önbizalmukat. A két „bevégzett” irány újra megkísérelhetette az összegezést, most már közösen és óvatosan. A polgári gondolat illúziós önmentése volt ez a kiegyenlítődség, a társadalmi cselekvés szándé-

kának menedéke, nem pedig — mint az önkényuralom idején, egyeseknél — egy opportunistá magatartás eklektikus ideológiája.

A legnépszerűbb megoldásra a kissé talán vulgáris Herbert Spencer utalt, aki a tudományt és a vallást próbálta egyeztetni. Naiv okfejtése úgy jött az agnosztikus értelemnek, mint szalmaszál a vízbe fúlónak. Nem a probléma lezárása volt ez, nem meggyőződés, hanem csak hit a kibontakozásban, abban, hogy a dilemmát nem kell okvetlenül vagy-vaggyal eldönteni. Furcsa sikere annak is tulajdonítható, hogy a szellem már megtanult kételkedni, inkább eltúrta a logikátlan teóriákat, mint a makulátlan logikával felépített, de ellenőrizhetetlen és kockázatos végletek teóriáját. A megismerés két területe Spencernél, a tapasztalatinak és a tapasztalaton túlinak az elválasztása, éppen megfelelt a gondolkozás akkori állapotának és képességének. A rosszul értett és félresiklott materializmussal szemben, íme, kárpótlást kapott az ember „isteni” lényege is, az anyagon győzedelmeskedő szelleme. A spenceri filozófia azonban a tapasztalaton túli világot csak a tapasztalati „tartalékának”, felfedező területének, még berajzolando fehér foltnak látja. Tehát ideiglenesen létezőnek, amely előbb-utóbb érzékeinknek és tudatunknak is felfoghatóvá válik. A századvégembere viszont nem akar lemondani a misztikáról, a sejtelem és látomás borzongásairól, amellyel a maga titokzatoságának, felfoghatatlanságának és „valóságfölöttiségének” hódol. A tudomány is biztatja erre, amely az ösztön misztikus rejtelveivel ajándékozta meg. De legelhatározóbban a társadalmi értelmetlenségek, „titkok”, sorsszerű szándékok és események játszottak szerepet ebben. A megérzésre szorítkozik minden tudás, az „intuíció” talán teljesebb képet ad a dolgokról, mint az annyiszor csalatkozó érzékeink, vagy a dolgoknak érzékeinket is megcsaló ellepleződése, számunkra törvényszerűtlenül, szeszélyesen változó, alakuló formája, a tárgyias világ különös-kusza bújócskázása, színjátéka — káosza.

A szót, a fogalmat, szinte csak a századvégi intellektuel értelmi igényeinek a kielégítésére, Henry Bergson alkotta meg. A századvég művelt értelmisége, sőt a XX. sz. eleji is, csaknem valamennyi bergsonista. Pedig a bergsoni filozófiából nem ismernek mindent, éppen ezért követni sem tudják a divatos francia teoretikust. Nem mond semmivel sem többet, mint ami a kor gondolatárában vagy érzéseiben már megtalálható, csupán ügyes, eleven összefoglalását kísérel meg annak, amit a századvégi intellektus meghatározhatatlannak tartott. Bergson a „megnevezhetetlent” nevezte meg a gondolkodás rendszerének fejlődésében, a kifejezhetetlen filozófiáját alkotta meg. Ezért lehetséges az, hogy tézisei, nem tézisekként ugyan, hanem mint a kor tudatának jelentős tényezői, a korszerű művészetben és irodalomban is szerepelnek, anélkül, hogy a kapcsolatot bizonyítottanak vehetnénk a bergsonizmussal. Sőt, az irány megszületése előtt már jellemzője volt a századvégi irodalomnak ez a fajta valóságélmény.

Az irodalmat, egyelőre, az ösztönfoglalomból származó intuíció (megérzés) elvének ismeretelméleti szerepe érdekli. Ezzel akarja felfogni a meglepetésként ható változásokat, a mozgást, a folyamatot, amelynek csak statikus „idejét” ismerheti, a megszakított s ezzel megsemmisített folyamat álló pillanatait. Misztifikálja a változást, amelynek társadalmi vonatkozásban és az ember szempontjából nem volna egyébként ígérete, tehát nem volna a művészet szerint értelme sem. A bergsonizmus szabadságfogalma, a szabad tett és a spontán mozgás aktivista hitvallása itt aligha található meg. A századforduló a cselekvést még nagyon is a viszonyokhoz méri, nemcsak kényszerből, hanem közös érdekből is. Az összetartozás természeti és társadalmi élménye majdhogynem prakticista módon van jelen, és az individuális önállóság, az „élvező”, játékos, művészkedő egyéniség tartózkodóan vonul el álmaiba. Az egyéni szabadságnak ez az izgalma majd csak az egzisztencialista filozófiában és irodalomban jelenik meg újra.

Bergson ezért válhatott divatossá, mert megérezte az „életlendület” egyetemes vágyát, a lélektani forradalmat, amely a cselekvésben, mozgásban, az alkotó erőben hisz újra, sőt, csak egyedül abban. A mozgás, maga az élet, a „teremtő idő”, amely a *mért idő* és a *valóságos*

idő között van. Lelki idő ez, a *tartam*, amit nem lehet kifejezni, csak átélni. Persze, az irodalomban mindebből csak az idő problémája maradt meg. Nem a filozófiai idő, hanem a „közön-séges”, köznapian elvont időfogalom, a múlt, jelen és jövő, a perc és a század összefüggésének élménye. A nagy társadalmi változások, osztályok hanyatlása és születése, múltja és jelene, örökké ideiglenes helyzete a filozófia nélkül is az időre irányította a figyelmet. Mikszáth fél-múltja és a múltat élő jelene nem a történelem kavargása-e az időben? Úgy az, mint ahogy Ambrus vagy Krudy álmai és meséi is az idő végtelenjébe nyitnak ablakot. Ez a fajta „idő-fölöttiség” tulajdonképpen társadalmi időszerűtlenségek és időszerűségek egymásbafonódásából származik, annak a megfelelője, azt tükrözi, az „elemzés” önn nyugtató módszereinek a formájához folyamodva. Olyan elemzés ez, amelynek nincs konklúziója, illetve konklúziója maga a jelenség.

A századvég tehát nem hitt a gazdasági felszabadulás világot formáló csodájában. A polgári társadalmat, egyenlőséget és szabadságot a legvégső lehetőségnek tartotta. A marxizmusra valami ijedt idegenkedéssel tekintettek, mint a saját végrendeletükre. De, egy, a megnevezhető világos sejtélemmel is. Igyekeztek más kiutat keresni. Újragondoltak mindent, „tudományos alapon”, hogy azután mégiscsak eljussanak, jó kerülővel és zavart védekezéssel a társadalmi cselekvés szükségességének gondolatához. A magatartás tehát a polgári gondolat „oldalazó” mozgásához igazodott, de benne volt a kor követelése is, a változásnak, a másnak az igénye.

A megértés esztétikája

Miképpen a gondolkodás tartalmának és módjának, egyéniség és világ viszonyának századvégisége Reviczkyvel kezdődik, ugyanúgy tőle indul ki az új esztétikai ízlés, program, amely a megértésre tanít. A világ megértésére, az emberi sorsok megértésére. A forradalom utáni tragikus életérzésnek lélektani hajlandósága, hogy sorsélménnyé szélesüljön, hogy képesnek tartsa magát az egész világ bajainak befogadására, hogy a részvét, amit önmagában fel tud kelteni, megbocsájtássá váljon. A dezillúzió józansága így vezet el egy extatikus érzelmi kollektívizmus századvégiségéhez, Carlyle Ruskinhoz, Kemény és Madách Reviczkyhez és Péterfyhez, a magyar századvéghez. Ahogyan a pesszimizmus „filozófiája” vagy művészi álláspontja egy feltételes helyzetből, egy valóság fölötti magatartásból született, a keresés és a bölcsekedés nyugtalan és merengő állapotában, úgy alakult ki a megértés és a részvét önszuggesztíójából az a szemlélet és hangnem, amit Reviczky a „humor elméletében” próbál meghatározni. A tragikum élményi uralma nemcsak a bűnhődést láttatja természetesnek, tehát magát a tragédiát, hanem az elbukott, megbűnhődött, szenvedő ember bűnbocsánatát is. A bukás után a felemelkedést. Ha nem a viszonyok engedelmevel, akkor a viszonyok ellen, esetleg lelki, vallásos erőfeszítésből. A megértés és megbocsájtás így telítődik valami vallásérkölcsi tartalommal. Irodalmunk ezért tudja egyszerre visszhangozni a kedélyes és szentimentális Dickenst és a misztikus, keresztényi testvériséget és könyörületet sóvárgó Dosztojevszkijt, az angol „nevetésben” és az orosz „szeretetben” rejlődő megváltás utópiáit.

A „megértéshez” azonban nemcsak érzelmi indokok vezetnek. Egyre nagyobb szerepe lesz annak a határtalan tudásszomjnak, amely a természettudomány fejlődését kíséri. A kor szelleme volt a mindent megismerés, utat készített tudatunk számára élő és élettelen dolgok felé. A megismerés tehát a megértéssel volt azonos, ami a módszeres és tudatos megismerés tulajdonképpeni célja is. A tárgyak és az élet tárgyasodott jelenségei csak bizonyos vonatkozásokban érdeklik a kor emberét, ezek pedig a maga viszonyainak és belső, élettani titkainak a vonatkozásai. A tapasztalati megismerésben inkább dominált a racionális elvontság és a fogalom emocionális módozata — a megértés. A XIX. sz.-i „tudományosságnak” éppen ezért van valami dilettáns jellege. A tudósok költöket megszágyenítő fantasztikus és költői

rendszereket alkotnak, még a legkomolyabb és egzaktabb Darwin sem kivétel, a költők pedig valamennyien bölcselők, sőt polihisztorok. Innen kezdve az irodalom már nemcsak terméke az emberiség szellemének, hanem a leghivatottabb kommentátora is. És ezek a kommentárok egyre izgalmasabbak lesznek az idők során, az érdeklődő intellektuel valóságos csemegéi. Az a mohóság, ahogyan a jelenségeket boncolgatják és magyarázzák, nem kerülheti el a szubjektívizmus gyanúját, már csak azért sem, mert majdnem annyi féle az eredmény, ahány elme az elemzést elvégezte. Érthető, ha a kifejezésbeli tárgyilagosság mintegy formai kritériuma lesz a művészi igényű gondolatnak is. A jelenségek „megértésének”, tehát a „tudományos” megismerés művészetének elmélete Taine pozitivistá esztétikája.

A taineizmus nagy sikerének a titka, hogy valóban a kor művészi törekvéseit és irányának meghatározottságait fogalmazta meg imponáló rendszerességgel. Nálunk a 80-as években volt különösen népszerű, de a korszerű tudománytól való fogantatása miatt irodalmunk már előbb követhette azt az ízlést, amit csak később tudott összekötni Taine nevével. Éppen, mint a Freud teóriáiban csak a háború után rendszereződő mélylélektaniség élménye, már jellemzője a századforduló irodalmának is. A művészet érzékenyebb és gyorsabb, és nem is mindig felületesebb, mint a tudomány. De nem szűnt meg Taine hatása a naturalizmussal sem, mint ahogy a naturalizmus se egészen, és mert a taineizmus nem egyszerűen csak a naturalizmus esztétikája. Miliő-elmélete máig is nehezen határolódik el a marxizmustól, a társadalmi determinizmus tudományos mankójára támaszkodó szellemtörténet pedig a szellem igazi történetétől. A miliő-elmélet azonban csak összefoglalása, egésszé költése az esztétikai alapnak, amely a dolgok *összefüggésének* megvilágosodó élménye. A taineizmus elsősorban az összefüggés esztétikája és nem a determinizmusé, a dialektikáé és nem a mechanizmusé. A determinizmus tudata az ő rendszerében nem zárja ki az erkölcsi felelősséget, hanem feltételezi, sőt, megköveteli azt. Esztétikájától joggal remélték a várt szintézist, hiszen Hegelt és a materializmust egyaránt felfedezhették benne. Nem véletlen mégis, hogy az elismerés főképpen a módszert illette. A XIX. sz. tudományos szenzációja a „tisza Ész kritikája” után az értelem funkcionális felhasználása, az Ész, a megismerés céljából a megismerés eszközzé válik. A tárgyak, jelenségek érzékelése és szerepe csupa esetleges eredményt ad, titkuk feltárulása a megközelítés *módszerétől* függ. És sorra születnek csalhatatlan receptek a megismerés legheylesebb módszerére vonatkozólag. Hegel a tudomány fejlődés-konceptiójához jutott csak el, az ember és az abszolút szellem szuverenitását megőrizendő, a materializmus módszerül az oksági elvet eleventette föl, ami Taine-nél az összefüggés, illetve hatás mechanikus törvénye lett. Amikor a jellemről mint társadalmi produktumról beszél, vagy a lelki világot átváltozott érzetnek tartja csak, ez a mechanizmus érvényesül nála. A fejlődés-gondolattal szemben azonban már több a fenntartása. A fejlődés inkább változás a taineizmusban, és nem a tökéletesedés felé tartó változás. Ez az, ami leginkább találkozott a determinizmushoz fűződő peszsimista magyarázatokkal, a „tudományos” pánikba esett századvégi irodalom „dekadenciájával”. Pedig Taine alapjában optimista. A művészet alapjainak keresésében a tudománnyal igyekszik rokonságba kerülni, távlatainak meghatározásakor azonban a morállal érez rokonságot. Esztétikájának nem konvencionális sallangja, hanem természete a morál, és komolyan lehet venni azt a prédikátori gondolatot, amely szerint minél deterministább valaki, annál szigorúbb erkölcsű.

Taine magyarországi sikerének is egyik oka, hogy magába olvasztva győzte le a romantikát. A romantika utáni kor eszmei tanácstalanságát és érzelmi kettősségét vallotta, nem zárva ki a mi viszonyaink között különösen népszerű hagyomány folytatását sem. Taine úgy semmisítette meg a romantika kategóriáit, hogy újrafogalmazta azokat, értékeit pedig e kategóriák szerint rendezte át. „Objektív” eredményei tehát nem az anyag tárgyilagos szemléletéből, elemzéséből születtek, hanem nagyon is előítéletesen, a maga szubjektív szempontjainak a mindenároni érvényesítése által. Igaz, hogy ezek a szempontok a valóság számos összefüggésére kiterjedtek, és ennyiben megközelítően tudományosak, objektívek is.

A romantikát a kor szóhasználatában idealizmusnak is nevezik, nem a világnézetre célozva elsősorban, hanem egy lelki attitűdre, arra az ideákkal és álmokkal, valóságról való képzelgésekkel és mesékkel telítettségre, ami a romantikát jellemzi. Az „eszmények” irodalma, morális megfogalmazásban a vigasztalás irodalma ez. És, bár az eszmények világa összetört a kiméletlen valóság zátonyain, a csalódott és „kijózanodott” ember sem akart lemondani az álmodozás vigaszáról, vagyis inkább vigasztalódást keresve kívánta újra az eszményt és hitet az eszményben. A dezilluzionista kor illúzió-szomja volt ez. Taine-nek ugyanúgy szükségére volt a „tárgy eszményítésére az eszme által”, akár a romantikának, kétféle látásmód feszült egymásnak és bennük csak az egyéni látás erős óhaja volt azonos. A romantika eszménye *ideákban* nyilvánul meg, a naturalizmusé a *törvényben*.

A „történelmi században” nem lehetett lemondani a történetiségről sem, csak hogy ez is „átment” a módszerbe. A történelem nem múlt vagy tanulság többé, hanem a szemlélet igazolása. Taine módszerének egyik erőssége a történeti szempont. Sajnos, csak a szempont maga, és nem a forma, ahogyan ez a műlitéletben megvalósult. A történetiség elválaszthatatlan a fejlődés-gondolattól, Taine azonban jobban szerette az állandóságot, mert alkalmasabb volt a huzamosabb és alapos vizsgálódásra. Nem mintha tagadta volna a változásokat, csak a folytonos mozgás jellegtelenné, elfolyó és mindent szétmosó alkalmiságától tartózkodott, az állandóság pillanatait tolta ki idő és térhatárig, a világ életet formáló tényezőinek leíró leltárához kellett ezek a statikus korszépek. Mikroszkóp elé merevített állapotban vonultatta fel a valóságot, anélkül, hogy a folytonos mozgás áramába tartozandóságát egy pillanatra is feledtetné. Néhány évtized múlva Bergson már a mozgás folyamatát próbálja mikroszkóp alá venni, teljesen reménytelenül. Csak a megérzés tudott számára ebből valamit megrögzíteni, a mozgás kizárólag intuíción sejtelseiben létezett. Milyen hiábavaló és tragikus erőfeszítés mindez a dialektikus materializmus korában. Taine „megállított ideje”, a pillanatba fogott miliő nem is volt olyan megbotránkozható eretnység vagy lélegzetelállító újdonság. Kritikánk a 60-as évek táján gyakran fordította és idézte Montegut drámai szemléit, aki a klímaelmélettel csinált divatot. De sokkal fontosabb a romantika néprajzi-faji hagyományára, még akkor is, ha a couleur locale mozdulatlansága szemlélet, a miliő állandósága pedig csak módszer.

A történetiséget tehát a taineizmus módszere csak hatásában ismeri, egy oksági kapcsolatra redukálja, jelenségek magyarázatára használja fel, de valóságos jelentőségét és természetét nem érti. Sokkal inkább élettani állomásnak, mozzanatnak szeretné látni, mint sokrétféle anyagi és szellemi korszerűségnek. Itt vagyunk tehát a híres műlitéletnél, amelynek az irodalomra jóval nagyobb a hatása, mint az irodalomelméletre. A századvég romantikus társadalmi regényét, a régi műfajokat, a nevelési, karrier- vagy szalonregény műfajait egyre jobban komponálja naturalisztikussá a miliő determinista felfogása. Taine maga egyengeti az átalakulást, amikor úgy fogalmazza meg az élet két főirányát, hogy az egyik a megismerés, ez a kor élményeiben a tudományos pesszimizmus folytonos és elkerülhetetlen forrása, tehetetlenség és szorongás bénító bekövetkezése és kívánása; a másik a cselekvés, a soha-meg-nem-adás, a harc minden lidérc és rémület ellen, a tespedés ellen, a haladás vágya, romantikája és hitvallása. És az ember kétféle fő tehetségűl is az ész és a szeretetet jelöli meg, a század kibékíthetetlen ellentéteit békíti össze, utat nyit a naturalizmusnak a morális megváltás felé.

A romantikus jellem sorsszerű fatalizmusa helyébe a jellem rejtelseinek tudományos megfejtését is várták a pozitivisták esztétikától. A taineizmus sorsa azon dőlt el, hogy választ tudott-e adni az ember természetének és tetteinek a kérdőjeleire. Mint minden elmélet, egy elvont minőségből indult ki, a feltételezett esztétikai típusból, ami különbözik a romantikus típustól, de attól is, ami a realista elméletekben szerepel. Ez a fogalom az összefüggés elvén alapszik és azt jelenti, hogy az egész benne van az egyesben, amint hogy az egyes is az egész része. Nincs szó még „sűrítésről” vagy minőségi gyarapodásról, az egész csak részese az egyénnek,

esetleg meg is határozza, de nem a konkretizálódott, megszemélyesült lényeg. A pozitívizmus jellemeitória sokban emlékeztet a klasszicizmuséra és a romantikáéra. Nincs ebben semmi meglepő, hiszen a klasszikus ember minden tulajdonsága egy fő jellemvonás körül csoportosul, a lényegre épül, a romantikus alak pedig éppen egy tulajdonság vagy szenvedély szélsőes eltúlzásával bontja meg a klasszikus harmóniát. A jellem tehát mindig determinált, szilárd alapon nyugszik, az alak szabadságáért művészi alaktalanságot kockáztat, azzal fizet, hogy szétfolyik, jellegtelené válik, hitelteleníti önmagát. Taine, a *tipus* „életrajzának” tanúsításaképp, de a természettudomány ösztönzésére is, egy uralkodó tehetség, jellemvonás köré mintázza meg alakjait, így disztintív fajok és népek között, melyek regények vagy tanulmányok főhősét adják. A típusalkotó erők sokaságából a legjelentősebbeket emeli ki. Ezek: a race, a faj, az a nemzeti közösség, amelyből az egyén származik; a közvetlen környezet; és az időpont. Együttes közreműködésük eredménye az uralkodó jellemvonás. Taine nagy gondot fordít a jellemvonások értékkülönbségére. Számára a természettudomány fedezte fel az egymás alá rendelés elvét, ezért ragaszkodik annyira a tudományos igazolás módszereihez is. Az értékek rendjét azonban nemcsak a *fő* tulajdonság szabja meg, hanem a *kiváló* is. A taineizmus erkölcsi érzékenysége helyettesíti a természetileg kiemelkedőt az erkölcsi kiválóval. Tétélesen, mint esztétikai követelmény, már így hangzik: a remekmű célja egy kiváló jellemvonást uralkodóvá tenni. Nem véletlen, hogy éppen az erkölcsi szempont közelíti ezen a ponton is a klasszicizmushoz. Taine erkölcsideálja szerint a legfontosabb jellemvonás az, ami a legállandóbb is. A változókon a legtünékenyebb is, ez a felszínen van, az állandó a legmélyebben helyezkedik el, a faj, a nemzet múltjába nyúlik. A mélységgel tulajdonképpen komolyságot, történelmi felelősséget, egészségesen konzerváló, megtartó helyzetű és szerepű tulajdonságot jelöl. Nem divat, hanem belső meghatározottság, az élet szükségszerűségei jellemnek egy-egy népet. Az állandó vonások ugyanakkor a legáltalánosabb vonások is, ezért csak forradalom semmisítheti meg őket. Íme, Taine konzervatívizmusa — a forradalom törvényét igazolja. Ezekkel a megrázkódtatásokkal együtt változnak az ember tulajdonságai is, mint ahogyan a környezet sem másképp, amelytől erednek ezek a tulajdonságok. A fejlődés gondolata nála már nem emlékszik dialektikus múltjára, a korabeli materializmus metafizikusságában osztozik.

A tainei módszeren kívül, hogy a szemléletet az összefüggések vizsgálatára, a társadalom és a természet kapcsolatainak a megfigyelésére kellett beállítani, aligha hathatott valami jobban a mi gondolkodásunkra és művészetünkre az uralkodó tehetség vagy jellemvonás elméleténél. Arany János, Gyulai klasszicista ideáljának immanens útja is beletorkolhatott a pozitívizmus telejesség-nosztalgijába, de sokkal közvetlenebb a kapcsolat a nemzeti önismeret forradalom utáni felvetésével. Kemény, Vajda és Arany László kimutatásai a nemzeti hibákról, bár uralkodó jellemvonásként tragédiákat idéző morális bűnöket jelölnek meg, nem titkolják azt sem, hogy a magyar faj (legalábbis a nemesség) természetében is rejlenek ezek a tulajdonságok, amelyeket csak szilárd erkölcsi akarattal lehet leküzdeni.

A miliőelmélet sokszor kifogásolt determinizmusa tulajdonképpen nagyon háttérbe szorul. A moralista Taine éppúgy uralja ezt a természettudományos konstrukciót, mint Zola frói humanizmusa a naturalista „kannibalizmus” művészi koncepcióját. Még aggasztóan mechanikus sommázásaiban is egy majdani intelem vagy biztatás készülődik. A faj és a környezet összefüggésében például már nem a meghatározottság hangsúlyozódik, hanem az alkalmazkodás, mégpedig nem a tudomány elvont, *ösztönös* értelmében. Az alkalmazkodást aktív folyamatnak tünteti föl, értelem és cselekvés tudatos céljának. A körülmények így új szokások rendjét idézik elő, illetve alkalmat adnak ezeknek a szokásoknak a kifejlődésére. A szokások összessége jelenné válik, a huzamos jelen pedig jövővé, azaz öröklődik majd. A környezet így hat vissza a fajra, ami tulajdonképpen mindvégig alakító szerepet játszik ebben a „kölcsonosságban”. Taine „miliő”-jét tehát romantikus szándékok feszítik, tudományra

hivatkozásában csak egy pesszimista kortudatot ellensúlyoz, nem lehangol és lemondásra biztat, mint Schopenhauer, hanem a cselekvésre, munkára, amely egyedül hordozza magában a változás ígérését. Az alkalmazkodásnak ez a tainei értelmezése távol áll mindenfajta társadalmi opportunizmus bátorításától — a kiegyezés hívei kapva-kaptak volna rajta nálunk is, de nem így volt —, a tehetetlenséget oldotta föl, a lebéklyózott erőket szabadította rá a látszatiadatokon növekedő természetre. Taine itt is a naturalizmuson túlra mutat, a századvég lelki föltápászkodásához nyújt elméleti-esztétikai fogódzót.

A taineizmus történetiségének igazolására a *miliő* harmadik komponensét, az *időpontot* szokták felhozni. Pedig ez nem a tág értelmezésű kort jelenti. Nem a társadalom anyagi és szellemi konstrukciójának bizonyos szakaszát, mindenben nyomot hagyó bélyegét, nem azt a bonyolult hatásszövevényt, amely alól nem tudja kivonni magát a társadalmi mozgás és az emberi életfunkció egyetlen megnyilvánulása sem. Igazán nem ismeri a pozitivizmus a történelmi fejlődést, mert a történelmi időt sem. A korszak összetett jelenkomplexuma ebben a rendszerben biológiai jelen csak. A darwini evolúció sémája. Az időpont tehát nem egyéb, mint a faj fejlődésének stádiuma. A szellemtörténet kedvelt tézise lesz majd a nemzeti szellem, kultúra fejlődésére átfordítva, de visszamehetett érte a romantikához is, amely a népek gyerekkorára ismert a forró égöv egzotikus színei alatt az európai „felnőttkor” és „öregkor” távlatából. Az időpont jelentősége csak a folytonos jelen realitásában van, és abban, hogy a történetiség szemléleti módszerének kialakulását ez az elégtelen időpontfelfogás is sürgeti, illetve időszerűsíti.

Amikor Taine saját módszere segítségével irodalomtörténetet ír vagy az irodalmi folyamatokat próbálja nyomon követni, már messze meghaladja esztétikáját. A jellemformáló tényezőknél — amit oly nagy gonddal dolgozott ki — is fontosabbnak tartja az *összpontosítást*, nem a leíró-festő ábrázolást, az utánzást, hanem az alak alkotó újjáteremtését. Mintha valóban a tipizálást kerülné, pedig csak a deromantizálódás klasszicista eszménye ez. Az összpontosítás azonban több, mint szándék kérdése. Nem sikerülhet mindig teljesen, különböző fokozatai vannak. A legsikerültebb egyes irodalmi korszakok közepén. A tökéletességnek ezek a véletlenei viszont nem folytathatók és nem ismételtetők meg, mert a természet sokféle formában önti alkotásait és a külső formának mindig követnie kell a belső lényeket. Mi más volna Taine elképzelése a periodikus összpontosításról, ha nem a század eszmei folyamatainak a tanulsága, amely a szellem fejlődését romantika és klasszicizmus kiegyenlítő váltakozásának látta. A hősnék, talán egy kicsit a romantika hiperbolikus hősnék is azért ad előnyt, a polgári irodalom virágzásának hőszemélyére emlékezve, amikor, szerinte, érdeklődést tudtak kelteni a hatalmas és szenvedő (drámai) alakok a jelen hanyatló irodalmának „realisztikus” bohócaival szemben, humoros és komikus, önző és közönséges figuráival szemben. A nagy művészetben a reális figurák mellékalakok vagy szárnalmasak, akik részvétet érdemelnek. Molière-t ilyen értelemben állítja szembe, mint realistát Shakespeare-rel és Balzac-kal. Ezek után már természetes nálunk is Molière népszerűtlensége, még azok között is, akik a taineizmust nem ismerhették, így például a 60-as évek ellenzéki kritikusanál, Zilahy Károlynál. De nem kevésbé természetes Taine „angolsága” is, hogy az angol társadalom eszménye mellett az angol irodalom is mintaképe lesz: A humoros, derű és részvét irodalma a „realisztikus” mellékalakok bőségével. És persze, a görögség, a világosság a tiszta vonalak, határozott formák művészeté. E kétféle ízlés közeledése, ugyanaz a vonzódás világossághoz és homályhoz, vonalhoz és színhez éppen a szép angol megújítóját, a művészetbölcsező Ruskint jutattja eszünkbe. A pozitivizmus a környezet tanulmányozását nem választja el a formáknak, a szépeknek a kultuszától. A naturalista Zola „következetlenségein” tehát oktalan lenne csodálkoznunk. Alig kell bizonygatni, hogy Taine antik eszménye és rokonszenve minden iránt, ami angol, nem volt idegen a magyar liberális ízlés számára. Már a századközép európaias műveltségű értelmiségi elitjének a „modernség” és korszerűség a kortárs angol életet és irodalmat jelentette és mellette az abszolút mintát, a tökéletességet pedig a klasszikus ókor. A századvég viszont a görögségben nem annyira

a teljeset látja — mint Taine —, hanem életérzések eredetét, magatartásformák bölcsőjét, a dionüoszsi vagy apollói életfilozófia, az érzékekben és a szépségben való feloldódás klasszikus ideálját. Az antik szellem a válságos utakat kerülgető polgári világ eszménye lett.

A századvég esztétikájától azt váránk, hogy a romantikus — klasszikus „körforgás”, tainei ritmusából kitörve, egy nagy erőfeszítéssel a bergsoni „korszerűség” mellé szökkenjen. Taine „állandósága”, statikus módszere után kidolgozza a „változékonyságnak”, a folyamatos mozgás esztétikumának az elméletét és módszerét. Itt derül ki azonban, hogy az esztétikai állandóság és teljesség polgári igénye a maradandó értékeket, a korok fölötti „örököt” egyáltalán nem, vagy csak hátrálva, visszafelé képes „megvalósítani”. Az értelem befelé hallgat, érzések és sejtések, álmok és víziók kavargására figyel. A hang és a szín beszél, egyre kevésbé a szó. Még a szépirodalom sem gondolatokat közöl, elsősorban nem is képeket tükröz, hanem a valóságnak színeit és hangjait igyekszik szavakkal reprodukálni. Nem irracionális és formalista dekadencia jele ez okvetlenül. Csak éppen a polgári gondolat művészi konzekvenciája. A világ megismerésének önáltató receptjeit a humanizmus már-már „vallásos” eszméje, célja teszi komollyá. Az ész csupán pszichológiai funkciót tölt be, igazolnia kell, hogy a világ lényege a szépség, a szeretet és a jóság. A művészet itt lesz igazán „egyenértékűvé” a tudománnyal, nem a naturalizmusban, megismerései jelentik az ember számára az abszolút igazat. Talán ez az oka, hogy az „utánzó művészetek”, a festészet, képzőművészetek most a legmozgékonyabbak. A gondolat reflexiói nem elégitik ki a kort, közvetlen, előítéletektől nem befolyásolt élményeket keres. Még a zene is a megfigyelés szolgálatába igyekszik állítani a dallamot, a zenei fantázia szimbólumokban fogalmazódik. Talán az sem véletlen, hogy az esztétika a „színek és hangok” elméletét fejleszti tovább. Ruskin a képzőművészetből indulva ki, Wagner a zenéből vallja, hogy az ember számára a világból a művészet a leglényegesebb. A mindenség lényegült szép teoretikusai ők. De egyáltalán nem voltak a pozitívizmus reakciói, ha akképpen is jöttek divatba. Elég az impresszionizmus és a szimbolizmus naturalizmussal való kapcsolatára gondolnunk, hogy elméleteinkben is lehetségesnek tartsuk az összefüggést. Vagy, közelebről: például már Taine is az utánzó művészetek közé sorolja a zenét, mintegy regisztrálva és előkészítve a programzenét.

Az irodalmi kritika a legnagyobb zavarban volt. A művészeti ág, amellyel foglalkozott, átlépte területi határait, szeszélyesen váltogatta tematikai anyagát, — egyszerűen fölborította a hagyományos irodalomfogalmat, amelyre a kritika szempontjai mind ez ideig épültek. Az látszott még a legésszerűbbnek, ha csak figyeli az irodalmat és esetleg óvatosan kommentálja. A „műélvező” kritika tehát nemcsak program, hanem kényszerűség is. A hagyományos kritériumokat megtagadó irodalom egyetlen ismérve már-már a „szépírás” volt. Az esszé módszereinek felhasználásával szinte „önellátó” lett, önértő és önmagyarázó. Minden író írt ragyogó esszéket is, és a kritikusok egy idő után, amikor úgy érezték, hogy az irodalom összefoglaló kísérletei kielégületlenül hagyták őket, regényírással próbálkoztak. Nem volt nehéz az átváltás, értekező témájuk is megfelelt a korabeli társadalmi regénynek, csak más hősökkel kellett helyettesíteni az írókat „szépírásaikban”. Mert a kritika már régen elérte vagy meghaladta a szépirodalom szintjét. Amiért Babitsék annyira tisztelték Walter Patert, egy ideig hódoltak a divatos Brandes-nak és vonzódtak a szellemes Lemaître-hez, az irodalom művészi rekonstrukciója, a korban általános követelmény. Az igazi mesterek ebben nem a századvégiek voltak, hanem Flaubert és Zola, nehezen utánozható műhely-írásaikkal.

A kritika nem tudott iskolát teremteni, az esztétikai izlés bő lehetőséget adott az egyénieskedésnek. Érdeklődést csak különösen érdekes egyéniségek és vélemények kelthettek. A szubjektívizmusnak voltak erényei is, ha nem távolodott el könnyelműen az irodalmi anyagtól. A megérzésekből született alkotásokat csak alkotói tehetséggel bíró kritikusok képesek megérteni és „lefordítani” a nagyközönség számára. Az impresszionista kritika legjobb művelőinél volt csak művészet és tudomány egyszersmind. Egy-egy szellemes megállapítás vagy kombináció újszerűen láttatott régebbi formai problémákat, irodalmi jelenségeket is. Irodalomról való

ismereteink ezekkel a nagyszerű, „tudománytalan” (legalábbis a hagyományos tudományos-ságtól elszakadt) megérzésekkel gyarapodtak legtöbbet. A modern esszé az impresszionista kritika nélkül, nagy írók ihletszerű megállapításai és vallomásai nélkül aligha jutott volna el XX. sz.-i csúcscsúrára. A századvég „megértésre” törekvő fiataljai Lemaitre csevegéseit olvasták szívesen, szemben az elvekhez, szabályokhoz ragaszkodó, „akadémista” Brunetiére-rel. Valójában nem Brunetiére volt az ellenfél, hanem akivel az akadémizmus védekezett, az eszményeket a maga korában szigorúan érvényesítő Saint-Beuve. Még az új század első évtizedeiben is, az „avantgard” idején, körülbelül a világháborúig háborogtak az indulatok ellene. Lemaitre neve szinte csak szimbólum, egy egész nemzedék tudta és vallotta, amit ő, de tragikus jelkép is, mert a mindent-megértés szándéka a semmit-nem-tudás szkepszisébe fulladt. Az összefüggés” számukra már nem volt megnyugtató, az önállóságot és egyéniséget féltették ettől. És, bár izgalmas, ahogyan jelenségek folytonosságát, tulajdonságok egymásba játszását érzékeltetik káprázatos könnyedséggel, mégis, valami nyomasztó elégtelenség uralkodik ezeken a megállapításokon. Például, az egyes korok irányainak megfelelő regényfajták kapcsolódása nem a folytonosság törvényszerűségeit, a változások kiszámíthatóságát fogja jelenteni nálunk, hanem a kategóriák bizonytalanságát, a dolgok körülhatárolásának a lehetetlenségét, egyfajta csalódottság érzést, amelynek forrása az a látszat, hogy semmi sem az, aminek hisszük. De van-e egyáltalán „magábanvaló” meghatározható? Érdemes-e nagy fáradtsággal az irodalmi jelenségek tulajdonságait összehordani, hogy ezzel elkülönítsük őket egymástól? Az impresszionista kritikában és esztétikában az a „tragikus” vonás, hogy szemléleti beskatulyázást, korlátozottságot és elítéleteket elvetettek a világ kendőzetlen megismerése kedvéért, még a megérzést is kibékíteni törekedtek az értelemmel, amely rendezni tudja benyomások és gondolatok együtthatását, hogy azután eljussanak a pozitívizmushoz, amely mégiscsak zavartan áll meg a dolgok természete előtt, a polgári ráció végső konzekvenciájához, amely szerint minden kiismerhetetlen és értelmetlen, minden erre való igyekezetünk hiábavaló és semmi sem fontos, mindegy, hogy milyen, létezésének valamennyi jelenség csak önmaga tudja okát, jelentőségét.

Ez a kételkedés tehát a polgári racionalizmusból fakadt, eredete nem a tagadás, hanem a közöny. Viszont a kételkedésnek van egy olyan válfaja is, amely elsősorban az „emberi világ”, a társadalom tagadásából származik. Az úgynevezett századvégi szkepszis tehát nem értelmezhető egyféleképpen. Az egyik oldalról tehetetlen toporgás, a másik oldalról protestálás, vád minden „végleges” és haszontalan, „komoly” és divatos igazság ellen. Ez a szkepszis már a polgári észre és logikájára is vonatkozott. A racionalizmus csődjéből tudott még következtetni valamilyen megoldásra, jövőre, de megrekedt a polgárin túli, „társadalomfölötti” magatartás intellektuális bezárkózottságában. A legrokonszenvesebb, mert legkiegyensúlyozottabb a századforduló gondolkodói és művészei előtt ez az intellektualizmus volt, a polgári kultúra legvégső, még erőteljes, fűrge szellemű, nemes értékekkel is bíró jelensége. Ezért idézte előszeretettel még a Nyugat nemzedéke is a concordi bölcselőt, az „amerikai Weimár” nagy öregjét, Ralph Waldo Emersont.

A XIX. sz. második felében Gyulai neve fémjelzi a magyar kritikát. Körülötte találjuk a konzervatív hagyományt. Szigorú és igényes esztétikai ízlésének vonzásába kerülnek a magyar liberális irodalom szeniorjai, de nemzedékének, a 48-as nemzedéknek több kiemelkedő alakja is. Mert hivatalossá desztillált egy korábban uralkodó és népszerű irányt, a népiességet, az újat akarók, a kísérletezők és kitörni készülő ellenzékének elsősorban ő volt a céltáblája. Gyulai nem csak iskolát teremtett, hanem gondoskodott is erről az iskoláról. Múlthoz és jövőhöz kapcsolta, történelmi jogokat keresett és talált igazolására. Azok a portrék, monográfiák, amelyeket, a reformkori irodalomból írt, bármennyire is aláhúzzák a hagyományoknál megrekedő kritikai nézeteit, nem jutnak absztrakt elméleti általánosításokra. Ezt majd Péterfy Jenő végzi el, Gyulai iskolájának tanítványa és később renegátja, aki egyszersmind az újat is megfogalmazza.

Péterfy egész egyénisége ellenkezik a merev dogmatizmussal, amelyre a kritikai iskola csábítaná. Szereti a zenét, először zenei kritikákat is ír. Műkritikái, színházi bírálatai, görög irodalmi, drámatörténeti tanulmányai tele vannak körültekintő elemzéseken alapuló mély reflexiókkal. Gyulai túlságosan „gyakorlati” módszerével szemben Péterfy inkább elmélkedő, az irodalompolitikai szempontú, dilettáns esztétikával szemben színvonalasan tudományos. Világirodalmi érdeklődése sem korlátozódott a liberális ízléssel válogatott nevekre, polgárabb és szociálisabb, tehát haladőbb tendenciájú ez a műveltség-eszmény. Úgy olvasott, ahogy Gyulai nem: minden érzékével, eszével, szívével. Érteni akart és megérteni. Elvek által csak feltételesen vezettette magát, s ha kitérni kényszerült, nem tétovázott elismerni az újat. Stílusa is, ez a gazdag, érzékletes, szinte modern esszéstílus a minden idegszálával figyelő, rejtett tartalmakat is felfogó műélvezőt mutatja.

Az erkölcsi renddel, a világgal és sorssal szembeszegülő hősokeket szerette. Irodalmi kedvencei között volt Faust és Hamlet, de Gottfried Keller Zöld Henrikje is. Az indulásnál természetesen ott találjuk a hegeli filozófiát, de Wagner zenéjét is. A logika mellett már legális helyet kap az intuíció, és az érzelem, a tudás és sejtelmek olvadnak össze benne. A színek, szagok, a látomások és hallucinációk költészete még csak véletlen nyomokat hagy a magyar irodalomban, de Péterfy kritikái már fölhasználják az impresszionista kifejezés minden erényét a tudományos igazság erősítésére.

A magyar regény fejlődésvonalaát Eötvös, Jókai és Kemény nevével jelzi. Szempontjai inkább lélektaniak, ezért Keményt érti meg legjobban. A pszichológiai igazságot az ember-ábrázolás hitelessége miatt követeli. A gyakorlatban ez nem csupán immanens alaki, műformai igény, hanem erkölcsi is, ugyanakkor a romantika általánosításaival szemben a pozitívizmus „összpontosításának” az igénye. Így jut el a pozitívista filozófia és esztétika vonalán Taine-hoz, a század nagy esztétikus újtíjához. Hume és Condillac empirista, tapasztalati módszerét kereste a Saint-Beuve-t csodáló és a felvilágosodás racionalizmusát világnézetének valló Péterfy. Felismeri Taine jelentőségét a „spiritualistákkal” szemben, de túlzásait is látja és kételkedik benne. A történelemre és társadalomra, vagy a logikára és kapcsolataira szigorúan alkalmazni a természettudományos analízist — képtelenségnek tartja. Nem is annyira Taine filozófiája, hanem elemző, lélektani módszere érdekli. Aránytalanul sokat foglalkozik a módszer kérdésével. Mesterének pszichológiai általánosításokra jutó, fajok, nemzetek lélektanát megteremtő módszerét méri össze csábító tekintélyekkel és hagyományokkal, Macaulay tényeket közlő festőiségével, Ranke és Carlyle moralizmusával.

Nemcsak a költött alakok lélektanát vizsgálja, hanem az íróét, és az írói alkotás lélektanát is. A társadalmi élményből, az ember és a téma problémáiból vezet le a művészi megformálás módját, innen tekintve át, találkozik annak nehézségeivel. És valóban elhagyja ezzel Taine sarkos, zárt rendszerét, szempontjai látszólag visszatérnek valami pontatlan, megfoghatatlan általánosságához, pedig Péterfy „ízlés-szabálya” a szépnek és a jónak, igaz csak tehetőséggel érzékelhető, de szigorúan felfogott határtalanságára és tágasságára utal. Az esszé nála irodalmi becsű művé emelkedik, csaknem egyenértékű magyarázója az ismertett műnek. Akik elolvasták egyszer Aranyt vagy Jókainak írói jellemzőiről, alkotásuk folyamatáról írt elemzését, azoknak ez örök élményük marad. Mi sem bizonyítja jobban a népiesség sokat hangzotott válságát, formai, kifejezésbeli problémáit, mint Arany vívódásai, amíg epozsi töredékeiből egységes, befejezett egész lett, a Buda halála. Jókai romantikus eszmevilágának, emberi, alkati és történelmi analíziséhez ma sem tehet sokat a tudomány. Észreveszi ennek a romantikának politikai jelentőségét és a népiességgel való kapcsolatát. Szigorúan és igazságosan ítél, amikor Jókaiiban a romantikus túlzásokat bírálja, és helyesen, amikor irodalomtörténeti fontosságát a népi-nemzeti sajtóságok felmutatásában jelöli meg.

Még Taine-től tanulja az angol irodalmat szeretni, de ez a rokonszenve nem akadályozza abban, hogy a francia irodalomban is ugyanazt a tendenciát lássa. A komolyodás, a lélektani elmélyülés tendenciáját, amit Péterfy is realizmusnak nevez. Magát a tendenciát kételkedéssel és

bizalmatlanul szemléli, félti irodalmunkat az alantas vágyak és torz jellemek kultuszától, a romantika jzléstelenebb újjászületésétől tart. Ezért keresi a szépen a morált, a művészetben a humort, ezért kedveli inkább az angol realizmust és tiltakozik Zola naturalizmusa ellen. A naturalizmus magyar követői sem várhatnak tőle elismerést. Nemcsak Bródy, de Petelei is csak ellenszenvét nyerheti meg. Ugyanakkor elnézőbb Baksayval vagy Herczeggel szemben, mert több morált, illetve kevesebb „rútát”, gyűlöletet lát bennük. Komoly tévedéseit csak igényessége és elméleti igaza menti. Nem idillekre sóvárog, hanem a benne egyre mélyülő és komoruló tragikus sorsérzés kifejezéseit keresi, amivel nem ellentétes az elesettségek, emberi tehetetlenség szomorkás humora. Ezért tudja becsülni Mikszáthot és a tragédiának csupán a nyomai miatt is túlbecsülni Csikyt.

Péterfy személyes világa a tragédiáé. Kicsit Nietzschehez hasonlít ebben, a „vidám tudomány” hedonikus prófétájához, de mégis inkább lemondó és szenvedő ellentéte. Az élet bajait óriásokká, szinte szimbólumokká növeli, látni csak a szüntelen tragédia-várás félelmén át képes. Az ember a nagy világegyetemmel áll szemben, a lelki ember, aki maga is egy-egy világ. Kozmikus harc ez, fenséges, de kilátástalan, akár a görög tragédiák olümposzi küzdelmei. Komjáthy lázas képzeletével egytestvér ez a mindenséggel perlekedő, sebzett intellektus. Péterfy tragikus érzése nem privát dolog, amellett, hogy társadalmilag nem indokolatlan, találkozik a gondolat és művészet korszerű reflexióival, amely a tudományos világkép „után” alakul ki. De nincs köze a természettudomány gyors sikerét követő gyors lehangolódáshoz, kétségbeeséshez. Az ő kora a bizakodás kora, az ember ki akar mászni a veremből, ahova a természettel való szembenézés ijedelmében esett, lehetőséget keres a cselekvésre és hinni akar abban, hogy érdemes is cselekednie. Péterfy a determinizmusból egészen másfajta következtést vont le, mint a belenyugvás vagy a kapkodás. Az ő tragédia-hőse, vagyis az ember, nem lázadó és oktalanul, hibája vagy szenvedélye miatt elbukó, hanem vádoló-védekező és bukásában is mártír-, áldozathős. Ha az ember bűnei társadalmi produktumok, ha maga az ember is csak a világegyetemtől függ, akaratát nem maga irányítja, akkor nem is felelős, vagy legalább nem egyedül ő a felelős tetteiért, erényeiért és hibáiért. Nincs tehát tragédia, illetve a valóságban minden emberi élet tragikus. Nincs katarzis, feloldódás, csak tragikus érzés van.

Péterfy úgy veszi ezt tudomásul, mint a világ természetét, ami nem ok arra, hogy pánikba essünk, és senkit sem jogosít fel arra — éppen azért, mert rajtunk kívül álló, nem befolyásolható —, hogy pánikot keltsen. Emersont például, akinek az intellektualizmusához pedig a legközelebb áll, azért utasítja el, mert túl pesszimistának, sőt cinikusnak érzi. De érdekli Ruskin és Tolsztoj társadalmi tanai iránt, a szépség és szeretet megváltó utópiáival ismerkedik bennük. Nem ismeri el a tudomány és a lélek vágyainak ellentétét. Az „örök” harmóniátlanság rendjét megérteni jelenti az intellektuális nyugalom harmóniáját. A dolgok kiegyenlítődnének, s ha nem, az emberi élnivágyás és értelem kiegyenlíti azokat. Taine-ben az értelem és a belátás összekapcsolódása fogja meg, a görögységben a tragikus készenlét mellett is állandó intellektuális fölény és a szenvedélytelen vagy inkább hisztériátlan tárgyilagosság, komolyság, az impassibilité, Ibsen tragédiáiban a „lélektani darwinizmus”, faji átöröklésnek és lelki ellenállásának tudatos szemlélése, tragikus érzése, — csupa-csupa olyan „dualizmusok”, amelyek nemcsak egymáshoz tartoznak, hanem egymás felé is töreksenek. Egyénisége a tragikus hangnem, műfaj és életérzés felé sodorja, az intellektualizmus pedig fölényében többnyire ironikus, a „megértés” összefoglaló távolságában azonban mégiscsak a századvégi intellektuális művészet esztétikusa.

A pozitívizmust tehát a mi esztétikánk „kihagyta” fejlődésének történetéből. Mint ahogy minden szellemi és irodalmi mozgalommal is gyanakvó oppozícióban ismerkedett, végre már nem a megkésetttség állapotában, hanem bukások és kétséges haladások tanulságainak a birtokában, úgy fogadta kritikával és kifogásokkal a miliő-elméletet. Természetesen volt ebben az óvatosságban az újtól való óvakodás is, és a bizalmatlanságban egy olyan társadalmi féltelműség, lefekettség, amely azt a térbeli távolságot, amely Budapest és az európai fővárosok

között volt, „időben” is érzékeltette. Mindenesetre, szellemi világunk „földrajzi” helyzete sokkal inkább vált javunkra, mint kárunkra. Egyetlen előnytől és érdemtől fosztattunk csak meg, és ez a kezdeményezés érdeme, ha nem nevezhető annak az a rugalmasság és józanság, ahogyan mi mindig hamarabb túlléptünk ezeken a kezdeményeken. A magyar irodalom az orosz és skandináv irodalommal egyidőben kezdte kiépíteni modern nemzeti szintézisét, erő, hagyomány és korszerűség harmóniáját keresve a nyugati szélsőséges kísérletekkel szemben, amiért Vogüé annyira irigyelte az oroszokat. A mi Adyunkkal bátran kezdhethetnénk az európai szimbolizmus új fejezetét. De elégedettek lehetünk a századvég „eredetiségével” is, nem a korlátoltság értelmében, ahogyan Péterfy használja e fogalmat, hanem a szellemi tartás, ízlésbeli arisztokratizmus értelmében, amivel el tudták kerülni a nem kis veszélyt jelentő epigonságot.

Péterfynél arra kellett figyelniünk, hogy egy új aktivitást, morális cselekvés-kultuszt bontakoztat ki, megcsömörlötten a tudományosságtól — de nem a tudománytól —, „módszer-telenül” és doktriner módon, a köznapi felfogásra és nem a tudományos logikára hivatkozva. A filozófiai mámor azonban nem kerülte el teljesen a magyar kritikát. Mint ahogyan voltak gyenge Nietzsche-utánzók és filozófiai újítók, a kritikában is jelentkeztek a „súlyosabb” esztétikai gondolatok közvetítői. Zavarosságában és meghökkentő fogalomkeverésében is figyelemre méltó közülük *Bodnár Zsigmond*. Hegeliánusnak mondhatnánk, ha csak eszmei fejlődés-konceptiója alapján ítélnénk meg. Idealista beállítottságát viszont jótékonyan befolyásolja és különös módon kíséri csak a természettudományos világkép emléke. Ő is, akárcsak műkedvelő-filozófus kortársa, Schmitt Jenő, túlságos önbizalmával, naiv dicsekvésével, elméleti „felfedezéseinek” hangsúlyozásával nagyon sokat vét a jó ízlés ellen és gondolataival szemben gyanakvást, bizalmatlanságot támaszt. Pedig ezek a problémák valóban korszerűek, egzakt igényük dacára a kor subjektív reflexióit fejezik ki. Morális, mint a kora általában. Természetesen, a morált fölébe helyezi a természettörvényeknek. A történelmet az erkölcs törvényei, nem pedig a természeti törvények irányítják. A szellem változásainak is erkölcsi oka és tartalma van. Az erkölcsi tudomány korát reáltudomány követte a század közepétől, ezt megszakította a reál-ideál, a nemzeti képmutatás iránya, a realizmust a századvégen ismét az idealizmus váltotta fel. A fejlődésre irányuló mozgás tehát hullámos vonalú, de megtartja a ritmikus „visszatérés” körforgásra emlékeztető periódusait. A jelenségek, amiket ezekhez az eszmei fejlődéskategóriákhoz kapcsol, mutatják azt a pozitivistá „árnyat”, amely spekulatív fejtegetéseit úgy-ahogy valószínűbbé teszik. Marxot és Engelst szinte a realizmus szelleme hozta például divatba, de időszerűtlenek is lesznek már az eljövendő idealizmus korában. Macaulay és Renan szintén korszerűtlenek, mert más korok emberei és taineizmus fejlődéseméletét Bodnár ilyen vulgárisan értelmezi. Annál is inkább furcsa ez, mert hiszen a kor összefoglaló feladatát ő sem tagadja. Mintha csak eldicsekedne ezekkel a nevekkel anélkül, hogy jelentőségüket, sőt talán műveiket is ismerné. Kortársainak legalább megvolt az a mentsége, hogy nem tudtak a marxizmusról, vagy nem tudtak róla mindent helyesen, de nem zárták el hatásának útját holmi elméleti konstrukciókkal.

Bodnár védelmére kel a tudománynak egy Brunetiére-hez címzett nyílt levélben, aki a francia akadémián a tudomány bukásáról beszélt. Ez „realista” felfogás, — állítja, és pesszimizmus, nihil jár a nyomában. Egy fajta tudományszemlélet bukott csak meg tehát, a tudomány maga nem, átváltozott, „ideálisabb”, optimistább lett. A realizmus, Bodnár fogalma szerint, a hanyatlás, a kétségbeesés, a kiúttalanság világnézete, és ebben osztozik kora csaknem valamennyi gondolkodójával. A realizmusban a tehetetlenség egyfelől a szeretetet fejleszti ki, másfelől a gyűlöletet. Inkább elkülönít, részekre tagol, mint összefoglal. Általában gyengeség, panasz, ezért igazat ad Nietzschének, amiért az a „realizmus” puhaságát elutasítja. Ennyi elég is Bodnár fogalom-használatának megvilágítására. Ha realizmuson naturalizmust ért, nem világos, hogy miért híve mégis a fejlődés faj-biológiai teóriáinak. Az a kombináció már inkább szóbajöhet, hogy Nietzsche a demokráciában a realizmust-naturalizmust is megtagadhatta. És — ha Bodnár nem is így gondolta — a morális érzékenység, a szeretet sem olyan távoli a natu-

ralizmustól, valamint a miszticizmus sem, amit ő a realizmussal kapcsol össze érdekesen, a determinizmusnak egy „nem gondolkodni” konzekvenciájával. Ugyancsak érdekes és ösztönösen igaz, ahogyan az idealizmust, tehát a realizmust tagadó századvégi szemléletet a racionalizmust, a polgári és idealista spekulációival hozza összefüggésbe. Egy-egy kort valamilyen uralkodó eszme, vagy — Bodnárt jól értelmezve — uralkodó szemlélet jellemez. A fajokat, ehhez hasonlóan — taine-i tétel —, egy uralkodó tehetség, amely a nép gondolkozásmódját, szemléletét is meghatározza. A „faj” vagy nemzet akkor virágzik, ha jellemének megfelel a kor uralkodó eszméje. Ilyen szempontból a legideálisabb az angol nemzet és kultúra (megint Taine!), mely a realista kor mintája volt, s mely túl is éli a realizmust éppen „idealizmusa” és humora, erkölcsi egészsége révén. Míg az írek vagy a franciák, olaszok általában a latin fajok, az „idealista” nemzetek belebetegsznek a realizmus eszméibe, dekadensekké válnak, pusztulnak. A jövő útja a nemzetitől és az egoizmustól, tehát a résztől az egyetemes egész felé fog vinni. Az oroszoké, a legközségibb népe lesz ez a jövő. Bodnár prófécijája nem alapult komoly tudományos érveken, a fejlődés nem ezt az ötletet vagy sejtést igazolta, hanem a századforduló várakozását, amely az ismert és fáradt világot és kultúrákon kívül keresett megoldást, abban reménykedett már csak, vagy attól félt. (Herceg Ferenc Nyugat—Kelet-komplexumában a turanizmus mellett ez a félelem élt tovább.) Bodnár az egyes nemzetek megmenekülésére a fajkeveredést ajánlja. Szerinte ez teszi „legideálisabbá” a nemzetet. A pozitívizmus biológikus fantáziáját alkalmazta az eszmétől határolt nemzeti jellem megváltoztatására. Az irodalomban nálunk Justhnál, ennél a misztikus-utópista naturalistánál tűnik fel ugyanez az ötlet. Hogy Bodnár nemcsak látszat-összefoglalásra, valamiféle eklektikára törekedett, azt éppen az bizonyítja, hogy meghaladni igyekezett, amit összefoglalt. Megértette, hogy az új nem ismételt, amikor magába olvaszt minden eddigit. Az „izmusokat” nem ízlésromlásnak látta, hanem az ébredő „idealizmus” vágyának.

A századvég legkorszerűbb esztétikája és kritikája ezekben a szubjektív véleményekben nyilvánult meg, de hatásuk alig mutatkozott. Péterfy imponáló műveltsége, stílusa mégis láthatatlan „iskolát” teremtett. Modern írók igényes epikus kísérletei, irodalmi jegyzetei emlékeztetnek az ő tömör és lírai szépségű esszéire, intenzív szellemi közösséget, megértést feltételező jelzések „közvetítéseire”, elhallgatásaira, — egy szóval, az intellektuális stílusra, ami majd magatartássá, iránnyá szélesedik. Természetesen ez az ízlés vagy modor nem mindig Péterfytől ered, de tudva vagy tudatlanul hozzá kapcsolódik. Azok az írók, akik a francia irodalomtól, esetleg együttvéve, az európai kultúrától tanulták intellektuális fölényüket, tulajdonképpen Péterfy útját járják. A legnagyobb tiszteletet Ambrus Zoltán vívta ki közülük, de itt említ-hetjük még Salgó Ernőt és felsorolhatnánk többeket, akik majd a Nyugatban lesznek igazán ismert kritikusok. A Héttől kinövő Ignotusnak szintén a XX. sz. irodalmi életében van jelentősebb szerepe. Riedl Frigyes pedig hatásában tartozik a Nyugat korához, vele kezdődik el egy sajátos magyar szellemtörténetiség, ami miatt még Babitséknak is imponál, s amit majd Horváth János és iskolája visz tovább. Az új ízlésnek a Héten kívül néhány rövid életű lapja van. A legszínvonalasabb ezek közül az Ambrus szerkesztette Új Magyar Szemle, de figyelmet érdemel Benedek Elek Magyar Kritikája is. A konzervatív kritika változatlanul a Budapesti Szemle körül csoportosult (Herceg Új Időkje inkább irodalmi közlöny volt), és ott is izmosodott meg. Valljuk be rangos és állandóan rangos konzervatívizmus volt ez. A Budapesti Szemle ugyanakkor nem feledkezett meg haladó liberális múltjáról sem. Ezt elsősorban igényességével, tudományosságával őrizte. A korszerűség követelménye „kiegyenlítő” szerepet kényszerített az akadémiázusra is. Péterfy ide írta kritikáinak jó részét és felhasználta a lap tekintélyét, amikor alkalma volt rá, az új irodalom szinte valamennyi neves alakja. A hajdani harcossal liberális a maga ártalmatlan népnemzetijével ekkorra már „okos”, taktikázó konzervatívizmussá alakult át. Az örökösen békétlen öreg Gyulai helyett a hajlékony és ravasz Beöthy Zsolt irányít. Nem volt rejtve előtte semmi modern törekvés, nemcsak az értékét, de a jelentőségét, szerepét is felismerte — és, persze nem helyeselte. A maradiság most lett igazán tudatos és

cinikus. Beöthy az esztétika Kozma Andora és Vargha Gyulája. A magatartás tudatosságában, elszántságában azonosak. Herczeg azért lehetett a modern konzervatív irodalom vezető alakja, mert tehetségének természete és morálja egyezett meg ezzel a céllal. Az újhoz igazodással a konzervativizmus egyelőre csak a szöveget erősítette, nem neki volt az alkalmazkodásból haszna.

A „tudományos művészet” és az élmény-irodalom

Az új korszakot irodalomban és művészetben a „tudományos” módszeresség és komolyság jellemzi. Vágyak és képzelgések önkritikája, lelkiismerete ez. A tudomány lelkes tisztelete és a művészet önbecsülése is egyben. Megtanulja, hogy mindenekelőtt a tényekkel kell számolni, hogy a történelemnek, az emberi sorsnak mélyebb mozgatói és összefüggései is vannak, mint a szándékok és véletlenek, de nem hiszi még, hogy többre képes, mint a tudomány, hogy a valóság teljes megismerésére egyedül a művészet hivatott. A megismeréstől vagy megértéstől a katasztrófák elkerülését remélte, a természeti folyamatokban emberi titkokra ismert és a társadalom életének, változásainak természetére következtetett. A „tudományos művészet” helyreállítani vélte a romantikus egyoldalúságokat és ez a szándéka nagyon is egyoldalúan sikerült. A naturalizmus „forradalma” idején, kezdő szakaszában élte klasszikus korát, Zola örökléstani regényeiben és a Goncourt testvérek írásainak néhány részletében. Ekkor felelt meg leginkább programjának, de szellemének, amely az „összehatást” kutatja, majd csak később, amikor önbizalma csökken, amikor megtanul kételkedni, amikor túl van már a kezdés gőgös túlzásain.

A tudományosság tehát a kor bélyege, és nemcsak a naturalizmusra jellemző, de az irodalmi megformálás sajátos módszerei, eszközei járnak vele együtt, ezért mindig kapcsolatban van valamiképpen az ezt legteljesebben megvalósító naturalizmussal. A kor uralkodó iránya lett a naturalizmus, akarva-nemakarva az irodalom kénytelen hozzá alkalmazkodni, hogy korszerű és közérthető legyen. Különösen ott feltűnő ez, ahol egy másfajta felfogás és ízlés keveredik vele. Az egyik oldalon Flaubert és Maupassant „tisztá”, „l'art pour l'art” jellem-regényeiben, sőt Dickens vagy Daudet romantikájában, a másik oldalon Bourget és Huysmans miszticizmusában. A különböző beállítottságú kézikönyvek megegyeznek abban, hogy az élet tükrözése tekintetében nehéz volna lényeges különbséget tenni a XIX. sz. francia prózáiról kezdve, akikről a naturalizmus tulajdonképpen származik. Zola maga az irány kezdeményezőit Victor Hugótól tartja nyilván, a naturalizmusról szóló esszégyűjtemények, monográfiák pedig még nagyvonalúbbak, ide sorolják a század csaknem valamennyi jelentősebb íróját. Ha nem is Zolához vezet és Zolától indul ki minden szál, ha technikája különbözik is a balzaci vagy a flaubert-i technikától és nem akad egyetlen hűséges követője sem az európai nagy irodalmakban, a naturalista korjzlésben, a tudományos igényességben találkozik vele az egész századvégi világirodalom.

A századvégi irodalom törekvése „kísérletező” kedve, lendülete romantikus ívelésű ugyan, de már nincs köze a romantikához. Legalábbis nincs olyan értelemben, hogy a romantika végletessége, elrettentő szélsősége volna, mint ez nem ritkán szerepel a róla szóló teóriákban. A naturalizmus maga is az ellentét hangsúlyozását érzi fontosnak. Tehát nemcsak tagadja és konzerválja, hanem kiteljesíti és megsemmisíti a romantikát. Emlékezzünk csak arra, hogy a romantika is hiányból származó elégtelenséget fejezett ki, tökéletesnek hitt és megszokott egyoldalúságot akart jóvátenni, amikor jogosan szervezkedett a merevedő és szürkülő klasszicizmus ellen. Még akkor is az árnyalás, az egész és az egyéniség vágya volt ez, ha világnézetére gondolunk, a félnék majd féktelen tiltakozására az Ész vélt közönyössége ellen, amely tagadta az érzelmeket, az ember kapcsolatait múlttal és jellel. Nem is ellenállás mindenütt a romantika, hanem óvatosság és bizalmatlanság az emberrel nem számoló eszmékkel szemben. Az ész elvont világából leszállította az egyenlőséget emberi közelségbe és alkalmassá tette az élet szá-

mára. A romantikus eszmékben a felvilágosodás „nevelés”-programja egyre inkább a társadalmi átalakítás forradalmi programjává válik. A polgárosodást a romantika illeszti a nemzeti sajátosságokhoz és szükségszerűségekhez. Liberalizmus a francia forradalomhoz képest, de több, mint a klasszikus polgári forradalmat előkészítő utópiák, és az a liberalizmus is forradalmat készít elő. Sodró, magával ragadó természete eszméiből és anyagából való, nem más, mint az életgazdagság és fantázia sodrása. A világ új enciklopédiája, amit az érzelem és a képzelet hozott létre, ugyanolyan morális felelősséggel terhelte meg a romantikát, mint a XVIII. sz.-i értelemé a felvilágosodást. A nyugtalanság, alkotás, teremtésvágy tulajdonságokból funkcióvá léptek elő, és ennek a funkciónak a terhe miatt volt elérhetetlen a romantika számára a harmonikus teljesség, a ki-kibillenő egyensúly helyreállása, ami ott lappangott forradalmának indító okaiban. Pedig többször is próbálkozott az egyensúly megteremtésével, a harmóniátlan társadalmi valóság azonban csak a népiességben, irodalom és valóság új lehetőségeinek a kibontakozásakor engedte meg ezt egy rövid időre. Az 50-es években csupán a dezilluzionizmuson „belül” volt kiegyensúlyozott, de nem a valósággal szemben. A romantikus összefoglalás túlságosan eszményítő volt és mindvégig adós maradt a „hitellel”. A romantikát hovatovább a „kiegészítés” jellemezte s eltűnt belőle az, amit kiegészíteni kívánt. Az okok teljességét, a kapcsolatok sokféleségét és a hitelességet majd csak a naturalizmus reméli megvalósítani, és éppen ezzel az igénnyel különül el leginkább a romantikától. Az ember erkölcsi életének titkai a lélek és az ösztön mélységei felé mutatnak. Amikor Taine összevonásról beszél, jellemvonások együvértartozásáról és környezetéről, tulajdonképpen az aránytalanul megnövekedett „rész” szeszélyes uralmát tagadja, de nem zárja ki a részt az egészből. Ez a taine-i ellenpont még a romantika és klasszicizmus „önszabályozásának” emléke, az egyetlen formális elméleti kapocs romantika és naturalizmus között.

A naturalizmus „megismerési” programja is elsősorban az emberre irányul. Az emberi dokumentumok érdeklik, mint az előző korok hiedelmeinek megfejtése és cáfolata és mint a társadalmi bűnök cselekvő részesének titkai, tehát mint a társadalom sorsának, jövőjének tényezői. A naturalizmus kérdésfeltevésében a romantikus „titok” megoldásának vágya árulkodik, de az irány moralista eredete és célja is. Ha Taine nem is szögezné le olyan világosan, hogy a determinizmus tana szigorúbb erkölcsű embereket követel, Zola morális pátozásából, elemzéseinek kétségbeesett szigorúságából, az „érzékletlen tragikusság” megrázó feloldatlanságából félreérthetetlenül kiderül ez.

A romantika önmagát felszámolni akaró „realizmusa” erőteljes, érzelmgazdag, sőt, kicsit hisztériás művészetet hozott létre. A dezilluzionista kérdésekre a jellem regényei már nemcsak a fantázia válaszai voltak, hanem élményekből és érzésekből leszűrt válaszok, melyeket viszont még a romantikus képzelet színezett ki. A jellem világa mesterséges világ. Nem a valósággal, hanem rögeszmékkal és lelki víziókkal van szorosabb kapcsolatban. A romantika rejtélyessége mélyült csak jobban az illúziók összeomlásával. A bűntudat terhét vette le az emberről a tudományos képzelet a titok megfejtésével, az önálló, akarattól befolyásolhatatlan ösztön-fogalommal. A cselekvés kiszámíthatatlanságának helyébe az ösztönélet kiszámíthatatlansága lépett, a tragikus következmények éppoly értelmetlenek és elkerülhetetlenek, csak most már megnevezni képes az értelem, tudja, mi ellen védekezzenek. A naturalizmus yédekező „szemléje”, leltározása is még a dezilluzionizmus élményéből fakad. A tudomány tehát meghódította a művészi fantáziát, de nem örülhetett pirruszi győzelmének. Azontúl maga sem tudott kilábolni a fantasztikumból.

Az ember helye a világban minden új művészi szemlélet alapja. Legjobban a módszer árulkodik erről, az a felfogás, ahogyan bemutatja és szerepelteti az embert. A szimbólumot, amit az ember-fogalom takar, már a klasszicizmus is típusokra kénytelen felosztani, hogy jelölni tudja a valóság sokféleségét. Ez a „jelölés” azt is mutatja, hogy a *típus* megszületésének idején nem a valóság másolata, hanem absztrakciója a valóságnak, a róla való vélekedés. A típus tehát valamilyen eszmei fogalom, eszmét hordoz. A romantika végtelenül kiszélesíti a típuso-

kat, az esetlegesre egyénit, megteremti az „emberi alakok” világát, de nem függetleníti ezeket az „eszméktől”. Csakhogy az „eszmei típusok” itt köznapibbakká válnak, az életet összetartó állandó tapasztalássá, morállá. Ugyanakkor, semmiben sem akar lemaradni a klasszikus hősöktől, már csak azért sem, mert igazi társadalmi célok és küzdelmek lelki tükre, és óriásokká növeli a nem földöntúli, de emberi viszonylatokban, az erkölcs világában mozgó, romantikus hősöket. A romantika a típust és az alakot próbálja egyeztetni, az eszméket és az „életet” kifejezni egyszerre. A kettő sohasem találkozhatott az áradás sodrásában és a lendület túlzásában, ezért volt vissza-visszatérő és elérhetetlen vágya a klasszikus egység, amely a romantikus irodalmakban csak egy-egy szerencsés véletlenként valósulhatott meg. Az epikában általában különvált eszme és élet, kinyilatkoztatás és ábrázolás. Az eszme a gondolkozásba vagy az erkölcsi tanulásba szorult, az élet pedig eleven, színes képekbe, ami mesélő epikus tehetséget és izes nyelvet kíván. Nem hazudott ez az életet csodáló romantika, a valósággal összevetve, eszméivel is számolni kell, mert azok is a valósághoz tartoznak. A sokféleség élménye az ember és a népek érdekességei, különsségei felé irányították.

A típust és az alakot talán a jellem-regények egyesítették először, a lélektani elemzés módszerével. Az eszme sorsszerű determinizmusának megfelelt valamilyen lelki egyéniség, sőt különtség. Az előnyös vagy torz külső itt már végzetesen tapadt a lelki emberhez. A pszichológiától nem is volt olyan távoli jelenség a pszichopatológia. Így, visszagondolva, különösnek tűnik, hogy a naturalizmussal kapcsolatban hangzott el többnyire ez a vélemény. Jellemezték és vádolták vele, mintha a naturalizmus a betegesnek, a nem-természetesnek a kultuszát hozta volna, pedig a primitív természetes csodálata, a leegyszerűsítve elképzelt ösztön hatalmának és erejének nyomozása, egy mérhetetlen egészség-tiszteletből és nosztalgiából fakadt. Alapjában egészségesek ezek az ösztönörök, mint ahogyan a természeti erők általában áldásosak, csak a hirtelen és megmagyarázhatatlannak tűnő defekt téríti el útjukból. A naturalizmus megnevezi a jellem-tragikum „megnevezhetetlenjét”. A szenvedélyeket az ösztönre vezeti vissza, az ösztön tévedéseit, kisiklásait pedig az átöröklésre. Nemcsak a környezet hatásában, hanem az átöröklésben is a morális vádak a hangsúlyosak, az emberi cselekvés nemzedékekre kiható felelőssége. A naturalizmus most már véglegesen az „emberire”, az *alakokra* koncentrált, a kisembert választotta hőséül, aki a romantikus ábrázolásban is a legemberibbnek, legéletszerűbbnek bizonyult. És természetesen a legegényibbnek is, mert a naturalizmust a konkrét esetek, sorsok számolhatatlan mennyisége érdekli. De a naturalizmus nem marad meg az egyéni-furcsának, a különnek az elszigetelésénél, egy „természeti” sorsközösségbe vonja, megalapítja a különök társadalmát, ahol minden ember egy külön világ, de ösztön-emberségében mégis csak a közösség általános tulajdonságai jellemzik. Taine az ideális hősöket a népköltészetben találta meg. Az ember fogalmának rég megbomlott, szimbolikus értelmét keresi, mint majd a naturalizmus utáni szimbolizmus, amelynek több reménye van már az *eszményt* visszaállítani, hogy ilyen egységben és tiltakozó jelként állítsa szembe a társadalommal. A naturalizmus nem folytatta a romantika eszmét hordozó típus-ábrázolását, melyet nálunk a nemesi liberalizmus esztétikája az 50—60-as években törvénné szabályozott, ezért is érthette némileg jogosan az eszménytelenség vádjá. De eszménytelen volt-e, amikor az ember életani és morális problémáinak rendezését többre tartotta az általános eszméknél, amikor nem torpant meg az ösztálykérdésnél, a szociális nyomor kérdésénél, és kérlelhetetlen „cikkelyekbe” szedte a társadalom bűneit? Más kérdés azután, hogy bűnök és konfliktusok indoklása csakolyan misztikus, irreális, mint például az „eszmei” romantikus irodalomban.

A kor „nemzeti” központúsága is érdekesen alakul a naturalizmusban. Most nem is beszélve a romantika nemzetijének nemesi, sőt még a népiességben is feudális színezetéről, a nemzeti, az irodalomban liberális program volt, politikai szükségszerűség. Ugyanolyan fátumszerű antagonizmussal társult hozzá az európai és a haladás, mint ahogyan az egyén és a köz minden kérdését így fogalmaztatta meg a kor dezilluzionizmusa. A naturalizmusnak

nincsenek ilyen dilemmái. Nagy fordulattal az „emberiségtől” indul el, a közös, általános problémákat keresi és mégis a legkisebbre, a legkronkrétabbra figyel, az emberre. Az emberiség és az ember, a világegyetem és a nemzet már koncepciójában is együtt van. Mert az ember először valamilyen fajhoz, nemzetéhez tartozik, ennek a hatása éri közvetlenül, természetesen a nemzetivel foglalkozik többet. Úgy látszik, mintha csak folytatná és szélsőségesen eltúlozná a romantika nemzeti eszméjét, amikor ezt tudományosan igazolja, sőt fajivá alakítja át. De a naturalizmus a nemzetet nem látja ellentétben az általános emberivel, azért választ népeket, népcsoportokat, foglalkozási ágakat „hőszül”, mert ezek az ember cselekedeteinek az értelmezői, a társadalmi mozgások okai. A *tömeg* ugyanolyan organizmus, mint az egyes ember, élettani működése és sajátos, külön lélektana van. A biológiai ember csak ezekben a biológikus tulajdonságú társadalmi csoportokban létezhet. A nemzet tehát, a biológiai életjelenségek önálló szervezettel bíró egysége, a legkisebb ilyen egység a család. A szellemtörténet a naturalizmusban csak végtelen osztódást lát, a romantika kuriózumainak a kiteljesedését, mely a mind kisebb rész felé törekszik. Nem veszi észre, hogy amikor ez az irodalom a nemzeti-egyedire, vagy valamelyik társadalmi osztály egyedeire bontja föl az ember amúgy is egyre szűkülő és konkretizálódó fogalmát, ugyanakkor integrál is. Éppen a „nemzetire” és „társadalmira” integrál. Ez a széles és összetett téma aligha fért volna bele egyetlen regénybe. Óriási regényfolyamokba, nehezen tagolható ciklusokba próbálták beleszorítani ösztönök és sorsok történetét. A mammut-műfajok mellett ugyanakkor a kis miniatűrök virágoztak. A regény sem volt egyéb tulajdonképpen, mint sok-sok apró novella, rajz, adalék laza kapcsolata. A naturalista nemzeti epika nem más, mint egy új történelmi eposz: a fajnak, a társadalmi ösztönnek az életét mondja el nemzedékek jelenén keresztül, tehát egykorú szereplők társadalmi kapcsolatait elemelve. Az idő, folytonos jelen, és csak egy rögeszme — az átöröklés — egészíti ki múlttal és jövővel. A naturalizmus „történelme” nem társadalmi folyamat valójában, hanem ösztönös cselekvések és pillanatok összessége.

Az irány bomlását a miszticizmustól, tehát a „tudománytalanságtól” szokták számitani. A misztikus áramlatok erősödése az irodalomban, különösen vallásos formájában, a tudományosság reakciója is, de nemcsak az. Az emberi alkotóvágy szabályozni, uralni akarja az ösztönember vakon megnyilatkozó erejét, a determinizmus megkötöttségeiből, passzivitásából és pesszimizmusából igyekszik szabadulni, egyelőre a pusztá hit, bizakodás valami természetén kívüli segítségével. De nem tartozik-e a naturalizmushoz is egyfajta misztika? Az ösztön csupa sejtelmesség, titkokat hallgat el, a természet törvényei megbízhatatlanok, szeszélyes fantomoknak tűnnek, mert még nem eléggé ismertek és befolyásolhatatlannak látszanak. És ilyen „titokzatos” maga a társadalom is, melyet nem sikerült megfejteni a természettudomány módszereivel. A századvég miszticizmusára ez a társadalom-misztika a legjellemzőbb, és ebben érezhető leginkább kételkedés is a pozitívizmussal szemben. Az újat általában az impresszionizmussal jelölik, mint ami irracionális irány, érzéki benyomásokon alapul. Ennél a kategóriánál nemcsak a festészetből átvett fejlődésvonal vitatható, amely a naturalizmus utánra teszi az impresszionizmust, hanem maga az a tény, hogy mint művészi megismerést szembeállították a pozitívizmus megismerésével. Zola azt mondja az impresszionizmusról, hogy vele kezdődik a naturalizmus, az impassibilis modoron kívül, ez a tulajdonképpeni stílusideálja, a „benyomásoknak” nemcsak hangulati, hanem érzéki-tapasztalati értelmet ad. A késői impresszionizmus (nem a költőkre értve) csak halvány utójátéka a zolainak és a goncourtinak. Igaz viszont, hogy a szimbolizmus, a századvég aktív, lírai összefoglalása, az impresszionizmustól kapja eszközeit. Mindkettőben közös vonás, hogy a naturalizmus „rejtett misztikus-ságából” tudott csaknem folytatásképpen kibontakozni. A szimbolizmus azonban már a megismerés új módját tükrözi.

A naturalizmus „kiegyenlítő” szerepének betöltésére nem a miszticizmus volt alkalmas, hanem az intellektualizmus, amely ezt a szerepet kicsit a naturalizmus ellen is vállalta. Hatása, fölényéből és iróniájából következően, inkább a humoros irodalmon érződik. Ez a humor már a

naturalizmus, illetve a „tudományos pesszimizmus” iskoláját járva változott intellektuális szkepszissé. A romantika torzító tükre kicsinyesnek és vigasztalannak, változathatatlanak mutatta a világot, a századvégi „humor” a naturalizmus társadalmi tanulmányainak konklúzióit vonja le. Amikor tagadja a naturalizmust, megfejtí annak igazi természetét is, leveti impassibilis álarcát. Ahogyan a romantika reakcióiban csak az irány lehetőségei, természetes hajlamai teljesedtek ki, úgy a naturalizmus „Jegyőzdi” sem voltak mások, mint a program alól felszabadult művészi indulatok: a természettörvény ellen szegülő „lelki ember” és az őszön főlé magasodó humanista értelem művészet.

A szépség egyszerre az egész emberiséget szeretné hívei közé fogadni. Szemben a naturalizmus mindjobban szűkülő közösségeivel, a nemzetivel, sőt családival, a legtagabbat teremti meg. A vallások naivitásával testvériesíti a világot, Wagner éppúgy, mint Ruskin vagy Taine. És az individualizmus robbantását mégsem a nietzschei elragadtatás idézte elő, aligha lett volna korszakos életű, mint ahogy ez a tragikus örület sem volt az. A pozitivismusra való visszahatásnak is csak akkor fogadható el, ha megvannak ennek okai és nyomai a tudat alakulásában. Az ember önbizalmának erősítését, az egyéniség szerepének ártértékelését nyilvánvalóan sürgették a társadalmi kérdések is, amelyek csak a cselekvéstől várhattak megoldást. Az individuum élménye azonban benne van már a kollektívumében. A taineizmusban csak úgy kifejlődhet, mint Wagner és Ruskin művészet-közösségében. A pozitivista esztétika fajhoz, környezethez köti a hőseit, csupa olyan tényezőhöz, amelyben a közös dominál, de amikor ezek konkrétságából, a — ha csak árnyalattal is eltérő — sokféleségből megalkotja az embert, kiderül, hogy minden egyes „társadalmi produktum” külön világ, s csak nagy általánosságban tartozik a „típushoz”. A naturalizmus eltűlései vajon nem rokonok-e a romantika különöségeivel? Másrészt, a művészet „lehetőségei”, társadalmi utópiává, eszmévé való előlépése a művészi egyéniség jelentőségét is megnöveli. Márpedig ki nem művész a dilettantizmus felfogása szerint? Az uralkodó esztétikai program egyébként is műértővé, alkotóvá akar kiképezni minden embert. És, ha a világ értelme és formája valóban a szép, az ember aktív viszonya hozzá pedig a művészet, — a szép reprodukálásának a folyamata vagy természeté nem olyan-e, hogy az *egyéni* hajlamok, különleges képességek és megérzések tág zsillipeinek kell megnyílnia? Az individualizálódás tendenciája így következik egy tudományos azonosság-élményből és egy utópisztikus testvérieség-érzésből, amely az emberi értékeket és titkokat lenyűgöző mennyiségben produkálta. Természetesen torzulása is van ennek, nemcsak „örülete”. Wagner például a forradalmi kollektívizmusból különös logikával jutott el a nemzeti-egyedüig, népek mítoszaitól a germán faj mitizálásáig. A nemzet egyéniségének, a sajátosságoknak a felkutatása nálunk védekező magatartás elsősorban. Nincs még egy olyan nemzet, ahol a legtermészettudományosabb fajteóriák is annyira elvesztették volna szem elől az egyetemes humanizmus mércéjét, mint a német. Pedig olyan nagy nemzeti kultúrák és mítoszok áramlottak bele a világkultúrába és versengtek a „kiválásért”, mint az orosz és a francia.

A mi századvégi modern „nemzeti” irodalmunkat inkább kozmopolitának bélyegezték és nemcsak a szűk látókörű, konzervatív nacionalizmus hívei. A mi „nyugatosaink” az angol és a francia irodalmat tanulmányozták szívesen, Zolát már a 80-as évektől fordítanak, újra meg újra kiadták Flaubert-t és Daudet-t (Ambrus Zoltán Egyetemes Regénytára), az oroszok közül Turgenyev mellett Tolsztojt és Dosztojevszkijt. (Szabó Endre a legelkeesebb tolmácsolójuk.) A skandináv és a német naturalista dráma sem maradt ismeretlen a magyar közönség előtt. A magyar századvég „kiegyenlítette” ezeket a hatásokat is. Nem zárta el a hagyományt és nincs „hagyománykövető”, tehetséges író kívül a koron. Ambrust, Thuryt vagy Papp Dánielt nem lehet szembeállítani Mikszáthtal. És ki mondhatná a századvég népiességét, ezt a tipikus Mikszáth-iskolát, amelyben naturalizmus és egy misztikus-modern primitívség keveredik, konzervatívnak?

A magyar századvég gyanakvó és mérlegelő, ugyanakkor kielégíthetetlenül érdeklődő és újító. Az állandó változás és önkorrekción művészeté ez, nehéz lesz majd szintetizálni.

MERÉNYI OSZKÁR:

BERZSENYI-PROBLÉMÁK*

I. Berzsenyi költészetének néhány sajátos vonása

Berzsenyi megértése szempontjából döntő a költő és kora kapcsolatainak megvilágítása. A feudális és nem feudális elemek, a reakció és a haladás viszonya, egymás közti ellentéte és összefüggésük kutatása egyik legnehezebb Berzsenyi-problémánk. Annál inkább, mert a költő „átmeneti” korban élt. Olyan korban, amelyre ráillik a goethei mondás, hogy jelentősége csak következményeiben válik előttünk világossá: „S az az idő, amelyet a mag a föld alatt tölt, szintén hozzátartozik a növény életéhez.”¹

Ez az „átmenetiség” megnyilatkozik költészetének egész szellemében, klasszikus és romantikus vonásaiban is. Így Berzsenyi ebből a szempontból nemcsak a hazai, hanem az európai költészetnek is egyik jellemző alakja, hasonló „sorstársaihoz”, pl. Hölderlinhez és Chénier-hez.

A költészetben gyakran használatos a kép a nyugodtnak látszó tenger felszíne alatt hőmpölygő áramlatokról, amelyek távolról jönnek és messzire mennek, s amelyek medre maga a tenger. Ez a kép alkalmazható a XVIII. sz. végének és a XIX. sz. első évtizedeinek irodalomtörténetére is. A felszíni nyugalom alatt rejtett áramlatok sodrása érzik. Hatások és ellenhatások, múlt, jelen és jövő harca élezi ki a kor belső mondanivalóit, sejteti a változásokat és a változások irányának alakulását.

Lényegében a még meglévő feudális világ eseményei ütköznek össze egy születő, polgári átalakulást sürgető kor kezdeményezéseivel. A feudális világ nagy erőfeszítéseket tesz, hogy megálljon, megmaradjon. Ragaszkodik életformájához, életberendezéséhez, ideológiájához, s ellenáll annak, hogy minden megváltozzék, vagy legalábbis arra törekszik, hogy a változások minél kisebb mérvűek legyenek. De az erők látszólagos egyensúlyának állapota soká fenn nem maradhat. A gazdaság, a társadalom, a történelem mozgásának, fejlődésének törvényszerűsége változásokat kíván, amelyek a külső felszín alatt készülődnek, eleinte nem látszanak, de idővel mindinkább láthatókká lesznek, és céljaik felé törnek.

Mindez szorosan összefügg a kor gazdasági helyzetével. Ha ezt vizsgáljuk a XVIII. sz. utolsó évtizedeiben, amikor Berzsenyi pályafutása kezdődik, elszomorító képet találunk hazánkban. A mezőgazdaság elmaradottságának időszakos éhínség a következménye. Az ipar és kereskedelem még fejletlenebb. Az ország gyarmati helyzetét céltudatos intézkedésekkel egyre inkább súlyosbítják, amivel a dolgozó rétegek kettős kizsákmányolása (a külső gyarmatosítók és a belső elnyomók részéről) egyre fokozódik. A bécsi udvar feudális abszolutizmusa egybefor az osztrák kereskedelmi és uzsoratóke érdekeivel, és a század vége felé egyre készségesebb szövetségesre talál a magyar uralkodó osztályokban. A magyar kereskedelem és gyár-

* Részletek egy készülő Berzsenyi-monográfiából.

¹ Erläuterungen zur klassischen deutschen Literatur. Berlin, 1960. 43. l.

ipar még meglévő csiráiban is egyre inkább sorvad. Az udvar kísérletet tesz ugyan a jobbágy-rendszer bizonyos reformjával a mezőgazdasági termelés fejlesztésére, mert az érdekében áll, de a nemesi közigazgatás nem tesz eleget a rendeleteknek. A nemesség egyedüli célja kiváltságainak fenntartása, s ebben természetesen nem zavarja az, hogy a Habsburgok nagyhatalmi politikájára, a francia forradalmi seregekkel, később a Napóleonnal szemben viselt háborúk újabb és újabb terheket róttak a magyar jobbágyokra, amely mindezért súlyos vér- és pénz-áldozatokkal fizetett. Így Berzsényi pályájának első évtizedeire a rendiség uralma nyomja rá bélyegét a legszűkkeblűbb állapotában, az ország fejlődését megakasztó előjogokkal. — A rendiség végig megmarad Berzsényi költészetének, világnézetének korlátozó tényezője, de nem végleges meghatározó mozzanata. Ezen belül is „kiélti” költői életének nagy megrendüléseit, kifejezi álmait, megálmodja hősi, humanista eszményeit, amelyek gyakran túlmutatnak a rendi korlátokon.

Azért is így történt, mert tagadhatatlan, hogy e korban a rendiségen és intézményein, ideológiáján kívül más erők is működésben voltak, a körülmények szerint, többé vagy kevésbé aktív módon. Ezeknek az erőknek kibontakozása, visszaszorítása és később új formában való újjáéledése hozzátartozik a kor szellemi arculatához. Mindenekelőtt a felvilágosodás eszméi éreztetik hatásukat. Különösen II. József korában igyekeznek a Habsburg állam létfeltételeit az adó, a közigazgatás, az egyházi viszonyok terén, bizonyos szociális kérdések felvetésével, a jobbágyok helyzetének rendiségellenes (de udvarhű) kritikájával, az oktatásnak az egyház monopóliuma alóli felszabadításával biztosítani. Ezek az intézkedések egész sor új eszme felvetésével járnak. Mindez, persze, nem elég ahhoz, hogy a közteherviselés, az elavult „nemesi felkelés”, a birtokviszonyok reformja irányában bármiféle változtatást hozzon létre, de a felvilágosodás kritikai eszméi a jövő szempontjából sok irányban termékenyítőleg hatottak, s kedvezőbb körülmények között feléledve fogékonyságot keltettek a gazdasági-társadalmi változások iránt. Így a felvilágosodás főbb eszméi: az értelem hatalmának dicsőítése, a tökéletesedés gondolata, a szabadság, egyenlőség és a többi „természeti ősjog” eszméinek hirdetése, az alkotmány és a közigazgatás reformjának követelése nem maradt hatás nélkül a mi közéletünkre sem. II. József rendszere megbukott mint egész, de uralkodása alatt — a sajtószabadság által meg nem akadályozott felvilágosodott munkák segítségével — lökést kapott szellemi életünk, amelynek hatása elég sokrétű és sokoldalú. Berzsényi ifjúkorának műveltség-kultusza és hazafias szelleme lojális és korlátolt felfogású tankönyveiből nem magyarázható meg, bár ezekben is voltak a felvilágosodásnak bizonyos vonásai. A felvilágosodás eljutott az iskolákba is, bizonyos határokig és bizonyos korlátok között. Bár Berzsényi idejében már (soproni időzése korában) részben háttérbe szorultak ezek a „felvilágosodott” eszmék, de nem aludhatott ki a felvilágosodás lángja olyan nagyhírű soproni nevelők lelkében, mint Vietorisz vagy Mesterházy Nagy. Sok, a felvilágosodással kapcsolatos mű volt a Soproni Magyar Társaság Könyvtárában, és élt a felvilágosodottság gondolata a művelt rokon Thulmon családban is, amelynek körében az ifjú Berzsényi szívesen tartózkodott, s amelynek könyvtárában megvoltak a külföldi és magyar felvilágosodás íróinak munkái is. A közboldogság eszméinek hirdetése, az érzelmeknek a szentimentalizmusban való felszabadítása, a közösséget élete áldozatával szolgáló hősi ember eszménye Berzsényi értelmezésében kétségtelen kapcsolatot mutatnak a felvilágosodással. Bizonyos udvarhű szellem és a rendi nacionalizmus mellett Berzsényi hazafogalmában megtalálható a felvilágosodás műveltség-kultusza is. A görög, antik erényekkel való érvelés szintén a felvilágosodás fegyvertárából való. Így Berzsényi nemzeti érzésébe már korán vegyülnek éppen a műveltség, az erkölcs kultuszán keresztül a felvilágosodás bizonyos motívumai is.²

² A részletes bibliográfiát a monográfia tartalmazza. Itt elég utalnunk Mőd Aladár lent idézett könyvére és Waldapfel József *A felvilágosodás irodalma* c. munkájára.

De a reakció hatása egyre erősebb lesz. A francia forradalom eseményeinek a rendiséget fenyegető fejlődése, a Martinovics-mozgalom ellenhatása erősíti a reakció felülkerekedését. A magyar birtokososztály és az osztrák érdekeltségek közötti gazdasági érdekellentétek hátterbe szorulnak, politikailag a rendeknek a francia forradalomtól való félelme, gazdaságilag a háborús gabonakonjunktúra következtében. Ez a felfogás érzeteti hatását Berzsenyi költészetében is. De elhibázott dolog lenne, ha Berzsenyi költészetének jellemző jegyeit pusztán a feudális reakció és a felvilágosodás ellentétében látnánk. Életírói egy része számára 1817-ben voltaképp lezárul Berzsenyi költészetének, munkásságának lényege. Pedig van egy reformkori Berzsenyi is, akinek költészetében és munkásságában tovább folytatódik a korszak ellentéteinek, előrevivő és visszahúzó erőinek küzdelme. Enélkül nem érthetjük meg az egész Berzsenyit. A valóság ugyanis az, hogy 1817 után is tovább fokozódnak a kor ellentétei, s ezzel új feszültségek kezdődnek a kor irodalmában, így Berzsenyi műveinek világában is.

Mindezek a törekvések és események tükröződnek Berzsenyi költészetében is. A felvilágosodás eszméi és rendi nacionalizmus, udvarhú szellem és nemzetféltő hazafiság, a múlt ragyogásának visszaidézése és a jelen éles kritikája, a katonai, művelődési és erkölcsi hősiség kultusza és a mindennapi élet kereteibe való (látszólagos) beletörődés, áhagyományozott eszmék és formák átvétele és magasrendű formai és tartalmi igény, fel-feltörő lendület és lapos érzelgősség, indokolatlan nagyítás és szigorú morális mérték, hősi helytállás és siránkozó könnyezés, patópálos Gvadányi-kultusz és ragyogó reneszánsz-álmok megelevenítése (Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás): mindezek a motívumok és tényezők már jelentkeznek Berzsenyi költészetének első korszakában is — többé-kevésbé tökéletes és jellemző formában —, s ezzel is a kornak és Berzsenyi egyéniségének belső ellentétei jutnak kifejezésre.

Ez ellentétek küzdelme és feszültsége nemcsak a tartalomban, de a formában és a műfajban is változást és megújulást kívánt. Berzsenyi költészete — mint látni fogjuk — kettős értelemben is hősi szellemű: a rendi formáknak valódi hősi tartalommal való telítésére való törekvésében és később — mind láthatóbb mértékben — a változások előkészítésére irányuló erőfeszítésben (episztolák), amelynek nehézségeit magányos, elszigetelt helyzete is fokozta. Ez az ódai és episztolai (sőt az elégiai és epigrammai) műfajnak is új, fenséges elemekkel való gazdagodását idézte elő, s ez a műfaji sajátosság Berzsenyinek korához való viszonyából és lelkületéből fakad. Ezzel a maga körében legmagasabbra emelte a kor elszigetelt törekvéseit, amelyek a korabeli óda mesterkéltség és más műfajjal vegyülő vagy egyébként is ellasszódó, bizonytalan formája helyett ezt a műfajt hősi érzelmek méltó kifejezésévé teszik. Így az elégia holdvilágos hangulata nála az eddiginél jóval mélyebben gyökerezik: az élet és halál szenvedélyesebb átérzésének mélységeiben. Az episztola leveti társasköri, kedélyesen és kiszerveően barátkozó hétköznapiságát, és nagy tárgyakhoz, egyetemes gondolatokhoz emelkedik. Az epigramma is megtelik a nagy történelmi és közéleti problémák heroikus tartalmával.

Berzsenyi költészetében és egész munkásságában érezhető a kor belső ellentéteinek hatása. Így a korfordulóban született vagy keletkezésben levő irodalmi ízlés voltaképpen a társadalom belső ellentmondásainak terméke. Egy előremutató — bár részben még a réginek hatalmával küszködő — társadalmi réteg magasabb igényét jelenti az élethez, a szépséghez és az igazsághoz. Ehhez az út nehéz és problematikus. Berzsenyi útja azért tanulságos, mert magányában és elszigeteltségében sok küzdelmen és belső harcra keresztül jut el oly eszméi magaslatokra, amelyekre szerencsésebb körülmények között élő külföldi kortársai vagy honfitársai talán részben hamarabb és kevesebb fáradsággal értek el.

Költőnk élete külső eseményekben szegény, de sajátos élményvilága szinte egyedülálló költőink között. Magánya, elvonultsága és nagyfokú érzékenysége, hajlama érzelmeinek elmélyítésére különösen alkalmassá tette maradandó élmények átérzésére és megőrzésére. Élményeire tehát általában a maradandóság jellemző, aminek oka ez élmények mélységében és kevés változatosságában keresendő.

Mi maradt számára, a magányos, elszigetelt költő számára költői élményanyagul? Személyisége belső problémáinak világa, egyesülve azzal a vágygal, hogy a klasszikus hősi eszményeknek megfelelően formálja saját költői énjét is. A magyar élet történetisége, amelynek fordulataiba szeretett elmélyedni, bár sokáig feudális szemlélettel, később a reformkort antipálo rátalálásokkal. Szerelmi vágyak és csalódások, amelyekben boldogság-ideáljának megvalósulását kereste. A vele együtt lehellő, mosolygó, bánkódó táj, amelyet halhatatlanított, keresve a változóban az állandót, az enyészetben az el nem múltót. A magányos lélek kapcsolatai a végtelennel, a kozmikus arányok megismerésével, a gondolatok fenséges világával.

Ebben az élményvilágban voltak viharos megrázkódtatások és megvolt a visszatérő élmények egyhangúsága, voltak a környezettől elkülönítő mozzanatok, megvolt benne az ellenállás élménye a külső behatásokkal szemben, voltak hátráltató és kényszerélmények, nagy szerepet játszott bennük az idő múlása, az életkor változásával kapcsolatos élményanyag, voltak művelődési élményei, amelyek részben könyvek forgatása közben lepték meg, részben egy oly nagyszerű baráttal, mint Kazinczyval való levélbeli társalgás közben hatottak rá. Voltak imaginatív élményei is, amelyekre magányában „szorult rá”, s amelyekben életpótlékot keresett a maga és költészete számára. Személyiségével kapcsolatban különösen jellemzőek rá a sorstudat élményei, amelyek elsősorban elégiáiban jutottak kifejezésre.

A Kőlcsey-kritika hatását sem érthetjük meg soha, ha nem vesszük tekintetbe a költő élményeinek maradandóságát, egész lényét megrázkódtató hatását. Mint nagy költő, először egész lényét megindító élmény kifejezésével kezdi ódái pályafutását. És egy nagy, megrázó élmény némítja el, összetörve benne azt a képességet, hogy ezt az élményt epizódyszerűen felfogva költészetté alakítsa át, mint ez néhány évvel azelőtt vele kapcsolatban a nyelvújítással összefüggésben írt kritikával történt.

Mint minden nagy költőhöz, Berzsenyihöz is a lírai realizmus bizonyos fokú szemléletével és igényével kell közelednünk. Berzsenyi költészetében a lírai realizmus egészen sajátos természetű. Feudális korlátai mellett is nála ez a belső művészi tendencia: lényeglátó lírai realizmus, amely a nemesi osztály hanyatlásérzésének (A magyarokhoz I.), a külső ellenséggel szemben az erők összefogása követelményének (optimista ódák), a haladó nemesség élet-eszményeiben bekövetkező, történetileg szükségszerű változásnak (episztolák), az új korszak hajnalán az alkotóerő dicsőítésének (Himnusz Keszthely isteneihez) kifejezése. Ennek a lírai realizmusnak, e tendencia kibontakozásának sokféle akadálya, korlátja, színeződése van nála. De mindenkor a nagyvonalúság, a lényegretörés tendenciája jellemzi, már költészete természetének megfelelően is. A néhány „kirealista” beütést ő maga érezte stílusalannak, s — részben külső kritikát is elfogadva — maga távolította el annak maradványait.

Mindez eszmélkedő magányával is összefügg, és tudatos, magasrendű stílkeresésében is megnyilatkozik. Lírai stílje világképének változásait is tükrözi. Az érzelmesség az énközpontú lélek szókincsét és stílsajátságait fejezi ki. A hősi ideálokkal küzdő költő nyelvben egyesül a múltat őrző feudális pompa új utakat kereső, romantikus nyelvújító tendenciákkal. Az elégiák újra földközelségbe hozzák az illúziókban csalódott költő szóképeit, nyelvi hangulat-közegét. Az episztolákban a gondolati elem, a költői felvilágosodás ragyogó tendenciájának megfelelően, a szókincset is intellektualizálja. Az utolsó korszak romantizáló útkeresése ismét kitágítja a költő nyelvi lehetőségének határait.

Berzsenyi ihletét erősen korlátozta az a rajta mindinkább eluralkodó sajátság, hogy voltaképp menekült a külső világból ráható élményektől, és mind kedvezőtlenebb körülmények közé jutva, lendülete és ellenállása gyöngült. Így költészetének tematikája az „elméleti”, képzeleti síkra tevődött át és meg volt fosztva attól a lehetőségtől, hogy sokoldalúan ragadja meg a kor nagy kérdéseit, mint Csokonai vagy Batsányi. Mind nagyobb mértékben vált alapvető művészi problémájává, hogy az „élni és halni tudás” művészetét hirdesse, s ennek megfelelően alakítsa művészi, lírai egyéniségét is. Így formálta belső valóját szép, művészi szoborrá, amely azonban a valóság első durva érintésére összeomlott.

Pedig e belső formáló tendencia volt számára a külső akadályoktól és zavaró tényezők-től való szabadulás kulcsa. Ezért válik mind ellenőrizhetetlenebbé nála képzelet és valóság egybeolvadása. Korát is csak úgy tudta átélni, hogy képzeletben átformálta a benne eluralkodó magasabb tendenciáknak megfelelően.

Költészete hűtlenség a szokványos nemesi életforma ellen, de annak tükrözése is. Elsősorban önmagát formáló én-költőről van szó, aki csak akkor és úgy tudott a külvilággal összeköttetésbe lépni, amikor és ahogy az ideáljainak megfelelt, később pedig akkor, amikor és ahogy azokkal ellenkezett. Nem a Magyarokhoz bíráló akarattól átlelekesített tendenciájáról van szó, hanem a képzelet átalakította valóság dicsőítéséről, vagy az avval kapcsolatban szőtt művészi álmokról és látomásokról. Az így megtalált művészi anyag motívumai kivirulnak, kölcsönösen áthatják egymást, akadálytalan együttműködés, tartós maradandóság jellemzi őket, de éppen ez vezet azután bizonyos egyhangúsághoz minden művészi lelemény elhérére is. Mint introvertált egyéniség sok mindent felszínre hoz ugyan, de alapjában mindig belső, művészi, lírai egyéniségét fejezi ki.

Költőnk belső világa figyelemre méltó sajátosságokat mutat. Berzsenyi olyan költő példaképe, akinek minden gondja, hogy valamiképp belső életét, sajátos egyéniségét juttassa kifejezésre, néha a látszólag legidegenebb anyagban is. E mély lelki élet előlegezi a költő számára a jövő szomorúságát és titkos sejtelmeit a sors változásával kapcsolatban. A mulandóság, a változás motívuma belső integráció eredménye, amely nem a maga erőinek derűs szétszóródásával akar érvényesülni, hanem összpontosítással, s így mindenütt korlátokat teremt, amelyek világát bezárják. Költészete már az élet friss tavaszán is néha az elmúlás hangulatát érezteti.

Berzsenyi minden törekvése az volt, hogy a létrehozott alkotásban még érezhető legyen a belső megindulás épsége s igazsága. Élményeit sohasem fejezte ki másképp, csak úgy, hogy gondolkozott rajtuk, értelmezte őket élete egyéni helyzetének megfelelően, s abból a gondolat- és érzelmkörből felfogva, amely akkor sajátja volt. Berzsenyi élményei sohasem jelentkeznek tisztán, hanem úgy, hogy már látszik rajtuk a költői alakítás munkája. Semmit sem ismételni szolgáiban, semmit sem úgy felfogni, hogy gondolatunk mintegy „végső betetőzés” legyen, hanem mindent csak a „saját körében kimeríteni”: ez volt az ő alkotói tevékenysége. A legjobbhiszeműség vezette, amikor számára idegen alakoknak leglényegesebb vonásait akarta feltárni. Ekkor sem tehetett mást, mint azt, hogy önmagát fejezte ki a belső életet élő ember hajlamainak, álmainak, törekvéseinek tragikus egyoldalúságával. Nem volt utánzó, hanem magát az idegen anyagtól fokozatosan megszabadító alkotó. Költészetének élő valósága akkor lett számára kérdésessé, amikor már önáltatásnak tűnt fel előtte a hit, és káprázatnak a szépség.

Berzsenyi nyelvére az intenzitás a jellemző, nem a színes sokoldalúság. Szavainak, mondatainak nagyságot ad a képzetek, a képek fensége és nagysága, amely hozzájuk fűződik. Az erő a szavakat egymáshoz sodró dinamikában és az elragadó ritmusban van, amelyben mintegy új életre kelnek. Tartalom és forma élő egysége létesül így, amelyben a forma nagysága a tartalom nagyságával, a tartalom nagysága a formáéval kerül kölcsönös függésbe.

Képekben kristályosodnak ki a költő érzelmi és gondolatai, amelyekben én és világ harmóniában olvadnak össze. A költő „kedvenceiben”, sajátos szólamaiban, fordulataiban lelkének jelképei, világképekének részei, költői és emberi tapasztalatainak tanulságai jutnak kifejezésre. Ezért szavaiban a költő lelki világa él, az az élethelyzet, amely szólásra bírta, az a felindulás, amely alkotásra ösztönözte. Mitológiai képeiben sokkal többet kell látnunk, mint költői tanultságának eredményeit. Belső életének megnyilvánulása, az erő, a nagyság, a fenség mitológiája ez, amely gyakran a költői lélek jelképévé emelkedik, s amelyben a költőt magát találjuk meg, sajátos képzeletvilágával, személyiségével, emberségével, élete lényegének, alap-tendenciáinak megnyilvánulásaival. Így nála sokszor egy-egy szó vagy kifejezés a világ és élet, idő és mulandóság, halál, sors, lélek és természet kapcsolatában válik érthetővé.

Berzsenyi költészetének egész hitelét az az alaptendencia élteti, hogy egyéniségét nemesíteni és legfőbb emberségre fejleszteni legfontosabb kötelességének tartotta. Hogy a tökéletes költőnek mindent ki kell fejeznie, ami az ember legfőbb értéke és problémája, az nála természetesen a rendi korlátok akadályába ütközött. Ez akadályozza meg, hogy lelke megnyíljon minden emberi dolog számára. De nem lett a dolgok szolgája és a körülmények rabja sem. Költészete egyetlen tárgya az ember, de abban az értelemben, ahogy Arany akarta: Ember lenni minden körülményben — amennyiben ezt a kor korlátai engedték.

Az alkotó ember egyik legmélyebb vallomása Berzsenyinéél, amikor azt mondja, hogy a költő „élve meghal”. Költészetében éppen ez a döntés jutott érvényre, hogy feladta reális életét, hogy a költőt élje s életét áldozatnak tekintette, amelyet költészetének hozott. Így költői élete legfeljebb szimbóluma lett reális életének, s a klasszikus világnézetnek megfelelően csak érintkezett azzal, határaiak mintegy érintették egymást.

A lírai alkotás folyamatának célja költőnkél: hangulatkeltés nyelvi kifejezési eszközök által. A költő érzéseinek őszinteségéről és igazságáról akar bennünket meggyőzni. Ennek szolgálatában áll költeményeinek változtatása, belső elmélyítése és külső növelése vagy rövidítése is. Berzsenyinéél a nyelvi kifejezésnek mindenkor van belső célzata, amely megszabja a nyelvi terjedelmet, válogatást a szófajok közt és a szavak között, s amely befolyásolja a mondatbeli elrendezést is. A tartalom lényege, a költő életével és korával való összefüggése szabja meg a feldolgozás mikéntjét. Megtalálható költőnkél a belső lírai „cselekmény” sajátos kettőssége, amely a lírai tárgy és a lírai én kettős kibontakoztatásával kapcsolatos, úgyhogy a kettő sajátos egyensúlyba kerül egymással. E „belső cselekmény” kettősségére jellemző, hogy az egyik inkább „felszíni”, a másik rejtetten belső jellegű. Minden Berzsenyi-versben voltaképp kettős folyamat játszódik le: az egyik a lírai tárgy formálásában, a másik a lírai téma belső színhelyének, a költői ének lírai terében játszódik le. Berzsenyi lírája így a „tisztá líra” oly sajátos megnyilvánulása, amelyben a lélek összes lírai erői mozgásban vannak: a szív finom megrezdüléseitől az erős és fékezhetetlennek látszó szenvedély kitöréséig. A versek mondanivalóját nemcsak a lírai „cselekményben”, hanem a ritmus, szó, versfelépítés, az összes formai elemek belső összhangjában s a lírai tárggyal való megegyezésében kell keresnünk. E lírai alkotások elemeinek sajátos összeszővődése a lírai célzat szolgálatában bontakozik ki, amelynek új és új lehetőségeit és megnyilvánulásait láthatjuk költeményeinek változó szövegében is.

Berzsenyi költészetének célja — s ebben rokon Kazinczy és társai legjobb törekvéseivel — hősiesség közszellem fölkelése, a nemzetnek, a vezető osztályoknak nemzeti öntudatra ébresztése. A Franciaországból kiinduló változásoktól való félelem elnyomta a századvégnek úgyszólván minden pozitív haladó törekvését: a felvilágosodás eszmemozgalmét, a kultúra iránt való érdeklődést, a megindult akadémiai törekvéseket, a főrangúak ébredező kötelességtudatát (Festetics, Széchenyi), a hazai nyelv iránti lelkesedést, s nem volt senki, aki kezében tartotta volna a haladó mozgalmak megmaradt szálait. Az európai változások arra figyelmeztették a gondolkodó főket, hogy Magyarország is változások előtt állhat. A társadalmi rend változásai mellett a területi határok változása is szemmel látható volt. A gondolat és szólás szabadságát bilincsbe verték, a sötétség uralma ránehezedik a nemzetre. Keserű érzésekkel és fokozott reménytelenséggel vonul vissza mindenki a küzdelemtől.

A nemzet életerejében való kételkedés és a mindennapi élet kereteibe való prózai, de a szűk látókörűek előtt biztonságosnak látszó belenyugvás jellemzi ezt az időszakot. A nemesebb lelkekben a fájdalomnak, a kétségbeesésnek és a lemondásnak legkülönbözőbb jelei mutatkoznak. Még kétségbeejtőbbnek látszhatott a helyzet annak a számára, aki, mint költőnk, magas történelmi és erkölcsi ideálokhoz mérte az akkori helyzetet, aki a látszat mögé nézett, s észrevette a belső korhadást a fényes külső mögött is. Berzsenyi a nemzeti önismeretben mélyebbre hatolt, mint feudális ódái költőelődői közül bárki más, amikor a romlás okait tárta fel. Általában az jellemzi költőnköt, hogy a nemzeti közéletnek csakis leg-

lényegesebb, legfontosabbnak látszó eseményei ihletik s ódai lényeglátásának ezt a vonását mindvégig megőrizte. Úgyhogy ódáinak s részben elégiáinak témái és dátumai a költő világnézeti fejlődésének s a közélet eseményeinek és fordulatainak fontos tükrözései. E tekintetben mind megszólalása, mind hallgatása jellemző rá. Mint Dante művében a csend szünetei sokszor ékesszólóbbak a terzinák szívbemarkoló zenéjénél, úgy Berzsenyinél is a hallgatás néha kifejezőbb a legzengőbb szavú ódánál is, mint pl. az 1809-es, a feudalizmusra tragikus években, amikor pedig eleinte az ország hangos volt a szájhősök frázisaitól.

Mindezek megértetik Berzsenyi szavainak különös hangsúlyát s magányos küzdelmeinek, reményeinek, fájdalmának hősiés pátoszát.

Egyszerűség és bonyolultság sajátosan hatja át egymást Berzsenyi verseiben. Az egyszerűség is sokszor a fenség hatását teszi ránk, de a bonyolultság szintén ily hatással van, mert a szépség még így, bonyolult alakjában is kész egész hatását kelti. A látszat az, mintha az ötlet mámorához, az alkotás gyönyöréhez nem járulna a kivitelezés mélységes küzdelme és sokszoros nehézsége. Mindez jobban érezhető Vörösmarty ódáiban. Ez azonban csak látszat. A költő maga mondja, hogy a művész munkája örökös teremtés és rombolás. A teremtésnek és rombolásnak ez örökös változatos mozzanataiból tevődnek össze a Berzsenyi-versek is, amelyek csak kész alakjukban ismeretesek előttünk. De a költemény „születésének kínjai” tekintetében ne vezessenek bennünket félre a költemények márványsima formái. Gondoljunk csak a Berzsenyi-ódák szerkezetének lényeges mozzanataira. A költő rendszerint egy fontos történelmi helyzetből indul ki, amely lelkében a múlt, a jelen és a jövő sejtelmeinek drámai asszociációit kelti. Az alapvető mondanivaló már a verskezdet hangütésében, sőt első szavaiban is kifejezésre jut, s innen árad át a következő versszakokra töretlen lendületben. A nagy belső izgalom, mint a vulkán a látáv, hatalmas képeket vet fel. Ebben a nagy, belső izzásban a mitológiai kép is valóságos képpé válik, mint minden, amit a fenségre törő költő képzelete megragad. Így vetíti elénk az egyéni ódák egy-egy versszakában a megénekelte hős ideális képét is. Ezt a költő asszociációk gazdagságával veszi körül. Az egyéniről gyorsan emelkedik az általános szférájába, ami fenséges szentenciáiban is kifejezésre jut. E márványszerű mondások azt a látszatot keltik, mintha külön életük lenne az egyes költemények életszövedékében, holott összefüggnek a költemény általános tartalmával: bennük a költő hősi világnézetének mozzanatai jutnak kifejezésre, amelyek ez ódák voltaképpeni költői tartalmát foglalják magukba. Berzsenyi szentenciáinak tehát nem különálló, hanem szintetizáló, összegező jellegük van, amelyek éppen ezért nem választhatók el azoktól a költeményektől, amelyekben előfordulnak. Valóság és eszmény, egyéni és általános, véges és végtelen így hatják át egymást ezekben a Berzsenyi-ódákban, amelyekben az egyszerű bonyolulttá lesz, ha összefüggésében nézzük, a bonyolult pedig egyszerűvé válik, ha összegezését megtaláljuk a költő művészetében, alapvető mondanivalójában.

Berzsenyi nemcsak a múlt hagyományainak képviselője, hanem bizonyos mértékig előre is mutat munkásságával. Egy valóban nemzetietlen, reakciós korban nemzeti törekvéseket képvisel: a hazaszeretet tüzét éleszti, a kultúra emelését célozza, a kornak azon nagyjait ünnepli, akik akkor a hazaszeretet, az áldozatkészség példái, a nemzeti kultúra fejlesztői voltak és bizonyos mértékig a nemzet jogait képviselik az idegen elnyomó törekvésekkel szemben. Nemcsak hírnöke egy későbbi, öntudatra ébredt nemzedéknek, hanem a maga módján előkészítője is a jobb kornak, amely fordulatot jelent a nemzet életében.

Költészetének és egyéniségének legkiemelkedőbb vonása a hazaszeretet. Ősei a török elleni harcokban küzdöttek, vagy azokban a nemesi felkelésekben vettek részt, amelyekben még kifejezésre jutottak a magyarság katonai erényei. (Pl. az 1741—42-es háborúban, amelyek a poroszok ellen küzdő magyaroknak dicsőséget szereztek.) Az apa elbeszéléseiből és olvasmányáiból az ősknek ezt a hősi szellemét szívta magába legmélyebben. Hazaszeretetét a németekkel szembeni idegenkedés is elég feltűnően jellemzi, mégha a német kultúrától sokat tanult is. Sajátosan vegyül lelkében a családi cimerven megtalálható két szimbólum megnyilatkozása:

az oroszán indulatossága, haragja, fensége a griffmadárnak a mesék, csodák, a képzelet vilá-
gára utaló jelképével. Jellemében is Homérosz bajnokaira emlékeztet, s lelkileg inkább illet
volna hősi vállalkozások korába, amelyek megreszkettették, vagy ámulatba ejtették a vilá-
got, mint a nemzeti elnyomatás idejébe, ahol a nemzeti erők sorvadtak részben az elpuhultság,
erkölcsi hanyatlás és szolgálai megalkuvás miatt, amely az uralkodó osztályokat jellemezte,
részben a hosszú idegen és hazai elnyomatás miatt, amely gúzsba kötötte a kizsákmányolt
nép erejét.

Berzsenyinek is mintája, példája az antikvitás, és költészetének klasszicizmusa korának
általános szellemi áramlataihoz hasonlóan. Van kapcsolata a klasszicizmus formalista, arisztokra-
tikus és konzervatív törekvéseivel is. Választékos kifejezések, humanizmus, a költészet
kultusza, klasszikus íz és bizonyos mértékig az antik imitációja jellemzik Berzsenyi verseit is.
Versformái is hibátlanul követik az antik mintát. Szókincse tele van antikizáló elemekkel.
Költészete gondolatvilágában is van antik érintkezés. Megvan benne az antik költészettan
szerinti „művesség”: verseinek tökéletes vagy tökéletesre törekvő megmunkáltsága.
Klasszicizáló ízlése kereste a tipikust, az állandót, s a valóságot eszerint stilizálta. Kom-
pozíciójában is érezhető az antik architektónikus arány és rend. Mindez azonban
Berzsenyinéél személyes tartalommal telik meg, s mindent egyéniségének, költői énjének
sajátossága hat át.

Ugyanakkor egész költészetében jelen van — éppen szellemének gazdagságra, telje-
ségre törekvése folytán is — a romantikus változékonyságra, a határtalanságra vágyakozás
(Proteus-szimbólum), a valóság és képzelet ellentéteinek hatása. Ihlete romantikus mélységek-
ből fakad („határtalan” magyarság). S e romantikus elemeket is élményeinek személyes jellege
jellemzi. E romantikus költői attitűd nemcsak melankóliájában, rezignációjában, hasztalan
vágyainak kifejezésében van meg, hanem költészetének „hősi” elemeiben is kifejezésre jut,
amelyekben szintén a végtelenséget, a határtalanságot keresi, el nem érhető eszményeket
dicsőít, szentesíti a költői látszatot, a képzelő erő látomásait s a diszharmónia mélységeiből
küzd fel magát az élet magaslatai, csúcsai felé. Berzsenyi egész költészete harc a hanyatlás,
az enyészet, a mulandóság, a halál ellen. Nem volt neki szüksége a kor divatos preromantikus
áramlataira, hogy kifejezést adjon a mulandóság hangulatának. Bár kétségtelen, hogy ezek
az áramlatok erősítették benne ezt a hangulatot. Látszólagos megnyugvása: romantikus
megnyugvás. Tele van vággyal és fájdalommal. E mulandóság-hangulat mélyén a költőnek
az a törekvése rejlik, hogy megformálja a megformálhatatlant, életet öntsön az enyészetbe,
megmérhetővé tegye a mérhetetlent, a szétfolyót, a bizonytalan végtelenséget. A mulandóság-
hangulat marandósága, amelynek a Mulandóság-korszak csupán egyik megnyilvánulása,
azt is jelenti, hogy nemcsak általános, hanem személyes viszonyba kerül a történeti és anyagi
világ végtelenségével, túl a mindennapok vonatkozásain, s rádöbben — mintegy az elégiák
előjeleként — törekvéseinek, kísérleteinek nehézségeire, látszat szerinti hiábavalóságára.
E hangulat az egyedülálló költő rádöbbenése saját világának korlátozottságára, s annak a
megsejtése, hogy az egész múlt alámerül, visszavonhatatlanul, minden tényével, emberével,
ideáljaival együtt. Idővel már nem szegezi szembe a jelennel a múlt dicsőségét. Elsiratja,
illendően, mint egy szép halottat, életjelenségeivel: a vitézséggel, a hősi kalandokkal, nagyszerű
s visszatérni nem tudó jeleneteivel együtt. A múlt története éppoly mulékonyan bizonyul,
mint a személyi élet a tér és idő végtelenségének távlatában. És ennek fájdalmas
átérzése annál meggyőzőbb, minél kevesebb a költő ragaszkodása az eleven világhoz,
a jelenhez, amelyből való menekülést, a lét magasabb fokát jelentette eddig számára
a múlt.

Berzsenyi nyelvének értékelése elválaszthatatlan költői hivatásának felfogásától és
megértésétől. A költő — szerinte — az emberiség tanítója, s ez a legfőbb cél lebeg előtte. De a
tanítás nála nem oly értelemben veendő, mint ahogy a mindennapi életben értékeljük. Úgy
tanít, hogy gondolatokat és érzéseket sugároz ki, s így élete hatóerővé válik. Azáltal tanít

hogy kérdéseket tesz fel és felel rájuk, feszült ségeket hoz létre, érzéseket kelt, amelyek összefüggésekre döbbsentenek bennünket a történelem jelentős eseményei között s az embernek és sorsának mélységeit idézik fel.

Mindezen hatás fő eszköze a költő nyelve. Berzsenyinél a költői nyelv mindig megújuló életet rejt magában. Megformált élet, amely a szavak érzéketes frissségén, ritmusán, képein, hangulatain alapul. A szavak sajátos életet élnek nála mondatbeli helyük, ritmusuk, hangsúlyuk és értelmük által.

E sajátos eredetiség nyilvánul meg „mintáihoz” való viszonyában is.

Ha Berzsenyi és Horatius viszonyát helyesen akarjuk látni, gondolnunk kell arra, hogy egy önálló költői egyéniség találkozott itt horatiusi hatásokkal. Horatius eszköz volt ahhoz, hogy Berzsenyi megtalálja önmagát. A Berzsenyi-versekben nem Horatius tekintetével találkozunk, hanem Berzsenyivel. Horatius gondolkozása magyar észjárásá alakul át: amelyben a nemesi, rendi szemlélet nézőpontja érvényesül, s a nemesi felvilágosultság fényei jelentkeznek. A horatiusi motívumok véghatása berzsenyies. A költő a horatiusi elemeket úgy egyesíti, rendezi, csoportosítja, hogy saját világának építőelemei lesznek. A költői lángész teremtő szabadságával használja fel az antik elemeket. Antik mitológiai képei is mintegy lelkének mélyéből merülnek fel. Horatius és Berzsenyi művészetének lényegében van a rokonság: a tömörítő erőben, a tökéletesség kultuszában, a márványszerű forma varázsában. Mely nagy költőnek nem tetszett Horatius tiszta emberisége, szenvedélyes nyugalma, formáinak csodálatos tisztasága, öntudatos művészete? Kit nem ragadott meg a költő és az ember, a hazafi és a bölcselkedő harmóniája és titkos, mély ellentéte? De Berzsenyi mint költő, mint hazafi és mint bölcselkedő is megőrizte eredetiségét Horatiussal szemben. Hiszen nagy egyéniség és egy egész más kor gyermeke volt.

Matthisson kétségkívül szebb verseket írt, mint a legtöbb hangsúlyos vers Berzsenyije. A szerelmi motívumok vagy a mulandóság versei: a Matthisson-féle Elysium, Abend, Mitgefühl szebb, mint Az estve. Az Elegie értékesebb, mint a Mulandóság. A Trost an Elisa jobb, mint a Vigasztalás, a Laura's Quelle, mint a Fannim emléke, az An den Tod, mint a Halál. Matthisson ilyenmű versei művészbbe, tökéletesebbek, egyénibbe, meghatóbbak. A német költő természeti képei érzésben olvadnak fel, míg Berzsenyinél inkább elmélkedés fűződik hozzájuk. Berzsenyi ez ifjúkori verseinek képeiben nincs ekkor még semmi természeti szín, igazi frissesség. Képhalmozás, nehézkes körmondat, a kifejezés közvetettsége: gyengeségei Berzsenyi legtöbb hangsúlyos versének. Tetőzi e gyengeségeket a hangsúlyos versek művészetének kezdetlegessége, amely a hosszasan elnyújtott előadásból, a még megmaradt „létániás” modorból, a gyenge rímekből tevődik össze. És mégis rendkívüli jelentősége van e matthissoni versek ismeretének. Mert e matthissoni hatás csak kiindulópont, de szükséges kiindulópont volt költőnk számára. Elsősorban felszabadította érzelmeit a költői kifejezés számára. A szerelmi motívumokat eszmei magaslatok kifejezése felé nöfteti. Berzsenyi az érzelmi mélység hajlamában találkozott Matthissonnal, de az onnan vett elemeket is eredeti egységben olvasztotta össze. Egészben az „érzelmeik iskolájának” oly lehetőségét adta meg Berzsenyi számára Matthisson költészetének ismerete, amelyet a „klasszikai iskola” többi költőjénél hiába keresünk. De Matthisson ismerete költőnkél a gondolati fenség iránti értéket is erősítette.

Berzsenyi költészete ellentmond az időnek, szembeáll az idővel, azért nehéz versei keletkezésére vonatkozólag — ifjúkori verseiről van szó — biztos véleményt formálni. Ellentmond ez a költészet az időnek tartalmilag, mert nem pillanatnyi benyomások hatása alatt azonnomban keletkezett alkalmi költészetéről van szó, hanem többnyire mély, tartós benyomások alatt lassan, fokozatosan érlelődő vagy ugyanazon tárgyra vonatkozó élmények felhalmozódása nyomán kitörő költői megindulás és képzelet alkotásairól. Formailag is ellentmond ez a költészet az időnek. Mert a költő formai törekvéseit a tökéletesség eszménye szabja meg: ez szinte határtalan és végtelen lehetőséget ad a formai változtatásnak, fejlesztésnek és tökéletesítésnek, aminek számos példáját láthatjuk költőnkél.

Ennek ellenére az időbeli problémák megoldásához segít bennünket az a körülmény, hogy Berzsenyi költészetében határozott rétegződés észlelhető. Nagyjában és lényegében ez a rétegződés — hosszabb távlatokban — világnézeti vonatkozású is. Finom tartalmi megkülönböztetéssel Barta János kutatta eddig legmélyebben ezt a rétegződést.^{2a} Németh László költői érzékkel, esztétikai és bizonyos hangulati közös vonások figyelembevételével tett érdekes csoportosításokat.^{2b}

A rétegződés megállapításánál azonban az a veszély fenyeget, hogy azt statikusan fogjuk fel és sematikus válaszfalakat emelünk. Holott a fejlődés törvényét itt is keresnünk kell. Vagyis azt a feladatot kell megoldanunk, hogy keressük a változás rendjét, tehát a változást a fejlődés szemszögéből nézzük. Nem vállalkozhatunk arra, hogy megvalósítsuk azt, ami a költői rétegződés kutatásának eddig legnagyobb tette irodalomtörténetünkben, s amit Horváth János valósított meg Petőfi-könyvében. Az ő munkája Petőfire vonatkozó rengeteg biztos adatra támaszkodhatott.

Mi a lírai hős fogalmának beiktatásával igyekszünk megközelíteni e rétegződés problémáját. Ennek, nézetünk szerint, nagy jelentősége van Berzsenyi ifjúkori költészetének megítélésében. E rétegződésben ugyanis megkülönböztethető felsőbb- és alsóbbrendű mozzanatok kialakulása is. Alsóbbrendű lírai hős általában nem előzheti meg egy magasabbrendűnek kifejlődését. Merev időelhatárolással nem lehet élni, tekintetbe véve Berzsenyi életkörülményeit és az adatok hiányát. De azért a fejlődés törvénye erre a költészetre is áll. Költészetének belső változásai ellentmondásból adódnak, amelyre a költő valamilyen megoldást akar találni, ha költészete életjogát biztosítani akarja. A nehézséget fokozza, hogy a költőknél jelentkező lírai hősök kifejlődési, tökéletességi foka különböző, s ehhez képest jelentőségük sem egyforma. S azonkívül a fejlődés egyik fázisa belejátszik a másikba. A változás megállapítása egy ily „benső ökonómia” költőnél nehéz feladat, ezért a megoldás is csak megközelítő lehet. Klasszicista költőnél a valóság „lefáradása” is érvényesül, ezért az átmenetek nem bontakoznak ki tisztán. Éppen ezért a lírai hős fogalmának beiktatása sem lehet csodaszer a problémák megoldására. Elég, ha közelebb visz bennünket a költő megértéséhez és helyes értékeléséhez.

A lírai hős fogalmát a szovjet irodalomesztétikának köszönhetjük. A kérdés lényege annak eldöntése, hogy a szerző személyisége hogyan ölt testet lírai alkotásaiban. Ehhez tudnunk kell a szerző költészetének kapcsolatát a valósággal, az akkori emberek közösségi és magánéletével, egyéni, egyedülálló élettörténetével. A lírára jellemző, hogy nincs feltétlen egyenlőségi jel a költő biográfiai személyisége és a költőnek költeményeiben található lírai személyisége között. Éppen azért, mert a tükrözött dolog nem azonos a tükörképpel. Természetesen a költő lírai személyisége, a lírai hős sem pusztán fikció. A költő biográfiai és lírai személyisége egységet alkot.

Ennek az egységnek a megállapítása nem egyszerű dolog. A lírikus az életet szintén különböző oldalairól, a maga ellentmondásosságában ábrázolja, mégpedig úgy, hogy időnként hol az egyik, hol a másik benyomását mondja el. Komorság és életöröm, hit és kiábrándulás, szeretet és gyűlölet egymást válthatja fel a költő motívumaiban. Ez érzelmeknek és kifejezésüknek a költő társadalmi helyzete s ideológiája is határt szab. Így, ha végignézzük egy költő életművének gazdagságát lírai hősei megteremtésében, láthatjuk felfogásának különbözőségét, változásait, de az alapvető egységet is.

Így tárul fel előttünk a költő lényege, lírai személyisége, így ismerjük meg a költőt, mint lírájának, verseinek igazi hőst. Alkotásainak eszmei és művészi központja magának a költőnek a személyisége, amely egységbe foglalja az egyes költeményeket, illetve költemény-

^{2a} Válasz 1935 235. kk.

^{2b} Id. m. 26. kk.

csoportokat. Így minden nagy költő lírájában következetesen bukkannak fel a költőnek egymástól különböző alakjai, amelyek, ha a költő életművét a maga egészében fogjuk fel, magasabb fokú egységbe, a költő „szintetikus” személyiségévé olvadnak össze.

Makszimov így foglalja össze a lírai hős lényegét:³ „A lírai hős helyesen tükrözi a szerző személyiségének lényegét, de ezt a képet művészzel formálja át, megtisztítja az esetleges szükségtelen elemektől, tipizálja, vagyis társadalmilag felelőssé teszi.”

Ehhez azonban hozzá kell tennünk azt, hogy ez a költői lényeg különböző mértékben és arányban jelentkezik a költő fejlődése folyamán a költő társadalmi helyzete és a korhoz való viszonya alapján. A költő nem egyszerre találja meg az önmagához vezető utat. Mindig ő marad, aki az utat keresi, de az út idegenbe is vezethet, s néha mintha úgy látszanék, hogy nem önmagához közelíti, hanem önmagától eltávolítja a költőt.

Így jelentkezik ez a probléma Berzsenyinél is.

Megnehezíti a megoldást, hogy a költő verseinek egészében nincs hiteles sorrendje, vagyis olyan sorrend, amelyet a költő maga hitelesített volna. Életkörülményei is meglehetősen ismeretlenek, éppen matematikus sorrendű verseinek keletkezése idején. De gondosabb tanulmányozással megjelenik Berzsenyi verseiben is a lírai hősök egy bizonyos meghatározott — bár nem mindenütt elég élesen látszó — sora, mint ahogy Puskinnál először a gondtalan és hanyag bölcs, azután az érettebb korban a dekabrista költő, majd a forradalmi romantikus száműzött és a realizmus felé vezető úton megformálódott magasrendű lírai hős alakjai bontakoznak ki a figyelmes szemlélő előtt.

E lírai hősök vonásai, amelyeknek magasabb egysége adja meg a lírai személyiség fogalmát, a költő lényegét, nem élesen körülhatároltak, hanem — különösen Berzsenyinél — bizonyos mértékig egymásbafolyók (a már ismertett körülmények miatt). A különböző korszakok között átmenetek vannak, amelyek elsősorban olyan költőnél észlelhetők tisztán, akinek életkörülményei és verseinek kronológiája, keletkezésük adatai valóban ismeretesek. Így Berzsenyinél e probléma objektíve korlátozott megoldását lehet csak célul kitűzni.

Még egy megjegyzést ezekhez a gondolatokhoz: a lírai hős fogalma nem egy a „szerep” fogalmával. A szerep ugyanis nélkülözi a művészetnek azt az ismérvét, amely a szocialista irodalomtudomány szerint minden nagy művészet alapvető vonása: az igazság és őszinteség követelményét. Ha tehát lírai hősről beszélünk, nem szerepekről van szó, hanem a költői személyiség fokozatos gazdagításáról, a sajátos költői személyiség kibontakozását akadályozó korlátok legyőzéséről. Amiből következik az is, hogy a költő lírai alakjainak elemzése közben nem nélkülözhetjük a fejlődés törvényének figyelembevételét sem.

II. Az ifjú Berzsenyi

Berzsenyi ifjúságát több kortörténeti élményréteg jellemzi.

Az első csak apja elbeszéléseiből és ismerősök, rokonok emlékezéseiből táplálkozott. Ez Mária Terézia kora, akinek nevét, emlékéét költőnk mindig oly tisztelettel említi. Elsősorban az 1741-i országyúlás emlékei visszhangzottak benne sokáig, különösen a királynőnek az a — hagyomány szerinti — mondása: „Mindenkitől elhagyatva, csak a nemes rendek hűségében, fegyverében és az ősi magyar erényben látjuk menekülésünket.” A könnyek között elmondott szavak, a hűség megnyilvánulásai még sokáig élesztették e korban a királyné iránti rokonszenvet, amelyet a későbbi nemesi nemzedék is örökölt hőseitől. Ehhez járultak a magyar huszárok nagyszerű haditettei, a nemesi felkelés fegyvertényei, amely ebben az időben élte utolsó hőskorát: ezek az emlékek szinte glóriával vonták be a királynő uralkodását az utókor s így költőnk előtt is. Pálffy, Nádasdy neve így ragyoghatott fel költőnk előtt azzal a fénnel, amellyel később őket ünnepelte. Egész Európa megismeri és elismeri ebben az időben a magyar hadi erényeket. De Nagy Frigyes emléke is ehhez az élményrétegehez tartozik, akinek alakját

³ Lit. Gaz. 1954. 58. sz.

költőnk még 1809-ben is emlegeti.⁴ Mária Terézia idejében Magyarország újra európai tényező lett, s ennek hatása a költő apjának nemzedékére, de hallomásból költőnkre is érezhető. Az aztán már kevésbé volt világos e nemzedék előtt, hogy ez volt a nemesi dicsőség utolsó fellobbanása, mert az ország feudális elmaradottsága miatt képtelen volt arra, hogy egy nagyhatalomnak valóban tartós gazdasági, politikai és katonai támasza legyen. De a Mária Terézia-kor és a költő saját hanyatló kora közötti összehasonlítás sokszor felmerül költőnk képzeletében.⁵ A nemesség általában aranykornak nézte Mária Terézia uralkodását, s ez Berzsenyi hangulata is a királynővel kapcsolatban. Mária Terézia korának művelődési törekvései is hathattak költőnk környezetére, s így költőnkre is (Thulmon-könyvtár, Bessenyei).⁶

A második élményréteg: II. József uralkodásának hatása szintén csak közvetve mutatkozik meg. Költőnk 14. éve körül szívhatta magába tudatosabban e kor hangulatát. Valószínű, hogy a francia forradalom, a korona visszahozatala, az 1790 körüli politikai mozgalmak nem maradtak észrevétlenül költőnk előtt. A korona visszahozatalára céloz is egyik versében.⁷ Fontosabb ennél a felvilágosodás levegője, amely II. József korában áthatja az országot, s érzeteti hatását költőnkre is.⁸ Ehhez tartozik az elmaradottság érzése is, amely a kor legjobbjainak nemzeti pesszimizmusához is hozzájárul.⁹ Az iskolázás fejlesztése hatott költőnk nevelésére is, valamint a „vad” fanatizmusnak az enyhülése is, ami II. József idején tapasztalható a felekezeti iskolákban.¹⁰ A szellemi kérdésekkel való élénkebb foglalkozás, a városi élet felendülése költőnk fejlődésére is hathatott, ha a közvetett formában is. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nemesi hazafiság e korbeli nagyobb lendületét sem, amellett, hogy az irodalom külföldi, nyugat-európai kapcsolatai is erősödtek II. József hatása alatt. (A német költészet és a felvilágosodás irodalmának hatása.) II. József korához tartozik még a feudalizmus és így a magyar feudalizmus megrendülésének élménye is az 1789-i francia forradalom idején, amellyel összefügg a magyarokhoz kétségbeesett hangulata is, hiszen ez az élmény idővel nemhogy gyengült, inkább erősödött a francia forradalom eseményeivel, fejlődésével kapcsolatban.¹¹ De költőnk II. József nevét sehol sem említi. Ez ellenkezésben lett volna a Berzsenyi család lojalitásával. A költőnek hallgatnia kellett, mert a család dinasztikus érzése szembekerült volna a költő nemzeti érzésével. Figyelemre méltó azonban, hogy a II. József-korabeli Horia—Cloșca-lázadást a költő nem egészen a nemesi osztály felfogásának megfelelően említi egyik versében.¹² Ami azt mutatja, hogy neki ebben az irányban is megvolt a külön véleménye, bár nem kétséges, hogy II. Józsefet a kor nemességével egyetértően zsarnoknak tarthatta már hazafias érzéséből kifolyólag is.

Legközvetlenebbül a harmadik élményréteg tényezői: II. Lipót és I. Ferenc uralkodásának első éveit s az azokkal kapcsolatos európai és magyar események érinthették költőnköt. A II. József halála évében fellobbant nemzeti lelkesedéslángja az egész országban, így költőnknel is érezhető, ami kapcsolatos Gvadányi-kultuszával is, de Gvadányi reakciós nézeteiben való osztozás nélkül. A jobbágság felszabadítása iránti törekvések bukása következtében ez a kérdés eltűnt a költő szemhatárából, annál is inkább, miután úgy látszott, hogy a nép háttérbe szorul a francia történelem színpadán. A nemesi kiváltságokhoz való ragaszkodás erősödése egyesül a nemesi hazafiság újraéledésével. A lojalitás érzését erősíti az az érdekközösség, amely a francia forradalom eseményei és itthon, a Martinovics-mozgalom miatt létrejön az udvar és a magyar nemesség között.¹³ Az új helyzetben a főurak nagyobb tekintélyre tettek

⁴ *Berzsenyi Dániel levelei Kazinczy Ferenchez*. 1942. Dr. Merényi Oszkár kiadása. 5. l.

⁵ Akad. kiad. 196. 356. l.

⁶ Dr. Merényi Oszkár: *Berzsenyi Dániel*. 1938. 40. l.

⁷ Akad. kiad. 190. l.

⁸ Ennek nyomai mutatkoznak már első ódáiban is.

⁹ L. A magyarokhoz I. vers bevezetését e műben.

¹⁰ Hrabovszky György: *A Kis Somlyói Ev. Egyház története*. 1798. c. kézirat os. mű.

¹¹ Élénk fényt vetnek erre a kor újságjai is, amelyek 1789-től kezdve szinte minden számban foglalkoznak a francia eseményekkel, s visszatükrözik a nemesi feudális közvélemény megrendülését.

¹² Akad. kiad. 243. l.

¹³ Mód Aladár: *100 év küzdelem az önálló Magyarországért*. 132. l.

szert, míg az 1790—91. országgyűlésen még a köznemesség érezte befolyását. Ez is hatással van Berzsenyi költészetének eszmei kialakulására. S az is, hogy 1792-ben a magyar uralkodó osztályok az udvar részére a tényleges segítségadás terére lépnek, a francia forradalmi hadseregekkel szemben. A háborús készülődések híre a 17 éves Berzsenyinek a vitézi dicsőségről szőtt álmait is táplálja.¹⁴ Az ország a franciáktól fenyegetett Habsburg-birodalomban újra tényező kezd lenni, s ez látszik Berzsenyi felfogásán is. A növekvő veszedelem arra intette költőnket, hogy véget kell vetni a tétlenségnek és tespedésnek, itt az idő a régi érények felbresztésére, amelyek a költő előtt az antik és magyar történelem megismerése folytán is a kor feudális-udvari-nemesi felfogásában tükröződnek. Költőnk sehol sem említi Martinovics mozgalmat, sem bírálóan, sem kárhóztatóan. De Kazinczyhoz fűződő barátsága és részvéte Kazinczy szenvedései iránt is bizonyítja,¹⁵ hogy nem tartozott a reakció dicsőítőihez, aminek különben egész költészete is tanúbizonyossága. Elszigeteltsége, magánya, az a körülmény, hogy nem vegyült kortársai rendi életébe (csak néha, alkalmyszerűen), bizonyos mértékig függetlenítette őt későbbi korszakában is a kor reakciós véleményeitől. Viszont mindinkább „eszmei fényben” látja azokat a történéseket, amelyek látóhatárába kerülnek vidéki elszigeteltségében. Feltűnő korai magasszempontú eszmei állásfoglalása már ifjúkori ódáiban, ami a felvilágosodásnak a soproni élményekkel és valószínűleg Bessenyei közvetítésével jelentkező hatása (*Holmija* megvolt a költő könyvtárában), s ez is hozzátartozik ahhoz az élményréteghez, amely elősegítette költészete kibontakozását.

Ifjú élete legmélyebben eleinte természetesen családja életében gyökerezett. A Berzsenyi család középbirtokos nemesi család. Nemességének keletkezése a XVI. sz.-ba nyúlik vissza. Miksa császár erősítette meg nemességüket donációs levélben. (1559. május 16-án kelt a nemesi adománylevél.)¹⁶ Az adománylevél Habsburg-eredete lehetett egyik oka a család Habsburgok iránti lojalitásának. Nincs nyoma annak, hogy Berzsenyiek részt vettek volna a XVII., XVIII. sz. függetlenségi harcaiban. A Habsburgok oldalán harcoltak a török ellen és Mária Terézia idején a nemesi felkelésekben.¹⁷ A nemesi címerben szereplő, kardot tartó oroszlán mutatja, hogy kardforgató ősökről van szó.

A Habsburgok iránti hűség a Dunántúlon tartós és gazdag életet biztosított a családnak. Nem túl nagy, de kiterjedt birtokokat szélesen hullámzó búzaföldekkkel, bőséges réteken táplálkozó nyájakkal. A családban élő hagyományok, legendák gazdag állatállományhoz, gazdálkodáshoz, férfias kedvtelésekhez, vadászatokhoz fűződnek. Ilyen a költő nagyanyjáról szóló monda, amely szerint a tűzvészből fiával együtt kedvenc tehene mentette meg a biztos haláltól, amikor a tűzön át berohant hozzá, lehajtotta fejét, szarvai közé vette és a kertben szépen a földre letette.¹⁸ Vagy ilyen a költő apjának szarvaskalandja, aki csaknem életével fizetett azért, mert egy haldokló szarvas belehasított a szarvával.¹⁹ — Így éltek, a dunántúli rengetegek szélén, a lázt lehellő mocsarak táján, kis falvak egyszerű kúriáin, török és porosz ellen hadakozva, háborúk zajában és elemi csapások elleni küzdelemben. Országos dolgok között keveset forogtak. Soha nem emelkedtek ki a középszerűségből, bár nagy családokkal kerültek — házasodás révén — rokonságba.²⁰

A legközvetlenebb hatás költőnket családi vonatkozásban apja részéről érte. Tőle örökölte a nemesi öntudatot, bizonyos kulturáltság iránti érzéket, a latin klasszikusok iránti szeretetet és a hajlamot a csendes, elvonult élet iránt.²¹ A családi elvek is öröklődtek a költőben: a szigorú tekintélytartás, a feleség háttérbe szorítása, de a meleg családi érzés is, amely költőnket jellemzi.²² Szellemi látóhatárban azonban messze túlhaladta apját.

¹⁴ Négyesy László: *Berzsenyi iskolázatása*. Egyet. Phil. Közl. 1893. 455. l.

¹⁵ Vitkovics Mihály levele Kazinczyhoz 1813. jún. 29-én.

¹⁶ A nemesi adománylevél másolata: *Berzsenyi-Emlékkönyv*. Szombathely, 1876. 9. l.

¹⁷ Noszlópy Tivadar: *Emlékeim Somogyból*. Kaposvár, 1890. 15. l.

¹⁸ A költő fiának, Berzsenyi Lászlónak elbeszélései alapján, uo. 12. l.

¹⁹ l. m. uo.

²⁰ *Berzsenyi Dániel levelei Kazinczy Ferenchez*. Id. kiad. 7. l.

²¹ Váczy János: *Berzsenyi Dániel* 7. kk.

²² Váczy János: *Berzsenyi Dániel* 7. kk.

Bármily fogyatékosak a Berzsenyi gyermekkorára és ifjúságára vonatkozó adatok, azért bizonyos költői előzményekre és előfeltételekre következtethetünk ezekből az adatokból is.

Hogyan jut el már az ifjúkori ódáiban megnyilatkozó magasabbrendű történet- és műveltségfelfogásig? Berzsenyi első verseit aligha ismerjük. Talán ezek maradványainak tekinthetjük azokat a középszerű versgyakorlatokat, amelyeket az akadémiai kiadás és Berzsenyi műveinek legújabb kiadása (1956) tartalmaz. Berzsenyi maga céloz arra, hogy költői tevékenysége húszéves kora körül kezdődik, sőt maga jelöli meg, hogy A Magyarokhoz c. költeménye 1797 előtt keletkezett. (A Felkölt nemességhez szövegében.) — Döbrentei költőnk első szerelmi versét 1794-re keltezi. Nem valószínű tehát — az összes körülmények figyelembevételével —, hogy ebben a lángoló, forrongó időszakban (1795—1802) csak 5—6 verset írt volna, szerelmi verset pedig úgyszólván egyet sem, mint Gálos állítja.²³ Aki hazafias érzéseit a kifejezés oly magas fokán tudta megszólaltatni, mint költőnk A Magyarokhoz c. versében — még ha 1796-ban nem is végleges alakjában —, az nem tudta volna szerelmi érzéseit kifejezni?

Költészete eredetének természetes és reális útját kell keresnünk. Ha pedig ezt tesszük, akkor azt kell mondanunk, hogy — Berzsenyi nyelvén szólva — ez az ifjúkori költészet Mars és Venus házasságából született, vagyis elsősorban a költő vitézi álmai és szerelmi érzései öltöttek benne költői alakot. Döbrentei jegyzi fel Berzsenyiről, hogy „a költő korábban kezdett szeretkőzni a kellesténél”, s „nagy szerelmes” volt, szerelmi élete korán kezdett fejlődni, aminek — mivel költői hajlamai voltak — természetesen kifejezést kellett adnia költészetében, ahogy hazafias érzése is korán kifejezést keresett és talált.

E korszak tanulságaihoz tartozik, hogy az ifjú Berzsenyi mélyebben érzi át azokat a veszedelmeket, amelyek a nemzet létét fenyegetik, mint környezete. Apja inkább nemzetsége múltjáról, a nemzeti nagyságról, a nemesség államfenntartó erejéről, jogairól és kiváltságainak védelméről, a család dinasztikus hűségéről beszélt előtte. Az ifjú Berzsenyiben azonban megrendül a nemesi önelégültség érzése. A pusztulásnak az a sejtelme, amely *A magyarokhoz* c. versben kifejezésre jut, nemcsak a nemzet fizikai, biológiai pusztulására vonatkozik, hiszen ennek jelei oly mértékben nem mutatkoztak. A pusztulás érzésének legmélyebb forrása az az erkölcsi és szellemi állapot volt, amely nálunk az 1795 utáni időket jellemezte, s amelyből a költőnek következtetni kellett a nemzet jövőjére. A reakció önkénye rányomja bélyegét a nemzeti élet minden megnyilvánulására. A pusztulás érzésének egyik motívuma a műveltségbeli elmaradottság ténye is volt, amelynek javulása a reakció idején kilátástalannak látszott. Ezért idézi fel a költő később Mátyás fényes korszakát és figyelmezteti Eszterházyt kötelességeire.

Vitézi álmok, nagyság utáni vágy, szerelmi boldogság keresése közben bukkan fel Apolló, a költészet istene és Pallas Athéné, a tudomány, a műveltség istennője a költő eszményei között. Uralmuk — a költészet, tudomány, műveltség kultusza — mindinkább érezhető Berzsenyi költészetén.

Voltaképp egységes költészet alakul ki a rimes versek és a hősi ódák részben ellentétes forrásaiból és formáiból. Berzsenyi költészetében próbálta áthidalni azt az ellentmondást, amely a feladatok megoldását parancsoló történelmi szükségszerűség és a kor tehetetlensége, a költő álmai és a valóság között kibontakozott. Klasszicizmusa hősi kísérlet ez ellentmondások megoldására.

Hogyan nyilvánulnak meg e belső harcok és ellentmondások a költő ifjú életében és költészetében?

Bármily ellentétben volt apjával — különböző körülmények miatt, mint látni fogjuk —, sok tulajdonságot vesz át tőle: hajthatatlan makacsságot, zárkózottságot, az igénytelen, puritanizmus felé hajló életmód szeretetét, „házi tirannizmust”, bizonyos feudális hajlamokat

²³ Gálos Rezső: *Berzsenyi költői útja*. Pannonia 1939. 230 kk.

és nézeteket, amelyek fokozatos ellentétbe kerültek kifejlődő világgépével. Ez apai örökséget kiegészítik az anyától örökölt vonások: a kedély bizonyos lágyága, érzelmesség, szelid emberiség, amivel a költő emberi és költői életútján találkozni fogunk. Az ősoktól más nemigen maradt, hacsak figyelembe nem vesszük a családban élő hagyományokat és azt a „vitális emlékezetet”, amely az ódák objektív és szubjektív mondanivalóiban jut majd kifejezésre.

A táj, a Dunántúl a maga szelíd szépségével és harmóniájával a Berzsenyiben élő klaszikus embereszményt táplálja. De ez a táj az idők folyamán nagyon sok minden lesz a költő számára: rejtőzés, magány, alkalom az alkalmazkodásra, a meglévő életformához simulásra, a ragaszkodás és elvagyódás vegyülete, a sors börtöne és az enyészet küszöbe. A táj történetisége is tagadhatatlan hatással van romantikus hajlamainak ébredésére: a balatoni várakkal, a dunántúli nemesség szerepéhez fűződő mondákkal és elbeszélésekkel, amihez Kiszaludy-hatások is járulnak, ami „valósággá és egyúttal nem valósággá” tette a költő ébredő képzelete számára e történeti emlékeket. Ugyanakkor a táj antik hagyományai sem hagyhatók figyelmen kívül. Szombathely, Sopron római emlékei egy eltűnt és sok dicsőségben és szépségben gazdag világra figyelmeztették, amely sok tekintetben utánzásra méltónak látszhatott előtte. Így a táj fogékonyságot ébresztett benne sokféle irányban is.

Minden jel arra mutat, hogy ez az ifjú lélek erős feszültségek között élt. Énközpontú élete nagy indulatokban tombolta ki magát. Szinte megvetette a lelki állapot egyensúlyát. Feszültségkeltő helyzeteket kezdeményez. (Szökés az iskolából, katonaság, menekülés a szülői ház elől.)

Mikor hazakerül, felemás helyzetbe jut. Belső világába temetkezik, s így védekezik a kívülről ható erők ellen (apja ellenzése, szigorúsága, tiltó rendelkezései). Belső világa aránytalanul fejlett a külső világban való eligazodással szemben. „Meg kellett halnia” bizonyos mértékig a külső világ számára, hogy kiépíthesse a saját belső világát. A „sugalló” versek, a Múza-versek nagy száma mutatja, hogy a költészet mit jelentett számára. A feudális közéleti érvényesülés minden lehetőségét elhárította magától. Apjától függő helyzetében a költészet az ő számára szabadító erő, amely magasabb, szebb világba emelte. Addig azonban a költészet, mint hatóerő és mint igazi hivatásérvés nem mutatkozhatik nála valódi mélységben, míg nem tud egyéni kötöttségéből kibontakozni, míg nem tud nagyszerű extázisban kitörve hősi világot alkotni magának, a közösségre való hatás célzatával.

Az apai zsarnoksággal és a lehangelő körülményekkel korán szegzi szembe erkölcsi idealizmusát, amelyet antik olvasmányai és a kor költészete gyökereztetnek meg benne. E folyamatos felszabadulás az ifjú években szenvedett erőszak alól erőt és biztatást kapott a gyermekkor szabad, boldog emlékeiből. A szerelem és a hősiesség világába való menekülésbe így vegyül valami a társadalmi megkötöttség elől való elszigetelődésből.

Ugyanakkor azonban e korai belső integráció hamarabb zárja le a belső kört, mint más, szerencsésebb körülmények között fejlődő ifjú költők előtt. Élményéhsége, a benyomások változatossága utáni vágya kénytelen képzeletének meglévő anyagával betelni. Ezért nála tapasztalat, külső benyomások és képzelet korán összefonórnak. Különösen rányomja ez a bélyegét mind szerelmi, mind hősi költészetére, élmény és képzelet összefonódása folytán.

Ugyanakkor a költészet számára életpótlék, valódi élmények helyettesítése is. Így történt, hogy barátság és szerelem élt már benne, mielőtt barátságban és szerelemben volt része és sokszor ösztönző élmények híján is belső kontrasztok között vergődött.

Valójában Berzsenyi egész költészete — számtalan kedvezőtlen körülményével — harc, küzdelem a költészetért. Környezetével és életkereteivel kapcsolatban és éppen ezek következményeképpen kétféle költői magatartás alakul ki benne: aktivitás bírálattal, a közölgökba való beleszólás, sőt vezetés igényével, a hősi lelkesítés sokoldalú törekvéseivel — és passzivitás a kívülről ható erőkkel szemben, belső bizonytalanság, az az érzés, mintha véletlenül tévedt volna a történelem országútjára, s inkább a magányosság hol szelíd, hol fájdalmas béklyói között kellene vergődnie vagy tespednie a sorsban való megnyugvás emberi alázatá-

val. Így adománynak érezhette a benyomások és a kifejezés képességét, egy hősi világ teremtésének lehetőségét, a mindennapi világtól való elzárkózást, amelynek alapján sikerült saját világát megalkotnia.

Legigazabb otthona az a hősi világ volt, amelyet megálmodott a maga és nemzete számára, útjába tévedt korabeli alakok ürügyén. De valójában minden nagy verse egyúttal vágy szellemi megújulás és tökéletesedés után, amelyben önmaga képzése, formálása által is új szépségekben akarja részesíteni nemzetét.

Mennyiben ismeri meg a világot az ifjú költő? Hősi lényegében, érzelmes mélységében s gondolati fényében. Mennyire értékeli az életet? Amennyiben a szív boldogságát és a tettek hősi lehetőségeit nyújtja. Milyen célt lát az életben? Különválasztva az egyéni világtól (a maga korlátozott céljaival) az ember „istenülését” hirdeti hősi tettek és önfeláldozás útjain.

Berzsenyi világa nem egyértelmű. Már korán mutatkozik nála a magán- és közösségi élet kettőssége, amelyeket sokszor élesen állít egymással szembe, de ugyancsak korán jelentkezik az a szemlélet is, hogy az élet tények és illúziók, szenvedélyek és szenvedések, élet és halál, felvirulás és romlás, „teremtés és rombolás” szövedéke, amelynek káosza fölött uralkodik a hős akarata. A költő hős, aki alkotásával átjelkesíti a mindennapi jelenségeket és harmóniát teremt a zűrzavarban.

Így magányában és elszigeteltségében is áradnak a költő belső produktív erői, arra törekedve, hogy a maguk korlátai között is önként és szabadon nyilatkozzanak meg.

E költői fejlődésnek azonban sok akadályja volt, úgyhogy Berzsenyi életírónak és költői fejlődése kutatóinak egy részében — különösen Gálos Rezsőben — megvan a hajlam, hogy Berzsenyi 1795—1802 közötti életkorszakának jelentőségét lekicsinyeljék, a költői munkássága részére szinte teljes egészében az 1802 és 1809 közötti korszakot sajátítsák ki. Németh László „mondai fény” elmélete is lényegileg ezt célozza.²⁴ Ennek azonban valóság-alapja nincs. Kétségtelen e korszak nagy jelentősége is.

Bizonyos, hogy a szülői házba visszatérő ifjút apja hidegen fogadta.²⁵ Elégedetlen volt vele soproni magatartása és katonai próbálkozása miatt, s azért, hogy szinte szőkevény módjára került hónapokon keresztül a szülői házat. Az apa fiában ezenfelül dacos és makacs, hajthatatlan ifjú embert talált, aki a maga feje után indult, már most önállóan gondolkodott, s önállósága alapján apjával is szembehelyezkedett. Valójában az apja azt a tulajdonságot akarta az ifjában elnyomni, amit az éppen tőle örökölt: a saját maga nézeteihez való makacs ragaszkodást. A víg mulatozás, csapongó kedvtelés, a fölhevült indulatok, de a költői ábrándok sem illettek a komor apai házba. Ezért ez a ház börtönné, Munkácsá lett költőnk számára. Ő maga így nyilatkozik később erről a korszakáról:²⁶

„Én ötet (ti. apját) nem vádoló, sőt azt vallom, hogy ő tanult, okos és igen jó ember, s minden hibája az volt, hogy engem nem ismért, és az én szilajságomat nem mérsékelni, hanem zabolázni akarta. Ebből harc lett és örökös idegenség. Az ő háza nékem Munkács volt, melyet csakhamar el is hagytam és anyai jószágomra magamat meghúztam. De a harc az én lelkemet nem csüggesztette, hanem emelte s érlelte.”

A családi hagyományok arról is tudnak, hogy az apa szembeszállt Berzsenyi költői hajlamaival is, s azzal, hogy az ifjú latin és magyar költőket olvasott, és pedig oly szenvedélyes makacssággal és kitarással, hogy apja attól féltette: nem fogja tudni az életben megállni helyét, nem lesz képes józanul, gazda és földbirtokos módjára gondolkodni.²⁷ Bizonyos tehát, hogy Berzsenyi már ez ifjú korszakban foglalkozott költészettel. Éspedig szerelmi költészetén kívül — amely természetes kifejezése volt ifjú lángolásainak — ódaköltéssel is, mint ahogy saját szavai bizonyítják:²⁸

²⁴ Németh László: *Berzsenyi*. 1938. 16. l.

²⁵ Berzsenyi László visszaemlékezései, I. m. 16. l.

²⁶ Berzsenyi *Dániel levelei Kazinczyhoz*, id. kiad. 29. l.

²⁷ Berzsenyi László visszaemlékezései, I. m. 16. l.

²⁸ *Berzsenyi Dániel Prózai Művei*. 1941. Dr. Merényi Oszkár kiad. 261. l.

„Ha nekem hús esztendő s koromban jobb philosophiám nem lett volna, mint a recenzi- nek (Kölcseynek) és Lessingnek, úgy kétségkívül Horác studiumának resultatumi bordalok vol- nának: mert kétségkívül a bordalokat könnyebben tudtam volna gajdolni, mint a legkomolyabb érzelmeket a lyra legfelsőbb hangjain vezetni . . .”

Mi természetesen nem látunk ebben mondai fényt és költői visszafiataltást, hanem annak fogjuk fel ezt, aminek fel kell fogni: mély költői vallomásnak, lényeges életrajzi igazság- nak, amelyre alapítani lehet és kell.

A családi hagyomány is megerősíti felfogásunkat, amely arról szól, hogy „az apa mérgé- ben összetépte a könyveket és iratokat, többször még a gyertyát is eloltotta, hogy fia ne olvas- hasson, és ne ír hasson. Ebben az a meggyőződése vezethette, hogy nemesember számára a versírás szégyen.”²⁹

Más helyen a költő is megerősíti ezt a tényt:

„Az én gyermekkori dalaim valamint legjobb ódáim között nincs is egyéb különbség, sem koraikra, sem természetekre nézve, mint az, hogy a dalokban a szivnek együgyű nyelvén beszéltem, az ódáiban pedig a tárgy természete szerint harsogtam.”³⁰

Az ifjú Berzsényi e korbéli költői foglalatosságainak emléke él még évtizedekkel később is Berzsényi Lajos lelkében, amikor gyanakodva nézi Berzsényi költői munkásságát, már akkor is, mikor a hír már szárnyra kapta költőnk nevét.³¹ S Berzsényi, mikor majd beszámol költői sikereiről, ezt oly hangon teszi, mintha az apa gyanakvásának utolsó maradványait akarná szétoszlatni.³²

Az apa és fia közötti viszály nemcsak költői — talán szerelmi és gazdasági dolgok körül forgott. Az apa maradibb világnézete, maradibb hazafisága is ellentétbe került Berzsényi magasabb hivatásérzetével, műveltség-kultuszával, a nemzeti jövőről, jelenről és múlttól való mélyebb felfogásával. A maradi nemesi önelégültségnek nem egy megnyilatkozásáról tudunk Berzsényi apjával kapcsolatban. Így idézi pl. Berzsényi apjának egy kijelentését, amely a nemesi intézmények bírálatának heves ellenzéséről tesz tanúságot.³³ Ha ezzel szembeállítjuk a Magyarokhoz és nemesi bírálatát és az Esterházy-óda rejtett bíráló szemrehányásait, műveltség-kultuszát, akkor ennek az apa és fia közötti ellentétnek — amely hozzájárult költőnk eszmei érlelődéséhez is — mélyebb gyökereit is láthatjuk.

Ez az áldatlan viszony, amely három évig tartott³⁴ (1795—1798), mindenesetre alkalmas volt arra, hogy táplálja költőnk szentimentalizmusát is: az epedő szerelem világába, a boldog- ságról alkotott titkos álmok országába való vágyódását, az önelégületlenség, a homályos vágyak és borongó képzelet kríziseinek a maga még hiányos költői eszközeivel való kifejezését.

A költői foglalatossághoz való teljes szabadság ideje 1798 és 1799, önállósodásától a költő házasságáig. Ennek nagy jelentősége van abból a szempontból is, hogy költészete ebben az időben is sokat érlelődhetett. Lényegében házassága sem szakította félbe költői tevékeny- ségét, csak bizonyos tekintetben megérlelhette életfelfogását. De költői munkásságának beve- zető korszaka, minden körülmény figyelembevételével az 1795-től 1802-ig tartó időszak.

Németh László úgy jellemzi az ifjú Berzsényire ható tényezőket, hogy: „első nevelői a testvértelenség, a sok szabad idő s egy komor apa voltak.” Kétségtelen, hogy ebben van igazság.³⁵

De úgy hisszük, mélyebben is kell keresnünk a döntő tényezőket. Már utaltunk az első korszak élményrétegződésére, arra, hogy vegyülnek történelmi-társadalmi: teréziánus, joze- finista és leopoldiánus elemek Berzsényi felnevelődésében.

²⁹ Berzsényi László visszaemlékezései, i. m. 17. l.

³⁰ *Berzsényi Prózái Művei*, id. kiad. 46. l.

³¹ *Berzsényi levelei*, id. kiad. 20. l.

³² Uo. 25. 27. l.

³³ *Berzsényi Dániel levelei Kazinczyhoz*, id. kiad. 44. l.

³⁴ Váczy helytelenül teszi 1799-re az apa és fiú elválását, mert Berzsényi már 1798-ban önállóan intézkedik birtoka bérbeadásának ügyében. L. *Berzsényi Dániel Ismeretlen és kiadatlan levelei*. 1938. Dr. Me- rényi Oszkár kiadása. 15. l.

³⁵ Uo. 11. l.

1795 után Martinovics és társai a veszthelyen fizettek merész álmaikért. Gazdasági haladásról és társadalmi reformról már nem lehetett szó. Udvar és nemesség összeborult a közös érdek védelmében. Berzsenyi a számára társadalmi helyzeténél fogva egyetlen szabad utat választotta: a nemzet felemelését a hősi erények útján, a mindinkább nyilvánvaló nagy veszedelmek idején és a műveltség lángjának élesztését. Költészete két forradalom terméke — a francia forradalomé és a Martinovics-mozgalomé — annyiban, amennyiben oly időben indult fejlődésnek, amely a francia forradalomból a feudalizmus számára megrázó veszedelmek emlékéét, a Martinovics-mozgalomból pedig az erre következő nemesi visszahatás s az ezzel kapcsolatos nemesi-nemzeti lét féltésének izgalmát rejtette magában. Berzsenyinek nem a nemesi önelégültség volt alapvető élménye, hanem az az élethalál-hangulat, amelynek forrása az az eseménysorozat, amely II. József magyarellenes hatalmi intézkedéseiben, a nemesi alkotmányt fenyegető rendelkezéseiben, a halálát követő nemzeti fellángoláson, a francia forradalom véres eseményein keresztül vezet a Martinovics-mozgalom bukásáig, a reakció felülkerekedéséig és a Napóleon elleni háborúk megindulásával kapcsolatos élményekig.³⁶

A költő, hogy érzéseit kifejezze, felhasználja Horatius és a korabeli német költészet, valamint magyar kortársai irodalmi eszközeit. Költészete kettős irányban bontakozik ki a korabeli reális élmények hatása alatt is. Elsősorban egy új, heroikus költészet távlatai nyílnak meg előtte, az antik és középkori magyar hősi világ alakjaitól lelkesítve és az „élet vagy halál” hangulattól színeződve, amely e korszaknak, de már II. József óta is e kornak egyik uralkodó motívuma, másfelől korai romantikus motívumok csendülnek fel ifjúsága külső és belső élményeivel kapcsolatban. (Ugyanakkor költészete jelentős fejlődést mutat a tömörség felé: hosszú élmény-eseménysorozatokat, de olvasmányélményeket is egy-egy mondatba, egy-egy célzásba vagy képbe foglal, amit később nagy kifejezőerővel folyton tökéletesíteni igyekszik.)

Minél jobban elmélyedünk a költő e korabeli életébe és műveibe, annál inkább látjuk, hogy ekkor mély erkölcsi válságon kellett keresztülmennie, s ez élményeinek egyik legjellemzőbb rétege. Ezt az erkölcsi válságot az idézhette elő, hogy le kellett mondania ifjúi álmairól, a szabad, független életéről (amelyet elképzelt magának a soproni székéskor), és talán — átmenetileg — költői álmairól is. Az apával való harc életének e korszakában a legkeservebb élmények közé tartozhatott, bár ezek saját szavai szerint „megedzették” költőnk. Hosszú, drámai vívódás lett ennek a következménye, amelynek elemei nemcsak a Németh László által említett „büszkeség, sérelem és függetlenségi vágy” lehettek, hanem közösségi motívumok is, amelyek Berzsenyinek mindinkább kibontakozó költői hivatásérzésével kapcsolatosak.³⁷ Ez sem ment azonban könnyen. És az apai házban gyötrődő, céljavesztett ifjú, míg látszólag beletörődött sorsába, a szenvedés útját járta. Csak három évi harc után sikerült magát függetlenítenie, s ez a három év nagyon hosszú idő lehetett számára. S a nemzethalált hirdető A magyarokhoz I. motívumaiba belevegyülhetett a saját életét is céljavesztettnek látszó fiatal költő szomorúsága s erkölcsi válsága is. Nem oly értelemben, mintha ő is züllött életet élt volna, vagy hajlott volna a romlott nemesi erkölcsök felé, hanem oly módon, hogy semmivé lenni látszó ideáljait is siratta a magyarok pusztulásában.

Szerelmi versei a tanúk, hogy ez az erkölcsi válság egyúttal mély érzelmi válság megnyilvánulása is volt. Van egy romantikus élményréteg Berzsenyi életében és költészetében, amely ifjúságához fűződik. Szenvédély és egzaltáció, aggodalom, remény és panasz ez ifjúkori költészet motívumai. A sírás vágya és a fájdalom keresése jellemzi. Pásztori tájaktól vezet az út a majdani heroikus tájak felé. Egetverő fák, zúgó források, komor tájak vegyülnek az idilli szerelem andalgásai közé. Megnyílik a természet az ő számára is, hogy elrejtse lelke szenvedéseit, titkos érzelmeit, fájdalmas mélységeit. Inkább lélekkel látja a tájat, mint szemmel. Romantikus érzelmesség táplálja szívét. A monoton élet és a korlátozott célok nem kedveznek

³⁶ Mód Aladár: i. m. hiv. része.

³⁷ Erre bizonyíték Berzsenyi ódái költészete is.

az érzelmek viharának. A valóság elől a képzelet világába menekül romantikus elvágódással. De nem a természet az ő fő menedéke, hanem az antik világ történetei jelentik az ő számára azt, amit az Alpések a természetimádó romantikus költőknek. Nyugtalan szellem és egzaltált szív: ez rejlik Berzsenyi ifjúkori költészete mélyén, ez táplálja élményeit ebben a korszakban. Ami e költészetben lecsapódik, talán csak töredéke annak, amit átél. És nem idegen tőle az a romantikus melankólia sem, amelynek varázsa mint egyensúly a fájdalom és feledés között megejtí fiatal szívét. Az érzelem kultusza az érzelmek megtisztulásának vágyával jár együtt e korszakban, amint a szerelmi versek tanúsítják. Az ideál több, mint a vágy: ez a romantikus élmény rejlik Berzsenyi szerelmeinek mélyén. Az erény költészete nála a romantikus szenvedély megfélékezésének előjele. A bölcs élet antik vágya csak a „sok szerelem” romantikus érzelmessége után bontakozik ki méltó tisztaságában.³⁸

E romantikus élményekkel kapcsolatos és az ifjú költő hősi vágyaival és indulataival függ össze képezetében egy ideális közösség megteremtése, amelynek költője lett. Nem a kor valódi nemessége él Berzsenyi költészetében. Ezt a valóságos nemességet átváltoztatja mintegy „virtuális nemességgé”: azzá, amivé a nemességnek *lennie kellene*, hogy igazán a nemzet vezetője legyen, hogy igazán kiemelkedjék abból az erkölcsi és társadalmi válságból, amelyre A magyarokhoz I. mutatott rá először valóban megdöbbentő erővel. De a disszonáns hangokat hirtelen felváltják — a bizakodás és a remény élményeiből feltörő és a költői egyéniség izmosodásával erősödő — új hangok, amelyek csakhamar nemcsak a vitészség-hősiesség eszményét fejezik ki, hanem a szépség, a kultúra és a tudomány hatalmának dicsőítői is.

Berzsenyi e korszakának élménytartalmát lehetetlen csupán ebbe a szóba foglalni: nemes-polgár. (Németh L.)³⁹ Ez a korszak már jóval túlmutat ezen a fokon. De nem is a „világ hóbortjaitól és mozgalmaitól” paposan „mint mulandó és téveteg dolgoktól elforduló” költőről van szó. Ellenkezőleg, ebben a korszakban jut el Berzsenyi ahhoz, hogy az élményt az ihlet fokára emelje fel, és felismerje a mulandóban a halhatatlant.

Berzsenyinek sajátos élménye e korszakban az antik világ hőseivel való megismerkedése, az a hatás, amelyet rá az antik világ tett. Mintha ezek az antik istenek mentették volna ki költőnket a mindennapi élet zűrzavarából. A szép, okos Apolló, a gyöngéd, komoly Athéné, a többi görög és római istenek alakjai ekkor kerülhettek közelebb képzeletvilágához, miként a hősi Herculesé, az óriási erejű Theseusé, a csodálatos Pygmalioné is, s talán jobban ismerte történetüket, mint az emberekét körülötte. Ekkor lehetett, hogy jobban értette az éter csendjét, jobban a Zenit és Nadir méreteit, mint az emberek szavát, vagy a föld arányait. A latin nyelv halhatatlan harmóniája nevelte sajátos költői zeneérzékét, az emberi életet és történéseket pedig az antik arányokon mérte le, azokhoz alkalmazta. Így róla el lehet mondani, mint Hölderlinről, hogy „az istenek karjaiban nőtt nagygyá”. Ezért tudja az antik mitológiai képeket élettel és vérrel megtölteni.⁴⁰

Martinovicsék kivégeztetése, amely az európai reakció egyik láncszeme, leszűkíti Berzsenyi látókörét, de nem annyira, hogy teljesen a nemesi konzervativizmus hatása alá kerüljön. A történelmi múlt romantikus visszaidézése Berzsenyinél már ifjúkori költészetében sem egyoldalúan konzervatív, hanem megőriz valamit a felvilágosodás humanizmusából is (műveltség-kultusza). Nemcsak a katonai múltról van szó, hanem a kulturális örökségről is, a magyar kultúrának a nyugati szintre való emeléséről, amire az ifjúkori ódák is utalnak. Ez a kulturális mozzanat túlmutat a maradi nemesség ideáin.⁴¹

Különös figyelmet kelt ebben az ifjúkori költészetben kibontakozó belső élet gazdagsága. E korszak évei a gazdálkodás mellett olvasgatással, elmélkedéssel, álmodozással, lelkesüléssel s a szárnypróbálgatások után komoly alkotásokkal telnek el. Bánthatta költőnket a

³⁸ Hangsúlyos szerelmi költészetének főbb motívumai ide utalnak.

³⁹ Id. kiad. 21. l.

⁴⁰ Szemben Szerb Antal Horatius-felfogásával, i. m. 345. l.

⁴¹ Különösen az Esterházy-óda és a Nagy Lajos, valamint Hunyadi Mátyás alapján.

tétlen nyugalom, amelyet maga körül látott a közéletben, s bánthatta a saját maga elmaradottsága és életének kilátástalansága a nagyok megálmodott életéhez és tetteihez mérten. Sok lehetett benne a titkos hevülés, kielégítetlen becsvágy, dicsőségvágy. Lelkesedésébe, amely a múlt dicsőségének láttán elfogta, korán lemondás és kijózanodás is vegyült. Ez azt mutatja, hogy a látszat helyett a mélybe akart hatolni. A nemzeti lét mélysége izgatta, amennyire bele tudott látni. Az időleges viszonyok helyett kereste az „örök” tényezőket: az erkölcsöt és a kultúrát, ahogy ő értette. Ez a korán „örök dolgokra” irányuló figyelem, amit ő maga is ifjúsága egyik fő jellemvonásának tart, emelte ki kortársai közül.

Ezért Berzsenyi, bár elragadta a lelkesülés a nemesi felkelés hősi látszataira is, már korán a nagyságot, az „örökkévalót” kereste: a hősiség minden megnyilvánulását — erkölcs, kultúra, szépség —, amelyet meg tudott érteni és magába tudott fogadni. De a nagyságig csak úgy tudott emelkedni, ha megkülönbözteti a lényegest a lényegteltől, a valót a látszattól. Berzsenyi valami hősi lényeget élt át magában is, nemzetében is. Ez az, ami hitét fenntartja, ha el-el fogja is a csüggedés sötét óráiban. A szabadság, határtalanság, végtelenség világa ez egy szűk korlátok közé szorított, önző és szürke magyar történelmi korszakban, amely éppen határaival és korlátaival teremti meg ellenhatását, de a költő elszigeteltségét és magányosságát is.

Berzsenyi felemelkedésében nagy hit és acélos erő nyilvánul meg. Ez nem lehet állandó állapot. Kivételes pillanatokban minden nagyszerűvé, szentté, hősiessé válik a költő előtt, amit annak érez. Szilaj lendület, látomásszerű felismerés ez, a költői lényeg, a hősi törvény megragadása a látszatok mögött.⁴²

A hősi megindulások költészete alatt húzódik meg a szentimentális szerelmi vagy reflexiók költészet idilli vagy bánatos, sőt fájdalmas életsíkja. Itt a költő feladja az élet hősi jellegét, elmerül fájdalmának, boldogságkeresésének egyéni, szentimentális megnyilvánulásaiban. Ezek is hozzátartoznak azonban költőnk életszférájához. Azért is érti a nagyságot, mert megismerte az egyéni élet kicsinyes korlátaival, amelyektől menekülnie kell.

Láttuk, hogy Berzsenyi ifjúkorában 1795-ben záruló első korszaka nem harmonikus befejezésű.

Az életnek és hivatásának hézagosa alakul ki ekkor még előtte. Nem sikerül megvalósítania ezt az emberi eszményképet, amely kiformalódott vágyaiban és elképzeléseiben. Így belső ellentét fejlődik ki, amely azonban majd lendítő erőt ad költészetének. Egyfelől felmerül a szabad, hősi ember eszményképe, aki felülkerekedik az akadályokon és diadalmaskodik mindenben. Másfelől fennállnak a társadalmi korlátok, amelyek előbb Mesterházy korbácsában és most apja elégedetlenségében, haragjában öltének testet előtte.

Az ellentétek idővel fokozódnak és átnyúlnak a következő korszakokba is, természetes folytatásként és új tényezők hatása alatt.

Az ifjú Berzsenyi külső és belső élete, szokásai és titkos benső énje között különös paradoxonok bukkannak fel. Egyfelől szeszélyes multságok, másfelől korán ébredt erkölcsi komolyság, lelki nemesség, szívtisztaság. Túláradó testi erő jellemzi, de a lélek szigorú egyensúlyának keresése is. Szilaj tréfái, kedvcsapongásai ellentmondásban vannak komoly erkölcsi ítélőképességével és romlatlan akaratával. A multság keresése ellenkezik a léhaságtól, könnyelműségtől való irtózással. Forró dicsőségvágy jellemző rá, amelyet a múlt alakjai és világesemények táplálnak, másfelől hősi hajlamait korai józanság és az értelem uralomra jutása korlátozzák. Korán mutatkozik a vonzódás a „rendezett” élet után s ennek ellentéte is a vágyak és gondolatok korlátlan szárnyalásában. Műveltségvágya ellentétbe jut az iskolás műveltséggel. Grammatika és skolasztika helyett Horatius és Gessner: a tiszta szív, az égő szenvedély és a kereső ész igénye az iskolás műveltség száraz adataival szemben. Ellentétbe kerül nála a magasabb, hősi embertípus kialakítása a szűk osztálykorlátok körülményeivel. Költői aggodalma

⁴² L. akad. kiad. 114. 1.

a nemzeti lét alapjainak megrendülése miatt ellentétben van a többség nemtörődöm nyugalmával és önteltségével. Az antik nagyság megérzése ellentétbe kerül a jelen sivár színvonalával. A tökéletes boldogság utáni vágy ellentétes a megvalósíthatatlanságára való rádőbbenésével. Fájó ellentét van a költői elhivatottság érzése és a tehetetlenségre kárhuzható elszigeteltség között is.

E sokoldalú ellentétek között élt és vívódott költőnk. A költészet és a szerelem álmodozóvá tették, a forró hazafiság és az antikvitás iránti lelkesedése erkölcsiségét táplálta, alakította, nemes tettekre és érzelmekre ihlette, erős akarata önálló életküzdelemre serkentette, hogy kivívja a helyét a nap alatt. Mindez kiemelte őt a hétköznapi emberek sorából.

Életének ellentétei sem a harmóniában, sem az igazságért való harcban nem nyerne végleges megoldást. Megvannak, feszítik költőnk belső életét. Kedélymozgalmasság és egyetemes szemlélődés között ingadozik. Egyéni vágy vagy fájdalom és egyéni sorson felülemelkedő gondolat- és érzéstartalmak küzdenek benne. Ami nem lehetett a valóságban, megvalósította álmaiban, költészetében. Majd fenséges magaslatokra ér, majd alázuhan a szentimentalizmus mélyeibe. És ez egy és ugyanaz az ember, ugyanaz a költő, aki keresi a maga útját felfelé, ki az élet prózájából, a megalkuvás korlátai közül. És keresi a kifejezés hangját álmódozva a csendes patakok partján, vagy tán kiáltozva a vihar mennydörgésében, a lélek dallamait a szerelmi ábrándban vagy a hősi vágyak fenséges harcaiban.

A szabad, szilaj természetű ifjú Berzsenyi, mint láttuk, nagyon érzi a kényszer igáját mind a szülői házban, mind az iskolában. Zabolátlansága, szenvedélyessége gyakran sodorja kellemetlenségbe. Ifjúsága azonban ezen túlmenően is szinte lázadásokkal van tele. Minden lázadás válság jele, s ilyen belső válságnak sok ténye s jele van ekkor is Berzsenyi életében és költészetében.

Lázadás, amikor az iskolában nem akar megmaradni, mert nem érdekli már az iskola élete; a költészet és a szabad élet vágya elvonja az iskolás tudományoktól. Lázadás, amikor beáll katonának, holott a társadalom rendje azt kívánná, hogy, mint egyetlen fiú, tanuljon és tanulmányai végeztével gazdálkodjék. Lázadás, amikor le nem mond költői hivatásáról, amely apja szerint elvonja a legfőbb céltől, a nemesi birtokszerzéssel való foglalatosságtól. Lázadás az elköltözés az anyai jószágra, illetve ennek az elköltözésnek kikényszerítése, mert ez sem mehetett könnyen a 22 éves fiatalembernek, akinek tapasztalatlansága nyilván gazdasági hátrányokkal is járt. Bizonyos mértékig Leopardi és Schiller ifjúságára emlékeztet mindez. Leopardinak zsarnok apjához való viszonya még élesebben rajzolódik ki, Schiller küzdelme apja zsarnok akaratával szemben szintén ismeretes. Mindhárman apjuk akaratá ellenére lettek költők. Berzsenyi harca apjával ebben a korszakban nem kevésbé lehetett éles és határozott.

Ezekből az ellenkezésekből és lázadásokból fejlődtek ki Berzsenyi „csendes válságai”. Ezek térítették el attól, hogy a korabeli nemes szokványos életét folytassa. Költői hajlamai segítették a válságokból való kibontakozásban, amikor megnyugvását, illúzióit, az élet szépségét és célját egy magasabb világban kereste és találta meg, s felülemelkedett a mindennapi élet harcain és célkitűzésein. Így lázadása és nyugtalansága, a valósággal való elégedetlensége költészetté és szépséggé alakul át. Az, hogy sikerrel állta meg a harcot, amely megédzette és ellenállóképessé tette, erősítette valóságérzékét, és innen van, hogy az eszményi világ keresése mellett megjelennek költészetében a reális vonások is, nemcsak hősi lendületnek korszerű vonatkozásaiban, amelyek mindig meghatározott történelmi eseményekhez fűződnek, meghatározott célokkal íródnak, hanem kisebb költeményeiben is, amelyek már reális élethelyzetből is fakadnak és leírásaiban, amelyek a föld, a valóság iránti szeretetének a megnyilatkozásai. A föld, mint az ország gazdagságának jelképe, mint a magyar erő és dicsőség forrása és tanújele, mint történelmi táj, mint egyéni élete alapja és táplálója sokféle vonatkozásban jut nála kifejezésre ebben a korszakban. Korai élettapasztalatai tágítják szemhatárát, amihez jól megválogatott irodalmi élményei is hozzájárulnak. Harcainak és belső válságainak szenvedélyességét beleviszi költeményeibe, felszabadítja érzelmeit és bizonyos mértékig gon-

dolatait is. Az uralkodó vonás benne és költészetében: az intenzív belső élet kifejlődése, amely a kor és a környezet akadályaiba ütközik.

Amit lát, álmaihoz idomítja. Világgyőző sereget teremt a táltosaikon ágaskodó nemesekből és vezéreikből. Saját lelkét, érzéseit, szenvedélyét, hősiességeit önti a szombathelyi nemesekbe; ezek felejthetetlen látványt nyújtanak neki, s hitet ébresztenek benne egy jobb jövő iránt.

Az élet és a körülmények szűk köréből nagy távlatok után vágyik, mert tapasztalja, hogy a szűkös körülmények mennyire korlátozzák az eszmék, és érzelmek kibontakozását és a vágyak szabad érvényesülését.

A fokozott belső élet minden nagy költeményéből kitűnik. Mennyi lelkesedés, mennyi elkeseredés, eszmélkedés, fájdalom és harag előzte meg a nemzet sorsával kapcsolatban a költő lelkében *A magyarokhoz* keletkezését! Néha a költő Akhilleuszra emlékeztet, aki a magányban duzzog, s várja a hívást, hogy az első sorokba vesse magát. Távoll áll a máttól, s mégis közeledik hozzá, a múlttól szól és a jelennek int, elkeseredésének is mintegy szárnyai vannak, s múlt-hitében benne sajog a jövő emelkedés kínzó vágya. Voltaképp a magyarság új hősiességéért folyik a harc ezekben a versekben, amelyekben azt is éreznünk kell, amit a költő elhallgat, ugyanúgy, mint az Esterházy-ódában. Az utóbbiban a dicséret az indítás, a költői szándék álarcá és eszköze, *A magyarokhoz* c. ódában a fájdalom és a harag válik a költészet forrásává. Ott simogatással ösztökél, itt haraggal korbácsol az új útra.

Ez a tiszta ifjúság nemcsak program volt számára, hanem kötelezettség is.

Látjuk azonban, hogy Berzsenyinek nemcsak a reakció fojtott levegőjével, amely a szellemi élet elnyomásával járt, nemcsak belső válságokkal, amelyek hivatásának kibontakozását fenyegették, kellett megbirkóznia, hanem az elszigetelt, magányos helyzet hátrányaival is. Sajátos, magányos élet a Berzsenyié, amelyet kissé közelebből kell megvizsgálnunk.

Általában a magány, amelynek dicsőítése költészetének egyik tárgya, olyan költőknek az eleme, akik elvonultságra, az élet csendes örömeire vágnak, akik kiszakítják magukat a közösségből. Berzsenyi magánya ellentmondásos. Ez a magányos költő egyúttal a legteljesebben tudja magát azonosítani egy „virtuális” közösséggel, és élére tud állni költeményeiben azoknak a törekvéseknek, amelyek — szerinte — alkalmasak lennének ahhoz hogy a nemzetet kiemeljék süllyedt helyzetéből.

Mindamellett ez a magány bár elszigetelt, de egyúttal felemeli költőnk, és megszabja magatartását is bizonyos mértékben. Fölébe kerekedett korának, s ideális világban élve, nem a kortársak kicsinyes marakodásai vagy más kötöttségek között, a nagyság síkjára emelhette a kor nevezetesebb alakjait és eseményeit. A magány sok tekintetben „megszépítő messzeség” volt Berzsenyi számára, amely képessé tette, hogy óriássá nagyítson sok mindent, ami csak eszmeileg lehetett nagy, s zavartalanul megtartsa költészetének ünnepélyes, szinte „szakrális” jellegét. (Különösen ami az ódákat illeti.) A magányos élet elősegítette az önmagával és költeményei hőseivel való azonosulást is. Megtisztította verseit minden kicsinyes vonatkozástól, amivel tele vannak költőtársai versei. A Berzsenyi-versek magányos versek, amelyek megőrizték a szépség és költészet magányos áhítatát. A költő nem tördelte szét magát — ifjúsága korszakában sem — kicsinyes törekvésekkel. Így merészség és szabadság hatotta át költői tendenciáit. Itt szövődtek kapcsolatai a magyar múlt fenséges emlékeivel, képeivel, itt bontakoztak ki a lelkesülés éráiban az antik nagyság, szépség, erény látomásai, Berzsenyi tükrözésében. Ebben találta meg a bölcsességet és az élet halk szépségeit.

De nemcsak ebben van ennek az ifjú korszaknak nagy belső jelentősége. A szentimentális versekben a nyugtalan és korlátlan érzések kifejezését láthattuk. *A magyarokhoz* a maga elementáris erejében mutatja a belső erők áradását. Mindez azt mutatja, hogy Berzsenyi klasszikus világa is szinte fékezhetetlennek látszó belső erők megfékezését, belső egyensúly kialakítását jelenti. A vad lovak vágatása olimpiai versennyé alakul át, ahol erő és művészet egyesülése hozza meg a győzelmi koszorút. Távollról sem jelent ez végleges eredményt. De

Berzsenyinek nagy dicsősége, hogy el tudta érni nagy verseiben már ifjúkorában a klasszikus érettségnek ezt a fokát. Rendkívüli jellemző és tanulságos, hogy ez a belső dráma, vagy e lelki drámák sorozata egyúttal formai dráma is volt számára. A klasszikus mérték ostor és gyepő lett költőnk részére, amivel a hangsúlyos versek korlátlanul gördülő áradásával szemben megtalálta az erő számára az élő formát, amelyben éreztetnie lehetett belső küzdelmeinek forróságát is. Lelki dráma kifejezésekként születtek meg a klasszikus formák.

Idilli korszakában és hangulataiban elérkezik a bölcsességig és a lemondásig. De ebben a klasszikus idilli világban, amely a valósággal való látszólagos megbékülést hirdeti, a házasság és nyugodt életkörülmények megteremtésének biztató kezdetén, költőnk ismét nagyra nő. Ő a középpontja ennek az idilli világnak is. Már a szentimentális versek sajátos egyoldalúságában is sokszor befelé hallgat s szinte mindig az ő monológja szólal meg. Itt is érvényes a költő központi helyzete, s a mámor, a vágy, a nyugtalanság és végtelenség távlatának lezárása belső magabavonulást, belső gazdagodást is jelent, ami újra eljövendő nagy versek feltétele is. Kialakul a „lrai hős” belső élete.

De világos, hogy Berzsenyi nem állhatott meg ennél az idilli befejezésnél. A magányosság és meglegedés kettős motívuma felcsendül és elhangzik, hogy helyet adjon új megindulásoknak, mint a zenekar szünetje után új lázzal és új harmóniákkal folytatódik a zenei alkotás, amelynek előadására készülnek a hangszerek művészei.

Egy bizonyos: az ifjú Berzsenyi magányos életének elemzésénél tudatában kell lennünk annak, hogy ez a magány keletkezett, fejlődött és a változás különböző fokozatain ment át.

Kétségtelen, hogy Berzsenyit az apja némileg „rousseau-i” szabadságban nevelte, és átadta gyermeki és ifjúi ösztönei szinte akadálytalan kifejlődésének. Berzsenyi ezt az életet diákkorában is folytatni akarta és nem szívesen látta a fékező tényezők (elsősorban az apa és az iskola) beavatkozását érzelmi és szenvedélyei viharzásába. De helytelen lenne ily egyszerűsítéssel magyaráznunk Berzsenyi magányát. Ha azért lett volna magányos, sőt „embergyűlölő”, mert ezek a tényezők — hozzá a társadalom is — felszították embergyűlöletét, akkor Berzsenyi csupán egy érdekes gogoli alak lett volna, de még nem alkotó költő. Igaz, hogy nem élhette a maga életét úgy, ahogy szeretne volna. A szerelemre és a hősiességre irányuló vágyait, álmait „élte” ki költészetében s ezt a magány elősegítette.

Berzsenyi magányos élete nem egyszerűen csak a szerelem és az ifjúság lendületével és álmaival van tele. Berzsenyinnél az a döntő, hogy őt költőileg elsősorban a világ nagy dolgai érdeklik, s ezt magányában élte át. De magánya nem jelentett számára a közösségtől való elszakadást, sőt sajátos költői alkatánál fogva magánya forrasztotta össze, magányában forrt össze egy sajátosan felfogott hősi közösséggel. Magánya tehát nem volt a valósággal ellentétben és nem hozta ellentétbe a valósággal. Berzsenyi drámaian élte át a valóság és az eszmény viszonyát, de nem úgy, hogy a kettőt ellentétbe állította volna, hanem úgy, hogy összeforrasztotta őket. Berzsenyi költészete abban a pillanatban megszűnt volna, ha ezt az egyenletet állítja fel: az ideák felemelők, a valóság kiábrándító. De magánya kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy néha érezhetően elvesztette valóságérzékét és felindulásainak oka (de sohasem a felindulás kifejezése!) aránytalanul látszik mind költészetében, mind életében, ha az okozó körülményeket nézzük. De valójában, Berzsenyi lendülete nagy, belső ellentétekből fakad, s mint látni fogjuk, néha leláncolt óriásnak tűnik, amint nyomasztó körülményei között birkózik életének és művészetének belső és külső akadályaiival. És itt nő magánya tragikussá, tragikus önemésztődéssé.

De Berzsenyi magányos élete ifjúságában kétségtelenül költészete szabadabb kibontakozásának egyik alapfeltétele. Ekkor találja meg — saját vallomása szerint — azt a belső nézőpontot, amelyből a világot nézni kell, ha költő akar lenni a saját útja és törvénye szerint.

Azonban ez a magány feloldhatatlannak látszik a költő számára. Kazinczy magányát feloldotta a nyelvújító izgatás szenvedélye, Vörösmarty — egy jobb korban — a nemzet éb-

resztésének tüzeiben égette el magányának kínzó kötelékeit, Kőlcsey — kedvezőbb helyzetben — egy emberibb világ megvalósításáért nyilvános, közéleti harcot vívott. Berzsenyit magánya arra kárhóztatta, hogy ne élhesse át maradéktalanul életét, hogy életének legnagyobb és legsúlyosabb része: álom, látomás, vágy, zene maradjon. Így válik — klasszikussá korlátozott — magányában eggyé teremtés és halál, de szerencsére eggyé válik — a nagy pillanatokban — valóság s álom is. Így nála a valóság néha csak látszatra szűkül össze, valójában végtelenné nő, mert a költőt a fenség eszméje ihleti. És ha a költő a szűkkörűség látzata miatt szenved, mégis a végtelen szemlélete és a végtelen, az egyetemes élménye lelkesíti és boldogítja. Ezért van, hogy oly jellemző magányára és az azt kifejező költészetére, hogy egyszerre képes átélni egy-egy költeményében az erő és pusztulás, a dicsőség és megsemmisülés, az emlék és remény, az öröm és fájdalom kettős élményét, az élet bár korlátozott, de klasszikus egészét, totalitását. S e magányban alakul ki nála a lírai hősök világa.

Nyelve is ebben a magányban fejlődik egyéni és sajátos lírai nyelvűvé. Ebben támadnak különös asszociációi, ebben oldódik fel az áthagyományozott kifejezések sablonos egysége.

A Pindaroszhoz fűződő monda szerint az alvó gyermeknek a méhek mézet hordtak ajkára, s ezzel avatták fel a múzsák mézajkú tolmácsává. Berzsenyit mézajkúvá az a körülmény tette, hogy gyermekkorától kezdve az édesen folyó dunántúli nyelvet hallotta.

Bár családtörténetében semmi múzsai hagyomány nincs, kétségtelen azonban, hogy költői hivatásérzetébe beleszövődött az a nemesi jogtudat is, amely magáénak érezte a nemzet közdolgaival való foglalkozást, s amely azt a meggyőződést gyökereztetthette meg költőnkben, hogy szava valamiképp utat talál majd az országhoz. Magányában azonban nem kötötte semmiféle egyéni viszony, hanem csak általa örökkévalónak érzett szellemi szálak azokhoz a nagy eszmékhez, amelyeknek felújításától a nemzet megújhdását várta.

Ezért az ő költészete közelíti meg korában legjobban a görög kardalköltészetet, mint a közérdek kifejezője, mint a közérzület tolmácsa. A történelmi élet — szerinte — legfőbb mozzanatainak ad hangot, közös érzelmeket akar tudatosítani. Az érzelmet egyesíti a cselekvésre való buzdítással. Költészete megnyitja a közösség távlatait, a közösség nevében beszél. A fenséges erkölcsi elvek, amelyeket hirdet, sok tekintetben egyetemes, az egész nemzetre kiható érvényűek. Ebben is áttöri a feudális költészet szűk korlátait.

Berzsenyi költészetének eredetisége sajátos pátozában, vagyis abban van, ahogy költői eszméit egész erkölcsi létével átéli, és kifejezi. Ez a pátozás a valóság formálására is irányul. (Hősi ódák, Pygmalion-mítosz.) Pátoszában „belső kényszer” jellege van. A költő minden verse mintegy saját életét éli, s így szinte mindegyik nagy versének külön pátozsa van. De emellett egész költészetének alapihlete egységes és a külön művek élete ennek az egy lényegnek különböző kifejezése.

Berzsenyi pátozsa legmélyebben a történelem feszítő erőiből, belső ellentéteiből táplálkozik. De az ő lelkét is ellentétek feszítik, amelyek életéből fakadnak. (Mint már erre rámutattunk.) Így büszkesége menekülés a megaláztatás elől. Szerelme eszményivé nemesített érzékisége. Sok akadállyal — belső és külső körülményekkel és korlátokkal — szembe szállva kellett megteremtenie a maga nagyságát. Megvan verseiben a „középut” költészete, amely egensúlykeresést mutat. De igazán akkor nagy, amikor minden erejét latbavetve harcol mély erkölcsi szenvedéllyel a nagyságért, amelyet a történelem megtagadott korától, a hősiségért, amelynek ellenkezőjét mutatta a kor magyarsága, az élet magasztos céljaiért, amelyek a szűk életkorlátok között általában csak ábrándoknak tetszettek.

Hősi nagyságot, erkölcsi tökéletességet és nemzeti dicsőséget hirdetett. Génusza az életnek — bár a kor által korlátozott — megújhdását akarta: ifjú pátozsa is már e fenséges cél szolgálatában állt.⁴³

⁴³ A két szemelvény számára megszabott szűk hely mind az anyag, mind a jegyzetek terjedelmét korlátozta. Ez vonatkozik a Berzsenyi magányával kapcsolatos értékes irodalomra is (Brisits Frigyes—Halász Gábor—Németh László.) Mindezt I. bővebben monográfiámban.

BARTA JÁNOS:

A POLITIKUS KEMÉNY

(Válasz Pándi Pálnak)

A szépiró Kemény néhány sajátosságát tárgyaló előadásomat a legerősebb bíráló Pándi Pál elvtárs részéről érte — ez az oka annak, hogy az ő hozzászólásával ilyen részletesen foglalkozom. Abból indult ki, hogy fő feladatunk megvédeni azt a képet, amelyet marxista irodalomszemléletünk Kemény Zsigmondról kialakított — s megpróbálta ezt a képet, amelynek kialakításához néhány évvel ezelőtt ő maga is hozzájárult (Népszabadság 1958. okt. 26.), röviden föl is vázolni. A portréban eszerint nem a szépiró, hanem a publicista vonásainak kell uralkodniuk, mert hiszen nem a regényíró, hanem a publicista-politikus volt az, aki szélesebb körökben hatást gyakorolt. Ilyen szempontból a portré lényeges vonása a forradalomellenesség, központi tényezői: egyrészt hogy Kemény 49-ben és 49 után megtagadta a forradalmat, s röpirataiban, mint nemzet-karakterológus torz, hamis képet festett a magyar nemzeti jellemről, éppen népünk forradalomellenességét emelve ki. Ami Kemény regényeinek esztétikai értékeit illeti, ezek csak másodlagosak; körülbelül odatartozik ő is amaz íróink sorába, akik a maguk esztétikai pozitívumait regresszív tartalmakon és problematikán bontakoztatták ki — aminő volt Amadé, Gyöngyösi, Kosztolányi.

Legelső kérdés, amely az elmondottakkal kapcsolatban fölmerül, éppen az: vajon csakugyan kialakult-e már a marxista irodalomtörténetírás képe Keményről? Pusztán külsőleg: az elmúlt tizenöt évben alig foglalkozott vele akárcsak is tüzetesebben; önálló cikk alig egy-kettő jelent meg róla, inkább csak egyéb írásokba beszótt utalások; leginkább még a közkezen forgó egyetemi jegyzetekre lehetne hivatkoznunk, amelyek műfajuknál fogva sem támaszthatják a tudományos lezártág igényét. Legkomolyabban éppen Nagy Miklós A rajongók-bevezetője veti fel a kérdéseket, s önmagában is, Pándi elvtárs említett bírálata nyomán is inkább azt érezteti, hogy a kérdések még koránt sincsenek lezárva. Azok a tények és értékelő megállapítások, amelyeket Pándi elvtárs tett, megszülettek már akkor, több mint tíz évvel ezelőtt, amikor marxista irodalomtudományunk első ízben próbálta feladatait felmérni. Azóta sem jutottunk árnyaltabb eredményekre — ezt éppen Pándi elvtárs mostani felszólalása is bizonyítja. Természetesen, leginkább a politikus Kemény megítélésének lezárása előtt még történeti vonalon is kellene egyetmást tisztáznunk. Ilyennek gondolom én, amint ezt már másutt elmondtam, a kiegyezésnek és a kiegyezés előkészítésének értékelését; csatlakoznia kell ehhez a magyar emigráció és Kossuth 1849 utáni tevékenysége elemzésének is. Történettudományunk józan, körültekintő ítéletei adhatnak majd olyan alapot, amelyre a politikus és publicista Kemény értékelése fölépülhet; e nélkül pedig a marxizmus Kemény-portréja valóban nem lehet teljes.

De talán a felmerült problémák megvitatása is közelebb visz ahhoz, hogy a portré egyes vonásait tisztábban lássuk. Első gyanánt azt említem meg: ténybelileg, terjedelmében is kevésnek, leszűkítettnek érzem azt az alapot, amelyre Pándi elvtárs a maga megállapításait építi. Az ő vázolata 49-re és a következő néhány évre, még közelebről a két röpiratra (*Forradalom után, Még egy szó a forradalom után*) támaszkodik. Egy háromévtizedes közéleti pályából három-négy évet kiragadni és a többi mellőzni nyilvánvalóan tudományos szempontból erősen vitatható. Mégpedig vitatható éppen azért, mert ezek az évek Kemény politikai pályájának a mélypontját jelentik, s a mélypont maga, bárhogyan is, mindig csak átmeneti jelenség. A tudományos teljesség az egész pálya elemzését kívánja meg — amelyet természetesen az én rövid eszme-futtatásom nem végezhet el. Hogy a 48 előtti feudális viszonyokat túlhaladottaknak érezte, s maga is ott volt azoknak sorában, akik a polgári Magyarország kialakításáért küzdöttek, azt nem lehet tagadni. A nagy regényekkel kapcsolatban szoktuk a szemére vetni,

hogy az események mozgatójában kevés teret juttat az osztályviszonyoknak — A rajongók Laczkó Istvánját kivéve, mintha nem is látna osztály-erőket és jellegzetességeket. Valóban, szépirodalmi alkotásaiban kevés jele van ennek — de pótolják a hiányt publicisztikai alkotásai és történelmi elmélkedései. Barla Gyula középiskolai tanár a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemhez benyújtott doktori értekezésében (Kemény Zsigmond világnézetének és politikai nézeteinek kialakulása) összegyűjtötte és rendszerezte az 1848 előtti időszakból származó társadalmi érdeklődési nyilatkozatokat. Az derül ki az összeállításból, hogy Kemény, aki a maga provinciális problémáival küszködő kis Erdélyben nőtt fel s ekkor még, ha túljutott is Magyarország határain, de az igazi kapitalista Nyugatot csak olvasmányokból és hallomásból ismerhette — mégis élenjáró talán valamennyi hazai kortársa között a társadalmi fejlődés időszéri problémáinak, az adott osztályviszonyoknak felismerésében. Hadd kérek kölcsön az említett értekezésből néhány idézetet:

Az általános hazai helyzetről: „Tudatik, miként a társadalmi viszonyok nem állanak fenn szünteleni átalakulás nélkül.” (1842.) „Korunk az átalakulás kora. A haladás szüksége polgári intézményeink legkisebb ágazataira is kiterjed, azt a nemzetélet minden szívdobbanása sürgeti.” (1845.) Megnevezi ennek a haladásnak az irányát és központi problémáját is: „Van egy ügy, melyért hön dobant meg minden jobb alkotású honfi melle, s rögtön elintézését aggodalmas kétséggel sürgeté, mert nyilván volt, miként itt többé már a Sybilla utolsó három könyveinek, hanem belőle még néhány el nem égett leveleknek tűztől megmentéséről van szó. Ez ügy a jog és a birtoktalan tömeg jóvendője.” (1842.) A nemesi ősöket vádolja, amiért „milliók iránt oly kegyetlenségi hajlamot és zsarnoklái vágyat mutatának”. (1842.) „De fogjuk-e örökké túrni lábaink alatt ezen élő számolyt, amely fájdalommal fizet magasságunkért?” (1842.), A polgárosodás — ez nem jelenti pontosan azt, amit ma polgári átalakuláson értünk — szüntelen terjeszti hódítmányait, s amely nép nem hajlik szelíd igája alá, veszve van.” (1842.) „Az európai alkotmányos élet ékkövei a városok, a harmadik rend, vagy sajátilag a vagyonos polgárság.” (1844.)

Abban az évtizedben, amelyben az utópista szocializmus különféle tanait már ismerte a magyar értelmiség és a haladó politikuskok egy része, nem meglepő, ha Keménynél is már szerepel a „pauperizmus”, szerepelnek a kapitalista osztályviszonyok s a munkásmozgalom problémái. De Kemény javára kell írunk azt, hogy nem múltó kipillantásról van szó, hanem a témának állandó napirendtartásáról, s jórészt övé a megfogalmazás pregnáns ereje is. Egy jegyzete szerint a pauperizmusnak csak idealizmusa a saint-simonizmus és a fourierizmus, „ellenben synthetizmusa a mindenre kiterjesztett választói jog. A többi csak fegyvergyakorlat; ez leend azon pharsaliai mező, mely a birtok fölött végkép határoz.” (1843-ból.) „A gép halomra gyűjti a pénzt; a pénz tulajdonosának renyhe láblógatásai mellett is szüntelen szaporodik, míg a munkabér egy fillérrel sem hág fölebb.” (1843.) „Ugyanazon ösztöne az emberi léleknek, mely mint kényelemvágy az ipart teremté, vagyonosodást szült, alkotmányos és magánjogi garanciákat idézett elő s megalapítá a dolgok fennálló rendét: ugyanazon ösztön, mondom, alsóbb fokon, midőn az életfenntartás szükségévé válik, ha a viszonyok és polgári intézményekben gátot lel, destruktív erőt ölt magára, és a birtok védelmét, t. i. a dolgok fennálló rendjét ostromolja. Így támad a szegénynek a gazdag elleni harca, ezen örökös polgárháború.” (1842.) Nem kerüli el figyelmét a korabeli kapitalizmus legviasztázatibb kinövése: a gyermekmunka, s a *Korteskedés*-ben, tehát már 1843-ban utal rá, hogy a kapitalista robotmunka folytán „lassanként a család kötelekek minden szála szétbomlanak” — a téma majd a Kommunista Kijáltványban bontakozik ki egész jelentőségében. „A tömeg helyzetéről közlött eddigi nézetcím azon ténytörekvének kitüntetni, miszerint a szabad intézvények és gyáripár korában szüntelen találunk nyomort, mint a földművelést űző és a hűbéri rendszer befolyása alatt létező népeknél; és miután Európa minden országa általán szólva a két osztályzat valamelyikéhez tartozik, bátran lehet állítani, hogy a szegénynek a gazdag elleni harca bizonyos fokig mindenütt kifejtve van.” (1843.) A korai munkásmozgalom munkásegyleti jellegű szervezkedését még helyesli is; jogosan mondhatják a munkások: „Miért maradunk mindig nyomorult viszonyokban? Nekünk képviselni kell a munka jogát, a tőke jogának ellenében.” (1843.)

Természetesen, bármennyi idézet alapján sem lehetne Keményt forradalmár szociáldemokratának minősíteni. A proletariátus meginduló öntudatosodása, a szocializmus eszméinek és elméleteinek fokozódó népszerűsége: nem jelentik számára egy jobb jövő hajnalpirkadását; vészjelek ezek, s ha nem intézi el őket röviden, mint fantasztikus elméleteket, akkor éppen olyan fejlődést próbál sugalmazni, amely a magántulajdon és a polgári rend elleni mozgalmakat és erőszakos támadásokat már eleve lehetetlenné teszi — nem viszont-erőszak alkalmazásával, hanem a jogoknak és a tulajdonnak okosabb és erkölcsösebb elosztásával. Vajon ok-e ez, a negyvenes évek Magyarországon a komoly elmarasztalásra, amikor az alapvető feudális intézmények felszámolása is, rövid határidőn belül, kétségesnek látszott, s a leghaladottabbak is csak olvasmányból vagy nyugati utazásokból ismerhették az ipari kapitalizmus és a munkás-

nyomor problémáit — s még szép, hogy figyeltek olyan külföldi jelenségekre, aminőket akkor még a magyar társadalmi fejlődés nem termelt meg. A magántulajdon elvén pedig hányan jutottak túl akkoriban Magyarországon? Ezt a nagy, de voltaképpen akkor nálunk még időszzerűtlen lépést maga Kossuth sem tette meg. (A forradalomellenesség kérdéséről utóbb lesz szó.)

A Kemény elleni vádak másik csoportja a nemzeti függetlenség körüli magatartásához tapad: ez volt a kor második nagy magyar problémája. Itt sem árt az emlékeztetünket néhány ténnyel és nyilatkozattal fölfrissítenünk. Kemény emlékirataiban maga számol be arról: mit gondolt és mit tervezett 49 tavaszán, általában 48 végétől fogva, Debrecenben. Az előző szakaszt ekkor, érthető és alább még fejtegetendő okokból, igyekszik homályba borítani — de már Papp Ferencnek sikerült 1848 márciusa és decembere közötti cikkeit és nyilatkozatait napvilágra hozni. Ismeretes tény, hogy Kossuth március 3-i javaslatai és az áprilisi törvények lényegükben a centralisták főbb követeléseit valósították meg — magától értetődik, hogy Kemény örömmel üdvözli őket és ragaszkodik is hozzájuk. Nem árt ezt nyomatékosan ismételni, mert a summás elítélés folytán Keményt az avatatlankor ugyanolyan görbe szemmel nézik, mint az ókonzervatívokat, akik számára márciusban is, Világos után is az 1847-es status quo tűnt fel ideális állapotnak. A Pesti Hírlap akkori cikkírójaként írja: „A Gondviselés világesemények, mondhatnók világcodák által teljesíté szívünknek hő, de csak évek fáradaimai után elérhetőnek hitt vágyát. A törvény táblái — mint hajdan a szolgáltság földéről kimenekült nép tízparancsai — az égből hullottak. Halandó kezek mutatták azokat föl a népnek, de emberi számításon felüli erő, oly európai mozgalom adta a halandó kezek közé, melynek keletkezését senki sem gyanítá és jelentékenységét fölfogni még senki sem tudja.” „A szabadság és az egyenlőség és a testvériség országlása kezdődik el.” Egy ideig még Kossuthot is dicséri „kitől annyit vár a haza és annyit nyert”. Vegyük ehhez az ismert életrajzi adatokat Papp Ferenc nyomán (I. 418. sk.): állásfoglalását a magyar hadsereg mellett, részvételét az országgyűlés kiáltványának megfogalmazásában, heves támadásait az elvakult bécsi politika és Jelačić ellen. „Minden kilátás arra mutat, hogy a bűn cinizmusa még dicsekedni fog a vizzályal, amelyet közénk vetett, a segedelmezéssel, amelyet Jelacícnak nyújt, és a kannibáli kegyetlenségekkel, melyekre a rácokat felbujtogatta.” „De a mi álguyünk dördüljenek meg, s a háromság ellen legyünk egyik mindvégig a harcban, melyet nem lehet elveszteniünk, mihelyt belátjuk, hogy fajunknak lenni — nem-lenni harca.” Teljes szimpátiája idebent a Batthyány-kormányának szolt, azt mindenáron erősíteni akarta; nem tartom eldöntött dolognak, hogy ezt bűnül rójuk fel neki.

Kossuth-ellenes, a megegyezés lehetőségeit kereső, legalábbis elvágni nem akaró, békepartí politikája 48 őszétől fokozatosan erősödik. Sokféle tényező sodorta erre az útra. Voltak ezek közt társadalmiak is: hírek érkeznek a parasztság megmozdulásairól, a külföldi forradalmakról. Széchenyivel együtt retteg a nincstelenek fölkelésétől; már a tavaszon aggasztották a februári párizsi forradalom szocialista mozzanatai. „Mit álomnak tartottunk, való akar lenni, mit rajongók hirdettek, most a tömeg sürgeti, s az utópia, mely régen az eszmék szelső szabadsága volt, most az eszmék jesusitizmusává vált, s egy Barbés, egy Blanqui kezébe a legélesebb fegyvereket adja a rend és közbéke ellen.” „Nincs kétségem, miként a hűbéri viszonyok maradványai kártékonyak lévén, eltöröltetendők, s eltöröltethetnek a tulajdon kirablása nélkül.” Nem tetszik neki, hogy az új országgyűlési képviselők — szerinte — többnyire a köznépből valók.

Egyre nagyobb súllyal befolyásolják álláspontját a katonai és külpolitikai tényezők. Az őszi vereségek és a téli kétségbeesett menekülés jeleneteire az ő elméjében már rávetíti árnyát a szláv veszély s az orosz cári beavatkozás réme; ekkor kezd arra a véleményre jutni, hogy a magyar szélsőbal radikalizmusa és a politikai vezetés nem számol a nemzetközi helyzetből és a katonai erőviszonyokból adódó veszélyekkel. De a cél, amelyet még ekkor sem ad fel, az „alkotmányos függetlenség”, a pragmatica sanctio szellemében.

Vessünk még néhány pillantást azokra a művekre, amelyek valóban Kemény politikai pályájának mélypontját teszik. A legelső, az *Emlékirat*-ot, nem szánta a nyilvánosságnak, s nem is jelent az meg, csak halála után, akkor sem teljes szövegében. Már a korai köztudat „ügyvédi célzatú emlékirat” gyanánt tartja számon. Pulszky Ferenc ítélete szerint „valóságos védírat, mely a békepart minden tagját a kivételes bíróság előtt igazolhatta s tisztára moshatta minden forradalmi veletlások imputációjától.” Ugyanez a célzat az *Forradalom után* tartalmán és elrendezésén is meglátszik; a baráti emlék szerint őt magát is nagyon bántotta, „hogy nem úgy írt, ahogy érzett és éreznie kellett volna”. Degrének, aki szemrehányást tesz neki, sajnálattal mentegetőzik, hogy barátai félreértették célját; fejtegetéseiben a sajtószabadság biztosítása és az elnyomottak védelme vezette. (Papp F. II. 35.) Sem a művek taktilai célját, sem azt, ami bennük őszinte érzés vagy meggyőződés, nem tudjuk megérteni, ha elfelejtjük, hogy egy addig példátlan nemzeti katasztrófa után, az erőszakosságok, a bebörtönzések, a kivégzések árnyékában keletkeztek, akkor, amikor írjukra és számos társára a

haditörvényszék leselkedett. Jókait visszaemlékezése szerint: „mikor Kemény emlékiratát írta, akkor még javában folyt a nagy inkvizíció”. Úgy gondolom, ezekben a hónapokban az volt a rendkívüli eset, ha valakin nem lett úrrá a sötét meghasonlás; nem akarom Arany ismert levél-nyilatkozatait idézni.

Kemény minden bizonnyal maga is meg volt győződve róla, hogy a magyar nép nem forradalmi természetű; de ennek nyomatékos hangsúlyozását mégis inkább már a taktikai cél diktálhatta: elsősorban a dühöngő bécsi diktatúrának kellett volna tudomásul vennie, hogy a magyar jellemről távol áll az alattomoság és mindenfajta titkos konspiráció. No de hiszen, még mindig a nagy kétségbeesés légkörében, egy kis nemzet-karakterológiát Arany János is elkövetett (A nagyidai cigányok-ban), s egy évtized múlva meg is magyarázta; a *Bolond Istók* második énekének idevágó mondataiból megütheti a fülünket egy: „Mind csupa bátor, nyílt őszinteség...”

A kulcskérdés természetesen mégiscsak az: mit és meddig tagad meg Kemény e röpiratokban negyvennyolcból. Egykorú hírlapi cikkeiben (1850—51) a birodalomnak jelenlegi, tehát közvetlen Világos után létrejött berendezését (az 1849. március 4-i alkotmányt) változhatatlan alapnak tekinti, — no de írhatt-e mást, a katonai kormányzat cenzúrája alatt? Azt mégis szinte bizonyosnak tartom, hogy egy ideig e tekintetben a teljes reménytelenség, ha nem a teljes lemondás jelentette nála a sokat emlegetett reálpolitikát. De itt sem kell Keményt elszigetelten tekintenünk; ez a néhány év mások számára is hozott súlyos megrendülést; Eötvös menekülése és szintén 1850-ben Pesten németül megjelent röpirata (*Über die Gleichberechtigung...*) nagyobb zuhanás lefelé. Méltánylást igénylő szempontunk a megítélésben az lehet: ki mikor, milyen módon találja meg az utat — előre vagy inkább vissza a 48-as eszmékhez. A *Még egy szó* (1851) hosszú eszmevuttatásban teszi fel a kérdést: „Feltartható volt-e a régi állapot?” (ez a második fejezet címe) — érte ezen a nagy március előtti rendszert, s a végső, kényszerítő erejű konklúzió: a változás szükségessége. S közben hangzik el ez a még mindig szükségképpen ködös, de már bizonyos igényeket fenntartó mondat: „Hogy hazánk önállósága, mely a birodalom egységével teljes összhangzásba hozhatatik, a legitimitás terén nyerjen az új viszonyokkal egyező megoldást: ez értelmes, ez népszerű kérdés.” (Ö. M. XII. 245.)

A következő nyom már határozottabb. Beksics szerint 1854-ben járt Pesten Palmerston angol miniszterelnök megbízottja; Deáknál és Keménynél a kiegyezés érdekében próbált közbenjárni, hogy az így megnyugtattott Ausztriát belesodorhassa a keleti háborúba. Kemény ekkor még korainak tartotta a kiegyezést, és hangot adott annak a véleményének, hogy a jelenlegi (ezúttal az 1853-as) alkotmány alapján ez lehetetlen is. Amikor aztán, évek múlva, az októberi diploma megjelent, meglehetősen zavart és bizonytalanságot keltett a hangadó magyar politikai körökben. Beksics adata szerint pl. Szemere elfogadta az októberi diplomát (*Kemény Zs., a forradalom és a kiegyezés*, 206. lap). A zavarban Kemény adja ki először a jelszót: „A 48-i törvényeket nem szabad bántani. Azokért sok vér folyt. Azok által győzhető le az októberi diploma is.” Tanulmányok éppen ezekből a napokból a Pesti Napló programjának szánt irányelvei. Olvashatók Papp Ferenc monográfiájának második kötetében, a 390—391. lapon; most elég csak az elsőt idézni: „Az 1848-iki törvények legalitását óvatosan, de mindig előtérbe hozni, nem a közjogi formákért (magyar minisztérium) vagy legalább nem annyira azokért, mint a demokratikus eszmékért.” A nagy közjogi mérkőzés távolabbi célja gyanánt ekkor még a perszonalúniót jelöli meg; nyilvánvaló, hogy Deák magatartása is az ő befolyása alatt szilárdul meg, s a harcok eszmei irányvonalát Kemény közvetlen ösztönzései és hírlapi agitációja jelölik ki.

Központi kérdése a politikus Kemény-értékelésnek a sokat emlegetett és tagadhatatlan forradalomellenesség. Elég sokszor jelenti ki, hogy a társadalmi fejlődés tekintetében az evolúció alapján áll; ezt a fejlődést „csupán fejlesztés útján, rázkódások és felforgatások nélkül” tartaná igazinak. (Idézet a *Korteszkezdés*-ből.) „Nálunk nemigen létezik befolyásos egyén, ki a folytonos és rázkódás nélküli haladást ne tartaná keble legszentebb hitének.” (1843.) Logikusan következik ebből az osztályharc helytelenítése: „Kettő vala a cél, mely kebleinket feszíti. Erősbülése a nemzetnek benn, az osztályok közötti kibékülés, súlyos viszonyok rendezése által, s künn az egyesülésben.” (1843-ból; a legfőbb politikai cél: az unió.) De vigyázzunk az anatómiával; óvatosságra inthet az, hogy — az előbbi idézetek szerint — Kemény az osztályharcot ugyan helyteleníti, de a saját korában folyó osztályharcot társadalmi háttérrel együtt pontosan felismeri. Éppen ezért nem árt az ő forradalomellenességét is árnyaltabban megfogalmazni.

Mi volt hát az, amit Világos után, „forradalom” címén megtagadott, ami ellen már 48 késő ősze óta küzdött? Ma, a marxizmus—leninizmus világánál, tisztában vagyunk a szó jelentésével és osztálytartalmával. Az új osztály, az új társadalmi rend erőszakos úton kísérletet tesz a réginek, az avultnak a megdöntésére. Kemény az erőszaknak elvben nem nagy híve, de a gyakorlatban ő is eljut az erőszakos változások olykori szükségességének elismeréséig.

Már 48 előtt mond olyasmit, hogy adott esetben „az érdekek éles összekoccanása” elkerülhetetlen. Egy 1853-as Pesti Napló-cikk szerint: az önmagukat túlélt intézményeknek „az erőszakos kimúlás vagy a megvettetés utolsó sorsuk. Minthogy az érdekek, melyek általuk konszolidáltak magukat, akkor is védelmezik minden változás ellen, midőn e változtatást az eszmék, a szokások és erkölcsök szükségessé tették.”

De vajon maga a szó: »forradalom«, ugyanazt jelentette-e akkor, mint ma? Sok régi nyilatkozat egybevetése azt bizonyítja, hogy akkoriban, sőt századokon át nem választottak még el egymástól oly élesen társadalmi, osztály-jellegű felkelést egy nemzet határain belül — és függetlenségi, idegen hatalom elleni fegyveres lázadást; a szó jelentése általában a fennálló ellen, mindenfajta hatalom ellen való erőszakos fellépést magába foglalta. Kemény a *Még egy szó-ban* Kossuth 48 előtti tevékenységéről: „Kossuth terveiből elég destrukció folyt, de semmi tiltakozás a társadalom alapjai ellen, semmi pozitív vágy a forradalom előidézésére, akár szocialista irányban, akár szabadsági háború alakjában.” Ez a legvilágosabb idézet — noha a *Forradalom után* ama lapjai, amelyekben a nemzeti önállósági törekvéseket elemzi, hallgatóságosan ugyanezen értelmezést tételik fel. Amikor tehát Kemény a 48—49-es forradalom ellen nyilatkozik, voltaképpen ezt a „szabadsági háborús” esetet itéli el; azt helyteleníti, hogy ilyen vagy olyan okokból — ezek közt, 48 ősi cikke szerint, jól látja Bécs ostobaságát és galádását is, de ezt most el kell hallgatnia — szóval hogy a márciusi eseményeket és az áprilisi törvények nyomán támadt konfliktus a magyarság és Ausztria közt végül is függetlenségi harccá éleződött ki. Hasonlóan kell értenünk a szót, amikor Bekicsben ezt olvassuk: „Az elnyomatás egész korszakában irtóztott az újabb forradalomtól” — s hogy ez a félelem erősen befolyásolta nézeteit és magatartását. De vajon csakugyan az lett volna-e ekkor a helyes taktika, ha a hazai vezető politikusok egy új „forradalom” kitörésén munkálkodtak volna, — már amennyiben ez a katonai megszállás és a diktatúra körülményei közt egyáltalán lehetséges lett volna? „Forradalmakat nem lehet parancsszóra létrehozni. 1848—49 rettenetes tapasztalatai megtanítottak arra, hogy nemzeti felkelések felidézéséhez sokkal több kell, mint távolban tartózkodó vezetők papiros-rendeletai.” Marx és Engels bírálja így Mazzinét és Kossuthot az 1853-as milánói felkelés kudarca után. (Idézem Lukács Lajos könyvéből: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849—1867., 130. lap.) Mindig konkrétan kell tehát vizsgálnunk Kemény forradalomellenességének tartalmát és taktikai jellegét; 48-tól kezdve ezt a tartalmat Széchenyi eszméinek átvétele s a magyar—osztrák dualizmusnak, valamint a később rendezett közös-típus koncepciónak korbeli kényszerűségei szabják meg.

Enyhíteni próbáltam a fentiekben azt a képet, amely tudományos közvéleményünkben Kemény politikai pályájáról, különösen a mélypontot képező néhány évről él. A nagy nemzeti katasztrófa utáni közvetlen megrendülés hatását tükröztető, majd a véres megtorlást enyhíteni kívánó taktikai nyilatkozatok mellett lássuk meg azt is, hogy csaknem ő az egyetlen, aki komoly igényt veti fel az önbírálat kérdését — mondhatjuk-e, hogy annyi vérontás után erre nem volt szükség? —, s ő indítja el a kibontakozás felé vezető lépéseket is.

Pándi elvtárs észrevételeinek másik központja a Kemény szépirodalmi alkotásainak esztétikai értéke — illetve ezeknek az értékeknek másodsorba való állítása. Mivel itt a marxista esztétikai elmélet egyik legfontosabb, részleteiben még egyáltalán nem tisztázott kérdéséről van szó, magam is csak föltételes formában kockáztatok meg néhány észrevételt. Ismeretes, hogy az esztétikumnak már a humanizmus kora óta fontos embernevelő funkciót tulajdonítottak. Ennek az eszmének a szolgálatában valóságos történelmi-kulturális programok alakultak ki; a legismertebb: Schiller: Levelek az emberiség esztétikai neveléséről. Nos — az esztétikum a humanista szemlélet szerint ezt a nevelő funkcióját nem azon a réven gyakorolja, hogy közvetít vagy propagál bizonyos progresszív eszméket és célkitűzéseket, hanem már elsődlegesen azáltal is, hogy *esztétikum*; a szépségnek; a harmóniának stb. van önmagában is nevelő, alakító hatása arra a lélekre, amely befogadja. — Természetesen: súlyos hiba volna a műalkotás hatását tisztán csak az esztétikumából vezetni le — de másfelől nem kell és nem lehet tagadni és lekicsinyelni magát az esztétikum hatását sem. Az emberi élet nagy háztartásában az esztétikumnak is megvan a maga jelentősége.

Másfelől, ha Pándi elvtárs gondolatmenetét tovább próbáljuk gondolni, az a képtelen következtetés adódik belőle, hogy a műalkotás eszmei és tartalmi hatóelemeit pusztán a tételesan pozitív állásfoglalások, a propagatív tézisek, az ideológiai megnyilatkozások teszik ki. Eötvös nagyra értékelendő, mert műveinek ilyen elemei megfoghatóak; Kemény megrovást kap, mert ilyen szempontból kevésbé erőlteti meg magát.

Nem szólva arról, hogy eszmei és erkölcsi irányban a negatív példának is megvan a nevelő és propagatív hatása — a művészet, a műalkotás hatását alapvetően szélesebbnek kell elképzelnünk. A műalkotás az egész emberből indul ki és az egész emberre hat — tehát nem az az elsődleges célja, hogy a szemlélő politikai és társadalmi tudatát *közvetlenül* formálja. A művészet mélyebb, igazabb, tartalmasabb embereket akar formálni — s ebből nem nagy merészség azt következtetni, hogy az igazabb és tartalmasabb embernek politikai és társadalmi tudata

is helyesebb, igazabb. Ha a politikai és társadalmi tudat közvetlen formálására tör a művészet (amit különben a közélet más tényezői sokkal hatásosabban elvégeznek) — akkor a múlt nagy alkotásainak java részét — és éppen a legnagyobbakat — a lomtárba utalhatnánk. Raffael és Tizian festészetének, Bach és Beethoven zenéjének mi hasznát vennék akkor?

De ha az egész ember formálását nézzük, egy kis szerény osztályrészt talán Keménynek is kijut belőle. Az emberi szenvedélyek világára ráeszméltetni — erkölcsi konfliktusok átélésén keresztül morális öntudatunkat tisztítani, ideális embertípusokon át bizonyos ideális sóvárgásokat, eszményi törekvéseket sugalmazni — közelebb hozni a természethez a maga expresszív tájleírásain át — erre bizony ő is képes —, hogy a továbbiakat mellőzzem. Rendszerint ilyen alkalmakkor szokták szóvá tenni Kemény pesszimizmusát. Ne olvassuk Keményt, mert pesszimizmista nézőpontból tesz bennünket. Itt csak két dolgot látok vitathatónak: aki pesszimizista műveket olvas, az okvetlen pesszimizista lesz-e maga is — pl. akkor szoktunk-e szomorú nótákat énekelni, amikor szomorúak vagyunk s azért vagyunk-e szomorúak, mert szomorú nótákat éneklünk? — Másrészt: azt, akinek társadalmi léte, a lét anyagi alapjai szerint semmi oka sincs a pesszimizmusra — azt holmi regények olvasása képes-e pesszimizmista tenni? Nem jelent-e ez a nézet idealizmust? — Arra pedig, akit önmagában a pesszimizmus réme nem fenyeget, a tragikumnak nem közvetlen, hanem művészi feldolgozásban való átélése a maga fölemelő és tisztító hatását kibontakoztathatja.

Általában ne feledjük el: amit a művészet ad, nem a közvetlen valóság, hanem a művészet közege át tükrözött valóság — tehát nem olyan hatással van ránk, mint ha pl. tragédiákat stb. a magunk közvetlen életében és környezetében élnénk át.

Végül látok még problémát Pándi elvtárs módszerével kapcsolatban is. Író, művész, kiemelkedő emberi életművet csak egészben lehet értelmezni, a mozaikszerű látásmód félrevezet, mert itt a részletek is az egésztől nyerik értelmüket. A részlettanulmány elengedhetetlen, de csak azért, hogy az egészhez eljuthassunk. De honnan közelítsünk az egyéniség és az életmű egészéhez? Pándi elvtárs kísérletében az nem nyugtat meg, hogy az író-egyéniséget negatívumai alapján fogja fel és értékeli. Kijudulása mostani vitánkban is negatív volt: Kemény, a forradalomellenes publicista, ez a fémjelzés dönt az egész életmű értékésében. A kérdés kettős; nyilvánvaló, ahol a magatartás csupa politikai vagy társadalmi negatívumból áll, ott az egész író- vagy művész-egyéniség megítéltetett — de ilyen határozott egyértelmű eset évszázadok alatt is ritkaság, s éppen a legnagyobbak nem esnek alá. Ugyanigy: ahol a műalkotás, az életmű egészében túltengenek az esztétikailag negatív vonások, ott már megszűnt a művészet; az ilyen esetek sem okoznak fejtörést. De ott, ahol a negatívum csak részleges — akár politikai, akár esztétikai tekintetben —, ott vajon ez adja-e kezünkbe az egyéniség és az életmű kulcsát? Hiszen a negatívum természetesen lehet korlát, a művészi és társadalmi szándék és erő végességének jele — tanulságos lehet az egyéniség megismeréséhez, de a lényegét mégsem ez teszi, a portré fő vonásait nem ez rajzolja meg. Kevés művész és költő maradna, aki ilyen mércén mérve meg tudna állani előttünk.

Legyünk tisztában vele: ahol az egyéniség magva negatív, ott igazi művészet nem születhetik. Ahol pedig ez a mag pozitív, és minél nagyobbarányúan pozitív, annál kevésbé képesek a magatartás negatív vonásai az eredeti pozitívumot tartósan elhomályosítani. Ha kell példa: ott van az Ady; mennyi negatívum az erkölcsi magatartásban, mennyi visszasság a külső életstílusban, mennyi elnagyoltság a művészet területén is — ahova a kortársak néztek, mindenütt a dekadencia nyilvánvaló jelei —, s mily kevésbé jelentősek ezek ma számunkra, mikor látjuk azt a komoly, nagy pozitív vonalat, amelyhez a költészet és az emberi magatartás végső kérdéseiben Ady mégiscsak ragaszkodott.

Igy értem én azt, amikor Pándi elvtárs módszerét, amellyel az író-egyéniségekhez közeledik, problematikusnak érzem. Ha ez a közeledés a negatívumok felől történik, nem is igazi közeledés — és csak szegényítés jár a nyomában. Mindenképpen helyénvalóbb olyan úton indulni el, amely az irodalom gazdagságának feltárásához vezet.

PÁNDI PÁL:

A POLITIKUS KEMÉNY

(Válasz Barta Jánosnak)

Barta János azzal a kéréssel fordult az *Irodalomtörténet* szerkesztő bizottságához, hogy az 1960-ban Pécsen lezajlott vándorgyűlés Kemény-polémiájából a közte és köztem felparázslott vitát ne a gyorsírói jegyzőkönyv alapján ismertesse, hanem egy utólag megfogalmazandó cikkváltással. Így aztán Barta János a pécsi válasz gyorsírói szövege helyett külön cikkben válaszolt felszólalásomra — én viszont most Barta János megtisztelő *válaszára* szeretnék válaszolni, s ahelyett, hogy pécsi, rögtönzött, felszólalásomat kikké fogalmaznám, Barta János itt közölt írásával szállok vitába.

Barta János első aggodalma az, hogy nálunk eddig nem alakult ki teljes és meggyőző marxista Kemény-értékelés, s ha egy marxista Kemény-kép védelmét szorgalmazzuk, akkor ez azoknak a kritikai utalásoknak, politikai-világnézeti érdekű megjegyzéseknek a védelmét és marxista „kép”-ként való abszolutizálását jelentené, amelyek az elmúlt másfél évtizedes irodalmi-filozófiai-politikai irodalmában megfogalmazódtak. Barta János aggodalma jogos lenne, ha bárki is azt állítaná, hogy van immár egy teljes és megnyugtató marxista Kemény-elemzés. Ilyen elemzés nincs, legalábbis nem tudunk róla — még a pécsi vándorgyűlés után sem. Vándorgyűlési felszólalásomban a „marxista irodalomtörténetírásban még oly kezdetlegesen kibontakozó” Kemény-képről beszéltem, s a továbbiakban nyolc-tíz évvel ezelőtti mulasztásainkról a Kemény-értékelésben. (L. a gyorsírói jegyzőkönyvet.) Hasonló értelemben írtam erről a Barta János által említett újságcikkemben (*Kemény Zsigmond és rajongói*; *Népszabadság*, 1958. okt. 26.): „Helyes volt hát kiadni ezt a regényt (A rajongók-at), s helyes szembenézni a Kemény-problémával, hiszen ha a marxisták hallgatnak valamiről, mégoly kényes irodalmi kérdéstről is, az legfeljebb legendássá teszi azt is, ami méltatlan a legendára de nem teszi tényleges helyére a vitatott jelenséget. Ilyen tanulságot vonhatunk le a Kemény-kérdés alakulásából is.” Hogy Kemény marxista értékelésével kapcsolatban korábban sem voltak illúzióim, annak bizonyítására kénytelen vagyok idézni a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1953 végén tartott közgyűlési referátumából: „A sorozat (A M. Kl. sorozatról van szó) nagy érdemei mellett azonban látnunk kell azt is, hogy irodalomtudományunk bizonytalankodásai, megoldatlan kérdései tükröződnek a Magyar Klasszikusok eddigi köteteiben is, s a jövő tervezésében is. A Magyar Klasszikusok sorozatnak is állást kell foglalnia a Kemény-kérdésben . . .” „. . . A vitaszellem hiányában része van annak a nem helyeselhető magatartásnak, mely a nehéz kérdések, kényes problémák első megválaszolását 'felülről' várta. S mert olyan nehéz kérdésekre, mint Pázmány, Kemény Zsigmond, Babits, Kosztolányi értékelése, nem jött válasz felülről — hallgatott róluk az irodalomtudomány.” (It. 1954. 1. sz.)

Mindezt azért tartottam szükségesnek ideidézni, hogy egy irányban világossá tegyem az olvasók előtt vitapozíciómat: nem vallottam s ma sem vallom azt, hogy Kemény Zsigmond művének teljes és részletes értékelése immár befejezett a marxista irodalomtudomány részéről. Ennek előrebocsátása után viszont ki kell fejeznem abbéli meggyőződésemet, hogy a teljes és részletes marxista Kemény-kép hiánya nem jelenti azt, hogy a marxista Kemény-értékelés érdekében mi sem történt tizenöt év óta, s hogy számos kisebb-nagyobb cikk, egyetemi előadás, vagy más témák tárgyalása közben tett megjegyzés elvetendő lenne a marxista értékelés szempontjából. Nem azt állítom, hogy minden 1945 után Keményről leírt mondat okvetlenül része a teljes és helyes marxista Kemény-képnek. De az 1945 utáni marxista igényű megjegyzések, szempontok, értékelő szándékok *tendenciája* lényegileg nem olyan értékelési irány, amit most sietve kellene „visszaszívni”. Ezt az értékelési irányt fejezte ki Lukács György az újjáalakuló Magyar Irodalomtörténeti Társaság közgyűlésén tartott beszédében, s ez érvényesült számos egyetemi előadásban, jegyzetben, cikkben a legutóbbi időkig. Ismétlem: ez az

Értékelési tendencia nem egyenlő a teljes és részletes marxista Kemény-portréval, de *mint tendencia* nagyon is figyelemre méltó igazságokat fejez ki. Ennek a tendenciának a lényegéhez, tehát az igazához tartozik, hogy nem egy kortalan és elvont Kemény-értékelés igénye és indulata határozta meg, hanem az a szándék, hogy a marxista Kemény-értékelést nyíltan konfrontálják a polgári korszak, kiváltképp pedig a Horthy-korszak Kemény-felfogásával. Lukács vonalvezetése, mellyel Szeckfüt „visszaköti” Kemény Zsigmondhoz, nemcsak a hazai szellemtörténeti iskola legmagasabb vonulatára irányítja a figyelmet, hanem arra a tényre is, hogy ennek az iskolának a történelem-látására „visszamaradottságunk fetisizált dicsőítése” is jellemző, ami Keménynél már „lecsúszást” jelent a magyar történelemnek „a szabadságharcban elért” magaslatáról. (It. 1949. 1. sz.)

Ez a jogosan és szükségszerűen polemikus tendencia természetesen a politikus, tanulmányíró Keményt állította előtérbe. Tette ezt azért, mert ez a Kemény gyakorolta a legnagyobb hatást az előző korszakok hazai ideológiáira, mert az esszéíró, nemzet-karakterológus Kemény eszméivel, kisajátított, felhasznált, prolongált és aktivizált eszméivel szemben kellett sok vonatkozásban a köztudat rangjára emelni *nálunk* a marxista világnézetet, illetve történelemszemléletet. Aki csak a tárgyilagosság minimumát tanúsítja — végigtekintvén az ellenforradalmi korszak ideológiáin —, annak számára nem lehet kétséges, hogy a politikus Keményt, a röpirat-író Keményt nem a marxisták állították előtérbe (hogy így háttérbe szorítsák a szépíró), hanem az ellenforradalmi korszak állította előtérbe Kemény politikai-világnézeti érdekű eszméit, olyannyira, hogy a marxisták nem kerülhették ki ezeknek az eszméknek kritikáját — ha a magyar viszonyok értelmezésében és minősítésében is érvényesíteni akarták világnézetüket. Kemény röpiratait tehát nem azért kerültek kritikai tűzbe 1945 után, mert a marxista igényűeknek az a módszertani rögeszméje, hogy egy író ideológiai „mélypontját” kell az értékelés alapjává tenni, hanem azért, mert Keménynek ezek a művei szolgáltatták az ellenforradalom számára a legtöményebb s nem színvonal-igény nélküli forradalom-ellenes ideológiát, ezeknek a röpiratoknak az eszmevilágával találta magát szembe a marxizmus, persze különféle XX. századi közvetítésekben. A marxista irodalomtudománynak tíz-tizenkét évvel ezelőtt nem hibája, „egyoldalúsága”, szegénységi bizonyítványa volt az a kritikai figyelem, amellyel Kemény politikai-világnézeti eszméit elszigetelni igyekezett, hanem történelmileg is igazolódott, helyes és szükséges feladatvállalása. Csak ennek hangsúlyozása mellett lehet reálisán és helytállóan megfogalmazni azt a másik tényt, hogy kétségtelenül mulasztása irodalomtudományunknak a szépíró Kemény elemzésének elhanyagolása — a történelmileg előtérbe állított alapkérdések megválaszolása után. E tekintetben nyílt kapukat döngött Barta János, hiszen abban a felszólalásomban, amelyre ő válaszcikket írt, elmondtam, hogy mulasztás volt a szépíró Kemény tüzetés értékelésének elmulasztása, s említettem azt is, hogy e mulasztás miatt keletkezhetett az a látszat, hogy a politikus Kemény arccélének marxista szándékú körvonalazásával szemben, mint túlzó, vulgarizáló értelmezéssel szemben lehet magasba emelni a szépíró Keményt.

Még egy kérdés várja itt a választ. Barta János elmarasztalja 1958. október 26-án megjelent cikkemet, mint amely egyoldalúan a politikus Kemény portréját állítja előtérbe, ezen a portrén is egyoldalúan mutatva be a politikus Kemény arcvonásait. Cikkem napilapban jelent meg, nem szaklapban, az újság jellegénél és a szűkreszabott terjedelem kényszerűségénél fogva a problémák sűrítésére és — olykor — leegyszerűsítésére kötelezett. Ezt azonban nem most állapítom meg, utólagosan, védelemképpen, hanem 1958-ban írtam cikkemben: „A terjedelemszabta keretek ezúttal természetesen szükségessé tették a probléma némi leegyszerűsítését. Behatódott és részletesebb elemzés nyilván árnyaltabbá, s Kemény írói értékeinek fejtegetésével arányosabbá teheti az összképet.” Cikkem jellegét már akkor „polemikus”-nak láttam és írtam, s valahol itt van a dolog lényege. Lehetnek ennek az újságcikknek egyoldalúságai, keménységei, élesebb fogalmazásai, de a cikket a maga helyén csak akkor lehet helyesen értelmezni, ha figyelembe vesszük: ez a napilap-cikk vita volt akkor az 1956 után felerősödő, forradalom-ellenes eszmékkel, egy új-töltésű Kemény-rajongással, s közvetve annak a hamis történelmi analógiának egyik változatával, amely az 1956-os ellenforradalom leverése utáni helyzetet a Bach-korszakkal igyekezett párhuzamba állítani. Amikor én a *Kemény Zsigmond és rajongói* című cikket írtam, akkor a Kemény-kérdés a fent jellemzett oldalról is felvetődött, sőt: elsősorban így vetődött fel, s ezzel a forradalom-ellenes Kemény-eszményítéssel igyekeztem szembeszállni. Ekkor is a *politikus* Kemény került előtérbe, még egy *regényének* a kiadása mellett is, s erről — isten látja a lelkemet — nem én tehettem. Lehet, hogy cikkem egyik vagy másik megállapítása nem elég pontos, nem elég szabatos, a mélyebb elemzés és új adatok előkerülése biztosan módosítani is fogja eddigi Kemény-ismereteinket. De ma is helyesnek látom ennek az 1958-as cikknek a tendenciáját, s indokoltnak tartom azt, hogy 1958-ban azokat a problémákat emeltem ki a Kemény-komplexusból, amelyeket kiemeltem.

*

Barta János következő gondolatcsoportját azon ellenvetés köre csoportosítja, hogy Keménynek az ötvenes évek elején írott röpiratai a pálya „mélypontjai”, a „mélypontok” alkalmatlanok arra, hogy belőlük messzeendő konzekvenciákat vonjunk le — szükséges tehát a politikus Kemény teljes pályahosszának vizsgálata. Barta János meg is kezdi ezt az alaposabb vizsgálatot — kétségtelenül jó ügyet szolgálva ezzel. Sajnos, nem áll rendelkezésemre az a kéziratosszerű disszertáció, amelyből Barta János frappáns idézet-sorozatot veszi, de azért egyez-máshoz disszertáció nélkül is hozzáférhettem. Barta János azzal a tendenciával idézi Kemény különféle gondolatait a 40-es évekből, hogy ezzel bizonyítsa: Kemény pályája a 40-es években politikailag tisztább, progresszívebb, mint az ötvenes évek mélypontjain. Kétségtelen, hogy az ötvenes évek röpirataihoz képest a 40-es évek Kemény Zsigmondja kevésbé nyíltan és kevésbé teljesen hirdet olyan eszméket, amelyek később röpirataiban kifejlődnek. De a 40-es évek politikai viszonyai között nagyon is ellentmondásos Kemény szabadelvűsége, még a liberális táboron belül is. Barta János számos idézettel bizonyítja, hogy Kemény már a 40-es évek elején ismerte az utópista szocializmus tanításait, s „élenjárt talán valamennyi kortársa között a társadalmi fejlődés időszéri problémáinak, az adott osztályviszonyoknak felismerésében”. Ne vitatkozzunk most arról, hogy élenjárt-e vagy sem (szerintünk: nem), hanem lássuk érdemileg a kérdést. Kétségtelen az, hogy Kemény a *Korteskedés és ellenszerei* című munkájában (1843) bizonyosságot tesz az utópizmus és a nyugati munkásmozgalom ismeretéről. Maga írja, hogy ismeri Lamennais: *De l'esclavage modern* c. munkáját (Paris, 1840), s nem hagy kétségben afelől sem, hogy tisztában van Sismondi tanításaival. Barta János a Kemény korszerű műveltségét bizonyító idézet-sorozatból arra a következtetésre jut, hogy „bármennyi idézet alapján sem lehetne Keményt forradalmár szociáldemokratának minősíteni”, de maga az a tény, hogy ezeket a mozgalmakat figyelembe veszi, s nálunk való jelentkezésük megelőzésére „a jogoknak és a tulajdonnak okosabb és erkölcsösebb” elosztását szorgalmazza, jelentős tett a korabeli Magyarországon. Ezt a gondolatort azzal zárja Barta János, hogy a magán-tulajdon elvén való túl-nem-jutást ekkor még időszériútlan lenne szemére hányani Kemény Zsigmondnak. Igaza van! Itt azonban arról van szó, hogy Barta János egyoldalú idézetei a keményi állásfoglalás karakterét torzítják el, s gátjai annak, hogy valóban tiszta képet nyerjünk Kemény politikai álláspontjáról. S itt már módszertani kérdéssről is vitatkoznunk kell. Világítsuk meg néhány konkrét példával, mire gondolunk.

Azt írja Barta János: „Egy jegyzete szerint a pauperizmusnak csak idealizmusa a saint-simonizmus és a fourierizmus, ellenben synthetizmusa a mindenre kiterjesztett választói jog...”. Igen ám, de ha ehhez nem tesszük tüstént hozzá, hogy Kemény egész röpiratot szentelt (*Korteskedés és ellenszerei*) a „mindenre kiterjesztett választói jog” elleni eszméknek, [amelynek tervezetéből veszi a fenti idézetet Barta János], akkor megtevésztő az idézet. Kemény szemében a mindenre való tekintet nélküli választói jog a nyers erő, az „abstract többség” terrorját érvényesítené, s mint e lehetőség szélső képviselőjét említi Lamennais, akinél „Az általános szavazat és communistai eszmék” öszvefolynak. (Uo. II. k. 10. l.) Más helyen így ír: „És haszatlan mondjátok ti nekem, hogy a sokaság érezvén a viszonyok súlyát, melyek őt nyomják, és által egyszersmind azt is tudja, hogy mitől kell menekülnie, s tehát hogy miként kell magán segíteni. Mert feltéve — mit egyébaránt alapos okokkal kétségbehozni lehet — hogy a tömeg csakugyan föl tudja fogni, mi terheli őt: még ebből nem következik, hogy nyavalyája orvos-szereit is ösmerje.” (Uo. II. k. 43. l.)

Azt írja Barta János: „A korai munkásmozgalom munkásegyleti jellegű szervezkedését még helyesli is; jogosan mondhatják a munkások: »Miért maradunk mindig nyomorult viszonyokban? Nekünk képviselni kell a munka jogát, a tőke jogának ellenében». Igen ám, de Keménynek ez a mondata s más, Barta János által idézett mondatai, mint a proletariátus álláspontjának *ismertetései* hangzanak el, s csak a szöveg teljesebb összefüggéseiből rajzolódik ki Kemény *minősítő* álláspontja. „Az angol napszámos erőfeszítő munka mellett is, mostoha, sorsát a gyártulajdonos életkéjeivel összehasonlítván, azon szerencsétlen gondolatra tévedt, hogy a szegénynek a dús elleni harca jogszerű és az eredeti egyenlőséget visszaállítani kell” — írja Kemény ugyanazon az oldalon, ahonnan Barta János az idézett mondatot vette. És ezt is Kemény írja: „A pauperizmus mostani harca a végén is műveltségünk ellen van intézve...” (Uo. II. k. 35. l.) És ezt is: „És mi következik már a mondottakból? Az, miként én ámbár a pauperizmust még orjánsnak nem tartom, mégis állhatatosan hiszem, hogy fonák politika volna felszólítani őt tényezőnek országlati rendszerünkben; mert nekünk okozhatna zavart, és magának hasznót soha sem.” (Uo. II. k. 36. l.)

Mindebből mármost az következik, hogy először: Kemény korszerű politikai ismeretekkel rendelkezett, s széleskörű műveltsége birtokában bírálta és utasította el a politikai jogok tömeg-méretekben való kiterjesztésének eszméit. Kemény megfontolt, mérlegelő elemző, akinek gondolatmenetében nagy szerepet játszanak a megelőzés, a teszerelés, csillapítás, engedelmények módosztatái. Mindez koncepciójában lényegéhez tartozik. „A vagyontalanságból serkedő lázadási törekvést kötelessége az álla-

dalomnak kitelhetőleg gyöngíteni az által, hogy a cultura tanácsait követve, a szerezhetőségnek minél több és minél szélesebb körre ható forrásait nyissa föl; de remélni nem lehet, hogy e malasztos cél az elégtelen tömegnek befolyásával megközelíthessék, mert a tömeg éppen a tökéletesedés emelcsoi ellen folytat harcot: azt sem lehet remélni, hogy a szegénynek a dús elleni küzdelme a cultura által is, legalább társadalmi viszonyaink eddig ösmert szerkezete mellett, teljesen elenyészessék, sőt mindig marad fönn annyi destructiv erő, mely fölfegyverkezettve, spartacusú tusát küzdhetne." (Uo. II. k. 47. l.) Kemény egy helyes felismerésből — természetesen — helytelen következtetéseket von le, hiszen az ő elképzelése szerint a „destructiv erő” fenyegetését maximális körütekintéssel kell csökkenteni, ellensúlyozni, leszerelni. Ez az álláspont nem ökonervatív, korlátolt, csakis erőszakra építő politikai elképzelés, hanem felvilágosultabb, korszerűbb, „szabadelvű”. De hát ki állította Keményről, hogy ökonervatív? S ki vetette szemére Keménynek a magántulajdon mellett való állásfoglalást?

másodsor: a műveltség korszerűsége, az ismeretek tág köre még nem minősíti a politikai állásfoglalást, nem jelöli annak irányát. Barta János idézetsorozatában olyan közel hangolódnak egymáshoz Kemény és az utópista szocializmus, hogy Barta helyénvaló distinkciója mellett is fennforog az a veszély, hogy az olvasó — egyes idézetek alapján — irreálisan progresszívnek lássa Kemény állásfoglalását. Ezért volt szükség Barta János idézeteinek quasi kiegészítésére, s annak a *konceptciónak* a jellemzésére, amelyben a fenti idézetek helyet foglalnak.

harmadsor: a fentiekből nemcsak az következik, hogy a *Korteskedés és ellenszerei* című röpiratnak, vagy akár „első tervrajzának” (Br. K. Zs. *Hátrahagyott munkái.*), vagy bármelyik Kemény-műnek *konceptcióját* kell látnunk ahhoz, hogy szövegének egyes részleteit helyesen értelmezhesünk, hanem látnunk kell ezeknek az írásoknak helyét is a korabeli hazai politikai életben és irodalomban, hogy pontosan tudjuk megítélni magát a konceptciót is.

Kemény röpirata a Kossuth—Széchenyi-vita első nagy hulláma után, de még számos Kossuth-ellenes Széchenyi-cikk megjelenésével egy időben látott napvilágot, a magyar politikai élet forró esztendejében, 1843-ban, illetve 1844-ben. A hazai liberalizmus 1848—49 *előtti* történetében ennek a röpiratnak az a sajátossága, hogy míg Kossuth (és mások) a liberalizmusnak elsősorban a konzervatív, maradi, feudális, arisztokrata erőkkal szembenálló oldalát dolgozták ki, s politikai törekvéseikben erre az oldalra tették a nagyobb hangsúlyt, addig Kemény a szabadelvűségnek elsősorban a tömegekkel, a többséggel, a néppel szembe forduló karakterét emelte ki, s ilyen irányban vélte szükségesnek politikai alkalmazását. Nem azt állítjuk mi ezzel, hogy Kossuth álláspontja a nép, a többség kérdésében forradalmi, vagy következetes demokratikus álláspont volt. Nem. A Kossuth-szövegekből kimutatható, hogy Kossuth e tekintetben is liberális volt, s nem forradalmi demokrata. De Kossuth nem a liberalizmus korlátaira tette működésében a politikai hangsúlyt, hanem a liberalizmus progresszív oldalára, s ennek a hangsúly-kérdésnek rendkívül nagy szerepe van a 40-es években. Kemény ellenkező hangsúly-vételével akarva Széchenyi álláspontját erősítette, s ez a keményi konceptció a 40-es évek első felében nem is áll olyan összekapcsolhatatlan távolságban az 1851-ben írt Kossuth ellen is irányuló *Széchenyi-esszétől* . . .

Itt kell rámutatnunk Kemény konceptciójának egy másik, ezzel összefüggő alapvonására. „Kötelességünk előmozdítani a liberalizmust — olvassuk a *Korteskedés*-ben — és nem hanyagolni el nemzetiségünk, noha e két hitrebizottság érdekei olykor meghasonlanak . . .” (I. k. 70. l.) Ezt a vélt ellentmondást Kemény úgy oldja fel, hogy a haladás érdekeit alárendeli „nemzetiségünk” érdekeinek, most is, s a későbbi fejtegetéseiben is. Kell-e magyarázni, hogy ennek az összeütközésnek a megkonstruálása és a haladás kárára történő következetes „megoldása” mily alapvetően veszélyeztette hatásaiban is a tényleges, objektív nemzeti és társadalmi érdekeket. Ez Kemény öszintén és drámai zaklatottsággal éli meg ezt a vélt ellentmondást, amelynek gyökerei valahol a polgárosodásról alkotott nemesi elképzelésekhez és érdekekhez nyúlnak vissza. De Kemény a polgárosuló nemesség osztályproblémájából egyetemes tételt állít fel, nemzeti létkérdéssé növeli saját osztálykorlátait.¹

¹ Vitecikem befejezése előtt kaptam kézhez Sötér István: *Kemény Zsigmond történelemszemlélete* című tanulmányát. (KlNy. a M. Tud. Ak. Nyelv és Irod.-tud. Osztályának Közleményeiből. XVII. k. 1—4. sz.) A mélyszántó fejtegetés részletesen elemzi Kemény történelemszemléletének kialakulását, alapvonásait, politikai és regényírói munkásságának összefüggéseit. Cikkem jegyzeteiben idézem Sötér István néhány fontos megállapítását. „A polgárosodásban való visszamaradásunktól, valamint a benne való »túláság« előretörésinktől Kemény egyaránt fél. A polgárosodás türelmetlen ellenését — és türelmetlen sürgetését egyaránt károsnak tartja. Célja, hogy a dilemmát »kiegyenlítse« s a polgárosodásnak, valamint »nemzetiségünk védelmének« egyaránt eleget tegyen. Keménynek ebben az 1843-as törekvésében már benn foglaltatik a majdani 67 gondolata . . . Keménynél a kettős cél tüstént kérdéssé is válik, s átalakul »emberiség-magyarág« dilemmájává . . . Kemény látszólag feloldja a maga dilemmáját, midőn a nemzeti érdekek elsőbbséget biztosít a demokráciai érdekekkel szemben.” (64—65. l.) „Egy évszázad magyar nacionalizmusának alapelvét ismerhetjük föl e dilemmának ily feloldásában: ez a nacionalizmus az állítólagos »nemzeti érdekek« védelmének

A helyzet teljesebb megértéséhez egy másik politikai mozzanatra is figyelniünk kell. Bécs, kiváltképp pedig Metternich, a magyarországi mozgolódások hatására a negyvenes évek elején szabadelvűbb politikai irányvonalat kíván érvényesíteni azzal a céllal, hogy leszerelje, gyöngítse, semlegesítse az alulról induló ellenzéki törekvéseket. Horváth Mihály szerint ez a bécsi „vonal”-módosítás már 1843-ban kezdetét veszi. Ugyancsak ő idézi Metternich jellemző politikai helyzetértékelését. „Magyarország eddig egyáltalában nem kormányoztatott. Szükség tehát, hogy mindenek előtt a kormány tekintélye helyreállíttassék, mely aztán, egy mérsékelt elvű párt által gyámolítva, tetteréllyel lépjen a célszerű reformok ösvényére.” Ugyancsak Metternich, 1844. május 9-én kelt emlékiratában — többek közt — ezt írta: „Itt segélyre van szükség! És honnan jön az? Ha az felülről nem jó, úgy az országnak csak egy út marad nyitva, bajaiból szabadulni: a szociális forradalom útja. Oly álladalomban, hol a leglényegesebb elemek egymással ellentétben állanak; hol a nemzetiségi érzelmek egymást ellenségesen érintik; a privilégiumok magoknak a kiváltságosok törekvéseinek gátot vetnek; hol a harmadik rend még csak csirájában létezik . . . ily országban csak felülről jöhet a segedelem; hogy azonban ez életbe léphessen, némi kiindulási pontra van mindenek előtt szükség.” (Idézi Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből. III. k. 18. l.)

Kemény, anélkül, hogy ismerhette volna a fenti szöveget (de ugyanez ismerve a kormány reformterveit), Wesselényivel vitázva így ír: „Az ő kristálytisza hazafisága nem tűrhetné el legkisebb árnyalatát is azon gondolatnak, hogy mostani kormányunk, mely a királyi előterjesztményekkel korszerű reformoknak zászlóvivője lőn, valaha a törvényhozás balfogásai által a közvéleménynek maga iránti elhidegülését érezni kényteleníttessék.” Nemcsak a király és a kormány, hanem az arisztokrácia felé is megnyugtató gesztusokat tesz Kemény: „Abban szükség továbbá fáradozni, hogy hozandó határozataink által az arisztokrácia túlsúlya, mely jelenleg álladalmunk ékkövéit teszi és miként viszonyaink állanak — bár mit fecsegen Bötia és az ábrándozók világboldogítása — még soká fog nemzetiségünk nélkülözhetetlen őrfala lenni, továbbra is fenntartassék ugyan, de átalakulásunk megindult folyamának útjába torlasz ne vetessék . . .” (*Korteskedés és ellenszerei*)

Mindezeknek a politikai körülményeknek s mindezeknek a Kemény-gondolatoknak felidézése nélkülözhetetlen ahhoz, hogy realisabban lássuk Kemény politikai helyzetét a 40-es évek elején. Ez a helyzet nem az ókonzervatív politikus helyzete, hanem az erdélyi szabadelvűektől a centralisták felé közeledő közíróé, akinek politikai magatartásában már ekkor rendkívül nagy szerepet játszik a tömegmozgalmaktól, a politikai joggal felruházott néptől való félelem. Ekkori magatartását legrészletesebben megmutató rőpirata a vagyoni és értelmi censzus alapján adott politikai jogok eszméjét védi az általános választójoggal szemben; mint munkája tervezetében írja, indítványainak célja az, hogy „A nyers erő kártékony befolyása ellen” védjenek. Egyébként maga Kemény sem hagy kétségben afelől, hogy mi ellen *szánta* ezt a művét. Toldy Ferenc, 1843 december 16-án intézett levelében olvassuk: „A Korteskedés és ellenszerei című munkám II-ik füzetete elhagyá a sajtót. Én benne — tiszta meggyőződésből — Kossuth Lajosnak és a testvérhoni reformereknek sok kedvenc eszméit megtámadtam . . . Én — mostani belátásommal — a magyar honi országgyűlést éretlen elméletek után kapkodónak és tapintatnélkülirek hiszem. Én azt hiszem, hogy Erdély apathiában sínylik; a testvérhon pedig a véleményvezetők által terhes és létkockázató crisis felé ragadatik.”

*

Nincs szándékomban hosszasan vitatni Barta Jánosnak azokat a megállapításait, amelyek Keménynek a „nemzeti függetlenség körüli magatartásához” tapadnak. Ami a Barta által vázolt tényállást illeti: maga-magáért beszél az! Sohasem állítottuk, hogy Kemény konzervatív magatartással jegyezte be magát a történelembe. Tehát nem is vitatkozunk egy ilyenféle váddal szembe forduló Kemény-védelem érvelésével. Csak arra szeretnénk rámutatni, hogy az a tény, miszerint Kemény örömmel üdvözölte az 48 áprilisi törvényeket, nem jelenti azt, hogy Kemény itt elvetette korábbi politikai nézeteit, az pedig, hogy évtizedek múltán ragaszkodott a 48-as törvényekhez (bár nem kifogásolta revíziójukat), nem jelenti azt, hogy túllépett a nemesi színezetű polgárosodás koncepcióján. Egyébként Kemény 1848—49-es magatartásának Kossuth-ellenessége Kemény egész szemléletének negatív következménye, hiszen Kemény Kossuth-kritikája nem Kossuth következetlenségeinek és hibáinak jogos bírálata, hanem

ürügyével utasította mindig vissza a demokráciát. Eötvös elvontabb egyensúly-rendszere helyébe Kemény azt a konkrétabb „kiegyenlítési” elvet lépteti, melyet Széchenyi politikájából olvas ki: Széchenyi ugyanis átlátta, hogy a politikai szabadság s az értelmi és anyagi haladás némely pontjai, a körülmények szerint, néha hosszabb vagy rövidebb ideig összeütözköznek a magyar nemzet megóvandó érdekeivel. Ilyenkor mit tett ő? Feláldozta, s pedig tétovázás nélkül, a szabadság és haladás érdekeit a fajszeretet érdekeinek. „Kemény ugyan csak ideiglenes feláldozásra gondolt még 1851-ben, de a gyakorlatban ez az ideiglenesség — véglegessé vált.” (86. l.)

Kossuth következetességének, radikális politikájának elutasítása. Ha ebben az ellentétben Keménynek adunk igazat (továbbá: a békepártnak), akkor azt is ki kell mondanunk, hogy Kemény 48-as óvásait, mérséklő, visszatartó, csillapító magatartását igazolta 48—49 bukása. Azaz: Kossuth radikalizmusa nem igazolódtott, mert 48—49 elbukott. Az ilyenféle történelem-szemléletet — mégha ismerjük is Kossuth tényleges korlátait — nem fogadhatjuk el. Elvileg nem, mert az elbukott forradalmak és szabadságharcok is a társadalmi haladás és nemzeti szabadság vajúdásának kinyitói. Konkrétan sem, hiszen a szabadságharc bukása nem temethette már romjai alá az antifeudális polgári vívmányok jelentős hányadát, azaz: a hazai polgárosodás történetében — ha mégannyi ellentmondással terhelten is, ha egy levert szabadságharc és forradalom vérözönében is — 1848—49 nagyszerű fordulópontot jelent. Gondolom, ezekben a kérdésekben nincs nézeteltérés Barta János és köztem.

Érintenünk kell itt Kemény szerepét a kiegyezés előkészítésében. Alighanem politikai pályájának leghasznosabb buzgalma volt a kiegyezést megelőző politikai-publicisztikai tevékenység. Nem térünk ki itt arra, hogy a Kemény és Deák közötti idővel jelentkező nézetrepedésnek mi volt a szerepe Kemény pályáján. Csupán arra szeretnénk rámutatni, hogy a kiegyezés — mondhatni — szükségyszerű rossz volt, a magyar birtokososztály és az osztrák nagytőke házassága, amely minden keservével együtt is egyfajta *modus vivendi*-t jelentett az adott történelmi pillanatban, az adott történelmi előzmények után. Kemény bizvást hozzájárulhatott egy ilyen osztálytartalmitű kiegyezés előkészítéséhez, hiszen egy ilyen irányú tevékenység lényegileg megegyezett politikai pályájának fő vonalával.² A kiegyezés megoldása volt talán a nemesi polgárosítók utolsó olyan történelmi tevékenysége, amellyel még — a maguk módján — kontaktust tartottak az adott politikai lehetőségekkel. Ez a „kontaktus”, s „eredménye”, a kiegyezés azonban nem azt jelenti, hogy Keménynek álláspontja mint a leghelyesebb, legrealisabb álláspont igazolódtott 1867-ben, hanem csak azt, hogy az adott nemzetközi és hazai erőviszonyok között Keményék félszeg liberalizmusa volt alkalmas a kiegyezés előkészítésére. Leegyszerűsítő az a történelemszemlélet, amely egy politikai álláspont társadalmi-nemzeti progresszivitását csakis a pillanatnyilag adott megvalósulási lehetőségek szempontjából méri. . . . Egy ilyen szemléletet követve olyan megállapításig is eljuthatunk, hogy — teszem — az 1860-as években a kiegyezés előkészítői voltak a leghaladóbb politikuskok Magyarországon, hiszen a kiegyezés megkötése őket igazolta. . . . Dehát ez a gondolatmenet távol áll tőlünk, hiszem, hogy Barta János is csatlakozik ehhez a többszámhoz.

*

Részletesebben foglalkozik Barta János a Kemény Zsigmond pályáján „mélypontokat” jelentő röpiratokkal, illetve emlékirattal. Fő tétele az, hogy ezeket a fejtegetéseket csakis a nyomasztó körülmények figyelembevételével érthetjük meg, illetve értelmezhetjük helyesen. Kemény kétségbeesése, a katonai cenzúra, a nemzet helyzetén könnyebbíteni akaró szándék, taktikai megfontolások: ezek azok a tényezők, amelyeket ismernünk és elismernünk kell ahhoz, hogy realisan ítélhessük meg Kemény politikai iratait 1849-ben, illetve az ötvenes évek elején. Mindezt ismerjük és elismerjük, annak idején magunk is elmegettük azokat a „súlyos körülményeket”, amelyek között Kemény írásai létrejöttek. De mindennek ismerete sem cáfolja és semlegesíti Kemény röpiratainak *objektív hatását*, a maga korában és a rákövetkező évtizedekben. Nagyon fontos a szándékok ismerete. De a művek és tettek megítélésében végső soron nem a szándékok döntenek, hanem a mű, a tett objektív értéke. Kemény röpiratainak objektív, történelmi hatása regresszív, s nagyon-nagyon kétségesnek érezzük, vajon megjelenésük idején elértek-e valamilyen mértékű társadalmi céljuktól? Barta János többeket idéz annak bizonyítására, hogy Kemény írásai védelmi jellegűek voltak, a nemzet védelmét szolgálták Béccsel szemben. De érdemes lett volna idézni egyéb nyilatkozatokat is. Degré valóban feleleveníti visszaemlékezéseiben Kemény szavait, melyekkel röpiratainak taktikai, védőüggyévi szándékait erősíti meg. De érdemes lett volna idézni azt is, hogy Kemény reagál minderre Degré. Így: „Az első ember volt, ki velem nyugodtsággal s tárgyilagosan beszélt a lezajlott eseményekről. És ez nem jó hatást tett rám, lehangolva távoztam tőle, bántott a gondolat, hogy van ember Magyarországon, ki úgy veszi a dolgot, amint van, engedmények árán kész megalkudni a körülményekkel, s nem abban reménykedik: vissza jő Kossuth. Nekem csak ez a politika tetszett, és csak ily érzelmű emberekben tudtam bízni. (*Visszaemlékezéseim*. II. 197. l.) Pálffy János, aki elfogult Keménnyel szemben, „elvtelen kenyérkeresetnek” ítéli a *Forradalom után* megírását. Fontosabb ennél azonban az, amit Kemény művének hatásáról ír: Kemény Zsigmond „politikátlanabb, s általában haszontalanabb dolgot nem tehetett, mint hogy Forradalom

² Azt az ábrándot, „hogy az osztrák birodalomnak *érdeke* a magyar nemzeti érdekek előmozdítása. . . . Kemény már 1847 decemberében, alig három hónappal a forradalom előtt, Wesseliényihez írott levelében is megszólaltatja: „. . . lehetetlen néha nem hinnünk, hogy az igazgatás kezd sejtjeni: miként a megmaradásra egyetlen út a magyar nemzetiség kifejtése, s hogy mi vagyunk egyedül azok, kiknek érdekeink a monarchia megmaradásával összekötte van” (Sóter I. m. 88. l.)

után-ját írta. Politikátlan volt, mert az osztrákok legyezte általa s ingerültté tette maga ellen a nemzetet, hogy minden helyes ok nélkül, még vérző sebeket bolygatott, s mi több, sebeket egy szent hullán, melyet tisztelnünk kell; s haszontalan volt, mert merev negáció és kárhözhatás magában soha sem szolgálhat ujjmutatásul jobb útra . . . És ezt annyival nagyobb hiba volt tenni mindjárt a forradalom után, midőn a nemzetnek nem önmagunk általi korbácsolás és lehangelésre volt szüksége . . . mint inkább bátorítás, vigasz, reménynyújtás és serkentésre.” (*Magyarországi és erdélyi urak*. II. k. 65. l.) Szaporíthatnánk az idézetek számát, de talán ennyi is elegendő ahhoz, hogy teljesebb képét lássuk a Kemény-röpiratok fogadtatásának.

De nemcsak s nem is elsősorban a fenti idézetekkel védjük álláspontunkat, mely szerint ezek a röpiratok nem olyan „mélypontjai” Kemény pályájának, melyek függetleníthetők Kemény politikai nézeteitől, politikai tevékenységétől. Tehát hogy minden taktikai szándék és véd-irati engedmény mellett is e röpiratok sarkalatos eszméi szervesen összefüggenek Kemény korábbi nézeteivel és tevékenységével a béke-pártban. Kemény Zsigmond Kossuth-ellenessége nem újkeletű; Kemény e tekintetben következetes. Már a Korteskedés-ben is Kossuth és hívei ellen lépett fel. Ezt folytatta 48-ban, majd a béke-pártban. Ehhez a vonalához maradt hű — korszerű nyomatékokkal — röpirataiban. A röpiratokban Kemény állást foglal a tömegmozgalmak, szocialisztikus tendenciák, népfelkelések ellen. Ez sem új gondolat nála. A Korteskedés után nem lehettek illúzióink Kemény demokratizmusáról. A röpiratokban Kemény a józan, mérlegelő, egyeztető, szélsőségektől óvó nemzeti karakter mellett tanúskodik. Az előző években írott cikkeihez nyúlnak vissza ezek a gondolatok. Ezeknek a röpiratoknak hangsúlyjaiban, megformálásában, egyes megállapítások kiélezésében, más nézetek elhalványításában vagy elhallgatásában: kétségtelenül tükröződnek a súlyos körülmények, az apologetikus szándékok, taktikai megfontolások. De a röpiratok gondolati alapszövege: az szerves szellemi tulajdona Kemény Zsigmondnak. Nem hamisították meg tehát Keményt azok a XX. századi forradalom-ellenes gondolkodók, akik a röpiratok szerzőjéhez nyúltak vissza ideológiai ihletésekként . . .

Barta János Kemény-apológiájának leglabilisabb pontja — úgy látom — a forradalom-ellenesség magyarázata. Barta Keménynek abból a megállapításából, hogy „Kossuth terveiből elég destruktív folyt, de semmi tiltakozás a társadalom alapjai ellen, semmi pozitív vágy a forradalom előidézésére, akár szociális irányban, akár szabadsági háború alakjában” végül is arra a következtetésre jut, hogy amikor „Kemény a 48—49-es forradalom ellen nyilatkozik, voltaképpen ezt a »szabadsági háborús« esetet ítéli el . . .” Egyrészt: az sem vitandó, hogy Kemény elítélte a „szabadsági háborús esetet”. Másrészt: Kemény idézetében a forradalomnak csak egyik válfaja a „szabadsági háború alakja”, a másik a „szociális irány”. Végül: nem az érdekes számunkra elsősorban, hogy miképpen értelmezi Kemény a „forradalom” szót, hanem az, hogy mi az álláspontja az objektív forradalmi jelenségekről. Az objektív forradalmi jelenségekről pedig — egész pályahosszán — negatív a véleménye. *Korteskedés és ellenszerei* című röpirata voltaképpen prevenciók javaslat a tömegmozgalmak ellen. Ugyanitt kockáztatja meg azt a nézetet, hogy a mohácsi nemzeti katasztrófát voltaképpen Dózsa parasztháborúja okozta. „A nyers erőnek elvkérdésekbeni első zsarnoksága után tíz esztendő múlva földerül Mohács vérnappja” (I. k. 119. l.). Kemény 1848-ban — még legpozitívabb állásfoglalásainak heteiben is — aggályosan óv a tömeg, a nyers erő megmozdulásaitól, s ez egyik főoka annak, hogy Batthyányi mellett foglaljon állást Kossuth ellenében.³ Támadta a május 1-i pesti megmozdulások szervezőit, a május 15-i bécsi forradalmat, a Márczius Tizenötödikét. Támadta — természetesen — Jelačićot és bécsi cinkosait is. Érdemes idézni Papp Ferenc együttlérő jellemzését Kemény ekkori politikai álláspontjáról: „Keménynek magyarországi politikája azonban nemcsak európai rokonérzéseken, nagyrészt a magyar nemzet kötelességein alapul. Nézete szerint a nemzet csak addig számíthat a királyi család s a művelt nyugat elismerésére, míg a magyar főváros a rend mintaképe, míg a magyar társadalom távol tartja magától az értetlenséget s a pártusák kicsinyes emlékeit. A magyar nemzetnek meg kell Európát győznie, hogy a Duna és Tisza vidékén ő védi a műveltség ügyét s egyedül ő tud fejlődést és szabadságot teremteni. Ily eszmékből ildözi Kemény a zavargásokat; ezért nem tette közzé a Pesti Hírlapban Petőfinek egy forradalmi szellemű cikkét . . .” (Papp Ferenc: Br. Kemény Zsigmond. I. 426. l.) Ezeket a részleteket egészíti ki határozottan német-centrikus külpolitikai koncepciója. Ezek ismeretében aligha hat ránk idegen anyagként Kemény gondolatrendszerében az *Emlékirat 1849-ből* néhány megállapítása. Például ez: „Két óra ott ülés (a szélső párt ülésén) elég vala arra, hogy átláthassam, miként ezen többnyire reputatio nélküli és középszerű egyniségek még megrázó hatást gyakorolhatnak ügyeinkre, mert az agráriai viszonyok körül

³ „Amikor majd lelkesedéssel üdvözlí Kossuth márciusi művét, a magyar forradalmat: ebben nem szabad hangulatváltozást vagy akár átmeneti palfordulást is látnunk. Március 15-én ő annak örül, hogy *nem* szocialisztikus forradalom következett be, hanem az annyira eszményített júliusnak valamely hasonmása. Hisz Kemény éppúgy, mint Széchenyi és Metternich az előbbitől tartottak . . .” (Sötér i. m. 67. l.)

nézeikkel a falusi népet, s a világszabadság felőli általános fogalmaikkal pedig a fiatalságot s proletariátust könnyen magokhoz csatolhatják.” Vagy: „Debrecen lakosai még nem valának a forradalmi szellemtől úgy annyira áthatva, mint a pestiek. A nép komolyabb magaviseletű volt, s bár bálványozásig imádta Kossuthot, ha mesterségesen föl nem izgattatott, került a botrányos demonstrációkat . . . Debrecennek kevés proletariusa lévén, az élélhetési biztosság az egyénekben némi hajlamot tartott fenn a conservatióra.” Ezek után bőségesen idézhetnénk még Kemény röpirataiból és esszéiből (a körültekintőbb és mérsékeltőbb *Még egy szó . . .*-ből is) annak bizonyítására, hogy Kemény elitélt minden „szociális irányban” (és: szocialista irányban) ható „forradalmi” változást — de ezeket a röpiratokat jól ismerik mindazok, akiket ez a vita valóban foglalkoztat. Hangsúlyozni itt is azt tartjuk szükségesnek, hogy Kemény bírálata az objektíve forradalmi jelenségekkel szemben a röpiratokban nagyon is látható gondolati szálakkal függ össze Kemény korábbi forradalom-ellenes nézeteivel. Mindezek alapján nem tudjuk elfogadni Barta Jánosnak azt a megjegyzését, hogy „Amikor tehát Kemény a 48—49-es forradalom ellen nyilatkozik, voltaképpen ezt a »szabadsági háborús« esetet itéli el . . .” Elitéli ezt is, de nemcsak ezt . . . Az is-nek itt nagy jelentősége van.

Továbbá ezt írja Barta János: „Hasonlóan kell értenünk a szót (azaz „szabadsági háborús” értelemben. — P. P.), amikor Bekicsben ezt olvassuk: »Az elnyomatás egész korszakában irtózott az újabb forradalomtól« — s hogy ez a félelem erősen befolyásolta nézeteit és magatartását. De vajon csakugyan az lett volna-e akkor a helyes taktika, ha a hazai vezető politikusok egy új »forradalom« kiförésén munkálkodtak volna — már amennyiben ez a katonai megszállás és a diktatúra körülményei közt egyáltalán lehetséges lett volna?» Ezután Barta János idézi Marx és Engels bírálatát, amelyet az 1853-as milánói felkelés kudarcá után gyakoroltak Mazzini és Kossuth felett. Dehát itt különféle dolgok keverednek Barta János gondolatmenetében! *Először* is: az a megállapítás, hogy Kemény az elnyomatás korában irtózott az újabb forradalomtól, azaz „szabadsági háborútól”, semmit sem bizonyít ama másik tényvel szemben, hogy irtózott a szociális irányú forradalomtól is. S e kettős irtózás minőségén semmit sem változtat az az objektív tény, hogy az 1850-es években sem szociális, sem nemzeti, „forradalomra” nem voltak alkalmasak a viszonyok. A forradalom-ellenes, ellen-forradalmi álláspontot sohasem igazolja az objektív körülmények, adottságok éretlensége, alkalmatlansága az azonnali forradalmi cselekvésre. *Másodszor*: az a tény, hogy Marx és Engels bírálta Kossuthot, nem jelenti azt, hogy Marx és Engels bírálatát a legkisebb mértékben is igazolja Kemény Kossuth-ellenes koncepcióját. Itt annyira nyilvánvalóan érzem az igazságot, hogy feleslegesnek tartom a további érvelést. Csak egyetlen megjegyzést még: ahhoz, hogy reálisan lássuk Marx és Engels álláspontját a Kossuth-kérdésben, 1848-tól kezdve kell számunk tartanunk nyilatkozataikat a magyarországi eseményekről. Ha ezt tesszük, akkor tudjuk azt is, hogy 1849 januárjában azért állanak Kossuth mellé, mert „1793 óta clószór merészeli egy az ellenforradalmi túlerőtől körülvetett nemzet a gyáva ellenforradalmárook dühével szembeállítani a forradalmi szenvedélyt, a fehérterrorral szembeállítani a vörösterrot.” Egyébként Marx és Engels Kossuth *melléti és elleni* nyilatkozatainak dialektikus összefüggéseit Révai József elemezte *Marx és az 1848-as magyar forradalom* c. munkájában.

*

Barta János következő ellenvetése felszólalással kapcsolatban az, hogy Kemény szépirodalmi alkotásainak esztétikai értékét másodsorba állítom. Itt nyilván félreértésről van szó. Kemény művének hatását jellemezve az utókorra, mondtam azt, hogy elsősorban Kemény politikai-publicisztikai művei hatottak, kiváltképp röpiratainak eszméi, s csak másodsorban regényei. Ez a megjegyzés tehát nem azt jelenti, hogy Kemény röpiratait értékesebbeknek tartom regényeinél. S ha úgy véltém s vélem ma is, hogy a politizáló Kemény és a regényíró Kemény között indokolatlan alapvető különbséget látni, hiszen a politika síkján kifejtett eszméi és elvei — mutatis mutandis — megjelennek regényeiben is — ez a vélekedés nem mond ellene annak, hogy Kemény szépirói munkásságát maradandóbb értékűnek és érvényűnek tekintsem röpiratainál. Ezért helyeseltém annak idején Kemény legjobb regényeinek új kiadását. Más kérdés az, hogy nyilvánvalóan különbség van Barta János és köztem Kemény esztetikumának minősítésében és magyarázatában. Barta János nem a pécsi hozzászólásomban felvetett irodalmi kérdésekhez szól hozzá vitacikkében, hanem a köztünk levő „módszertani” különbségek megvilágítására alapvető elvi-elméleti problémákat vet fel. Barta János azt fejtegeti, hogy a humanista szemlélet szerint az esztétikum a maga nevelő funkcióját „nem azon a réven gyakorolja, hogy közvetít vagy propagál bizonyos progresszív eszméket és célkitűzéseket, hanem már elsődlegesen azért is, hogy *esztetikum*; a szépségnek, a harmóniának stb. van önmagában is nevelő, alakító hatása arra a lélekre, amely befogadja. — Természetesen súlyos hiba volna a műalkotás hatását tisztán csak az esztetikumból vezetni le — de más felől nem kell és nem lehet tagadni és leicsinyelni magát az esztetikum hatását sem.”

Mindenekelőtt : nem tartjuk károsnak a művészetekre nézve, ha a *maguk eszközeivel* progresszív eszméket és célkitűzéseket közvetítenek vagy akár „propagálnak”. Baj akkor keletkezik, károsabb akkor válik a művész tevékenysége, ha a maga tehetségét regresszív eszmék és célkitűzések közvetítésére vagy propagálására használja. Ez káros az emberiségnek s méltatlan a művészet humanista hivatásához. Káros az is, hogyha nem művészi eszközökkel végzett eszme- és célkitűzés-közvetítéssel művészetnek minősítünk pusztán azért, mert ezek az eszmék progresszívek. Az ilyen minősítés kompromittálja magukat a haladó eszméket s a művészet progresszív fellegőgását is. *Másodsor* : fejtegetése lényegét tekintve — nem érthetők egyet Barta Jánossal abban, hogy az esztétikumot mint magán-valót, magában-valót kezeli, hogy a műalkotás hatásában különválasztja az esztétikumot az egyéb ható tényezőktől. Barta János szerint a „szépségnek, a harmóniának stb. önmagában is van nevelő, alakító hatása arra a lélekre, amely befogadja.” Dehát — művészi szép-ről lévén szó — mit jelent a „szép”, a „harmónia”, a „stb.” — „önmagában”. Most irodalmi vitát folytatunk: van anyagatlan szép, test nélküli harmónia a műalkotásban? Vannak képzeletünk a harmóniáról — természet — a természeti tapasztalataink nyomán. Örülünk annak, ha a természet és ember kapcsolatában kialakult harmónia-konvenciónak érzékletes művészi kifejezéseivel találkozunk az alkotásban — feltéve, ha az alkotás belső logikája, sodrása, igénye az adott ponton az ilyen típusú harmónia megjelenítését követeli. Ha a mű egészével összhangban áll ez a harmónia-megjelenítés, akkor az esztétikum érzetét kelti bennünk. De ha a műalkotás belső igényei az adott helyzetben nem az ilyenféle harmóniát követelik, akkor ez a műbe ágyazott harmónia diszsonáns érzést kelt bennünk, nem jelent számunkra esztétikumot, hanem — esetleg — az érzelmesség vagy giccs anti-esztétikumát. Vagy mit ért Barta János az önmagában való „szép”-en? Szép önmagában a szonett-forma? Vagy a párosrímű tizenkettős? Vagy a serbus manier? Vagy az öllekző rím-képlet? Vagy a tiszta rímek sora? Csak a szép lehetősége mindez, hiszen ugyanabban a versformában, metrikai keretben, rímképletben valóban szép, s valóban rossz líra is megjelenhet. S itt szándékosan említettem olyan „formákat”, amelyek technikájukkal különféle tartalmak kiszolgálására alkalmasak. Van — adott esetben — a versformának viszonylagos önállósága az esztétikum szempontjából? Bizonyára van, amennyiben e formai eljárások lírai kifejező erejének lehetőségei többé vagy kevésbé használhatóak ki — teszem — az alkotó tehetségének, átélő erejének intenzitása szerint. De ez az önállóság — ismétljük — *viszonylagos*, már csak azért is, mert létezéséről csakis a forma és tartalom dialektikus egységében adhat hírt. Vagy: szép önmagában a vers-láb? Elmondhatjuk egy versről, hogy jambikus lejtése „önmagában” esztétikus? Le tudjuk kopogni a jambust, s egyezményes jelek segítségével le tudjuk írni a jambust. De, feltételezve egy költő jambizáló képességeinek teljességét, verssorainak — adott esetben — jambikus jellegét s e jelleg érvényesülésének „esztétikumát” minősíthetjük-e a jambus-hordozta szöveget, tartalom nélkül? Csakis skolasztikus, dogmatikus verstani ítélőmódszerek alapján. De az ilyen ítélőmódszerek távol állanak a marxista esztétikától, amely a mű komplexitásában igyekszik érzékelni az esztétikumot.

A fentiekben bizonyos forma-konvenciókról beszéltünk. Ellenünk vehetné bárki, hogy az önálló „esztétikum” megnyilatkozási szférájának nemcsak a versforma, rímképlet, versláb stb. tekinthető, hanem az irodalmi alkotásnak olyan elemei is, amelyek nem egzaktsági technikai konvenciók. Ilyen például a mű szerkezete, stílusa, vagy ilyen lehet a tájleírások vagy lelki folyamatok művészi ábrázolásának készsége. Ez az ellenvetés azonban már egy új problémát vet fel. Nyilvánvaló, hogy bizonyos művészi képességek, az alkotói tehetség több vagy kevesebb elemének *létezése*, pontosabban: *megejtése* : független az alkotás tárgyától, tartalmától, az alkotói világnézettől és művészi szemlélettől. A progresszív művészi szándékokkal nem jár együtt automatikusan a tehetség, s a regresszív szándékokkal a tehetségtelenség. (Más kérdés az, hogy történelmi méretekben: a progresszió vonzza a tehetséget, a regresszió taszítja és ronsolja a tehetséget.) Nem tagadható tehát az a lehetőség, hogy eszmében vagy művészi tendenciájában is regresszív alkotásban megmutakozzanak az alkotói tehetség jelei. Ilyen esetekben művészileg is tragikus konfliktus keletkezik a tehetség hajtóereje s az ábrázolt anyag természete illetve fellegőgása között. Az anyag, az eszmei szándék ellenálló ereje itt gátolja a tehetség kibontakozását, eltorzítja a tehetség fejlődési irányát, deformálja a tehetséget, elsatnyítja vagy elefantizálja a képességeket. Ebben a drámai küzdelemben mindkét „fél” győzhet, de ami számunkra most fontosabb: egyik vagy másik „fél” totális győzelme mellett gyakoribbak az olyan esetek, amikor az egyik „fél” kisebb-nagyobb győzelmeinek, rész-sikereinek, fellöb-banó erőteljesítményeinek lehetünk tanúi, s ez az „egyik fél” lehet a tehetség is. Még a rossz utakra, hamis ösvényekre kényszerített tehetség feszítése és pazarlódása és felidézheti az olvasóban a képességek határozott érzetét. A tehetségnek minden ilyen ellenálláson keresztül megnyilvánulása vagy részleges győzelme esztétikai érdekű benyomást kelt, ez a benyomás azonban sokkal zavartabb, ellentmondásosabb (konkrét alapját tekintve felemás), semhogy „önmagában” való „esztétikumnak” minősíthessük. Egyetértéssel idézzük Vanszlov sokat

vitatott könyvéből: „Fellelkesíthet bennünket az egyes természeti jelenségek színezete, ritmusa, szimmetriája stb., ha azonban e tulajdonságok az ember szempontjából káros jelenségek sajátjai, nem tekinthetjük őket szépnek. Fellelkesíthet bennünket az ember fizikai szépsége, de ha megtudjuk, hogy hitvány ember az illető, akkor csak undort érzünk iránta. Ehhez hasonlóan a művészetben is úgy áll a dolog, hogy az igazi formaszépség nem képzelhető el az igazi, élő tartalomtól kívül. »A szépség szászorta szebb az, amit az igazság drágaköve ékesít« — mondja Shakespeare. »A szépség — izlés dolga; számomra mindig az igaz a szép« — írta Repin.” (A szép problémája.) Petőfi is mondott ilyesfélét. Ebben a fent idézett értelemben hiszem én azt, hogy a művészi esztétikum a maga igaz életanyagában megvalósult tehetség. Ez a megfogalmazás nem zárja ki az alkotói képességek létezését nem-igaz életanyagban, vagy a tehetség felemás érvényesüléseit, az *esztétikum* azonban nem a tehetséggel, nem a képességekkel, hanem az igaz életanyagban megvalósult tehetséggel, alkotói képességgel azonos.

Barta János a maga állításának igazolására Schiller egyik művére hivatkozik cím szerint. (*Levelek az emberiség esztétikai neveléséről.*) Ez a hivatkozás azonban számunkra nem meggyőző, mert Schiller művét egész humanista pátozásával együtt is idealista, kantianus koncepcióknak tekintjük, amelyhez képest nemcsak Schiller szépirodalmi *alkotásai*, hanem más elméleti művei is közelebb állanak a humanista realitáshoz. A *Levelek* . . . nagyszerű részletei sem semlegesítik Schillernek azt az alapelképzelését, hogy a társadalmi szabadságot helyettesítheti egy belső, művészi szabadság „esztétikai szabadság”. A IX. levélben olvassuk: „Minden javításnak politikai téren a jellem nemesbedéséből kell kiindulnia — de hogyan nemesedhetik a jellem egy barbár alkotmány befolyásai alatt? E célból tehát olyan eszközt kell keresni, amelyet nem az állam szolgálat, s olyan forrásokat kell megnyitni, amelyek minden politikai romlás mellett tiszták maradnak. . . . Ez az eszköz a szépművészet, ezek a források az ő halhatatlan mintáiban nyílnak meg.” Lehet egy ilyen álláspontot tisztelni a maga történeti helyén, de elfogadni nem lehet. S ha valaki azt gondolná, hogy Marxnak az a pejoratív értelmű meghatározása, hogy a schillerkedés az egyének felhasználása „a korszellem pusztá szöcsöveivel” — valamiféle igazolása a *Levelek*-et író Schillernek, az tústént olvassa el Engelsnek Karl Grün Goethe-könyvéről írott bírálatát, amelyben Engels arról ír, hogy Goethe „túlságosan egyetemes, túlságosan tevékeny természetű, túlságosan érzéki volt ahhoz, hogy Schiller módjára a kanti eszminybe való menekülésben keressen szabadulást a nyomoriságból. . . .” És természetesen azt sem tudjuk elfogadni Schiller gondolatmenetében, hogy „Egy valóban szép műalkotásban a tartalom hatása semmi, a formáé pedig minden; mert csakis a forma hat az ember egészére, a tartalom ellenben csak egyes erőkre. A tartalom tehát, bármily fenséges és átfogó is, mindenkor korlátozóan hat a szellemre, és csak a formától várható igazi esztétikai szabadság”. Formának és tartalomnak ez a szétválasztása, a tartalomtól független, önmagába való formai esztétikumnak ez az idealista feltételezése távol áll tőlünk, hiszen ilyen elvek és esztétikai beidegzések birtokában — vajh miként is élvezhetnénk az *Armány és szerelem* vagy a *Don Carlos* vagy a *Tell Vilmos* „esztétikumát”? Kívánom minden neokantianusnak, hogy a schilleri útmutatások értelmében vállalkozzék Schiller *műalkotásainak* esztétikai élvezetére . . .

Barta János ezután „továbbgondolja” gondolatmenetemet, s arra a meggyőződésre, „képtelen következtetésre” jut, hogy én nyilván úgy vélem, hogy „a műalkotás eszmei és tartalmi hatóelemeit pusztán a tételesen pozitív állásfoglalások, a propagatív tételek, az ideológiai megnyilatkozások teszik.” Ezután pedig kioktat arról, hogy a műalkotás hatását alapvetően szélesebbnek kell elképzelni. Mindig baj származik abból, ha valaki más helyett gondolkodik, s kiváltképp ha adótnak veszi mindazt, amit más helyett gondol. Mindenki gondolja végig a *saját* gondolatmenetét, abból nem származhat semmi félreértés. Ha megnyugtatta Barta Jánost, akkor ünnepélyesen kijelentem: nem hiszem azt, amit ő nekem tulajdonít, illetve amiről ő azt hiszi, hogy én azt hiszem. Mármint a műalkotás hatóelemei tekintetében. Továbbá azt sem hiszem, hogy a műalkotás sine qua non-ja, hogy „a politikai és társadalmi tudat közvetlen formálására” törjön. A művészet tudat-formáló hatásának közvetlensége vagy közvetettsége azonban nagyon is viszonylagos fogalom, s nincs olyan esztétikai tétel, amely abszolút meghatározását adja a művészet tudat-formáló lehetőségének. A világirodalom példái azt tanítják, hogy néhány klasszikus egyáltalán nem tartotta derogálónak, ha műveiben a tudatformálás közvetlenebb eszközeit is alkalmazta. Esetleg kombinálta a közvetett és közvetlen eljárásokat. Mint Tolsztoj. Vagy Dickens. Vagy Thomas Mann. Esetleg egész közvetlen társadalmi tudatformálásra vállalkozott, mint Majakovszkij vagy Brecht. Ha Barta János a „közvetlen” politikai és társadalmi tudatformáláson a nem-művészi tudatformálást érti, akkor nyílt kapukat döngtet, s erről semmi szükség vitázni.

Barta János ezek után Kemény írói erényeiről tesz említést. Erről sem kell vitatkoznunk, sohasem tagadtam azt, amiről Barta János azt hiszi, hogy tagadom. Mármint Kemény írói erejét. Más kérdés az, hogy ennek az erőnek megnyilvánulásait, az erőt mozgató szemlélet jellegét, s e kettő emberformáló, tudatalakító hatását, erkölcsi eszméletető természetét másként

látom, mint Barta János. De mindennek részletes fejtegetése eltérítene attól a vitától, amelynek vitapontjait Barta János cikke nyomán követem.

Nem könnyű feladat. Mert mit válaszoljak például Barta János pesszimizmusról írott fejtegetéseire? Hova tegyem az olyan megállapításokat, mint „ilyen alkalmakkor szokták szóvátenni Kemény pesszimizmusát.” Én nem szoktam. Aki szokta — mármint azt állítani, hogy „Ne olvassuk Keményt, mert pesszimizmusként tesz bennünket” — az folytassa helyettem ezt a különös pesszimizmus-vitát. Attól tartok, hogy nem akad jelentkező. Attól tartok, hogy Barta János szélmalomharcot folytat. Konstruál egy szuper-sematikus, szuper-vulgarizáló álláspontot, s harcot indít ellene. Nem szerencsés eljárás ez. A pécsi vitán ezt többen is elmondták Barta elvtársnak. Én azt az állapotot sem tartom szerencsésnek, amelyről Barta elvtárs ezt a küzdelmet vívja. Néhány konkrét vélemény-különbségre rámutathattam ebben a cikkben (s ezek nemcsak módszertani eltérések), más alapkérdésekben Barta János korábbi vitapartnerei fejtették ki ellenvéleményeiket.

Végül Barta elvtárs elmarasztal amiatt, hogy az „íróegéniséget negatívumai alapján” fogom fel. Mint a pécsi Kemény-vitában, s talán más vitákban is. Mindenekelőtt: sohasem az *egéniség* negatívumairól volt szó, hanem a *mű* megítéléséről. Mivel pedig — úgy láttam — Barta János kritikátlanul nézi Kemény művét, nem ad reális képet Kemény helyéről, Keményértékelés helyett Kemény-védelemre rendezkedik be —, szükségesnek tartottam felhívni a figyelmet a „negatív” oldalakra is. Erről van, illetve volt szó Pécsen, s nem többről, nem „módszerről”.

Az viszont korántsem megnyugtató Barta János cikkének végakkordjában, ahogy az *íróegéniség* fogalmát kezeli. Szegény Ady jár rosszul! Művének „komoly, nagy pozitív vonala”, „amelyhez a költészet és az emberi magatartás végső kérdéseiben . . . mégiscsak ragaszkodott”, elfeledtetik velünk, hogy „mennyi negatívum az erkölcsi magatartásban”, „mennyi visszásság a külső életstílusban” stb. Újra ez a „mégiscsak”! Újra a „negatívumok” felhánytorgatása! Ha én azt róttam volna fel Keménynek, hogy bécsi bordélyokban borozott barátaival, akkor még csak megérteném ezt a szerencsétlen Ady-példát. De így?! Én ezt az erkölcsileg „negatív magatartású” költőt minden negatívumával együtt is erkölcsösebbnek, igazabbnak és embe-rebbnek tartom, mint az akkori Magyarország úrságát, papságát, akadémiáját együttevén, s az ő zilált, bohémas, „dekadens” magánéletét többre becslöm, Lédával, Rozáliával, Csinszkával s mindenkivel együtt, mint a konzervatív és nyárspolgári Magyarország hazug polgári család-erkölceit. Egy erkölcsi magatartást is a maga „förténeti konkrétságában” kell megítélni, s ha ezt tesszük, akkor észre kell vennünk, hogy a századeleji művészvilág „erkölcsi bomlása” egyéb, ígéretes bomlásokkal és bomlasztásokkal járt karöltve. Ady „egéniségének negatívumai”, zilált magánéleti morálja is egyféle lázongás, tiltakozás volt az úri Magyarország erkölcsi sivatagjával szemben. Aki a szocialista erkölcsi felfogás oldaláról nézi ezt a jelenséget, jól láthatja, hogy ebben a lázongásban erős az individuális, anarchikus, dekadens elem. Nem glorifikáljuk ezeket az elemeket. De a maguk helyén látva azokat, az élet és a mű egészében, leegyszerűsítően ítélkeznénk, ha figyelmen kívül hagynánk ennek a magatartásnak *ellenkezését* a konzervatív Magyarország hazug erkölcsi atmoszférájával.

Végül: tökéletesen egyetértek Barta Jánossal abban, hogy olyan úton kell közeledni az irodalomhoz, amely „az irodalom gazdagságának feltárásához vezet”. Csak arra vigyázzunk, hogy a gyémántot gyémántnak, a lignitet pedig lignitnek minősítsük. Mert gyémánttal nem lehet tüzelni, s lignittel nem lehet üveget vágni. Szeretném hinni, hogy ebben is egyetértünk.

Pándi Pál

KORTÁRSÁK SZEMÉVEL

KARDOS ALBERT*

SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

1861. dec. 26.-án született Récekeresztúron, Szolnok-Doboka megyében. Atyja, Katz Sámuel elszegényedett gazdálkodó volt, br. Wesselényi Miklós egykori zsidói bérlőjének, Katz Izráelnek a fia. Anyja Benedikt (Beneth) Johanna, Benedikt Ésaías nagykállói rabbinak a leánya, a csurgói születésű B. Mordecháj nikolsburgi rabbinak, az újkor egyik legnagyobb talmu tudósának unokája. Katz Sámuelnek sok gyermeke volt, Albert a hatodik. Hatéves koráig a kisfiú kevés magyar szót hallhatott a románok lakta falucskában, de 1867-ben a folyvást szegénységgel küszködő család már Debrecenbe, majd rövidesen Szoboszlóra költözött, s itt a gyermekek teljesen megmagyarosodnak. Albert a szoboszlai ref. elemi iskolában tanul, innen az algmnáziumba (partikulába) kerül, majd a harmadik osztálytól a debreceni kollégium gimnáziumának tanulója. Itt rövidesen a jelesek, majd kitűnők sorába kerül. A kollégium szellemét teljes lélekkel lélegzi magába, s bár zsidó vallásához mindhalálig ragaszkodik, egyik leghívebb fia lesz az ősi református alma maternek. Tanárai közül *Géresi Kálmán* hat reá legmélyebben, akivel később, férfikorában is szoros kapcsolatba kerül. 1880-ban kerül a budapesti egyetemre mint magyar—német szakos bölcészethallgató. Itt különösen *Budenz Józseftől*, *Beöthy Zsolt*tól tanul sokat, de legfőbb mesterének *Gyulai Pált* tekintti, s diáktársai közül *Négyessy Lászlóval* köt egész életre szóló barátságot. A híres orientalista, *Kúnos Ignác* még debreceni diákpajtása, ez a barátság is sűrű tart. Mint egyetemi hallgató cseréli fel a *Katz* nevet *Kardossal*. 1882-ben győz az Egyetemi Kör pályázatán Kossuth Lajos 80. születésnapjára írt üdvözlő levelével; az egyetemi ifjúság az ő szövegével küldi ünneplő iratát a torinói remetének.

De ugyanebben az évben már éreznie kell a zsidó sors töviseit is, a tiszzaeszlári per által felvert antiszemita hullámok becsapnak az egyetem falai közé s két táborra osztják az ifjúságot. — Mindez nem zavarja tanulmányi haladásában. Nemcsak vizsgákat tesz le, és oklevelet, tanári és doktori diplomát szerez, hanem tudományos munkával is foglalkozik. Egyik vakációját egy rokónának a göcseji gazdaságában tölti, itt gyűjti az anyagot *A göcseji nyelvjárás* c. munkájához, amelyért az Akadémia a Sámuel-díjjal jutalmazza. Ez a nyelvjárástanulmány a *Magyar Nyelvőr*ben jelenik meg, 1884—85-ben. Ettől kezdve K. A. ennek a folyóiratnak egyik leghűségesebb munkatársa, főként nyelvhelyességi kérdésekről írja a kisebb-nagyobb cikkek százeit Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond, majd Balassa József szerkesztősege idején. (Balassa Józsefhez is meleg, benső barátság csatolta, s ennek is csak mindkettőjüknek az 1944—45-ös események okozta halála vet véget). Gyakorló évét a „mintagimnáziumban” tölti, ahol Kármán Mór didaktikai művészetét csodálja, s ezt igyekszik tanítványi hűséggel követni egész tanári pályáján. 1883-ban jelenik meg doktori értekezése: *A XVI. század magyar lírai költészete*, előbb az Egyetemes Philológiai Közlönyben, majd önállóan is. Oklevelének megszerzése után évekig nem kap állást zsidó vallása miatt; Trefort miniszter csak áttérés után nevez ki zsidókat állami középiskolához. Így két évet nevelősködéskészen tölt K. A., legifjabb pártfogója, Beöthy Zsolt szerez neki állást előkelő családoknál, így sógora, Szabó honvédtábornok gyermekeihez is őt ajánlja nevelőnek. (Már diákkora óta megszokta, hogy magántanításból tartsa el magát.) Eközben tovább tanul, addigi szaktárgyai, a magyar és a német mellé még latinból és történelemből is megszerzi a képesítést. Ez utóbbit már mint szentesi tanár, mert 1887-ben az ottani városi gimnáziumhoz megválasztják s így végre révbejut. Itt, az Alföld közepén az Alföld közművelődési kérdéseivel kezd foglalkozni, s két röp-

* Ez a cikk forrásanyagul készült valaki számára, aki 1947-ben tanulmányt készült írni Kardos Albertről. Megfogalmazás közben vált — érthető személyi okból — adatközlés helyett emlékezésé. A közben lefolyt másfél évtized csak néhány módosítást tett szükségessé.

iratot is ad ki ebben az ügyben. Középkoláink és a magyar Alföld, 1890. — A magyar Alföld közművelődéséért, 1891. — Szentesen ismerkedik meg a pusztaszeri Pallavicini-birtokon bérlőként gazdálkodó Szobotka-családdal, s 1890-ben nőül veszi Szobotka Paulát, ennek 1896-ban bekövetkezett korai halála után hűgát, Szobotka Malvint, 1897-ben. A Szobotka család nem volt gazdag, de jómódú, s a leányok nevelésére nagy gondot fordítottak. Így Paula is, Malvin is a magyar irodalomon kívül a németben és franciában is alapos tanítást kaptak, s mindkét nyelven jól beszéltek. Művészi ízlésre is nevelték őket, a női kézimunka minden ágában remekeltek, Sz. Malvin azonkívül valóságos szenvedéllyel gyűjtötte a régi porcelán- és üvegtárgyakat, fajansz-munkákat és a magyaros-népies cseréptárgyakat. Így K. A. otthona művészi szépségűvé, lassankint egész kis múzeumává vált, de egyben könyvtárrá is, mert férj és feleség egyaránt hódoltak az olvasás szenvedélyének, s a dísztárgyknál és a kézimunkánál is gyorsabban gyűlt a könyv házukban. K. A. különben 1891-ben elhagyta Szentest, mint a debreceni állami reáliskola tanára visszatért ifjúkorának kedves városába, a kollégium szellemi körébe. Innen csak az 1944.-i barbár elhurcolás ragadhatta ki. — Első házasságából két fia született: Lajos (1891 Szentest), Ferenc (1892 Debrecen), az egyik szintén tanár és irodalomtörténetíró lett, de 1919-ben elhalt harcúterén szerzett betegségében; a másik, Ferenc építész, műegyetemi tanárságát, szatikai író volt, de 1944-ben őt is elhurcolták, s azóta nincs róla hír. K. A. második házasságából 3 gyermek született: Mária (1898), tanárnő (megh. 1950), Pál (1900) ma egyetemi tanár, Rózsa (1903) orvosnő, meghalt 1942-ben. K. A. hamarosan teljes erővel bekapcsolódott Debrecen szellemi életébe. Tanári hivatását teljes odaadással látta el, s tudományos munkásságát is folytatta, de ráért emellett a helyi lapokba, főként a színvonalasabb *Debreceni Ellenőr*-be is írni, városa közművelődési ügyeivel foglalkozni. A 90-es években állandó munkatársa az E.P.K.-nek és a Nyr.-nek; szinte minden évben számos cikke jelenik meg ezekben a folyóiratokban, noha másfelé is dolgozik: Irodalomtörténeti Közlemények, Fővárosi Lapok, Magyar Szemle, Tanáregyesületi Közölny, Egyetemes Közoktatási Szemle stb.

Ugyanezekben az években készülnek nagyobb munkái is: A magyar szépirodalom története a legrégebb időkől Kisfaludy Károlyig, 1892; az Endrődi-féle Költészet Kincsesházához írt történeti bevezetés, 1895, s a Beöthy—Badics-féle Képes Magyar Irodalomtörténetbe írt 5 tanulmánya.

De időt talál még zsidó ügyekkel, zsidó kultúrával való foglalkozásra is. A debreceni lapokban harcol a zsidóság recepciójáért, dolgozik a Magyar Zsidó Szemle c. tudományos folyóiratba, követeli az első zsidó felekezeti gimnázium felállítását Budapesten, röpiratot ad ki A „magyar zsidóság nemzeti hivatása” címen 1892-ben. Közben átmenetileg vállalja a debreceni izr. elemi iskola igazgatását is, amint később szervező-igazgatója lesz az izr. polgári leányiskolának, majd élte alkonyán a debreceni zsidó gimnáziumnak.

Debreceni közművelődési tevékenysége során egyre szorosabb kapcsolatba kerül a Csokonai-körrel, amelynek választmányi tagja, majd titkára, végül főtitkára lesz. Buzgógn segíti a kör vezetésében az elnököt, Géresi Kálmánt, egykori kedves tanárát, most tankerületi főigazgatói minőségben feljebbvalóját. A Csokonai-kör minden év november 17-i évadnyitó ülésén évről-évre más-más szempontból írott tanulmány felolvasásával ünnepli a halhatatlan költőt, de az élő debreceni költők hírét-nevét is igyekszik terjeszteni; tanulmányokban, ismertetésekben foglalkozik Szávay Gyulával, a „Bokréta” néven Debrecenben alakult költői csoporttal, de különösen annak legnagyobb tehetségű tagjával, Oláh Gáborral, akihez hamarosan erős barátság szálai is fűzik, s akinek társadalmi úton jelentős anyagi segítséget is szerez, hogy súlyos betegségére tengerparton kereshessen gyógyulást. Gyakran hív meg a Csokonai-körbe vendégfelolvasóul országos nevű írókat, így korának szinte minden nevezetes magyar írójával levelezik. (Sok évtizedes levelezése, kéziratai szemétdombra lökve hevertek 1944 szeptemberében, a már kiürített „gettó” egyik háza előtt.) A legmodernebb irodalommal is van kapcsolata: Ady Endrét külön, majd a *Nyugat* Ignotus vezetése alatti gárdájával szerepelteti a Csokonai-körben. Ez már, természetesen, századunk első tizedének végefelé történik. A „Nyugat” irányától konzervatív ízlése miatt egy bizonyos távolságra maradt ugyan mindvégig, de ezt a szellemi távolságot áthidalják személyes kapcsolatok, főként az a nagy szeretet, amely legkedvesebb és legnevezetesebb tanítványához: Tóth Árpádhoz fűzte őt. Csokonai-köri munkásságából kiemelkedik még 1905-ben a százados Csokonai-ünnep rendezése, 1907-ben a fűvészkönyv centenáriuma.

1911-ben igazgatója lett a debreceni állami reáliskolának, előbb ideiglenes jelleggel, majd véglegesen. Kinevezése nem ment könnyen, mert addig példátlan volt, hogy állami középkola élére zsidó vallású igazgató kerüljön. Csak a mindenható miniszterelnök, Tisza István erélyes közbelépésére nyerte el az állást, amelyre őt Géresi főigazgató is ajánlotta, akihez különben Tisza mint egykori nevelőjéhez, fiúi tisztelettel ragaszkodott.

Igazgatói elfoglaltsága, majd az első világháború súlyos évei szűkebbre szorítják írói és tudományos munkásságát. A háború folyamán egy humánus feladatot vállal: mint pénz-

táros élénk részt vesz az ún. „*Katonu-otthon*” szervezésében és fenntartásában. Ez az intézmény a háború alatt Debrecenben hosszabb-rövidebb ideig tartózkodó, családi körükből kiszakított katonáknak, kiképzés alatt állóknak, harctérről hazakerült lábadozóknak, átutazóknak stb. volt klubhelyisége, tisztességes szórakozóhelye.

Részt vett K. A. a háború alatt a *Köztisztviselők beszerzési csoportja* megszervezésében és vezetésében is. Egyébként is egész pályáján harcosa volt a köztisztviselői és tanári érdekeknek, hosszú ideig volt titkára a *Köztisztviselők debreceni egyesületének* s a *debreceni tanári körnek* is.

1919-ben, a forradalmi események következtében rövid időre el kellett hagynia állását. Mikor visszafoglalta igazgatói székét, minden erővel odahatott, hogy a tanári kart és az ifjúságot egyaránt visszatartsa az ellenforradalmi bosszúállástól, amint maga sem tett egyetlen lépést sem az ő állását forradalmi úton elfoglaló kartársa ellen. Így tudta elérni, hogy a tanári testület minden tagját igazolták, s forradalmi magatartása miatt senki sem vesztette állását.

Mégsem maradhatott sokáig az állami reáliskola élén. A forradalom bukása után feltámadt reakció egyik fő megnyilvánulása az antiszemitizmus volt. Így eleve elképzelhetetlen volt, hogy zsidó igazgató maradjon állami iskola élén. 1921-ben K. A. ellen mondva csinált okból fegyelmi eljárás indult, amelynek során fölmentették ugyan, de hátralevő legutolsó szolgálati évére szabadságolták, s 1922. szept. 1-én nyugdíjazták.

Azonban már 1921-ben megkezdte hitsorsosai unszolására a debreceni zsidó gimnázium szervezését, amely az ő igazgatása alatt nyílt meg 1921. szept. 1-én egy osztállyal, s amelyet ő fejlesztett nyolc osztályúvá. 1929-ben, az első érettségi vizsgálat után vonult nyugalomba, de még két évig tanította egy osztályban a magyar irodalom történetét, s egészen 1944 márciusáig nem volt nap, hogy be ne látogatott volna kedves intézte igazgatói irodájába.

A reakciós korszak antiszemitizmusa mélyen hatott kedélyére, s a „*Debreceni Független Újság*” c. szabadelvűnek maradt lapban cikkek egész sorát írta ellene, s föl-fölszóltat ebben a szellemben a fővárosi liberális sajtó (*Világ*, *Pesti Napló*, *Újság*) hasábjain is. De ifjú- és férfikori eszményeitől nem szakadt el, mindig hazafiás, magyar zsidónak, vagy inkább zsidó vallású magyarnak vallotta magát, s ilyen szellemet alakított ki a debreceni zsidó gimnáziumban is.

Irodalmi működése azonban e reakciós korszakban szűkebb térré korlátozódott, bár alkotókedve nem lankadt, s különösen hivatali nyugalma éveiben, 1929—1944-ig szinte nagyobb termékenységgel dolgozott, mint valaha. De dolgozatai már jobbra csak helyi lapokban, a zsidó felekezeti magyar nyelvű tudósokat maga köré csoportosító Magyar Nyelvőrben, a Debreceni Képes Kalendáriumban jelenhettek meg, nagy ritkán a Debreceni Szemlében, s olykor a *Libanon* c. újonnan alapított zsidó tudományos folyóiratban, vagy az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) évkönyvében.

Elismerésben még e mostoha korban is része volt. 1927-ben barátai, tisztelői, tanítványai nagy fénytel és emlékkönyv kiadásával ünnepelték meg 40 éves tanári jubileumát; ebben az emlékkönyvben jelenik meg *Tóth Árpád*: „*Köszönöm*” c. alkalmi költeménye. Csöndesebb, de meghitt ünnepségekben volt része 1941-ben is, 80. születés napján. A Debreceni Képes Kalendárium külön cikkel emlékezett meg ez évben régi, hű munkatársáról. A Kollégium fennállásának 400. évfordulóján emlékplakettet kapott a Tiszántúli Ref. Egyházkerületől a nagy iskola múltjának feltérásában szerzett érdemeiért.

Az antiszemita közhangulat nyomása készítette arra is, hogy a Csonkai-kör munkásságában folyvást résztvéve bár, mindinkább háttérbe vonuljon. Géresi Kálmán temetésén az elhunyt utolsó kívánsága szerint ő mondott a sirnál búcsúbeszédet a kör nevében, majd az új elnököt: dr. Pap Károly professzort éppoly hűségesen segítette munkájában, mint Géresit, ugyanígy Csobán Endrét is, a főtítkárságban utódját. Utoljára 1932-ben állott a kör feloldvasó asztalánál, az Arany halálának 50. évfordulójára rendezett emlékünnepeken; attól kezdve a nyilvános szerepléstől tartózkodott. 1941-ben, mikor a kör megünnepelte fennállásának félszázados évfordulóját, dr. Pap Károly elnök az ünnepi beszédekben K. A. érdemeit is teljes elismeréssel méltatta, bár ehhez azokban az időkben már némi bátorság is kellett.

K. A. a legvégső időkig is egyre dolgozott. Az utóbbi években a Debreceni Képes Kalendáriumban megjelent cikkei, s az IMIT évkönyvben közzétett egyik tanulmányát különnyomatban is kiadta. A Kalendáriumban jelent meg meglehetősen méltató megemlékezése egyik legmeghittebb barátjáról, *Zottai Lajos*ról, akivel közös szellemben munkálkodtak szeretett városuk, Debrecen múltjának feltérásán. 1944 áprilisában is megjelent egy megemlékező cikke Géresi Kálmánról a *Protestáns Tanügyi Szemlében*, mestere 100. születésének évfordulójára.

Ez utolsó cikke megjelenése idejében hurcolta el a német politikai rendőrség (Gestapo) a hajdúszentgyörgyi tanyán felállított internálótáborba. Innen, korára való tekintettel még szabadságolták („beurlaubt”), de két hónap múlva a gettó többi lakosával együtt a téglagyárba hurcolták, ahol két hétig kellett állatokhoz sem méltó zsúfoltságban, mocsokban,

szennyben tengődniük. Ezt még egy heti utazás követte a 80 emberrel teletömött, lelakatolt marhavagonban, nyár derekán, retentő hőségben, naponként legföljebb egy pohár vízzel. Vonatuk az auschwitzi vesztőhelyre („Vernichtungslager”) volt irányítva, de egy szerencsés szerencsétlenség miatt (a mozdony előtt felrobbant egy híd), vissza kellett a Kárpátokból fordulniuk, s így jutottak az ausztriai kéméleti táborok (Schonungslager) egyikébe, *Göstling an der Ybbs* nevű falucskába. Sorsuk itt egyenlőre elviselhetőbbnek látszott, s K. A., akit sem a Gestapo-fogság, sem a téglagyári és vagonbeli gyötrellem nem rendített és nem tört meg, a gyermekeket, utolsó tanítványait gyűjtötte maga köré és oktatgatta őket. Derűs lélekkel várta a biztosnak hitt szabadulást, míg végre feleségének 1944 november 17-én a rabságban bekövetkezett halála őt is porig lesújtotta. Utolsó írásműve a gyászjelentés volt, melyet e halálesetről a szomszédos táborokban lakó debreceni zsidóknak küldött keze írásával.

De ezzel véget is ért lelki ereje. Ő, aki még a vagonban is nyugodt bizalommal vigasztalhatta szenvedő társait, most borús, szótalan, zárkózott és csüggeteg lett. Így érte el 1945 január 9-én, két héttel 83. születésnapja után a szabadító halál. Aligha szerzett róla tudomást, hogy Debrecen nem feledkezett meg róla végképpen. 1944 augusztusában barátai, tudóstársai fiának, a zombori munkatáborban szolgáló Pálnak kérésére, dr. Szondy György főigazgatóhelyettes lelkes buzgólkodására s a Csokonai-kör elnökének, dr. Pap Károlynak a vezetésével két izben is kilyamodtak az akkori magyar kormányhoz kizabadításáért s hazahozataláért, de hasztalanul. A folyamodványt Pap Károlyon és Szondy Györgyön kívül dr. Révész Imre püspök, dr. Erdős Károly és dr. Szentpéteri Kun Béla egyetemi tanárok, Baja Mihály ref. lelkész, költő, Sőregi János múzeumigazgató és Csobán Endre Csokonai-köri főtítkárt írták alá. Dr. Hankiss János egyetemi tanár külön is interveniót K. A. érdekében Antal István miniszternél, sokat fáradozott az ügyben Szabó Lőrinc, a nagynevű költő is, K. A. leányának, Kardos Mária tanárnőnek a kérésére. Mindhiába!

Kardos Albertet 1945. jan. 11-én erős hóvihárban temették el rabtársai a göstlingi hegyoldalon. Sírját egyszerű fejfa jelöli, s pár lépésre onnan domborodik az a két névtelen tömegsír, amelyben a tábor összes többi rabjainak a felismerhetetlenné vált hullarészeit hantolták el a falu lakói. Ezt a 72 lelket, nagyrészt aggyátánokat, nőket, gyermekeket 1945. április 13-ára virradó éjjel egy 66 tagú SS különítmény lemészárolta, tetemüket szénénégette. Köztük volt K. A. számos rokona, legkedvesebb unokája, a 13 éves Kardos Ferenc is. A sors kegyes volt a nagyapához, a borzalomnak ezt az éjszakáját már nem kellett megélnie.

KARDOS ALBERT önállóan megjelent munkái

1. A XVI. század magyar lyrai költészete. Budapest. 1883.
2. Szilágyi és Hajmási mondája a magyar költészetben. Budapest. 1885.
3. Wellhausen: Izráel népének története. Fordítás. Budapest. 1886.
4. Középkoraink és a magyar alföld. Szentés. 1890.
5. A magyar Alföld közművelődéséért. Budapest. 1891.
6. A magyar zsidóság nemzeti hivatása. Budapest. 1892.
7. Debrecen tanügye. Debrecen. 1892.
8. A magyar szépirodalom története a legrégibb időkől Kisfaludy Károlyig. Budapest. 1892.
9. A magyar költészet kincsháza. Szerkesztette: Endrődi Sándor. (A költészettörténeti bevezetést írta Kardos Albert.) Budapest. 1895.
10. A kurucvilág költészete. Szemelvények. Magyar Könyvtár 42. füzet. (Sajtó alá rendezés, bevezetés.) Budapest. 1898.
11. Gvadányi: A peleskei nótárius. Magyar Könyvtár 79. füzet. (Sajtó alá rendezés, bevezetés.) Budapest. 1899.
12. Histoire de la littérature hongroise. (Horváth Cirillel és Endrődi Sándorral, Kont Ignác fordításában.) Paris. 1900.
13. Csokonai válogatott munkái. (Sajtó alá rendezés, bevezetés.) Debrecen. 1905.
14. Csokonai- emlékkönyv. Debrecen. 1909.
15. Petőfi Sándor összes költeményei. (Sajtó alá rendezés és bevezetés.) Debrecen. 1909.
16. A magyar irodalom története 1900-ig. Műveltség Könyvtára. (Ferenczi Zoltán szerkesztésében, Simonyi Zsigmonddal, Pintér Jenővel és Endrődi Sándorral.) Budapest. 1913.
17. Magyar irodalomtörténeti életrajzok. (Szerkesztette.) Debrecen. 1913.
18. Emlékfüzet Arany János születésének századik évfordulójára. (Szerkesztés és előszó.) Debrecen. 1917.
19. Magyar államférfiak házi zsidói. Budapest. 1939. Klny.
20. Csokonai barátja, Nagy Gábor. Debrecen. 1940. Klny.
21. Zoltai Lajos. Debrecen. 1940. Klny.
22. Csokonai-képek Debrecenben. Debrecen. 1940. Klny.

23. Madách: Az ember tragédiája. (Sajtó alá rendezés.) Budapest. Athenaeum. 1941.
24. Oláh Gábor s a Csokonai-kör. Debrecen. 1943. Klny.
25. Csokonai ószövetségi látomása. Budapest. 1944. Klny.

Más nevezetesebb írásai :

A göcseji nyelvjárás. Magyar Nyelvőr. 1884.

A protestáns kor áttekintése. Vallásos irodalom. Balassa Bálint. Debrecen írói és irodalmi élete. Kisfaludy Károly. (Fejezetek a Beöthy—Badics: Képes Magyar Irodalomtörténetben.) Budapest. 1895.

Kardos Pál

TIBORC ZSIGMOND:

FARKAS ANTAL

Farkas Antal Szentesen született, 1875. szeptember 13-án. Apja, Farkas Benedek Makó rendőrkapitánya, majd tanácsnoka volt. Farkas apja szociális érzésű ember volt és mint rendőrbíró, aki a kihágási ügyeket is intézte, sok szegény embert mentett fel, vagy ítélte a legenyhébb büntetésre. Ezért a keménykezű alispán nem is engedte meg, hogy újra főkapitánynak válasszák. (Ekkor még választották a főkapitányt 6—6 évre.) Így vesztette el állását nyugdíj nélkül. Farkas Antal már gyermekkorában sokat hallhatott apjától a társadalmi igazságtalanságokról. Apja kibuktatása után Mezőtúrra költözött, ahol ügyvédi irodát nyitott. Midőn betegsége miatt kénytelen volt abbahagyni kenyérkereső foglalkozását, a mezőtúri tanyára költözött Farkas Antalhoz, aki ott tanító volt.

Farkas Antal 1887—1890-ben elvégezte a szentesi gimnázium alsó négy osztályát, mégpedig igen gyenge eredménnyel, amint ezt a Zolnay Károly szerkesztésében megjelent iskolai értesítő tanúsítja. A kis diáknak már egy sikeréről számolhatunk be, mert 1890-ben a Szentes és Vidéke című lapban megjelent első verse *Sírba vágyom* címen.

Szülővárosáról, Szentesről és diákkori élményeiről több regényében emlékezik meg. Egy versében *Emlékezés Szentesre* címen állít emléket szülővárosának.

Szentesen érte 1890-ben az a meglepetés, hogy a Budapesten megjelenő Üstökös, amelyet a kitűnő költő és műfordító, Szabó Endre szerkesztett, vezérversnek hozta a 15 éves költő szerzeményét. A vers címe: *A magyar ember*.

Negyven év múlva, a Népszava 1930. augusztus 17-i számában humoros tárcában emlékezik meg erről a nevezetes évfordulóról.

Szentesről Mezőtúrra került a Farkas család, mert amint már közöltük, apja ott nyitotta meg ügyvédi irodáját. Mezőtúr határában terült el egy nagy tanya, itt volt a „gyilkos” iskola, amely nem kapott tanítót, hogy miért nem, ezt megírja Farkas Antal *Kisértetek* című regényében. Az iskola tanítója elmerohamában megölte feleségét, három gyermekét és önmagát. Ehhez az iskolához hívták meg Farkas Antalt tanítónak azzal, hogy az oklevelet közben magánúton megszerzi. Itt tanított hét évig és közben megszerezte a tanítói oklevelet.

Mezőtúron voltak radikálisan gondolkodó polgári egyének, ügyvédek, tanárok, tanítók. Ezek jó része szabadkőműves is volt, és Dunsits Dezső ügyvéd lakásán irodalmi kört is alakítottak, tréfás nevén a „Smucián kört”. Itt folytak a politizálások, a szocialistának tartott, helyesebben csúfolt, Farkas Antallal. Igaz, hogy akkor már zárt borítékban járt hozzá a szocialisták lapja.

Itt folytatta már Szentesen megkezdett irodalmi működését. A helyi sajtónak a legszorgalmasabb munkatársa, ahova verset, tárcát, humoros apróságot és komoly cikket egyaránt írt. De a szentesi és környékbeli sajtót is ellátta szerzeményeivel.

Hogy újságírói működése milyen ismeretes volt, arról tanúskodik a Tiszavidéki Ellenzék 1896. június 23-án Szolnokról hozzá intézett levele, amelyben felajánlják Farkasnak a lap felelős szerkesztői állását.

Mezőtúron 1894-ben jelent meg első könyve *Költemények* címen. Vegyük kissé közelebből szemügyre a fiatal író pályakezdését, mert ez a kiindulás döntő egész irodalmi működésére. Helyesen állapítja meg Ortutay Gyula Tömörkény Istvánról szóló munkájában a következőket:

— „Irodalomtörténeti munkák, esztétikai ítéletekből kiindulva általában elnagyoltan, nemtörődőmődjára foglalkoznak egy-egy író kezdő periódusával, első munkáival. Pedig a kezdő író, az első irodalmi alkotások mindig is a legtanulságosabb példái az író és az irodalmi élet kapcsolatának. A kor irodalmi szellemiségének irodalmi fordulataival való küzdelmelt rögzítik e kezdő évek.”

A 19 éves költő közzéteszi első művét, verseit. Egyszerű cím, egyszerű kiállítás jellemzik e kötet külsejét, amelyhez a költő nem kér valamilyen beérkezett más író társától előszót, amint ez akkor szokásban volt, és amely szokásnak Ady Endre is hódolt első kötete megjelenésénél.

Az ifjú költőn még erősen látszik olvasmányainak hatása. Vörösmartyó lírájának, Tompa regéinek, Petőfi Felhőinek, Arany és Kiss József balladáinak hatását könnyű kimutatni e költemények nagy részén, valamint Ábrányi hazafias és bombasztikus ódáinak a nyomát. A vershez értő azonban még ezeket az első zsenyéket tartalmazó szerény könyvecskét olvasva is megérzi, hogy itt egy tehetséges fiatal költő kopogtat és kér beocsátást a költészet birodalmába.

Változás áll be Farkas Antal életében, midőn 1898. január 1-én megindítja „Rónaság” címen társadalmi és irodalmi hetilapját, amely azonban csak 22 hétig jelenik meg.

1899-ben *Viharzúgás*, *Pacsirtadal* címen megjelenik a költő második verskötete. Ez az ötszáz oldalas kötet a 24 éves költőnek fejlődő tehetségéről győz meg bennünket. A kötet külseje egyszerű és gyöngye felszerelésű vidéki nyomdára vall, de a versek versenyeznek a pacsirta dalával, és szenvedélyükkel emlékeztetnek a vihar zúgására. Különösen meglepő a költő kifejező nyelve.

Már a kötet bevezető verse megmutatja, hogy a költő nem a rímfaragók vagy a tucat-költők csoportjába tartozik, hanem egyéniség, akinek van mondanivalója, és azt költői erővel ki is tudja fejezni.

Viharzúgás, pacsirta-dal a nyelve
Annak a tájnak, ahol én lakom.
Haragszik azzal, megbékül emezzel . . .
Mindkettőt áhitattal hallgatom:
Pacsirta-dalban felseng, játszi kedve
Viharzúgásban felzúg bőszi haragja:
Attól virágot szül a himporos fű,
Emez a bimbót tövestől aratja . . .

Dal, dal lelkemből kiszakadt darabkák,
Élő csöppjei szívem vérének,
Miért szakadtok? Miért csörgedeztek?
Siró panasztok vajj ki érti meg?
Ki fog kacagni, hogyha ti örültök?
Ki fog busulni olykor veletek?
Senki!, de szívem, lelkem apadjon el, csak ti
Szakadozzatok, csörgedeztetek!

Itt szeretne maradni élete végéig ezen a szép rónaságon, de a sorsa tovább szólítja és sirva búcsúzik az annyira megszokott környezetétől:

Maradnék én itten, szívesen maradnék,
Kedves ez a róna, kedves ez a hajlék,
Kertem fáit zsenge korból felápoltam
Gyenge hajtásukat féltő szívvel óvtam . . .
Itt kell hagynom őket,
El kell mennem messze,
Ki fogja izlelni első gyümölcsüket?
Lesz-e ki ezután öntözgesse, messe?

(Búcsú)

Még 1899-ben munkatársa lesz a Budapesten megjelenő Uj Század című demokratikus polgári hetilapnak, amely már írói beérkezést jelent, mert neve ott szerepel a lapon a munka, társak sorában, akik között már akkoriban jól ismert és népszerű nevekkel találkozunk mint Bródy Sándor, Heltai Jenő, Krudy Gyula, Lenkei Henrik, Molnár Ferenc, Palágyi Lajos, Szomaházy István, Szöllősi Zsigmond és Wálles Jenő (Welsibárd). A lap főszerkesztője a kitűnő tollú és ragyogó szónok, Vázsonyi Vilmos, aki akkor indította meg lapját és szervezte meg a polgári demokrata pártot az egész országban. Sok híve van a demokrata pártnak Mezőtúron is a radikális és szabadgondolkodó polgárság körében. Midőn Vázsonyi a Parlamentbe is bejut, Ady Endre is cikkben méltatja. (I. Bóka László: *Ady Endre élete és művei I.*)

A radikális polgári sajtó még jobban felnyitja a vidéki író és tanító szemét, aki éppen úgy, mint Ady Endre, a polgári radikalizmuson keresztül jut el a szocializmus felismeréséhez.

Az Uj Század hasábjain megtaláljuk a szocialista írók, Csizmadia Sándor, Migray József, Révész Béla és Garami Ernő írásait is, sőt Adynak egy versével is találkozunk. (A Kenyér, 1905. február 12.)

Érdekes, hogy Farkas Antal első írása a lapban, 1900. október 28-án, nem vers, hanem egy szatíra a Dreyfus-üggyel kapcsolatban. 1901-től már rendszeresen megtaláljuk versét és cikkeit az Uj Század hasábjain.

1902-ben a Tolnai Simon tulajdonát képező Magyar Kereskedelmi Közlöny kiadásában megjelenik első regénye *A csanádi parasztbáró* címen, amelyet a cég tíz forintért vásárolt meg a szerzőtől, amint ezt Farkas is megírja *Már megint jubiláltam* című írásában.

E regény betyár-regény, amelyet akkor különösen a szegedi írók írtak. (Palotás Faustin, Cserzy Mihály, Békeffi Antal.) Farkas regénye magában rejt bizonyos ponyva-ízt. De befejezése már bátor kiállítás. Igen jól festi a kort, amelyben a pandur-világ emberei a vármegyétől húzzák a fizetést, de a betyárokkal cimborálnak. A regénynek az a legértékesebb része, amelyben bemutatja a vármegye-rendszert, a lóköötöket és orgazdáikat, az uzorásokat, a megye urait, akik uzorapénzen vásárolják az állásukat.

1902-ben jelenik meg Zalegerszegen Farkas Antal harmadik verseskönyve, *Marcius* címen. A primitív kiállítású, sajtóhibákkal telt verseskönyv hatvan költeményt tartalmaz. A költő magánélete mindinkább háttérbe szorul, hogy helyet adjon a népjogok költői előharcosának.

E verseskönyv a következő költeménnyel kezdődik:

Hivalgó delnök, kényes uraságok
Üzött kegyéért sohasem sóvárgok,
Nem is dalolt még néki ez a lant,
... Csupa üresség van a csillagokban,
Dal, szin, terem ott, hol egy kis bokor van,
Több a hazugság fent, mint alatt.
Én lent maradtam, nem kúsztam velük fel,
A kegyesóvárgó, talpnyaló sereggel,
A hatalmasok trónusa elé,
Dicsérni talán durva volt a hangom,
És az alázat is dőlyf lett e lanton,
Vagy ideálját lelke nem lel?
Kinek ajánljam hát, óh, teneked még
Egy sem merészle Nyomor, Névtelenség,
Munkás, de éhező nép, Fájdalom!
Első legyek bár, ki e térre lépén,
A maga rongyát látja lógni népén,
Tiétek legyen utolsó dalom!

(Ajánlás)

Egyik versében így tanítja a proletárokat:

Üvölts, üvölts, miként az eb,
Ha a halálszag csapja meg,
Kíálts jogért, s ha nem adnak,
Ahol találsz, végy magadnak!

Ne zörgess zárt kapukon,
Nem nyilik az ki, jól tudom,
Ne nyiszorgasd a kilincset,
A sarkából vesd ki mindet!

Ki merészeli ezt mondani,
Hogy a szegény nem hazafi,
Hogy a koldus istentelen,
Ebfalka csak a nemzetzen?

Mert véletek versenyt nem bög,
Véresszáju hazamentők,
Kik a honért csak szájjaltok,
Ők dolgoznak, s ti jólaktok?

Tettekben él minden nemzet,
Mit kézművel, munka szerzett,
S kinek nincs mit dolgoznia,
Egy honnak sem lehet fia!
Hazafiak vagyunk mink is,
Ha bár érdemrendünk nincs is,
Nemességet ad számunkra,
Nem az udvar, de a munka!

Fel hát a jog érdekében,
Fel a haza szent nevében!
S a bitorlók félve lássák,
Népünk új honfoglalását!

(Proletárokhoz)

Rámutat arra, milyen a parlament és milyennek kellene lennie:

Hát parlament ez? vagy csak úri kocsmá?
Hisz itt a gőg, duhajság kél birokra,
Hogy letiporja más erőnyeit,
Itt az igazság fejét beverik!
És az ablaknál ácsorgó tömegnek,
Fügét mutatnak, szemébe röhögnek,
A hon nevében a hont öldösi,
Játékot üznek, ocsmányt, ördögít . . .
S te nép csak alszol, nem fáj a gyalázat?
Kelj fel, söpörd ki tisztára e házat!

Legyen e hely a népnek temploma,
Nem úri gőgnek kényes csarnoka,
A népszabadság igaz istene,
A bálványtdöntő költözzék bele,
S hogy megmutassa a villámaint:
Öldösse sorra hazug papjait!
S hogy megmutassa irgalmas kezét:
Bocsássa ide minden gyermekét!
Jaj aztán annak, ki ellene lázad!
Jaj annak, ki beszennyezi a házat!

(A nép háza)

A politikai verseken kívül azonban őszinte szerelmi írást és bensőséges vallomást is találunk verseiben, amelyek megközelítik népdalaink legszebb hagyományait. Ilyen a következő kis dala is:

Nem hiszek én ezután a szemednek,
Nékem sirnak, másra mindig nevetnek,
De tudom, hogy előttem más siratnak,
Más előtt meg csak engemet kacagnak.

Tudom most már, miért van a könny szemedben?
Nem azért, hogy elhullajtsd érettem:
De ha másra rákacsintasz galambom,
Annál szebben, tűzesebben ragyogjon!

(Nem hiszek)

Dr. Ormos Ede 1902. március 15-étől Makó és Vidéke címen háromszor hetenként megjelenő lapot indít Makón és ehhez munkatársul meghívja a fiatal Farkas Antalt, akiről már hallott, és cikkeit, verseit olvasta az Új Században. Így került Farkas Antal újságírónak Mezőtúrról Makóra. Dr. Ormos Ede ügyvéd, aki Farkas Antallal egyidős, már 1895-ben, a hódmezővásárhelyi munkászendülés idején a szociáldemokrata párt tagja volt. Könyvet is írt a zendülésről. 1898-ban, mint makói városatyja, megalakította a szocialista városi házi

frakciót, amely az első volt az országban. Írt sok cikket és verset, sőt a hódmezővásárhelyi munkáseseményekről egy színművet is, amelyet az aradi színtársulat mutatott be, de a hatóság a további előadásokat betiltotta. Ormos lapjához került Farkas Antal, és csakhamar megmutatta tudását. 1903 januárjában Ormos rábízta a lap szerkesztését a következő meleg sorok kíséretében:

„— Az általam alapított lapot nyugodtan bízom Farkas Antal további vezetésére, aki eddig is derék munkatársam volt. A lefolyt néhány hónap elegendő volt arra, hogy közönségünk megismerkedjék Farkas Antal hírlapírói működésével.”

Most már Farkas Antal a lap szerkesztője és a radikális újságíróból, a vidéki tanítóból lassanként szocialista válik. Farkas Antal éli a vidéki hírlapíró életét, amelyről később nem egy humoros tárcájában emlékezik meg.

A Makó és Vidéke azonban nem volt hosszú életű és 1903. június 28-án szomorú hangon, pártolás hiányában kénytelen bejelenteni lapjának megszűnését.

Mint hogy a lap megszűnt, szedheti a sátorfáját. Elbúcsúzik barátjától, Ormos Edétől, és elindul Budapestre, hogy sajtó alá helyezze negyedik verseskönyvét, az *Álmok*-at. Ez a költőnek első Budapesten megjelent verseskönyve, amely az Uj Század kiadásában jelenik meg. (Budapest, 1904.) A könyv ötven verset tartalmaz, amelynek legnagyobb részét az Uj Század is közölte.

A kötet bevezető verse a következő:

Álmodjatok csak testvérek tovább,
Én összegyűjtöm elszállt táborát,
Álmaitoknak, s felleg lesz belőle,
Villáma pusztit, nevel az az esője.

Hol palotákat a villám lerombol,
Kálászt nevel ott az eső a rombol,
Álmodjatok csak . . . Óh ezek az álmok,
Ujra teremtik egykor a világot!

Fogadalmat tesz, hogy nem lesz a Cézárók barátja:

Mig egy rabszolga él a nagyvilágon,
Kit jogtalanság, nyomor fojtogat,
Én addig sujtom, én addig kiáltom,
A dus Cézár felé átkomat.
Mig lesz egy, akit üldöz százezernyi,
Nem fogok addig én sem megpihenni!

(Én nem leszek a Cézárók barátja)

Farkas Antal Pesten kórházba került és innen hívták sürgönyileg munkatársul Szegedre, a Szegedi Naplóhoz.

A Szegedi Naplóban, ahová Farkas Antalt munkatársul meghívták, nagy múltja van. A lap még 1878-ban indult meg, mint az első szegedi napilap. A legismertebb publicisták írásai-
val találkozhatunk a lap hasábjain. Midőn Farkas 1903-ban munkatársa lett a lapnak, a szerkesztő Békési Antal (a konferanszié, Békefi László apja), munkatársai között találjuk Móra Ferencet, Tömörkény Istvánt, Szakács Andort, Galovics Károlyt, Sz. Szigeti Vilmost. A „Szegedi Napló 25 éve” című nagy jubileumi albumban ott találhatjuk az összes munkatársakat, cikkek is, képen is, Farkas Antal is szerepel egy verssel.

Farkas Antal szegedi újságíró életének számos epizódját írta meg tárcákban, *Szegedi emlékek* címen. Itt írja le barátkozását Móra Ferencsel is, *Mórával egy kegyeren* című tárcájában. (Népszava, 1934. szeptember 8.)

Szegeden, a robotos újságírói munka mellett sem feledkezik meg Farkas Antal a szépirodalomról, sűrűn találkozunk verseivel, cikkeivel a budapesti Uj Században, az éleclapokban, az Üstökösben, a Kakas Mártonban és főleg a Borsszemjankóban. De ezeket nehéz felkutatni, mert név nélkül jelentek meg.

Farkas Antal szegedi működését a Népszava meghívása szakította meg, mert a munkásság meginduló napilapja meghívta Budapestre belső munkatársnak.

Igen érdekesek erre vonatkozólag Garami levelei, amelyeket Farkas Antalhoz írt, és amelyek fényt vetnek a meginduló Népszava körülményeire is.

Farkas Antal a munkásság meginduló napilapjánál a hírovat szerkesztését vette át. Politikai szerepe a lapnál nem volt. Ő írta a színes első híreket, az úgynevezett „Kopf”-okat,

munkálva velük a szocialista szatíra útját. Napról napra végezte újságírói munkáját és rovata megírása után elindult haza Pest környéki lakására, vagy pedig barátaival egy kiskocsmába A hirrovaton kívül nemigen írt más cikket, szépirodalmi munkásságától eltekintve.

Már említettük, hogy Farkas Antal a szocialista szatíra egyik előfutára hazánkban. Éles, csontigható szatírája világirodalmi viszonylatban is számottevő. Póréra vetkőzteti a vidéki pasákat, leleplezi a magyar vidék maradiságát, kultúrátlanságát. Egy képzelt helyet szemel ki, Mucsat, majd Rákosberényt és felvonultatja az egész falu talmi intelligenciáját a paptól a tűzoltóparancsnokig és az óvó-költőnőig. Ezek az éleshangú humoros rajzai a későbbi években, az első világháború alatt, majd az emigrációban fejlődnek ki igazi értékükben.

Az első világháború alatt írt szatíráiból egy kötetre valót megjelentet 1918-ban *Jókedv a siralomházban* címen. Ez a műve a háborús irodalomhoz tartozik, bár nincs benne öldöklés, lövészárok, de benne van a magyar nép igazi hangulata.

De egy kicsit előre tartunk. Előbb még beszélnünk kell Farkas Antal két könyvéről, egy versművéről és egy prózáiról, mindkettő 1914-ben jelent meg.

Templomtüzek, Vörös zsoltárok, hetven forradalmi vers, a költő szíve, lelke. Joggal írja e kötetről Ady Endre a Nyugatban (1914. június 1.): „A zseni, a géniusz illata csap meg, mint májusi virágos ág, egyik-másik versében.”

Az újságírói munka mellett tehát nem felejtette el Farkas Antal, hogy költőnek indult és meg is maradt annak. Ez a kötet, amely tízévi termését öleli fel, igazolja, hogy nagy költő, hogy a proletárság költője, aki a dolgozók érzelmeit, örömét, bűját, reményét és bosszúvágyát örökíti meg művészi erővel. Éles nyílával eltalálja az ellenséget, a kastélyt, a templomot, a kizsákmányolót és helytartóját, a szolgabíró.

Mi sem bizonyítja jobban e versek népszerűségét, mint hogy minden munkásünnepségen, rendezvényen szavalják Farkas Antal verseit.

A nép szeretete, a zsarnokság gyűlölete izzik ezekben a versekben, tette készíteti a tömegeket és ezekben a válságos időkben Farkas Antal költeményei valóban fontos hivatást teljesítettek.

Témáit szereti a bibliából vagy a történelemből venni. Találkozunk verseiben Dózsával, Rákócziival, Kossuthal, Cézárral, sőt Ferrerrel is. Néha egy megtörtént esemény: árvíz, tűzvész vagy hasonló a megihletője.

Nyelve Arany, Petőfi és a szegedi magyar írók zamatos tiszta nyelve. Stílusa egyszerű, mindenki könnyen megérti és élvezi.

Ugyancsak 1914-ben, a Népszavában mint folytatásos regény jelent meg *Szilaj Péterék* című munkája, amely könyv alakban csak 1918-ban került kiadásra. Egyéni hőse nincsen a munkának, azaz hőse a kis mezőváros egész proletársága, Szilaj Péterék. Azt írja le a könyv, hogyan veti meg a kapitalizmus a lábát ebben a kis vidéki városban és hogyan alakítja azt át. Hogyan fejlődnek a lenézett, a kisemmizett Szilaj Péterekből öntudatos gyári munkások, akik még a hatalmas gyárosnál is erősebbek. Mint szocialista író, jól látja a társadalmi ellentmondásokat, ezeket aláhúzza és élesen kihozza. A kisvárosi, sokrétű élet alapos ismerője Farkas, póréra vetkőzteti a pipogya polgármestert, a szószátyár főkapitányt, a mulya képviselőt, a „szociológus” tanárt és a milliomas kapitalista gyárost.

Farkas Antal ebben a regényében mutatkozik be mint igazán népi író, megelőzve a későbbi „népi írókat”.

1918-ban közölte a Népszava folytatásokban és 1919-ben jelent meg könyvalakban Farkas Antal nagy háborús regénye, a *Megnyílt a bőrtön*. A regény egy halálra ítélt katonaszökevény naplója. Magával ragadó, őszinte írás, ilyen hangú regényt keveset írtak a háborúról.

Farkas Antal megrajzolja regényében egy öntudatlan munkás életét addig, amíg öntudatra ébred és felismeri, hogy mi a háború és milyen az a társadalom, amelyben él, de megmutatja neki a szabadulás útját is. Ez az út a forradalom útja!

Farkas regénye korpéppé szélesedik: a beteg, pusztulásba hajszolt magyar nép és magyar élet korpépévé. Ebből a regényből jobban megismeri a nép a kort, a magyar sorsot, mint sok történeti munkából. Mint minden írása az írónak, úgy ebben is sok a személyes élmény. Az író maga is katona volt a világháborúban, átélte, átszenvedte mindazt, amiről ír.

Farkas Antal a Magyar Tanácsköztársaság idején igen termékeny és hasznos működést fejtett ki. Beszélnünk kell elsősorban verseskönyvéről, amely *Fekete nóták — Vörös rigmusok* — címmel a Kőzoktatási Népbiztosság kiadásában jelent meg és a költőnek költeményeit tartalmazza 1915-től 1919-ig.

A legjobb időben, a proletárdiktatúra idején, amikor nem „elkésett dalnokokra, nem csalógányokra, hanem pacsirtákra volt szükség”, akkor jelentek meg Farkas Antal forradalmi, végtelen szeretetet és egyben izzó gyűlöletet hirdető versei, amelyek kötetbe foglalva még sokkal hatásosabbak, mint egyenként elszórva az újságban, beszorítva a napihírek és események-közcé.

A „*Vörös zászló*” című versében így fejtegeti a zászló jelentőségét:

Piros zászló leng mindenütt,
Édes szülém, lássa:
A gyászunknak, bánatunknak
Színe-változása.
Könnnyünk, vérünk benne lángol,
Vígasságunk lett a gyászból,
Uj kedv, meg friss nóta:
Vörös zászló lett a lelkünk
Ujjáalkotója! . . . . .

Az első hírre, amely tudatja a polgári forradalmat és lehetővé teszi a fogoly katonák hazatérését, így búcsúzik Ivántól, az orosz fogolytól:

Eredj, Iván eredj . . .
Hová te mégy,
Utóbb — elébb
A mi utunk is, meglásd, arramegy.
(Iván hazamegy)

Üzen öccsének, aki hazajön Szibériából, a hadifogságból!

Siess vörösrevált Szibériádból
Siess vörösrevált Szibériádba! . . .
Siess, öcsém, siess!
(Jön az öcsém)

Toborzót ír a vörös katonának, aki indul a harctérre, hogy megbosszulja apja halálát

Majd leszek én
Könnyet, fájdalmat elbíró legény,
Bosszut és gyűlöletet viselő,
Leszámolásra induló erő,
Akinek utja vörös Hadak-utján
Egész világnak téreit befutván,
Addig kutat, rombolva támad,
Mig megtalálja az apámat.

(A vörös katona indul)

Ugyancsak 1919-ben jelent meg Farkas Antal szerkesztésében a *Proletárok daloskönyve* Ez a kis füzet a proletár költők antológiája. Az első ilyen gyűjteményt Külföldi Viktor szerkesztette, a másodikat Csizmadia Sándor, míg most a harmadikat Farkas Antal állította össze. (A negyediket a diktatúra után Szakasits Árpád, míg az ötödiket *Uj idők új dalai* címen, 1945-ben e sorok írója állította össze.)

Egy meséskönyv megírásával is megbízta a Közoktatásügyi Népbiztosság Farkas Antalt. Ez a könyv „Mese is, nem is, igaz is, nem is” címen jelent meg 70 oldal terjedelemben és 6 rövid mesét tartalmaz. Jó humorú népies hangú meséket írt Farkas Antal, de inkább felnőtteknek valót, mint gyermekeknek.

Ugyancsak a Népbiztosság megbízásából két röpiratot írt Farkas Antal. Az egyik a *Fekete — vagy vörös?*, népies hangon magyarázza a román népnek, hogy térjenek észre, amíg nem késő, mert uraik romlásba és pusztulásba akarják dönteni saját népüket.

A másik füzetet név nélkül írta Farkas Antal ezzel a címmel: *Kommunizáljuk-e a Szófit?* „Oktató írás a szabad szerelemről és egyéb másról, amit tudni illik és muszáj is az asszony-népnek.”

Külön kell beszélnünk Farkas Antalról, a tárcairóról. Tárcáinak, elbeszéléseinek a száma meghaladja a 300-at. Sokat írt különböző álnevek alatt is (Bujdosó Péter, Róka Tóni, Héky Gábor, Kár Pál, Kadarka, de igen sok jelent meg név nélkül is. Vannak egész sorozatok is. Mint például: Szegedi emlékek — Vidéki fotográfiák — Emigrációs históriák — Emigrációs emlékek — Tiszaparti fotográfiák.

A novelláknak többsége a Népszavában jelent meg, de igen sok a Föld és Szabadságban, a Munkásifjúságban, a Gyermekbarátban és különböző magyar munkásszaklap hasábjain vagy külföldön. Így a kolozsvári Munkás Ujság, a temesvári Volksfreund, a bécsi Neue Wochenspost, a Kronen Zeitung, a saopaulói Uj Világban.

Az újságtárcák nagy része egy adomát vagy társadalmi félszogséget, emberi gyengeséget ír le. A legtöbb írás nem nagyigényű, magán hordja a kapkodó megírást, a „Tízforintok vőlegényét” —, amint Ady írta hasonló tárcáiról, de van köztük igen sok, amely rövidsége mellett is sokatmondó és messzevilágító. Ilyen például a *Miért tört ki a háború?* című (Népszava, 1934. november 11.). Vagy éles szatírája, *Kada martiromsága*, amely 1917. január 7-én jelent meg a Népszavában, és a koronázást figurázza ki.

„A tárcsa sajátos műfaj — mondja Alexander Bernát —, nem elég valamit a vonal alá írni, az még nem tárcsa.” Farkas Antal mindig talál érdekes anyagot és azt meséli el. Hősei többnyire a nép fiai, de számos rajza jól megfigyelt polgárt rajzol. Minden tárcájában van egy szatirikus vágása a kapitalista társadalom félszogségei ellen. Szereti hőseit a mesevilágba vagy az álomvilágba helyezni.

Nagyobb novelláiból két kötetet állított össze, ebből az első *Paraszt tragédiák* címen 1919-ben, a második *Uri komédiák* címen 1921-ben jelent meg a Világosság Könyvtárban.

A forradalom bukása után, a véres terror elől Farkas Antalnak is menekülnie kellett. Először Erdélybe menekült, ahol egy kolozsvári lap, a „Karnevál” hozta egy humoros regényét, *Az utolsó Borbora* címen. A regény egy züllött uralkodó ház életét tárta fel. A román cenzor a román királyi házat sejtette a regényben, és a szecseni hadtestparancsnokság a királyi ház megsértésével és a hadsereg meggyalázásával vádolta. Farkas Antal nem várta meg a hadbírótság tárgyalását, Bécsbe menekült.

(A hadbírótság a lap szerkesztőjét, Győri Illés Istvánt állította a bíróság elé, akit csak Janovics Jenő színgazgató ötlete mentett meg a nagy büntetéstől azzal, hogy tanúsította, ezt a témát az író már évekkkel ezelőtt adta át neki.)

Bécsben Farkas Antal élte az emigránsok nehéz életét. Gyakran összejött Gábor Andorral, Gárdos Marikával, Hatvany Lajossal, Biró Mihállyal és a többi bécsi magyar emigránssal. A bécsi tartózkodás emlékeit az *Emigráns történetek* és *Emigráns históriák* című tárcasorozatában dolgozta fel.

Farkas Antal Bécsből is állandó munkatársa volt a Népszavának, és újságzólván napról napra olvashattuk Róka Tóni néven vagy különböző álnevéken és név nélkül írott gyilkos szatírát a keresztény kurzus ellen. De írásait szívesen közlik az erdélyi, az osztrák és az amerikai lapok is.

Az emigrációban jelent meg 1922-ben *Papkisasszony* című regénye. A vidám falusi idílt annyi bájjal és szeretettel meséli el az író, és a vidéki élet ábrázolásában kiérzik a hazájától távol élő költő igazi szeretete szülőföldje iránt.

Érdekes, hogy ezt a regényét Rákosi Jenő, noha teljesen ellentétes világnézetet vallott, igen megdicsérte lapjában. (Budapesti Hírlap, 1922. május 13.)

Bécsből küldte Farkas Antal a Népszavának *Földindulás* című 112 oldalas kisregényét, amely 1922-ben meg is jelent a Népszava kiadásában. Magyarországon azonban forradalmi tartalma miatt a Horthy-fasizmus idején nem lehetett terjeszteni és így a regény csak Ausztriában és a szomszédos országokban terjedt el a magyar olvasók között. A *Földindulás* az ellenforradalom és az azt győzedelmesen leverő forradalom regénye. Egy meg nem nevezett császárságban játszódik le, amelynek igen bágyú uralkodója van. A hatalmat ténylegesen, hercegi rangban, a kancellár gyakorolja. Ez a kancellár egy angyalcsináló bábaasszony fogadott fia és szeretője, aki, mint véresszájú demagóg, radikális ügyvédként kezdte pályáját, majd behódolt a reakciónak. Rendkívül éles leírásokban ismerteti az író a reakciós ország életét az ellenforradalom vadállatias ténykedését, a polgárság tunyaságát, de annál szebb szeretettel a munkásság hősiességét föld alatt és föld felett, a végső győzelmes forradalomig.

A császárnak a kancellár kezdeményezésére lovasszobrot állítanak, ezt azonban a munkásság még a felavatása előtt a levegőbe röpíti. A reakció, minthogy másképp nem tud segíteni magán, kirobbantja a háborút, hogy azok, akik otthon nem estek a reakció áldozatául, a harc téren vérezzenek el. Ez a fegyver azonban visszafelé sül el, mert a sok éhezéstől elkéseredett nép a szervezett munkásság és a földalatti mozgalom irányításával elnyomói ellen fordítja a fegyvert és győzelemre viszi a piros lobogót.

A regény ezekkel a szavakkal végződik:

— A proletariátus a föld, amelyen felépülnek égbenyúló tornyok, csőhagokat érő paloták, a hatalomnak az erőszaknak, a zsarnokságnak szédítő magasságú piramisai, de ha egyszer ez a föld megmozdul, minden összeomlik. És minden földdel egyenlővé lesz, a proletárság megmozdul és minden összeomlik. Most eltakarítjuk a romokat, felépítjük helyükbe a magunk társadalmát, a magunk társadalmának várait és ezek örökké fognak állni, mert rajtunk kívül nincs erő, mely azokat ledöntse.

Bécsből küldte Farkas Antal szatirikus cikkeit a Népszavához, amelyben pörére vetköztette az ellenforradalmat, gumibotos, ébredő világot. Ezeket az éles szatíráját *Erger* — *Berger* címen foglalta kötetbe. Ezek a szatírák megneveztették az ország népét, torztkörben mutatták be a kurzus igazi, őszinte képét, amin csak nevetni és kacagni lehet.

Bécsben adta ki a költő saját kiadásában az emigrációban írt verseit *Bujdosó Péter nótáskönyve* címen. Közel félszáz költeményt, amelynek mindegyikében egy hazájából kiüldözött, szerencsétlen költő vérző szíve szólal meg, aki igazán szereti hazáját és ez a honvágy sir, sikolt, jajgat minden egyes sorában. Bánatát és azt, hogy mit szenved Dózsa ivadéka, így sirja el:

Engem hajtottak Szerbiának,
A Kárpátoknak, Piavának,
Nyakig a muszkát üttem,
Taljánt gyilkoltam pergőtűzben
Mégfagytam fent Szibériában,
Mégszültem lent Itáliában,
Az asszonyomhoz más kapott,
Szülém sem várt meg, itthagyt
Testvérem mind, mind nyomorék, —
Még most sem volt elég?

De ütni fog az óra, a bosszú órája és Dózsa György unokája már élesre feni a kaszáját.
(*Fenik a kaszát.*)

Két regényt is befejezett Farkas Antal 1925-ben. Az egyik, a *Kisértetek* a Népszava kiadásában jelent meg, míg a másik *Csülökre Koskóci* címen csupán a Népszava hasábjain 1925. november 25-étől folytatódólagosan. A *Kisértetek*-ben egy falusi tanító életét tárja elénk, míg a másik, a *Csülökre Koskóci* politikai regény, amely alkalmat ad írójának arra, hogy a szatíra éles fegyverével ábrázolja a magyar politikai életet, annak elmaradt vidéki vezetőit, a főispánokat, képviselőket, polgármestereket és fullajtárjaikat.

1927-ben jelentek meg Budapesten későbbi emigrációs versei, *Idegen határon — Sótalan kenyéren* címen.

Czabán Samu, a magyar tanítómozgalom előharcosa, a diktatúra után szintén menekülni volt kénytelen és Beregszászon talált menedéket, ahol Jóbarátom címen gyermeklapot indított. Ehhez kérte fel a szerkesztő munkatársul Farkas Antalt, aki a gyermekújságba igen sok verset, elbeszélést, ifjúsági regényt írt, és két szindarabot is. Az utóbbiak külön füzetben is megjelentek. Az egyiknek címe az *Ezres bankó*, a másik *Palkó király* címen versben írt nagyszerű szatirikus komédia, amely a gyermekek nyelvén mondja el, mennyivel különb, igazságosabb államforma a köztársaság, mint a királyság.

Végre, 1928-ban sikerül Farkas Antalnak hazajönnie. Elfoglalja régi helyét a Népszava szerkesztőségében és folytatja munkáját ott, ahol elhagyta. Hiszen tulajdonképpen nem is hagyta el, mert az emigrációból is szinte naponta küldte írásait és értékes verseit a lapnak.

Hazaérkezve azonnal új regény megírásához fogott hozzá. Az új regény először a Népszava hasábjain jelent meg, majd könyvalakban 1930-ban, *Mámor* címen, a Népszava könyvkereskedés kiadásában. Ez a műve gyilkos szatírája az akkori társadalmi rendnek és koronája Farkas Antal szatirikus remeklésének. Éles tollal rajzolja meg az író az üresfejű minisztereket, a keneteshangú és pénzt kedvelő egyházféjedelmet és a profitéhes, újabb üzletet áhító gyárost.

1930-ban a Barátság munkásműkedvelő gárda előadására *Budapestre kéne menni* címen szatírárt írt, amely kéziratban maradt. A komédia a tyúkkölcson paródiája és szereplői a Farkas Antal szatíráinak ismert, jellegzetes alakjai.

1931-ben közölte a Népszava *Ezüst lakodalom* című szatirikus regényét, amely azonban könyvalakban nem jelent meg.

Írt Farkas Antal néhány regényt, amely csupán vidéki újságok hasábjain jelent meg, ezekről műveinek felsorolásánál emlékezünk meg.

E regényeknél értékesebb az 1937-ben könyvalakban megjelent regénye, a *Hulló csillagok*, amely ezt megelőzőleg a Délmagyarország hasábjain látott napvilágot.

A *Hulló csillagok* az első világháborút megelőző béke éveiben kezdődik, de átvezet a háborút és a háborút követő megpróbáltatásokon. A pesti élet leírása alkalmat ad a szerzőnek az akkori viszonyok szatirikus esetelzésére. Megismerjük a nincstelen egyetemi hallgató keserves életét, küzdelmeit a napi kenyérért, a ponyvaregény fordításától a hólapátolásig. Látjuk az akkori zavaros idők gyanús egzisztenciáit, a köpönyegfordítókat, a szélhámosokat, az akkori idők „nagyjait”. Kitérően megrajzolt epizódalok — az élheterlen művész, a részeges kántor, a lakasadó özvegy, a mindenre kapható szerkesztő, az öntudatos házmester, a kifőzést vezető, családfenntartó munkásnő — tarkítják a regényt, amely mindvégig leköti az olvasót.

A Népszavában jelent meg folytatódólagosan, majd könyvalakban, 1937-ben a *Varázslatok vége* és 1939-ben a *Gerlicék* című regény. Az előbbi szatirikus regény, amely egy balkáni államban, a rizlingeek birodalmában játszódik le, de szatírájában könnyen felismerhetjük az akkori

Magyarország képét, politikusaival és közéletünk számos jellegzetes alakjával. A másik nem nagyigényű munka, de jóízű humorral rajzolja meg az író vidéki alakjait, az öregedő szerelmest, a részeges kántort és az ifjú szerelmeseket.

Ez az utolsó megjelent regénye Farkas Antalnak.

Még egy művéről kell megemlékeznünk, illetőleg egy olyan könyvről, amit nem írt. Az *Irodalmi Lexikon* és Várkonyi Nándor *Modern irodalom* című nagy munkája egyaránt megemlíti Farkas Antalnak *Bus Antal szerelmi regénye* című művét, noha ilyen munkát a szerző sohasem írt, amint ezt maga is megírja *Egy regény keresi a szerzőt* című tárcájában.

Kéziratban maradt Farkas Antalnak a *Hazátlanok* című nagy regénye, vagy amint alcíme mondja, a bujdosók szomorú históriája.

A *Hazátlanok* egy képzelt községben, Rákosberényben kezdődik, és szerepelnek benne a szerzőnek szatíráiból ismert alakjai: Sauerwein, a propeller kapitány, Lapistyák, a részeges kefekötő, Sóhaj Berenice költő- és óvónő, Weisz mészáros, Rózner kocsmáros. A község háborús mámorban úszik, majd átvedlik köztársaságivá, később bolsevistává, hogy azután az ellenforradalom híve legyen.

A regény hősének, aki a harctérről tér vissza és közben a felesége megcsalta a pappal, menekülnie kell, mert bevonulása előtt a direktórium elnöke volt. Egy uszályhajón menekül Bécsbe.

Bécsi tartózkodása alkalmat ad az írónak a magyar emigránsok bécsi életének bemutatására.

A regény minden sorából kiérezzük a menekültek nagy honszerelmét, de szocialista öntudatát is.

Regényei közül Farkas Antal sokat szindarabnak is feldolgozott, ezek azonban nem kerültek színpadra. Az így feldolgozott regények a következők:

Ezüstlakodalom az Aranyszarvasban, komédia három felvonásban.

A mámor, színmű.

Hazajáró lelkek, komédia tíz képben.

Hagyatékában még két szindarab található:

Kiss Péter kontra Nagy Pál, vígjáték két felvonásban.

A Pétiek mikulása, színmű egy felvonásban.

A Népszavánál 1939 végén elhatározták, hogy az öreg újságírókat nyugdíjba küldik és így frissítik fel a lapot. Így kerültek nyugdíjba Schöner Dezső, Marcevic Lajos, Teszársz Károly és Farkas Antal is. Farkas Antal, midőn értesült róla, hogy 35 évi munkásságát így honorálják, vette a kalapját és szó nélkül otthagya munkássága színhelyét és azt a lapot, amelyet elsősorban az ő tolla emelt népszerűvé.

A pihenőt nem sokáig élvezhette. Súlyosan megbetegedett, úgyhogy be kellett szállítani a budapesti Charité kórházba. Innen küldte utolsó versét a Népszavának, amely 1940. szeptember 17-én jelent meg a lap hasábjain:

A nyár ravatalon

Halódik a nyár, a korai esték
Mint a temető síri mécei,
Régen lesik már a szegény elestét:
A ravatalon felöltöztetik
Virágpompába dusan, koszorusan,
És elsiratják késő reggelig,
Igaz könnyeket ejtegetve, busan...

Amig virágzott, zsendülő tavaszba,
Szép volt, ifju volt, vágyakkal teli:
Bimbói helyén ma csak sárga gaz van,
És ő a maga sirját nézdeli,
Égő, kék szeme parázként kilobban,
Nincs semmi tüze, hideg multja csak,
Miről kortársi estelente roppant
Érdekes, vidám mesét mondanak...

Farkas Antal 1940. szeptember 28-án halt meg a kórházban és október 1-én temették el a Kerepesi úti temetőbe. A temetést a magyarországi szociáldemokrata párt rendezte, szónokai méltatták Farkas Antal írói érdemeit, munkásságának jelentőségét. Vele az első szerkesztőség utolsó előtti tagja szállott sírba. Csupán Gyagyovszky Emil költő és hírlapíró

élte túl pályakezdő társai közül. A temetésről szóló híradás a Népszava október 2-i számában jelent meg. Sírja a 42. tábla 16. sorának 11. sírhelye.

Barátja és költőtársa, Tuba Károly verssel áldozott emlékezetének. (1941. szeptember 29., Népszava.)

Befejezésül álljanak itt azok a sorok, amelyeket Farkas Antal egy újságíró és bujdosó társának, Gárdos Sándornak az emlékére írt, és amelyben megírta a maga sorsát is:

— Azért írom fejfádra e sorokat, mert úgy is tudom, hogy márványszobrokat, obeliskeket, mauzoleumokat, úgy sem igen szoktak emelni az olyan fából faragott embereknek, mint mi voltunk, akik ha száz esztendeig is élnének, akkor sem tudnának maguknak egy kis sarzsit szerezni, a nyilvános szereplések különböző terén, akik még a diktatúrában sem tudtak magasabb rangot elérni, a munkástanácsú tagságnál, és akik még a kurzusba való érvényesülési lehetőséget sem tudták felhasználni, hanem szélnek eresztett jószágoknak módjára világnak mentek tőle.

Az ilyen embereknek tökéletesen elég a nevüket megörökítő fejfa, a temetőben ügyelgő eligazodása szempontjából, hiszen az ilyen emberek, ha már egyszer a lelkekben nem élnek, a nevük lekopott, a szívek márványáról, ha az eleven emlékek mécsese már nem lobog a poruk fölött, köszönik szépen, de nem is akarnak tovább élni sem fában, sem kőben, sem ércben. Ők hangtalanul, nyomtalanul el akarnak osonni oda, ahova az örökkévalóságtól az örökkévalóságig elvándorol minden: a koldus, a császár, a fejfa, a márványszobor — az örök változásba.

Mi tudván tudtuk azt, hogy az ilyen igénytelen magunkfajta embernek még akkor sem nagyon járhatna a szája, ha a fejfájánál más sütné meg a maga pecsenyéjét. Istenkém, ha éhes, hát hadd süsse! Aztán te is vallottad, tudtad, hogy aki szobrot akar a sírjára, hát annak még életében ki kell azt járnia. Ehhez pedig igazán nem értettél. Így hát jó neked az a kis fejfa is, ami köré én most ezt a kis bágyadt színű koszorúcskát fonom...

A te szobrod ott áll már a magyar proletárok szívében! Ezt a szobrot nem lehet kijárni, összekoldulni. Ezt a szobrot a te erőd, a te szorgalmad, a te egyszerűségében pompásan ragyogó becsületességed, törhetetlen szocialista hitvallásod emelt. Ezt a szobrot nemzedékről nemzedékre adja tovább a magyar munkásmozgalom története.

ADATOK ÉS ADALÉKOK

PÉTER LÁSZLÓ

MISCELLANEA

A Tengeri-hántás kézírata

Az Arany kritikai kiadás most tervbe vett második, javított és bővített kiadása szerkesztőinek figyelmét szeretném föl hívni arra, hogy a Tengeri-hántás kézírata, melyet a Voinovich Géza által sajtó alá rendezett első kiadás (Arany János *Összes Művei* 1. kötet. Kisebb költemények. Bp. 1951. 330—332. l.; jegyzetek: 530—532. l.) nem ismer, megvan a szegedi Somogyi-könyvtárban G. i. 1957. katalógusszám alatt.

Hogyan került oda? Voinovich jegyzete is elmondja, hogy az 1877. júl. 15-i keltű vers — melynek első változatai valószínűleg az ötvenes évekből valók — először a szegedi Árvíz-könyvben (*Árvíz-könyv Szeged javára*. Kiadta a Kisfaludy Társaság. Írták a Társaság tagjai. Szerk. Szász Károly. Bp. 1880. 42—44. l.) jelent meg. A Somogyi-könyvtár a fenti szám alatt az Árvíz-könyvben megjelent írások kézíratait őrzi, köztük a Tengeri-hántásét is (vö. *A Dugonics Társaság ötven éve*. 1892—1942. Ötven titkári jelentés. Szerk. Banner János. Szeged, 1943. 100. l.).

Ugyancsak Voinovich írja — nyilván *erről* a kézíratról —, hogy 1878 februárjában a Petőfi Társaság küldöttsége járt Aranynál, s Váradi Antal, egy tervezett Szigligeti-album szerkesztője, ebbe kért kéziratot a költőtől. A Pesti Napló febr. 11-i tudósítása szerint a költő „írásztalából egy hosszabb költeményt vett ki s néhány apróbb javítást téve rajta, átnyújtotta Váradinak. A költemény címe: Tengeri-hántás... A virtuozitás netovábbja. E látvány úgy hatott a küldöttség tagjaira, mintha hirtelen egy rejtett bánya kincseire bukkant volna.”

1879. márc. 12-én a Tisza romba döntötte Szegedet, s újjáépítéséhez a maguk módján a legnagyobb magyar írók is hozzájárultak. Így jelent meg a Szigligeti-album helyett Arany János verse is az Árvíz-könyvben.

A fennmaradt kézirat lényegében az Árvíz-könyv szövegével egyezik meg. Voinovich azonban a kritikai kiadásban alapszövegül a költő halála *után* megjelent *Összes Művek* szöveggéközlését tekintette, s az Árvíz-könyv szövegét még változatai szempontjából sem méltatta kellő figyelemre, sőt ahol említi, ott sem pontosan idézi. Véleményem szerint a következő kiadásban alapszövegül a költő kezéből kikerült kéziratot kell tennünk; nemcsak azért, mert az *Összes Művek* szöveggéközlése a költő közreműködése nélkül készült, de főként azért, mert egy gondos összevetés után nyilvánvaló: *a vers központozása sokkal jobb, helyesebb, logikusabb a kéziratban és az Árvíz-könyvben, mint az Összes Művekben és nyomában a kritikai kiadásában*. Például: teljesen indokolatlan a 11. sor végén a kettőspont (a kéziratban vessző van); hibás a 13. sor végén a pont (a helyes vessző helyett); jobb a kettőspontnál a vessző a 15. sor és az 57. sor végén; a 79. sor végén a vessző a funkció nélküli gondolatjel helyett s. i. t. Voinovich még változatként sem említi, noha az Árvíz-könyv a kézirrattal megegyezik a tekintetben is, hogy a 23. sorban az *most* szó aláhúzva, azaz dőlten szerepel. Azt pedig tévesen állítja, hogy a 71. sorban az Árvíz-könyvben a *hé* helyett *te* áll; a kéziratban is, az Árvíz-könyvben is *hé* szerepel! A 66. sor *Itt* szava a kéziratban ugyancsak alá van húzva, az Árvíz-könyvben dőlt szedésű; a kritikai kiadás jegyzete ezt sem említi. Ezekon kívül is van még több olyan írásjelbeli eltérés, amely a Tengeri-hántás végső alapszövegének kodifikálásánál föltétlenül figyelmet érdemel.

Móra Ferenc Juhász Gyulának tulajdonított verse

Juhász Gyula összes versei kritikai kiadásának sajtó alá rendezése során meg kell vizsgálnunk a szakirodalom által mindeddig föltárt anyagot; így például Madácsy Lászlónak „Egy ismeretlen Juhász Gyula vers” című közleményét is, mely az *Irodalomtörténeti Köz-*

lemények 1956. évi 1. számában (77-79. l.) jelent meg. Ebben Madácsy közöl egy „Hamlet prólógus” c. verset, amelyet Juhász Gyulának tart. Nehogy a szakkritika később a Juhász Gyula kritikai kiadásból hiányolja ezt a verset, már előzetesen közreadom azokat az érveket, amelyek cáfolják e verssel kapcsolatosan Juhász Gyula szerzőségét.

Madácsy a Móra-relikviák között találta az aláíratlan, de kéziratot verset, melynek hasonmását a 80-81. lapok között közli is. Juhász szerzősége mellett a következő érveket sorakoztatja föl: 1. Szerinte a kézirat Juhász kézírása, kivéve a Mórától származó dátumot. 2. Mórának nincs intellektuális ihletésű verse, Juhásznak annál több. 3. Hamlet számos Juhász-vers visszatérő témája. 4. Juhász egyik prózai előadásvázlatában, mely Shakespeare-ről szól, rokon gondolatokat vél fölismerni. 5. Bizonyos formai rokonságot lát Juhász több verse és a Hamlet-prólógus közt. 6. A versben érvényesülő művészi sűrítés Juhászra jellemző, Móra lírájában ez ismeretlen.

Végül Madácsy arra az ellentmondásra, amely Mórának e verset magáénak valló nyilatkozata és az előbbeni érvek alapján Juhász szerzősége között keletkezett, a következő megoldást találta: „Móra megkérte Juhász Gyulát, írjon az ő Hamlet-bevezetőjébe illő prólógust. Juhász Gyula megírta a verset, de mert Móra bevezetőjéhez készítette, a vers szerzőségéről lemondott, ezért nem is írta alá. Sem Móra, sem Juhász a versnek nem tulajdonított különösebb jelentőséget, és szépen megelégedtek róla. Ez a remek vers megérdemli, hogy Juhász Gyula költői oeuvre-jébe helyezzük.” (79. l.)

Kezdjük a végén: Mórának nem volt szüksége, hogy idegen tollakkal ékeskedjék, nem szorult rá Juhász Gyula segítségére sem. Ezt nem engedte volna büszkesége sem, a Juhász Gyula és közte lappangó sajátos, lelkük mélyén meghúzódott, enyhe féltékenységből származó feszültség sem. Életrajzi szempontból sem lehetséges ez a furcsa „együttműködés”: Juhász Gyula ebben az időben súlyos melankóliában feküdt otthon, mely depressziója lehetlenné tett mindenféle szellemi tevékenységet.

A legdöntőbb érve is elesik: Juhász Gyula kézírásának minden ismerője rájön a hasonmás figyelmes szemrevételekor, hogy *a verskézirat — nem Juhász Gyula írása!* Igaz, nem is Móráé, tehát nem tudni, a Móra-relikviák közt fennmaradt vers miért íródott idegen kézzel. De nem Juhász Gyula írta, s így *Móra teljes joggal tartotta magáénak. A Szegec és Vidéke* 1917. jan. 27-i száma ugyanerről a Hamlet-estről szóló beszámolójában elmondja, hogy a klasszikus est előtt Móra mondott bevezetőt, „Konferansza keretében fölolvasta a Hamlet prólógusát, amelyet erre az alkalomra írt.”

Juhász Gyula 1921. január 25-én és február 4-én a Kass-szálló különtermében két Shakespeare-előadást tartott; nem tartom valószínűtlennek, hogy a Madácsy által ugyanott (79—80. l.) közölt előadásvázlat éppen *erre az alkalomra* készült. („A mi forradalmas korunkra” való utalás nem föltétlenül 1919-et jelent, mint Madácsy — 79. l. megjegyzésben — véli; jelentheti általában az 1919—20-as esztendőket, a forradalmak és ellenforradalmak zavaros, kusza, nehéz időszakát is.)

A *Szegedi Napló* febr. 5-i száma Juhász második előadásáról szóló hírében többek között ezeket írja: „Előadásának keretében fölolvasta Móra Ferencnek néhány évvel ezelőtt írt mélyhatású, formában is művészi Hamlet-prólógusát.”

Nyilvánvaló tehát: *a Hamlet-prólógus nem Juhász Gyula verse, hanem Móra Ferencé*, aminthogy az ő hagyatékából bukkant föl, ő is magáénak vallotta, Juhász Gyula is Mórának tudta. Nincs tehát szükség bonyolult magyarázatokra, hogy szerzőségét bizonyítsuk. Ami Madácsy többi érvét illeti, azokban valóban sok a helyénvaló, igaz szempont. Mégis, *az alapvető tárgyi érvek minden további „bizonyíték” alól kihúzzák az alapot!*

Ha vesztettünk is egyfelől azzal, hogy e verset nem iktathatjuk be Juhász Gyula összes versei közé, nyertünk is, mert ott a helye Móra lírai termésében. Madácsy szavait így módosíthatom: „Ez a remek vers megérdemli, hogy Móra Ferenc költői oeuvre-jébe helyezzük.”

Móra Ferenc — Ady Endréről

Minden Móra-kutatonak föltűnik, hogy a polgári radikális, szabadkőműves szegedi író, aki annyi író-elődről, költő-kortársról írt megértő, meleg szeretettel, a vele világnézetben annyira rokon törekvésű Ady nevét alig is írta le. Más alkalommal (Délmagyarország, 1959. jan. 25.) már rámutattunk, hogy ez Móra sajátos, konzervatív esztétikai fölfogásában és izlésében leli magyarázatát. Különös ellentmondás ez: Móra a költői forma kérdésében az Aranyt követő népies-nemzeti irányt tartotta ars poeticájának, s úgyszólván mindvégig tartózkodással viseltetett a modernséggel, a századclejji költői forradalommal szemben. A radikális, sőt republikánus költő — hiszen pályáját nem prózaművészként, hanem költőként kezdte — ezen a téren csodálatos módon a népies epigon-költészet képviselőivel, Vargha Gyulával, Kozma

Andorral, Szávay Gyulával, Lőrinczy Györggyel, Jakab Ödönnel stb. árult egy gyékényen — a Petőfi Társaságban. Azokkal, akik ellen korszakos harcát vívta Ady a modern líra élet-jogáért, s ezzel legszorosabb egységben végső fokon a társadalmi haladásért. Móra költészetének ilyen izlés- és formavilágából érthető, hogy Ady egy ízben Mórát is megtámadta. A Budapesti Napló 1906. márc. 25-i számában *A számár Gorkij* c. cikkében (a cikk, a megtévesztő cím ellenére, Gorkij mellett szól!) egyebek közt azt írja Ady, hogy a modern líra háttérbeszorulásával „a mórák és pósák végleg elhatalmasodnának rajtunk . . .”

Móra költészetének addig, tehát 1906-ig megismerhető alkotásai érthetővé teszik Ady-nak ezt az erős, irodalompolitikai indokoltságú kritikáját; mi már tudjuk, hogy az igazi Móra, a prózáiról és publicista még csak ezután bontakozott ki. Így Ady akkori bírálatát nem általánosítjuk Móra egész életművére, s csupán irodalomtörténeti jelentőségének tartjuk. De e megnyilatkozás bizonyára egyik kulcsa Móra Adyval szemben való idegenkedésének.

Ezt a tartózkodást csak Ady halála törli meg. Ki is írhatta volna más a Szegedi Napló nekrológiáját, mint a költő-főszerkesztő, Móra? Az *Újdonságok* rovatban hírfejként megjelent névtelen búcsúztató szerzőjének elsősorban ezért tartjuk Mórát, de stílusa is az ő tollára árulkodik. Mondanivalója is Mórát jellemzi: méltó módon búcsúztatja a köztársaság első nagy halottját, a forradalom költőjét, de főntartásait még most sem hallgatja el: az Ady-tanítványok rajongását finomán bírálja, anélkül, hogy a Mester valódi nagyságát elvitatná. Ugyanez a gondolat ismétlődik meg a szegediek folyóiratának, a Tűznek Ady-számában megjelent cikkében is. *Szegediek — Ady Endréről* — ez a cikk címe, melyben több szegedi mond véleményyt, emléket az elhunyt költő-óriásról. Itt Móra a nevét is kiírja: rövid emlékezésében Ady 1917. szept. 30-i szegedi látogatásával kapcsolatos emlékeit eleveníti föl.

Mostani tudomásunk szerint ez a két Móra-írás — egyik voltaképpen ismeretlen, a másikról se igen vett tudomást még a kutatás sem — szól csak Adyról. Van ugyan a Szegedi Napló korábbi évfolyamaiban is néhány Adyt bíráló megnyilatkozás, melynek szerzőségével Mórát gyanúsíthatjuk (pl. *Modern magyar költészet*, Szegedi Napló 1908. júl. 10.), de biztosabb fogódzók híján föltételezésen túl még nem mehetünk.

ADY ENDRE

Gyász-Magyarország önmagáért való gyásza egy árnyalattal még mélyebbre vált: Ady Endre, a költő ma este — rövid betegség, hosszú haldoklás után — meghalt a Liget-szanaszatóriumban.

Mély megindulással vesszük a hírt a magyar köztársaság első nagy halottjáról, aki semmi se volt, csak költő, ebben az országban, ahol istennek legkisebb teremtese a költő. S nem tudunk az élők közt senkit, akinek ravatalát annyi lélek venné körül díszdörségül a rab és szabad Magyarország minden zugából, mint e költőjét, aki magyar értelemben nem volt semmi és negyvenegy éves korára sem tudta többre vinni, minthogy siratott halottja legyen egy nemzetnek, amely azt hitte, már minden könnyét elsírta.

Életrajzi adatai feljegyzésének nem volna sok értelme, hiszen őse, a forradalom költője óta nem volt magyar poéta, akinek élete annyira a nyilvánosságáé lett volna, mint az övé s lelkének nem volt titka, amit könyveiben mindenkinek oda nem adott volna. Mindenki tudja róla, hogy a legtöbbet megcsúfolt és minden élőknel és holtaknál bálványozottabb magyar poéta volt, akinek csak fanatikus ellenségei és istenítői voltak. Közömbösnek nem lehetett maradni vele szemben, se költészete mindig vörösen izzó ércét a józan mérlegelés hideg serpenyőjébe tenni.

Senki keserűbb szeretettel nem gyűlölte a magyar ugart, mint ő s a magyar ugar senkinek sem hajtott annyi virágot, mint neki. Ő nem volt az a szárazra vetett albatrosz, amely tehetetlenül bukdácsol a homokban a partlakók multságára: ő ezen a szittya siványon szabadabban lengethette a szárnyait és magasabbra szállhatott, mint bárhol a világon. Ő és ez a föld egymáshoz tartoztak, olyan szervesen, ahogy csak föld és költő tartozhat egymáshoz.

A mi költő pályát tökéletessé teheti, neki minden megadatott: sok szenvedés, sok dicsőség, sok szerelem, sok vers. Hamar sokat élt, mindig élő életet és dicsősége csorbulatlanságában, a hálás forradalomtól megkoszorúzva, idejében halt meg. Egy égő országban Illés szekerén ragadtatott a halhatatlanságba.

Mert ha az irodalomtörténet kritikája szigorúbb lesz is hozzá, mint tanítványaié és ítélet, sőt olykor értelem nélkül való fanatikusaié volt: az irodalomtörténeti halhatatlanságot

senki el nem vitathatja tőle. Jó néhány versét az isten lelke élteti és azokról lepereg az idők homokja, a magyar költészet megújítása pedig elválaszthatatlan az ő nevétől és fejezetnyitó marad az irodalomtörténetben.

Szegedi Napló, 1919. január 28.

SZEGEDIEK — ADY ENDRÉRŐL

1917 őszén Ceglédttől Szegedig együtt utaztam Adyval. Az újságíró egyesület Tömörkény-matinéjára jött le, alighanem az volt az utolsó nyilvános szereplése. Nagy áldozat volt tőle, már akkor is alig bírta magát s nagyon ráfért szegényre a kísérői ápolgató, melengető szeretete. (A felesége jött vele, meg Kabos Ede.)

— Hogy vagytok Szegedébe? — kérdezte tőlem. — Haragusznak-e még rám Szegeden?

— Te rád sohse is haragudtak, — felelem. — Csak az iskoládat nem tudják szívelni. Én azt hiszem Ady Endre, soha Messiásnak még annyit nem ártottak a tanítványai, mint neked.

— Igazad van, — szorította meg a kezemet, — hiszen tudod, közéjük is csördítettem egy-két strófát, de nem ért semmit a bitangoknak, csak tovább csaholnak.

Több szó aztán irodalomról nem is esett. A szegedi lapokról kérdezősködött, csucsai életéről beszélt, panaszkodott, hogy fázik — meleg szeptember vége volt — s egy-egy korty borral melengette magát.

— A te felolvasásod kész már, ugye? — kérdezte, ahogy Szegedre beértünk.

— Majd az éjszaka csinálom meg, azt hiszem, eltart reggelig.

— No én már jobban gazdálkodom az éjszakáimmal; ugye Edus, korán lefekszünk? — fordult Kaboshoz. — Nagyszerű dolog korán lefeküdni.

Íme, Ady Endre csakugyan korán lefeküdt. Az istenek szerették a költőt s maguk közé ültették idejében, mielőtt idelent államtitkárt, vagy költészetügyi kormánybiztost csináltak volna belőle.

Móra Ferenc

Tűz, 1919. február 6.

A Szegedi Fiatalok Juhász Gyulánál

Juhász Gyula gyakran idézi Anatole France-nak ugyancsak sűrűn emlegetett anekdotáját a Tower börtönében is históriát író Walter Raleighről, aki akkor ábrándult ki a történelemírásba vetett hitéből, amikor egy szeme láttára történt dolgot másnap minden szemtanú másként mondott el. Mit tudhatunk mi a múlt századok igazából, ha arról, ami tegnap történt szemünk láttára, sem tudunk semmi bizonyosat! — kiált Raleighgel France is, Juhász is.¹

Az emberi emlékezet korlátozott. Így a kortársi visszaemlékezések is óhatatlanul, akaratlanul tévednek, utólagosan, szubjektíven átszínezik a múltat, fölcserélnék időpontokat és eseteket, összevonnak és elválasztanak...

Az irodalomtörténetnek nem csekély nehézséget okoz a kortársi vallomások ilyen, mondhatni törvényszerű átköltéséből kihüvelyezni a valóságot. Hegedűs Nándor két Ady-könyvének² az a meglepő igazsága és tanulsága: mennyit összeírtak a kortársak Adyról, a valóságnak olykor őszinte hitével is, amely az oknyomozó történeti kutatás szemében — legendának bizonyult! S nemcsak az Ady-irodalomnak, de a Juhász Gyula-kutatásnak is meg kell birkóznia ezzel a sűrű bozóttal, kritikailag meg kell rostálnia az emlékezések mintegy ezerre gyarapodott írását. Ezúttal csak egy legutóbb fölvetődött irodalomtörténeti mozzanat rekonstrukcióját kívánjuk elvégezni: a Szegedi Fiatalok Juhász Gyulánál tett látogatásának történetét tisztázni a sokféle, jórészt egymásnak ellentmondó emlékezések kritikai szemügyrevétele útján.

Féja Géza idézte e látogatást a közelmúltban:³ „Midőn utoljára meglátogattam — mondja itt a költőről —, fölvettem még meg nem jelent verseinek kiadását, a címet is én ajánlottam: 'Fiatalok, még itt vagyok!' 1934-ben történhetett ez, az időpontra bizonyosan

¹ Juhász Gyula: *Örökség*. Bp. 1958. 1. köt. 228. l.

² Hegedűs Nándor: *Ady Endre Nagyváradon*. Bp. 1956. Irodalomtörténeti Füzetek 6. sz. Uő: *Ady Endre nagyváradi napjai*. Bp. 1957.

³ Féja Géza: *Juhász Gyula rejtélye*. Kortárs 1958. február, 250—256. l.

emlékszik Tolnai Gábor, aki a beszélgetésen jelen volt. A költő ekkor már betokozódott a remetiségbe, de semminemű lelki zavarnak vagy betegségnek még a nyomát sem tapasztaltam rajta. Ellenkezőleg, vidáman mesélt lévai emlékeiről... Látogatásom alkalmával egyetlen panaszos mondatot hallottam tőle: — Mintha ezer tücsök zúgna a fejemben..."

Féja saját szerepének e beállításával szemben élesen foglalt állást Magyar László.⁴ Szerinte Féja voltaképpen nem is ismerte Juhász Gyulát., Életében talán csak egyetlenegyszer találkozott vele — írja Magyar Féljáról —, akkor is az én segítségével. A szegedi fiatalokat, köztük Radnóti Miklóst, Berczeli A. Károlyt, Buday Györgyöt, Tolnai Gábort, Ortutay Gyulát csempésztem be erőszakos manőverrel az elzárkózott remetéhez, mégpedig azért, hogy elősegítsem gyógyulását... A szegedi fiatalokhoz sodródott az akkor Szegeden vendégeskedő Féja Géza is és így került be Juhász Gyula hajlékába hivatlan, véletlen és igen szerényen viselkedő tanúként. Most mégis azt írja, hogy ő vetette föl az utolsó Juhász-kötet kiadásának gondolatát ezen a látogatáson és ő adta a kötetnek a „Fiatalok, még itt vagyok” címet. Egy hang se igaz belőle. A kötet terve már nagyon régen foglalkoztatott bennünket és már régen elhatároztuk, hogy a Magyar Téka címen megindult irodalmi vállalkozásunk sorozatában kiadjuk a költő betegsége alatt írt verseit. Együtt is volt már nálunk a tervezett kötet anyaga... Ezen a látogatáson csak az történt, hogy a költő, akin valóban észlelhető volt a rajongó fiatalok látogatásának fölviányozó hatása, mosolygó hallgatásával adta beleegyezését a kötet kiadásához és Édesanyja előkereste levendula szagú szekrényéből az általa gyűjtött és őrzött verseket, hogy azokat is illesszük a kötetbe. A kötet címét ugyancsak a gyógyító szándék adta meg már régebben, jóval Féja fölbukkanása előtt... Féljának tehát a kerek égvilágon semmi szerepe nem volt benne."

A vita kapcsán a harmadik résztvevő, Tolnai Gábor is fölidézi a látogatás emlékét.⁵ Ő 1932-re teszi idejét, Magyar Lászlót mondja a látogatók kalauzájának, s hozzáteszi, hogy „Juhászhoz készülődésünk napján Szegeden volt egy előadás tartására Féja Géza is, aki velünk jött, hogy megismerkedjék a költővel, akit addig sohasem látott.” Utána leírja a házat, a lakást, a kopogtatásra előjövő özvegy Édesanyát, aki kéri a látogatókat, hogy ne zavarják beteg fiát. A kitartó, maradó csoport mégis bejutott a szobába, s egyszercsak a küszöbön megjelent a költő. Magyar László bemutatta a fiatalokat, utoljára Félját, így: „Eljött hozzád Féja Géza is.” Utána körülülték az ebédasztalt, aztán eleinte Magyar László beszélt, majd megszólalt a költő is, s beszélt ifjúságáról, Váradról, Adyról, Babitscsal, Kosztolányival együtt töltött egyetemi éveiről...

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy e kortársi emlékeztéseken kívül *fdnn-maradtak e látogatásról egykorú újságírói beszámolók is, mégpedig a most emlékezők ketteje tol-lárból*. Féja Géza maga is megírta a költőnél tett látogatása még friss benyomásait.⁶ Bevezetőül összegezi a költő jelentőségét az Ady-nemzedék költői forradalmában, majd betegségről beszél. „Anyja — írja — szereti, becézi, félti s óvja a világtól, jószágból, szeretetből. De éppen ez a baj! Juhász napokig nem beszél, órák hosszat sír, nem akar kimozdulni a szobából, magányba burkolódik, ki kellene őt ragadni ebből! De be sem engednek hozzá senkit s a magány tovább őrli, rémekkel viaskodik, álmaival vitázik, a megváltó halált sóvárogyja, erőszakkal kellene őt visszarántani az életbe!”

A látogatók az édesanyját nem találják otthon, a kulcsot a házmestertől kapják meg. Magyar László megy be először. „Látom az ajtó résén: ott áll lefogyott alakja s szeliden, halkán tiltakozik. Tudom, hogy némi 'erőszakra' van szükség, hát eljéje topanok: — Csak-hogy látlak, Gyulám! Bevezet. Nehéz, kínos csend következik. Majd megszólal: — Mintha ezer tücsök zúgna a fejemben.”

Féja vigasztalja, verseit dicséri, s a költőnek lassan megered a szava. Mesél megsebesüléséről az egyetemi tüntetés alkalmával, lévai emlékeiről. Féja többek közt ezt írja róla: „Persze, az elnyomottak és szenvedők költője volt, békében és háborúban, nyugalomban és forradalomban egyaránt... Emberséget, szociális igazságot és békét hirdetett. 1920-ban azután jött a nagy mosakodás: sok-sok ember levakarta magáról a piros színt... Juhász Gyulára kenték. A szelidség és áhítat költőjéből egyszerre 'veszedelmes' ember lett... Egyesek attól sem riadtak vissza, hogy nyilvánosan inzultálják. Meghasonlásának ez az egyik oka!”

A „Fiatalok, még itt vagyok” kötet megszületéséről *akkor* Féja így írt: „Egész tömeg kötetben meg nem jelent verse hever lapok s folyóiratok hasábjain. Sohase gyűjtötte össze őket s annál örvedetesebb, hogy a szegedi fiatalok Szépművészeti [így!] Kollégiuma vállalta

⁴ Féja Géza: *A magyar költő véres könyve*. Magyarország 1934. márc 21.

⁵ Magyar László: „*Juhász Gyula réjtéyle*”. Magyar Nemzet 1958. febr. 23.

⁶ Tolnai Gábor: *Emlékek Juhász Gyuláról*. Kortárs 1958. április, 545—552. l. — Megjelent még Tolnai Gábor: *Évek — számadok*. Bp. 1958. 10—23. l. Ebben a változatban a szerző az eredeti 1932-es évszámot már 1934-re javította (vö. i. m. 294. l.).

ezt a munkát. Májusban fog megjelenni a könyv, művészi kiállításban, Buday György fametszeteivel. A címén gondolkodunk. Van Juhásznak egy igen szép verse: 'Fiatalok! Még itt vagyok...' Ez ajánlom címmek s a társaság egyhangúlag meg is szavazza."

A másik egykorú riporter is a mostani emlékezők egyike, Magyar László.⁷ Bevezetől ő is elmondja, hogy a házmesternét találták csak, a költő Édesanyja távol volt, s meghagyta, hogy senkit ne engedjenek a lakásba. „Néhány pillanatig — úgymond Magyar László — tanácstalanul állunk előtte, megriadva a szigorú üzenettől, de aztán tovább kísérletezünk, mert pesti barátunk, a fiatal hites-harcos író azért jött le Pestről, hogy megölelje Juhász Gyulát." Hosszú rábeszélésre a házmesterné kinyitja a lakásajtót. Kopognak, a költő egy pillanatra kinéz a függöny mögül, de csak sokára nyit ajtót. A keskeny ajtóreszen Magyar László benyomul és megfogja a költő kezét. „Mondom neki — írja — hogy nem vagyok egyedül, hogy pesti látogatót hoztam és néhány szegedi fiataalt, aki tisztelegni szeretne mestere előtt, de Juhász Gyula rázza a fejét. — Nem érzem jól magam, ne bántsatok. Nagyon fáj a fejem. Nem érdekel engem már senki és semmi. Hónapok óta nem is beszéltem senkivel..."

A „manőver” mégis sikerül, a többi hivatlan vendég is betüremkedik az ajtón, körülülük az asztalt, a költő ellenállása megtörik, sápadt arca megelevenedik és észrevétlenül átveszi a szót és beszél, emlékezik.

Szó kerül arra, ír-e most a költő? „Kérjük, követeljük tőle ezeket a verseket. Hittel, meggyőződéssel mondjuk, hogy szükség van rájuk, hogy tartozik velük, hogy nincs joga rejtőgetni, titkolni egyetlen Juhász-sort sem. Én Somogyi Szilveszter polgármester szavait idézem: Szép magyar és szegedi kultúrmissziót teljesítene a Magyar Téka, ha új Juhász-kötetet illesztene sorozatába. Buday György, a neves grafikus, aki most együtt ostromolja velünk a költőt, nekielekesedve ígéri, hogy a Magyar Téka Juhász-kötetéhez fametszetű illusztrációkat készít. Képeztünkben már látjuk is ezt a könyvet és jelkesedésünk lassan átragad Juhász Gyulára is... Amikor azután kitaláljuk az új verseskönyv címét — egyik véletlenül előkerült új Juhász-vers címe: 'Fiatalok, még itt vagyok...', már rábólint, már helyesli."

Nem lehet kétséges, hogy az egymásnak jócskán ellentmondó adatok közül a hitelességet elsősorban az egykorú beszámolóknak kell tulajdonítanunk, szemben még ugyanazon emlékezők mai, már negyedszázad alatt meghomályosodott emlékeivel is. Annál inkább, mert akkor lényegében Féja Géza és Magyar László írásos beszámolói ugyanazt mondták. Féja téved most, amikor azt állítja, hogy ő vetette föl a kiadatlan versek megjelentetését, de nyilván igaza van, hogy a cím tőle származik. Magyar László elfelejtette már, hogy a könyv gondolatát Somogyi Szilveszter vetette föl, még látogatásuk előtt, de a címet — mint akkor ő is megírta — ott találták ki. Igaz, Magyar szerint egy „véletlenül előkerült” vers címéből lett a kötet cím, Féja meg úgy írta akkor is, most is, hogy a verscímet ő ajánlotta. Ezt valószínűvé is teszi a megmondolás: Féja leveleit 1925-től őrzí a szegedi Kilenyi-féle Juhász-hagyaték, s ebből kiderül, hogy Juhász Gyula éppen Féja kérésére küldte 1927-ben a *Híd* számára között a „Még maradok!” című versét, amelynek kezdősorából (s nem címéből) lett az utolsó verseskötet címe. Föltehető tehát, hogy Féja jól emlékezett a neki küldött, hét éve éppen általa közölt versre, s így nem véletlenül, hanem nagyon is logikus gondolatlor eredményeként javasolta ezt címmel. A vers annak idején a *Híd* körül csoportosult fiatalokhoz szólt; most természetszerűen értelmeződött át a szegedi fiatalokra...

Éppen Magyar László akkori cikkéből derül ki, hogy a látogatás „a fiatal hites-harcos író”, tehát Féja kedvéért történt, s voltaképpen hozzá „sodródtak” a szegedi fiatalok. Hogy Féja csak ezért jött-e le Szegedre vagy előadást is tartott, nem tudom, a lapokban nincs utalás szegedi szereplésére. Az sem derül ki a korabeli cikkekből, hogy Féja először találkozott-e a költővel, vagy levelezésük óta már volt alkalma látnia őt előbb is. Hogy Radnóti Miklós nem volt jelen — amint Magyar László állította —, arra már Tolnai Gábor rámutatott, emlékeztetve Radnóti versére is. „Őt évig éltem városodban költő, s nem láttalak sohasem” — írta Radnóti Juhász Gyulára emlékezve. Néhány egyéb apróság (időpont, az édesanya jelenléte stb.) hitelességét is a korabeli tudósítások őrzik: a látogatás tehát 1934 március közepén történt s a költő édesanyja nem volt otthon akkor. Föltűnően egybehangzók az emlékezések magáról a beszélgetésről, Juhász elbeszéléséről, így pl. Féja is, Magyar is akkori riportjaikban, de Tolnai is mostani megemlékezésében egyformán szól a megsebesüléséről. Ennek nyilván az a jelentősége, hogy a költő az egyetemi fiatalok láttán saját diákeveit s ezeken egyik érdekes epizódját idézte föl. Érdekes, hogy viszonylag milyen jól megőrizte Tolnai Gábor memóriája a költő életének egy másik, apró mozzanatát is. Elmondja, hogy a költő Szokolcán a Vasárnapi Újságot lapozgatva rosszul lett valamelyik illusztrációtól.⁸ Igaz, hogy a költő „A könyvek és én” című tárcájában Máramaroszigetről, Ország-Világról és nem Zichy-rajzokról, hanem

⁷ Juhász Gyula: i. m. 215—216. l.

egy vadmacska-szempár rémíszítő hatásáról szól, de nyilvánvaló, hogy a kissé eltorzult rekonstrukcióban hiteles mag rejlik.⁹

Önmagában is szükséges, hogy az olvasókat, a költő életútjára kíváncsiakat megzavaró ellentmondásokat kritikailag föloldjuk, s a legendáktól megtisztítsuk a történeti valóságot. Van azonban egy általánosabb tanulsága az elmondottaknak: mint csöppben a tenger, úgy tükröződik ebben is *a kortársi emlékezések pszichológiai korlátozottsága*, amely kutatókat és szerkesztőket egyaránt meggondolásra kell készítsen. A kutatót arra, hogy ne vegyen készpénznek semmit, amíg gondosan meg nem rostált, nem ellenőrzött minden emlék-morzszát, nem szembesített a dokumentumok, korabeli írások adataival; másik, hogy a lapok és folyóiratok szerkesztői is gondosan ellenőrizzék, ellenőriztessék a legenda-gyártás veszélyét magukban hordó emlékezéseket. Ha egyszer megírhatjuk az igazságot, miért írunk — jó- vagy rossz-hiszemű — kitalálásokat? Nemcsak a papírral, az olvasók és kutatók idejével is takarékoskodnunk kell: a papírt a valóság hiteles föltárását végző írásokra, az olvasók és kutatók idejét a valódi események megismertetésére kell tartogatnunk.

⁷ Magyar László: *Néhány óra Juhász Gyula önkéntes börtönében*. Magyar Hírlap 1934. ápr. 1.

⁸ Tolnai Gábor: *Évek — századok*, 19. l.

SCHEIBER SÁNDOR—ZSOLDOS JENŐ:
MÓRICZ ZSIGMOND KÉT LEVELE

I.

MÓRICZ ZSIGMOND LEVELE HELTAI JENŐHÖZ

1917. szeptember 14-én mutatta be a Nemzeti Színház Móricz Zsigmond *Pacsirtaszó* című színművét. A dráma témája régóta foglalkoztatta az író. Czine Mihály úgy tudja, hogy a mű korai változata már 1913-ban elkészült.¹ Maga Móricz az első előadás alkalmából írt cikkében korábbi időpontról nyilatkozik: „Ezt a darabot hét évvel ezelőtt írtam . . . Ha valaki láthatná az első formáját s a mait egymás mellett, bizonyára ugyanolyan elváltozásokat venne rajta észre, mint a megérett emberi arcon az ifjúkori barát.”²

Móricz a Nemzeti-bemutató előtt a Vigszínháznak ajánlotta fel drámáját, s az itteni színészek alakító művészetéhez szabta elképzeléseit. A Vigszínház tájékán nem volt idegen. 1911-ben a *Ludas Matyi* színpadi megjelenítésében Rajnai Gábor, Varsányi Irén, Vendrey Ferenc, Szerémi Zoltán szerepjátszására gondolt. A színház azonban elhárította a drámát tendenciája miatt.³ Karl Schönherr *A nőstényördög* című drámáját az ő fordításában⁴ adták elő 1916 januárjában. Itt akarta volna eljátszatni a *Pacsirtaszót* is. Czine szerint: „Színpadának . . . rossz fátuma volt: a *Pacsirtaszót* nem fogadta el a színház”.⁵ Móricz alább közlendő leveléből azonban arra kell következtetnünk, hogy a dráma nem is került a Vigszínházhoz.

Móricz előleget kért művére. Heltai Jenő, ki 1915—1919 között a színház dramaturg-igazgatója volt,⁶ néhány hónap múlva a színház titkára, dr. Komor Gyula útján felkérhette Móriczot, adja át ígért darabját. Mivel a levél a kezdeti megbeszélések idején kívánt előlegről említést nem tesz, Móricz a hallgatást elutasító szándéknak minősíti, és — a Nemzeti Színházzal tárgyal.

Újból átdolgozza a *Pacsirtaszót*. A levélben idézett vígszínházi művészek névsorából kitészik, hogy 1916-ban még a drámának ez év nyarán elbeszéléssé (Égi madár) átírt tartalma szerint négy szereplőre épített. Az előadott műhöz azonban megteremti probléma-módosító rendeltetéssel a bíró alakját.⁷ A Nemzetiben a szerepeket Bajor Gizi (Erzsi, a menyecske), Somlai Artur (a gazda), Rózsahegyi Kálmán (Miska), Ághy Böske (Merci, Erzsi húga) és Kürti József (a bíró) játszotta.

A levél így hangzik:

Kedves jó Uram,

Komor dr. úrtól, az ön nevében levelet kaptam, amelyen szerfölött való módon csodálkozom. Bátor voltam a nyáron kijelenteni, hogyha nem kapom meg a 2000 korona előleget, akkor megszakítottnak tekintem az összeköttetésemet a színházzal. Erre még választ sem kaptam, ergo . . .

¹ Czine Mihály: *Móricz Zsigmond útja a forradalmakig*. Bp., 1960. 317.

² Magyar Színpad 1917. 227. sz.

³ Móricz Virág: *Apám regénye*. Szépirod. könyvkiadó 1953. 119.

⁴ Kozocsa Sándor: *Móricz Zsigmond irodalmi munkássága*. Művelt Nép 1952. 27.

⁵ Czine Mihály: i. h.

⁶ Magyar Színművészeti Lexikon II. 231.

⁷ Móricz Virág: i. m. 160; Czine Mihály: i. m. 321.

Ez annál súlyosabb eset, mert a darabot befejeztem, [s] Gombaszögire (Fridára) és Varsányira számítva, sőt Csontosra és Hegedűsre. S most bizonyos fokig át kell írnom, hogy más színházban legyen kiosztható.

Maradok önnek szerető híve

Leányfalu, 1916. szept. 10.

Móricz

A levél Heltai Jenő özvegyének tulajdonában van.

II.

MÓRICZ ZSIGMOND LEVELE KISS JÓZSEFHEZ

Móricz Virág a szülői ház tízes évekbeli életmozzanatai sorában ezekkel a szavakkal utal a Kerek Ferkó című Móricz-regény megírásának időpontjára: „júliusban elutaztak Borosznóra, ott írta a *Kerek Ferkót*”¹. Ez a megállapítás aztán átkerült az irodalomtörténeti dátum-adatok közé. Nagy Péter így közli a tételt: „1912 nyarán Borosznón megírja a *Kerek Ferkót*”². Vargha Kálmán ekképpen rögzíti a regény keletkezésének idő-körülményét: „1912 júliusában... a Zólyom megyei Borosznóra utazott Móricz, itt írta a *Kerek Ferkót*”³. Az időmeghatározás némi helyesbítésre szorul. A regényt a Pesti Hírlap már 1912. június 16-án kezdte közölni. A Kerek Ferkónak a vasárnaponként az újság tárcarovatában közreadott első három folytatása (jún. 16., 23., 30.) tehát még július előtt készült el (esetleg a júl. 7-i folytatás is), mégpedig Pesten vagy Leányfalu. Sőt, az alább közlendő Móricz-levél tanúsága szerint a Pesti Hírlap augusztus 4-i számában megjelent nyolcadik folytatás is a fővárosban íródott.

A Kiss Józsefhez írt levél esemény-háttérét ilyenformán idézhetnők vissza: Móricz Zsigmond elutazása előtt találkozott Kiss Józseffel Pesten vagy Visegrádon. A költő itt nyaralt, a Móricz-család pedig minden nyáron ellátogatott Leányfaluról Visegrádra.⁴ Szó eshetett közöttük az akkor egy-két részletében már ismert Kerek Ferkó-témáról. A regényíró júliusban Borosznóra utazott feleségével, aki csak röviddel előbb hagyta maga mögött szanatóriumi napjainak színhelyét. Móricz Virág szerint ugyanis édesanyja „gyenge volt, sokat dolgozott, a gyomra, az ideges fejfájásai, . . . mindez az egészségét támadta. Sikertelenül rábeszélte s elment szanatóriumba Pozsonyba. Ott töltötte a májust”⁵. Az író július végén feleségével megszakította borosznói pihenőjét, s visszatért — talán csak rövid időre — Pestre, illetve Leányfalura. Itt értesült Kiss József betegségéről. A költő ugyanis kiújult gyomorbetegségének gyógykezelésére vezetett 1912. júliusában Visegrádról Pozsonyba utazott,⁶ s ugyanabban a dr. Schlesinger Miksa vezette gyógyintézetben keresett orvoslást,⁷ amelyben Móricz Zsigmondné töltötte a „május”-t.⁸ A regényíró Kiss József iránti tisztelő figyelmessége jókívánságainak tolmácsolására kötelezi. A változó élmények magyarázzák levele hangjának közvetlenségét, feleségére vonatkozó tréfás sopánkodásának még friss emlékeket újító tartalmát. Az időpont hangsúlyozásával az író még a parányi levélkeretben is tudatos szerkezeti átmenetet teremt a gasztrónómiai kitételekhez.

A levél szövege így hangzik:

Drága Mester!

Befejeztem e percben a *Kerek Ferkó* VIII. folytatását. Délelőtt; azaz dél ½1.

Most remegne a Schlesi bácsi porciója, ha farkas éhséggel szembe kerülne.

Igaz szeretettel jó egészséget és hasonló jóétvágyat kíván Önnek is hű öccse

Móricz Zs.

Bp 1912. július 30.

NB. Bezzeg a feleségemnek ma sincs étvágya. Ej de jó volna néki megint az a szigorú etetés!

¹ Móricz Virág: *Apám regénye*. Szépirodalmi könyvkiadó, 1953. 127.

² Nagy Péter: *Móricz Zsigmond*. Művelt Nép kiadása, 1953. 79.

³ Móricz Zsigmond: *Kerek Ferkó*. Szépirodalmi kiadó, 1955. 209. Utószó.

⁴ Móricz Virág: i. m. 42.

⁵ Uo. 127.

⁶ A Hét. 1912. 472. (júl. 21-i szám)

⁷ A szanatórium egyaránt vállalta a szív-, vese-, gyomor- és bélbajban szenvedők ápolását. Egyben hízó-, soványító- és diéta-kúrákat is hirdetett. (A Hét. 1912. 831.)

⁸ A választás minden bizonnyal azért esett a Schlesinger-szanatóriumra, mivel Holics Janka jól ismerte Pozsonyt, s így a szanatóriumot is. Sok rokona élt itt, és négy éven át a pozsonyi tanítóképzőben tanult. (Móricz Virág: i. m. 47.)

A levélszöveget Móricz olyan fényezett levelezőlapra írta, amelynek bal felső sarkában az író fényképe van, alatta zárójelben: „Székely Aladár felvétele”, ez alatt pedig Móricz kicsinyített faksimile aláírása ezzel a megjelöléssel: „a Nyugat főmunkatársa”. Mindezzel párhuzamosan a jobboldali félhasábra (magassági elhelyezésben) kerültek Móricz sorai. A levelezőlap alján 8 és negyed sornyi idézet következik a Sári bíróból (Ó fiam! Sose azt kell elvenni . . .) Az utóirat a levelezőlap alsó szegélyének mentén fennmaradt szűk sávra került a Sári bíró-szöveg után. A levelezőlapnak címzést feltűntető oldalát kb. felerészben a Nyugat hirdetése foglalja el.

A címzés szövege: Nagyságos Kiss József úrnak Pozsony Sch(l)esinger Sanatorium.
A postabélyegző kelte: BUDAPEST 912 JÚL 30 N 4.

A levél a költő unokájának, Halmágyi Zoltánnénak tulajdona.

SOMLYÓ GYÖRGY:

TÓTH ÁRPÁD EGY SORÁRÓL

Tóth Árpád váratlanul gazdagnak bizonyult kiadatlan költői hagyatékát először Szabó Lőrinc tette közzé az 1934-ben megjelent *Összes versek*-ben, ily módon „egy ötödik eredeti Tóth Árpád-kötetet” fűzve a költő életében megjelent négyhez. Ő fejtette meg ezeket a szét-szórt töredékeket és „törmelékeket”, a földi, a jó barát, a konzseniális költő és a lelkiismeretes filológus négyszeres invenciójával. Nekik köszönhetjük e szövegeket, melyek közt Tóth Árpádnak ha nem is legszebb versei, de legszebb verseibe illő sorai, legszebb strófáihoz méltó szakaszai találhatók. Szövegük az *Összes versek*, majd az *Összes versek és versfordítások* sorozatos kiadásain át, egészen a legutolsóig, amely a Szépirodalmi Kiadó Magyar Parnasszus sorozatában jelent meg (valamennyi még Szabó Lőrinc gondozásában) s végül ugyanennek a kiadványnak, Kardos László vezetése alatt, a novellákkal kiegészített legújabb változatában is, csaknem változatlan maradt. De a legtalálékonyabb és leggondosabb munka se biztos záloga a tévedhetetlenségnek. A hiba, amely fölött az éles szem egyszer elsiklott, megmakacsolja magát és kajánul megbűvük az egyszer megoldottnak vélt probléma látszata mögé. A most készülő kritikai kiadás nyilván újabb revízió alá fogja venni e szövegeket és nyilván talál is bennük javítani valóra. Egy — majdnem bizonyos — hibára, minden filológiai szándék nélkül, pusztán e kedves nagy költő ismételt olvasása közben magam is rátalálni véltem. Arra, hogy a filológiai bizonyíthatóság híján is (az eredeti kéziratok elvesztek vagy valahol lappanganak) majdnem bizonyosnak merem vélni e hibát, az is felbátorít, hogy az olvasás hibás volta más helyeken is gyanítható.

Csak egy néhányat, a teljesség igénye nélkül. Az *Ű, édes napsütés* . . . kezdetű töredék nyolc szabályos nibelungizáló alexandrinus sora között a negyedik váratlanul egy teljes lábbal rövidebb; az *Andrássy út* hatodik sorában ugyan csak sajtóhiba a legutolsó, 1957-es kiadás *némelyik* szava a régebbiek *némelye*- helyett, de már az *Esti kertben* . . . második szakaszának ötödik sorában az összes kiadásokon keresztül ott éktelenkedik egy fölösleges a betű, amely a kivétel nélkül trochaikus sorok közé egy jambikusat csempész (Kebleden a fejem); a *Jó volna szépen* . . . kezdetű töredék a kiadások egész során át magában foglalta az utolsó kiadásban már *Kitárom ablakom* . . . címen különválasztott versrészletet; de erős gyanú merülhet fel, hogy még ezt is tovább ketté kell választani, mert a két terzina minden bizonnyal egy szonett záró része, amely sem formailag, sem tartalmilag nem egyeztethető össze az előző négy sorral; s a *Mért integettek* . . . ötödik sorában is a különös nyomatékkal ismételt *nincs* szó az eredetiben négy helyett ötször lehetett ismételve: ezt látszik követelni mind a többi sorok pattogó jambikus lejtése, mind a sor benső ritmusa, amelyben éppen az ötödik ismétlés válnék hangsúlyossá. Aláhúzom a mondat hangsúlyos szavait:

Óh, *nincs*, *nincs*, *nincs*, *nincs*, *nincs* utam.

De ezt csak mellékesen. Voltaképpen mondanivalóm a *Gyorsírásos verstöredékek* 5. darabjának első sorához fűződik. Az első strófa, amit Szabó Lőrincnek a rendkívül romlott gyorsírásos kéziratból sikerült kihámozni, így hangzik:

A tűnő ifjúságot mért szeressem,
A sírás is csak ifjúkorba szép,
Tűnődve holmi illatos lugasban
És simogatva kedvesünk kezét.

Az első kiadások jegyzetéből ezt tudjuk meg az azóta, sajnos, kallódó forrásról: „Négy kéziratlap, elmosódó, stenografált sorok, versszilánkok. A költő Gabelsberger—Markovits-rendszerrel írt. Az egyes sorok mellett variánsok. Az utolsó, ötödik töredék egy újságlap szegélyén, csak hézagosan fejthető meg, néhány sor egészen érthetően.” Nem csoda hát, ha az olvasásba hiba csúszhatott. Mindössze egyetlen szóról van szó. Helyettesítsük be kurzívval a szövegbe:

A tűnő ifjúságot mért *sirassam?*
A *sírás* is csak ifjúkorba szép,
Tűnődve holmi illatos *lugasban*
És símogatva kedvesünk kezét.

Az általam beiktatott új szó mellett (melynek véleményem szerint az eredetiben szerepelnie kellett) aláhúztam a versnek két másik szavát is, amelyek, mint egy elektromágnes két pólusa, vonzzák a régi helyébe az új szót. Nézzük az egyik pólust, a tartalmi.

Önmagában is különös, hogy a költő (vagy bárki) ne *szeresse* az ifjúságot. De ha mégis e meglehető mondanivalója van, a továbbiakban ezt kellene indokolnia, elhíttetni, kifejtjenie. Ő azonban az ellenkezőjét teszi, *A sírás is csak . . .* — akkor bizonyára még sok minden más is — *ifjúkorban szép*; akkor hát miért ne szeretnők az ifjúságot s éppen ő, az ifjúság múlásának édes énekese? A vers első két sorának e feltűnő ellentmondása az általam javasolt változtatással teljesen logikussá rendeződik: prózába is áttehető, ám priméren *költői gondolat*, amelyet a következő két sor nosztalgikusan-pontos helyzetképe teljesen egyértelműen emel ki. Ezt rögzíti más oldalról a másik pólus is, a formai: a harmadik sor végzava, *lugasban*, mely a „szeressem”-re nem, de a *sirassam*-ra rimel. Előfordul ugyan a korabeli költészetben a félrimes strófa, de a mives költőknél, Babitsnál, Kosztolányinál, Tóthnál csak ritkán, nagyobbára hetes-nyolcas vagy nyolcas-kilences sorok esetén, bár Tóth Árpád utolsó kötetében (csakis az utolsóban) tizes-tizenegyesekre is akad példa. De a töredék következő, igen megrongált soraiából kiderül, hogy az egyiknek utolsó szava az első szakasz rímére visszaüt (aláhúzó):

. . . a szív, mely izzott,
. . . jókedvünk édes napja ég.

Végül pedig két párosrímű sorpárt találunk:

Édes testén végigsimulni testtel,
Az ember ilyesmit idővel restel.
. . . jaj, de más a vénülő búbanat,
.....ragadós utálat.

Márpedig a szinte csak szabályos formákkal dolgozó Tóth Árpádnál még kivételképpen sem fordul elő, hogy egy keresztírmes strófában kezdett verset párosrímű szakaszokban folytasson. A két párrimes sorpár nem képzelhető el másképpen, mint egy szonett terzináinak részeként. Erre a szonettre utal a fentebbi rímegyezés is; s hogy a formáról visszakanyarodjunk a tartalmi elemre, erre utal az utolsó soroknak nemcsak rímelhelyezése, de szonettszerűen csattanó, az első sorokra érzelmileg-gondolatilag visszaütő lezárása is. A *vénülő búbanat ragadós utálat* szegeződik szembe a *sírás* ifjonti szépségével — s ebből a szembenállásból szikrázik fel a vers indításának fájdalmas kérdése:

A tűnő ifjúságot mért *sirassam?*

A *sirassam*-ot tehát egyszerre vonzza a szövegbe a *lugasban*, amely követeli a rímet, a rákövetkező *sírás* szó, mely nélküle semmire se felelne, a záró sorpár, amely kitejlesíti az ellentétet az illatos *lugasban* tűnődő édes mélabú és a keserű vénülő búbanat között, s végül a töredék egészéből kirajzolódó szonett egész benső törvényszerűsége.

Lehet, hogy akadnak, akik számára mindez nem eléggé meggyőző. De azt hiszem, még többen olyanok, akik már sokallják is e talán fölöslegesen aprólékos bizonyítást; már az érvek felétől is meg lennének győzve. A pusztá bizonyításhoz talán valóban elég lett volna a fele is, a másik felét mindenki úgyis magától kitalálja, olyan kézenfekvő. De írás közben már nem is csak bizonyítani akartam, vagy nem is csupán ezt akartam bizonyítani. Nem tudtam ellenállni az afölött érzett örömelemnek, hogy az untilag ismételt közhely, mi szerint egy valódi versben egyetlen szót sem lehet büntetlenül elhagyni vagy megváltoztatni, milyen bámulatosan és szó szerint igaznak bizonyul, mihelyt egy kicsit részletesebben elmerülünk egy vers anyagában. S hogy nem is csupán a gondtal kiérlelt remekmű, még egy ilyen sietősen az újságpapír szélére gyorsírással feldobott vázlat is, ha mesteri kéz nyoma rajta, élmény és hagyomány, forma és tartalom, eszköz és mondanivaló milyen rejtelmes és kérélhetetlen benső törvényszerűségein épül fel.

BENE SÁNDOR:

ARANY JÁNOS EGYIK VERSÉNEK KELETKEZÉSÉRŐL

Waldapfel József az Irodalomtörténet 1930. évf. 102. oldalán *Arany János egyik költeményéhez* cím alatt értékes megjegyzéseket fűz *A szegény jobbágy*-hoz. Ő hívja fel először a figyelmet Aranyra 1847. szeptember 7-én Petőfihez írt levelében e vers fogantatására vonatkozó szavakra: „Itt nem léted óta . . . az országot megkövecsclték (nekem egy versembe került)”. Majd így folytatja: „*A szegény jobbágy*” a Pesti Divatlap 1847. augusztus 19-i 34. számában jelent meg. Írásának időpontja legvalószínűbben júliusra tehető; Petőfi ugyanis június 10-én távozott Szalontáról. A költemény keletkezésének alkalmát megjelölő szavak még világosabbá teszik, hogy nemcsak romantikus érzélgéssel elképzelt, visszaidézett szenvedések szólahtatták meg akkor sem a szalontai jegyzőt.” Előzőleg hivatkozik Voinovichra, aki *Arany János összes kisebb költeményei* c. kötet 33. oldalán ezt írja a versről: „E kép egy egész elnyomott osztály rajza. A költő később azzal enyhít rajta, hogy gyűjteményében ezt írja a cím alá: *Életkép a múltból*”. A kritikai kiadás jegyzetéből sem tudunk meg sokkal többet. „A vers magva valóság” — olvassuk itt (Arany János Összes művei. 1951. I. 411.).

Arany irodalmi pályakezdését, szalontai életét kutatva érdekes adatokra bukkantam, melyek a „valóságot”, a vers megírását kiváltó történetet mondják el.

Az útépitésre vonatkozólag nincs ugyan szükségünk Aranyon kívül másik tanúra (l. a Petőfihez írt levelét), mégis idézem a *Nagyszalonta 1606—1906* című, dr. Móczár József által szerkesztett könyv 177. oldaláról: „A mai közlekedési fővonalat — mely az ország leg-hosszabb állami útja: Debrecen—Fehértemplom — a megye kezdte építeni 1825-ben, meglehetősen lassan haladva az építkezéssel; az állam pedig 1850-ben vette át.”

Igy 1825-től 1850-ig, azaz 1847 nyarán is a szegény jobbágy „végzi keservesen vármegye robotját” igájával, kavicssal megrakott szekerevel.

A másik adat már közvetlenül a vers történeti alapjára vonatkozik és szemtanútól, Arany közeli ismerősétől, a vele majdnem egyidős Rozvány György szalontai ügyvédől származik. A „Nagyszalonta és Vidéke” c. hetilap 1890-es évfolyamában Rozvány cikksorozatot közöl *Arany János életéből* címen. Az 1890. ápr. 6-i 15. számban ezt olvashatjuk: „A jobbágy világban épen Arannal együtt mentem be Váradra az apám szekérére. Egy gazdag földesúrnak fia négyes úri fogaton utolért bennünket, s elébbünk vágatott; a mi lovaink azonban, egy kicsit neki tüzesedvén, nyomon követték az úri fogatot. Így együtt haladva, utolértük egy, az út közepén haladó, és a megye közmunkájában kavicsot fuvarozó jobbágnak két kis ökör által nehezen vontatott terhes szekere. Az úri kocsis már jó messziről kiabálta: „térj ki”. A szegény jobbágy kezével, lábával nógatta az ökreit a kitérésre. Az úri kocsis bosszúságában, hogy neki kell kitérni a sima útról, ostorával a szegény jobbágy és sőréinek nyaka közé vágdat.

Arany, amint ezt a brutalitást meglátta, mélyen elszomorodott, s csak felsóhajtott: „és ezek gyámjai ennek a szegény népnek!”

Mi lett az úri kocsisból? nem tudom: hanem azt tudom: mi lett a földesúrfiból? Oda lett a két falu, több ezer holdas allodiátúrájával, oda lett ő maga is, nagy távolban; kegyelem kenyéren tengődve. Nyoma sincs a fényes családnak az ősi fészken.”

Bár már rámutattak, hogy „Rozvány adatait a legnagyobb óvatossággal kell fogadni” (Budapesti Szemle 1917. 484. sz. 151. l.), mégis itt semmi okunk kételkedni. Az idézet vége, mely szerint ismerte a földesúr családját, még hitelesebb teszi a történetet. A leírás részletekbe menő valóságosága is megkapó.

Más adat is igazolja Arany és Rozvány együttes gyakori Váradra történő szekerezését ebben az időben. Azonkívül, hogy Arany fiatalabb korában mint házitánító hosszabb ideig a Rozvány családnál lakott és így bizalmas viszonyba kerültek, 1847-ben mindketten mint mun-

katársak egy bizottságban együtt dolgoztak. Ugyanis 1847. ápr. 17-én Szalonta nagy részét hatalmas tűz pusztította el. (L. Arany 1847. ápr. 21-én Petőfihez írt levelét és az Arany által Szalontán 1847. ápr. 23-án felvett jegyzőkönyvet. Utóbbi Móczár: Nagyszalonta 1606—1906. 68—73. l.). Nagy gyűjtés indult a semmi nélkül maradt szalontai nép megsegítésére és a megye már ápr. 26-án „... bizottságot alakított a szalontai inségek javára begyűlendő adományok kezelésére. E bizottság Szalontára kijövén, a helyben lakókból fiókbizottságot alakított. A váradi főbizottság ámbár néha itt is tartotta üléseit, de Váradon folytatta rendesen működését. A két bizottság munkájából legtöbb súly nehezedett Arany Jánosra, ő vezette a két bizottság jegyzőkönyvét.” (Rozvány György: *Nagyszalonta története* III. 66. l.) Tehát Arany mindkét bizottságnak jegyzője volt. Rozvány mint tag vett részt a szalontai bizottság munkájában. Így Arany a főbizottság üléseire, Rozvány is hivatalos ügyben gyakran mehettek együtt 1847 nyarán Szalontáról Váradra. Rozvány azt is megjegyzi, hogy „Szalonta város N.-Váradon a Körözs-utcán egy timár mesternél tartott rendes szállást”. Arannyal itt szoktak megszállni.

Egyik ilyen együttes Váradra menetel alkalmával volt Arany szemtanúja a Rozvány által feljegyzett esetnek, melynek a szép vers létrejöttét, a költő szociális érzésének egyik első megnyilvánulását köszönhetjük.

BENKŐ LORÁND: A MAGYAR IRODALMI ÍRÁSBELISÉG A FELVILÁGOSODÁS KORÁNAK ELSŐ SZAKASZÁBAN

(Akadémiai Kiadó, Budapest 1960. 548 l.,
2 térkép)

A magyar nyelvtudomány — különösen a legutóbbi évtizedben — eddig nem tapasztalt mértékben fordul a *gyakorlati élet*, a nyelvhasználat vizsgálata felé. Annyi tudományosan megalapozott, de a —jó értelemben vett — népszerűsítés igényeit is szem előtt tartó nyelvművelő, (leíró) nyelvtani, stilisztikai stb. munka még sohasem látott napvilágot, mint éppen napjainkban. (Ezek a könyvek elindítói, fokozói s egyben eredményei a nyelvünk iránt megnyilvánuló, nagyarányú érdeklődésnek!) Ugyanakkor azonban — ide véve a helyesírási, lexikográfiai, nyelvjárás-gyűjtő stb. munkákat, illetőleg munkálato-kat — igen nagy lépést jelentenek előre mind elvi, mind gyakorlati tekintetben az egyes nyelvészeti tudományágak és az egész nyelvtudomány területén (l. a Magyar Nyelvben folyamatosan megjelenő szemléket, amelyek az 1945 óta elért eredményeket foglalják össze tudományáganként).

A nyelvtudomány gyakorlat felé való fordulásának eredményei egy másik síkon is jelentkeznek. Létrejöttek, illetőleg önállósultak s újjászülettek olyan diszciplínák, amelyek a legszorosabban érintkeznek az irodalomtudománnyal, s nem nélkülözhetik annak eredményeit, de egyszersmind fontos segítséget is jelentenek a számára. A stilisztikára, s — ezúttal különösen — az irodalmi nyelv történetével foglalkozó diszciplínára gondolok.

A *stilisztika* — egyfelől — „gyakorlat” a szó legteljesebb értelmében, mert a nyelv funkcionálására, a nyelvhasználat módjára derít fényt. Azaz arra, hogy a nyelvi rendszer egyes elemeinek mi a nyelvi-stilisztikai értéke, s hogy a beszélő vagy író a közlés tárgyának, céljának, körülményeinek megfelelően az adott nyelvi tények közül melyeket válassza mondanivalójának a legcélszerűbb, leghatásosabb kifejezésére. Másfelől: a sti-

lisztika foglalkozik a stílusrétegekkel (köztük a legfontosabbal: a művészi vagy szépirodalmi stílussal!), a stílusárnyalatokkal, a stílusirányzatokkal, a műfajok stílusával s utójára, de nem utolsósorban az egyes írók, költők egyéni stílusával. Mindez pedig már — közvetlenül is — egyúttal az irodalomtudomány területe. — Az ilyenfajta, modern, ún. funkcionális stilisztika csak a második világháború után tör utat magának, nálunk pedig az 1954-i nyelvészkongresszus óta bontakozik ki mind teljesebben (vö. Szathmári István: *A magyar stilisztika útja*. Bp. 1961. Bevezetés).

Az *irodalmi nyelv történetével* foglalkozó diszciplína is — történeti jellege ellenére — szoros kapcsolatban áll a gyakorlattal, a nyelvhasználattal. Felveti s állandóan napirenden tartja a nyelvhasználat társadalmi vonatkozásainak kérdését (a nyelv rétegződése stb.), s igen hasznos útmutatásokat adhat a mindenkori nyelvhasználat helyes irányítására (l. pl. Benkő Lorándnak a pécsi nyelvművelő konferencián elhangzott előadását, *Anyanyelvi műveltségünk*. Bp. 1960. 221—38). — Ennek a diszciplínának az irodalomtudománnyal való szoros kapcsolatát talán fölösleges bizonygatni. Annyit mégis megjegyeznék, hogy — mint az itt ismertetendő tanulmány is igazolja — az irodalmi nyelv kialakításában szinte a legfontosabb szerepe a szépirodalomnak, az íróknak van. A magyar irodalmi nyelv rendszeres vizsgálata szinte új, most kibontakozó ága nyelvtudományunknak. Nyelvészeti és irodalmi tanulmányokban természetesen már korábban is találunk olyan utalásokat, hosszabb-rövidebb megjegyzéseket, amelyek irodalmi nyelvünk történetére vonatkoznak, de az első, e stúdiumot mintegy megalapozó, rendszeres munka csak 1952-ben jelent meg Pais Dezső tollából: *A magyar irodalmi nyelv* (I. OK. IV, 425—66 és kiny.). Ez a tanulmány szintézis, összefoglalás és előremutatás egyben: megveti az alapokat, s — szemlélet

és módszer tekintetében is — kijelöli a feladatokat. A munkálatok ezután valóban meg is indultak, s eredményesen, mind szélesedő mederben folynak (l. Hexendorf Edit: *A magyar irodalmi nyelv vizsgálata 1945 és 1956 között*. MNy. LVI, 406—14, 484—92).

Pais Dezső dolgozatának hatását az mutatja a legjobban, hogy már néhány évvel ezelőtt felmerült — mint soron következő feladat — olyan részlettanulmányok írásának az igénye, amelyek egy-egy kisebb korszak irodalmi nyelvét vizsgálják meg behatóan, de amelyek a vizsgált időben és anyagban bizonyos távlatokkal is rendelkeznek. Elsősorban erre adott kitűnő példát Benkő Lorándnak valóban úttörő, elvi és módszertani eredményekben egyaránt gazdag munkája „*A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*”.

Ha van komplex tudomány vagy tudományág, akkor az irodalmi nyelv történetének vizsgálata csakugyan az. Az irodalmi nyelv — történetileg szemlélve — valójában folyamat: a nyelvi változatok kiegyenlítésének, normává sűrűsödésének folyamata, amely a hangtan, a helyesírás, a szókincs, az alaktan és a mondattan, valamint a stilisztikai formák területén megy végbe (vö. Pais: i. m. 425—6). Vegyük ehhez még hozzá, hogy az irodalmi nyelv kialakításában roppant fontos szerepük van az íróknak, és hogy az a bizonyos egységesülés sohasem önmagáért történik, hanem az illető nép, az illető társadalom körülményeinek, fejlődésének az eredményeképpen. Mindebből világosan következik, hogy az irodalmi nyelv történetének vizsgálója merit a történettudomány, a művelődéstörténet, továbbá az irodalomtudomány eredményeiből, és felhasználja a helyesírástörténet, a hangtörténet, a szókincstörténet, a történeti alaktan és mondattan, a történeti stilisztika s a nyelvjárástörténet megállapításait, tanulságait. Mivel azonban ezek a nyelvészeti stúdiumok — az irodalmi nyelv kutatása számára — csak kis részben vannak kidolgozva, s az irodalomtörténet is a legutóbbi időkig meglehetősen elhanyagolta az egyes írók, korok stb. stílusának alaposabb vizsgálatát, az irodalmi nyelv kutatójának nagyarányú, sokrétű és más tudományágakat is érintő, aprólékos munkát kell elvégeznie. Benkő művének jelentőségét — úttörő jellegén kívül — éppen abban látom, hogy ezt a valóban komplex feladatot mintaszerűen oldotta meg, sőt úgy, hogy haszonnal meríthet belőle a szűkebb értelemben vett nyelvészetén kívül a stilisztika, az irodalomtudomány (forráskritika, egyes írók, folyóiratok értékelése stb.), a művelődéstörténet, a könyvtártudomány, a nyomdatörténet stb. is.

E rövid ismertetés keretei nem engedik meg, hogy Benkő művének valamennyi eredményéről, problémájáról számot adjunk. Ez-

úttal csupán arra szorítkozhatunk, hogy a lényeges pontokon végig futva elsősorban az irodalomtudomány számára fontos mondanivalókat emeljük ki.

Benkő Loránd szerencsésen választotta meg vizsgálódásainak tárgyául a XVIII. század második felének utolsó három évtizedét. A felvilágosodásnak ebben a fölfelé ívelő szakaszában, amelyre a nemzeti ébredés annyira rányomja bélyegét, irodalom és nyelv elválaszthatatlan egységben fonódik össze, s éppen ennek hatására az irodalmi nyelv olyan lépéssel halad előre az egységesülés útján, mint azelőtt — s talán azóta sem — sohase.

A tanulmány *forranyagául* mintegy 250 korabeli szerzőnek csaknem 600 „irodalmi nyelvi szintű” műve szolgált. Ezekből gyűjtötte össze a szerző adatait, egyfelől arra a körülbelül ötven nyelvi jelenségre, amely az irodalmi nyelv akkori viszonyai között kritikus volt, „kulcs”-jelenségnek számított („amelyek ingadozást mutattak önmagukon belül, illetőleg eltérést mai irodalmi nyelvünk állapotától” 16), másfelől a kor íróinak, nyelv művelőinek az irodalmi nyelv állapotáról, fejlődéséről vallott nézetére vonatkozólag.

Benkő művének, azonkívül, hogy helyesen mutatja be egy nagyon jelentős korszak irodalmi nyelvét (ezúttal ún. formai: hangtani helyesírási) normájának az alakulását, talán a legnagyobb érdeme: a dialektikus szemlélet és módszer érvényesítése, illetőleg — nyugodtan mondhatjuk: a magyar irodalmi nyelv történetének vizsgálatában — kialakítása. Igen megnyugtató módon tisztázza a tartalom és forma viszonyát az irodalmi nyelv területén; a nyelvi tényeket bonyolult külső (gazdasági, társadalmi, politikai, műveltségi stb.) és belső (az egyes részjelenségeknek egymáshoz és a nyelv egészéhez viszonyított) összefüggéseiben vizsgálja, érvényesítve mind a szinkronia, mind a diakronia szempontjait; kutatja és feltárja a főként az irodalmi nyelvi normának és a nyelvi provincializmusoknak a küzdelmében „kicsúcsosodó”, sokrétű ellentéteket, ezek feloldását stb.

A kialakított módszerhez hasonlóan alapvetően fontos, sőt nélkülözhetetlen az irodalmi nyelv kutatója számára mindaz, amit a szerző az „Általános kérdések” c. fejezetben (28—113) elmond. A hazai és a külföldi irodalom gondos mérlegelésével, saját eredményeinek a felhasználásával meghatározza, jellemzi és rendszerezi az irodalmi nyelvvel kapcsolatos alapfogalmakat, és nagyban hozzájárul az ezen a területen uralkodó terminológiai bizonytalanság megszüntetéséhez. A nyelvtudományon és az általános nyelvészetén kívül az irodalomtudományt is közelről érintő olyan kérdésekről olvasunk itt, mint a nyelv belső tagolódása, a belső nyelv-

típusok, az irodalmi nyelv kialakulásának általános mozzanatai: az írott nyelv, a nyelvi eszmény, a nyelvi norma, a nyelvi egység, a magyar nyelv kialakulása, valamint az irodalmi nyelv szerkezete, hatóköre, belső tagolódása, formai és tartalmi elemei, az írók szerepe az irodalmi nyelv alakításában stb. Benkő rendszerezésében a nyelv belső tagolódásának, rétegződésének fő kategóriái egyrészt a népnyelv és a nemzeti nyelv, másrészt a beszélt nyelv és az írott nyelv. Az irodalmi nyelv diakrón viszonylatban: az írott nyelv síkján kifejlődött nemzeti nyelvi forma, illetőleg a nemzeti nyelven belül létrejött írott nyelvi változat; szinkrón viszonylatban: a nemzeti nyelv írott változata, vagyis az írott nyelvből csak a nemzeti nyelvi részleg, illetőleg a nemzeti nyelvből csak az írott nyelvi részleg tekinthető irodalmi nyelvnek (62—3).

Ez a fejezet igen tanulságos a stilisztika kutatóinak is. Mégis megjegyeznék, hogy a stilisztika szempontjainak, eredményeinek még nagyobb mérvű alkalmazásával talán tovább lehetne finomítani a belső nyelvtípusok jellemzését, elhatárolását (a műfajok bevonása stb.). Igen sok oldalról vizsgálja Benkő az irodalmi nyelvnek a nyelvjárásokkal való kapcsolatát, de valahogy úgy tűnik, mintha kissé alábecsülné a nyelvjárásoknak mai nyelvünkre gyakorolt hatását. Kétségtelen, hogy ma a nyelvjárások nem a legfőbb „utánpótlási területet” alkotják; igaz, hogy a nemzeti nyelv „védőfalát”, „legfőljebb egy-egy nagy hatású író tudja néhány nyelvi forma átültetésével áttörni”, de — úgy hisszük — az egyes vidékek nyelvét anyanyelv-járásként ismerő egyének (írók, tudósok, értelmiségiek, nyelvhasználatukban a köznyelv felé közeledő parasztok, munkások) nyelvének az irodalmi nyelvre (elsősorban annak tartalmi elemeire) gyakorolt hatása mindenképpen jelentős, sőt kívánatos volna, hogy még jelentősebb legyen (a nyelvjárások szemléletes, színes, finom értelmi és érzelmi árnyalatokat kifejező szavaira, szókapcsolataira, beszédfordulataira, stílusesszókra gondolunk; vö. Nyr. LXXVII, 183—92). — A stílusváltozatok joggal kifogásolt dszungeljében (95) magam próbálkoztam meg azóta valamelyes rendet teremteni (*A magyar stilisztika útja*, I. a stilisztikai fogalmak lexikonában a „Stílusréteg” és a „Stílusárnyalat” címszót).

Az irodalmi nyelv történetével való foglalkozás igazán komplex jellegét a következő, terjedelmes fejezet igazolja a legjobban: „Az irodalmi nyelvi szövegek külső körülményei” (114—227). Az előzmények csaknem teljes hiányában a szerző a maga által kikísérletezett kitűnő módszerrel s az ezen a területen nemcsak indokolt, de föltétlenül szükséges aprólékosággal veti latra az irodalmi nyelvi szövegek elkészülésének körülményeit az első mozzanatoktól az utolsóig, főként azoknak

a szerepét, akiknek valami részük lehet a szövegek bármilyen kis mérvű alakításában. Megismerjük itt azokat a módokat, fogásokat, amelyeknek a segítségével — a lehetőségekhez képest valóban — a legreálisabban fel lehet mérni, hogy az irodalmi szövegek nyelvéből mit tulajdoníthatunk szerzőjének és mit a másolónak, a kiadónak, a nyomdának s ezen belül a szedőnek, a korrektornak stb. Ezenkívül értesülünk természetesen a vizsgált kor hazai kiadói, nyomdai viszonyairól is. Így érthető, hogy ez a fejezet az irodalomtudomány (forráskritika, az egyes írók, költők irodalmi értékelése stb.), a művelődéstörténet, a könyvtörténet s a nyomdászat érdeklődésére is számot tarthat, és egészen közelről érinti a stilisztikát. Az írók, költők ún. egyéni stílusának vizsgálata ugyanis — ami a stilisztika lényeges részét alkotja — el sem képzelhető hasonló, az egyes korokban csak bizonyos fokig változó módszerek alkalmazása nélkül.

A következő fejezet („Az irodalmi nyelvi norma kiművelésének elvi kérdései az egykori körülmények és nézetek tükrében”. 228—303) ismét jóval túlmutat az irodalmi nyelv története érdeklődési körén: lényegében fölvezet a *nyelvművelés* indulását, s részletesen kifejti felvilágosodás kori kibontakozását, a politikai-társadalmi viszonyokkal való összefüggését, a német hatás kérdését stb. Részletes képet kapunk arról, hogy mi volt a korabeli vélemény az irodalmi nyelvi norma fejlesztéséről, a három táji nyelvváltozat (a nyugati, a középső és a keleti) értékéről stb. Benkő alapos kutatásainak eredményeképp szinte már itt bezonyosodik, hogy irodalmi nyelvünk alapja a Kassa—Sárospatak—Debrecen vidéki regionális köznyelv, a XVIII. század második felében ugyanis ennek a tekintélye messzemenően a legnagyobb.

„Az irodalmi nyelvi norma szilárdulásának gyakorlati színterei” c. fejezetben (304—363) a szerző azokat a tényezőket, eszközöket munkaterületeket vizsgálja, amelyek az irodalmi nyelvi norma szilárdulását elősegítették. Az irodalomtörténet kutatói számára is nagyon tanulságos az ún. írói társulásokkal s a közös jellegű kiadványokkal foglalkozó szakasz. Az előbbiben részleteiben is megismerkedünk a nyelvművelő szerepű társaság felállítására irányuló törekvésekkel, továbbá a létrejött írói csoportok jellegével, funkciójával, különösen kiemelve a levelezésnek — nem utolsósorban Kazinczy levelezésének a nyelvi kiegyenlítődesben betöltött szerepét. Az utóbb említett részben pedig valóságos hírlap- és folyóirat-történetet is kapunk, élesen megvilágítva a szerkesztők kiegyenlítő tevékenységét. Sorra veszi ezután a szerző a nyelvi szabályozás közvetlen eszközeit: a nyelvtanokat, a szótárakat, a prozódiai

vítát stb., itt meg szinte nyelvtudománytörténetet is nyújtva.

Az irodalmi nyelv legáltalánosabb kérdéséből kiindulva és valamennyi számba vehető területét szigorú következetességgel feltárva, a szerző a VI. és a VII. fejezetben érkezik el az egyes írók és a felvilágosodás vizsgált szakaszának közvetlen nyelvi értékeléséhez. Nem kisebb kérdésre kapunk itt — a körülményeket mérlegelve bátran mondhatjuk — megnyugtató feleletet, mint arra, hogyan lehet felderíteni, hogy milyen volt az egyes írók beszélt nyelve és irodalmi nyelvi normaismerete, illetőleg hogy egy korszak írói milyen mértékben vitték előbbre az irodalmi nyelvet az egységesülés útján.

Benkő, „Az írók általános magatartása az irodalmi nyelvi norma alkalmazásában. c. fejezetben (364—417) tisztázza, hogy egy adott korban mi számít *normajelenségnek*. Szinkrón szempontból normajelenség az olyan nyelvi elem, amely: 1. a kor írásbeliségében többségben van a vele ellenkező megoldásokkal szemben, 2. a nyelvterület minden részéről származó íróknál megtalálható és 3. vele szemben nem áll olyan jelenség, amely a nyelvterület minden részéről származó íróknál megjelenne. Normán kívüli, rendszerint provincialisztikus eredetű és természetű jelenség minden olyan írásbeli megoldás, amely e három követelmény egyikét sem elégíti ki (377). A továbbiakban közvetlen fogódzók híján közvetettek (az írók nyilatkozatai, műveik nyelve, ún. nyelvi életrajzuk) együttes alkalmazásával sikerül a szerzőnek olyan módszert találnia, amellyel megnyugtatóan fel lehet deríteni az egyes írók beszélt nyelvét, illetőleg az irodalmi nyelvi normában való jártasságát.

Benkő alaposan végiggondolt eljárás módja körültekintő, gondos kutató munkája az utolsó fejezetben (Az irodalmi nyelvi norma az egyéni írásgyakorlat tükrében. 418—500) mutatja meg igazán a maga gyümölcsét. Azt, hogy csaknem 250 szerző mintegy 600 művében hogyan tükröződik a kor irodalmi nyelve, milyen mérvű bennük az egységre való törekvés. Az írók egyéni írásgyakorlatában fontos egyrészt nyelvük helyhez rögzítése, másrészt az irodalmi nyelvi normához való viszonyuk megállapítása és tipizálása. Az elsőt illetően Benkő négy típust különböztet meg aszerint, hogy az írók a születési és tartózkodási helyükre vonatkozó adatok és a műveikben megmutatkozó nyelvállapot alapján biztosan vagy csak kevésbé biztosan számíthatók a nyugati, a középső vagy a keleti nyelvterülethez tartozónak. Az írók nyelvének a normához való viszonya tekintetében három fő típust vesz fel aszerint, hogy az írói művekben az elsősorban „kulcs jellegű” nyelvi jelenségeken belül milyen a provincializmusok és a normaelemek aránya: provinciális,

átmeneti és normatív nyelvi típust, s ezeken belül két-két altípust annak megfelelően, hogy az író a norma-, illetőleg a provinciális elemek használatában következetes-e, vagy inkább a következetlenség, felemáság jellemzi nyelvhasználatát. Ezután sorra veszi Benkő a nyugati, a középső és a keleti területhez tartozó szerzőket s abszolút számokban és százalékosan is kifejezve megállapítja, hogy ott hány író és hány mű képviseli az egyes típusokat. Az így kapott statikus képet dinamikussal is kiegészíti: évtizedekre bontva is bemutatja az egységesülés alakulását.

Ami most már a három területet illeti: Benkő vizsgálódásaiból kiténik, hogy az *ország középső területén* alakult ki a legtöbb kulcsjelenség normatív változata, s általában itt találjuk a legtöbb példát az irodalmi nyelvi normához való igazodásra. A nyugati területen az átmeneti típus az uralkodó, de a század végére itt is nő a normatív nyelvállapotot mutató művek száma. A leginkább provincialisztikus jellegűnek a keleti terület mutatkozik.

A végső összegezés a tárgyalt korszakra vonatkozólag a következőket állapítja meg: „... a magyar irodalmi írásbeliségnek, formai tekintetben már valamivel több, mint egyharmada ... irodalmi nyelvünk mai állapotával erősen megegyező képet mutat, jóval több mint egyharmada pedig legalábbis részben már elszakadt az erősebb táji nyelvi kötöttségektől ..., míg az erősebben provinciális részleg az egész egykori írásbeliség egynegyed részét sem tölti be egészen” (496). Sokatmondó az is, hogy a kor 36 írójának gyakorlatában igazolható a normatív fejlődés. Végeredményben tehát elmondhatjuk, hogy az irodalmi nyelv a tárgyalt korban óriási fejlődésen ment keresztül: *mai irodalmi nyelvünk formai arculata lényegében már ekkor kialakult*.

Az irodalomtörténészek figyelmét az elmondottakon kívül még arra is fel kell hívunk, hogy Benkő kutatásai nyomán szinte új kép tárul elénk egyes írókról, költőkről (pl. Rájnisi Józsefről stb.), de sok vonással kiegészül az a kép is — különösen az írók nyelvét, stílusát illetően (nemcsak sommás megállapítások, hanem biztos adatok!) —, amelyet pl. Gvadányiról, Dugonicsról, Beszenyeiről, Virág Benedekről, Versegéről, Pálóczi Horváth Adámról stb. és sok kevésbé jelentős szerzőről, de még Kazinczyról, Kármánról vagy Csokonairól is eddig alkotunk. Igen hasznos továbbá mindaz, amit a korabeli folyóiratokról, (pl. a Mindenest Gyűjteményről stb.) olvashatunk. A szerző figyelmét nem kerüli el még az olyan látszólag kevésbé fontos jelenség vizsgálata sem, mint pl. a provincializmusok szerepe a rimben (393—5), a hangegyformaságra való törekvés (395) stb. Igen kifejező és érdekes az ada-

toknak a statisztika segítségével történő bemutatása stb.

A kötet hatását két térképmelléklet és számos tábla teszi még teljesebbé. Az egyik térkép az írók, költők nyelvföldrajzi elhelyezkedését mutatja, a másik kitűnően áttekinthető helyzetképet ad arról, hogy az ország egyes területeihez tartozó írók milyen mértékben képviselik az irodalmi nyelvi normát. A táblákon levő képek egy-egy korabeli író, kéziratot, épületet stb. ábrázolnak.

A kötetben való tájékozódást nagyon megkönnyíti a feldolgozott forrásokot és a felhasznált szakirodalmat felsoroló pontos jegyzék, a külön névmutató és a részletes, jó áttekinthetést nyújtó tartalomjegyzék.

Végül: csak sajnálhatjuk — a Magyar Tudomány szemleírójával együtt —, hogy

hiányoznak az idegen nyelvi összefoglalók, pedig eltekintve a magyar irodalmi nyelv történetére vonatkozó új eredményektől, nemzetközi viszonylatban is igen figyelemre méltóak a szerzőnek az irodalmi nyelv általános kérdéseiről és kutatásának módszeréről írott fejtegetései.

*

A vonzó stílusban megírt tanulmány hasznos útmutatással fog szolgálni az irodalmi nyelv jövőendő kutatóinak, s csak érdeklődéssel várhatjuk a folytatását, a következő köteteket, amelyek az egyes nyelvi jelenségek felől mutatják be a kor irodalmi nyelvét, illetőleg a nyelv tartalmi kérdéseivel foglalkoznak.

Szathmári István

KORTÁRSÁK MÓRICZ ZSIGMONDRÓL. I. Tanulmányok és kritikák (1900—1919)

Összeállította és a jegyzeteket írta: Vargha Kálmán. Bp. 1958. Az MTA Irodalomtörténeti Intézete, 500 l.

A Móricz-irodalom jelentős állomásának tekintjük Vargha Kálmánnak, a körültekintő Móricz-kutatónak, ezt a gazdag és módszerére nézve úttörő jellegű gyűjteményét: a kortársak Móricz-képét a nagy író pályájának első szakaszáról. Ezt a szakaszt a gyűjtemény egy 1919 januárjában megjelent cikkel zárja le. A dátum valóban korszakot határol az író életében és életművében egyaránt. A következő kötet vagy kötetek a Móricz Zsigmond művészetéről szóló irodalmi kritikák és tanulmányok további sorát fogják közzélni, időrendben, 1944 ig. Így létrejö majd egy magyar író tekintélyes múzeuma, mely nemcsak a Móricz-életmű kulcsát jelenti majd mindenkinek, hanem értékes kútforrása lesz e század egész magyar irodalmi életének. Helyeseljük, hogy Vargha Kálmán csak a tanulmányokat és kritikákat gyűjtötte egybe s kihagyta a napisajtó romlandóbb anyagát, a riportokat, híreket, nyilatkozatokat és glosszákat. Gyűjtésének alapja Kozocsa Sándor ismert Móricz bibliográfiája volt, melyet Vargha Kálmán saját gyűjtésével egészített ki.

A Móricz-múzeum első köteténél megfigyelni az író határozott és magabiztos megjelenése irodalmunkban. Ismeretes, hogy Móricz későn jelentkezett, de a kritikai tükörkép tüstént a legnagyobb hatást mutatja. Móricz a teljesség igényével jó. Már hangvételeből is hiányzik a torzó félelem-érzete s egyszeri szava, annyi nagy magyar mű sajátja. Még csak állatmeséit ismeri a kritika, de legelső bírálója, Elek Artúr, már a gyermekeknek szánt írásművekből, a hangból, a

jellemrajzolásból, az író biztos ösztönéből csodálatos pontossággal ezt állapítja meg: „Kedély, humor, önkéntelenség, a nyelv mélyreható ismerete, mindig bizonyosra menő művészi érzék, döcögés nélkül való elbeszélő tehetőség: ennyi kvalitás nem egy mesés-könyvre — egy egész írói pályára elég.” Ez a prófécia 1909-ből való. Még ennél is érdekesebb, hogy már 1900-ban, debreceni teológus korában, néhány rajz alapján (debreceni lapokban közölték azokat) egy helyi kritikus Dickenshez és Thackeray-hoz hasonlítja. S nem is az éretlenek s kezdők hangján, komoly megfontolt szókkal. Aztán kilenc évig nem fordul elő Móricz neve sajtónk könyvismertetései közt.

Kik vették észre s kik látták meg benne az onomóda a nagy író? Elek Artúr bátor biztatása után fél év múlva, 1909 júliusának végén jelenik meg Schöppflin Aladár cikke a Vasárnapi Újságban a Hét krajcárói. „A bravúr, amellyel mindig eltalálja, mit kell kimondani, mit elhallgatni, mit homályban hagyni s mit részletezni, legelsőrendű íróhoz méltó.” Így ír Schöppflin Aladár s ettől fogva több mint három évtizeden át tiszta szemmel kíséri Móricz írói munkásságát. Schöppflin írt róla a legtöbbet a kortársak közül, a maga nyugodt, egyszerű modorában, de mindig helyes — ma is helytálló — értékeléssel, kevés szóval, ám annál plasztikusabban. Majd minden Móricz-kötetről ő írt elsőnek, sose várta meg mások véleményét. Schöppflin az, aki a Sáraranyról beszámolván — 1911. január elsején, a Vasárnapi Újságban — megállapítja, hogy „a Sáraranyban irodalmunk érdekes fordulását véljük látni a nagyszabású társadalmi és emberbarázolás felé”. Schöppflin írja Móriczról az első összefoglaló tanulmányt is, még 1911 végén,

egy évre rá pedig megjelenik Adyról és Móriczról írt nagy tanulmánya a Huszadik Században, amelynek végén, a szemléltető kritika minden szálát összefogva, ott a konstatació: „Minden nagyobb munkája egy-egy indulatos tiltakozás a magyar élet valami jelensége ellen. A maga módja szerint ő is forradalmi szellem — nem politikai forradalmár, mint Ady, inkább morális forradalmárnak lehetne mondani. Minden írónk közt ő mondja a legsúlyosabb kritikát a mai magyar társadalomra, ő mutatja fel legvézűbb sebeinket, még pedig éppen azokon a társadalmi rétegeken, melyeket eddig az egészség, az érintetlen épség illúzióival vettünk körül.” Sorra idézhetném a találó értékeléseket. Még csak egyet, azt, amelyet 1917-ben írt Schöpfunglin a Szegegy emberekről, annak is a befejező részét idézem: „Ez a novella olyan, mint egy exaltált, hörgő kiáltás a háború embertelensége ellen. Rendkívüli erővel és beleérzéssel van megírva, olyan feszültség és izgalom van benne, hogy minden során érzik a lelki átélés. Raszkolnyikov óta nem írtak meg gyilkolást ennél belsőbb, megrendítőbb elképzeléssel. Ez a novella mindenkor Móricz legjelentékenyebb és legjellemzőbb dolgai közé fog tartozni.”

Schöpfunglin nem áll egyedül pozitív s abszolút elismerő bírálatával. Érdekes, hogy Móricz írói megörökítésének első korszakában alig akad művészetének gáncsolója, vele szembezálló s elutasító hang, amilyen később bőven van életműve körül. Egymás után jelentkeznek a nagy író kiváló írótársai, ők maguk méltatják Móriczot. Kosztolányi Dezső (1909. augusztus 1.) „a magyar novella eddig nem ismert stíljét” emlegeti a Hét krajcárról írt ismertetésében: „Nekem úgy tetszik, hogy most egy olyan valaki érkezett meg, akit már régen-régen vártunk” — írja a Hétben. S pár napra rá Ady híres cikke olvasható a Nyugatban. Túlságosan ismert ez az írásmű ahhoz, hogy itt idézzek belőle, mégis meg kell állapítani, hogy Ady rajzolta oda Móricz első elbeszéléseihez a magyarság történelmi háttérét, s a kálvinista tiszaháti bocskoros nemeseket emlegetve éreztette Móricz emberábrázolásának rendkívüli erejét, megsejtette egész nemzetünkre érvényes életművét.

Csodálatos minden kortársi visszhangja Móricz indulásának. Ady cikkével egyidőben jelenik meg a miskolci Felsőmagyarországban Barta Lajos lelkes cikke: „En látom őt, az erős idegzetű, nyugodt agyú, biztos nézésű és biztos kezű embert, amint mesés egyszerűséggel gyarapítja a magyar nép örökös életű művészetrel írott dokumentumait. És lelkem a jövőendő alkotásait sejtve nagy-nagy gyönyörűséget érez” — írja Barta Lajos a vidéki távolból. Lukács György („Megírásukban a legmélyebben magyarok ezek a novel-

lák” — mondja a Huszadik Században írt cikkében), Elek Artúr, Farkas Pál, Dutka Ákos sorra mind teljes elismeréssel, a boldog felfedezés szavaival írnak az új íróról. A legérdekesebb szemlélni, hogyan állnak Móricz mellé a Nyugat nagy írói s mennyire nem baráti-kritikákat, hanem komoly, elmélyült méltatásokat írnak egy-egy Móricz-kötetről.

A Sárarany kritikái visszhangjában jelentkezik az első számottevő ellenvélemény is Móricz művészetéről: Halmi Bódog és Palágyi Lajos nem rosszindulatú, de harsogóan elfogult bírálata; majd pedig a Fáklya megjelenésekor kirobban az első rosszindulatú kritika is: Milotay Istvánnak levélformában írt önérzetesen bárgyú cikke az Új Nemzedékben (1918. május 30-án). Ebben már megtaláljuk az elkövetkező negyedszázad egész jellegzetes nyegle és ostoba fegyvertárát Móricz ellen, azokat főleg, akik Milotayhoz hasonlóan el se olvassák Móricz művét, eleve dorongot rántanak ellene, mert rettegnek a bíráló szó igazságszótó erejétől.

Mekkora erővel éreztette Móricz Zsigmond a magyar valóság képét, érdekesen észlelhető két kitűnő író első Móricz-kritikáiban is, Nagy Lajoséban és Krúdy Gyuláéban. Nagy Lajos 1912-ben fanyaran spekuláló megjegyzésekkel tűzdelt meg a Magyarok-ról írt egyébként elismerő, komoly hangú írásművét, mely Bárczy István rövidéletű népművelési lapjában jelent meg. Krúdy Gyula 1916-ban azt írja, hogy: „Meglépő ez a kemény, csalhatalan tekintet, amely szinte illúzió és szép hazugság nélkül vizsgálja a magyar életet”, de egy év múlva írt másik cikkében már riadozik „a veséket boncolgató író pápaszemétől”, mert szebb volt Magyarország „a régi színművek malom alatti hangulataiban”. Ez jellemző Krúdyra.

Mindennek ellenére a kritikák gyűjteménye arról vall, hogy Móricz útja kezdettől fogva 1919-ig lényegében kritikái elismeréssel, sőt csodálattal övezett út volt. Kortársai (az említettek kivül, akik újból meg újból méltatják egy-egy könyvét, főleg a következők: Bölöni György, Szini Gyula, Hatvany Lajos, Laczkó Géza, Ignóty, Kárpáti Aurél, Benedek Marcell, Karinthy Frigyes, Babits Mihály, Fenyő Miksa, Mohácsi Jenő, Sebestyén Károly, Gellért Oszkár, Lakatos László stb.) megteremtik a kibontakozó Móricz számára a fogadtatás meleg légkörét, amelyben az író jól érzi magát. Műveinek országos visszhangjára mi sem jellemzőbb, mint egy lévai tanár cikke a Bars című lévai újságban 1914. február 22-én, Fekete József, aki az akkor Lévára ellátogató Móriczról olyan kitűnő, egyenletes hangú, bátor megállapításokkal tele cikket írt (a 71. számút), amely párját ritkítja az egész kortársi kórusban. Fekete József írásműve dokumentuma annak, hogy

a magyar vidék már ekkor, az első világháború előtt, nemcsak elszigetelt magánvélemények forrongó vidéke volt, hanem lényegében egész értelmiségünk haladó érzelmeivel, reformatori hangulatával, forradalmas szemléletével azonos volt, már vállalta Móriczot és Adyt. Jellemző ez a hang éppen Lévára, a felvidéki városra, amely néhány évvel később, már Csehszlovákia keretében, Pozsonnyal, Losonccal, Kassával és más városokkal együtt éppen Ady és Móricz életművével indítja meg a magyarországi fiatalokra is döntően ható nemzedéki forrongást, mely később a kisebbségi szocialista értelmiség Sarló-mozgalma körül kristályosodik.

Valószínűnek tartjuk, hogy a gyűjteményből nem maradt ki a korszak Móricz-visszhangjának egyetlen egy fontos része sem, bár ezt csak úgy lehetne pontosan ellenőrizni, ha végigmennénk az újságcikleteken s a folyóiratok egybekötött évfolyamain, mint a kutató maga. Mindenesetre Vargha Kálmán a Kozocsa-bibliográfia és saját fáradhatatlanul összegyűjtött adatai alapján járt el s evvel

az anyaggal összehasonlítva gyűjteményét, nem találunk benne hiányokat.

A gyűjteményhez fűzött jegyzetekben akad néhány elírás. Például téves az a megállapítás, hogy Áchim Andrást „egy összeszólalkozás alkalmával politikai ellenfelei agyonlőtték”. Petelei István nem 1822-ben, hanem 1852-ben született. Kázmér Ernő, aki egyébként 1944-ben halt meg, nem volt író, kritikák és tanulmányokat tett közzé, főleg a két világháború közti korszakban. Az Új Idők — Herczeg Ferenc lapja — nem 1944-ben szűnt meg, hanem 1949-ben.

Kár, hogy Vargha Kálmán a jegyzeteken kívül nem irt előszót a terjedelmes és nevezetes gyűjteményhez. A könyv hiányának érezzük, talán pótolhatná a második kötetben egy nagyobb utószó formájában, melyben nemcsak Móricz Zsigmond kortársi értékelésének történetét vázolná fel, hanem saját gyűjtésének és közzétételének módszerét is megvilágítaná. Ily nagyméretű s összefoglaló gyűjteményhez ez hozzátartozik.

Szalatnai Rezső

KUNCZ ALADÁR: FEKETE KOLOSTOR

Szépirodalmi Könyvkiadó 1960.

A *Fekete Kolostor* azon magyar könyvek közé tartozik, melyeket Franciaország, sőt majdnem egész Európa elolvasott.

Kuncz Aladár műve 1937-ben jelent meg franciául az előkelő Gallimard-kiadónál (*Le monastère noir*. Paris 1937.), egy memoárokból összeállított sorozatban, Tolsztoj és Rimszkij-Korszakov naplóinak szomszédságában. Már 1932-ben ír róla a *Nouvelles Littéraires* c. irodalmi hetilap, mely ekkor még a háborús irodalom termésébe sorolja a könyvet, igaz, kiemelve ennek átlagából. Jacques de Lacretelle (a Francia Akadémia tagja) viszont 1937-ben írt bevezetőjében már nagyobb távlatok után kutat, egy pusztuló magatartás: a polgári humanizmus dokumentumát látja a könyvben. A *Fekete Kolostor* növekvő jelentőségét, elismerését a megváltozott európai helyzet: a fasizmus terjeszkedése magyarázza.

A Gallimard vállalkozásán kívül angol (*Black Monastery*. London 1934.), olasz (*Monastero nero*. Milano 1939.), sőt török (*Kara Manastir*. Ankara 1949.) nyelvű kiadás is megjelent. — A *Fekete Kolostor*-t, mint a polgári humanizmus igaz dokumentumát olvasták Európa-szerte. Hazai jelentőségét pedig a tíz kiadás s azok az elismerő bírálatok mutatják, melyekben Babits, Kosztolányi, Benedek Marcell és Halász Gábor ismerték fel a könyv igazságát és művészetét.

A *Fekete Kolostor* azonban lassanként kikapott az irodalom elevenéből, s az új olvasótábor még címét sem igen ismerte meg. Csúpnán szűk körben terjengett egyféle Kuncz Aladár-legenda: Móricz és Babits barátjáról, az okosságával és kedvességével mindenkit meghódító ember személyes varázsáról, a *Fekete Kolostor* tisztességes, de bizonytalan értékű írójáról.

Most pedig újra előttünk a könyv: az emlék és a legenda összevethető az alkotás valódi értékével. És mikor *Bóka László* szép bevezető esszéje elvégzi ezt az összevetést, valómást is tesz, ítéletet is hirdet Kuncz Aladár visszatérésének ügyében. Vallomásos, emlékező szavakkal idézi fel az író rokonszenves alakját, de fontosabb tette: az ítélet, melyet a *Fekete Kolostor* és a maradandóság perében mond. Elemző ítéletével az alkotás objektív értékeire világít rá, ezeket látja meg, s tárja az olvasó elé. A legenda ellenében az írott művet — a valóságot — ítéli többnek, súlyosabbnak, mikor leírja: „Alkotása nem szoruló szubjektív tanúságtételekre.”

*

A *Fekete Kolostor* memoárnak készült. „Feljegyzések a francia internáltságából” — áll a könyv címe alatt, azonban már Babits cikke (*Fekete Kolostor*. Erdélyi Helikon 1931.) a regény műfajában helyezte el Kuncz Aladár alkotását. Az író realista eszközökkel idézi meg a fogság világát: a hazájuktól tá-

vol, rideg falak közé zárt, honvágytól győrt, béke és szabadság után sóvárgó embe-
rek kinlódását. Sajátos törvények szerint élő
„társadalmat” mutat be: az együvé zárt leg-
különbözőbb népek és osztályok fiából nö-
vekvő közösséget — s ebben a *Fekete Kolos-
tor* a „közösségi regény” egyik első magyar
példája lett — s egyszerű írói eszközökkel
elemzi ennek a közösségnek lélektanát.

Az emlékirat-fogantatás értelmében tör-
ténetek, arcképvázlatok, a fogolyélet helyszí-
nének leltárszerűen pontos leírása, névsorok
és elmélkedő, sőt esszéizáló-jellegű részletek
olvadnak össze — mintha (persze ilyen szán-
dék nincs a könyv mögött) Kuncz Aladár a
modern, oldottabb regényformával kísérle-
tezett volna. Hangulatilag sem egységes a
könyv: idill és tragikus kiábrándultság,
anekdotikus humor és neuraszténiás rémlátá-
sok hullámanak egybe s még az alkotás
módszerében is különféle indítások jelentkez-
nek: a hétköznapok ábrázolásának realiz-
musa, a sokszor mélylélektani analízissel dol-
gozó pszichologizmus és a foglyok sorsát jel-
képekben meglátó szimbolizmus.

A könyv nem is különösebben megkompo-
nált egység, sokszínű és sokfelé irányuló szá-
lait mélyebben ható kohézió fogja össze: az
író magatartásának humanizmusa. Ennek a
humanizmusnak atmoszférateremtő ereje
van. Kuncz Aladár események és hangula-
tok — Jacques de Lacretelle szavával —
„document humain”-ek mozaikjából építi
meg az alkotást.

A *Fekete Kolos*tor a háború és a fogság re-
génye — de lendületének iveré tágabb ennél.
Kuncz Aladár a párizsrajongó értelmiség so-
rába tartozott — ifjúkorának e legnagyobb
vonzalmát is megméri a lapokon. Itéletét
dicséri, hogy különbséget tesz a francia im-
perializmus és a francia demokrácia — Jaurès
és Romain Rolland demokráciája — között.
A *Fekete Kolos*tor igazi jelentősége mégsem
a múlt vizsgálatában van. Írója saját jelené-
nek, a húszas-harmincas évek fordulójának
vivódását érezte meg benne — az egész pol-
gári világot, a haladás reményeit tette a pol-
gári gondolkodás legjobb hagyományait kö-
vető humanizmus mérlegére. S ez okozza,
hogy a *Fekete Kolos*tor „dokumentumból”
kritikai realista igényű alkotássá magasodott.

Bóka László kitűnő előszava a *Fekete Ko-
los*tor gazdag elemzését adja. Itt csak módszer-
ének egyik elemét jegyezzük fel — követésre
méltó példa gyanánt —: ötletes, mondato-
kon átvilágító készségét, mellyel a stílusle-
mészt lélektani analízissé magasztal!

Kuncz Aladár alakjának és szerepének
némi kommentálását azonban szükségesnek
tartjuk.

Az első világháború és a francia internál-
tság élménye határozott cenzúrát von az író
életébe. Fiatalkorának egyéniségformáló él-

ményei — az Eötvös Kollégium, a *Nyugat*
Párizs — sajátos magatartást alakítanak ki:
az „arbitér elegantiarum”-ét. Könyvtár, ká-
véház és társasági szalon ennek az attitűd-
nek az otthona, programja pedig egyfajta
modern, kissé dekadens szépségideálból, ele-
ganciából és módjával mért polgári radika-
lizmusból terem. Mindez a polgári értelmiségi
és művész-fiataltság századeleji útkeresésé-
nek egyik formája — hogy mennyire tipikus
formája, azt Thomas Mann *Tonio Kröger*-e
tanúsítja.

A háború, a fogság megpróbáltatása áb-
rándítja ki Kunczot is — mint annyi mást —
eddigiezményeiből. Hosszas vivódás után
jut el a polgári humanizmus egy újfajta, mor-
rális tartalmú és kissé tragikus színezetű
megfogalmazásáig. Addig a magatartásig,
melynek európai szintű példáját Romain Rol-
land és Thomas Mann alkotta meg.

Persze Kuncz Aladár azért polgár maradt,
és pl. értetlenül, idegenül nézte a magyar pro-
letárforradalmat is. De hogy ez az idegen-
kedés sem volt teljesen egyértelmű, azt Kuncz-
nak az 1917-es szocialista forradalmat fogadó
rokonszenve jelzi: „Az orosz forradalom első
hónapjainak zavaros hullámozásában nagy
megnyugvással vettük észre, hogy a kaotikus
felfordulás után mindinkább szembenéznek
a háborúval való végleges leszámolás gondo-
latával, s bátran ki merik mondani, hogy
minden kártérítés és minden területgyarapí-
tás, minden további öldöklés és minden
bosszú helyett a tiszta békét akarják.” (*Fekete
Kolos*tor 469. l.) — Ezzel a nyilatkoza-
tával csatlakozott a messze távolból a magyar
írók legjobbjainak lelkesült állásfoglalásához.

Irodalomszervező tevékenységét is ez a
humanista magatartás világítja át. 1923-ban
veszi kézbe a romániai magyar irodalom irá-
nyítását s az addig egymással torzsalkodó
írócsoportokból, szégyenes, provinciális iro-
dalmi életből néhány év alatt igényes és ter-
mékeny irodalmat épít. Elvei a *Nyugat* esz-
tétikáját követik, s bár átülteti ennek apoli-
tikus szellemét, egyszersmind modernebb
gondolatokat, tágabb horizontot olt ebbe az
irodalomba. Munkájának jelentős része van
abban is, hogy a romániai magyar irodalom
első évtizede olyan írókat is termelt, mint
Tamási Áron, Áprily Lajos, Kós Károly vagy
Karácsony Benő.

Érdeme, hogy ennek az irodalomnak első
korszakát megőrizte a hazai közélet legvesze-
delmesebb járványától: a sovinizmustól, az
irredentától. Sőt a Helikon írói közül ő fogal-
mazta meg legtisztábban a magyar és román
nép kulturális és politikai összefogásának
gondolatát: „Rendeltetésünk az, hogy...
azt a szellemet tükrözzük, mely a műveltségi
érintkezésekben egymáshoz simult népek vé-
delme alatt a művészi és erkölcsi értékek
világrendjét akarja megalkotni. ... Elodáz-

hatatlan feladata az erdélyi magyar irodalomnak, hogy ezeket a szellemi érintkezéseket kimélyítse.” (*Erdély az én hazám*. Erdélyi Helikon 1929.) — Kuncz igyekszik valóra is váltani ezt a programot: fordítások, közös felolvasóutak, írói tanácskozások során próbálja közösséggé szervezni az erdélyi román, magyar és szász irodalom képviselőit.

Hogy mit tett Kuncz Aladár a romániai magyar irodalom minőségi emelkedése érdekében, azt éppen a halála (1931) után következő időszak igazolta. Sok egyéb körülmény mellett az ő szerkesztői munkájának hiánya,

műveltségének, tájékozottságának és emberiségének nélkülözése is magyarázza a Helikon későbbi elszigetelődését a kortársi román irodalomtól, eltávolodását Kuncz humanista eszményeitől — eszmei és művészi színvonalának süllyedését.

Kuncz Aladár eszményei valójában csupán polgári illúziók voltak — megmaradtak a polgári humanizmus világában. Ő azonban becsülettel és következetes hűséggel képviselte ezeket az eszményeket egy embertelen kor viharai között is.

Pomogáts Béla

GYÓRY DEZSŐ: A NAGY ÉRETTSÉGI

(Magvető, Bp. 1960. 354 l.)

A Magyar Tanácsköztársaság megszületésének negyvenedik évfordulója óta megnőtt az olyan művek száma, melyek különböző formában a dicsőséges napok emlékét elevenítik fel. Hosszú évek után megszólaltak az események szemtanúi s írásban is lerögzítették meglevenedett emlékeiket. Ennek a visszatekintő folyamatnak egyik szép darabja Győry Dezső lírai hangvételű műve is.

Győry Dezső eredetileg költőnek indult, versei a Horthy-korszak idején Pozsonyban jelentek meg. Csak a felszabadulás után tért haza Magyarországra s csak ekkor kezdett el foglalkozni prózával. De prózai műveit is át-meg áthatja belső, szubjektív, lírai érzésektől átfűtött hangja. Regényei mindig személyes élményből fakadnak: az eseményeket vagy elbeszélésekből ismerte meg, vagy pedig saját maga élte át. Mindegyik regényét személyes vallomások kíséretében nyújtja át az olvasónak, s ezek a vallomások az író legintimebb műhelytitkairól is fellebbentik a fátylat. Ha csak ezeket a sorokat olvassuk el, akkor is előttünk áll az önmagával hosszú s küzdelmes harcot megvívott, polgári környezetből induló, s polgári szokásait, gondolatait csak nehezen legyőző, de egyre inkább a szocializmus igazsága mellett kiálló író nagyon szimpatikus, megnyerő portréja.

Első regényei többnyire a múlttól szólnak. Trilógiának induló — eddig kétrészes — történelmi regényt írt nagyapjáról, beleszóve alakját a szabadságharc legendás eseményei közé. Örökké visszatérő, állandó gondolköre a haza, s ebbe beleépítve a szűkebb otthoni táj, Gömör megye, a gömöri emberek iránti szeretete. A nagy történelmi fordulókat is szűkebb pátriájának határain ki-kite-kintgetve szemléli, s csak ebből a szemszögből bontja ki teljessé. Akár Czabán Samuról, a néptanítóról ír (*A veszedelmes ember*), akár az 1848-as napok emlékét eleveníti fel (*Viharvirág, Sorsvirág*), akár a Tanácsköztársas-

ság alatt átélt élményeit veti papírra, ezt mindig a hazai táj keretei között teszi, s kissé mindig a „hazai” ember szemével tekintti át.

A viszonylagos azonosság ellenére azonban Győry Dezső prózaíró munkássága az utolsó tíz évben erőteljesen fejlődött. Témái egyre jobban közelednek a mához. A szabadságharc eseményei még kissé rózsaszínű felhőkben úsznak, a regények stílusa erősen romantikus. Az író maga így foglalja össze regénye indítóokát: „Szeretem az életet, a népcmet, a derűs küzdést és a romantikát”. Ezekkel a szavakkal írói állásfoglalásáról is vall. Ahogy témában és időben közeledik az író a mához, abban a mértékben válik hitelesebbé, reálisabbá művének cselekménye.

„A nagy érettségi” c. regényének alapja a személyes élmény. Ebben a műben már lefoszlott a költő ábrázolásmódjáról a romantikus máz, a regény valóban azt a célt szolgálja, amit az író az előszóban így fogalmazott meg: „Ifjúságunk első nagy történelmi emlékeiről szeretnék őszintén, szépítgetés és utólagos okosságok nélkül írni”.

Valóban, a regény egyik fő jellemzője az őszinteség. Egy nem marxista világnézetű ember vall benne azokról a napokról, melyek először rázták meg, s először ébresztették rá a valóságra, s mely eleinte nem más, csak „a ki nem próbált ismeretlen” és csak később sodorja magával és ismerteti meg lényegével az események részvevőjét. Ez a minden áron és minden körülmények közötti őszinteség sok helyütt már a szubjektívítés felé sodorja az író. A szubjektív élmények, szubjektív benyomások az egész regényen át erősebb hangsúlyt kapnak, mint a döntő események. Ezt a színezetet támasztja alá a regény vallomás-jellege is. Az író önmagáról vall, önmaga élményeiből bontakoztatja ki a Tanácsköztársaság eseményeit. Ez egyrészt végtelenül vonzóvá, lebilincselővé teszi a regényt. Az olvasó is benne érzi magát az események sodrában, a szemtanúval együtt éli át a

Tanácsköztársaságnak az író által kiragadott, s az író számára oly fontos napjait. De valahol itt rejlik a regény buktatója is. Az író számára felbecsülhetetlen jelentőséggel bírnak saját élményei. Ezek színesek, érdekesekek, megkapóak. Ugyanakkor azonban a Tanácsköztársaság helyi eseményeinek fontosabb mozzanatai — az északi hadjárat egyes döntő lépései — csak vázlatosan, sőt: szárazon vannak felrajzolva. Így a gyanútlan olvasó kissé elvész az élmények között, s néha nem tudja megállapítani, hogy melyik esemény volt a fontosabb: a közvetlen élmény, vagy a csak felvázolt, de döntő mozzanat. Az író számára — minden valószínűség szerint — az előbbi. A közbeeső rész az író számára csak az összekötő szöveg szerepét tölti be és sokszor nem más, csak sűrű adathalmaz.

Ebből a szubjektív szemléletből ered a regény másik hibája is. Az író egy pontból: önmaga nézőpontjából tekinti át az eseményeket. Önmaga szemszögéből bontakoztatja ki a Tanácsköztársaság egész időszakát. Ez szintén kettős jellegű: egyrészt nagyon érdekessé teszi a regényt, másrészt azonban leszűkíti az egész cselekmény perspektíváját. A regény emiatt nem tud valóban történelmivé válni, nem tudja szélesen áttekinteni az események látókörét. Nem válik és nem is válhat többé regényes visszaemlékezésnél.

Ugyanebből fakad azonban a regény legnagyobb hibája, melyre már előbb is utaltunk. Az író, éppen azért, mert szubjektíven

írja le az átélt napokat, szinte érzékelhető élményközelségre hozza azokat. Olyan, ma már történelmi névvé váló emberek válnak személyes ismerősükké, mint pl. Karikás Frigyes. Az író érzékletes színekkel rajzolja meg a 39-es dandár legendás politikai biztosát, mindig a rajongás hangján szólva róla, de ugyanakkor nem titkolva el kisebb-nagyobb hibáit sem — s éppen ezáltal válik az alak hitelessé.

A Rimaszombat körüli csaták minden aprólékos mozzanatát együtt éljük át a 39-es dandárral, a város népével, s magával az íróval, aki hol a városban, hol a harcoló katonák között élt. Különböző is nagy erénye a regénynek szép, színes, állandó lírai hangfutamoktól átszőtt stílusa. Közvetlenebb, személyesebb hangon talán még nem is írtak a Magyar Tanácsköztársaságról.

Nagyon hasznos és jó ötlet volt az eseménynaptár s a név- és szómagyarázat „Jegyzetek” címszó alatt. Ritkán talál az ember egy regény után ilyen alapos és mindenre kiterjedő függelékét.

A regényhez Halasi Andor írt tartalmat, s az egész mű hangulatához alkalmazkodó bevezetőt.

Mindent összefoglalva megállapíthatjuk: György Dezső szép regénye — kisebb hibái ellenére is — méltó darabja a Magyar Tanácsköztársaságról szóló, egyre inkább sokasodó műveknek.

Somogyi Anna

LITKIN VASZILIJ — PETŐFI KOMI (ZÜRJÉN) FORDÍTÓJA

Az 1960. szeptember 20—24-e között megrendezett budapesti Nemzetközi Finnugor Kongresszus mintegy 70 előadása közül a legtöbb német vagy orosz nyelven hangzott el. Érthető, hogy a Kongresszus közönsége nagy kíváncsisággal és érdeklődéssel várta Litkin Vaszilijnek, a Moszkvai Nyelvtudományi Intézet komi származású osztályvezetőjének magyar nyelvű előadását. Az Akadémia II. emeleti kis előadóterme zsúfolásig telt a hirdetett időpontra, sokan az ajtón kívül rekedve hallgatóztak. Alacsony termetű, szőke, meghatározhatatlan korú férfi lépett az előadói asztalhoz s kissé idegenesen ejtődött, de nyelvtanilag hibátlan magyarsággal érdekes, színvonalas felolvasást tartott. Meleg ünneplése után a hallgatóság soraiból sokan körülvették, és régi barátként üdvözölték, ölelgették. A legtöbben csak ekkor tudták meg, hogy a neves tudós a 20-as évek végén egy évig Magyarországon tanult, s az Eötvös Kollégiumnak is tagja volt.

Litkin ma Európa-szerte ismert, tekintélyes finnugor nyelvész. Cikkei és nagyobb munkái nélkül a permi nyelvek kutatója nem

kezdhet eredményes bűvárlatokba. Litkin dolgozta fel először modern, tudományos igénnyel a magyar nyelvemlékek után legrégebb finnugor nyelvemlék csoportot, a XIV. század végéről származó Abur jeles zürjén nyelvű szövegeket.

Azonban Litkin nemcsak tudós résztvevője volt a Kongresszusnak. A Nemzetközi Finnugor Kongresszus tiszteletére rendezett ünnepi hangverseny műsorában Ilja Vaszj komi költő neve. Litkin, a költő, már a Kongresszust megelőzőleg sem volt teljesen ismeretlen nálunk. Zsirai Miklós *A finnugorok ismertetésében*, valamint a *Finnugor rokonságunkban* költőként is megemlíti. Weöres Sándor *A lélek idézése* című gazdag műfordítás kötetében Litkin egy versét is megtalálhatjuk. Komi Lány című verse a Rádióban többször elhangzott.

Litkin — a földműves család gyermeke — 1895-ben született egy Sziktivkar melletti kis faluban. A paraszti sorsot és a munkás életet igen fiatalon, saját bőrén ismerte meg. Kultúra iránti különleges fogékonysága már igen

korán megnyilatkozott. Kiválóan ismeri népének költészetét, s versei bizonyítják, hogy „tudja és érzi” komi anyanyelvét. Tanítóképzőt végez, majd a háború és a forradalom évei következnek. Íme egy részlet a vöröskatonai költő forradalomra emlékező verséből:

Október, zord arcú hónap.

17, Vad, kormos ős.

Bősz viharszelek csaholnak.

Most kazánt repeszt a gőz.

(Ford. Képes Géza.)

Az elszigetelt, kisémmizett komi nép 1921-től a Komi Autonóm Köztársaságban emberi életet kezdhetett. A mai boldog, virágzó kis köztársaságban nyoma sem található az egykori szétszört, nyomorúságos zürjén településeknek. Litkin költői egyénisége együtt növekedett, fejlődött népével. Verseskötetek sorát adta ki, s komi nyelven is hozzáférhetővé tette a világirodalom néhány nagy alakjának egyes műveit: így Ady, Petőfi, Puskin költeményeit.

1959-ben jelent meg a Komi Állami Könyvkiadó gondozásában, Sziktivkárban Шонди Перигон (Napkeltekor) címen az életmű javából összeválogatott verseskötete.

Az eszmélő, emelkedő kis népek jelentős költőinek első feladata népük kincseinek leltárba vétele. A haza, a föld, a táj, a nép, a nyelv, a hagyományok felfedezése és tudatos felmerése, birtokba vétele, majd az ezekből kínálózó témák sokszínű, egyre árnyaltabb és művészeibb feldolgozása — felszabadult rokonnépeink valamennyi fontos költőjénél megfigyelhető jelenség. A következő mozzanatot a kitekintés, később kilépés a világirodalomba.

A komi irodalom fejlődésének ez utóbbi szakaszában tart, de az egész fejlődésnek pontos tükörképét kaphatjuk Litkin költészetében. A komi táj és élet sajátos ízeit érzékelhetjük a már említett műsorban szereplő Szánon című költeményéből:

Tágas... Az út véges?

Húzd lovam a szánt!

Ez itt a mi édes,
nagy komi hazánk.

Zord fenyők susognak,
felfülel az út.

Sötét folyók zúgnak
csermely, patak fut.

Kézbe fagy a gyeplő,

Húzd lovam a szánt!

Ez a mi tündöklő
nagy komi hazánk!

(Ford. Képes Géza.)

Minket különösen érdeklő magyar műfordításai közül 5 újabb Petőfi-fordítását találjuk meg a kötetben. Ezek cím szerint a következők: Bőt..., Az álom; Гажа тулыс дона тэд..., Te a tavaszt szereted... (szó szerint A vidám tavasz kedves neked); Туома тай выс., Kicsapott a folyó... (szó szerint Hiszen megáradt a víz); Съод нянь, Fekete kenyér s végül Абу гажа арся асыв. Kelemetlen őszi reggel... (pontosabban: Nem vidám őszi reggel).

A költemények nemcsak tartalmilag, hanem formailag is pontos fordítások. Ezt csupán részben magyarázza a két nyelv nagyfokú szerkezetbeli hasonlósága, rokonsága: bizonyos szórendi kötöttségek, viszonyító eszközök megegyező használata, névszói állítmány stb. közös megléte. Litkin nagyon szereti Petőfit, sok szempontból rokonléleknek tekintheti. Szeretete saját költői tehetségével, leleményével párosulva, páratlan hűségű fordításra tette képessé.

A fordítások ismertetésének módszere a következő: első helyen az eredeti Petőfi vers áll, utána a teljes, szó szerinti magyarra visszafordított szöveg található, ezt követi a komi átültetés néhány sora vagy szakasza a pontos szemléltetés, ill. egybevetettség kedvéért, majd az egyes költemények utáni megjegyzések következnek.

Az álom

A természetnek legszebb adománya.

Megnyílik ekkor vágyink tartománya,

Mit nem lelünk meg ébren a világban.

Álmában a szegény

Nem fázik és nem éhezik,

Bíbor ruhába öltözik,

S jár szép szobák lágy szőnyegén.

Álmában a király

Nem büntet, nem kegyelmez, nem bírál...

Nyugalmat élvez.

Álmában az ifjú elmegy kedveséhez,

Kiért eszti tiltott szerelmet,

S ott olvad égő kebelén. —

Álmamban én

Rabnemzetek bilincsét tördelem!

Szép álom

Te vagy a legszebb dolgunk

Álomban látod azt is

Akit a valóságban nem látsz és nem ismersz.

Álomban a szegényt bánat nem kínozza,

Világos, vidám házban jár.

Nehéz munka miatt nem szúrja fájdalom

És az éhség nem veri le.

Álomban a király nem dühöng,

Bottal s karddal nem figyelmeztet

Senkit nem ítél el s nem gyötör

Alszik akkor a feje.

Álomban a kedves lányunk az ifjú legény

búsan énekel,

És a leány keblén mint tűzön énekel.
Álmomban
Széttöröm a rozsdás láncot, szétszakítom a
kötelet,
S a hazámnak szabadságot hozok.

Мича вѳт!
Медся мусатор тэ мян.
Вѳтнад аддзылан тшѳтш сійѳс,
Кодѳс вемѳсѳн он аддзыв ни он тѳд.

A vers Litkin első Petőfi-fordításai közül való. Birkózik a nem könnyű szöveggel, de a szenvedélyesen és szeszélyesen csapongó sorok tömörségét még nem sikerül híven visszaadnia. A 16 soros eredetivel szemben a komi szöveg 17 soros. Petőfi utolsó sorát: „Rabnemzetek bilincset tördelem!” Litkin kissé aktualizálja, a forradalomra s saját szabaddá lett népére gondolva így fordítja, egészíti ki: „Széttöröm a rozsdás láncot, szétszakítom a kötelet, S a hazámnak szabadságot hozok”.

Az egyszerű formabeli összevetés vallo-mása a következő:

Petőfi rimrendszere: abba**cc**deeffghg
ritmusa, ill. szótagszáma: 3 11 11 11
6 8 8 8 6 10 5 12 12 8 4 10

Litkin rimrendszere: axxab**xx**bcddceeff
ritmusa: 3 8 8 11 7 10 10 5 7 10 10
7 12 12 4 9 8

A fordítás a szerkezet lényegét, fontos pillereit tekintve tehát pontosnak mondható.

Sikerültebbnek tekinthetjük mind tartalmi, mind formai szempontból a Te a Tavaszt Szereted című vers fordítását:

Te a tavaszt szereted
Én az ősz szeretem.
Tavasz a te életed,
Ősz az én életem.

Piros arcod a tavasz
Virító rózsája,
Bágyadt szemem az ősznek
Lankadt napsugára.

Egy lépést kell tennem még,
Egy lépést előre,
S akkor rájutok a tél
Fagyos küszöbére.

Lépnél egyet előre,
Lépnél egyet hátra,
S benne volnánk közösen
A szép meleg nyárba.

A vidám tavasz kedves neked
Nekem az ősz kedves
Neked az élet tavaszi virág
Nekem már elhervadt.

Neked bíbor arcod ég
Elvakítja a szemet
Nekem lám, a naparcom, —
Olyan mint a hervadt virág.

Amikor a lábam lép
Egy lépést előre
Akkor a tél zord fagyá
Kerül szemem elé.

Lépj kedves előre
Én meg visszalépek,
Együtt megyünk akkor talán
A nyár közepébe.

Гажа тулыс дона тэд,
Меным арыс — муса.
Тэнад олѳм — тувсов цвет,
А менам нин . . . кудѳ.

Тэнад алѳй чужѳмбан
Ломзѳѳ, синмѳс ѳрѳ.
А менам со, шондѳбан, —
Бытѳѳ нярьѳм дзоридѳ.

A kifogástalan tartalmi hűség szem előtt tartásával még a komi népköltészet gyakori szép virágát is felhasználja fordításában. (A *sondiban* naparc szó többször előfordul Fokos Zürjén Népköltészeti Mutatványai-ban, Fokos külön jegyzetben is megemlékezik róla.)

Íme a formai egybevetés eredménye:
Petőfi rimrendszere: abab **xbxb** abab abab
ritmusa: 7676 7676 7676 7676
Litkin rimrendszere: axax **axax** abab abab
ritmusa 7676 7676 7676 7676

Lényegében sikerül megtalálnia A kicsapott folyó hangulatát is:

Kicsapott a folyó,
Vízben úszik a táj.
Túl a vizen lakol,
Édes rózsám, ne várj.
Elvitte az árvíz
A töltést, a hidat;
Amott megy a hídból
Az utolsó darab.

Magam egy halomról
Nézek át a vizen;
A vizen keresztül
Galamb száll sebesen.
Nem is tudom ugyan:
Galamb-e igazán,
Ami ott száll . . . vagy az
Én sóhajtasom tán?

Hiszen megáradt a víz,
El vannak öntve a rétek.
Túloldalon kedves
Engem ne várj!
A tavaszi árvíz
A hidat elvitte

Túloldalra menni
Hiszen elzárult az út. (!)
Nézek a hullámra
A hegycsúcson állva.
A túloldalra galamb
Száll a felhő alatt.
Suhan repül a galamb
S ni csak ez a galamb
Odarepül talán
Az én kedvesemhez.

Туома тай ваыс,
Ойдомадьс видзьяс.
Модлаплад, кбзюк,
Менö тэ эн виччысь! . .
Тувсов ытва ваыс
Вуджан поссö нуис,
Модлаплад мунны
Тупкысис тай туйыс.

A legkiválóbb komi költő, Lebegyev Komi Föld című verséből jól ismerjük a jellegzetes, gyakran kiöntő komi folyókat. A Petőfi-vers Litkint szülőföldje gyakori látványára emlékezteti, a népdali mondanivaló egészen megragadja.

A keresztrímeket részint ölelkezőkkel váltja fel, de a költeményt ez nem transzpónálja más hangnembe. Ritmikailag az eredetihez teljesen hű:

Petőfi rímei: ababxcxc хахаbcbc
ritmusa: 66666666 66666666
Litkin rímei: axxaaxxa abcbedgd
ritmusa: 66666666 66666666

A Fekete Kenyér fordítása — tartalmilag — egészen pontos megfelelője az eredetinek:

Miért aggódol, lelkem jó anyám,
Hogy kenyeretek barna, e miatt?
Hisz meglehet: ha nincs idehaza
Tán fehérebb kenyérrrel él fiad.
De semmi az! csak add elém, anyám,
Bármilyen barna is az a kenyér.
Itthon sokkal jobb ízű énnekem
A fekete, mint máshol a fehér.

Miért búsulsz te kedves anyám,
Azért, hogy a kenyerünk fekete?
Amikor a háznál nincs kenyér
Talán fehér kenyérrrel leszek jóllakott?
Ne búsulj anyám! szelj még!
Ha fekete is! Ez — a te kenyered!
Idegen földön a legfehérebb kenyér
Sem olyan drága édes és jó.

Мыйла төждысян тэ, муса мамбй,
Сы понда, мый няньным миян сөд?
Кодыр керка помад нянь тор абу,
Еджыд няньбн лоан өмбй пөт?

A kisebb eltérések, vagy az egyes sorok felcserélése nem félreértésből származnak, csupán a komi nyelv szempontjából szerencsésebb megoldást jelentenek. (Ilyen pl. a *jóllakott* igenév használata.) Litkin ritmikailag epigrammatikusabb szerkezetet alkot, ezzel a páros-páratlan sorok ellentétét még jobban kiemeli. Íme a formai összehasonlítás:

Petőfi rímei: хахахаха
ritmusa: 10 10 10 10 10 10 10 10
Litkin rímei: хахахаха
ritmusa: 10 9 10 9 10 9 10 9

A Kellemtlen Őszi Reggel fordítása nehezebb feladatot jelent, melyet sikerül kiválóan megoldania:

Kellemtlen
Őszi reggel.
Kedvetlen, borús idő,
Hulldogál az
Elvirított
Őszi tájra az eső.

A szobában
ketten ülünk
Együtt: én s az unalom.
Terhes vendég!
Mint malomkő
Csügg rajtam. De megcsalom.

Szépen titkon
A szobából
Köröptem lelkemet.
Szállj, lelkem, szállj
Messze, messze . . .
Utad napnyugatra vedd.

Napnyugatra
Vannak, akik
Én előttem kedvesek:
Agg szülők és
Ifjú lányka
S mind, akiket szeretek.
Járd be őket,
Járd be sorra,
S jőj meg késő est felé
Édességgel
Megterhelve,
Mint virágokról a méh.

Nem vidám
Őszi reggel
Az eső mintha dézsából szakadna.
Sötét, komor
Házban
Nincs kedélyes kicsiny fészek.

Ülünk mi
Az ablaknál
Ketten: én és a bánat.
Kellemetlen vendég!
Hogy aztán
Ne menj el (!)

Titokban a házból
Elküldöm lelkemet,
Örömet keresni
Repülj, lelkem
Szállj messzire,
Nyugat felé találj utat.

Repülj lelkem
Szüleimhez
Oda, ahol a kedves otthon van
Menj, érkezz.
A kedveshez
S ahol a jó barát él.

Hozz ide
Vidám hírt
Este, naplemente felé,
Ahogy a méh
Hoz haza
A virágról édességet.

Абу гажд Арсясы
Зэрыс кисьтö кöшысь моз.
Пемыд, шуштöм
Керка пытшкын,
Абу кыпыд дзескыд поз.

Ennek a versnek a megértése és lefordítása támasztja a legkomolyabb igényeket. Litkin minden szempontból tökéleteset alkot, Petöfi hangján, de komi nyelven szólaltatja meg a költeményt. A nyomasztó hangulat, a magyarázhatatlan bánat, a vigasztalan ősz vala-

mennyi színe felkerül palettájára. Formailag sem lehetne hűségesebb. Petöfi 3., 6. sorbeli rímeit alkalmazza s a verset végig lükteti az eredeti 447447-es ritmus.

A fordításokat tovább boncolgatni nyelvi, tartalmi szempontból nem érdemes. A nagyobb pontosság már a költői egyéniséget és a komi nyelv épségét veszélyeztetné, s valószínűleg a költemények is sokat vesztenének lendületükből.

Érdemes pillanatig elidőzni e kérdésnél: mért nem jelentősebb verseket ültetett át a kiváló költő komi nyelvre? A választott versekből irodalmunk igazi Petöfijét nem lehet megismerni. Magyarázatot találni nehéz. Lehet, hogy a pályája kezdetén, a közéletbe való kilépése előtt álló Petöfi egyéni hangja, problémái, belső lázadozásai, lassú erögyűjtése s főleg népi hangvétele közel áll Litkin költői egyéniségéhez, még inkább a fejlődő komi irodalom mai arculatához. Meggyőződésünk, hogy Litkin komolyabb feladatokat is pompásan megoldana.

Minden sor értékes, melyet a magyar irodalom klasszikusaiból idegen nyelven olvashatunk, kultúránk szeretőit és terjesztőit jobban meg kellene becsülnünk. Legfontosabb tennivalónk, hogy nagy íróink és költőink alkotásaiból a legjobbakat és legjelentősebbeket terjesszük és ajánljuk idegen nyelvre való lefordításra.

Rokonnépeink költészeté sok szempontú tanulmányozást érdemel. A műfordító és tudós Litkin mellett az elkövetkezőkben, Litkinnel, a komi nép nagy költőjével is foglalkoznunk kell. Itt mondok hálás köszönetet Radanovics Károly barátomnak, aki a cikk elkészítésénél nagy segítségemre volt.

iff. Domokos Pál Péter

BRÓDY SÁNDOR: HÚSEVÖK

Novellák két kötetben. Magvető, 1960. 1687. ill. 540 lap.

Érdeklődéssel vesszük kezünkbe az egyre terebélyesedő Bródy-irodalom eddig talán legjelentősebb teljesítményét.

Nem csalatkozunk. Czine Mihály bevezető tanulmánya rögtön szikrát csíhol, felgyújt. Az elmúlt évek gazdag novelláskötet termése bővelkedett kitűnő bevezető esszéikben. Mégis bátran állíthatjuk, hogy Czine Mihálynak sikerült valami egyedülálló kifejezőmódot találnia.

Tanulmánya színességével, lírai hevével, keresetlenül ékes stílusával a legnemesebb emlékbeszédek benyomását idézi s egyben újabb hitvallás a mellett az egyetlen helyes felfogás mellett, hogy az irodalomtudomány-

nak is irodalminak, művészinak kell lennie.

Czine tanulmánya tehát örvendetes biztatás arra nézve, hogy a magyar irodalomtudomány nem akar engedni a Kazinczy, Kölcsey, Gyulai által felállított magas mércéből.

Azonban nem hallgathatjuk el, hogy a tanulmány és címe nem fedte egymást. Bródy Sándor novellái cím után a novellákból túl keveset kapunk. Pályaképe is egyetlen. A századforduló után a tanulmány egyre inkább nagyvonalú vázlattá vékonyul, majd az utolsó éveket csak egy-egy színfolttal jelzi.

Czine Mihály értékelésével sem érthetünk mindig egyet. 1905 után nagyon eltemeti a haladó Bródyt, aki kiadott kötetei száma szerint sem dolgozott olyan keveset, mint írja.

A Nyugathoz pedig nemcsak nem csatlakozott Bródy, hanem a Nyugat egyenesen mellözi. (A jól ismert Hatvány—Osvát viszálly miatt.)

Annak ellenére, hogy feltételezésünk szerint a tanulmány írója nem teljesen kitűzött feladatát oldotta meg, nagyon eredetit és sokat ígért alkotott.

És ezzel elérkeztünk Bródy Sándor tengernyi novellájának „partjához”. Kimerítetlennek látszó, különös színekben csillogó ez a tengernyi írás.

Rögtön felvetődik azonban az önkéntelen kérdés: Sikertült-e a válogatásnak hű tükröt adni a ma embe számára Bródy értékeiből? Vagyis el tudja-e érni kitűzött célját?

Kétségbevonhatatlan igennel felelünk. A közölt novellák nagy számánál fogva nemcsak azt a tucatnyi novellát kapjuk, melyek művészségükkel, drámai hatásokkal a magyar irodalom kincsei közé tartoznak és így esetleg Bródy hamis túlértékelését is előidézhetnék, hanem sok-sok szürkének ható novellát is, melyekből azonban tökéletesen kikerekedik az érdekes kor – a városi Magyarország, a főváros metropolis születésének vajdú, átmeneti pillanata. Egyenként tehát igen sok novella kétségtelenül irodalomtörténeti, de a novellák így egységükben, kerek egész hatását adják és életrekelnek, vagy inkább életrekeltenek egy kort.

Ezer és ezer kérdés merül fel bennük, mégis döbönt csodálkozással látjuk, hogy Bródy-nak még ennél is mennyivel több színe van! Irodalmunk nagy öregjei közül nem hiába jókaihoz, pártfogójához, áll közel széles skálájával és tagadhatatlanul romantikus fel fogásával. Bródy-nak azonban a szó valóságos értelmében új színei vannak.

Mit is állapíthatunk meg a Húsevők köteiből?

Bár a novellák időrendben követik egymást, mondanivalójuk szerint azonban csakhamar nagyobb körök bontakoznak ki előttünk. Valóban körök ezek, márcsak azért is, mert nem fokozatosan az idővel élesedik írásainak hangja, hanem a döbbenetes kitörések, lázító hang után egyenesen hamisnak ható idilleket olvashatunk. Azonban mindig szélesebben, haragosabban és új vad színekben gyűrűznek tova ezek a körök. Bródy Sándor ezzel írta be nevét a magyar irodalomtörténetbe.

A legelső és a legszélesebb kör az, melyben a szerelmen keresztül ad valóságos keresztmetszetet a kor társadalmáról. A mai olvasónak itt-ott elavultak a témák (*Mese a tulipánról*, *A játékos*, *Rang és szerelem*), kissé túlfűtöttek Bródy problémái, a kialakuló polgári társadalom családi háromszög-históriái (*Kató*, *Holland Anna*), házasságtörései (*A hűtlen férfi*, *Özvegny*, *Az elűzött királyné*), Bródy azonban tovább tud menni. Mennyi

leleplezés van *A szolgáló* egyetlen mondatában is, amit a falun nyaraló úrfi menyaszszonya mond völegényének a kis Julius tragédiája után: -- Mindent tudok. Istenem, megbocsátok. Ez az élet, tudom.

Bródy pontosan ismeri a körképet is: Még nincs itt az új erkölcs, még a régi szerint vergődünk, várni kell! — írja *A hűtlen férjben*.

Rendkívül sok sikertült szatirikus irányú novellát találhatunk a válogatásban. Hátborzongató képet ad a nyomorgó kishivatalnoki réteg sivár életéről *Taragovics Tögyerben*, *Az adótitztné albumában*, legmagasabban azonban a *Szenvedők* ingenyélő Károlyának megalkotásában jut el. Szatirájának merészsége azonban egyenesen példátlan. Eszmei tisztulásával leveti magáról a 80-as évek novelláiban még keresett drámaiságot és a *Marinay* után maró szatirával egyenesen az uralkodóházat veszi célba (*Alfonz herceg*, *A patricius lány*). Ma talán már nem is tudjuk botránkoztató merészségét egészében értékelni.

Ahhoz azonban, hogy Bródy a *Kadl Samuban* (legdrámaibb novellája), a *Tuza Istvánnéban* a valóságos lázításig eljusson, az kellett, hogy felismerje a kapitalizmus elembertelenítő hatását (*A méh*, *Öregek nászúton*, *Egy bankár és egy cipő*, *A pék eltávozása*, *Róza halála*) és fel kellett fedeznie a magyar irodalom számára a társadalom kissemmizetteinek világát.

Első és sikeres novelláskötetének, a *Nyomornak* forradalmi cselekedetét helyesen látta meg Hatvány Lajos abban, hogy Bródy emberi nevén merte nevezni és helyhez merte kötni novellafiguráit, meg tudta adni a pestinek a pesti, az újpestinek az újpesti színét, és ez a kendőzetlensége hatott a forradalmi impulzus erejével.

Mai szóval, Bródyval lépett be a magyar irodalomba a proletártéma. Új világot lehelnek az *Egy tragédia*, *Juló és Julius*, *Erzsébet dajka*, *Két munkás*, *A kötőre* feledhetetlen sorai. Bátorsága, szociális felelősségérzése Bródyt egy kezdődő új előőrsévé avatná, ha nem volna vajdú, átmeneti korának igazi gyermeke abban is, hogy nem tudott kiforrott világszemléletre szert tenni.

Így a válogatás lapjain párhuzamosan egy másik Bródyt is kibontakozni látunk, aki a fiatalos erővel száguldó, embertelen, új fővárosi világban, mint a falusi Magyarország gyermeke, koszorút fon gyermekkora tiszta emlékeiből. Meghátrálás-e ez, vagy az erőteljes idillibe menekülés-e ez vagy mindkettő? Vitatkozni lehet rajta, de néhány harmatos színben tündöklő novelláját nem lehet elfelejteni (*A bátozó lány*, *A szent tisztaság*, *A két kisleány és a hét malac*).

Sokkal inkább magukra idézik a meghátrálás vádját az 1905 után elszaporodó, bizarrokat, különös lelküket ábrázoló novellái (*A hercegisasszony*, *Hun Angéla*).

Magányos és királyi darab Möricz Zsigmond hőseinek árnyékát előrevető *A bölény* és drámai erővel idézi fel novelláiban az első világháború poklát is (*Jewsey, Egy csirke meg egy asszony, Kenődvásár, Fecskék támadása*). Nem egy novella önéletrajzi vonatkozású.

Nem véletlenül írta Babits Mihály, hogy az egész új magyar irodalom a „tollahegyén” hordja Bródy Sándort. Talán nem is őt, hanem azt az új stílust, új nyelvet, mely vele együtt érkezett meg irodalmunkba és így nevével elválaszthatatlanul egybeforrott.

Bár Mikszáth Csehovval próbálta összemérni, Bródynál nagyobb mesterei is voltak a magyar novellának. Ez az alkotásvágyban ellobogó komoly bohém új problémák termékeny magvetője volt inkább, és az általa elvetett mag mások kezén szökkent szárba, de azért jó néhány novellájával maga is belépett az ígért földjére.

Meggyőződésünk, hogy a válogatás elérte célját. Igazságot tett Bródy Sándorról. Lerombolva a hamis illúziókat, megmutatja Bródyt, a századforduló irodalmának jelentős és színes alakját.

Hangay Zoltán

KÜKÜLLEI JÁNOS ÉS A NÉVTELEN MINORITA KRÓNIKÁJA

Fordította Geréb László. A bevezetést írta Trencsényi-Waldapfel Imre. Bp. 1960. Magyar Helikon. 125. l. (Monumenta Hungarica IV.)

Középkori történetírásunknak két rövid terjedelmű, de történelmi és irodalmi becsét tekintve talán legfigyelemreméltóbb darabját tartalmazza a kötet. Forrásértékük az Anjou-korra, közelebbről pedig a nápolyi és litván hadjáratra vonatkozóan kütfőink között egyedüláll. Küküllei műve mint az első hazai király-vita s úgy is, mint egy új típusú, prehumanisztikus írói magatartás hordozója irodalomtörténetileg is igen jelentős. A Névtelen barát töredékes krónikája stílusának felfokozott érzelmességével, a narráció elevelegével és plaszticitásával középkori latin prózánk legszebb darabjai közé tartozik.

Lajos király életrajza nemcsak világiasabb szemléletével, hanem történetírói módszerében is sok tekintetben különbözik történetírásunk korábbi termékeitől. A krónikás naiv hiszékenységet, mondhatnánk költői attitűdjét, a gestairó irodalmi mintákhoz igazodó irmodorát és koncepciókba merevített történelemszemléletét itt kezdi először felváltani valamiféle tudós jellegű objektivitás, tény-szerűség, a történelmi jelenségeknek egy sajátos modern aspektusa, amely szakítani látszik mindenféle irracionálizmussal és kizárólag az emberi cselekvés szemszögéből ítéli meg a történelmi jelenségeket. Nem kétséges, hogy ennek egyik oka lehet az a kancelláriai gyakorlat kialakította írói erudíció is, amiről Trencsényi beszél előszavában, de úgy véljük, azért többről van itt szó. A történelmi valóság racionalisztikus szemlélete nem annyira okleveles gyakorlat, kancelláriai stílus, nem is diplomatikai módszer kérdése csupán, hanem sokkal inkább írói magatartás, történetírói látásmód, tudatosság dolga. Kükülleit e tekintetben olyan távolságok vá-

lasztják el krónikás elődeitől, de kortárs kollégáitól is, hogy a tudomány joggal jelölje ki helyét már eddig is a magyar reneszánsz előtörténetében.

Annál meglepőbb, hogy Trencsényi Küküllei tanulmánya fátyolozni igyekszik ironknak ezt az előre tekintő, bizonyos értelemben már a reneszánsz vonásait tükröző arculatát és filológiai argumentumokra építve próbálja ezt a portrét a középkori krónikás barát sztereotíp képmásává retusálni. Teljes mértékben egyetértünk Trencsényivel abban, hogy Kükülleit a fogalom történelmi értelmében nem lehet humanistának tekinteni, mint ahogy Székely György általa is idézett tankönyvszerű megfogalmazásától eltekintve nem is állította ezt eddig senki. Küküllei már nyelvének vulgáris latinsága miatt sem mondható humanistának, ha figyelembe vesszük, hogy a humanizmus jelentéstartalmát tekintve a reneszánsz műveltségének csak egyik, szűkebb oldalát jelöli; közelebből pedig egy, a reneszánsz-polgárság világi ideológiájában és a klasszikus ókori irodalom újra felfedezett értékeinek ismeretében fogant, főként latin nyelvű, világias, elsősorban tudós, filológikus műveltséget jelent. Nem is szólva krónikásunk klasszikus irodalmi ismereteiről, amely művéből megállapíthatóan alig vagy egyáltalán nem is lépi túl a középkori iskola antikizáló műveltségének színvonalát. Vegetius művének és az Aristotelesnek tulajdonított *Titkok Titká*-nak az ismerete önmagában véve még nem tekinthető nem-hogy tagsági könyvnek, de ajánlólevélnek sem igen a humanisták táborába. Csak hogy, és itt vitatkoznánk Trencsényivel, ami még nem humanizmus, azt nem lehet egyszerűen a középkori kancellária kétségtelen világias tendenciákat is hordozó, de ugyanakkor nagyon is heterogén műveltség és szemlélettartalmával megmagyarázni. Az Anjou-korból négy krónikást ismerünk, akik valamennyien a kancellária neveltjei, nemcsak kortársak,

de feltételezhetően hivataltársak is egyben, s mégis szemlélet, módszer, stílus tekintetében mennyi a különbség közöttük, kivált Kükülléi és a másik három között.

A legszembetűnőbb mindenekelőtt János mester racionalisztikus valóságátalása, ami elválasztja őt nemcsak az Árpád-kori elődöktől, de a kortárs krónikásoktól is. Bár prologusában hangoztatja ugyan ő is az isteni akaratnak, mint minden dolgok végső princípiumának meghatározó szerepét az emberi cselekedetekben, de ez a szemlélet nem idegen a humanizmus képviselőitől sem. Petrarca és Bonfini is feltételezik az isteni gondviselést, „de mivel egész mentalitásuk a képességek elismerésén, az emberi cselekvésen épül fel, a földi dolgok pragmatikáját egy új fogalom, az ókori fortuna, szerencse fogalmával jelölik meg”. (Kardos T.: Bonfini, Monum. Hung. II. 40. l.) Kükülléi is nagyon jól tudja, hogy ha isten ékesíti is jó hír illatával a dicsőségesen uralkodó fejedelmet — mint írja —, ezt a hírnevet csak virtussal, a váltakozó szerencse, az idő és alkalom adta lehetőségek ügyes kihasználásával lehet megszerezni. Krónikás elődeivel szemben művében az isteni gondviselésnek, isten segítségének jóformán semmiféle jelentőséget nem tulajdonít; ehelyett a szerencsét, ezt a bizonytalanságot kifejező fogalmat emeli közvetlenül az emberi dolgok fölébe. De ott is, ahol a gondviselésre hivatkozik — nem véletlen, hogy mindössze csak kétszer —, a szerencse és az emberi tudás melléállításával igyekszik annak szerepét tompítani. (XXI—XXII. fej.)

Krónikásaink között ő az első, aki nemcsak uralkodói életrajzot, hanem már a szó modern értelmében is történelmet ír. Mendedmondára, pletykára, csodákra az ő füle nem reagál; jóllehet mindezekről még a fejlettebb humanista történetírás sem tudja függetleníteni magát — „hitelt érdemlő, az eseményeket ismerő emberektől” szerzi információt, illetve saját tapasztalatai és írásos dokumentumok alapján dolgozik. Nem mesél, hanem följegyez, röviden, tömören, kerülve a krónikás és a legendairól szokásos terjengősséget. Okleveles forrásait is azért nem aknázza ki, mert őt az események nem a krónikás módján érdeklik; mellőzi az epizódokat, a hadjáratok hétköznapijainak sokszor mégoly érdekes mozzanatait és szinte jegyzőkönyvszerűen csak a nagy hadi eseményeknek, királya történelembe illő tetteinek megörökítésére törekszik. A többi dolgokat, ha érdeemesnek találják — úgymond —, írják meg mások, illetve olvassák el a különböző adománylevelekben. Stílusának erőteljessége, előadásának egyszerű keresetlensége is tudatos fegyelmet, higgadt, tárgyilagos írói magatartást takar, ami szintén nem a rutin hiányából, hanem sokkal inkább történetírói módszeréből ered. Szemmel láthatóan nem törek-

szik szépírói előadásra, mert még ott is, ahol közvetlen élmény vezeti tollát és ahol leginkább alkalmá nyílnék arra, hogy stílusművészetét csillogtassa, mértéktartóan fegyelmezett tud maradni. Soha nem ragadtatja magát érzelmi kitörésekre, szónokista pátozt, hangzatos szavakkal tömött deklamációt nála sehol sem találunk. Feltűnő az is, hogy kerüli a biblikus hivatkozásokat, citátumokat, amivel pedig oly gyakran élnek nemcsak az Árpád-kori elődök, de a kortárs Kálti Márk is.

Egy új típusú, markáns karakterű író néz velünk szembe János jegyző krónikájából. Nem a középkor embere már ő, noha nyelve menthetetlenül középkori még, s a műfaj is, amit követ, inkább a királygestákhoz, mint a velencei köztársaság doge-életrajzaihoz áll közelebb. De ahogy gondolkodik, lát és megjelenít, egyszerűval egész írói mentalitása az már elválaszthatatlan, ha nem is a humanizmustól, de a reneszánsztól. Nemhogy tagadni, de vitatni sem lehet, ha csak nem vagyunk elfogultak vele szemben, hogy írói arca nem hátra, hanem előre, a humanizmus felé tekint, s hogy művét és ezen keresztül írói egyéniségét is csak erről az oldalról tudjuk megérteni és megmagyarázni is. Az, hogy „műve minden vonatkozásban a Lajos korabeli nemesi ideológiát tükrözi” és hogy „ennek semmi köze még az itáliai korareneszánsz társadalmi alapjához, az alakuló városi polgársághoz”, mit sem változtat írói magatartásának megítélésén. Ezen az alapon akár Thuróczi reneszánsz-humanista művoltát is kétségbe lehetne vonni, mert mi tagadás, sok szállal kötődik még ő is, akárcsak János jegyző, a középkor szellemi és formai örökségéhez.

A XIII. századi francia történetírás ha szolgáltatót is mintákat Kükülléinek — és ez még bizonyításra vár —, az az ő irodalomtörténeti megítélése és értékelése tekintetében csak irodalmi forma kérdése marad, és nem több. A prologus egyes helyeinek a francia krónikák intonációival rokonítható stílusfordulatai nem minősíthetők többnek a Rex regum formulánál, vagy hogy nem egészen idevonatkozó analógiákra utaljunk — középkori verses epikánk sztereotíp indításainál. Azt, hogy Kükülléi a prologusban túlménoen, műve belső megformálása tekintetében is igazodott volna a „quidam prudens” neve alatt rejtőző író krónikájához, Trencsényi sem tudja argumentálni. Abban igaza lehet, hogy a krónika első fejezeteinek (II., III., IIIa., IV. fej.) kronológiai felcserélése tudatos szerkesztői elvből történt és ezek nem a hagyományozódás során keveredtek össze. De hogy Kükülléi ebben is Guillelmus de Nangis IX. Lajosról írt életrajzát követte volna, az legfeljebb „említésre méltó”, de nem bizonyítható. A tudatos művészi szer-

kesztői elv hangsúlyozása új és pozitív eleme Trencsényi tanulmányának, de bizonyító fejtegetéseit éppen a XXIII. fejezetre vonatkozóan nem érezzük eléggé meggyőzőnek. Nem kétséges, hogy a római dicsőséges fogadtatás leírásának — ha mégoly szűkszavú és vázlatos is ez a fejezet — funkcionális szerepe van a Lajos-életrajzban. Ez az akció, mint méltó betetőzése a király itáliai hadjáratainak, nem maradhatott ki a krónikából s Küküllei — érdemére legyen mondva — felismerte ennek az eseménynek a kompozícióiból adódó jelentőségét. De hogy itt a művészi szerkesztés érdekében tudatosan hamisított volna — vagyis Róma tribunusának, Cola di Rienzonak és a magyar királynak ünnepélyes találkozását azért költötte volna, hogy ezzel „minden fényt” a nápolyi hadjáratok befejezését lezáró római látogatásra koncentráljon —, ez eleve valószínűtlennek látszik. Az az érzésünk, hogy Trencsényi kissé túlkomplikálja ezt a tulajdonképpen megoldottnak is tekinthető problémát. Hiszen nincs itt másról szó, mint amire Koltay-Kastner nagyon találóan rámutatott, hogy ti. krónikásunk pusztá konvencióból használja a tribunus címet annak a két éppen hivatalban levő szenátor valamelyikének a jelölésére, akik az örök városba vonuló magyar királyt a római nemesek élén fogadták. Küküllei nem volt szemtanúja az esetnek és inkább feltételezhető, hogy felületes információi alapján, vagy feledékenységéből beszél tribunus-ról — hiszen ezt a címet Róma kormányzójával kapcsolatban gyakran hallhatta emlegetni idehaza is —, mint az, hogy a kortársak bizonyágtévő emlékezetével szemben szándékosan ferdítsen. Memóriája különben másutt is cserben hagyja írónkat, amire vonatkozóan elég csak Domanovszky Sándor kritikai észrevételeire utalni. (Századok 1899.)

Az előszónak a Névtelen Minorita krónikájával foglalkozó részéhez nincs sok hozzáfűzni valónk. Talán csak annyit jegyeznénk meg, amire a Képes Krónika kapcsán már korábban utaltunk (ItK. 1961. 2. 244. l.), hogy a László-legenda feltételezhetően nem lehetett szerves része a krónika első redakciójának, hanem később illeszthette bele a krónika szövegébe annak valamelyik másolója. Az 1345. évi tatárok elleni hadjárat

történetének beékelése a nápolyi háború három évvel későbbi eseményei közé mindenestre gyanút ébreszt. A legendaelem közvetítését sem kell szükséggéppen ferences hagyományhoz kapcsolnunk. A Fra Salimbene de Adam krónikájában is fellelhető Mercurius-legenda számba vehető hatása mellett talán nagyobb figyelmet érdemel az a rokonság, ami a váradi csoda mozzanatait a harcoss bizánci katonaszentnek, Szent Demeternek a legendájához fűzi. Tudott dolog, hogy Szent Demeternek magyarországi tisztelete nemcsak a görög ritusú egyházakban volt elterjedve, de elszigeteltebb formában a római egyházban is. Az utóbbira érdekes módon éppen a legenda kialakulásának helyén, Váradon és környékén is vannak nyomok. Az újjáépített váradi székesegyházban a szentnek egy külön kápolnája és oltára állott, amit mint ismeretes, Meszesi Demeter váradi püspök építtetett névadó szentje tiszteletére és később temetkezési helyéül is választott. A Komádi melletti Tóti nevű falu egyházának egy 1322-ből származó oklevél tanúsága szerint ugyancsak Szt. Demeter volt a védőszentje, bár ez utóbbi valószínűleg görög ritusú egyház lehetett.

Hogy mikor alakulhatott ki a magyar legenda, azt pontosan nehéz meghatározni. László roppant lovának és csatabárdjának az említése a legendában (sedens super arduum equum, habensque . . . in manu sua dolabrum suum) az 1390-ben felállított lovasszoborra emlékeztet. A XV. század első felében Váradon járt Pachomije szerb bazilita szerzetes már hallotta a csodás történetet, mert ennek reminiscenciái csengnek vissza az 1442 körül már Oroszországban irt Chronograph-jának László-mondájában.

Geréb László értelemszerű pontosságra törekvő fordítása általában hitelesebb szöveget ad, mint a korábbi magyar nyelvű tolmácsolások. Stílusából azonban hiányzik az az atmoszféra teremtő erő, ami pl. Dékány Kálmán szövegét minden pontatlansága ellenére is vonzóbbá, olvasmányosabbá teszi. Különösen a Névtelen Minorita sodró, szenvedélyes stílusának visszaadása igényelt volna a fordítótól több költői invenciót és leleményt.

Bóta László

TERENTIUS: AZ ÉLŐSDI

A „Görög és latin írók” sorozatban az Akadémiai Könyvkiadó megkezdte Terentius vígjátékainak bilinguis kiadását. A római színpad emlékét kevés fennmaradt darab őrzi: a nyelvi és színi komikumot a legjobban kihasználó színpadi vállalkozónak, Plautusnak számos darabjából csak húsz-huszonegy,

de a fiatalon meghalt, választékosabb Terentiusnak mind a hat vígjátéka. Ezek beszédesen bizonyítják, hogy a pün háborúk idején milyen fejlett volt a római színjátszás, s hogy mennyire fontos szerepet játszott a római közéletben, azt Trencsényi-Waldapfel Imre bizonyítja be a kötetet bevezető nagyigényű ta-

nulmányában. Megvilágítja, hogy a görög új-komédia hatása a rómaiakra a menandrosi humanitas-ideológián kívül főképpen tematikai jellegű. Megvédi Terentiust azoktól a vádak-tól, melyek (a romantika hatására) Terentius „eredetiségét” hiányolták, csupán fordítónak fokozták le, nem véve észre, hogyan alkalmazza a görög témát a konkrét római viszonyokra, hogyan áll ki írói elveiért a világirodalom első tudatos ars poeticáinak nevezhető prológusaiban, hogyan valósítja meg elsőnek azt a ma már természetes dramaturgiai fogást, hogy nem árulja el a vígjáték meséjét az első szavakban, csak expozíciót nyújt (ezt a dramaturgiát majd Brecht színpada próbálja megdönteni). A terjedelmes tanulmány első részében a római vígjáték viszonyát vizsgálja a göröghöz, Menandros Dyskolosának és Plautus Aululariájának összevetése alapján, második részében pedig nagy filológiai apparátussal végig elemzi a Terentius-komédiákat, a római valósághoz viszonyítva. Számos finom megfigyelésre alapozva, széleskörű történeti és irodalomtörténeti kutatások alapján az olvasó elé állítja a maga egészében Terentiust s a Scipió-kör humanista ideológiáját. A nem irodalomtörténetész olvasó számára — mert ez a kiadvány szélesebb körben is népszerűsítésre számíthat — mégsem lett volna felesleges itt az Adelphoe részletesebb elemzése.

A filológus fordító, Maróti Egon munkáját dicséret illetheti. Megbízható szövegkiadások alapján dolgozott, s azokat is kritikával használta. Fordításának legnagyobb jelentősége az, hogy *Az élősd* az első hozzáférhető, teljes, formahű Terentius-darab magyarul. Az eredeti szöveghez hű, fordítói elvei szigorúak, evvel is csatlakozik a modern műfordítói iskola eredményeihez. Nyelve néhol fordítás-ízű, azaz a kelleténél választékosabb, de ehhez bizonyos mértékig maga Terentius ad alapot. Mégsem tarthatjuk szerencsésnek:

A vakreménye győzi csak. (146. sor)

hogy megtudhassam, mit *javall*... (828.)
A töltelék-kötőszó is ezt a hatást fokozza:

Mit hatalmam! *Ámde még*

haragom se? (232—3)

Néha viszont a másik végletbe lendül, a kelleténél kevésbé választékos, bizalmaskodó, magyaros.

Hogy ez rokona — azt tagadja Demipho?

Az ám! (Negat)

Meg azt se tudja, az apja hogy ki volt?

Az ám!

Magát Stilpót se tudja, hogy ki volt?

Az ám! (354—6)

Ó Phormio! *Vidáman éj!* (vale)

Antipho, te is! *Bizucce'* örvendek, hogy így esett. (ita me di ament) (882—3)
A szellemes római szöveggel egy helyen adós marad konkrét társadalmi utalása miatt:

tum senes me filius
relinquont quasi *magistrum*.

O Geta, *provinciam*
cepisti duram.

... s a két fiút az én
gondomra bizta.

Hej, kemény megbízatást
kaptál, Getám! (71—2)

Terentiusnak nyilván oka van arra, hogy némelykor ugyanazt a fogalmat többféleképpen, választékosan fejezze ki, s máskor szójátékszerűen ismételgesse. Kár, hogy Maróti nem mindig veszi észre, mikor alkalmazható az egyik, mikor a másik megoldás. „Hercle” és „ita me di bene ament” (164—5) a magyar fordításban egyformán: „hitemre”. Itt viszont a terentiusi szójáték sikkad el:

retinere an a te *amittere* ; ego in eum incidí
infelix locum, ut mihi nec ius sit *amittendi*
nec *retinendi* copia.

elküldheted — megtarthatod. De én olyan
bajban vagyok, hogy nincs jogom kitenni í
őt, se módom visszatartani. (176—7)

A római vígjátékokra olyan jellemző alliterációra olykor *kitűnő* megoldásokat ad:

Csak kitarst és szóra szóval méltó módon
megfelejl! (212)

Szólás szerint: farkast fogtam fülön: (506)

Készen áll az: bátran bármi terhet rakj fel,
bírja ő;

páratlan biztos barát. (561—2)

Észreveszi és igen jól adja vissza a gnómákat:

fortis Fortuna adiuvat.

a bátrakon segít a sors! (203)

a boldogsághoz már csak az hiányzik még,
hogy elviseld. (171)

A kötetet Maróti terjedelmes, hézagpótló dolgozata zárja: *Terentius Magyarországon*. A nem szakember olvasót kissé elrémítő alaposággal veszi figyelembe a legkisebb utalásokat is, állandó kapcsolatot teremtve a nemzetközi és hazai filológia között. A Terentius-fordításokat (melyek sorában az övé igen rangos) jó szemmel értékeli. Számos részleteredményének komoly tudományos értéke van.

Kurcz Ágnes

A MÓRA FERENC MÚZEUM ÉVKÖNYVE

1956. Szeged 1956. 154 l.

1957. Szeged 1957. 258 l.

A II. világháború előtt a szegedi múzeum-nak több folyóirata, tudományos kiadványsorozata volt. A világháború után csak az Alföldi Tudományos Intézet ÉVKÖNYVE adott hírt Szeged tudományos életéről, de 1957-ben ez is megszűnt. Ezért jelentett különös örömet a Móra Ferenc Múzeum tudományos dolgozóinak kezdeményezése, a múzeum Évkönyvének megjelenítése. Az eddig kiadott két évfolyam régészeti, természettudományi, művészettörténeti, várostörténeti, néprajzi feldolgozások mellett kimondottan irodalomtörténeti vagy irodalomtörténeti utalásokat is tartalmazó feldolgozásokat foglal magában.

Banner János egy kiadatlan Móra-levelet tett közzé, melyet Pósta Bélához, a kolozsvári egyetem régész professzorához írt 1912-ben. (I. évf. 11—14.) A levélben beszámol a Csóka melletti Kremenják halom ásatásáról. A Kremenják volt Móra régészeti inasiskolája, itt jegyezte el magát egy életre az ásó tudományával. Pósta Béla innen vitte a kolozsvári régészeti tanfolyamra. (Dr. Pósta Béla: *Régészeti tanfolyam az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiség-tárában*. Erdélyi Múzeum 1908. évf.) A tanfolyam irodalomtörténetileg azért is érdekes, mert ókori archeológiát, történelmet, jogot és családi szervezetet hallgattak. Ez a tudásanyag és a kitűnő előadások bizonyára segítették az *Aranykoporsó* korhangulatának megteremtésében. (Útalás Pósta Bélára: Díszdoktori beszéd. Daru-utcától a Móra Ferenc utcáig. II. 154—161.) Itt a tanfolyamon ismerkedett meg Kiss Lajossal, akivel egy életre szóló barátságot köt. (Kiss Lajos: *Emlékezés Móraékról*. Délvidéki Szemle 1944. 5. szám.) A tanfolyam elvégzése után Móra tudományos folyóiratban cikket tesz közzé az Alföld tudományos meghódítása címen. (Erdélyi Múzeum 1909.) A Banner közölte levél és az előbb említett cikk stílusa között alig van különbség. A levél kötetlenebb, baráti hangja azonban már átmenetet képez későbbi régészeti tárgyú novellái felé.

Madácsy László: *Móra Ferenc ismeretlen levelei Madarassy Lászlóhoz*. (II. évf. 5—18.) A szerző 21 levelet közöl, melyeket Móra 1902—1932 között írt, földijének, az Országos Néprajzi Múzeum igazgatójának. A levelek főleg személyi-baráti és néprajzi kérdésekről szólnak. Sok érdekes adatot nyújtanak azonban a fiatal Móra világnézetére, első szegedi éveire, irodalmi felfogására, magánéletére és széles ismeretkörére vonatkozólag is.

gedi éveire, irodalmi felfogására, magánéletére és széles ismeretkörére vonatkozólag is.

Kossuth Lajos születésének századik évfordulóját készült megünnepelni az ország. Kiskunfélegyházán Mórának kellett volna beszédet mondania. Így ír Madarassynak: „Minden hazafias ünnepről táplált nézeteimet ugyan ösmered, hiszen egyeznek azok a teiddel — mindazonáltal érzem, hogy erkölcsi kötelességünk nekünk hazudni, ha már egyáltalán hazudni kell valakinek.” Jellemző Móra-ra, hogy a Szegedi Naplóban is megírta ezt: „En a hazafias ünnepegeknek nem vagyok barátja . . . Mert a fő és egyetlen motívum a külsőség . . . a sok sallang, mely ürességet takar.” (*Szegedi nők a Kossuth-ünnepségen*. Szegedi Napló 1902. aug. 15.)

A Szegedi Napló 1902. karácsonyi mellékleteként jelent meg az *Aranyszörű bárány*. Ez ideig nem tűnt fel, hogy a könyvön 1903-as dátum szerepel. A jelenleg közzétett levelezésből bizonyos, hogy január 29-én már elkészült a könyv. Valószínűleg a karácsonyi hajrában „elűszott” a nyomatás s így csak a jövő év elején készült el. Móra is betegeskedett — erre levelében van utalás — így korrektúráját sem készíthette el. Az 1903-as dátum valószínűleg az új esztendőbe lépés első napjaiban kerülhetett az *Aranyszörű bárány* borítólapjára. Az említett levélből egyébként a kinyomás előzményeit és Móra véleményét művéről pontosan megtudjuk.

Tömörkény halála után Móra nézte át, a család kérésére, irodalmi hagyatékát. (*Tömörkény emlékek*. Literatura 1934. 51—52.) A Madarassyhoz írott levélből arról értesülünk, hogy: „A hagyaték egy csomó levél volt és egy megkezdett gyerekregény, amely mint ilyen nem sokat ígér.” Tömörkény tehát megpróbálkozott az ifjúsági irodalom művelésével is. A levelek és a regény hollétének felderítése hálás feladat lenne.

A komoly tudományos igénnyel megírt Évkönyvről egyetlen megjegyzésünk lenne: megjelenése túlságosan lassú és vontatott. Jelenleg még az 1958-as évfolyam van sajtó alatt. Így aztán könnyen megeshet, hogy egy eredeti felismerés már másodlagos lesz. A gyorsabban megjelenő országos folyóiratok ugyanis későbbben születő cikket előbb hoznak az Évkönyvnlél. Bántó, hogy a cikkek nem idézik az újabb kutatási eredményeket. Pedig ez nyilván nem a szerzők hibája, hiszen ők évekkél előbb beadták dolgozatukat. A szerkesztés jobb megszervezésével ezen könnyen segíteni lehetne.

Köhegyi Mihály

BIBLIOGRÁFIA

A ROKONTUDOMÁNYOK FOLYÓIRATAINAK MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI VONATKOZÁSÚ ÍRÁSAI 1959-BEN

Harmadizben jelenik meg a rokontudományok folyóirataiban található magyar irodalomtörténeti írások éves bibliográfiája. Ez a gyűjtemény előzményeihez hasonlóan (Irodalomtörténeti Közlemények 1957. 4. sz. — Irodalomtörténet 1960. 4. sz.) a teljesség igényével gyűjti a rokontudományok folyóiratainak magyar irodalomtörténeti anyagát, tanulmányokat, cikkeket és ismertetéseket, sőt a nem irodalomtörténeti publikációk szövegében található, ún. „rejtett” bibliográfiai adatokat is felkutatja. Bibliográfiánk gyűjtőköre ezúttal is változatlan s bár négy folyóirat anyaga a késedelmes megjelenés miatt a rövidesen sajtó alá kerülő 1960. évi anyaggal együtt kerül közlésre, ugyanakkor közölhetjük, hogy éves bibliográfiánk anyaga összerjedelemben — az újabb folyóiratok és évkönyvek bekapcsolásával bővebb, gazdagabb lett, mint az előző gyűjteményé. Így első ízben közöljük a többi között *A Könyvtáros, A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi Történeti-Tudományok Osztályának Közleményei, a Történelmi Szemle, A Béke és a Szocializmus Kérdései, a Nemzetközi Szemle* és a *Pártélet* folyóiratok és periodikus kiadványok, illetve az *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve, A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve* és *A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve* című évkönyvek és évkönyv jellegű kiadványok irodalomtörténeti vonatkozású írásainak bibliográfiáját. Utóbbiakat ezentúl is függetlenül közöljük. — A bibliográfia szerkezete továbbra is az előző évi összeállítások gyakorlatát követi: tudományáganként — mint fejezetenként sorolja egymás alá az egyes periodikákat, s ezen belül szerzői betűrendet alkalmaz. A bibliográfiai adatokat ez alkalommal is annotációkkal láttuk el.

A feldolgozott felvételek száma: 798.

Általános tudományos folyóiratok

M a g y a r T u d o m á n y

- Dömötör Tekla*: Pogány Péter: Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán. I. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. 198 p. 6 t. [Ism.] Magyar Tudomány 1959. 614—615. p.
- Fenyő István*: Nagy Péter: Szabó Dezső indulása. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 147 p. [Ism.] Magyar Tudomány 1959. 5. sz. 264—265. p.
- Fenyő István*: Wéber Antal: A magyar regény kezdetei. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. 236 p. [Ism.] Magyar Tudomány 1959. 11. sz. 613—614. p.
- Horváth Károly*: Klasszikusaink kritikai kiadásairól. [Tan.] Magyar Tudomány 1959. 2. sz. 63—76. p.
- R. Hutás Magdolna*: Fábrián Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlatja. Bp. 1958, Tankönyvkiadó Vállalat. 298 p. [Ism.] Magyar Tudomány 1959. 7—8. sz. 422—423. p.
- R. Hutás Magdolna*: Hexendorf Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 90 p. [Ism.] Magyar Tudomány 1959. 2. sz. 111—112. p. [Az irodalom kifejezésanyagáról is.]
- Kardos László*: Ady Endre. [Tan.] Magyar Tudomány 1959. 5. sz. 217—227. p.
- Kóhalmi Béla*: A Magyar Tanácsköztársaság kiadványai és az első kommunista kiadványok. M. Országgyűlési Könyvtár „Magyar Tanácsköztársaság” különgyűjteménye. Szerkesztette: Vértes György. Bp. 1958, Országgyűlési Könyvtár. 496 p. [Ism.] Magyar Tudomány 1959. 4. sz. 207—208. p.
- Mátrai László*: Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 606 p. 9 mell. [Ism.] Magyar Tudomány 1959. 1. sz. 54—57. p.

- Molnár József*: Balázs János: Sylvester János és kora. Bp. 1958, Tankönyvkiadó Vállalat. 473 p. [Ism.] Magyar Tudomány 1959. 6. sz. 321—322. p.
- Pándi Pál*: Petőfi „népiességének” funkciójáról. [Tan.] Magyar Tudomány 1959. 1. sz. 15—25. p.
- Rejtő István*: Dienes András: Petőfi a szabadságharcban. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 644 p. 12 t. [Ism.] Magyar Tudomány 1959. 10. sz. 553—554. p.
- R[ejtő] I[stván]*: Vita a felszabadulás utáni magyar irodalomról. [Cikk.] Magyar Tudomány 1959. 7—8. sz. 413—415. p.
- Sóter István*: Révai József 1898—1959. [Megeml.] Magyar Tudomány 1959. 9. sz. 437—441. p.
- Szauder József*: Kazinczy Ferenc a jakobinizmus felé vezető úton. [Tan.] Magyar Tudomány 1959. 12. sz. 645—651. p.
- Trencsényi-Waldapfel Imre*: Georg Lukács: Wider den missverstandenen Realismus. Hamburg 1958, Classen Verlag. 153 p. [Ism.] Magyar Tudomány 1959. 2. sz. 107—111. p. [Lukács György esztétikai nézeteiről.]
- Waldapfel József*: Hevesi Gyula: Egy mérnök a forradalomban. Négy évtized történelmi időkben. Bp. 1959, Európa. 423 p. [Ism.] Magyar Tudomány 1959. 9. sz. 499—501. p. [Petőfi Sándorról, Komját Aladáról és Révai Józsefről is.]
- [244—246. p.: Lakatos Demeter csángómagyar költőről.]
- Eckhardt Sándor*: Hordó. [Glossza.] Magyar Nyelv 1959. 3. sz. 404. p. [Bornemisza Péter szóhasználatáról.]
- Grétsy László*: A párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásról. [Tan.] Magyar Nyelv 1959. 2. sz. 198—207., 3. sz. 362—373. p. [Magyar írók műveiből való idézetekkel.]
- Grétsy László*: A székely duga és családja. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 1. sz. 117—122. p. [120. p.: Petelei István szóhasználatáról.]
- Horváth János*: Berzsenyi költői nyelvéhez. Részlet egy „Berzsenyi és íróbarátai” című megjelenendő tanulmányból. [Tan.] Magyar Nyelv 1959. 1. sz. 1—7. p.
- R. Hutás Magdolna*: Nem ér egy dobófát. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 3. sz. 407—408. p. [Berzsenyi Dániel szóláshasználatáról.]
- Jenei Ferenc*: Adalék a „Régi Magyar Nyelvemlékek” történetéhez. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 4. sz. 520—521. p. [Döbrentei Gáborról.]
- Sz. Kispál Magdolna*: Mezer. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 2. sz. 212—218. p. [Bethlen Miklós önéletírásáról.]
- Kiss Lajos*: Krampáczol, krampács. [Glossza.] Magyar Nyelv 1959. 2. sz. 257. p. [Veres Péter: Pályamunkások című művéről.]
- Kovács István*: Szótörténeti adalékok. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 3. sz. 422—425. p. [Dobokai Mihály: A füzesi lélekjárás című elbeszélésének változatairól.]
- A Magyar Nyelvtudományi Társaság LV. közgyűlése. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 4. sz. 568—574. p. [571. p.: Horváth Jánosról.]
- Mikesy Sándor*: Írói névadás—irodalmi névadás. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 1. sz. 110—112. p.
- Mikesy Sándor*: Vezetéknév vagy családnév? (Műszó-javaslat.) [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 2. sz. 241—244. p. [242. p.: Szenczi Molnár Albert nevééről.]
- H. Molnár Ilona*: A módosító szók mondat-tani arculatának kérdéséhez. [Tan.] Magyar Nyelv 1959. 3. sz. 357—361., 4. sz. 470—480. p. [471. p.: Tamási Áronról, Móricz Zsigmondról, 472. p.: Illyés Gyuláról, Ady Endréről, 476. p.: Móricz Zsigmondról, Petőfi Sándorról.]
- Nagy J. Béla*: A Péter tyúkjá. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 2. sz. 263—270. p. [264. p.: Arany Jánosról, 265. p.: Mikszáth Kálmánról, 267. p.: Arany Jánosról, Gyulai Pálról, 268. p.: Arany Jánosról, Kazinczy Ferencről.]
- Pais Dezső*: A Böngér név kérdésében. [Glossza.] Magyar Nyelv 1959. 2. sz. 315. p. [Vörösmarty Mihály névadásáról a Cserhalom és Zalán futása című műveiben.]

- Pais Dezső:** Totem-halmozás Álmos vezér származása körül? [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 1. sz. 76—80. p. [Álmos vezérről szóló mondákról.]
- Péter László:** Klemm Imre Antal tudományos munkásságának bibliográfiája. [Bibliográfia.] Magyar Nyelv 1959. 3. sz. 447—449. p. [Az irodalomtörténeti vonatkozású cikkek is szerepelnek az anyagban.]
- Scheiber Sándor:** A kocsordi pap anekdotája Aranynál. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 3. sz. 415—416. p.
- Stoll Béla:** Úr bora. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 4. sz. 528—529. p. [Bornemisza Péterről, Tolnai Bálintról.]
- Terestyéni Ferenc:** Tájszói eredetű személynevek Vörösmarty eposzaiban. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 2. sz. 226—231. p.
- Tompa József:** A mehetnék(je) típusú főnevek leíró nyelvtani kérdései. [Tan.] Magyar Nyelv 1959. 4. sz. 481—488. p. [481. p.: Arany Jánosról, Tóth Edéről., 486—487. p.: Tersánszky J. Jenőről, 487. p.: Arany Jánosról, Tamási Áronról.]
- Tompa József:** A névutós szerkezetek rövidítéséről. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 1. sz. 131—133. p. [Arany János, Jósika Miklós, Illyés Gyula, Szabó Pál és mások műveiből idézetekkel.]
- Ujváry Lajos:** Nyúlágat. (A szóösszetételek keletkezéséhez. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 1. sz. 80—87. p. [Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Tömörkény István és Mórlic Zsigmond szóhasználatáról.]
- Vértés O. András:** Tallózások helyesírásunk történetében. [Tan.] Magyar Nyelv 1959. 1. sz. 23—37. p. [Pázmány Péter, Szenczi Molnár Albert, Kazinczy Ferenc stb. műveinek helyesírásáról.]
- Zolnai Béla:** Smáról, smaci, smalál stb. és az argó-szótárak. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 2. sz. 261—263. p. [Márai Sándorról.]
- Zolnai Béla:** Turista. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 1. sz. 133—135. p. [A szó irodalmi felhasználásairól, értelmezéséről: Mikes Kelemen, Petőfi Sándor, József Attila szóhasználatáról.]
- Zolnai Béla:** Vizszolyog. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 3. sz. 417—418. p. [Illyés Gyula, Bóka László, Komlós Aladár, Szabolcsi Miklós szóhasználatáról.]
- Zsoldos Jenő:** Szótörténeti adatok a reformkor nyelvéhez. [Cikk.] Magyar Nyelv 1959. 2. sz. 232—238. p. [Erdélyi János, Vahot Imre, Irinyi József műveiből idézetekkel.]
- Bálint Sándor:** Szeged művelődéstörténete a város szóláshagyományjaiban. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 471—479. p. [Dugonics András, Tömörkény István, Móra Ferenc, Cserzy Mihály műveiről.]
- Bárczi Géza:** Stíluselemzés. Jókai: Az arany ember. [Tan.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 429—439. p.
- Beke Ödön:** Az elhomályosult összetételek keletkezéséhez. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 1. sz. 120. p. [Sásdi Sándor egyik elbeszéléséről.]
- Beke Ödön:** Ért kelés. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 494. p. [Szabó Magdáról.]
- Beke Ödön:** Körte. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 225. p. [Szabó Pál: Harangoznak című regényéről.]
- Beke Ödön:** Ludas. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 225. p. [Veres Péter: János és Julcsa című regényéről.]
- Beke Ödön:** Pattogó. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 493. p. [Szabó Magdáról.]
- Beke Ödön:** Pengő. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 225—226. p. [Arany János: Toldi-trilógiájáról.]
- Beke Ödön:** Sík-néz. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 226. p. [Arany János: Szent László füve című művéről és Veres Péter: János és Julcsa című regényéről.]
- Beke Ödön:** A szem szónak egy érdekes használata. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 494. p. [Szabó Magdáról.]
- Beke Ödön:** Szolgáló. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 491—492. p. [Sánta Ferencről.]
- Beke Ödön:** Ver a nap. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 493—494. p. [Szabó Magdáról.]
- Beke Ödön:** Zsibogó. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 492—493. p. [Szabó Magdáról.]
- Benczély József:** Fábian Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Bp. 1958, Tankönyvkiadó. 298 l. [Ism.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 352—356. p.
- Benczély József:** A mondatszerkesztés néhány kérdése. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 193—202. p. [Irodalmi példákkal az irodalmi nyelvről.]
- Bene Sándor:** Nemcsak Arany János fázott. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 244. p.
- Benkő László:** Juhász Gyula ő-zése. [Tan.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 405—418. p.
- Benkő László:** Vörösmarty és a korabeli színpadi beszéd. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 1. sz. 58—63. p.
- Bernáth Béla:** Hátrakötöm a sarkad. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 223—225. p.

Magyar Nyelvőr

- [Dugonics András, Gvadányi József és mások kifejezés-használatáról.]
- Bernáth Béla:** Újabb adatok az ebek harmincadjáról kerül szóhoz. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 347—349. p. [Csokonai: Gerson du Malheureux című színművéről, Dugonics Andrásról.]
- Berrár Jolán:** Kosztolányi Dezső: Szeptemberi áhitat. (A mondatok stilisztikai vizsgálata.) [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 1. sz. 76—81. p.
- Dénes Szilárd:** Arany János észrevételei a Magyar Nyelvőr legelső számaira. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 157—161. p.
- Elekfi László:** Gáldi László: Szenczi Molnár Albert szoltárverse. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 131 p. [Ism.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 362—365. p.
- F. G.:** Rököny. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 248—249. p. [Gárdonyi Géza egyik kifejezéséről.]
- Fábián István:** Irodalmi stílusunk változása 1925 körül. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 289—295. p.
- H. Fekete Péter:** Kurta kocsmá—kurta csorda. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 233—234. p. [Petőfi Sándor: Falu végén kurta kocsmá című verséről.]
- Gáldi László:** Hozzászólás a Juhász Gyula-szótár tervéhez. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 205—209. p.
- Grétsy László:** Hexendorf Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 89 p. [Ism.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 238—243. p. [Az irodalmi élet kifejezésanyagáról is.]
- Gunda Béla:** Handakasa. (Tárgytörténeti megjegyzések egy Vörösmarty-vershez.) [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 221—222. p.
- H. M. I.:** Kötőszóhalmaz. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 519. p. [Krúdy Gyuláról, Ambrus Zoltánról.]
- H. M. I.:** Minutum, minuta. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 368. p. [Benedek Elekéről és Móricz Zsigmondról.]
- Hajdú Péter:** A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Sajtó alá rend.: Györffy György. Bp. 1958, Gondolat. 266 p. 7 képmelléklet. [Ism.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 361—362. p.
- Hartay Sándor:** A csirke melleontjával kapcsolatos szerelmi babona. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 514. p. [Móra Ferencről.]
- Herczeg Gyula:** Krúdy hasonlatai. [Tan.] Magyar Nyelvőr 1959. 1. sz. 41—58. p.
- Horváth Mária:** Bóka László: Tegnaptól máig. Válogatott tanulmányok, esszék, cikkek. Bp. 1958, Szépirodalmi. [Ism.] Magyar Nyelvőr 1959. 1. sz. 129—130. p.
- Horváth Mária:** Kosztolányi Dezső: Narancs-zin felhő. [Tan.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 296—302. p.
- Horváth Mária:** Sárszeg. Adalékok az írói (irodalmi) helynévadáshoz. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 423—428. p. [Kosztolányi Dezsőről.]
- Imre Samu:** Az igei személyek használata Babits Mihálynak „A gólyakalifa” című regényében. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 418—422. p.
- K. M.:** A Nemzeti dal egy részletének ... [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 204. p. [Petőfi Sándor.]
- K. S.:** Szokik. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 515. p. [Arany Jánosról.]
- Kiss Lajos:** Mordályégető. Adalék irodalmi nyelvünk szókincsének történetéhez. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 339—343. p.
- Kovalovszky Miklós:** Fordítói hűség, írói szabadság, művészi felelősség. (Romain Rolland: Colas Breugnon. Fordította: Jankovich Ferenc.) [Tan.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 166—179. p. [A műfordítás problémáiról.]
- Kubinyi László:** Anyanyelvünk aranybányájából. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 1. sz. 64—75. p. [Arany János: Bor vitéz-éről.]
- Kunszery Gyula:** A proletár szó első előfordulása nyelvünkben. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 366. p. [Kazinczy Ferenc egyik 1806-ban keltezett leveléről.]
- Lőrincze Lajos:** Az irásnép mint kifejező eszköz. [Tan.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 377—386. p. [Móricz Zsigmond, Szabó Pál, Sarkadi Imre, Szép Ernő, Palotai Boris műveiről.]
- O. Nagy Gábor:** Balassa László: Garmada. Rokon értelmű szócsoportok és írói kifejezésformák. Bp. 1958, Tankönyvkiadó Vállalat. [Ism.] Magyar Nyelvőr 1959. 1. sz. 126—129. p.
- O. Nagy Gábor:** Sült bolond. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 1. sz. 115—118. p. [Csokonai Vitéz Mihály és Faludi Ferenc szóhasználatáról is.]
- P. L.:** Lánynevű férfiak. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 244—245. p. [Mikszáth Kálmánról és Móra Ferencről.]
- Papp László:** Imre Samu: A Szabács Viadala. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 332 p. (Mellékletül az emlék hasonmása.) [Ism.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 356—360. p.
- Prohászka János:** Gárdonyi Géza és a Magyar Nyelvőr. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 272—273. p.
- Prohászka János:** Zokszó, zokon vesz, zokon esik. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 226—229. p. [Arany Jánosról.]
- Ruzsiczky Éva:** Gubó. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 485—488. p. [Kazinczy Ferencről, Mikszáth Kálmánról.]
- Ruzsiczky Éva:** A nyelvi ideál. Kazinczy

születésének kétszázadik évfordulójára. [Tan.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 253—257. p. [Kazinczy Ferenc nyelvi ideáljáról.]

Ruzsiczky Éva: A polgári szereplők szóhasználatá Kazinczy Egmont-fordításában. [Tan.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 141—150. p.

J. Soltész Katalin: A hasonlat és a metafora nyelvi kifejezőmódjai Babits Mihály fiatalkori verseiben. [Tan.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 179—192.

Szabó T. Attila: A budai hegyek magyar elnevezésének kérdéséhez. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 232—233. p. [Döbrentei Gáborról.]

Szemere Gyula: Jelző-e vagy állítmány? (Két Petőfi-sor mondattani elemzésének kérdéséhez.) [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 439—444. p. [Az Alföld és a Szeptember végén című versek egy-egy soráról.]

Szende Aladár: Balázs János: Sylvester János és kora. Bp. 1958, Tankönyvkiadó. 473 p. [Ism.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 500—503. p.

Szilágyi Ferenc: Korda István: A nagy út. Bukarest 1956, Ifjúsági Kiadó. 361 p. [Ism.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 509—513. p.

T. J.: Feriz bég. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 350—351. p. [Jókai Mórról és Pálóczi Horváth Adámról.]

Tompa József: Ismét „eme” ama és „ama” eme szóalakunkról. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 4. sz. 399—402. p. [József Attila, Petőfi Sándor, Arany János műveiről.]

[*Vértés O. András*] V. O. A.: Fel-fől igekötő. [Glossza.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 368—369. p. [Csokonai Vitéz Mihálynál, Arany Jánosnál, Eötvös Józsefnél.]

Wachu Imre: Megjegyzések a huligan szó történetéhez. [Cikk.] Magyar Nyelvőr 1959. 2. sz. 229—231. p. [Kassák Lajosról, Németh Andor: József Attila című művéről.]

Wachu Imre: Mutatvány a készülő József Attila-szótárból. [Tan.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 274—288. p.

Zsoldos Jenő: Adalékok proletár szavunk történetéhez. [Tan.] Magyar Nyelvőr 1959. 1. sz. 1—17. p. [1. p.: Csiky Gergely: Proletárok, 2—3. p.: Eötvös József: A karthausi, 6—7. p.: Kemény Zsigmond, 9. p.: Arany János, 10—11. p.: Abrányi Emil, 11—12. p.: Eötvös József, 13. p.: Kuthy Lajos, 14. p.: Salamon Ferenc, Beöthy László, Jókai Mór, 15. p.: Jókai Mór, Vajda János, 15—16. p.: Mikszáth Kálmán, Iványi Ödön.]

Zsoldos Jenő: Vikár Béla születésének századik évfordulójára. [Megeml.] Magyar Nyelvőr 1959. 3. sz. 372—373. p.

Nyelvtudományi Közlemények

Balázs János: Hexendorf Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 88 p. [Ism.] Nyelvtudományi Közlemények 1959. 1. sz. 142—145. p. [A korabeli irodalmi életéről és nyelvről is.]

Benkő László: A kötőszó nélküli összetett mondatok kérdéséről. [Cikk.] Nyelvtudományi Közlemények 1959. 1. sz. 99—106. p. [Magyar írók, pl. József Attila, Ady Endre stb. mondatszerkesztéséről.]

Károly Sándor: Az o—a hangviszonyhoz. (Túlkompenzálás eredménye-e XVIII. századi írónál a váras és a hozzá hasonlók?) [Tan.] Nyelvtudományi Közlemények 1959. 2. sz. 369—377. p.

Korompay Bertalan: Vikár Béla emlékezete. [Cikk.] Nyelvtudományi Közlemények 1959. 2. sz. 388—391. p.

Vértés O. Augusztia: Gyarmathi Sámuel levelei Rádayakhoz. [Tan.] Nyelvtudományi Közlemények 1959. 2. sz. 321—344. p. [Korabeli irodalmi vonatkozásokkal.]

Studia Slavica

P. Balázs János: Eine slowakische Volksballade im literarischen Nachlass von Kazinczy. [Tan.] Studia Slavica 1959. 3—4. sz. 401—427. p.

Baleczky Emil: N. V. Gogol' i Vengru. Neszkol'ko dannuho o ruszszkovengerszkij literaturnuh vzaimootnosenijah. [Tan.] Studia Slavica 1959. 1—2. sz. 1—8. p.

Baleczky Emil—Kiss L.—Zöldhelyi Zsuzsanna: Rabotü vengerszkijh szpecialisztov v oblaszti szlavjanszkgog jazükoznanija i literaturovedenija sz 1957. g. [Bibliográfia.] Studia Slavica 1959. 1—2. sz. 236—253. p.

Bor Kálmán: Waldapfel József: Gorkij és Madách. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 52 p. [Ism.] Studia Slavica 1959. 1—2. sz. 219—222. p.

Póth, I.: Die erste Übersetzung von Mazurancics „Smrt Smail-age Čengića.” [Cikk.] Studia Slavica 1959. 1—2. sz. 192—199. p. [Kondor Lajos és Margalics Ede műfordítói munkájáról.]

Sipos István: Tri slovenské ľudové piesne medzi básnami mladého Andreja Dugonicsa. [Cikk.] Studia Slavica 1959. 1—2. sz. 199—202. p.

Zöldhelyi Zsuzsanna: Rejtő István: Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon. Bp. 1958. [Ism.] Studia Slavica 1959. 1—2. sz. 222—225. p.

A Könyvtáros

- a—: Teleki Sándor emlékezései. (Magyar Századok.) [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 395—396. p.
- Ady a főlzabadás után. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 33—34. p.
- A. G.: Bodó Béla: Brumi újabb kalandjai. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 793. p.
- Antal Gábor: Az 1956-os ellenforradalom tükröződése irodalmunkban. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 433—434. p.
- Antal Gábor: Goda Gábor (1911—). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 43—44. p.
- Antal Gábor: Sándor Kálmán (1903—). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 198—199. p.
- Antal László: Katona Lajos (1862—1910). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 599—601. p.
- Antal László: Keszi Imre: Elysium. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 231. p.
- Antal László: Péterfi Jenő (1850—1899). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 39—41. p.
- Asbóth: Hárs György: A láz keresztjén. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 230—231. p.
- B. G.: Hegedüs Géza: Régi istenek. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 469. p.
- B. G.: Hollós Korvin Lajos: Illetlen vallo-más. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 308. p.
- B. G.: Szántó György: Aranyágacska. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 230. p.
- B. G.: Thury Zoltán: Előbb meg kell halni. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 786. p.
- B. G.: Vitányi János: Balogh Ádám a ne-veim. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 316—317. p.
- B. L.: Tizenkét író emlékezése a Magyar Tanácsköztársaságról. „Pirkadása a ma-gyar Égnek.” [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 364—365. p.
- B. T.: Arany Könyvtár. [Cikk.] A Könyv-táros 1959. 11. sz. 858. p. [Magyar írók műveinek sorozati kiadásáról.]
- B. T.: Kincses Könyvek. [Cikk.] A Könyv-táros 1959. 7. sz. 530. p. [A magyar szépirodalom vidéki olvasottságáról, elter-jedtségéről.]
- Balázs György: Demény Ottó: Virágének. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 231. p.
- Balázs György: Fenyő László: Elítélt. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 707. p.
- Benedek Marcell: Benedek Elek (1859—1929). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 679—681. p.
- Berkesi András: Vihar után. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 356. p. [A szerző nyilatkozata művéről.]
- Bokor Imre: Ady: Ifjú szívekben élek. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 396. p.
- Bokor Imre: A fiatal Krúdy Gyula. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 445—447. p.
- Bokor Imre: Látogatás a legöregebb magyar költőnél. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 777—778. p. [Telekes Béláról.]
- Bokor Imre: Nagy Endre: Várad—Pest—Párizs. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 318. p.
- Bokor Imre: Találkozásom József Attilával. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 137—139. p.
- Bokor Imre: Vikár Béla (1859—1945). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 287—288. p.
- Borsa Gedeon: Sztripszky Hador (1875—1946). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 263—266. p.
- Bory István: Az olvasó jegyzetei. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 702—703. p. [A könyvekben levő magyarázó jegye-tekről.]
- Bottyán János: Móricz Zsigmond: Irodalom-ról, művészetről. I—II. [Ism.] A Könyv-táros 1959. 6. sz. 475—476. p.
- Bottyán János: Katkó István: Fél szívű apos-tolok. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 149—150. p.
- Bottyán János: Lengyel József: Prens Ferenc hányatott élete. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 68. p.
- Bottyán János: Nevető magyar dekameron. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 547—548. p.
- Bottyán János: Sziráky Judit: Orkán. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 387. p.
- Bottyán János: Tömörkény István: Barlang-lakók. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 706—707. p.
- cs—: Bródy Sándor: Két szőke asszony. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 867. p.
- cs—: Dienes András: Petőfi a szabadság-harcban. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 156—157. p.
- Csertői Oszkár: Beczássy Judit: Egyszer vagyok fiatal. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 236. p.
- Cs[ertői] O[szkár]: Dékány András: Afri-kából jöttek. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 395. p.
- Csertői Oszkár: Geréb László: Béni János útja. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 155—156. p.
- Csertői Oszkár: Gergely Márta: A mi lányunk. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 316. p.
- Csertői Oszkár: Hárs György: Ökölbe zárt szív. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 394. p.
- Cs[ertői] O[szkár]: Rónaszegi Miklós: Hi-náros tenger. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 792—793. p.
- Csertői Oszkár: Rónaszegi Miklós: A santa

- bölcény. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 76—77. p.
- Cseréti Oszkár*: Szalay Lenke: Kettő hiányoznak. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 556—557. p.
- Cseréti Oszkár*: Szalay Lenke: Mogyoró. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 713—714. p.
- Cs[eréti] O[szkár]*: Takács Tibor: Szóktetés Budáról. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 634—635. p.
- Erdős Jenő*: Egy parasztregeény társadalmi háttere. Jegyzetek Timár Máté: „Majoros Ádám krónikájá”-hoz. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 941—942. p.
- F. C.*: Ják Sándor: Emberek a máglyán. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 708. p.
- F. V.*: Keszi Imre: Borszeszláng. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 149. p.
- Fahidy József*: Fekete István: Téli berek. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 874—875. p.
- Fahidy József*: Oláh Gábor (1881—1942). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 759—761. p.
- Fahidy József*: Takács István: A másik város. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 714. p.
- Farkas Zoltán*: Elek Artúr emlékezete. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 461—462. p.
- Fazekas Anna*: Rigó-nóta. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 356—357. p. [A szerző nyilatkozata művéről.]
- Féja Géza*: A sárpilisi népkönyvtárban. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 140—141. sz. [A magyar írók műveinek, Móra Ferenc, Eötvös József, Tersánszky Józsi Jenő stb. elterjedtségéről.]
- Földes János*: Láttam Lenint. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 357—358. p. [A szerző nyilatkozata művéről.]
- Földvári Ferenc*: Mesterházi Lajos: Pokoljárás. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 626—627. p.
- Frank László*: Gábor Andor: Doktor Senki. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 466—467. p.
- G[alsai], P[ongrác]*: Ambrus Zoltán (1861—1932). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 601—603. p.
- Galsai Pongrác*: Csorba Győző (1916—). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 525—527. p.
- (*gy. d.*): Két „tizenkilences” könyvről. Karikás Frigyes: A 39-es dandár, Gyetvai János: Fegyverek és emberek. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 768—769. p.
- gy. d.*: Petur László: A nagy kaland. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 556. p.
- (*Gy. Gy.*): Írók és könyvtárosok találkozásán megkoszorúzták Leányfalun Móricz Zsigmond emléktábláját. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 852. p.
- Gyenes István*: Cholnoky László (1879—1929). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 681—683. p.
- Győry Dezső*: Gömör János. Egy férfiélet 90. születésnapjára. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 538—540. p. [A magyar irodalom középiskolai tanításáról a századforduló évtizedeiben és a kor szlovákiai irodalmi életéről.]
- Győry Dezső*: Karikás Frigyesről Gömörben. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 223—224. p.
- Győry Dezső*: Sorsvirág. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 358. p. [A szerző nyilatkozata művéről.]
- h*—: Simon Lajos: Csillagnézés. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 551. p.
- H. Gy.*: Galabárdi Zoltán: Papsajt. [Ism.] A Könyvtáros 1909. 9. sz. 708—709. p.
- há*—: Szinnyi Júlia: A szőlőboszorkány. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 149. p.
- Hajós Tibor*: Amiről egy szerkesztőségi jegyzőkönyv mesél. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 220. p. [Magyar írók műveinek kiadásairól.]
- Hernádi Sándor*: A jövő szavai — mai szemmel. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 47—48. p. [Fehér Klára: A földrengések szigete című művéről.]
- Hidvégi Nándor*: A „Gödöllői irodalmi estek”-től az „Irodalmi színpad”-ig. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 737—738. p. [Arany János, Ady Endre, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád műveinek előadásairól.]
- A XX. század magyar irodalmának kutatása. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 457—458. p. [Készülő irodalomtörténeti művekről.]
- i*—: Az olvasó jegyzetei. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 853. p. [A vidéki irodalmi könyvkiadásról, klasszikus íróink műveinek nyomdai hibákból eredő megcsonkításairól.]
- i*—: Fehér Klára: Idegen víztükör. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 787. p.
- Illés Béla*: Anekdoták könyve. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 358—359. p. [A szerző nyilatkozata művéről.]
- Irodalomtörténeti Füzetek. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 133. p.
- Írók és könyvkiadók. Csokonai. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 456—457. p.
- Jankovich Ferenc*: Összegyűjtött mesék. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 359—360. p. [A szerző nyilatkozata művéről.]
- Jenőfi M. Imre*: Tóvölgyi Titusz (1838—1918). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 863—864. p.
- Jenőfi M. Imre*: Vértesi Arnold (1834—1911). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 205—207. p.

- Jenőfi M. Imre*: Vértesy Jenő (1877—1916). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 579—580. p.
- k*—: Gyulai Pál (1826—1909). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 917—918. p.
- k*—: Irodalom és művészet a Tanácsköztársaság idején. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 273—274. p.
- k*—: A könyvhét után. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 516—517. p. [Az irodalmi kiadványokról, új magyar művekről.]
- k*—: A magyarító jegyzetéről. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 63—64. p. [A kiadványokban megjelenő különféle jegyzetéről.]
- k*—: Régi Magyar Költők Tára. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 772—773. p.
- k*—: Az olvasó jegyzetei. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 703—704. p. [A szépirodalmi kiadványokban levő bibliográfiákról.]
- K-a*: Hajnal Anna: Szamárfészek. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 156. p.
- K. L.*: Barsi Dénes: Szentjánosbogár. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 389. p.
- A Kárpátontúli Terület magyar irodalma. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 284—285. p.
- Katona Jenő*: Magyar irodalom—világirodalom. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 913—914. p.
- Katona Jenő*: Mikszáth Kálmán (1847—1910). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 277—278. p.
- Kelemen János*: Gárdonyi Géza. (1863—1923.) [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 41—43. p.
- Kelemen János*: Móricz Zsigmond: Ifjúsági írások. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 147—148. p.
- Kemény István*: Kárpáti Aurél 75 éves. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 933—934. p.
- Képek az Athenaeum történetéből. 90 évvel ezelőtt alapították az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársaságot. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 218—219. p. [Magyar írók műveinek kiadásairól.]
- Kiadói viszonyok és írói honoráriumok száz évvel ezelőtt. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 856—857. p. [Jókai Mór, Irinyi József kiadói szerződéseiről.]
- Kökay György*: Kazinczy Ferenc és a korabeli magyar könyvtárak. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 894—895. p.
- Komlós Aladár*: Reviczky Gyula (1866—1889). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 522—523. p.
- Komlós Aladár*: Thaly Kálmán (1839—1909). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 613—614. p.
- Kovács György*: Kádár Karr Erzsébet: Gyönyörű ősz. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 307. p.
- Kovács György*: Molnár Ferenc: A gőzszlop és más elbeszélések. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 226. p.
- Kovács György*: Radnóti Miklós: Ikrek hava. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 626. p.
- „A Könyvbarát októberi számában a beszélők nevei kifejezésre akadtam...” [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 927. p. [Az írói névadásról, a beszélők nevei céljáról.]
- Egy könyvsiker és színpadi siker története. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 536—537. p. [Nagy Ignác: Tisztújítás című vígjátékáról.]
- Kőszegi Imre*: Szívet cserélni. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 360. p. [A szerző nyilatkozata művéről.]
- L*—: Komlós Aladár: A magyar költészet Petőfitől Adyig. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 794—795. p.
- L. I.*: Fialat írók. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 835. p. [A fiatal magyar írók műveit összefoglaló könyvsorozatról.]
- L-i*: Garai Gábor: Ének gyógyulásért. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 69—70. p.
- l. k.*: Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 877—878. p.
- L. K.*: Jankovich Ferenc: Összegyűjtött versek. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 786—787. p.
- L. K.*: Kossuth, Petőfi, Körmendi Ferenc. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 617—619. p. [A magyar irodalom külföldi elterjedéséről és ismeretéről Werner Stein Kulturfahrplan című kézikönyve alapján.]
- L. K.*: Szécsi Margit: Páva a tűzfalon [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 229. p.
- L. K.*: Vörösmarty oroszul. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 781—782. p.
- L. Sz.*: Gergely Sándor: Pereg a dob. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 148. p.
- (*L. O.*): Az irodalmi modernizmus kérdéséről. Válogatott cikkbibliográfia. I. rész. Összeállította Déry Endre. 15 p. (A Szegedi Egyetemi Könyvtár kiadványai 41.) [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 506. p.
- L.-r.*: Hajnal Gábor: Tengerre vágytam. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 628. p.
- L. S.*: Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 876—877. p.
- (*L. S.*): Geréb László: Munkásélet és munkásmozgalom a magyar irodalomban 1867—1872. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 912. p.
- L. S.*: Pulszky Ferenc: Életem és korom. I—II. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 78. p.
- Lányi Kamilla*: Nevezetes könyvkölcsönzők. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 854. p.

- [Bajza József, Kemény Zsigmond, Gyulai Pál, Jókai Mór olvasmányairól.]
- Lányi Kamilla*: Szegedi fiatalok antológiája. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 787—788. p.
- Lexikonok a múltban. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 944. p. [Bajza Józsefről a Conversations-Lexikon pőr kapcsán.]
- Lukácsy Sándor*: Bajza József (1806—1858). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 758—759. p.
- Lukácsy Sándor*: Kazinczy Ferenc (1759—1831). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 838—839. p.
- Lukácsy Sándor*: Pákh Albert (1823—1867). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 61—62. sz.
- M. Gy.*: Darvas József: Elindult szeptemberben. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 227—228. p.
- M. Gy.*: Dobozy Imre (1917—). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 367—369. p.
- m. i.*: Rákos Sándor: Szegények vonulása. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 550—551. p.
- M. S.*: Dolmányos István: Költők barátságától népek testvériségéig. (Magyar—oroszművelődési kapcsolatok a dualizmus korában.) [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 716—717. p.
- M. S.*: Károli Gáspár válogatott munkái. Összeállította és az előszót írta: Vargha Balázs. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 77—78. p.
- M. S.*: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 237. p.
- Maár Gyula*: Berzsenyi Dániel (1776—1836). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 597—599. p.
- Maár Gyula*: Darvas József (1912—). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 918—920. p.
- Maár Gyula*: Györy Dezső: Sorsvirág. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 548. p.
- Maár Gyula*: Hernádi Gyula: Deszkekolostor. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 470. p.
- Maár Gyula*: József Attila-díjas prózaírók. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 673—675. p. [Mesterházi Lajosról, Szántó Györgyről, Szabó Magdáról, Berkesi Andrásról, Erdős Lászlóról, Kállai Istvánról, Gerecsér Miklósról és Gergely Mártáról.]
- Maár Gyula*: Látogatás Hatvany Lajosnál. [Riport.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 373—374. p.
- Maár Gyula*: Legifjabb líránk. Gondolatok a Tűz-tánc antológiáról. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 290—291. p.
- Maár Gyula*: Palotai Boris: Válogatott tévedéseim. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 948—949. p.
- Maár Gyula*: Pilinszky János: Harmadnapon. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 868. p.
- Maár Gyula*: Török Gyula (1888—1918). A Könyvtáros 1959. 6. sz. 435—437. p.
- Maár Gyula*: Vargha Balázs: Berzsenyi Dániel. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 795. p.
- Mesterházi Lajos*: Pokoljárás. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 360—361. p. [A szerző nyilatkozata művéről.]
- Mi a kritikai kiadás? [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 134—135. p.
- nd*—: Móra Ferenc: Beszélgetés a ferde toronnyal. — Túl a palánkon. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 9-16. p.
- nyi*: Gelléri Andor Endre: A nagymosoda. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 467. p.
- o*—: Berczeli A. Károly: Kék ég alatt. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 80. p.
- Oláh László*: Egy nagyüzemi könyvtárban. Agyonolvasott könyvekről. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 26—28. p. [A magyar írók műveinek elterjedtségéről.]
- Egy olvasó jegyzetei. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 381. p. [A Mikszáth kritikai kiadásról.]
- Egy olvasó jegyzetei. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 463—464. p. [Móricz Zsigmond: Irodalomról, művészetéről című művének sajtóhíbeiről és más kiadói hibákról.]
- Egy olvasó jegyzetei. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 544. p. [Petőfi Sándorról, Jókai Mórról, Körössényi Jánosról.]
- Az olvasó jegyzetei. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 773. p. [Nagy Endre: Várad—Pest—Párizs és Timár Máté egyik elbeszélése alapján nyelvi, stilis és helyesírási hibákról.]
- Ordas Iván*: Hírünk a világban. Német könyvek irodalmunkról és művészetünkről. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 49. p.
- Pap János*: Amit nem keres — és amit nem talál az olvasó a könyvtárakban. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 55—57.; 2. sz. 144—145. p. [A magyar írók műveinek elterjedtségéről, kiadási problémáikról.]
- A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve. 1959. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 932. p.
- Pirkadása a magyar Égnek. Írók visszaemlékezései a Magyar Tanácsköztársaságra. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 210—211. p.
- Pók Lajos*: Babits Mihály: Halálfiái. I—II. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 946—947. p.
- P[ók] L[ajos]*: Belső monológ (monologue interieur). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 535. p.
- P[ók] L[ajos]*: Bóka László: Alázatosan jelentem. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 307—308. p.
- P[ók] L[ajos]*: Detektívregény. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 212—213. p.
- P[ók] L[ajos]*: Drámai költemény—könyvdráma. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 935. p.

- P[ók] L[ajos]:* Dramaturgia. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 848—849. p.
- P[ók] L[ajos]:* Az esszé. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 696. p.
- P[ók] L[ajos]:* Fejlődésregény. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 376. p.
- Pók Lajos:* Gelléri Andor Endre: Varázsló, segits! Összegyűjtött novellák. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 866—867. p.
- P[ók] L[ajos]:* Képes Géza: Finn versek és dalok. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 707—708. p.
- P[ók] L[ajos]:* Klasszikus, klasszicizmus. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 286. p.
- P[ók] L[ajos]:* Műfordítás. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 622—623. p.
- P[ók] L[ajos]:* Nagy Imre: Álmatlan éj. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 226. p.
- Pók Lajos:* Nagy Lajos: Író, könyv, olvasó. I—II. Válogatott cikkek és tanulmányok. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 397. p.
- P[ók] L[ajos]:* Naturalizmus. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 450—451. p.
- P[ók] L[ajos]:* Népmese. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 35. p.
- P[ók] L[ajos]:* Önéletrajz. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 132—133. p. [Az önéletrajz irodalmi változatairól.]
- P[ók] L[ajos]:* Szabó Magda: Neszek. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 70. p.
- P[ók] L[ajos]:* Útirajz-irodalom. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 779—780. p.
- P[omogáts] B[éla]:* Dsida Jenő (1907—1938). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 603—605. p.
- P[omogáts] B[éla]:* Fodor András: Józán reggel. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 308. p.
- Pomogáts Béla:* Ifjak irodalmi élcsapata. Egy antológia margójára. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 593—594. p. [Az Előjáték és az Ébredés című prózai antológiákról.]
- Pomogáts Béla:* Jankovich Ferenc (1897—). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 437—438. p.
- P[omogáts] B[éla]:* József Attila-díjas költők. Jegyzetek Nádass Józsefről és Garai Gáborról. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 443—444. p.
- Pomogáts Béla:* Karácsony Benő (1888—1944). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 123—124. p.
- Pomogáts Béla:* Radnóti Miklós (1909—1944). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 523—525. p.
- Pomogáts Béla:* Reményi Béla: Zsákmány. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 548—549. p.
- r.:* Móra Ferenc: Elkallódtok riportok. — Napok, holdak, elmúlt csillagok. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 66—67. p.
- r —a:* Egy talányos antológia. Gondolatok az Előjátékról. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 691—692. p.
- r —d:* Gombó Pál: Gombostűhegyen. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 388—389. p.
- Reményi Béla:* Mándy Iván: Fabulya felesei. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 628—629. p.
- Remete László:* Magyar költők a Tanácsköztársaságról. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 193—196. p.
- Révai József (1898—1959). [Megeml.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 676. p.
- Réz Pál:* Tömörkény István (1866—1917). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 366—367. p.
- Rubóczky István:* Passuth László: Lagunák. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 228. p.
- s —a:* Kolozsvári Grandpierre Emil: A boldogtalanság művészete. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 308—309. p.
- s —a:* Móricz Virág: Pókháló. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 228—229. p.
- s —a:* Móricz Zsigmond: Rózsa Sándor. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 866. p.
- s —a:* Passuth László: Megszólal a sírvilág. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 709. p.
- s —a:* Remenyik Zsigmond: Bolhacirkusz. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 947. p.
- S. B.:* Madarász Emil: Az árulás. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 467. p.
- S. B.:* Palotai Erzs: Szerelem, fájdalom. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 70—71. p.
- S. B.:* Remenyik Zsigmond: Ebből egy szó sem igaz. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 386. p.
- Salamon Ferenc a „Zord idő”-ről. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 855—856. p. [Kemény Zsigmond regényéről.]
- Simándi Béla:* Dutka Ákos: A nagy kaland. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 717—718. p.
- Simándi Béla:* Kárpáti Aurél: A hollófürtű kedves. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 386. p.
- Simándi Béla:* Szatmári Sándor: Históriais ének. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 468—469. p.
- Simándi Béla:* Változások. (Megíratlan témák.) [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 770—771. p. [A mai magyar irodalomról.]
- Simon István:* A Jangce vitorlája. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 361. p. [A szerző nyilatkozata művéről.]
- Surbán Zoltán:* Tóth Gyula: Csak a tett. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 71. p.
- Sz. D.:* Erdős László: Sziszifusz. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 629. p.
- Sz. L.:* Püspöki Mihály: Gunár Péter. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 469. p.

- Sz. V.: Borbély László: Kincskeresők. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 714—715. p. (sz. v.): Örvendetes jelenség... [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 704. p. [A budapesti Berzsenyi Dániel gimnázium évkönyvéről, amelyben irodalmi tanulmányok is megjelentek, pl. Berzsenyi Dánielről, Vajthó Lászlóról stb.]
- Sz. V.: Rév István Árpád: Szilajka. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 474—475. p.
- Sz—y: Barabás Tibor: Örök dallamok. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 719. p.
- Szabó Endre: A szerelem és az argó ifjúsági irodalmunkban. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 615—616. p.
- Szatontay Mihály: Ifjúsági könyvkiadás a könyvtárakért. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 518—519. p. [Ifjúsági irodalmunk hibáiról.]
- Szánthó Dénes: Demeter Imre: Rivalda. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 388. p.
- Szávai János: Major Ottó: Isten békéje. I—II. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 551. p.
- Szávai János: Szabó Magda: Az őz. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 627—628. p.
- Szávai János: Szentkuthy Miklós: Burgundi krónika. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 868—869. p.
- Szelestey Gyuláné: A Tanácsköztársaságról való megemlékezés nem zárul le március 21-én. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 161—163. p. [A Tanácsköztársaságról szóló irodalmi művekről, műsorokról.]
- Szerdahelyi István: Takács Imre: Kőangyal. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 867—868. p.
- szí: Tamás Aladár: Zsuzsi és Aranka. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 469—470. p.
- Szilágyi János: A könyvkiadás a Tanácsköztársaság alatt. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 36—38. p. [A szépirodalmi könyvkiadásról is.]
- Szilágyi János: Szépirodalmi könyvek a Tanácsköztársaság alatt. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 113—114. p.
- Szombathy Viktor: Földes Anna: Móra Ferenc. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 158. p.
- Szontágh Gusztáv az „Abafi”-ről. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 136. p. [Jósika Miklós regényéről.]
- T. J.: Csathó Kálmán: Földiekkel játszó égi tünemény. [Ism.] A Könyvtáros. 1959. 2. sz. 155. p.
- T. J.: Nemes László: Eltűnt Európa. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 69. p.
- T. P. I.: Dallos Sándor: Aranyecset [Ism.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 788. p.
- T. T.: Pákolitz István: Szüret. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 148—149. p.
- T. T.: Szép Ernő: Gyerekek való... [Ism.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 474. p.
- Találunk-e a magyar irodalomban az így írtok ti előtt is stílusparódiákat? [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 534. p.
- Tamási Áron: Czimeresek. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 362. p. [A szerző nyilatkozata művéről.]
- Tatay Sándor: Kenyér és virág. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 361—362. p. [A szerző nyilatkozata művéről.]
- Térji Tamás: Hegedüs Zoltán: Óbudai lányok. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 10. sz. 787. p.
- Thurzó Gábor: Ámen, ámen. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 362—363. p. [A szerző nyilatkozata művéről.]
- Tüskés Tibor: Ignác Rózsa: Mindenki levele. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 869. p.
- u. gy.: Bölöni György: „Hallja kend Tánccsics.” [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 719. p.
- Új könyvsorozat: a Nemzeti Könyvtár. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 619—620. p.
- Új Magyar Múzeum. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 57. p. [Az Irodalomtörténeti Intézet forráskiadványsorozatáról.]
- Az Új Zrínyiász fogadtatása. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 53—54. p. [Mikszáth Kálmán regényének kritikai fogadtatásáról.]
- Ujházy György: Balázs Anna: Egy öregember szerelme. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 949—950. p.
- „Egy újságikkben az akrosztyihon kifejezésre...” [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 862. p. [Az acrostichon-ról.]
- V. I.: Hidas Antal: Néném kertje. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 948. p.
- V. M.: Jékely Zoltán: Keresztút. (Válogatott műfordítások.) [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 387. p.
- V. P.: Földeák János: Láttam Lenint. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 629—630. p.
- Vágó Mária: Bárány Tamás: Űzött vad. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 949. p.
- Vágó Mária: Várnai Zseni: Fényben és viharban. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 227. p.
- Vajda Sándor: Bölcsődal. Féja Géza önéletrajza. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 51—52. p.
- Vajda Sándor: Füst Milán drámái. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 449—450. p.
- Vajda Sándor: Illés Béla: Anekdoták könyve. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 547. p.
- Vajda Sándor: Tersánszky J. Jenő: A tiroli kocsmáros. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 306. p.
- Vámosi Pál: Simon István: A Jangce vitorlái. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 550. p.
- Varga Imre: Szabó Pál. Így egész a világ. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 67—68. p.
- Vargha Kálmán: Rónay György: Petőfi és

Ady között. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 157. p.

Vértessy Miklós: Rédey Tivadar (1885—1953). [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 181—182. p.

Vészi Éva: Karinthy Frigyes: Így írtok ti. I—II. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 546—547. p.

Vészi Éva: Várnai Zseni: Feltámadás. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 627. p.

Vihar Béla: Lukács László: Leejtett furulya. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 947. p.

Waldapfel Eszter: A Magyar Tanácsköztársaság kiadványai és az első kommunista kiadványok. Országgyűlési Könyvtár Magyar Tanácsköztársaság különgyűjteménye. (Szerk. Vértessy György.) Bp. 1958, Országgyűlési Könyvtár. 496 p. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 270—271. p.

Weinberg József: Alku Móríciz Zsigmondra. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 303. p.

Weinberg József: Áprilisi tréfa. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 940. p. [Karinthy Frigyesről és Kosztolányi Dezsőről.]

Weinberg József: A Tanácsköztársaság és a könyvek. [Glossza.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 197. p.

—y: Hanzó Lajos: Vajda Péter 1808—1846. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 318—319. p.

—y: Régi könyvsorozatokról. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 623—624. p. [Az irodalmi közízlésről és régi magyar írók műveinek kiadásairól.]

—y—ő: Kádár Lajos: Kolomp szól a ködből. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 557. p.

—ys—: Bán Imre: Apáczai Csere János. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 5. sz. 396. p.

—ys—: Makay Gusztáv: „Édes hazám, fogadj szívedbe!...” (Versértelmezések.) [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 719—720. p.

—ys—: Századvégi költők. I—II. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 706. p.

—z—: Nádass József: Márciusi szél. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 549—550. p.

Z. M. Magyar és román költők versei az Egyetemi Színpadon. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 48. p. [A román—magyar kapcsolatokról szóló irodalmi alkotásokról.]

Z—ó: Szüdi György: Szerelmünk az élet. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 8. sz. 630. p.

Zolnai Béla: Az argó — és akiknek nem kell! [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 11. sz. 851—852., 12. sz. 937—938. p. [Jókai Mór, Ady Endre, Móríciz Zsigmond, Heltai Jenő, József Attila, Radnóti Miklós műveiben az argó stílusfestő szerepéről.]

Zolnai Béla: Gondolat, szó, stílus. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 9. sz. 697—698. p. [Az irodalmi kifejezés eszközeiről.]

Zolnay Vilmos: Csurka István: Hamis tanú. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 552. p.

Zolnay Vilmos: A giccs-irodalomról. [Cikk.] A Könyvtáros 1959. 2. sz. 130—132. p. [A magyar irodalom giccs-műveiről.]

Zrinszky László: Papp László: Borkóstoló. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 231—232. p.

Zsadányi Ede: Bókay János: Bohémek és pillangók. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 4. sz. 320. p.

Zsadányi Ede: Galabárdi Zoltán. Cigányút. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 12. sz. 948. p.

Zsadányi Ede: F. Rácz Kálmán: Csak Párizsban történhetett. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 3. sz. 229—230. p.

Zsadányi Ede: F. Rácz Kálmán: Utolsó alkalom. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 7. sz. 549. p.

Zsadányi Ede: Tamási Áron: Czímeresek. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 6. sz. 467—468. p.

Zsadányi Ede: Urbán Ernő: Forgószél. [Ism.] A Könyvtáros 1959. 1. sz. 68—69. p.

Magyar Könyvszemle

Albert Gábor: Gáldi László: A magyar szótár-irodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Bp. 1957, Akadémiai Kiadó. XIV, 586 p. [Ism.] Magyar Könyvszemle 1959. 1. sz. 147. p.

Ardó Mária: Olvasó gyermekeink. Tanulmányok és cikkek az irodalmi nevelés köréből. (Szerk. Harsányi István.) Bp. 1957, Tankönyvkiadó. 302 l. [Ism.] Magyar Könyvszemle 1959. 1. sz. 141—142. p.

Bisztray Gyula: Az Arany János-kiadások rostája. (1883—1958.) [Tan.] Magyar Könyvszemle 1959. 1. sz. 23—46. p.

Csatkai Endre: Kazinczy Ferenc könyvtárából származó kolligátum. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 4. sz. 360—363. p. [Kazinczy Ferencről és Kazinczy Gáborról.]

Csatkai Endre: Kísérletek Sopronban újság és folyóirat alapítására 1850-ig. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 1. sz. 90—94. p.

Dezsényi Béla: Makoldy Sándor: Újabb kutatások eredményei a reformkorszak gyorsíróiról. Borsos Márton, Hajnik Károly és Vasvári Pál. Bp. 1957, Magyar Gyorsírók és Gépírók Országos Szövetsége. 40 l. (Gyorsírók és Gépírók Könyvtára 6.) [Ism.] Magyar Könyvszemle 1959. 1. sz. 146—147. p. [Kölcsey Ferenc Országgyűlési naplójáról.]

Durza Sándor: Sükösd Mihály: Tudós Wesp-rémi István. (Arckép a magyar felvilágosodás előtörténetéből.) Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 99 l. (Irodalomtörténeti füze-

- tek 16.) [Ism.] Magyar Könyvszemle 1959. 3. sz. 321. p.
- Erényi Tibor:** A Magyar Tanácsköztársaság kiadványai és az első kommunista kiadványok. Az Országgyűlési Könyvtár. Magyar Tanácsköztársaság különgyűjteménye. Bp. 1958. Országgyűlési Könyvtár. 496 l. [Ism.] Magyar Könyvszemle 1959. 2. sz. 252—253. p.
- D. Gül Ágota:** Magyar folyóiratmutatók 1945. után. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 1. sz. 139—141. p.
- Heltai Nándor:** A kecskeméti könyvtár történetéből. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 1. sz. 103—106. p. [A 19—20. századi magyar irodalom elterjedtségéről, olvasottságáról.]
- Herepei János:** Apáczai Csere János könyvtárának töredéke. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 1. sz. 79—85. p.
- Hernády Ferenc:** Balogh Károly—Balogh Károly György. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 4. sz. 366—367. p. [19. század eleji író.]
- Holub József:** Istvánffy Miklós Históriaja 1622-i kiadásának történetéhez. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 3. sz. 281—283. p.
- Kiss Jenő:** Az agrárszocialista olvasókörök történetéből (1867—1914). [Tan.] Magyar Könyvszemle 1959. 2. sz. 180—193. p. [190. p.: a magyar írók műveinek elterjedtségéről, olvasottságáról.]
- Kókay György:** A hazai újságolvasás történetéhez. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 4. sz. 357—360. p. [Péczely Józsefről.]
- Kókay György:** Vasi élet és irodalom. Vas megye irodalmának múltja és jelene. Szerkesztette Palkó István, sajtó alá rendezte Kuntár Lajos. A TTIT Vas Megyei Szervezete Irodalmi Szakosztályának kiadványa. Szombathely 1957. 210 l. [Ism.] Magyar Könyvszemle 1959. 1. sz. 145—146. p.
- Kosjár Márton:** A Zrínyiász ismeretlen „folytatása”. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 2. sz. 199—200. p.
- Kovács Sándor:** Miért nevezi Bod Péter „Itinerárium”-nak az „Europica Varietas”-t? [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 1. sz. 74—76. p. [Szepsi Csombor Márton művéről.]
- Lécs Károly:** A pesti magyar olvasó-kabinet megalapítása és könyvvállománya. [Tan.] Magyar Könyvszemle 1959. 4. sz. 345—356. p. [A magyar irodalom elterjedtségéről, olvasottságáról.]
- Mátrai László:** Jeszenszky János Savonarola-kiadásáról. (RMK III. 883.) [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 2. sz. 196. p. [16—17. századi bölcseleti író.]
- Mátrai László:** Likai Skalich Pál Raymundus Lullus-plágiumáról. (RMK III. 464.) [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 2. sz. 194—195. p. [16. századi bölcseleti író.]
- Milhoffer Alajos:** Egy Ludas Matyi-kiadás első ismert példánya. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 2. sz. 202—203. p.
- Nagy Dezső:** Szomorú István: A ceglédi hírlapírás története. I. 1878—1919. Cegléd 1957. [Ism.] Magyar Könyvszemle 1959. 1. sz. 143—145. p.
- NYilas Márta:** A budapesti nyomdászknnyvtár. Az első magyar munkáskönyvtár története 1865—1945. [Tan.] Magyar Könyvszemle 1959. 2. sz. 163—179. p. [172—175. p.: a magyar írók műveinek elterjedtségéről, olvasottságáról.]
- Péter László:** Egy nyomavesztett Juhász Gyula-kötet. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 3. sz. 290—291. p.
- Rudas Klára:** A Magyar Tanácsköztársaság humoros sajtójáról. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 2. sz. 208—213. p.
- Szabó György:** Adalékok a Tanácsköztársaság könyvpropagandájához. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 2. sz. 213—215. p. [Az irodalmi közízlés fejlesztéséről, az irodalmi bírálatok szerepéről, jelentőségéről.]
- Tóth András:** Az Egyetemi Könyvtár Fejér György igazgatósága alatt (1824—1843). [Tan.] Magyar Könyvszemle 1959. 3. sz. 265—279. p. [266. p.: Toldy Ferenc igazgatóságáról.]
- Trócsányi Zoltán:** A' setet' haynal—csillag — utan budoso címlapjáról. [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 1. sz. 76—78. p. [Pázmány Péter művéről.]
- Turányi Kornél:** Pesti városi közkönyvtár létesítésének terve (1867—1874.) [Cikk.] Magyar Könyvszemle 1959. 3. sz. 287—290. p. [Toldy Ferenc szerepe és közreműködése.]

Történettudomány

Acta Historica

- Balázs J[ános]:** Sylvester János és kora. Budapest 1958, Tankönyvkiadó. 473 p. 51 t. [Ism.] Acta Historica 1959. 3—4. sz. 416. p.
- Bán I[mre]:** Apáczai Csere János. Budapest 1958, Akadémiai Kiadó. 602 p. [Ism.] Acta Historica 1959. 3—4. sz. 416. p.
- Benda K[álmán]:** Isztorija vengerszkogo jakobinszkoگو dvizsenija. Csaszt' II. [Tan.] Acta Historica 1959. 1—2. sz. 1—30. p. [A jakobinus-írókra hivatkozik többször.]
- Gáldi L[ászló]:** A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Budapest 1957; Akadémiai Kiadó. 586 p. [Ism.] Acta Historica 1959. 1—2. sz. 191. p.

- Hanzó L.:** Vajda Péter 1808—1846. Békéscsaba 1958. 152 p. [Ism.] Acta Historica 1959. 3—4. sz. 417. p.
- Mezei M[árta]:** Történelemszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában. Budapest 1958, Akadémiai Kiadó. 95 p. [Ism.] Acta Historica 1959. 3—4. sz. 418. p.
- Pázmány Péter** válogatott írásai. Budapest 1956, Magvető. 318 p. [Ism.] Acta Historica 1959. 3—4. sz. 416. p.
- Takács L[ajos]:** Históriaok, históriák. Budapest 1958, Akadémiai Kiadó. 127 p. (A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára.) [Ism.] Acta Historica 1959. 1—2. sz. 194. p.
- Várkonyi A. R.:** Zapiszi Pala Ráday 1703—1706. 88 p. [Ism.] Acta Historica 1958. 1—2. sz. 185—190. p.
- Zrínyi Miklós** Hadtudományi munkái. Budapest 1957, Zrínyi Kiadó. 494 p. [Ism.] Acta Historica 1959. 1—2. sz. 194. p.

Egyháztörténet

- Busa Margit:** Az őszödi kéziratos másolatgyűjtemény. [Tan.] Egyháztörténet 1959. 3—4. sz. 283—290. p. [18. századi verseket tartalmazó kéziratok.]
- Csáji Pál:** Jessenius György. [Tan.] Egyháztörténet 1959. 1—2. sz. 47—75. p. [18. századi magyar—szlovák származású lelkész, fordító.]
- Csomasz Tóth Kálmán:** Gáldi László: Senczi Molnár Albert zsoldárverse. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 129 p. [Ism.] Egyháztörténet 1959. 3—4. sz. 380—382. p.
- Csomasz Tóth Kálmán:** Korálkönyveink száz éves története. [Tan.] Egyháztörténet 1959. 3—4. sz. 242—267. p. [Az egyházi énekek és zsoldárok ritmusáról.]
- Erdős Károly:** Károli Gáspár válogatott munkái. Összeállította: Vargha Balázs. Bp. 1958, Magvető. [Ism.] Egyháztörténet 1959. 1—2. sz. 181—182. p.
- Gyűlvésvi Barnabás:** Csomasz Tóth Kálmán: A XVI. század magyar dallamai. (Régi magyar dallamok tára 1.) Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 783 l. [Ism.] Egyháztörténet 1959. 1—2. sz. 182—188. p. [A 16. századi versek mértékeiről is.]
- Holl Béla:** Egy évtized a debreceni nyomtatványok történetéből (1774—1783). [Tan.] Egyháztörténet 1959. 3—4. sz. 371—379. p.
- Kiss Sándor:** Szilvásvizfalvi Anderko Imre. [Tan.] Egyháztörténet 1959. 3—4. sz. 218—241. p. [16—17. századi lelkész-író.]
- Koczogh Ákos:** Révész Imre: Sinai Miklós és kora. Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. 344 p. [Ism.] Egyháztörténet 1959. 1—2. sz. 188—192. p. [Ma-

- gyar irodalomtörténeti vonatkozások a 18—19. század fordulójának korából.]
- Ötvös János:** Huszár Gál mint nyomdász. [Cikk.] Egyháztörténet 1959. 1—2. sz. 80—89. p.
- Papp János:** Adalékok a „Keresztényi Tanítások és Imádságok” történetéhez. [Cikk.] Egyháztörténet 1959. 1—2. sz. 101—112. p. [Szikszai György 18. századi teológiai író.]
- Péter Zoltán:** Fáy András levele egy debreceni professzorhoz. [Cikk.] Egyháztörténet 1959. 1—2. sz. 113—117. p. [1842-ből Péczely Józsefhez.]
- Sólyom Jenő:** Dévai Mátyás tiszántúli működése. Forráskritikai tanulmány. Egyháztörténet 1959. 3—4. sz. 193—217. p.
- Tóth Endre:** Jánosi Zoltán életműve. [Tan.] Egyháztörténet 1959. 1—2. sz. 3—46. p. [1868—1942. között élő prédikátor-költő.]
- Zoványi Jenő** nyomtatásban megjelent műveinek jegyzéke. [Bibliográfia.] Egyháztörténet 1959. 1—2. sz. 118—131. p. [Irodalomtörténeti cikkeinek felsorolása a más tárgyú művekkel együtt.]

Hadtörténelmi Közlemények

- Markó Árpád:** Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. III. közlemény. A XVIII. század magyar katonai nyelve. [Tan.] Hadtörténelmi Közlemények 1959. 1. sz. 151—166. p. [Több helyen hivatkozik korabeli irodalmi művekre.]
- Markó Árpád:** Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. IV. közlemény. III. fejezet. A francia forradalom és a napóleoni háborúk időszakának magyar katonai nyelve [Tan.] Hadtörténelmi Közlemények 1959. 2. sz. 295—317. p. [Több helyen hivatkozik Zrínyi műveire és más irodalmi példákra.]
- Szabó Gyula:** Latinka Sándor harctéri feljegyzései (1916—1918). [Tan.] Hadtörténelmi Közlemények 1959. 2. sz. 253—259. p. [254. p.: Hamburger Jenő: Latinkaballada című verséről, 255. p.: Ady Endre háborúellenes verseiről.]
- A szerkesztőség zárszáva Mezősi Károly és Dienes András vitájához. [Glossza.] Hadtörténelmi Közlemények 1959. 2. sz. 260. p. [Petőfi Sándor eltűnésének helyéről.]
- A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei**
- Ortutay Gyula:** Variáns, invariáns, affinitás. (A szájhagyományozó műveltség törvény-

szerűsegei. [Tan.] A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 1959. 3—4. sz. 195—238. p.

Párttörténeti Közlemények

Fehér András: Az 1919-es proletárdiktatúra Hajdú megyei történetéhez. [Tan.] Párttörténeti Közlemények 1959. 2. sz. 1—52. p. [32—33. p.: Oláh Gáborról és az irodalmi életéről, 36. p.: Karikás Frigyesről.]

Galántai József: A „keresztényszocialista” szervezkedés Magyarországon 1903—1918. [Tan.] Párttörténeti Közlemények 1959. 1. sz. 67—93. p. [83. p.: Ady Endre véleménye a keresztényszocialista szervezkedésről.]

Geőd András: A polgári demokrácia „radikális” ideológiája és a magyar osztályharcok valósága. [Tan.] Párttörténeti Közlemények 1959. 2. sz. 107—134. p. [113. p.: Táncsics Mihályról és Vajda Jánosról, 113—115. p.: Ady Endréről, 115. p.: Eötvös Józsefről.]

József Farkas: A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. [Ism.] Párttörténeti Közlemények 1959. 3—4. sz. 291—294. p. [Az irodalmi életéről is.]

József Farkas: Pirkadása a magyar Égnek... [Ism.] Párttörténeti Közlemények 1959. 3—4. sz. 291—294. p. [Magyar írók emlékezései a Tanácsköztársaságra.]

Kárpáti Endre: Emlékezés Madzsar József-re. [Tan.] Párttörténeti Közlemények 1959. 2. sz. 176—194. p. [176. p.: Kaffka Margitról, Ady Endréről, 185. p.: Torma Béla verses önéletrajzáról.]

Práger Miklós: „A Magyar Tanácsköztársaság kiadványai és az első kommunista kiadványok. Az Országgyűlési Könyvtár Magyar Tanácsköztársaság különgyűjteménye” című könyvről. [Ism.] Párttörténeti Közlemények 1959. 1. sz. 210—216. p. [A Tanácsköztársaság szépirodalmi könyvkiadásáról és sajtójáról.]

Révai József (1898—1959). [Megeml.] Párttörténeti Közlemények 1959. 3—4. sz. 234—236. p.

Szücs László: A Galilei Kör kultúrpolitikai reformjavaslatai a közoktatásügyi miniszterhez (1918. november 18.). [Tan.] Párttörténeti Közlemények 1959. 3—4. sz. 257—277. p.

Századok

Barta István: Kőlcsey politikai pályakezdetei. [Tan.] Századok 1959. 2—4. sz. 252—302. p.

Benda Kálmán: Jancsó Elemér: Az Erdélyi

Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai. Bukarest 1955, Akadémiai Könyvkiadó. 447 p. [Ism.] Századok 1959. 2—4. sz. 600—601. p. [Az irodalmi nyelv fejlesztéséről, a Társaság történetéről.]

[*Benda Kálmán*] bk.: Tinódi-Emlékkönyv. Összeállította, bevezető és magyarázó jegyzetekkel ellátta: Horváth István Károly és Naszados István. Sárvár 1956, Sárvári Községi Tanács. 206 p. [Ism.] Századok 1959. 2—4. sz. 670. p.

Csatári Dániel: Dunának, Oltnak egy a hangja. A magyar és a román nép közös harcáról. Bukarest 1957, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. 457 p. [Ism.] Századok 1959. 2—4. sz. 296—298. p. [A román—magyar kapcsolatok irodalmi megnyilvánulásairól.]

Györfly György: Mezey László: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. A középkori laikus némozgalom, az Ó-magyar Mária siralom és a Margit-legenda eredetkérdése. Bp. 1955, Akadémiai Kiadó. 133 p. [Ism.] Századok 1959. 2—4. sz. 669 p.

Molnár Erik: Révai József (1898—1959). [Megeml.] Századok 1959. 5—6. sz. 771—772. p.

K. Obermayer Erzsébet—Horváth István Károly: Macedóniai László. Egy humanista élete és működése a Mohács körüli évtizedekben. [Tan.] Századok 1959. 5—6. sz. 773—801. p.

Pamlényi Ervin: A Magyar Tanácsköztársaság kultúrpolitikájáról. [Tan.] Századok 1959. 1. sz. 109—116. p. [Az irodalom és a könyvkiadás helyzetéről, a Tanácsköztársaság hatásáról a későbbi magyar irodalomra.]

Történelmi Szemle

Benczédi László: Irodalomtörténeti Közlemények 1958. LXII. évf. [Ism.] Történelmi Szemle 1959. 1—2. sz. 182—185. p.

Heckenast Gusztáv: Irodalomtörténeti Közlemények 1957. LXI. évf. [Ism.] Történelmi Szemle 1959. 1—2. sz. 180—182. p.

Molnár Erik: Révai József (1898—1959). [Megeml.] Történelmi Szemle 1959. 3—4. sz. 463—464. p.

Filozófia

Magyar Filozófiai Szemle

Balogh Elemér: Az irracionlizmus kritikájához. Vita Lukács Györggyel. [Tan.] Magyar Filozófiai Szemle 1959. 1—2. sz. 75—113., 3—4. sz. 287—298. p.

Dömötör Tekla: „Regelő” Monday. (The First Monday After Epiphany.) [Ism.] Acta Ethnographica 1959. 1—2. sz. 1—25. p. [A regölésről, regölésnekekről.]

Manga János: Erntebraüche und Erntelieder der Palozen. [Tan.] Acta Ethnographica 1959. 3—4. sz. 223—267. p.

Ortutay Gyula: Principles of Oral Transmission in Folk Culture. (Variations, affinity.) [Tan.] Acta Ethnographica 1959. 3—4. sz. 175—221. p.

Schram, F.: Csomasz Tóth Kálmán: A XVI. század magyar dallamai. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 781 p. [Ism.] Acta Ethnographica 1959. 3—4. sz. 350—351. p.

Ethnographia

Domokos Pál Péter: Júlia szép leány. (Ballada-monográfia.) [Tan.] Ethnographia 1959. 1—3. sz. 13—60. p.

Domokos Pál Péter: A pávát őrző leány balladája. [Cikk.] Ethnographia 1959. 1—3. sz. 460—463. p.

Fettich Nándor: A Júlia szép leány-balladáról. [Tan.] Ethnographia 1959. 1—3. sz. 61—76. p.

Hoffmann Tamás: Timár Máté: Majoros Adám krónikája. (Csillagok, csillagok szépen ragyogjatok . . .) Budapest 1958, Gondolat. 501 p. [Ism.] Ethnographia 1959. 1—3. sz. 527—528. p.

Kiss Gabriella: A 301-es mesetípus magyar redakciói. [Tan.] Ethnographia 1959. 1—3. sz. 253—268. p.

Koltai Ferenc: Berze Nagy János emléktábla Pécssett. [Hir.] Ethnographia 1959. 1—3. sz. 471. p.

Kovács Ágnes: Iratosi kertek alatt. Kisiratosi népköltészet, gyűjtötte Kovács Ferenc. Szerkesztette és a bevezetőt írta Faragó József. Bukarest 1958, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. 247 p. [Ism.] Ethnographia 1959. 1—3. sz. 491—492. p.

Kovács Ágnes: Nagy Olga: A három táltos varjú. Bukarest 1958, Ifjúsági Könyvkiadó. 223 p. [Ism.] Ethnographia 1959. 1—3. sz. 492—493. p.

Mona Iona: Népdalszöveg rendszerezés és népdalszöveg tipológia. [Tan.] Ethnographia 1959. 4. sz. 563—578. p.

Péter László: Veres Imre (1853—1879). Egy elfelejtett népköltészeti gyűjtő halálának 80. évfordulójára. [Cikk.] Ethnographia 1959. 1—3. sz. 473—474. p.

Sándor István: Pogány Péter: Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán. (1770—1823.) I. Vásári

ponyvairatok. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. 198 p. [Ism.] Ethnographia 1959. 1—3. sz. 481—482. p.

Szabadfalvi József: Céhélet emléke egy nádudvari gúnyversben. [Cikk.] Ethnographia 1959. 1—3. sz. 439. p.

Szilágyi Miklós: A „nevető lovak” anekdotájának népi változata. [Cikk.] Ethnographia 1959. 1—3. sz. 449—450. p.

Pedagógia

Felsőoktatási Szemle

Barta János: Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Literaria. 1957—1958. Szeged 1958. [Ism.] Felsőoktatási Szemle 1959. 5. sz. 328—332. p.

Kardos László: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom örök aktualitása. [Cikk.] Felsőoktatási Szemle 1959. 1. sz. 45—51. p. [48—49. p.: Ady Endréről.]

Köznevelés*

* Ahol a paginát nem tüntettük fel, a vonatkozó cikk vagy ismertetés a folyóirat közölt számának számozatlan hátsó belső borítólapján jelent meg.

Áprily Lajos: Tavasz a házsongárdi temetőben. Apáczai Csere Jánosné, Aletta van der Maet emlékének. [Vers.] Köznevelés 1959. 23—24. sz. 553. p.

Bethlen Miklós visszaemlékezése mesterére. [Cikk.] Köznevelés 1959. 23—24. sz. 554—555. p. [Apáczai Csere Jánosról. Részlet szerző Önéletírásából.]

Deme László: Apáczai Csere János nyelvéről. [Cikk.] Köznevelés 1959. 23—24. sz. 547. p. [Részlet szerzőnek a Magyar Nyelv 1960. évi 1. számában kiadott tanulmányából.]

Dienes András: Szabadtéri Petőfi múzeum. [Cikk.] Köznevelés 1959. 21. sz. 492—493. p. [Petőfi Sándorról.]

Dobos László: Dezséry László: Olvasni jó. [Ism.] Köznevelés 1959. 1. sz. 21—22. p.

Farkas Domonkos: Kazinczy-ünnepség Patakon. [Cikk.] Köznevelés 1959. 13. sz. 291. p. [Kazinczy Ferenc emlékére.]

Fényi András: A Gondolat könyvei. [Cikk.] Köznevelés 1959. 12. sz.

Fényi András: „Gyorslista” az Ünnepi Könyvhét könyveiről. [Cikk.] Köznevelés 1959. 11. sz.

Fényi András: Magyar Könyvtár. [Cikk.] Köznevelés 1959. 19. sz. [A könyvsorozat ismertetése.]

Fényi András: Szeged ajándéka. [Cikk.] Köznevelés 1959. 14—15. sz. 320—328. p. [Kóós Károly: Budai Nagy Antal című drámájának előadásáról.]

- Füle Sándor:** Borbély László: Kincskeresők. [Ism.] Köznevelés 1959. 13. sz. 298. p.
- Gábor István:** Egy forradalmár költő-tanító. [Cikk.] Köznevelés 1959. 3. sz. 63. p. [Szatmári Sándorról.]
- G. R.:** Irodalomtörténeti Vándorgyűlés Sárospatakon. [Cikk.] Köznevelés 1959. 21. sz. 493. p.
- Gyalui Farkas:** Apáczai Csere János házasságáról. [Cikk.] Köznevelés 1959. 23—24. sz. 551—552. p.
- Harsányi Zoltán:** Karikás Frigyes. [Cikk.] Köznevelés 1959. 9. sz. 197. p.
- Harsányi Zoltán:** A Magvető hat könyve. [Cikk.] Köznevelés 1959. 9. sz. [Új magyar verseskötetokről és prózai művekről. Pl.: Nádass József: Márciusi szél, Bóka László: Alázatosan jelentem stb.]
- Hársing Lajos:** Tóth Dezső: Vörösmarty Mihály. [Ism.] Köznevelés 1959. 2. sz.
- Hegedűs András:** Tanítók sorsa az ellenforradalmi Magyarországon. — Pedagógusok Darvas József regényében. — [Tan.] Köznevelés 1959. 16. sz. 353—356. p. [Darvas József több művének elemzése.]
- Herepei János:** Apáczai Csere János kolozsvári lakozásáról. [Cikk.] Köznevelés 1959. 23—24. sz. 552. p. [Részlet szerző cikkéből, amely a Pásztortűz 1925. évi évfolyamában jelent meg.]
- (—i —s): Új Helikon. [Cikk.] Köznevelés 1959. 12. sz. 279. p. [Irodalmi napok Keszthelyen, a Helikoni ünnepségek emlékére.]
- K.:** A mai magyar irodalom néhány kérdéséről. [Cikk.] Köznevelés 1959. 5. sz. 107. p.
- Kabdebő Lóránt:** Világnézeti nevelés József Attila költészetének tárgyalásakor. [Cikk.] Köznevelés 1959. 19. sz. 445—446. p.
- Kerékgyártó Imre:** Dékán István: Medveles. [Ism.] Köznevelés 1959. 2. sz.
- Kerékgyártó Imre:** Gondolatok a hazafias nevelésről. [Cikk.] Köznevelés 1959. 2. sz. 25—26. sz. [Petőfi, Kölcsey, Ady, József Attila hazaszeretetről.]
- Készülünk a nagy ünnepre. [Cikk.] Köznevelés 1959. 4. sz. 81—83. p. [A Tanácsköztársaság a magyar irodalomban.]
- Kopré József:** Az Arany-kiállításon. [Cikk.] Köznevelés 1959. 1. sz. 9. p. [Arany János emlékkiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban.]
- Kopré József:** Balázs Béla: Karcsi kalandjai. [Ism.] Köznevelés 1959. 20. sz.
- Kopré József:** Dékány András: Afrikából jöttek. [Ism.] Köznevelés 1959. 20. sz.
- Kopré József:** Erdődy János: András mester krónikája. [Ism.] Köznevelés 1959. 20. sz.
- Kopré József:** Fehér Tibor: Aranykakas. [Ism.] Köznevelés 1959. 20. sz.
- Kopré József:** A jó könyv formálja, gazda-
gítja tanulóink jellemét. A Móra Kiadó új könyvei. [Cikk.] Köznevelés 1959. 20. sz.
- Kopré József:** Mándy Iván: Csutak és a szürke ló. [Ism.] Köznevelés 1959. 20. sz.
- Kopré József:** Murányi-Kovács Endre: A firenzei varázsló. [Ism.] Köznevelés 1959. 20. sz.
- Kopré József:** Murányi-Kovács Endre: Garibaldi dobosa. [Ism.] Köznevelés 1959. 20. sz.
- Kopré József:** Németh Imre: A bibortenger hőse. [Ism.] Köznevelés 1959. 20. sz.
- Kopré József:** Passuth László: Megszólal a sirvilág. [Ism.] Köznevelés 1959. 20. sz.
- Kopré József:** Szalay Lenke: Mogyoró. [Ism.] Köznevelés 1959. 20. sz.
- Kopré József:** Szántó György: A boszorkány. [Ism.] Köznevelés 1959. 20. sz.
- Körműves Imre:** A Szépirodalmi Könyvkiadó újdonságai. [Cikk.] Köznevelés 1959. 21. sz.
- Könyvek a Tanácsköztársaságról. [Cikk.] Köznevelés 1959. 5. sz.
- Lengyel Dénes:** „Édes hazám, fogadj szivedbe”. — Gondolatok Makay Gusztáv új könyvének olvasásakor. [Ism.] Köznevelés 1959. 17. sz. 403. p.
- Lengyel Dénes:** Molnár Kata: A mandarin-
kalap. [Ism.] Köznevelés 1959. 17. sz.
- Lengyel Dénes:** Palotai Boris: Júlia. [Ism.] Köznevelés 1959. 17. sz.
- Makay Gusztáv:** Érettségi írásbeli a Tanácsköztársaság jegyében. [Cikk.] Köznevelés 1959. 16. sz. 359—361. p. [Magyar irodalomtörténeti érettségi írásbeli tételek és dolgozatok elemzése.]
- Makay Gusztáv:** Kerékgyártó Imre—Lengyel Dénes: Az irodalomelmélet tanítása az általános iskolában. [Ism.] Köznevelés 1959. 10. sz. 236. p.
- Makay Gusztáv:** A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve. 1959. (Szerkesztette: Vargha Balázs.) [Ism.] Köznevelés 1959. 22. sz. 524. p.
- (m—r.): Román György: Szürke ház. [Ism.] Köznevelés 1959. 22. sz. 524. p.
- Orosz Lajos:** Apáczai Csere János pedagógiai öröksége. [Tan.] Köznevelés 1959. 23—24. sz. 539—544. p.
- P. J.:** Apáczai Csere János: Magyar Enciklopédia. I. [Ism.] Köznevelés 1959. 11. sz. 263. p.
- Pálmai Kálmán:** Életképek a reformkor irodalmából. [Ism.] Köznevelés 1959. 2. sz.
- R. R.:** Regények az ellenforradalomról. [Cikk.] Köznevelés 1959. 13. sz.
- Seres József:** Gergely Márta: A mi lányunk. [Ism.] Köznevelés 1959. 10. sz.
- Seres József:** A mai magyar irodalom tanításának néhány kérdése. [Cikk.] Köznevelés 1959. 8. sz. 185—187. p.
- Seres József:** Nádasi Péter: Jóska és gazdája. [Ism.] Köznevelés 1959. 10. sz.
- Seres József:** Sándor József: Ez volt a hajnal. [Ism.] Köznevelés 1959. 10. sz.

Seres József: Szalay Lenke: Ketten hiányoznak. [Ism.] Köznevelés 1959. 10. sz.
Sz. B.: A magyar nyelv és irodalom tanítása. [Ism.] Köznevelés 1959. 17. sz. 404. p. [A Magyaritanítás módszertani folyóirat egyik számának ismertetése.]
Szilassy Attila: Bárány Tamás: Rettentő Misi. [Ism.] Köznevelés 1959. 6. sz.
Szilassy Attila: Elek István: Merénylet a világúrbén. [Ism.] Köznevelés 1959. 6. sz.
Szilassy Attila: Hegedűs Géza: Előszó a hősköteményhez. [Ism.] Köznevelés 1959. 6. sz.
Szilassy Attila: Marton Béla: A Ceresz foglyai. [Ism.] Köznevelés 1959. 6. sz.
Szilassy Attila: A „nagyobb rész” boldogságát szolgálják. — A Gondolat könyvei. — [Cikk.] Köznevelés 1959. 22. sz.
Teleki László: A Szépirodalmi Könyvkiadó legújabb könyvei. [Cikk.] Köznevelés 1959. 16. sz.
Tl.: Dolmányos István: Költők barátságától népek testvériségéig. [Ism.] Köznevelés 1959. 22. sz. 525. p.
Vihar Béla: „Az újért hamvamat a maradék áldani fogja, tudom.” Kazinczy, az iskolapolitikus. [Cikk.] Köznevelés 1959. 18. sz. 423—425. p. [Kazinczy Ferencről.]

Pedagógiai Szemle

Bajkó Mátyás: Benedek Elek 1859—1929. [Cikk.] Pedagógiai Szemle 1959. 9. sz. 815—820. p.
Hegedűs András: Hanzó Lajos: Vajda Péter. [Ism.] Pedagógiai Szemle 1959. 6. sz. 591—592. p.
Jausz Béla: Apáczai Csere János 1625—1659. [Tan.] Pedagógiai Szemle 1959. 12. sz. 1113—1118. p.
Komár Pálné: Irodalmi elemzések. I—II. Bp. 1957—1958, Akadémiai Kiadó. 606 p. [Ism.] Pedagógiai Szemle 1959. 5. sz. 487—488. p.
Komár Pálné: A marxista világnézet elemeinek érvényesítése a magyar nyelv- és irodalomtanításban. [Tan.] Pedagógiai Szemle 1959. 5. sz. 429—434. p.
Komor Ilona: Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. 606 p. [Ism.] Pedagógiai Szemle 1959. 1. sz. 63—65. p.
A középiskolai magyar nyelvi és világirodalmi albizottság javaslata. [Cikk.] Pedagógiai Szemle 1959. 3. sz. 269—271. p. [A Tanácsköztársaság irodalomtanítási tervéről.]
Pálmai Kálmán: Kerékgyártó Imre—Lengyel Dénes: Az irodalomelmélet tanítása az általános iskolában. Bp. 1959, Tankönyvkiadó. [Ism.] Pedagógiai Szemle 1959. 10. sz. 977—980. p.
Ravasz János: Balázs János: Sylvester János

és kora. Bp. 1958, Tankönyvkiadó Vállalat. 477 p. [Ism.] Pedagógiai Szemle 1959. 4. sz. 400—402. p.
Révai József 1898—1959. [Megeml.] Pedagógiai Szemle 1959. 10. sz. 901—902. p.
Takács Etel: Balassa László: Garmada. Rokónértelmű szócsoportok és írói kifejezőformák. Bp. 1958, Tankönyvkiadó Vállalat. [Ism.] Pedagógiai Szemle 1959. 1. sz. 66—67. p.
Dr. Tettamanti Béla 1884—1959. [Megeml.] Pedagógiai Szemle 1959. 9. sz. 895—897. p. [József Attiláról is.]
Zibolen Endre: A „Magyar Enciklopédia” két új kiadása. [Ism.] Pedagógiai Szemle 1959. 12. sz. 1154—1156. p. [Apáczai Csere János művének a Szépirodalmi Könyvkiadónál és az Akadémiai Kiadónál megjelent kiadásairól.]

Zenetudomány

M u z s i k a

Boros Rezső: Brahms—Petőfi megzenésítője. [Cikk.] Muzsika 1959. 7. sz. 40—42. p. [Georg Friedrich Daumer szövegköltő átvételei és fordításai Petőfi műveiből Brahms részéről.]
Flórián László: Csenki Imre: „A bajusz.” Új magyar vígopera bemutatója a debreceni Csokonai Színházban. [Cikk.] Muzsika 1959. 6. sz. 21—22. p. [Arany János versének megzenésített változatáról.]
Körtléves Géza: Csongor és Tünde. [Cikk.] Muzsika 1959. 8. sz. 13—16. p. [Vörösmarty Mihály színművének táncjáték megzenésítéséről.]
László Zsigmond: Szabolcsi Bence: Vers és dallam. [Ism.] Muzsika 1959. 10. sz. 43—44. p.
Pernye András: Bókay János: Bohémek és pillangók. [Ism.] Muzsika 1959. 3. sz. 42—43. p.
Pernye András: Szentkuthy Miklós: Divertimento. [Ism.] Muzsika 1959. 6. sz. 46—47. p.
Pernye András: Vécsey Jenő: Szimfonikus concerto Krúdy emlékére. [Cikk.] Muzsika 1959. 11. sz. 40. p.
Somogyi Vilmos: Reinitz Béla. [Cikk.] Muzsika 1959. 3. sz. 7—13. p. [7—8. p.: Ady Endre verseinek megzenésítéséről.]
Újfalussy József: Farkas Ferenc: Vidrócki. Gondolatok egy zenés színpadi műfajról. [Cikk.] Muzsika 1959. 10. sz. 40—41. p. [Szövegét Innocent Vincze Ernő írta.]
Ünnepségek Vikár Béla születésének 100. évfordulóján. [Cikk.] Muzsika 1959. 6. sz. 45. p.
Várnai Péter: Cs[omasz] Tóth Kálmán XVI.

század magyar dallamgyűjteménye. [Ism.] Muzsika 1959. 8. sz. 43. p. [Népköltészet-ről is.]

Társadalomtudomány

A Béke és a Szocializmus Kérdései

Fogarasi Béla: Lukács György filozófiai koncepcióiról. [Tan.] A Béke és a Szocializmus Kérdései 1959. 6. sz. 50—58. p.

Borsodi Szemle

Bodgál Ferenc: A borsodi néphagyománygyűjtés új eredményei. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 1. sz. 54—56. p. [Népköltészeti gyűjtésekről.]

Borsodi Gyula: Kazinczy sírja mellett. [Vers.] Borsodi Szemle 1959. 5. sz. 81. p.

Csorba Zoltán: József Attila Miskolcon. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 1. sz. 10—13. p.

Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. (Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Tomus V.) Eger 1959. [Ism.] Borsodi Szemle 1959. 6. sz. 79—80. p.

Gribowszkiné Kálnai Jolán: Az eszmei és a művészi a szocialista realizmusban. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 3. sz. 110—112. p.

Gyárfás Imre: Egy életmű példaadása. Kazinczy születésének 200-ik évfordulójára. [Tan.] Borsodi Szemle 1959. 5. sz. 4—11. p. [Képekkel.]

Gyárfás Imre: A pártosság kérdései. Esztétikai mozaikok. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 5. sz. 126—130. p. [Az irodalmi pártosságról.]

Gyárfás Imre: A szocialista realizmus kérdései. Esztétikai mozaikok. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 3. sz. 105—110. p.

Gyárfás Imre: Vázlatos vonások Szép Ernő lírikusi arcképéhez. Gondolatok Add a kezéd című kötetének, összegyűjtött verseinek olvasása közben. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 1. sz. 114—121. p.

(Sz.b.): Az első tavasz. (Szinetár György színművének ősbemutatója Miskolcon.) [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 6. sz. 33—34. p.

Hegyí Imre: A Bodrogköz. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 2. sz. 28—33. p. [A Bodrogköz népköltészetéről is.]

Kabdebő Lóránt: Gelléri Andor Endre. (Megemlékezés az íróról A nagymosoda című regényének megjelenése alkalmából.) [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 2. sz. 111—112. p.

Kabdebő Lóránt: József Attila Ars poeticája. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 4. sz. 99—107. p.

Kabdebő Lóránt: Kazinczy Ferenc és Dayka Gábor kapcsolata. Részlet egy nagyobb tanulmányból. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 5. sz. 31—35. p.

Kabdebő Lóránt: A politikus műfordító. Gábor Andor versfordító pályája. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 5. sz. 131—132. p.

Kabdebő Lóránt: A szegedi fiatalok antológiája. [Ism.] Borsodi Szemle 1959. 6. sz. 109—112. p.

Katona Béla: A klasszikus Krúdy. (Krúdy Gyula válogatott novellái a Magyar Klasszikusok sorozatában.) [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 3. sz. 103—105. p.

Katona Béla: Krúdy és a Tanácsköztársaság. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 2. sz. 105—108. p.

Kazinczy korszerű követése jegyében. Irodalomtörténeti vándorgyűlés Sárospatakon. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 6. sz. 81—83. p.

Kiss Gyula: Kazinczy. Színmű három felvonásban. Borsodi Szemle 1959. 5. sz. 98—125. p.

Kardos László: Ember vagy árnyékrajolat? Kazinczy a Levelek tükrében. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 5. sz. 27—30. p.

Kardos László—Csorba Zoltán—Tóth József: Miskolc kulturális élete a Tanácsköztársaság előtt és alatt. [Tan.] Borsodi Szemle 1959. 2. sz. 15—22. p. [Az irodalmi életről részletes elemzésekkel.]

H. Kovács Mihály: A „Kazinczy Önképzőkör.” [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 5. sz. 43—44. p. [A miskolci Földes Ferenc Gimnázium önképzőkörének irodalmi próbálkozásairól.]

H. Kovács Mihály: A Magyar Nyelv Értelmező Szótára. Gondolatok egy nagy jelentőségű mű lapozgatása közben. [Cikk.] Borsodi Szemle 1959. 6. sz. 40—42. p. [Kazinczy Ferenc, Révai Miklós és Czuczor Gergely nyelvápoló kezdeményezéseiről is és Arany Jánosról.]

Nemzetközi Szemle

Nemzetiségi kiadványok a Román Népköztársaságban. [Cikk.] Nemzetközi Szemle 1959. 9. sz. 34—35. p. [Magyar írók műveinek kiadásairól.]

Népművelés

A. B.: Huszty Tamás: Játék a múzeumban. [Ism.] Népművelés 1959. 10. sz. 29—30. p.

(A. B.): Sziráky Judit: Orkán. [Ism.] Népművelés 1959. 3. sz. 29. p.

B—p.: Barabás Tibor: Örök dallamok. [Ism.] Népművelés 1959. 4. sz. 29. p.

Bölni György: Évfordulón. [Cikk.] Népművelés 1959. 4. sz. 29. p.

- művelés 1959. 3. sz. 4. p. [A Tanácsköztársaság évfordulóján Ady Endréről is.]
- Dienes András:** Petőfi és a szabadságharc emlékezete egy nemzetiségi falu hagyományaiiban. [Cikk.] Népművelés 1959. 11. sz. 8—9. p.
- F. F.:** Kosztolányi Dezső: Írók, festők, tudósok. [Ism.] Népművelés 1959. 2. sz. 28. p.
- F. F.:** Passuth László: Megszólal a sírvilág. [Ism.] Népművelés 1959. 7. sz. 28. p.
- Faragó Vilmos:** Kisvárdai tanulságok. [Cikk.] Népművelés 1959. 1. sz. 16—18. p. [17—18. p.: A magyar irodalom elterjedtségéről, olvasottságáról.]
- Földeák János:** F. Rác Kálmán: Csak Párizsban történéhetett. [Ism.] Népművelés 1959. 3. sz. 29. p.
- gg—:** Pákolitz István: Szüret. [Ism.] Népművelés 1959. 6. sz. 29. p.
- Gadó György:** Petur László: A nagy kaland. [Ism.] Népművelés 1959. 12. sz. 28. p.
- Gönczi Imre:** Timár Máté: Majoros Ádám krónikája. [Ism.] Népművelés 1959. 2. sz. 28. p.
- Görgey Gábor:** Gelléri Andor Endre: Varázsló, segíts! [Ism.] Népművelés 1959. 12. sz. 29. p.
- Gyertyán Ervin:** Erdős László: Sziszifusz. [Ism.] Népművelés 1959. 8. sz. 29. p.
- Hajdu Ferenc:** Gergely Sándor: Pereg a dob. [Ism.] Népművelés 1959. 6. sz. 29. p.
- i i—:** Bóka László: Alázatosan jelentem. [Ism.] Népművelés 1959. 4. sz. 29. p.
- I. K.:** Ébredés. [Ism.] Népművelés 1959. 7. sz. 2. p.
- J. M.:** Csepeli Szabó Béla: A világ peremén. [Ism.] Népművelés 1959. 6. sz. 29. p.
- József Farkas:** Írók a közművelődés szolgálatában. [Cikk.] Népművelés 1959. 3. sz. 5. p. [A Tanácsköztársaság irodalmi életéről.]
- K—s:** Jankovich Ferenc összegyűjtött versei. [Ism.] Népművelés 1959. 9. sz. 29. p.
- Karcsai Kulcsár István:** Gerencsér Miklós: Hátsóváros. [Ism.] Népművelés 1959. 2. sz. 29. p.
- Karcsai Kulcsár István:** Hernádi Gyula: Deszkalolostor. [Ism.] Népművelés 1959. 7. sz. 29. p.
- Karcsai Kulcsár István:** Simon István: A Jangece vitorláit. [Ism.] Népművelés 1959. 8. sz. 29. p.
- Köpeczi Béla:** A felszabadulás utáni magyar irodalom néhány kérdéséről. [Cikk.] Népművelés 1959. 5. sz. 6—7. p.
- L. S.:** Kazinczy Ferenc (1759—1831). [Cikk.] Népművelés 1959. 10. sz. 12. p.
- (**L. S.:**) A népnevelő Táncsics. [Cikk.] Népművelés 1959. 6. sz. 8. p.
- L. V.:** Új egyfelvonásosok. [Ism.] Népművelés 1959. 11. sz. 29. p.
- László Anna:** Petur László: A nagy kaland. [Ism.] Népművelés 1959. 7. sz. 29. p.
- László Anna:** Szabó Magda: Mondják meg Zsófikának ... [Ism.] Népművelés 1959. 5. sz. 27. p.
- Lengyel Balázs:** József Attila élete képekben. [Ism.] Népművelés 1959. 2. sz. 29. p.
- Lengyel Balázs:** László Anna: Szilveszter éjszakája. [Ism.] Népművelés 1959. 10. sz. 30. p.
- Lengyel Balázs:** Mándy Iván: Fabulya feleségei. [Ism.] Népművelés 1959. 7. sz. 29. p.
- Lukácsy Sándor:** Bán Imre: Apáczai Csere János. [Ism.] Népművelés 1959. 5. sz. 29. p.
- (**m. i.:**) Fazekas Anna: Rigó nóta. [Ism.] Népművelés 1959. 9. sz. 29. p.
- (**m. i.:**) Palotai Boris: Júlia. [Ism.] Népművelés 1959. 9. sz. 29. p.
- Mándy Iván:** Bárány Tamás: Rettentő Misi. [Ism.] Népművelés 1959. 6. sz. 29. p.
- Mándy Iván:** Takács Tibor: Szöktetés Budáról. [Ism.] Népművelés 1959. 12. sz. 29. p.
- Merényi Oszkár:** Történelem és irodalom. [Cikk.] Népművelés 1959. 1. sz. 14—15. p. [Szabolcs megye irodalmi hagyományairól, emlékeiről.]
- Novák József:** Beszélgetés Berzsenyi Dániellel a termelészövetkezetekről. [Cikk.] Népművelés 1959. 6. sz. 6—7. p.
- Ny. A.:** Keszi Imre: Elysium. [Ism.] Népművelés 1959. 5. sz. 27. p.
- Nyíri Tibor:** Galabárdi Zoltán: Papsajt. [Ism.] Népművelés 1959. 11. sz. 29. p.
- Nyíri Tibor:** A halhatatlanság egy napja ... [Cikk.] Népművelés 1959. 8. sz. 22—23. p. [Móricz Zsigmondról.]
- O. A.:** Móricz Miklós: Móricz Zsigmond indulása. [Ism.] Népművelés 1959. 12. sz. 29. p.
- O. A.:** Nagy Lajos: Író, könyv, olvasó. [Ism.] Népművelés 1959. 5. sz. 28. p.
- O. A.:** Ráth-Végh István: Fekete krónika. [Ism.] Népművelés 1959. 2. sz. 28. p.
- Oltványi Ambrus:** Apáczai Csere János (1625—1659). [Cikk.] Népművelés 1959. 12. sz. 30. p.
- Ordas Iván:** Móricz Zsigmond nyomában Kétpó termelészövetkezeti községben. [Cikk.] Népművelés 1959. 11. sz. 22. p. [Móricz Zsigmond egyik riportjáról és útjáról.]
- Petró András:** Balázs János: Sylvester János és kora. [Ism.] Népművelés 1959. 8. sz. 28. p.
- R. S.:** Takáts Gyula: Mézőntő. [Ism.] Népművelés 1959. 2. sz. 29. p.
- Rajcsányi Károly:** Földeák János: Láttam Lenint. [Ism.] Népművelés 1959. 8. sz. 29. p.
- Rajcsányi Károly:** Pilinszky János: Harmadnapon. [Ism.] Népművelés 1959. 11. sz. 29. p.

- Rajcsányi Károly:** Rákos Sándor: Szegények vonulása. [Ism.] Népművelés 1959. 10. sz. 29. p.
- Reményi Béla:** Goda Gábor: Csáládi kör. [Ism.] Népművelés 1959. 12. sz. 29. p.
- Szabolcsi Miklós:** Ady. [Cikk.] Népművelés 1959. 1. sz. 3. p.
- Szomráky Sándor:** Radnóti Miklós: Ikrek hava. [Ism.] Népművelés 1959. 7. sz. 29. p.
- Szücs László István:** Gondolatok Demeter Imre „Rivalda” című könyve körül. [Cikk.] Népművelés 1959. 5. sz. 29. p.
- T. T.: Csorba Győző:** A szó ünnepe. [Ism.] Népművelés 1959. 11. sz. 29. p.
- Teleki László:** A Kincses Könyvekről. [Cikk.] Népművelés 1959. 6. sz. 26. p. [A magyar irodalom vidéki elterjedtségéről.]
- „Tűztánc”. Fialat költők antológiája. [Ism.] Népművelés 1959. 3. sz. 29. p.
- Vidor Miklós:** Kolozsvári Grandpierre Emil: A boldogtalanság művésze. [Ism.] Népművelés 1959. 6. sz. 28—29. p.
- y—: Móricz Zsigmond: Irodalomról, művészetéről. [Ism.] Népművelés 1959. 7. sz. 28. p.
- y: Pulszky Ferenc Önéletírása. [Ism.] Népművelés 1959. 3. sz. 28. p.
- y: Teleki Sándor Emlékezései. [Ism.] Népművelés 1959. 3. sz. 28. p.

Pártélet

- Bassa Endre:** Dicső napokat idézek ... Könyvek a Magyar Tanácsköztársaságról. [Cikk.] Pártélet 1959. 8. sz. 92—96. p. [A Tanácsköztársaság a magyar irodalomban.]
- Kiss Györgyné:** A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. [Ism.] Pártélet 1959. 7. sz. 103—104. p. [Az irodalmi életéről és a könyvkiadásról is.]
- Nagy László:** A Lukács-vitáról. [Tan.] Pártélet 1959. 8. sz. 46—52. p. [Lukács György nézeteiről.]
- Nagy László:** A művelődéspolitikai irányelvek megvalósításának néhány kérdése. [Cikk.] Pártélet 1959. 1. sz. 50—56. p. [51. p.: Lukács Györgyről, 52—53. p.: a népi íróról.]

Soproni Szemle

- Bors András:** Bors László, az ember, a költő és a forradalmár. [Tan.] Soproni Szemle 1959. 1. sz. 58—72. p.
- Csatkai Endre:** Állítólagos Petőfi forradalmi vers soproni diákok versgyűjteményében. [Cikk.] Soproni Szemle 1959. 2. sz. 144—150. p.
- Csenár János:** Ősze János Kurrens könyve 1845—1849. [Tan.] Soproni Szemle 1959.

3. sz. 259—269. p. [259. p.: Vas Gereben: Nagy idők, nagy emberek című művéről.]
- Ivancsics Nándor:** Legénycéh nyomai egy petőfházi népszokásban. [Tan.] Soproni Szemle 1959. 2. sz. 169—174. p. [Verses népi mondókékkal, népköltészeti elemekkel való leánykérésről.]
- Kelényi Ferenc:** Kazinczy Ferenc soproni kapcsolatai. [Tan.] Soproni Szemle. 1959. 4. sz. 305—324. p.
- Keresztury Dező:** Pap Károly. [Tan.] Soproni Szemle 1959. 1. sz. 95—101. p.
- V. Kovács Sándor:** Gúnyvers Sopron követe ellen 1830-ból. [Cikk.] Soproni Szemle 1959. 4. sz. 352. p.
- László Ernő:** Móra Ferenc téves elbeszélése Haydn koponyájának sorsáról. [Cikk.] Soproni Szemle 1959. 4. sz. 374—375. p.
- Makkay Jánosné:** Kis János levele az Akadémiához a soproni nyomda működéséről. [Cikk.] Soproni Szemle 1959. 4. sz. 371—373. p. [1837-ből.]
- Pap Károlyné:** Pap Károly, a vöröskatoná. [Cikk.] Soproni Szemle 1959. 1. sz. 102—103. p.

Társadalmi Szemle

- B. Gy.:** Mesterházi Lajos: Pokoljárás. [Ism.] Társadalmi Szemle 1959. 8—9. sz. 161. p.
- B. Gy.:** Vas István: Esszék és művek. [Ism.] Társadalmi Szemle 1959. 1. sz. 102. p. [Évek és művek című kötetéről.]
- A felszabadulás utáni magyar irodalom néhány kérdéséről.** A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága kulturális elméleti munkaközösségének vitaindító tézisei. [Cikk.] Társadalmi Szemle 1959. 2. sz. 46—72. p.
- H. Gy-né:** Vidor Miklós: Idegenek. [Ism.] Társadalmi Szemle 1959. 2. sz. 125—127. p.
- K. T.:** Zalka Miklós: Aknamező. [Ism.] Társadalmi Szemle 1959. 8—9. sz. 162—163. p.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának irányelvei a párt VII. kongresszusára.** [Cikk.] Társadalmi Szemle 1959. 10. sz. 82—112. p. [103—106. p.: kulturális és irodalmi életünkről.]
- Pamlényi Ervin:** A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. [Ism.] Társadalmi Szemle 1959. 5. sz. 122—129. p. [A Tanácsköztársaság irodalmi politikájáról is.]
- R. L.:** Erdős László: Lelkiismeret. [Ism.] Társadalmi Szemle 1959. 2. sz. 125—126. p.
- Révai József:** A tűz csiholója. Ady Endre halálának 40. évfordulójára. [Tan.] Társadalmi Szemle 1959. 2. sz. 73—86. p.
- Révai József 1898—1959.** [Megeml.] Társadalmi Szemle 1959. 8—9. sz. 1—2. p.
- Székelgy György:** Az 1958—59-es színházi évad néhány kérdéséről. [Tan.] Társa-

dalmi Szemle 1959. 8—9. sz. 115—125. p.
[Új magyar színművekről.]

V a l ó s á g

Bessenyei György: Bodnár György [szerk.]; Szüreti fűrt. (Szépirodalmi Kiadó, Olcsó Könyvtár. [Ism.] Valóság 1959. 4. sz. 103—106. p.)

Bóka László: Egy új lírikus nemzedék. [Tan.] Valóság 1959. 1. sz. 72—77. p.

Bóka László: Valami a sláger körül. [Cikk.] Valóság 1959. 3. sz. 86—89. p. [Az irodalmi igényű szórakoztatásról, a magyar írók kabaré- és slágerszerű műveiről.]

Csatári Dániel: A „Korunk” ünnepi számának margójára. [Cikk.] Valóság 1959. 5. sz. 108., 110—111. p. [A romániai magyar nyelvű folyóirat terveiről, történetéről.]

Fekete Sándor: A magyar emigráció és a hidegháború. [Tan.] Valóság 1959. 5. sz. 39—45. p. [Diszidens sajtóorgánumokról.]

[g. h.]: A Magyar Tanácsköztársaság kiadványai és az első kommunista kiadványok. (Az Országgyűlési Könyvtár kiadása. 1958. 496 p.) [Ism.] Valóság 1959. 1. sz. 113. p.

Gyurkó László: A giccs természetrajza. [Cikk.] Valóság 1959. 6. sz. 67—70. p. [Az irodalmi giccsről.]

Haász Árpád: A századeleji magyar társadalom és a Galilei Kőr. [Tan.] Valóság 1959. 1. sz. 17—18., 20—26. p. [17., 20., 22. p.: Ady Endréről, 25. p.: A Galilei Kőr és a magyar írók kapcsolatairól.]

Hámori Ottó: Színházi tükör. [Cikk.] Valóság 1959. 2. sz. 70—76. p. [72. p.: Fehér Klára: A teremtés koronája, 73. p.: Kállai István: Kötéltánc, Mesterházi Lajos: Pesti emberek, Gádor Béla: Lyuk az élet-rajzon.]

Hegei Géza: Technika és drámatechnika. [Tan.] Valóság 1959. 6. sz. 59—66. p.

Hoffmann Tamás: Takács Lajos: História-sok, históriák. Akadémiai Kiadó 1958. 127. p. [Ism.] Valóság 1959. 2. sz. 104—105. p.

Kemény G. Gábor: Mocsáry Lajos a nemzetségek védelmében. [Tan.] Valóság 1959. 2. sz. 29—39. p. [29—30. p.: a magyar felvilágosodás és reformkor íróinak nemzeti-elgondolásairól, 37. p.: Berzsenyi Dánielről, Vörösmarty Mihályról.]

Koczka Sándor: A kritika elefántcsont-tornya. Gondolatok Kosztolányiról, a kritikusról. [Cikk.] Valóság 1959. 4. sz. 37—45. p. [Kosztolányi Dezső: Írók, festők, tudósok. Szépirodalmi Könyvkiadó 1958. című cikkgyűjteménye alapján.]

Kókay György: Az első magyar ismeretterjesztő folyóirat. [Cikk.] Valóság 1959. 5. sz. 140—142. p. [A Mindenes Gyűjteményről és Péczely Józsefről.]

Köves Béla: A Nemzeti Könyvtárról. [Cikk.] Valóság 1959. 2. sz. 101—103. p. [A Gondolat Kiadó könyvsorozatáról.]

Mezei Márta: Weber Antal: A magyar regény kezdetei. (Akadémiai Kiadó, Irodalomtörténeti Könyvtár 5. 1959. 238 p.) [Ism.] Valóság 1959. 6. sz. 117—119. p.)

Mód Aladár: Szocialista eszmeiségért. [Tan.] Valóság 1959. 6. sz. 3—20. p. [3—5. p.: a kritikáról, 7. p.: Petőfi és Ady hazaszeretetéről, 10—11. p.: irodalom és társadalmi haladás, 12—13. p.: Veres Péterről, 14—17. p.: Illyés Gyuláról, az írók és a forradalom kérdéséről.]

Pais Dezső: A munka nyelvi kifejezéseinek jelentéstörténetéhez. [Tan.] Valóság 1959. 3. sz. 41—42., 44—46. p. [46. p.: Madách Imréről és Juhász Gyuláról.]

Pándi Ilona: 1919 és a magyar értelmiség. [Tan.] Valóság 1959. 2. sz. 13—28. p. [16. p.: a „Ma” című folyóiratról és Kassák Lajosról, 18. p.: Krúdy Gyuláról, Szabó Dezsőről, 19. p.: Babits Mihályról, 20—21. p.: Juhász Gyuláról, Tóth Árpádról, Móricz Zsigmondról, 22. p.: Karinthy Frigyesről.]

Pozsonyi Béla: Emlékezés egy nagy népművelőre. Apáczai Csere János halálának 300. évfordulójára. [Tan.] Valóság 1959. 6. sz. 21—30. p.

Remete László: A Tanácsköztársaság irodalmáról. [Tan.] Valóság 1959. 1. sz. 87—91. p.

Simon Józsefné: Irodalmunk egy nyugatnémet világirodalmi enciklopédia tükrében. [Cikk.] Valóság 1959. 2. sz. 107—108. p. [Paul Wiegler: Az idegen nyelvű világirodalom története című műről.]

Sükösd Mihály: Egy magatartás széthullása. Gondolatok Márai Sándor új könyvéről. [Cikk.] Valóság 1959. 4. sz. 46—50. p. [Márai Sándor: Napló (1945—1957). New York, Occidental Press, 235 p. című műve alapján.]

Szabó György: Egy igazi íróról. Megjegyzések Nagy Lajos: Író, könyv, olvasó címen kiadott írásaihoz. [Cikk.] Valóság 1959. 4. sz. 31—36. p.

Szabó György: Klasszikus költőnk: József Attila. (A Magyar Tudományos Akadémia József Attila ülészakáról.) [Cikk.] Valóság 1959. 1. sz. 67—71. p.

Szij Rezső: Bibliofil könyvkiadás. A Helikon kiadványairól. [Cikk.] Valóság 1959. 6. sz. 120—124. p.

Tilkovszky Lóránt: Ismeretlen Széchenyi-levelek. Újabb adatok Széchenyi politikai pályája 1831—1848 közti szakaszának értekeléséhez. [Cikk.] Valóság 1959. 1. sz. 92—97. p.

Weber Antal: Irodalomtörténeti vándorgyűlés Sárospatakon. [Cikk.] Valóság 1959. 6. sz. 81—84. p.

Vasi Szemle

- Gosztonyi János:** Emlékbeszéd Vas megye Tanácsa 1959. június 21-i ünnepi ülésén. [Cikk.] Vasi Szemle 1959. I. kötet. 53—59. p. [Több helyen hivatkozik és idézi József Attilát, Bálint Györgyöt.]
- Palkó István:** Derkovits Gyula, Szombathely nagy szülöttje. A forradalmi példakép. (Tárlatnyitó.) [Cikk.] Vasi Szemle 1959. I. kötet 59—62. p. [Több helyen utal József Attilára.]
- Palkó István:** Derkovits Gyula, Szombathely nagy szülöttje. Az osztályharcos művész. (Katalógusi bevezető.) [Cikk.] Vasi Szemle 1959. I. köt. 62—63. p. [Utal József Attilára.]
- B. Thomas Edit—Prokopp Gyula** [közveteszi]: Bél Mátyás: Hungariae Novae Notitia. Membrum III. De Sabaria. [Cikk.] Vasi Szemle 1959. II. kötet 37—57. p. [37—38. p.: cikk Bél Mátyásról.]

Függelék

Acta Universitatis Debreceniensis

de Ludovico Kossuth nomine

- Juhász Géza:** Csokonai Árpádiásza. [Tan.] Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Tom. V. 1958. Bp. 1959, Tankönyvkiadó. 101—117. p.

Acta Universitatis Szegediensis

Sectio Litteraria

- Berczik Árpád:** Az összehasonlító irodalomtörténet és a műfordítás néhány kérdése. [Tan.] Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Litteraria 1959. Szeged 1959. 75—87. p.
- Ilia Mihály:** A Holnap születése. [Tan.] Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Litteraria 1959. Szeged 1959. 89—101. p.
- Nacsády József:** Két kirándulás. (Adalékok Mikszáth Kálmán életrajzához.) [Tan.] Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Litteraria 1959. Szeged 1959. 109—118. p.
- Péter László:** Juhász Gyula és a „fekete báró.” [Cikk.] Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Litteraria 1959. Szeged 1959. 103—105. p.
- P[éter] L[ászló]:** Szakdolgozatok Juhász Gyuláról. [Cikk.] Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Litteraria 1959. Szeged 1959. 119—120. p.

(T—s.): Magyar tanárok. [Cikk.] Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Litteraria 1959. Szeged 1959. 107—108. p. [Péterfy Jenőről és a valláserkölcsei alapon álló tanításról. Eredetileg a Szeged és Vidéke 1906. július 4-i számában jelent meg.]

Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve

- Bakos József:** Adalékok a műkedvelő színjátszás történetéhez. A műkedvelő szó és szinpad nyelvének történetéhez. [Cikk.] Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. Eger 1959. 651—653. p. [651. p.: Balogh István; Mátyás deák, 652. p.: Szigligeti Ede; a rab és Obernyik Károly: Örökség című színművéről.]
- Bakos József:** Adatok a magyar ifjúság nyelv-művelő munkájának fejlődéstörténetéhez. [Tan.] Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. Eger 1959. 641—647. p. [Révai Miklósról, Baróti Szabó Dávidról, a magyar irodalmi nyelv stílusáról.]
- Bakos József:** A tokajhegyaljai régi szőlőművelés szokincse. [Tan.] Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. Eger 1959. 5—54. p. [15. p.: Vörösmarty Mihály, Tompa Mihály, Erdélyi János, 26. p.: Dormay Viktor, Gvadányi József, 25. p.: Erdélyi János irodalmi műveinek vonatkozó szokincseről. Több helyen népköltészeti példákra utalás.]
- Chikán Zoltánné:** Adalékok az alaktani elemek stílusértékéhez. [Tan.] Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. Eger 1959. 55—62. p. [Arany János, Mikszáth Kálmán és Tompa Mihály műveiből vett példakkal.]
- Friedrich Sándorné:** A Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és az intervenció-sok elleni harcban részt vett internacionalista emlékezései. (Munkás folklór adalékok.) [Tan.] Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. Eger 1959. 197—209. p. [206—209. p.: a magyar internacionalisták közötti kulturmunkáról.]
- Némedi Lajos:** Bessenyei György és a Ratio Educationis. [Tan.] Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. Eger 1959. 95—108. p.
- Pataky László** [kiad.]: Kortársi megemlékezés Adyról II. Vincze Géának, Ady közeli rokonának visszaemlékezése. [Cikk.] Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. Eger 1959. 647—650. p.
- Szántó Imre:** A szocialista pedagógus-mozgalom Heves megyében (1918—1919). [Tan.] Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. Eger 1959. 119—144. p. [Eötvös József oktatási elveiről összehasonlítási szándékkal a 119—120. p.-n.]

Szokodi József: Adalékok Móricz Zsigmond politikai portréjához. [Cikk.] Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. Eger 1959. 654—655. p.

Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve

Csapodiné Gárdonyi Klára: Wohl Janka emlékalbuma. [Cikk.] Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1958. Bp. 1959. 247—257. p. [A múlt század végének irodalmi életéről; Arany Jánosról.]

Csepő Attila: Csernátorny Lajos névtelen és álnévvé levelezése a Magyar Hírlapban. [Cikk.] Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1958. Bp. 1959. 340—348. p.

Simon Mária Anna: A szépirodalom hatásának vizsgálatáról. [Tan.] Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1958. Bp. 1959. 142—159. p.

Terbe Lajos» Szibériai magyar lapok 1915—1921. Bibliográfia az omszki Forradalom és Vörös Újság részletes ismertetésével. [Tan.] Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1958. Bp. 1959. 258—284. p. [Ligeti Károlyról és Bányai Kornélról, a szibériai magyar hadifoglyok irodalmi működéséről.]

A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve

Bernáth Béla: Szófejtések, szótörténeti adalékok. [Tan.] A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1958—59. Pécs 1959. 125—138. p. [129. p.: Bessenyei Györgyről, 132. p.: Bornemisza Péterről, 133. p.: Kriza Jánosról, Kemény Jánosról és Rimay Jánosról.]

Heinz Fülöp: A magyar népdal valóságátükrözése. [Tan.] A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1958—59. Pécs 1959. 147—156. p. [A népköltészetéről is.]

Kálmánchey Zoltán: A szocialista hazafiság és a hazafias nevelés problémája. [Tan.] A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1958—59. Pécs 1959. 35—44. p. [Ády Endre és Petőfi Sándor hazaszeretetről.]

Kolta Ferenc: Adatok a „Szépek könyve” történetéhez. [Cikk.] A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1958—59. Pécs 1959. 65—71. p. [Egy irodalmi zsebkönyv tervéről, Vörösmarty Mihály, Czuczor Gergely, Kuthy Lajos és mások közreműködésével.]

Komlósi Sándor: Emlékezzünk a Tanácsköztársaság közoktatásügyére. [Tan.] A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1958—59. Pécs 1959. 6—23. p. [14. p.: Eötvös József közoktatási programjáról.]

Péczely László: Verstan-esztétikai kérdések. (Egy nagyobb tanulmány néhány fejezete.) [Tan.] A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1958—59. Pécs 1959. 93—116. p.

Vargha Károly: Die Überlieferung der ungarischen und ungarndeutschen Bergleute in der Umgebung von Pécs. [Cikk.] A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1958—59. Pécs 1959. 139—143. p. [A pécskörményeki bányász-folklorról.]

A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve

Balkányi Enikő: Delhányi Zsigmond: Adatok Petőfi Sándor életrajzához. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 42—47. p.

Baróti Dezső: A látható irodalom. Az irodalmi muzeológia néhány kérdéséről. [Tan.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 8—19. p.

Éder Zoltán: Ismeretlen adatok Babits 1919-es magatartásának következményeihez. [Tan.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 70—77. p.

Egri Péter: Az adott világ varázsainak mérnöke. [Tan.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 48—69. p. [A modern költészetéről, a modern magyar költészetéről is. Pl. József Attiláról és napjaink költészetéről.]

Előszó. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 5—7. p. [Az Irodalmi Múzeum céljáról.]

Illés Lászlóné: Karinthy Frigyes első regénye. [Tan.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 78—86. p. [Képekkel és két színes táblával.]

Julow Viktor: Tóth Árpád ifjúkori levelei és rajzai. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 87—112. p.

Kanyar József—Vargha Balázs: A niklai gazda. Újabb adatok Berzsenyi Dániel életéhez. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 113—119. p.

Keresztury Dezső: Egy nagy költő emlékezete. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 20—26. p. [Arany Jánosról.]

Kiss József—V. Nyilassy Vilma: Petőfi levelezésének kiadatlan és elfelejtett darabjai. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 120—134. p.

Magyar költészet — mai magyar grafika. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 27—36. p. [Magyar írók műveinek illusztrálásáról, képekkel és két színes műmelléklettel.]

Miklós Róbert: Az „Aradi vészlapok” szerkesztői levelezéséből. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959.

- 135—142. p. [Sárosy Gyuláról, Császár Ferencről és több kortársukról.]
- V. *Nyilassy Vilma*: „Dal a pipáról s más egyébről.” Császár Ferenc irodalmi hagyatékának Petőfi-kéziratai. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 143—156. p.
- Pölskei Ferencné*: Adalékok Móricz Zsigmond riportjaihoz. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 157—168. p.
- Sára Péter*: Levelek Anton Strakától. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 169—177. p. [Magyar írók műveinek cseh nyelvre való fordításáról.]
- Szántó Judit*: József Attila dedikációi. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 178—187. p.
- Vargha Balázs*: Vajda Juliánna emlékkönyve 1816—1818. A Csokonai-kultusz történetéhez. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 188—221. p. [Képekkel és két színes melléklettel.]
- Vayer Lajosné*: Petőfi Sándor első szobra — Alexy Károly ismeretlen alkotása. [Cikk.] A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959. Bp. 1959. 37—41. p.
- A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve
- Benkő László*: A mondat szerkezet stilisztikai elemzésének kérdései. (Írói átképzés és állásfoglalás.) [Tan.] A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1959. Első rész. Szeged 1959. 5—32. p. [Veres Péter írói stílusáról.]
- Az Ének-Zenetanszék tanárainak alkotó és előadó művészi munkája. [Cikk.] A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1959. Első rész. Szeged 1959. 237—238. p. [Magyar költők verseire írt zeneművekről.]
- Káldor János*: Az első forradalmi munkásdalok. A magyar munkásmozgalom kezdetei. [Cikk.] A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1959. Első rész. Szeged 1959. 229—235. p. [230. p.: Gáspár Imréről és Poór Lajos Árpád: Munkásdalok, szavalmányok és költemények. Bp. 1890. című könyvéről, 234. p.: Gyagyovszky Emilről, Ady Endréről és Móricz Zsigmondról.]
- Vajda László*: Móra Ferenc, a vezércikkíró. [Tan.] A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1959. Első rész. Szeged 1959. 87—120. p.

Gyűjtötték: *iff. Kozocsa Sándor* és az MTA Irodalomtörténeti Intézete külső, anyaggyűjtő munkatársai.
Szerkesztette: *Kemény G. Gábor*

РЕЗЮМЕ

Антал Вебер

О НАЧАЛЕ НАШЕГО ЭСТЕТИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Автор занимается некоторыми проблемами эпохи Просвещения и реформ, в первую очередь вопросом художественной сознательности. В словесной общественности распространено мнение, по которому писатели этой эпохи творили большей частью инстинктивно, их эстетическое образование было весьма дефектным или устарелым и гетерогенного характера. Автор старается доказать, что это мнение восходит к генерализациям нескольких более ранних работ и что относящиеся к этой области исследования уже давно не проводятся на желаемом уровне. Если бросить взгляд лишь на некоторые более известные и фактически доказываемые явления и на теоретические труды значительных творцов как Чоконаи и Кельчеи, то сразу становится ясным, что венгерское эстетическое образование, хотя и не могло развиться в специальную дисциплину в данных условиях культуры, все же существовало и, в соответствии с венгерскими условиями, выражало главные художественные стремления, которыми интересовались наши писатели.

Йозеф Мезеи

ЛИТЕРАТУРНАЯ ТЕНДЕНЦИЯ И ЭПОХА «ВЫРАВНИВАНИЯ»

Из кризиса либерализма после компромисса родилась двоякого рода рефлексия, двойное отношение к явлениям мира. Одна из этих тенденций продолжала реалистические конвенции, т. е. программу дезиллюзионизма абсолютизма (Ласло Арань), другая же выражалась в самокритике, глубоко переживавшей классовую деканденцию (Дьюла Ревидки). Последняя — более искренняя и более «оппозиционная».

Позиция Ласло Арань происходит от опасения за свое класс, от намерения улучшения. Он не обольщает ни себя ни других. У него хватает мужества хоронить и оплакивать, он смеет быть пессимистом без оговорок и иллюзий. Он есть анархист любви, который освобождает чувства от предрассудков и конвенций.

Значит его позиция родилась вопреки классовым идеям и классовому сознанию и все же последовала путь еще активной буржуазной мысли. Он хотел выравнивать унаследованные антагонизмы просто отрицанием их. Но и в общественной действительности была налицо известная выравнивающая тенденция, состоявшаяся из сближения интересов ведущих классов.

Эстетика понимания есть основа интеллектуального возвышения, и оба восходят к позитивистическим вкусам. Более важным, чем теория среды, достижением эстетики Тена был принцип взаимодействия вещей. «Научность» — этого была современная цель искусства. И это характерно не только для натурализма! Но научность создала в то же время и фиктивное искусство. Она выражала не законные явления действительности, но переживание, руководимое внутренним интересом. Результатом всего этого была литература личных переживаний, как стихийное впечатление какой-то темы.

ПРОБЛЕМЫ, СВЯЗАННЫЕ С БЕРЖЕНЬИ

Настоящая статья представляет собой две главы монографии Берженьи. В первой автор определяет место Берженьи в мировой литературе, с учетом свойственных условий, между классицизмом и романтикой, по пути Хёльдерлина и Шенье. Он указывает на историко-общественное положение поэзии Берженьи и на связанные с этим диалектические черты. Характеризуются свойственности этой поэзии: элементы величественности, лирическое видение сущности, соотношения семейного мира и мировоззрения, своеобразная интенсивность языка, устойчивость переживаний поэта, общественные условия развития его мировоззрения, борьба его в поставленных историей пределах, высокая идейность всей его поэзии. Автор указывает на значение теории лирического героя, разветвляющейся в советских литературных исследованиях, в связи с новым истолкованием и пониманием поэзии Берженьи.

Другая глава посвящена молодости Берженьи, первому творческому периоду его поэзии. Автор объясняет ее в первую очередь глубиной впечатлений молодости и их расщеплением в связи с эпохой и обществом. Характеризуются внутренний кризис молодости, отношение к отцу, конфликты со средой и связанная с этими борьба (Шиллер, Леопарди), его восхищение античным миром, стимул культа образованности Просвещения и появление ранней романтики в спиритуализации любви. Проявляется ранняя романтика (со своими средствами, указывающие на бесконечность), сентиментализм (с освобождающим чувства эффектом), сопоставление мира с древней и античной величавостью (со своими попытками на критику) и одиночество (с внутренними конфликтами «скрашивающего» расстояния). Эти факторы определяют действительный характер первого периода поэзии Берженьи. †

ПОЛЕМИКА

Янош Барта: Кемень — политик

Пал Панди: Кемень — политик

С ГЛАЗАМИ СОВРЕМЕННОКОВ

Пал Кардош: Альберт Кардош:

Жигмонд Тиборц: Антал Фаркаш

ДОКУМЕНТАЦИЯ

Ласло Петер: Смешанное

Шандор Шейбер — *Енё Жольдош*: Письмо Жигмонда Морица к Енё Хельгаи

Дьёрдь Шомйо: Об одной строчке Арпада Тот

Шандор Бене: О возникновении одного стихотворения Яноша Арань

ОБЗОР

Иштван Сатмари: Лоранд Бенкё, Венгерская словесность в первый период эпохи Просвещения

Режё Салатнаи: Современники о Жигмонде Мориц

Бела Помогач: Аладар Кунц, Черный монастырь

Анна Шомоди: Дежё Дьёри, Великий экзамен

Петер Пал Домокош мл.: Василий Литкин, переводчик Петефи на язык коми

Золтан Хангаи: Шандор Броди, Плотоядные

Ласло Бота: Янош Кюкюллеи и Хроника безымянного минорита

Агнеш Куруц: Терентий, Паразит

Михай Кёхедьи: Ежегодник Музея им. Ференца Мора

БИБЛИОГРАФИЯ

Кемень—Козоча: Статьи, относящиеся к истории венгерской литературы, в журналах смежных наук в 1959 году

ИЗВЕСТИЯ НАШЕГО ОБЩЕСТВА

IRODALOMTÖRTÉNET

1962.

2. SZÁM

TANULMÁNYOK

<i>Weber Antal</i> : Esztétikai műveltségünk eredetéről.....	209
<i>Mezei József</i> : A „kiegyenlítődés” irodalmi tendenciája és kora.....	221
<i>Merényi Oszkár</i> : Berzsenyi-problémák.....	245

VITA

<i>Barta János</i> : A politikus Kemény (Válasz Pándi Pálnak).....	269
<i>Pándi Pál</i> : A politikus Kemény (Válasz Barta Jánosnak).....	275

KORTÁRSOK SZEMÉVEL

<i>Kardos Pál</i> : Kardos Albert.....	286
<i>Tiborc Zsigmond</i> : Farkas Antal.....	291

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Péter László</i> : Miscellanea.....	302
<i>Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő</i> : Móricz Zsigmond két levele.....	309
<i>Somlyó György</i> : Tóth Árpád egy soráról.....	312
<i>Bene Sándor</i> : Arany János egyik versének keletkezéséről.....	314

SZEMLE

<i>Szathmári István</i> : Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában.....	316
<i>Szalatnai Rezső</i> : Kortársak Móricz Zsigmondról.....	320
<i>Pomogáts Béla</i> : Kuncz Aladár: Fekete kolostor.....	322
<i>Somogyi Anna</i> : Györy Dezső: A nagy érettségi.....	324
<i>Ifj. Domokos Pál Péter</i> : Litkin Vaszilij — Petőfi komi (zürjén) fordítója.....	325
<i>Hungay Zoltán</i> : Bródy Sándor: Húsevők.....	329
<i>Bóta László</i> : Küküllői János és a Névtelen Minorita krónikája.....	331
<i>Kurcz Ágnes</i> : Terentius: Az élősdi.....	333
<i>Kőhegyi Mihály</i> : A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve.....	335

BIBLIOGRÁFIA

<i>Kemény G. Gábor</i> : A rokontudományok folyóiratainak magyar irodalomtörténeti vonatkozású írásai 1959-ben.....	336
---	-----

IDEGENNYELVŰ ISMERTETÉSEK

Ára: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 24,— Ft

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1962.

3—4. SZÁM

TARTALMÁBÓL

PÁNDI PÁL: A Magyar Irodalomtörténeti Társaság jubileumi közgyűlésének főtitkári megnyitója

BESSENYEI GYÖRGY: Ady fogadtatása

POSZLER GYÖRGY: Intellektualitás és élmény Szerb Antal pályakezdésében

LÖKÖS ISTVÁN: Dayka Gábor egrí éveiről

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZEMLE

TÁRSASÁGI HÍREK

Kecskeméti vándorgyűlés

Debreceni vándorgyűlés

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság alapszabályai

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, FÖLDESSY GYULA, KIRÁLY ISTVÁN
KOCZKÁS SÁNDOR, PÁNDI PÁL, TÓTH DEZSŐ, VARGHA KÁLMÁN
WÉBER ANTAL

Szerkesztik:

BÓKA LÁSZLÓ (felelős szerkesztő) és WÉBER ANTAL

Segédszerkesztő:

BESSENYEI GYÖRGY

E szám munkatársai :

Pándi Pál egyetemi docens, *Bessenyei György* egyetemi adjunktus, *Poszler György* tanár (Szombathely), *Lőkös István* főiskolai tanársegéd (Eger), *R. Kocsis Rózsa* tanár, *Kamarás Béla* tanár, *Hegedüs Géza* író, *Trencsényi-Waldapfel Imre* akadémikus, egyetemi tanár, *Perczel György*, *Mezősi Károly* tudományos kutató (Kiskunfélegyháza), *Molnár József* tanár, *Wéber Antal* egyetemi docens, *Géher István* tanárjelölt, *Horváth Mária* egyetemi adjunktus, *Somogyi Anna* könyvtáros, *Blasovszky István* tanárjelölt, *Pór Péter* tanárjelölt, *Lázár Antónia* egyetemi gyakornok, *Kiss Zsolt* tanár (Abony), *Rózsa Zoltán* egyetemi adjunktus, *Voit Krisztina* egyetemi hallgató, *Bohus Magda* tanár, *Padisák Mihályné* szervező titkár.

RÉSUMÉS

Antal Wéber

DE L'ORIGINE DE NOTRE CULTURE ESTHÉTIQUE

L'auteur analyse quelques problèmes du siècle des lumières et de l'ère des réformes, surtout le problème de l'artiste conscient. Dans l'opinion des historiens littéraires la plupart des écrivains de cette époque passent pour des génies intuitifs dont la culture esthétique était sinon pauvre, du moins surannée et hétérogène. L'auteur de l'étude présente indique que cette opinion procède des généralisations de quelques critiques littéraires plus anciennes et constate que de longue date les recherches sur ce point manquent de méthodes adéquats. Il suffit de lire quelques passages des oeuvres théoriques d'écrivains éminents, par exemple celles de Csokonai et de Kölcsey — oeuvres qui ont la force incontestable de documents — pour se persuader que la culture esthétique hongroise, quoique les conditions culturelles l'eussent empêchée de développer un système scientifique, existait néanmoins et que conformément aux conditions hongroises elle exprimait les tendances artistiques et littéraires qui occupaient nos écrivains.

József Mezei

LES TENDANCES LITTÉRAIRES ET L'ÉPOQUE DU «NIVELLEMENT»

Après le compromis austro-hongrois, la crise du libéralisme fit naître deux attitudes: l'une propagée surtout par László Arany réalisa le programme du désillusionisme, conséquence réaliste de l'ère de l'absolutisme; l'autre exprima l'autocritique d'une classe décadente. Le représentant de cette attitude, Gyula Reviczky, fit partie de cette classe. Des deux écrivains c'est lui qui semble être plus sincère, plus profondément pénétré d'esprit d'opposition.

L'attitude d'Arany trahit l'inquiétude. Il s'inquiète au sujet de sa classe, il voudrait la réformer et en la sauvant être sauvé. Reviczky ne veut tromper ni les autres ni soi-même. Il a le courage d'enterrer et de pleurer, donc le courage d'être un pessimiste sans réserve et sans illusions. Il est un anarchiste de l'amour: il dégage les sentiments de préjugés et de conventions et il veut réunir tout ceux qui souffrent sous le drapeau des mécontents, pour qu'ils luttent contre la souffrance.

Cette attitude quoique née d'une opposition contre les idées et la conscience de classe, suit quand même le trajet de la pensée bourgeoise. Elle espère pouvoir réconcilier les antagonismes séculaires en les niant tout simplement, en effaçant le plan de l'expérience. D'autre part, une tendance de conciliation apparaît aussi dans la réalité sociale, se manifestant dans les avances, dans le rapprochement d'intérêts de la part des classes dirigeantes.

L'esthétique de la compréhension forme la base de la supériorité intellectuelle. Toutes les deux avaient leur origine dans le goût positiviste. Dans l'esthétique de Taine l'action réciproque, le rapport mutuel gagnent une importance qui l'emporte sur celle du milieu. L'«érudition» devient la tendance moderne dans l'art. Et cette tendance ne caractérise pas seulement le naturalisme, mais sert de base à tout un art fictif. Elle n'exprime pas les phénomènes naturels de la réalité, mais des impressions déterminées par un intérêt personnel. Les oeuvres de cette «littérature d'expérience» extrêmement personnelles ne sont en somme que des impressions intuitives et spontanées d'un thème.

Oszkár Merényi

BERZSENYI (UNE MONOGRAPHIE)

L'étude comprend deux chapitres de la monographie. Dans le premier l'auteur désigne la place de Berzsenyi dans la littérature mondiale — tout en tenant compte des circonstances spéciales — entre le classicisme et le romantisme, auprès de Hölderlin et de Chénier. Il analyse la situation sociale et historique de Berzsenyi et à ce propos les traits dialectiques dans son oeuvre. Ensuite il présente les traits caractéristiques de sa poésie: les éléments du sublime, la pénétration à l'essence lyrique, les rapports entre le foyer et l'univers, l'intensité spéciale du langage, la persévérance des impressions, il indique l'influence des conditions sociales sur le développement des idées du poète, les luttes de l'individu entre les barrières historiques, le

noble engagement de toute sa poésie. Il renvoie à la signification de la théorie du héros lyrique dans les recherches historico-littéraires soviétiques par rapport à la réappréciation de la poésie de Berzsenyi. — Le deuxième chapitre présente le jeune Berzsenyi à sa première période créatrice. Les poèmes de cette période reflètent l'intensité des impressions de sa jeunesse, les crises mentales du poète, ses relations avec son père, ses antagonismes avec son entourage et les conflits qui en résultèrent (Schiller, Leopardi), son enthousiasme pour l'antiquité, l'impulsion du culte de la culture du siècle des lumières, l'influence du romantisme se manifestant dans la spiritualisation des expériences amoureuses. Dans cette poésie on remarque les premiers signes du romantisme (dans le rôle qui joue l'infini), les marques du sentimentalisme (dans l'émancipation des sentiments), la vénération pour l'antiquité, mesure de toutes choses, et le motif de la solitude, mère des conflits de la «distance embellissante». La somme de ces éléments détermine le caractère véritable de la première période poétique de Berzsenyi.

DÉBATS

János Barta: Kemény, homme politique

Pál Pándi: Kemény, homme politique

VU PAR LES CONTEMPORAINS

Pál Kardos: Albert Kardos

Zsigmond Tiborcz: Antal Farkas

NOTES ET DOCUMENTS

László Péter: Miscellanées

Sándor Scheiber—Jenő Zsoldos: Une lettre de Zsigmond Móricz à Jenő Heltai

György Somlyó: A propos d'une ligne de Árpád Tóth

Sándor Bene: De l'origine d'un poème de János Arany

REVUE

István Szathmári: Loránd Benkő, L'usage de l'écriture dans la littérature hongroise de la première période du siècle des lumières

Rezső Szalatnai: Zsigmond Móricz vu par les contemporains

Béla Pomogáts: Aladár Kuncz, Le Monastère Noir

Anna Somogyi: Dezső Győry, Le grand examen de maturité

Pál Péter. Domokos fils.: Vassili Litkin, le traducteur komi de Petőfi

Zoltán Hangay: Sándor Bródy, Carnivores

László Bóta: János Küküllei et la Chronique du Minorite Anonyme

Ágnes Kurcz: Térrence, Le parasite

Mihály Kőhegyi: L'almanach du Musée «Móra Ferenc»

BIBLIOGRAPHIE

Kemény—Kozocsa: Écrits ayant traités à l'histoire littéraire hongroise, parus dans les revues des disciplines voisines en 1959

ÉCHOS DE LA SOCIÉTÉ

ZUSAMMENFASSUNG

Antal Wéber

ÜBER DIE ANFÄNGE UNSERER ÄSTHETISCHEN BILDUNG

Die Studie befaßt sich mit einigen Problemen der Aufklärung und des Reformzeitalters, vor allem mit der Frage des bewußten künstlerischen Schaffens. Unter den Literaturhistorikern ist die Auffassung verbreitet, daß die Schriftsteller dieser Epoche meistens intuitiv geschaffen haben, und daß ihre ästhetische Bildung entweder stark lückenhaft oder veraltet und heterogen war. Die Studie sucht zu beweisen, daß diese Meinung von den Verallgemeinerungen einiger ästhetischen Werke herrührt, und daß die Forschungen auf diesem Gebiet schon seit langem nicht mehr das erwünschte Niveau erreichen. Werfen wir nur einen Blick auf einige bekannte und konkret nachweisbare Erscheinungen und auf die theoretischen Schriften bedeutender

Autoren, wie Csokonai und Kőlcsey, und es fällt uns sofort ins Auge, daß die ungarische ästhetische Kultur, obwohl sie sich unter unseren Bildungsverhältnissen nicht zur Fachwissenschaft entwickeln konnte, trotzdem existierte und den ungarischen Verhältnissen entsprechend die wichtigeren künstlerischen Bestrebungen, die unsere Schriftsteller beschäftigten, zum Ausdruck brachte.

József Mezei

DIE LITERARISCHEN TENDENZEN UND DAS ZEITALTER DER »AUSGLEICHUNG«

Aus der Krise des Liberalismus entstanden nach dem Ausgleich zwei Reflexionen, zwei Einstellungen. Die eine verwirklicht in ihrem Programm den Desillusionismus, die realistischen Konsequenzen des Despotismus (László Arany), die andere sieht mit Selbstkritik die Dekadenz der eigenen Klasse (Gyula Reviczky). Letztere ist klarschender, ehrlicher und steht näher zur »Opposition«.

László Arany's Einstellung widerspiegelt die Sorge um seine Klasse und das Vorhaben sie zu verbessern; durch ihre Rettung hofft er sich selber zu retten. Reviczky vertröstet weder sich noch andere. Er hat Mut zum Begraben und Beweinen, und wagt es daher ohne Vorbehalt und Illusion Pessimist zu sein. Er ist ein Anarchist der Liebe, der die Gefühle von den Vorurteilen und von den Konventionen befreit, und mit der Partei der Leidenden die Partei der Unzufriedenen — die gegen alles Leiden kämpfen, vorbereitet.

Die Einstellung entstand also gegen die Klassenideen und das Klassenbewußtsein ging jedoch den Weg des noch aktiven bürgerlichen Gedankens Vererbte Antagonismen dachte sie auszugleichen indem sie sie einfach verleugnete, die Ebene der Erfahrungen ausschaltete. Aber in der gesellschaftlichen Wirklichkeit bestand auch eine Ausgleichungstendenz, nämlich die Annäherung der führenden Klassen und das Näherbringen ihrer Interessen.

Die Ästhetik des Verstehens ist die Basis der intellektuellen Überlegenheit und beide waren Folgen des positivistischen Geschmacks. Als wichtigere Errungenschaft als die Milieu-Theorie galt in der Ästhetik von Taine das Prinzip der Wechselwirkung des Zusammenhanges der Dinge. Die »Wissenschaftlichkeit« war die zeitgemäße Bestrebung der Kunst. Und diese charakterisierte nicht nur den Naturalismus, sondern schuf zugleich eine fiktive Kunst. Sie stellte nicht die gesetzmäßige Erscheinungen der Wirklichkeit dar, sondern sie war der Ausdruck eines vom inneren Interesse gesteuerten Erlebnisses; diese äußerst persönliche »Erlebnis-Literatur« gleicht der intuitiven und spontanen Impression eines Themas.

Oszkár Merényi

BERZSENYI-PROBLEME

Die Studie enthält zwei Kapitel aus der Berzsenyi-Monographie des Autors. Im ersten bestimmt er Berzsenyis Platz in der Weltliteratur — wobei er auch seine spezielle Umstände berücksichtigt — zwischen dem Klassizismus und der Romantik, neben Hölderlin und Chénier. Er weist auf die gesellschaftsgeschichtliche Lage Berzsenyis und auf die damit zusammenhängenden dialektischen Züge hin. Er charakterisiert die Eigenarten dieser Dichtung: die Elemente der Erhabenheit, das lyrische Erfassen des Wesentlichen, die Zusammenhänge zwischen Heim und Weltbild, die eigenartige Intensität der Sprache, die Beständigkeit der Erlebnisse des Dichters, die gesellschaftlichen Bedingungen der Entwicklung seiner Weltanschauung, den Kampf seiner Individualität in den historischen Schranken, die edle Verpflichtung seiner ganzen Dichtung. Das andere Kapitel behandelt Berzsenyis Jugend und seine erste Schaffensperiode. Diese Dichtung widerspiegelt vor allem die Tiefe seiner Jugenderlebnisse und deren Zusammenhang mit seiner Zeit, mit der Gesellschaft jener Epoche. Der Autor charakterisiert die innere Krise seiner Jugend, die Beziehungen zu seinem Vater, den Konflikt mit seiner Umgebung und die daraus folgenden Kämpfe (Schiller, Leopardi), seine Begeisterung für die antike Welt, den anregenden Einfluß des Bildungskults der Aufklärung, das Erscheinen der Frühromantik im Spiritualisieren seiner Liebeserlebnisse. Der Autor betont die Bedeutung der in der sowjetischen Literaturforschung jüngst aufgestellten Theorie über den lyrischen Helden, die uns neue Gesichtspunkte zum Verständnis der Dichtung Berzsenyis liefert. In dieser Dichtung finden wir die ersten Spuren der Frühromantik (den Drang nach dem Unendlichen), den Sentimentalismus (die Befreiung der Gefühle), die antike Größe als das Maß aller Dinge, und die Einsamkeit mit den inneren Konflikten der »verschönenden Ferne«. Diese Faktoren bestimmen gemeinsam den wahren Charakter der ersten Schaffensperiode Berzsenyis.

DISKUSSION

János Bartha : Der Politiker Kemény

Pál Pándi : Der Politiker Kemény

MIT DEN AUGEN DER ZEITGENOSSEN

Pál Kardos : Albert Kardos

Zsigmond Tiborc : Antal Farkas

DATEN UND BEITRÄGE

László Péter : Miscellen

Sándor Scheiber—Jenő Zsoldos : Ein Brief von Zsigmond Móricz an Jenő Heltai

György Somlyó : Über eine Zeile von Árpád Tóth

Sándor Bene : Über die Entstehung eines Gedichts von János Arany

RUNDSCHAU

Loránd Benkő, Literatur und Schrifttum in Ungarn in der ersten Periode der Aufklärung

(*István Szathmári*)

Zeitgenossen über Zsigmond Móricz (*Rezső Szalatnai*)

Aladár Kuncz, Das schwarze Kloster (*Béla Pomogáts*)

Dezső Győry, Die große Reifeprüfung (*Anna Somogyi*)

Wasili Litkin, Ein Komi Übersetzer Petőfi (*Péter Pál Domokos jun.*)

Sándor Bródy, Fleischfresser (*Zoltán Hangay*)

János Küküllői und die Chronik des Unbekannten Minoriten (*László Bóta*)

Terentius, Der Parasit (*Ágnes Kurcz*)

Jahrbuch des Ferenc Móra Museums (*Mihály Kőhegyi*)

BIBLIOGRAPHIE

Schriften bezüglich der ungarischen Literaturgeschichte in den Zeitschriften der verwandten Wissenschaftszweige im Jahre 1959

AUS DEM LEBEN DES INSTITUTS

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki felelős: Vidosa László
A kézirat nyomdába érkezett: 1962. VI. 6. — Példányszám: 1600 — Terjedelem: 14 (A/5) lv

---

62.55169 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

KEDVES OLVASÓNK!

A közeljövőben kiadónk gondozásában KRITIKA címmel, az IRODALOMTÖRTÉNET utódaként új irodalmi folyóiratot indítunk. A folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a Magyar Írók szövetsége közös sajtóorgánuma lesz, szerkesztésében jeles irodalomtörténészeink, kritikusaink, íróink vesznek részt.

A KRITIKA azokat az elgondolásokat hivatott megvalósítani, amelyeket Horváth János már évtizedekkel ezelőtt körvonalazott: aktuális irodalmi és esztétikai problémákról széles közönséghez szólni. Ennek megfelelően a folyóirat szerkesztői tudományos igényű, de ugyanakkor olvasmányos, mozgékony, az aktualitásokra azonnal reagáló, a szakemberek és az irodalombarátok érdeklődésére egyaránt számot tartó lap közreadására törekednek. Tárgykörét tekintve a folyóirat az irodalomtudomány, a magyar és világirodalom történeti és jelenlegi kérdéseit fogja taglalni, széles kitekintéssel a képzőművészetek és a zene világában zajló vitákra, valamint az egyéb tudományok irodalmi szempontból hasznosítható eredményeire. A tanulmányokat friss irodalmi és művészeti kritikái, vita- és tájékoztató rovatok egészítik ki.

Az Irodalomtörténet előfizetői az új folyóiratot az 1963. évben külön bejelentés nélkül fogják kézhez kapni. Kifejezzük azt a reményünket, hogy támogatásukra továbbra is számíthatunk.

Budapest, 1963. március hó

AKADÉMIAI KIADÓ

IRODALOMTÖRTÉNET

1962.

3—4. SZÁM

<i>Pándi Pál</i> : A Magyar Irodalomtörténeti Társaság jubileumi közgyűlésének főtárgyaló megnyitója	363
<i>Bessenyei György</i> : Ady fogadtatása	369
<i>Poszler György</i> : Intellektualitás és élmény Szerb Antal pályakezdésében.....	382
<i>Lőkös István</i> : Dayka Gábor egri éveiről.....	398

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>R. Kocsis Rózsa</i> : Reichard Piroskáról	410
<i>Kamarás Béla</i> : Adalékok Madách Imre Nógrád megyei közszerepléséhez.....	415
<i>Hegedüs Géza</i> : A természettudományos világkép első megjelenése irodalmunkban....	418
<i>Trencsényi-Waldapfel Imre</i> : Móricz Zsigmond egy leveléhez.....	420
<i>Perczel György</i> : Emlékezés Perczel Etelkára.....	421
<i>Mezősi Károly</i> : „Házát a Dunának habjai vitték el...”	423

SZEMLE

<i>Molnár József</i> : Emlékezések Ady Endréről.....	425
<i>Wéber Antal</i> : Bóka László: Arcképvázlatok és tanulmányok.....	429
<i>Géher István</i> : Kísérletek egy kísérleti dramaturgiával.....	430
<i>Horváth Mária</i> : Anyanyelvi műveltségünk — A pécsi Nyelvművelő Konferencia anyaga	438
<i>Somogyi Anna</i> : Csukás István: Ady Endre a szlovák irodalomban.....	440
S. Cs. : A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve, 1960—1961.....	442
<i>Blasovszky István</i> : Tabák András: Guzsbakötve	443
<i>Pór Péter</i> : Orbán Ottó: Fekete ünnep	444
<i>Lázár Antónia</i> : Mai német elbeszélők	447
<i>Kiss Zsolt</i> : Tőkei Ferenc—Miklós Pál: A kínai irodalom rövid története.....	450
<i>Rózsa Zoltán</i> : Boccaccio: Dekameron	452
<i>Voit Krisztina</i> : A mozgóképtől a filmművészetig	453

TÁRSASÁGI HÍREK

<i>Kecskeméti vándorgyűlés</i>	455
<i>Debreceni vándorgyűlés</i>	461
<i>A Magyar Irodalomtörténeti Társaság alapszabályai</i>	463
<i>A Magyar Irodalomtörténeti Társaság választmánya</i>	466

MELLÉKLET :

- Az Irodalomtörténet 1961. 1—4. számainak tartalomjegyzéke és névmutatója
(Összeállította: *Bohus Magda*)
Az Irodalomtörténet 1962. 1—4. számainak tartalomjegyzéke és névmutatója
(Összeállította: *Padisák Mihályné*)

Ára: 16,— Ft

Előfizetés egy évre: 24,— Ft

INDEX: 25.4

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21. sz.
Telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46.
Csekkbefizetési számla szám: 05.915.111—46
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22.
Telefon: 185—612
a Posta POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1.
Telefon: 180—850
Csekk számla: egyéni 61.257, közületi 61.066
(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is)

00042053

TANULMÁNYOK

PÁNDI PÁL

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG JUBILEUMI KÖZGYŰLÉSÉNEK FŐITKÁRI MEGNYITÓJA

(Debrecen, 1962. október 6.),

Tisztelt Közgyűlés!

Kedves elvtársak, kedves barátaink!

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1911-ben tartotta alakuló ülését, 1912-ben indult meg a tényleges munka, ekkor jelent meg az Irodalomtörténet című folyóirat első száma is. Mai közgyűlésünk tehát egy félévszázados társaság összejövele, egy olyan társaságé, amely megalakulásakor azt a célt állította maga elé, hogy a magyar irodalomtörténetet és segédtudományait fogja ápolni, s feladatául tűzte ki a modern magyar irodalom történeti szempontú bírálatát. Elhamarkodott dolog lenne arra vállalkoznunk, hogy egy megnyitó keretében bárminő összefoglaló értékelését, képét adjuk a Társaság félévszázados munkájának. Lesz talán tudós vagy tudósjelölt, lesz talán disszertáló egyetemi hallgató, aki feldolgozza a Magyar Irodalomtörténeti Társaság történetét. Akit nemcsak pozitívista buzgalom fog vezetni a munka végzésében, hanem probléma-kereső szenvedély, s főleg probléma-látó képesség, az Társaságunk történetében nyilván felismeri majd a magyar társadalomtudományok alakulására általánosan jellemző, történetileg meghatározott mozzanatokat, a tudomány felíveléseinek és hanyatlásainak mélyebb mozgatóit. Nyilván észreveszi majd a kutató, hogy irodalomtudományunk s vele a Magyar Irodalomtörténeti Társaság munkája mily biztatóan ível felfelé 1918—19-ig, s hogy milyen változások következnek be a Tanácsköztársaság bukása után. Nyomon követheti majd a Társaság életének tükrében is azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen a hivatalos tudományosság mindinkább a pozitívizmust, a konzervatív szellemű filológiai öncélúságot jelentette, s még a polgári tudományon belül sem a Horváth János-i csücsöt övezte a Hivatal fénye, hanem sokkal inkább az adathalmazozó konzervatívizmust. A húszas években, de még inkább a harmincas években némileg módosul a kép: a Hatalom meglátja a szellemtörténeti irányban rejlő lehetőségeket a maga szempontjából, s keresi a kapcsolatokat a kapcsolatokra hajló tudósok körében. Sem a Hóman Bálint-i sem a Teleki Pál nevéhez fűződő kulturális koncepció nem tekinthető már pusztán pozitívista orientációnak. Társaságunkon belül a két világháború között mélyebbre rögződött a konzervatívizmus, semhogy a felszabadulás után töretlenül folytathatta volna munkásságát. Pontosabban: egy ideig még folytatta, lényegileg a régi szellemben, de 1948—49-ben megérték az objektív feltételek a Társaságnak a népi demokratikus rendszer szellemében való újjászervezésére.

Társaságunknak erről a második, 1949 óta eltelt szakaszáról szeretnék valamivel részletesebben szólni. Ezt megelőzően azonban fájdalmas kötelességnek tesszünk eleget, amikor közgyűlésünkön megemlékezünk a Társaság halottairól. Legutóbbi közgyűlésünk óta távozott az élők sorából a polgári irodalomtörténetírás legjelentősebb képviselője, a magyar irodalom-

tudomány kiemelkedő alakja: *Horváth János*. Munkássága, amely a régi magyar irodalom vizsgálatától Ady koráig úgyszólván irodalmunk történetének minden szakaszát átölelte, a filológiai elmélyülésnek, az esztétikai érzékenységnek, az analízáló és szintetizáló erényeknek klaszszikus ötvözete. Tudósi és pedagógusi működése nyomán tudós- és pedagógus-generációk nőttek fel, amelyekben nemcsak tudományos magvetése, de emberi lényének varázsos emléke is tovább él. Életművét kritikával nézzük, de a tőle elválasztó világnézeti távolság nem az iránta való tiszteletünk és megbecsülésünk csorbítója, hanem minőségének próbája. Külön kegyelettel emlékezünk meg róla, Társaságunk egykori titkáráról, akinek munkássága éppen a Társaság kezdeti, eredményes korszakával esett egybe.

Kegyelettel emlékezünk meg *Turóczy-Trostler József* akadémikusról, a hazai germanisztika európai híró művelőjéről. Szikrázó szelleme, hatalmas tudása szinte az irodalomtörténetírás valamennyi területére élesztően hatott. Munkássága a magyar és az összehasonlító irodalomtudomány terén is alapvető. Emlékét, munkásságának eredményeit kegyelettel megőrizzük.

Kegyelettel emlékezünk meg századunk irodalmának izgató, regényes, gondolatmozgató egyéniségéről, *Hatvany Lajosról*, akinek tevékenysége jelentős hozzájárulás volt a modern magyar irodalomhoz és kiváltképp a XX. század irodalomtörténetéhez. Következetes anti-konzervatizmusa, harca Petőfiért és Adyért, lényeglátóan szellemes esszéi, polemikus szenvedélye emlékeztetést tették egyéniségét és munkásságát, s ennek a mindig-friss, mindig-fiatalos szellemnek emlékét híven megőrizzük.

Fájdalmasan korai halállal távozott el közülünk *Lutter Tibor*, az angol irodalom kiváló kutatója, az irodalomtudomány doktora. Shakespeare-elemzésektől kezdve Milton-, Swift- és Shaw-könyvein keresztül érkezett el az angol irodalom történetének szintéziséhez. Műve megírását már nem fejezhette be, elragadta a halál. Az újjászervezett Társaság világirodalmi titkára volt 1949-től. Emlékét kegyelettel megőrizzük.

Csak néhány hét választ el bennünket *Dienes András* hirtelen halálától. Távozása érzékeny vesztesége az irodalomtudománynak, ezen belül is a Petőfi-kutatásnak. *Dienes András* Petőfi életrajzát írta; magával ragadó lelkesedéssel, szigorral a munkában önmagával szemben, igénnyel munkatársai iránt. A Petőfi-biográfia első kötetét lényegében még befejezhette, nagy segítséget nyújtva ezzel a teljes Petőfi-életrajz készítőinek. Társaságunk közgyűlése kegyelettel adózik emlékének.

Tisztelt Közgyűlés, kedves elvtársak !

Engedjék meg, hogy ezek után a Társaság történetének tizenhárom esztendő, demokratikus szakaszáról szóljak, a lehető rövideggel, csupán néhány kérdésre irányítva a figyelmet. A Társaság 1949-es újjászervezése tükrözte a magyar társadalom struktúrájában végbement változásokat, tükrözte az újarcú társadalom igényét a marxista irodalomtudományra. A Társaság új vezetésében fontos szerepet kaptak a kommunista tudósok. *Lukács György* elnöki székfoglaló beszéde nagyhatású vázlatát adta a marxista irodalomtudomány feladatainak. Az újjászervezett Társaság első titkára *Király István* volt, az újjászervezett Irodalomtörténet c. lapnak első felelős szerkesztője pedig *Waldapfel József*.

A Társaság, amely tulajdonképpen a magyar irodalomtörténettel foglalkozók társadalmi jellegű szakmai egyesülése volt, ekkor, 1949-ben, tudományágunk legtekintélyesebb fórumává lett. Ez a fórum (a vitaülések, a folyóirat, a nem sokkal később meginduló Magyar Klasszikusok sorozat) egyben a marxista irodalomtudomány előretörésének fóruma, a marxista irodalomtudomány legéletképesebb tűzhelye volt. A Tudományos Akadémia demokratikus átszervezése, az első osztály marxista vezetése természetesen némiképpen új, szervezetileg fejlettebb körülményeket teremtett, de 1949—50—51-ben s még ezután is: a Társaság feladatköre úgyszólván az egész tudományterületet, s az ezzel kapcsolatos teendőket átfogta.

A MIT működésének ez a szakasza objektíve is legjelentősebb szakasza volt a fennállása óta. A Társaság kilépett az addigi szűk körből, országos méretekben jelentős tudománypromozó munkát végzett, folyóirata a magyar irodalomtörténet marxista átértékelésének fóruma volt, a Magyar Klasszikusok-sorozat — amelynek megjelenése elsősorban Szabolcsi Miklós és a Szépirodalmi Könyvkiadó következetes munkáját dicséri — igen fontos szerepet játszott a demokratikus szellemű irodalmi köztudat kialakításában. Kezdték kialakulni a Társaság keretén belül a tudományos munkacsoportok, különösen a régi irodalommal és a XIX. századdal foglalkozó csoport végzett eredményes munkát.

Ha mármost összefoglalóan akarjuk jellemezni az újjáalakult Társaság első szakaszának munkáját, azt mondhatjuk, hogy ez a munka úttörő jelentőségű volt, fontos szerepet játszott tudományunk történetében, a köztudat kialakításában. Igaz, hogy ebben a szakaszban már a mi területünkön is jelentkeztek az ideológiai-politikai életben országosan megmutatkozó hibák. A lényeg azonban ekkor nem az volt, ami hibás, hanem az, ami eredményként jelentkezett, a progresszív szemlélet gyökérverése az irodalomtudományban.

A helyzet később változott. 1953-ban megalakult a Tudományos Ismeretterjesztő Társaság, 1956-ban létrejött az Akadémia Irodalomtudományi Intézete. Az előbbi a népszerűsítő munka feladatait vállalta magára, az addigiaknál nagyobb lehetőségekkel rendelkezve, az utóbbi pedig az irodalomtudomány állami intézménye, intézete lett. Mindez, kétségtelenül, emelte mind a népszerűsítő, mind a tudományos munka lehetőségeit, s mindkét területen a tervszerűség reális igényeit.

Miután egész tudományos életünk szervezetileg fejlődött, fokozódott a munkamegosztás, a funkciók szétválása, s a TIT és az Intézet megalakulása után — ismétlem — lényegesen módosult a Társaság helyzete. A Társaság feladata maradt felolvasó ülések és vándorgyűlések rendezése, a folyóirat megjelentetése. Ezeket a feladatokat a Társaság jól-rosszul ellátta, kétségtelen azonban, hogy a helyzetváltozás következtében csökkent a Társaság tekintélye, objektív jelentősége, hatósugara. Ezért is, meg az ötvenes évek derekán lezajló politikai örvénylések miatt is, lanyhult a Társaság tevékenysége, alábbhagyott a korábbi lendület. Semmiképpen sem illik ezért elismerés a Társaságot. Kétségtelen azonban, hogy a Társaság nem vált 55—56-ban a polgári, revizionista támadás terepévé, s nem takarózhatott nevével a sáncait makacsul védő dogmatizmus sem. 1959 őszén tartott közgyűlésünk elnöki megnyitójában Barta János — a többi között — így jellemezte az akkori helyzetet: „A két közgyűlés között eltelt időszak Társaságunk életének válságos periódusát jelentette. Most azonban, amikor végre újból összegyűlhetünk, hogy a régi elejtett fonalat újból felvegyük, rövid visszapihlantásunknak mégsem a mi külön, társasági válságunk kell, hogy álljon az előtérben. Hiszen, ha az elmúlt három év történelmi megrázkódtatásaira gondolunk, ezek mellett a mi belső problémáink eltörpülnek. Hazánknak az ellenforradalom rémével kellett megküzdenie. Társaságunkat tényszerűen vád nem érheti: nem fejtett ki ellenforradalmi tevékenységet, nem szerepelt az ellenforradalom előkészítői közt sem.” Ezután rámutatott arra, hogy főleg a Társaság lapján keresztül téves eszmék, helytelen nézetek köreinkbe is beszivárogtak. [IT. 1960. 1. sz. 97. 1.]

A Társaság ezt megelőzően foglalkozott az Irodalomtörténet c. lappal, megbírált a fogyatékoságait, s rámutatott az eszmei tisztázás szükségességére. E tekintetben fontos szerepe volt Tóth Dezső referátumának 1959-es közgyűlésünkön. Szabad legyen most rámutatni arra, hogy ezt, az 1959-es közgyűlést megelőzően Társaságunk vezetőségében, különféle aktívákon hosszú és tartalmas eszmei viták zajlottak le, amelyeknek végeredményét fejezte ki a közgyűlés. S ebben az időszakban a Társaságra megint csak fontos feladat hárult. Az ellenforradalom leverését követő időszakban, mint társadalmi szervezet, az első között állt talpra, a tudományág területén pedig fontos szerepet játszott az 56-os rossz maradványok leküzdésében. A Társaság, ebben a nehéz helyzetben, vállalta a reá háruló feladatokat. Szeretnénk,

ha a munkafeladatok végzésében, oldottabb körülmények között is, olyan mértékben vehetnénk részt, mint válságosabb, nehezebb periódusokban.

Társaságunknak a legutóbbi években végzett munkájáról beszámol Wéber Antal. Most csak egy-két kérdést szeretnék felvetni.

A Társaság feladatai közül a folyóirat kiadása mellett lényegileg a felolvasó ülések és vándorgyűlések rendezése maradt meg. Néhány közös felolvasó, illetve vitaulést rendeztünk a TIT-tel, de — a vezetőség nevében önkritikusan mondom — a felolvasó ülések szervezésére, programjuk megfelelő összeállítására több gondot kellett volna fordítanunk. Sikeresebbek voltak ennél a vidéki pedagógusokkal tartott megbeszélések, konferenciák, például Székesfehérvárott és Miskolcon. Növekedett az elmúlt években vándorgyűléseink színvonala és tekintélye. A korábbi vándorgyűlések után néhány év óta valóban élő vitakérdéseket állítottunk egy-egy vándorgyűlés középpontjába. Vitáink Babitsról, Kosztolányiról, Juhász Gyuláról, Kemény Zsigmondról, Szabó Lőrincről, s ezek mellett a mai irodalom kérdéseiről folytatott eszmecsereket nem voltak érdektelenek, sőt, elmondhatjuk azt is, hogy ezek a polémiák hullámzásokat indítottak meg a vitakérdések szakirodalmában.

Mármost felvetődik egy kérdés: Merre tovább? Hogyan tovább? A Társaság rendkívül szűkre szabott költségvetése lehetetlenné teszi több vándorgyűlés, több pedagógus-konferencia rendezését, s még azt sem tudjuk megoldani, hogy egy-egy felolvasó ülésre vidékről érkező kollégáink költségeit fedezzük. Elárulhatom, hogy a vándorgyűléseket is csak úgy tudjuk megrendezni, hogy alkalmanként a Művelődésügyi Minisztériumtól rendkívüli anyagi segítséget kapunk.

Persze, szocialista államrendünkben nem a pénz teremti a funkciót, hanem a funkció teremti a pénzt. Ha a Társaság létének tényleges funkciója van a szellemi életben, akkor ezt előbb-utóbb kifejezi a költségvetés is. Ha pedig nincs, akkor ne is fejezze ki.

Kérdés mármost, hogy az új körülmények között, a TIT és a kutatóintézet mellett, van-e reális funkciója a Társaságnak, mi a reális funkciója Társaságunknak? Természetesen: a vándorgyűlések megtartása mellett. Ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszolhassunk, némi kerülfutat kell tennünk tudományágunk mezején. Hol, merre vannak ma az irodalomtörténetírás tűzhelyei? Melyek ezek a tűzhelyek? A legintenzívebb kétségtelenül a kutatóintézet. Itt a legjobbak a feltételek, itt a legkedvezőbb a publikációs lehetőség, itt a legjobb az anyagi ellátottság. Tudományágunk tervezése is elsősorban az Intézetre épül, s ez a jelenlegi helyzetben reális is. A Társaság 1953. december 18-án tartott közgyűlésén a vezetőség beszámolójában mi magunk is szorgalmaztuk a kutatóintézet létrehozását. [IT. 1954. 1. sz. 3. 1.]

Tűzhelyek az egyetemek is. Itt azonban már meg kell állnunk. Mert a könyvtárak, a Petőfi Múzeum nem lettek tudományos tűzhelyekké, legfeljebb egy-egy irodalomtörténész otthonává. S ezen túl? Legfeljebb magántudósok vannak, akik nehéz tanári vagy más hivatali elfoglaltság mellett heroikus küzdelmet folytatnak a tudomány műveléséért. Természetesen: ezzel együtt is jobb a helyzet, mint tizenöt vagy húsz évvel ezelőtt, hiszen a kutatóintézethez hasonló lehetőségről mégcsak álmodni sem lehetett a múltban. Ugyanakkor rá kell mutatnunk arra is, hogy az új helyzet új problémákat is létrehozott. Nem ismerem közelebbről a vidéki egyetemek és pedagógiai főiskolák helyzetét, de némi fogalmam erről a területről is van. Jól ismerem azonban a pesti egyetem életét, s azt kell mondanom, hogy az egyetemen — nagyjából a kutatóintézet megalakulása óta — ritkult a tudományos atmoszféra, csökkent az a belső igény, amely tudományos munkára sarkall, csökkent a magyar irodalomtörténeti tanszékek tudományos tűzhely-jellege, szerepe. Nem szubjektív okok miatt elsősorban, hanem azért, mert az egyes tanszékekkel párhuzamos intézeti osztályok mozgékonyabbak, nagyobb lehetőségekkel rendelkeznek, s felelősségük a tudomány aktív művelésével kapcsolatban nagyobb, mint egyetemi kollégáink felelőssége. Ebből — többek között — az is következik, hogy csökken az egyetem tudományos szerepe, csökken a tanszékek tudományos vonzóereje, csökken az egyetem képessége a tudományos utánpótlás nevelésében. Másrészt: sok olyan kitűnő szakember

került át a kutatóintézetbe, akiknek távozása érzékeny vesztesége az egyetemnek. Ha mindehhez hozzáadjuk azt a ténytet, hogy egyetemünknek nincs megfelelő, folyamatos, folyóirat-szerű tudományos-publikációs lehetősége (az Acták célja lényegében más), akkor látjuk a veszélyt: az egyetemen folyó tudományos munka lehetőségeinek zsugorodása alapjaiban veszélyezteti az egyetemi oktatás színvonalát. Intenzív tudományos munka és tudományos légkör nélkül nem lehet megfelelő az oktatás színvonala, megfelelő színvonalú oktatómunka nélkül nincs, nem lehet kellő nevelői hatása az egyetemen dolgozóknak. Kérem, ne értsenek félre: egy tendencia veszélyeit igyekszem érzékeltetni, s nem személyi kérdésekről beszélek. Mit tartunk veszélyes tendenciának? Egy-egy tudományág tűzhelyeinek csökkenését, illetve túlzott koncentrálását. A társadalomtudomány területén e tekintetben nem egészen úgy vetődnek fel a problémák, mint — például — a műszaki tudományokban. A tervmunka centralizáltsága a mi területünkön egyfajta egészséges és reális decentralizációt is kell, hogy jelentsen, hiszen több, megalapozott tűzhely több gondolatot, több tehetség felszínre kerülését, több alkotó elképzelést jelent, s éppen a vélemények cseréje, harca, konstruktív küzdelme hozhat felledülést tudományszakunkban.

Mint tudományágunk társadalmi szervezetének megbeszélésén, természetes, hogy itt is szólhatunk, szólhattunk az egyetem vagy az Intézet helyzetével kapcsolatos kérdésekről. S természetes az is, hogy kérhetjük az illetékeseket: vizsgálják meg alaposabban is ezeket a kérdéseket a saját hatáskörükben. A mi feladatunk itt azt vizsgálni: mi a Társaság teendője ebben a helyzetben? Mit tehet a Társaság a maga szerény erőivel?

Felmerült annak az igénye, hogy a Társaság keretein belül kezdjenek újra működni — reális programmal — munkacsoportok a magyar irodalomtörténet egyes korszakaihoz simulva. Mivel az Intézetben megszűntek a korszakok szerinti osztályok, itt bizonyos reális funkció várna a Társaságra. Kívánatos lenne, hogy ezek a csoportok egy-egy vitaüléson tudományos találkozók legyenek a szóban forgó kérdés egyetemi és intézeti, vidéki és pesti szakemberei között.

De nemcsak az egyetemi és intézeti munkatársakról van szó. S itt szeretnék érinteni egy, a Társaság munkájával összefüggő másik elvi-gyakorlati kérdést. Valamiképpen kialakult egy olyan szemlélet, hogy a magyar irodalomtörténész társadalom lényegileg azonos a kutatóintézet és az egyetem munkatársainak körével. Aki ezen kívül van, az valamiképpen elhanyagolható, néhány kivételtől eltekintve. A figyelem, a tudományos munka iránti érdeklődés köre nem igen terjed túl az említett munkahelyeken. Nem tudok egyetérteni az ilyen leszűkítő, akarva-akaratlanul arisztokratikus szemlélettel. Nem személyek megítéléséről kell vitatkoznunk ebben a kérdésben, hanem egy lehetőség megítéléséről. Mi lehetségesnek tartjuk a tudományos munkát az egyetemeken és kutatóintézetben kívül is, s kell, hogy legyen szervezője ennek a lehetőségnek. Jól tudjuk, hány tehetséges hallgatónk hagyja el évről évre az egyetemet, s vész el Pesten vagy vidéken a tudományos munka számára, pusztán azért, mert nincs, aki biztassa, nincs tere a munkájának, nincs szervezője az ambícióinak. Itt is nagy feladatok hárulnak a Társaságra, ezeknek a kutatóintézetben és egyetemeken kívüli szakembereknek a munkacsoportokba való bevonásával, publikációs lehetőségekhez való juttatásával. Költségvetésének méltányosabb meghatározása nélkül a Társaság nem tudja ellátni ezt a feladatát. Arra kérjük felügyeleti szervünket, a Magyar Tudományos Akadémiát, annak illetékeseit, vegyék figyelembe ezeket a szempontokat akkor, amikor anyagi síkon kijelölik a Társaság mozgási terét.

Wéber Antal szólni fog a Társaság szervezetében végrehajtandó strukturális változásokról. Megalakul a Társaság modern filológiai szakosztálya, illetve szakosztályai, s mi bízunk abban, hogy a Társaságnak ez a szervezeti bővülése jótékonyan fogja éreztetni hatását az egész Társaság vérkeringésében.

Mindezzel talán érzékeltettem némiképp, hogy — megfelelő szervezőerővel és megfelelő anyagi ellátás birtokában — hasznos, reális munkát végezhet a Társaság.

Tisztelt Közgyűlés, kedves Elvtársak !

Most, amikor az 1959-ben megválasztott vezetőség nevében bejelentem lemondásunkat, azt kérem, szavazzanak majd bizalmat az új választmánynak s az újjáalakuló vezetőségnek mely új, friss erővel, több fiatal bevonásával kezdi el munkáját. A most leköszönő vezetőség zöme nyolc-tíz-tizenkét éve végezte — jól vagy rosszul — a munkáját. Kívánjuk az új vezetőségnek, hogy végezze munkáját jobban mint mi, érjen el a Társaság belső életének újjászervezésével az egész tudományágra kiható eredményeket, s törekedjen arra, hogy munkája a széles játékkörű, élethez kapcsolódó, embert formáló marxista irodalomtudomány lehetőségeit növelje.

BESSENYEI GYÖRGY

ADY FOGADTATÁSA

Ady Endre első — maga által is vállalt — kötetének, az Új Verseknek¹ megjelenése mérföldkő a magyar irodalom történetében. Túlzás nélkül mondhatjuk, ennek a kötetnek a megjelenése jelzi azt, hogy nemcsak a század, hanem vele együtt a magyar irodalom is fordulójához érkezett el. Jelentőségét és fontosságát azonban nemcsak a későbbi Ady-művek fénye, s a századelő irodalmáról kialakult mai értékrendünk emeli ki. Rendkívüli eseménynek számított már akkor is. A kötetéről megjelent bírálatok igazolni látszanak ezt az állításunkat. E kritikákba való betekintés előtt nem lesz haszontalan, ha néhány szempontot előre bocsátunk.

Huszonkét lap és folyóirat emlékezik meg a kötetről, huszonnégy kritikában. Közöttük nem egy olyan, mely más alkalommal nem vagy csak alig foglalkozott szépirodalommal (és akkor sem versek kritikájával).

Az akkori sajtóviszonyokat figyelembe véve ez rendkívüli esemény. Ugyanebben az évben panaszolja Mikszáth Kálmán Almanachja előszavában a következőket:

„Most már például ott vagyunk, hogy a Röntgen sugarak bevilágítanak az emberi testbe is, ruhán, fán keresztül, de másrészt ott vagyunk, hogy az írói talentum sugara már nem képesek kivilágolni a bolondos ólombetűk irdatlan sokaságából, s tündőve nézünk magunk elé; hogy is lesz csak? Hogy támad majd ezentúl az írói hírnév?” Kítűnő szemmel veszi észre a kapitalista sajtó és irodalom ellentmondásos kapcsolatát, a megnövekedett mennyiség mellett a minőség hirtelen leromlását, az író számára kínálkozó lehetőségek kedvezőtlen alakulását, a sajtó meghonosította kíméletlen klikk-uralmat: „A lapok nem közölnek az elbeszélő művekről kritikát (A versekről még annyira sem. B. Gy.). Legfeljebb a maga munkatársainak a köteiről van recenzió (azok persze csupa Dickensek és Tolsztojk, de tökéletesebb tulajdonságokkal). Egyéb könyvek felemlítésére nincs hely. Ha Krumply Nándor országgyűlési képviselő valami sületlen megjegyzést tesz a folyosón vagy a klubban, azt ritkított betűkkel szedik, sőt az is közérdekű esemény, ha egy szerelmes szakácsné vitriollal önti le a hűtlen asztalossegédet, hanem a könyvre nincs hely. Legyen akár egy elismert író könyve, vagy még egy el sem ismert kezdő.”

Az Új Versekről írott kritikák száma is jelzi tehát, hogy nem hétköznapi eseményről van szó.

Másik, egyelőre még szintén külső jelenség, hogy a kritikák — eltérően a szokásosaktól, igen terjedelmesek, s feltűnő helyen — nem egy lapban az első oldalon — jelennek meg, még azok is, melyek a szerző művének mielőbbi beporosodását helyezik kilátásba. Akad olyan folyóirat is, mint A Hét és a Huszadik Század, mely két cikket is szentel a kötetnek.

¹ Budapest, Pallas. 1906. A kötet megjelenését illetően Ady Lajos téved. Nem május elején jelent meg hanem február 9-én. Válasz a Független Újságnak című nyilatkozatában (Szil. 1906. febr. 4.) Ady a következőket írja: „... Igen merész verskötetemet pénteken küldözgeti szét a kiadó.” A pénteki nap febr. 9-ére esett.

Az általánosságok között azt sem árt megjegyeznünk, hogy Ady (két, 1906-ra már-már elfeledett, vidéken megjelent kis versesfüzet után) először jelentkezik a fővárosban. (Bár a versek előzőleg lapokban megjelentek, tehát teljes ismeretlenségről nem beszélhetünk.) A kritikák tárgyalása során óvakodnunk kell az anakronizmustól, attól, hogy ma, az Ady-mű teljességének ismeretében, jelentős marxista tanulmányok birtokában, egy történelmi és irodalmi eseményekben és tanulságokban gazdag félévszázad elmúltával mai szempontjainkat kérjük számon Ady akkori kritikáitól. Csak elismeréssel tartozunk azoknak, akik *már ekkor* valamint is észrevettek a későbbi nagy költőből, feléreztek nagyságára, elhivatottságára, s szemben a közhangulattal ezt meg is merték írni. Önmagunkat csapnánk be, ha fölényesen bánnánk velük.

Ady fogadtatása azt igazolja, hogy a színre lépő új, nagy költőt, ha nem is a legszélesebb olvasóközönség, de a kortársi kritika jobbik része általában észreveszi, s méltányolja. A rendelkezésünkre álló kritikák azt mutatják, hogy Adyt az irodalomértők — s nem is kevesen — örömmel, sőt ujjongással fogadták, lelkes kritikáikban sok olyat elmondottak, ami az Ady-mű kiteljesedése során sem változott, hanem sokkal inkább igazolódott, s mai Ady-értékelésünknek is része.

Legfigyelemreméltóbbnak tartom a Népszava kritikáját² (g. h.: Grósz Henrik írta). „Új ember jelent meg a láthatáron, aki új költészetet hirdet. . . . Nem a köznapi érzés és szenvedély szól felénk, hanem egy új, magasabb, fejlettebb embertípusnak legmélyebb lelkéből fakadó hatalmas szenvedélyei. Ady Endre talány azoknak, akik a költészetet a maguk nyárs-polgári érzéseik kifejezésének tartják, de megváltás az új embereknek, akik már megérik lelkükben azokat az eljövendő idöket, amelyek majd felszabadítják az embert a rabság alól, amelyben ma az előítéletek és elfogultságok egész raja tartják. Ady lelkében egy új világ forradalma dül.” Ady költészetéről a leglényegesebbet mondja ki: ez a költészet a *jövö* lírája, hagyományokkal, köznapisággal, s minden, embert lenyűgöző régivel szakító új. A kötet ciklusait ismertetve legnagyobb figyelmet A magyar Ugaron-ra fordítja: „A magyar Ugaron c. fejezetben az esztéta szól hozzánk, akinek finom lelke a felületen jelentkező magyar tudatlanságtól és értelmetlenségtől felve visszahúzódik. A nagy szenvedélyek költőjének finom lelke, artistikus ízlése visszariad azoktól, akiknek lelkét a modern kultúra nem hatotta át. Legszebb verse A Hortobágy poétája, amely a maga naiv egyszerűségében jobban jellemzi a magyar kultúraellenességet, mint száz hazafias költő fájdalmas ömlengése.” Nemcsak kultúra és kultúraellenesség szembeállításáról van itt szó (minthogy Adynál kultúraellenességet megvető, ostorozó nyilatkozataiban és kitételeiben is mindig ott van a lényegi okokat ismerő társadalmi forradalmár), hanem annak a nagyon is fontos dolognak az észrevezéséről, hogy Ady a hazafiságnak is új tartalmat ad, újra fogalmazza a nacionalista-soviniszta frazeológiával beszenyvezett fogalmakat, azaz: „új értelmet” ad a „magyar igéknek”.

Harmadik nagyon fontos megállapítása: „Ady Endre új ember, az új költő, akit csak a kiválasztottak kis köre fog megérteni. De mi, akik már a jövendő kor emberei vagyunk, akiknek a lelkében a vágyak már átalakulásokat idéztek elő, mi közel állunk ehhez az új hanghoz, mely egy új világ, és ezzel új emberek eljövételét hirdeti.”

Adynak a magyar társadalomhoz, a szocializmushoz való sokat vitatott kapcsolatáról ez az első lényeges megállapítás. Először is elmondja azt, amit még majd számos — pontosabban szólva valamennyi jelentős — kritikában látni fogunk, hogy Ady a kevesek költője. Továbbá azt, hogy ezek a kevesek nem elsősorban a műveltek, az artistikum iránt fogékonyak, hanem az eljövendő új világot sejdítők akkor még kis csoportja. S nem lényegtelen az az észrevétele sem, hogy Ady ehhez az újhoz — illetve az újat kívánók Ady költészetéhez — „*közel állnak*”. Vagyis: nem tartja szocialistának Adyt, „*de olyan költőt ünnepel benne, aki a szocialisták kívánta világ eljövételét munkálja. (Így hatá. ozza meg ezt a kapcsolatot maga Ady is.*

² Ady Endre. Új Verseik. Népszava. 1906. febr. 15.

Vö.: Irodalmi háborgás és szocializmus. Így látja Révai József is, s Ady valamennyi marxista kritikusa.)

Ez után a kritika után a legkomolyabban elutasító írást vesszük sorra, mégpedig azért, mert ez is szocialista oldalról történik. Pogány József a Népszavánál lényegesen haladóbb, színvonalasabb lapban, A Munka Szemléjében³ (Paganus aláírással) Adyt a burzsoá dekadencia költőjének nevezi. (Nb.: ez a szerep az idők folyamán érdekesen fordul meg, 1909-ben a Népszavában támadnak ezzel a váddal Adyra, s majd 1912-ben Pogány József a legnagyobb tisztelettel ír Adyról mint a szocialisták szövetségeséről.) Olyan költőt lát benne, akit „kilökött magából a polgári társadalom”, de akinek legfőbb vágya, hogy oda visszajusson. S ez a vágyakozás okozta azt, hogy szerinte Ady „elszakadt a valóságtól”, s költészete éppen ezért „Misztikus, rejtélyes hangulatok, sötét meg nem érthető érzésfoszlányok, sejtelmes odavetések félhomálya, ez Ady Endre költészete”. Pogány egy haladó ideológia alapjáról nézi ugyan Ady költészetét, de teljesen félreérti, mintegy elsőként adva jelét annak a maradi, konzervatív költészet-felfogásnak, mely szociáldemokrata körökben meg lehetõsen elterjedt volt.

Juhász Gyula „a legnagyobb magyar költõ”-nek nevezi Adyt, a magyarság „representatív man”-jének, a „fiatal modern magyarság legnagyobb költője”-nek. Bírálataiban azonban az a legfigyelemreméltóbb, hogy miután a maradiakat néhány ingerült szóval lesöpörte az irodalom porondjáról, Ady líráját *nem velük veti össze, hanem a fővárosi zsűrköltészettel*, Farkas Imrével, Földes Imrével és társaival. „Sok fanatikus barátja van s temérdek fanatikus ellensége. Emberek, ez Valaki! Megmondom ki: a legnagyobb magyar költő: Ady Endre! Az ő verseit mohó gyönyörűséggel olvassák a magyar modernek és fogcsikorgató ellenkezéssel a szívós maradiak. Igen, a maradyak! Kígyót, békát kiabálnak rá. Kozmopolita, beteg, dekadens, veszedelmes! És a verseit nem lehet érteni! De hát akkor miért is olyan veszedelmes! Kimondom bizton, bátran, a mai honi Coppée-k mellett valódi representatív manja a magyarságnak, a nemzeti költőnek Ady Endre. . . A nagy magyar ugaron dúsan teremnek a fűzfák. Rájuk akasztják lantjukat a búsmagyar poéták. Azok, akik pesti zsúristák és azok, akik vidéki zsurnalisták. Azok, akik a kis batisztruháról, és azok, akik a nagy selyemkendőről danolásznak. Jól öltözött, jól ápolat fiúk. És szomorúak, mert ez így illik, illik, illik a divatos lírikusnak. Ezek a zsűrfiúk és úrfiúk a kétélűek. (A békák is azok, a hidegvérűek és brekegők.) Élnek társaságosan, csevegnek, fecsegnek, csónakáznak, piknikeznek, zsúroznak, báloznak, randevúznak, szóval lásd a művelt pesti társalgót és — és dalolnak. (Lásd Új Időket és egyéb újságokat.) De micsoda versek. Langyosak, limonádésak és ezekről azt mondja a hivatalos bíráló: „folyamatosan versel”, „számos dala sikerült”, „igen szépen eltalálja az őszinte érzés hangját”. Minden intelligens ember tudja, kikről van szó: a farkas imrékről, földes imrékről és egyéb ignácokról. Ezek mellett a kedves fiúk mellett Ady Endre titán, gigász és leviathán. Ember, aki a maga útján jár, ez az út pedig szédítően, meredeken, de az igaz dicsőség hegyére vezet, oda, ahol az utókor is látni fogja, amit néhány kortárs már lát: Ady Endre a fiatal modern magyarság legnagyobb költője.”^{3a}

Sokat lát meg Ady költészetéből a Jövendő⁴ „r” jelzéssel író kritikusa (Révész Béla!). Észreveszi, amit még később is csak igen kevesen láttak meg, Ady hazafiságának új tartalmát, megváltozott lényegét: „A hazafias lírának egészen új formája ezek a szomorú és vádló, és sokhelyütt vadul kétségbeeső versek, melyekre bizonyára nem gondoltak azok, akik akadémiai pályadíjat tüztek ki hazafi versek megcsinálására.”

Ez a kritika is rámutat Ady lírájának kollektív, sokak kínját és fájalmát megszólaltató jellegére: „Ez a ciklus a magyar Ugarról nemcsak Ady Endréé. Akármilyen eredetien egyéni is az ő génusza, ebben a sorozatban egy sokaktól érzett és elgondolt gondolatot öntött versekké.

³ Paganus (Pogány József): Ady Endre versei. A Munka Szemléje. 1906. 5. sz.

^{3a} Ady Endre új versei. Új Század. 1905. dec.

⁴ r: (Révész Béla) Ady Endréről. Jövendő. 1906. márc. 25. 13. sz.

Ezek a haragos, vádló dalok fél Magyarország dalai. Azé a félországé, amelyik csak néhány tíz, és amellyel szemben áll — köztük mélyeséges szakadék — a sok-sok millió." Ez az a vélemény, mely legmesszebb megy el Ady lírájának megértésében, s jövődöbéli szerepének megsejtésében.

Az ebben az esztendőben klerikális kezekből kikerült, s kitűnően szerkesztett *Magyar Szemle*⁶ (névtelen cikkírójában Komlós Aladár szíves személyes közlése szerint vagy Harsányi Kálmán, vagy Hevesi Sándor húzódik meg) már túllép a recenzió keretein, s a dekadencia akkori magyarországi helyzetét taglalja. Nagyon figyelemreméltó, hogy elvlasztja Adyt a francia lírikusoktól, s ugyanazt tartja legnagyobb erényének és újdonságának, amit az előbbi: „Programmjának legnagyobb érdekessége, hogy fanatikusan magyarnak vallja magát. Ez a magyarság, — mely Bodor Aladár, Juhász Gyula és Kosztolányi Dezső verseiben is megszólalt — teljesen új valami, és egy csöppet sem hasonlít az Ábrányiék retorikájához.” Gondolatmenete azonban itt elakad, az egyén és a politika szembeállításává változtatja ezt a remekül észrevett ellentétet: „... ennek a magyarságnak nincs többé politikai, csupán egyéni jellege”. „A magyar Ugar” verseit az újabb idők legmagyarabb verseinek nevezi, s — Ignotus után — ő teszi meg a leglényegesebb észrevételt Ady verseléséről: „Az új érzések már beleilleszkednek az új ritmusba”, s szerinte Ady verselésének nem a rím a lényege, hanem a lüktetés.

A Vasárnapi Újságban⁶ Schöpflin Aladár névtelen cikkben számol be a kötetről. Tagadja a francia utánzás vádját: „Baudelaire és Verlaine nélkül is megírta volna a verseket, de *más-képp*”. Keveset szól a kötet általános jelentőségéről, de elismeri, hogy a jövőben még nagy szerepe lesz.

A Huszadik Század két szerzőtől is közöl, nem is recenziót, hanem tanulmányt. Az első (Goór Pál)⁷ a kötet jelentőségét abban látja, hogy Ady először szólaltatta meg az érzelem nyelvén azokat a problémákat, amelyeket az intellektuális élet akkor már a felszínre vetett: „Kötött formában nem igen mondták még azt, amiről ezek a versek beszélnek, de már vannak emberek, akiknek Ady Endre a lelkükből beszél, csakhogy ez a beszéd náluk még csak az értelem hideg tűzén izzik, míg Ady Endrénél mint érzés, vagy erotikum, már átment vegetatív életműködésbe”. Ő is megállapítja, hogy költészete a „jövő zenéje”, s az ezt óhajtó emberek érzéseinek szószólója.

A másik cikket Hatvany Lajos írja.⁸ Egyelőre még sok fenntartással és kifogással él, de tehetőségének, lírájának jövőt munkáló szerepét máris észreveszi: „... a magyar holnaphoz (külföldön ez már a tegnap) legközelebb áll, a legbátrabb, és legtehetségesebb reformer: Ady Endre.” aki szerinte: „A kifejezhetetlenség fogalmát ki fogja törölni szótárainkból.” A magyar Ugaron-ciklust emeli ki, s foglalkozni sem tartja érdemesnek „A Fleurs du mal-ból kiszívott hangulat”-ú versekkel, s egészbe véve jelentősebbnek tartja a szándékot, mint az egész művet.

Fülep Lajos az Országban az „új magyar vers megtalálójának” nevezi „... jellemzője a mának bekapcsolódása valami őspogány rajongásba, s ami rajongásunknak és szenvedésünknek legmáibb módon való megszólaltatása. Egy nyugatra vándorolt keleti napimádó ez az Ady Endre.”⁹ Szintén a Magyar Ugaron ciklust említi, s a Holnap hőségének köszöntésével zárja rajongó hangú cikkjét.

⁶ Egy új poéta. Magyar Szemle. 1906. 17. sz.

⁷ Új Verseik. Vasárnapi Újság. 1906. 10. sz. Schöpflin Aladár ezúton nyilatkozott először Adyról. A későbbiek során erről a kritikájáról a következőket mondja: „Ady Endrével az Új Verseik című könyvének megjelenése után kerültem személyes ismeretségbe. A könyvről írtam egy rövid bírálatot, nem hallgatva el némely ellentétet, melyekről ma is azt hiszem, hogy akkor jogosak voltak, ha ma Ady egész pályájának retrospektív távlatából többé-kevésbé irrevelánsnak tűnnek is fel, de egészen védeni nyomatékos elismeréssel és nagy várakozással. Adynak, mint nemskára legjobb barátjától, Bölöni Györgytől megtudtam, ez a bírálat nagyon jól esett, már csak azért is, mert olyan lapban jelent meg, amely eddig irodalmi dolgokban a konzervatív álláspontot képviselte, de meg azért is, mert megérezte a hangnak a komoly őszinteségén, milyen nagy hatást tettek ráam versel.” „... Attól fogva (ti. Az Új Versektől) egész máig Ady lett nekem a legfontosabb és legérdekesebb irodalmi és lélektani probléma, soha sem azelőtt, sem azután nem érdekelt olyan szenvedélyesen író mint ő.” Ady Endre emléke. Írók, könyvek, emlékek. 52 — 53. l. 1925.)

⁸ Goór Pál: Ady Endre verskötelete. Huszadik Század. 1906. XI. k. 347. l.

⁹ Hatvany Lajos: Ady Endre verskötelete. Uo. 351. l.

⁶ Fülep Lajos: Az Ország. 1906. márc. 7.

A Polgár-ban¹⁰ Csergő Hugó is a kiváltságosak költőjének tartja: „Ady költészetének megértése és élvezése valósággal gyökfejtési tudást követel olvasóitól. Aki ily magas régiókban kalandozik, annak eleve le kell mondani a nagy, általános népszerűségről. És Adynak meg kell elégednie annak a — sajnos — kis irodalmi körnek az elismerésével, melynek van érzéke a művészi raritások iránt” Ő is elválasztja a francia lírikusoktól, s kiemeli, hogy újat hozott a magyar lírába. Egyéniség és öntudat kultuszát affektáltságnak és modorosságnak tartja, de ezzel együtt méltónak az elismerésnél több becsülésre.

Ignotus A Hét „Olvasás közben” rovatában mutat rá arra elsősnek, hogy Ady versei a jambikus és magyaros verselésnek vegyületéből születtek¹¹: „Ady Endrénél veszem észre, hogy jámbusait főképp a magyar ritmusra való ügyeléssel osztja be; nyugati sorai egyben hangsúlyos sorok, melyeknek szakaszai és hullámvonalai egybeesnek a mondat tagolásával a szók hangsúlyának elhelyezésével s ahol ezt nem engedi a jámbus, annálrosszabb a jámbusra nézve.”¹² A Budapesti Naplóban Fenyő Miksa ír nagyon elismerő, megleghangú ismertetést.¹³ „Még nem írtak magyar dalt, melyből az itt élend haldodni kell átka olyan megrázóan zúgott volna föl, mint Ady Endre verseiből; a magyar ugar. . . folyton visszatérő refrainja az ő költészetének.” . . . „Csak önmagamban kételkedem, róla tudom, nagy az ő lírája” — zárja be cikkét. A Harc a Nagyúrral c. versét emeli ki: „A Harc a Nagyúrral a legművészebb alkotása; a sóvárgás intenzitását tekintve hasonlít azokhoz a Heine versekhez, melyek már a matrácábrában keltek,”

Mondanunk sem kell, hogy Ady második hazájában, Nagyváradon is megemlékeznek a kötetéről. A Nagyváradai Naplóban Nagy Mihály ír róla.¹⁴ A sok rajongó kifejezés burkát kibontva egy Adyt értő, lényegét jól meglátó kritika bontakozik ki előttünk. „. . . a magyar földnek olyan bús küzdelmét mutatja be, amely idáig ismeretlen; látatlan volt a magyar közönség előtt”. Ebben látja Ady magánosságát, szerinte Ady ezért nem tudja „meghódítani a tömegeket”. Külön ki kell emelnünk azt, hogy rámutat Ady dekadens árnyalású versei mélyén húzódozó, legdekadensebb verséből is félreérthetetlenül kizúgó, egészséges emberi élet utáni vágyra: „Léda zsoltárai végesvégi a degenerált embernek: hosszú idők beteg társadalmak fejlődése áldozatának a vergődését, a megnyílni, feltámadni akaró, megrázó erővel kétségbeesett erőfeszítéssel az érzéki élet mélységeiből a tiszta, egészséges szerelem után kiáltó ember-típusnak a küzdelmét mondja el.” Ő is nagy fontosságot tulajdonít a magyar Ugaron ciklusnak, s Ady társadalmi problematikát megszólaltató verseinek: „Soha hatalmasabb és őszintébb kritikát még nem hallottunk e földről, amelynek népe éppen most van a nyomorúságok, tengődések mély fertőjében, ahová letaszította sok évszázad mostoha sága és parlamenti életének ázsiai tudatlansága, munkátlansága.”

A nagyváradai Szabadságban Bíró Lajos ismerteti a kötetet.¹⁵ „Újjongjatok, nagy poétánk van”. Egész cikke lényegében ezt a gondolatot variálja. Ez a bírálóat egyike azon kevés számú írásoknak, melyekben Ady nyelvéről, verseléséről is szó esik: „A szó nála új fényt, új erőt, új ércsengést kap. . . Soha nem írtak így magyarul.” S mint sokan mások, ő is észreveszi ennek az új költészetnek a jelentőségét: Az addig meg nem szólaltatott érzések, gondolatok kimondását. „Mindnyájunk lelke él benne, mert a szava bűg, mint az orgona; megráz, elkábít, mámorba ejt.” Mint annak idején¹⁶ Ady őt, úgy hasonlítja most Bíró Adyt Nietzschehez: „Van egy Nietzsche emlékeztető passzusa: Új költő kell nekem. Újjongjanak az újjongásán: igen ez az én örömem, nem a tegnapi. Zokogjanak a zokogásán: ez az én fájdalom. Un nouveau frisson! . . . Az öröme és fájdalomnak új borzongását akarom. Új poétát!” (A magyarországi Nietzsche-hatásnak, Nietzsche eszméinek érdekes alakulásának nem érdektelen darabja ez az írás.)

¹⁰ Csergő Hugó: Ady Endre: Új Versek. A Polgár. 1906. márc. 30.

¹¹ Utána Sík Sándor It. 1918., majd Babits Mihály.

¹² Ignotus: Olvasás közben. A Hét. 1906. ápr. 15. 240. l.

¹³ Ady Endre: Új Versek. 1906. febr. 11. 41. sz.

¹⁴ Nagy Mihály: Ady Endre: Új Versek. Nagyváradai Napló. 1906. febr. 25.

¹⁵ Bíró Lajos: Strófák egy poétáról. Szabadság. 1906. márc. 11.

¹⁶ Ady Endre: Egy cinikus ember meséi. Nagyváradai Napló. 1901. nov. 5

Az Egyetértésben¹⁷ Miklós Jenő szintén emelkedett hangon ír a kötetről. Fölébe emeli a megelőző években napvilágot látott verses köteteknek, megállapítva azt, hogy Ady „... jóvátette, amit eddig a költészetben vétettek,” s hangoztatja, hogy itt valami nagyobb szabású, új költészet van születőben. Ady magánossága az ő figyelmét sem kerüli ki: „Mint a királyi sas, magasságos magasságokban jár, és úttalan útján nemcsak egyedül és magára maradt, hanem a legmagasabbra is felért, ahonnan tündérországok végtelenbe futó határait, szakadékos, mérhetetlen mélységeit is beláthatja.”

A Hét-ben¹⁸ Neményi Erzsébet részben szánja a magyar ugarra került kultúrembert, a finomságok arisztokratikus költőjét: „Csúnya játékaik vannak a természetnek. Ilyen az is, hogy ezt a fiatal költőt, Ady Endrét ide plántálta közénk: meggyökereztetvén eként egy exotikus, finom, remegő mimóza egyéniséget ebben a keserves kemény talajban, ami csak az igénytelen becsület és rettentő szívósságú muskátlinak való.” Részben pedig megvédi a magyaralanság vádjá ellen: „Ilyen tősgyökeres és ősi zengésű magyar ritmusban nem lehet hazaárulást elkövetni. . .” „Mélyebb és magyarabb nyelven, szívesebb és élesebb szavakkal még senki sem árulta el a hazát.”

A probléma számára is Ady és környezete közötti kibékíthetetlen ellentét.

Az Új Idők-ben¹⁹ most még szintén elismerően írnak Adyról. Bár ez az elismerés nagyon is kétes értékű ajándék: „Külső eseményeknek, szociális felismerésnek Ady Endre költészetében alig találjuk nyomait, és örültünk ennek. Kisebb kaliberűek ám hadd pótolják saját erejüket a fejlődés erejéből, Ady Endrének nincs erre szüksége, mert ő önmagából meríthet.” A könyvet olvasói figyelmébe ajánlja, kijelentve, hogy: „Észrevenni és megismerni mindenképp kell”.

A Debreceni Független Újság²⁰ kritikája kissé nagyhangú, de szintén sok igazságot tartalmaz: „Egyéniség. Erős és vad. Szertelen és szilaj.” — kezdődik a cikk. S így folytatódik több hasábon keresztül. Ady szerinte a kiválasztottak költője: „Vátesz és arisztokrata, tüzes lehellete a forró jövőnek”. „Nem bírálom, pedig nekem megvan a jogom hozzá, mert én látom Ady Endrét. . . Hiába magyarul, Ady Endrét olvasni kell.”

A Pesti Napló²¹ Sganarelle néven író kritikusa megbocsájtólag említi a francia dekadensek hatását: „Ady Endre szimbolista. Korának gyermeke, és nem tudott ellentálni annak a hatásnak, amelyet elődök és kortársak külföldiek és hazaiak tesznek minden költőre.” Ezekkel a versekkel A magyar Ugar ciklus verseit állítja szembe: „... Van ebben a könyvben egy-néhány költemény, amely minden szimbolizmusnál szebben beszél. Ezek mellett meg kell állni: Akár ellenszenves, akár rokonszenves az irány, melyet képvisel, ezek az alkotások nem költői lehetetlen meg nem érteni és amelyet meg kell érteni.” „Van például a könyvében egy „Magyar ugar” ciklus, amelynek szellemét és jelentőségét nyilván le fogják becsülni akár ellenségei, akár hívei. Ezek a túlzástól el nem rontott versei nem kozmopolita lelkek, hanem a legforróbb földszeretettől, sőt fajszeretettől vívódnak, vonaglanak.” A rendkívül hosszú és viszonylag alapos bírálatot érdekesen értetlen és felületlen mondat zárja le: „Hibái vannak bőven, az olvasótól függ, mit fogad el hibájának, mit erényeinek.”

Érdekes és érdemes szembeállítani vele a Pesti Hírlap²² névtelen cikkét. E cikk épp az ellenkezőjét írja, s nem véletlen, milyen meg gondolásokból. Kiemeli a Léda-verseket és a Szűz ormok vándora-ciklust, melyeket „egy elfinomodott lélek művésziellen artikulált fölsikoltásai”-nak tart. Neki nem baj a dekadens hangulat, sőt még az érthetlenség sem: „Igen, ezekben a versekben tudtuk értékelni az ő sajátos erejű művészetét, kivételes erejű egyéniségét, amely

¹⁷ Miklós Jenő: Ady Endre. Egyetértés. 1906. febr. 23.

¹⁸ Neményi Erzsébet: Új Versek. A Hét. 1906. 8. sz.

¹⁹ P.: Ady Endre kötete. Új Idők. 1906. 9. sz.

²⁰ H. B. Gy.: Ady Endre új verskötetéről. Debreceni Független Újság. 1906. febr. 24.

²¹ Sganarelle: Ady Endre versei. Pesti Napló. 1906. márc. 8. 66. sz. 15. l.

²² Ady Endre. Pesti Hírlap. 1906. márc. 4.

még ott is érdekes, ahol fáradt erővel nyilatkozik meg, avagy aberráltn érthetetlenül.” Ez a nagy „engedékenység” világossá válik, ha szemügyre vesszük a kritika elejét, ahol hosszadalmasan polemizál a Magyar Ugaron ciklussal. „Van azonban egy része a kötetének, a Magyar Ugaron ciklus, amely azonfelül, hogy új és magyar, bántó is. Ezen rész versei ugyanis azt hirdetik bántó őszinteséggel, hogy a magyar föld a tehetség számára, általában pedig az ő, Ady számára mindenképpen előtérrel hely. . .” „. . . mi nem lelkesedünk a hazafias versekért, de amikor ez a nagy, tehát hatásában éppen ezért könnyen pusztítóvá válható tehetség az elátkozottság bélyegét akarja sütni a magyar bércek ormára, és a magyar síkság kalászáira, a leg-együgyűbb, leghombasztikusabb hazafias vers számára is megnyílik a szívünk. . . Nincs joga senkinek, hogy elátkozottnak hirdesse a magyar földet. Magyaroknak különösen nem. Magyar költőnek meg éppen nem. Nagytehetségű költőnek meg százszor, ezerszer nem.” Az ellentétes beállítás most már világosodik. De félreérthetetlenül nyilvánvaló lesz akkor, amikor elérkezünk az utolsó bekezdéshez: „Az új kötet egy részét a magyar géniusz nem vallhatja a magáénak. No, de mindegy, nem Ady Endre tehetségében csalódtunk.” Ez az utolsó mondat rosszízű célzás Adynak a darabontkormány sajtóirodájában játszott szerepére. A „nemzeti ellenállás” egyik nagyhangú orgánuma volt a Pesti Hírlap is. Cikkírója észrevette Ady társadalomkritikájának az élet, s elsősorban erre reagált. Ellentétben a többi — s különösen későbbi — irodalmi-erkölcsi leplekbe burkolt vádakkal (erkölcstelenség, érthetelenség stb.), nála ezek csak apró és megbocsátható szépséghibák, csak a „hazát” ne bántaná a költő, azaz: haszonélvezőiről ne mondaná meg az igazat. A cikkíró őszintesége igen tanulságos számunkra. Első felcskái közé tartozik azoknak az elszólásoknak, melyek segítségével könnyebben a mélyére tudunk tekinteni a későbbi Adyra szórt vádak igazi indítékainak.

Alaposabb vizsgálat alá kell vennünk a konzervatív fél legszínvonalasabb lapjának, a Budapesti Szemlének a véleményét.²³ Nem sokat értett ugyan meg Ady költészetéből, pontosabban szólva talán azt mondhatnánk, hogy ráérez arra a problémára, ahonnan valami veszedelem származhat rá. Az új voltát tagadja ennek a költészetnek: „. . . van-e valami új és vonzó az Ady Endre költői felfogásban? Léda asszony iránti szerelme, a párisi élet, a magyar pusztaság s a bohém Budapest: egyik sem új dolog s a szerző rájuk vonatkozólag inkább a közfelfogást tolmácsolja, és semmi egyéni világlátással nem vonja be őket. Újnak minden csak azért látszik, mert a szerző ködbe burkolja.” Ellentétben Ady sok más ekkori és későbbi kritikussal megpróbálja a versek, az alkotás felől bírálni, s mint *költészetet* kiiktatni az irodalomból. Veszedelmesebb módszer ez valamennyi másnál, a kiátkozásoknál, az erkölcsi felháborodásoknál. Szerencsére alaposan leleplezi magát ez a kritikus is, amikor valóban közvetlen konkrétsággal kell egy versről szólnia. *A Búgnak a tárnák* c. versről elmélkedve a következőket fejti ki: „. . . egész költői lajstromot lehetne összeállítani azokról a költői képekről, melyek az első lehelletre széthullanak, mert csupa ellentétes elemből állanak: mint például az a hegy, mely aknákkal van átfúrva, s az aknákat azok a lányok alkotják, akikkel a szerzőnek viszonya volt.” (!)

Mondanunk sem kell, hogy ez a kritika is francia utánzónak tartja Adyt, s ráadásul még könyvtelvénynek, elméletetkől s nem a valóságtól fogantnak nevezi költészetét. Érdekes módon A könnyek asszonyát-t, A fehér csönd-et s Az én menyasszonyom-at emeli ki, sikerültebbnek nevezve, de: „ezek sem lépik túl a középszerűség mértékét”.

A gondolati teljesség kedvéért itt most meg kell szakítanunk a kritikák ismertetésének természetes folyamatát, s előre kell ugranunk egy esztendőre. Meg kell néznünk a Budapesti Szemle következő kritikáját is, mely ha más irodalmi légkörben, az elkövetkezendő Ady-harcok előszelében íródott is a Vér és Arany-ról,²⁴ ebben már az eddiginél világosabban nevének nevezik aggályoskodásukat, félelmeiket és ellenérzéseiket, de egyúttal kitűnően jellemzik Ady költészetének új voltát, s rámutatnak az Ady és az egész megújuló magyar irodalom leglényegesebb

²³ b. m. (Berki Miklós) Ady Endre: Új Versek. 1907. CXXXI. k. 312. l.

²⁴ -ó-: Vér és Arany. 1908. CXXXIV. k. 670. l.

sajátosságára: „... mi nem fejtegetni, mi nem találgatni, de tisztán érteni, érzeni és gyönyörködni akarunk a múzsa ajándékában. . . Nehéz kivenni költészetének magvát, irányát, szellemét.” „Vegye gondjai alá szubjektív csicsérgés vagy föllengzés helyett a való élet nyersebb küzdelmeit, a gyárak füstjét, és rabszolgáik a munkások törekvését, a nép nyomorát, stb-t. De egyet kívánunk tőlük: azt, hogy a régi nyomok elhagyásával az új terén, új formában is éreztessék meg velünk, *mindnyájunkkal*, a valódi költészet varázsát.” Ez félreérthetetlen. A költőnek minden szabad. Írhat a munkásságról, védheti a társadalom legelnyomottabb rétegét, de — itt van a lényegi különbség — ne lásson forradalmi szemmel, ne szemlélje új nézőpontból a világot, *ne gondolkodtasson*. Innen érthető, hogy nem marasztalja el ez a lap Csizmadia Sándort.²⁵ A régi és az új, az állapotbemutató statikus líra áll itt szemben a meggondolkozattal, a sejtetővel. (Vö.: Ignotus cikkei A fekete zongoráról.) A Budapesti Szemle kritikusa megérezte a forradalmat. Észrevette, hogy itt új világkép készül megszületni, s ez a világkép már semmiképpen sem igazolja azt, amit ők szerettek volna hinni és főleg másokkal elhitetni a világról.

Az Ady s a megújuló magyar irodalom ellen két év múlva erőteljesen felhangzó, utána még sokáig állandóan visszatérő három alapvető vád egyike, az érthetlenség vádja kezd itt már kifermődni. (A másik kettő, a hazafiatlanság és erkölcstelenség mint irodalmon kívüli vád, csak annyiban érdekes, amennyiben két dologra mutat: az egyik az, hogy ez az irodalmi síkon zajló ütközet mennyire nem „csak” irodalmi volt, mennyire mutatta a társadalmi változásokat; a másik, ezzel szorosan összefüggő pedig az, hogy a konzervatív tábornak nincsenek irodalmi eszközei már ehhez a harchoz, s nem irodalmiakat kell segítségül venniök.)

*

A kritikák áttekintése után le kell szűrniünk néhány tanulságot. Első és legszembeütőbb az, hogy a köztudattal — irodalomtörténettel és tankönyvekkel ellentétben Ady fellépését nem fogadta általános felháborodás és sajtó-hajsza. Huszonhárom kritika közül mindössze három elutasítót találunk, s ezek közül a Munka Szemléje semmiképpen sem nevezhető konzervatív lapnak. Nem olvashattunk itt a darabontság vádjáról sem.

Hogy Ady darabontságát mennyire nem vették kötete írásbeli bírálatánál figyelembe, azt azzal is szeretném bizonyítani, hogy kimondottan darabont-ellenes, koalíciós lapokban is dicsérő, sőt magasztaló kritikák jelentek meg. A már említett Ország című lap, a szélső-agráriusok lapja Fülep Lajos magasztaló írását hozta. A Nap, melynek Ábrányi Emil a főmunkatársa, s amelynek csaknem minden számában Adytól még nem régen „zabonbán”-nak csúfolt Ugron Gábor „dörög” vezércikkében az „átkos Bécs” és „magyar darabontjai” ellen, ez a lap is hoz kritikát Ady kötetéről, s nem bírálót, hanem igen-igen elismerőt: „... ez a szegény nyelv krözsusként ontja elé szépségeit. . . Különös istenáldása ez: az a hatalom, mely egyszerű köznapi szavak testébe a legarisztokratikusabb költészet kék vérét varázsolja.” A paradoxonok fokozására meg kell még említenünk azt is, hogy ez a kritika is A magyar Ugaron-ciklust emeli ki: „Egyszer étherikusan finom színekkel, fülnek nem hallható hangokkal, másik percben diabolikus kitörésekkel, vulkáni erupciók csodálatos szépségeivel. . . Így áll Ady Endre a magyar parlagon.”²⁶

Bármilyen különösen hangozzék is a mai olvasó számára: a többi, nagy tekintélyű darabont-lap pedig egyszerűen nem vesz tudomást a kötettről. De a kritikáknak ez az összképe azt mutatja, hogy akkoriban különválasztották a tehetséges költőt a darabont újságírótól, ill. a kötet bírálatánál fel sem merült ez a probléma, hogy a szerző személye azonos lenne lapjának egyik — jelentéktelennek egyáltalán nem mondható — munkatársával.

²⁵ 1 — f: (Lévay József?) Csizmadia Sándor: Újabb versek. Budapesti Szemle. 1903. júl. 138. 1.

²⁶ K. S. A Nap. 1906. márc. 17.

Ezt a következtetést igazolja Schöpflin Aladár is: „Tóth Béla kezdte a harcot a Pesti Hírlapban. Ő hangoztatta először az érthetlenség vádját, melyet azután annyszor ismételtek mások.”²⁷

Tóth Béla cikkei a Pesti Hírlap 1907. évfolyamának elején találhatók. (Ady híres cikke, a Válasz Tóth Bélának Tóth Béla 1907. febr. 22-én kelt Wilde aforizmái című „Esti levelé”-re reagál.) Az igazi, írásbeli támadások tehát 1907 után kezdődtek. Két dolgot kell itt számba vennünk. Az egyik az, hogy ellenvélemények szóban nyilvánvalóan elhangozhattak. Erre utalnak az egyes cikkek polémikus kitételei (Juhász Gyuláé, Révész Béláé, Miklós Jenőé, Neményi Erzsébeté stb.), Ady ekkoriban kelt leveleiből, verseiből, továbbá az egyes irodalomtörténetek idevonatkozó megállapításaiból. Példának idézzük Ady Lajost: „... a koalíciós politikai konjunktúra egy pár irodalmi lovagja ha nem is komoly és boncoló kritikában, de olcsó viccekkel és csipkelődésekkel keményen nekitámadt a kötetnek. Az ilyen kritikákban persze a főszempont az volt: én a *hazafi* mondok véleményt egy *darabont* költő munkájáról” (I. m. 114. l.). Idéz is egyet, sajnos sem ezt, sem a többi mind ez ideig nem találtam meg. Egy azonban bizonyos: volt egyfajta Ady-ellenes közhangulat, mely részben szólt a darabont-újságíróknak, részben pedig az újat mondó, forradalmár költőnek.

A másik számba veendő ügy az, hogy Adynak volt valóban egy igen heves vitája darabontsága miatt a sajtóban, ez azonban a kötet megjelenése *előtt* történt. Ennek a vitának egyik legfontosabb dokumentuma a „Válasz a Független Újságnak” című, már a Földessy Gyula szerkesztette Vallomások és tanulmányok című kötetben (1944) napvilágot látott.

Ezt a támadást Ady egy meglehetősen gúnyos megjegyzése váltotta ki. E megjegyzésre minden valószínűség szerint okot adott az is, hogy Szilágy megyében *ketten* fizettek elő az Új Versek-re, mint azt a *Szilágy* 1906. március 29-i száma keserűen említi. Ady, aki sokat adott arra, hogy a szülőföldjén hogy nyilatkoznak róla,* joggal keseredett el a jellemzően szomorú tény fölött. Személyes sérelme összefonódott az országos állapotok elleni indulatával, amikor Ignotusról írván²⁸ a következő kitétel teszi: „Mit keresnek én hát a passzív rezisztenciával foglalkozó vármegyében Ignotussal? Elmondanám, hogy most könyvet írt? Álmélkodnának és hallgatnának. Korszakok váltják egymást a magyar társadalomban. De valami ismétlődik, a lázadás a betű ellen.” Mokány Bercit emlegeti, s annak az aggodalmának is kifejezést ad, hogy három embernek sem merné elmondani a vármegyében, hogy ki is ez az Ignotus. Mondanunk sem kell, a passzív rezisztenciával foglalkozó mokány bercik magukra vették ezt a célzást, s dühödő sajtóhadjáratot indítottak Ady ellen. Az első cikk²⁹ szerzője nem ártja felhánytorgatni azt a 600 kr-t, amit Ady első párizsi útjára Szilágy vármegyétől kapott. Ady rendkívül kemény, még nála is szokatlanul erélyes hangon utasítja vissza a rágalmat; „Persze nagy bűn egy író-embert támogatni — hatszáz koronával. A Mokány Bercik Magyarországaiban egy stikli után, amelyet valamely vármegyházán elkövettek, ezreket banketteknek el.”³⁰ A hazafiak most másképpen próbálkoznak. Ady emlékezetes cikkében szerepelt egy kitétel Arany Jánosról („És ha ezerszer kiátkoznának, én mégsem tartom másnak Aranyt, mint a kádenciázó, magyar falusi nótárius fejlett típusának.”). Most ezt tűzi tollhegyre egy Ábrahám Adolf nevű jegyző,³¹ s hosszas „költészettani fejtegetést” ír, melyben a „dekadenciát”, a „naturalizmust”, a „beteges irányok”-at támadja, közbe-közbe beleszúr egy-egy olyan elmés meg-

²⁷ Schöpflin Aladár: A magyar irodalom története a XX. században. 109. l.

* A támadásokra adott első válaszában is ezt mondja: „Vidéki lapok piszkolódo cikkekre méltatnak. . . Semmi ez. Még ezután jön a java. De Zilahon szó nélkül nem engedem bántani magam. Ott épültem, nőtem, s nem mindegy nekem, hogy a pátriámban mi mindent mernek velem szemben.” (Ady Endre válasza. Szil. 1906. febr. 8.)

Még egy év múlva is érdeklődik: „Hát Mindszenten és a megyében semmi újság? szídnak-e sokat engem? Képezem, hogy ostoba földieim, hogy utálnak. Lajos megígérte, de nem küldeti a Szilágy-ot.” (Levél az édesanyjához. 1907. jan. eleje. Ady Endre: Vál. lev. Szépirodalmi Kiadó 1956. 131. sz. levél.)

²⁸ Ady Endre: Ignotus könyve. Bp. N. 1906. jan. 25.

²⁹ -n: Karcolatok. Független Újság. 1906. jan. 28.

³⁰ Ady Endre: Válasz a Független Újságnak. Szil. 1906. febr. 8.

³¹ Ábrahám Adolf: Arany János meg Ady Endre. Független Újság. 1906. febr. 4.

állapítást, mint azt, hogy „a költői igazságot a tudományostól ég és föld választja el.” Szerinte Ady e dekadens irányok „szelídebb válfajához” tartozik. Verselni tudását kétségbevonja: „A költeményt az teszi remekké, ha a tartalom és alak szépsége teljes harmóniában egyesül. Tehát szükség van a kádenciára, még pedig a jó kádenciára. Jobbra, mint ez: Lótuszvirág, lótuszvirág — Szent kelyhedet megcsókolom, lásd.” (Vö.: Ady második válaszából: „én ellem pedig egy régi versem két sorát citálja bizonyságul, hogy nincsenek — jó rímeim. Megjegyzem, hogy e versem éppen arra kísérlet, hogy a rímet bizonyos hangulatoknál — nélkülözsem.”)

Ady újból nyilatkozatot bocsát közre, most már a Független Újságban³². „Én európai Magyarországiért lelkesedem. Szilágy vármegye értelmiségét bántani nem akartam. Ami pedig a pénzkeresést illeti: tessék hivatalosan megkeresni engem: visszafizetem.” Nyilatkozatát „Még egyszer az intellektuális úr” címmel jelentetik meg, s ezt látják el minősíthetetlen hangú kommentárral: „Mert métségére mit sem tud felhozni. Mert nem menti, nem is mentheti semmi azt a minősíthetetlen hálátlanságot, hogy vármegyénket, melyben „épült és nőtt”, és amely párizsi útjára hatszáz koronát, azaz olyan összeget adott, amilyent tudtommal egyetlen fiának sem, izetlen módon megrágalmazta. . .” „Ne is törje tehát magát, hanem írjon — majd 40-50 év múlva — a jövő magyarjának! Higye el, ez a „szerencsétlen, perzsarangú feudális ország” sokkal könnyebben boldogulna, ha nem léteznének intellectuel úr és érdektársai.” „Irodalomra rászabadult vadzseni”-nek nevezik, s piszkolódásaik során megszólal már a későbbi rágalom-hadjárat sokszor visszatérő szövege: „. . . fel kell világosítanunk minden olvasónkat, hogy ez az irodalmi irány, melynek Ady úr egyik jól kifejtett típusa, értéktelen és perverz dolog, s megméltelyezi az ideális gondolkodásúak lelkét.” Ábrahám Adolf is válaszol Adynak³³, s az Új versek ellen fenekedik ebben az írásnak aligha nevezhető förmedvényben: „Azonban csak hadd jöjjön az a legnagyobb méltatlankodás közepette is ügyesen reklámozott verses kötet. Várja a kritika mérlege, melyre rá fog tétetni.” Nem csodálkozhatunk ezeket az írásokat nézve, hogy a *Szilágy nem mert cikket közölni Ady kötetéről*. Márc. 1-én a pesti lapok kivágásait közli, a következő fejjel: „Ady Endre költeményei különben nem ismeretlenek lapunk olvasói előtt, de összefoglaló, mélyebb bírálatukba bocsátkoznunk ez idő szerint nem lehet. (Fenntartjuk magunknak ezt a kötelezettséget is jogot csöndesebb időkre.) Az Ady Endre ellen vármegyeszerte intézett támadások hullámainak lecsendesítése céljából nagyobb eredményt várhatunk, ha az önálló ismertetés helyett a különböző sajtóorgánomoknak bizonyára tárgyilagosabb véleményeiből az alább következő szemelvényeket közöljük.”

Hogy mekkora lehetett a „hazafiak” lelki terrorja, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az a Szilágy nem mer cikket közölni Ady kötetéről, mely megelőzőleg a következő szavakkal harangozta be a kötetet: „Nem régi döngicsélés ez. A Szilágy közönsége jól tudja mennyire nem lehet ezeket az ötvös művészettel kiformált, kivert sorokat úgy olvasni mint a régi hangú tilinkózó dalokat és jól tudja, milyen szenzációkat nyújtanak ezek a versek azoknak, akik megértéssel olvassák őket.”³⁴

Március 29-én újra megemlíti a kötetet s ekkor ad hírt ama két előfizetőről is. Ezt bizonyítja még Both Istvánnak két évvel ezután írt cikke is (Az Illés szekerén-ről), melyben ezt mondja: „. . . pedig nem kell messzire visszamenni az emlékezettel, amikor itt, a csekély számban levő Ady-hívek mellett nyilatkozván, állástfoglalván örülhettünk, ha a fejbeveréstől megmenekülhettünk.”³⁵

Távol áll tőlünk, hogy ennek a vitának túlzott fontosságot tulajdonítsunk. Részben jellemző kortörténeti adalék, s beillik a debreceni darabont-főispán, s általában a darabontisztviselők megcsúfolásáról szóló anekdoták sorába. Természetesen nem akartuk ezek számát

³² Független Újság. 1906. febr. 11.

³³ Válasz Ady Endrének. Független Újság. 1906. febr. 18.

³⁴ Ady Endre új versei. Szil. 1905. okt. 26.

³⁵ Az Illés szekerén. Szil. 1909. 5. sz.

szaporítani. Csupán azért tértünk ki rá, hogy egyrészt bizonyítsuk azt, hogy Adyt darabontsága miatt kötete megjelenése előtt támadták, másrészt pedig — s ez a fontosabb —, hogy izelítőt adjunk ezzel, mint egyetlen írásos bizonyítékkal abból a közhangulatból, mely az írásban megjelent dicsérő kritikák mellett a színre lépő Adyt fogadta.

Hogy a rendelkezésünkre álló írásos bizonyítékok (a felsorolt és ismertetett bírálókat) mennyire nem tükrözik ekkor még a teljes közhangulatot, azt mutatja a fiatal Babits és Kosztolányi levelezése is. Ellenszenvüknek, felháborodott tiltakozásuknak csak magánlevélben adnak hangot, írásban nem, vagy mint Kosztolányi — ellentétes értelemben nyilatkoznak.

A kötet jelentőségének általánosabb vizsgálata során elsősorban megjelenésének körülményeiről kell számot adnunk. Itt csak Ady Lajosra hivatkozhatunk. „A verskötet kiadására egyetlen pesti cég sem vállalkozott, csak a kockázatnak az író által való elvállalása esetén. Végre a Pallas nyomda, ahol a B. N. nyomtatott, a viszonyra való tekintettel, s még inkább Löwenstein-Kuthy Arnold igazgató jóindulatából, elvállalta a kötet kiadását, oly módon, hogy eladásonként 200 K honoráriumot biztosított Bandinak.”³⁶ Ehhez valószínűleg hozzájárult Vészi József személyes befolyása is, aki köztudomásúlag nagy megértéssel és barátsággal viseltetett Ady iránt.

Ebből azonban még nem vonható le az a következtetés, melyet Ady Lajos tesz, hogy „a kötet nem jelentett irodalmi eseményt”. Elég itt egyelőre a megjelent kritikák számára és vele szemben Mikszáth almanachjabeli előszavára utalni. De másképpen tudta ezt a két kortárs, Bölöni György és Lengyel Géza is. „Irodalomnak, költészetnek az esztendő atmoszférája a legkevésbé sem kedvezett. S mégis, szinte hihetetlen, mekkora érdeklődést keltett ez a kis verseskötet, hogy felkavarta a vizeket.”³⁷ „Ha Ady nevétől nem is hangos az ország, de írói körökben, szerkesztőségekben fölöle folyik a vita, és róla beszélnek a modernebb irodalom olvasói. . . Irodalmi siker volt ez, ha nem is közönségsiker.”³⁸

Az a kép, amit a kritikák olvastán kaptunk, egybeesik e két megállapítással. S rájuk hivatkozva hozzátehetjük még azt is, hogy: Ady kötete egyelőre még valóban csak a szűkebben vett irodalmi körök vizeit zavarta fel. Azt azonban eléggé. A jobbszemű, érzékenyebb kritikusok észrevették, hogy ez a verseskötet több, mint amilyet a közelmúltban olvashattak, s hogy e kötet jelentősége túl fog emelkedni a szó szűk és szoros értelmében vett irodalom körein. Ezt bizonyítandó három tényező felsorolását tartjuk szükségesnek. A legfontosabb az, hogy a legtöbb kritika (hét, tehát a megjelentek csaknem egyharmada) dicsérve vagy gáncoskodva a kötet ciklusai közül *A magyar Ugaron* címűt emeli ki, s ha egyáltalán ciklusról esik szó egy bírálatban, akkor elsősorban ez az, amelyiket idéznek. Ez a ciklus az, melyben a társadalmi problémák a legközvetlenebbül, legnyíltabban fogalmazódnak meg. Itt volt a legkönnyebben észrevehető az új, a régítől gyökeresen különböző szemlélet, nyilvánvaló, hogy ezt ünneplik vagy tagadják, de mindenesetre ennek révén húzzák meg a választó vonalat Ady és a konzervatív irodalom álpátoszú műhazafisága között (Jövendő, Magyar Szemle, Népszava). Ennek a ciklusnak a versei révén vált könnyebben érthetővé Ady lírája többi elemének a forradalmisága is. Az sem elhanyagolható szempont, hogy Babits és Kosztolányi ellenérzése is, tiltakozása is ezekre a versekre konkretizálódik elsősorban. Hogy az Adyval szembeni tiltakozásukban ott munkált a tehetségét, költői önmagát kiépíteni kezdő fiatal költő tiltakozása is a fölébük emelkedett, eléjük vágott, a szó irodalmi és nem hivatalos értelmében vett beérkezett költő ellen, az aligha lehet kétséges. Számunkra azonban ez, s az ebből adódó problémák későbbi feladatok. Jelen esetben ellenszenvük indítékainak mellőzésével csak arra kell figyelniünk, hogy ez a tiltakozás Ady költészetének melyik része-motívuma ellen irányul elsősorban, mely versek kommentálása során fogalmazódik meg. Azt látjuk, hogy ez *A magyar Ugaron*-ciklus

³⁶ Ady Lajos: i. m. 114. l.

³⁷ Lengyel Géza: Ady a műhelyben. 262. l. Szépirodalmi Kiadó. 1957.

³⁸ Bölöni György: Az igazi Ady. 65. l. Szikra. 1947.

és motívum. Ez elleni kifogásaik a legfélreérthetlenebbek, legkonkrétábbak, míg a többi esetben nem mennek túl az olyan általánosságokon, mint: „émelyítő”, „modoros”, „lusta” stb. Egyetlen bizonyító erejű példát nem hoznak fel arra, hogy Ady versei miért is „rosszak” tulajdonképpen, de alaposan megmagyarázzák e motívum olvastán támadt ellenérzésüket. Kosztolányi: „Postán elküldtem számára az Ady új — hülye! — kötetét, olvassa el, s rögtön írja meg róla a véleményét. A jobb darabokat (Fehér csönd, Csókok násza, stb.) nem most írta, s ő rosszaknak tartja. Föltétlen szóljon arról is, mit tart a magyar-szidásról, a „Bús magyar ugar”-féle kifejezésekről, mely őt a „nagyratörőt” (ugyan hova a fenébe siet?) tönkreteszi. Nekem viszket a tenyerem s fölpezdül bennem ugyanaz a vér, mely a nagyapám eréből 1848-ban lecsurgott az isaszegi síkra. Mert vadmagyar, fájdalmasan magyar vagyok minden szociológiai tanulmányom ellenére is s az is maradok. . .”³⁹

Babits: „De a sok ízlésteleenség között a legnagyobb kétségtelenül a magyar ugarra való szitkozódás. A témából van valami a levegőben — nálunk ahol épp most oly csodálatos tisztán kristályosodik ki a haza eszméje körül való küzdelem”. . . „s mi több, magam is írtam egy hasonló eszméjű költeményt egykor a magyar mélaságról — éppen Párizs címmel — és az alapmegfigyelés — minden példa mutatja — igaz is. De nagy a különbség a tárgyalási módban. Igenotus rokonszenvvel beszél a magyarról és nyomban utána teszi: „Tán ezzel kell fizetnünk a sok természetes zsenialitásért, mely a magyarral veleszületik?” — Adynak e téma csak alkalom a dekadenciára.

Vajon Ady ősmagyar családból származik-e? (Hogy Adükét emlegeti.) De ha úgy van is, csak szeretettel szabadna e tárgyhoz nyúlnia. Széchenyit tisztelem, mert szidja a magyart: Bokányit utálok. — Magamnak megengedném néha — mert (szintén minden szociológiai tanulmányom ellenére — vagy következtében?) imádom a magyart — s „engem ér a lúg ha fejét mosom.” Magyar vagyok, magyar nemesi családból származom (igen büszke vagyok rá) úgy apai, mint anyai részről; s mindkét részről a nagyapáim emberemlékezet óta megyei tisztviselők voltak, (van-e magyarabb foglalkozás?); apám volt az első, aki az Állam szolgálatába lépett; de még ő is típusa volt a magyar úrnak és jogásznak”. . . „Ő ez a föld nem a „lelkek temetője” — itt nemcsak gatyás, „bamba” társak vannak. Nem tudom, van-e másutt annyi csillogó szem, él-e, igazán él-e másutt annyi lélek mint itt? Én úgy tudom, — úgy tapasztaltam — hogy az igazi magyar fajiság többnyire bizonyos lelki nemességet is jelent — s a mi fajunk barátom, nemes faj! S a mi átok lassú nehézség, mélaság tényleg rajta ül: nem csak nemességéből ered, nemességét bizonyítja-e? nem értékesebb-e mint sok könnyűség, mozgékonyosság? A mi fajunk nemes faj, barátom! —”⁴⁰

Nem marad sok kétség e szövegek olvasta után, hogy mindketten — tehát a Nyugat-nemzedék öt legnagyobbja közül kettő! — a régi nemzetfelfogás, az úri nacionalizmus torzító szemüvegén át néz még ekkor. S felháborodásuknak ilyen irányú konkretizálódása világosan utal arra, hogy itt, Ady „lírai” forradalma, a magyar líra tektonikus elmozdulása egy alapvetően új, világnézeti-eszmei fejlődés során létrejött értékrend gyümölcse. Hogy Ady „másként ír verset”, az nem egyszerűen új költői iskola megalapítását jelenti, hanem azt, hogy akad valaki, aki gyökeresen másként látta, s ennek következtében más közölnivalója volt a valóságról, mint kortársainak.

Babits és Kosztolányi véleménye a kötet általános jellemzésének következő két problémáját is mintegy előrevetíti. Az egyik Ady magánosságának, egyedülvalóságának, s ennek kapcsán közérthetőségének kérdése. Vádként ez még, mint láttuk, csak Pogány József kritikájában hangzik el. Ennek indítékát azonban nem az újtól való félelemben találhatjuk meg — mint majd később a konzervatív kritikusknál —, hanem egy lapidáris irodalomfelfogásban, egy rosszul értelmezett közérthetőség követelésében. A konzervatív oldal nem figyel fel még

³⁹ Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése. Akadémiai kiadó. 1959. 61. sz. levél.

⁴⁰ Uo. 62. sz. levél.

Adyra, nem hangoztatja hát ezt a kifogást sem. A Budapesti Szemle kritikusa jegyez meg idevonatkozóan ennyit: „... újnak mindez azért látszik, mert a szerző ködbe burkolja.”⁴¹

Annál inkább megszólal ez az elismerő kritikákban. S ez a megszólalás kétarcú. Vannak kritikusok, akik észreveszik ennek lényegét, a költő tragikus magányosságát, egyedülvalóságát (Népszava, Jövendő, A Polgár, Nagyváradai Napló, Szabadság, Egyetértés), ennek az állapotnak a tragédiáját, s vannak akik idealizálni próbálják ezt az állapotot (A Hét, az Új Idők), dicsérendő erénynek tüntetve fel azt, ami a költő életének egyik legnagyobb kincs és keserve volt.

Mondanunk is felesleges talán, hogy ez a probléma nemcsak Ady költészetére vonatkozott, hanem az egész századelején megújuló magyar irodalomra. (Ady éppen ezért is volt többek közt a kor legreprezentatívabb költője, mert művészete és élete összefoglalta és példázta mindazt, ami ebben a küzdelemben az új, az igaz, a progresszív oldalon jelentkezett.) S az irodalom túl mindez érvényes volt a magyar progresszió egészére is. Ahogyan Ady megfogalmazta:

„Tízezer ember előreszaladt, európaivá vált, idegben, vérben, gondolatban, kínban, szomorúságban. Egy túlfejlődött embertípus termett itt, mely előttefut a magyar társadalomnak száz esztendővel legalább. Ezek a szent kengyelfutók nem is álmodták, hogy sarkukban százezrek nincsenek. . . És látom az új áldozatot Hadúrnak, az új Gellért papokat. Élén az új magyar társadalomnak állnak az ordító táltosok. Szomorú embereket vonultatnak el. Akiknek homlokán ott vigyázatlankodik a Gondolat, akinek szemeiből új érzések máglyája világít, akire rábizonyul, hogy áldozott az Eszme idegen és ékes isteneinek: az elveszett.”⁴²

A másik általános jelenség e kritikák kapcsán pedig az, hogy ez a kicsi, „előreszaladt” tábor néhány tagja már azt is észrevette, hogy itt — mint már mondtuk — nem új költői iskola nyílik, hanem egy új világkép körvonala kezd kibontakozni. Éppen ezért, e kötet kritikusainak java (mennyeséget és minőséget egyaránt értve) nem napi penzumát végzi, mikor a kötetet ismerteti, hanem megtérő Kolumbusként ad hírt egy számára feltárult új világról. Ennek okán ritka ezekben a kritikákban az elemzés, a formai-stilisztikai sajátosságoknak néhány általánosságokon túli számbavétele. Épp ily ritka, tárgyilagos hang az ismertető jellegű kritika is. Beigazolva látják azt, amit Szini Gyula írt Adyról még kötete megjelenése előtt: „Talpra állott és azt hiszem, meg is rendült lába alatt a lírai parlag. Várjuk tőle az újabb generációnak azt a dicsőségét, hogy nagyvilági szellemű, modern, és mégis minden ízében magyar költőt adjon az új századnak.”⁴³

Mindezt figyelembe véve és összegezve, a következőket állapíthatjuk meg: Ady első kötetét a haladó irodalmi körök elismeréssel fogadják. Elismerésük középpontjában a kötetnek a szűkebb értelemben vett „irodalmi eseményen” túlmutató jelentősége áll. Az Új Versek több volt, mint „irodalmi esemény”, mint egy verseskötet megjelenése. A kor, a magyar társadalom problémáinak új, minden ízében forradalmár szemmel látott és értékelt, s ennek megfelelően, s ebből következően új módon való megszólaltatása. Ezért ünnepelte az újat kívánók kis csoportja, s ezért támad majd rá a reakció, ezért válik az Adyhoz való viszony vízválasztóvá.

⁴¹ Vö.: 23. sz. jegyzet.

⁴² Ady Endre: Ismeretlen Korvin-kódex margójára. Figyelő. 1905.

⁴³ Szini Gyula: Ady Endre. Figyelő. 1905. 658. l. Az sem véletlen, hogy ezt éppen Szini Gyula írja, aki nem sokkal ezelőtt a cikke előtt panasolta fel a magyar líra elmaradottságát (Figyelő. 1905.).

INTELLEKTUALITÁS ÉS ÉLMÉNY SZERB ANTAL PÁLYAKEZDÉSÉBEN

I.

Pintér Jenő, az érettségi vizsgáló bizottság elnöke és Dr. Sík Sándor, a magyar nyelv és irodalom tanára 1919. szeptember 12-én nyilvánították aláírásukkal Szerb Antalt főiskolai és egyetemi tanulmányokra érettnak. Dr. Vörös Cirill, a Kegyes Tanítórend Budapesti Főgimnáziumának igazgatója 1920. február 12-én állította ki számára az egyetemi tanulmányokhoz szükséges latin nyelvű gimnáziumi erkölcsi bizonyítványt¹, és a 19 éves Szerb Antal – egy nyelvgyakorlás céljából Grazban töltött fél év után – 1920 szeptemberében iratkozott be magyar – német szakos hallgatóként a pesti egyetem bölcsészeti karára. Amikor beiratkozott az egyetemre, már jól tudott németül, Sík Sándor jeles tanítványaként alaposan ismerte a magyar irodalmat, a világirodalom klasszikusait és kora irodalmi törekvéseit, és mögötte volt egy kötetre való verskísérlet, néhány drámai és prózai zsenge és több nagyobb igényű esszépróbálkozás.² Az egyetemen Horváth János és Gombocz Zoltán tanítványa volt, hallgatta Császár Elemért, Pauler Ákost, Petzet, Bleyer Jakabot, és tanulmányai végén Thienemann szemináriumának egyik legmegbecsültebb tagjává vált. Módszeres alapossággal elsősorban magyar és német irodalmi stúdiumokkal foglalkozott, de sokat olvasott franciául is. Harmadéves korától kezdve angolul tanult, eredetiben olvasta az angol irodalmat, és egyetemi éveit utolsó időszakában orosz nyelvgyakorlatokba kezdett. 1924. június 3-án tette le utolsó szigorlatát, és miután benyújtotta Kölcseyről írott doktori értekezését, és letette a doktori szigorlatot, 1924. június 21-én a tudományegyetem rektora doktorrá avatta.

Nem készült tanárnak. Már 1923-ban nagybátyjának, Faludi Jenőnek, a Vígyszínház igazgatójának segítségével, annak fiával, Faludi Jánossal együtt rendezést tanult, eljár a vígyszínházi próbákra, és alapos dramaturgiai stúdiumokkal készül a rendezői pályára. 1924 nyarán már szívvel-lélekkel benne él a színház világában, hivatásának érzi a rendezést, és az egyetem elvégzése után egy berlini és moszkvai tanulmányúttal akarja befejezni rendezői stúdiumait. Családja egyre ziláltabb anyagi helyzete miatt azonban a tanulmányutak tervei meghiúsulnak, és néhány rendezői próbálkozás után a biztos kereset reményében Szerb Antal 1925-ben tanári állást vállal Kőbányán.

Egyetemi éveitől kezdve családja anyagi helyzete egyre bizonytalanabbra fordul, annyira, hogy olykor tanulmányainak zavartalan folytatása is kérdésessé válik. Az egymást egyre sűrűbben követő csődök és sikertelen szanálási kísérletek fojtottá teszik az otthon légkörét, és mulhatatlanul némi ellentétet szülnék a bohém módon könnyelmű és hullámozó kedélyű apa, a megviselt idegzetű édesanya és a maga fiatalosan tanáros komolyságában élesen ítélkező fiú között. A családi otthon bizonytalanságában, a rendezői tervek bukásában és a tanulás megfeszítettségében derűs színfoltot jelent néhány játékosan romantikus diákszerelem, amelyek közül egy az igazi szenvedély hevével felizzik, és az egyetemi évek egyik legfőbb élményévé válik.

A kamaszkorból alig kinövő író- és tudósjelölt pályája csupa ígéret. Az egyetem kapuján való belépését Pintér Jenő és Sík Sándor aláírása szentesíti, rendezői próbálkozásának útjait Faludi Jenő egyengeti, íróvá pedig Osvát Ernő avatja, a kor legnagyobb irodalmi tekintélye, a kor legelőkelőbb irodalmi folyóiratában, a Nyugatban. Nincs még húsz esztendő, amikor a Nyugat 1921. februári számában Osvát egyszerre hat verssel mutatja be, és még ugyanabban

¹ Szerb Antalné tulajdonában.

² Szerb Antalné tulajdonában.

az évben két újabb versét és két novelláját is közli.³ Nem tölti be még a 21-et, amikor ismét egy novellával és egy kritikával jelentkezik a Nyugatban,⁴ és alig 22 éves, amikor a „keresztény kurzus” antiszemita hecckampányai közepette, megtámadott énje védelmében, kétségbeesetten a biztosnak ígérkező menedéket kereső fiatal író előtt a konzervatív és nacionalista tábor folyóirata, Tormay Cecil Napkelete is megnyitja kapuit⁵ Ugyanebben az évben, 1923-ban az Élet című folyóirat is közli egy „széphistóriáját”.⁶ 1923-ban írja a 22 éves egyetemi hallgató Stefan George-tanulmányát, amelyet három esztendő múlva átvesz a Symposium,⁷ és a 23 éves Szerb Antal doktori értekezését teljes egészében közli 1926-ban az ekkor szervezkedő szellem-történész-gárda reprezentatív tudományos folyóirata, a Minerva.⁸ A szépirodalmi és tudományos indulást jelentő közlések mellett néhány kéziratos novella- és tanulmánytöredék, egy terjedelmes napló és egy Georg Traklról szóló nagyigényű tanulmány őrzi Szerb Antal pályakezdésének problémavilágát.⁹

Az egyetemi évek alatt Szerb írói kamaszkora, lázadó tendenciájú első alkotói periódusa, melynek emlékeit az író hagyatéka őrzi, már lezárult. Ebben a periódusban az író a kamasz zabolátlan rebelliojával zúzott össze maga körül minden a piarista gimnázium és a piarista cserkészlet által belenevelt ideált. A cserkészcsapat testületi szellemével és tekintélytiszteléssel a nietschei és ibseni egyéniségkultuszt, a Schütz Antal által nagy erővel propagált katolikus reneszánszal a Walter Pater-i és Oscar Wilde-i esztétizmust és dandymorált, a Foerster-könyvek askétizmusával az erotikum Wedekind által szentesített lázadását és a Prohászka-és Foerster-féle karitatív keresztényszocializmussal a 18 ősi mozgalmak és a Tanácsköztársaság emlékének tiszteltét állította szembe. A 20 éves tudósjelölt már leszámolt ezzel a lázadással, tudja, hogy „A világháború végén az igazán modern emberek már megmosolyogták az ártalmatlan esztétikai világszemléletet, a fogatlan l'art pour l'art-t, a dandyizmustól undorodtak”¹⁰, de ha más eszmei töltettel is, azért alig csillapuló hévvel tovább folyik még egy darabig ez az egyéni Sturm und Drang, amely most már lényegesen kiforrottabban és magasabb szinten veti fel az író pályakezdésének, sőt – megmutatva sajátos írói alkatát – egész későbbi pályájának problémáit is.

II.

Szerb Antal írói szárnypróbálgatásaival egyidőben egy egész fiatalokból álló csoport kopogtat bebocsátásért az irodalmi élet kapuján. Ennek a forrongó fiatal csoportnak, a „Barabások”¹¹ írói és baráti körének tagjai még alig kerültek ki az iskolapadokból, és máris görcsösen igyekeztek megkapaszkodni a háború utáni szellemi élet bizonytalan talaján, és mohó kíváncsisággal habzsolták a kor zavarosan gyűrűző áramlatainak termékeit. Fiatalos küldetés-tudatukban egy irodalmi reneszánsz derékhadának érezték magukat. Róluk írta későbbi visszaemlékezéseiben Szerb: „Kis szekta voltunk, gógös, egymást imádó szekta, előttünk egy fantasztikus dacos Helikon.”¹² A kis szekta tagjai között voltak széles világirodalmi horizontú poeta doctus-jelöltek, mint Szerb Antal és Faludi János, voltak a zűrzavarból kiutat kereső, neofita hevességgel vallásos entellektüelek, mint a két Szedő testvér, Mihály és László, voltak olyan, a hitből megszülető világegységet prófétáló misztikusok, mint Juhász Vilmos.¹³ Ott volt közöttük a vallásos eksztázis felfelé húzó gravitációjának engedelmeskedő Sárközi György, de kapcsolatban állt velük az őt környező valóság minden elemét megtagadó, anarchikusan lázadó Szabó Lőrinc is.

A Barabások útkereséseinek színpéje egyesít magában minden árnyalatot a vallásos vakbuzgóságtól egészen a hisztérikus anarchizmusig, de mégis közös bennük a fennálló valóságot tagadó, lázadó attitűd, és mindennek az elvetése, amit a Helikon e szinte megszállott ostromlói réginek, avultnak vagy felnőttesen megállapodottnak éreznek. „Éreztem – írja erről a korról Szerb –, hogy a romokon bizonyos új világ fog most felépülni, egy fantasztikus világ, amelyet nem a felnőttek fognak feltérképezni, ahol minden lehetséges lesz, a fiatalok világa, a nyolclábú borjak és éneklő üstökösök diadalmas világa jön.”¹⁴

³ Nyugat. 1921. I. 193. l. A tizenhat éves. I. 194–95. l. A toronyőr. I. 195–96. l. A lovag hazatérése I. 196–98. l. Hannibál esküvése. I. 198–99. l. Az angol komédiás. I. 199. l. Ballada. I. 679. l. Kariatidák. I. 80. l. A gályarab. I. 736–44. l. Pico herceg és Monna Lianora története. II. 1328–41. l. A választott lovag.

⁴ Nyugat. 1922. I. 89–99. l. Ajándok mátkasága. I. 291–92. l. Szomorú Dezső: II. Lajos király.

⁵ Napkelet. 1923. A zsarnok.

⁶ Élet. 1923. 248. l. A fehér mágus.

⁷ Symposium. 1926. Ua. Gondolatok a könyvtárban. Révai. 1946. 93–119. l.

⁸ Minerva. 1926. Ua. Gondolatok... 27–93. l.

⁹ Kéziratok Szerb Antalné tulajdonában.

¹⁰ Könyvek és ifjúság elégiája. Nyugat. 1938. Ua. Gondolatok... 581. l.

¹¹ Egy akkoriban divatos dal után nevezik így magukat. Szedő Mihály szóbeli közlése.

¹² Könyvek és ifjúság elégiája. Gondolatok... 583. l.

¹³ Eredeti nevén Haász Vilmos.

¹⁴ Könyvek és ifjúság elégiája. Gondolatok... 582. l.

Eszméikben szinte áttekinthetetlenek az ellentmondások. Egyszerre rajonganak Claudelért és André Gide-ért. Éjszakákba nyúló vitákon és végtelen margitszigeti sétákon idézik a vezért kereső fiatalok áhívatáival az új rend, a biztos hierarchia, a formai fegyelem költő-apostolát, Stefan Georget, de saját verseikben a világot kusza víziókba tördelő, a mondat logikai egységét szinte atomjaira bontó és szétziláló Trakl képei kísértének. A magyarok közül Babbitot istenítik, és a fiatal Lukácstól tanulják a forma tiszteletét, de a Nyugat formakultúrájából mégis csak a Füst Milán-i szabadvers méltóságáteljes pátozának nyomai érezhetők verseikben, amelyekben ott vibrál valami a Világanyám Kassájkjának nagylélegzetű, oldott ritmusaiból is. Mert az egyetlen forma, amit nem éreznek avultnak, amelyben programszerűen extravagáns énüket kifejezhetik, a szabadvers. Annak is valami egészen excentrikus formája, amelyben a képek halmaza összeroppantja a vers logikai vázát, és a meghökkenítő asszociációk állandó robbanása idegesen lihegővé teszi a ritmust. A vers gondolati vagy érzelmi magját szétveti az expresszió robbanása, és a szilánkok csillogása sohasem áll össze egységes ragyogássá. Erre a formai forrongásra így emlékezik vissza Szerb: „Mindenre új expressziót kell találni, mondtuk, az írónak nem szabad értelmi, diskurzív módon átadni mondanivalóját, hanem látomászerűen felbukkanó képekben kell belevetíteni a felvevő lelkébe, csak a kép, csak a kép, a hieroglif az igazi, az új, a művészi.”¹⁵ Ebben a Nyugat „Helikonját” megostromló formabontó rohamban csak a két legkiforrottabbnak sikerült a formátlanságból új, sajátos, de fegyelmezett formát kikristályosítani, Sárközinék és Szabó Lőrincnek. Egyben ők jelzik a húszas évek későbbi fejlődésében a két ideológia ellenpólust is, mert szinte lehetetlen távolabb állókat egybefogni, mint az Angyalok harca Sárközijét és a pályája első felében anarchisztikusan lázadó Szabó Lőrincet.

Az irodalmi beérkezés felé törő Barabások maguk is érzik, hogy lábuk alatt bizonytalan a talaj, és túlzott küldetésihitük éppen önmaguknak adott válasz a belső kétely kérdéseire. Az ellenforradalmi rend első éveiben az elboruló szellemi égbolt végtelenül nehezé tette a tájékozódást. „A világháborút követő években – emlékezik vissza Szerb – én is úgy éreztem, hogy apokaliptikus idők következtek el, minden a fejetetejére állt.”¹⁶ A faji gyűlölködés mesterségesen szított légkörében a nagyrészt konvertita fiatalok bizonytalansági érzése gyötrővé fokozódik, és még a tréfás hangú „Barabás híradók” ironikus hangszerezésű „politikai rovatából” is kivilágít a fehérterror pogromjainak rettenete. A származás, a hovatartozás és a továbbfejlődés, a vélt „faji végzet” vállalása vagy tagadása állandó kínzó problémája – naplója tanúsága szerint – az egyetemista Szerbnek és egész baráti körének. A napló vallomásainak alapmotívuma a „faji sors” büszke vállalása: „ha öntudatom valaki-mivoltomra ráeszmél, akkor már csak egy igazság van, egy harcoss igazság: hogy én zsidó vagyok, egy a választott népből, a népem ellenségei az én ellenségeim, a népemnek megtagadói engemet tagadnak meg, és gyűlölnöm kell őket a szükségszerűség egész gyűlöletével, amely nem kérdez miérettet”. Emellett azonban ott él a gyötrő probléma feloldásának, a „faji végzetből” való kinövésnek a reménye is: „a szeminárium mi zsuron és a bálon legfőbb élményem az volt, hogy zsidó üldözéti misztérium elmúlt, és teljesen a túlsó oldalra valónak tudom érezni magam.”¹⁷

A bizonytalan talajon irodalmi csúcspontot ostromló gőg mögött egyre megszólal a fiatalok kapaszkodót és útmutatást kereső áhívatá. „Talán még megváltozna a helyzetünk – írja a napló –, ha Mestert találnánk, magányosságunk megszűnne, ő kimondhatná a minket fojtogató szót, megtölthetné azt tettel, és mi követnénk szabad és boldog alázattal zászlaját.”¹⁸ Útmutató, új, modern Mester helyett a neokatolicizmus már jól ismert, de a francia irodalom és Claudel iránt érzett tisztelettől új vonzerőt nyert eszmerendszere az egyetlen, amely valami biztos kiutat ígér. Erről a katolikus hitben megtalálni vélt biztonságérzetről így vall a harmincas évek végén Szerb: „férfiasak, patétikusak és átmenetileg nagyon vallásosak voltunk, templombjáró áhívatossággal. Többben közülünk szerzetesek lettek, a legkomolyabbak, legértékesebbek.”¹⁹ A hajdani piarista nevelés hatására, a neokatolicizmus átmenetileg szilárdnak vélt talajára megérkezve, a 21 éves Szerb Antalban is felmerül a szerzetbe való vonulás gondolata, de egyre szélesedő műveltsége rövidesen kitörni készíti a katolicizmus viszonylagos biztonságot adó, de szűknek érzett gondolköréből, és egy év múlva már így számol be Acél Tivadarral, az egyik Barabással folytatott beszélgetéséről: „Elmondtam, hogyan hullott le rólam a katolicizmus, és hogy a mi hitünk egy circulus vitiosus volt. Nem hittünk, de intencionk volt a belső átélésre – miért épp ezt a hitet választottuk? . . . Voltaképp nem intellektuális megfontolások választottak el, hanem úgy éreztem, a sorsom, az életem egész ellentétes irányban halad, mint a katolicizmus.” Ez a vallomás a Barabások katolicizmusának hiteles természetrajzát adja. Ennek a katolicizmusnak a meglódult világban a hit, bármilyen hit után

¹⁵ Uo. 582. l.

¹⁶ Uo. 581. l.

¹⁷ Bejegyzések 1921. február 20-ról és 1924. febr. 26-ról.

¹⁸ Bejegyzés 1923. XII. 4-ről.

¹⁹ Könyvek és ifjúság elégiája. Gondolatok. . . 583. l.

való sóvárgás volt az alapja, de legtöbbjük egészséges ritmusban fejlődő élete előbb-utóbb túljutott rajta. Egy másik naplójegyzet még világosabban bizonyítja, hogy mit jelentett ezeknek az útkereső fiataloknak a neokatolicizmus a bizonytalanság fajúldozással terhes levegőjében: „alapjában véve a katolicizmus is egy sich-fliehen”.²⁰

A Barabások közül unokatestvére, Faludi János áll a legközelebb Szerb Antalhoz. Egyszerre indulnak a Nyugatban. Ő is az avantgardista fiatalok ideges ritmusában, meghökentető asszociációiban és szinte naivan formabontó expresszionizmusában fejezi ki magát. Verseinek kusza szerkezetlenségében gyakran felbukkan egy-egy kép, amely a telitalálat fényével felragyog, de költői erejéből csak nagyritkán futja egy egész vers egységes hangulatának a megteremtésére. Ő is vallásos, mint a többi Barabás, sőt – Szerb naplója szerint – szinte dogmatikus megkötöttségekkel az, mégis az ő egyénisége és működése nyitja a Barabások számára az európai horizont felé a legtöbb ablakot. A Vígszínház igazgatójának a fia, aki közvetlenül képviseli a fiatalok között ennek a színháznak a kísérletező kedvét. Ő az ihletője Szerb rendezői terveinek. Együtt dédelgetik a berlini és moszkvai tanulmányút tervét, és ő az első, aki kijut Párizsba, amely még mindig Ady Párizsa, a vágyak Mekkája a Barabások számára. Faludi visszatérte „a nagy francia tavaszból” megdöbbentő élményt jelent. Ő hoz hírt arról, hogy a hazai avantgard Párizsban már egy évtizede tart, hogy a pesti modernség ismét egy útemmel elkésett, és ezzel nagyrészt össze is török a feltétlen irodalmi küldetésű illúziója.

Érdekes színfolt a Barabások között a „filozófus” Acél Tivadar. Nyugtalan, lázasan kereső, merész hipotéziseket gyártó, színes egyéniség. Nem költő, sőt az elméletek hideg fényében, a megtalált vagy megtaláltnak vélt igazságok magaslatáról egy árnyalatig mintha le is nézné a Barabások Helikont hódító lázát. Az irodalomban csak az „igazság”, a „teória” érdekli, és kiméletlenül megtépázza a fiatal „hieroglif-költők” romantikus ábrándjait. Kifűnő debatter és racionalista gondolkodó, aki percek alatt a tények csontvázáig vetkőzti az éjfelekgig tornyosuló viták fiatalos illúzióépítményeit. A fiatal „költőóriások” és prófétajelöltek vitáznak vele, félnek tőle, de tisztelik is. Véleményének súlya van, és biztosan igaznak bizonyul, ami kiállta az ő realista kritikájának próbáját. Persze ő sem kiforrott, de gyorsan váltakozó elméleteinek mélyén mindig az élet nyers realitását keresi. Ez az illúziókat romboló szomjas realitásösztön lendíti azután ki őt az elméletek birodalmából, és teszi a közel-keleti világ kalandos sorsú, nagystílu pénzemberévé.

A tábor szellemi vezére, legfőbb ideológusa vitathatatlanul Juhász Vilmos. Ő az, akinek szellemi fölényét, elméleti „szupremáciáját” ennek a nem nagyon tekintélytiszteelő csoportnak minden tagja elismeri. Ő is filozófus, elméleti ember, mint Acél, de gondolkodó módszere és konklúziói realista társának legszögesebb ellentétévé teszik. A szegénysorból önerőből felemelkedett emberek ösztönével kicsit saját érvényesüléséért is harcol ideológiai fegyvereivel. Meggyőződésesen, misztikus átéltséggel vallásos. Prófétáló attitűdje csak részben póz, részben a görcsösen hinni akaró ember botcsinálta fanatizmusa húzódik meg mögötte. A világnak a katolikus eszme jegyében való újraegyesülésébe és újjászülésébe vetett hite a Barabás-híradók tréfáinak állandó céltáblája. Mindenben hisz, ami misztikus. Az emberi érték és magatartás lényegét az öntudat világával szemben az ösztönös, tudatalatti rétegekben keresi. A tudat alatti rétegek legerősebb meghatározóinak, az ellenforradalom divatos ideológiájának megfelelően, a faji vonásokat tekint. Így az isteneszme közeli megvalósulásának hitét a magyarság faji felsőbbrendűségébe vetett hittel egyesíti. A „katolikus reneszánszért” és Szabó Dezsőért rajong. Elsőként hirdeti a Barabások között az „intuición” és az impresszionista „lényeglátás” egyedülálló szerepét a világ megismerésében. Prófétizáló miszticizmusa ellentmondásra ingerli baráti körét – Szerb Antalt is –, de vitakozó módszerének szuggesztív ereje a legtöbbször meghátrálásra készítet. A fajelmélet elismerésével kacérokodó miszticizmusa még a jóval később írott népszerűsítő jellegű történelmi munkájába is beszüremkedik.

A Barabás „hieroglif-költők” között is talán Szedő Mihály a legbarabásabb és leghieroglifebb. Verseiben az egyébként is törékeny alap gondolat gerince többszörösen is megtörik a zsúfolt képek és minden szokványosságot felrúgó szövegszólások feszítő erejétől. Verseit – Faludi verseihez hasonlóan – egyes részleteikben olykor pompás töredékek benyomását keltik, de éppen tudatos megformálatlanságukban mindig torzóként hatnak. Ezek az expresszionizmus képalkotó módszerét a klasszikus ritmusok izeivel egyesítő versek többnyire a gondviselésbe vetett hitet és a magányos lélek istenhez való szárnyalását példázzák. Mert Szedő a legőszintebben vallásos és a legmagányosabb is a Barabások között. Szerb magányra szomjazó korszakaiban hozzá és testvérehez, Szedő Lászlóhoz kerül a legközelebb. Ők a legkövetkezetesebbek is, akik szerzetbe vonulva, fiatalkori áhitatukat életformává merevítik.

A Barabások kamazsosan forrongó, az irodalmi életet rendezetlen sorokban és rendezetlen eszmékkel támadó csoportjából kiemelkedik a két beérkezett, Sárközi György és Szabó Lőrinc. Sárközi már 18 éves korában szinte kiforrottan jelentkezik a Nyugat hasábjain.

²⁰ Bejegyzések 1924. II. 12-ről és II. 26-ról.

Ő a kör koszorús költője. Juhász ideológiai „szupremáciája” mellett az ő „költői szupremáciáját” ismeri el minden Barabás. Az Angyalok harca Sárközije nemcsak költészetének megállapodott, egyénien kikristályosított formájában áll szilárdabb talajon, mint társainak zilált csapata, hanem világnézetében is biztosabb és határozottabb a Barabásoknál. A húszas évek elején még egész lényét fellemi a hit felfelé vonzó gravitációja, és költészetének és egész énjének nagy erővel megteremtett zárt kozmoszába alig-alig tör be valami a környező világ kusza zürzavarából. Hitében is fix pont társai között. Szerb rövid időre újjáéledő vallásosságának, annak a tervnek, hogy Szerb piarista szerzetessé lesz, Sárközi szilárd vallásossága az egyik ihletője. A végtelen viták sokszor felizzó indulatában mindig ő a hitben való megnyugvás képviselője. Mikor aztán az egyébként is különböző irányokba feszülő egyéni hajlamok egymástól távoli utakra vezetik a Barabásokat, az ő „boldog ébredése” a lehevesebb, és ő keresi a legizőbb szenvedéllyel és a „legváltottabb lélekkel” az új biztonságérzetet az ellenkező oldalon.

Mindenben ellenpólusa az Angyalok harca Sárközijének a fiatal Szabó Lőrinc. Ő nem tagja a Barabások körének, de érintkezik velük, és anarchizmusának mindent felégető indulatával éppen a fenségesen nyugodt Sárközivel szemben egy másik út lehetőségeit villantja fel előttük. Ő is már beérkezett, hiszen évek óta közli verseit a Nyugat, és néhány esztendő múlva már fordítótársként maguk közé fogadják a legnagyobbak, Babits és Tóth Árpád. Az induló Szabó Lőrincnek a húszas évek folyamán egyre jobban kibontakozó féktelen, de valóságból kiinduló és oda visszavágó lázadása nemcsak egy Sárközivel ellentétes temperamentumú, de vele színvonalban egyenrangú költői önkifejezés lehetőségét mutatja meg a Barabásoknak, hanem az elnyomottak indulataival gyakran találkozó személyes lázadásában egy más költői morálnak, egy magasabb rendű ars poeticának megvalósulását is szimbolizálja.

A Barabások társaságának ebből az izzó-forrongó, új hitet, új mondanivalót, új formát kereső légköréből nőnek ki a húsz éves Szerb első megjelent versei. 1921 tavaszán lát napvilágot a Nyugatban A tizenhat éves, A toronyőr, A lovag hazatérése, a Hannibál esküvése, Az angol komédiás és a Ballada. Majd nemsokára ismét két Szerb-vers jön a Nyugatban: a Kariatidák és A gályarab. Ezek a versek is nagyjából a lázas útkeresés, a szándékos meghökkenés Barabás-attitűdjéből születnek. Az írói indulás emlékeit így idézi fel később Szerb: „Írásaim ekkoriban már megjelentek és büszke voltam rá, hogy Osvát Ernő egyre nagyobb fejcsóválással fogadta új verseimet és éppen azokat nem közölte, amelyeket én a legjobbaknak tartottam: mert fiatalos elvakultságomban Osvátot, a világ legnagyobb „megértőjét” is felnőttnak néztem és idegenkedése volt a legfőbb kritérium, hogy helyes irányban haladok, haladunk.”²¹

Pedig Osvát látszólag önkényes válogatásában lehetett valami magasabb szempont. Minden bizonnyal a nagy „megértő” higgadtan válogató kezének tulajdonítható, hogy Szerb e második Sturm und Drang korszakának nyolc versdokumentuma eszméileg meglepően egységes képet mutat, és ihletettségen sajátos jellegében oly sokat elárul Szerb írói alkatának lényegéből. Az első és legmegdöbbentőbb élmény, amiről ezek a versek beszámolnak, a gyermeki álmok zárt kozmoszának összeomlása, a férfikor világába való belépés:

„Néha tornyokat látsz ledőlni esetefele
ha szemed dörzsölve túlvilágból
felkelsz a bükkfák alatt

—————
Tizenhat éves, a te szemed mögött birodalmak hullanak alá”²²

A férfikorba való belépés nem békés fejlődés. Az ellenséges külvilág zúzza össze a zárt gyermeklét tojásheját, és egy iszonyú heródesi művelettel lemészárolja sorban a gyermek-álmokat. A gyermekkor védettségéből való kiszakadás érezhetően a fiatal Szerb legmeggrázóbb élménye. Ez az élmény nyer, minden papírizú és tudóskodóan túlzott történelmi dekorációja mellett is, nagy költői erejű jelképet a gyermek Hannibál alakjában, akinek:

„a keze még fehér volt fojtogatni
és arca a Napisten gyermek arca”

de akit durván a férfiharcok talajára taszít atyja, Hamilcar, felesketvén őt a Róma elleni harcra és gyűlöletre, amikor a Moloch torkába vetve Hannibál játékait, megöli annak tiszta, gyermeki létét:

„Moloch gyomrából sírván száll a napnak
(immár csak füst) Hannibál gyermekléte.”²³

²¹ Könyvek és ifjúság elégiája. Gondolatok. . . 582–83.

²² Nyugat. 1921. 193. l.

²³ Nyugat. 1921. 196–98. l.

A gyermekkor óvó turkától és időtlen mozdulatlanságából kiszakított lélek védtelennek és magányosnak érzi magát az ismeretlen külvilágban. A toronyőr című versben csak a költői sablon számba menő allegóriát, a keresett különbséget és homályt látnánk, ha nem éreznénk e mögött a naivan szándékolt misztika mögött a megtépt gyermekálmok közül kizasztított és faji gyűlölködéstől megrettenett 20 éves költő didergő magányosságát. Sötét és szintelen lett a világ, amikor a Moloch a játékokkal együtt elnyelte az ábrándokat is:

„úgy élek én az éjszakában, mint vakond a föld alatt”²⁴

Ebből a kifosztottságból, sötétségből és vacogó egyedülléteből először csak a halál felé lehet tájékozódni. A kívánt és mégis rettegett halál lehelete fel is bukkan a Ballada szellemjárta középkori tornyának és A gályarab iszonyatos tenger alatti csendjének víziójában. Aztán lassan új fény születik a régi helyébe, új hit melege oldja a magány dermedtségét. Az új fény a művészet fénye, az új hit a művészet erejébe vetett hit. Az angol komédiás jelképes és áttételes beszédében a művészet még csak a világtól való elszakadásnak, a nyers és meztelen valósággal szemben illúziókra épített, dacos és öntörvényű álombirodalom vagy rögeszmerendszer felépítésének az eszköze. A toronyőr azonban már az ellenséges világ büneinek leleplezését ígéri vörösmartyas pátozzsal:

„Mi lett nem látni embereknek, látom én,
hallok, amire nincsenek fülek,
tudom, amit nem szoktak tudni merni”²⁵

A gályarab berejezésének feloldódó mámorában pedig a művészet már a halál dermedtségének diadalmas legyőzője:

„Vissza, delfin, én nem akarok a halaknak énekelni,
matrózok, itt vagyok, gyűjtsátok fel a tüzevesztett tornyot”²⁶

Ezeken a mélyen átélt egyéni problémákon túlmenően van valami ezekben a versekben, ami sokat elárul Szerb írói alkatáról. Az élmények eleven forrósága csak ritkán sűt át közvetlenül a sorokon. A gyermekség paradicsomából való kizasztítás fájdalma ott bujkál ugyan A tizenhat éves töredezett képeiben, de átfogó kifejezést csak a Hannibál esküjének nagy történelmi apparátusa segítségével kap. A művészet értelmének keresése, a művészetbe vetett hit ott izzik A gályarab és A toronyőr vízióiban, de teljes pompájában csak Az angol komédiás Shakespeare-allegóriájában ragyog fel. A félős magány és a vacogó halálfélelem kireszket ugyan A toronyőr, a Ballada és A gályarab jelképeiből, de A toronyőr a magány fájdalmát és büszkeségét a költészet hagyományos kelléktárából kölcsönözött avultas allegóriával fejezi ki, a Ballada haláltáncában Hofmannsthal Der Tor und der Tod-jának még túlstilizált dekorációja bukkan fel, és A gályarab dermedt mélytengeri halálfantáziája és felcsattanó életvágya Hofmannsthal Erlebnis-ének utánérzése. Az őszinte élmény kifejezésében mindig van valami közvetett, mindig közbelép valami millió történelmi és irodalomtörténeti asszociációval dolgozó tudós apparátus, amely az élmény és kifejezés közé tolaikodva, keveset éreztet csak az ihlet forráságából, és még igaz vívódás esetén is valami művi ízt ad a megszületett verseknek. Nem beszélve arról, hogy a fiatal Szerb élményei gyakran a való élettől elzárkózó fiatal tudósjelölt könyvélményei, ahogy ez A lovag hazatérte és a Kariatidák egészen és a Ballada, a Hannibál esküvése és Az angol komédiás dekorációján érezhető. Az önkifejezés közvetettsége és az olykor könyvízü élmények másodlagos volta mellett meglepő, hogy Szerb verseinek hangulati egysége és ereje és a kifejezés viszonylagos fegyelme ezeket a műveket – Sárközítől és Szabó Lőrincstől eltekintve – magasan a Barabás-versek átlaga fölé emeli. Az első két vers, A tizenhat éves és A toronyőr tipikus Barabás-vers a képalkotás homályos és töredezett voltában, a ritmus ideges ziláltságában. A többiek azonban, elsősorban a történelmi kulisszáktól csillogók, hangulatilag is töretlenül egységesekek, és – éppen epikusabb jellegük következtében – versformáikban is kötöttebbek és fegyelmezettebbek.

Az első Szerb-versek olvasója őszintének érzi a gyermekkorból való kiszakadás megrázó kódtatásának élményét. Mégis éppen ennek az elemi erejű élménynek a művé formálásában van valami – túl a kezdő költő hangjának önállótlanágán –, ami végigkíséri Szerb egész szép-írói pályáját, és így írói alkata egyik legfőbb jegyének tekinthető.

A Barabások rajongásának egyik tárgya ebben az időben Georg Trakl, a német expreszszionizmus fiatalon elhunyt nagy költője. Szerb is lelkesedik Traklért, és egyetemi éveinek első

²⁴ Nyugat. 1921. 194 – 95. l.

²⁵ Uo.

²⁶ Nyugat. 1921. 680. l.

nagy lélegzetű tanulmányát éppen róla írja. Trakl költészetének szinte egyetlen örökké visszatérő eszmei motívuma a gyermekkor időtlenségéből és védettségéből az apokaliptikusnak ismert világba kitaszított lélek vácogó létbizonytalansága. Hogy Szerb verseinek is ez a fő motívuma, ez nem azt bizonyítja, hogy versei utánérzések, hanem inkább csak magyarázza — az élmények rokonsága alapján — Szerb Trakl iránt érzett rajongását. Az a tény azonban, hogy a 20 éves Szerb versei a Trakléval rokon élményeket a Trakléval rokon alkotómódszerrel fejezik ki, már messzebb menő következtetések levonására ad alkalmat. A Világirodalomtörténet ragyogó kis Trakl-portréjában Szerb állapítja meg az osztrák költőről, hogy egész költői világa néhány örökké visszatérő elem variálásán épül fel. A tó, a folyó, a halak, az erdő, a hallgató fák, a hal-dokló vadak, a sötét utcák, a kutak, a szélrázta ablakok, a harangok zúgása, a sápadt angyalok — ezek azok a motívumok, amelyek más-más elrendezésével Trakl kialakítja verseinek egyéni hangulatát, ahogy a kaleidoszkóp változatos ábrái is ugyanazon elemek összerakásának különböző variációi. A meglepő ebben az, hogy a pályakezdő Szerbnek éppen a legőszintébb, legli-
raibb ihletettségű verseiben ugyanezzel a sajátos alkotói módszerrel találkozunk. A torony (a magány jelképe), a park, a vaskapu, a tenger, a csónak, az angyal és a delfin, a zászló, a sötét utca, a néma város, a harang kondulása, a lobogó gyertya, a méceses, a tűz, a hajó — ezek Szerb képeinek alkotóelemei, amelyek önmagukban is és alkotói felhasználásuk módjaiban is közeli rokonai Trakl költői világképeinek. Ez a Trakl-párhuzam természetesen nem valamilyen mechanikus hatáskeresés szempontjából érdekes, hanem figyelemre méltó azért, mert elárulja, hogy a fiatal Szerbben — mint ahogy az érett Szerbben is — az irodalom felől érkező élmények iránti átérzőképesség, a mások élményeire való rezonálás képessége erősebb a közvetlen egyedi élményeknél, és ha lírai élményei — minden könyvívű jellegük mellett — nem is minősíthetők másodlagosaknak, az élmények megformálásába — éppen hihetetlen művészetfelfogó szenszibilítása következtében — belopódzik valami túlzottan tudatos és intellektuális, valami másodlagos és művi jelleg. Az első Szerb-versek megszületésében, saját élményei mellett, teljesen egyenrangú indítóok volt Trakl költészetének teljes átélése, az ő költői világával való mély azonosulás.

Az ebben az időben írott novellák esetében az élmények intellektuális, irodalmi jellege még szembetűnőbb. Első elbeszélése, a Pico herceg és Monna Lianóra története 1921 tavaszán jelenik meg a Nyugatban. A témát ekkor már három éve hordozza magában. 1918 márciusából való a következő naplőbejegyzés: „Mást olvasom Pater Renaissance-ját, mely Wilde-ra olyan óriási hatással volt, engem is áthat valami reneszánsz-szellemmel, amelynek gyermeke lesz, ha ugyan megszületik, a Pico della Mirandola.” Majd néhány sorral lejjebb: „Egész reneszánsz-hangulatba jöttem, és írni akartam egy novellát Pico della Mirandola hercegről és a XV. század-beli Firenzéről.” Az elbeszélés ihletője tehát a Pater könyvének olvasása nyomán született „reneszánsz-hangulat”. A történet középpontjában Pico tragikus szerelmének és Savonarola hatására történő megtérésének motívuma áll. A cselekmény vékony fonatát elárastja a művészet, a szerelem, a pogány életöröm, a vér, a mámor, a babonák és hisztérikus megtérések túlzott reneszánsz dekorációja. Maga a történet Pico megtérésén túlmenően az egyes szereplők személyében és a reneszánsz-babonák megrajzolásában is teljesen Pater Pico-portréján alapszik, csupán az atmoszférateremtés szinte szertelen eszközeiben megy túl forrásán. Mindamellet azonban a szerelem és az aszkézis, az életöröm és a megtérés, az antikimádat és a kereszténység szembeállításába — az irodalmi ihletés ellenére is — keverednek lírai elemek. A novella végső megformálása egybeesik Szerb utolsó vallási vívódásainak, szerzetesi terveinek, majd teljes kiábrándulásának időszakával. Pico vívódásainak ábrázolásába belejátszik Szerb vívódása az életöröm és aszkéziseszmény között, és ha Pico alakjában győz is az aszkézis szelleme, azért a napló elárulja ennek a győzelemnek erőszakolt voltát, azt a keserű szájzít, amit maga mögött hagy: „Az én tisztaságom mindig aszkétikus, van benne valami keserű vonás, Pico mögött mindig ott áll Savonarola alakja.”²⁷

Pico történetének ikertestvére az 1921-es év másik Nyugat-novellája, a Választott lovag. A novella ihletője a Grál-legenda, cselekménye pedig Parsival küldetésének története. Ahogy Pico megtérésének ábrázolásába belejátszanak Szerb belső harcainak lírai hangjai, úgy itt is érezni kell az égi kelyhet mennyei küldetésstudattal kereső Parsival alakjában az örök igazságokat kereső 20 éves író elhivatottsági érzését. De ahogy Pico tévelygéseinek színeit elhalványította a reneszánsz-kulisszák tompítatlan ragyogása, úgy Parsival küldetésének motívuma is háttérbe szorul Arthus király udvarának, a varázsló Merlinnek, a kerekasztal lovagjainak, a lovagi tornáknak, a jóslásoknak és babonáknak áhíthatosan felépített középkordisztelei mögött. Ezt a hihetetlen töménységű túldekorált legenda-középkort csak a 20 éves író komoly, sőt áhíthatos hangvétele menti meg attól, hogy paródiává váljon, mint ahogy a későbbi középkori tárgyú írások, így a Pendragon-legenda és a Szerelem a palackban a maguk ragyogó iróniájával éppen ennek a fiatalkori rajongásnak a paródiáját adják.

²⁷ Bejegyzés 1923. VI. 1-ről.

A korai Nyugat-novellák közül a leglíraibb ihletésű az 1922-ben írott Ajándok mátkasága. Természetesen ez a történet is stilizált. Ahogy az előző kettő a reneszánsz rajongását és a középkor áhítatát kelti fel a stílus és a megformálás eszközeivel, úgy ez az elbeszélés hangvételével a népmesék és népi hiedelmek misztikumát idézi. Bármennyire is szándékolt a novella hangjának népszerűsége, és naivan allegorikus Ajándok édesbűs szerelme története, azért a szerelmi boldogságot kereső, de a szerelemben nyugalmat mégsem találó, igazságkereső és igazságosztó, szeszélyes szelektől üzőtt garabonciás alakjában mégis közvetlenül érezzük az egyre új hiteket és új csodákat kereső, új áramlatok szelein az igazság felé vágató 21 éves Szerb Antal lírai vallomását. A szellemi kutatás és kísérletezés lázában élő Szerb a maga számára elképzelhetetlennek tartja a szerelmi boldogság megállapodottságát, ahogy a garabonciás is új szelektől üzve szomorúan bár, de elhagyja Ajándok szerelmét. Ez a megállapodottságra való képtelenség olykor fájdalmat okoz: „mégiscsak borzasztó – írja a napló –, hogy a szerelem élményére csak egy formám van: a Pico, Ajándok, Alvart-típusú romantikus, pointírozatlan reménytelenség.”²⁸ Mások azonban érzi, hogy számára ez a nyugtalan szellemi vándorlás az egyetlen lehetséges életforma. Egy hosszabb szerelem élményének kellős közepén is így ír naplójában: „Szabadságot akarok kérni tőle, vissza kell nyernem a fantáziámat, a vágyak kielégületlenségét, a földalatti tüzet. . . Ich muss zurück in meine wunderbaren Wehmutsjahre, És akkor is kellene mennem, ha nem akarnék. Szóval Ajándok mátkasága.”²⁸

Jellemző a Barabások ideológiailag tisztázatlan útkeresésére, szellemi tájékozódásaik bizonytalanságára és sokféleségére, a zömben konvertita fiataloknak az ellenforradalmi rendszer szorításában érzett riadtságára, hogy legtöbbjük Osvát szárnyai alatt indul a Nyugatban, de olykor mégis az ellentábor sajtóorgánumaiban keresik az annyira hiányzó biztonságérzetet. A biztonságérzetnek ez a görcsös keresése magyarázza, hogy Szerb 1923-ban írott két novelláját, A zsarnokot és A fehér mágust Tormay Cecil Napkelete és az Alszeghy szerkesztette Élet közli.

A zsarnok az egyén és az emberi társadalom, a szeretet és a rideg magányosság, az egyéni szabadság és a közjő összefüggéseinek problémáit veti fel a reneszánszkori Milánó hercegének történetében. Ez a probléma Szerb számára nem új. Már egyik gimnazistakori zsengéjében az önmagát maradéktalanul megvalósítható egyén és a közösség szembenállása foglalkoztatja, és műve mottójául két Hofmannstahl-sort választ:

„Die aber wie der Meister sind, die gehen,
Und Schönheit wird und Sinn, wohin sie sehen”.²⁹

Ez azért érdekes, mert az idézet Hofmannsthal Der Tod des Tizian című töredékéből való, amely a világtól távol élő mester tanítványainak büszkén hirdetett művész kasztgőgijét és a meleg emberi közösség utáni titkos vágyódását mutatja. A zsarnok ezt a problémát még tovább fejleszti, és ahhoz a konklúzióhoz érkezik el, hogy a teljes és korlátlan emberi szabadságot csak a közösség fölött uralkodó zsarnok valósíthatja meg. Naplójában így utal műve alap gondolatára Szerb: „Novellám (A zsarnok) alapeszméjét talán ez világítja meg: a szabadság ideáját voltaképpen a zsarnok valósítja csak meg, a szabadság után sóvárgó nép pedig a Hierarchia ideáját valósítja meg.”³⁰ A novella a szabadság és a hierarchia ideájának harcát Galeazzo milánói herceg történetében ábrázolja. Galeazzo népéért dolgozik, de távol él népétől iszonyú magányosságban, mert minden emberi közösségtől, szeretettől és gyűlöletől, minden érzelmetől félti teljes belső szabadságát, amely szerinte az élet legfőbb értelme, és amely csak a magányban valósítható meg. Egy valakit szeret csak, Lyttót, árva gyerekből nevelt apródját, de őt is el akarja távolítani udvarából, mert az iránta érzett szeretettől félti érzelmi szabadságát. A nép gyűlöli Galeazzót, mert érzelmen kívüli szabadságésméjében és magányában valami szeretetellenes és emberellenes, zsarnoki ideát lát megvalósulni. Lytto, aki meleg érzelmekre és szeretetre vágyik, sokáig küzd a herceg szeretetéért, de amikor Galeazzo – belső szabadságát féltve – elküldi őt udvarából, magáévá teszi a nép gyűlöletét, és végez a zsarnokkal. A novella tehát a korlátlan egyéni szabadság rideg rögeszméjével szemben a szeretet és a közösség emberi eszméinek szolgáltató igazságot. Szerb korai novellái között elvitathatatlanul ez az irás a legérettebb. A legkiforrottabb első sorban azért, mert ez az első történelmi ihletettségű írás, amelyben a történelmi kulisszák dekoratív pompája nem sorvasztja mellékes motívummá a mű alap gondolatát, és a herceg és Lytto érzelmi párharcában az eddig pusztán szimbolikus és ezért sematikus alakokkal szemben először történik kísérlet az emberi jellem összetettségének ábrázolására.

Az élet teljes élése és a magány a problémája az Életben megjelenő A fehér mágus című novellának is. Ez az elbeszélés a fiatal Szerb leglíraibb ihletettségű írása. Ekkor írott

²⁸ Bejegyzés 1923. V. 22-ről és 1924. IV. 11-ről.

²⁹ Szent fiúság c. regénytöredék, 1918–19.

³⁰ Bejegyzés 1923. I. 30-ról.

naplójegyzeteiben örökösen visszatérő motívum a könyvtárszobákban élő tudósjelölt és az életet minden élményében kiélvező világfi életformájának ellentéte. Persze egyéni élményei mellett irodalmi reminiscenciák is táplálják benne ezt a problémát. A hivatástudat hideg világában érzélem és igaz élmények nélkül elfecsérelt élet fájdalom izzik az ekkor sokat olvasott Storm Kései rózsák című novellájában, ez a felismerés döbbeneti meg Ibsen Epilógusának Rubekjét élete utolsó óráiban, és ez csillan fel Hofmannsthal Claudiojának kétségbeesett életvágójában. Ez a kései életvágó lobog fel a fehér mágusban is, aki életét a magas hegyek csúcán, a magány jéghideg kristálypalotájában töltötte az ég titkainak fürkészésével, és csak akkor vette észre az élet múlhatatlan, diadalmas szépségét, amikor a lelke már a magasból nézett vissza a földre.

A magány és az élet szembenállása mellett a kor rideg világában az örök szépség fel-doklását mutatja a novella. Bizánc hideg körengetegében sorban pusztulnak el a gyermekek, mert hiányzik az életükből a szeretet és a szépség napsugara. Egyedül Zoénak, a császár lányának alakjában él még a szépség hellén eszménye, de őt is halálra ítélte a kor lelketlen valósága, és nem mentheti őt meg a mágus sem, mert ő is későn döbben rá az elvont igazságokkal szemben az élet és a szépség értelmére. A magány és az élet, a rideg valóságban pusztuló szépség Szerb mélyen átélt problémája ebben az időben. Naplójában így vall novellája érzelmi hátteréről: „Mert íme nem voltam ember két évig, mielőtt a szépség újr. bevonult életembe, mindent elől-ről kell kezdenem, ott, ahol akkor abba hagytam, ezt fejezi ki novellám két év előttről rám szakadt témája. . . Nem a kultúra és nem a zsidó faj az oka, hogy az élettől távol estünk, hanem hogy nem vagyunk hozzá elég nagyok és mélyek. . . A nyárspolgár nem számít! Oh, ha a kapitalizmust is ki lehetne kapcsolni életünkből! A fő hiba talán itt van.”³¹

Szerb pályakezdésének öt novellája – a versekhez hasonlóan – sokat elárul élményei-nek speciális jellegéből, sajátos írói alkatából. Érdekes, hogy egyetlen novella sem játszódik a jelenben. A cselekmény vagy történelmi kulisszák közé vezet, vagy a népmese szándékol-tan és jelképesen időtlen világába emel át. Még a két leglíraibb ihletettségi novellában, A fehér mágusban és az Ajándok mátkaságában is a túlzottan stilizált és szimbolikus síkra terelt megoldás szinte teljesen elhalványítja az egyéni élmény melegét. A három történelmi tárgyú elbeszélés pedig egyenesen egy-egy szabályos esszétema novellaszerű feldolgozása, ennek megfelelően szinte tudományos történelmi apparátussal, amelybe belejászik ugyan a szerző néhány – többnyire irodalmi hatásoktól színezett – egyéni élménye, de ez az egyéni ihletettség pontosan az esszéista témájához való személyes kötöttségének felel meg. Ezeknek az esszétémáknak az elvontságába csak a fiatal szerző történelmi beleélésének áhítható pátosza lehelheti bele a szépirodalmi művek eleven melegét. Ez a pátosz azonban, amely az esszéből novellát csinál, előbb-utóbb kifulladás. Egy novellaterével kapcsolatban így ír a napló: „Elkezdtem írni a Merlin és Vivianát; de nem ment, hiába, a teljes pátoszt nem bírom már tudóval.”³² És mikor kifulladás ez a teljes pátosz, a novelláknak ez az ere ki is szárad, és a fiatal Szerb a hozzá közelebb álló műfaj, az esszé felé fordul.

Szerb forrongó Barabás-korszakában elsősorban az önkifejezés közvetlen formáit jelentő szépirodalom felé fordul. Naplójának elméleti megállapításaiban, egyetlen megjelent recenziójá-ban és kéziratban maradt Trakl-tanulmányában csupán a Barabások minden hagyományosat elvető irodalmi Bastille-rombolásának ideológiai igazolását kívánja adni. Szomoró II. Lajos című drámáját 1922-ben ismerteti a Nyugatban. A bírálat rajongva szól Szomoró fiatalságáról, szenvedélyességéről, pátoszáról: „. . . csodálnunk kell Szomoróynak nagy fiatalágát, mert a pátosz a fiatalág kincse; ekkora szenvedélyt rajongó gimnazistákban látni önképzőkori periódusukban.” Majd a mű egyik legfőbb sajátságaként Szomoró hőseinek nyelvét említi, akik „mind egyformán beszélnek azon a különös, mondat nyügettől felszabadult nyelven, amely az eksztázis pillanataiban születik.”³³

A kéziratok Trakl-tanulmány, Szerb első nagyigényű esszékiérlete is az új irodalmi kifejezés, az új „expresszió” keresésének lázában, az új irányzatok mohó habzsolásában szüle-tik. Ifjúkori expresszionista-lázára, Trakl-rajongására így emlékezik a későbbiekben vissza Szerb: „Sajnos, a legtöbb német expresszionista reménytelenül dilettáns volt, verseiket nem lehetett kétszer elolvasni, és én kikötöttem egyetlen nagy költőjüknél, Georg Traklnál; róla kezdtem írni első tanulmányomat.”³⁴ Az esszé Trakl mint az impresszionizmus betetőzőjét mutatja be, aki azonban élményeinek aktív formálásával már túl is mutat az impresszioniz-muson, és az expresszionizmus elindítójává válik. Kiemeli, hogy Trakl költészete a megszállott költészete, amely felszabadul a logika kötöttségétől, és a látomások, szimbólumok és gyermek-kori ósképek logikán túli világába vezet az olvasót. Trakl a nyelv fogalmi volta következtében expressziójában nem tud megszabadulni a mondat értelmi egységétől, de a mondatok egymás-

³¹ Bejegyzés 1921. III. 28-ról.

³² Bejegyzés 1924. I. 28-ról.

³³ Nyugat. 1922. 291–92. l.

³⁴ Könyvek és ifjúság elégiája. Gondolatok. . . 583. l.

utánjából számúz már minden értelmi-logikai és kauzális kapcsolatot. Minden mondat egy különálló képpé válik, mert Trakl költészetének lényege a kép, amely pusztán érzékelés, nincs mögötte semmi gondolat, semmi absztrakció. E képek értéke nem a gondolat megérzékítésében, hanem önmagában van. A trakli képek forrása az elveszített és örökké visszavágyott gyermekkor, ide süllyed vissza az önmagába néző költő. Képei és képhalmazokból álló versei néhány monoton egyhangúsággal visszatérő motívum variálásából állnak. Nyelvének dallamosságában messze kiemelkedik az expresszionisták átlagából, sorainak ritmusa zeneiségben Hölderlint idézi, de ő a klasszikus ritmust szabad sorokban oldja fel. és így csak töredékeiben csillogtatja vissza az antik ritmus teljességének szépségét.

E korai Trakl-tanulmány néhány megállapítása – így a hölderlini és trakli ritmus összetevése és Trakl képeinek alkotó elemeire való bontása – megtalálható a Világirodalomtörténet miniatűr Trakl-portréjában, bizonyítva, hogy a fiataalkori olvasmányélmény hevében született esszé e megállapításait magáénak érezte az érett tudós is, azonban a húszéves korban írott tanulmány rajongó hangvételét hiába keressük a későbbi portréban. Az 1921 decemberéből keltezett Trakl-esszé éppen egyidős Szerb, Szedő, Faludi első verseinek megjelenésével, tehát a Barabások derékhadának költői indulásával. Nem nehéz tehát felismerni, hogy Trakl logikán túli világának, értelmi összefüggéseket számúzó nyelvének, gyermekkorhoz kötött és minden gondolatíságtól megszabadult képeinek, Szomorly a mondat nyúgét elvető eksztatikus pátozsanának és fiatalságának áhítatos dicsérete a Barabások mindenáron új expressziót kereső, gondolatilag kuszált, gyermekkorba visszasíró és képzavarral küzdő költői indulásának elvi igazolása.

III.

A szépiró Szerb a Barabások társaságának ellentmondásoktól, vitáktól, rajongásoktól és csalódásoktól feszült légkörében teszi első szárnypróbálgatásait, de élményeinek sajátosan kultúrhistoriai és intellektuális jellege első írásait az átlagtól elütő színfoltta teszi a Barabás-írások sorában. A tudós és esszéista Szerb ezzel szemben első indító élményeit az egyetemen szerzi, a módszeres magyar és német irodalomtörténeti stúdiók során, a könyvtári olvasótermek kijózanító csendjében és a hívős Múzeum körúti folyosókon, ahol egyre gyakrabban megáll beszélgetni a vele egyívású és azonos műveltségű fiatal intellektuelekkel, elsősorban Hevesi András és Halász Gáborral.

Hevesi, a későbbi kitűnő író és publicista és Halász, az „esszéista nemzedék” egyik legkiválóbbja műveltségükben az egyetemista Szerbhez hasonló alapokon állanak, de hiányzik belőlük a Barabások eszmei ziláltsága, erősen vallásos színezetű misztikum-keresése. Hevesi maga is vívódó, kereső, állandóan robbanó egyéniség, aki azonban – Szerb egyetemista naplójának tanúsága szerint – valami ösztönös józansággal tiltakozik a Barabások művészet-szemléletének a logikán túli világba markoló irracionáliszmusa ellen, és Szerb által örömmel konstataált „destruktív” voltában egy a Barabások eszmevilágától elütő, tisztultabb álláspontot képvisel. Halász szikár egyéniségéből az aszkézis fanatizmusa süt már ekkor is, de ez az aszkézis az irodalom iránti rajongás aszkézise, és ez a fanatizmus a ráció szeretetének fanatizmusa. Hevesi robbanékony vitázó kedvéről és Halász fehér ízzásáról visszaptattan a fiatal Szerb Barabáságának minden misztikuma, vitázik velük, ellentmond nekik, de éppen az ellentmondások heveségén érződik, hogy Juhász és baráti köre intuitív „lényeglátása” mellett a két egyetemi kolléga racionalizmusa is formálja véleményeit. Ezekben a vitákban Szerb a Trakl-esszének az értelmén túli költészetéről szóló elméletét, Hevesi és Halász az ész szupremáciáját képviselik. „Hevesi B. és Halász Gábor barátságának gyümölcse reakcióban áll ellenük – írja a napló –, a költészet ott kezdődik, ahol az értelem leteszi a fegyvert.” Szerb átmenetileg ismét a katolikus gondolatért lelkesedik, és a Barabások a katolikus újjászületéstől várják az eszmei zűrzavar feltisztulását, Halász eszménye ezzel szemben a felvilágosodás, az ész nagy forradalma. Szerb ezért olykor furcsa különöcöt lát Halászban: „Tegnap délután – olvassuk a naplóban – Halász Gáborral találkoztam, a nagy anakronizmussal, aki a XVIII. századért lelkesedik.”³⁵ A véleményeltérés ellenére Szerb egyetemi évei során egyre közelebb kerül Hevesihez és Halászhoz, a heves vitákból életreszóló barátság és a fasizmus poklában tragikus sorsközöség alakul ki, és a két barát racionalizmusa nem kis mértékben érzeteti hatását a pályakezdő Szerb eszmevilágában.

A legformálóbb erejű hatást az esszéista Szerb pályakezdésére a fiatal Lukács, A lélek és a formák szerzője gyakorolja. A Lukácsra való hivatkozás, az ő tétéleivel vagy az ő tétéleiről folytatott vita állandóan visszatérő motívuma Szerb naplójegyzeteinek. A polgárság hivatásáról beszélgetve Szerb és Faludi Lukács Storm-tanulmányának megállapítását fogadják el, mely szerint az igaz polgáriság etikája a „mesterség” tökéletes művelésében valósul meg.

³⁵ 1923. I. 1-ről és 1924. V. 3-ról való bejegyzés.

Máskor a Barabások éjszakába nyúló vitáin Juhász élettelenességgel és spekulatív elvontsággal vádolja Lukácsot, míg Szerb és Faludi Lukács elvontságában, látszólag merev elméletiességében ezer, az életet gazdagító tényezőt vélnek felfedezni. Másutt Lukács Novalis-értekezését idézi a napló, majd pedig L. Klárához fűződő szerelméről „gesztus-tanulmányt” akar írni a 22 éves Szerb Antal Lukács Kierkegaard-esszéjének modorában.

A legerősebben azonban Lukács megvesztegető eleganciával kifejtett és páratlan világ-irodalmi horizonttal megtámasztott elvi álláspontja, esszéiről attitűdjé hat a maga hangját ekkor kereső Szerb Antalra. Lukács könyve bevezetőjében és Rudolf Kassnernél szóló elvi jelentőségű tanulmányában kifejti, hogy a kritikus, az esszéista nem tudós, hanem művész. A kritikus – Kassner kifejezésével szólva –, a platonista csak élményeinek sajátos jellegében különbözik a költőtől. A költő képekben és képek sorában érzékeli a világot, a kritikus pedig fogalmakban és fogalmak logikai összefüggéseiben. A költő élményei tehát közvetlenek és érzékiek, míg a kritikus, a platonista élményei közvetettek és intellektuális jellegűek. A kritikus is az életről és a sorsproblémákról szól, de egy könyv, egy vers, egy festmény ürügyén teszi ezt. Önmagáról beszél, a maga élményeit és világképét fejti ki, amikor egy antik tortót vagy reneszánsz mesterművet elemez. Megidézi a platonista a kultúrhistoria nagy alakjainak szellemét, de a megidézettek csak a szellemidéző által feltett kérdésekre válaszolhatnak, és gyakran oly módon, ahogy életükben eszükbe sem jutott volna. Tehát amíg a költő közvetlenül beszél önmagáról, addig a platonikus – élményeinek fogalmisága következtében – csak más szellemek és művek analízisén keresztül juthat el önmagához. Az igazi kritikusra – írja Lukács – a legnagyobb hatást a forma teszi, a forma mögött keresi a lelket. A kritikus nagy pillanata a lélek formává levésének pillanata.

Ez a Lukács György-i elmélet a végre megtalált igazság erejével hat a bizonytalan eszmei talajon álló fiatal Szerb Antalra. Hogyne érezne fel a kritikus sajátos fogalmi ihletettségéről szóló elméletre, amikor fel kell ismernie, hogy itt éppen az ő irói alkatáról van szó. Hiszen ő volt az, aki legőszintébb élményét, a gyermekkorból a férfikorba való átlépés megrázkódtatását csak Trakl formanyelvén és Hannibál esküjének allegóriájában tudta elmondani, aki halálfélelmet csak Hofmannsthal vízióinak utánérzésével fejezhette ki, aki saját vallási vívódásait és művészi küldetéstudatát csak Pico és Parsival sorsában élhette át, aki örökké újat kereső szenvedélyének és életszeretetének csak a népmese mesterségesen stilizált és a középkori Bizánc túldekorált világának felélesztésével adhattott hangot. Lukács igazságának átélése ott munkál abban a felismerésében is, hogy nem bírja már „tűdővel” az esszéílményeket novellává és verssé dagasztó pátoszt, és amely felismerés le is zárja a pályakezdő versek és novellák alkotói periódusát. Szerb ebben az időben éppen Lukács nyomán találja meg a neki legjobban megfelelő műfajt, a lírai ihletettségű esszét, és leginkább önkifejező írásának nem is verseit és novelláit, hanem Trakl-tanulmányát érezzük. Ebben a tanulmányban azt kutatja, hogy Trakl sajátos lelki alkata hogyan találta meg a neki legmegfelelőbb formát, ahogy ezt Lukács teszi Stormról, Georgeról, Beer-Hofmannról, Kierkegaardról szóló esszéjében. A tanulmány elején a nagy irányzatok összefoglalóinak szerepét vizsgálja, és Trakl alakját csak az összegezők példájaként elemzi, ahogy Lukács Stormot a polgáriság, Georget az exkluzivitás és Kierkegaardot a gesztus és az élet összefonódásának illusztrálására analizálja. Végül pedig Trakl művészetének taglalása során a maga legszemélyesebb problémáira, a gyermekkor és férfikor, a nihilizmus és az istenhit, a fogalmiság és a képiség, az eksztázistól vagy a logikától irányított költői nyelv viszonyának nagy kérdéseire keres választ ebben a Lukács György-i értelemben leglíraibb ihletettségű esszében a fiatal Szerb Antal.

A módszeres irodalomtörténeti stúdiumok során az egyik legmélyebb, egész életre szóló hatást az egyetemista Szerb Antalra a német romantika bűvölete teszi. Az egyetemi évekből származó naplója lapjain olyan tömör összefoglalást ad a romantikus mesterek tanulmányozásának tanulságairól, amelynek megállapításai szinte változatlanul tovább élnek a későbbi nagy tanulmányok és a Világirodalomtörténet romantikáról szóló tételeiben. A romantika rajongó szeretete pedig központi helyet foglal el Szerb egész tudományos pályáján. A romantikus irodalom iránti szeretet és Szerb sajátos romantika-képe tehát már a diákori napló feljegyzéseiben is kibontakozik, sőt e romantika-szemlélet legfőbb forrása is kikövetkeztethető a napló alapján, ugyanis nem sokkal a romantikáról szóló összefoglalás előtt Szerb Ricarda Huch: Blüthezeit der Romantik című könyvét jegyzi fel olvasmányai közé.

„A romantizmus lényege – írja a napló – az univerzum tudatosítása. Cél egy új szintézis: Natur és Geist teljes interpenetrációja.”³⁶ Natur és Geist szintézisének gondolata Huch könyvében gyakorozik. Huch így ír természet és szellem összeforrtságáról a nagy mesterek elméletében: „Die Führer waren nicht schuld an den Verirrungen und Missverständnissen ihrer Jünger; sie sonderten zwar Natur und Geist, aber so extrem sie auch ihre Abstraktionen verfolgten, behielten sie doch ihre Einheit im Sinne und wollten nie das eine ohne

³⁶ Bejegyzés 1923. III. 11. 15-ről.

das andere.”³⁷ Sőt a szellem és természet egységének megteremtésére irányuló olthatatlan vágyat Huch egyenesen a romantikus lélek egyik alapvonásának, a tragikusan romantikus életsorsok egyik fő mozgatójának tekinti: „Das Bewusstwerden, die beständigen Berührungen zwischen Natur und Geist, denen nie eine gänzliche Vereinigung folgt, die aufregenden Stelldicheine in der Dämmerung sind die Ursachen jener grenzenlosen Sehnsucht, jenes unersättlichen Verlangens, woran der Romantiker sich aufzehrt.”³⁸

A fiatalkori napló a romantikus karakter lényegét az élet valóságától való elszakadásban látja: „A romantikus karakternek nincs érzéke az élet valósága iránt; alapul szolgál csak neki az élet, melyen felépíti a fantázia palotáját.” A Világirodalomtörténet – húszévvél a napló után – ugyanígy határozza meg a romantikus attitűdöt: „A romantikus eszmény az önmagán mindig túlmenő, távolságokba vesző örök keresés, ihletője a vágy, a nosztalgia.”³⁹ Huch könyve ugyancsak a magasabb rendű én kiépítésének messzeségekre és magasságokba röppenő vágyát látja az egyik legfőbb romantikus tendenciának: „Meistens ist der Romantiker der werdende Engel, der die Menschlichkeit hasst, die ihn noch mit der Erde verbindet.”⁴⁰

Szerb romantika-szemléletében a romanticizmus lázadás a felvilágosodás északultusa ellen, tagadja, hogy csak az létezik, ami a ráció számára értelmes és megközelíthető, a romantika „újra felfedezi és ősi jogaihoz vissza akarja helyezni a világ éjszakai oldalát.”⁴¹ Huch is észreveszi „az éjszaka szellemeinek” beáramlását a romantikus képzelet világába: „So taten die Romantiker die ersten Schläge an die Pforte der Geisterwelt, aus welcher bald das unheimliche Nachtvolk in Scharen hervorströmen sollte.”⁴²

Szerb diákkori naplója a romantikus lélek legnagyobb élményének a tudatos és tudatalan világ különbözőségének felfedezését tartja. „Mikor tudatára ébred a beállott hasadásnak öntudat és öntudatlan közt, dass ich eins und doppelt bin, tovább már semmiben sem bizonyos”. Az a felismerés, hogy a romantika lényege a tudat alatti világ felfedezése, Szerb egész tudományos pályáján végighúzódik. Egyik fiatalkori tanulmányában így ír erről a felfedezésről: „A költők, hogy a valóság elől meneküljenek, leástak az önmaguk mélyébe: egy fokkal mélyebben vetették meg a lábukat a tudatalattiban semmint elődeik.”⁴³ William Blake-ről írott tanulmányában ezt olvassuk: „A romantikus forradalom a költészet fundamentumát egy emelettel lejjebb ásta bele az emberi lélekbe, és felszabadított, mondhatóvá tett lélekretegeket, melyek eladdig hangtalanok voltak.”⁴⁴ A Világirodalomtörténet pedig szinte változatlanul ismétli meg ezeket a fiatalkori megállapításokat, amikor ezt írja a romantikusokról: „Az emberi tudatot egy emelettel mélyebbre ásták le. Kaput tártak a tudat és a tudatalatti világ közt; ez a nagy érdemük.”⁴⁵ Huch is úgy látja, hogy a tudat alatti világ mélységei először a romantikusok műveiben jutottak a napvilágra: „Die Romantiker waren die Entdecker des Unbewussten. . . in ihnen selbst öffnete sich das unendliche Nachbarland ihres Geistes; die entgegengesetzte Scheibe des beseelten Planeten, wie einer von ihnen die verhüllte Hälfte des mit sich selbst unbekanntes Menschen nennt, hatte sich ihnen zugewendet.”⁴⁶ Az ő egyéni-ségükben világítja meg először a tudat fénye a tudat alatti világ alaktalan kísérteit: „Das ist eben, was man niemals vergessen darf, dass das Bewusstsein des Romantikers mit dem Gehalte des Unbewussten erfüllt ist; das Tor, das die beiden Reiche trennte, ist nicht mehr geschlossen, sondern nur angelehnt, und langsam strömt das Licht von der einen Seite in die wallende Finsternis, lösen von der andern Seite die dunklen Bildungen im Lichte auf.”⁴⁷

Szerb későbbi tanulmányainak gyakran visszatérő motívuma a tudat alatti világból feltörő vágyaknak, látomásoknak, indulatoknak a költő tudatának erejével vívott harca. A tudat alatti tartalmak és az intellektus harcát vizsgálja a Babitsról és Swinburne-ről és a Berzsenyiről írott tanulmányban és a Világirodalomtörténet Goethe-portréjában, és a költői teljesítmény nagyságát az intellektus győzelmével magyarázza. William Blake-ban, a késői Vörösmartyban és Hoffmannban pedig a tudat alatti világ győzelmét, az intellektus vereségét látja, és erre vezeti vissza az én széthullását, a költő végső önmagába süllyedését. Huch is a tudatalan és a tudat harcát keresi a romantikusok pályafutásában, és így jellemzi a romantika egyik legfőbb törekvését: „Im Gegensatz zu den Sturm und Drang-Menschen. . . feierten die Romantiker den elastischen Geist, der die unbändige Wildheit der Triebe gebändigt hat

³⁷ Ricarda Huch: Die Romantik (Ausbreitung, Blütezeit und Verfall) Reiner Wunderlich Verlag-Tübingen und Stuttgart, 1951. 110. l.

³⁸ Uo. 116. l.

³⁹ Szerb Antal: Világirodalomtörténet. Bibliotheca. 1958. 429. l.

⁴⁰ Huch i. m. 114. l.

⁴¹ Sz. A. i. m. 429. l.

⁴² Huch i. m. 110. l.

⁴³ A magyar újromantikus dráma. Irodalomtörténeti Füzetek 1927. Gondolatok... 157. .

⁴⁴ William Blake. Széphalom-könyvtár. 1929. Gondolatok... 323. l.

⁴⁵ Sz. A. Világirodalomtörténet 429. l.

⁴⁶ Huch i. m. 81. l.

⁴⁷ Uo. 95. l.

und lenkt” – majd így folytatja gondolatmenetét: „Trieb in Kunst zu verwandeln, das Unbewusste in Wissen, war das Studium der Romantiker.”⁴⁸

Szerb romantika-képének jellegzetessége, hogy a romantikus karakterben az élmény, a szenvedély, az ekstázis önmagáért való szeretetét látja. „Szerelem a szerelembe, görcsös kapaszkodás az élménybe, ekstázisba, borba, szóval túljutni a tudaton, dionysismus” – így jellemzi a napló a romantikus élményvágyat, és ezt a vágyat keresi a fiatal Szerb Kőlcsey egyéniségében és a harmincas évek Szerb Antala Cervantesben is, akit a romantika egyik előfutárának tekint. A merevségnek a testetlen vágyba, a nehézkességnek az éteri lebegésbe való feloldása Huch szerint is a romantikus lélek egyik fő vonása: „Es ist die Auflösung des Festen und Schweren im Menschen, weswegen auch die Berauschten, Begeisterten sich so leicht fühlen, als flögen sie. Seine Lösungsmittel sind vor allen Jugend, Liebe und Wein”.⁴⁹

Ricarda Huch könyve, amely a romantika újralfelfedezésének egyik meghatározó műve volt ebben az időben, tehát nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az egyetemista Szerb kialakíthatta a maga romantikaképét, amely nagyrészt változatlan maradt egész későbbi pályáján, csupán Fritz Strich híressé vált romantika-elmélete módosította azt némiképpen. Az érett Szerb is – a romantikáról szólva – ehhez a korai élményhez nyúl vissza, mint például a Világirodalomtörténetnek a Schlegel-fivérekéről, Novalisról és Hölderlinről rajzolt portréjában. A romantikaélmény az egyetemista Szerb egyik legmélyebb élményévé vált. Naplójában gyakran nevezi magát a „kék virág” örök lovagjának, és – jellemző novellatémáinak születésére – elbeszélést készül írni Romantizmus címmel, amelyben Farkas Ádámnak, a mű hősnének németországi utazását írja le. Farkas Ádám középkori német városokat keres fel, anyagot gyűjt a romantikáról szóló könyvének megírásához, a természet és a szellem szintéziséről ábrándozik, és beleszeret egy lányba, aki Hölderlin Hyperionját olvassa a vonaton. A novella azonban töredékes marad, mert a fiatal szerző nem bírja már „tűdővel” a könyvélményeket novellává dagasztó teljes pátoszt.

Szerbnek a romantikához való kötöttségét mutatja, hogy az irodalom iránt érzett rajongó szeretetének egyik legfőbb tárgya – egyetemi éveitől kezdve egész haláláig – Hölderlin. Hölderlinben Szerbnek a nagy romantikusokon és Huch könyvén nevelt rajongása elsősorban nyilván a természetnek az An die Natur strofáiban, a Hyperion kötetlen lelkesedésében, és Empedoklesnek a természettel való misztikus egyesülésében megnyilvánuló panteisztikus tiszteletét ragadja meg. Emellett a tübingeni torony elborult elnőjű lakójának életpályája mindvégig a romantikus sors klasszikus példája marad a romantikusok tragikumát mélyen átélő Szerb képzetében. A háború utáni nemzedék szorongó bizonytalanságában mélyen érinteti Szerbet Hyperion sorsdala, és saját életszemléletének rugóit hozza napvilágra az An die Parzen rajongó művészszeretete. A leglényegesebb azonban Hölderlinben Szerb számára a romantikus költő vallásos hevületű görögség-kultusza, amely átvezet az egyetemista Szerb legmélyebb élményéhez, a Stefan George iránt érzett áhitatos rajongáshoz.

Stefan George profétizmusa, egyénisége, költészete az egyetemista Szerb Antal legnagyobb élménye. „Amit a költő iránt érzek, legalább is szerelem” – írja naplójában 1923-ban.⁵⁰ A napló lépten-nyomon Georgetra utal, George-verseket idéz, a fiatal Szerb az élet legváltozatosabb és legintimebb pillanataiban George-citátumokkal fejezi ki érzéseit. Erre a feltétlen hódolatra később így emlékezik vissza: „Mondanom sem kell, hogy a legnagyobb rajongással fordultam a költők felé, . . . a régi, szent Hölderlin és főképp Stefan George, ifjúságom legnagyobb szerelme felé, ma már meg is rettenek, ha eszembe jut az intenzitás, amellyel ezt az önmagát szoborba faragó költőt tiszteltem, a szellemi gőg és távollátás óriását.”⁵¹ Szerb George-élménye nem szivódik fel szépirodalmi művekbe, nem keres novellisztikus megoldásokat, hanem közvetlenül megtalálja a neki legmegfelelőbb esszé-formát. Róla írja Szerb első, nyomtatásban is megjelenő tanulmányát 1923-ban. Az értekezés születésekor ezt jegyzi fel naplójában: „Intellektuális problémáim nagyobbára George-esszémben vannak lefektetve, legfontosabb a vége, a művész idea-lehozó prometheuszi tevékenységéről. Az intellektus, a kultúra, a művészi élmény előkészíti a talajt az Ige testet-öltése számára”⁵² – és valóban ennek a tanulmány-nak az elemzése vezet legközelebb a fiatal Szerb eszmevilágának és esztétikájának megértéséhez.

Stefan George kultusza Magyarországon ekkoriban már meglehetősen elterjedt. Lukács Georgetről írja A lélek és a formák egyik legnagyobb igényű esszéjét, Turóczy-Trostler alapos tanulmányát közöl róla a Nyugatban, és egymás után látnak napvilágot a Barabásokhoz és így Szerbhez is közel álló Szabó Lőrinc George-fordításai. Szerb George-esszéje elemzési módszerét tekintve – amennyiben a költő formavilága felől közelíti meg George sajátos eszmerendszerét –

⁴⁸ Uo. 91 – 92. l.

⁴⁹ Uo. 97. l.

⁵⁰ 1923. XI. 18-ról való bejegyzések.

⁵¹ Könyvek és ifjúság elégiája. Gondolatok. . . 585 – 86. l.

⁵² 1923. IX. 4-ről való bejegyzés.

Lukács „kísérleteinek” hatását viseli magán, emellett azonban csupán George arisztokratizmusának és exkluzivitásának elemzésében mutat rokonságot Lukács George-portréjával. Turóczi-Trostler tanulmányával mindössze a Sagen und Sänge és a Jahr der Seele kötetek értelmezésében csendül össze Szerb George-képe, ebben a vonatkozásban azonban mindkettőjüknek Friedrich Gundolf George-monográfiája a forrása, amelyet Szerb még tanulmánya megírása előtt jegyez fel olvasmányai közé.

Néhány vonatkozásban Szerb tanulmánya pontosan követi Gundolf gondolatmenetét. Gundolfhoz hasonlóan George költészete egyik fő motívumának görögség és katolikum szintézisét látja. Teljesen Gundolf nyomán elemzi a *Das Jahr der Seele* című kötet természetszemléletét. Szerb így ír erről a kötetről: „tudja, hogy őt is azok az ember- és természetfölötti törvények igazgatják, melyek a természetet és hogy belső ritmusuk egy. Ezt fejezi ki már kötetének címe is: *Das Jahr der Seele*. Az esztendő a természet örök törvényszerűségeinek szimbóluma – itt az esztendő egyúttal a lélek esztendeje is, természet és Én törvényei egybe kapcsolódnak.”⁵³ Gundolf értelmezése pontosan ugyanez: „Darum heisst das Buch: *Das Jahr der Seele*. Dieser Titel schon verkündet das objektivste Geschehen, den zeitlichen Ablauf der Naturvorgänge, als das innere Leben eines Menschen – nicht um die Natur zu ver-ichen, und nicht um das ich zu naturieren, sondern weil diesem Dichter die Natur als Seele, als innere Kraft und heimlichster Zustand, und die Seele als Natur, d. h. als sinnliche Schau und gesetzlicher Wandel, gegeben ist.”⁵⁴ Gundolfot követi abban a megállapításban is, hogy a *Sagen und Sänge*-kötet legfőbb értelme a középkor romantikus illúzióktól megtisztított valóságos bemutatása. „Die Sagen und Sänge sind keine lyrischen Minne-, Andachts- und Fahrt-Stimmungen eines empfindsamen Geschichtsbetrachters, oder eines Schauspielers in Ritterrüstung, sondern die persönliche Heraufkunft der überpersönlichen Kräfte die im Rittertum Geschichte sind.”⁵⁵ Szerb ugyanígy látja a kötet középkor-képét: „az vált szükségessé, hogy most megtisztíttassék a romantikusok nem kevésbé igaztalan fantáziaképeitől, a „mondbeglänzte Zaubernacht” beállításától. Mert a romantikusok a középkort csakúgy meghamisították, mint a természetet.”⁵⁶ Gundolf új emberi törvények meghirdetőjét látja Georgeban: „Die Kenntnis und Verkündung jener Lebens-Gesetze ist Georges Beruf, ihre Befolgung und Darstellung im eigenen Wandel befugt ihn dazu.”⁵⁷ Gundolf szuggesztív George-portréjának hatására Szerb is új kőtblák profétáját látja általában a művészen és különösen Georgeban: „Ez adja meg a művész időtlen jelentőségét: ő közvetítő Eszme és ember között; földi módon ő az, akin át az Ige testté lesz és miközöttünk lakozik. George egyike a kevés választottaknak, akik újra testet adtak az Eszmének.”⁵⁸

A George-kötetek konkrét elemzésében, a próféta-attitűd értelmezésében Szerb olykor – mint láttuk – pontosan követi Gundolfot, egyáltalán nem követi azonban a kötetek analíziséből levont misztikus következtetésekben. Szerb George-portréjából teljesen kimarad Gundolfnak a fajmítosz határát súroló elmélete, mely szerint George görögöségesszénye feltámad a német ifjúságban, amely a kalokagathia egyetlen újkori történelmi reprezentánsa, és említést sem tesz Szerb a Maximin-ciklusról, amelyben Gundolf – szinte a fasiszta vezéreszme előfutáraként – az istenember misztikus megtestesítését látja.

Szerb tehát csak az egyes művek konkrét magyarázatában tapad Gundolfhoz, a következtetések levonásában ösztönös racionalizmusa már elfordítja a német tudós dagályos-misztikus germán mitológiájától, és saját legmélyebben átélt problémái öltenek testet George-portréjában. A Barabások expresszionista formabontásából lassan kiabránduló Szerb elsősorban a rend és a formai fegyelem költőjét látja Georgeban. A George új eszméket hirdető próféta-tizmusába vetett hitében az egész háború után felnövekvő nemzedék szilárd eszméket, biztos hiteket, az eszmei zűrzavarból kiutakat kereső szívszorító bizonytalansága szólal meg, amely mestert, útmutatót, új tant vár – elsősorban a művésztől –, hogy hihessen a világban és önmagában. A fiatal Szerb Georgeban az új kőtblák megalkotóját, a huszadik század nagy törvényhozóját látja, mert maga is új kőtblákat és törvényeket keres, és ezért minden rajongásával a német költő-próféta felé fordul. Ennek az új dogmát kereső George-áhitatnak a fiatal Szerb lelkiállapothoz való kötöttségét mutatja, hogy a Világírodalomtörténet kissé fanyar ízű George-portréja már patológikus tünetként értelmezi a költő próféta-tizmusát, és az utolsó kötetek új tant hirdető misztikumától a *Das Jahr der Seele* tisztább költőiségéhez fordul vissza.

A fiatalkori tanulmány a legfőbb georgei törvényt – Gundolf nyomán – a test és lélek csodálatos szintézisében, az isteni eszmét megközelítő misztikus egyéforrásában látja.

⁵³ Stefan George. Symposium. 1926. Gondolatok... 103. l.

⁵⁴ Friedrich Gundolf: George. Georg Bondi, Berlin, 1930. 130. l.

⁵⁵ Uo. 109. l.

⁵⁶ Sz. A. Stefan George. Gondolatok... 106. l.

⁵⁷ Gundolf l. m. 44. l.

⁵⁸ Sz. A. i. m. 116. l.

„Amit George. . . hirdet – írja az esszé –, körülbelül a Platon Phaidrosának és Symposium-jának a tanulsága, szóról-szóra véve. Maga így összegezi a Templomosoknak (az Eszme őrzőinek) a célját: Den Leib vergotten und den Gott verleiben.”⁵⁹ A test felmagasztolása az istenség jelenvalósága által Gundolf elemzésének is a középpontjában áll: „Über die Vergottung des schönen Leibes hat Platon im Gastmahl und im Phaidros schon alles gesagt was der Mensch davon fassen kann: man muss ihn nur wirklich nehmen, nicht allegorisch.”⁶⁰ A Gundolf és Szerb által megállapított georgei törvény, a test istenítése és az istenség testi megérzékitése nyilvánvalóan Szókratésznek a Lakomában és a Phaidrosban elmondott beszédére támaszkodik, amelyben Platón – mestere szájába adva – kifejti sajátos szerelemtanát, mely szerint a szerelem az ember halhatatlanságának és istenivé válásának eszköze, amennyiben a szerelmes szerelme tárgyának testében az egyszer már szemlélt isteni szépséget látja megtestesülni, és így az örök szépség felé törő szerelmi ekstázisában isteníti szerelmese testét, és egyben meg is testesíti benne az isteni szépséget.

Az embernek, a szépség szerelmesének istenivé válásáról és az isteni szépségnek emberi testet-öltéséről szóló, Platónhoz visszanyúló misztikus georgei – gundolfi törvény nyújt alkalmat a fiatal Szerbnek arra, hogy megpróbálja kialakítani a maga sajátos esztétikáját. A szerelem által elérhető és testi valóságba öltöztethető szépség antik eszménye – hiszen a platóni szerelemtanban és George gundolfi értelmezésében is az isteni fogalma egyszerűen behelyettesíthető a szépség fogalmával – erősen rezonál a századforduló szépségkultuszán nevelkedett fiatal íróban, de a görög szépségideál pogány volta ütközik a Barabások átmenetileg buzdgó katolicizmusával. A napló híven tükrözi ezt az összeütközést: „Addig igazi keresztény nem lehetek, amíg a szépség iránt való tiszta és – csalhatatlanul érzem – helyes szeretetemet valami módon pogánynak tudom, és nem tudom összhangba hozni hitemmel. . . Vagy a keresztényi, evidensen keresztényi dolgok szépségében szabad csak gyönyörködnöm, – ezt nem lehet – vagy meg kell találni a pogány dolgok megváltását az átélésen keresztül, szóval átélésem módjában.”⁶¹ A szépség pogány imádatának a kereszténységgel való összeegyeztetését, a testet megistenítő és az istent megtestesítő erotikumnak a katolikus hagyományokba való beillesztését sajátos módon oldja meg Szerb: „Szintézisre kell hozni a görögséget és a kereszténységet – írja a napló – minden azon múlik, tudunk-e kitermelni egy mai keresztény esztétikát. Históriailag talán a Madonna-tiszteletből kellene kiindulni, teoretice a Phaidros idevágó részeiből. A szépségélményt mint egyetlen, hol az ember közvetlenül szemléli az ideát, a vallási élet részévé kell tenni.”⁶² Ez a görögséget és kereszténységet összeegyeztetni kívánó esztétika valójában semmiben sem lép túl a Lakoma és a Phaidros erotikus szépségtanán, csupán a szépség megérzékitését, a szépségisten testet-öltését – Kolumbusz tojásaként – a Madonna kultuszával kívánja behelyettesíteni.

Ezt a kereszténységgel látszólag szintézisre hozott, de valójában platóni és pogány esztétikát szervesen egészíti ki a művészi alkotás ekstázikus voltának – ugyancsak a Phaidrosban gyökerező – tétele. Művészi alkotás nincs ekstázis nélkül. Csak az ekstázis ritka pillanataiban képes a művész arra, hogy formában és tartalomban megragadja az örökké áhított szépet, és azt a szépséget művében megtestesítse. „A művész – írja a napló – egzaltációban dolgozik. Hihetetlen, magánkívüli, mindenek fölött gyönyörűséges állapotban. Ezt az állapotot akarja rögzíteni. Az ekstázis adja tehát a formát. Az ekstázis adja a tartalmat. . . A művészet az ekstázikus gyönyörűség valóságga élése.”⁶³

Az írói és tudományos pályán elinduló Szerb esztétikája tehát a Georgén és Gundolfon keresztül érzékelt platóni szépségideálnak az ekstázis útján való megszólaltatásán és a katolikummal történő összeegyeztetésén alapszik. E mellett a misztikumba hajló esztétika mellett a napló Prolegoména egy új irodalomtörténethez című fejezetében hirt ad a pályára mődszeresen készülő fiatal tudós egyéni nézőpontjának kialakításáért vívott harcáról. Ebben a fejezetben Szerb az irodalomtörténetész feladatát három szempont, a filológiai, történelmi és kritikai szempont összeegyeztetésében látja. Legfontosabbnak a legutóbbit, a kritikai szempontot tekinti, és hangsúlyozza az objektív kritika megteremtésének szükségességét. Az objektív kritika legfőbb feladatának a „műélvezés” szempontjainak és az író „Kunstwollenjának” megállapítása mellett a művész világnézetének elemzését tartja. Ezeknek a feljegyzéseknek a higgadt, szinte minden fiatalos túlzástól mentes gondolataiban a tudományos pályára való felkészülés komoly kísérleteit kell látnunk.

Szerb Antal pályakezdésének éveiben tehát Lukács hatása, amely speciális ihletettségének a felismeréséhez, az ekkor legmegfelelőbb műfajnak, az esszének a megtalálásához segít hozzá, a romantika befolyása, amely egy életre szóló romantika-képnek a kialakításához

⁵⁹ Uo. 116. l.

⁶⁰ Gundolf i. m. 204. l.

⁶¹ Bejegyzés 1922. X. 15-ről.

⁶² Bejegyzés 1923. III. 28-ről.

⁶³ Bejegyzés 1920. V. 21-ről.

vezet és George-rajongása, amelynek kapcsán útkeresésének legliraibb problémáit szóllaltatja meg és esztétikai felfogását próbálja megformálni a fiatal tudósjelölt legelhatározóbb élményei. Emellett a naplójegyzetekben olykor felbukkan az „Untergang” eszméje, de az egyetemista Szerb ekkor még tagadó álláspontot foglal el az életművében később fontossá váló spenglerizmussal szemben. Gundolf George-könyvének nyomán pedig a szellemtörténet lenyűgöző hatásának első vonásai érezhetők, ezek a kérdések azonban már Szerb következő alkotói periódusának középpontjába vezetnek, és így túlmutatnak a pályakezdés problémáin.

IV.

Szerb pályakezdésének éveit, az egyetemi esztendőket alatt írott versek, novellák, esszék, naplójegyzetek már a legszemléletesebben felvetik Szerb írói alkatának azokat a problémáit, amelyek a későbbi életmű éretten, nagy alkotásait jellemzik. Versein és novelláin megfigyelhető az élmények közvetett, nem az élet sűrűjéből származó, kultúrhistoriai eredetű, másodlagos jellege, vagy az őszinte élmények áttételes, tudóskodóan összehordott, túlszűfolt történelmi dekoráció útján való kifejezése. Az élményeknek ez a túlzott irodalmiassága, vértelensége a későbbi novellákból és regényekből is kielemezhető, hiszen a Pendragon-legenda sziporkázó szellemessége éppen ennek a filológus ihletettségnek az önmaga ellen irányuló paródiája, az Utas és holdvilágnak az eltemetett kamaszkort feltámasztó önelemzéséhez pedig Cocteau és Márai adják az indítékokat. Szépirodalmi műveinek háttérében mindig ott érezzük a sajátos esszéista ihletettséget, amely csak sok kerülőúttal és kitérével tud eljutni az önmaga kifejezéséhez. Első tanulmányai pedig, Trakl-értekezése, George-esszéje, átizzanak a líraiságtól, és a Trakl- és George-művek elemzéseiben a fiatal tudós a maga legszemélyesebb, leggyötrőbb világnézeti és esztétikai problémáira keres választ. A későbbi nagy irodalomtörténetekben a tudományos elemzésnek ez az élményszerű líraisága egyenesen tudatos programmá válik Szerb számára. Ő maga már a pályakezdés éveiben megérzi írói alkatának sajátos voltát. „Disszertációm is – olvassuk naplójában – mint a legszárazabb tudományos mű, amibe csak belekezdzenék, szinte gyónásszerűen szubjektív, aminthogy a legközvetlenebb naplórészlet is megőrzi a művész stilizáló fölényét, és minden írásom végtére ugyanaz: nyugodt és hideg nyilatkozat magamról, mint valami idegenről.”⁶⁴ Szépirodalmi művei mindvégig megőrznek valami elméleti jelleget, tudományos művei pedig ihletettségükben és megformálásukban egyaránt egyre inkább szépirodalmi jellegűvé válnak. Utolsó könyvében, A királyné nyaklancában érezzük először, hogy jelentős szépirodalmi és tudományos művek után ez a sajátos arculatú alkotó a tudományos alaposágú és regényszerűen megírt „igaz történetben”, a szép-írói és tudósi erények egyesítésében megtalálta a maga igazi műfaját. És életművét éppen ekkor, amikor írói kvalitásai egy magasabb szintézisben egyesülhettek volna, tette tragikusan befejezetlenné a fasizmus.

⁶⁴ Bejegyzés 1923. XII. 27-ről.

LŐKÖS ISTVÁN:

DAYKA GÁBOR EGRI ÉVEIRŐL

Csaknem másfél évszázada, hogy Kazinczy Ferenc tollából napvilágot látott az első, nagyobb lélegzetű, Daykát méltató írás.¹ Az azóta eltelt évtizedek folyamán ezt még számos dolgozat követte, ezek viszont életrajzi szempontból nem sokkal mondanak többet a fenténél, sőt arra a megállapításra juthatunk, hogy nagy részük kimondottan a Kazinczy-féle Dayka-életrajz struktúráját követi. Itt volna az ideje tehát, hogy felkutassuk Dayka életének, költői pályája alakulásának legapróbb adatait is, hogy ezek egybegyűjtése után kialakíthassunk egy modernebb Dayka-portrét, s kijelöljük Dayka helyét irodalmunk történetében. Szükséges ez azért is, mert ismeretes, hogy Kazinczy meglehetősen túlbecsülte Daykát. Ez a cél vezet bennünket, amikor Daykának a toleranciáról mondott prédikációja kapcsán megpróbáljuk újabb adatokkal kiegészítve körvonalazni egri szereplését; bemutatni a toleranciáról mint a felvilágosodás egyik jellemző ismérvéről alkotott nézeteit, azok forrását, s nem utolsósorban megvilágítani az egri papság vezetőinek felvilágosodás ellenes támadását, melynek Dayka lett egyik első áldozata.

Dayka Gábor egri tartózkodásának évszámadatai az életrajzokból már ismertek. Először 1782 őszén jött Egerbe „a humaniorák tanulására”,² majd másodízben – a kassai bölcsészeti évek után – 1787-ben, hogy „...nevét a 'Kis-Papok' laistromába. . .”³ írassa. Egri tartózkodása ekkor sem hosszú életű; csakhamar ott szerepel neve a pesti papnevelőbe (generale seminarium) küldendő kispapok névsorában. 1787. szeptember 1-én már Pesten találjuk, ahol „...mind a növendékektől, mind pedig az előljáróktól nagy örömmel fogadtatott”.⁴

Itt a pesti, ún. generale seminarium viszonylag felvilágosult légkörében tölt el Dayka csaknem három évet. Ez az intézmény nem hiába váltotta ki az ortodox katolikusok leghatározottabb ellenszenvét még száz esztendő eltelte után is. Mihalovics Ede: „*A katolikus prédikáció története Magyarországon*” c. könyvében például a többi között ilyen jellemzést ad a jozefinista papnevelőkről: „II. József reformhajlamai minden réginek lerontásával létrehozták a centrális seminariumokat új tantervekkel. A teológiai tanfolyam öt évre terjedt ki és felölelte mindazon tárgyakat, melyek a jelenlegi tantervekben foglaltatnak, sőt még többet, mert a teológiai irodalomnak is jutott hely a patológiától kezdve egészen a legújabb termékekig. Ezen tanterv és a régi között a lényeges különbség abban állt, hogy a dogmatika nem négy, hanem csak két évig tanított, mert a hitágazatok ismeretének gyakorlati haszna nincsen és a scholasticus rendszer vitatkozó s türelmetlen szellemet olt a növendékekbe”.⁵

Alább felsorolja az 1790–91-es tantervből kihagyott tárgyakat (patológia, irodalomtörténet, liturgia, polemika stb.) s megjegyzi, hogy helyettük a „...nyert idő természet-tudományok előadására fordított”,⁶ majd végül hozzát teszi, hogy „Ezen tanterv szerint, ha magában tekintjük is, alapos teológusok képzése lehetlenségek közé tartozik, de hiszen oda is célzott, hogy csak állami hivatalnokokat képezzen”.⁷ A „generale seminariumban

¹ L.: *Újhelyi Dayka Gábor versei*. Öszveszedte s kiadta barátja Kazinczy Ferenc, Pesten, Trattner Mátyásnál 1813.

² L.: *Dayka Gábor költeményei*. – Kiadja Abafi Lajos, Bp. 1880. V. lap.

³ *Újhelyi Dayka Gábor versei*. Öszveszedte s kiadta barátja Kazinczy Ferenc, Pesten, Trattner Mátyásnál, 1813. VI. lap.

⁴ *Dayka Gábor költeményei*. Kiadja Abafi Lajos, Bp. 1880. 128. l.

⁵ Mihalovics Ede: *A katolikus prédikáció története Magyarországon* Bp. 1901. II. 458. l.

⁶ Uo.

⁷ Uo.

– mondja Mihalovics más helyen – ... a tanárok előadásaikban oda törekedtek, hogy tanítványaikat fölvilágosított toleráns polgárokká neveljék, akik holmi vallási apróságokkal nem törődnek, hanem csak a békét tartják szemök előtt”.⁸ Ez pedig odavezetett, hogy például az 1789-es esztendő első napján egy ötödéves növendék Krisztusra hivatkozva már nyíltan, „... a szószékről hirdette az illuminatizmus szükségét. . .”⁹ És bár a jozefinista szemínárium viszonylag rövid életű volt – fejtegeti tovább Mihalovics –, mégis hallatlanul nagy károkat okozott az egyháznak, mert „... az általa teremtett rossz nehezen irtható ki, ... a püspöki papneveldek nem változtathatták meg a szellemet egy csapásra, mert hiszen vezetők abban az intézetben nevelkedtek, s ha a kiválóbbak közé tartoztak is, még sem rendelkeztek annyi erkölcsi erővel, hogy a fölvilágosodás hatása alatt nevelt ifjúságba a semináriumi évek alatt az egyházi szellemet csepegtethették volna”.¹⁰

Leskó József is elmarasztalóan ír a központi papnevelőkről Szaicz Leóról szóló könyvében: „Minden önértetes katolikus hívó csak pirulva emlékeztetik meg egy olyan időről, amikor a kispapok azt tanulták, hogy a fejedelmi rendeleteknek tekintélye épp olyan, mint a szentírásé és a szentatyaké. . .”¹¹ Mihályfi Ákos, a ciszterci-rend pesti teológiai intézetének tanára meg azt fájlatja, hogy „A kollégium nemcsak megengedte, hanem ajánlta is az egyházi és politikai újságok olvasását”,¹² hogy „... a Voltaireizmus és az illuminatizmus. . .” nagymértékben elterjedt s „A növendékek janzenista és protestáns könyveket olvastak, s különös előszeretettel a francia bölcseletet”.¹³

E toleráns felfogástól áthatott intézmény Daykára sem maradt hatás nélkül. A nem mindennapi szellemi adottságokkal rendelkező fiatalember csakhamar megtanulja a klasszikus és modern (német, olasz, francia) nyelveket,¹⁴ s alkalma nyílik a felvilágosult eszmék megismerésére, tanulmányozására, majd az intézet haladó szellemű előjárója, Wohlgemuth Fülöp segítségével ezek lefordítására. Spalding, illetve Montesquieu műveit ülteti át magyar nyelvre néhány szemínárius társával.¹⁵ Feltehető, hogy ekkoriban készült Dayka Blumauer-átdolgozása is: Vallástétele egy, az igazságra törekedő embernek,¹⁶ amelyből komoly világnézeti vívódás olvasható ki: „Külön bír a vallás, külön a józan ész;” – mondja egy helyen, majd alább hozzáteszi, hogy „A puszta értelem, a hová nem férhet, Ott, csak ott kezdődik a vallás országa.” Vívódásáért, kétkedéséért csak az istentől vár és fogad el bírálatot s nem a római egyháztól:

Előtted teszem le vallástételemet!
Előtted végtelen! te látod lelkeket
Szemed előtt semmi nincsen eltitkolva.
Előtted! ha véték, te méred vétkeket,
S nem a római pap életem bírása,

Nem egyéb ez, mint a deista gondolat megcsillanása, amelynek megpecsételésére, beigazolására a következő rész szolgálhat:

De tudom – a világ bús tapasztalása –
Hogy papjaid által számos veszélyt szüle
A vallás tizenhét század elfolyása
Alatt, mint hatezer év alatt az elme.

Felcsillan az aufklárizmus egy másik tipikus vonása is e versben, a tolerancia gondolata, méghozzá egészen világos megfogalmazásban:

Hiszem, hogy egy némely isteni tisztelet
A többenél nálad kedves lehet:
De tudom a Bramin szent úgy szólhat veled
S meghallgatod szintűgy mint engem hivedet.

⁸ Uo. 460. l.

⁹ Uo. 461. l.

¹⁰ Uo. 462. l.

¹¹ Leskó József: *Szaicz Leó a katolikus újságíró magyar úttörője*. Bp., 1898. 24 – 25. l.

¹² Mihályfi Ákos: *A papnevelés története és elmélete*. Bp., 1896. I. 260. l.

¹³ Uo. 272. l.

¹⁴ *Dayka Gábor költeményei*. Kiadja Abafi Lajos, Bp., 1880. VII – VIII. l.

¹⁵ Uo. IX – X. l.

¹⁶ Erdélyi Pál az Abafi-féle Figyelőben (XXII. 1887. 257. l.) megjelent *Dayka Gábor költészet* c. írásában a löcsei évekre teszi e fordítás keletkezését: „Talan ebben a löcsei skepsisének óhajtott emlékét emelni.” Sokkal inkább elképzelhető ennek a keletkezése a szemínáriumi évek alatt, éppen Pesten, ahol módjában állott a fölvilágosodás eszméinek megismerése. S ha ez kétségeket támasztana, még akkor is inkább hajolhatunk afelé, hogy a szemínáriumból való eltávolítás váltotta ki benne a költeményben megfogalmazott gondolatokat.

Ilyen szellemi előkészítés után került Dayka harmadizben Egerbe, 1790-ben, miután II. József halálát követően a „generale seminarium”-okat feloszlatták.¹⁷

A XVIII. század végi Eger akkor is a katolicizmus fellegvárának számított, s a város életében nagy bolydulást okozhatott a felvilágosult papnövendékek érkezése. A jozefinizmus és a felvilágosodás helyi ellenségei már korábban is ádáz küzdelmet folytattak minden felvilágosult áramlat, egyáltalán a haladás gondolata ellen. Nyilvánvaló, hogy felkészülten fogadták „az Aufklärung dögétől” megfertőzött kispapokat is. Nem véletlenül írja pl. Szaicz Leó, a hírhedt egri szervita, a felvilágosodás egyik legelvakultabb ellenfele, „... hogy legjobb volna azokat a megvilágosodott kispapoknak nagyrészt jókor útnak bocsátani, hogy a többieket meg ne vesztegensék, s valaha a népet meg ne botránkoztassák, el ne ámítsák. ...”¹⁸; s nem véletlen, hogy éppen Dayka lesz Szaicz buzgóságának későbbi áldozata.

Dayka már Egerbe érkezésekor szálka lehetett Szaicz szemében, részint mert a fent jellemzett kispapok sorába tartozott, részint pedig Kazinczyval és Szacs vay Sándorral tartott barátságá miatt. Kazinczy ui. *Orpheusában* 1790-ben gúnyverset közölt Szaiczról,¹⁹ Szacs vay pedig az *Igaz Magyar* megjelenésekor éles tollharcot vívott vele.²⁰

Ezek ismeretében elképzelhető, hogy a vallás dogmáit fanatikusán védő Szaicz sejtette Dayka és Szacs vay, illetve Dayka és Kazinczy²¹ kapcsolatát, s különleges „figyelemben” részesítette a fiatal papnövendéket. Az sem lehetetlen, hogy a pesti szeminaryumból jött felvilágosult kispapok és Szaicz között történt némi apróbb, személyi jellegű, de ellentétes nézeteken alapuló összetűzés, amelynek Dayka is (akkor már ismert poéta) részese lehetett, s ami méginkább gyanúsá tette őt Szaicz előtt. Persze Kazinczy ismert jellemzése²² a játékos „kék szemű”, „keves beszédű”, „szerény” és „nyájas” poétáról ennek ellentmondani látszik, de mégsem zárja ki annak lehetőségét, hogy Dayka ne tört volna borsot alkalom adtán a világosodást lépten-nyomon gyalázó fanatikus pap orra alá. Ezt látszik igazolni az a két gúnyverse is, amelyek *Esdeklés*, illetve *Fohász* címen tart számon az irodalomtörténet, s amelyek a korabeli nagy toll-csaták tüzeiben (Szacs vay és Szaicz, Szaicz és Trenk között stb.) ihlettek. Mindkettő Szaicz fanatizmusát, felvilágosodás ellenességét gúnyolja tele a szatíra számtalan tuskájával. Az *Esdeklés* című vers méltán tekinthető Szaicz miniatűr portréjának, aki Pius világhatalmáért, az „Aufklärung-dög”-nek elvesztéséért fohászkodik az egék urához; a „szepőlötlen szűz” hive, s Trenket, Kazinczyt, Szacs veyt, Spielenberget, Koppit akarja „csávéba” ejteni. E két szatíra – mint már Abafi is feltételezi²³ – nyilván eljutott Szaiczhoz is, aki most már feltehetően csak az alkalomra várt, hogy bosszút állhasson a rajta esett csúfért. 1791. július 2-án érkezett ennek is az ideje. Daykának próbapredikációt kellett mondania a szerviták templomában. Beszéde témájául a toleranciát választotta, amely már ott ringott a felvilágosult ideológia születésének bölcsőjében is,²⁴ s amely II. József türelmi rendeletének megjelenése óta (1781) nálunk is több ízben adott okot heves vitára.

A rendelet már a kibocsátáskor katolikus részről például teljes ellenállásba ütközött. A püspöki kar a katolikus családokon keresztül próbált hatást gyakorolni a megyegyűlésekre a türelmi rendelet-ellenes harc céljai érdekében.²⁵ Nem is eredménytelenül. A klérus nyomására a püspöki, főhercegi, vármegyei, helytartótanácsi, sőt a kancelláriai reakció fogott össze a rendelet kihirdetésére, illetve végrehajtása ellen.²⁶ Jellemző például, hogy a helytartótanács, amely „... korántsem volt mentes a magas klérus befolyásától. ...”, mindenféle ürüggyel akadályozta a nem katolikusok türelmi rendelettel kapcsolatos kéréseit.²⁷

¹⁷ Dayka Gábor költeményei. Kiadja Abafi Lajos, Bp., 1880. X. 1.

¹⁸ Leskó József: I. m. 86. l.

¹⁹ Dayka Gábor költeményei. Kiadja Abafi Lajos, Bp., 1880. XII. 1.

²⁰ A Szacs vay – Szaicz ellentéttel kapcsolatos problémát lásd: Jakab Elek: Szacs vay Sándor. Figyelő (szerk.: Abafi L.) XI. köt. (1881); Az igaz Magyarnek I – II – III – IV. Rész. Irá Máriafi István, Párisban és Berlinben, 1784 – 1790; Leskó J. i. m. megfelelő részei. Meg kell jegyezni, hogy Leskó J. könyvének idevonatkozó része is igen erős kritikával fogadható. Igyekszik Szaicz személyét tisztára mosni főként Jakab Eleket cáfolva.

²¹ Kazinczy *Orpheusában*, valamint a *Magyar Museumban* közzétette Dayka verseit. Így az *Orpheusban* jelent meg pl. A bosszús szerelem, „A szerető” címen, II. 40. l.; A szép szemek az eredeti első sorát használva címként: Ochi stelle mortali II. 5. l.; –, Erzsébetnek neve napjára” II. 367. l. stb. Ez utóbbi Abafi szerint Egerben készült „1790. nov. havában”, s egyik változata ezt a címet viseli: „Egy egri széphez neve napjára”. (I. Dayka Gábor költeményei. Kiadja Abafi Lajos, Bp., 1880. 177. l.)

²² Újhelyi Dayka Gábor versei. Öszveszedte s kiadta barátja Kazinczy Ferenc, Pest, 1813. XIV. 1.

²³ L. Dayka Gábor költeményei. Kiadja Abafi Lajos, Bp., 1880. XII. 1.

²⁴ Már Pierre Bayle (1647 – 1706), a francia felvilágosodás egyik úttörője hirdette a vallási türelmet, amelynek „... követelésével... rövidesen arra az álláspontra jutott, hogy lehetséges egy, a vallásos hittől független erkölcs is...”, hogy „... az ateisták is lehetnek olyan erkölcsösek, mint a hívők.” L.: A filozófia története I. (Szerk.: Dinnyik, Jovcsuk stb.) Bp., 1958. 435 – 436. l.

²⁵ Magyarország története a késői feudalizmus korszakában 1526 – 1790. Szerk.: H. Balázs Éva – Makkai László, Bp., 1957. 412. l.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

Megyei részről elsősorban azokon a helyeken jelentkezett határozott ellenállás, ahol a nem katolikusok kevesen voltak, s így el kellett tűnniök a megye tiltakozását a türelmi pápens ellen.²⁸ Legjellemzőbb példát erre Heves megye szolgált, ahol a főispán „... az uralkodó egyház legerősebb oszlopa...”,²⁹ Eszterházy Károly volt. A türelmi pápens megvitatására összehívott megyegyűlésen „... mindjárt bevezető szavaiban törvényekbe ütközőnek mondja a rendeletet és feliratot javasol”,³⁰ amelyhez az egyik alispán nyomban csatlakozik mondván, hogy „... unokáik lelkére is vigyáznok kell, különben megbánjuk mi és maradékink ötven esztendő múlva is még születésünket is”.³¹

A rendelet kihirdetése, illetve végrehajtása végül is II. József erélyes fellépésének volt köszönhető. Maga vizsgált meg minden egyes, a toleranciával kapcsolatos ügyet; a helytartótanácsot pedig erős megrovásban részesítette, kijelentve, hogy kész fizetésük megvonásával is megtorolni mindenféle szabotázst.³²

Protestáns és görögkeleti részről – érthetően – lelkes volt a fogadtatás. Nem véletlenül szólal meg a katolikus elkeseredés még egy század elmúltával is ilyen szavakkal: „... a híres türelmi rendelet... elhamarkodott kibocsátása a kath. egyházra zúdította az eddig visszatartott protestáns szenvedélyek s nehezen megfékezett gyűlölködések zavaros áradatát”.³³

Erdemes itt megemlíteni az egri görögkeletiek fellépését a türelmi rendelet adta jogok ismeretében. A hosszú éveken át tartó kemény katolikus nyomás egy szemernyt sem csökkentette a nem egyesült görögkeletiek ellenállását. A gyermekek hiába kényszerítették „páltzakkal” a jezsuita iskolákban való „nevelkedésre”³⁴; hiába kísérleteztek a görög katolikus unió létrehozásával. Semmiféle erőszak nem vezetett eredményre. A türelmi pápens hatálybalépését követően szinte önkénytelenül tört felszínre az évtizedeken át visszafojtott vallási és ennek köntösében a nemzeti öntudat.³⁵ Mint Szederkényi megjegyzi, különféle sérelmekkel és követelésekkel léptek a püspök és a város előljárásába elé (új templom felépítésének, görög anyanyelvű iskola felállításának engedélyezése stb.).³⁶ A kezdet kezdetén persze mindezeket elutasították, és csak József 1784-es (okt. 17–19-én) egri látogatásának köszönhető, hogy a követelések, illetve kérelmek egy része (pl. a görögkeleti, mai „rácemplom” felépítése) elintéztést nyert.

A türelmi rendelet protestáns részről való lelkes fogadtatásának legékezebb bizonyítéka a gazdag tolerancia-kérdést teljességgel vagy részben érintő röpiratanyag, amely a türelmi rendelet megjelenése után rendkívüli mennyiségben jutott az olvasók kezébe. Ugyancsak szép számmal jelentkeztek az irodalmi műfajok kereteibe tartozó, de a tolerancia népszerűsítését tárgyaló írások is.

Ketten is lefordítják (Pétzeli és Szilágyi Sámuel) Voltaire Hendriádját, amelyet a türelmesség eposzáinak szokás nevezni.³⁷ Ugyancsak megjelenik két fordításban is (1782 és 1783) De Laurier híres, VI. Piushoz intézett levele, amely egyebek között a papság erkölcsének megjobbítását, a vakbuzgóság kiirtását javasolja, mert ez utóbbi következménye a türelmetlenség, amely szülőanyja „minden rossznak”. „Az inquisitíót, az excommunicationt, soha fel nem találják, ha a vallás isteni szerzőjének a felebaráti szeretetre és a türelemre vonatkozó parancsait az egyház követi”.³⁸

Szacsvay Sándor írásaiban egyaránt kikel mindenféle (katolikus, protestáns stb.) intolerans megnyilatkozás ellen.³⁹ Laczkovics János pedig „A Jézustársaságbeli szerzetesnek Kínából való kiűzetését” írja meg voltaire-i szellemben, a kínai császárban a „józan ész emberét” rajzolva.⁴⁰

A nagy Kazinczy is hitet tesz a tolerancia elve mellett, amikor *Orpheus*ának bevezetőjében leírja ezeket a sorokat: „... én, bizonyos tekintetben, a’ mostani Zsidók ’s Mahomet’ Religiója eránt is tisztelettel vagyok”.⁴¹

Az ő vélekedése már arra az időre esik (1790), amikor a tolerancia-kérdés körül újabb heves viták indultak, amikor a protestánsok már kevesellették a II. József-féle türelmi rendelet

²⁸ Mályusz Elemér: *A türelmi rendelet – II. József és a magyar protestantizmus*. Bp., 1939. 329. l.

²⁹ Marczai Henrik: *Az 1790/91-diki országgyűlés*. Bp., 1907. 221. l.

³⁰ Mályusz Elemér: i. m. 329. l.

³¹ Uo.

³² *Magyarország története*. . . Szerk.: H. Balázs Éva – Makkai László, Bp., 1957. 412–413. l.

³³ Leskó J.: i. m. 26. l.

³⁴ Dr. Bihari József: *Újabb adatok az egri szerbek és görögök történetéhez*. Az Egeri Pedagógiai Főiskola Évkönyve IV. Eger, 1958. (Miscellanea.)

³⁵ L. a kérdés részletes tárgyalását Bihari József: *Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéből*. Az egeri Pedagógiai Főiskola Évkönyve II. Eger, 1956. 392–466. l.

³⁶ Szederkényi Nándor: *Heves vármegye története*. Eger, 1893. IV. 285. l.

³⁷ Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Bp., 1924. 70. l.

³⁸ Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Bp. 1888. 136–137. l.

³⁹ Jakab Elek: i. m. foglalkozik a kérdéssel.

⁴⁰ Eckhardt S.: i. m. 71. l.

⁴¹ *Orpheus* 1790. I. 6. l.

adta jogokat,⁴² s amikor viszont a katolikus egyház is teljes ellentámadásba megy át az akatolikusok ügyeit és a toleranciai illetően. Ez József halálának és Lipót trónralépésének ideje. Az a korszak, amikor megkezdődik a jozefinista szellemű hivatalnoki réteg kicserélése, s ennek kapcsán megindul a József-féle reformeszmeék kiirtása, függetlenül azok hasznos avagy káros voltától. Így került sor az 1790–91-es országgyűlés ismert tolerancia-vitájára is, amikor valósággal élet-halál harcot vívott a két érdekelt fél (protestánsok és katolikusok) elveinek és jogainak igazáért. „A felekezetek — írja Ballagi Géza —, különösen a katolikusok és protestánsok, még mindig hadi lábón álltak egymással. A katolicizmust úgy az országgyűlésen, mint az irodalomban a papság képviselte, a minek következtében protestáns részről természetesen a támadás czélpontja a hierarchia volt. A vallásszabadság eszméjével a hierarchia sehogysen tudott megbarátkozni s körömszakadtig küzdött a regnum Marianum fenntartása érdekében”.⁴³

A vita persze nem csupán az országgyűlés kereteire korlátozódott, benne élt a köztudatban, vélemények alakultak ki pro és kontra, aminek valóságghú tükrözője a 90-es évek igen gazdag politikai irodalma, amelynek központi témája egyrészt kimondottan a tolerancia, másrészt az általános valláspolitikai probléma. Keresztési József protestáns predikátor egykorú naplója is erről ad számot: „Ez idő szerint a vallás dolga forogván kérdésben, a sok apró munkák pro et kontra minden nap jöttek s bújtak ki, mint a gombák, nyomtatásban, melyekért nem győzött az ember fizetni, minthogy eleinte igen drágák és kapósak voltak”.⁴⁴ A különbség az előző időkhöz viszonyítva annyi, hogy most már erőteljesebben szólal meg az ortodoxia is. A harcot e részről ezúttal is Szaicz vezeti, aki semmit sem hajlandó feladni korábbi nézeteiből, sőt azoknak „illiberalizmusát” erőteljesen fokozni látszik.⁴⁵ Célja és minden igyekezete a regnum Marianum meglehetősen omladozó falainak kitatarozása, a felvilágosodás eszméje (beleértve a toleranciát is!) terjedésének minden áron való megakadályozása.⁴⁶ Ezért lép fel például a felvilágosult könyvek és újságok terjedése ellen is,⁴⁷ amely szerinte az egyik legfőbb baj, s éppen ideje, hogy az egyház tegyen ellene valamit: „Legtöbbet tehetnének ez ellen a fejedelmek és azok a papok, kiket bő jövedelemmel megáldott az Isten, ha sok jövedelmeknek csak század részét is, — egy jó kath. újságnak kiadatására szánják. S vajjon nem ideje volna-e már egyszer mély álmunkból felserkennünk, midőn látva látjuk, mennyire ment legyen immár a szörnyű veszedelem? Író, nem kétlem, elég találkoznék, csak pénz volna”.⁴⁸

A harc, a felvilágosodás elleni támadások fokozására (egyben érvei igazolására) csak kapóra jött neki a francia forradalom. 1791-ben megjelent *Magyar és Erdélyországnak rövid ismerete* c. műve a korábbiaknál még türelmetlenebb a felvilágosodás kimondottan politikai, illetve a vallási problémákat feszegető irányaival szemben. Ezek szerinte mind (Voltaire, Rousseau, Bayle munkái) szükségszerűen anarchiára vezetnek, s nem az igazi, hanem „... a minden isteni és emberi törvény ellen való francia szabadságot” célozzák.⁴⁹ Ezen elvek az apostoli Magyarországon is igen elszaporodtak, így érthető a fokozottan türelmetlen szellem. Határtalan türelmetlensége diktálja Batthyány Alajossal folytatott polemiáját is, amelyre ezúttal nem térünk ki (Ballagi Géza részletesen tárgyalja ezt),⁵⁰ pusztán hivatkozásként említjük, mint azon dokumentumok egyikét, amelyek jelölik a Dayka ellen tett feljelentésig vezető fonalat.

Intolerans felfogását csak alátámaszhatta egyházmegyéje püspökének (Eszterházy Károly) azon pásztorlevele is, amelyet 1790. június 20-án kelteztek, s amelyben a püspök felszólítja esperesét, hogy a *legszigorúbb titoktartás mellett jelentsék az akatolikusok fellépését a türelmi kérdéssel kapcsolatban*. Mint a szövegből kiderül, erre azért van szüksége, mert az országgyűlésen személyesen kívánja a jelentések alapján előterjesztését megtenni a tolerancia-ügyben.⁵¹

Bár a pásztorlevél látszólag nem a *türellem ellen* szól, de sorai között meg kell látnunk, hogy Szaicz megértette⁵² belőle az általános, tolerancia elleni harcra való fölszólítást, amit igazolni látszik a Dayka-ügy jegyzőkönyvi rögzítése is,⁵³ valamint egy későbbi, már a XIX. század elejéről való adat, amely Eszterházy egri püspökségének idejét jellemzi. Luprik Károly-

⁴² *Magyarország története...* Szerk. H. Balázs Éva – Makkai László, Bp., 1957. 414. l.

⁴³ Ballagi Géza: i. m. 617. l.

⁴⁴ Idézi Ballagi Géza: i. m. 617. l.

⁴⁵ L. Ballagi Géza: i. m. 645. l.

⁴⁶ Ballagi Géza: i. m. 647. l.

⁴⁷ Leskó József: i. m. 68. l.

⁴⁸ Idézi Leskó J. i. m. 68. l.

⁴⁹ Ballagi Géza: i. m. 646. l.

⁵⁰ Uo. 650–653. l.

⁵¹ L. Benda Kálmán: *A magyar jakobinus mozgalom iratai*. Bp., 1957. I. 259. l.

⁵² E pásztorlevél persze nem pusztán az espereseknek szól, hanem az egyházmegye valamennyi papjának és szerzetesének.

⁵³ Erre az alábbiakban térünk ki.

nak a Nemes Tanácshoz intézett elibertatio elleni előterjesztéséről van szó, amelyben mintegy intelemként idézi azon korszakot, mikor a város vezetői a felvilágosodás eszméitől távol tartották magukat, s ezáltal a békesség és rend uralkodott Egerben: „Vessük, vessük csak Nemes Tanács! szemünket azon időkre vissza, melyek ez előtt egy néhány tizedekkel lefolytak, látni fogjuk, hogy addig míg oly férfiak ültek a Város Kormányán, kik a megvilágosítás tántorító maszlagátul magukat körül surrongározatni nem vették (kiemelés tőlem L. I.), Városunkban minden a csendesség, békesség, megelégedés és egyetértés ölében nyugodott...”⁵⁴

Mindez egyrészt Eszterházy merev felvilágosodás ellenességére, tolerancia ellenességére vall, másrészt pedig ebből adódóan arra, hogy Egerben az országgyűlési határozatok ellenére is egyházi részről igen erős tolerancia ellenes nyomás uralkodott, amelynek igazolására idézzük még a Magyar Kurir egri levelezőjének tudósítását, amely szerint „Boldogtalan város ez az Eger, hol a protestánsok nem telepedhetnek meg s így a »szorgalmatosság« szenved hátrányt és ahol a papnövendéket, ki türedelemről prédikál, kiteszik a Házból. »Semmi sint is igazabb, mint az, hogy ott’ legszaporább lépésekkel látjuk menni elő a’ világoasságot, a’ hol egyvelgést, mindenféle vallású lakosok tesznek Társaságot, hogy pedig a’ Világosság, mely alatt éppen nem az indifferentismust értem, hanem a’ józan Religiót, teheti tsak az embert boldoggá, azt tudja minden, a’ ki a’ maga szemével is lát.« Ha más vallásuk is lesznek, akkor »lehetetlen, hogy az illy úton Eger is ki ne bújjon azon véghetetlen sűrű homályból, a’ mellyben kinlódik. És tsak ez az egyetlen út Egernek megvilágosodására, ha annak egy félszázad alatt valamennyire kell menni. Nálunk a könyvek senkit sem világosíthatnak, mert azokat is jó lelki Lakosok gyóntató Atyjáiknak kezeikből veszik, a’ Lyceumbéli Typografia nyomtatja.»⁵⁵

A vázoltak alapján világos, mit jelentett Daykára nézve 1791. július 2-án a toleranciáról predikálni Egerben. Miért választotta hát mégis ezt a témát beszéde tárgyául? A kérdésre válaszolni nem egészen egyszerű, de az idevonatkozó adatokból mégis csak ki lehet hámozni egyet-mást.

Nyilvánvaló, hogy a pesti szemináriumból idekerült, a felvilágosodás szellemétől – mint láttuk – egyáltalán nem mentes kispapok élénk figyelemmel kísérték a tolerancia körül zajló heves országgyűlési vitát. Bizonyára ismerték Eszterházy pásztorlevelét is. Többen talán azt remélték, hogy II. Lipót személyében olyan császár került a trónra, aki orvosolja a jozefinizmus sérelmeit, de ugyanakkor folytatja is annak politikáját sok tekintetben. Daykában legalábbis kellett, hogy éljen némi illúzió Lipót személye és uralkodása iránt, mert másként mivel magyarázhatnánk, hogy már jóval Egerből való távozása után (Lőcsén 1792-ben) lefordítja a lőcsei iskola igazgatójának, Bárdosy Jánosnak II. Lipót koronázására írott latin versének egy részletét?⁵⁶ Nyilván társaival együtt úgy vélekedett, hogy a tolerancia-ügy hosszas húzavona utáni rendezése végső soron Lipót érdeme.

Daykák tudomást szerezhettek azután a tolerancia-rendelet rögzítésének országos visszhangjáról is, amelyről adataink is vannak. Egy Walther Lipót nevű budai dominikánus pl. 1791-ben, a budai Zsigmond-templomban elmondott predikációjában Szent Istvánban a türelem példaképet magasztalja, s inti hallgatóit a polgártársaik iránti igazságosságra és békességre. Nem beszél ugyan világosan a protestánsok és katolikusok békességéről, de „... minden szavából kitetszik, hogy ő a felekezetek közti békességnek és nem a visszavonásnak barátja”.⁵⁷ Ballagi szerint „A vallásnak egy másik szolgálja, az országgyűlés megnyitására készített imájában, szintén a türelem elvét hirdeti”.⁵⁸

Bizonyos, hogy hasonló jelenség nem egy, s nem kétfő fordult elő, s éppen ezért nem nehéz elképzelni, hogy Dayka is ezeken a példákon buzdulva lépett fel a türelem apostolaként – márcsak virtusból is – az ortodoxia magyarországi központjában, Egerben. Tudta-e, érezte-e, hogy e lépésnek mi lesz a következménye, nehéz volna eldönteni. Annyi mindenestre feltételezhető, hogy sejtette, de úgy látszik jellemessége inkább vallott elvei mellé állította, mintsem az egyszer felöltött gondolattól való elállásra.

A Dayka-predikáció szövegéről mind a mai napig pusztán feltevések, hallomás utáni feljegyzések alapján beszéltek. Kazinczytól Abafi Lajosig, sőt a későbbi életírók is, mind megegyeznek abban, hogy Daykát beszédéért Szaicz jelentette fel a benne megszámlált hatvan eretnek hiba miatt. Általában emlegetik azt is, hogy Dayka beszédét az elkészítés után benyújtotta feletteseinek cenzúrára, de később sokban módosította, így aztán Szaicznak nem volt nehéz az említett hatvan hibát összegyűjteni. Kazinczy, bizonyos Kadlubják Pál nevű kázméri

⁵⁴ Egri Áll. Levéltár, Eger városi lt. FUP Fasc. 9. Felszabadulás (elibertatio) ellen Luprik Károly előterjesztése a N. Tanácshoz. Ez az adat Dr. Szántó Imre főisk. igazgató szíves közlése, akinek a latin szövegek fordításában nyújtott segítségével is ezúton mondok köszönetet. Ugyancsak itt mondok köszönetet Berzy András főiskolai docensnek, Szabó Gábor tanárnak, és Dr. Váradi Józsefnek, akik a predikáció szövegének fordításában voltak segítségemre.

⁵⁵ Eckhardt S.: I. m. 14–15. l.

⁵⁶ A verset l.: *Dayka Gábor költeményei*. Kiadja Abafi Lajos, Bp., 1880. 40–43., valamint 175. l.

⁵⁷ Ballagi Géza: I. m. 662. l.

⁵⁸ Uo. 663. l.

plébános közlése alapján még azt is tudni véli, hogy „Dayka azt mutatta meg, hogy az embernek meg kellett volna halni, ha Ádám és Éva az almát meg nem kóstolták volna is”.⁶⁰ Ugyancsak e pap közlésében olvashatjuk azt is, hogy „Dayka nagy vétké az volt, hogy ő nem úgy mondotta el a predikációt a mint azt kidolgozván bemutatta, hanem titkon újra dolgozta azt a protestáns új teológusok, nevezetesen Bahrdrtnak ízlése szerint, kinek képét. . . szobájában hagyá függni”.⁶⁰

Jellemző azonban, hogy magára a beszédre mind ez ideig senki sem hivatkozott, sőt annak meglétéről sem beszéltek. Maga Leskó József is, Szaiczról írott könyvében, az Abafi kiadásában közölt, általunk is idézett fenti Kazinczy-jegyzetekre hivatkozik,⁶¹ jóllehet módjában állott volna a beszéd szövegének felkutatása.⁶² A jelen sorok írója került abba a szerencsés helyzetbe, hogy egy készülő Dayka-tanulmány írásának kutatásai kapcsán az Érseki Levéltár rendezése, az iratok katalogizálása után betekinthezett a levéltári anyagba, és ott megtalálta Dayka kérdéses predikációjának eredeti szövegét, amely német nyelven, szállkás gót betűkkel íródott, s amelyet – meglehetősen körülményes olvashatósága miatt – Mollay Károly olvasott ki és tett közzé még e cikk elkészülte előtt. (It. 1960. 201–205).

Maga a szöveg teljes egészében cáfolja Kazinczy Kadlubjak Pál után elfogadott feltevését. Egyáltalán nem esik itt szó sem Ádámról, sem Éváról, az egész beszéd tartalmát a tolerancia témája alkotja.

Arra a kérdésre, hogy mennyiben felel meg a valóságnak a Bahrdr-t hatással kapcsolatos feltevés, pillanatnyilag nemlegesen válaszolhatunk, vagy legalábbis kevés valószínűségét látjuk.⁶³ Hisz a szöveg írásának folyamatossága ellentmond még annak a feltevésnek is, hogy beszédét egy előzetes cenzura után átdolgozta volna.⁶⁴ Ami javítás, áthúzás a szövegben fellelhető, egyáltalán nem jogosít fel az átdolgozás feltételezésére. Ezek mind kivétel nélkül stílári javítások; a szöveg mondanivalójába, összefüggésébe szervesen beletartoznak. Nyilvánvaló tehát, hogy a beszéd tartalmán, lényegén sem változtatnak. Az sem valószínű, hogy a prédikáció negyedik lapján olvasható, mintegy 21 sornyi ónnal írott és ma már csaknem teljesen olvashatatlan szöveg lenne a sokat emlegetett átdolgozás. Nehéz elképzelni egy ilyen terjedelmű beszédnél, hogy ez a rövid szöveg alapjaiban változtatott volna a mondanivalón.

De ennél is kézzelfoghatóbb bizonyíték lehet egyrészt az, hogy a jelen szöveg került a levéltárba a konzisztórium végzéssel, másrészt pedig a beszéd tartalma. Már az első elolvasás után világosan látszik, hogy Dayka mint leendő katolikus pap, a katolikus hitelvek alapján szövelt a toleranciáról. Szerinte (és ez a II. József-féle tolerancia-felfogás hirdetése) csakis a katolikus vallás lehet egyedül üdvözítő: „. . . der allwissende Gott, weiss es doch am besten, dass unsere Religion die seligmachende sey. . .”⁶⁵

Ebből kiindulva, s a beszédet megvizsgálva juthatunk el inkább egy Bartholottus – Vitola-hatás feltételezéséhez. Nem nehéz elképzelni, hogy Dayka ismerte még pesti éveiből a két osztrák katolikus pap működését, röpirataikat, amelyek nem sokkal a német nyelvű eredeti megjelenése után magyarra is lefordítottak.⁶⁶ Mindkettőjük működése II. József elveinek szellemét tükrözi, azt a szellemet, amely később a jozefinista papnevelőkben is uralkodott, s amely Daykára is jelentős mértékben hatott. Bartholottus is, Vitola is a vallások közötti békét, a toleranciát hirdette, méghozzá nem állami, hanem teológiai síkon, de a józsefi reformcélok megvalósítását szolgálva. Bartholottus szerint például minden katolikus személynek azon kell igyekeznie, hogy „. . . a különböző vallások iránt való szeretetet szívökbe hatalmasan beoltani serénykedjenek, hogy e szerint mindnyájan, ha szintén vallásuknak külső gyakorlatában különböznek is, mindazáltal a külső társaságra nézve egységben és boldogul élhessenek. . .”⁶⁷ Másol azt hirdeti – Ballagi összegezés szerint –, hogy „Az igaz hit diadalát, a vallás egységét csak tolerancia által lehet elérni. A türelmetlenség az államok boldogságának útjában áll”.⁶⁸

Vitola felfogása még érdekesebb. Ő röpiratában „. . . szigorú dogmatikus álláspontra helyezkedik s kiindulási pontul fogadja el. . .” a katolikus vallás egyedül üdvözítő voltát,⁶⁹ de ugyanakkor kijelenti azt is, hogy „Miért kelljen nékem az én felebarátomat azért gyűlölnöm, hogy ő az ő lelkére nézve halálos beteg? A hit Isten ajándéka. Mikor valakit a mi atyánkfiai

⁶⁰ Kazinczy idézett jegyzeteit megtalálhatjuk *Dayka Gábor költeményei*. Kiadja Abafi Lajos, Bp., 1880. 129. l.

⁶¹ Uo.

⁶² Leskó J.: i. m. 87. l.

⁶³ Leskó József az egri egyh. megye könyvtárosa és levéltárosa volt.

⁶⁴ Bahrdr műveinek alapos áttanulmányozása során talán kiderül egy és más; sajnos ezt mi Bahrdr-művek hiányában elvégezni nem tudtuk.

⁶⁵ *Dayka Gábor költeményei*. Kiadja Abafi Lajos, Bp. 1880. XIII.

⁶⁶ A beszéd eredeti szövegének kézírata az Egri Érseki Levéltárban.

⁶⁷ A röpiratokról részletesen beszél Ballagi Géza i. m. 173–174. l.

⁶⁸ Ballagi Géza: i. m. 174–175. l.

⁶⁹ Uo. 175. l.

⁷⁰ Uo. 176–177. l.

közül látunk, hogy néki nincs hite, akkor tartozunk a minden jóknak adóját kérni, hogy azt adja meg néki; de senki be is azt bittal belé nem verhetjük. A vallásnak lakóhelye a szív, azt pedig nem lehet kényszeríteni”.⁷⁰ Ehhez hasonló gondolatokat pl. nem nehéz felismerni Daykánál sem ezekben a részben már idézett sorokban: „... der allwissende Gott, weiss es doch am besten, dass unsre Religion die seligmachende sey, das fremde Religionsgenossen in ihren Glaubensgrundsätzen von uns abgehen, er, der Herzenforscher sieht es, was die Wohlfahrt der Menschheit befördert, was selbe ins Unglück stürzt. – Er, der wohlwollende Allvater will alle selig machen – und er – der Barmherzige Herscher – er sieht doch mit mitleydswollen Blickn von seinem Heiligthum auf die Menschensöhne herab, die sich von seiner Religion unglücklicher Weise getrennt haben. – Er duldet auf seinem Erdboden die zahlreichen Spaltungen der Christen – die Abgötterey der Heyden – den Aberglauben der Mahumedaner”.⁷¹ – Még inkább Vitola ismeretére vall aztán az alábbi rész: „Der Glaube ist eine Gnade Gottes, Theureste, wie uns unsre Religion lehret. Wollen wir uns wider Gott empören? Wollen wir mit seinen allweissn Rathschlüssen unzufrieden seyn? Und das thun wir, meine Lieben, wen wir unsren abtrünnigen Brüdern mit Verachtung, mit Hass, mit Verfolgung begegnen”.

Dayka beszédének struktúrája egyébként a korabeli gyakorlatnak megfelelően, három részből áll (bevezetés; 1. Theil, 2. Theil). A bevezetőben némi „történeti” áttekintés keretében jelöli meg tulajdonképpeni mondanivalóját a toleranciáról. A farizeusok merev, dogmatikus vallási felfogásából kiindulva vázolja néhány gondolatban a türelmetlenség és a türelmesség létrejöttét; nem feledkezve meg az *emberbarát fejedelmek* magatartásáról, *akik az emberek általános engesztelődését megkezdték* (... die diess grosse Werk der allgemeinen Versöhnung der Menschen angefangen haben ...),⁷² majd nyomban utalva arra is, hogy a korban, amelyben a beszéd elhangzik, a *legvidámabb kilátások vannak a jövőre nézve*, amikor a türelmesség fegyverével győzhetnek le az *üdvözítő vallás ellenségei*: „Itzt haben wir die frohesten Aussichten in die Zukunft, wo Menschenliebe, Wohlthätigkeit, reine Sitten, untadelhafter Wandel werden die Waffen der Katholiken seyen, mit den Sie über die Feinde der seligmachenden Religion siegen werden”.

Itt nyilván az 1790/91-es országgyűlésen elfogadott vallásügyi törvényre céloz, amely – mint láttuk – e beszéd létrejöttében is szerepet játszhatott.

Boldognak érzi magát, hogy éppen neki jutott a *fáradtság a türelmesség szükségességéről beszélni* (Wie glücklich soll ich mich schätzen theureste Freunde und Freundinnen, dass mir die Mühe erspart wird, über die Nothwendigkeit der Duldsamkeit zu reden), de hozzáteszi mindjárt abbéli aggályát is, *hogy ez a mennyei erény némelyeknél rossz irányt vehet*. (Nur befürchtet ich, diese himmlische Tugend möchte bey einigen eine üble Richtung bekommen). Ez utóbbi mondat látszólag ugyan a türelemmel való esetleges visszaélésre utal, de valószínű az is, hogy a Szaicz-féle merev felfogású, dogmákhoz ragaszkodó, fanatikus papi személyeknek a beszéd elmondása után várható akadékoskodásaira gondol.

A predikáció tulajdonképpeni első részében (1. Theil) mint a bevezetőből is kitűnik, arról beszél, hogy milyennek kell lennie a keresztényi toleranciának: „Er muss – mondja – allgemein friedfertig und thätig seyn. Der letzte Grund der Duldsamkeit ist die Menschenliebe, diese soll sich auf die ganze Menschheit erstrecken. Liebe deinen Nächsten, das heisst deinen Mitmenschen, wie dich selbst, ist der Ausspruch der Schrift”. Röviden: a felebaráti szeretet keresztényi tanításán kell alapulnia.

Arra a kérdésre, hogy kiket tart felebarátaiknak, a bibliával válaszol – mondván, hogy amikor valaki erről Jézust megkérdezte, az elmesélte az irtalmas szamaritanus történetét, *s e szó értelmét* (ti. az irgalomét) kiterjesztette minden emberre kivétel nélkül: „Als man unsern liebevollen Heyland die Frage vorlegte: Wer ist unser Nächster, so erzählte er seinen Gegnern die rührende Geschichte vom mitleydygen Samaritaner und dehnte den Sinn dieses Wortes auf alle Menschen, ohne Ausnahme aus”. Ha pedig a keresztény egyház megteremtője így tanította – folytatja tovább –, akkor a híveknek is ezt kell követniük: „Wir rühmen uns seine Religion zu bekennen, wir nenen uns Anhänger seiner himmlischen Lehren, wir sollen also seine ! menschenfreundlichen Beyspieln folgen; wir sollen unseren liebeswürdigen ! Lehrer nachahmen”.

A felebarát iránti szeretetnek szerinte a vallásba kell torkollania és egyformán ki kell azt terjeszteni barátira és ellenségre. Ha a keresztény ember csak azokat szereti, akik őt szeretik, akik neki jót tettek, úgy e szeretetnek semmi haszna sincs, mert – mint az írás is mondja – ezt a pogányok is megteszik: „Wenn ihr nur die liebet, die euch lieben, die euch Wohlthaten erweisen, so habt ihr kein Verdinnst, das thum ja auch Hey(land)-den, spricht der Heiland der Welt”. Ugyanez a helyzet a türelemmel is. Ha csak azt túri el a keresztény, aki neki

⁷⁰ Uo. 177–178. l.

⁷¹ Egri Érseki Levéltár. BB. 66.

⁷² A predikációból vett idézeteket a továbbiakban is Egri Érseki Levéltár. BB. 66.

nem ellenfele, aki a viszonzszeretet és jótett által vált barátta, akkor türelmessége a pusztá önszereteten alapszik: „Dulden wir nur diejenigen, die uns durch wechselseitige Liebe, durch ihre Wohlthaten eingenommen haben, so dencket unsere Duldung auf blosser Eigenliebe, auf unsrer Eigennutz”.

Mondanivalójának magva azonban még csak ezután következik. Ha a keresztény ember úgy fogja fel a türelmet, hogy csak az ő vallása felé közeledőket túri meg, a zsidókat, mohamedánokat, pogányokat pedig üldözi, pusztán azért, mert vallási rendszerük (szó szerint fordítva: alkotmányuk) a katolikus tanítástól távol van, akkor félreisméri, meghamisítja hitét, mi több: önféjűen cselekedett. Jézus – mint mondja – egy szóval sem kívánta a nem katolikusokat gyűlölni és üldözni: „. . . sich mit Einer Religionspartey verteidigen, weil sie sich zu unserm System uns nähert, Juden, Mahumedaner, Heyden verfolgen, weil ihre religiöse Verfassung von der Cathelischen Lehre weit mehr entfernt ist, das heisst die liebevolle Religion verkenen, des heisst nach unserm Eigensinn handeln. – Wo hat es der Weltbeglückende Heyland geboten, die Abtrünnigen, die Heyden, mit einem Wort die Nichtchristen zu hassen”?

Sajnos, adatok hiányában nem bocsátkozhatunk a Szaicz által állítólag összeszámált hatvan eretnek tétel kimutatásába, de ha ilyesmiről egyáltalán szó lehet, nyilván a fent idézett rész tartalmazza az egyiket. A XVIII. század végi Egerben valóban eretnekésgnek számíthatott önféjűnek nevezni azokat, akik a nem katolikusok elleni türelmetlenség hirdetői voltak – kivált akkor, ha az az egyik vezető szerepet játszó személy, történetesen Szaicz füle hallatára történik. S hadd jegyezzük meg: ez a kitétel is alátámasztja azt a feltevésünket, hogy Dayka egyáltalán nem volt gyámoltalan, félszeg, magába vonuló egyéniség, mint azt többen az életírók közül (különösen Kölln Gyula) állították.

A türelem ismérveit fejtegetve, még mindig az első részben, elmondja, milyen szerepe van a békességnek a türelemben, majd a lelkiismereti szabadságra hivatkozva kifejti, hogy mindenkinek joga van saját nézeteinek vallására, ezért nyilván nem célszerű a nem katolikusok felé erőszakkal közeledni. Ha a keresztény meg akarja győzni őket saját hite igazáról, úgy hagyja el a vad viszálykodást, ami oly hosszú ideig akadályozta a hívők és nem katolikusok közötti békét, a kölcsönös szeretete. A térítés nem mindig *parancsolt dolog*, de ha már téríteni kell, akkor inkább válasszák a higgadt, meggyőzősen alapuló módszereket, mintsem a hevességet és állandó viszálykodást.

A türelem harmadik ismérveként említi a „tettrekészséget” (Thätigkeit), amely szerint csak az olyan szeretet hasznos az emberi társadalomra, amely nem öncélú, nem látszat-szeretet, hanem az embertársak érdekeit szolgáló felebaráti szeretet, amelynek serkentő hatással kell lennie az emberre az egyetemes jólét előmozdítása érdekében: „. . . die Menschenliebe soll uns antreiben uns unsre Kräfte und Fähigkeiten zur Beförderung der allgemeinen Wohlfahrt anzuwenden”. A türelemnek is az *emberek boldogságát kell szem előtt tartania* (Sie muss die Glückseligkeit der Menschen zur Ansicht haben.), tettrekésznek kell lennie, olyannak, ahogyan azt Szent Lukács bemutatja az irgalmas szamaritánus történetén keresztül. „Thätige Liebe soll unsere Duldung beseelen, wenn wir auf dem Wege der Tugend Verdinste zur Seligkeit sammeln wollen”. – mondja befejezésül e részhez.

A beszéd második részében tárja hallgatói elé a *kölcsönös türelemre* indító okokat. (Itzt wollen wir die Beweggründe beherzigen, die uns zur wechselseitigen Duldung treiben sollen).

Minden ember az Isten képmása – kezdi okfejtését – pogány, zsidó, protestáns egyaránt, mindnek van értelme, akarata, rendelkezik külső tulajdonságokkal, képességekkel, erővel, és mind érzi a rendeltetést (jeder fühlt die Bestimmung): boldoggá lenni (glücklich zu werden). Mindenki képes a boldogságra, mindenki felvilágosult értelemmel (durch aufgeklärte Vernunft), szabad akarattal, a boldogsághoz való ragaszkodással közeledik az istenség felé, és éppen ebben áll az Isten képmása. (Hierein besteht das Ebenbild Gottes.) Mármost, ha valaki megveti embertársát, mert gondolkodásmódjuk nem egyezik, akkor megveti az Isten képmását is, s ezzel egyenesen *támadást intéz* a teremtő jogai ellen. (Lieben wir sie nicht, weil sie nach andern Grundsätzen handeln, so verschmähen wir das Ebenbild Gottes – so thun wir einen Eingriff in die Rechte des Schöpfers.) Az Isten eltűri a másvallásúakat a földön, ezért a katolikusok is ezt kövessék, éppen annak *jóságos példáján* okulva.

Nem lehet a nem katolikusokat elítélni már csak azért sem – támasztja alá újabb érveléssel mondanivalóját, – mert legtöbbször *tévedéseit szerencsétlen örökség* útján kapta, nevelőiktől, szüleiktől mást nem hallottak, így tévedéseiket mindinkább csak megerősítették. A gyermeki lélek a viaszhoz hasonló, könnyen puhul, alakítható, s ha egyszer kifomálták a kívánt mintát, nehéz azon változtatni. Nem lehet hibáztatni tehát a nem katolikusokat származásukért. Hosszú, türelmes munkával kell őket a téves érzések igaztalanságáról meggyőzni.

S hogy hallgatóságát még jobban meggyőzze, a katolikus vallásnak azon tanítására hivatkozik, amely szerint *a hit Isten kegyelme* (Der Glaube ist eine Gnade Gottes, Theureste, wie uns unsre Religion lehret.), s az Isten ellen lázad az, aki akatolikus testvéreit gyűlölettel, üldözéssel illeti.

Íme, ezek a meggyőződések legyenek az ellenséges gyűlölet gátlóivá, folytatja tovább, majd megjegyzi, hogy ha a katolikusok születtek volna hasonló helyzetben, úgy ők is ragaszkodnának az ifjúkorban tanultakhoz, és nem élvezhetnék az egyedül boldogító vallás jótéteményeit, valamint ők is szeretetet, türelmet, békés magatartást várnának. (In diese Lage versetzt, was wünschet ihr von euren Mitmenschen? Wechselseitige Liebe, menschenfreundliche Duldsamkeiten, wohlthätige Bemühung um eure Wohlfahrt, fridfertiges Betragen.)

A befejező sorokban szinte patetikus szavakkal szól a tolerancia mellett, hangsúlyozva, hogy csak úgy valósulhat meg a bibliai tanítás: legyen egy akol és egy pásztor: „Die Würde des Menschen, Gottes gütige Nachsicht, die Unglückliche Lage der verirrten Sterblichen, die Erziehungsvorurtheile, fast unübersteigliche Hindernisse – Gottes erfuchrtsvolle Rathschlüsse – dass ist, was die Gläubigen zur thätigen Toleranz anzufeuern vermögend ist – fest dann können wir es mit Zuversicht hoffen, dass der gerechte Wunsch: Es möge eine Herde und ein Hirt seyn einst zur wahren Herzenfreuden der menschenfreundlichen Katholiken pünktlich erfüllet wird. –”

*

Ha most már a fent vázoltak ismeretében nézzük Dayka egri problematikáját, világosá válik, miért kellett szükségszerűen elbuknia.

Nyilvánvaló, hogy Szaicz nyomban a beszéd elhangzása után kész volt a feljelentés tervével. Ő, aki *Igaz Magyarja* kapcsán éppen Vitolával került összeütközésbe,⁷³ nem tűrhette, hogy valaki azéhoz hasonló elveket hirdessen, de nem tűrhette azért sem, mert – mint láttuk – II. Lipót uralma már létalapot jelentett intolerans nézeteinek kifejtéséhez s a jozefinizmus elleni támadások megindításához. Eszterházy Károlynak sem kellett sok biztatás a fiatal, tolerans-programot hirdető pap eltávolítására, amit bizonyít az is, hogy jóformán két hét alatt pontot tettek az egész ügy végére. Arra nincs adatunk, hogy Szaicz a feljelentést miképpen és mikor tette meg, de azt viszont már pontosan tudjuk, hogy a konzisztórium jegyzőkönyvébe 1791. július 19-én jegyezték be a kizárási végzést, amelyből megtudjuk, hogy az ügy kivizsgálásával Tajer⁷⁴ nevű kanonokot bízták meg, aki 1786-tól szerepel az egri egyházmegye kanonokjainak névsorában, – akkor (1786) még a legalacsonyabb fokú, ún. mester-kanonoki (Magister Canonicus) minőségben.⁷⁵

Kiderül a végzésből az is, hogy az ügy kivizsgálásával maga Eszterházy bízta meg Tájert, aki feladatát lelkiismeretesen el is végezte, hisz elsősorban az ő információi alapján látszott jobbnak a fiatal növendékpapot a szemináriumból eltávolítani. Tették ezt pedig azért, mert „a növendék helytelen és kivált egyházi állapothoz cseppet sem illő elvekkel” volt eltelve, s azokat feladni nem volt hajlandó. Megjegyzi még azt is a végzés írója, hogy Tajer kanonok „reflexiói” mellett „az egyházi tanács egyes tagjainak más irányú, szóbeli” információi is hozzájárultak Dayka kizáráshoz. Sajnos az egyházi tanács (konzisztórium) tagjaira vonatkozó adatunk nincs. Így pontosan eldönteni nem lehet, hogy kik szólhattak Dayka ellen. Annyit viszont megjegyezhetünk, hogy Szaicz, ha személyesen talán nem is vett részt az ülésen, de mint az egri szervita rendház veteránja és akkor már országosan ismert ortodox hitvédő, föltétlenül megtalálta a módját annak, hogy a tanács tagjait Daykáról kellően informálja. Ugyancsak elképzelhető az is, hogy Szaicz kismartoni származása révén⁷⁶ magához a püspökhöz is könnyen megtalálta az utat a szükséges tájékoztatás érdekében.⁷⁷ Így aztán Dayka sorsa csakis az eltávolítás lehetett, amelynek írásbeli rögzítése 1791. július 19-én történt meg, amikor is a következő szöveget bevezették a konzisztórium jegyzőkönyvébe: „Item lectae sunt Reflexiones Domini Canonici Tajer super Concione Alumni Gabrielis Dajka apud Patres Servitas de Tolerancia habita, et ex mandato Suae Excellentiae, per dictum Dominum Canonicum censurata, ex quibus, prout et alia nonnullorum Consistorialium verbali informatione, cum appereret, praefatum Alumnum malis, et statui cumprimis Ecclesiastice minime convenientibus

⁷³ Leskó J.: i. m. 44–45. 1. és Szaicz: *Igaz Magyar*. II. rész, 3–48. 1.

⁷⁴ Szükségesnek tartjuk itt megjegyezni, hogy a Mollay Károly által közölt Jajer név, amely a predikáció eredeti szövegének külzetén található, szintén *Tajer*nek olvasandó. A korabeli adatok igazolják, hogy Jajer nevű pap sohasem működött Egerben. A betűhasználat azonban a kor valamennyi egri egyházmegye iratában annyira megtévesztő, hogy egyetlen szöveg esetében a T valóban J-nek olvasható. Sajnos, mindez már csak a predikáció szövegének megjelenése után derült ki. Mollay Károlynak ezúttal mondunk köszönetet a kiolvasott szöveg rendelkezésre bocsátásáért.

⁷⁵ A Tajerre mint kanonokra vonatkozó első adatszövege a következő: „R̄mus D. Georgius Tajer, Chatedr. Eccl. Agr. Magister Canonicus” L.: *Calendarium Dioecesanum V. Cleri Agriensis Ad annum Jesu Christi Qui est post Bissexilem secund MDCCLXXXVI*. 31. 1. Dierum. 365. Megtalálható az Egri Egyházmegyei Könyvtárban.

⁷⁶ Leskó J.: i. m. 4–5. 1.

⁷⁷ Szaicz egyéniségét, vakbuzgóságát és módszereinek közönséges voltát ismerve ez nem alaptalan föltételezés.

principiis imbutum esse, nec ab iis facile recedere velle, consultius iudicatum est, eundem e Seminario dimitti, id quod ipsi medio Domini Seminarii Praefecti etiam notitia datum est.”⁷⁸

Ennek a szövegnek rövidített változata került aztán a predikáció „külzetére”, amelyet Mollay Károly közölt teljes terjedelmében a predikációhoz írott rövid kommentárjában.⁷⁹ Mindkettő ékes bizonyítéka annak, hogy Daykát *kítették* a szemináriumból, és nem önként távozott, mint azt korábban sokan állították, kivált Leskó József, aki Szaicz Leóról szóló könyvében azt írja, hogy „Daykának nem volt kedve az egyházi pályához, nem tudott lemondani tévedéseiről, azért hagyta ott a papnevelőt és így szó sem lehet az elnyomásról, szeretetlenségről stb., amelyekről oly áradozva mennydörög egy-két felületes életíró.”⁸⁰ Ugyanakkor persze ő sem gondol arra, amit néhány soral korábban leírt, hogy ti. Daykának „Távoznia kellett.”⁸¹ Ez joggal enged arra következtetni, hogy Leskó mint egri egyházmegyei levéltáros ismerte a Dayka-ügy levéltári anyagát, legalábbis a jegyzőkönyvi adatot, s annak ismeretében írta le a fent idézett két szavas mondatot. E feltevésünket alátámasztja könyvének itt következő néhány mondata is, amelyben még egy-két alaptalan kitétel ellenére sem nehéz felismerni a konzisztorium jegyzőkönyvének adatát: „Az úgy a püspök elé került. Eszterházy megbecsülte a fiatal költő tehetségét, azért feltűnően enyhén bánt vele. (Erre persze semmiféle adata nincs. L. I.) Egyedüli büntetése szelid dorgálásból állott, a makacszkodónak azonban az is nehezére esett; arról pedig hallani sem akart, hogy tévedéseit nyilvánosan visszavonja. (Kiemelés tőlem. L. I.) Távoznia kellett.”⁸²

Természetes azonban, hogy a század végén, amikor Leskó könyve íródott, még egy egyházi személynek is tanácsosabb volt elhallgatni bizonyos, hitellel bíró adatokat, mintsem alapjaiban feltárni a valóságot. Leskónak meg egybként is az volt a célja, hogy Szaiczot tisztára mossa, s mint a XVIII. század új hitvédőjét állítsa *elferdült nézetű hívői elé*, ezzel mintegy bekapcsolódva a korabeli egyházpolitikai küzdelembe. Tudjuk, hogy ez a század vég egyik jelentős problémája volt, előzményei a kiegyezés utáni időkre nyúlnak vissza, a küzdelem teljes kibontakozása pedig Szapáry és Wekerle kormányelnökségének idejére esik. A katolikus klérus körömszakadtáig küzdött céljai érdekében gyakorlati és eszmei síkon egyaránt (gondolunk itt az elkeresztelés, a polgári anyakönyvvezetés és a polgári házasság körüli vitákra), s 1899-ben Széll Kálmán miniszterelnöksége alatt célját el is érte, aki „Létrehozta a kompromisszumot a nagybirtokos-kerikális elemeket magába gyűjtő Nemzeti Párttal”, s ily módon „... a száműzött szoknya – reverenda alakjában . . .” újra visszatért a közéletbe.⁸³ Ennek a küzdelemnek „elméleti” harcsoai közé áll be voltaképpen Leskó is Szaiczról írott könyvével,⁸⁴ amelynek előzménye 1891-ben az Ungvári Közlöny 52–53. számában jelent meg *Szaicz Leó és Dayka Gábor* címen, „Kép a múltból a jelennek” alcímmel.

Ez utóbbi cikk néhány részlete tárgyalja Dayka Egerből való távozásának körülményeit is. A korábbi életírók adataira támaszkodva (akiket ugyanakkor primitív módon próbál cáfolni) tárgyalja Dayka egri életét, majd a szeminárium ügyhöz érve megtámadja (teljesen alaptalanul) a Magyar Kurir egri levelezőjének azon tudósítását, amelyben Dayka eltávolításáról és a szeminárium belső helyzetéről tudósít. „A szemfényes levelező – írja Leskó – a szeminárium dolgába is bekotnyeleskedik, szólván büdös húsról, borsóról, lencséről s bőjtös káposztáról, majd e nemes tárgyakról ily módon csap át Dayka kivetkezésére: »Ez idén történt, hogy növendétkap, a ki jóvendőben a püspökségnek díszre fogott volna lenni és az őt ismerők által feddhetetlen erkölcssei mellett a legnagyobb tudományokban mélyen jártas, azon októl indítatván, hogy a város nemsokára királyi várossá leend, s kétségkívül minden lakosokat fogad magába, a keresztényi türelemről prédikált; én nem hallottam beszédét, de közönségesen azt mondják, hogy semmi sem volt benne a tőrödelem ajánlásán kívül olyas, a min fenn lehetett volna akadni.«

Bizony a homokra is erősebb palotát lehet építeni, mint erre az ellenmondó, zavaros s célzatos névtelen közlésre, különösen akkor, *midőn kétségbevonhatlan hitelt érdemlő adatok vannak kezünk ügyében.*” (Kiemelés tőlem. L. I.)⁸⁵ Arról azonban, hogy melyek e „kétségbe-

⁷⁸ *Protocollum Consistorii Agriensis Anni 1791.* Mense Julia. Die 19-a 245. l. Rakt. sz. 3636. Egrl. Egyhm. Levéltár.

⁷⁹ Mollay Károly: *Dayka Gábor német nyelvű predikációja a toleranciáról*: Irodalomtörténet, 1960. 2–3. sz. 201. l.

⁸⁰ Leskó József: i. m. 88. l.

⁸¹ Uo. 87. l.

⁸² Uo.

⁸³ Király István: *Mikszáth Kálmán*. Bp., 1960. 302. l. Az egyházpolitikai problémákra vonatkozóan; Pach Zsigmond Pál: *A dualizmus rendszerének első évei Magyarországon*. Századok, 1955. 1. sz. 62–67. l. l. Szántó Imre – Nagy József – Nagy István: *Magyarország története 1848–1948*. Kézirat. Felsőoktatási Jegyzet-ellátó Vállalat, Bp., 1958. 102–105. l.; Salacz Gábor: *A magyar kultúrharc története 1890–1895*. Bécs, 1938.

⁸⁴ Az egyház részéről meginduló elméleti jellegű harc dokumentumát kell látnunk Leskó könyvének kívül Mihályfi Akos és Mihalovics Ede könyvében is.

⁸⁵ Leskó József: *Szaicz Leó és Dayka Gábor*. Ungvári Közlöny, 1891. 52–53. sz.

vonhatatlan hitelt érdemlő adatok” mélységesen hallgat. Ehelyett egy igen naív, szinte Szaicz modorára emlékeztető elmefuttatásban védi az „igazságot”, amely nyilván nem más, mint Szaicz, vagyis az ortodoxia igazsága: „Az egyik a krónikás szárazságával csak előadja valószínű nézetét, a másik s harmadik már valónak, készpénznek veszi s a rethorika figuráival megkoszorúzza hőstét, mennydörög elnyomás, szeretetlenség s Isten tudja mi ellen!

Ha a történetben a ferdítés és szerecsenmosdatás továbbra is így tart, úgy bizonyára két emberöltő múlva minden valamire való nagyság napként fog ragyogni, az igazság pedig továbbra is siránkozva tévelyeghet a sötét éjszakában.”⁸⁶

Mindehhez különösebb kommentárt fűzni szinte felesleges. A cikk szerzője – mint láttuk – az igazság bajnokának látszatát kívánta kelteni, azonban – még a legjobb akarat és jóindulat feltételezése mellett is – csupán a valóság banális elferdítéséig, illetve Szaicz „szerecsenmosdatásának” elvégzéséig jutott. Az előkerült levéltári adatok bizonyítják, mennyi igazság volt a Magyar Kurir egri levelezőjének tudósításában, akár a korabeli Eger életére, akár pedig Dayka eltávolítására vonatkozóan.

*

A fentiekben lehetne summázni – sajnos adatforrások hiányában még több helyütt hézagosan – Dayka Gábor életének egri fejezetét. Az előkerült legfrissebb adatok nyilván új szint is hoztak az eddigi Dayka-képhez, alátámasztottak eddig csak éppen félig hiteles vagy feltételezéseken nyugvó állításokat, s ami a leglényegesebb: ismeretükben világosan és véglegesen tisztázódtak a szemináriumból való eltávolítás körülményei.

A predikáció szelleme s a konzisztórium tárgyalás lefolyásának rövid jegyzőkönyvi kivonata bizonyítja a költő jellemességét, a jozefinista papnevelőben elsajátított nézetek bátor vallását s azt, hogy mennyire komolyan vette a teológiai tanulmányokat. A toleranciáról mondott predikációt – mint ügyének kimenetele bizonyítja – a lehető legkomolyabb feladatnak tekintette, sőt a felvilágosult tolerancia hirdetését is, s amikor kenyértörésre került a sor, akkor sem volt hajlandó tanításától elállni, azt nyilvánosan visszavonni. Ez persze az adott körülmények között csakis az egyházi pályán való elbukáshoz vezethetett.

Meg kell még jegyezni végezetül azt is, hogy ez a látszólag bagatell diákügy milyen élesen rávilágít az egyház felvilágosodás ellenes magatartására, még tovább arra, hogy Eszterházy és környezete hogyan csúfolja meg az országgyűlésen megszavazott toleranciátörvényt – ezzel mintegy újra bebizonyítva, hogy az egyház még a „civil toleranciára” csak-csak rááll, de a teológiaiáról hallani sem akar: „tolerantia theologica nullo pacto sustineri potest.”⁸⁷

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Eckhardt S.: i. m. 175. l.

ADATOK ÉS ADALÉKOK

R. KOCSIS RÓZSA:

REICHARD PIROSKÁRÓL

(A költőnő ismeretlen versei)

„... Kevesen ismerték életében, s halálában is kevesen fogják ismerni...”¹ írta Reichard Piroskáról Babitsné Török Sophie húsz évvel ezelőtt, 1943-ban, a költőnő halálának évében. Mintha az utókor igazolni akarná a jóslatot, mert a magyar irodalomtörténet még adósa Reichard Piroskának az őt megillető hellyel.

A hajdani bírálók egy „hyperkulturált, dekadens női lélek” visszatükröződésének tartják „halkszavú, finoman csiszolt, impresszionista verseit”², mintha „nem is olvasók számára írta volna le azokat, hanem maga magának”³. Ha azonban nemcsak a néhány kötetben és szétszórtan megjelent verseket, prózai műveket tekintjük, hanem a kéziratban maradtakat is, azaz az egész életművet figyelembe vesszük, akkor határozhatjuk meg Reichard Piroska helyét a Nyugat nőírói között és a magyar irodalomban. Indulásakor költészete Kaffka Margitéhoz hasonlóan, a századforduló tájékán sok problémával szembekerülő, különös egyéni módon lázadó nő belső világa, míg élete végén, a második világháború, a fasizmus által sújtott emberiség szenvedései közösségi jellegű lírához, költészetének a csúcására vezetik. A kéziratban maradt költemények azt bizonyítják, hogy a „halk reflexió elégiás költője”⁴ból az embertelen kor ellen Radnóti Miklós-i szinten tiltakozó művész válik. „... Mindenkiért felelősséget vállal, mindent magába hasonlít. Nyelve is ekkor éri el legnagyobb simaságát...”⁵ — írja erről az utolsó korszakról Gyulai Márta.⁶ Hogy jobban megértsük ezeknek a kéziratban maradt verseknek a jelentőségét, vessünk néhány pillantást Reichard Piroska emberi és költői útjára.

1882. szeptember 26-án⁶ született Beregszászon. Apja a helybeli „nagytrafik bérlője és vezetője az egyik gőzmalomnak.”⁷ Az apai ág sok legendát őriz a szabadságharcról, a nagyapa Kossuth-bankókban vesztette el vagyonát, a nagybácsi Friedmann Lázár pedig állítólag Kossuth bizalmas embere volt.⁸ Gyermekkorának kilencedik esztendejében Miskolcra költöznek. Különbözeti vizsgát tesz a gimnázium tananyagából és leérettségizik. 1906-ban a budapesti tudományegyetem hallgatója lesz. A kilencszázas évek elején jelennek meg első versei a „Miskolczi Napló”-ban, az „Új Idők”-ben és 1908-tól a „Nyugat”-ban. 1909-ben hét fiatal miskolci költővel, közöltük Kaffka Margittal verskötetet ad ki „Heten vagyunk” címen.⁹ Egyetemi éve alatt Riedl Frigyes kedves tanítványa. „... Riedl volt az első bírálóm, az első olvasóm és az első vevőm...”¹⁰ jegyzi fel első verskötetének a „nem közönséges szomorúságú” Életlen kívül-nek (1912) a megjelenésekor.¹¹

A tanár és tanítvány viszonyára jellemző, hogy Riedl Frigyes Arany Jánosról szóló híres tanulmányában a nagy költő széles látókörével, olvasottságával kapcsolatban Reichard Piroska egyik költeményéből idéz. . . . „Könyvei közt ő is mondhatta, mint egy újabb költőnő:

¹ Török Sophie és Kótzsián Katalin: *Költőnők antológiája*. Bp. 1943. 254. l.

² Bánhegyi Jób: *Magyar nőírók*. Bp. 1939. 68. l.

³ Füst Milán: *Őszi üdvözet*. Nyugat, 1922. 218–19. l.

⁴ Elek Artúr: *A változó napokkal*. Nyugat, 1936. 72. l.

⁵ Gyulai Márta: *Reichard Piroska*. Ararat, 1944. 6. l.

⁶ Eddigi életrajzában a születési éve: 1884. (Benedek Marcell: *Irodalmi Lexikon*. Bp. 1926. Török Sophie és Kótzsián Katalin i. m. 254. l.) Hagyatékában található egyetemi leckekönyvében és végbizonyítványában a születési éve: 1882. (Erdélyi Lászlóné tulajdonában).

⁷ R. P. *hagyatéka*. Önéletrajz (Gyermekkor). Gépelt kézirat 2.1. Erdélyi Lászlóné tulajdonában.

⁸ I. m. 14. 17. 18. l.

⁹ *Heten vagyunk*. Miskolc, 1909. R. P. 87–94. l.

¹⁰ R. P. *hagyatéka*. Törédékek. (Kézirat.) Erdélyi Lászlóné tulajdonában.

¹¹ Várady István: *Két költőnő*. Nyugat, 1913. 199. l.

... Ezer életet élek ezer alakban:
 Könyvek lapjain a világot járom
 E földnek minden szögletében laktam,
 Enyém minden kor s enyém minden álom ..."¹²

Riedl minden bizonnyal kéziratból ismeri Reichard Piroskának a „Könyvek között” c. költeményéből való sorokat, mert az csak 1922-ben, Riedl halála után egy évvel jelenik meg az „Őszi üdvözet” c. kötetben.¹³

Reichard Piroška fejlődésében az is szerepet játszik, hogy egyetemi hallgató korában résztvevője a Négyesy-féle híres stílusgyakorlatoknak.¹⁴

Magyar – német szakos középiskolai tanári oklevelet szerez, de angolul is tanít. Állami ösztöndíjjal Londonba megy, ahol a British Museum egyik unikumát a „Telamon históriája” c. XVI. századbéli ismeretlen magyar széphistóriát lemásolja.¹⁵ „Summa cum laude” tesz doktorátust.

1910-től mint helyettes, 1914-től polgári iskolai rendes tanár, 1917-től a Váci utcai és a Práter utcai leánygimnáziumban tanít.¹⁶ A proletárdiktatúra alatt a Berzeviczy Gizella vezetése alatt álló Erzsébet nőiskola főiskolai német tanszékére nevezik ki, majd a bukás után meghurcolják emiatt és lejjebb minősítik.¹⁷ Azzal vádolják, hogy „... egész gondolkodásán a Nyugat és a Huszadik Század folyóiratok befolyása látszik, ... kommunista meggyőződésű, ... freudista verseket ír ...” stb.¹⁸

Magatartására jellemző, hogy a fehérterror idején bebörtönzött barátnőjét hétről hétre élelmiszercsomaggal keresi fel.¹⁹

Három évig még a Bezerédi utcában tanít, de az első adandó alkalommal, 1924-ben „B listára” helyezik. Ezután magánvállalatoknál dolgozik, és írásából, fordításából él.

Munkatársa a Nyugat-nak, az Est-lapoknak, az Újság-nak, a Magyar Lányoknak és a Tündérvásárnak. Mint ifjúsági író is figyelemre méltó. Ifjúsági verseiből még életében kötetet akar összeállítani, de a kiadásig nem jut el.²⁰

1932-ben Baumgarten-díjat kap.

Az erősödő fasizmus idején írásai „belpolitikai okokból” kifolyólag nem jelenhetnek meg. Utolsó korszakának néhány szép darabja az Ararátban lát napvilágot.²¹

Ekkor már súlyos beteg. 1943 januárjában megoperálják, szinte operáció közben hal meg. Jóbarátja, Elek Artúr mond róla nekrológot a Magyar Csillagban²² és Gyulai Márta az Ararátban.²³

Az említett versköteteten kívül 1922-ben jelenik meg az „Őszi üdvözet” és 1936-ban a „Változó napokkal”. Legjobb novelláit a Nyugat közli, legtöbbjét az Újság.

Mint irodalomtörténész is kiváló. A Telamon históriáján kívül tanulmányban foglalkozik a „demokratizmus költőjével”, Walt Whitmannal,²⁴ Walter Paterrel,²⁵ a kortársak közül a jóbarát Babits Mihállyal,²⁶ ír a szintén barát Osvát Ernőről,²⁷ a szeretve tisztelt tanárról, Riedl Frigyesről,²⁸ Vajda Jánosról²⁹ és még másokról.

A Magyar Tudományos Akadémia többször megbizsa a kiadásában megjelenő fordítások revíziójával. Fordító munkásságában a legnagyobb sikert Robert Browning drámai költeménye,³⁰ Nietzsche egyik műve,³¹ a Poe- és a Kipling-novellák jelentik.³²

¹² Riedl Frigyes: *Arany János*. Bp. 1957. 246. l.

¹³ Reichard Piroška: *Őszi üdvözet*. Bp. 1922. Könyvek között. 63. l.

¹⁴ R. P. *hagyatéka*. Egyetemi leckekönyve (i. m.).

¹⁵ R. P.: *Telamon históriája*. (Különnyomat az Egyetemes Philológiai Közönyből.) Bp. 1909.

¹⁶ R. P. *hagyatéka*. Töredékek. (i. m.)

¹⁷ R. P. *hagyatéka*. Töredékek. „Kidobatusunk tragikomédiája”, „A Váci utcai komédia”. (Kézirat.)

Erdélyi Lászlóné tulajdonában.

¹⁸ R. P. *hagyatéka*. Töredékek. (i. m.)

¹⁹ Gellért Öskzár: *Kortársaim*. Bp. 1954. 326. l.

²⁰ R. P.: *hagyatéka*. Gyermekversek. (Már megjelent és kiadatlan versek gyűjtésénye.) Gépelt kézirat.

Erdélyi Lászlóné tulajdonában.

²¹ *Ararát évkönyv*. R. P.: *A gödölye*. 1939. 74. l. *Íróársainkhoz*. 1941. 9. l. *Irodalom és történelem*. 1942. 48. l. *Karének*. 1944. 9. l.

²² Elek Artúr: *Reichard Piroška sírjára*. Magyar Csillag, 1943. 110 – 111. l.

²³ Gyulai Márta i. m.

²⁴ Reichard Piroška: *Walt Whitman*. Bp. 1914.

²⁵ Reichard Piroška: *Walter Pater*. Budapesti Szemle, 1912. június. 408 – 426. l.

²⁶ R. P.: *A Szentírás Babits Mihály költeményeiben*. Bp. 1943.

²⁷ R. P.: *Babits angol irodalmi tanulmányai*. Nyugat, 1924. 543 – 544. l.

²⁸ R. P.: *A kortárs szemével*. Babits Emlékkönyv. Bp. 1941. 157 – 159. l.

²⁹ R. P.: *Osvát Ernő jegyzetei*. Nyugat, 1933. 381 – 399. l.

³⁰ R. P.: *Riedl tanár úr*. Nyugat, 1926. 161 – 172. l.

³¹ R. P.: *Vajda János ismeretlen levelei*. Újság, 1933. május 28. 25. l.

³² R. P.: fordítása. Robert Browning: *Amerre Pippa jár*. Nyugat, 1921. 585 – 586. l.

³³ R. P. fordítása. Nietzsche Friedrich: *Jón, rosszon túl!* (Előjáték egy jövőbeli filozófiához.) Bp. 1924.

³⁴ R. P. fordítása. Poe Edgar Allan: *Ugró Béka*. Bp. 1925.

³⁵ R. P. fordítása. Kipling Rudyard: *A rózsás fiú*. (Elbeszéléskötet.) Bp. 1921.

Reichard Piroska azonban elsősorban lírikus. A Nyugat-nemzedék a magyar társadalmi élet alakítására irányuló eszmei hatásán túl az irodalom tárgykörének kibővítésével és új formai elemekkel járul hozzá a modern magyar irodalom alakulásához.³³ Költőnők is – noha már indulásakor egyéni hangon – egyéni problémákról szól, lírájában a nyugatosok fejlődési folyamatának részeseként új költői témakörök: az egyéni életérzés, érzelmek és hangulatok kifejezésére törekszik, és avatott művésze mindazoknak a formai elemeknek, amelyekkel a Nyugat költői új magyar lírai nyelvet teremtenek. Ez a témabeli újszerűség és formai avatottság a Nyugaton belül uralkodó egyik fő irányzathoz, a „l'art pour l'art” vonalhoz kapcsolja. „... Beburkolózva bánatába mind mélyebbre merült magába...” vallja a Sírfeleirat c. költeményében,³⁴ s ebből a „magába merülésből” nagy történelmi csapások, sorsfordulók tudják csak kiragadni. Az első világháború idején már felvillan költészetében az emberiség szenvedése miatt támadt együttérzés, gondoljunk a „Közös gyász” c. versére „... testvérek leszünk mind a fájdalomban”³⁵; de közösségi problémákhoz csak a második világháború, a fasizmus elleni tiltakozás kényszerítő ereje vezet.

„... A mai korszellemtől legidegenebb bennem a világ minden üldözöttjével, megnyomorítottjával, szenvedőjével való mély és nyugtalanító együttérzés...” – írja önéletrajzi munkájában.³⁶ Ez a „nyugtalanító együttérzés” kényszeríti énjének a babitsi értelemben vett „bűvös köréből” való kilépésre (Karének, A két város), sőt odáig viszi, hogy az emberiséget közös kiállásra, tiltakozásra szólítja fel (Élő fáklyák). A legsötétebb napokban éppen úgy érzi a szellem emberének felelősségét, mint Babits érzi és vallja a „Jónás könyvé”-ben (Költő 1942-ben). „Emelt fővel” néz szembe a „zord idővel”, „rendületlen szeretetéről” biztosítja hazáját – éppen úgy, mint Radnóti –, amikor ehhez a hazához való tartozását és jogait a nemtelenség kétségbevonják (Rendületlenül). Most érzi legjobban hivatásának súlyát, s fáj égetően a némaságra való kárhóztatás (Írótersainkhoz).

Ezek a kiadatlan versek mondanivalójuknál és formai érettségüknél fogva is költészetének a csúcspontját jelentik. Ezekben érvényesíti a Nyugat-nemzedék legjobbjainak stílusörökségét is; a népdalban gyökeredző, évszázados nemzeti sajtások és a nyugateurópai formák összehangoltságát.

Emberi magatartása, egyénisége – amelyre a kortársak megható melegséggel emlékeznek vissza –,⁴³ sokrétű alkotói munkája, a még kiadatlan költemények és egyéb művek arra buzdítanak, hogy a magyar líra e csöndes, de nagyon kulturált művelőjét ne hagyjuk a feledésre olyannyira hajlamos utókor számára elveszni.

Karének³⁷

Küszködők insége, tűnő reménysége
keseríti kenyerem.
Fagyoskodók láza, düledező háza
gémberíti tagjaim.
Üldözöttek könnye, gyűlölség özönje
riasztgatja álmomat.
Ifjak elhullása, siratóknak gyásza
fojtogatja torkomat.
Sehol semmi béke, sehol menedéke
zakatoló szívemnek.
Hova, merre menjek? Nyugatnak? Keletnek?
Im, mindenhol reng a föld.
Sűrű sóhajokból, fekete jajokból
Felhő kísér utamon.

(1937. II. 27.)

A két város³⁸

Milyen álmom volt! Milyen szívelállító döbbenet!
A városon át vonult egy végtelen gyászmenet.
A mi városunk volt s mégis olyan idegen nekem,
fekete fátyol komorult minden lámpaüvegen;

³³ Farkas Lujza: *A Nyugat és a századeleji irodalomforduló*. Bp. 1935.

³⁴ Reichard Piroska: *Őszi üdvözlés*. Bp. 1922. Sírfeleirat, 77. l.

³⁵ Reichard Piroska: *Közös gyász*. Új Idők, 1914. II. 506. l.

³⁶ Reichard Piroska *hagyatéka*. Önéletrajz. (Gyermekkor.) Gépelt kézirat, 25. l. Erdélyi Lászlóné-tulajdonában.

³⁷ Benedek Marcell és Komlós Aladár szóbeli közlése.

³⁸ Reichard Piroska: *Karének*. Ararát, 1944. 9. l.

³⁹ R. P.: *A két város*. R. P. hagyatéka. (Gépelt kézirat.) Erdélyi Lászlóné tulajdonában.

éjfél lehetett, rőt fáklyák füstöt eregettek,
a házak gyászfeketével bevonva meredtek,
tövükben az árnyban végeláthatatlan sorban
fekete köntösű árnyak kuporogtak a porban;
hamuval meghintve fejét, ruháját megtépvé
ott verte mellét és zokogott a gyásznak a népe.
Menekülni akartam, szaladni. De hova? merre?
Reszketve-zihálva riadtam napfényes reggelre.
S járom a várost. Olyan ismerős, mégis idegen.
Napsugár villog és táncol minden ablaküvegen;
nevetés röpköd, gépkocsi surran, villanyos csenget
s én csak azt hallom, azt hallom, azt a fekete csendet,
és én csak azt látom, azt a gyással kárpitozottat,
az én éjféli városom, hol árnyak zokogtak
utcahosszat végeláthatatlan fekete sorban;
fekete árnyak között ott ülök én is a porban,
fekete árnyak között ott ülök én is a porban,
ruhám megszagatva, hamuval meghintve fejem
és a végtelen gyászmenet átvonul szívemen.

(1940. XI. 29.)

Élő fáklyák³⁹

Nem ezt akartam! —
dadogom egyre tehetetlenül.
Testvéreim e dermedt némaságban,
kiáltunk együtt:
Nem ezt akartuk!
Nem akarjuk ezt!
Millió élet pusztulását,
ártatlan élet pusztulását
nem akarjuk!
Apák, anyák és minden emberek,
körös-körül a földtekén
fögódzunk össze és együtt kiáltunk:
Sem fent a légben,
sem tenger vízében
nem akarjuk ez esztelen halált!
Sem föld felett, sem föld alatt
nem akarjuk ez örült gyilkolást!
Kialtunk együtt,
míg közönyös útján
a föld megtorpan
s a megállt időben
sok nemzedéknek véres örökét
e g y akarattal összetörjük.
Mi hallgatók,
büntelen bűnösök:
kiáltunk végre együtt.
Vagy külön-külön
izzó gyászunkban
élő fáklyaként
elsenyvedünk zimankós éjszakánkban.

(1940. III. 13)

Költő 1942-ben⁴⁰

Hol ég és föld összeborulnak:
földi vándorok elindulnak.
Ki-ki batyuban felpúpozva
a maga búját-baját hozza.

³⁹ R. P.: *Élő fáklyák*. R. P. hagyatéka. (I. m.)

⁴⁰ R. P.: *Költő 1942-ben*. R. P. hagyatéka. (I. m.)

Kinek-kinek kiosztva-mérve
a maga napja, helye, bére;
s hogy óhaj-sóhaj sose szűnne:
a maga árnya, maga bűne.

Kinek-kinek a maga fontja, –
rajtam az egész világ gondja;
körém gyűlnek megannyi árnyak,
nekem, nekem mindenek fájnak.

Kinek-kinek bűnre bocsánat,
nekem, nekem örökös bánat;
ágyam kintad, parázs az étkem
mindenki vétke az én vétkem.

Nekem kellett volna kiállnom,
nekem kellett volna kiáltnom,
hogy hulltában a föld megálljon,
minden lélek magába szálljon ...

Világ terhét én elviselném,
éj-napon át le sose tenném;
világ gyászát én elgyászolnám,
egy jajjal fel nem panasználom,
de ha mindenek gyászban ülnek,
gyötrelmeimtől nem enyhülnek,
ha egyetlen szív nem lett könnyebb:
miért, miért e meddő könnyek?

(1942. II. 9.)

Rendületlenül⁴¹

Még alighogy felértem ésszel,
tudtam már kívülről egészen:
„Hazádnak rendületlenül” ...
Gyermekszám buzgón énekelte,
szívem dobbanva ráfelelte:
„Áldjon vagy verjen sors keze” ...
Most is megilletődve állok
hallatára s könnyem szivárog:
„Itt élned, élned, halnod kell” ....
Gyöttrött szívvel, de emelt fővel
szembenézek e zord idővel
és vallom: „Rendületlenül” ...

(1942. VI. 25.)

Íróársainkhoz⁴²

Bányász a költő ...
(Arany János: Bolond Istók.)

Megfulladunk itt, vagy éhenveszünk.
Társak, ti társak annyi éven át:
feleljetek, hogy halljátok neszünk.
Ti odafent, társak, mi idelent.
Koppanjon végre meg csákányotok!
Társak, társak, iszonyú ez a csend.
Hány napja-éje? s hány van hátra még?
Az nem lehet, hogy ti elhagyatatok.
Kopogjatok! Vagy leszakadt az ég?
Szikkadt inyünk csak könnyeinket issza;
mi már a csontig zúztuk ökleink.
Társak, társak, miért nem kopogtok vissza?!

⁴¹ R. P.: *Rendületlenül*. R. P. hagyatéka. (I. m.)

⁴² R. P.: *Íróársainkhoz*. Ararát, 1941. 9. l.

KAMARÁS BÉLA:

ADALÉKOK MADÁCH IMRE NÓGRÁD MEGYEI KÖZSZEREPLÉSÉHEZ

A fiatal Madách házassága előtti megyei szerepléséről leginkább a századfordulón készült Palágyi-féle életrajz¹ tudósít, amely mindmáig a legrészletesebb életrajzi összefoglalás. Ennek adatait Voinovich későbbi könyve² csupán néhány ponton bővítette ki. A Nógrád megye levéltárában található, 1842–45. évekről szóló közgyűlési jegyzőkönyvek több új adattal világítják meg a fiatal Madách megyei tevékenységét. Ezek a jegyzőkönyvek tömören beszámolnak a megye negyedévenként tartott rendes közgyűléseiről, ahol a megyei nemesség a politikai és a nagyobb közigazgatási ügyeket tárgyalta meg, továbbá az ezek közé eső kisgyűlésekről, melyeken csak a megye tisztviselői és néhány megjelent táblabíró vett részt, s a folyó közigazgatási ügyeket intézte. A jegyzőkönyvek kivonatos jellegéből folyik, hogy a közgyűléseken elhangzott beszédeket, vitákat általában nem közlik, hanem mindig csak a tárgyalta ügyekről hozott határozatokat. Így ezekből nem lehet megállapítani, hogy Madách mikor, milyen kérdésben szólalt fel, e tekintetben továbbra is a költő újságcikkeire, leveleire, hagyatékában található beszédvázlataira vagyunk utalva.

Madách, mint anyjához írt leveleiből kitűnik, 1841 végén, Pesten sikeresen tette le utolsó jogi vizsgáit, s azután joggyakorlatra került Balassagyarmatra Sréter János nógrádi első alispán mellé.³ Nem sokára a vármegye főispánja, gróf Keglevich Gábor „néhai édesatyja és legközelebb elhunyt sógora érdemeiket tekintve” tiszteletbeli aljegyzővé nevezte ki. Erről az 1842. január 17-én tartott közgyűlés jegyzőkönyve tudósít. (24. jknyvi sz.)

Ezzel a fiatal Madách bekerült a megye tisztikarába, és az év folyamán kétszer is részt vett azokon az operatív kisgyűléseken, ahol a megye tisztviselői az alispán vezetése mellett a folyó ügyeket intézték. Arra azonban nincs adatunk, hogy valamilyen ügyet vagy munkakört bíztak rá.

1842. márc. 27-én Madách főnöke, Sréter alispán Losoncon kötelességteljesítésének áldozata lett. Váratlan halála tisztújító közgyűlés megtartását tette szükségessé, mivel a másod-alispán, Huszár József, Madách sógora már 1841-ben meghalt. Az ápr. 27–28. napján a főispán elnöksége alatt Balassagyarmaton megtartott tisztújításon a rendek Fráter Pált választották első alispánná. Ugyanekkor a költő barátja, Szontagh Pál a szécsényi járásban alszolgabíró lett. Maga Madách és a többi aljegyző nem került választás alá, mivel őket a főispán egyszerűen megerősítette eddig viselt hivatalukban. Megjegyzendő, hogy a főispánnak ez a ténykedése a megjelent nemeselek köréből tiltakozást váltott ki, ugyanis ők a főispántól gyakorolt kinevezési jogkörben a rendek választási jogának megsértését látták.

Az 1842. jún. 25-én Losoncon tartott kisgyűlésen Madách Imrét is kijelölték abba a népes megyei küldöttségbe, amely a barokkos rendi szokások szerint Nógrád megyét július hónapban Inkei Imre cs. és kir. kamarás, Zólyom megyei főispánhelyettes beiktatási ünnepélyén képviselte Besztercebányán.

Az 1842. aug. 22-i közgyűlésen mondta el valószínűleg a fiatal Madách első nyilvános beszédét. Ezt vehetjük ki diákkori jóbarátjához, Lónyay Menyhérthez ez év júniusában írt leveléből: „Én ámbár a Jegyzői hivatalba léptem, 's ott munkálkodok, nem léptem még mint szónok fel eddig. — De jövő Augusztusban szándékozom. — Kötelességemnek tartva ily állapotban minőben Megyénk van, bár mi csekély fontosságú szöveget ajánlani a Szabad elv, 's honérzet mindinkább hanyatló mérlegébe.”⁴

¹ Palágyi Menyhért: Madách Imre élete és költészete. Bp. 1900.

² Voinovich Géza: Madách Imre és Az ember tragédiája. 2. kiad. Bp. 1922.

³ Levele anyjához, közli Halász Gábor: Madách Imre Összes Művei. II. 917.l.

⁴ Közli Györffy Miklós, Irodalomtörténet, 1959. évf. 1. sz. 99. l.

1842 decemberében Madách Pesten letette az ügyvédi vizsgát, s az 1843. jan. 9-i közgyűlés a megyei ügyvédek sorába iktatja. (12. jkönyvi sz.)

Az 1843. ápr. 21-i közgyűlésen Madách Imre aljegyzőt is beválasztották abba a küldöttségbe, melyet Fráter alispán vezetése alatt a szomszédos Hont megyébe küldöttek Luka Sándor főispánhelyettes beiktatási ünnepségére.

Madách ebben az évben betegeskedése miatt már egyetlen kisgyűlésen sem jelent meg. Az 1843. aug. 22-én tartott közgyűlésen orvosi rendeletre torokgyengesége miatt lemondott jegyzői tisztségéről. A jegyzőkönyvi határozatból kitűnik, hogy a közgyűlés Madáchot a főispánnak táblabírói kinevezésre ajánlotta.⁵ A főispán 1843. nov. 14-én nevezte ki táblabírónak, s a költő a nov. 20-i közgyűlésen tette le a hivatali esküt. (2684. jkönyvi sz.) Mint új táblabírót, ezen a közgyűlésen már ki is jelölték a következő évnegyedi polgári törvényszékre soros táblabírónak. (3039 jkönyvi sz.)

Madách, mint ez leveleiből is kitűnik, nem nagy kedvet érzett az aprólékos adminisztratív munkához, inkább a megyei közéletben szőnyegre kerülő politikai kérdések érdekelték. Mégis, 1844 januárjában újra pályázott szolgabírói állásra, főleg anyja unszolására. A megye kékkői járásában ugyanis Veres István szolgabíró lemondása folytán megürült egy alszolgabírói állás. Erre rajta kívül még három jelölt pályázott: Pongrácz Tivadar, Prónay György és Lieszkovszky József. Nagy küzdelem indult meg, mivel az első két pályázó is a megye hangadó, tekintélyes családjaiból került ki. Madách ingadozott, hogy pályázzon-e, habozását a Szontagh Pálhoz írott levelei mutatják (Halász kiadásában a 90. és 91. számú). A megye vezetősége, mivel a pályázók egyikét sem akarta megsérteni, végül is diplomatikusan úgy oldotta meg a kérdést, hogy a pályázókat a jelentkezés sorrendjében terjesztette fel a főispán elé kinevezésre. Így Madách a felterjesztésben utolsó helyre került. (1844 jan. 8-i közgyűlés 49. jkönyvi sz.) A főispán pedig, elég hosszú várakozás után, májusban Prónay Györgyöt nevezte ki a megürült szolgabírói hivatalra, mert ő ugyanabban a járásban lakott. (718. jkönyvi sz.)

A költő egyébként ebben az évben elég nagy aktivitást fejt ki megyéje közéletében. Így ír erről Lónyaynak: „Én mint afféle parlagi táblabíró gyűléseken zavarom a világot, ez szenvedélyem; szeretem ha a' vén *spectábilisok* megbotránkoznak 's talán kissé rettegnek is – szeretem ha mézes szó v. más hízelgéssel hálóba akarnak keríteni, melyet én rég át láttam.”⁶ Ugyanebben a levélben említi később, hogy ő volt az indító oka Nógrádban a közteherviselés elve elfogadásának, mert az egyik ülésen ügyes fellépésével elősegítette az indítvány megszavazását.

Az 1844. ápr. 22-i megyei közgyűlés a vegyes házasságok országosan nagy vitákat felkavart kérdésért tárgyalta. Foglalkoztak az ebben a kérdésben márciusban érkezett királyi leirattal, és utasítást adtak a megye követeinek, hogy milyen álláspontot foglaljanak el a kérdés országgyűlési tárgyalásán. Ekkor mondta el Madách is szenvedélyes beszédét, melyben felhívja a közgyűlést, hogy utasítsa vissza a királyi leiratot.⁷

Jankovich Antal kir. tanácsos, Gömörh megyei főispánhelyettes beiktatására májusban megint népes küldöttséget indítottak Nógrádból Fráter első alispán vezetése alatt, s Madách ennek is tagja volt. (717. jkönyvi sz.)

A legnagyobb politikai tevékenységét Madách ebben az évben az iparvédegyesület megalakítása körül fejtette ki. Az országos agitáció hatására 1844 novemberében Nógrádban is megalakult az iparvédegyelet megyei fiókegyesülete. Madáchnak nagy szerepe volt a szervezésben, s ő mondta az egyesület alakuló közgyűlésén a megnyitó beszédét.⁸ Erről megemlékezett a Pesti Hírlapban közölt tudósításában is. (1844. dec. 1-i számban).

Az 1844. nov. 19-i megyei közgyűlésen bejelentették az egyesület megalapítását, s a rendek elhatározták, hogy a mozgalom támogatására a megyei szükségleteket ezentúl hazai gyártmányokkal fedezik. (2314. jkvi. sz.) Maga Madách később a nógrádi hölgyekhez is felhívást intézett, hogy támogassák a hazai ipart.⁹

A novemberi közgyűlés a megyében időző Szerencsy István kir. személynök üdvözlésére is küldöttséget választott, melynek Madách is tagja lett. (2557. jkvi sz.)

Az 1845. jan. 14-i közgyűlés tárgyalta az 1843–44. évi országgyűlés berekesztése után a megye hazatért követeinek, Kubinyi Ferencnek és Huszár Károlynak az országgyűlésről szóló beszámolóját. A jelentés vitájában Madách is felszólalt, s elmondta „A megye politikai szerepéről” című beszédét.¹⁰ A közgyűlés lefolyásáról pedig a Pesti Hírlap 1845. febr. 6-i számában tudósított.

⁵ A határozat szövegét közli Palágyi I. m. 151. l.

⁶ Közli Györfly Idézett cikkében. 100. l.

⁷ A beszéd szövegét I. Halász MÖM II. köt. 662–665. l.

⁸ Közli Halász MÖM II. köt. 659–662. l.

⁹ Palágyi tévesen 1843-ra teszi, I. m. 87. l.

¹⁰ A beszéd szövege Halász I. m. II. köt. 665–669. l.

Ugyanez a közgyűlés tárgyalta az országos feltűnést keltett gácsi esetet. Az ottani posztógyár egyik német származású munkását a szolgabíró verekedés címén botbüntetésre ítélte. A sértett panaszára a megye vezetősége vizsgálatot indított, s a szolgabíró eljárását, bár a formális jog szerint igaza volt, jegyzőkönyvileg elítélte. Az eset jellemző az országszerte erősen terjedő demokratikus közszellemre. Madách a Pesti Hírlapban két ízben is foglalkozott ezzel az ügyvel, s megjegyzéseket fűzött hozzá. (Először „Baculologia és még valami” címmel az 1844. dec. 22-i számban.)

Ugyanezen a januári közgyűlésen a költőt beválasztották a nemesi birtokok összeírására kiküldött bizottságba. (143. jkvi. sz.) Majd kinevezték bírónak a második negyedévi polgári törvényszékre. (256. jkvi. sz.)

HEGEDŰS GÉZA:

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOS VILÁGKÉP ELSŐ MEGJELENÉSE IRODALMUNKBAN

A természettudományos világkép Kopernikusz heliocentrikus kozmogóniájával még csak a csillagászok szakmai problémája volt; világnézeti vita tárgyává Galilei kísérletei és tanítása nyomán lett. Galilei 1589-ben Pisában végzett kísérletei, amelyekkel a szabadesés törvényszerűségeit kereste, fizikai bizonyítékokat kezdtek szolgáltatni Kopernikusz mellett és az arisztotelészi-skolasztikus geocentrikus kozmogónia ellen. Az egyház, amely kezdet óta a geocentrikus világkép alapján állt, méltán féltette az egész Biblia hitelét Galilei kísérleteitől. Ezért Galileit 1616-ban eltiltották tanai hirdetésétől. Ettől kezdve a Kopernikusz – Galilei-féle világkép hangoztatása csaknem két évszázadon keresztül egyértelműen jelentette a tudományos, a haladó és kifejezetten antiklerikális világnézetet (hiszen Galilei művei egészen a XIX. századig indexen voltak.) Galilei aggastyánkorában – 1633-ban – kénytelen volt színlag megtagadni egész tanítását. De addigra már a tiltottan terjedő tanok ismertté váltak Európa legműveltebb elméi között, s mind több helyen szólaltak meg a kopernikánus ígék. – A tudománytörténet úgy tartja nyilván, hogy minálunk először 1640-ben, *Frölich Dávid* kalendáriumban találkozunk a heliocentrikus világképpel. A magyarul, latinul és németül író Frölich Dávidot „az, hogy a föld forgásának kérdésében Galilei elítéltetésének idején határozottan Kopernikusz mellett foglal állást, a kor legnagyobb és legbátrabb gondolkodói közé emeli” – írja e tudománytörténeti kérdés tudományos feldolgozója, *M. Zemplén Jolán* (*A magyarországi fizika története 1711-ig. 133. o.* Akadémiai kiadó, Budapest, 1961).

A magyar költészetben azonban már előbb nyomát találjuk a kopernikuszi világképnek. *Rimay János* összes műveiben (összeállította Eckhardt Sándor, Akadémiai kiadó, Budapest, 1955), a 124-ik oldalon, a 60. számmal jelzett költemény így kezdődik:

„Kerekdéd ez világ, gömbölyű, mint laptá . . .”

A második versszak első két sora pedig így hangzik:

„Minthogy állhatatlan, nem szűnik forgása,
Féltik, setéltik is napja változása.”

A költemény egyébként nem a nagy világnézeti vitakérdésről szól, hanem a pénz erkölcsrontó hatalmáról, és csupán hasonlatként hivatkozik a költő a tudományos igazságokra. Így azonban talán még bizonyítóbb erejű az idézet, mert ezekben a hasonlatokban, mint vitathatatlan tények jelennek meg a felismerések, hogy: 1. a Föld gömbölyű, 2. szüntelenül forog és 3. forgása következtében váltakozik rajta nappal és éjszaka. Éppen ez a lényege a Kopernikusz–Galilei-féle világkép Földre vonatkozó tanításainak. Aki tehát az idézett hasonlatokkal él, az a heliocentrikus világkép álláspontját tette a magáévá.

Ez idő szerint nincs olyan adatunk, amelynek segítségével megállapíthatnók, hogy Rimay mikor írta ezt a verset, de minthogy 1631-ben már meghalt, szükségképpen legalább egy évtizeddel korábbi, mint a tudós Frölich oly nagy jelentőségű kalendáriuma.

A felmerülő két kérdésre, hogy honnét ismerhette Rimay Galilei tanait, és körülbelül milyen dátumok közt kell keresnünk az idézett költemény keltét, ha tárgyi bizonyítékokkal alátámasztott választ nem is kaphatunk, a költő életéből és a költemény szövegéből sokmindenre következtethetünk. Mindenekelőtt: semmi valószínűsége nincs annak, hogy Rimay magát a kopernikuszi művet ismerte volna, az matematikai-csillagászati szaktanulmány, amely a művelt humanistáknak sem mondott semmit, amennyiben nem voltak kifejezetten szaktudósok. A művelt humanisták közvéleményéhez az egész kérdéskomplexust Galilei közvetítette. De hát a XVII. század első felében minálunk Galileiről is vajmi kevesen hallhattak,

s akik hallottak is, azok is szent borzongással visszariadtak a Szentírás egész világképét megrendítő tanok elől. Éppen ezért oly nagy jelentőségű Frölich Dávid bátor tudományos hitvallása 1640-ben. *Ez előtt* Magyarországon aligha kaphatott bárki is helyes tájékoztatást a heliocentrikus világképről.

Rimay azonban már sokkal korábban találkozhatott a problémával Velencében. Rimay János 1573-tól 1631-ig élt. Egész fiatalon Balassi Bálint híve, tanítványa, afféle ifjú barátja, később élete nagy részében diplomata, előbb Bocskay mellett visz jelentős szerepet, majd Bocskay halála után hol Bethlen Gábor, hol a Habsburg II. Mátyás szolgálatában igyekszik elősegíteni az ország külső és belső békéjét. Világlátott, nagy műveltségű ember, aki külföldi humanista tudósokkal is levelezésben áll (pl. a flamand Justus Lipsiusszal és a bécsi történet-tudós Berger Illéssel). Glover angol diplomata, aki 1608-ban Konstantinápolyban ismerte meg, I. Jakab királyhoz írt jelentésében úgy jellemzi Rimayt, mint „igen komoly és eszes ember”-t (*Angyal Dávid: Tört. Tár 1901, 418. o.*). Az is bizonyosnak tekinthető, hogy megfordult Velencében. Velence városképe költészetében is visszatér, de egy korai — 1590-ben Telegdy Pálhoz írt — levelében említi is, hogy éppen Velencébe készül.

Tehát 1590-ben vagy nem sokkal később a 17–18 éves Rimay Velencében járt; és 1589-ben kísérletezett Galilei Pisában a szabadeséssel. Galilei velencei kapcsolatai közismertek, egy évvel később erről Velencében már hallani lehetett. A művelt és a tudományok iránt izgatottan érdeklődő ifjúember tehát már akkor tudomásul vehette a természettudományos világképet. Ily módon az 1590-es évek eleje lehetne a legkorábbi dátum, amikor a kopernikánus vers keletkezett. De ez nem valószínű. A fiatal Rimay költői szókincse, tematikája és képanyaga még alig különbözik mesterétől, Balassitól. Az a fanyar-moralizáló hang, amely ebből a költeményből kicsendül, a már sokat tapasztalt, idősebb költőre jellemző. Természettudományos kérdésekről egyébként ismert műveiben sehol másutt nem ír, leveleiben sem. De maga a vers nem is tudományos témájú, csupán hasonlatként jelenik meg árulkodóan a kopernikánus világkép. De a tulajdonképpeni téma, a pénz hatalma, sem fordul elő más Rimay-versben. Leveleiben is szinte mindig egyebekről beszél. Mégis a levelek nyújtanak némi támpontot. 1623-ban és 1624-ben ugyanis néhány levelében (főleg a Balassi Zsigmondné Zborowszki Erzsébethez írottakban) egyszerre perről, kifizetendő összegekről s általában pénzügyi dolgokról esik szó. Feltételezhető tehát, hogy ebben az időben foglalkoztatta annyira a pénz, hogy verset írt a pénz hatalmáról. És az állhatatlanság érzékeltetésére használja hasonlatképpen a szüntelenül forgó földet. Amde ilyen hasonlat csak annak juthat az eszébe, aki meg van győződve a föld szüntelen forgásáról.

A nagy műveltségű, tájékozott Rimay — aki akkor már évtizedek óta ismerte és, úgy látszik, magáévá tette a természettudományos világképet — bizonyára azt is tudta, hogy 1616-ban, tehát hét-nyolc évvel azelőtt, Galileit már eltiltották a tanítás hirdetésétől. Ez azonban, úgy látszik, nem változtatta meg Rimay világszemléletét.

No persze, Rimay nem volt tudós, csupán igen művelt ember, humanista kultúrájú költő, aki nem kívánt részt venni a tudomány életveszélyes vitájában. Ezt a költeményét életében nem adta közre, s így az csak kilenc évvel halála után, az 1640. évi „Bárfai kiadás”-ban jelent meg, amelyben vegyesen olvashatók Balassi- és Rimay-versek. Ez a dátum sem érdektelen, hiszen ugyanebben az esztendőben látott napvilágot Frölich Dávid kalendárium, amelyben először kap tudományos megfogalmazást nálunk a heliocentrikus világkép. További történelmi kutatás deríthetné fel, mi lehetett az oka annak, hogy a tilos haladó eszméket ezekben az években Magyarországon ki lehetett nyomtatni egy tudományos-ismeretterjesztő igényű kalendáriumban is, és egy verseskönyvben is.

Azt azonban ennyiből is tényként vehetjük tudomásul, hogy a *Kopernikusz – Galilei-féle világkép legelső magyar híradása Magyarországon a költészetben hangzott el, s mint annyiszor, ez esetben is költészetünk járt a haladás élén*. S habár az 1623-as vagy az 1624-es dátum a két szélső határlehetőség (1590 és 1631) között csak találgató következtetés eredménye, Rimay verse mindenképpen korábbi Frölich Dávid tudomány-nyilvántartotta kalendáriumánál. És talán a világirodalom egyik első (ha nem éppen a legelső) nemzeti nyelven írt kopernikánus szellemű költeményét kell tudomásul vennünk Rimay versében. A haladó eszmék irodalmi hatását kutatva nem érdektelen és nem elhanyagolható ez az adat.

MÓRICZ ZSIGMOND EGY LEVELÉHEZ

Az *Irodalomtörténet* legutóbbi számában (1962. 309–311. l.) Móricz Zsigmond két levelét közlik Scheiber Sándor és Zsoldos Jenő, s a náluk megszokott aprólékos gonddal a levelek keletkezésének a hátterét is feltárják. Elkerülte azonban a figyelmüket a pozsonyi Schlesinger-szanatóriumban gyógyulást kereső Kiss Józsefnek címzett lap közvetlen előzménye. Az 1912. július 30-án kelt néhány sorban Móricz jó egészséget és jó étvágyat kíván a beteg költőnek, s bizonyos öniróniával festi a saját egészséges étvágyát, amelyet csak fokoz a jól végzett munka: a *Kerek Ferkó* VIII. folytatásának a befejezése. „Most remegne a Schlesi bácsi *porciója*, ha farkas éhséggel szembe kerülne . . .” – olvassuk az idézett közlésben. De miféle porció az, amely *remegni* tud? Az ember már a miskolci kocsonyára gondolna, ami ugyan tudvalevően nem éppen gyomorbajosok diétás étlapjára való, ha ki nem segítene minket magának Kiss Józsefnek egy levele, amelyet 1912. július 28-án az említett sanatóriumból küldött *Az Est* szerkesztőségének s amely ugyanazon a napon került nyilvánosságra, mint amelyről Móricz Zsigmond a magátét keltezi, pontosabban, ha tekintetbe vesszük, hogy a délutáni lap a másnapi dátummal szokott megjelenni, egy nappal előbb.

Kiss József a szerkesztőség felszólítására egészségi állapotáról tájékoztatja *Az Est* közönségét, szomorkás humorral, különösen étvágytalanságát panaszolva fel. Azt írja többek között: „A doktoraim azt mondják, hogy ép, egészséges vagyok, egy porcikámnak sincs semmi baja, csak éppen hogy enni nem tudok, aludni nem tudok és olykor elfogy a lélekzetem. Ebbe ugyan nem hal meg az ember. Lám az anachoréták a pusztában megélték egy sáskacombon madeira nélkül, itt a Schlesinger-szanatóriumban pedig igen jó a koszt, csak hozzá kell nyúlni. És itt a bökkenő! Az ember nem nyúl hozzá. A minap itt járt Móricz Zsigmond, az hozzá nyúlt. Azt mondják, olyan nagyokat evett, *hogy csak úgy remegett a palló*. Persze ő vaskos regényekben dolgozik és nem olyan kákabélú, mint a lírikusok.”¹

E sorok Móricz Zsigmond most előkerült levele szempontjából többrendbeli tanulsággal szolgálnak. Mindenekelőtt felhívhatják a levél közrebocsátói figyelmét arra, hogy vegyék újra szemügyre a számukra hozzáférhető, magántulajdonban őrzött kéziratot; látatlanban is szinte bizonyosra vehető, hogy Móricz Zsigmond egy ponton Kiss József szavait ismétli meg s így nem „Schlesi bácsi *porciója*”, hanem „*pallója*” olvasandó. Továbbá magyarázzák, miért tudósítja éppen Kiss Józsefet a *Kerek Ferkó* VIII. folytatásának a befejezéséről: Kiss József a regényíró, a „kákabélú” lírikusoktól megkülönböztető tréfáját folytatja avval, hogy a saját farkas-étvágyát éppen ebédidőre elvégzett írói teljesítményével okolja meg. Végül megvilágítják a nagy író kedves gesztusát: azon melegében reagál *Az Est*-ben megjelent levélre, mintegy jelezve, hogy ő is a beteg költő aggódó olvasói közé tartozik, akiknek a megnyugtatóására a szerkesztőség a levél elé írt tájékoztatás szerint a nyilatkozatot kérte: „Híre járt, hogy Kiss József nagy beteg. Nagy megdöbbenéssel és aggodalommal hallottuk a hírt, és a közönség is szokatlan érdeklődéssel kérdezősködött a nagy költő egészségi állapotáról. Legegyszerűbb volt tőle megkérdezni, hogy miképpen érzi magát. Levelet írtunk neki, a válasz megjött: Kiss József jól van és hiszszük, hogy nemsokára befejezi szép új művét, s hogy karácsonyra talán már megjelenik eposza: Legendák a nagyapámról. De addig is megnyugodva és örvendve olvassuk Kiss József kedves levelét.”

Móricz Zsigmond üdvözlő lapja tehát a maga játékos formájában is tiszteletadás volt annak az írói nemzedéknek a részéről, amelynek a nevében pl. Babits Mihály is öt évvel korábban egyenesen ezt jelentette ki: „Mindaz, amit ma modern magyar költészetnek nevezhetünk, Kiss Józsefet vallja vezetőjének és központjának”²

¹ Az *Est*, 1912. július 30. – Újra lenyomva, csekély eltéréssel (*palló* helyett *padló*) és a szerkesztőségi megjegyzés nélkül: *Kiss József és Kerek Asztala*. Budapest 1934. 29–30. l.

² Uo. 149. l. Hasonlóan nyilatkozik a fiatal Ady is többször, pl. *Összes prózai művei* (összeállította Földessy Gyula) I. 264. l., bár szerkesztői tevékenységével szemben a bíráló megjegyzéseket sem hallgatja el, uo. 484–485. l.

PERCZEL GYÖRGY

EMLÉKEZÉS PERCZEL ETELKÁRA

(Halálának századik évfordulóján)

Vörösmarty halálának századik évfordulója alkalmával az irodalomtörténészek túvé tették a nyilvános és a családi archivumokat, hogy a Vörösmarty-emlékkiállítás számára megszerezzék a nagy költő első szerelmének, teremtő génusza egyik ihletőjének képmását. A szorgos kutatás ellenére Perczel Etelka képe mintegy Vörösmarty burkolt szerelmének visszhangjaként rejtve maradt.

Gyulai Pál, a szigorúan lelkiismeretes irodalomtörténész, Vörösmartyról 1864-ben közzétett életrajzában még kétségben van afelől, hogy a Perczel család rokona volt-e a leány, akit Etelkának hívtak, s aki iránt érte szerelme „aranyozta meg s föllegeztette be Vörösmarty ifjúságát” és amelynek „emlékéből táplálkozott költészete még férfiúi napjaiban is.”

Csak négy évtizeddel a szerelmi regény vége után, midőn a szereplők haló porai már évek óta temetőben nyugosznak, lép ki az ismeretlenség homályából Etelka irodalomtörténeti alakja. És újabb negyedszázadnak, Etelka halála századik évfordulójának kellett elkövetkeznie, hogy megismerjük arcvonásait.

A Széchényi könyvtárban a nyáron került elő az ott 101 év óta rejtőző arckép, amelyet 1860-ban tett le Etelkának „egyetlen” fennmaradt arcképeként unokahúga, Perczel Dezsóné Perczel Júlia. A képet azonban csupán 1957-ben, a szerzeményi osztály raktárrendezése során regisztrálták a 68. növedéki naplószaám alatt, az ábrázolt személy megnevezése nélkül, noha az arckép hátlapján női kéztől, nyilván Perczel Dezsónétól eredő következő szavak olvashatók: „Perczel Etelka Vörösmarty első szerelme”. A kép jellegzetes Perczel családi, nevezetesen Sándorági vonásokat mutat, feltűnő a Júlia unokahúggal való hasonlatosság, úgyhogy a kép hitelességéhez ez okból sem férhet kétség.

A kép természetesen nem árulja el, hogy mi rejtett Etelka külseje alatt, hogy mi magyarázza meg azt a rendkívüli jelenséget, hogy Vörösmarty lángoló szerelme a majdnem tíz évi családi érintkezés alatt nem lépi át a költészet küszöbét. Miként köthette le Etelka tartózkodó, közömbös magatartása reményeiben csalódott szerelmesének ragaszkodását, sőt halálját? Ezt csak a szereplők jellemének sajátos vonásai teszik érthetővé.

*

1807. november 2-án keresztelteti meg Bonyhádi Perczel Sándor a bonyhádi plébánián az előző napon Börzsönyben, feleségétől, Kajdachy Erzsébettől született leányát Adelais, Carolina, Ludovica, Rosa Camillának. Perczel Sándor gazdag könyvtárában megvan Dugonits „Etelkája”, és a családban a kisleányt nem Adélnak, sem a kereszttségben nyert más hagyományos néven, hanem Etelkának hívják.

1817 novemberében fogadja fel Perczel Sándor a nyolc éves Sándor, a 6 éves Móric és az 5 éves Miklós mellé nevelőnek Vörösmarty Mihályt. A 10 éves Etelkán kívül három apró leányka is él a családban. Vörösmartynek a családdal való összekötődése idején még hat gyermekük született Perczeléknek.

*

Az utolsó találkozást 1825. szeptember 28-án a következőképpen írja le Stettner (Zádor) barátjának Börzsönyből, ahová elzarándokolt, hogy megegyszer lássa szerelmét, akiről akkoriban eljegyzési hírek keringtek.

„Meglett korú vagyok és semmi kilátásom” ...

„Ő azon szelid mosolygással, mellyel mindenkit fogad, fogadott engem is. Alkony volt; ifjúsága legszebb bitorában állott, szülei és testvérei körében, hasonlíthatatlan szépségű sugártermete nem mutatott földi származásra, mint az örömmek anyala, úgy fogadott tisztá, búflan tekintetével. Én, aki kevesebbet vártam, olvadni érzém elfásult szívemet s hálát adtam Istennek, hogy még egyszer láthatom. Nem is kívántam többet, de tudod, gyarlók az emberek. Én holmi apróságokkal foglalatoskodtam s ő ismét hozzám jött, hogy lételemről kérdezősködjén.”

„Láttam, nem a szerelem szólamlík meg belőle, de még egyszer megáldám Istenemet, hogy őtet láthattam, s erősen fogadtam, őtet holtig emlékezetemben éltem anygalának tartani.”

„Oh, csak valami kivetőt találhatnék benne! Nem találok s amit bennem iránta most már csak tiszteletnek véltem, minden képtelenségek belátása mellett is szerelemmé vált.”

A levélből láthatjuk, hogy Etelka mily szívélyes közvetlenséggel bánt Vörösmartyval, a család tapintatos, mondhatnám gyengéd magatartására pedig jellemző a levél következő passzusa: „Itthon van, de már majd bizonyos jelensége van, hogy nem soká marad. Kímélnék jelenlétemben, de mégis úgy vagyok, mint amely hajót az örvény több mértföldről besodor, nem hirtelen vész, de minél később, annál szörnyebben és bizonyosabban.”

Igaza lett Csongor Tudósának:

„Költők világa szép Tündérvilág,
Mily kár, hogy álom, gyermeknek való!
Ébredj föl! vagy ha még álmodni jobb,
Menj, álmodd vissza, amit álmodál,
Mert a valóság csalt remény –”

Etelka Vörösmarty távozása után csak nyolc év múlva, 1833. augusztus 8-án – nem szerelemből – kötött házasságot a bonyhádi plébánián Bajsai Vojnits Barnabás szolgabíróval, szabadkai birtokossal. Egyetlen gyermekük volt, Vojnits Erzsébet. Ő első ízben báró Rudits Józsefhez ment férjhez, majd elválván Radákovichné, végül megözvegyülvén Ermel Gyula ev. lelkész felesége lett. 1903-ban halt meg gyermektelenül.

Etelka mellrákban pusztult el, a híres Balassa professzor operálta, de nemsokára, 1861. július 31-én Szabadkán meghalt és ott helyezték örök nyugalomra.

Gyulai Pál említi, hogy Vörösmarty boldogtalannak tudta Etelka házasságát. Perczel Dezsőnek és Júliának „A Vörösmartyra vonatkozó életrajzi adatok” c. anekdota palliumban őrzött „szóbeli megjegyzései” szerint boldogtalanságról nem tudott a család, Etelka legalább sohasem panaszkodott. Ámde véleményük szerint férje „éppen nem hozzáillő, kártyás, tivornyázó, borozó, durvamodorú bácskai nemes volt.” (Valószínűleg csak lett, mert lehetetlen, hogy Etelka ilyen emberhez ment volna hozzá.)

Perczel Etelka

MEZŐSI KÁROLY:

„HÁZÁT A DUNÁNAK HABJAI VITTÉK EL...”

(Az 1838. évi árvíz pusztítása Szabadszálláson)

Petőfi versének fenti sorát, hogy a Duna „habjai” döntötték le szülei házát, sokan költői túlzásnak vélik. Hogyan is hatolt volna el a Duna árja a távoli Szabadszállásig, hogy itt házakat pusztítson el? – A kételyt még a tudományos *Petőfi-életrajzok* is táplálják, mert erről a nevezetes árvízről úgy emlékeznek meg, hogy hatására Szabadszálláson „a talajvizek magasra emelkedtek”, ez okozta Petrovitsék házának összeomlását (*Ferenczi* : *Petőfi életrajza* I. 99. l., *Hatvány* : *Így élt Petőfi* I. 229. l.).

A helyi emlékezés már veszedelmesebb árvízről szól: „Jött a víz, végig a városon, neki az izsáki útnak, ott állt Petrovicsék háza, egyszerre eldöntötte, olyan erővel jött. Odalett mindenük, házuk, istállójuk, vagyonuk.” (*Dienes* : *A legendák Petőfije* 231. l.)

Levéltári okmányok vallanak hitelesen erről a költő családja történetében olyan emlékezetes árvíz pusztításáról is. Az egykori Kiskunság történelmi dokumentumait őrző Szolnoki Állami Levéltárban nemcsak az árvíz szabadszállási veszedelmét megrázóan ismertető leírásra bukkantam, hanem az árvízsjúttokról szóló kimutatásokban azt is megtaláltam, hogy Petrovits István mennyi kárt szenvedett, az országos gyűjtésből mennyi segílyt kapott.

A jászkun nádori főkapitány sürgető levelére az árvíz szabadszállási pusztításáról az ezt követő napokban készült hivatalos jelentés a várost ért csapásról így tudósít:

„Foljo Martius Hónap 17-én érkezvén meg hozzánk a’ borzasztó jég halmokat lélek rázó Morajjal toló Árvíznek Pastája, egyszerre oly hirtelenséggel töltötte el Városunkat körül ölelő Viz fogó laposainkat, hogy már az nap estvején a’ Városba leendő becsapástul kellett borzadva tartanunk; a’ mit azomba még, a’ 24. órák alatti folyvást tartó Sánccolász által annyira tartoztattunk, hogy a’ következő nap estveli 7. óra tája lett reánk nézve az a’ szerentsétlen pillanat, melybe Városunkba az iszonyu Viz özön több felől betörvén, az eddig munkára intő lárma harangozást a’ lakhelyekből ki szorult ’s halál veszéjével küzdő szerentsétlen Polgárainknak eget verdeső jajaival váltotta fel, ’s azon éjjel oly megfoghatatlanul dühöngött, hogy reggelre Városunk egy harmadát, körül belől (mivel hogy a’ képzelhető nagy zavarodás miatt pontos összeírás nem tétethetett) mint egy 400 lakó házakat számtalan gazdasági épületeket, sőt még számos Tanyákat is végképpen lerontott: sőt mint már eddig tudva van, lakossaink közzül hárman lelték a’ borzasztó Vizözön gyomrába temető helyeket...” – Elpusztult sok szarvasmarha, ló, juh, „részint a víz sebessége, részint az épületek leomlása miatt.” Az 1838. márc. 25-én kelt „szív fájdalommal kapcsolt előadás” után Szabadszállás város bírása és tanácsa Szuha Imre nádori főkapitánytól az árvízsjútt lakosság megsegítését kérte.

„Vízözön”, jégtáblákat magával sodró áradat volt tehát Szabadszálláson is az 1838. évi árvíz. Olyan pusztítás, amilyenre még példa nem volt, amilyenre Szabadszálláson korábban gondolni sem mertek. A Dunát Szabadszálláson inkább szelid és hasznos folyónak ismerték, amilyennek *Petőfi* a *Tiszát* is vélte mindaddig, amíg nem látta, mire képes, midőn „Zúgva, bögve törte át a gátat...” A „rónán át” vágató „örült” folyó leírásában (1847) bizonyára a 9 év előtti dunai árvíz emléke is benne élt. Hisz ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a költő családja tönkrement.

Szabadszállás város tanácsának az árvíz előtti években a Dunáról még nagyon kedvező véleménye volt. Amidőn 1830-ban a „Dunai Töltéseket reguláló” Pest megyei deputáció megkeresésére a kiskun kerületi kapitány Szabadszállás város vezetőségétől nyilatkozatot kért az iránt, hogy „a’ Duna árjának ki öntései mennyiben légyenek ezen Város határának kárára, és hogy a’ szerént vané szüksége ezen Városnak, az említett Duna Töltések csinálásában Concurrálni?” – azt válaszolták, hogy a Duna árja csak ritkán okoz „tűrhető károsodásokat.” Azok a kártételek, hogy a Duna kiöntései egyes lakosok földjét, kaszálóját néha elárasztják

„koránt sem lehetnek meg mérkőzhetőek azon haszonnal, mely szerint (ha a halászat beneficiumát semmiben nem vesszük is) a' Duna árja által a' Város és Szőlők közt lévő, úgy nevezett Lapos-rétünk meg öntetvén, az által minden ide haza nyaraló Jóságainknak, elegendő legelőt, és Lakossainknak Téli fűteni való gazt szolgáltat.” Úgy vélte tehát Szabadszállás város tanácsa, hogy nekik „semmi szükségé sints arra, se abból semmi hasznok nem következne, hogy az említett Duna Töltések tsinalásában Concurráljanak.” (Kecskeméti Áll. Levéltár, szabadszállási 33. sz. Prot.)

Az árvízveszély ilyen lebecsülésére és a védelmi munkák elhanyagolására az 1838. évi „Vízözön” kegyetlenül rácafolt.

A „*Rendkívüli Víz Áradás*” az egykorú hivatalos kimutatás szerint Szabadszállás város lakosainak több mint százezer Ft kárt okozott. Az itt keletkezett kár felülmúlta a többi felső kiskun járásbeli helység — Kunszentmiklós, Lacháza, Fülöpszállás — bármelyikének károsodását. Szabadszálláson *összedőlt 319 ház*, 402 kamra és istálló, megrongálódott 75 ház; elpusztult 104 db lábasjóság, 410 db juh és sertés, 1125 szekér széna és szalma, 5,056 pozsonyi mérő különféle gabona; az őszi vetés felét, a tavaszi vetés 2/3 részét, a kaszálók 90%-át borította el az árvíz. Károkat okozott a szőlőkben, gyümölcsfákban, veteményföldeken és a legelőkön is. Elragadott 12 fahidat, elvitte a „barom kutak” kávéit, vályuit, elmosta az országutakat, töltéseket. Az árvízkárosultakról készített kimutatás 531 szabadszállási lakos kárát tünteti fel.

Petrovits István azok egyike volt, akik a legsúlyosabb kárt szenvedték. A háza, kamrája és két istállója ledőlt, s ezt a kárát 340 Ft-ra becsülték. Jóságokban, gabonaneműekben, takarmányban nem érte károsodás, de a „Házi eszközökben esett kára” már tetemes volt: 100 Ft. Összesen tehát 440 Ft-ra becsülték a kárát. Ennél nagyobb kár csak hat szabadszállási lakost ért. Mégis, amidőn azok között, akik árvízkárt szenvedtek, a felsőbb hatóság rendelkezése folytán megindított gyűjtésből segílyt osztottak, *Petrovits Istvánt* a maga 440 Ft kárával csak a „3-dik osztály alá” sorolták a négy csoportba osztott károsultak között, s a „Segélyosztó Könyv” szerint mindössze 33 Ft segílyt kapott. Bizonyára tekintettel voltak arra, hogy mint bérlő és egyébként is jobbmódú ember — véleményük szerint — kevésbé szorult rá a segílyre.

Ez a vész, a Duna árja pedig csak a kisebb csapás volt azok között, amelyek *Petrovits István* feje fölött 1838-ban összezsugorodtak. Igaz, hogy összeomlott a háza, amelyet még akkor is nagy szeretettel gondoztatott, amikor más városokban lakott, bérlősködött; e helyett már sohasem tudott új saját hajlékot szerezni. A szabadszállási város bírja és tanácsa által kiállított bizonyítvány szerint is *Petrovits Istvánnak*: „é mostani Ár viz Lakó házat 28 öll Épületeit Házi eszközeinek nagy részét lerontotta, haszonvehetetlenné tette . . .”, — vagyoni bukását azonban nagyobb részben mégis „*a hitetlen emberek csalása*” okozta. Az árvíz kárral egy ideig az ellene elrendelt végrehajtást még el tudta odázni, az adósokról szóló törvény és perbeli ellenfelei azonban még az árvíznel is kíméletlenebbül törtek a romlására. Ezzel szemben haszontalan volt minden küzdelme.

Az „*öslak*”, *Petőfi* családjának meleg otthona, amelyet a sorscsapások következtében kénytelen volt elhagyni, tulajdonképpen Szabadszálláson pusztult el. *Petőfi* már ifjúkori verseiben hol „*a vad végzet*”, hol „*a sors zivatarja*” szavakkal emlékezik szenvedései okáról. Következménye pedig a „*nyomor s inség*.” Az 1838. évi árvíz szabadszállási pusztítását azért kell a maga valóságában látnunk, mert ennek ilyen sorsdöntő hatása volt *Petőfi* életére.

SZEMLE

EMLÉKEZÉSEK ADY ENDRÉRŐL

Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és magyarázatokkal kiegészítette *Kovalovszky Miklós*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete.

Irodalomtudományunk és az Ady életével, költészetével, sőt korával foglalkozó kutatók hálával fogják emlegetni ez újabb dokumentum-gyűjtemény I. kötetének megjelenését, mert új adalékokat, kritikai módszerrel értékelt és ellenőrzött eredményeket találnak benne.

Az Adyról szóló kortársi irodalom fél-százados, szétszórt sajtótermése az eddigi hiányos bibliográfiák és repertóriumok szerint is bizonyára jóval meghaladja *Hatvany Lajos Így élt Petőfi* c. ötkötetes gyűjteményének anyagát.

Az Irodalomtörténeti Intézet XX. századi osztálya 1957 március végén vitauilést rendezett az Ady-kutatás új feladatairól és a halaszthatatlan feladatok közt jelölte ki a még élő Ady kortársak, barátok és ismerősök személyes emlékezőseinek összegyűjtését. Az Intézet vezetősége 1957 májusában az Új Magyar Múzeum sorozatban megjelenendő *Emlékezések Ady Endréről* című kötetnek új gyűjtés alapján történő összeállításával megbizta *Kovalovszky Miklóst*.

Az Akadémiai Kiadó 1957 októberében szerződést kötött az emlékgyűjtemény kiadására s 30–35 ívben állapította meg a kötet terjedelmét. A munka azonnal megindult s a szervezett gyűjtés nagyszámú, eddig ismeretlen, lappangó, számba nem vett közleményt, emlékezőst, dokumentumot kutatót fel, s köztük eddig kiadatlan vagy csak részben felhasznált írásos források, kortársi dokumentumok kerültek elő. Az összegyűjtött anyag 2500 gépelt oldalnyi értékes szöveget tartalmaz, amelyből kb. 120 szerzői ívnyi nyomtatott szöveg telik ki. Ezt a gazdag gyűjteményt figyelembe véve a Magyar Tudományos Akadémia vezetősége a teljes anyag közzétételére határozta el magát, s ennek alapján az Akadémiai Kiadó 1958 decemberében a tervezett kiadvány terjedelmét 80 ívre emelte fel, amelyet három kötetben kíván a nyilvánosság elé bocsátani.

A gyűjtés eredményeként fény derült más, Adyra vonatkozó dokumentumokra is, amelyek külön kiadványban kerülnének kinyomtatásra. Így Petri Mór, Papp Viktor és Csinszka kiadatlan munkáira, amelyek szintén jókora kötetet tesznek ki.

Mindezeket figyelembe véve kell tisztelettel szólni arról a tudományos lelkiismeretességről, hozzáértésről, amellyel a szerkesztő minden adatot felkutatott, ellenőrzött s a filológiai pontosság elérhető teljességével összehasonlított és megrostált. A kötet összeállítását lankadatlan szorgalommal és fáradtságot nem ismerő frissességgel ment végbe. Óriási jelentőségű a szerkesztő által folytatott levelezés, amely 500 egyéntől több mint 800 levelet tartalmaz, s ezekben a levelekben igen becses adalékok vannak, mert sok esetben az egyes emlékezőseinkben közölt adatok ellenőrzésére újabb és újabb élő kortárs és ismerős közölte eddig ismeretlen dokumentumait. Kollektív tudományos munka jött így létre, s azt lehet mondani, hogy hazánkban és hazánk határáon kívül alig van olyan élő Ady-kortárs és barát, aki ne nyilatkozott volna. Ez a levelezés maga az élő közvélemény, amely irodalomtörténeti és kortörténeti szempontból is jelentős.

A háromkötetes kiadvány első része a családra, a szülőföldre, Érmindszentre, továbbá Nagykarolyra és Zilahra vonatkozó emlékezőseink anyagát gyűjtötte össze és tette közzé olyan jegyzetanyaggal, amelyben a tudományos pontosság és a teljes Ady-irodalom ismerete a legmeggyőzőbb bizonyíték. A szerkesztő szinte minden Adyra vonatkozó írást számon tart, megvizsgál, ellenőriz, a hiányságokra, tévedésekre, ellentmondásokra felhívja a figyelmet, s a mindenre kiterjedő ismeret birtokában tudományos pontossággal állást is foglal. Az ezután Adyval foglalkozó tudósnak olyan segítséget nyújt ez a kötet, amelyet csak tanulmányozás közben tud

igazán értékelni a kutató. Felmenti attól az óriási munkától, amely nélkül egyetlen Adyra vonatkozó adatot sem lehet felhasználni.

A kötet — a 23 lapra terjedő bevezető után — három nagy szerkezeti egységben közli az emlékezőket a hozzájuk kapcsolódó jegyzetanyaggal. A család és a gyermekkorra vonatkozó emlékezők 239 lapot, A nagykárolyi gimnáziumban töltött alsó gimnáziumi évekről szóló adalékok 47 lapot s A zilahi diákevek dokumentumai 306 lapot foglalnak magukban. Minden fejezet elején a problémákat felvető bevezető van s a végén az eredmények összefoglalása. Mindez azt bizonyítja, hogy ilyen alapossággal és sokrétű összehasonlítással eddigi kutatóink közül senki sem járt el az Ady életének első két évtizedére vonatkozó adalékok hitelességének vizsgálatában.

Az emlékezők között találunk élő rokonokat (Ady Mariska, Ady István, Ady Irén, Czuczka Emma, Makay Miklós, Márka János és Éva, Vincze Géza); osztálytársakat (Bagossy László, Griszháber Antal, Huszár József, Egeli Imre, Papp Jenő, Somogyi Endre, Szunyoghy Farkas, Elekes Károly, Gáspár Ferenc, Somogyi Kálmán, Zoványi P. József stb.); egykori zilahi diákokat (Papp Viktor, Gazda Endre, Kultsár András); nagykárolyi és zilahi tanárokat vagy róluk emlékezőket (Guba Pál, Both István, Petri Mór, Székely Ödön, Fóris Miklós, Kincs Elek, Both Dita stb.). Ott vannak a szülőföld emlékeit őrző földiek (Balássy Juliánna, Récsy Leona, Papp Aurél, Kávássy Béla, Csighy Sándor, Rédei Károly stb.); nyilatkoznak a diákkori szerelmek ihletői (Darvas Szeréna, Virág Gizella, Papp Szeréna, Friedmann Zsóka és leánya Dózsa Éva). De nyilatkoznak kortárs írók (Oláh Gábor, Móricz Pál, Szentimrei Jenő, Dénes Zsófia) stb.

Színes, érdekes, értékes dokumentumok ezek, amelyek közelebb hozzák nemcsak a fejlődő zsenit, hanem azt a környezetet, azt a világot, amely formálta, érlelte a kibontakozó tehetséget. De élénk fényt vetnek arra a korra is, amelynek valóságából már csak az emlékezet őrzi a teljes és bonyolult élet képeit, pedig Ady ennek a talajába mint csodálatos televénybe eresztette életének gyökereit s költészete ebből merítette anyagát.

Vannak az emlékezők között kiforrott, jól megírt tanulmányok, mint pl. Makay Miklós-nak a szülőföld világával kapcsolatos tanulmánya (59–77. l.); Kávássy Béla Ady életének becses adatait összegyűjtő, elemző cikke (391–410. l.); Csighy Sándornak a Pásztor ősökre vonatkozó, új adatokat feltáró adalékai (200–217. l.); Elekes Károly osztálytárs emlékezői (485–492. l.); Somogyi Kálmán-nak, Ady vetélytársának megjegyző és hiteles emlékei (516–519. l.); Dózsa Éva Friedmann Zsókanak, az első komoly szerelem ihletőjének

szép nyilatkozata (593–606. l.); Kovalovszky Miklós-nak Ady zilahi világát áttekintő tanulmánya (366–378. l.) stb. stb.

Alig van olyan emlékezés vagy pár soros emléktöredék, amely ne tartalmazna valamilyen szempontból jelentős adatot, s főleg olyan dokumentumot, amely a költőt és az embert ne mutatná meg új szempontból és új színben. Nem a nagy írói és művészi élmények „szép” megfogalmazása van ebben a kötetben, hiszen olyat eleget olvastunk, hanem a mindennapra visszaemlékező és a tehetség kibontakozását nem tudatosan figyelő kortársak olyan dokumentumai, amelyeknek összegyűjtéséhez ez volt az utolsó pillanat. Olyan kincset gyűjtött össze Kovalovszky Miklós, amelyet biztos forrással használhat minden kutató Ady életére és világára vonatkozóan. Elmondhatjuk Kőlcsey szavaival: „Ítélet által rendbe szedett s keresztül gondolt ismeret ver mély gyökereit, s őrzi meg a felülegességtől.”

Természetesen az egyes emlékezők és adalékok nem mindig úgy hitelesek, ahogy lerögzítették őket, Kovalovszky a jegyzetekben tudományos alapossággal kutatja minden nyilatkozat összefüggését, utalást tesz a következő kötetekben közlendő adalékokra is, s azonnal figyelmeztet az adat bizonytalanságára, valótlanosságára vagy tévedésére. Mivel az emlékezőket nem csiszolta, nem simította át, azok a maguk hitelességében kerülnek a kutató elé, szükség volt ilyen lelkiismeretes ellenőrző munkára. Gyakran találunk bíráló, helyesbítő megjegyzéseket. Pl. „A Márka család emlékezőite hiányos, pontatlan, kiszinezi a valóságot” (89. l.) „Ady Lajos adata pontatlan, emlékeit és adatait némi óvatossággal kell mérlegelnünk; téves tehát mindaz, amit Ady Lajos ebből következtet” (298., 332., 323. l.); „Büky Katalin előadásában egyébként is vannak nyilvánvaló ténybeli elcsúszások” (607. l.) stb. stb.

Másutt viszont felhívja a figyelmet az emlékezés értékére, a közölt adalék újszerűségére, jelentőségére. Mindenütt pontos az összehasonlítás, gondos a mérlegelés, s ez emeli ki a kötetet az Ady-dokumentumok gyűjteményének sorából.

Természetesnek tartom, hogy egy ilyen nagy terjedelmű gyűjteményben, amelyben azonos időszakra vonatkozóan több emlékezőtől is közöl adalékokat, hogy ugyanaz a téma, részlet, probléma több emlékezésben is előfordulnak, sokszor más szempontú megvilágításban, ezért vissza kellett rá térni, ha röviden is, s ez ismétlésekre adott lehetőséget. Ilyen pl. az Ady legátusságára vonatkozó ismétlés (425. és 468. l.); az önképzőkori választásra vonatkozó ismétlődő közlés (423. és 471. l.), s az Ady család birtokviszonyaira vonatkozó megjegyzések (38–39., 45., 119–120., 161–163., 182., 188. l.).

A család társadalmi helyzetére vonatkozóan nehéz végérvényesen megrajzolni a valóságos helyzetet, mert a múlt század második felétől más és más vagyoni helyzetük alakult ki, s a birtok terjedelme is folytonosan változott. A csaknem kétszeresére gyarapított földbirtokra vonatkozó adatokat még mindig nem a leghitelesebb telexkönyvből írhatta ki a kutató, csak mások közvetítésével feltárt adalékok állnak rendelkezésére. Így a „diósadi és hadadi Ady család” dzsentri jellegével nem vág egybe a „jobbmodú parasztember” és „félparaszti réteg” elnevezés, főleg ha szembeállítjuk egyes emlékezők „gubás paraszt”, „kurta gubás paraszt” jelzőivel, amelyek magára az apára, Ady Lőrincre vonatkoznak.

Tiltakozik is ez ellen a jelző ellen nemcsak Kávássy Béla, hanem Dénes Zsófia is. Én azt hiszem, hogy valami korabeli valóságot figyelembe nem vevő, téves adatok alapuló tiltakozásról van szó. Hiszen a Petőfi Irodalmi Múzeum kiállításán látható, Ady családot ábrázoló fénykép alapján egyáltalában nem elképzelhetetlen a valóságos „kurta gubás” viselet, amely a múlt században (erre vonatkoznak a közlések) nem is volt olyan ritka ezen a vidéken, s nem is volt lealázó, még egy 50 holdas gazda számára sem. Az Érmindszenttől nem olyan messze fekvő Csengerben, amely táj és település szempontjából is azonos vidék, az én gyermekkoromban (a század elején) általános volt a jobb gazda emberek gubaviselete, sőt télen templomba is fürtös gubában mentek. De erre bőséges adalék van a század elejéről Móricz Zsigmond elbeszéléseiben is. A guba viselése az első világháború után szűnt meg ezen a tájon, de ekkor vette kezdetét a gatyá viselésének megszűnése is. Gubában és bőszárú gatyában jártak ezen a vidéken a falu paraszti sorban élő emberei. Így járt a múlt században Ady Lőrinc is egész biztosan. Emlékeim ellenőrzésére megkérdeztem 65 éves bátyámat, aki ma is falun és paraszti munkát végezve él, s így válaszolt: „Gubája Csengerben és ezen a vidéken mindenkinek volt, mert ez volt a rendes viselet. A gazdagabbaknak kettő is volt, egy viselő kurta guba, amiben dolgoztak s egy ünneplő, fürtös guba, amit csak vendégségbe vettek fel, vagy a templomba menve viseltek. A guba az első világháború után ritkult meg, addig télen az idősebb generáció abban járt. A nagygazdák is gubát viseltek, sőt még a földbirtokosoknak is volt gubájuk. Balogh Sándor porcsalmi földbirtokos még a meggyűlésre is gubában járt télen, nyáron meg gatyaszárban ment. Szuhányi Ferenc országgyűlési képviselő, csengeri földbirtokos, a Péchy és Gyene család, a Madarassyak télen még az én gyermekkoromban a szánon gubát viseltek, mert ez volt a legmelegebb öltözet utazásra.”

Ady szülei ennek a tájnak közösségében éltek s mindenben alkalmazkodniuk is kellett

a helyi és táji szokásokhoz. De most olvastam Szalatnai Rezső: Juhász Gyula hatszáz napja (Bp. 1962) című művében, az országnak egy egészen más vidékéről: „A régi Szakolca nevezetes magyar nemesei történetünk idején (1910) már csak a Kálvárián tanyáztak. Aki nemes még maradt, javarészt elparasztosodott, éppen olyan penészes kendergatyában járt ilyenkor, mint a többi paraszt.” (45. l.)

Ezért nem kell magyarázkodni, ha az emlékezők Ady Lőrincre mint gatyaszárban járó emberre emlékeznek vissza. Ez is arról vall, hogy Ady szülei nem az urakhoz tartoztak, hanem a paraszti népközösségbe, bár a nemesi önérzet a család hagyományában benne élt. Később a fiúk, Endre és Lajos gimnáziumi tanulmányai idején, s főleg értelmiségi pályaválasztásuk után kezdtek érintkezni a helybeli birtokos, úri osztállyal, ahol akkor már szívesen látott vendégek voltak, s így vált a változó idővel Ady Lőrinc is egyesek elképzelése szerint „dzsentri”-vé. Ady szüleiről, úgy vélem, a leghitelesebben Papp Aurél nyilatkozik, aki azt mondja, hogy „egyszerű” paraszti sorban éltek (288. l.), s Kovalovszky helyesen vonja le a következtetést: „Adyt tehát diáktársai is inkább egy jobbmodú gazda fiának tekintették, s talán kétségbe is vonták családjá nemességét.” (390. l.)

Erre utal az is, hogy amikor Ady az Új versek című kötetével országos feltűnést keltett, Babits 1906. február 22-én Kosztolányinak Ady őseit emlegető verseire vonatkozóan így nyilatkozott: „Vajjon Ady ősmagyar családból származik-e (hogy Adükét emlegeti). De ha úgy van is, csak szeretettel szabadna e tárgyhoz nyúlania” (Új Magyar Múzeum 3. kötet 113. l.)

A kötet nagy adatmennyiséget és az utolsó pillanatban megmentett adalékot tett közkincsé s csak felhasználása közben fogja a tudós igazán értékelni a benne kapott segítséget. Bonyolult és sokrétű feladat ekkora adattömeget kritikai módszerrel közzétenni, s kutatás közben a legpontosabb megfigyelő sem tud minden adatnak tökéletesen utánanézni. Néhol a kritikus szem észrevesz kis pontatlanságot. Pl. a Névmutatóból tudjuk meg, hogy a nagykarolyi szállásadók közt említett Osváth keresztneve Mór, ami a szövegben nem szerepel. Külön címszót kapott az Osváth család is, amely nem másik család. Osváth Mór 1834-ben született Csengerújfaluban s 1867-ben még ott élt, a kiegyezés után vállalt megyei hivatalt s akkor költözött Nagykárolyba. 1913-ban, tehát Ady szereplése idején még élt, Nagybányán (1. Kempen VIII. 1914. 100. l.).

A 289. lapon ez olvasható: „A Károlyi család negyvennyolcasságához szó fér.” Helyes ez a megjegyzés, de bővebb magyarázatra, árnyalásra szorul, mert pl. Károlyi Györgyöt (1802–1877), az Akadémia egyik alapító

tagját, 1849-ben Windischgrätz elfogatja, majd szabadon bocsátják, de 1849. dec. 10-én a haditörvényszék fogságra ítéli s Haynau 150 000 frt fejében engedi el a börtönbüntetést. Fiai: Tibor (1834–1904) és István (1845–1907) Klapka oldalán 1866-ban a magyar légió tagjai, garibaldisták, elfogják és internálják őket, s csak Bismarck közbenjárására eresztik szabadon. A XIX. század végén a család 48-as hagyományait egyesek még őrzik ugyan, de Ady fellépése idején már semmi haladó vonás nincs ebben a magatartásban.

Ady édesanyjának, Pásztor Máriának apja, Pásztor Dániel otthagyja a református papi hivatalt, s Hám János szatmári püspök szolgálatába áll. Ennek magyarázatához kiegészítés kellene, igaz hogy ezt csak a helyszínen, a szatmári püspökség levéltárában lehetne továbbnyomozni, de nem ártana utánanézni Hám emlékirataiban. Hátha található volna benne valami adalék, hiszen egy református pap katalizálása éppen egy püspök számára nem közömbös eset. Keszler Ferenc 1893-ban ezekre az emlékiratokra hivatkozik, s kivonatossan közölt is belőlük adalékokat 1893-ban a Magyar Államban (209–211. sz.).

Kovalovszky Miklós mindenre figyelő szeme az ellentmondást azonnal észreveszi, s a jegyzetben fel is hívja rá a figyelmet. Tekintetét csak nagyon ritkán kerüli el egy-egy megjegyzés, mint pl. Papp Aurélnak a Kaizlerék Ér partján legelő bikájára vonatkozó humoros leírása, amit csak a falusi étellel tisztában levő ember tud helyesen ellenőrizni.

A kötet nemcsak értékes adatokat közöl, hanem szépen megírt, elsősorban jegyzetanyagában. Csak néha taláunk pongyolábban fogalmazott s kevésbé gondos stílust. Néha a filológiai pontosságot irodalmiaskodó fordulat váltja fel: „utódtalanság fájdalmas keserűsége” (116. l.); „mélynyomorú emléket hagytak Adyban” (268. l.); „kirobbanó betegség” (419. l.), vagy éppen pongyolább fogalmazás: „Nagyenyedben tanárkodó Székely Ödön” (327. l.) „Somogyi Kálmán tagadta ezt a beállítást” (472. l.); „ténybeli elcsúszások” (607. l.).

A kötet helyesírása bizonyos következetlenséget mutat: olvasószenvedély (412. l.) olvasó szenvedély (414. l.); kurta gubás (75. 82., 185. l.) – kurtanemes (153., 521. l.). Sajtóhibától sem mentes a különben igen szépen és gondosan kiállított kötet: Huszadik század (5. l.); pen gő (37. l.); Beőthy (249. l.) gányok (555. l.); futheránus (615. l.).

A kötet szép és gondos kiállítását vizsgálva csak azt nem értjük, hogy a szöveg közé illesztett képeket miért nem lehetett mindegyiket kétoldalasan nyomtatni, miért csak 7–7a. 8–8a, 9–10. és 15–16. számút? Ha a többit is kétoldalasan nyomtatják, akkor

ugyanarra a papírmennyiségre több illusztráció fért volna el, mert a közöltet keveselljük. Hiszen sokkal több jó s eddig sehol nem publikált anyag került elő.

A már Móricz Miklós könyvében is alkalmazott családörténeti és időrendi tábla igen jól tájékoztatja a kutatót az életrajzi vonatkozásokról. Örömmel köszönhetjük az Ady és a vele kapcsolatos rokon családok leszármazási táblázatát is.

Az *Emlékezések Ady Endréről* kötet alapján viszont több köztudatban élő adalékot kell revideálni és helyesbíteni. Erre két példát szeretnék felemlíteni. Az egyik a Petőfi Irodalmi Múzeum Kiállítási sorozatban *Ady Endre emlékkiállítás* (szerkesztette Sára Péter, Bp. 1961.) c. kiadványban ezt olvasuk: „A család (ti. Adyé) kétségtelenül régi nemesi eredetű volt, de a történelem során teljesen elszegényedett. Ady szülei is már csak néhány hold földön gazdálkodó egyszerű emberek voltak.” (9. l.) A valóság az, hogy Ady születése évében írták az Ady család nevére a több mint 50 holdnyi Kabay-örökséget.

A másik Ady Andre önképzőköri elnökválasztására vonatkozó adat, amelyről Ady Lajos alapján több mint egy évtizede évi 40 ezer példányban ezt tanulják az értettségre készülő fiatalok a IV. gimnáziumi tanulók számára készült tankönyvben: „Nagyon fájt neki, amikor VIII. gimnazista korában nem őt választották meg önképzőköri elnöknek; megbuktatták jómódú dzsentri származású osztálytársai. A fiatal Ady ekkor »demokrata pártot« szervezett a győztes úriújk ellen.” Ezt is sürgősen helyesbíteni kell ennek a kötetnek 423., 471–472. és 520. lapján közölt adatok alapján.

A kötetben tisztázott kérdések közül még egyet hadd említsek meg: a sok zavart okozó két egykorú Ady Endre pályájának s munkáinak különválasztásában a legjobb segítséget Kovalovszky Miklós adja (39., 58., 431., 473., 478–479., 528., 596., 609. l.).

Mivel a kötet nemcsak az irodalomtörténetírás, hanem az irodalomtanítás számára is a leghitelesebb életrajzi adalékokat tartalmazza, és a mindennapi tanításban, nevelésben szemléltető eszközként is igen jól használható, feltétlenül kívánatos volna, hogy a könyv iskoláinkhoz és irodalomtanárainkhoz is eljusson. Ennek akadályá azonban a csekély példányszám s az igen magas ára.

A három kötetre tervezett dokumentumgyűjtemény első megjelent kötetét köszöntve kívánatosak tartom, hogy gyorsan kövesse a másik két kötet is. Ha a három kötet megjelenik, azonnal hozzá kell kezdeni egy alapos, részletes Ady életrajz megírásához. Ez most már elodázhatatlan kötelességünk!

Molnár József

BÓKA LÁSZLÓ: ARCKÉPVÁZLATOK ÉS TANULMÁNYOK

Akadémiai Kiadó, 1962.

Bóka László új könyve tulajdonképpen két különböző műfajú részből áll. Az arcképvázlatoknak nevezett, egy-két lapra terjedő írások kitűnnek művészi megformáltságukkal, emberábrázoló erejükkel. Nem irodalomtörténeti adalékok, s nem is novellisztikus rajzok, hanem ebből és amabból is van bennük valami. Először tehát ezekkel kell foglalkoznunk.

Felmerül a kérdés: mi a célja, haszna az ilyen jellegű írásoknak? A válasz elég egyszerű. Hiszen ezeknek a rövid, egyéniséget, tulajdonságokat felvillantó írásoknak az a lényege, hogy személyes élményeket, benyomásokat, eseteket mentsenek meg az elfeledéstől, olyan emberi mozzanatok, amelyek hozzájárulnak egy-egy jelentős személyiség vagy valamilyen okból nevezetes művész, tudós életének és műveinek jobb megértéséhez. S mivel művészi gonddal és érzékkel kerekíti tömör kis műalkotásokká Bóka László arcképvázlatait: az elmúlt korszakok illékony levegőjéből is sokat megőriz, és olyan eleven, életszerű tapasztalatokat nyújt a későbbi generációk számára, amelyeket szabályos irodalomtörténeti tanulmányokból megtanulni nem lehet. Persze kétségtelen, hogy az arcképvázlatok nem helyettesítik az irodalomtörténeti tanulmányokat, s még csak nem is lábjegyzetül szolgálnak azokhoz. Sajátos műfajuk sokkal közvetlenebb szálakkal fűződik az irodalmi és szellemi élet történetéhez, mint a műalkotásokéhoz. S ebben áll jelentőségük: azt az élő hátteret rajzolják szuggesztív erővel, amely az alkotások mögött mindig jelen van, s amelyet a legnehezebben fog fel az idők rostája, a tudomány. Hogy az ilyenfajta írások hasznát bizonyítsam, elegendő arra hivatkozni, milyen fáradságos élet-rajzi kutatásokra kell vállalkozniok az irodalomtörténészeknek az egyik-másik arcképvázlatban foglaltaknál sokkal jelentéktlenebb mozzanat eldöntéséhez is.

Persze, élete folyamán sem az író, sem az irodalomtörténész nem jár állandóan jegyzetblokkal a kezében, s még a legjobb emlékezetben is elfakulnak a kimondott szavak. Így a rekonstrukció során már óhatatlanul működik valami lekerekítő, ábrázoló hajlandóság, ennek következtében a mondatok, a helyzetek, az események frappánsabbak, jellemzőbbek, magyarul: érdekesebbek és tanulságosabbak, mint a történés véletlenei és formátlanosságai közepette. Természetesen van ez így, hiszen az emlékező nem választható el az emlékezőtől, s amint Bóka László megállapítja: „... a kortás egy bizonyos idő múlva utókorra válik, távolodva emlékeitől, azokat

valóságosabb arányban látja, mint amikor átélte őket, valaha jelentéktelennek ítélt élményei megnőnek fontosságukban.” A vázlatok növekedése mint természetszerű folyamat ezekben az arcképvázlatokban a tudós kontrolljával párosul, s értékelő elemeket hordoz magában. S éppen ezzel lesz több és végső soron igazabb a jegyzőkönyv tévedhetlenségénél. Így az irodalomtörténet-írás e „melléktermékei” valóban azt a célt szolgálják, amiért létrejöttek: „A kortárs kötelessége közé tartozik, hogy szoborra merevedett barátainak, ismerőseinek életmelegét ne hagyja kihűlni, hogy kimozdítsa kortársait a halál merevségéből.”

Az arcképvázlatok sora a külön történet-tudós, Áldásy Antal alakjának rajzától József Attilán, Kosztolányi életének egy-egy epizódján át Bolgár Elek emlékének idézéséig terjed, s érdekes emlékeket villant fel a szerző az elmúlt korok kevésbé szeretetreméltó (Pintér, Pekár) irodalmi vezéreinek tevékenységéből, s felidéz olyan művészi sorsokat is, amelyekre ma már sokszor méltánytalanul keveset gondolunk. A kötet második része kisebb-nagyobb tanulmányokat tartalmaz. A változatos témájú írások a XX. századi magyar irodalom témaköréből valók. Bár a különböző témájú és terjedelmű művek nem az egymást kiegészítés igényével íródtak, mégis nagyobb összefüggéseket tárnak fel, és sorjában olvasva őket, a cikkek és tanulmányok sajátlagos tárgyain túl, modern irodalmunk igen fontos elvi és művészi kérdései világosodnak meg különböző aspektusokból.

A József Attila-tanulmány több mint másfél évtizeddel ezelőtt keletkezett. A költő életművével kapcsolatos kutatások akkor még nem bontakoztak ki, s egyáltalán modern irodalmunk sok alapkérdése is tisztázatlan volt. E tanulmánynak kétségtelen érdeme, hogy József Attila életművének sok jellemző vonását, s elsősorban témáinak, eszméinek művészi eszközeivel való harmóniáját, költői nagyságának ismérveit egy egész sor finom verselemzésen keresztül mutatja be. S ezek az erények ma is érvényesek, akkor is, ha a tanulmány koncepciója felett néhány ponton eljárat az idő. Rangos helyet foglal el a József Attila életművét elemző tanulmányok sorában. A kötet irodalomtörténeti és kritikai írásainak túlnyomó többsége azonban friss keletű. Ady, Gárdonyi, Ignóty, Hatvany, Bródy, Kuncz Aladár, Kosztolányi tevékenységével foglalkoznak a kötetben található cikkek és tanulmányok, de olvashatunk köszöntőket érdemes tudósokról (Pais Dezső, Turóczi-Trostler József), bírálatokat s igen

érdekes fejtegetéseket századunk irodalmának irányairól és stílusproblémáiról. E recenzió keretében csak néhány példával illusztrálhatom Bóka László újabb írásainak gazdag problematikáját.

Régóta foglalkoztatja, bár tulajdonképpen kutatásainak körén kívül esik, Gárdonyi életműve. *Gárdonyi Géza lírája* c. tanulmányában Bóka László szinte újra felfedezi a próza- és drámaíró sikerei mögött elhalványodó verseket, amelyek közül jó néhány megragadja a versértő olvasó figyelmét szépségével, hangulatosságával, anélkül, hogy az irodalomtörténetírás e ténynek nagyobb figyelmet szentelt volna. Bóka frappánsan, tömören foglalja tételbe Gárdonyi maradandó verseinek (hiszen nem kétséges, hogy többségük valóban avultnak hat ma már) titkát: ugyanis Vajda és Ady között „... egy olyan lírai hangra lelt, melyben még benne cseng a népköltészet visszhangja, de amelyben már benne borzong a modern ember érzékenysége.” Filológiai apparátusának méreteivel, a Nyugat egész bonyolult kérdéskörének elemzésével kiemelkedik a kötetből az *Ignotus és a magyar kritika* c. tanulmány. Ignotus sokat vitatott szerepének ezt az új megvilágítást e kor-szelet avatott ismerői tudnák szakszerűen méltatni. Annál nyilvánvalóbbak azonban az irodalomtörténészek, tanárok, művelt olvasók számára a Kosztolányi Dezsőről szóló tanulmány eredményei. Oly sok ingadozás után, ez a Magyar Irodalomtörténeti Társaság soproni vándorgyűlésén elhangzott előadás a kérdés közepébe vágott. „Kosztolányi élete és művészi fejlődése a polgári lét elhatároltságának korlátai között folyt. Olykor küzdött ez ellen, olykor elfogadta ezt, mint áttör-

hetetlen fatalitást.” Hogy milyen töresekét okozott az ellenforradalmi kor erkölcsi nyomása, hogy milyen értékeket teremtett az ellene való magányos küzdelem – ezeket az alapkérdéseket tisztázza a fontos tanulmány.

A kötet nemcsak irodalomtörténettel, mai problémáinkkal is foglalkozik. Fiatal költőinkről, sőt ezen túl az új magyar költészetéről szól az *Egy új lírikus nemzedék* c. írás. Az utóbbi évek sokat emlegetett kérdéseit elemzi a *Modernség, modernizmus, kritika* című cikk. Különösképpen a modernség és a modernizmus fogalmainak tudományos, irodalomtörténetileg is indokolt különválasztása és definiálása érdeme ennek az írásnak. Végül, több jelentős cikket, tanulmányt említetlenül hagyva, hadd szóljak még egyről, az *Egy új stílus bölcsőjéről* c. munkáról. Bóka László ugyanis, sokágú tevékenysége mellett, olyan tudományág területén is munkálkodik, amelynek hazánkban a múltban is kevés, ma pedig alig van művelője. Pedig a stílusztika nem lebecsülendő studium, s ez a tanulmány, amely Ady és a Nyugatnak a magyar stílusra gyakorolt, jelentőségében alig felmérhető hatását vizsgálja, világosan bizonyítja: számos lényeges területen nem jutunk előbbre, ha nem fordul figyelmünk fokozottabban a tudományosan megalapozott (nem pedig a tetszik, nem tetszik alapon való) stílusvizsgálat felé. Bóka tanulmányainak éppen abban rejlik az olvasóra gyakorolt hatása, hogy szerzőjük nemcsak szépen ír, hanem tudós módjára meg tudja fejteni mások, irodalmunk jelesei, írásainak titkát.

Wéber Antal

KÍSÉRLETEK EGY KÍSÉRLETI DRAMATURGIÁVAL

Németh László: Változatok egy témára. Szépirodalmi könyvkiadó, 1961.

Difficile est recensio non scribere. Ezzel kísérte meg Németh László új könyve a valamennyiünkben ott rejtőző kritikust, aki megérzi, hogy akármint is alakul majd – a belső megfontolások és viták során – ítélete a Bolyai-dramák értékéről, magát a művet, az egészet, ritka-érdekesítő olvasmányként fogja megőrizni emlékezetében.

A két szindarab csak része itt a „papírvoltában” is impozáns színházépületnek, s a figyelem az egyes építőelemekről hamar átfordul a szokatlanságában, varázslatos teljességében elébünk tornyosuló koncepcióra. Olyan alkotás ez, mely kihívja a hozzászólást. Az olvasó aligha állja meg, hogy a soknézőpontú könyvhöz, mint egy elmaradt fejezethez, hozzá ne fűgessze a mindenkori néző észre-

vételeit is. Az élmény ugyanis, amit itt szavakba kell öntenünk, valóban rendkívüli: ebben a könyvben olvasói kíváncsiságunk örök tárgyának, a műalkotás titokzatos létrejöttének járhatunk végére.

Németh László, mint bevezetőjében mondja, „az író agyát” nyitja meg előttünk. Ebbe a műhelybe lépve az elemzőnek – famulus voltát elismerve – be kell érnie annyival, hogy az előtte lefolytatott kísérleteknek magában utána lépegethet, és utólagos számitással ellenőrizheti az eredményeket. Ezt az ellenpróbát pedig úgy véli megvalósíthatni, hogy a konfliktusadó ellentéteket – a dráma matematikus szellemétől meghihetve – függvénykapcsolatoknak fogja fel, s egy képzeletbeli koordinatarendszerben felrajzolja. Az

egymás felé forduló közös alapvonásuknál megragadott indulatok y-ra rendezett tiszta egyenletekké válhatnak ily módon, s a nekik megfelelő funkcióképek metszéspontjából a drámai összeütközés szükségszerűsége, helye és lefolyása világosan leolvasható. Ez a síkbanvizsgáló megközelítési módszer talán nem egészen hűtlen tárgyához: ahhoz a belső összefüggéshez, mely minden dráma lényegét teszi. A dráma ugyanis, melyben a mozgató ellen-tétek mindig szétválasztódnak, felszínre kerülnek, gyújtópont-helyzetekbe, szimbólumalakokba sűrűsödnek, bizonyos egyértelműség, következetes belső logika nélkül elképzelhetetlen. Úgy is mondhatnánk, mindig van benne valami metszet- és síkszerűség, vagy – mint a bizánci mozaikokban, s egy sereg modern festményben – valami dekoratívítás. Nem veszünk tehát erőszakot a drámán, amikor kritikai Descart-rendszerünkbe beillesztjük; s nagyon is belül maradunk az irodalmon, amikor a drámaírás sajátos matematikáját követve a konfliktusok útját elméletben kijelöljük, s az „elgondolható” többféle kibontakozást kísérletben megvizsgáljuk.

A szerző több helyütt hangoztatott szándékához híven a drámaadó konfliktus alapokát a pedagógus és neveltje közötti kapcsolatban jelölhetjük meg. A mindennapi élet s az irodalomtörténet elegendő példával illusztrálja, hogy ez a sokszor vérségi kötelékkel is megerősített összetartozás milyen gyakran végződik tragikus elszakadással, lázadással. Paradox tanulság, hogy mennél szorosabb az érzelmi vagy értelmi egymáshoz-fűződés, szinte annál biztosabban bekövetkezik a törés – a fiu vagy tanítvány egyéniségkereső szembefordulása. Önmagában is tökéletes drámai kiindulás ez, ha mindkét oldalra kellő hatóerőt – átitűt erejű emberi személyiséget helyezünk. A Bolyai-hősök esetében feszültsége még kétszeresen felfokozódik. János és Farkas személyében óriások, kivételes, zseniális két ember áramköre kapcsolódik rá a „konduktor” száraitra, s a szikratérbe így egyfelől ritka-hatalmas tekintély és befolyás, másfelől pedig világrobbantó nekiszegülés kerülhet. Az energia-felgyülemelés másik forrása, hogy itt az apa és nevelő, fiú és növendék páros konfliktus-helyzete egy-egy nagy formátunú alakban összpontosul; az összeakaszkodás tehát két térfélen – a tudományban és az élet kérdéseiben – egyszerű, frontális támadások, totális háború formájában bontakozhat ki.

Ha a drámát ilyenformán a Bolyaiak kettős hadszíntéren folytatott viaskodásának fogjuk fel, a stratégia tapasztalatai szerint elemzésünk soron következő feladata a várható becsapódások helyének meghatározása. Az első offenzíva az apai tekintély visszaszorítására, a befolyás leküzdésére indul, tiltakozó jellegével legalább annyira védekezés, mint

támadás. A puszta ellenkezés nem szab önálló irányt, tagadásával is a tanítói igen-hez kénytelen igazodni. Célja is inkább negatívum: nem annyira újkeresés, mint főképp a régítől való elszakadás. Az aktív hatás ez esetben mindkét téren az öreg Bolyai nevelő tevékenysége. Mint tapasztaltabb tudós, ő akarja kijelölni a fia kutatási területeit; mint apa, életformát ír elő számára. Jánosban felébred az ellenállás, s szabadulást keres az állandó gyámkodás alól. Az ilyen csak „nem”-et mondó dac azonban nem robbantja ki a drámát, mert a méltó összeütközéshez megkívánt szellemi és lelki nagyságon nem uralkodhat a vak negáció (hacsak valami Lucifert nem faragunk a főhősből). János lázongása is a magaválasztotta uton való haladás biztosítéka, s ez a pozitívum – ha Farkas intelmeiből, az óvó, visszatartó hangsúlyt kihalljuk – az apa felől is igazolást nyer. Innen következik a másik, az igazi konfliktus lehetőség, melyet a fiú közeledő mozgása vezet be. A benne kiformalódott terveket, sőt elért eredményeket és kialakult életfelfogását mutatja be az apjának, ezek alapján ajánl fel újfajta kapcsolatot. Ha a szülői merevség elzárkózik az egyezségtől, s a társkeresés hiábavalónak bizonyul, akkor már indokolt, sőt szükséges a teljes különválásra való törekvés. Ebbe a formulába a két Bolyait így helyettesíthetnénk be: János a felfedezés lázában érkezik az apjához, akitől megértést, biztatást, továbblendítést vár. Farkas ehelyett húzódozik, intelmek mögé sáncolja magát, és mindenképpen nehezményezi, hogy fia eltért az általa elgondolt haladási iránytól. Önálló életének megvalósításához is igényelné János az apja tapasztalatait, de csak oly formában, hogy a nevelőt mint idősebb barátját hívja segítségül. Az „Öreg” azonban nem látja be a másik életmód jogosságát, nem pályázik a tapintatos, hatáskörének határait ismerő tanácsadó szerepére, s erőszakos beavatkozásával elfordítja magától a fiát.

Ha a konfliktus kettejük körében megmarad, szellemi téren hasonlíthatatlanul nagyobb erővel jelentkezik, a robbanást is ott idézi elő. Érthető ez, hiszen a drámai hős leglényegesebb mozgatója az idea, az eszmei újdonság, amit képvisel, az életénél sokkalta fontosabb többletérték, amit maga mögött érez, mikor csatába megy. A kifejtelt az öszecsapás eldőlte után vetül vissza a fizikai síkra mint végeredmény: a két ember különszakadása. Az itt változtól súlyarány és fejlődési irány némiképpen módosul, ha a háborúság kilép a küzdőfelek kettőséből, s a konfliktuskör harmadik résztvevővel bővül. A társkeresés célja ekkor nemcsak az apa barát-nak-megnyerése, s e másféle törekvés a szellem és élet viszonyában is változást eredményez. Erre az eltolódásra azonban később kerítünk szót, mert a teoretikus vizsgálat a Bolyaiak

párviadalát (a „drámát”) egyelőre még lezártnak, kettejükben teljesnek tekinti.

Az alaphelyzet lehetőségét ad egy harmadik ellentét-párra is, mely az előbbi kettőtől abban különbözik, hogy a „nevelő” és „nevelt” kategóriák nem szerepelnek benne. A fiatal nem tanítóját látja az idősebben, hanem riválisát, akinek elismert tekintélye állandó mérce, magasságpont, mely harci kedvét felülhaladásra sarkallja. Az eddigi szubjektív szempontok helyére most az objektivitás kerül: a tanítvány nem a befolyásolástól óvja a maga teóriáját, életformáját, hiszen nem az a lényeges többé, hogy a két elgondolás közül melyik kié, hanem hogy melyik a jobb, a helyesebb. Ebben a „szabadversenyben” mindkét fél egyszerre támad és védekezik, körömszakadtáig vitatja a maga igazát. Így kerülhet versenyársként egy nevezőre Farkas és János is, amikor a Tentamen és az abszolút geometria értékét mérik össze, vagy mikor megírják a pályaműüket. Elméletben feltételezhetjük, hogy hasonló értékű kihívás az is, ahogyan János az öreg Bolyai sokfelé szétszóródó, színészkedő életével szembeszögezi a saját szigorú tudósmorál-jelét. Ez a mérkőzés kísérő- és motiválóként burkoltabb vagy nyíltabb formában mindennütt ott folyik, ahol a tanító és a keze alól kinőtt növendék szembekerülnek. Ettől kaphat a küzdelem személyeknél magasabbra helyezett elvi nézőpontot és a dráma erkölcsi tartalmait. Ha az események próbája vagy az utókor a régít versenyre hívó új szemlélet, a mestere ellen kelő tanítvány mellett dönt (már pedig kettőjük drámájában a valósághoz alkalmazkodva aligha dönthet másképpen), a lázadás – mint az emberi fejlődés előmozdítója – végső indokot nyert, a néző ítéletében forradalmi tetté nemesedett.

A párharc azonban, mely legtágabb általánosításban a régi és új örök ellentétének fogható fel, nem az egyedüli mozgatója a Bolyai-drámának. Túlzottan megcsonkítanánk Németh László koncepcióját, ha fel nem figyelünk az egész kimenetelt döntően befolyásoló másik tényezőre, bár ezt csak vonakodva nevezhetnénk konfliktusnak (legalábbis a szó eddig használt „kettős összeütközés” értelmében). Ezt az egyik oldalhoz sem kötődő, de mégis mindkettőt hatalmában tartó erőt – hasonló általánosítással – talán leginkább valamiféle fátum beavatkozásának lehetne mondani. Határozott helyzeté nem sűrűsödik, mint a Shakespeare-drámában, melyben a tragédiát az a végzetes találkozás váltja ki, ahogy Macbeth és a trón, Hamlet és a világ helyzetökentésének feladata egymás mellé kerülnek. De nem azonosítható a görög Moirával sem, mely az ember útját sziklatorlással zárja el. Ez a fal – legalábbis azon a ponton, ahol Oedipus a fejével nekirohan – nagyon is határozott összeütközés

kiváltója. A Bolyaiakra az alapszituáción kívül –, hogy két ekkora talentumnak pedagógus és neveltjeként kell szembekerülnie, s így módon egymás sorsának hordozójává lennie – még egy külön fatális atmoszféra is súlyosodik. Mint a levegő, úgy veszi mindenütt körül őket, magukba lélegzik, és amíg egymásfelé vagdalkoznak, valójában mindig ezzel a láthatatlan elemmel hadakoznak. E furcsa szélmalom-viaskodás legszembetűnőbb sajátága az a megérzés, hogy az emberi társkeresés a drámában adott viszonylatokat tekintve eredendően reménytelen. A közeledni próbáló két Bolyai s a többiek is valamennyien egyre távolabb kerülnek egymástól. Ez a mozgás látszólag hozzákapcsolódik a nagy konfliktus-körhöz, hiszen ott is volt szó közelítésről és szétválásról. Csakhogy az eleve hiábavalóság érzete harc közben is benne munkál mindkét küzdőtársban, s ezzel kiveszi a kezükből a kardot.

Másfajta tragikum ez, s alapja talán az a nyomasztó pára, mely mindkettőjük szétbomló tehetségéből száll fel. Az előbbi hiábavalóság-érzet is csak ennek az atmoszférának jelentkezési formája: az az érzelmi hatás, amit a bomlás közege a hősből és a közönségből kivált.

Az ilyen sors-ellentét a kétágú konfliktussal sehol sem érintkezik. Ha János energiája kiégőben, elméje elborulóban, ha Farkas élete, minden reménye-terve szétzúllóban van, akkor az ellenállás lényegében nem egymásnak, hanem egy sokkal hatalmasabb ellenségnek fordítja őket. Egy másik – nem kevésbé heroikus – viaskodás köti le a megmaradt erőt, s egy másfajta dráma szerkezete épülhet ebből az előbbi mellé, sőt talán annak fölébe.

A küzdelem minden lehető motívumát ekkép szétválogatva kristályosítható ki a stratégiából a matematika, s a vizsgálódónak most már csak arra kell ügyelnie, hogy az eredményként kapott képleteket tisztán megőrizze. Ez a vigyázat a számok egyértelműségét kényszeríti gondolatmenetünkre, és megkívánja, hogy a két ellentét-forma – a pedagógus-konfliktus és a Bolyai-végzet – külön kerüljön elemzésre. A további kísérleti következtetések feladata lesz majd eldönteni, hogy a kettő együtt, egyszerre, egyforma hangsúllyal kidolgozható-e egy drámában büntetlenül; anélkül, hogy a szerző vétene a szükséges egyértelműség kritériuma ellen, s az ilyenformán megzavart néző tiltakozását a fejére ne vonná.

Az első körben megmaradva folytassuk tehát a tanulságok rögzítését. Számtani hasonlat-rendszerünk végkövetkeztetésként az elkerülhetetlen konfliktust sugallta, sőt a súlyarányok elméleti mérlegéből a küzdelem kibontakozását és fejlődését is kiolvas

hatónak véltük. Úgy mondtuk, hogy a döntő összecsapás – mivel a drámai hős mindig egy idea hordozója – az eszmények, a szellem területén zajlik le, s a kimenetelére a fizikai valóság úti rá a pecsétet azzal, hogy a két életet különválasztja.

Tekintetbe kell azonban vennünk, hogy vizsgálatunk tárgya a színpadon elevenedik meg, ahol a vélemények és ellenvélemények emberi testbe öltöznek, a szereplők mozgásában nyilvánulnak meg; s a sugalmazni kívánt gondolatokat a nézőhöz a szavakkal legalábbis egyrangú tényezőként közvetíti a látvány is. A kifejeletről alkotott elképzelésünket is hozzá kell tehát módosítanunk a vizuális konkrétság drámai követelményéhez. Abban a megállapításban, hogy a hős egy idea megtestesítője, a hangsúlyt most a megtestesítésre helyezzük és kétségbe vonjuk, hogy a drámai konfliktus súlypontja az eszmények láthatatlan birodalmába kerülhet. A drámai kifejezés legfontosabb lehetősége a tett, és ez még akkor is parancsoló érvénnyel kényszeríti az írórt, ha alakjainak tudósokat, látványos cselekvésre kevésbé hajlamos embertípusokat választott. A tudományban a vita az elsődleges hadszíntér, a szavak, az elvonatkoztatott tételek sorsdöntő fontosságúak – mégis nehéz lenne olyan közönséget (hacsak nem matematikusokat) elképzelni, akik el nem unnák a hosszú disputát az abszolút geometriáról. Igaz, hogy az összeütközés legbelső motívuma a két szemlélet mérkőzése, de ennek külső sűrűlódásokban, látható összekülönbözésben kell megnyilatkoznia. „Nem lehet elmét, s embert szétválasztani,” – mondja Antal valahol a drámában, s ezzel a színpad törvényét is megfogalmazza.

E szabály megköti a szerző kezét a konfliktus elhelyezésénél, s itt kereshető a magyarázata, hogy a Bolyaiak egyik drámai változatában sem a tudós versengés, elvi különbség eredményez közvetlen és végzetes kenyértörést, hanem mindkét esetben (*Apai dicsőség* 5. 8., *A két Bolyai* II. III.) valamilyen kívülről jött indíték: a pénz és a házasság. Éspedig legfőképpen az utóbbi, a kettősbe benyomuló harmadik. Hangsúlyozott szerepeltetése a drámaiságnak tett engedmény; így biztosítható, hogy a robbanást hozó ellentét az életbe áthelyeződve kellő intenzitással jelentkezhessek. A meghíusult apa-fiú barátság látványosságnak nemigen lenne elég, igényeljük tehát az erősítő konkrétumot, Orbán Rózátt, hogy ómiatta csattanjanak össze az egymásnak szánt pengék. Ebből a funkcióból következik, hogy a „harmadik” meghatározás helytelen: nem külön aktív szempontot képvisel ő, nem valamilyen harmadik egyenes, csak a „metszőpont”, ahol a másik kettő találkozik. A viadal nem lép tehát így sem a már meghúzott körön túlra,

az eddigi motívumok érvényben maradnak, csak ettől az életbehelyezéstől átszíneződnek. Amint a nyomaték az élet térfelére átkerül, úgy hogy a konfliktust is innen kell várnunk, az itt található ellentétek mindegyike új valóságtartalommal bővül. János nemcsak elszakadni akar a barátjává nem lett apától, hanem tudatosan mást keres helyette. Így azután Farkas sem csak mint erőszakos tervező és tekintélyét feladni nem tudó nevelő jelentkezik, hanem mint ragaszkodó, sőt féltékeny szülő. A két életforma versenye pedig abban az összeütköző kétféle udvarlásban és szerelemben is megnyilvánul, ami a két férfit ezen a téren is rivalissá teszi.

A konfliktusok felvázolását ezzel befejeztük, s most nézőpontot kell változtatnunk. Az ellentétek kibontakozása és a lezáró összeütközés a drámának csak külső megjelenési formája; a drámai helyzet a szereplő szemével, belülről nézve inkább választási kényszernek fogható fel. E választás drámai lehetőséget akkor rejt magában, ha a felkinált két dolog egyszerre azonos és különböző, s ezzel az egyértelmű állásfoglalás szinte lehetetlenné válik. A dilemmába került főhős tehát – gondoljunk csak Hamletre! – egy kicsit mindig „Buridan-számara”, aki csak hosszú vívódás, tétovázó, önemésztő kétség árán tudja az ítéletet kimondani. A választandó két lehetőség ugyanis olyan hajszálnyira egyező, hogy a szereplő bármelyikbe bele tudja magát képzelni, mindkettőre rezonál egyéniségének egy-egy alapvető tulajdonsága.

Sőt ugyanaz a jellemvonása – persze más-más vonatkozásban, „jó” vagy „rossz” vetületében – teszi alkalmassá mindkét szerepre. A dialektikus logika vet fel ilyen fogós problémákat; s valóban, ha helyesen akar dönteni, a drámai hős is „dialektikus” gondolkodásra szorul.

Ez a drámai dialektika arra a felismerésre vezet, hogy a megegyezés nem jelent egyszerűsmind egyenértékűséget is, s így a szükséges értékmérés az egyik lehetőséget a másiktól mindig elkülönítheti.

A kettős-út valamelyik ága távolabbra esik az elindulótól, s neki azt az irányt kell követnie, mely legbelsőbb valójának jobban megfelel. Arra kényszerül tulajdonképpen, hogy kétfelé húzó énjét az útvalasztásban szétszakítsa, s egyik fél-lelkét fontosabbnak igazibbnak nyilvánítsa. Csak ez a – többnyire erkölcsi – mérlegelés adhat módot és alapot, hogy a választó végül tudatosan hozza meg az ítéletet, melynek kimondása elől az adott helyzetben úgysem menekülhet.

Ha a felállított választás-képletbe a Bolyaiak sorsát helyettesítjük be, az első pillantásra az a sajátos helyzet ragad meg bennünket, ami a köztük felmerülő dilemmát a klasszikus példaktól elütővé teszi.

A Shakespeare-alak két helyzet között ingadozott, s bár ezek egyéniségének más-más oldalát is jelentették, a maga személyében – a színpad kategóriájával: testében – kívül maradt a választáson. A Bolyai-perben azonban az igazságnak kettőjükben kell eldőlnie, s ha bármelyikük drámai hőssé válik, választása csak önmagára vagy az ellenfelére eshet. Ha a drámai kétség felmerül, minden eddiginél elemibb megrázkódtatást hoz, mélyebb egzisztenciális réteget érint. Nem másról van ugyanis szó, minthogy saját egész mívoltával szemben mondja ki esetleg az ítéletet, magamagát mintegy megszünteti. Ilyen feltételekkel a választást lehetetlen elképzelni, s a választó gazdátlanul maradt szerepe mindinkább a mellékhősökre hárul, akik a kettős viaskodást kívülről nézik, két lehetőségként tudják felfogni.

A szerző utal is arra a Képzelt beszélgetésben, hogy a mindkét Bolyaihoz közel álló mellékalakokban – Antalban, Rózában – el is van rejtve egy-egy ilyen választó probléma, s így könnyen vindikálhatnak maguknak a drámában főszerepet. Hozzátehetnénk, hogy ilyen igénnyel akár a néző is felléphetne, hiszen benne is belső disputát indít, ha voksát valahová le kell adnia.

Ennyiben a Bolyaiakat – mint aktív drámai hőskéket – kiutasítottuk a saját drámájukból, s a súlyarányok ilyen semmibevertélétől feltevésünk teljesen abszurdnak tűnik. Felemlítésére is csak azért volt szükség, mert a megszorított választás tényleg különleges vonása a történetnek, s a dilemma vég-sőkig élezése határozott írói szándék. Másrészt az is igaz, hogy amikor elméletben kutatjuk, melyik Bolyai, mifajta drámának lehet központi alakja, az előbbi hipotézis, minden képtelensége ellenére megszédít egy pillanatra. Az ellentmondást fel kell bontani, s ehhez segítségül hívhatjuk azokat a tényezőket, melyek biztosítják, hogy a választásban a hős itt is saját jobbik sugallatára hallgathasson, az értékeesebbik önmagát itt is megmenthesse a pusztulástól. Tegyük hát világgossá a feltételeket!

A különbségeket, melyek az apát a fiútól elválasztják – mint konfliktus-robbantókat – már tisztáztuk. Két ember összecsapása, s az egyik alulmaradása azonban még nem dráma, ha a porondon maradt küzdőt nem sajnáljuk meg, s nem érezzük úgy, hogy nehezebb természete ellenére jutott ideig. Úgy tartjuk, ő is képviselt értékeket, amik így – legalábbis számára – veszendőbe mentek, s ezért félelem fog el, ha elgondoljuk, hogy a sorsadta helyzet a legkülönb embert is miképp forgothatja ki magából. Így mondta Arisztotelész, s így igaz ez a Bolyai-történetre is, ahol szintén hiába keresünk drámát, ha a győztest a legyőzötttel egybekapcsoló azonosságokat fel nem találjuk. Anyagunk

nem hagy cserben: az apa-fiú, a nevelő-tanítvány viszony egyaránt kínálja az ideszóló motívumokat. Szinte mottóként a történet fölé illeszthető a meghatározás, hogy János az öreg Bolyai „kontinuációja”; mindketten jól tudják, hogy kapcsolatuk az apa és fiú természetes összetartozásánál sokkal többet tartalmaz. A kapocs az öregbe és fiatalba egyaránt belemélyedhet, s a magából is szakítás lehetőségét bármelyikükre kiterjesztheti. Külön-külön meg kell tehát tekintenünk, milyen érzelemből, meggondolásból kalapálódik a vasa az egyik s a másik felé.

Farkas helyzetét a bálványozó apai szeretetnél is jobban súlyosbítja, hogy minden derékbátort tervét, érvényesülési vágyát a fiába mentette át. Neveltjébe mindazokat az ideákat beleplántálta, amiknek az ő élete csak szomorú ellenpéldáját szolgáltatta, s már eleve egy jobb, szerencseesebb önmagát akarta látni benne. Ennyit hoz a szembe fordulás előttről, s ez elég lenne, hogy képtelenné tegye – akármilyen is történetjük – megtagadni a fiát. De ami ennél is fontosabb, ő is zseni, s ez a tehetség oly hatalmas közönséget jelent, mely lehetővé teszi számára, hogy a lángész megértésével beláthassa a fia igazát még akkor is, ha ezért a magát kell elhamvasztania.

János elszakadását főként a harc előttről hagyományozódott szeretet, hála, tisztelet akadályozza. Mindent, amivé lett, apjának köszönhet: ő teremtette meg tanulása lehetőségét, vállalta a családi pénz-pörpatvart, nagyúri barátainál kilincselte, felaprózta magát a fia boldogulásáért. Ő csiszolta ki elméjét, ő faragta ki belőle a matematikust. Hatalmas erkölcsi kényszerítő erő van ezekben az emlékekben, s a természetétől nemes lelkű fiú nem is hagyhatja ezeket számításon kívül. De ha e kapcsok az összeütközésben mégis eleresztenek, ott van a legnagyobb összetartó: János zseni, akitől eredendően idegen a helytelen ítélet. Tudnia kell, hogy az új felfedezés, amit Farkással szemben érvényesíteni akar, szikrájában Farkastól származik, hogy azt az életfelfogást, melynek biztonságából apját olyan keményen megvagdálja, az apai nevelő-eszmények ültetgették el benne, az apai levelek segítették gyökeret verni. És végül a másik zsenit, a nagy embert az ellenfélben is meg kell becsülnie.

Ha mindezt fontolóra vesszük, megint csak a konfliktust elimináló paradox-következtetéshez jutunk el: Farkas zsenialitása kizárja János zsenijének meg nem értését, János zsenialitása kizárja apja zsenijének megtagadását. A kétféleképpen nem értelmezhető abszolút igazság és a teljesség, mely mint lángeszűeknek közös birtokuk, egymás mellé helyezi őket. Tudós lényük, szellemi beállítottságuk sem a civakodás kirobbantásának,

hanem elkerülésének ösztönzője. (Ha az emberek „okosan” gondolkodnának, nem lenne dráma, mert a választásban a lehetőségeket hűvös fejjel szétválogatva, mérlegelve mindig megfelelő eredményre jutnának, s még azt is kimódolnák, hogy ép bőrrel meneküljenek a veszélyes helyzetből. S kibén lenne meg e képletfejtő okosság, ha nem két nagy-eszű matematikusban?) A kettejük fekete táblája valóban inkább az összebékülés, mint az összekapas motivuma a drámában, az üzenetvivő integrál-jeles cédulákkal pedig mintha egyenesen egy végső egyezség tűnne megköthetőnek.

De végtére is, hol van hát akkor a Bolyai dráma? A mi gondolatmenetünk jutott ismét belső ellentmondásba, amikor indításként azt tételeztük, hogy e kettős zsenialitás elkerülhetetlenül konfliktust vált ki, most pedig oda jutottunk, hogy épp ez számolja fel az összeütközést. Ismét csak a drámai helyzet teremtette dialektika lendít ki bennünket a kátyúból. Ha a két hős mint tehetség egy magaslaton áll is, mint nevelő és tanítvány eredendő szintkülönbséggel lép a színre. A viszony mindkét valóság területén, a tudományban, s az életben is alárendelést jelent, s ezt az önmagát túlélt megkülönböztetést kiegyenlítő, indul meg a drámai mozgás. A mozgás pedig más ítéletek forrása, mint a nyugvó szemlélődés – bizonyos szükséges „korlátoltságot” kényszerít a mozgásban levőre. A küzdelem dinamikájából folyik, hogy a harcos, ha biztos a maga igazában, az ellenfél relatív igazát nem veheti tekintetbe. De a „relatív igazság” nem természetű a zseniális embernek, s így jó lelkiismerettel az egyik Bolyait sem törpíthetjük hozzá. Próbálkozzunk hát másfél! Mi a zseni? Hegelt híva segítségül, így válaszolhatunk: a mindenkori „korszellem” tökéletes megértője és kifejezője. A korok azonban különböznek, s így a tendenciákat gyújtópontba fogó zsenik sem lehetnek minden vonatkozásukban azonosak. Korváltás pillanatában két másforma zseni tehát nagyon is szembekerülhet, s e találkozás valóban csak tragikus lehet. Közismert megállapítás, hogy vannak előkészítő és megvalósító korok, s ennek alapján mutathatnánk meg valahogy Farkas és János, az előkészítő és a megvalósító zseni egymáshoz viszonyított helyét is. Összekapcsolja őket az egymásból következő, az élet „permanencia” elve, s az a tény, hogy a maga módján mindegyikük tökéletes. De mindig ott van közöttük a határ, a küszöb, melyen az egyik innen, a másik túlról érvel az igazáért. Ez a különbség pedig fontosabb mozzanat a drámában, mint bármifajta hasonlóság.

A konfliktus ily módon nem kérdés többé, de az még eldöntetlen, hogy ki lehet a szenvedő alánya, drámai hőse, hiszen a választást

megzavaró, előre-hátrahúzó tényezők – látuk – egyik és másik Bolyaiban egyképpen felléphetnek. Az „egyformán” azonban csak absztrakció, a felvett alaphelyzet, az „innen” és a „túl” itt sem enged tévováznunk. Ha a két igazságot két kor más-más nézőpontjából tekintjük, közöttük különbséget tapasztalunk, s ez a szó azt asszociálja, hogy megállapíthatjuk azt az értéket is, amennyivel az egyik több a másiknál. Ha az emberi fejlődés általános érvényű műveleti szabályaihoz alkalmazkodunk, csak úgy számolhatunk, hogy János igaza a két zseni egyenlő „abszolút” értéke mellé az adott szituációban a nagyobb mozgási energia plusz-előjelét is megkapja – ez esik a fejlődés irányvonalába, az új kor számára ez a valós érték. A más nézőpontú ellenfélnek vele szemben visszahúzó negatívumként kell mutatkoznia. Az egymás mellé állítás az ő jellemében is a különbségeket hozza tulsúlyba, csakhogy ezeket az elütő tulajdonságokat felhasználhatatlan elemeknek tekinti az új célok felé törekvő. Az átértékelés az öregebbet elkerülhetetlenül „régimódivá” teszi, s ez indokolja, hogy végül is kihull a küzdelemből. A dráma középpontba tehát Farkas gravitál: egyéni érdeke szembefordítja a haladás általános érdekével, s így benne ütközhet meg a pedagógiai eszmény és a valóság, a zseni abszolút igénye és korhoz kötöttsége – őhozzá áll közelebb az önmagát tönkrejuttató, önmagán túlmutató megértés.

Igy fest az önfelelmezés az idea felől nézve, hátra van még hogy a benne megnyilvánuló drámaiságot az élet térfelére átvetítsük, s láthatóvá tegyük a sorsot, melyet Farkas megingásával magára szabadított.

Az a szerencsétlen szituáció, amibe belevetődött, az újnak gátat vető maradiság egyfajta képviselőjének tette meg, s ezzel egész rokonszenves valójából kiforgatta. Jánosban a testet öltött nemesebb ént, a pedagógus eszményeket kell megtagadnia, s ettől nagyságának összetevői, hatalmas erényei negatív előjelet kapva, gonoszsággá torzulnak. A nevelő bölcsessége erőszakosságként, az apa szeretete merev elutasításként, a tudós pártatlansága önző meg nem értésként, irigykedő lebecsülésként fordul János felé, s e riasztó funkcióváltás még nyilvánvalóbb abban a féltékenykedésben és gyűlölködésben, amit Róza megjelenése vált ki belőle. A rákényszerített szereptől devalválódik zsenialitása, előkészítő élete színészkedéssé, szétszóródássá János kritikájában. A vesztébe ilyenformán „megérdemelten” sodródik: magára marad az apa, alulmarad a tudós, aki a felajánlott jelen kedvéért elvetette a szövetséget, melyet az utána jövő generációval megköthetett volna. Mégis sajnáljuk, mikor alulmarad, mert mindvégig éreztük, hogy a zsenialitás két lehetősége vált sorsában ellent-

mondássá. Az az elv is, melynek alapján a büntetést rá kímérték, lényéből következett, éppoly szervesen, akár a bűne. Így azt is mondhatnánk: a Jánosba átmentett Farkas elpusztította a magához hűtlenné lett Farkast. A páros konfliktus kiélezett választásának eredménye a szellem és valóság ilyen fordított arányba kerülése. Ahogyan a szellem a személyiségen túlemelkedően közeledik a megértéshez, úgy romlik-züllik fizikai képmása, a színpadon mozgó karakter. Lefelé ívelő pályája a néző számára igazolja egyre világosabban az új szemlélet helyességét, János igazának előbbre való voltát. A fokozatos megértés, mely látszólag hiányzik a színpadon az újtól egyre távolodó jellemből, valójában magába a nézőbe szuggerálódott át. Ez a funkció emelheti fel bukásából az öreg Bolyait, ez avathatja teljes értékű drámai hőssé.

A Bolyaiakat küzdelemben taszító helyzet csaknem kizárólagos erővel ezt a szereposztást állítja előtérbe. A mindenben kételkedő, elvben mindennek az ellenkezőjét is feltételező elméleti vizsgálat mégis megkockáztatja a kérdést: lehet-e egyáltalán, s ha igen, miféle elhelyezkedésben Jánosból drámai hős.

Ha érvényben tartjuk eddigi következtéseink alapszabályát, hogy a konfliktusnak János javára kell eldőlnie, egyetlen eshetőség van csak arra, hogy a győztes belső vívódás áldozata legyen. Akkor következhet ez be, ha a harc hevében túl sokat talál pusztítani, ha a mozgási energiától elsodródik és túlszalad a célján. Azokat az általános elveket is kétségbe vonta az apjában, melyek nélkül maga sem boldogulhat, s így szükségtelenül önmagát is megrövidítette — utólerik a bosszúálló Erinniszek. Továbbhaladása alól bontotta el a fundamentumot, s így helyben-topogásra kényszerül, önálló élete sem tud sehogyan sem megteremtődni. Látható konkrétan ez a tragédia például abban jelentkezhet, hogy a nő, akiért az elszakadás áldozatát meghozta, nem bizonyul alkalmas segítő-társnak, mert a választásban az apától szorgalmazott, de számára sem negligálható szempontok egyikét-másikát figyelmen kívül hagyta. Az Eumenidák azonban csak az első konfliktus megtörténte, s az egyik küzdő fél kiesése után jelentkezhetnek; az összecsapás újraértékelése merül így fel ugyanis a győztes lelkiismeretében. Ennek a konfliktusnak tehát helyét és jellegét tekintve kevés köze van a készülődő új és az ellenálló régi felállítású képlethez, s leginkább talán valami Domáldon vívódó képzeletbeli János történetébe lehetne behelyettesíteni.

A másik lehetőség egy János-középpontú dráma felhúzására, hogy magát a mindeddig posztulált értéktöbbletet is elveszük a boldogtalantól. Elvben kimondjuk, hogy a befolyásoló monumentális tekintéllyel nem

tud megfelelő súlyú ellenérvet a serpenyőbe vetni, s a mérleg az apa felé billen — a fiú a kitörésre képtelenség bizonyult. Afféle lázongó ifjabb Goethe lenne tehát, akit az kerget vívódásba és kényszerít beismerésre, hogy fiatalos különbözni akarása kisebb, minthogy apja mellett eltörpülő jelentéktelenségét az elszakadásig magasíthatná. Független életének realizálása így is kudarcot vallana, csakhogy a színpadi kivetítésben itt azért, mert a felsőbb befolyásra maga mondott le házasság-tervéről. A páros összeütközés ebből a dráma-preparátumból is hiányzik, hiszen a tanítványt győngesége eleve elüti attól, hogy méltó vetélytársa lehessen a nálánál minden vonatkozásban messzebbre tekintő mesterének. A hipotézis egyébként mindenhogyan megdőlt: az Appendix-et, mint megvalósulást anyagunkból el-sikkasztani maga ellen kiáltó képtelenség, s így ez a képlet mint feltételezhető Bolyai-dráma nem jöhet számításba, a Bolyai-kontroverzia semmiféle viszonylatát nem tükrözheti.

Felvett függvényünket ennyiben minden értelmezhető tartományán végigkövettük, az analitikus-dramaturgiai vizsgálat elvégezte az elébe tűzött feladatot. Az alapkonfliktusból másfajta kibontakozást nem tart elgondolhatónak az elmélet, de a három feltételezett drámaalakzat akármelyike is — legalább a szerkesztés hagyományos törvénye szerint — mindig kizárja a másik kettőt; a levezetésnek tehát mindenképpen csak egy megoldása adódhat. Ez az eredmény pedig — így szól a végkövetkeztetés — a történetből kiválasztott helyzetet és időpontot tekintve nem lehet más, mint az öreg Bolyai nyilvánvaló vereségéhez vezető Farkas-középpontú dráma.

A szerző szándékait elemző teoretikus megállapítások után most jutottunk el odáig, hogy megpróbálhatunk kívülkerülni az írói koncepciók immanenciáján, amennyiben kísérletünk tanulságait egybevetjük az írott valósággal, az *Apai dicsőséggel*, *A két Bolyaival*. Ehhez az ellenőrző összeméréshez a legmegfelelőbb alapot az első változat 8. képe szolgáltatja, melyre a dráma súlypontadó harmadik felvonása épül. Ez a szimbolikusságával is annyira kifejező csilagnézés fogja össze legbiztosabban a szét-húzó planéta-utakat, itt alakul ki a legsűrítettebb elektromos-légkör, itt villannak fel a legvakítóbban az ellentétek fénycsóvái. Bármerről közelítenénk is meg az apa-fiú, nevelő-tanítvány kapcsolatot, mindenünnen ide kell találnunk erre a templomtérre, ebbe a dolgozószobába. A jelenet pedig, ami itt elébünk tárul — úgy tetszik — tökéletes megvalósulása a Farkas-dramára vonatkozó elgondolásunknak. Az elméletben előre meghúzott végkifejlet pereg le előttünk a szín-

padon: az összecsapó ellenérvek a párbajra-hívás kardpengéivé élesednek, az apai ellen-állás megtörik, és a magára maradt öreg Bolyai felett János mint afféle győztes Fortinbras vagy Macduff – megfújja az „új geometria”, az „új embernem” harsonáit.

Az elemzést megelőzően le is zárhatnánk ezzel, ha a kürtész mellett meg nem ütné a fülünket valami ismeretlen s egyáltalán nem diadalmi mellékszerej. Még inkább nyugtalanító az a különösen eltávozott visszhang, ahogyan az előbbi győzelmi motívum a negyedik felvonásból érkezik hozzánk. Először is az az érv gondolkoztathatja el a hallgatót, amivel Farkas az utolsó nagy vitában Rózát a fiától övni igyekszik: „az apák *ép* embert kívánnak lányaiknak”. János tehát nemcsak hálátlan tévelygő, rossz természetű, hanem másfelől, s legfőképpen nem egészséges. A betegség pedig aligha lehet jellemzője az érvényesülésért küzdő új erőnek, s ha a fiatal Bolyaiban bármiféle tartalmas forradalmiság képviselőjét akarjuk látni, ebből a fából ki kell mosdatnunk. Nehéz azonban beh bizonyítani, hogy csupán a szemléletből következő elfogultság ragadta Farkast erre a megállapításra, hiszen a továbbiak újra csak terhelő bizonyítékokat szolgáltatnak János ellen. Az utolsó felvonás mindkét fogalmazványából egyforma félreérthetlenséggel az derül ki, hogy János az összecsapás után pusztulásba sodródik: házasesete szerencsétlen, elméjén mániákus felbomlás vesz erőt. Aki a semmiből új világot teremtett, saját új élete felépítése helyett most maga is feneketlen semmibe – családi viszályba, őrlő betegségbe – süllyed. Nagyon is hamar megérkeznek az Eumenidák, s a kibontakozás iránya egyszerre ellenkezőjére fordul. A győztesből legyőzött lesz, és akin előbb diadalmaskodott, bevált jóslatával újra fölébe kerekedik. Mintha a domáldai János külön tragédiájának elemei keverednének bele a Farkas-dramába, s zavarnák ott össze az erővonalakat.

Felébresztett gyanúnk most már robbanás-pont előtt is sorra felfedezi azokat a nyomokat, melyek a váratlan írói pálfordulás előkészületeit elárulják. A más természetű ellentétek hangosabb vitái mögött ugyanis kezdettől fogva ott lapul ez a koncepció, s egy sereg eddig figyelmen kívül hagyott utalásból nyilvánvalóvá válik állandó jelenléte. Mindjárt az első szembesítésnél János nemcsak felnőtt határozottságával, önálló elképzeléseivel, hanem sárga arcbőrével, váltólázával is csalódást okoz, aggodalmat ébreszt apjában. Az ideál és a valóság különbségének talán leglényegesebb szempontja ez: a hazatérő fiútól a betegség, a tehetség megrokkánása rémiti el leginkább az öreg Bolyait. Ez a tény alapvetően más jellegűvé teszi a kettőjük viaskodását. A beteg ember az

egészséggel szemben eredendően inferioris helyzetben van, a testben-lélektben beteg fiú még az idős apával szemben sem léphet fel az új világ örököséeként. Márpedig az Antalnak tett későbbi vallomásból úgy vesszük ki, hogy a szörnyű kór a legelső összeütközésnél, az 1825-ös hazalátogatáskor is jelentkezett már János szájában. Különös megvilágításba kerül így az eddig középpontba állított párharc: szinte kísértést érzünk, hogy az elutasított második János-dramát felelevenítve, a fiút mondjuk ki benne a gyengébb félnek.

Az elméletben gondosan különválasztott három lehetőség tehát együtt kerül fel A két Bolyai színpadára. E többfelé húzó, több szempontból egyszerre értelmezhető kimenetelben elbizonytalanodik a drámai mozgás, s megzavarodik tőle az elemző. A nagy fáradtsággal építgetett és keresztül-kasul megvizsgált konfliktus-dráma a szemünk előtt esik szét darabjaira, amint felborul az az erőviszony, amit alapjául kijelöltünk. A belső erőltetés, sőt erősödő elmebaj elveszi János elől a továbbhaladás perspektíváját. De ha nem az új eredmények biztosítékait kell apjától kiküzdenie, mi indokolhatná más hálátlan szembefordulását? Ha nem az öreg Bolyai, hanem valami sötét természeti erő szegül a fejlődéssel szembe, miért kellene kettőjüknek ellenségeként összeakaszkodni? A reménytelen társkeresők, az egymásig soha el nem jutó embersorsok – azok a kiterő egyenesek, melyekben az író szívesen látja drámája szimbólumát – eleve lehetetlenné teszik a konfliktust, mert sem találkozási lehetőségük, sem összeütköző metszéspontjuk nincsen. De hogyan is kerülhetnek e csak térben elképzelhető vonalak egy konfliktus-dráma síkjába?

János betegségével elmosódik az örege és fiatal elhatároló döntő különbség, hiszen a cselekmény elindulásának pillanatában egyaránt túl vannak már életük emelkedő szakaszán: a téboly és a sir egyforma pusztulással várja mindegyiket. Az egy nevezőre hozott két főhős ilyenformán nem lehet tárgya a drámai válaszásnak sem. Miféle új érték megértéséig emelkedhetne Farkas, milyen erkölcsi biztonsággal ítélhetne most már Antal vagy Róza bármelyik Bolyai javára? De a történelmi fejlődés korválasztó küszöbét sem állíthatjuk közéjük: János elvesztette mozgási energia plusz-előjelét, s a vele szemben álló Farkast sem érezzük egyértelműen negatívnak. János nem a jövőndő hírhozója, Farkas nem a jelen képviselője: abszolút értéküket egyformán a múlt vagy az egyekppen távoli jövő igazolhatja. A drámai történet idejéből mindketten kiestek – ezt mutatja a szabadságharcban betöltött egyaránt felemás szerepük, s ezt a szentenciát mondja rájuk a kortársvilág,

amikor Dósa személyében közömbösen halad el mellettük, vitájuk eldöntésére, igazolására nem vállalkozik.

Távol áll tőlem, hogy a drámai igazságszolgáltatástól a pillanat-szűken értelmezett progresszivitás és regresszivitás méregetését várjam, afféle rögtönítélő bíráskodást. Nem az ejt itt gondolkozóba, hogy az illő felmegasztalást és elmarasztalást nélkülözniünk kell, hanem az egy főhős, egy nézőpont adta szükséges egyértelműséget kérem számon a végre is hagyományos szerkesztésű drámától. A szereplők – ahogy a szerző véli – „mindig az igazságot mondják egymásnak”, csak hogy ezek az igazságok nem eshetnek egyenlő súlyal a dráma mérlegébe. A nagyobb igazságnak le kell húznia az egyik serpenyőt. Csak a súlykülönbségtől indulhat meg a kibontakozás, csak ez vezethet megváltoztathatatlanul egy végeredményre.

Az egyenlő igazságok váltogatható nézőpontjából a két Bolyai akármelyike főhős lehet. De e két fókuszú elliptoid koncepció nem lehet egybevágó a drámával, melynek műfaji követelménye az elvek, alakok és helyzetek egy centrum köré rendeződése. Az ellipszis egyenletéből előjel cserével más idomot szerkeszthetünk, a Bolyai-dramában is a két felé tekintő határozatlanságból következik a kettős megoldás lehetősége. Ezt az írói elbizonytalanodást azonnal megérzi a néző is, s nem a katharisz emelkedettségével, hanem egyfajta zavart kielégületlenséggel érkezik el a problémát le nem záró befejezéshez.

A csalódását az okozta, hogy a „nevelőtanítvány” félrevezető címszavát s a harmadik felvonás megtévesztő látszatát valóságának elfogadva a konfliktusdráma követelményeivel várta és mérte a két Bolyai-t. Amikor pedig a szerző már nem hitegethette tovább a kilátásba helyezett „új embernem” diadalával, s a negyedik felvonásban a másfajta végzet harsonáit is megszólaltatta, egyszerre kicsúszott a talaj a néző alól. Az a másik koncepció állt bosszút, amit a „pedagógus-dráma” kedvéért következetesen kihagy-

tunk a számításból, holott valójában ez a sorstragédia lehetne a Bolyai-dráma igazi magva. A pusztulással küzdő, s közben önmagát pusztító Bolyai-nemzettség, a kor hatósugarán szerencsétlenül kívülmaradt tehetség azonban olyanfajta tragikum hordozója, mely nem tűri a hagyományok euklidészi konfliktus-dramaturgiáját. A modern dráma atmoszferikus egysége, vízióereje kellene hozzá, hogy ez a színpadra kivetülhessen. Az Apai dicsőség 14. jelenete vagy még inkább a belőle alakított filmterv lehetne talán példa erre a szuggesztív képredezésre és összefogásra. A haldokló apa, az egzaltáltan önmagával hadakozó fiú, mellettük a megszeppent, megbotránkozott deák, körülöttük pedig a csikorgó téli éjszaka: a hátunkon végigfutó hideg arról tanuskodik, hogy itt ér le az anyag legmélyéig a drámaíró keze. Ez a betegszoza azután a nem időrendben, hanem belső hangulati vonzás alapján egymásra következő jelenetek színterévé tágulhatna; sorra képpé sűrűsödhetnének a Bolyaiak szembeszögeztet ellenérvei, s e látványos vitában a mindig jelenlevő halottaság tenné láthatóvá az alapmotívumot. Erre a nem sikszérű szemléletre, abszolút vízióteremtésre épülhetne a Bolyai drámakör utolsó darabja, s ezzel a lehetőség-felvetéssel zárhatja le az elgondolható megoldások sorát az elméleti függvény-vizsgálat is.

A koordináta-értékek kijelölésével ilyenformán végére jutott az írói elme matematikai rendjét ellenőrző kísérlet. Bár a végeredmény eltér némiképp a két Bolyai-ban tetet öltött alkotói konklúziótól, a kísérletező tanítvány mégis úgy érzi, hogy tevékenysége az egész mű, a Változatok egy témára, alapindítékával sehol sem került ellentétbe. Azt reméli, munkálkodása hozzájárult annak a nagyszabású koncepciónak megvalósításához, melyre a „papír-színház” auditoriuma felépült: az író és a közönség termékeny együtt-kísérletezését szolgálta.

Géher István

ANYANYELVI MŰVELTSÉGÜNK

A PÉCSI NYELVMŰVELŐ KONFERENCIA ANYAGA

Szerkesztette Benkő Loránd, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.

A felszabadulást követő évek magyar nyelvtudományi munkájának időszakos összegezései a nyelvészkongresszusok, konferenciák. A népnyelvkutatás, a magyar nyelvészeti oktatás, az irodalmi nyelv, az általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet és több más szakterület kérdéseit beszélték meg az elmúlt évek folyamán a nyelvtudomány

képviselői. A viták kedvezően hatottak az érintett tudományágakra: kutatási körük szélesedett, új eredményekkel gazdagodtak.

Jogos várakozás előzte meg tehát az 1959 őszi anyanyelvi műveltségünkről meghirdetett konferenciát. A gazdag program: a nyelvművelés, a műszaki nyelv, a nyelvtanítás, az irodalmi nyelv kérdései – sok

érdeklődött vonzott Pécsre, a tanácskozások színhelyére. Nyelvészek, tanárok, a műszaki tudományok képviselői mellett néhány író és irodalomtörténész is megjelent. Több baráti állam tudományos akadémiaja is képviseltette magát.

A pécsi konferencia anyagát tartalmazó kötet tárháza az ott felvetett sok érdekes gondolatnak, javaslatnak. — Talán nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy a megtárgyalt kérdések jó része jellege, sőt jelentősége szerint kilép a szűk nyelvtudományi érdeklődés keretei közül, szélesebb körű nyilvánosságra is számot tarthat. — Rövid ismertetésük talán ezért sem lesz haszontalan.

A konferenciát az Akadémia I. osztályának nevében Sötér István nyitotta meg. Visszapillantott régibb irodalmi nyelvünk jelentős szakaszaira, Kazinczy, Kölcsey, Vörösmarty, Arany érdemeit méltatta; majd megállapította, hogy a XIX. század magyar irodalmi nyelve Petőfi műveiben emelkedett a legmagasabbra; ő egyesítette a legnagyobb sikerrel az irodalmi hagyományt és a beszélt nyelvet. — A XX. század nagy egyéniségei között Ady és Móricz régi, népi és városias elemeket vegyítő nyelvalakító törekvéseit hangsúlyozta; szolt Kosztolányi — szerinte — merev purizmusáról, majd Nagy Lajosnak és József Attilának az írói és a beszélt nyelvet ötvöző tevékenységéről.

Mai nyelvünk meglehetősen tarka: a népi, városi elemek és az irodalmi hagyomány új, korszerű szintézist kíván nyelvésztől, írótól, irodalomtörténésztől egyaránt.

Jogos büszkeséggel tekintett vissza — nyelvművelésünk helyzetét és feladatait ismeretve — Lőrincze Lajos arra az útra, amelyet a magyar nyelvművelés munkásai a felszabadulás óta megtettek. Szívós fáradozással sikerült megtisztítaniuk a nyelvművelést a felszabadulás előtti káros nacionalista, sovinszta nyelvszemlélettől; nagy körültekintéssel állapították meg a mai „pozitív” nyelvművelés elveit, melyeknek a nyelv életének ismeretén kell nyugodniuk. Napjaink nyelvművelője nem állíthat fel hamis tilalomfákat, nem lehet öncélúan purista, a nyelvet dialektikusan kell szemlélnie; módszertani elvei között talán a legfontosabb az, hogy minden nyelvhelyességi kérdésben tárgyi érvekkel kell küzdenie — egyszerre a merev dogmatizmus és a mindennek kaput nyitó nihilizmus ellen. Mai nyelvművelésünk hitelét — hangoztatta Lőrincze — csak elveinek igazsága szeresheti meg. — A nyelvészek sokat várnak a nyelv többi munkásával, az írókkal és a pedagógusokkal való együttműködéstől.

Tanulságos a nyelvművelés vitája: szót kaptak benne a szép beszéd, szaknyelv, a műfordítás — és még számos kérdés szakemberei. — A természettudomány nyelvének művelési lehetőségeit — Csűrös Zoltán veze-

tésével — külön anekdoton tárgyalták meg a résztvevők. Sokat vitatták — többek között — a vegyületek nevének írását és ejtését, a szabványosítás nyelvi kérdéseit stb.

A nyelv és iskola címen megjelölt tárgykör előadója Bencédy József volt. — Végigtekintett a magyar közoktatásnak a felszabadulás óta megtett útján, majd megvizsgálta azokat a körülményeket, amelyek sürgetik az oktatási reformot. Az általános műveltség tartalma az elmúlt száz év alatt erősen megváltozott: egyre több helyet kapnak benne a természettudományos, technikai, politikai stb. ismeretek és bizonyos gyakorlati készségek. Az egyes tudományok, főként a természettudományok ismeretanyaga is jelentősen gyarapodott; a társadalom művelődési igényei is egyre nagyobbak — iskoláink pedig nem tudnak kellő mértékben megfelelni feladatuknak: túlságosan elméleti jellegűek, hiányzik a gyakorlati étellel való kapcsolatuk. — Ami a nyelvtantanítást illeti, némi haladás mutatkozik, de az eredmény nem kielégítő; több, szilárdabb nyelvtani ismeretre, jó fogalmazási készségre volna szükség; ennek érdekében új alapokra kell helyezni, össze kell hangolni a közép- és általános iskolai nyelvtantanítást.

A hozzászólók érdekes gondolatai, javaslatai tükröznek, mennyire szívén viselik a nyelvtudomány képviselői és a magyar tanárok a korszerűbb, frissebb nyelvtanítás ügyét. — Az azóta eltelt idő részben már eredményeket is hozott: 1960-ban új, a nyelvművelés, stilsztika szempontjait is figyelembe vevő középiskolai nyelvtankönyv jelent meg Szemere Gyula és Szende Aladár szerkesztésében.

A konferencia anyagából a legáltalánosabb érdeklődésre az irodalmi nyelv kérdéseinek megvitatása tarthatott számot. Nyelvész és író, Benkő Loránd és Mesterházi Lajos taglalták — a maguk szemszögéből — az irodalmi nyelv sajátosságait.

Benkő Loránd előadásában mindenekelőtt az alapfogalmat tisztázta; szerinte: „az irodalmi nyelv a nyelvet beszélő társadalom minden tagja számára legalábbis potenciálisan közös és egységes, eszményi és normatív belső nyelvtípusnak, a nemzeti nyelvnek az írott változata, melybe az igényes írásbeliségnek minden területe (tehát a szépirodalom nyelve mellett a politikai, tudományos, publicisztikai stb. irodalom nyelve is) belefoglalatik. . . . Ennek . . . az úgynevezett szép irodalmi nyelv csupán egyik stílusis jellegű alkategóriája (stílusváltozata), amely persze a szépirodalom nagy eszmei, művészi fontossága miatt külön is erős figyelmet érdemel. . . .” (i. m. 222). Benkő a továbbiakban a magyar irodalmi nyelv fejlődésének néhány sajátosságát elemezte: ez a belső nyelvtípus reagál a legérzékenyebben a társadalom életének

változásaira. Irodalmi nyelvünk fejlődésének egyes szakaszai s történetünk haladó mozzanatai között sajátos összefüggés van (vö. a felvilágosodás, a reformkor nyelvi vitáit, eredményeit); bár korai irodalmi nyelvünk elemei általában a nyelvjárásokból sarjadtak; már igen korán számolnunk kell egy nyelvjárásoktól független, írott nyelvi hagyományról. Ebben a hagyományban gyökereznek a későbbi irodalmi nyelv maradandóan konzervatív és archaikus jellegzetességei. Érdekes észrevétele Benkőnek az, hogy míg korábban irodalmi nyelvünk igen sokat merített a nyelvjárásokból, addig újabban — az irodalmi norma térhódításakor — a nyelvjárások átadó hatása szembeötlően csökken: napjainkban a tájszók inkább csak az egyes írók egyéni nyelvéig hatolnak. Ma az irodalmi nyelv főként a köznyelvből gyarapodik — a köznyelv tulajdonképpen a nemzeti nyelvnek az irodalmi nyelv mellett meglevő másik (beszélt nyelvi) változata —, kapcsolattuk a fejlődés során egyre inkább kiegyenlítődt.

Irodalmi nyelvünk elemei között Benkő formai (helyesírás, szerkezeti jelenségek) és tartalmi (jelentéstan, frazeológia, szókészlet) jellegűeket különböztet meg. Fejlődésmenetükben bizonyos időrendi eltérések vannak. Alakulásukban pedig megfigyelhető a helyesírás és nyelvművelés irányító szerepe is. Fontos tényezői az irodalmi nyelv formálásának az írók; de részt vesznek ebben a nyelvészek is; arra kell törekednünk, hogy munkánk együtt-dolgozás legyen.

Az előadáshoz csatlakozó nagyszámú (beküldött és elmondott) hozzászólás elsősorban a nemzeti és irodalmi nyelv kifejezést vitatta, korszakbeosztást ajánlott stb. (vö. i. m. 303–9).

Mesterházi Lajos előadása a „Mai irodalmi nyelvünk néhány problémája” címet viselte, de az író elsősorban — hangsúlyozott — szubjektivitással saját nyelvi és stílusi nézeteit ismertette. Egyik — saját magának alkotott — szabálya az, hogy ne legyen nyelvújító, hanem

inkább a nyelvet figyelje, hogy mindig jobban megismerje és kiválaszthassa anyagából azt, ami éppen szükséges. Ha hasonlatot alkalmaz műveiben, mindig arra törekszik, hogy a gyakori, a közismert jelenséghez hasonlítsa a különlegest, a ritkát. Metaforát, jelzőt igen ritkán használ; ha lehet, eldobálja. A jóhangzásra nagyon ügyel. — Irodalmi nyelvi ideálja a „funkcionális nyelv”, amelyben „két pont között a legrövidebb út az egyenes, ahol minden elemnek valamilyen szerepe van a mondanivaló szempontjából”. — Mesterházinak ezt az elvét több hozzászóló bírálta. Főként azt vitatták, szépek tekinthető-e a minden díszítő elemétől megfosztott írói nyelv. Lehet, hogy tartalmi szempontból pontos, hűséges, de talán túlságosan is leegyszerűsített; ez csak *egyik* lehetséges írói állásfoglalás, de nem az *egyetlen*. (Vö. i. m. 270.)

Mesterházi szerint — mai irodalmi nyelvünk kissé túldíszített ma is, a szecesszió itt hatott a legtartósabban: nyoma még napjaink irodalmi ízlésében is túlkörződik. Ezért főként korábbi stilsztika-tanításunkat terhel a felelősség. A nyelvi elemek szerepét, funkcióját sohasem világították meg. Mind ezt az új stilsztikai oktatástól várja a közvélemény. De várják az írók az új szinonimaszótárt és szólásgyűjteményt is. — Az előadás nyomában járó vita sok új gondolatot hozott felszínre. Hazai és külföldi nyelvészek és irodalomtörténészek mellett Veres Péter, Csorba Győző és Vihar Béla is hozzászólottak, mintegy „szakmai megbeszélés” jellegűvé idomítva az ankétot.

A kötet hiteles és maradandó krónikája az anyanyelvi műveltségünkről lezajlott vitáknak. A gondos szerkesztő a csoportos megbeszélések jegyzőkönyveit és a záróülés határozatait is csatolta.

A kötet végén olvasható — néhol kissé magyaros ízű — német nyelvű összefoglalás nyomán külföldi folyóirat — így a Lüneburgban megjelenő Muttersprache — is hírt adott a konferenciáról.

Horváth Mária

CSUKÁS ISTVÁN: ADY ENDRE A SZLOVÁK IRODALOMBAN

Irodalomtörténeti Füzetek 35. Akadémiai Kiadó, 1961. 147 l.

Az Irodalomtörténeti Füzetek új száma örvendetes jelenség az Ady-kutatások terén. Egyrészt, mert újabb dokumentummal gazdagodott az egyre inkább fellendülő Ady-irodalom, másrészt pedig azért, mert ez a tanulmány olyan területekre vezet el az érdeklődőt, melyek eddig ismeretlenek voltak számára. Ady költészetének utóéletével még a magyar irodalom területén is csak nagyon

kevés írás foglalkozik. Különös értéket pedig az ad ennek a kis könyvnek, hogy egy szomszéd nép, nevezetesen a szlovák nép irodalmának szemszögéből vizsgálja az Ady-kérdést.

Az utóbbi évek során irodalomtörténetírásunk egyre inkább rádöbben arra, hogy mennyire fontos feltárni Ady állásfoglalását a nemzetiségi kérdésben. Ady történelmi tisztánlátása, saját véleményének állandó és

következetes hangoztatása nemcsak azért jelentős, mert a mai kor embere számára is példát mutat, hanem legfőképpen azért, mert ezt az álláspontját egy szélsőségesen nacionalista, a környező népekkel szemben a véglete-kig ellenséges korszakban hangoztatta és védte meg. Igaz hazafiságát így szögezi le s így választja el mindenfajta nacionalizmus-tól: „Magyarországon hazafias dolog a németet, szerbet, román, tót szidni. Így van? Ha így van, én ünnepélyesen kijelentem, hogy nem vagyok hazafi. Én minden fajt, nyelvet, vallást, meggyőződést tisztelok extra et intra Hungariam. Sőt én az erőszakos magyarítás-nak sem vagyok barátja”.

Ezek a lényeges szempontok teszik első-sorban fontossá a tanulmányt, s ezek az elsődlegesen tartalmi kérdések határozzák meg értékét is. Amit bírálni lehet és kell is a műben, azt csakis a mondanivaló értékeinek figyelembevételével lehet megtenni.

A tanulmány Ady költészetének hatását mutatja be a szlovák irodalomban. A legré-gyibb, s jelképszerűségben egyik legszebb momen-tumból indul ki: Hviezdoslav verséből, mely válasz Ady: Magyar jakobinus dala c. költe-ményére. A szerző abból a pillanattól indul ki, melyben a szlovák költészet legnagyobbja s egyben veteránja felfigyel az „új idők új dalaira”, s lelkesen, fiatal szívvel üdvözlí az újuló magyar irodalom legnagyobb alakját. Ettől a szimbolikus pillanattól vezet el minket a könyv írója a szlovák történelem és irodalom sorsfordulóján keresztül egészen a mai napig, mindig pontosan és szorosan követve az események időrendjét. Ez a szoros és soha meg nem bontott időrend – mind-amellett, hogy gondos munkát mutat – magá-ban rejtí azt a veszélyt, hogy a mű nem eléggé tagolt, nem rendszerező jellegű. Az időbeli elhatárolás semmiképpen sem elég. Egyrészt azért nem, mert túl nagy egységekre bontja az egészében rövid tanulmányt. Ezáltal némelyik fejezet kissé szétesővé válik. Legszembetűnőbb ez a harmadik fejezetnél, mely egymagában több mint 60 oldalt foglal el az egész tanul-mány 130 oldalas szövegében. Másrészt ez az időbeli elhatárolás már csak azért sem állja meg a helyét, mert az egyes történelmi korszak-ok nem jelzik mindig pontosan az irodalmi áramlatok hullámvázát, apályát—dagályát sem. A történelmi korszakokon belül helyes lett volna az anyagot tovább tagolni, s az irodalom áramlását jobban figyelembe venni. Ezek a gondolatcsoportok tagolhatnák az anyagot tovább, kisebb egységekre. Így pl. külön csoportba lehetett volna foglalni az epigonizmus, vagy a dekadencia összes, Ady körül felmerült problémáit, még akkor is, ha ez néha a pontos időrend rovására ment volna. Ezek az egy téma köré csoportosított gondolatok mélyíthették volna el igazán a tanul-mányt, s mutathattak volna rá a szlovák

Ady-probléma mélyebb összefüggéseire is. Így azonban az egyébként igen értékes munka nem válik elég mélylé, tartalmassá – inkább csak áttekintés, mintsem tanulmány.

Ebbe a széteső szerkezeti keretbe foglalva az egyes irodalmi viták leírása is hosszadalmas, kissé nehézkes. Az olvasó nem érzi át eléggé a viták célját és értelmét. Egy gondolatkörbe foglalva ezek a leírások is pergőbbé, élvezhe-tőbbé váltak volna.

Az előbb leírt gondolatokat valószínűleg a szerző maga is érezte. Erre utal az a kis, néhányoldalas, magvas összefoglaló, melyet a tanulmány utolsó oldalain közöl. Ez való-ban a nagyon lényeges, fontos gondolatokat tartalmazza, s ha az író ezeket a gondolatokat az egész munkában jobban hangsúlyozta volna, valószínűleg jobban előtérbe nyomul-tak volna a súlyos, tartalmi problémák is.

A tanulmány egyik nagy erőssége a lefordí-tott versek elemzése, bírálata. Részletesek, alaposak, általában jól ragadják meg az Ady-versek lényegét és helyesen mutatnak rá azokra a pontokra, ahol a fordítások eszmei-leg, tartalmilag, vagy formailag eltérnek az eredetitől. Nem elégszik meg a fordítások egyszerű bírálatával, sőt: nemcsak a fordítások elemzi, hanem magát az eredeti Ady-verset is. S ezek az elemzések sokszor nagy hasznára vál-nak újabb, marxista szemléletű Ady-irodal-munkának, mely szűkölködik alapos és értékes verselemzésekben. Mindig az eredetiből indul ki, ezt elemzi és bontja fel gondolategységekre. S mivel ez a kiindulópont helyes, rendszerint helyes a továbbhaladás is. Így, egy magasabb pontról kiindulva tudja jól egyéni a fordítaso-kat is. Különösen áll ez a két nagy szlovák Ady-fordító: Lukač és Krčmery bírálatára. A Búgnak a tárnák elemzése és bírálata is egyaránt kitűnő. Az egész tanulmány ará-nyaihoz viszonyítva azonban kissé sok az elemzés. Ezt csak azért nem lehet a szerző szemére vetni, mert értékes megállapítások-kal járul hozzá az Ady-versek mind ez idáig amúgy is szegényes elemzéséhez.

Az elemzések mindegyike, természetesen, nem lehet tökéletes. Éppen azért, mert a szerző sokat, alaposan és jól akar mondani, néhol aprólékossá válik, s ezért téved. Jó példa erre a Magunk szerelme Smrek fordításában, s ennek bírálata. Az eredeti vers részlete így hangzik:

„Tudok-e még nádor-választó
Kísur ősimmel szólni makacsul
S tudok-e még asszony után rohanni
Szavakon és gyűléseken túl
Vágyva-robogva, keresztül-kasul?”

Csukás helyesen bírálja Smreket, amikor szemére veti, hogy a „túl” fogalmát „hiján” értelmezéssel fordítja. Ott azonban már téved, ahol arról ír, hogy Adyt a szenvedély „az izzó

hangulatú politikai vitákról és gyűlésekről, azok *befejezése után* a másik nagy élmény felé űzi.” Adynál a probléma sokkal összetettebb, semhogy ilyen sorrendi egymásutánissággal meg lehessen oldani. A költőben sem idő, sem érzés szerint nem követi egymást a kétfajta szenvedély, hanem összefonódva jelenik meg.

A kis tanulmány értékes úttörő munka Ady hatásának, költészete továbbélésének kutatásában. Jó volna ezt a területet nem elhanyagolni, hanem folytatni más szomszéd népeink területén is.

Somogyi Anna

A PETŐFI IRODALMI MÚZEUM ÉVKÖNYVE. 1960—1961

Az évkönyv szerkesztője — Baróti Dezső — szerencsés kézzel választotta ki az ilyen jellegű kiadványok szerkesztési szempontjai közül a leghasznosabbat: a gyakorlatit. A kötet dokumentálja, hogyan szolgálja a Múzeum az alapító miniszteri rendeletben meghatározott feladatát és ismerteti a Múzeum mindennapi munkáját. Fontos a mindennapi jelző, mert ez a szerkesztési szempont nemcsak hasznossá, hanem elevenné is tette a gyűjteményt; hanem a jó tárlatvezető is élménnyé varázsolhat egy látogatást abban a kis múzeumban is, mely nem dicsekedhet az Ermitage, vagy a Louvre gazdagságával. A publikációk nem tudományos jelentőségükkel — hiszen legtöbbjük adalék, hasznos, nagyobb koncepciók kialakítását lehetővé tevő szükséges és értékes „aprómunka” — hanem egymást kiegészítő, támogató voltak: váltak érdekessé: egy sokirányú munkát végző, eleven életet élő intézmény életét és hétköznapi tevékenységét tükrözik.

A Múzeum egyik legfontosabb feladata elsősorban Petőfi, Ady, József Attila kéziratainak összegyűjtése és feldolgozása. Győry Jánosné írása az irodalmi kéziratok restaurálásának bonyolult munkáját ismerteti. A restaurálás technikájának ismertetése után a kéziratok következnek: Illés Ilona közli Möricz Zsigmond és Kaffka Margit Elek Artúrnak írt leveleit. Möricz levele vívódásairól vall, írói fejlődésének legizgalmasabb korszakában, arról a hatásról, amit egy könyvű kézzel írt, téves kritika gyakorolhat egy saját útját járó nagy íróra is; Kaffka Margit panaszai a kapitalista könyvkiadás kullisszatítkait leplezik le. Julow Viktor Kosztolányinak Maday Gyula verseiről írt ifjúkori kritikáját mutatja be, mely későbbi ars poeticájának és esztétikájának sok lényeges tételét magában foglalja, már 1903-ban; Scheiber Sándor és Zsoldos Jenő Ady Nagy Mihálynak, az elfeledett nagyváradi szocialista-újságírónak küldözgetett leveleit menti meg a feledéstől, amikből közeli barátságuk egész története kiolvasható. Tóth Árpád versváltozatainak egybevetéséből Illés Ilona a költő alkotásmódjának és versei kronológiájának néhány problémáját hámozza ki; Fehér Erzsébet jól megírt tanulmánya szép vers-

elemzés foglatában mutatja be a Falu ismeretlen fogalmazványát; Szántó Judit József Attila hagyatékából közöl néhány dedikációt, levelet, a költő szeretetreméltó alakját jellemző emberi dokumentumot. Sonkoly István összeállította „Ady versmegzenésítéseinek repertoriumát”, bár méltóbb erőfeszítés lett volna a megzenésített Ady-versek repertoriumát közzé tenni, hiszen Ady zeneszerzéssel nem sok időt tölthetett. Cikkének erénye, hogy az Ady-versek komponistái közül néhányat bemutat.

A Múzeum fontos feladata kiállítások szervezése. Bóka Lászlónak a Magyar Írók arcképei című kiállításon elhangzott szép megnyitó beszédét közli a kötet, s elégtételül és kárpótlásul, hogy „egy-egy magyar főúri családról több képet festettek, mint a magyar irodalom nagy családjáról”, Vayerné Zibolen Ágnes hozzáfűt és adatgazdag tanulmányát Rippl-Rónai nagyszerű íróportréiról.

Balkányi Enikő a Múzeum patronálását élvező dunántúli irodalmi emlékhelyekről írt lírai beszámolót; Milós Róbert „Mikszáth horpácsi fundusa” ürügyén anekdotákkal színezett portrét rajzolt az íróról, itt-ott Mikszáth modorában; Krúdy Pál a Krúdy legenda-kör néhány epizódját hitelesítette.

A Múzeumban folyó irodalomtörténeti — esztétikai munkát elsősorban Baróti Dezső kitérő tanulmánya dokumentálja. A XVIII. század stílusproblémái közül a legbonyolultabbal, a rokokóval foglalkozik, amiről sokáig azt kellett tudni, hogy „tartalmatlan semmisségek” cikornyás öncélú játéka. A tértelt Watteau, Mozart, Voltaire, Csokonai tragikus nagysága teszi, enyhén szólva, kétségessé, s Baróti az eddig használatos logikai bukfenek helyett különbséget tesz, az ő művikre is apellálva: „... a rokokó elnevezés általában két, egymástól sokban különböző jelenség megjelölésére szolgál. A hanyatló feudalizmus egyik, valóban dekadens, formalista stílusát éppúgy rokokónak szokás nevezni, mint azt XVIII. század elején kialakulóban levő új, realiztikusabb irányt, mely valamiképp a felvilágosodással is érintkezik.” Az utóbbit a szerző „a világosság századának stílusa” definícióval jelöli. Az elméleti alapvetés tisztázza a magyar irodalmi és képzőmű-

vészeti rokokóval kapcsolatos nézeteket, különösen figyelemre méltó új korszakmeghatározása. Végül a magyar irodalmi rokokó képviselőit jellemzi: Amadét, Faludit, Mikest, Galántai Fekete Jánost, Gvadányit, Kónyit s a rokokó divatos műfajainak néhány jellegzetességét. Tanulmányának anyaga is, koncepciója is nagyobb a terjedelménél — talán ebből az ellentétből érthető meg, miért ír a szerző olyan keveset.

Mezősi Károly Petrovics Istvánról, a kocsmabérlőről és árendásról ír, érdekes adatokat felsorolva, de nehézkesen s főleg nehezen áttekinthetően; Pór Anna néprajzi kutatások alapján Katona József Luca széke című vígjátékáról.

Tanulmányigényű Sára Péter írása is, de a címben ígért feladatot — Ady hatása József Attila költő fejlődésére — nem teljesíti. Állításainak nagy része naiv, s így nem, vagy nem így igaz: „Különösen kedvelhette az olyan költői vallomásokat — írja József Attiláról — amelyekhez hasonlókat maga is érzett,

de ő még nem tudta kifejezni ezeket... korához képest milyen ügyesen alkalmazta az adys szimbólumokat... Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azonban az olyan verseket, mint az Áldalak búval, vigalommal, Tószunyadó, Tedd a kezed stb., amelyekben azért találunk némi utalásokat Ady későbbi — stílusában is realista igényű — költészetére... Ady betegségében, elhagyatottságában azt a gyermekkori istenét kereste, akiben ő egyszer hitt, s amely hitben akkor élni jó volt...” Ezek az idézetek a tanulmány egészét jellemzik, mely sajnos versek párhuzamos említésén kívül többre alig vállalkozik, s adósunk marad tartalmi és formai, stílus, verstechnikai problémák elemzésével egyaránt.

A kötet néhány fényképet és reprodukciót is közöl: Kass János, Reich Károly illusztrációit, Rippl-Rónai néhány portréját. Kár, hogy a szerkesztő kicsit szűkmarkú volt a mellékletekkel.

S. Cs.

TABÁK ANDRÁS: GÚZSBAKÖTVE

Magvető könyvkiadó, 1961.

A regény az ellenforradalom kitörése előtti kb. egy év életét dolgozza fel, s a regényt záró közgyűlés jelképes erejűvé nő: az ellenforradalom kitörésének napjára az író már tökéletes motivációt adott a kimenetelnek. Az olvasó, aki történelemből, személyes átélésből tudja a továbbiakat, a szereplőkkel együtt tesz szert a feszültség átérzése mellett valami belső biztonságra. Újszerű és egyenlenségei ellenére is sikerült vállalkozásnak tartjuk ezt a regényt.

Kommunisták és becsületes pártönkívüliek pontosan érzik a XX. kongresszus jelszavai mögött leselkedő ellenséges veszélyt, mégis szinte tehetetlenek vele szemben... Hogyan jöhetett létre ez az igen veszélyes enharmónia? Tudomásunk szerint erre a művészi oknyomozásra — főleg a munkásélet körében — alapvetően még egy írónk sem vállalkozott. Tabák indulása tehát alapvető élményvilága és a tudatos írói szelekció mellett is igen szerencsés pillanatot eredményez a rokon tematikájú írások sorában: szűkebbre fogott körben, egy külvárosi nagyüzem és munkás-telep életében ennek a folyamatnak tükrözését.

Ez a szerencsés pillanat lesz egyúttal a regény gyengéinek forrása és az aránytalanságoké is.

A korábbi riportoknak, akár a komoly tehetőségre valló *Szól a sziréna* novelláinak, akár ennek a regénynek nyomán felfedezhetjük

az igen biztató fejlődésvonalat, ennek a munkás-élményanyagának komoly művészi érését. Az író otthonosan mozog ebben a közegben, sokszor szinte megejtő közvetlenséggel, mindig a természetesség, a magától értetődő dolog alaphangján. Biztos kézzel választja ki munkásalakjai jellemzésére a legalkalmasabb helyzeteket; a tömörítésnek máris mestere: kevésszavú beszéltetéssel is találóan jellemez, bátran és sikerülten bízza magát a szöveg mögötti belső történésekre. Külön lehetne foglalkozni a korábbi novellákból kölcsönvett alakoknak — Gerének, Hegyes Ferinek, Köröstyösnek, Gizinek és másoknak, valamint egyes motívumoknak a regénybe szerveződéséről. A regénycselekményben sokszor ellentétesen alakuló motívumok határozott állásfoglalástól vezérelt gondos szerkesztéssel állnak egybe. A jó kompozíciókészség a regénynek nem kis erénye.

Ez a szilárd kommunista állásfoglalás valami bájosan rokonias és heroikusán is emberközeli munkásjellemezéssel párosul, azzal a rokonszenvesen fiatalos közvetlenséggel, amely szinte tudomást sem vesz ennek gyakori buktatóiról. Nagyszerű találkozó pontja ennek a művészi-világnézeti egységnek Kőműves és Majoros jelenete. Együttesben pontosan a helyén van itt a riport életteliségét idéző jelen idejű előadásmód, a vissza-idézés múltba váltása egy döntő pillanat

előtt és a tömör párbeszéd. A kitűnő munkás-jellemzések — az öreg Hegyes, Gere, Majoros, Kőműves, Szviederka, Vincze —, a szilárd szerkezeti váz eléri Tabákkal az írói célkitűzés pendant-jának érzékeltetését is: történhetnek súlyos megrázkódtatások, de ezen az osztályon nem lehet erőt venni.

A visszahúzó vagy ellenséges erővel szembeni harcban, amíg „telepi hatáskörben” marad az író, finoman sikerül az árnyalás, akár a negatív figuráké is. Vincze, aki munkásból lett igazgató, becsületes kommunista, lelkiismeretes ember, s itt az író biztonságára, jó arányérzékére vall, hogy ríktó színek nélkül is megmutatni képes: valahogy mégis gyenge ember. Nem, mert fizikailag is szívbeteg, mert posztjának betöltése sok tekintetben meghaladja erejét, mert főosztályvezetője ellene dolgozik, inkább a sok ok miatt együttesen. — A negatív figurák közül már csak Korda főmérnöké sikerült, mert itt bőséges alkalom nyílt a jellem munkáskörnyezetben való kibontakoztatására és a munkásokéval, a proletárerkölcselel való szembesítésére. Ez az ember mindenekelőtt gátlástalan vívó, aki ezt a hajlamát csak 1948 után élheti ki: eszerint lesz karrierizmusból párttag, azután 56-ban az ellenséggel szövetségbe az ellenforradalom szekértolója. Igazában gyökértelen ember, akinek magánélete is üres, külsőséges, vágyaiban sem képes ennél tovább jutni. Jellemzése szövetségeseihez való viszonyában, belső monológjaiban kitűnő.

Azáltal azonban, hogy Korda áll az előtérben a negatív alakok közül, az alapvető koncepció vesztit erejéből. „Tiszta ügy” ez az ember, karriérista volta, ártalmassága nyilvánvaló, még ha az ellenséges és előremutató nézetek időleges enharmóniáját ki is tudja használni. Mi köti gúzsba akkor ideológiailag is a tetterős kommunistákat? — Ezt a szerepet kidolgozottabban Kőrösztös tölthetné be (részben Vincze Gábor is), ha az író nem bizonytalanodnék el azonnal olyan emberek, helyzetek rajzában, akik csak fél lábbal vagy egyáltalán nem telepi környezetben élnek. Ezen a ponton bosszulja meg magát, hogy az ellenséges erőkkéll való összeütközést az író nem eléggé széles sávban mutatja be.

Bizonyos elégedetlenségeket, természetüket, keletkezésük okát alig látjuk. Bórkovicsnak és társainak zavaros nézeteit megütközeti

ugyan, de semmit sem mutat meg abból, hogy ebből a gondolatvilágból mi lehetett vonzó akár Vincze Gábor, akár Gizi számára. Itt a jellemzés is hiányos lesz: míg másutt hősei világát sajátos eszközeivel *ábrázolja* is Tabák, ezeknek a figuráknak esetében jobbra csak *adatszerűen közöl* mindent, amit ábrázolva érezhetnénk igazán hitelesnek. — Mi az Kőrösztösben, ami Gizit vonzza az anyyi *érzelmi taszítóok* ellenére is? Mi az, ami ebben a szerelemben konfliktust, vívódást idézhet elő az öreg Gerével szemben (akivel Gizi viszonyát nem elsősorban apa—leány viszonyának ábrázolja az író, sokkal inkább a baráti megértést hangsúlyozza), de a telep világával szemben is, és mi a rádöbbenés, az eszmélet érzelmi útja? Miért egészen aktuális álmodkat hordozó „idealista” Kőrösztös, individualista volta, idegensége ellenére is? Tabák sem tudja szervezzé tenni ezt a kapcsolatot, mint ahogy a kérdésekre adott válaszai sem kielégítőek. Így azután Gizi kiábrándulását is ríktó színek alkalmazásával, erőszakos eszközökkel kell indokolnia (pl. a „házbuli”-jelenet Tarnaiéknál, Kőrösztös letartóztatása).

Kőrösztösök zárkózottságával szemben az író kizárólag kívül álló marad: szembeszökőben Bórkovics, de Vincze Gábor és Gizi alakjában is, míg az áttetszően ellenséges Dézsiében és Kovácséban alig. Az írói feladat integráns része, hogy a kritikai állásfoglalás élményszerűen is hozzáférhetővé váljék. Az pedig ennek az idegenebb világnak mély belső ismerete, árnyalt ábrázolása nélkül nem valósulhat meg.

A gúzsbakötöttség ábrázolása így nem lehet teljes. A két ellentétes világ érintkezési pontjait, a vonzódások és taszítások okait pontosabban kellett volna megmutatni, a riportszerű közlés itt kevésnek bizonyul. Annál szembeszökőbb ez, mert a telepiek emberi viszonylataiban nem egy nagyszerű ellenpéldát látunk. Itt derül ki, hogy *ennyiben* szükségesebb lett volna a szélesebb sávú ábrázolás, ami Tabák élményanyagának bővülésével függ közvetlenül össze. Az új területek művészi meghódítása tehetség esetében szinte kötelező, de feltétel is egyúttal: ez lesz Tabák eddig is ígéretesen szép fejlődése folytatódásának feltétele, de a művészi teljesség is.

Blasovszky István

ORBÁN OTTÓ: FEKETE ÜNNEP

Magvető Könyvkiadó. 1960.

Lessing Emilia Galottijában — híressé vált Raffael példájára gondolok — úgy vélte, a művészi tehetség, de maga a művész-lét sem több különös szemléző erőnél, nagyobb szemléleti mélységnél, egy kiválasztott látásmód-

nál; az esztétika azonban már régóta tudja, hogy tehetség és megvalósítás korrelatív fogalmak, melyek egymás nélkül sem fel nem mérhetőek, de még csak alig is értékelhetők: egy be nem teljesedett, torzóban maradt

életmű lehetőségeit és veszteségeit is csak a létrejött művek körvonalából kísérelhetjük meg felvetíteni. A tehetség tehát – nem új igazságot szögezzünk le, de olyat, mely különös súlyt kap a Fekete ünnepben – nemcsak adománya, de „ünnepi” terhe is a Voyantnak: felelősség, mely művészi, emberi és szemléleti fejlődését egyaránt inspirálhatja.

Orbán Ottó elsősorban a hivatás és a felelősség költője: kissé egy modern „poète maudit” portréja bontakozik ki első kötetéből. Alapműve – talán Pilinszkyre emlékeztetően – nem is annyira a háború maga, mint inkább annak megátalmazása: egy szétdőlt nemzedék magányraszületett „elátkozottainak” világerzése, világképe. De míg Pilinszky költői univerzuma egy egyre kiüttlalanabbá és reménytelenebbé tudatosított kiszolgáltatottság és egyedüllét bűvös körébe záródik, Orbáné – művészi, azaz emberi, társadalmi hivatástudata ösztönzi – egy önelemző intellektualitással polarizált magányézés, egy tudatos kiszolgáltatott-lenni-nem-akarás, egy folytonos kitörésvágy ellentétbe feszül. Ez a belső dialektika – nem elsősorban költészete: lényegileg dialektikus („Ott gyulladt ki bennem az öröm is akár a villany | Ahol igaz voltam – újulom kínjaimban” – Tűnődő nyár)—jellemzi a már címében is antinomikus Fekete ünnep egészét is, de csaknem minden jellegzetességét is. Alapproblémája is – a költői szó ereje – a megváltatlan költő szavával megváltható világ vonzó–taszító polusaira hasad: „És már úgy vagyok új legenda | Hogy magamban hordom az örömet | a legfehérebb, legkékebb villanást | és piros madarakat mondanék a fákra – | s fekete füst csap ki a számból, | kezemben megfullad a friss fű” (Rapszódia), vagy a nyitóversben: „csak én húzom magam | hajamnál fogva | a dunapartról | a sorsunk felett ülő csillagokba” (Félúton), de itt nyomban rá is csap a válasz: „ne hidd, hogy az mond igazat, | ki vadkacsát hazudik minden tóra, | kínjaiban feketébb lelketed | váltom fehérre és valóra | hogy megszerezhessem az örömet, | amely számunkra írva van még! | Kinyújtott kézzel megyek érte | s nem lehet, hogy félúton behalnék. „-hogy aztán az Utóirat a szenvedéshez már fisztán, végső érvennyel mondja ki:

„a teljes teremtés fényét, a megmért szabadságot mely kötelmeiben egész és ázalt szabad, hogy fényében hamuvá ég magányod és gyalázat nélkül megadhatod magad a pusztulásnak és a szónak, mert egyet élvez és halva, azt a teljes életet, melyet milliárd lélegzet törvénye rendez egyetlen értelemmel tájaink felett.”

Ha a lírában a helyzet közvetlenségének, ha nem is dalt kívánó, de dalt megengedő egyértelműsége helyébe kettősség, „félúton” – attitűd lép, a költemény részint gyakran nemcsak drámaibbá, de kifejezettebben dramatiszabbá, részint – csaknem mindig – intellektuálisabbá válik: ez a magyarázata a modern költészet erős intellektualizmusának is. Orbán dramatikussága nem objektíválódik úgy személyekhez, vagy egyenesen szcenikus keretek közé, mint – klasszikus példát idézek – Az ős Kajáné: a drámai összefüggés – elvontabb síkon – a személyiség és a világ között zajlik le.

Az egzisztencializmus, sajnos, az utóbbi években egész sor oly fogalmat – elsősorban a felelősséget és a választást –, fogalomrendszert, képzetkört sajátított ki, melyek jóllehet minden etikának természetes építőkövei, alig merjük már leírni őket e filozófiai irányzat elterjedtségével természetesen hozzájuk tapadó asszociatív rendszer, azaz: jelentéseltolódásuk, jelentéseltorzulásuk miatt.

Orbán Ottónak – szembeesülésében és bele nem nyugvásában – nincs köze a sokat emlegetett „Geworfenheit”-hez, bár ő valóban a végtelennel küszködik: a néhol szinte naturalista, gyakran erősen a vegetatívához kapcsolódó képeivel csaknem túlzott formabiztonsággal állítja szembe a térben és időben kitágított perspektíva elvont, esetleg szürrealisztikus, vagy éppen misztikus képeit és fogalmait. Ez a képépítés és képrendszeralkotás azonban csak arra jogosítana bennünket, hogy Orbánban egy igen tehetséges Weöres tanítványt üdvözljünk, aki emellett zavartalan hőségben engedte költészetébe áramlani a legkülönbözőbb hatásokat, József Attiláét és Pilinszkyét, az általa is igen szépen fordított Blake-t és... – de vajon van-e értelme egy alig százlapos, önmagában jól megálló első verseskötet esetleges őseit és elődeit filológiaiailag kutatgatni – a Fekete ünnep igazi újdonsága azonban sokkal mélyebben van, sokkalta jelentősebb: a legszebb – s tán legfontosabb – József Attila-hagyomány éled újjá benne egy erős egyéniség sugártörésében.

Az izmusoknak, illetve az izmusokra épülő modern költészetnek egyik legsajátosabb paradoxona, hogy bár megértése olvasójától komoly intellektuális felkészültséget és költészeti műveltséget követel, – alapvetően mégis csak hangulati hatásra törekszik. A képek vagy még inkább a képrendszerek, képzuhatagok furcsa autonómiát nyernek, melyben – újabb paradoxon – épp egy szubjektum, a rendező elme hiánya vezet teljes szubjektivitáshoz. Orbán Ottó mintegy átintellektualizálja az izmusok költészetébe épített hagyományrendszerét s hangulati elemekkel készíti elő, magyarázza meg és építi

tovább gondolati vívódásait: versei hangulat és gondolat dialektikájára épülnek. Néhol – a Fekete hadosztályban, az Ódákban – ez antagónizmus kifejezési eszközrendszerét is közvetlenül determinálja: pillanatra sem megbicsakló, indulatilag összefogott szabadverses-képaradásos sorai erősen ritmizált, élesrimelésű költeményrészrel váltakoznak; a két szerkezetelem ellentmondásából hangulat és gondolat előre, – s visszavetítő kölcsönhatása, egymást magyarázó-tagadó-meghatározó egysége bontakozik ki.

Versépítésének kiszámított biztonsága, különben is, egy mindig éber rendező elméről árulkodik: még – végtelen példát idézek – a fiatal Radnóti szerelemfelfedező boldogságára emlékeztető indulatkitörését is (Csók) egy elvont, hangsúlyozottan fokozódó intenzitású képrendszerrel teszi gondolattibbá – de hasonló hatású, a költeményről formált benyomásunkat meghatározó szerkezeti fordulatot, különös képvilánást mindegyik költeményében találhatunk – arról már nem is szólva, hogy a természetes ciklikus beosztás mellett két ízben (Három vers, Hat óda utóhanggal) már nagyobb költeménykompozíciókat is alkot.

Rossz verse nincs. A Fekete ünnep egészében és részleteiben is biztosan épített kötet: művészileg mintegy túl egységes benyomást kelt. Orbán Ottó régóta több „tehetséges” műfordítónál: évek óta, különösen angol áttünetéseire gondolok, méltó társa a legjobbaknak. Felesleges lenne a vermagyarítás amúgy is jól ismert eszközzé, biztonságadó hatásáról részletesen szólnunk; azt azonban meg kell jegyezni, hogy költői eszközeinek – bizonyára jelentős részt a fordítás állandó műhelypróbái és bravúrkövetelményei közepette kialakult – túlgyakorlottsága, mondhatnám „túltudatosodása” nem mindeütt válik a Fekete ünnep erényévé. A kötet csaknem ötven verse – alkotójuk kifejező gazdagsága és biztonsága ellenére is – bizonyos fokig egyhangú; egyfajta érzelmi attitűd csoport mintegy mechanikusan egyfajta, – ha még oly jól is kidolgozott – szó kifejezés – versépítés rendszert invokál: a Lány az utcán bájos könnyedségű, realitást és irrealitást egymásbamosó, „fénybe és időbe” oldó játékossága ez alkotómódszer prototípusa. A költemények – hangsúlyozom – egyenként, néhány – lényegében hasonló jelenségkör! – túlrít sortól eltékvintve, mind jók: de a kötet egészében már szinte zavaróan sok a térbeli perspektívát tágító *ég* (csaknem minden versben, de néha egyben még többször is) és gyakori, nagyon gyakori a *nyár*, a *fény*, a *test*, az *éjszaka*, a *fekete*, a *némaság*, a *messzeség* is, – miként van valami egyformaság, hamari beidegzettség, bűvészinási alárendeltség versépítő módszerében. Mindez pedig – meg kell kockáztatnunk ez állítást – arra

enged következtetni, mintha – bizonyos fokig – belemerevedett volna saját, nehezen kiküzdött, szépen felépített gondolati-szemléleti eszközrendszerébe.

E szempontból – s talán ez a kötet egészét átfogó dialektika a Fekete ünnep legjelentősebb, legszebb titka – a versek mégis két csoportra oszthatók. Egyrészt – s ezek nemcsak a számosabbak, hanem, sajátos, de érthető módon a jobbak is – melyekben parnasszizáló – távöltartó tárgyszemlélettel (néhány darabja – Lány az utcán, Francia kikötő, Hőség, talán a Kína is – kifejezetten egy szenvedélyesebbé hevített, modernizált parnasszizmussal íródott) s parnasszista biztonsággal, kerekdedséggel, zártsággal, egy sztereotíp versépítő rendszer szerint, talán azt mondhatnánk: *teremtő hiányosságok* nélkül fogalmazza meg „ami már kerek látomás”, az alapvető élményt, mely költővé avatta. A másik csoportba pedig azok a versek tartoznának – ő maga a kötet végkicsengését megadó ódákat sorolja ide –, melyekben a Félúton – attitűdön való továbblépés, egy Tegnappól a Holnapba, az emlékekből a szocializmusba „megérkezés” igénye és harca szólal meg; versek, melyek azóta megjelent szép és okos vallomása (Valóság, 1962. 1.) és különböző folyóiratokban olvasható, néhol már a görög harmóniát kereső költeményei tanúsága szerint ma már alkotójuk elemibb és természetesebb problémáit szólaltatják meg; versek, melyek bár parnasszista – sőt talán nemparnasszista értelemben is – kevésbé tökéletesek, de gazdagabb, változatosabb formakultúrájúak, mélyebbek, távolabbra mutatnak.

(Zárójelben hadd jegyezzem meg: e probléma részint nem is új – az igen tudatos modern költészetben jól érthető, hogy erős egyéniségű fiatal alkotók önnön szemléleti, fogalom és eszközrendszerük bűvköréhez kötődnek –, de a mai magyar irodalomban sem csak Orbán kötetét reprezentálja: Pilinszky eszközrendszere – de ő nála kifejezetten egy világnézet szűkösségének megfelelőjeként – gömbszerű zártságában művészileg aggasztó tökéletességű s a saját szemlélet, – s formakultúrájának alárendelt Zaublerlehrling képe rajzolódik ki helyenként Szakonyi Károly szép első novelláskötetéből is.)

Lezárásképp aligha van szükség hosszabb összefoglalásra, summázásra: e cikknek sem keretei, sem gondolatmenete nem követelik meg. Nem érett, kész költő még Orbán Ottó – talán még távol is van attól –, de bizonyára több már egy bármennyire is jelentős ígéretnél: ma ő egy tragikus nemzedék felelősségérzetének és útkeresésének leg-hivatottabb szavú, legtisztább hangú meg-szólaltatója.

Pór Péter

MAI NÉMET ELBESZÉLŐK

Európa, 1962.

Ez év tavaszán jelent meg az Európa Könyvkiadó Dekameron Sorozatának „Mai német elbeszélők” című kötete. Az olvasó első és legerősebb benyomása a könyv áttanulmányozása után kétségtelenül az, hogy a mai német irodalom témáit döntő mértékben a múltból meríti. A huszonnyolc elbeszélés közül tizenkilencnek központi problémája a leszámolás a két világháború és a fasizmus rémes emlékeivel.

„Vajon még meddig borítják árnyékba életünket azok az átkozott évek?” – veti fel a fiatal német író, Franz Fühmann a kötetet lezáró „Álom, anno 1958” című írásában keserűen a kérdést. De elbeszélése egyben szenvedélyes válasz is. Nem lehet a múltat elfelejtetni, amíg azok a generációk élnek, amelyeknek olyan élmények jutottak osztályrészül, hogy álmaikban és asszociációikban még 1958-ban is az átélt borzalmak kísértének. Hányan vannak a két Németországban napjainkban, akiknek sorsát, szerelmét az első világháború úgy vagy megközelítőleg úgy befolyásolta, ahogyan azt Heinrich Mann, Leonhard Frank és Arnold Zweig ábrázolják az antológiában szereplő elbeszélésekben. A fasizmus és Hitler háborúja pedig valamilyen módon a jelen generációk mindegyikének életébe kiméretlenül belegázolt. A ma negyven év körüli német férfiak ugyanolyan örült félelemmel hányódtak a harctereken, mint Günter Bruno Fuchs tizenhat éves gyermekkatona-hőse, és ugyanolyan kitörölhetetlen élményekkel, kiégetten tértek haza, mint Wolfgang Borchert Fischer hadnagya. Sokan, ha végiggondolják egykori iskolatársaik névsorát, mint ahogyan azt Anna Seghers teszi „A halott lányok kirándulása” című novellájában, éppúgy mint ő, többnyire meggyilkoltakat, öngyilkosokat, halottakat idéznek. Számosan voltak hasonló náci tömegmészárlás tanúi, mint Willi Bredel Hallgató falujának lakói. De megszámlálhatatlanul sokan vannak azok is, akik Luisa Rinser Danielájához hasonlóan börtönben sínylődtek, vagy akár a „Kiki” írója, Friedrich Wolf koncentrációs táborban éltek át kimondhatatlan testi és lelki szenvedéseket.

A német múlttal való leszámolás döntő akadályá azonban az, hogy ez a múlt a kettészakított Németország nyugati részében ismét feltámad, és egyre inkább jelenné válik. Vagy talán nem érzi az olvasó napjainkban, amikor a nyugatnémet hadsereg nukleáris felfegyverzéséről van szó, mindennél időszerűbbnek Wolfgang Borchert 1946-ból származó elbeszélésének rémes vízióját a ma modern Faust doktoráról, aki feltartoztathatatlanul feltalál

és feltalál, zöld port, amelyből egyetlen kiskanállal százmillió embert lehet megölni. A múlt idézése ma a legtöbb német írónál a párhuzam megláttatásával a neofasizmus veszélyeire figyelmeztet.

Feltűnően szegény az antológiában a második világháború utáni fejlődés problémáit feldolgozó elbeszélésanyag. Kitérnék a fentiekből, hogy ez a tény bizonyos mértékig a német irodalom valóságos helyzetét tükrözi, ezzel a témakörrel azonban a válogatás is kissé mostohán bánt. Hiszen az NDK írói közül nem kisebb mester hiányzik, mint Erwin Strittmatter, akinek „Fal omlik le” című kötete (1953) csupa mai témájú elbeszélést tartalmaz. Különösen az „Egy számlakönyvből” című, amelyben egy földhözjutott paraszt túlradó érzéseit ábrázolja az író, illetet volna bele az antológiába, egyrészt Helmut Sakowski „Lene Matthe a sarkára áll” című elbeszélését egészítette volna ki, másrészt bizonyos szempontból Stefan Heym „Babik”-jának lett volna érdekes és sokatmondó ellentéte. De hiányoljuk az NDK írói közül Eduard Claudiust is, aki sok elbeszélésében választja a szocialista újjáépítés nehézségeit és győzelmeit témaként. Stephan Hermlin és Leonhard Frank esetében szintén vitatható a válogatás helyessége. Stephan Hermlin „Die Kommandeuse” című, az 1953. június 17-i Nyugat-Berlinből kiinduló ellenforradalmi kísérletről szóló elbeszélése talán schol sem lett volna olyan tanulságos, mint éppen Magyarországon. Leonhard Franktól pedig helyesebb lett volna a „Német novellá”-t vagy még inkább a „Michael visszatér” című elbeszélést felvenni, minthogy az utóbbiban rendkívül aktuális kérdést vet fel, az egyre inkább eluralkodó neofasizmussal száll harcba. A nyugatnémet irodalmat nagyon kevés mű képviseli. Ennek a következménye azután az, hogy a nyugatnémet valóság, a neofasizmus és militarizmus bírálata, az adenaueri rendszerrel való szembehelyezkedés, a Nyugat-Németországban alkotó írók legtöbbször oly gyakori témája, nem kap megfelelő hangsúlyt az antológiában. Eredményesen lehetett volna válogatni ebből a szempontból a „Gruppe 47”-hez tartozó írók írásai közül (pl. Paul Schallück, Wolfgang Weyrauch, Martin Walser).

Sajnálatos az a tény, hogy a válogatás szempontjairól és nehézségeiről az antológia utószavában semmilyen tájékoztatást nem kapunk. Pedig nehézségek ugyancsak akadhattak. Teljesen érthető, hogy egyetlen kötetnyi terjedelemben lehetetlen volt a múlt század kilencvenes éveitől számfítható modern

német prózairodalom irányainak csak legkiválóbb képviselőit is felsorakoztatni. De járhatatlannak kellett annak az útnak is bizonyulnia, hogy a kötetben csak a húszas és harmincas évek fordulóján induló szocialista irodalom képviselői és a második világháború utáni írónemzedék kapjon helyet. Hiszen velük egyidőben alkottak még a nagy kritikai realisták, ők is érzékenyen reagáltak korunk égető kérdéseire, és bár néhány héttel ezelőtt Hermann Hesse személyében utolsó képviselőjük távozott el, ebben az értelemben még szintén „mai” írónak kell őket tekintenünk. Kis Annának, az antológia összeállítójának tehát valamilyen közvetítő megoldást kellett találnia. Mind-ezeket figyelembe véve is feltétlenül hiányzik azonban a kötetből Thomas Mann és Hermann Hesse egy-egy írása. Thomas Mann 1929-ből származó Mario és a varázsló-ja például sokkal inkább „mai” témájú, mint az antológiába felvett kritikai realisták bármelyikének elbeszélése. Thomas Mann kihagyása mellett az sem indok, hogy az ugyancsak az Európa könyvkiadónál 1957-ben megjelent „A német elbeszélés mesterei” című elbeszélés-gyűjteményben, melynek a jelen antológia bizonyos szempontokból folytatása is, szintén szerepel. A nagy német író fent említett, a fasizmus pusztulását megjövendölő novellája valójában az antológia sajátos jellegét.

Formai szempontból az utószóban is említett nagyfokú változatosságon és különbségeken kívül izgalmas megegyezések is találhatóak az egyes elbeszélések között. Rendkívül feltűnő, hogy a német novellától egyébként sem idegen, de az expresszionizmus óta különösen elterjedt szubjektivitás az utóbbi évtizedek német elbeszéléseiben mennyire fokozódik. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az a tény, hogy a huszonnyolc elbeszélés közül tíz íródott egyszám első személyben, és ezek közül is a legtöbbről megállapítható, hogy írójuk közvetlenül személyes élményeiről vall bennük. Sokatmondó jelenség ez. Arról árulkodik, hogy korunkban az író minden eddigénél jobban benne él a politikai események sodrásában, mélyen átéli a kort, és ha írói lelkiismerete állásfoglalásra kényszeríti, úgy vél a legközvetlenebbül hatni, ha saját, a korra nézve jellemző érzéseit, élményeit közli művészi formába öntve. A másik formai problémáról, a kötet elbeszéléseiben szinte uralkodó álom és víziószerű alaphangról (Alfred Döblin, Arnold Zweig, Anna Seghers, Stephan Hermlin, Heinrich Böll, Wolfgang Borchert, Günter Bruno Fuchs, Franz Fühmann elbeszéléseiben) hosszú tanulmányt lehetne írni. Nem idegen ez a víziószerűség a modern nyugati prózairodalomtól sem, a német irodalom esetében azonban, különö-

sen érezhető ez pl. Wolfgang Borchertnél, inkább az első világháború előtti expresszionizmus alaphangjával azonos gyökerű. Valamilyen összefüggésben kell állnia ennek a kérdéscsoportnak a modern dráma felbomló szerkezetének és időegymásutánjának problémájával is.

Az elbeszéléskötethez Vajda György Mihály írt értékes utószót. A német irodalom 1945 utáni helyzetét elemzi, érdekes szempontok szerint méri össze a két német állam irodalmát, és nagyon találóan jelöli meg az NDK irodalmának fölényét annak eszme tisztázottságában és realista módszerében. Az utószó néhány részmegállapítása azonban vitatható vagy félreérthető. A weimari Köztársaság irodalmáról például ezt olvashatjuk: „Félévszázados provinciális elzárkózás és elszűrődés után ez az irodalom a század húszas éveiben bontakozott ki története folyamán talán minden addiginál nagyobb intenzitással és a nemzetközi irodalmi élettel való minden addiginál gazdagabb kapcsolatokkal.” (627) Az 1848-as forradalmak bukása után bekövetkező irodalmi beszűkülés már a múlt század kilencvenes éveiben eltűnik. A naturalizmust, Rilke, George és Hofmannstahl líráját, Thomas Mann az egész európai polgárság elé tükröt tartó Buddenbrook-házát vagy az első világháború alatti expresszionizmus egész emberiséghez szóló hangját aligha lehet provincializmusnak nevezni. De nem egészen indokolt az sem, hogy a szerző a Weimari Köztársaság irodalmát a német irodalom felvirágzásának, irodalmi virágkorának nevezi. A forrongás, az erjedés, a kísérletezés kora ez inkább, a drámai és lírai művek, amelyek ekkor keletkeznek inkább csak első csirái a szocialista irodalomnak, mint kiteljesedett virágai. És különösen nem indokolt a virágkor szó használata a próza területén. A polgári prózairodalom nincs klüsszikus magaslatokon. Thomas Mann Varázshegy-e és novellái, e korszak egyedülálló remekművei lényegében annak a fejlődésnek eredményei, amelynek útjára írójuk már 1919-ben a „Betrachtungen eines Unpolitischen” című művének megírása után lépett rá. A háborúellenes regények (Arnold Zweig, Remarque, Ludwig Renn) tulajdonképpen megrekednek a háború szörnyűségeinek pusztán tárgyalagos bemutatásánál. Leonhard Frankról J. R. Becher állapítja meg, hogy holtponton van, Heinrich Mann is ekkor írja legkevésbé jó regényeit. És hogyan áll a szocialista irodalom? Erre a kérdésre feleljen idézet. 1926-ban jelentek meg a „Vörös zászló” című lapban a következő sorok: „Németországban jóformán nincsenek olyan regények, melyek a munkást osztályharcában segítik. Sürgősen szükségünk van olyan regényekre és elbeszélésekre amelyek a jelen problémáit proletár szemszögből világítják meg.” (NDL 1962/6 37. o.)

A prózaírodalomban némi fellendülés csak a húszas és harmincas évek fordulóján tapasztalható, ekkor indul pl. Anna Seghers, Willi Bredel és Hans Marchwitz is.

A nyugatnémet irodalom értékelésénél Vajda György Mihály első sorban annak perspektívátlanságát, világnézeti tisztázatlanságát, kétségbeesett elesettségét emeli ki és állítja szembe az NDK irodalmával. Nem ennyire egyszerű azonban a kérdés. Nem fogadható el fenntartás nélkül például a következő tétel: „Amit a mai nyugati irodalomkritika hangsúlyoz, hogy a német irodalomnak 1945-ben a „null-ponttól” kellett elindulnia, tulajdonképpen csak a nyugati rész irodalmára érvényes.” (628) Arról a hatásról, amelyet az amerikai regény, Franz Kafka vagy Robert Musil a nyugatnémet irodalomra tett érdekes tudományos munkák készíthetnének. Itt ebben a vonatkozásban példaként csak Halász Előd „Múltbanélok” című tanulmányát említenék (Akadémiai Füzetek, Szeged, 1961.), melyben a szerző arra mutat rá, hogy Wolfgang Koeppen trilógiaként is felfogható három regényének (Galambok a fűben, Melegház, Halál Rómában) közvetlen előzménye Heinrich Mann „Das Kaiserreich” című politikai regényciklusa. Halász Előd tanulmányában továbbá olyan írók neve fordul elő valamilyen vonatkozásban Koeppen elődjeként, mint az amerikai Dos Passos, az angol Joyce vagy a német Franz Kafka. Kiegészítésre szorul talán az is, ami Vajda György Mihály a „Gruppe 47”-ről ír. „Céljük az volt, hogy legalább érintkezési lehetőségük legyen, hogy kiszakadjanak a regionális elzárkózottságból (amelyet a hitlerista irodalompolitika a maga idején nagyon is helyeselt és támogatott), hogy elkerüljék a provinciálizmust, és bekapcsolódjanak az európai – polgári – irodalom élő áramlataiba.” (630) Éppen az a tényező marad említés nélkül, amely e csoport tagjait minden világnézeti különbség mellett összefűzi, a nyugatnémet rendszerrel szembeni ellenzékiességük. A nyugatnémet irodalom legjobbjaival tapasztalható ez az éles ellenzéki hang, és a pesszimista, dekadens, kiutat nem találó műveken kívül az utóbbi években olyan komoly kérdésselvetések is születtek, mint Christian Geißler Anfrage-ja, Paul Schallück Engelbert Reineke-je és Heinrich Böll Billard um Halbzehn-je, amelyekben már a neofaszista jelennel való harc vállalása jelentkezik megoldásként.

Az antológia jegyzeteit Gyurkó László készítette. A rendelkezésére álló rövid terjedelemben jól foglalja össze az egyes írók munkásságát, munkája értékéből azonban sokat levon, hogy az adatok több helyen pontatlanok. Gyurkó László a legtöbb író esetében a nyugatnémet Lennartz-féle „Deutsche Dichter und Schriftsteller unserer Zeit” című lexikont vagy valamilyen lexikon adataira

támaszkodó egyéb forrást használhatott fel, és annak adatait semmilyen más forrásmunkával nem vetette egybe. A Lennartz-féle lexikon hibás évszámai alapján kerültek a jegyzetekbe az alábbi tévedések. Leonhard Frank 1920-ban tért vissza hazájába és nem 1955-ben, ebből következik, hogy híres „Links wo das Herz ist” című 1952-ben kiadott önéletrajzi művét sem az emigrációban, hanem jórészt már Nyugat-Németországban írta. Ugyancsak hibás Bertolt Brecht hazatérésének időpontja, aki 1948-ban telepedett le Kelet-Berlinben és nem 1949-ben. A hibák másik jelentős része egyszerűen a forrásmunkák pontatlan használatának következménye. Alfred Döblin nem 1878. június 28-án született például, hanem 1878 augusztus 10-én, a délamerikai jezsuita államról szóló trilógiájának összefoglaló címe pedig „Amasonas”, a jegyzetekben együttes címként megadott „Das Land ohne Tod” csak az első kötet címe. A címek idézésénél különben is gyakran fordul elő tévedés. Willi Bredel 1957-ben megjelent elbeszéléskötetének helyes címe „Auf den Heerstraßen der Zeit” és nem „Auf den Heeresstraßen der Zeit”, mint ahogy az is elképzelhetetlen, hogy Ehm Welk elbeszéléskötetének a nyelvi szempontból helytelen, „Der Hammer will gehandhabt werden” címet adta volna a helyes „Der Hammer will gehandhabt sein” helyett. Az alábbi két megállapítással pedig nem lehet egyetérteni. Willi Bredelről olvashatjuk az antológia 646. oldalán: „Első regényét, a Die Prüfung-ot (A vizsga, 1946) a koncentrációs táborok foglyairól írta. „Willi Bredel a Die Prüfung előtt már két regényt jelentetett meg (Maschinenfabrik N K, 1930 és Die Rosenhofstraße, 1931). „Die Prüfung” című regénye egyébként is 1934-ben keletkezett. De nem kevésbé döbönt meg az sem, amit Bertolt Brechtről tudunk meg a 644. oldalon: „A negyvenes években érte el pályája csúcspontját, ekkor írta legjobb darabjait, a Mutter Courage und ihre Kinder-t (Kurázi mama és gyermekei, 1941), a Leben des Galileo Galilei-t (Galileo Galilei élete, 1942), a Der gute Mensch von Sezuan-t (magyar címe Jó embert keresünk, 1942) s a Der Kaukasische Kreidekreis-t (A kaukázusi krétakőr, 1945). A hiba forrása itt is a Lennartz-féle lexikon figyelmetlen használata, mely ezeknél a daraboknál nem a keletkezés, hanem a premier évszámát adja meg. A Kurázi mama és gyermekei 1939-ben, a Galileo Galilei élete pedig 1938–39-ben íródott. Néhány hibás adat szorult még helyesbítésre. Alfred Döblin négykötetes regényét, a November 1918-at nem 1939-ben, hanem 1939-től 1950-ig írta, Leonhard Frank „Traumgefährten” című regényénél 1934 helyett 1936, Lion Feuchtwanger „Die Jüdin von Toledo” című regényénél 1951 helyett 1955, Arnold Zweig „Das Beil

von Wandsbeck" című regényénél 1947 helyett (ez a regény alapján készült film évszáma) 1943, Bertolt Brecht „Schriften zum Theater” című írásánál 1927 helyett 1957, Willi Brödel „Die Väter” című regényénél 1946 helyett 1941, valamint Gert Ledig „Faustrecht” című regényénél 1947 helyett 1957 a helyes évszám. Végezetül igen hasznos lett volna, ha

a jegyzetek minden írónál egységesen tartalmazták volna az eddig magyarul megjelent művek pontos felsorolását és az antológiába felvett elbeszélések keletkezésének idejét.

A műfordítók közül elsősorban Lányi Sarolta és Réz Pál érdemel elismerést.

Lázár Antónia

TŐKEI FERENC—MIKLÓS PÁL: A KÍNAI IRODALOM RÖVID TÖRTÉNETE

Gondolat Kiadó, 1960.

1950 és 1960 között megismerte a magyar közönség a kínai irodalom számos jelentős alkotását. Ezek a művek és az irántuk megnyilvánuló érdeklődés rendszerező jellegű tájékoztatást igényeltek: a kínai irodalom fejlődésének bemutatását.

Az ilyen munkákkal szemben a közönségnek az az igénye, hogy megismerje az általa olvasott művek helyét, s ugyanakkor lássa az irodalmi fejlődés folyamatát. Vagyis az ilyen műnek egyben értékelésnek is kell lennie, meg kell ismertetnie az olvasót az egyes alkotások társadalmi és művészi jelentőségével, valamint az illető irodalomnak a világirodalomban betöltött szerepével.

A mű első részében, a klasszikus kínai irodalom történetében Tőkei Ferenc imponálóan világos, rendszerezett áttekintést ad ennek a számunkra meglehetősen ismeretlen irodalomnak óriási anyagáról. Az irodalmi fejlődést a társadalom változásaiból kiindulva vizsgálja, s az egyes művek szintje a szemünk láttára jönnek létre az adott társadalmi és politikai viszonyok kifejezőiként. Ilyen természetű tömör elemzéseit jól megválasztott idézetanyaggal támasztja alá. Az olvasó az irodalom jelenségvilágát a társadalmi fejlődéssel összefüggésben érzékeli.

Szemléletünk a kínai irodalomról mélyebb lenne, ha a szerző értékeléseiben több kapcsolatot teremtene az európai irodalommal, mégpedig oly módon, hogy a kínaiak egy-egy irodalmi eredményének elemzésekor megjelölje volna, melyik európai irodalmi korban, irodalmi jelenségnél, alkotónál találkozunk hasonlóval. Nem ártott volna a szerző hangoztatott szándékának – hogy ti. a kínai világot realitás színen tünteti fel –, ha tudományos realitású értékeléseit világirodalmi perspektívában állítja elének. A munka szándékolt rövid terjedelme természetesen korlátozza ennek a lehetőségeit, s az is helyes, ha az erőltetett analógiákat kerüljük. Nem lehet azonban felmérni valamit mérőeszköz, viszonyítási alap nélkül, s az ilyen úttörő természetű munkának felmérő jellegűnek is kell lennie tárgykörére vonatkozóan.

Úgy tűnik azonban, hogy ez a fogyatékoság a mű egyik pozitívumának túltengése. Ez a

pozitívum a rendkívül fegyelmezett előadásmód, amely minden tárgykörre vonatkozólag csak annyit enged meg magának, amennyi a mű egészének szempontjából nélkülözhetetlen. Tény, hogy több formai értékelést kívánánk, az európai, világirodalmi perspektíva is helyet igényelne a műben, mégis rendkívül megkönnyíti az olvasó helyzetét a szerző tartozkodó igényessége, amely nagyfokú tudományos tartást ad a munkának és hozzájárul jó áttekinthetőségéhez.

Helyes lett volna, ha a kínai verstan és prózastílus sajátosságait kissé érthetőbbé teszi számunkra, s ezáltal élményszerűbbé változtatja művét.

Érdekes és szellemes a kínai történelem áttekintése, amely szervesen beleszöve a tárgyalásba, szerkezeti alapját adja, s a marxista történelemkutatás új és kifejlődőben levő ágával ismertet meg. Igen sokat magyaráz meg egyetlen nagyvonalú vázlattal a kínai történelem rendkívül bonyolult jelenség-tömegéből, kiemelve azokat a gazdasági és társadalmi alapjelenségeket, amelyek a többiek értékelése és rendszerezése szempontjából irányadók.

Többek közt igen jó a kínai társadalmi képződmények állandó felemáságának kidomborítása. Felfogása az egyes társadalmi formák korbelti elhelyezéséről eltér a Nagy Szovjet Enciklopédia nálunk is ismert kínai passzusának (Kína, Szikra, 1955) és a pekingi Idegennyelvű Könyvkiadó „Kurzer Abriss der Chinesischen Geschichte” 1958-as kiadásának felfogásától.

A kínai társadalom történetére legjellemzőbbnek a félbarbár, bomló nemzeti társadalom formáinak erőszakos konzerválását tartja. Ez a megállapítás sokban elősegíti a kínai társadalmi jelenségek rendszerezését, de tartalma maga is csupán felszíni jelenség. A különös megmerevedés okára, arra, ami a patriarkális nemzeti konzerválását a kizsákmányolók részére lehetővé teszi, nem derít fényt. Pedig ez ad magyarázatot az egész kínai fejlődés meglassúbbodására, és végső soron a speciális kínai jelleg kialakulásában is ennek volt a legnagyobb szerepe.

A kínai társadalom fejlődésében legnagyobb szerepe csatornarendszerüknek volt. Az i. e. III. századtól kezdve fokozatosan építették ki, és állandóan tökéletesítették. Egészen a XX. századig nem volt hasonlóan tökéletes megoldású öntözőrendszer a világon. Ez a rendszer csak olyan társadalmi alakulatot tűrt meg, amely nem állt ellentétben a csatornázási munkák elvégzésének követelményeivel. A rabszolgatartó és feudális társadalmi forma Kínában erősen központosított kormányzattal párosult, mert az öntözési rendszer nagy területeken egységes gazdasági irányítást kívánt. A parasztság és a rabszolgák zömének munkaerejével nem magánszemélyek, hanem az állam rendelkezett. A patriarkális közösségi gazdálkodás formáit a központosított állam sajátította ki, a kizsákmányolás és a csatornázási munkák érdekében. Az i. sz. XII. századig ez a termelési rendszer lehetőséget adott a kínai népnek hatalmas kultúra kibontakoztatására. Eddig az időpontig Kína a világ legfejlettebb állama. Találmainyaik, termelési rendszerük tökéletessége, államszervezetük, gyakorlati célokat szolgáló tudományos eredményeik megelőzik a többi népeket. Ekkor azonban az állam mindent ellenőrző, kizsákmányoló rendszere végképp gátjává válik a további fejlődésnek. Az állam házi kezelésben tartja a legfontosabb iparágakat, nem fejlődik nagy teljesítőképességű magánipar, az állami iparosok viszont nem érdekelték a termelés további fejlesztésében. Az ipar nem tud erjesztően hatni a megmerevedett társadalmi formára.

A csatornarendszer kialakulásától kezdve amugyis jellegzetes egyöntetűség volt a kínai fejlődésben, most az ipar fejlődésének megakadásával teljesen mozdulatlaná vált a kínai élet. Ez a megmerevedés a XIX. sz. végéig tartott.

Amit most elmondtam, szerény kiegészítés kíván lenni Tőkei úttörő munkájához. Tőkei óriási kiterjedésű, marxista szempontból feltáratlanak mondható területet dolgozott fel. A mérhetetlen anyagba rendszert vitt, s társszerzőjével, Miklós Pállal együtt elsőnek tájékoztatott bennünket magyarul, modern formában a kínai irodalomtörténetről.

Miklós Pál feladata aránytalanul rövidebb időszak irodalmi fölmérése volt. (A modern kínai irodalom története.) Ebben az időszakban azonban nem csupán új irodalom, hanem új műveltség is született, s az a hét-nyolc

évtized, amelynek rövid történetén bevezetőül áttekintést ad, két társadalmi forma születésének és az egyik bukásának roppant feszültsgű időszak. Itt a legfontosabb követelmény a feldolgozó számára a teljes biztonságú tájékozódás, ellenkező esetben munkája menthetetlenül széthullik.

Miklós Tőkeihez hasonló szilárdsággal épít a társadalmi fejlődés fő irányvonalára, s ügyes kézzel találja meg azokat a csomópontokat, amelyek köré tömöríthetők a rendkívül sokszerű események. Előadása világos, kiterjed az irodalom minden jelentős áramlatára és műfajára. Ugyanakkor a műveket és íróik életét a kor társadalmi és politikai eseményeiből bontakoztatja ki, tehát ismét a Tőkeiéhez hasonló széles perspektívát kapunk. De talán nem is lehet itt más módszert követni, az új kínai irodalom minden leírt szava roppant súllyal esik latba az egész népnek a haladásért vívott küzdelmében. Börtönök küszöbén, kivégzések, politikai gyilkosságok közt születik a modern kínai vers, regény és értekezés. Miklós Pál érdeme, hogy mindezt ilyen világosan láthatjuk.

A kínai irodalomtörténetnek ebben az időszakában lehetünk tanúi annak, hogy találkozik egy rendkívül értékes, nagy múltú, fejlett irodalom az európaival. E roppant értékes találkozás nem hiába foglalkoztatja Miklós Pált. Úgy tűnik azonban, hogy ő inkább az európai irodalom technikai és világnézeti vívmányainak térhódítása szempontjából vizsgálja ezt a kérdést. Nem foglalkozik azzal, milyen eredeti, karakterisztikus vonásai vannak ennek az új irodalomnak. Természetesen jó kárpótlást nyújt ezért a bő idézetanyag, amelyből megállapítható a modern irodalom tartalmi eredetisége. Többet igényelnék azonban. Éppen ez adná meg ennél az anyagnál a világirodalmi perspektívát, amelyet Tőkeinél is hiányoltunk.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy ez a kínai irodalomtörténet első magyar nyelvű, marxista szempontú feldolgozása, s mint ilyen, sikeres, jó munka. Kis terjedelme roppant sűrítő tevékenységet sejtet, világossága biztos ismereteket a mérhetetlen területen. A szerzők figyelme a marxista megítéléshez szükséges legfőbb szempontokra mindenkor kiterjedt, s a munka fogyatékoságaiban bizonyára jelentős része van szándékoltan szűk terjedelmének.

Kiss Zsolt

BOCCACCIO: DEKAMERON

Fordította Révay József. Európa Könyvkiadó, 1961.

Könyvkiadásunk régi adósságát egyenlítette ki Boccaccio Dekameronjának teljes kiadásával. A felszabadulás óta teljes Dekameron nem jelent meg és a nagy olasz klasszikus szerző iránti kulturális adósságunkat csak A Világirodalom Klasszikusai sorozatban, Kardos Tibor válogatásában és értékes tanulmányával megjelent Dekameron csökkentette.

Az új teljes Dekameron-kiadás örvendetes kulturális esemény és a teljes kiadás egyben bizonyosága annak, hogy a megelőző időszak álszemérmes prudériája, amely tudomásom szerint a teljes Boccaccio kiadást ez idáig komolyan akadályozta, ma már irodalomtörténeti adalék.

A korai reneszánsz irodalom nagy realistája, Dante és Petrarca méltó társa, a három nagy firenzei egyike, évszázadok óta két társához viszonyítva a leginkább félreértett, félremagyarázott szerző. A nevéhez tapadt egyoldalúan sikamlós mellézköngye, a szabadság par excellence képviselőjévé avatták és avatják bizonyos tekintetben még ma is Boccacciót, különösen a kispolgári ízlés előtt. Ez az egyoldalúan erotikó-centrikus Boccaccio-kép sajnos a mi irodalmi, helyesebben olvasói hagyományunkban is meggyökeresedett és a következő évek marxista irodalomtörténetírásának feladata a helyes és az olvasóközönöség széles rétegeihez eljutó Boccaccio-portré megrajzolása.

Ez a teljesebb, történetibb Boccaccio-értékelés természetesen nem a boccaccio-i erotika mentegetését, magyarázgatását kell hogy jelentse, hanem azt, hogy Boccaccio egészséges erotikáját és szenzualizmusát történetien, a kora-reneszánsz viszonyaiba ágyazottan, és korszakos társadalmi és művelődéstörténeti forradalmiságában mutatassuk be.

Egy ilyen Boccaccio-portré a világirodalom e zseniális alkotóját, a fentebb említett erotikó-centrikus ábrázoláson túllépve, a maga teljes ellentmondásosságában fogja ábrázolni. Az elemzés során nyilvánvalóan ki fog derülni az, hogy Boccacciót, egy történelmileg eltűnőben lévő feudális-lovagi világ iránt érzett helyenkénti nosztalgiája nem akadályozta meg abban, hogy az új, polgári-kereskedővilág és életforma leghitelesebb krónikása s egyben legszenvedélyesebb és legcéltudatosabb harcosa legyen.

Mindezt azért tartottam szükségesnek elmondani az új Boccaccio-kiadás kapcsán, mert a kiadó – úgy tűnik – a kispolgári ízlésnek kissé engedve, talán bizonyos anyagi megfontolások miatt, Révay József ragyogó

fordításához méltatlan illusztrációkkal bocsátotta útunk a teljes Boccacciót.

Az illusztrációkat ugyanis az esetek jelentős részében az előzőekben emlegetett kispolgári ízlés ihlette. Öncélúan pajzán és malackodó felfogásuknak így szükségképpen nem sok köze van a boccaccio-i szöveg szelleméhez. Ezekből a rajzokból elsikkad a reneszánsz szerelem-felfogás forradalmi szenzualizmusa, el az emberi okosság, a kereskedő i bölcsességnek – mint az új embertípus jellemző ismérveinek – érzékeltetése, a realista művészi ábrázolás feletti örömmek – amely a Dekameron naiv szépségének titka – rajzos visszadása; egyszóval az illusztrációk történetietlenek, időtől, helytől és a mű szellemétől egyaránt idegenek.

A dolog annál sajnálatosabb, mert Révay József szövege a maga nemében tökéletesnek mondható, éppen a korszellemet hűségesen és történetien visszaadó filológiai és művészi erényeiért. Révay fordítói bravúrájának egyik titka a mű szellemének megértésén túl, stilisztikai jellegű. Az ugyanis, hogy sikerült modernül archaizálnia. Szövege megőrzi a novellák hangvételének naívan okos egyszerűségét nem csak tartalmi, de stilisztikai vonatkozásokban is. Ezért archaizálása nem a régi magyar stílusfordulatok erőszakolt alkalmazása alapján jött létre, amelyek amúgy is keményebbek és kevésbé hajlékonyak az érzelmek és az események oly széles skáláját ábrázoló trecentói olasz nyelv korhű visszaadására, hanem egy szabadon, nagy alkotói fantáziával megalkotott fiktív régies nyelv alapján. Ez a fiktív régi nyelv nem farszto hanem üde, nem régi és nem is régieskedő, de a reneszánsz szellemét idéző.

A fordító végig megőrizte a boccaccio-i próza sajátosságait és a hosszú, latinus alá- és mellérendelő mondatok oly természetesen gördülnek tova, hogy teljességgel magyarnak érezzük őket. Révay József még olyan nyelvtani és stilisztikai bravúrokra is képes, a változatos boccaccio-i kötőszavak találó megmagyarításán túl, hogy sok esetben a magyar nyelvtől idegen gerundiumos és participiumos szerkezeteket is megőrzi, anélkül, hogy ezek egy pillanatilag is erőszakoltnak, idegennek vagy mesterkéltnak hatnának.

Révay József régebbi Dekameron-fordításának felhasználásával készítette el a jelenlegi kiadás szövegét. Régi szövegén nem sokat kellett változtatnia, hiszen kevésbé ehhez hasonló időtálló fordítással rendelkezünk, ám az idős mester példamutató lelkiismeretességgel és találmánysággal tovább javított a szövegen.

Az új kiadásban, hasonlóan *A Világirodalom Klasszikusai* sorozatban megjelent válogatáshoz, Boccaccio beszélő neveit az esetek többségében találóan helyettesíti magyar megfelelőikkel, elősegítve ezáltal a bővérű boccaccioí költészet mélységében való minél jobb megérzését.

Vitatkozni való talán csak Bruno, Buffal-macco és Maso del Saggio nevét illetően akad. Bruno Buffal-macco és Masso del Saggio ugyanis élő, a kor irodalmában és művészetében ismert, és pedig saját nevén ismert személy volt és éppen ezért indokolatlannak érzem megfosztani őket a művelődéstörténeti érdekességű és értékű nevüktől, – az egyébként igen találó, de kissé mégis félrevezető Gézengúzi, Mókási és Elmés Tamás név kedvéért. Hogy véleményemet nem valami-féle merev filológiai szempont befolyásolja, annak bizonyítására hadd mondjam el, hogy

Calandrino nevének, aki egyébként szintén élő személy volt, Mafla Jankóra való magyaráítását indokoltnak tartom, mert neve már a kortárs irodalomban is szinte azonos értékű volt a magyar név szüregálta fogalommal.

Dante Isteni Színjátéka, Petarca Dalos-könyve, Boccaccio Dekameronja egyaránt a korai olasz irodalom bizonyos tekintetben mindmáig felülmúlhatatlan hatalmas alkotása. Büszkén mondhatjuk el, hogy e három korszakos jelentőségű mű közül kettő, az Isteni Színjáték és a Decameron, amelyet joggal és találóan nevezett „Emberi színjátéknak” a nagy olasz irodalomtörténész De Sanctis, Babits Mihály és Révay József fordítása nyomán jelentőségükhöz méltó – és mondjuk ki, örökbecsű – fordításban áll olvasóközönségünk és az eljövendő olvasók rendelkezésére.

|Rózsa Zoltán

A MOZGÓKÉPTŐL A FILMMŰVÉSZEETIG

Nemeskürty István könyvéről. Magvető Könyvkiadó. 1961.

„A filmjáték minden fiatalsága mellett is túlfejlődött már azon, hogy beérje azzal, ha kegyeskedő vállveregetéssel elismerik művészet voltát, és elért oda is, hogy irodalmától többet várhassunk, mint általánosságokat vagy több-kevesebb szellemességű reflexiókat. Megérlelődött a pillanat arra, hogy a logika vastraverzei között rendszeres formába épüljenek azok az elvi és gyakorlati megnyilatkozások, amelyeket a filmjáték felvetett...” – idézi Nemeskürthy Hevesi Iván sorait 1925-ből. Kötetének előszavában pedig szinte ezt a gondolatort egészíti ki, amikor így ír: „Ha ezeket összegyűjtenénk, értékelnénk és búvár-munkánk, rostálásunk eredményeit a társadalomnak felmutatnánk: a filmesztétika elismerésére kényszerítenénk”.

Nemeskürty könyve nemcsak a filmesztétikának, mint olyannak, szerzi meg az őt megillető elismerést, de egyben bebizonyítja azt is, hogy komoly tudományos rangra igényt tartó mű, csak alapos, tudományos módszerekkel készülhet. „... csak olyan adatokat vettem föl, amelyek filológiailag ellenőrizhetők, ... személy szerint senkihez sem fordultam információért, éppen azzal a szándékkal, hogy a múltat megszépítő emlékezés a tények közlését ne befolyásolhassa.” – írja. Ez a filológiai gondosság nem azt jelenti, hogy csak az adatok száraz közlését tűzte ki célul. A korabeli szaklapokból előkerült szédítő anyagmennyiség besorolásánál, válogatásánál mindig a mához szólás igénye vezeti: értékítéleteiből a modern

filmesztétikák látásmódja szól. Példáival is a mához igyekszik közelhozni a régi, de ma is ható elméleteket. Csak a legutóbbi évek egy-egy emlékezetes filmjét idézi, a Ballada a katonáról-t, az Emberi sors-ot; Csuhrajt, Fellinit, Resnais-t, tehát azokat, akiket a magyar, jelenlegi közönség is jól ismerhet.

Mindig a folyamatos időben, párhuzamosan és vertikálisan fejt ki vizsgálódásait, az egyetemeshez mér és a haladáshoz. Kitérő példa erre Hevesy Iván esztétikájának elemzése. Hevesyt Balázs Béla és Pudovkin közé helyezve kimutatja Hevesy montázselméletének azokat az elemeit, amelyeket Balázs nem látott meg és amelyek csak Pudovkinék művészi gyakorlatában fogalmazódtak meg. De ugyanígy hívja fel a figyelmet a némafilm-feliratok szerepének vizsgálatok a jelenlegi narrátorok azonos funkciójára. Vagy: Hevesy tér-idő elméletének ismertetésekor a szál Pudovkinon keresztül egészen a Szerelmem Hirosimá-ig vezet – egyetlen odavetett megjegyzésben sűrítve utóbbi asszociációs szerkezetének lényegét. De ez a történeti, folyamatos időben, térben való látásmód eredményezi, hogy az eizensteini montázs említésekor szinte minden alkalommal felbukkan – ugyancsak egy-egy rövid mondattöredékben – : mivé lesz ez a szerkesztési elv a mozgótt kamera alkalmazásával, vagy mennyiben gátolta, befolyásolta ezt a stílust, hogy hiányzott alkotóinak stílus eszközei közül, vagy csak egyszerűen, hogyan módo-

sítja az eizensteini vágástechnikát a „belső vágás” lehetősége.

De Nemeskürty nemcsak a fejlődés egyenes vonalába állítja felfedezettjeit, megállapításait, következtetéseit. Az egész tudományos világ elé akarja tárni ezeket az eredményeket, objektív tényeket. Ez a tudatos szándék vezérli, amikor felhívja a figyelmet az amerikai Lindsay 1915-ös könyvére, Török Jenő, Hevesy Iván vagy Korda Sándor ifjúkori munkásságára.

A fentiekben felvázolt gondolati és módszertani jegyek egyúttal azt is meghatározzák, melyek Nemeskürty vizsgálódásainak szempontjai. Melyek azok a kérdések, amelyekre az elmúlt idők teoretikusaitól első sorban választ vár?

A filmnek mint fogalomnak meghatározása, talán az alap. Ehhez társul a film sajátos eszközeinek felismerése, feltárása, regisztrálása. Az itt adott válaszokból körülbelül már meg is állapítható, igazi „vérbeli”, filmetérző esztétával van-e dolgunk vagy csak rokonszenves, lelkes „idegennel”.

A következőkben már a különböző filmsztyetikai iskolák sarkalatos kérdéseire kér választ.

Kit tart a film alkotóművészenek: író, rendezőt? – Bár ez a probléma csak az első évtizedekben valóságos és már a húszas évek közepén – körülbelül Balázssal és Hevesyvel egyidejűen – lezárul a rendező javára. De nálunk még ma is bizonytalanságok érezhetők ezen a téren. A szerző éppen ezért gondolhatta fontosnak ezt a vitathatatlan tény történeti szempontból is igazolni, illetve fokozottabb igényvel rámutatni azokra a fázisokra, amelyeken át az első magyar filmtéoretikusok fejt hajtottak a rendező előtt – a század elején.

De már a színész szerepének értékelésénél elérkeztünk egy olyan problémához, amely Urban Gadtól, Asta Nielsen férjétől kezdve napjainkig egy-egy művész alkotó módszerének egyik alappilléret jelent. Elég ha csak Fellinire gondolunk, aki mindig egy-egy színész alkatához, stílusához komponálja filmjeit, és vele szemben akár de Sicára, aki az általa elképzelt figuráknak csak legtipikusabb megfelelőit kereste ismeretlen, nem hivatásos színészeiben.

A film és a képzőművészet viszonyának vizsgálatánál a festőien komponált képek szerepének lehetőségei kerülnek szóba. De ugyanitt merül fel a díszletezés milyensége is. Nemeskürty rövid megjegyzéseivel, például találóan igazít el a különböző áramlatok sajátos esztétikai nézeteiben.

Választ kér a színpad, irodalom és a film kapcsolatának megítélésében. Sorra kerülnek a regények megfilmesítésének lehetőségeiről, a színház – különösen a kezdetekben jelentős – hatásáról, a kettő lényegbevágó különbségének, a mozgásábrázolásnak fokozatos felismeréséről valló nézetek. Íróink is legszívesebben erről a tárgykörrel nyilatkoztak elég rezignáltan – érthetően. Igaz, ezek a vallomások a magyar film „nagyipari” korszakából valók leginkább. A kezdetkor az írók álltak legmerészebben az új művészet mellé, és ők is keresik, sejtik először művészi lehetőségeit, eszközeit, jövőjét. Balázs Bélán kívül közülük nem egy komoly esztétikai elveket fejt ki (Somlyó Zoltán, Szabó Dezső). Néha olyan meglátásokkal hatolnak a lényegig, mint Kosztolányi, aki 1929-ben így ír: „Nézetem szerint a hangosfilm főadata, hogy az eddig néma tárgyakat szólaltassa meg. Olyan drámai helyzeteket képzelek el, amilyeneket a cipőnyikorgás, a vízcsapcsobogás és a gyomorkorgás old meg.” A hang dramaturgiai funkcióját sürgető szavaiból a film jellegzetes formai lehetőségeinek nemcsak a megérzése, hanem fenntartás nélküli elsajátítása csendül ki.

Nemeskürty kissé bonyolult szerkezetű, de a szétágazó, nehézkesen kezelhető adatok sokaságában biztos kézzel szelektáló, eligazító művét a Magvető kiadó impozáns külsővel jelentette meg. Kár, hogy a képek sorrendjébe kis hiba csúszott. A Tegnap c. Tanácsköztársaság alatt készült filmünkéből idézett montázs képcseréje a szerkezet alapvető logikai menetében – a kicsitől a nagy felé, vagy fordítva – is törést okoz. Pedig a képek és a hozzájuk kapcsolódó magyarító szöveg a kötet önálló részeként is szerepelhetne: bennük fejt ki a szerző a filmjáték legkisebb önálló egységére, a „kép”-re vonatkozó esztétikai útmutatásait az olvasónak.

Nemeskürty kutatási módszereiben a Bornemisza-monográfia alkotóját ismerhetjük föl. Filmsztyetikai nézeteiben viszont a filmet mint új kifejezési formát vizsgálja, művészi lehetőségeit, eszközeit. Kötetének egységét ez a kettősség nem törte meg, ellenkezőleg. Az irodalomtörténet filológiai módszerének átültetése a filmtörténet, illetve a filmsztyetika kicsit lazán kezelt területére eredményezi azt a tudományos biztonságot, amellyel Nemeskürty könyve vitathatatlanul dicsekedhet. Azt hiszem, Magyarországon – először.

Voit Krisztina

TÁRSASÁGI HÍREK

KECSKEMÉTI VÁNDORGYÜLÉS

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság a Katona József Emlékév keretében, 1962. április 13-14-15-én, Kecskeméten rendezte tavaszi vándorgyűlését.

Az ünnepi megnyitót *Reile Géza*, Kecskemét Város Tanácsa Végrehajtóbizottságának elnöke mondotta, majd ezt követően *Tóth Dezső*, az irodalomtudomány kandidátusa *Katona József élete és munkássága* címen tartott megemlékezést. Az emlékbeszéd megjelent az *Alföld* c. folyóirat 1962. évi májusi számában. Az emlékünnepe irodalmi műsorában közreműködtek: *Demeter Hedvig*, *Jánoky Sándor*, *Simon György* a kecskeméti Katona

József Színház művészei, valamint a kecskeméti Irodalmi Színpad tagjai.

Este a Katona József Társaság baráti találkozóán látta vendégül a vándorgyűlés résztvevőit, s *Tóth László*, a Hazafias Néprfront városi bizottságának elnöke mondott köszöntőt.

A vándorgyűlés másodnapjának programja a déli *koszorúzási ünnepséggel* kezdődött. Katona József sírjánál Kecskemét intéző szerveinek vezetői, valamint a kecskeméti iskolák, a Katona József Színház és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság képviselői helyezték el a kegyelet koszorúit.

Délután került sor *Sötér István*, az MTA levelező tagja bevezető előadása alapján *Szabó Lőrinc költészetének vitájára*. Sötér István hangsúlyozta vitaindító referátumában, hogy a vizsgáldóságokban a magyar értelmiség két világháború között megtett útja és a fasizmushoz való viszonya igazítja el a kutatót.

Helytelen álláspont az, mely Szabó Lőrincet a népi írók közé sorolja. A népi írók a harmincas években fordultak intenzívebben a társadalmi problémák felé, Szabó Lőrinc pedig éppen ekkor tért ellenkező irányba.

Költői útját Babits Mihály tanítványaként kezdte. Költészetük intellektuális jellege sokban hasonlatos, de ezen a hasonlatosságon belül lényeges világnézeti eltérések jönnek a későbbiek során létre. Babits egy felelősségteljes, humanista állásponton állt, s egyre határozottabban tiltakozott a fasizmus ellen, Szabó Lőrincre nem lehet ezt mondani. Nemcsak világnézeti különbség van köztük. Szabó Lőrinc kevésbé intellektuális, kevésbé elvont, mint Babits, ő sokkal inkább hajlott a konkrétságra, mint az absztrakcióra, költészete líraisággal telítettebb.

Szabó Lőrinc egy bukott forradalom utáni kor dezilluzionista ideológiáinak útvesztői között élő nemzedék tagja volt. Olyan nemzedéké, mely kiábrándultságában és keserűségében elvetette a forradalmi megoldás lehetőségét, s abban a tévhitben élt, hogy a forradalom kitzúte, de meg nem valósította követeléseket más, nem forradalmi úton is elérheti.

Indulását a klasszicizáló stílus jellemzi, s ebbe a stílusba beszüremlenek az akkoriban divatos expresszionista rekvizitumok, motívumok. Költői hangneme korán kialakul, s mindvégig meg is marad annak, aminek ekkor mutatkozott. A formabontó, formateremtő kísérletekből, modern megoldásokból, a kortársi világlírából nem epigoni eklekticizmussal szemelgetett, hanem finom füllel választotta ki azt, amire szüksége volt s ezt át is honosította. Költészetének a *Különbékéig* (1933) terjedő szakasza központi témáját egy nagy, fájdalmas konfliktus képezi: konfliktus a korrall, a kapitalizmussal. A kismimizették, az elnyomott tömegek fájdalmát rendkívül pontosan és élesen kiolvashatjuk ekkori költészetéből. Lázasának belső tartalma azonban egy szélsőségig vitt, erősen intellektuális fokozott individualizmus lázadása, a kor és annak szűkössége ellen. Ebben a lázadásban azonban benne volt még ekkor egy forradalmi világnézet felé vivő út lehetősége is.

A *Különbéke* korszakában lázadása passzívra válik, s ennek révén jelentkezik lírájában egy bizonyos misztikus anyagtisztelet, s vele együtt a kontemplatív, szemlélődő, a keleti, buddhista filozófiára való hajlam.

A különbéke nem a közéletben, hanem a családi életben valósul meg számára. Ekkor válnak vonzó témákká a világ jelentéktelen tárgyai is (gyufaszál, szemüveg).

Nacionalizmusa ekkor még nem jelentkezik. De a történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy a nacionalizmus időnkénti felerősödése az individualizmusból szokott következni. Nem volt ez alól kivétel Szabó Lőrinc sem. A harmincas évek vége felé már oly mélyen benn van az individualizmusban, hogy ideológiai kiútját nem is kereshette máshol, mint a nacionalizmusban. Negyvenes évekbeli nacionalista tévedései a magyar értelmiség zsákutcáját jelzik. A bécsi döntéseket üdvözlő költeményei nem többek érzelgős publicisztikánál, művészi színvonaluk is mélyen alatta maradt annak a magas költői és mesteri igénynek, melyet Szabó Lőrinc általában megtestesített.

Az eddigiekből következik, hogy a felszabadulás után költészete válságba jutott. Ekkor keletkezett nagy műve a *Tücsökgéne*, a kontemplatív, misztikus szemlélet utolsó nagy megszólalása, és ugyanakkor lezáródása is. Sokkal inkább érződik rajta az újbóli megszólalás öröme, mint az életpálya felmérésének kísérlete. A *Huszonhatodik év* című szonettciklusa jelenti a szakítást az önelvű, kontemplatív, misztikus állásponttal, s az életbe, a valóságba való visszajutást. Az individualizmus önző, önzésbe torkolló formája foszlott itt le Szabó Lőrincről.

Szabó Lőrinc alapmagatartása, az individualizmus a korszakkal együtt elmúlt, s a jövő felé haladva egyre időszerűtlenebb lesz. De megmarad a magyar líra önmagát tudatosító lehetőségeinek olyan gazdagodása, olyan kiszélesítése Szabó Lőrinc lírájában, amilyennel kevéssel találkozunk a XX. század egész lírájában.

Az *előadást követő vita* első felszólalója, Hegedűs Géza három kérdés köré csoportosította mondanivalóját. Az első kérdés lényege ez volt: Szabó Lőrinc költészete haladó, sőt akár marxista útra is térhetett volna pályája indulásakor, s e pályára mégis jobbra tért ki, sőt a fasizmusig is eljutott. Hogyan lehetséges ez? A második így hangzott: mi a magyarázata annak, hogy a költő író társai közül több, kisebb kvalitású a helyesebb útra tért, ő nem? A harmadik kérdés ez volt: Szabó Lőrinc élete végső szakaszában mennyiben lépett túl mindazon, ami embertelen, emberellenes, mi a jelentősége ebben a vonatkozásban a *Tücsökgéne* és a *Huszonhatodik év* szonettremekléseinek? – E bonyolult kérdésekre keresve a választ, Hegedűs szerint a korabeli magyar és közép-európai történelem saját helyzete következtében az 1930-as években a fasizmus mint világnézet úgyszólván minden értelmiségi számára potenciális lehetőség volt. A fasizmus filozófiájára jellemző ideológiai mozzanatok, az irracionalizmus, a hőskultusz, a kulturpesszimizmus stb. sok értelmiségit fertőzött meg, leszámítva ama keveseket, akik már akkor is marxisták voltak.

Szabó Lőrinc is megjárja a közép-európai értelmiség bünbeesésének az útját, s a legmagasabb költői szinten regisztrálja ezt az utat anélkül, hogy lett volna ereje ellenállni. Ám ő egy pillanatra sem tudott életében a költő másik, apostoli, profétai, népét irányító feladatának megfelelni. A felszólaló szerint ebben a magatartásban van az egész Szabó Lőrinc-kérdés kulcspontja. A költő saját individualizmusának foglya maradt. S ezért Hegedűs még a *Tücsökgéne*ben sem érzte azt az oldódást, azt az útkeresést, amelyről

Sőtér István beszélt. Nagy és szívhez szóló mű ez – mondotta –, de csak önszámolás, anélkül, hogy bárki számára leszámolás legyen. S erre az önszámolásra azért volt szüksége, hogy eljuthasson a *Huszonhatodik év* zordon magaslatára. Így lett Szabó Lőrinc költészete a korszak egyik legnagyobb tanúvallomása évszázadokra szóló élménnyel, mert a legmagasabb szinten tudta megragadni s kifejezni mindazt, amit tíz és százezrek éreztek, de tíz-százezrek és milliók számára egy pillanatra sem tudott jelentékenny lenni. Nagyon nagy poéta volt – mondotta befeljezésül –, de nem volt vátesz.

Ezután *Kabdebő Lóránt* beszélt Szabó Lőrinc társadalmi talajvesztettségéről, a két világháború közötti költészetének önmagába süllyedéséről, végzetes bezártságáról. Az egyedülálló ember és a természet szembenállása figyelhető meg e korszak költészetében, a dolgozó embernek, a társadalom erejének észrevétele, felismerése nélkül. Ezért méretezi ő általában az emberre a problémák megoldását: nagy verseiben végigszenvedte az ember szenvedését megrázóan és tragikusan. Majd Szabó Lőrinc s a magyar költői hagyomány kérdését vetette fel a felszólaló. Nézte szerint Szabó Lőrinc a Vajda János által felvetett, az ember és a természet, az ember és a világmindenség viszonyában kifejeződő feloldhatatlan kettősséget teszi a legtökéletesebben kidolgozottá. Ennek gyökerei Vajda filozófiai költészetében keresendők. Hasonlóképpen a várost elítélő magatartásának gyökereit Arany kései lírájában, illetve ismét Vajdának a kapitalista nagyvárossal szemben álló verseiben lelhetjük meg. A felszólaló

szerint tehát közvetlen kapcsolat van Szabó Lőrinc költészete s a múlt század magyar irodalmi hagyománya között.

A következő hozzászóló, *Kardos Pál* személyes emlékek egész sorát idézte a vándorgyűlés résztvevői elé. Adatokkal dokumentálta, hogy Szabó Lőrinc is meghatározó élményi erővel hatott 1919 átélése. De Babitscsal egy időben, 1919 nyarának kezdetén már kiábrándult, elfordult a proletárforradalomtól. Feltehető — mondotta —, hogy legfőbb mesterének, közvetlen, személyes, napi barátjának, Babitsnak a hatása is belejátszott ebbe. Sőtér István előadásában kimutatta azt a nyilvánvaló hatást — mondotta *Kardos Pál* —, amit Babits Szabó Lőrincnek a *Föld, erdő isten* c. kötetére tett.

Ezután újabb életrajzi adatként közölte, hogy *A Bazilikában zúg a harang* c. költemény egy *Sárközi Györggyel* való beszélgetés emléket örökíti meg, hiszen az *Angyalok harca* c. ismert Sárközi-kötetnek a címe ott szerepel a költeményben. A továbbiakban Szabó Lőrincnek a fasizmushoz való viszonyát elemezte *Kardos Pál*. Szerinte a fasizmus Szabó Lőrinc költészetének megítélésében nem olyan döntő probléma, mert maga a fasizmus aligalig fejeződik ki ebben a költészetben. Hogy a köztudat mégis fasisztának tartja őt, annak — a felszólaló szerint — a költő életbeli, érintkezésbeli magatartása az oka, számos kellemetlen, sértő megnyilatkozása. Végül — Sőtér Istvánnal ellentétben —, ő a *Tücsökzenét* nem a *Különbéke* korszakához számítja. Szabó Lőrinc 1945 utáni költészetét a *Tücsökzenével* s *A huszonhatodik évvel* együtt egy korszak termékének tartja, közös jellegzeteséget talál bennük. A költő alaptermészete volt a dolgok nyers kimondása. Élet és halál az ő szemében egyaránt mocskos, borzalmas, javíthatatlan, jöváthetetlen. Ezért nem a mi költőnk, nem a szocializmus költője. *A huszonhatodik évben* alaptermészetének, lelkiségének leglényege jutott kifejezésre. A téma s a költő legelke találtakoztak ebben a szonett-ciklusban, ezért tudott éppen itt költészete a legmagasabbra emelkedni.

Ezután *Angyal Endre* a költőnek Sőtér István által emlegetett kontempLATív, meditatív, sztoikus hajlamait összevetette a mai Nyugat-Németországban élő s a német nacionalista politikában is szerepet játszó, pályája egy szakaszán azonban haladó vonásokat felvilantó *Ernst Jünger*ével, akinek munkáit Szabó Lőrinc ismerte és olvasta. A felszólaló ezt figyelembe veendő világirodalmi kapcsolatlak véli.

A vita utolsó felszólalója az elnöklő *Szabolcsi Miklós* volt. Néhány elvi irodalomtörténeti kérdést vetett fel. Kétségtelen — mondotta

—, hogy Szabó Lőrinc pályája a fehérterror ellenére a rendkívül erőteljes lázadás útjáról indult el, s költészete az 1920-as években a maga módján forradalmi indulattal telített, lázadó megnyilatkozás. Ezt mutatja a *Pandora* c. folyóirat is, amelyet a Nyugat lázadó fiataljai — köztük Szabó Lőrinc is — alapítottak Babits és Osvát Nyugatja ellen. Ebből a magatartásból kettős probléma adódik. Az egyik: nem közömbös számunkra, hogy ki milyen indítékból lesz forradalmárrá, lázadóvá. Szabó Lőrinc költészete azt bizonyítja, hogy ő az ember iránti megvetésből, a világgal szemben táplált undor érzéséből lett forradalmárrá. Egész költészete az embertársaknak egy hatalmas arányú megvetése. Nem véletlen — mondotta *Szabolcsi* —, hogy az *József Attila*, akai szenvedése, keserűsége, minden bánata ellenére szerette az embereket s költői alapállása is ez az emberszeretet volt, — másfajta forradalmi útra indult, mint az a Szabó Lőrinc, aki megvetette az embereket. Embermegvetésből, az emberek lenézéséből forradalmárrá lenni nem lehet. Igazi forradalmár csak az, aki szereti az embereket, aki szolidaritást vállal az emberiséggel. A másik problémára a történelem ad feleletet. 1919 és 1924 között egy átlagos értelmiségi fiatal joggal élhetett abban a meggyőződésben, hogy az egész kapitalista rend recseg-ropog. Minden ok azt a hitét erősíthette, hogy a baloldalnak van igaza, a baloldali fog győzedelmeskedni. Hihette Magyarországon is, ahol — szerencsétlen körülmények összejátszása folytán — ellenforradalmi rend került uralomra. 1933 az első olyan nagy ütés, amely azt mutatja, hogy világméretben is az fog elkövetkezni, ami itt, Magyarországon játszódik. Ultalt arra, hogy könnyű fiatalon lázadónak lenni akkor, amikor a háta mögött érzi az ember a világ támogatását. De nehéz a forradalmiságot megőrizni akkor, amikor úgy látszik, hogy minden elveszett. Ezért ő a *Különbékével* *József Attila* egyik legszebb s legkeserűbb versét állítja szembe, amely *Alkalmi vers a szocializmus állásáról*. Ezt akkor írta költője, amikor a bécsi munkásfelkelést gépfegyverekkel és ágyúkkal vérbe fojtották. Mégis, *József Attila* azt írja, hogy „de azért lobog” —, ami merőben az ellenkezője Szabó Lőrinc attitűdjének. *Szabolcsi Miklós* a költő félrecsúszásában a történelem erejét látja s egyetért Sőtér Istvánnal abban, hogy Szabó Lőrinc útjában a magyar értelmiség jelentős részének útját kell látunk. A felszólaló *Angyal Endrével* vitázva figyelmeztetett arra, ne feledjük, hogy a német fasizmus — különösen kezdeti időszakában — sokak számára szociális jelzőszavakkal indult. A német írók jelentős része, így az *Angyal* által említett *Ernst Jünger* is és sokan mások jellegzetes példái annak, hogyan fut be egy alkotó szociális indítékokkal a fasizmusba. Természetesen, ez a tény

– mondotta – nem jelenti azt, hogy a fasizmust felmentsük, még akkor sem, ha valaki szociális indítékból jut el hozzá. Sőtér Istvánal egyetértésben hangsúlyozta, hogy a fasizmus korának vizsgálatában egyetlen irodalmi alkotóval kapcsolatban sincs alku. Sokan megmérték ebben a korban, s Szabó Lőrinc ebben a vonatkozásban aránylag könnyűnek találta. Ezután annak a véleményének adott kifejezést, hogy mindezek ellenére Szabó Lőrincnek ott a helye irodalomtörténetünk nagy intellektuális költészetének hagyományában.

Ezután *Sőtér István válaszolt a felszólalásokra*. Hegedűs Géának felelve föltette a kérdést: vajon egy nagy költő feltétlenül nagy gondolkodó-e egyszersmind? A legnagyobbak, egy Petőfi, egy Ady, egy József Attila feltétlenül. De szerinte nehéz lenne akár a magyar, akár a világirodalomban igen jelentős költői művek megalkotóiról mint nagy gondolkodókról, mint a történelem, a valóság éleslátóiról is beszélni. Szabó Lőrincnél a lényeges probléma a XX. század történelmének gyökeresen téves értelmezése. Szerinte tévedéseinek forrása a költő individualizmusa volt, az individualista szabadságnak egy olyanféle értelmezése és védelme, amely a szocializmus elleni védekezésre rendezkedik be s ezért hajlandó a nacionalizmusra. Ez kétségtelen. Am ettől függetlenül, mint költő, mint művész, nagyot és maradandót hozhatott létre. Ezután a Szabó Lőrinc és a fasizmus viszonyára vonatkozó vitakérdésekre válaszolt Sőtér István. A verseket vizsgálva – kétségtelen –, nem találunk bennük olyan mértékben programszerű fasiszta, vagy fasiszta jellegű állásfoglalást, mint aminőt más,

igen tehetséges költőknél is találunk. Ilyet nem, de erősen nacionalista állásfoglalást igen. Újból nyomatékosan hangsúlyozta az előadót, hogy 1943-ban és 1944-ben, amikor a nyomás és a kísértés, a Hitler-fasiszta kezdeti sikerei nagyon csábítóak voltak s e csábításnak több igen tehetséges költő nem is állt ellent, – súlya van annak, hogy ezekben az években Szabó Lőrinc sem lírájában, sem egyebütt nem tett olyan megnyilatkozást, ami miatt őt akár jogilag, akár erkölcsileg, mint fasiszta lehetett volna felelősségre vonni. E tény mindenhogyan a költő javára írandó – mondotta – anélkül, hogy az ő fasizmussal kapcsolatos nosztalgiáját, nacionalista illúzióit menteni kívánnánk. Végül kifejtette, hogy a vándorgyűlés termékeny vitája még csak kezdeti lépés a Szabó Lőrinc életmű marxista elvi alapon történő tisztázására. A két világháború közötti korszak feltárása és marxista értékelése s benne a többi között Szabó Lőrinc életművének biografikus és elvi feltárása is – kulcskérdése a mai élő magyar irodalom megértésének. Irodalomtudományunknak a főerőit e korszak feldolgozására kell mozgósítania.

A vitaülés Szabolcsi Miklós zárszavával ért véget.

*

Este a vándorgyűlés résztvevői megtekintették Katona József: *A Rózsa, vagyis a tapasztalatlan légy a pókok között c. vígjátékát*, amelynek bemutatóját a kecskeméti Katona József Gimnázium Irodalmi Színpada a vándorgyűlés idejére készítette el.

*

Czimer Józsefnek, a Vígyszínház fődramaturgjának A mai magyar dráma problémái című vitaindító referátumára a vándorgyűlés harmadik napján került sor.

A mai dráma helyzetét elemezve Czimer József előljáróban kitért a felszabadulás előtti magyar dráma helyzetére, s ebben három alapvető csoportot különböztetett meg. Az első a népi-naturalista irány, melynek legjelentősebb képviselőjeként Móricz Zsigmondot említette, de ide sorolta Kodolányi Jánost és Németh Lászlót is. A második a polgári színmű, elsősorban a polgári vígjáték (Lengyel Menyhért, Molnár Ferenc), s a harmadik pedig a Herczeg Ferenc-i nemzeti romantikus dráma. Bár e három csoport eszmei alapvetésében lényegesen különbözött egymástól, színpadi koncepciójának idejétmúlt naturalizmusában megegyezett.

A felszabadulás után meg volt annak a lehetősége, hogy színházaink elszakadjanak ettől a régi felfogástól, új, konvencióktól mentes közönség támadt, melynek hagyományaihoz sokkal közelebb állt az élet és a színpad közvetlen kapcsolata, mint a polgári közönséghez. A modern szocialista dráma megteremtésének elmaradását a személyi kultusznak tulajdonította, mely naturalista koncepciót rendelt el, mint a szocialista realizmus egyetlen útját. Ennek következtében a három régi irányzat tovább élt. A Móricz Zsigmond-i vonal Sarkadiban, a polgári vonal Fehér Klárában, a Herczeg Ferenc-i pedig többekben.

A jelenlegi helyzet elemzése során a modern dráma megteremtésére irányuló kísérletek közös ismertető jelét abban látta, hogy „... alig volt még kor, beleértve Shakespeare-t, de még tán a görögökét is, amely ilyen tudatosan, ilyen állhatatos igénnyel próbálta volna a drámában az általánost, a lét, az emberiség nagy kérdéseit megragadni.” A továbbiak során a modern dráma nevezetesebb képviselőire hivatkozva támasztotta alá érvelését, s arra a konklúzióra jutott, hogy a modern törekvések igénye felbontja az addigi, naturalista zárt

formát, s a naturális cselekményen túli elemek is igazzá válnak a tartalmi igény tükrébe sűrítve.

A modern dráma kialakításának és megteremtésének feltételei között elsőnek említette azt, hogy: „... Szocialista drámánk nem fejlődhet a dráma és a színház modern tartalmi és formai koncepciója nélkül. A szocialista drámának ki kell nőnie az „életműködés” lapos igényéből és a legjelentéktelenebb életjelenségben is nemcsak a drámán belüli – ez dramaturgiai kérdés –, hanem ezen túl megtalálni benne azt az általános, létünk, társadalmunk, emberségünk, ha úgy tetszik, filozófiai kérdését, amely az élet felszíne mögött feszül.” Ennek érvényre juttatásáig azonban még számtalan dogmát kell felszámolni. Ezek során három fontos tényezőre hívta fel a figyelmet. Elsősorban a színírástól beszélt, s kárhoztatta a jelenlegi színírástokat, mert azok szerinte a kezdeti hibák miatt az újtól riasztják el a szerzőket és a rendezőket. Hibáztatta másodsorban a színházakat azért, mert nincs bennük elég szenvedélyes törekvés arra, hogy az új dráma otthonai legyenek. S ehhez kapcsolódott a harmadik probléma, az, hogy az új magyar drámának tulajdonképpen nincs gazdája, mert a dramaturgoknak lényegében és gyakorlatilag semmibe sincs beleszólásuk, még saját hatáskörükön belül sem. Végül kifejtette a színházgazdát szemléltető és szerepének fontosságát, mert – mint mondotta – „... ha a színházak mindenütt olyan igazgatót kapnak, aki felismeri, hogy magának a színháznak a fejlődését is igazán csak a modern, igényes, szocialista drámáért vívott makacs, bátor küzdelem tudja biztosítani, akkor mondhatjuk el, hogy a színházakban is jó úton vagyunk.”

A referátumot követő vita *Hegedűs Géza* felszólalásával kezdődött. Véleménye szerint nincs történelmi oka annak, hogy drámairodalmunk elmaradott legyen, noha tudjuk, hogy líránk és epikánk mögött drámairodalmunk visszamaradt. Ennek okai, szerinte, a következők: nincs modern igényeket kielégítő drámatörténetünk, pedig a mai drámaíróknak tudnia kell, milyen előzményekhez kapcsolódik. Drámakritikánk ötletszerű, nincs elvileg megalapozva, ezért rendszertelen, olykor félrevezető. Hiányzik a merész színházi kísérletezés. Irodalomtörténeti és kritikai feladat is, hogy ez a helyzet megváltozzék.

A következőkben *Kemény György* a mai dráma korszerűségének, modernségének a kérdését vizsgálta. A nyugati drámák hazai nagy sikerét említve s e siker okait keresve arra a következtetésre jutott, hogy a magyar drámának fel kell vennie a versenyt ezekkel a darabokkal, meg kell nyernie a közönség érdeklődését. Ezután arról az optikai csalódról szólt, amely a nyugati drámával kapcsolatban jellemzi közönségünket. Nem veszik figyelembe ui. azt a tényt – mondotta –, hogy nálunk azok a nyugati darabok kerülnek bemutatásra, amelyek saját országukban az ottani drámaírás legmagasabb csúcsát jelentik. Sokan azután átlagban is hajlandók ezekkel a művekkel azonosítani az egész nyugati drámairodalmat, noha ez az azonosítás nyilvánvalóan igazságtalan. A másik torzító tévedés az, hogy mindazt, ami korszerű és modern, azt azonosítják a nyugati, a külföldi drámával. Ennek a szemléletnek az oka a kritikátlanság. Éppen emiatt a mi drámairodalmunk döntő kérdése a szocialista jelleggel és tartalommal telített modernség és korszerűség. S itt nem elég s nem is a legfontosabb a formai virtuozitás, hanem a tartal-

lom modernsége, a kor és a társadalom, az élet tényeinek maisága, izgalma, vonzása és művészi színvonal kifejezése. E téren színházpolitikánk bátortalan, nem eléggé kezdeményező.

Ezután *Kamondy László* a szocialista drámának a polgári drámához való viszonyát fejtegette, majd azokról a megtorpanásokról beszélt, amelyeket a személyi kultusz éveiben drámaírásunk fejlődésén is megfigyelhetünk. Utalt az irodalomtörténészek és kritikusok felelősségére, kérte, kísérjék figyelemmel azt a kártevést, amelyet szórakoztató ipar címén okoznak hazánkban egyes színvonal szerzők. Végül azt a reményt juttatta kifejezésre, hogy egyre egészségesebbé váló közéletünk, kulturális viszonyaink bizonyára segítenek majd drámairodalmunk fellendítésében is.

A következő felszólaló az elnöklő *Pándi Pál* volt. Egyetértett azzal, hogy az előadó kissé bizarr bevezetőjében a naturalizmust szemelte ki az év nagy halottjának. Szerinte azonban van egy másik halott is, mégpedig a tartalmilag korszerűtlenné vált irracionális modernizmus, az a neoweimarizmus, amely ma modernség címén és nem formailag hódít s nem az új életnek, az új problémáknak a sűrűjéből kívánja megajítani a színpadot. Ezután óvott attól, hogy drámaírásunk elmaradott voltáért kritikátlan egyoldalúsággal csak a személyi kultusz ártalmas és torzító éveit tegyék felelőssé. Természetesen a személyi kultusz minden nyomát el kell tüntetni a művészeti életből is. Am a Kamondy László által képviselt szemlélet egyoldalú, mert a mi felszabadulás utáni történelmi sorsunk alakulását nem lehet azonosítani a Szovjetunióban végbement fejlődéssel. Ezért helyzetünk sajátos természetrajzát és különbözőségeit is figyelembe véve a többtényezős vizsgálati módszert kell a mai dráma kérdésével kapcsol-

latban is alkalmaznunk, mert ellenkező esetben egy új sematizmus zsákutcájába tévedünk. Ez pedig ismét mérhetetlen károkat okozna egész szellemi életünknek.

Ezután *Szabolcsi Miklós* következett. Optimistábban látja az egész mai magyar kultúra s benne a mai magyar dráma helyzetét mint *Czimer József*. Mint irodalomtörténész természetesen tartja azt a jelenséget, hogy egy színházi élet egészséges funkciójának szinte törvénye a közepes és annál gyengébb művek bemutatása. Ebből a történeti látószögből nézve a mai magyar dráma helyzetét *Mesterházi, Darvas, Németh László* és *Sarkadi Imre* bemutatott és sikeres művei alapján a fejlődést pozitív előjelűnek tartja. Egy elvi kérdésben is vitatkozott az előadóval. A haladó polgári kultúrához való viszony kérdésében. Szerinte *Czimer* modernségen egyöntetűen ért minden új, modern kezdeményt, tekintet nélkül arra, hogy az polgári, haladó polgári vagy szocialista kultúrában született. Itt föltétlenül disztingválni kell. Azt kell mondanunk, hogy a polgári kultúrában van sok hozzánk közelebb álló elem, sok korszerű mozzanat, amely korszerűség és modernség dolgában számos ponton érintkezik, de nem azonos. Nem lenne helyes a polgári és a szocialista kultúra közötti különbséget elmosni. Nem mindegy, hogy mi milyen korszerűséget akarunk.

Ezután *Forgács István* *Czimer József*nek helyeselve és *Szabolcsi Miklóssal* vitázva azt fejtegette, hogy a modern művészet egyik jellegzetessége éppen a sokféleség. Szerinte ki kell térni a kaput ez előtt a sokféleség előtt, de az írótól meg kell kívánni azt, hogy a nép ügyét szolgálva – bármily gazdag formai változatossággal – szocialista eszményeket fejtszenek ki.

Mesterházi Lajos kifejtette, hogy optimista szemmel nézi a magyar dráma fejlődését. Úgy véli, az előadó egzisztenciális kérdést vetett fel, amikor a színház funkciójáról, a drámaírói attitűdről beszélt. Ma ui. a kapitalizmus pusztulásának és a szocializmus győzelmének az élménye nemcsak a miénk, hanem a nyugati emberek élménye is. Tudomásul kell vennünk, hogy vannak közös élményeink. Ez a folyamat egységes a világban és nem hermetikusan elzárva, hanem a küzdő felek hatalmas drámai összecsapásában, konfliktusában megy végbe. S ez a drámai küzdelem a mi nemzedékünk óriási élménye Keleten és Nyugaton egyaránt. Ebben a küzdelemben – mondotta – a XIX. század végi dráma, a polgárság stabil uralmának naturalista drámája nem maradhat fenn, s ehhez a küzdelemhez nem asszisztálhat a mai közönség, hanem maga is részesévé válik – ott a nézőtéren

is – ennek a gigászi méretű mérkőzésnek. Nem ért egyet azzal a *Kemény György* által képviselt nézettel, hogy a mi közönségünk szívesebben fogadja a nyugati drámát, mint a magyart. Ellenkezőleg: a közönség várja és örömmel fogadja az új magyar drámát ha az valóban új és valóban megtalálja hozzá az utat. A nagy különbség az – folytatta –, hogy nekünk szabad pártosan állást foglalunk ebben a küzdelemben a szocializmus mellett s ez a pártosság történelmileg objektív igazságot fejez ki, mert a szocializmus le fogja győzni a kapitalizmust. Ezt a modern nyugati drámaírók is tudják, s mi – noha emberileg és világnézetileg idegennek tartjuk is műveiket, bemutatjuk őket, nem tagadjuk tényleges értékeiket, de bíráljuk műveik negatív tulajdonságait is. Modernnek fogadjuk el színpadjukat, mert mondanivalójuk egy társadalom katalizmájának alapélményében, a kapitalizmus bukásának, a munkásosztály uralomra jutásának, a kapitalizmus széthullásának s a szocializmus győzelmének közös élményében fejeződik ki.

A vita utolsó felszólalója, *Székely György* szerint az előadás kissé öncélúan tárgyalta a mai magyar dráma problémáit, nem elemzett konkrét műveket. Szerinte a mai új közönség élményigényének a vizsgálatára kellett volna elsősorban szorítkoznia az előadásnak.

Ezután *Czimer József* válaszolt az elhangzottakra. Szerinte *Szabolcsi Miklós* egy-két ponton félreértette őt. Nem beszélt arról, s nem is volt olyan szándéka, hogy a nyugati eszmevilágból hármít is át akarna venni. Ellenkezőleg arról beszélt, hogy a magunk világszemléletének egyrészt jogosságában, másrészt győzelmének a tudatában szeretnénk nem lemaradni a drámában, s a színházban legalább olyan szenvedéllyel és általánosító erővel képviselni a szocializmus álláspontját, mint ahogyan a nyugatiak képviselik a magukét. Ehhez viszont meg kell változtatni a közönséghez való viszonyunkat. *Pándi Pállal* egyetértve hangsúlyozta, küzdenünk kell az ellen az elterjedt nézet ellen, amely a modernségen formabontást ért. Számunkra a modernség a szocialista eszmeiség szenvedélyes, általánosító erejű kimondása a drámában. Más felszólalókkal egyetértett abban, hogy modern, szocialista színházat kell teremtenünk. E törekvés immanens tartozéka a hagyományokhoz való viszony s ezért a szocialista színháznak is őriznie kell a naturalista színház nagy hagyományait, amelyeket nem lehet s nem is akar senki sem kiiktatni a modern drámából. Végül annak a nézetének adott kifejezést – s erre a vita is bizonyosság –, hogy a mai magyar dráma, a modern szocialista dráma útja a sok nehézség s buktató ellenére is felfelé vezet.

Ezután Pándi Pál elnök — megköszönve Kecskemét városának figyelmét és vendégszeretetét — a vándorgyűlést bezárta.

*

Debreceni jubileumi vándorgyűlés

A Társaság őszi vándorgyűlését Debrecenben rendezte, 1962. október 5–6–7-én, fennállásának 50. és Móricz Zsigmond halálának 20. évfordulója alkalmából.

A vándorgyűlés programjában — a közgyűlésen kívül — a Móricz emlékünnepség

szerepelt, amelyen az ünnepi megemlékezést Juhász Géza egyetemi tanár tartotta, majd Kerékgyártó István, a Magvető Könyvkiadó lektora referátuma alapján az Alföld c. folyóirat vitáján vettek részt a vándorgyűlés résztvevői, végül Szabó Dezső eszmei forrásairól vitáztak, Nagy Péter, az irodalomtudomány kandidátusa bevezető előadása alapján.

Ehelyütt részletesebben csupán az ünnepi közgyűlésről kívánunk beszámolni, amely október 6-án délelőtt a Déri Múzeum dísztermében került megrendezésre.

JUBILEUMI KÖZGYŰLÉS

Napirend: Főtitkári megnyitó
Beszámoló a Társaság munkájáról
Alapszabály-módosítás
Tisztújítás
Tiszteleti tag választás

(Pándi Pál főtitkári megnyitója e számunk első cikként olvasható.)

Wéber Antal tudományos titkár beszámolt a legutóbbi közgyűlés óta végzett munkáról. Előjáróban hangsúlyozta, hogy a Társaság szerény lehetőségeivel igyekezett feladatának megfelelni, s az utóbbi esztendőkből zsúfoltnak egyáltalán nem mondható programok mögött számos olyan erőfeszítés húzódik meg, amelyek végeredményben a marxista-leninista irodalomtörténetírás megerősítését szolgálták. E cél érdekében rendeztük vándorgyűléseinket. El kell azonban mondani, hogy a viták és ankétok rendezését, főként a kisebb hallgatóságra számító tájékoztatás és véleménycsere esetében nem tudtuk kellőképpen megvalósítani. Ezt több körülmény gátolta. Elsőnek az, hogy a különböző korszakok és irányzatok problémáit, a legújabb kutatások állását az Irodalomtörténeti Intézet a hozzáértő és érdeklődő szakemberek bevonásával saját kebelében vitatta meg. Másodsorban, e kérdéseknek szélesebb körben történő megvitatása, ismertetése nem lett volna különösen célszerű, egyrészt mert nagyfokú részvétlenséget tapasztaltunk, másrészt, mert előadók és vitavezetők tekintetében — társasági tagjaink sokirányú egyéb elfoglaltsága miatt — állandó hiánnyal küszködtünk. Utoljára, de nem utolsósorban gátolta e feladatok végrehajtását — különösen a vidéki irodalomtörténészekkel és tanárokkal való folyamatos kapcsolat fenntartását — Társaságunk anyagi ellátottságának a kitűzött feladatokhoz mérten szűkös volta. Bár a Társaság vezetősége igyekezett megjavítani a szükséges — különösen az anyagi és szervezeti vonatkozású — feltételeket, ez irányú törekvései a felsőbb szerveknél nem jártak sikerrel.

Ennek ellenére, természetesen, — ha nem is a kívánt mértékben — tartottunk előadásokat. Wéber Antal beszámolójában a leglényegesebbeket említette. A XX. századi irodalom témaköréből Szabolcsi Miklós és Koczkás Sándor tartott ankétot Miskolcon, majd úgyszintén e városban 1961 őszén egy szimpozícion keretében a Társaság titkára az új magyar regényről, Illés László pedig a kommunista emigráció irodalmáról tartott előadást. Székesfehérvárott még 1959-ben Tóth Dezső és Horváth Károly a Vörösmarty-kutatásokról számolt be. 1960-ban Pándi Pál Batsányiról, 1962-ben — a Népzei Társasággal közös rendezésben — Sötér István Katona Lajos irodalomtudományi jelentőségéről tartott előadást. Időnként a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaüléseinek szervezéséből vállaltunk részt. Emellett, természetesen, Pesten és vidéken különböző évfordulók alkalmából rövidebb megemlékezések, koszorúzások, emléktábla-leleplezések terén folytattunk tevékenységet.

Elmondotta ezután Wéber Antal, hogy az előadások, viták, véleménycserek leghatásosabb, s az irodalmi közvéleményre is a legmesszebb sugárzó formáját a vándorgyűlések jelentették. Ennek megfelelően ezeknek rangját, színvonalát és látogatottságát igyekeztünk más központi és megyei szervek segítségével emelni. Ez a törekvés sikerrel járt. Emlékezetes például a sárospataki vándorgyűlésen folytatott Babits-vita, a szegedi Mikszáth-előadások, s a Juhász Gyula-vita, a reneszánsz problémáinak tárgyalása, valamint a Kemény Zsigmond életművéről folytatott élénk vita Pécsen, a Kosztolányi munkásságát sokoldalúan

megvilágító soproni referátum, a kecskeméti *Szabó Lőrinc-ankét* és így tovább. Nagyon értékesek voltak ezen túlmenően azok az előadások, amelyek egy-egy évforduló kapcsán elhangzottak, így *Szaunder József*, *Király István*, *Keresztúry Dezső*, *Tóth Dezső* és *Juhász Géza* értékes előadásai.

Külön foglalkozott *Wéber Antal* azon vándorgyűlési előadásokkal és vitákkal, amelyek a *modern irodalom időszéri problémáiról* szóltak. Azt a célkitűzést ugyanis, hogy a Társaságnak be kell kapcsolódnia az élő irodalmi életbe, ezekkel a vitákkal jelentős mértékben sikerült realizálni. E vonatkozásban igen jónak mondható az Irószövetséggel való együttműködés, mert a Társaságot a szakma szűkebb, speciálisan történeti jellegű témáinak köréből közelebb vitte az élő irodalmi problémák, az érdeklődő közönség igényeinek ki-elégítése, s korunk diktálta feladatok végrehajtása irányába. Emlékeztette a közgyűlést a sárospataki (*Dobozy Imre*), a pécsi (*Király István*) és a soproni (*Darvas József*) mai irodalmunk időszéri kérdéseivel foglalkozó vitákra, *Szigeti József* Technikai fejlődés és művészet c. szegedi előadására, valamint a *mai magyar dráma* kérdéseit vitató kecskeméti ankétára.

A végzett munkáról szóló beszámoló után *Wéber Antal* rátért a *Társaság eljövendő feladatainak ismertetésére*. Elmondotta, hogy már régóta felmerült az a gondolat, hogy az irodalomtörténeti kutatásokat, tevékenységet az eddiginél szélesebben kellene értelmezni, annál is inkább, mert a középiskolai, főiskolai és egyetemi világirodalmi oktatás, a könyvkiadás, s általában a társadalmi igény már hosszabb idő óta sürgeti oly fórumok megteremtését, ahol a klasszikus és a modern világirodalom érdeklődésre számot tartó problémáit meg lehet vitatni. Ennek előmozdítása érdekében hozta az Akadémia Osztályvezetősége és Filológiai Bizottsága, a Társaság vezetőségével egyetértésben azt a határozatot, hogy a *Társaság munkájába be kell kapcsolni a modern filológiával foglalkozó szakembereket*. Célunk, hogy a megalakítandó világirodalmi szekció a magyar irodalomtörténeti szekcióval szoros együttműködésben munkálkodjék az irodalomtudomány aktuális témáinak feldolgozásában, s az új tudományos eredmények ismertetésében és megvitatásában, a magyar irodalmi műveltség magasabb színvonalra való emelése érdekében.

A Társaság új vezetőségének lesz a feladata, hogy számba véve reális helyzetünket, konkrét tervet terjesszen elő az elkövetkezendő időben folytatandó tevékenységet illetően. Mindenesetre törekedni kell az évi két vándorgyűlés megtartására. Ezenkívül reméljük, hogy a világirodalmi szekció bekapcsolódása folytán élénkülni, *növekedni fog az előadások és viták száma*, s ez ösztönzőleg hat majd a magyar irodalomtörténeti szekcióra is. S végezetül, ha biztosítani tudjuk a *Magyar Klasszikusok sorozat újbóli megjelenését, kiadványaink szervezését*, lényeges mértékben növekszik Társaságunk tevékenysége.

Tervünk továbbá, hogy a *vidéki irodalomtörténetekkel való szervezett kapcsolatot meg-erősítsük*, pontosabban, hogy egyáltalán kialakítsuk. Nyilvánvaló, hogy e kapcsolatok tartásának nem egyetlen módja az utazások rendszere, hiszen ez egyszerűen anyagi lehetőségeink miatt sem megoldható. Az lenne szükséges, amint erre ezelőtt már volt, és jelenleg is van egy példa (a Magyar Irodalomtörténeti Társaság szegedi, dél-alföldi csoportja), hogy olyan nagyobb vidéki kulturális központokban, ahol erre lehetőség van, megalakuljanak vidéki csoportjaink, a szükségletekhez és feltételekhez képest reális programmal.

Kiadványainkról szólva elmondotta *Wéber Antal*, hogy a *Magyar Klasszikusok sorozat befejezéséhez közeledik*. A Szépirodalmi Könyvkiadóval történt előzetes megbeszélések értelmében a jövő évtől meg kell kezdeni az új sorozat tervének kialakítását. Az új sorozat hivatott arra, hogy irodalomtudományunk legújabb eredményei felhasználásával olyan műveket juttasson az olvasó kezébe, melyeknek alapján a művelt olvasó viszonylag teljes képet nyerjen irodalmunk fejlődéséről és fontos alkotásairól.

Az *Irodalomtörténettel* kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a folyóirat – 1949-es átszervezése óta – általában véve teljesítette feladatait, s voltak olyan esztendőik a lap történetében, amikor igen fontos szerepet vitt tudományos életünkben. Publikációs lehetőség nyújtásával teret adott az irodalomtörténetesek meglehetősen széles rétegének. A folyóirat fogyatékoságára utalva elmondotta *Wéber Antal*, hogy már a legutóbbi közgyűlésen, de azóta több vezetőségi ülésen is elhangzott az a követelmény, hogy a *lapnak fokozottabb mértékben kell bekapcsolódnia az élő irodalom, s általában véve az irodalomtudomány és az irodalomelmélet problémáinak megoldásába*. A szaklap-jelleg, a nehézkes megjelenés, a hosszú átfutási idő, a szerkesztés anyagi és szervezeti feltételeinek hiánya azonban gátolták az elképzelés megvalósítását. Ezt a helyzetet vizsgálta meg az MSZMP Tudományos és Kulturális Osztálya, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának vezetősége és az Akadémia Elnöksége, s azt a határozatot hozta, hogy gondoskodni kell arról, miszerint az eddigi két irodalomtörténeti szaklap (az Irodalomtörténet és az Irodalomtörténeti Közlemények) helyett olyan két folyóirat alakuljon, amelyek közül az egyik elsősorban az irodalomtörténet eredményeit publikálja, a másik

pedig hathatósan foglalkozzon az irodalomelmélet, s elsősorban a modern magyar irodalom aktuális elvi és esztétikai szempontból egyaránt fontos problémáival. A Társaság vezetősége úgy véli, hogy itt nem helyes hagyományok mellőzéséről van szó, hanem egyszerűen arról, hogy a rendelkezésre álló két folyóiratot az új feladatoknak megfelelően ésszerűbben használjuk ki. Gondoskodni kíván a Társaság vezetősége arról, hogy mindaz, ami a tradíciókban helyes volt, ne tűnjön el ezután sem, s a másik folyóirat is abban a szellemben működjék tovább, ami megfelel a Társaság eredeti, de különösképpen felszabadulás utáni céljainak. Ezen elképzelésből nyilvánvalóan következik az is, hogy a Társaság az Irodalomtörténeti Közlemények szerkesztéséből is részt vállal.

Tájékoztatta a közgyűlést *Wéber Antal* arról, hogy a Társaságnak modern filológiai szekcióval történt kibővülése következtében a Filológiai Közöny szerkesztéséből is részt kell vállalnia.

A Társaság pénzügyeiről szólva elmondotta hogy elég nagy ellentmondás van anyagi lehetőségeink és Társaságunk feladatai között, s ezek a szűkre szabott keretek azok, amelyek tevékenységünket a legkézzelfoghatóbban korlátozzák. A két közgyűlés közötti évek pénzgazdálkodásáról adott számszerű tájékoztatás után felkérte a Társaság tagjait tagdíjfizetési kötelezettségük minél hiánytalanabb teljesítésére.

Végezetül reményét fejezte ki, hogy e közgyűlés tanulságai nyomán egy feléledő vitaszellem és vállalkozási kedv eredményeképpen a Magyar Irodalomtörténeti Társaság munkája megerősödik, tevékenysége fellendül.

*

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság alapszabályai

1. §.

A Társaság neve, székhelye, működési területe, hivatalos nyelve, pecsétje

A Társaság neve: Magyar Irodalomtörténeti Társaság

Székhelye: Budapest

Működési területe: Magyarország

Hivatalos nyelve: magyar; külföldi viszonylatban azonban idegen nyelveket is használhat.

Pecsétje: koralakban: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, közepén: a Magyar Népköz-társaság címere.

2. §.

A Társaság felügyelete

A Társaság felett a főfelügyeletet a Magyar Tudományos Akadémia, a közvetlen felügyeletet pedig a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának osztályvezetősége gyakorolja.

3. §.

A Társaság célja

A Társaság célja tudományos jellegű szakmai és közérdekű munkálatok megszervezése és irányítása általában az irodalomtörténet és irodalomelmélet területén, oly módon hogy a Társaság tagjai munkálataikban érvenyesítsék a marxista-leninista szemléletet és módszert, továbbá az irodalomtudomány művelőinek összefogása, s az érintett tudományterület eredményeinek széles körű terjesztése, ismertetése.

4. §.

A célok elérésére szolgáló eszközök

1. Vándorgyűléseket rendez szakkérdések megvitatására.
2. Felolvasó üléseket tart, amelyeken az előadók legújabb kutatási eredményeikről számolnak be.
3. Vidéki előadó-utakat szervez, az irodalomtudomány népszerűsítésére.
4. Emlékünnepségeket rendez.
5. Folyóiratokat ad ki; a folyóiratokban rendszeresen beszámol a Társaság munkájáról.
6. Kiadványsorozatokat jelentet meg.
7. Helyi szervezeteket létesít.
8. Szakcsoportokat, munkaközösségeket szervez.

5. §.

A Társaság jövedelme

A Társaság jövedelmét a tagok által befizetett évi tagdíj, a Magyar Tudományos Akadémia által folyósított évi költségvetési támogatás, valamint esetenként más állami szervek támogatása képezi.

6. §.

A tagok

A Társaság tagjai: tiszteleti és rendes tagok.

1. Tiszteleti taggá az irodalomtudomány legkiválóbb művelői választhatók. Megválasztásukról a közgyűlés dönt. Tagdíjat nem kötelesek fizetni. (A Társaság a felügyeleti szerv hozzájárulásával külföldi

állampolgárokat is választhat tiszteleti taggá).

2. Rendes tagja lehet a Társaságnak az, aki a Társaság célkitűzéseit elfogadja és céljainak megvalósításáért munkálkodik. Aki a Társaságnak rendes tagja kíván lenni, azt a Társaság két tagjának kell felvételre ajánlania. Felvételükről a választmány szavazattöbbséggel dönt. A megválasztásról a tagot a Társaság írásban értesíti.

7. §.

A tagok jogai és kötelességei

A Társaság minden tagjának joga van a Társaság nyilvános ülésein és gyűlésein részt venni, új tagokat ajánlani, a közgyűlésen tanácskozási, indítványozási és szavazati jogokkal élni, tisztséget viselni. A Társaság minden tagjának kötelessége a Társaság céljait legjobb tudása szerint támogatni, s a közgyűlés által megállapított évi tagdíjat felszólítás nélkül befizetni.

8. §.

A tagság megszűnése

A tagság megszűnik elhalálozás, kilépés, törlés és kizárás által. A kilépést írásban kell bejelenteni. A választmány törölheti a tagok sorából azt a rendes tagot, aki tagdíjat az év folyamán felszólítás ellenére sem fizette be. A Társaság erről köteles a tagot értesíteni. Kizárható továbbá az a tag, akit büntett elkövetése miatt jogerősen elítéltek, valamint az, aki egyébként a Társaság tagságára méltatlan.

9. §.

A Társaság intéző szervei

A Társaság intéző szervei: a közgyűlés, a választmány és a vezetőség.

10. §.

A közgyűlés

A közgyűlés a Társaság legfőbb egyetemes szerve, a tagok összességének képviselője.

1. Rendes közgyűlést évente egyszer kell összehívni és tartani.
2. Rendkívüli közgyűlést a választmány, vagy legalább 25 tag indokolt, írásbeli kérelmére az elnök 30 napon belül összehívni köteles.
3. A közgyűlésről jegyzőkönyvet kell felvenni. Az elnök, a főtitkár és két, a közgyűlésen részt vett tag hitelesíti a jegyzőkönyvet.
4. A közgyűlés határozatképes, ha azon a tagság fele jelen van. Határozatképtelensége esetén a közgyűlés 30 napon belül ugyanazon tárgysorozattal újból össze-

hívandó, s akkor a tagok számától függetlenül határozatképes.

5. A szavazás szótöbbséggel történik. Nyíltsága, vagy titkossága tekintetében – elnöki előterjesztésre – a közgyűlés dönt. Személyi kérdésekben a szavazás titkos. Szavazategyenlőség esetén az elnök szavazata a döntő.
6. A közgyűlés hatásköre:
  - a) A választmány tagjainak 3 évre történő megválasztása.
  - b) Az alapszabály megállapítása vagy módosítása.
  - c) Tiszteleti tagok választása.
  - d) A tagok által benyújtott indítványok letárgyalása.
  - e) A Társaság vezetősége működési és pénzügyi beszámolójának megvitatása.
  - f) Hatáskörébe tartozik más egyesületbe, társaságba való beolvadás elhatározása.
  - g) A Társaság feloszlata.

11. §.

A választmány

A választmány a Társaság vezető testülete.

1. A választmány tagjait szótöbbséggel a közgyűlés választja meg.
2. A választmány hatásköre:
  - a) Tagjai sorából megválasztja a vezetőséget.
  - b) Tárgyalja a vezetőség által elé terjesztett ügyeket.
  - c) Felveszi a rendes tagokat.
  - d) Ellenőrzi a Társaság vagyongazdálkodását.
  - e) Kijelöli a helyi szervezeteket és szakcsoportokat.
3. A választmány határozatait ellen 15 napon belül a közgyűléshez lehet fellebbezni.

12. §.

A vezetőség

A vezetőség a Társaság operatív szerve.

1. A vezetőség tagjait a választmány szótöbbséggel választja meg. Működésének időtartama: 3 év.
2. A vezetőség hatásköre:
  - a) Megállapítja a Társaság ügyrendjét és egyéb szervezeti szabályzatát.
  - b) Kitérzi a vándorgyűlések helyét, idejét, programját.
  - c) Gondoskodik a tudományos felolvasó ülésekről, előadásokról, vitaülésekről, vidéki előadó-utakról, emlékkünnepségekről.
  - d) Előkészíti a közgyűlést.
  - e) Előkészíti a választmányi ülést.
  - f) Ellenőrzi a helyi szervezetek és szakcsoportok működését.
  - g) Figyelemmel kíséri a Társaság folyóiratainak és kiadványsorozatainak munkáját.

- h) Dönt a Társaság költségvetésének felhasználásáról.
- i) Megüresedett tisztség betöltéséről a legközelebbi választmányi ülésig gondoskodik.
- j) Megállapítja a Társaság munkatervét, s ellenőrzi annak végrehajtását.
- k) Általában intézi mindazokat az ügyeket, amelyek nincsenek a közgyűlés és a választmány hatáskörébe utalva.
3. A vezetőség tagjai:
elnök,
alelnökök,
főtitkár,
szakosztálytitkárok,
szervező titkár,
választott vezetőségi tagok,
a folyóiratok felelős szerkesztői.
4. Az elnök.
A Társaság képviselője a hatóságok vagy más hivatali személyek felé. Irányítja a Társaság működését, ügykezelését. A főtitkárral együtt aláírja a Társaság nevében a szerződéseket és okiratokat. A pénzkezelést bármikor ellenőrizheti. Elnököl a közgyűlésen, választmányi és vezetőségi üléseken, ellenőrzi ezek határozatainak végrehajtását. Az elnököt akadályoztatása esetén az alelnökök egyike helyettesíti. Utalványozási joga van.
5. Alelnökök.
Az elnököt – akadályoztatása esetén – mindenben helyettesítik és vele egyetértésben minden olyan ügyet intéznek, amely az alapszabály szerint nem tartozik más társasági szerv hatáskörébe. Irányítják továbbá a magyar irodalmi, illetőleg világirodalmi szakosztályok munkáját, ellenőrzik tevékenységüket.
6. Főtitkár.
Jogkörében vagy az elnök megbízásából képviseli a Társaságot a hatóságok felé. Az elnökkel egyetemben aláírja a Társaság szerződéseit és okiratait. Ellátja a Társaság tudományos célkitűzéseivel kapcsolatos főbb ügyintézési, levelezési munkát. Fontosabb pénz- és vagyonkezelési kérdésekben elvi utasítást ad. Összeállítja a közgyűlés tárgysorozatát, a vándorgyűlések programját, előadója mindazon ügyeknek, amelyek nem tartoznak a vezetőség más tagjainak hatáskörébe. A szervező titkárral felelős a Társaság pénzügyi és vagyonkezeléséért. Utalványozási joga van.
7. Szakosztálytitkárok.
Vezetik az egyes szakosztályokat az alelnökök irányítása mellett.

A szakosztályok üléseit összehívják, programjaikat megállapítják. A választmányi üléseken a szakosztályok ügyeinek előadói. Feladatuk továbbá a Társaság tagbázisának felkutatása, tömörítése, munkájuk erkölcsi támogatása.

8. Szervező titkár.

Anyagi felelősséggel kezeli a Társaság vagyonát, pénzügyi iratait. Intézi a Társaság működésével kapcsolatos szervezési és gazdasági ügyeket és levelezést. Gondoskodik a tagdíjak beszedéséről, a bevételekről és kiadásokról pontos nyilvántartást vezet. Kifizetéseket csak a főtitkár utalványozása alapján eszközölhet. A vagyonkezelésre vonatkozó okmányokat és számadásokat megőrzi.

9. Szakcsoporthtitkárok.

Gondoskodnak a szakcsoportok üléseinek lebonyolításáról. A vezetőségi üléseken a szakcsoportok ügyeinek előadói.

13. §.

Egyéb rendelkezések

Azokat a közgyűlési határozatokat, amelyek az alapszabály módosítására, más egyesületekkel vagy társaságokkal való átszervezésre, a Társaság feloszlására, ez utóbbi esetben a Társaság vagyonának hovaforodítására irányulna, végrehajtás előtt, jóváhagyás végett a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya osztályvezetősége útján az Akadémia Elnökségének kell felterjeszteni.

14. §.

Hivatalos záradék

Abban az esetben, ha a Társaság az alapszabályokban előírt célját nem tartja meg, hatáskörét túllépi, államellenes működést folytat, a közbiztonság és közrend ellen súlyos vétséget követ el, vagy a tagok vagyoni érdekeit veszélyezteti, az Akadémia Elnöksége az Osztályvezetőség előterjesztésére vizsgálatot rendelhet el, a Társaság működését felfüggesztheti, véglegesen fel is oszlathatja.

Elfogadta a Debrecenben, 1962. október 6-án tartott rendes közgyűlés.

Budapest, 1962. október 9.

Wéber Antal sk.
főtitkár

Komlós Aladár sk.
elnök.

Magyar Irodalomtörténeti Társaság választmánya

Barta János	Kovács Kálmán
Bán Imre	Köpeczi Béla
Benedek Marcell	Krajkó András
Bessenyei György	Lakits Pál
Béládi Miklós	Lengyel Dénes
Bodnár György	Madácsy László
Bodrogligeti András	Margócsy József
Bóka László	Mádl Antal
Brisits Frigyes	Mezei Márta
Czine Mihály	Mészáros Vilma
Diószegi András	Nacsády József
Dobossy László	Nagy Miklós
Eckhardt Sándor	Nagy Péter
Esze Tamás	Némédi Lajos
Földessy Gyula	Németh G. Béla
Garamvölgyi József	Nyirő Lajos
Gerézdi Rabán	Országh László
Gyergyai Albert	Ortutay Gyula
Győry János	Pais Dezső
Halász Előd	Pataky László
Hazai György	Pálffy Endre
Horányi Mátyás	Pándi Pál
Horváth Károly	Pók Lajos
Hegedűs András	Pukánszky Kádár Jolán
Iglói Endre	Sallay Géza
Illés Endre	Somogyi Sándor
Illés László	Sőtér István
Imre Lajos	Süpek Ottó
Jóós Ferenc	Szabolcsi Miklós
Juhász Géza	Szauder József
Kardos László	Szenczi Miklós
Kardos Pál	Szigeti József
Kardos Tibor	Sziklay László
Képes Géza	Tolnai Gábor
Keresztúry Dezső	Tóth Dezső
Kéry László	Tőkei Ferenc
Király Gyula	Török Endre
Király István	Trencsényi Waldapfel Imre
Klaniczay Tibor	Vajda György Mihály
Koczás Sándor	Vajda László
Kolta Ferenc	Waldapfel József
Koltay Kastner Jenő	Wéber Antal .
Komlós Aladár	*

Tiszteleti tag választása.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság debreceni jubileumi közgyűlése *Földessy Gyula* ny. egyetemi tanárt, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagját egyhangúlag tiszteleti tagjává megválasztotta.

*

Választmányi ülés.

Közvetlenül a közgyűlés után megtartott választmányi ülésnek egyetlen napirendi pontja volt: *a vezetőség megválasztása*, amelynek összetétele a következő:

<i>Elnök :</i>	Komlós Aladár
<i>Alelnökök :</i>	Szauder József
	Kardos Tibor
<i>Főtitkár :</i>	Wéber Antal
<i>Szakosztálytitkárok :</i>	Somogyi Sándor
	Dobossy László

Szervező titkár : Padisák Mihályné
Vezetőségi tagok : Barta János
Bán Imre
Bóka László
Czine Mihály
Gyergyai Albert
Juhász Géza
Kardos László
Keresztúry Dezső
Király István
Köpeczi Béla
Mádl Antal
Nacsády József
Pándi Pál
Szabolcsi Miklós
Szeneci Miklós
Tolnai Gábor
Tóth Dezső
Vajda György Mihály
Waldapfel József.

*

Vita az új gimnáziumi irodalmi tantervről

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1962. november 28-án — az Irodalomtörténeti Intézettel karöltve — vitát rendezett az új gimnáziumi irodalmi tanterv tervezetéről. A vitaindító referátumot *Pálmai Kálmán* egyetemi adjunktus tartotta.

A vita résztvevői (főként középiskolai tanárok) a tanterv elvi koncepciójának helyeslése mellett számos lényeges részletkérdés újabb átgondolására, illetőleg megváltoztatására irányították rá a Minisztérium és a Pedagógiai Tudományos Intézet figyelmét.

*

IDEGENNYELVŰ ISMERTETÉSEK

Пал Панди

ВСТУПИТЕЛЬНАЯ РЕЧЬ ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРЯ ВЕНГЕРСКОГО ОБЩЕСТВА ИСТОРИИ ВЕНГЕРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ НА ЮБИЛЕЙНОМ ЗАСЕДАНИИ

В своей вступительной речи на заседании (Дебрецен, 6 октября 1962 г.), состоявшегося по случаю пятидесятилетней годовщины деятельности общества, генеральный секретарь подчеркнул живую деятельность, которая была проведена обществом в первый период его существования. Однако в 20-е, еще более в 30-е годы деятельность общества характеризовался научным позитивизмом и даже духом консерватизма.

После освобождения, в 1949 году произошла демократическая реорганизация общества, отражавшая изменения, происшедшие в структуре венгерского общества. Автор в своей речи дает оценку работе общества за последние тринадцать лет (доклады, передвижные конференции, журнал «История литературы», цикл «Венгерские классики» и др.).

Общество истории венгерской литературы является объединяющим органом историков венгерской литературы. Поэтому автор подробно останавливается на положении этой области науки в целом и на положении ее деятелей, на организационных условиях их работы, и выдвигает как самую главную задачу общества наиболее эффективную поддержку историков литературы, работающих вне Университетов или исследовательских институтов.

Дьёрдь Бишшени

ОТНОШЕНИЕ К АДИ КАК ПОЭТУ

Автор рассматривает рецензии, которые были написаны о первом значительном сборнике произведений Ади «Новые стихи», и устанавливает, что в то время, в противоположность последующему периоду, консервативная критика еще не нападала на Ади. Из двадцати пяти критических статей только три можно назвать отрицательными. Причину этого автор видит в том, что представители консервативной литературы еще не обратили внимания на Ади, а его заметил лишь небольшой круг писателей и журналистов, которые с большим воодушевлением чувствовали его, видев в нем больше, чем одного из многих поэтов, и появление сборника его стихов было больше и значительнее, чем просто появление обычного сборника стихов. Подавляющее большинство критиков отметило, что на сцену выступил поэт, который лучше, полноценнее и радикальнее всех формулирует и высказывает проблемы, волнующие венгерское общество, но не сформулированные до тех пор в литературе. Они праздновали в нем появление поэта, принесшего после долгого застоя, живую струю, высказав беспокоящие общество, но не сформулированные вопросы. По мнению автора, некоторое сопротивление и протест против Ади отмечались только в атмосфере общественности.

Дьёрдь Послер

ИНТЕЛЛЕКТ И ОПЫТ В НАЧАЛЕ ТВОРЧЕСКОГО ПУТИ АНТАЛА СЕРБА

Первые стихи и новеллы Антала Серба появлялись с 1921 года в самом известном журнале того времени «Западе» (Nyugat). На это же время приходится начало творчества Серба как ученого и эссеиста.

Первые стихи и новеллы вырастают из атмосферы писательской группы, состоявшей из молодых писателей с экспрессионистскими взглядами. Стихи отражают прежде всего влияние большого немецкого экспрессиониста Георга Тракла и в меньшей степени — Хоффманнстала, а новеллы указывают на своеобразный интеллектуальный характер жизненного опыта молодого писателя.

В противоположность свойственной произведениям художественной литературы вдохновенности, писатель находит настоящую форму самовыражения в жанре эссе, насыщенного лирой.

Написанные с субъективной точки зрения очерки автора о Георге Тракле и Стефане Георге, а также дневниковые записки о романтике отражают самые глубокие мировоззренческие и эстетические проблемы начинающего свой путь Серба.

Иштван Лёкёш

ИЗ ЭГЕРСКИХ ЛЕТ ГАБОРА ДАЙКА

В своем очерке автор пытается очертить условия жизни Габора Дайка в г. Эгер. Наряду с приведением биографических данных, он исследует прежде всего проповедь Дайки о веротерпимости, после прочтения которой Дайку (1791), по решению консистории эгерской епархии, исключают из семинарии. Анализируя этот вопрос, автор подтверждает факт его исключения новыми данными и вместе с тем опровергает ранние предположения (высказанные особенно со стороны католиков), согласно которым Дайка бросил семинарию якобы самовольно. При анализе проповеди автор очерчивает ее идейные источники, ссылаясь в то же время на формирование тогдашнего мировоззрения и политического поведения Дайки.

ДОКУМЕНТАЦИЯ

Рожя Р. Кочиш: О Пирошке Рейхард
Бела Камараш: Данные об общественных выступлениях Имре Мадач в комитате Ноград
Имре Тренчени-Валдапфель: Об обном письме Жигмонда Морица
Геза Хегедюш: Первое появление в нашей литературе научной картины о мире
Дьёрдь Перцель: Воспоминания об Этелке Перцель
Карой Мезёши: «Его дом унесли волны Дуная...»

ОБЗОР

Йожеф Молнар: Воспоминания об Эндре Ади
Антал Вебер: Ласло Бока; Портретные эскизы и очерки
Иштван Гехер: Эксперименты с экспериментальной драматургией
Мария Хорват: Образование на родном языке (Конференция по вопросам развития языка, в гор. Печ)
Анна Шомодьи: Иштван Чукаш: Ади в словацкой литературе
Ч. Ш.: Летопись литературного музея Шандора Петефи
Иштван Блашовски: Андраш Табак: Связанный
Петер Пор: Отто Орбан: Черный праздник
Антония Лазар: Современные немецкие рассказчики
Жолт Кишиш: Ференц Тёкей—Пал Миклош: Краткая история китайской литературы
Золтан Рожя: Боккаччио: Декамерон
Кристина Войт: От передвижных картин до киноискусства (О книге Иштвана Немешкюрти)

НОВОСТИ ОБ ОБЩЕСТВЕ

Передвижная конференция в городе Кечкемет
Передвижная конференция в г. Дебрецен
Юбилейное заседание
Устав общества истории венгерской литературы

RÉSUMÉS

Pál Pándi

DISCOURS D'OUVERTURE DU SECRÉTAIRE GÉNÉRAL DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE LITTÉRAIRE HONGROISE À L'OCCASION DE L'ASSEMBLÉE COMMÉMORATIVE DE LA SOCIÉTÉ

Dans le discours d'ouverture du secrétaire général prononcé à l'assemblée fêtant l'anniversaire de 50 ans d'existence de la Société, tenue à Debrecen (le 6 octobre 1962) l'auteur met en relief l'activité fructueuse de la première stade de ces 50 ans. Ensuite, l'activité de la société a été dominée, surtout dans les années 20 et 30, par le caractère scientifique positiviste et l'esprit conservateur.

Après la libération, la réorganisation démocratique de l'association a eu lieu en 1948-49 qui reflétait les changements survenus dans la structure de la société hongroise. L'oeuvre des derniers 13 ans de la société (conférences, congrès ambulants, discussions, la revue «Irodalom-történet», la collection «Magyar Klasszikusok» etc.) est discutée et mise en valeur dans l'article.

La Société d'Histoire Littéraire Hongroise est l'organe collectif des historiens hongrois de la littérature, l'auteur traite donc plus amplement de la situation actuelle dans ce domaine de la science et de la condition des historiens, des conditions d'organisation de leurs activités. L'auteur propose comme but principal à la société de prêter assistance encore plus efficacement à l'activité des historiens de la littérature et notamment des historiens indépendants qui ne sont associés ni aux universités ni aux centres de recherches scientifiques.

György Bessenyei

L'ACCUEIL DE LA CRITIQUE RÉSERVÉ AU PREMIER VOLUME DE POÉSIES D'ENDRE ADY

L'auteur passe en revue les comptes rendus critiques écrits sur le premier volume important du poète hongrois Endre Ady, intitulé *Új Versek* (Poèmes nouveaux), et il avance l'opinion que, contrairement aux critiques ultérieures, le poète n'était pas encore le cible de la critique conservatrice à cette occasion. Parmi les critiques, au nombre de 25, 3 seulement en ont exprimé une opinion négative. La cause doit être imputée, selon l'auteur, à la circonstance que les représentants de la littérature conservatrice n'ont pas encore remarqué le poète. Il n'était remarqué encore que par un petit groupe d'auteurs et de journalistes dont les membres l'ont célébré dans l'enthousiasme. Dans l'opinion des membres de ce groupe il était plus haut placé que tout poète parmi les autres et la publication de ses vers a été considérée comme un événement plus important que la parution d'un volume de poésie quelconque. La plupart des critiques ont remarqué que la publication de ses vers marque l'entrée en scène d'un poète qui a donné forme aux problèmes d'une actualité brûlante mais encore non formulés de la société hongroise plus nettement et plus radicalement que personne au monde. Ils ont célébré Ady comme le poète qui, après un long marasme littéraire, avait apporté enfin du nouveau, qui avait donné expression aux problèmes obsédant la société encore non formulés dans la littérature. Selon l'auteur, une certaine opposition ou de protestations contre Ady n'ont pu être remarquées que dans l'opinion publique.

György Poszler

INTELLECTUALISME ET EXPÉRIENCES DANS LES PREMIÈRES OEUVRES D'ANTOINE SZERB

Les premiers vers et premières nouvelles d'Antoine Szerb parurent dès 1921 dans le *Nyugat*, revue littéraire représentative de l'époque. On peut dater les débuts de Szerb comme un homme de science et essayiste à cette même époque.

Les premières poésies et nouvelles poussent du climat d'un groupement d'écrivains constitué de jeunes gens aux tendances expressionnistes. Les vers révèlent avant tout l'influence du grand expressionniste allemand, Georg Trakl, et jusqu'à un certain point, celle de Hoffmannsthal. Les nouvelles dénotent le caractère spécifiquement intellectuel des expériences du jeune écrivain.

Contrairement à l'inspiration spécifique de ses oeuvres littéraires, le jeune auteur a trouvé la vraie forme de l'expression dans le genre de l'essai à inspiration lyrique. Les problèmes

esthétiques et idéologiques les plus profonds de l'écrivain débutant sont reflétés dans les essais écrits d'une prise de position subjective sur Georg Trakl et de Stefan George et dans ses notes de journal sur le romantisme.

István Lőkös

SUR LES QUELQUES ANNÉES DE SÉJOUR À EGER DE GABRIEL DAYKA

Dans son étude, l'auteur se propose de brosser un tableau sommaire des circonstances du séjour à Eger de Gabriel Dayka. Outre la présentation des données biographiques l'auteur procède avant tout à l'analyse du sermon que Dayka a prononcé sur la tolérance, et après lequel — en vertu de la décision du consistoire du diocèse d'Eger — Dayka a été expulsé (en 1791) du séminaire. En procédant à l'analyse du problème, l'auteur apporte de nouveaux éléments de preuves du fait de l'exclusif et il réfute simultanément les hypothèses avancées surtout antérieurement, notamment de la part des catholiques, selon lesquelles Dayka a quitté le séminaire de son propre chef. En analysant le sermon, l'auteur précise les sources idéologiques de celui-ci, en faisant référence à la fois à l'évolution que subit l'attitude politique et idéologique de Dayka à cette époque.

NOTES ET DOCUMENTS

Rózsa R. Kocsis : De Piroska Reichard
Béla Kamarás : Données sur le rôle de Imre Madách joué dans la vie du Département Nógrád
Imre Trencsényi-Waldapfel : D'une lettre de Zsigmond Móricz
Géza Hegedüs : La première manifestation des sciences naturelles dans notre littérature.
György Perczel : Le souvenir d'Etelka Perczel
Károly Mezösi : „Les flots du Danube ont enlevé sa maison” . . .

REVUE

József Molnár : Souvenirs d'Endre Ady
Antal Wéber : László Bóka: Portraits sommaires et études
István Geher : Expériences avec une dramaturgie expérimentale
Mária Horváth : Notre culture de langue hongroise (Conférence linguistique tenue à Pécs)
Anna Somogyi : István Csukás: Ady dans la littérature slovaque
Cs. S. : Almanach du Musée Littéraire de Sándor Petöfi
István Blasovszky : András Tabák: Pieds et poings liés
Péter Pór : Ottó Orbán: Fête noire
Antónia Lázár : Conteurs allemands contemporains
Zsolt Kiss : Ferenc Tökei — Pál Miklós: L'histoire sommaire de la littérature chinoise
Zoltán Rózsa : Depuis la bande d'image au septième art (Sur le livre d'István Nemeskürty)
Krisztina Voit : Du cinématograph à l'art du film

ÉCHOS DE LA SOCIÉTÉ

Congrès ambulante de Kecskemét
Congrès ambulante de Debrecen
Assemblée commémorative
Les statuts de la Société Hongroise d'Histoire Littéraire.

ZUSAMMENFASSUNG

Pál Pándi

ERÖFFNUNGSREDE DES GENERALSEKRETÄRS AUF DER JUBILÄUMSVER- SAMMLUNG DER UNGARISCHEN LITERATURHISTORISCHEN GESELLSCHAFT

In seiner Eröffnungsrede auf der Festversammlung anlässlich der 50jährigen Tätigkeit der Gesellschaft (Debrecen, den 6. Oktober 1962) betonte der Autor, daß die Gesellschaft in der ersten Periode ihres Bestehens eine rege Tätigkeit entfaltete. Später aber, in den 20er und

noch mehr in den 30er Jahren charakterisierten die positivistische Wissenschaftlichkeit und ein konservativer Geist ihre Tätigkeit.

Nach der Befreiung wurde in den Jahren 1948—49 die demokratische Reorganisation der Gesellschaft durchgeführt, worin sich die Umwandlung in der ungarischen Gesellschaftsstruktur widerspiegelte. Im weiteren behandelt und bewertet der Artikel die Tätigkeit der vergangenen 13 Jahre (Vorträge, Wandertagungen, Diskussionen, die Zeitschrift »Irodalom-történet«, die Reihe: Ungarische Klassiker usw.).

Die Ungarische Literaturhistorische Gesellschaft ist das zentrale Organ sämtlicher ungarischer Literaturhistoriker, deshalb beschäftigt sich auch der Autor ausführlicher mit der Lage der Vertreter dieses Wissenszweiges, mit den organisatorischen Voraussetzungen ihrer Arbeit und bezeichnet als wichtigste Aufgabe der Gesellschaft die Unterstützung der Arbeit der außerhalb der Universitäten und Forschungsinstituten tätigen Literaturhistoriker.

György Bessenyei

ADYS AUFNAHME

Der Autor überblickt die Rezensionen, die über Adys ersten bedeutenden Band, die Neuen Gedichte, erschienen sind und gelangt zur Feststellung, daß Ady zu jener Zeit — im Gegensatz zur späteren — von der konservativen Kritik noch nicht angegriffen wurde. Unter 25 Kritiken sind bloß drei ablehnende zu finden. Die Ursache bezeichnet er darin, daß die Vertreter der konservativen Literatur noch nicht aufmerksam auf Ady wurden. Nur ein kleiner Schriftsteller-Journalisten-Kreis hat ihn bemerkt — und begeistert gefeiert. Diese sahen in ihm mehr als einen Dichter von den vielen, und sein Band war ein größeres, bedeutenderes Ereignis als das Erscheinen eines Gedichtbandes. Die überwiegende Mehrzahl der Kritiker bemerkte, daß mit Ady ein Dichter die Szene betrat, der besser, vollendeter, radikaler als alle anderen die brennenden, aber bis dahin noch nicht formulierten Probleme der ungarischen Gessellschaft in Worte faßte. In ihm wurde der Dichter gefeiert, der nach langem Stillstand endlich Neues brachte, der die Gesellschaft beunruhigenden, aber in der Literatur noch nicht zum Ausdruck gekommenen Fragen endlich aussprach. Nur im weiteren Leserkreis zeigte sich schon damals ein gewisser Widerstand, ein Protest gegen Ady.

György Poszler

INTELLEKTUALITÄT UND ERLEBNIS IN DEN JUGENDWERKEN VON ANTAL SZERB

Die ersten Gedichte und Novellen von Antal Szerb erschienen ab 1921 in der repräsentativen literarischen Zeitschrift jener Zeit, Nyugat. Ungefähr zu dieser Zeit entfaltet sich auch Szerb als Gelehrter und Essayist.

Die ersten Gedichte und Novellen entstanden in der Atmosphäre eines aus jungen Expressionisten bestehenden Schriftstellerkreises. In den Gedichten ist vor allem der Einfluß des großen deutschen Expressionisten, Georg Trakl und in kleinerem Maße der von Hoffmannsthal fühlbar, während die Novellen den eigenartigen intellektuellen Charakter der Erlebnisse des jungen Schriftstellers zeigen.

Gegenüber der individuellen Note der schönliterarischen Werke findet der junge Autor seine wahre Ausdrucksform in der Gattung des lyrischen Essays. In seinen subjektiven Studien über Georg Trakl und Stefan George und in den Tagebuchnotizen über die Romantik widerspiegeln sich die tiefsten weltanschaulichen und ästhetischen Probleme des seine schriftstellerische Laufbahn antretenden Szerb.

István Lőkös

GÁBOR DAYKAS AUFENTHALT IN EGER

In seiner Studie schildert der Autor die Umstände des Aufenthaltes Gábor Daykas in Eger. Nach der Mitteilung der Lebensdaten analysiert er ausführlich Daykas Predigt über die Toleranz, nach deren Abhaltung (1791) Dayka — auf Grund des Konsistoriumsentschlusses der Diözese von Eger — aus dem Priesterseminar ausgeschlossen wurde. In seiner Analyse liefert der Autor neue Beweise für die Tatsache des Ausschlusses und widerlegt die früheren, hauptsächlich von katholischer Seite stammenden Vermutungen, nach welchen Dayka freiwillig

das Seminar verlassen hätte. In der Analyse der Predigt umreißt er deren ideelle Quellen und weist darauf hin, wie sich damals Daykas weltanschauliches und politisches Verhalten gestaltet hat.

DATEN UND BEITRÄGE

- Rózsa R. Kocsis* : Über Piroska Reichard
Béla Kamarás : Beiträge zur öffentlichen Tätigkeit von Imre Madách im Komitat Nógrád
Imre Trencsényi-Waldapfel : Über einen Brief Zsigmond Móricz's
Géza Hegedüs : Das Erscheinen der naturwissenschaftlichen Weltanschauung in unserer Literatur
György Perczel : Erinnerung an Etelka Perczel
Károly Mezősi : »Házát a Dunának habjai vitték el« (Sein Haus haben die Wellen der Donau fortgerissen)

RUNDSCHAU

- József Molnár* : Erinnerungen an Endre Ady
Antal Wéber : László Bóka: Porträtskizzen und Studien
István Geher : Versuche mit einer Versuchs-dramaturgie
Mária Horváth : Unsere muttersprachliche Bildung (Sprachbildungskonferenz in Pécs)
Anna Somogyi : István Csukás: Ady in der slowakischen Literatur
Cs. S. : Jahrbuch des Sándor Petőfi-Literarischen-Museums
István Blasovszky : András Tabák: Geknebelt
Péter Pór : Ottó Orbán: Schwarzer Feiertag
Antónia Lázár : Deutsche Erzähler der Gegenwart
Zsolt Kiss : Ferenc Tőkei — Pál Miklós : Kurze Geschichte der chinesischen Literatur
Zoltán Rózsa : Vom Kinematographen zur Filmkunst (über das Buch von István Nemeskürty)

GESELLSCHAFTSNACHRICHTEN

- Wandertagung in Kecskemét
Wandertagung in Debrecen
Jubiläumsversammlung
Die Statuten der Ungarischen Literaturhistorischen Gesellschaft

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Vidosa László

A kézirat nyomdába érkezett: 1962. XI. 15 — Pédányzám: 1600 — Terjedelem: 9,8 (A/5) ív + 1 db melléklet.

63.56285 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György